

‘ગાંધીજીનું નવજીવન’ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરતી વેળાએ બીજા લેખકોના નિબંધોની પણ સુંદરથી કરીને પુસ્તકના આકારમાં એવા સેષોનો સંગ્રહ બહાર પાડવાનો વિચાર થયેલો, અને તે દૃષ્ટિએ જુદા જુદા લેખકોના લેખો એકઠા કરવાનું કામ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે ઉપાડ્યું હતું. આ જ અગ્રસાના અધ્યાપક કાલેશકર જેલ ગમાથી લેખનો લેખસંગ્રહ ‘સ્વતંત્ર પુસ્તક’ રૂપે પ્રથમ બહાર પાડવાનો નિશ્ચય થયો, જે અહીં રજુ થાય છે.

આ સંગ્રહમાં મુકેલા ઘણાખરા લેખો ‘નવજીવન’ને માટે, અને કેટલાક જુદા જુદા માસિકો માટે લખાયેલા. કેટલાક લેખો દસ્તાવિજિત માસિકો માટે લખાયેલા તે અને બીજા યોગ્ય અપ્રસિદ્ધ લેખો પહેલી જ વાર આ સંગ્રહમાં મુદ્રિત થાય છે.

મત્રી
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

લેખોનો અનુક્રમ

પ્રાર્થના	૧-૬
ચરિત્રકીર્તન	૭-૧૦૪
જન્મનિલ	(નવજીવન, તા. ૧૭-૬-૨૨) ૯
લોકનાથક શ્રીકૃષ્ણ	(" તા. ૪-૬-૨૧) ૧૧
શુદ્ધ અવનાર	(વસન્ત, વૈશાખ, ૧૯૭૮) ૧૨
પરશુરામ અને શુદ્ધ	(સાખગમતી, શરદ, ૧૯૭૮-૯) ૧૩
શ્રી રામકૃષ્ણ	(નવજીવન, તા. ૧૯-૩-૨૨) ૧૫
રાષ્ટ્રીય શ્રદ્ધ	(" તા. ૧-૮-૨૧) ૨૨
૨૧. લોકમાન્ય તિલક	(" તા. ૮-૮-૨૦) ૨૫
દ્વિતીય સંવત્સરી	(" તા. ૧-૮-૨૨) ૩૫
લોકમાન્યના સંસ્મરણો	(" તા. ૧-૮-૨૧) ૩૯
તિલકયુગ	(" તા. ૧-૮-૨૨) ૪૭
ગોખલેજીને શ્રદ્ધાંજલિ	(પત્રિકા, ૧૯૨૨) ૫૧
કવિવર રવીન્દ્રનાથ	(નવજીવન, તા. ૨૮-૩-૨૦) ૫૯
આવતી કાલનો પુરુષ	(" તા. ૧૬-૧-૨૧) ૭૨
મુક્ત કાસ્ય	(" તા. ૧૭-૬-૨૨) ૭૭
ભક્તિની દૃષ્ટિ	(અપ્રસિદ્ધ) ૭૬
આત્મનિઃ શઠાત્માશ	" ૮૨
અવહારકુલજી શઠાત્માશ (હિન્દી નવજીવન, તા. ૧-૮-૨૨)	૮૪
સત્ય-રાજનીતિમા જન્મ (" તા. ૧-૮-૨૨)	૮૮
૧. જ્ઞેષ્ઠમા ગાંધીજી	(નવજીવન, તા. ૧૬-૩-૨૨) ૯૦
સ્વામી આનન્દ	(" તા. ૧૫-૬-૨૨) ૯૪
ગોપાલકાશ્યાપ	(દુર્જયોતનું ૧૨૧ની પ્રસ્તાવના) ૧૦૧

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ

૧૦૫—૧૫૮

ઇતિહાસની ગ્રેરથા	(પુનાતત્વ, આશ્વિન, ૧૯૭૮)	૧૦૭
ઇતિહાસની ટસોટી	(મહાવીર)	૧૦૯
સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર	(નવજીવન, તા. ૨૨-૮-૨૦)	૧૧૧
ઐતિહાસિક કલ્પનાતરંગ	(યુગધર્મ, અપાદ, ૧૯૭૯)	૧૧૬
એશિયાની સાધના	(યુગધર્મ, કાર્તિક, ૧૯૭૯)	૧૧૯
હિન્દી ઇતિહાસની યોજના	(પત્રિકા)	૧૨૪
હિન્દી ઇતિહાસનો ક્રમ	(અપ્રસિદ્ધ)	૧૪૧
ભૂગોળની યોજના	(પત્રિકા)	૧૪૬
ભૂગોળનું જ્ઞાન કે ભૂગોળનું જ્ઞાન ?	(વસન્ત, માધ, ૧૯૭૮)	૧૫૬

છવન્ત ઇતિહાસ

૧૫૬—૨૧૬

છવન્ત ઇતિહાસ	(નવજીવન, તા. ૧૩-૧૧-૨૧)	૧૬૧
સંક્રાન્તિનો સન્દેશો	(" તા. ૧૮-૧-૨૩)	૧૬૨
વસન્ત	(વસન્ત, માધ, ૧૯૭૯)	૧૬૪
શ્વરણનું રમરણ	(" ફાલ્ગુન, ૧૯૭૮)	૧૬૬
શુભાગોનો તહેવાર ?	(નવજીવન, તા. ૧૨-૩-૨૨)	૧૬૮
સામનવમી	(" તા. ૧૭-૪-૨૧)	૧૭૦
જન્માષ્ટમી	(" તા. ૪-૬-૨૧)	૧૭૩
દિવ્ય જન્મકર્મ	(" તા. ૧૩-૮-૨૨)	૧૭૬
જન્માષ્ટમીનો દિવસ	(" તા. ૩૦-૮-૨૩)	૧૮૦
નવરાત્રિ	(" તા. ૨૮-૯-૨૨)	૧૮૫
વિજયદશમી	(યુગધર્મ, આશ્વિન, ૧૯૭૮)	૧૮૬
દીવાળી	(નવજીવન, તા. ૩૦-૧૦-૨૧)	૧૮૨
ભગિનું નાનું	(યુગધર્મ, કાર્તિક, ૧૯૭૯)	૧૮૪
સંપનો તહેવાર	(નવજીવન, તા. ૬-૮-૨૨)	૧૮૬
સત્યનારાયણ	(આર્યવિદ્યા આખ્યાનમાળા)	૧૮૯
ગયાની ખ્યાનિ	(નવજીવન, તા. ૧૭-૧૨-૨૨)	૨૦૬
ગળે-દ્રમોક્ષ	(યુગધર્મ, ફાલ્ગુન, ૧૯૭૯)	૨૧૧

કેળવણી

૨૧૭—૩૧૬

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે	(અપ્રસિદ્ધ)	૨૧૯
અંગ્રેજી કેળવણી	(આટલું તો જાણુને-ભાગ ૨)	૨૨૫
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	(પત્રિકા)	૨૨૦

સુધારાની ખરી દિશા	(આત્મોદ્ધાર, નવેમ્બર, ૧૯૧૬)	૩૩૮
જાતિભેદનો પ્રશ્ન	(અપ્રસિદ્ધ)	૩૪૦
ભારતની સમસ્યા	(નવજીવન, તા. ૮-૧-૨૨)	૩૪૯
ન્યાયની કસોટી	(" તા. ૨૨-૧૦-૨૨)	૩૫૨
ન્યાયચર્ચામાં રસ	(" તા. ૨૬-૧૧-૨૨)	૩૫૪
સાગનગાળો	(" તા. ૨૩-૪-૨૨)	૩૫૬
કાડીયાવાડના અનુભવ	(" તા. ૨૧-૫-૨૨)	૩૫૭
સમાજસેવાની હિન્દી મીમાંસા	(આત્મોદ્ધાર, જુલાઈ, ૧૯૧૬)	૩૬૨
સહેરો અને ગામડાં	(નવજીવન, તા. ૧૬-૩-૨૨)	૩૬૫
ગામડાંમાં જીવે શું કરીશું ?—૧	(" તા. ૧૩-૨-૨૧)	૩૬૭
"	૨ (" તા. ૨૦-૨-૨૧)	૩૬૯
"	૩ (" તા. ૬-૩-૨૧)	૩૭૩
"	૪ (" તા. ૨૦-૩-૨૧)	૩૭૮
"	૫ (" તા. ૨૭-૩-૨૧)	૩૮૧
ભ્રમરો	(" તા. ૨૯-૧૦-૨૨)	૩૮૬-
આશ્રમોનું વાતાવરણ	(" તા. ૨૪-૧૨-૨૨)	૩૯૦
આશ્રમેની સ્ત્રીધર્મ	(અપ્રસિદ્ધ)	૩૯૪
પ્રતિજ્ઞાની અસ્પૃશ્યતા	(નવજીવન, તા. ૮-૧૨-૨૦)	૩૯૭
આપણો પદ્ધતિપાત્ર	(" તા. ૧૮-૭-૨૨)	૩૯૮
હૃદયની ભૂખ	(" તા. ૭-૧૨-૨૨)	૪૦૧
અન્ત્યજોની સેવા	(" તા. ૧૬-૧૨-૨૦)	૪૦૨
અન્ત્યજસેવા	(" તા. ૨૪-૧૨-૨૨)	૪૦૩
જોધરાના અન્ત્યજો	(" તા. ૧૬-૬-૨૧)	૪૦૬
બહિષ્કૃત ભાવનગર	(" તા. ૧૮-૬-૨૧)	૪૦૬
ખેડૂત અને વચકર	(" તા. ૧૬-૩-૨૨)	૪૧૪
પૂરોપ સામેનો મહાપ્રશ્ન	(નવજીવન અને સત્ય, એપ્રિલ, ૧૯૧૬)	૪૧૫
મજૂરોનો ધર્મ	(નવજીવન, તા. ૧૮-૮-૨૨)	૪૧૬
હડતાળો	(મજૂર, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૩)	૪૨૧
વિચાર-કલિકા	(યુગધર્મ, જાગૃત, ૧૯૭૬)	૪૨૭

સ્વદેશી

૪૩૧-૪૬૧

સ્વદેશીધર્મ

(પત્રિકા ૧૯૧૬) ૪૩૩

૧૨૮૧વાનું સંગીત—૧

[લેખક: નારાયણ મોરારજી ખરે]

(નવજીવન, તા. ૨૦-૧૦-૨૧) ૪૪૭

• રેડીયાનું સંગીત—૨	[લેખક: નારાયણ મોરશ્વર ખરે]	
	(નવજીવન તા. ૨૩-૧૦-૨૧)	૪૫૧
બહિષ્કાર પ્રમોત્તરી ૧	(" તા. ૨૧-૭-૨૧)	૪૫૨
" ૨	(" તા. ૨૮-૭-૨૧)	૪૫૬
બ્રિટિશ માણનો બહિષ્કાર	(" તા. ૩૧-૧૨-૨૨)	૪૬૦

તત્ત્વચર્ચા ૪૬૩—૪૮૭

• સત્યનિર્ણય	(વસન્ત, જ્યેષ્ઠ, ૧૯૭૮)	૪૬૫
અન્ધમાર્ગિ	(નવજીવન, તા. ૩૦-૧૨-૨૦)	૪૬૮
ધર્મસંકટમાં સું કરવું !	(અપ્રસિદ્ધ)	૪૭૧
તત્ત્વ અને જાગૃકતા	(નવજીવન, તા. ૩-૬-૨૨)	૪૭૩
તક અને ભાવના	(વસન્ત, કાર્તિક, ૧૯૭૮)	૪૭૪
બ્રહ્મચર્ય કે વૈષ્ણવ ?	(નવજીવન, તા. ૧૪-૫-૨૨)	૪૭૬
પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ	(" તા. ૭-૧૨-૨૨)	૪૭૮
હિંસા સ્વાભાવિક છે ?	(" તા. ૩૦-૪-૨૨)	૪૮૦
કુદરતમાં હિંસા	(" તા. ૨૩-૪-૨૨)	૪૮૨
શર અને કૂર	(" તા. ૧૧-૬-૨૨)	૪૮૫
ગીત ધર્મનો પાયો	(" તા. ૧૫-૧૦-૨૨)	૪૮૮

સાહિત્ય અને કળા ૪૮૯—૫૯૨

જૂતા ખેતરમાં નવું ખેડાણ	(મહાવીર)	૪૯૩
જૂની સાહિત્ય પરિષદ	(ચિત્રમય જગત, માર્ચ, ૧૯૨૦)	૪૯૪
લોકસાહિત્યની મીમાંસા	(અપ્રસિદ્ધ)	૪૯૭
આપણું લોકસાહિત્ય	"	૫૦૦
લોકગીત	"	૫૦૩
રસાસ્વાદ	(‘લોકગીત’ની પ્રસ્તાવના)	૫૦૫
સાર્વભૌમ વાર્તા	(પત્રિકા, ૧૯૨૧)	૫૨૨
લોકવાર્તાની શૈલી	(અપ્રસિદ્ધ)	૫૨૬
બાળવાર્તાની ખૂબી—૧	(‘બાળવાર્તા’ ભાગ-૧નો પ્રસ્તાવના)	૫૩૧
" ૨	(" " ૨ની ")	૫૩૪
બાળજનનગ્રંથક	(પ્રસ્તાવના)	૫૪૪
બે નવલકથાઓ	(વસન્ત, ફાલ્ગુન, ૧૯૭૮)	૫૪૭
પ્રાચીન સાહિત્ય	(યુગધર્મ, આસો, ૧૯૭૮)	૫૫૧
• માન્ય ગીતારકર	(નવજીવન, તા. ૨૧-૧૦-૨૧)	૫૫૭

જ્યેષ્ઠ ઠાપરી	(પ્રસ્તાવના)	૫૬૫
ધ્યુના ચાખખા	(નવજીવન, તા. ૮-૧૨-૨૧)	૫૬૬
વિચાર-કલ્પિતા	(યુગધર્મ, જ્યેષ્ઠ, ૧૯૭૯)	૫૭૨
કલા, જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાન	(સાબરમતી, વખત-ગ્રીષ્મ, ૧૯૭૯)	૫૭૭
અમદાવાદનું કળાપ્રદર્શન	(નવજીવન, તા. ૧૧-૪-૨૦)	૫૮૧
લોકસંગીત	(અપ્રસિદ્ધ)	૫૮૫
નદીમુસેનૈવ સગુદ્રમાવિશેષ	(સાબરમતી, વર્ષા, ૧૯૭૮)	૫૯૧

રાજકારણ—સિદ્ધાન્તચર્ચા

૫૯૩-૬૭૦

રાષ્ટ્રપૂત્રધર્મ	(નવજીવન, તા. ૮-૧૨-૨૦)	૫૯૫
અનર્થપરંપરા	(" તા. ૨૯-૬-૨૨)	૫૯૯
દુર્ભાગી આયર્લેન્ડ	(" તા. ૨૮-૧૧-૨૦)	૬૦૦
હિસાનો મહોત્સવ	(" તા. ૩-૭-૨૨)	૬૦૨
મોક્ષપ્રવચન	(ભાત્મોદ્ધાર, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૭)	૬૦૪
સ્વરાજ્ય	(ગરવી ચંચરાત, જુલાઈ ૧૯૨૧)	૬૦૬
રામરાજ્ય કે સામ્રાજ્ય ?	(નવજીવન, તા. ૨૪-૯-૨૨)	૬૦૮
સ્વરાજ્ય કે રામરાજ્ય ?	(" તા. ૨૪-૯-૨૨)	૬૧૦
સ્વતંત્રતાનું અપમાન	(" તા. ૧૫-૧૦-૨૨)	૬૧૧
શુદ્ધ સ્વરાજ્ય	(" તા. ૧૮-૬-૨૨)	૬૧૩
ગાંધિજી તે જ ગુલામ	(" તા. ૧૩-૮-૨૨)	૬૧૫
સ્વરાજ્યચરિત્ર	(" તા. ૧૦-૯-૨૨)	૬૧૭
રાજકારણની આબરુછેટ	(" તા. ૨-૭-૨૨)	૬૧૮
ધર્મ અને રાજસત્તા	(" તા. ૧૮-૧૦-૨૨)	૬૨૦
સ્વરાજ્ય અને ખિલાફત	(" તા. ૨૨-૬-૨૨)	૬૨૨
ગુલામીનાં મૂળ	(" તા. ૧૪-૪-૨૨)	૬૨૫
જસીધા હિસાબ	[લેખક: સ્વામી આનંદાનંદ]	

	(નવજીવન, તા. ૧૪-૧૧-૨૦)	૬૨૭
આપબોગનું સાચ	(" તા. ૩-૯-૨૨)	૬૩૧
આત્મસાધન	(" તા. ૨૬-૨-૨૨)	૬૩૪
અરતીઓ	(" તા. ૨૩-૭-૨૨)	૬૩૭
મૂંઝાડાની જગ્યા	(" તા. ૧૫-૧૦-૨૨)	૬૩૯
ખાખી કે ખાદી ?	(" તા. ૧-૧૦-૨૨)	૬૪૧
‘હાયદા પ્રભાણે’	(" તા. ૨૬-૩-૨૨)	૬૪૩
અહિંસાની પરંપરા	(" તા. ૧૨-૧૧-૨૨)	૬૪૪

રાજકારણ કે પ્રમાણશૂનિ ?	(નવજીવન, તા. ૧૭-૧૨-૨૨)	૬૪૯
ગોરસા	(" તા. ૧૦-૬-૨૨)	૬૫૧
એકનાને કોણે	(" તા. ૨૫-૧-૨૩)	૬૫૩
'વન્દે માતરમ્'	" તા. ૨૬-૮-૨૨)	૬૫૫
'વન્દે માતરમ્' નવિ ?	" તા. ૭-૧૨-૨૨)	૬૫૭
એક સંમતિ	(" તા. ૨-૭-૨૨)	૬૫૮
એક સંસાર	(" તા. ૪-૨-૨૩)	૬૬૨
સાચો શૈનિક	(" તા. ૧૭-૬-૨૨)	૬૬૪
સ્વયંસેવકવૃત્તિ	(" તા. ૨૬-૧૦-૨૨)	૬૬૫
દેવી રાજ્યો ને જાહેર સેવા	" તા. ૨૭-૧૧-૨૧)	૬૬૭

રાજકારણ—પ્રસંગચર્ચા

૬૭૧-૭૩૪

આરુણોદય	(નવજીવન, તા. ૨૬-૧૨-૨૦)	૬૭૩
ચક્રાવર્તીના સંકરણમાં	(" તા. ૧૪-૪-૨૧)	૬૭૭
સ્વરાજ્યમહાનત	(" તા. ૧૪-૪-૨૧)	૬૮૨
ગ્રીષ્માશુના આયુષ	(" તા. ૬-૬-૨૧)	૬૮૩
વિશાળ દક્ષિણી જરૂર	(" તા. ૧૯-૬-૨૧)	૬૮૬
સમુદ્ર !	(" તા. ૧૬-૨-૨૨)	૬૯૪
ભારડોલીનો કાર્યક્રમ	(" તા. ૪-૬-૨૨)	૬૯૭
ગુજરાતનો ત્યાગ	(" તા. ૩૦-૭-૨૨)	૭૦૪
ગુજરાતનો સ્વભાવ	(" તા. ૫-૧૧-૨૨)	૭૦૭
પુનર્ધર્મ	(" તા. ૧૭-૬-૨૨)	૭૧૧
સ્વાધ્યાય	(" તા. ૨૪-૬-૨૨)	૭૧૨
ધર્મશ્રેય આશ્રમસર	(" તા. ૨૮-૬-૨૨)	૭૧૩
કેન્દ્ર શોધ	(" તા. ૨૮-૬-૨૨)	૭૧૫
જાગો બહેનો, બીક પડી છે	(" તા. ૧૮-૬-૨૨)	૭૧૬
ભાવનાની તીવ્રેરી	(" તા. ૮-૧૦-૨૨)	૭૧૮
ઓઝોની તક	(" તા. ૧૫-૧૦-૨૨)	૭૧૯
પ્રેમની કઠોરતા	(" તા. ૨૨-૧૦-૨૨)	૭૨૧
નર્તુ નાર્તુ	(" તા. ૩-૧૨-૨૨)	૭૨૨
બહાવપનો હક	(" તા. ૭-૧૨-૨૨)	૭૨૪
ચોડીના મદદગાર	(" તા. ૧૦-૧૨-૨૨)	૭૨૬
નવજીવન કે જીવનકથા ?	(" તા. ૭-૧૨-૨૨)	૭૨૯
મહાસમામાં વળીવૃત્તિ	(હિન્દી નવજીવન, તા. ૨૬-૧૦-૨૨)	૭૩૦

આયત્તું નાટક

૭૩૫-૭૪૭

આયત્તું નાટક

(નવજીવન, તા. ૨૫-૨-૨૩) ૭૩૭

મારી કેશીયત

(" તા. ૧૮-૨-૨૩) ૭૪૦

‘મારી આસચસગત’

(નવજીવન, તા. ૧૮-૨-૨૩) ૭૪૨

પરિશિષ્ટ—

બલિદાનનો મહિમા

૭૪૪

અમરમણી

૭૪૫

*આ નિશાનીવાળા લેખો અ. કાલેસકરના ચોતાના નથી પરંતુ તેમાં તેમના અંશતઃ હાથ હોવાની તેના લેખકો તરફથી ખબર મળવાથી તે લેખો તે તે લેખકોની પરવાનગીથી આ સંગ્રહમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.

וה' צוור

હમણો મા ગદ્ગમય ।

તમણો મા હયોતિર્ગમય ।

મૂલ્યોર્માડમૂતં ગમય ॥

હે જગદ્ગુરો ! અમને જ્ઞાન આપ. અમારું અધ્યયન તેજસ્વી થાઓ, સ્વધર્મની, સ્વદેશની અને સ્વભાષાની એવા કરવાને અમને જ્ઞાનબળ અને તથોબળ આપ. અમે એકબીજા પ્રત્યે કામચૂંતિ ધારણ કરીને એકબીજા પર શ્રેષ્ઠ કરીએ એવી પ્રસન્નતા અમને આપ. અમારા હૃદયમાં તારું ચમરણ હમેશ રહે. -

૯૬

હે પિતા, પ્રાર્થના કરવાનો અમારો અધિકાર નથી. તારૂં સ્મરણ કરીએ, પ્રેમથી તારો જયગ્ત્યન્તર કરીએ, તે આપેલી સ્થિતિમાં આનન્દ માનીએ અને તે દીધેલા અવસરનો સદુપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ એટલો જ અમારો અધિકાર છે. અમને આ આપ, આ ન આપ, એમ અમારાથી કેમ કહેવાય ? અમારું આત્મનિઃક હિત જામાં રહેલું છે એ અમે ક્યાથી જાણીએ ? અને તું ક્યા નથી જાણતો કે અમે તને પ્રાર્થના કરીએ ? હતા પ્રભુ ! બાલમુદ્ધિથી એટલું તો માગી જ લઈએ છીએ—તારી કૃપાદષ્ટિ અમારા ઉપર હમેશાં છે, તારો વરદ હસ્ત અમારા માથા ઉપર છે, એવું અમને અખંડ સ્મરણ રહે. હુઃખનો તાપ—સંકટનો તાપ એટલો દુઃસહ નથી હોતો, જોડલો નાસ્તિક નિરાશાનો અને આત્મઘાતી અગ્રદાનો હોય છે.

૯૭

હે અનન્તા, નિર્વિકાર વૃત્તિથી ધ્યાનમાં બેઠેલા ઋષિદ્વારા તે એક વાર કહ્યું, ચંદ્રમા તત્સુવ નાત્વે સુખમસિતિ । જ્યારે જ્યારે અત્યમાં આસન્દત

ચાને અમે મુદ્ર બન્યા છીએ ત્યારે ત્યારે અમને કલેશ જ થયો છે. હાય રે
 દેવ ! ભગવાનની અમૃતમય વાણી અમારી બુદ્ધિમાં ઉત્તરતાં હજારો વર્ષના
 કડવા અનુભવની મદદ જોઈશે ' હે આનન્દસિન્ધો ' નાલ્યે સુદામરિત—હુદ્ર
 વચ્ચુમા સુખનો છોટો પલ્લુ મળવાનો નથી—એમ અમને જણાયું છે. હવે તે
 અનુભવ અમારા મનમાં દસાવી દે. અત્પ લાભ અને અત્પ હાનિથી અમે
 અનેકવાર ખુશ અને નાખુશ થયા છીએ. અમને ચિંતર કર, હે અમ્યુત,
 અમને ચિંતર કર.

જે સત્યધર્મી છે તેને જ પરમેશ્વરના કૃત્યાણુમય, તેજોમય રૂપનું દર્શન
 થાય છે. એટલા માટે હે પ્રભો સવિતર ! અમારા હૃદયમાં સત્યનો જ ઉદય
 થવા દે સત્યને અમે દગો ન દઈએ અને અમારામાં મોહની દુર્બળતા આવે
 તે વેળા સત્ય અમને દગો ન દે. પ્રાચીન ઋષિઓએ કહ્યું, તત્ત્વા પરતા નાર્હી
 ધર્મ ! જગતે સાબળ્યું, સત્તે પરતા નાર્હી ધર્મ ! તેથી ધર્મને નામે અધર્મ વધ્યો અને
 શક્તિએ શિવને પગ નીચે કચડી નાખ્યું. કચડાયેલા કૃત્યાણુમાં જ ખડ તેજ છે,
 શિવનું ધ્યાન કળ્યાથી જ શક્તિ પ્રસન્ન થાય છે, એવી અમારી ખાતરી થાઓ,
 પ્રભો ! અમને પ્રેમનું ધૈર્ય અને શ્રદ્ધાનો પ્રાણુ આપ અમને પ્રાણુવાન કર !

હે ભાગ્યવિધાતા, મારું જીવન અને મૃત્યુ બન્ને તારા હાથમાં છે. મારા
 જીવનનો સ્વામી હું છું અને મારું મૃત્યુ દૈવાધીન છે એમ હું કેમ કહી શકું ?
 તે તો નારિતકતા કહેવાય. મારા જીવનના અણુઅણુમાં મને તારું દર્શન
 થાઓ અને મરણ માટે મારી સદા તૈયારી રહે. મારી ગાદેમપણાની ધડીએ
 મૃત્યુનો પગ મારા ઉપર ન પડે. આટલી માગી પ્રાર્થના કાને ધગ, હે પ્રભો,
 આટલી જ મારી પ્રાર્થના છે.

હે ઇતિહાસવિધાતા ! વિશ્વ ભર ! ભૂતકાળ અમારા સ્મૃતપટ પરથી
 ભૂંસાઈ ગયો છે. વર્તમાનકાળનું યથાર્થ આકલન કરવાની શક્તિ અમારી
 દૃષ્ટિમાં રહી નથી. ચાતુ ક્ષણની અને તરતની જરૂરીયાતો અને વાસનાઓની
 પાર અમારાથી જોઈ શકાતું નથી પછી ભવિષ્યકાળ નિરખવાની દિવ્ય દૃષ્ટિ
 ક્યાથી આવે ? હે કાલસ્વરૂપી પરમેશ્વર ! અમારા નેત્ર ઉઘાડ. વર્તમાન
 પગિસ્થિતિ અને ત્રેય સાધનનો માર્ગ સ્પષ્ટ દાખવનારી દિવ્ય દૃષ્ટિ અમને આપ.

હે હૃદયમાલક પ્રભો ! તારી પ્રેરણાથી, કર્તવ્ય ગણીને આત્મોદ્ધારના
 પ્રયત્ન કરતા મફટથી ન કડો એવું ધૈર્ય અને અપ લાભથી પ્રયત્નચ્યુત ન

થાય એવી સ્થિતિમાં અમને આપ. પ્રભો ! અમને આર્યોના વસ્તુમાં તે જન્મ આપ્યો છે. અમારો ત્યાગ અને અમારો ભોગ આર્યવૃત્તિને જાગે એવો જ રહે એવું આર્યોનું હીલ અમને આપ ! આર્યોનું તેજ અમને આપ ! સ્વાધીન સ્થિતિમાં કે પગધીન ગિથિતિમાં અમારી વૃત્તિ લીન થવા દહરા નહિ !

૯૪

અમને જે દીક્ષા મળી છે તેને સામક અમારું જીવન નથી. તેથી તે દીક્ષામન્ત રોજ ને રોજ અમે ભૂલી જઈએ છીએ અને મોહમાં સપડાઈ અમાગ જીવનને અનુકૂળ એવો જ તે દીક્ષામન્તનો અર્થ કરીએ છીએ પ્રભો ! અમાગ દીક્ષામન્તને જાગૃત ગમ્ભીરને જેટલી દૃઢ સ્મૃતિ અને શુદ્ધ દૃષ્ટિ જોઈએ તેટલી આપ અને અમારું જીવન ઉચ્ચતર અને પ્રાણપૂર્ણ કરના જેટલી દોહતા અમને આપ અમે પોતાની દયા ખાઈ જમડી જઈએ છીએ પોતાના તન્દ, પ્રભો ! અમને દોહતા આપ, દોહતા આપ, અને અમાગ ખાઈએ પ્રત્યે ગ્રેમની અને ક્ષમાની કોમળતા આપ.

૯૫

હે ગણપતિ ! અનેક વ્યક્તિઓમાં એક જ ભાવ પ્રેરી તમે લોકોના ગણ મનાવો છો. અમે અનેક બાગકો અને યુવકો તમાગ શરણમાં આવીએ છીએ અમને સન્મતિ આપો અને અમારી એકમતિ થાઓ અમે નથી કહેતા કે અમારો માર્ગ વિપ્રગદિત હો અમે વિધ્ના માર્ગીએ છીએ માત્ર એ રાગે કે વિધ્ના સાથે લડી વખતે સન્મતિ આપનાર જ્ઞાનમૂર્તિ તમે અમાગ હૃદયમાં રહે ! મગનમૂર્તિ તમે હૃદયમાં આવીને વમે કે પડી ગિદ્ધિ સિદ્ધિનું મનન આવાહન કરવું જ ન પડે વિધ્નગજ ! તમે જ અમાગ ગણના નાયક થાઓ. અમે અગત્ય—ગણગત્ય સ્થાપવા માર્ગીએ છીએ, ત્યા બીજો ગણપતિ હોય જ ન રહે

૯૬

વ્યાકુળ અર્થના

પ્રભો ! દુનિયામાં સત્ય અને અસત્ય મિશ્રિત છે અમારી વૃત્તિ ગદ્ધ નથી. અમને મત્સ્ય વીણીને ભેગ કરવાની કળા તેમજ શક્તિ આપ.

એ જ અમારી મધુકરી વૃત્તિ થાઓ

अरित्रीकीर्तन

જયન્તિ

કથાની સૃષ્ટિમાં અસખ્ય માણસો જન્મે છે તે બધાની જયન્તિ આપણે નથી ઉજવતા. જેમના જીવનરહસ્યનો આપણા હૃદયમાં ઉદય થયો હોય તેમની જ જયન્તિ આપણે ઉજવીએ છીએ. કરોડો લોકોનું જીવન આવેલો ફિલ્મ જેમ તેમ કરીને પ્રગટ કરવામાં જ વીતે છે. માણસને હેગન કમના— તેને પામર બનાવનાર જે અસખ્ય શત્રુઓ છે તેમની સામે ઝૂનાગઓની સખ્યા બહુ જ અલ્પ હોય છે. શત્રુને ગમે તેમ કરીને ટાળે. અથવા નામર્ફાઈ તેની સાથે માડવાળ કરી અને યુદ્ધની તકલીફમાંથી બચી જવું એ જ સામાન્ય લોકોનો જીવનક્રમ હોય છે. પણ આ રીતે શત્રુ ટાળે નથી. તે તો જરી જરી મામેા હિમો થાય જ છે ને દરેક વખતે માડવાળની કિમન વધારે ને વધારે માગેના જાય છે. એ કિમન કેવળ પૈસાની નથી હોતી, એ કિમન તો પ્રાણ, તેજસ્વિતા અને સ્વતંત્રતાની હોય છે. દરેક માણસમાં આ ત્રણે વસ્તુની ચાહના તો હોય જ છે, પણ ગિમ્ને સાટે તેજસ્વિતા અને સ્વતંત્રતા જાળવવાનો કે મેળવવાનો પ્રાણ જેની અદર હોય તે જ વીર પુરુષ કહેવાય—ને જ વિજયી કહેવાય.

મનુષ્યજાતિના શત્રુ પર જેણે વિજય મેળવે છે તેની જ આપણે જયન્તિ ઉજવીએ છીએ. જયન્તિનો અર્થ જ એ છે પણ જયન્તિ આપણે ગા ગાટે ઉજવીએ છીએ ?

જે જાતના લોકો જયન્તિઓ ઉજવે છે. જેઓ વીર પુરુષ પામેથી પ્રેરણા મેળવવા માગે છે તેઓ, તેમજ જેઓ નીર પુરુષ પામેથી વક્ષણ માગે છે તેઓ એક વર્ગ વીરોનો ઉપામક હોય છે અને બીજો વર્ગ આશ્રિત હોય છે પ્રથમ વર્ગને વીરના વીરકર્મથી પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને પ્રાણ મળે કે, અને તે નીરની ઉપાસના કરી વીર બની જાય છે. બીજો વર્ગ

પામ- દોષ છે. તે દોષથી બચીત દશામાં રહે છે, લાભથી ડરે છે. તે દરે છે, 'આ બચીત દશામાંથી જે અમને મુક્ત કરે, અમને આત્માસન આપે તે જ અનામે નાય. તેનો જ અમે જયજયકાર કરીશ, તે ઈ પ્રમનના મેળીમુ અને તેના સીઠકર્મના આશ્રય દેશ મુખી ગીરીયુ. એ જો જન્ય તેા મશ્વ પામે પ્રાર્થના કરીશ કે જે પ્રના 'અમને જીજ્ઞે કોઈ નાય આપ, અમને સનાય કર.'

અનામ દોષો જ્યાં સી-પુત્ર કરે એ ત્યારે તે પુત્ર પાળી આવી જ માયનારૂતિ મેલી દોષ છે

મી દડીનું બચ્ચુ કરે છે, 'માગી મા આવજો અને મને ઉપાડીને મનિન રથને ચુકવે' પ ઈઓના બચ્ચા કરે છે, 'અમારી મા અમને પોતાની પાળેા દ મારી બનારે તેા અમે પણ તેમ જ કરીમે' આમ જે જનની જયન્તિઓ થાય કે.

દિન્દુનાનમા જ્યા મુખી અનાયરૂતિથી જયન્તિઓ આવશે ત્યારી દેશમાં પુરુષાર્થ આરનાનો નથી જેની અદા તેડુ દા 'નિશ્ચય પ્રાપ્તના મનમાં જ્યાં દયા નુકસે ત્યારે તે આપણે અસાધિ પા આપમે અને આપમે તેને ન ઓડીતે—વગારીને નુખી થ ગ, 'આમા નંદની સનાગતી નદરુ જ અવપતન પણ છે. પુણ્યપુરોના મનિદાનથી આ વેકના વૈભવ મેળવવામાં પુણ્યમય છે, પ્રાણમય છે. પુણ્યપુણ્યના જયિદાનથી જ્યાં આપણામાં પણ મનિદાનની મતિ જનને ત્યારે જ આપણે તેની માગી ઉપાસના કરી ગણાય અને ત્યારે જ આપણે માયો ઉત્કર્ષ થાય

આને આપણે ધ્યેય પામે એવી પ્રાર્થના ન કરી જોડે કે 'અમે તેા પામ જ નીશ તમે અવતાર ધારણુ કરી અમા દુખ નિરાશુ મે' આપણે પ માત્રાને કરેડુ જોડે કે 'હે જનાર્દન નારો અવતાર અમારા ઉદયમાં જ થાઓ વાદગઓના પણ વીર પુરુષો જનારી મુદના અવતાર અમારે જોધ્યે છે, જે અમને સ્વાવનન તીખરે તે અવતાર અમારે જોધ્યે છે, કેમકે જ્વાનલ મનમાં અમારો કાયમનો ઉદ્ધાર છે, પાવનનમાં અમારી અવનતિ છે, અમાડ અપમાન છે'

સ્વાનલનની વીરૂતિથી મહાત્માઓની જયન્તિ જગતમાં આપણે તેમના મહાત્મ્યનો અધિમરી જનીયે છીએ પરાવલળી વૈગ્યરૂતિથી જયન્તિ ઉજવનામાં આપણે મહાત્માઓની દયાના પાત્ર થયે છીએ

અને દયા એવે તિ મ્હાગ્નું સંજ્ઞન સ્વરૂપ

લોકનાયક શ્રીકૃષ્ણ

હલે છે કે જને દોષનો આશય નથી તેને મહાદેવ પામે આશય મળે છે આમળા, પામળા, અપમ, ગાડા, ઝોટ્યુ જ નહિ પણ ભૂતપ્રેત, વિવધ સર્પાદિ પણ મહાદેવ પામે આશય મેળવી શકે છે. વિષ્ણુની દીર્ઘિ આવી નથી ગવાઈ, છતાં તે પણ દીનાનાય છે. કૃષ્ણાવતાર તો દીનદુષ્ણાં અને દુષ્ણિયાને મારે જ હતો. શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રજાકીય અવતાર છે દાશગથી ગમને આપણે ગાતા ગમચન્દ્ર કટીયે છીયે. શ્રીકૃષ્ણને ગાત શ્રીકૃષ્ણ કીયે તો કાનને કેતુ ખગમ લાગે છે ' શ્રીકૃષ્ણ નેકે મોખોટા સમાટાના પણ અધિપતિ હતા છતાં તે પ્રજાકીય માણુમ હતા.

અયપશુમા તેમણે ગોરાળાઆનો ધધો કર્યો. મોટા થયા ત્યારે સમ્રાજ અન્યા રાજાનું યજ્ઞ જેવા ગજદારી ઉત્સવમા પોતે એવી પનાવગો ઉપાડવાનું કામ પોતાને માટે પસંદ કર્યું. આજે ક્યો લોકનાયક આટલું નિષ્પાપ હવન દાખની શકે? શ્રીકૃષ્ણે હન્દનો ગર્જન્વર હવ્યો, ઘઘાનો યાનગર્ સમાયો, ઋષિઓને પોતાનું ગદ્ય મમજાવ્યું, નાગનો મોઢ ટાળ્યો, છતાં પોતે તો અન્ન લગી ગોપમન્ડુ જ ગયા ગોપીજનસ્થમ એ જ નામ એમને પસંદ પડ્યું, વનમાલા જ એમણે આભૂષણ તરીકે બ્દાલી કરી, સુદામાના તાદુલ, વિદુરના ધગ્નુ બાજનું પાદકુ અને દ્રૌપદીની સાદી પરોણાગતથી જ એમનું દૈયુ ઇયુ. કુબ્જની સેવા સ્વીકારામા જ એમણે કૃતાર્થતા માની એ તો ગરીબોના દેવ, ' દીનનકુ ખહઃણુ દેવ સતનહિતકારી '

શ્રીકૃષ્ણે ગીતા ઉપદેશી શા માટે? યુધિષ્ઠિરને સામ્રાજ્યપદ અપાવવાને? ના ના, રિયો વૈદ્યાસ્તથા શઙ્ગઃ પણ પરમગતિ મેળવી શકે એ આશ્વાસન આપવા માટે; 'અનેન્ય ભક્તોનુ યોગક્ષેમ હું પોતે ચલાવુ છું' એવી ખાતરી આપવા માટે, દુગચારી પણ પશ્ચાત્તાપ કરે અને ધૃષ્ટિરભજન કરે તો તે મુક્ત થઈ જાય એવું વચન આપવા માટે, ભક્ત પોતાનું હૃદય શુદ્ધ કરે તો તેને બધી જાતનું પાડિય—યુદ્ધિયોગ પ્રેરે પાડવાની બેળાધરી લેવા માટે.

અને એ ગીતામા ભગવાને ફિલસુફી પણ ક્ષ્ત ઉપદેશેવી છે? ભગવાન કહે છે, ' તમે જ્ઞાની ભને થાઓ, પણ તમાગથી લોકસમુદ્ધ છોડી ન શકાય. સાચા જ્ઞાની છે તેઓ તો સર્વમતદિવે રતા હોય છે '

શ્રીકૃષ્ણે અવતાર લઇને શું કર્યું? કૃત્તિમ પ્રતિજ્ઞા તોડી અભિમાની પ્રતિષ્ઠિત લોકોને અવમાનિત કર્યા અને નિષ્પાપ હૃદયરાગ દીન જનોને શ્રેષ્ઠ કૃતિ બતાવ્યા. ધર્મને પાડિયની જાગમાથી જયારી ભક્તિના શુભ આસન ઉપર બેસાડી દીધો ગાત હન્દનો ગર્વ હરણુ કરી, હન્દનો દગ્ગાજ બધે કરી પ્રજામા ગોવર્ધનચૂંકી દેશપૂજન દાખલ કરી રાજાઓને નમ કર્યા

અને લોકોને ક્ષતિ થયો. અને તેમ છતાં પોતે લોકોના સરદાર પણ ન બન્યા.

એક વખતે—૧૬૫૦ એક જ વખતે લોકોની શ્રીકૃષ્ણ ઉપરની શ્રદ્ધા ડગી હતી. લોકોએ માન્યું કે દેશમાં શ્રીકૃષ્ણ છે માટે જ જરાસંધ દની શરી આપણા ઉપર ચડાઈ લાવે છે. શ્રીકૃષ્ણે લોકમનને માન આપી મધ્યદેશનો ત્યાગ કર્યો અને સમુદ્રવલ્લ્યાંકિત દ્વારિકામાં જઈ નિવાસ કર્યો. એમાં લોકો ઉપર રીસ નહોતી. એ વખતે આયોનિયન લોકો હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારીમાં હતા. તેમનો વિરોધ કરવા માટે, તેમનો હુમલો અટકાવવા માટે પશ્ચિમ દિનારા ઉપર એક જગત્સર સરકરી થાણું આંધવાથી જ લોકોનું રક્ષણ થઈ શકે એમ હતું. શ્રીકૃષ્ણે દ્વારાવતીમાં જઈ રહી હિન્દુસ્તાનના દાગુ ગદાણુ કર્યું અને આર્યાવર્તને સલામતી બક્ષી. આવા દીનાનાયના સદીઓથી ઉજવાતા જન્મદિવસને લોકસત્તાના આ દિવસોમાં એવડું મહત્ત્વ છે.

બુદ્ધ અવતાર

ભગવાન બુદ્ધને આપણે મંવિષ્ણુનો અવતાર માનીએ છીએ. મને લાગે છે કે તથાગતને અવતાર માનવો જ હોય તો મહાદેવનો અવતાર કેમ ન માનીએ ? તે ભવપાલક નથી, ભવરોગાગ્ર—ભવનાશક છે. પણ શાક્યમુનિને અવતાર માનવો એ જ મને પસંદ નથી. અવતાર એટલે શું ? દુનિયાનું દુઃખ જોખને, જાનનો લોપ જોખને, શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય, સુક્ત, એવા પરમેશ્વર દુન્યવી રૂપ ધારણ કરી ‘નીચે ઉતરે છે.’ તે માણસોમાં જીને માણસની પેઠે ભક્ષે વર્ને. પણ તે માણસ નથી; તેની ન્યાય ગુદી છે તેના અનુમદથી આપણો ઉદાર ભક્ષે થાય, પણ તેનું અનુકંપણું દેવાની આપણને કૃત્તિડા થવાની નથી. આપણે કૃષ્ણના ઉપાસક બની રાખીએ છીએ પણ કૃષ્ણનું અનુકરણ તો ન જ કરીએ. ગૌતમ બુદ્ધ અવતાર ન હતા, માણસ હતા દુનિયાનું દુઃખ જોખને, સમ્યક્ જાનનો અભાવ જોખને ‘તેઓ સદ્યા.’ સામાન્ય જન—પણ શ્રદ્ધાવાન જન—અનેક જન્મ સુધી ચડતા ચડતા જોધિસત્ત્વના બુદ્ધ થયા; મનુષ્યના દેવ બન્યા; શુદ્ધ, બુદ્ધ, સુક્ત બન્યા; આર્ય હતા, આદ્ય બન્યા. તેમનું જીવન અનુકરણીય છે. સીતા સાવિત્રીની પેઠે બુદ્ધ ભગવાને પણ માણસ કયા સુધી ચડી શકે છે એ દુનિયાને બતાવી દીધું છે. શ્રદ્ધા અને કરણાની તેઓ મૂર્તિ હતા. યમરાજને ત્યાં જનાર નચિકેતાની શ્રદ્ધા બુદ્ધ ભગવાનમાં હતી. ગુરુ

પાસેથી જ્ઞાન મેળવી નિર્ભય થયા પછી જનકરાજ રાજ્યસર્વસ્વ છોડવા તૈયાર થયા. ગુરુકૃપાથી જીવનનું સાર્થક્ય યશો એવો વિશ્વાસ હોવાથી ગોપીચંદ્ર રાજ્યન્યાગ કર્યો. પણ શાક્યમુનિને ત્યાગ એથી આકરો હતો.

‘ સાંસારિક જનોનું દુઃખ જોઈ મારું મન ગે છે, તેથી તે દુઃખ મટાડવાની દયા હોવી જ જોઈએ; અને તે છે તેથી મારે તે મેળવવી જ જોઈએ; ’ એ શ્રદ્ધાથી—અન્તઃશ્રદ્ધાથી—તેમણે રાજ્યન્યાગ કર્યો. આ પીર કર્મ મનુષ્યજાતિ છે ત્યાં સુધી ગવાશે. દરેક જમાનાના કવિએ તે મહાભિનિષ્ક્રમણનો પ્રસંગ ગાઇ પોતાની વાણી પુનિત કરશે.

સિદ્ધાર્થનો ગૃહત્યાગ સરળ થયો અને આર્યાવર્તમાં ધર્મચક્રપ્રવર્તન શરૂ થયું. બુદ્ધ ભગવાનનો ધર્મ ગૂઢવાદી નથી, ‘ મતિવાદી ’ નથી, છતાં તે સામાન્ય નીતિધર્મ પણ નથી. તેમાં અહંકારનો નાગ ઉદ્દિષ્ટ છે અને નિર્વાણ એ તેનું પ્રાપ્ત્ય છે.

બૌદ્ધ ધર્મનું સામાજિક સ્વરૂપ શું હતું અને તે ધર્મના આર્યાવર્ત ઉપર શી અસર થઈ એ વિષય અત્યન્ત મહત્વનો છે, પણ વિદ્યાર્થીઓ મોટી ઉંમરે તેનો વિચાર કરી શકે.

બુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર વાચીને કોઈ પુવાનને ગૃહત્યાગ કરવાનો વિચાર થાય એ સંભવિત છે. તેણે ધ્યાનમાં રાખવું કે જે મહાવીર હશે તે જ ત્યાગ કરી શકશે. સરસ્વતીચન્દ્ર બનવામાં એવ નથી. ‘ જો ત્યાગ કરે તો તે ત્યાગને લાયક બને ’

પરશુરામ અને બુદ્ધ

જેમ દ્રૌપદી અને સીતા એ બે જુદા જુદાજ આદર્શ છે, તેમ રામ અને કૃષ્ણ એ પણ જુદા જુદા આદર્શ છે. પ્રાચીન કાળથી આપણે બે આદર્શો વચ્ચેનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય, સામ્ય અને વૈષમ્ય જોતા આવ્યા છીએ. આખરે આપણે જન્મે આદર્શનો સાર આપણા જીવનમાં ઉતારી તે જન્મેનો સમન્વય કરી નાખ્યો છે. જે દિવસે આવો સમન્વય આપણે કર્યો તે જ દિવસે રામકૃષ્ણ એ સામાજિક નામ આપણને સૂઝ્યું. રામ તે જ કૃષ્ણ, શાન્તા તે જ દુર્ગા, શિવ તે જ રુદ્ર, જનાર્દન તે જ વિશંભર—એ જે દિવસે આપણને સૂઝ્યું તે દિવસે હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનને સમાધાન મળ્યું

તારિનક જોગમાં એક કુર્ણિગમ આયો પૂર્ણિગમની નકુ તાકય તર થાય છે એ આદર્શના વિનાશી નથી મહિ ઉપજે છે

પરશુગમ અને મુદ્ધ જો નિહા જ અનતા ગણાય છે પણ આપણે કોણ કાગે તેમને કપનાક્ષેત્રમાં પણ પાસે જામે આપ્યા છે ? પરશુગમ અને મુદ્ધ ! એ વચ્ચે સાધર્મ્યનો કે રૂઢિધર્મનો કંઈ સબંધ છે ખરો ?

પરશુગમ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય છે, બગવાન મુદ્ધ ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ છે પરશુગમે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં મન્યુ (ક્રોધ) ને છટ આપી શરીરમળ પન્ જ આધાર ગણ્યો. તાકયમુનિએ ક્ષત્રિયને પ્રધાનપદ આપી આત્મિક બગવતુ ગૌરવ વધાય પરશુગમને ક્ષત્રિયની સત્તા પ્રભાવીકર જણાઈ ક્રોધે મનુષ્યને એ જ બાકુ આપેલા છે, અને તે પણ ઉદ્યોગને માટે ક્ષત્રિયો જો સહન બાળ બની જાય અને દરેક જા જો સખ ધાગણ કરે તો દીન સમાજ જાય કયા ? મન્યુને માટે ક્ષત્રિય હોય છે તે જ જ્યારે પ્રજામક્ષ બની જાય ત્યારે પ્રજાનુ રક્ષણ માણ કરે ? પરશુગમને મુશ્કેલ કે ક્ષત્રિયોનો શાસ્ત્ર બ્રાહ્મણ છે ત્રાત સાચી છે, પણ ક્ષત્રિયોનું માસન કરવામાં બ્રાહ્મણે પોતાનું બ્રાહ્મણ્ય તો ન જ જોવું જોઈએ પરશુગમે હાથમાં બારે પરશુ લઈ સહન બાળના હાથ ઉદવાનુ શર કર્યું ક્ષત્રિયોનો કેર દર મગ્વા માટે ક્ષત્રિયો પર એકીમ વાગ કેર વર્તાયો

પરશુગમે ક્ષત્રિયના બધા મુણ કેળવા હતા ક્ષત્રિય એટલે મિપાઈ સગાતો રૂઢિ એક લણી પછી ત્રિયાઈ કર્યા મગ તેણે કહાવેા જોયે માતબક્તા પરશુગમે પિતાનો ધ્મ ચતા વાર માતાનો શિન્ડેદ કર્યો બ્રાહ્મણ ઐશ્વર્યથી દગ જ રહ્યું છે ક્ષત્રિય હોય તે જ પૂત્રી હતે ને દાન કરે પરશુરામે છત અને દાન એ જ રસ્તો પસંદ કર્યો

હવે મુદ્ધ જુઓ તેમણે રાજ્યનો ત્યાગ જ કર્યો, પોતાની તાન્તિ બારા માટે પર વિજય મેળવેા, કણ્ણાનો પ્રચાર કર્યો પરશુગમને લીધે ક્ષત્રિયો બચીત ચયા અને તેમણે આત્મરક્ષણને અર્થે સમગ્રજા સાત્રાજ્ય સ્થાપ્યુ બગવાન મુદ્ધને લીધે તેમના શિષ્યો નિર્વર ચયા અને તેમણે અમયનુ સાત્રાજ્ય સ્થાપ્યુ

પરશુરામના કાર્યની અસર તેના વખતમાં જમે તોટલી થઈ હોય, આજે તે નહિ જોઈ જ છે પરશુરામને લીધે સાત્રાજ્યની કલ્પના ઉદ્ભવી સાત્રાજ્યની કલ્પનાએ દિગ્વિજયનો મોહ પેદા કર્યો અને દિગ્વિજયની કલ્પના એટલે નિરન્તર વિશ્વહ બગવાન મુદ્ધે ધમ્મપ મા મ્ણુ છે તેમ છત એ કલહનું મૂળ છે, કાગણુ પરાજિત વ્યક્તિના હૃદયમાં અપમાનનું રાજ્ય

સાક્ષત્ ન રહે છે અને તે દુનિયાને શાન્તિ બોગવવા દેતું નથી.^૦ બગવાન યુદ્ધની અસર પરશુરામ કરતાં ઊડી પણ ચર્ધ અને વ્યાપક પણ રહ્યો. પરશુરામનો માર્ગ હિંસાનો હતો; યુદ્ધ બગવાનને અહિંસાનો. હિંસામાં વીર્ય નથી. હિંસાએ અત્યાર સુધી ન તો કોઈ સારા તત્ત્વનો નાશ કર્યો છે કે ન તો કોઈ નકારા તત્ત્વનો. હિંસાએ દુષ્ટ કોનાં શરીરનો નાશ કર્યો છે તેમ સર્વજન લોકોના શરીરનો પણ તેટલો જ નાશ કર્યો છે. પણ દુનિયામાં રહેલી સર્વજનના તેમજ દુર્ભાગી હિંસાથી અરુદ્ધ જ રહેલી છે.

અહિંસાનો વિજય સ્થાયી-હોય છે, પણ તે રાજ્યસત્તાની મદદ વગર થયેલો હોય તો, સત્ય અને સત્તા પરસ્પર વિરોધી છે. જ્યારે જ્યારે સત્યે સત્તાની મદદ લીધી છે ત્યારે ત્યારે સત્ય અપમાનિત થયું છે અને અપંગ બન્યું છે, સત્યનો શત્રુ અસત્ય નથી. અસત્ય એ અભાવરૂપ છે, અંધકારરૂપ છે. સત્યને અસત્ય સામે લડ્યું પડ્યું નથી. જ્યાં સત્યનો પ્રકાશ પહોંચ્યો નથી ત્યાં જ અસત્યનો અન્ધકાર હોય છે. અસત્યને અત્યંત અસ્તિત્વ જ નથી. સત્યનો શત્રુ સત્તા છે. પરશુરામે સત્તા દ્વારા—જળના પ્રભાવ દ્વારા સત્યનો એટલો ન્યાયનો પ્રચાર કરવા ધાર્યો. યુદ્ધ બગવાનના અનુયાયીઓએ પણ સામાન્યની પ્રતિષ્ઠાથી સત્યનો પ્રચાર કરવા ધાર્યો ત્યારે સત્ય લગભગ સંકુચિત થયું.

હવે વખત આવ્યો છે કે જ્યારે પરશુરામની ન્યાયનિષ્ઠા અને યુદ્ધ બગવાનની અવેરનિષ્ઠાનું મીલન થયું લોકોએ. મનમાં ઝાઝાભાર દેવ કે ઝેર રાખ્યા વગર અન્યાયની સામે થયું, સત્તા સામે ઝૂક્યું એ જ આજનો મુગ્ધર્મ છે. સત્યાચર એ એ જ નથી ?

શ્રી રામકૃષ્ણ†

ઇ. સ. ૧૮૩૩ કે ૩૪ માં લૉર્ડ મેંટલેએ હિન્દુસ્તાનને વિલાયતી શિક્ષણ આપવાનું કંપની સરકાર પાસે નક્કી કરાવ્યું તેના પહેલાં જ આપણે

°જયં વેરં વસવતિ દુક્ષં સેતિ પરાજિતો ।

ટપસન્તો મુક્ત સેતિ દિવસ જયપરાજય ॥

ઇ. સ. ૧૯૨૨ની રામકૃષ્ણ પરમહંસની જયન્તિને પ્રસંગે અમદાવાદમાં આપણું બાપણ

ધર્મશ્રેષ્ઠ તો થયા જ હતા. ધર્મશ્રેષ્ઠ થયા તેથી જ પારતન્ત્ર્યમાં આવી પડ્યા. છતાં અધર્મને જ ધર્મ માનવા જોડલો શુદ્ધિશ્રેષ્ઠ થવો ન હતો. પણ અંગ્રેજ કેળવણી લેવાને આપણે આતુર થયા અને અંગ્રેજ લોકોએ તે પૂરી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો તે દિવસથી ધીમેધીમે આપણે આપણા જીવનનો પાયો સ્વાર્થ, સ્વચ્છન્દ અને નરી હરિશાષ પર જ ચલાવ્યો.

છશ્વરને ત્યાં એવો નિયમ છે કે દરેક આપત્તિનો ધક્કો જ એની સાથે જ જન્મે છે. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં જ જ્યાં અંગ્રેજ કેળવણી પહેલવહેલી વવાઈ ગઈ તે જ પ્રાન્તમાં રામકૃષ્ણ પરમહંમનો જન્મ થયો. રામકૃષ્ણ પરમહંસ એટલે હિન્દુ ધર્મનો શુદ્ધ અને પ્રાણવાન પ્રવાહ. રાજ રામમોહન રાયે હિન્દુ, મુસલમાની અને ઇસાઈ ધર્મના તત્ત્વોનું અધ્યયન કરી બધાનો આમાન્ય સાર કાઢવાનો પ્રયાસ ચલાવ્યો હતો. એ જ અરસામાં પ્રત્યક્ષ સાધના કરી ધર્મતત્ત્વનો અનુભવ કરવાનો પ્રયાસ રામકૃષ્ણ પરમહંમે ચલાવ્યો. રામકૃષ્ણ પરમહંસે પણ હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી એ ત્રણ ધર્મો રહસ્ય અનુભવ્યું, અને તેમણે કહ્યું, 'અનુભવની દૃષ્ટિએ બધા ધર્મો સરખા સાચા છે.' રામમોહન ગયને ત્રણે સંસ્કૃતિનાં સાહિત્ય સાથે પરિચય હતો, જ્યારે રામકૃષ્ણ પરમહંસે ત્રણમાથી એકેનું અધ્યયન કર્યું ન હતું. બધા વગર પણ અનુભવ મેળવી શકાય છે એમ રામકૃષ્ણ પરમહંસે સિદ્ધ કર્યું.

નાનપણથી જ રામકૃષ્ણ પરમહંસે સ્વતન્ત્ર વૃત્તિ મેળવી હતી. સત્યવાદી પિતા અને નિરપ્રહ માતાનું સત્તાન બીજું શું કરી શકે? એમના વખતમાં સામાન્ય કેળવણી મળતી તે પણ લેવાની તેમણે ના પાડી. 'કેળા, એળા અને પૈસા અપાવનાર કેળવણી બધને હું શું કરું? મારે તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી છે. તમારી કેળવણી અને તે ક્યાથી આપે?' એમ જ તેઓ કહેતા. એકવાર જો તેઓ કેળવણીના સંકળમાં સપડાઈ જાત તો તેમને મેંકાલેવાળા કેળવણી લેવી પડત. પણ તેમને તો ઇશ્વરપ્રાપ્તિની કેળવણી લેવી હતી અને ઇશ્વરને તેમની મારફતે જાગાળને તેવી જ કેળવણી આપવી હતી, તેથી તેઓ અબણ જ રહ્યા. આજે દુનિયામાં કેટલાયે લોકો તેમને અવતારી પુરુષ તરીકે પૂજે છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસને ઇશ્વરના અવનાર મણવા કે ન મણવા એની બારે ચર્ચા ૧૭મે ચાલે છે, દરેક વ્યક્તિમાં ઇશ્વરી તત્ત્વ તો હોય જ છે. જ્યાં જ્યાં આ દેવતા તત્ત્વ વધારે સ્પષ્ટ થતું હોય, વિજીતિમત્, ધીમત્, ઊર્જિત હોય

તાં ત્યાં અવતારની કલ્પના કરવી એ કંઈ ખોટું નથી. જેણે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ જે બીજાનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છે તે એકમ છંદરનો અવતાર છે એમાં સંક નથી. વિચિત્ર જ્ઞાનાની ખાસ ખામી જોઈ, ખાસ નબળાઈ જોઈ તે દૂર કરવાનું સામર્થ્ય જેની અંદર જોવામાં આવે તેને જ અવતાર કહેવો. એમ પણ કહેવાઈ કહે છે. આ બધી દૃષ્ટિએ રામકૃષ્ણ પરમહંસને આપણે અવતારમણી સમીપે. છતાં સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ કુંડામકૃષ્ણ પરમહંસને અવતારી પુરુષ તરીકે ઓળખવા નથી માગતો. અવતાર એટલે માણસની રૂપાં આઈ માણસનો હાથ ઝાલવા નીચે ઉતરેલો મનુષ્યદેહધારી છંદર. તે કંઈ સાચો માણસ નથી. તેની પાસેથી મદદ મળી શકે, પણ તેનું અનુકરણ કરવાની મદદ તે ન આપે. રામકૃષ્ણ પરમહંસને અવતારી માનીએ એટલે તેમણે ક્યા ક્યા ચમત્કારો કર્યા, કંઈ કંઈ લીધા કરી બતાવી, આપણી પાસેથી તેઓ શું શું માગે છે અને એકવાર વિધિપૂર્વક તેમને સરથ જમીએ એટલે અનાપાસે તેમની પાસેથી આપણને શું શું મળી શકે તેનો જ વિચાર આપણા મનમાં આવે છે.

પણ જો આપણે તેમને માણસ મણીએ તો એમની પાસે એમની પહેલાંની મૂડી કેટલી હતી, તે મૂડીનો તેમણે કેવો ઉપયોગ કર્યો, પોતાના દેવો સામે તેમને કેવું કેવું લડવું પડ્યું અને પોતાના પુરુષાર્થથી તે કેવી રીતે સંપૂર્ણતા અને સૈશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યા તે તરફ આપણું ધ્યાન જાય છે. માણસને હિંમત આપનાર બે વચનો આપણી બાપામાં છે: 'વરિજગત્ય સાધુનાં સંમવાસિ યુગે યુગે' એ એક, અને 'નર દરણી કરે તો નર ય નારાયણ હોય' એ બીજું. બન્ને છંદરી વચન છે, પણ બીજું વધારે પ્રાણપ્રદ છે એમાં સંક નથી.

રામકૃષ્ણ પરમહંસના મનમાં નાનપણમાં વર્ણાભિમાન તો હતું જ. રાણી રાસમણી ન્યાતે માછણ હતી. તેના મંદિરમાં પણ આપણાથી બોજન કરાય નહિ એમ તેઓ માનતા. પણ જ્યારે તેઓ સાધના કરવા લાગ્યા ત્યારે એ અભિમાન કાઢી નાખવા માટે તેમણે રાત્રે આસપાસનાં જળજર સાફ કરવાનું અને અન્ત્યજ્નેતા અંગણાં પોતાના વાળવની વાળવાનું સર, દહું, ધન અને માટી સમાન છે એવી વૃત્તિ કેળવી હાથમોંઘા રૂપીયો અને માટીનું ટેકું બને નદીમાં તેઓ ફેંકતા. અન્ત્યજ્ને પાસે છંદરનું નામ લેવડાવી તેમના હાથનું પાણી પીનાર એવા એક સુસ્ત વૈષ્ણવ મિત્રનાં તેઓ વખાણ કરવા લાગ્યા. મનમાં અપવિત્ર વિચાર આવતાં વાર ફરી આવું થાય તો આ દેહનો અન્ત આણીશ એવો તેમણે નિમય કર્યો. દરેક ધર્મના વિદ્વાનો પાસેથી તે તે ધર્મની સાધના સમજી લઈ તેનો અનુભવ કર્યો, અને પરિણામે દુનિયાના બંધાયે ધર્મો સાચા છે એવો સ્વાનુભવ એમણે જમતને ઉપદેશ્યો. પ્રથમ તેઓ

કાશીના પ્રતાપતરીકે આસાદાગ ક્રમતા. પછી તે છોડી દીધો, એટલું જ નહિ, પણ પૂજને માટે કૃષ્ણ અને મિસ્ત્રવત્ર વચ્ચે લોડતા તે પણ તેમણે છોડી દીધું. 'આ કૃષ્ણો જ્યાં છે ત્યાં જ તે ધર્મગતે અર્પિત નથી ? ધર્મરના આ વિસ્તીર્ણ દેહ ઉપર તેઓ શૂણ્ય તરીકે નથી વિરાજેલા ? ત્યાંથી તેમને શ્રી માટે તોડી કાઢીએ ?' એમ જ તેઓ કહેતા જ્યાં સુધી મનનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ ઉદ્ધિગ જ રહેતા. સાત પડે એટલે જીદગીને એક દિવસ ગયો છતાં ધર્મપ્રાપ્તિ ન થઈ એ દુખે તેઓ પોકેપોક રાત્ર પડતા આમ અનેક રીતે સાધના કરતા કરતા તેમને સ્ફુરી આ યુદ્ધે બધે એક જ ધર્મરી તત્ત્વ વ્યાપેલું છે. તેઓ શાન્ત થયા જીદગીનું સાર્થક થયું. નગના નારાયણ થઈ ગયા લોકો તેમને ગમકૃષ્ણ પરમહંસ કહેવા લાગ્યા.

*

*

*

ધર્મ પાછળ જે માણસ ગાડો ચાલે તેને સમાજ સાખી શકેતો નથી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું ગાડપણ જોઈ સગાવડાલાએ તેમને પરજીવી દેવાનો વિચાર કર્યો તેમણે પોતે જ એક પાત્ર વર્ણની સાત્ત્વિક વૃત્તિ વાળી કન્યા પસંદ કરી. પરજીવી છતાં તે જેવા ને તેવા જ રહ્યા. એમની સ્ત્રી જ્યારે મોટી થઈ ત્યારે પતિની દશા થી છે એ નજરેનજર જોવા તેમની પાસે આવી રામકૃષ્ણ પરમહંસે માતા ગણી તેની પૂજા કરી. શારદા માતાએ કહ્યું, 'આપે પરમેશ્વરપ્રાપ્તિને માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. આપને ત્યાંથી પાછા એ ચનારી અવિધા—માયા થવા લું નથી માગતી આપની પામે ગ્દી આપની સેવા કરે એટલો જ પ્રસાદ ચાહું છું' શારદા માતાએ આખર સુધી તેમની સેવા કરી તે મારફતે શાન્તિ મેળવી અને રામકૃષ્ણ પરમહંસના આ લોક છોડ્યા પછી તેમની જ માનસપૂર્ણ કરવામા પોતાની બાપી ગ્દેલી જીદગી થીતોડી પ્રતાપચન્દ્ર મુકુન્દદાસ જેવા બ્રાહ્મો ભક્તે રામકૃષ્ણ પરમહંસ પર આક્ષેપ મુખ્યે ૭૬ કે 'રામકૃષ્ણ પરમહંસે આ રીતે પોતાની કરી પ્રત્યે કરતા વાપરી છે અને તેની સ્થિતિ વિધવા જેવી કરી મુકા છે' હિન્દુ આદર્શની દૃષ્ટિએ જોતાં શારદા માતાની સ્થિતિ દયા ખાવા જેવી ન હતી, પણ અદેખાઈ કરવા જેવી હતી કેઈ સ્ત્રીપુરુષ પોતાના વિકારને મારીને સખી જીવન પસંદ કરે તો તેમા દયા ખાવા જેવું શું છે ?

વાસનાતૃપ્તિ એ માણુમનો સ્વાભાવિક હક છે અને વોસનાતૃપ્તિમા જ જીવનસાધન છે એ તત્ત્વજ્ઞાન આપલું નથી વામનાઓથી આત્મા ઘેરાયો છે અને તેથી તે કષ્ટ પામે છે, વાસનાનો નાશ કરી આત્માને છાડાવવાથી તે પોતાનો આનન્દ પોતાની મેજે ભોગવી શકે છે એ આપણો જીવનમન્ત્ર છે હું જ્યારે કલકત્તામાં ગાંગા માતાના દર્શને ગયો હતો ત્યારે તેઓ

રામકૃષ્ણ પરમહંસની છાત્રી પૂજા કરતાં હતાં. માત્ર એક જ સંદેહ વચ્ચે પહેરેલું વાગ છૂટાં હતાં. સાંખ્યા વખત સુધી ધ્યાન કરવાથી આંખમાં જે વિશેષ તેજ આવે છે તે તરત સ્વાભાવિક રીતે લક્ષ્ય થયું. તેમની મુખમુદ્રા ઉપર પાવિત્ર્ય, શાન્તિ, પ્રસન્નતા અને માનુષાત્ત્વ, સરપૂર વિલસતાં હતાં. પતિદેવની પૂજામાં તેમની તસ્લીનતા જોઇ મનમાં થયું, શું આ પ્રત્યક્ષ દુર્ગાની મૂર્તિ હશે ? એમની નજીક પણ દુઃખ ન આવી શકે, તો એમને પોતાને તો દુઃખ ક્યાંથી સંભવે ?

‘મારા ગુરુદેવ’ એ સ્વામી વિવેકાનન્દના લેખ ઉપરથી જ ઘણાંખરાને રામકૃષ્ણ પરમહંસની માહિતી મળી હશે. પણ તેમનો પહેલવહેલો પરિચય તો આપણને ‘ગોરખેશ જોશ થી રામકૃષ્ણ’ ઉપરથી થયો. એ ગ્રન્થ લખનાર વિમૂર્તિ કોણ હશે એમ તો ઘણાને થયું હશે. ચોપડી ઉપર લેખક તરીકે રક્ત ક્ષેત્રે એટલી જ નિશાની છે. તેમનું આખું નામ ગુપ્ત હતું. કલકત્તામાં તેમને દર્શને પણ અગે ગયા. તેમની ભવ્ય અને ભક્તિનત્ર મૂર્તિ જોઇ રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં જ દર્શન થયા જેટલું સમાધાન થયું. આગળ જતા તેમનો વધારે સહવાસ મળ્યો. તેઓ તો રામકૃષ્ણ પરમહંસના ચરિત્રકાર. પરમહંસ વિષે તેમની પાસેથી જેટલુંયે સાંભળવાનું મળ્યું. તેમની સ્મરણશક્તિ અજબ છે. જ્યારે જ્યારે અગે તેમને કંઈ પણ પૂછીયે ત્યારે પોતાની સ્મરણ પોથી હવાડીને તેમાંથી એકાદ પાતું જોઇ લે, મિનિટકે આખા મીઠા ધ્યાન કરી લે અને તરત જ પરમહંસ સાથેનો કોઇ જૂનો પ્રસંગ તેમની દૃષ્ટિ આગળ ઉભો થાય. પરમહંસ ક્યાં બેઠેલા, તેમણે શું બોલેલું, તેમનું મોં કઇ દિશા તરત હતું, પાસે કોણ કોણ બેઠેલા હતા, પછી કોણ કોણ આવ્યા, વચમાંથી કોણ હટી ગયા—બધું વિગતવાર તેઓ કહી શકતા. સંભાષણ તો અક્ષરેઅક્ષર હતારી શકતા. તેમની ગુરુભક્તિ એટલી ઉત્કટ છે કે એક અક્ષરની પણ ભૂલ થઇ જાય તો તેમને ગુરુદ્રોહ ક્યાં જેટલું જ દુઃખ થાય. તેમના જેટલા ચર્ચાર્થવાદી ચરિત્રકાર બાંહે જ ખીળા હશે.

પરમહંસના ૩૬ સિષ્યો હતા એમ કહેવાય છે. દરેકને એમણે જુદી જુદી રીતે કેળવેલા, કોઇને જ્ઞાનમાર્ગ જતાવ્યો તો કોઇને ભક્તિમાર્ગ. એક સિષ્યને ખાસ ઉપદેશ આપતા હોય એ વખતે ખીજાઓને ત્યાં હાજર રહેવાની રજા આપતા નહિ. એક જણ સાથે અધ્યાત્મ રામાયણ વાચતા હતા ત્યાં રાખાલ બાપુ (સ્વામી સદ્ધાનંદ) આવી ચડ્યા, પરમહંસે કહ્યું, ‘આ તારે મારે નથી, તું અહીંયા જતો રહે.’

રામકૃષ્ણ પરમહંસ એક ઇશ્વરની ભક્તિ જ જાણતા. ઇશ્વરને જાણ્યો, ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરે એટલું જ તેઓ કહેતા. છતાં પોતાના જીવનથી તેમણે આ યુગનો યુગધર્મ એકસ રીતે આપણને બતાવ્યો છે.

૧. તેમનો પ્રથમ સંદેશ સર્વ ધર્મોની એકતાનો છે. બધા-ધર્મો એક જ ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે, બધા એક જ ડેહાણે જાય છે, એકેએક રસ્તો સાચો છે, એમ તેમણે અનુભવની અધિકારયુક્ત વાણીથી દુનિયાને સમજાવ્યું. એક જણે તેમને પૂછ્યું, શું વામાચારી શાકતધર્મ પણ સાચો રસ્તો છે ? તેમણે કહ્યું, ‘મંદિરમાં જવાના અનેક રસ્તા હોય છે, અને ખાળ મોટી હોય તો તેના કાણામાંથી પણ મંદિરમાં પ્રવેશ તો થઈ શકે. પણ મહાદ્વાર છોડી એવો મંદિર રસ્તો આપણે કેમ પસંદ કરીએ ?’

૨. તેમનો બીજો સંદેશ માણસના ખ્યેય વિષે છે. માણસે ઇશ્વરપ્રાપ્તિના જ વિચાર કરવો, આત્મશુદ્ધિ કરવી, એટલે તેને જ જોઈએ છે તેમણી દષ્ટિ છે. થક હાથમાં આપ્યું એટલે ડાળાંપાંદડાં એની મેળે હાથ આવી જાય છે.

૩. આના સાધન તરીકે તેમણે કનક અને કાન્તાનો ત્યાગ બતાવેલો છે. ઠાઠ પણ માણસ કી તરફ પત્નીભાવે જુએ (અથવા તો, ઠાઠ પણ કી પુરુષ તરફ વસ્ત્રભાવે જુએ) ત્યાં સુધી તેને માટે મોક્ષ નથી. કામ અને લોભ એ મોક્ષમાર્ગમાં મોટામાં મોટા વાટમારાઓ છે.

૪. રામકૃષ્ણ પરમહંસની સાધનાનું પ્રથમ પમથીલું અહંકારનાશ હતું. અહંકારનો નાશ કરવા તેમણે અન્ત્યજસેવા આદરી આપણને આપણો યુગધર્મ શીખવ્યો છે. કૃષ્ણકિશોર નામના એક વૈષ્ણવ મૃદસ્થની વાર્તા તેઓ પોતાના શિષ્યોને કહેતા. પરમહંસ કહેતા, ‘કૃષ્ણકિશોરને ત્યાં હું અખ્યાત રામાયણ સાંભળવા જતો. કૃષ્ણકિશોરની શ્રદ્ધા બારે હતી. એકવાર તે વૃન્દાવનની માત્રાએ નીકળેલો, રસ્તામાં તેને બહુ તરસ લાગી. એક કેવા પરના ઠાઠ માણસ પાસે તેણે પાણી માગ્યું. પેલાએ કહ્યું, હું અન્ત્યજ છું, માફ પાણી તમને કેમ ચાલશે ? કૃષ્ણકિશોરે કહ્યું, તું ઇશ્વરનું નામ લે અને પાણી કાઢી આપ, પેલાએ તે પ્રમાણે કૃષ્ણકિશોરને પાણી કાઢી આપ્યું અને એ બાકસે તે પાણી પીધું.’

૫. જેણે કનક અને કાન્તાનો ત્યાગ કર્યો છે, જેનામાં અહંકાર નથી, તેના મનમાં સાંમાજિક ઉચ્ચનીયતાનો ભાવ ક્યાંથી હોય ? તેને હિંસાને રાખ અને રંક સરખા જ હોય. રામકૃષ્ણ પરમહંસે રાજ સુરેન્દ્રનાથ ટાગોરને રાજ કહેવાની ના પાડી હતી. પરમહંસે કહ્યું ‘જો, હું કંઈ તને રાજ બાળ કહેવાનો નથી, કેમકે તેમ કહેવું-એ જીવું બોલવા સમાન છે.’

૬. પરમહંસની ખાસ વિશેષતા તેમની શિષ્યપ્રીતિ છે. મુરુની પાછળ

પડેલા સિંધો પશુ મળે છે, પણ સિંધ પાછળ પેલા ક્યેલા રામકૃષ્ણ પરમ-
હંસ તો અપૂર્વ જ ગણાય. જેમ દયામય પ્રભુ ભક્તાધીન છે તેમ પરમહંસ
પોતાના સિંધોની બધી કાળજી રાખતા.

રામકૃષ્ણ પરમહંસે આ રીતે આખી જાંઘી હાથરમકિતમાં અને
લોકભાષામાં ખરચી નાખી. દિવસરાત્ર ધર્મોપદેશ કરી કરી તેમના ગળામાં
પશુ પડ્યું. વેદ અને દાકતર લોકોએ તેમને બોલવાની મનાઈ કરી. પણ
લોકો—સત્યરૂપના ચાર ચપ્પેા સાંભળી કૃતાર્થ થવા માગનારા લોકો—
તેમની પાસે આવ્યાં જ દરે અને પરમહંસ પશુ દેશને નિરાશ કરે નહિ.
રાતદિવસ તેમનો વાચ્ય ચાલુ જ રહેતો. પરમહંસની મંજીર માંઘી
સાંભળી તેમને આરામ આપવાને બદલે આ છેલ્લી તક સાધવા ટોળેટોળાં
દૂરદૂરથી આવવા લાગ્યાં. યશ વધારે જોરથી ચાલવા લાગ્યો. આખરે સને
૧૮૮૬ના ઓગસ્ટની ૧૬મીની રાત્રિએ પરમહંસે યશમાં પોતાની પૂર્ણવૃત્તિ
આપી દીધી.

શરીર નષ્ટ છે. તે યથાકાળે પડવાનું જ. પણ આપણા સમાજની,
પામરતા જોઈ દુઃખ થાય એવું છે. સાધુસંતોએ ઉપદેશોના માર્ગ પ્રમાણે
ચાલનાર ઓછા હોય છે, પણ સાધુના ચરણોના સ્પર્શ કરી, તેનું દર્શન
કરી, તેના અવાજ દાનમાં ભરી લઈ, તેના પ્રસાદના બે ચાર દુકડા ખાઈ
જઈ, તેના નામનો જપ્પોષ કરી 'પાવન' થઈ જવા માગનાર કૃપણ લોભી-
ઓની સંખ્યા જ વધારે હોય છે. અનાયાસે કેટલું મળી શકે છે એ તરફ
જ તેમની દૃષ્ટિ હોય છે. શાક વેચનારી પાસેથી બે શીંગ વધારે કઢાવવાની
વૃત્તિ અને આવી રીતિ રહેજે મોક્ષ મેળવવાની વૃત્તિમાં કશો ફેર નથી.

સમાજમાં લોકસેવક થઈ એ હિતકર જોઈએ. પણ તેની સાથે સેવા
સેનારની સંખ્યા થઈ તો તો મેળ સરખો જ રહેવાનો. સમાજમાં સેવા સેવાની
વૃત્તિ વધતી જ જાય છે. સેવકોને તેમનો સેવાધર્મ સમજાવી સમજાવીને
તેમના ભાગ કરવામાં આવે છે. શું પત્ની, શું દેશસેવક અને શું સાધુસંત—
દરેક ઉપલોભ વસ્તુ છે એવી જ માન્યતા વધી પડી છે.

સાધુસંતો પામેથી આપણે આશ્વાસન મેળવીએ, સાધનાનો રસ્તો
જાણી લઈએ, તેમના સહવાસથી વાસના પર જય મેળવવાની શક્તિ મેળવીએ,
પોતાની કૃપણતા છોડી ધર્મવાર થઈએ એવો આશીર્વાદ માગીએ; નહિ કે
અનાયાસે એકદિ કે પારલૌકિક સુખોપલોભ તેમની આરક્ત મેળવવાની
આશા રાખીએ.

પરમહંસનો ઉપદેશ તેમના સિદ્ધ સ્વામી વિવેકાનંદે દેશદેશાન્તર સુધી પહોંચાડ્યો. અંગ્રેજ કેળવણીથી મોહિત થયેલા આપણાં લોકો ઉપર વિવેકાનંદના અંગ્રેજ લેખો મારફતે જ અસર થાય એમ હતું. પરમહંસનું શુદ્ધ અધ્યાત્મ જીવવેલી સક્તિ જેમનામાં ન હતી તેમને માટે પાશ્ચાત્ય વિચારો મેળવીને કરેલું વિવેકાનંદી મિશ્રણ જલ્દ જ અતુલ્ય થઈ પડ્યું. વિવેકાનંદે પરમહંસના અધ્યાત્મને તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં મુક્યું અને તે દૃષ્ટિએ સંસારસુધારો અથવા જીવનસુધારો કેવી રીતે થઈ શકે તે બતાવ્યું. તે જ સૂત્ર હાથમાં લઈ જાગિની નિવેદિતાએ હિન્દુ સામાજિક જીવન અને ઐતિહાસિક રાષ્ટ્રીય જીવનનું રહસ્ય ખોલી બતાવ્યું. આજે રામકૃષ્ણમીશનનાં અનેક સેવાશ્રમો, અદ્વૈતાશ્રમો અને મન્દિરો રામકૃષ્ણનો ઉપદેશ કાર્યિક, વાર્યિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા દુનિયા આગળ પીરસી રહ્યાં છે. જેને ભૂખ લાગી હશે તે જ તે લેશે. જેનામાં સુખશા હશે તે જ તેનું રહસ્ય સમજી શકશે. જેનામાં વ્યાકુળતા હશે તે જ તેનો ઉપયોગ કરી શકશે.

રાષ્ટ્રીય શ્રાદ્ધ

પાશ્ચાત્ય મન્યોમાં માણસના જન્મસિદ્ધ હોવાના વર્ણન આવે છે. આપણા મન્યોમાં મનુષ્યને જન્મથી વળગેલા ઋણની કલ્પના વિશેષ છે. એવાં ઋણ ત્રણ પ્રકારનાં હતાં છે: દેવઋણ, પિતૃઋણ અને ઋષિઋણ. આ સૃષ્ટિમાં આપણે જીવીએ છીએ તે દેવોની કૃપા છે. મેધરાજ વરસે છે, નદીઓ વહે છે, સરજ તપે છે, ખેડૂત જમીન ખેડે છે, વણકર વણે છે, ગાય બળદ આપણી સેવા કરે છે. આમ કણે કણે આપણે આખી કુદરતની સેવા લઈ રહ્યા છીએ. જેવી સેવા લઈએ છીએ તેવી જ પોતાને ભાયકે કુદરત અને સમાજની સેવા કરવી એ દેવઋણ અદા કરવાનો મુખ્ય માર્ગ છે. ગુજરાત ચલાવવા ખાતર આપણે જળસંચય અને અસ્પૃશ્ય જીવોની દિંસા કરવી પડે છે એ પણ એક જાતનું દેવઋણ છે. તેનો પરિહાર ન્યાં આપણે રહીએ છીએ તાના પશુપક્ષી અને જીવમાત્રને, સંતોષીને તેમજ તેમનું રક્ષણપાલન કરીને આપણે કરી શકીએ છીએ. આને જ જીવમાત્ર કહે છે. સમાજ પાસેથી આપણે સેવા લઈએ છીએ, તેના બદલો વાળવા ખાતર તેવી જ કંઈ પણ સેવા આપણે કરી છીએ એ યત્ન છે. જે ઝાડ તોડે છે, લાકડું વાપરે છે, તેણે ઝાડ વાવવાં જોઈએ; જે અનાજ ખાય છે તેણે ખેતીમાં મદદ કરવી જોઈએ; જે કપડાં પહેરે છે

તેણે કાંતવું જોઈએ. આમ કરે તે જ માણસ દેવજાણુ ફેડી નિષ્પાપ રહી શકે છે. અમુક કુળમાં આપણે જન્મ્યા એટલાથી જ આપણને તે કુટુંબમાં વારસો મળે છે, ફેટલાક સંસ્કારો મળે છે, પ્રતિષ્ઠા મળે છે. અને ફેટલાક આદર્શો સાચવવાની ફરજ પણ મળે આવે છે. આ પિતૃજાણુ ઘણું. કુળપરંપરા ચાલુ રાખી, ટેક જાળવી, કુળધર્મના સંસ્કારોને અને દિવાળીને પોતાની સંતતિને સોંપના જવું પિતૃજાણુ ફેડવાનો માર્ગ છે.

જે વિદ્વાન, પ્રાણુવાન અને તપસ્વી લોકોએ સમાજને માટે તેમજ આત્મ-પ્રાપ્તિને માટે ઉચ્ચ આદર્શો ઘડ્યા અને પોતાના તેટલા જ ઉચ્ચ ઉર્જાવળ જીવનથી તે આદર્શોને સજીવ કર્યા, તેમનું જાણુ પણ આપણી ઉપર રહેલું છે. તેમની પાસેથી સંસ્કૃતિનો વારસો આપણને મળે છે. પ્રજાનું ધ્યેય, પ્રજાનો પ્રાણુ અને પ્રજાનો પુરુષાર્થ એ આદર્શદાતાઓને જ આભારી હોય છે. આ જાણુ કદાચ રીતે ઠીક? શું તેઓનું કેવળ સ્મરણ કરીને? નામનાની ઇચ્છા તો તેઓને કદાચે સ્પર્શ કરી ચકી નહોતી. તો તેમનું નામ માત્ર માવાથી તેમને કેમ સન્તોષ થાય? જેમ પિતરો વિષેની આપણી શ્રદ્ધા કેળવવા ખાતર આપણે શ્રદ્ધ કરીએ છીએ, તેમ આ જાણુઓનું પણ શ્રદ્ધ કરવું ઘટે. શ્રદ્ધમાં શ્રદ્ધેય વ્યક્તિનું નામસ્મરણ કરવા ઉપરાંત તેનું તર્પણ પણ કરવાનો વિધિ હોય છે. કુળપરંપરા ચાલુ રાખવાથી પિતરો તૃપ્ત થાય છે, તેમ જાણુઓ પણ તેમણે આરંભેલા મહાકાર્યને શ્રદ્ધાપૂર્વક આગળ ધપાવ્યાથી અને તે પૂરું કર્યાથી જ તૃપ્ત થાય છે. શ્રી રામચન્દ્રે પિતૃવચન પાળી પિતાનું શ્રદ્ધ કર્યું, અને ‘રઘુકુલરીતિ સદા ચક્ષી આમ્ર, પ્રાણુ જાણુ બન્ન બન્ન બન્ન ન જાણુ’ ની પરંપરાને વશદાર રહી રાજા દશરથનું તર્પણ કર્યું. ઉજ્જડ થયેલી સગરજ્વલિને પાવન કરવા સાર હિમાલયની ગંગા લઈ આવવાનું કુલ્લત અનેક પેઢીઓ સુધી આજે આલેખું. રાજા બગીરથે તે પૂરું કર્યું અને કુળને દીપાવ્યું. એ જ રીતે જાણુઓએ અને રાષ્ટ્રીય પુરુષોએ લોકસમાજ આગળ જે આદર્શો રજુ કર્યા તેનું ચિન્તન કરવું, તેને આચરણમાં ઉતારવા, તેને દીપાવવા, ખીલવવા એ દરેક જાણુની ફરજ છે. એ દરેકની ઉપરનું જાણુજાણુ છે. વિદ્વાન લોકોએ જે જ્ઞાનાગ્નિ સજાગાવ્યો તેને એનેલો રાખવો, જે વિદ્યાશક્તિ વા-શું તેને અધ્યયન અધ્યાપન રૂપી પાણીનું સિંચન કરવું, તેનો વિસ્તાર કરવો, એ જ જાણુઓનું તર્પણ છે. એનાથી જ-તેઓ તૃપ્ત થાય જાણુઓએ જે યાત્રા આરંભી તે પુરુષાર્થ-પૂર્વક પૂરી કરવી એ જ જાણુજાણુ અદા કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

ફેટલાક જાણુઓ અખિલ માનવસમાજને માટે સનાતન ધ્યેય આપી દે છે; તેમનું તર્પણ આખી મનુષ્યજાતિએ હમેશાં કરવું ઘટે છે. શ્રીશંકરાચાર્ય, બુદ્ધ બમવાન અમર તો ઇશુ ખ્રિસ્ત એ એવા પરમ જાણુઓ.

૭. ખીજા કેટલાક પોતાના જ જમાનાને માટે અને પોતાના જ સમાજને માટે કેટલું જવસન્ત આદર્શ ધડવામાં તેમજ પ્રચારવામાં જ પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચનારા—પોતાનું સર્વસ્વ હોમનારા હોય છે. જ્યેષ્ઠાન્તમાં બેસી ત્રિશ્વસને માટે અબાધિત એવા સનાતન આદર્શો ધડવોની શક્તિ ધરાવવા છતાં કષ્ટાને બધે પોતાના જમાનાની જ સેવામાં પોતાનું જીવન અર્પવું એ ત્યાગ નાનો નથી. આ ત્યાગનું કાણુ પણ સમાજ ઉપર તેટલું જ તાકીદનું હોય છે. દેખાડની કૂંડીના દામની પેઠે એ કાણુને ફેડવામાં વિશ્વળ ન જ મામે.

સ્વરાજ્ય એ આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે, એ આપણને શીખવી શોકમાન્ય પરસેઠ સિધાવ્યા. આખી છ'દગી સરીરસંપત્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, હઘોમ, નવરાશ, કીર્તિ, અપકીર્તિ સર્વ કંઈ સ્વરાજ્યને ચરણે અર્પણ કરવામાં તેમણે ગાળી. ત્રણ તપની અવિશ્રાન્ત તપશ્ચર્યા એક સ્વરાજ્યની જ ખાતર તેમણે કરી. તેમનો ઉત્સાહ અને તેમનો હઘોમ, તેમનો ક્રોધ અને તેમની ક્ષમા, તેમનો રાગ અને તેમનો દ્વેષ તેમણે સ્વરાજ્યની સેવામાં જ રોક્યાં હતાં. આપણે સ્વરાજ્ય જરૂર મેળવી શકીએ એ મદદ મદદાહીન ભોઠામાં તેમણે ઉત્પન્ન કરી. દેશદેશાન્તરના ઇતિહાસનું અભ્યસન કરી અને જનતાનું અન્તર તપાસી તેમણે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના સાધનો પણ નક્કી કર્યાં. આટલું કરીને બેઠા હોત તોપણ તેઓ આપણી પૂજના, આપણા તર્પણના અધિકારી બન્યા હોત. પણ તેઓએ તો સ્વરાજ્યની ઉપાસના એકપ્રાણુ બનીને કદ રીતે કરવી એનો વરણપાઠ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યો. સ્વરાજ્યની તપશ્ચર્યા એટલે શું એ તેમણે પોતે કદ વેડીને આપણને બતાવ્યું. સ્વરાજ્યતરસ્યે આત્મા કેટલો નિર્ભય, કેટલો નિઃસ્પૃહ હોવો જોઈએ એનો આદર્શ તેમણે પોતાના જીવન દ્વારા રજૂ કર્યો. અમર આદર્શને પ્રાપ્ત કરવા સાર ઉત્સાહ પણ તેટલો જ અદમ્ય હોવો જોઈએ એ તેમણે પોતાના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વગર પ્રજામાની અમદા નીકળી ન શકે એ તેમણે ખીજા બધાથી પહેલું જોયું. પરદેશી દુમસાઓથી તેમજ આન્તરિક કજીઆઓથી નિષ્પ્રાણુ બનેલા સમાજમાં પ્રાણુ રેડવા માટે બાપણુ તેમજ લેખ દ્વારા ભોક્ષ્મગૃતિ કરવી જોઈએ, એ જોળખી તે કામ તેમણે ઉપાડી લીધું. પરાઈ હકુમત શારીરિક, આર્થિક અને નેતિક પરાધીનતા જ પેદા કરે અને વધારે, એ જણી સંસારસુધારામાં, કેળવણીમાં, વેપારમાં કે રાજ્ય-પ્રકરણમાં સરકારનો સંબંધ જોટલો જોહો તેટલા આપણે પણ સલામત, એ વાત તેમણે પરાવી દીધી. ' પરદેશી માલ એટલે પરતન્નતા ' એવું કુંકું છતાં સચોટ અર્થશાસ્ત્ર તેમણે પ્રજાને ભેટ કર્યું. ' આપણે ચલાવીએ છીએ તેથી જ આ રાજ્ય ચાલી રહેલ છે, આપણામાં સક્રિય આવડા વેંત

આ ચાલતું ગાંઠું બહિષ્કાર રૂપી ખુંટી મારીને ઉછાં રાખવું જોઈએ. એ રાજ્યપ્રદરણ તેમણે પ્રત્યેક પદાર્થ, અને સર્વવર્તન પરિત્યજ્ય એક સ્વરાજ્યની જ સેવામાં લાગે. એ અનન્યભાવી સેવામંત્ર તેમણે પ્રત્યેક સાધ્યે, પ્રત્યેક ધર્માર્થને વિષે શક્ય જોઈ ગીતાશાસ્ત્રનું રહસ્ય પોતાના ચાળીસ વર્ષના અભ્યસનના સાર રૂપે તેમણે પ્રત્યેક સમર્પ્યું.

આવા આં રાષ્ટ્રપિતૃ શ્રાદ્ધ કરવાનો આજે અવસર આવ્યો છે. જેમણે સ્વરાજ્યનું ખ્યાન કરતાં કરતાં જ દેહ છોડ્યો, જેઓ સ્વદેશીના સુસ્ત દિમાપતી અને બહિષ્કારના આચાર્ય હતા, તેમનું તર્પણ આજે પ્રત્યેક ટેરી રીતે કરવું એ સમજાવું મુશ્કેલ ન જ હોય. ભોક્ષમાન્ય પ્રત્યેક આપણું જાણ અંશતઃ ફેડવા માટે તેમનું યુગ્યયોગ નામ ઉચ્ચારી આજે આપણે સ્વદેશીની દીક્ષા ભેરી ધરે. બહિષ્કારના આચાર્યના શ્રાદ્ધને દિવસે આપણી પાસેના પરદેશી કાપડની હોળા કરી આપણે પાવન થવું ધરે. જે દારૂની જીવમેણ બદી ઢાનાવવા માટે કાપડનો બગ કરવા પડે તોપણ કરવો, જેલ જવું પડે તોપણ જવું અને જાન આપવી પડે તો તે પણ આપવી, એમ તેમણે ચોદ વરસ પહેલાં કહેલું, તે બદીને જો આપણે ન દરનાવી શકીએ તો આપણે ભોક્ષમાન્યના સ્મરણને સાર શું કરું? જ્યાં સુધી આ દારૂનાં પીકાઓ ઊંચેાઈ દેશમાં ચાલી રહ્યાં છે, જ્યાં સુધી દેશમાં પરદેશી કાપડ આપાત કરનારાઓ અને પહેરનારાઓ બાકી છે અને જ્યાં સુધી આ જ વર્ષે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની ધગસ આપણામાં નથી ઉત્પન્ન થઈ, ત્યાં સુધી ભોક્ષમાન્યનું શ્રાદ્ધ આપણે ક્યાં હાથે કરીએ? ત્યાં સુધી ભોક્ષમાન્યનું જાણ આપણી ઉપર રહેવાનું જ. હિન્દુસ્તાન માટેની ભોક્ષમાન્યની તપશ્ચર્યા એટલી તો ભારે છે કે એમના જાણનો ભાર એક વર્ષને માટે પણ હિન્દુસ્તાન માથે રાખી શકે નહિ.

સ્વ. ભોક્ષમાન્ય તિલક

ઇ. સ. ૧૮૫૭ના નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી અંગ્રિજોની સત્તા આ દેશમાં ઠીક નામી ગઇ, જેમકે કુસંપને લીધે દેશનું શારીરિક જળ ઊંચિનિચ થયું હતું. શરીર-બળના આ મુદ્દામાં દેશ હાર્યો, પણ હિન્દી રાષ્ટ્ર અને હિન્દી સંસ્કૃતિ અંગ્રિજોને વચ થઇ નથી, થનાર નથી એવું હિન્દી લોકોને તેમજ અંગ્રિજ સરકારને અખંડ સ્મરણ અને ખાતરી સ્થાપનાર તેમજ ખાતરી આપનાર જે કેટલીક

વ્યક્તિઓ આ દેશમાં પેલ સઘ તેમાંનો એક વિક્રમ વીર આ લોક છોડી ગયો છે. સત્તાવનની સાલનો સ્વતન્ત્રતાનો મહાપ્રયત્ન થયો તે વર્ષે બાળ મંગાધર એક વર્ષના બાળક હતા. જે ડેળવણીને લીધે અંગ્રેજોએ છૂત મેળવી શક્યા તે ડેળવણી લખતે તેમની સાથે લડવાનો વિચાર રાખનાર વ્યક્તિઓમાં તેઓ અમેસર નીવળ્યા. જાહેર જીવનમાં એમના સાથી અને મુઠ વિખ્ખુલાઓ ચિપગૂણુકર અંગ્રેજ સાહિત્યને 'વાપણું દૂધ' કહેતા. એનું પાન કરીને રાજ્યકર્તા સાથે પ્રભુદિતને માટે લડવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો.

પહેલેથી જ સ્વદેશસેવાનાં સ્વપ્ન ધડનાર બાળ મંગાધરના જીવનમાં તે વીસ વર્ષે બી. એ. પાસ થયા પછી એલ. એલ. બી. થયા, વગેરે વિગત બહુ મહત્વની નથી. સત્તાવનની સાલના અનુભવથી એટલું નક્કી થયું હતું કે પ્રજાસરીર દુર્બળ બન્યું છે. તેને સજા કરવાનો—લોકજાગૃતિ કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય રાષ્ટ્રીય ડેળવણી છે એ નિર્ણય નાનપણમાં જ તિલક ચિપગૂણુકર, નામજેશી, આગરકર વગેરે મિત્રો સાથે કરેલો. વિખ્ખુલાઓ સ્વાભિમાનની મૂર્તિ હતા; સ્વધર્મ, સ્વદેશ અને સ્વભાષા વિષે એમને અત્યંત આદર અને અભિમાન હતા, તેથી જ સરકારી નોકરી છોડી લોકશિક્ષણના કાર્યમાં તેમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું હતું. દેશમાં તેજસ્વી ડેળવણીનો પ્રસાર થાય, લોકોને નિર્દોષ સાહિત્ય વાંચવા મળી જાય, દેશદિતના પ્રશ્નોની ચર્ચા થાય, એટલું જ નહિ પણ લોકોની અભિરચિ ધર્મને હાનિકર ન થાય એ ઉદ્દેશથી 'ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ' નામની શાળા, 'નવીન દિતાબખાના' નામની પુસ્તકોની દુકાન, 'નિઝન્વમાલા' નામનું એક તેજસ્વી માસિક અને 'ચિત્ર શાળા' નામનું પૌરાણિક અને હિન્દુ જીવન વિશેના ચિત્રો છાપવા માટે એક ટકાગૃહ, એટલા વિખ્ખુલાઓ સ્થાપન કર્યાં. આગરકર એટલા જ દેશાભિમાની હતા, પણ તેમનું વલણ અંગ્રેજ સાહિત્ય તરફ વધારે હોવાથી સંસાર-સુધારા કરવાની એમની શક્તિ વધારે તીવ્ર હતી. નામજેશી અત્યંત વ્યવહાર-ચતુર અને કાર્યદક્ષ માણસ હતા. આ લોકોએ લોકશિક્ષણનું કાર્ય શરૂ કર્યું, તિલક ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં મણિત શીખવતા. પછી આ ગિતમંડળે એક 'કોલેજ' સ્થાપના કરી, જેનું નામ 'જર્જરોન્ટ કોલેજ' રાખવાનો યથા વિચાર હતો, પણ પછી તેને 'જર્જરોન્ટ કોલેજ' નામ આપવામાં આવ્યું. સાથે સાથે તિલક એક 'લો કલાસ' પણ ચલાવતા. દેશભક્તોનું આ યુવક મંડળ બધા પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરતું. પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ હાથમાં લીધા પછી બનતા સુધી બીજી પ્રશ્નિમા ન પણ જોઇએ એ શક્તિ તિલકની હતી. વિદ્યાર્થી-જીવનમાં એમની અધ્યયનની એકાગ્રતા અને અધ્યાપનની એમની રચિ તથા કળા જોતાં એ શક્તિ અત્યંત સ્વાભાવિક હતી; અને એ જ કારણસર ડેક્કન સોસાયટી 'જેસ્પુષ્ટ' સંસ્થાની હોય ચલાવવી અને તેની અંદર કામ કરનાર

વ્યક્તિઓએ પોતાનું સર્વસ્વ સંસ્થાને જ અર્પણ કરવું એ આદર્શને વિશે એમને ભારે આમંત્ર રહેતો. આગરકર એ વિચાર, સાથે સંમત થઈ શક્યા નહિ. મતભેદ વધ્યો અને તિલકે પ્રમુક્તિ કોંગ્રેસ છોડી. જન્મસિદ્ધ અધ્યાપકના જીવનમાં અસૌકસિક પરિવર્તન થયું અને ભોક્ષિણીનું વ્યાપક કાર્ય હાથમાં લઈને તેઓ ભોક્ષિણી ગયા.

તિલકે 'કેસરી' પત્ર હાથમાં લીધું અને 'મરાઠા' પણ ચલાવવા લાગ્યા. 'કેસરી' માં મતભેદ ઉત્પન્ન થયો તેથી આગરકરે 'સુધારક' પત્ર શરૂ કર્યું. આ બે પત્રોએ સંસારસુધારા વિશે અને હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થામાં સરકારને કષ્ટો મુઠી માથું મારવા દેવું એ વિશે અનેક વર્ષો સુધી ચર્ચા કરીને મહારાષ્ટ્રને ભારેમાં ભારે કેળવણી આપી 'કેસરી'માં ફૂટ પડી એના પહેલાં જ આ યુવક મૅડન ઉપર ભારે આક્રમણ કરી પડી. શિવાજી મહારાજના વંશજ કોલ્હાપુરના મહારાજને ગાંડા ઠરાવીને મદાસ ભોક્ષવામાં આવ્યા ત્યારે આ દેશાભિમાની નવયુવકોનો પુખ્તપ્રકોપ ભબૂદ્ધી ઉઠ્યો. તેમણે 'કેસરી'માં એ પ્રકરણોમાં ઉંડા ઉતરીને લખાણો લખ્યાં, જેને પરિણામે 'કેસરી' ઉપર મુકદ્દમે ચાલ્યા. આ મુકદ્દમા દરમિયાન વિધ્યુશાસ્ત્રી ૩૨ વર્ષની કાચી ઉંમરે મુજરી ગયા, અને આગરકર તથા તિલકને ૧૦૧ દિવસની સરકારની પરીણામત સ્વીકારવી પડી. પૂનામાં પ્રજામત કેળવીને સરકાર આગળ મુકવાના ઇરાદાથી મહામતિ રાનડે જેવાએ 'માર્ચનિક સભા' સ્થાપી હતી. સાર્વજનિક સભા એ કોંગ્રેસની જનની ગણાય છે. એની અંદર પણ સરકાર સાથે કેટલો સહકાર કરવો એ વિશે મતભેદ થયો અને, તિલકના વિચારો જેમને પસંદ ન હતા તેઓએ 'ઉક્ત સભા' છોડી. આવી રીતે પૂનામાં તીવ્ર મતભેદ થવા લાગ્યા, પણ તેને પરિણામે પૂનાના રાજકીય વાતાવરણનો પારો ચડેલો રહેવા લાગ્યો; અને આજ સુધી પણ રાજકીય ચર્ચામાં અને અંગ્રેજોની નીતિ વિશે જાગ્રમ રહેવામાં આખા દેશમાં પૂના અંગ્રેસર શહેર રહ્યું છે.

દુરંગમાંથી આવ્યા પછી તિલકે પેતાને સંબોધી જીવ 'કેસરી'માં પરીણા. મરાઠી ભાષા ધડીને એને સમૃદ્ધ બનાવવી, આધુનિક જમાનાના બધા વિચારો અને રાજકીય સિદ્ધાન્તો મરાઠી ભાષા દ્વારા જનસમુદાયને સમજાવવા, ભોક્ષાગણીની બધી છટાઓ તેમાં વ્યક્ત કરવી અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિને પ્રાણ ભાષામાં ઉત્પન્ન કરવો એ ઉદ્દેશથી દર અવાડિયે તેમણે લખવા માંડ્યું. 'કેસરી'એ રાજકીય મહારાષ્ટ્ર ધડ્યું છે એમ કોઈ કહે તો તે અચોક્ષ ન ગણાય. 'કેસરી'ની ભાષા આડબર વિનાની, સીધી પણ પ્રૌઢ હોય છે. તેનું લખાણ વિગતો પરિપૂર્ણ કાણુ બનાવનારું, મુદ્દાસર અને જુસ્સાદાર હોય છે. 'કેસરી' જ્યારે કોઈ પ્રતિપક્ષીની સામે અખાડામાં ઉતરે છે ત્યારે તેની ભાષા સોળે કળાએ પ્રકાશે છે. જુસ્સા સાથે કટુતા અથવા ઝેર નથી હોતું એમ નહિ, પણ તેમાં

ગયા ત્યારે પહેલે દિવસે એમને એટલું સખત કામ આપવામાં આવેલું કે થંદી ચલાવતાં ચલાવતાં તેઓ બેભાન થઇ ગયા. પણ શુદ્ધિમાં આવ્યા કે તરત પાછા કામે વળગ્યા. એમણે રાહત ન માગી. રાહત માગવી એ એમને નામેશીબરેલું લાગતું. એક વર્ષને અન્તે તેઓ છૂટ્યા ત્યારે એમના શરીરનું વજન બહુ જ ઘટી ગયું હતું; પણ પ્રજામાં એમનું વજન બહુ વધી ગયું હતું. ઘેર આવતાં વાર પાછું 'કેસરી' હાથમાં લીધું અને 'પુનઃ દરિઃ ૭૩' દરીને લખવા લામ્યા.

તેઓ જોશમાં હતા તે દરમિયાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતપણિત મેક્સ-મુલરના હાથમાં તેમણે લખેલું 'ઓરાયન' અથવા 'મૃગશિરસ' નામનું પુસ્તક આવ્યું. 'ઓરાયન'ની અંદર જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વૈદિક કાળ-નિર્ણયની ચર્ચા હતી. ઓપડી જોઇને મેક્સમુલર ચક્રિત થયા, મુગ્ધ થયા અને આવા અગાધ ખાંડિયવાળા વિદ્વાન પાસે પોતે કરેલું ઋગ્વેદનું ભાષાન્તર અભિપ્રાયને માટે ગોક્ષવાનું તેમને મન થયું. પણ ખખર પડી કે અન્યકર્તા તો જોશમાં છે ! એમણે પ્રથમ તો જોશમાં તિલકને પુસ્તકો મળે, વાંચવાનો સમય અને દોવાળતી મળે, એવી ગોઠવણ સરકાર પાસે કરાવી. પછી એમની દરમિયાનગીરીને લીધે સરકારને તિલકને ૭ મહિના પહેલાં છોડવા પડ્યા. જોશમાં વેદનું નિરીક્ષણ કરતાં એમને સ્ત્રી આવ્યું કે આર્યોનું મૂળ રહેઠાણ ઉત્તર ધ્રુવ તરફ હોયું જોઇએ; અને આર્ય લોકો સુમેરની આસપાસ રહેતા હતા એવો ઉલ્લેખ વેદમાં મળ્યા આવે છે એમ એમને લાગ્યું. જોશમાંથી છૂટ્યા પછી તાઇમદારાજ કેસ જેવો માથું ખાઇ નાંખે એવો મુકદ્દમો ચાલુ હતો; છતાં તે જ અરસામાં 'આર્ક્ટિક હોમ ઇન ધિ વેસ્ટ' એટલે 'આર્યોનું વેદકાળમાં સુમેર તરફનું રહેઠાણ' એ નામનો વિદ્વાન અને શોધખોળથી ભરેલો અન્ય તેમણે બહાર પાડ્યો. તેને લીધે તેમની કીર્તિ યુરોપના વિદ્વાનમંડળમાં બહુ જ થઇ. 'આર્ક્ટિક હોમ' અન્ય લખની વેળાએ પારસી લોકોના ધર્મગ્રંથોનું એમણે અધ્યયન કર્યું. પછી ઇરાન, મેસોપોટોમિયા, ખાલ્દિયા, સીરિયા, અસીરિયા વગેરે દેશોના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને તેમની સંસ્કૃતિ તરફ તેમનું લક્ષ ગયું; અને વૈદિક સંસ્કૃતિ સાથે તેમનું કેટલું સામ્ય જ તે તેમણે કેટલાક વિદ્વાન-મંડળમાં બતાવી દીધું છે કેટલાક લોકો તો એમની વિદ્વતા જોઇને એમને વીનવતા કે તમે રાજ્ય-પ્રકાશી ત્રગડાઓ છોડી દો અને નિદ્રાથી ઈન્દિયાની બારેમા બારે સેવા કરી શો છો તે કરો તેઓ કહેતા, 'મારે એ સ્વપ્ન-દ દરેકો નથી, દેશને માટે લડતું એ જ મારું દર્શન્ય છે. વિદ્વાનનું કામ કરનાર પડિતા હિન્દુ-જ્ઞાનમાં અમણિન નિર્માણ થશે. આર્યજુદિ વન્ધ્યા થઇ નથી.' એમના એક બોલીએ એમને પૂછ્યું 'સ્વરાજ્ય ચળે ત્યારે તમે કયા ખાતાના અન્ની

યશો? એમણે કહ્યું, ‘ મને ગુલ્ત્યપ્રકરણનો કંટાળો છે. સ્વરાજ્ય મળ્યું એટલે હું તો મારે મણિતનો અધ્યાપક થઈ જઈશ અને નિરાંતે વિધાનનંદનો ક્ષાનો લઈશ. ’

જ્યાં સુધી પોતાના દેશખંડુઓને પેટપૂરવું ખાવા નથી મળતું ત્યાં સુધી વિધાનંદ જેવો સાર્વિક આનંદ પણ એમને દરામ લાગતો. તેઓ હંમેશાં કહેતા, ‘ સ્વરાજ્યાની કલ્પવૃક્ષ હા પોટાપાપ્યાના પ્રગ્નલાહે. ’ તેથી સરકારે જ્યારે જમીન મહેસુલના કાયદામાં ફેરંદાર કર્યો અને અનાદિકાળથી વંશપરંપરાગત ચાલતો આવેલો જમીનનો માલીકીદક જમીનાં જાળ પાસેથી છીનવી લઈને સાત સમુદ્ર પારથી આવેલી સરકારને હિન્દુસ્તાનની જમીની માલીક કરાવવામાં આવી અને હિન્દી ખેડૂતને માત્ર તેના ભાડૂતની સ્થિતિમાં મુક્યો ત્યારે તિલકે સરકારને મહેસુલ નહિ આપવાની લડત ચલાવવાનો વિચાર રાખ્યો હતો; પણ તે વખતે પ્રજા એટલી ચડેલી ન હતી.

એ જ અરસામાં મુળમ્મા અને પૂનામાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે નડવા કારણસર ઝમડો થયો અને મારે મારામારી થઈ. પૂનામાં ધણાં વર્ષથી હિન્દુઓ મહોરમમાં ભાગ લેતા હતા તે બંધ થયા. રમખાણમાં વાંક ખેતો હતો એ તિલકે સ્વીકાર્યું હતું, પણ વધારે વાંક મુસલમાનોનો હતો એ એમણે જાહેર કર્યું. તેથી તિલક મુસલમાન કામની સામે છે એવો વહેમ કેટલાક મુસલમાનોના મનમાં પેસી ગયો, પણ તે ખોટો હોવાથી કાળે કરીને નીકળી ગયો. તિલક મુસલમાનની વિરુદ્ધ છે એ અમારી માન્યતા જૂલ-જરેલી હતી એમ ખિલાફત ડેપુટીસનવાળા સૈયદ હુસેને જાહેર રીતે સ્વીકાર્યું છે, કેમકે લખનૌની કામિસમા હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે વિરોધ અને શંકા ન રહે એટલા માટે જે અધિકારવિભાગ કરવામાં આવ્યો તેમાં મુસલમાનો જેટલું મામતા હતા તેટલું બંધુધે આપવાની સલાહ તિલકે પોતે આગેવાનોને આપી. ‘ પ્રથમ દેશનો વિચાર થવો જોઈએ; હું હિન્દુ છું કે મુસલમાન એ ભેદ દેશહિતનો વિચાર કરતાં મનમાં ન આવવો જોઈએ, ’ એ એમનું તે વખતનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય છે. પૂનામાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે જે અણખનાવ ઘટના થયો તે ધર્મ વિષેની સંકુલિત કલ્પનાને લીધે થયો હતો. એ જોખમી તેમજ હિન્દુઓને પણ મહોરમને બદલે ઉત્સવ કરવાનું કાંઈક સાધન મળે એ હેતુથી પણ એમણે ગણેશ ઉત્સવ ચર કર્યો. મણિપતિ ઉત્સવમાં સ્વયંસેવકોના અને જીજ્ઞ નવયુવાનોના મેળાઓ જન્યન ગાય છે; વિદ્વાન નેતાઓ ધાર્મિક, સામાજિક અને કોષ્ટવાદ રાજકીય વિષયની ચર્ચા કરે છે; અને આવી રીતે લોકોને જમાનાને અનુકૂળ ઠેલવણી મળે છે. જેમ ગણેશ ઉત્સવથી ધાર્મિક ભૂતિ થઈ તેમ ગણેશ ઉત્સવ મહેલાં જ દેશાભિમાન અને સ્વાભિમાન ભૂતવ કરવા માટે તિલકે જે શિવાજી ઉત્સવ ચર કરેલો એ

ગામીય' સંપૂર્ણ જળવેશ હોય છે. પ્રતિપક્ષીનો પરાજય કરવા માટે 'કેસરી' ને ઝેર વાપરે છે તે ધણા લોકોની સૌમ્ય અભિકૃતિને બારે પડતું લાગે છે, અને તિલકની બાધામાં વિનય નથી હોતો, આદર નથી હોતો એવી ટીકા ધણાએ કરી છે. તિલકનો જવાબ એક જ રહેતો: 'હડવૈયો ખીલું કરી જ ન શકે. જો મારે નિશ્ચિત્તિ જ સમય માળવો હોત તો હું બધી જાતની હઠાઈતા બતાવત. પણ જોને કાર્ય કરવું છે તેણે તો પ્રસંગોપાત પ્રખર થવું જ જોઈયે.' 'કેસરી'ના જોડકું વ્યવસ્થિત, પ્રતિષ્ઠિત અને ભોક્ષિય વર્તમાનપત્ર હિન્દુસ્તાનના ખીલું બાંધે જ દશે. મહારાષ્ટ્રનું જાહેર જીવન, હિન્દુસ્તાનની જાગૃતિ, એશિયાની ભવિતબ્યતા, યૂરોપનું રાજકારણ અને દુનિયાની પ્રગતિ વિશે 'કેસરી'માં હમેશાં વિદ્વાત અને માહિતીથી ભરેલા પ્રૌઢ લેખો આવે છે. 'કેસરી' અત્યંત નિયમિત છાપું છે. એની બધી ગોઠવણ અને વ્યવસ્થા તિલકે જાતે કરી છે. આજે 'કેસરી'નો પ્રસાર ૪૦ હજારનો છે. એમ કહેવાય છે કે દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં મરાઠી બાપા બોલાય છે અથવા વચાય છે ત્યાં ત્યાં 'કેસરી' પહોંચે છે.

પણ 'કેસરી' એ જ તિલક મહારાજનું કાર્યક્ષેત્ર ન હતું. એક તરફ સરકાર સામે અને બીજી તરફ સસારસુધારાવાળાઓ સામે એમને હડવું પડતું. તિલક કોઈ દિવસ પુરાણપ્રિય ન હતા. ધણા સંસારસુધારા તેમને અગત્યના લાગતા, છતાં તેમણે ધણા સુધારાઓનો વિરોધ કર્યો અને તેથી ગેરસમજના ઉત્પન્ન થઈ. ધણા લોકો એમને કુધારક માનવા લાગ્યા. તેમની માન્યતા એવી હતી કે સસારસુધારા એ હમેશાનું કામ છે અને તે ધીમે ધીમે થવું જોઈયે. ખાસ કરીને જ્યારે વિદેશી રાજ્ય હેઠળ પ્રજા આત્મવિશ્વાસ બોધ ભેડે છે અને જ્યારે પરધર્મી પાદરીઓના આપણી સરકૃતિ ઉપર દિનરાત પ્રહારો ચાલુ છે ત્યારે સમાજને સ્વાભિમાન થવું અને હતોત્સાહ બતાવવો એ જૂલ છે. વળી સસારસુધારાની પાછળ પડીશું તો શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વચ્ચે અનંતરાય આવશે, તડ પડશે અને રાજ્યપ્રકરણમાં આપણે વધારે નિર્જળ થઈશું. માટે સમાજ ઉપર દુમસા કરીને નહિ, પણ ધીમે ધીમે સમાજને વશ કરીને થઈ શકે તેટલા સુધારા કરવા ધટે. મરકારની જોડે તો તેની શક્તિથી અંજાઈ જઈને આપણે નરમ બનીએ છીએ, તો પછી શ્રદ્ધા અને આદરપૂર્વક સમાજ સામે પણ આપણે કેમ નરમ ન બનીએ? આવા વિચારોને લીધે તેઓ 'કેસરી'માં ખનતા સુધી સસારસુધારાનો પ્રશ્ન છેડતા જ નહિ. એટલામાં 'સંમતિ વચનું ખિલ' આવી પડ્યું. ખિલનું તરવ તિલકને માન્ય ન હતું એમ નથી. છતાં તેમણે એ ખિલનો સખત વિરોધ કર્યો. તેમનું કહેવું એ હતું કે અંગ્રેજ લોકો પારદા છે, એ જાણીએ છીએ આપણી સાસારિક બાબતોમાં વચ્ચે પડતા નથી; બસે હાસીનતાનું હોય તોપણ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં આપણને સ્વરાજ્ય

છે, એ કા માટે આપણે હાથે કરીને ખેલું? આપણે જો આપણે જ હાથે સરકારને આપણા ધરની અંદર પ્રવેશ કરવા દઈશું તો આપણાં સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્ય ધરશે અને આપણે વધારે દુર્જન તેમજ પરાધીન બનીશું. જૂના બધા રિવાજો તેઓ પાળતા ન હતા. પંક્તિભેદમાં હાથમાં લેવાતી બધી છૂટ તેઓ ભેતા. તેમનું જીવન અત્યંત સાદું અને પવિત્ર હતું અને છતાં તેમાં ધાર્મિકતાનો આડંબર મિલકતો ન હતો. સમાજનો અને ધર્મનો અધિકાર માનવા ખાતર વિલાયત જઈ આવ્યા પછી એમણે પ્રાચિત પશુ લીધેલું, જોઈ વિલાયતમાં એમણે ખાવાપીવામાં સંપૂર્ણ શુદ્ધિ રાખી હતી. રાજકીય ઉત્સવોમાં મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓની સાથે બેસીને એમણે ભોજન કર્યું છે. અત્યંતને ને અત્યંત મધુવા એવી શાઅની આદા કંપાઈ નથી એમ એમણે જાહેર કર્યું એમના કેટલાક દિલોજન મિત્રો સંસારમુધારામાં આગેવાન હતા.

સને ૧૮૪૬માં મુંબઈમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો અને પૂનામાં પણ તેણે પ્રવેશ કર્યો. આ આપણે અણધારી અને તદ્દન નવી હોવાથી બધા લોકો મનરાષ્ટ્ર મયા, સરકારને પણ પ્લેગ સામે શી પગલાં લેવાં એ મુશ્કેલ નહિ, અને તેથી 'સેપ્ટીમેશન' 'કર્વેન્સ-ટાઇન' વગેરે સખત ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. વળી તેનો ઠીક અમલ કરવા માટે લાગણી અને સખ્યતા વગરના મોરા સિપાઈઓની યોજના થઈ. પ્લેગના ત્રાસ હરતા આ સોલજરોની ઝડપીને કેર લોકોને વધારે અસહ્ય થઈ પડ્યો અને સર્વત્ર હાહાકાર વર્તી ગયો. જેને જેમ શક્ય તેમ સૌ નાહું. પણ તિલકે આવે પ્રસંગે ગામ છોડ્યું નહિ. માનમાં રહીને એક તરફથી લોકોને મદદ કરવા લાગ્યા અને બીજી તરફથી સરકારની, ઉપાય કરતાં અપાય કરનારી વિવેકશૂન્ય સખ્યાઈથી થતો પ્રભલોભ 'મેસરી' દ્વારા વ્યક્ત કરતા મયા. તિલકે માત્ર હોમ વ્યક્ત કર્યો, પણ સરકારને લાગ્યું કે એમણે એ નિર્માણ કર્યો. લોકલોજની સીમા પ્લેગ અમલદાર ડૅન્ડ સાહેબના ખૂનમાં થઈ. સરકારે પોતાની પ્લેમન્ટિ બક્ષી ખરી, પણ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરી લોકોને દુઝાવવામાં મજા ન રાખી પૂનાના સરદાર નાહુ બન્ધુઓને સરકારે નજરબંદ કર્યા અને 'મેસરી' ઉપર રામકોહનો મુકદ્દમો ચલાવ્યો. કેટલાક મિત્રોએ તિલકને મારી માનવાનું સલાહ આપી, પણ તેમણે કહ્યું, 'સાચી દાનતથી મેં જો દેવું છે તેને માં મારી સાંતી માણું? ખલાસીનું કામ કરે તે કાંઈક દિવસ સંમુદ્રમાં ફેરે પણ ખરો; એ જ રીતે દેસસેવા કરવી હોય તો જલજનનાનો પ્રસંગ આ જ. આ તો અમારા ધર્માને લગતાં જોખનો. મારી માગીને દેવેશની કલ સેવા ન કરી શકું. વળી માફે સત્ત્વ જમ, પછી મારામાં શું રહ્યું?' સરકારે એમને દોઢ વર્ષની સજા કરી, એટલું જ નહિ પણ કામદામાં ફેરફાર

શિવાજી ઉત્સવથી પણ ભોક્તૃભૂતિ ખૂબ થઈ છે. આ બંને ચળવળને લીધે સ્વદેશીનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં ખૂબ થયો અને દ્વિસિત અસિસિત વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થતો ગયો. શિવાજી ઉત્સવને લીધે જ જૂનો ઇતિહાસ તપાસવાની શક્તિ વધી અને કેટલાક વિદ્વાનોનું ‘ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ’ તૈયાર થયું.

૧૯૦૪ માં મુનિવર્સિટી ઍક્ટ પસાર થયો અને સરકારે કેળવણીખાતું —ઉચ્ચ કેળવણી સુધા—પોતાના અંકુશ તળે લધારે આવ્યું. ૧૯૦૫ માં બંમબંગ થયો. બંગાળીઓએ અરજીઓ, સભાઓ વગેરે જેટલું થઈ શકે તેટલું કર્યું અને આખરે સ્વદેશી અને બહિષ્કારની મહારાષ્ટ્રી ચળવળ ઉપાડી લીધી. સ્વાભાવિક રીતે જ બંગાળી ભોક્તૃને પહેલવહેલી સહાનુભૂતિ મહારાષ્ટ્ર તરફથી મળી. સરકાર તો એમ જ માને છે કે અત્યાચારનો ઉપદેશ પણ બંગાળીને પૂના તરફથી મળ્યો છે. સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આ ત્રણ ઉપાયોથી સ્વરાજ મેળવવું છે એ રાષ્ટ્રીય મૂલ્યમંત્ર બધે ફેલાયો. તિલકે આને ‘સ્વરાજ્યાચી ચતુઃક્રમી’ કહી છે.

બંગાળીના રાષ્ટ્રીય આગેવાનો સ્વરાજનો અર્થ ‘પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય’ કરતા અને બહિષ્કારનો અર્થ પણ ‘અંગ્રેજી રાજ્ય અને અંગ્રેજી રાષ્ટ્ર સાથે પરિપૂર્ણ અસહકાર’ એવો કરતા. તે ઉપરથી બધા નરમ આગેવાનોને એમ લાગ્યું કે કોંગ્રેસને માટે એક બંધન (constraint) રાખવું જોઈએ. તિલકને લાગ્યું કે આબું બંધન એક રીતે અત્યાર સુધી સૌ સ્વેચ્છાએ માનતું આવ્યું જ છે, છતાં સોમન સાથે સહી કરીને તે સ્વીકારવામાં એક જાતની માનહાનિ છે અને દેશના બધા પક્ષોને કોંગ્રેસમાં સ્થાન લેવા દેવામાં એ અમવડરૂપ થાય, માટે તેમણે તે પસંદ કર્યું નહિ. સુરતમાં કોંગ્રેસમાં બાગલા પડ્યા.

બંગમંત્રને લીધે સ્વાવલંબનનો માર્ગ સ્વીકારનાર પ્રજા ઉપરનો એક તરફથી કોંગ્રેસનો અંકુશ દૂર થયો તે જ વખતે બીજી તરફ સરકારે દંડનીતિ અખત્યાર કરી. એને પરિણામે બંગાળમાં ધૂરોપનું આસુરી હથિયાર એટલે કે બોણ અવનીર્ણુ થયું આ પરિસ્થિતિને માટે ‘દેશનું દુર્દૈવ’ એ મથાળા નીચે એક અમલોખમાં તિલકે સરકારની દુષ્ટ નીતિને જ જવાબદાર મણી મહારાષ્ટ્રમાં બંગાળા વિને સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી, પણ તિલકના દૂરદેશી ધોરણને લીધે અત્યાચારની પ્રશ્નિ રોકાઈ હતી. એ જ અરસામાં સ્વદેશી અને બહિષ્કારની ચળવળ સાથે મધપાનનિષેધની ચળવળને જોર આપીને પ્રજાનું જીવન વિમુક્ત કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. તે પણ સરકારને અચ્ચો નહિ. દારૂના પીડાં આગળ લોકોને ઉપદેશ કરનાર સમાજસેવકોને સરકારે દગાબી દીધા. તિલકે મધપાનનિષેધની ચળવળ મુંઝવના મીલમજૂરોમાં પણ ચલાવી તેથી ધણી

જા શોકમગ્નિ થઈ. લોકમાન્ય મોલમજૂરોને દહેતા કે 'તમે અજાનમાં અને વ્યમનમાં શા માટે સગડો છો? તમારું જીવન સુધારો તો મુનઘમાં તમે પણ ભાગ્ય છો, મુનઘ તમારી છે. જીવન સુધારો, સંપદો અને દાસની રિયનિ જાણી લો' આ શુદ્ધ હીલચાલ પણ મગદારને બારે લાગી છે. તિલકને લીધે મહારાષ્ટ્રમાં અત્યાચાર આવતો અટક્યો હતો, પણ સરકારને એથી ઉલટું જ બાંસ્યું. દેશના તેમજ સરકારના દુમાગ્યે તિલકના 'દેશનું કુદૃષ્ટ' એ લખાણમાં સરકારને મજદોહ જડ્યો. 'જે દેશ ઉપર પ્રેમ કરવાનો તમે દાવો કરો છો તે દેશમાંથી તમને છ વરસ બહાર ગણવામાં જ એ દેશનું બહુ છે' એમ કહીને હાથકોટે તેમને દેશનિકાલની સજા કરી! 'વ્યક્તિઓનું અને રાષ્ટ્રનું ભાગ્ય આ ન્યાયમંદિર કરતા વધુ હૃદય વ્યક્તિઓ અને શક્તિઓના હાથમાં રહે છે, અને જે નિહાંતને માટે હું લડું છું તેનો ઉદ્ધર્ષ મારા છટાપણના કરતા મારા કાગજલવાસથી જ કરવાની એ જામિનિયતાની કચ્છા હશે' એમ કહીને તે મહાત્માએ થયેલી સજા રીકારી અને સાથે જ લોકમાન્યની આ તપશ્ચર્યાની અસરોળવતો મન્ન દરેક હિન્દવાસીના હૃદયમાં સ્ફુરવા લાગ્યો. છ વરસની આ તપશ્ચર્યાનું ખીલુ રજા 'ગીતારહસ્ય' એ સાહિત્યરત્ન છે.

તિનકને સજા કરીને જે પાગણમાં લાવવાની કચ્છા સરકારે રાખી હતી તેથી ઉમટું પગિણામ આનું નિલકની પ્રેરણા અને અકુશ નષ્ટ થતા જ મહારાષ્ટ્રના નવયુવકો નિરકુશ થયા અને જે અત્યાચાર તિલકને લીધે અટક્યો હતો અને જે અત્યાચાર તિલકને સજા કરીને સરકાર અટકાવવા માગતી હતી, તે જ અત્યાચાર મહારાષ્ટ્રમાં ફરી નીકળ્યા નાનિયામાં દાવતર ઉપર થયું. દહેકંઠર જંઠસનનું ખૂન થયું અને અનર્થપર પતારો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. લગભગ પૂરે છ વર્ષે ઉમ્મગમાં વૃદ્ધ, શરીરે ક્ષીણ, પણ ઉત્સાહમાં તરણ એવા લોકમાન્ય દર્મયોગને મન્દેશો લઈ પછાતાં આ એ સન્દેશો હિન્દુતાના લગભગ બધી બાપાઓમાં ફેલાયો. દર્મયોગના આચાર્ય 'દેવગ ન્યમ વંશી' ગ્રાપના કરી અને દેશમાં અભ્યાસની અજૂતપૂર્વ હીલચાર વડે થઈ. રાષ્ટ્રમંદથી અન્ધ દેશના ગ્રામીણ અને ગણેશ મુલ ગર થયું અને હિન્દુસ્તાન અગ્નિને પ્રમગે વફાદાર રહેશે કે નહિ એની મામાજ્યને ખીક લાગી તે વખતે મિટિલ સમ્રાજ્યની સાથે રહેવામાં હિન્દુસ્તાનનું હિત છે એમ જાહેર કરી, તિલકે મ માલ્યની બારેમાં બારે મેવા મરી છે છતાં નકામેર મગદારને તિનકા બપત્રોમાં રાજદોષ જ ની આવતો. ફરી એકવાર મગદારે તિનક ઉપર નોગિમ માદી, પણ આ વખતે હાથકોટે તિલકના નિર્દોષાણની ખાતરી થઈ અને તેઓ છૂટ્યા.

ત્યાગપત્રોના ધનિહાસ સાથે તાજે છે સૈન્યબરતી વિરેના એમના

જા કરવી ધટે છે.' લોકમાન્યને અસહકાર વિષે શંકા એટલી જ હતી : આણી તીવ્ર સત્ત્વ લોકો ઉપાડી શકશે કે નહિ. અસહકાર એ મૂઠ વગરની તલવાર છે. લોકમાન્યને અસહકાર પસંદ હતો; પણ રાષ્ટ્રને તે મદદ કરવાનો ઉપદેશ તેઓ કરત કે નહિ એ સવાલ છે. સાથે સાથે એ પણ સવાલ છે કે અસહકાર નહિ તો ખીલું શું ઉપદેશત ? નિષ્કુર કાળે બને સવાલોને જ ઉઠાવી દીધા.

જો દિવસે અસહકાર શરૂ થયો તે જ દિવસે—લગભગ તે જ ધડીએ લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ થયો. ગાંધીજી તે દિવસે મુજબમા હતા, લોકમાન્યના સ્વર્ગવાસથી તેમણે હૈયું કેટલું દલભરી ઉઠ્યું હતું તે તેમના તે વખતના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. લોકમાન્યે અલૌકિક તપશ્ચર્યા કરી સ્વરાજ્યનો મન્ત્ર સિદ્ધ કર્યો હતો અને આખા રાષ્ટ્રે એકમતે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ કરી તેમના જ હાથમા સોંપી દીધો હતો. તેમના હાથમાથી તે જાંડો તીચે પડે તેના પહેલા જ ગાંધીજીએ તેને ઉપાડી લીધો. સ્વર્ગમાથી મંગા ઉનાગવાનું દામ જેમ પેડીઓ સુધી ચાડ્યું તેમ લોકમાન્યનું દાર્પ મહાત્માજીએ ઉપાડી લીધું અને પોતાની ઢાંચે પણ લોકમાન્યના ઉત્સાહથી તે આગળ મથાનું પોતાને જ વગસતી સજા થઇ તે વખતે હામકાટમાં લોકમાન્યે કહેલું કે 'મારા છૂટા રહેવા કરતાં મારા જાંડીવાસથી જ સ્વરાજ્યનું દાર્પ વધે એવી પરમાત્માની ઇચ્છા જણાય છે.' આજે મહાત્માજી પણ એ જ સદાયથી યશોદાની જેલમાં સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ કરી રહ્યા છે.

રાજની તરફદારી કરવા મયા ત્યાં તે જ રાજના દીવાને તેમના ઉપર બદ-
નમીની ધરિયાદ કરી અને લોકમાન્યનો જોશ સાથેનો ૧૦૧ દિવસનો પદેસો
પરિચય થયો. ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ સ્કૂલ સ્થાપન કરી ત્યાં ચિપગૂણ્ડરને તેઓ ખોઈ
મેડા. 'ફેસરી' છાત્રુ ચર કહ્યું ત્યાં એમના સાથી આગરર સાથે મતભેદ
પાડ્યો, અને રાષ્ટ્રદીપ સુધારો પ્રથમ કે સંસારસુધારો પ્રથમ એ વિષય પર
બંને મિત્રો વર્ગો સુધી લડ્યા. સનાતન ધર્મના પદાપાતી તરીકે ઓળખાતા
લોકમાન્ય પર ગાનિખલિન્દ્રન ચલાનો પણ પ્રસંગ એકવાર આવેલો. લોક-
માન્ય હિન્દુઓના પક્ષપાતી છે અને મુસલમાનોનો દેવ દરે છે એમ કેટલાયે
વર્ગો સુધી મનાયું. તેની નિશ્ચિત આખરે લખનૌમાં ચળ, અને તેમના સ્વર્ગ-
વાસ પછી તેમના પરિચ દેહને દત્તનજ્ઞિ સુધી લઈ જવામાં મદદમાત્ર
સાથે મૌ. શાંકનઅલી અને ડૉ. દીયયુ જેવા મુસલમાન આગેવાનોએ પણ
ખાંધ આપી હતી. સુરત વખતે મદાસમા તોડવાની જ્ઞાનદારી લોકમાન્ય
પર દોળવામાં આવતી; પણ આખરે તેમના જ પ્રયત્નથી મદાસમાનાં તડ
સંધાયા, એટલું જ નહિ પણ મદાસમાએ પોતાના સ્વસ્થાનિધિ સાથે
તેમનું નામ જોડી દઈ પોતાની કૃત્તમતા કાપમને માટે વ્યક્ત કરી છે. મારી
ખાતરી છે કે એક એવો દિવસ પણ જરૂર ડગવાનો કે જ્યારે આ તોફર-
શાહીને દાધમાં જળ લઈ કબૂલ કરતું પડે કે તિલક અમારા સાચા
દિલચિન્તક હતા, વખતસર તેમનું માન્ય હોત તો પગલાવાનો પ્રસંગ ન
આવત.

લોકમાન્ય તિલકે આપણા ઉપર અનન્ત ઉપકાર કર્યા છે, પણ તે
દેહવાને ઉપાય એટલો જ છે કે તેમની પેઠે ફક્ત દેસહિતની જ દિષ્ટિ મનમાં
માખી સ્વરાજ્યના કાર્પ પાછળ છંદગીની દરેક ક્ષણ ગાળવી. તેમને નામે
આપણે જે સ્વરાજ્ય કાળો અથવા સ્વરાજ્યનિધિ સ્થાપન કર્યો છે તે દહાડે
દહાડે વધવો જોઈએ અને તેનો ઉપયોગ ફક્ત સ્વરાજ્યને અર્થે જ થવો
જોઈએ. તોફરશાહીને કાંઈ પણ રીતે સરખા ન જવાની તેમની ટેક આપણે
જનગવડી જ જોઈએ. દરેક માણસે પોતાની કાયિક, વાયિક અને માનસિક
ચક્તિ સ્વરાજ્યને અર્થે જ ખરચવી જોઈએ અને મમે તેટલી ગેરસમજ
માય તોપણ શ્રદ્ધા ખોલા વગર સ્વરાજ્યને સેવતું જોઈએ.

૪

આપણું સરીર જે નાનપણમાં હતું તે જ આજે છે અને છતાં નથીયે
ખર. હિન્દુ ધર્મ વેદાજ્ઞમાં હતો તે જ આજે છે અને છતાં બિંબ પણ
છે, એ જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય મદાસમાનું ખોલ પહેલાં જે હતું તે જ આજે
છે અને છતાં નથી. પણ લોકમાન્ય તિલકે આપણને જે રાષ્ટ્રમન્ય આપ્યો

જ કરવી પટે છે.' લોકમાન્યને અસહકાર વિષે સંકા એટલી જ હતી કે આવું તીક્ષ્ણ યજ્ઞ લોકો ઉપાડી શકશે કે નહિ. અસહકાર એ મૂળ વગરની તલવાર છે. લોકમાન્યને અસહકાર પસંદ હતો; પણ રાષ્ટ્રને તે ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ તેઓ કરત કે નહિ એ સવાલ છે. સાથે સાથે એ પણ સવાલ છે કે અસહકાર નહિ તો બીજું શું ઉપદેશત ? નિષ્કુર કાળે બને સવાલોને જ ઉઠાવી દીધા.

જે દિવસે અસહકાર શરૂ થયો તે જ દિવસે—લગભગ તે જ ધડીએ લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ થયો. ગાંધીજી તે દિવસે મુખ્યમાં હતા. લોકમાન્યના સ્વર્ગવાસથી તેમનું હૈયું કેટલું હલમલી ઉઠ્યું હતું તે તેમના તે વખતના કૈષ્ણ ઉપરથી સહેજે જણાઈ આવે છે. લોકમાન્યે અલૌકિક તપશ્ચર્યા કરી સ્વરાજ્યનો મન્ત્ર સિદ્ધ કર્યો હતો અને આખા રાષ્ટ્રે એકમતે સ્વાતંત્ર્યપુલ્કને ઝડો તેમના જ હાથમાં સોંપી દીધો હતો. તેમના હાથમાંથી તે ઝંડો નીચે પડે તેના પહેલા જ ગાંધીજીએ તેને ઉપાડી લીધો. સ્વર્ગગાથી મગા ઉતારવાનું કામ જોમ પેઢીઓ સુધી ગાથુ તેમ લોકમાન્યનું કાર્વ મહાત્માજીએ ઉપાડી લીધું અને પોતાની ઢળે પણ લોકમાન્યના ઉત્સાહથી તે આગળ ચલાવ્યું. પોતાને છ વગસની સગ થઈ તે વખતે હાઈકોર્ટમાં લોકમાન્યે કહેલું કે 'મારા છૂટા રહેવા કરતા મારા બીવાસથી જ સ્વરાજ્યનું કાર્ય વધે એવી પરમાત્માની ઇચ્છા જણાય છે.' આજે મહાત્માજી પણ એ જ શ્રદ્ધાથી યરોડાની જેલમાં સ્વરાજ્યનાધના કરી રહ્યા છે.

મહાત્માજી જ્યારે લોકમાન્યના સ્વર્ગવાસ પછી પડેલા પડેલા પૂને ગયેલા ત્યારે તીર્થયાત્રાની શ્રદ્ધાથી લોકમાન્યની ઓગી જોવા ગયેલા ત્યાં તેમણે હુ ખિત હ થે પણ નિખાલસપણે કબૂલ કર્યું કે 'તિલક મવાગજ અને નોકરશાહી વિશે દરેકા એવાવતા પણ મારામાં એવું તો જૂન ભગત ગુણ હતું કે તેમની વાત મારે મને જતલતી જ નહોતી.' જગ્યા ત્યાંથી સવાર એ પોતાના નિદાન્ત પ્રમાણે ગાંધીજીએ લોકમાન્યનું માર્ગ—અન્યાય સામે અમનોગ દેવાવવાનું કાર્વ મગમા, વાચા, મણા ચના મ, તે એટલે સુધી કે સગ કરતી વખતે મિ નમરીકો પણ લોકમાન્યનું સ્મરણ થયું.

દ્વિતીય સંવત્સરી

૧

કાળ દેટલો ઝડપથી વલો જાય છે ! કાલ સવારે જ આપણે લોકમાન્યને ગોધરામાં સ્વરાજ્ય ઉપર મરાઠીમાં બાપણુ કરતા સાંજન્યા હતા. આજે આપણને તેમની દ્વિતીય સંવત્સરી પાળવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે !

૨

અમૃતસરની મહાસભા વખતે લોકમાન્યે કહેલું, ‘આ સરકારની દાનત વિષે ખાતરી નથી. સરકાર જેટલી બલાઈ ખતાવે તેટલો જ તેની સહકાર કરીયે.’ તે વખતે ગાંધીજી કહેતા, ‘એમ નહિ. સરકાર મુધારા આપવાનું કહે છે, બાદચાહે સન્દેશો મોકલ્યો છે, ત્યારે આપણામાં જેટલી બલાઈ હોય તેટલી બધી વાપરીને આપણે સહકાર કરીયે.’ સૈન્યભરતી વખતે પણ લોકમાન્યે કહેલું, ‘જો કંઈ પણ સારા હકો મળે તો માની લઇયે કે આ સરકારની તરફેણમાં લડવામાં માલ છે; નહિ તો બધી મદદ સરખને દૂધ પાવા સમાન છે.’ ગાંધીજી કહેતા, ‘ના. અણીને પ્રસંગે સરકારને મદદ કરવી છે. આપણે કશી શરત ન કરીયે, બધા હકો આપોઆપ મળી રહેશે. શું આ સહનત જન આપનારને પણ દગો દેશે ?’ લોકમાન્ય ગાંધીજીને કહેતા, ‘તમે બધા માણસ છો. તમને આ નોકરશાહીના સ્વભાવની પારખ નથી. મેં મારી જીંદગીનાં ત્રીસ વરસ આ નોકરશાહી સામે લડવા પાછળ માલ્યાં છે.’

ગાંધીજીની બલાઈ પાછળ નખગાઈ ન હતી. કેટલાક લોકો પોતાને છેતરી નખગાઈને બલાઈનું રૂપ આપે છે. ગાંધીજી એ વર્ગના નથી એ પણ લોકમાન્ય જણાતા. બેલગામમાં હોમરૂલ લીમ સ્થપાઈ ત્યારે તિલક અને ગાંધી બન્ને ત્યાં હાજર હતા. તે વખતે લોકમાન્યે ગાંધીજી વિષે ખાનગીમાં કહેલું, ‘આ ગાંધીની વિચારસરણી આપણા જેવી નથી; પણ આને હાથે દેશનું નુકસાન થવાનું નથી. આની સામે થવાનો પ્રસંગ આપણને આવવાનો

પ્રયત્નો, પંજાબ દિલ્હી તરફ જવાની એમને થયેલી મનાઇ, મોંઠેચુની મુલાકાત, વિલાયત જવાની મનાઇ—પશુ આખરે મળેલી પરવાનગી, વિલાયતમાં કરેલું કામ વગેરે સર્વ વસ્તુઓ હજુ ગાંધીસાહેબના જેટલી તાજી છે. તિલકની આખી જીંદગી લડવામાં જ ગયેલી છે. એક પત્રકારે લખ્યું છે તે પ્રમાણે ‘મૃત્યુએ જ તેમને પહેલી શાન્તિ આપી.’ તેમનું ખાનગી જીવન અત્યંત સાદું અને પવિત્ર હતું. તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ-જોશબરી અને લડાયક હતી. આ લડાઇ પાછળ તેમણે જીંદગીમાં મેળવેલી બધી સંપત્તિ ખરચી અને જે નિષ્કિંચન સ્થિતિમાં એમણે જીવનની શરૂઆત કરી તે જ સ્થિતિમાં તેઓએ આ દુનિયા છોડી એમ કહીયે તો તેમાં અતિશયોકિત નહિ ગણાય. અખાડામાં ઉતરે ત્યારે કોઇ પાસેથી દયા માગે નહિ, કોઇના ઉપર દયા કરે નહિ; છતાં એમને મનમાં દેવ ટકતો જ નહોતો. આગરકર સાથે વિરોધ કર્યો, પશુ એમની અન્તકાળની સેવા કરવા પોતે હાજર હતા. બાંડારકર ઉપર પ્રહાર પશુ કરતા, પશુ બાંડારકરની કદર કરીને તેમની સાથે સિધ્ધભાવ પશુ રાખતા. ગોખલે જોડે એમને કોઇ દિવસ અન્યું નહિ, પશુ ગોખલેએ ૧૯૦૪-૦૫ માં વિલાયતમાં હિન્દની જે સેવા બજાવી તેની કદર કરવા માટે પૂના શહેર તરફથી તેમને સાર્વજનિક અભિનંદન આપવામાં તિલક પોતે જ પ્રમુખ હતા. તિલકના રાજકીય મતો કેવા હતા એ તપાસવાનું આ સ્થાન નથી. તેમના મતોથી હિન્દી દુનિયા પરિપૂર્ણ પરિચિત છે. કોઇ માણસ ન જાણતો હોય તો તે તિલકનો દોષ નથી. પોતાના મતનો પ્રચાર કરવાની તિલકની શક્તિ અને કળા ખરેખર અસૌક્રિક હતી. તેમની વિદ્વાનેા સાક્ષાત્કાર આખી દુનિયાને થયો છે, પશુ તેઓએ પોતાની સઘળા વિદ્વાતા હિન્દી લોકોના મોક્ષને માટે જન્મજુમિને ચરણે અર્પણ કરી હતી. સ્વરાજ્ય એ એમના જીવનનો આધારસ્તંભ હતો. તેઓ યુદ્ધિમાં બ્રાહ્મણ અને શૂત્રિમાં ક્ષત્રિય હતા. તેઓ હિન્દી જાગૃતિના જનક, આધુનિક મહારાષ્ટ્રના પંથપ્રાણ, રાષ્ટ્રીય પક્ષના અધ્યક્ષ, સ્વરાજ્યમંત્રના ઋષિ, નોકરશાહીના વૈરી અને હિન્દુદેવીના અનન્ય ઉપાસક હતા. હિન્દુસ્તાનવાસી આપણે એમના જીવન ઉપરથી સ્વદેશસેવાની દીક્ષા લઇને સ્વરાજ્યના અધિકારી થઇશું ત્યારે જ એમના પરાક્રમી આત્માને શાન્તિ મળશે અને ત્યારે જ એમનું જીવન સફળ થશે. સ્વપ્રયત્નથી માણસ જેટલું જીવનસાધ્ય મેળવી શકે છે તેટલું તેમણે પરિપૂર્ણ જોખેલું છે.

રામની તરફદારી કરવા ગયા ત્યાં તે જ રાજાના દીવાને તેમના દિપર બદ-
નશીની શરિયાદ કરી અને લોકમાન્યનો જોશ સાચેતો ૧૦૧ દિવસનો પરેસો
પરિચય થયો. ન્યૂ ઇંગ્લિશ રૂઢ સ્થાપન કરી ત્યાં ગિરજાબુદ્ધરને તેજો ખોલ
બેઠો. 'કેસરી' છાત્ર શરૂ કર્યું ત્યાં એમના સાથી આગરકર સાથે મતબેદ
પડ્યો, અને રાજકીય સુધારો પ્રથમ કે સંસાદનું ધારો પ્રથમ એ વિષય પર
બંને મિત્રો વર્ગો સુધી લડ્યા. સનાતન ધર્મના પક્ષપાતી તરીકે એમણેના
લોકમાન્ય પર ગાંધિજીનું યવનો પળ પ્રસંગ એકવાર આવ્યો. લોક-
માન્ય હિન્દુઓના પક્ષપાતી છે અને મુસલમાનોને દેવ હરે છે એમ કેટલાંક
વર્ગો સુધી મનાતું. તેની નિરૂત્તિ આખરે લખનૌમાં થઈ, અને તેમના અર્ગ-
વાસ પછી તેમના પવિત્ર દેહને હનુમંત્રિ સુધી લઈ જઈને અદાભાવ
સાથે -મૌ. શૈક્ષણિક અને ડૉ. દીપક જેવા મુસલમાન આનંદવાનોએ પણ
ખાંધે આપી હતી. સુરત વખતે મદાસખા તોડવાની જવાબદારી લોકમાન્ય
પર રાજવામાં આવતી; પણ આખરે તેમના જ પ્રયત્નો અદાસખાની તર-
સંધાયાં, એટલું જ નહિ પણ મદાસખાએ પોતાના અવસાનની સાથે
તેમનું નામ જોડી દઈ પોતાની જગ્યા કાપખતે ખારે બાકી કરી છે. ખારી
ખાતરી છે કે એક એવો દિવસ પણ જરૂર દેખાશે કે જ્યારે આ મોકલ-
શાહીને હાથમાં જળા લઈ કબૂલ કરતું પડશે કે નિર્મલ અમારા મામા
હિતચિન્તક હતા, વખતસર તેમનું માન્યું દેવ તો પગલાંના પ્રયત્ન ન
આવત.

લોકમાન્ય તિલકે આપણા દિપર અનન્ય દગકાર કર્યો છે, પણ તે
ફેડવાનો ઉપાય એટલો જ છે કે તેમની પંડિત હક દેશદિનની જ રીતે મનમાં
ગાંધી સ્વરાજ્યના કાર્ય પાછળ ઇંગ્લીશ રોકે શકે માથા નાં. મનમાં ગાંધી
આપણે જ સ્વરાજ્ય રાજો અથવા સ્વરાજ્યનામ અપાવન કર્યો છે તે પ્રત્યે
દરેક વધવો જોઈએ અને તેનો ઉપયોગ હક સ્વરાજ્યની સાથે જ મનમાં
જોઈએ. નોકરસાદીને કાંઈ પણ રીતે મરજી ન જતાની તેમની રૂઢ આપણે
જાણતી જ જોઈએ. દરેક માણસે પોતાની કાનિષ્ઠ, ઇર્ષ્યા અને અપ્રતિષ્ઠ
સક્તિ સ્વરાજ્યને અર્થે જ ખરચી જોઈએ અને ગમે તેટલી ગંજામન
થાય તોપણ શકા ખોલા વગર સ્વરાજ્યની મેળું જોઈએ.

૪

આપણું શરીર જે નાનગણમાં હતું તે જ બાકી જે ખર્ચ થયો તેમાં
ખર્ચ. હિન્દુ ધર્મ વેદકાળમાં હતો તે જ બાકી જે ખર્ચ થયો તેમાં ખર્ચ
છે. એ જ પ્રમાણે રાજકીય મદામખાને પાંચ વર્ષો કે ૬૦ જેટલો જ બાકી
છે અને છતાં નથી. પણ લોકમાન્ય તિલકે આપણને જ સ્વરાજ્યના આપણ

જ કરવી થો છે.’ લોકમાન્યને અસહકાર વિશે શંકા એટલી જ હતી કે-
આવું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર લોકો ઉપાડી શકશે કે નહિ. અસહકાર એ મૂઠ વગરની
તલવાર છે. લોકમાન્યને અસહકાર પસંદ હતો; પણ રાષ્ટ્રને તે ગ્રહણ કરવાનો
ઉપદેશ તેઓ કરત કે નહિ એ સવાલ છે. સાથે સાથે એ પણ સવાલ છે
કે અસહકાર નહિ તો બીજું શું ઉપદેશત? નિષ્કુર કાળે જને સવાલોને જ
ઉડાવી દીધા.

જે દિવસે અસહકાર શરૂ થયો તે જ દિવસે—લગભગ તે જ ધડીએ
લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ થયો. ગાંધીજી તે દિવસે મુંબઈમાં હતા. લોકમાન્યના
સ્વર્ગવાસથી તેમનું હૈયું કેટલું હલમલી ઉઠ્યું હતું તે તેમના તે વખતના લેખ
ઉપરથી સહેજે જણાઈ આવે છે. લોકમાન્યે અલૌકિક તપશ્ચર્યા કરી સ્વરાજ્યનો
મન્ત્ર સિદ્ધ કર્યો હતો અને આખા રાષ્ટ્રે એકમતે સ્વાતંત્ર્યપ્રયુક્તો ઝડો તેમના
જ હાથમા સોપી દીધો હતો. તેમના હાથમાથી તે ઝડો નીચે પડે તેના
પહેલા જ ગાંધીજીએ તેને ઉપાડી લીધો. સ્વર્ગમાથી ગંગા ઉતારવાનું કામ
જેમ પેઢીઓ સુધી ચાસ્યું તેમ લોકમાન્યનું કાર્ય મહાત્માજીએ ઉપાડી લીધું
અને પોતાની હાથે પણ લોકમાન્યના ઉત્સાહથી તે આગળ ચલાવ્યું. પોતાને
છ વગસની સગલ થઇ તે વખતે હાઇકોર્ટમાં લોકમાન્યે કહેલું કે ‘મારા
છૂટા રહેવા કરતાં મારા બંદીવાસથી જ સ્વરાજ્યનું કાર્ય વધે એવી પરમાત્માની
હજીબ જણાય છે.’ આજે મહાત્માજી પણ એ જ શ્રદ્ધાથી યરોડાની જેલમાં
સ્વરાજ્યમાધના કરી રહ્યા છે.

મહાત્માજી જ્યારે લોકમાન્યના સ્વર્ગવાસ પછી પહેલાવહેલા પૂતે ગયેલા
ત્યારે તીર્થયાત્રાની શ્રદ્ધાથી લોકમાન્યની ઓગડી જોવા ગયેલા ત્યાં તેમણે
દુઃખિન હાથે પણ નિખાલસપણે કબૂલ કર્યું કે ‘તિલક મહાગજ મને નોકરશાહી
વિશે હમેશા એનાવતા પણ મારામા એવું તો જૂન ભગઇ મધુ હતુ કે તેમની
વાન મારે મારે નિગતી જ નહોતી.’ જ્યાં ત્યાંથી સત્તાર એ પોતાના નિદાન્ત
પ્રમાણે ગાંધીજીએ લોકમાન્યનું કાર્ય—અન્યાય સામે અમનોતપ દેવાવવાનું
કાર્ય મનમા, વાચા, મંત્રણા ચલાવ્યું, તે એટલે સુધી કે સગલ કરતી વખતે
મિ બ્રમજીદને પણ લોકમાન્યનું સ્મરણ થયું.

૩

લોકમાન્ય નિવૃત્તિનું જીવન એ ગેરસમજની એક લાખી પર પગ જ છે
એમને બાળે જાન્યથી મૃત્યુ સુધી લડવાપણું જ હતું. નાનપણમા દરિદ્રતા
સાથે વાંચુ એ તે ધણાખગ મહાગદ્ગીઓના બાળપણ દેવ જ. તેનો વિચાર
છોડી દઈને તોપણ લોકમાન્યના જાહેર જીવનની સરખામણ જ મોહકાપુર
પ્રકરણમા તેમને જોત જવું પડ્યું. વિવાજના વંચજ તરીકે મોહકાપુરના

ગભીરી તરફથી દરજા ગયા ત્યાં તે જ રાજાના દીવાને તેમના ઉપર બદ-
નામીની શરિયાદ કરી અને લોકમાન્યનો જોલ સામેનો ૧૦૧ દિવસનો પડેલો
પરિચય થયો. ન્યૂ ઇંગ્લિશ રૂલ સ્થાપન કરી ત્યાં ગિલ્ડીનગરને તેઓ ખોલ
લેલા. 'પેસરી' છાપું કરે હતું ત્યાં એમના સાથી આગરકર સાથે મતબેદ
પડ્યો, અરે રાજદંડીય સુધારો પ્રથમ કે સરસાગમધારો પ્રથમ એ વિષય પર
બને મિત્રો વર્ગો સુધી મકયા. સનાતન ધર્મના પદાપાતી તરીકે ઓળખાતા
લોકમાન્ય પર માતિજનિત કૃત ચરાનો પણ પસંદ એકવાર આવેલો. લોક-
માન્ય દિન્દુઓના પક્ષપાતી છે અને મુસલમાનોનો દેવ કરે છે એમ કેટલાયે
વર્ગો સુધી મનાવું. તે ઠી નિશ્ચિત આખરે લખનામાં થયું, અને તેમના રચર્ચ-
વારા પછી તેમના પરિવેદને દલનગુમિ સુધી લઈ જઈશ્યા મદતમાજી
સાથે ગૌ. લોકતબલી અને ડૉ. દીયંતુ જેવા મુસલમાન આગેવાનોનો પણ
ખામ આપી હતી. સુગત વખતે મદાસમા લોકપાની જવાબદારી લોકમાન્ય
પર દોળામા આવતી, પણ આખરે તેમના જ પ્રયત્નથી મદાસમાનાં તક
સંભાળાં, એટલું જ નહિ પણ મદાસમાએ પોતાના રાજાનગિમિ સાથે
તેમનું નામ જોડી રહ્યું પોતાની કૃતજ્ઞતા કાગળને માટે વ્યક્ત કરી છે મારી
ખાતરી છે કે એક એવો દિવસ પણ જરૂર ઉગાડો કે જ્યારે આ નોકર-
શાકીને હાથમા જળ લઈ કળ્ય હરનું પછી કે તિલક અમારા સામા
લિતચિન્તકે હતા, વખતસર તેમનું માન્યુ હોત તો પરવાનાનો પસંદ ન
આવત.

લોકમાન્ય તિલકે આપણા ઉપર અનન્ત ઉપકાર કર્યા છે, પણ તે
ફેડવાનો ઉપાય એટલો જ છે કે તેમની પેઢી ફક્ત દેશલિતની જ હાથ મનમાં
ચાખી રચરાન્યના કાર્ગ પાછળ છુટીની દરેક ક્ષણ ગાળી. તેમને નામે
આપણે જે રચરાન્ય કાગો અથવા રચરાન્યનિમિ સ્થાપન કર્યો છે તે દહાડે
દહાડે વધેલો જોઈએ અને તેનો ઉપયોગ ફક્ત રચરાન્યને અર્થે જ થયો
જોઈએ. નોકરશાકીને માધ પણ રીતે શરણ ન જાનાની તેમની ટેક આપણે
જગતી જ જોઈએ. ફરેક અભ્યુતે પેલ્લીની કલ્પિક, જલ્પિક અને જાનલિલક
સક્તિ રચરાન્યને અર્થે જ અરગી જોઈએ અને મને તેટલી ગેરસામજ
યામ તોપણ શક્તિ જોયા વગર રચરાન્યને રીડું જોઈએ.

૪

આપણું શરીર જે નાનપણમા હતું તે જ આજે છે અને છતાં નમીને
અફ. દિન્દુ માર્ગ વેદશાળમા હતો તે જ આજે છે અને છતાં વિન પણ
છે એ જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય મદાસમાનું ધ્યેય પડેલાં જે હતું તે જ આજે
છે અને છતાં નથી. પણ લોકમાન્ય તિલકે આપણો જે રાષ્ટ્રમાન્ય આપ્યો

તે જ આપણે ત્યાગણ ચલાવીએ છીએ: ‘સ્વરાજ્ય એ આપણે જન્મસિદ્ધે હક છે, અને સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એ તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો છે.’ તે વખતે સ્વરાજ્યનો અર્થ સામાજિકતાના શહેરીઓનો હક એટલો જ થતો હતો. આજે તે વ્યાપક અને ચોક્કસ થયો છે. સ્વરાજ્ય એટલે ‘હિન્દુસ્તાનની સેના ઉપર અધિકાર, હિન્દુસ્તાનના અનાજના વેચાણ ઉપર પૂરેપૂરો અંકુશ, ધાર્મિક સંસ્કૃતિ અને સામાજિકતામાં રહેલું કે ન રહેલું એની મુનસરી. સ્વદેશીનો અર્થ પણ આજે બહુ જ ચોક્કસ થઈ ગયો છે. સ્વદેશી એટલે સ્વદેશમાં ઉગાડેલાં રૂ, શણ, જિન કે રેશમનાં ઢાંચે કાંતેલાં અને ઢાંચે વણેલાં કપડાંનો ઉપયોગ કરવો અને તમામ પરદેશી કાપડોનો બહિષ્કાર કરવો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં સરકારી મદદ, સરકારી માન્યતા અને સરકારી વિદ્યાપ્રાપ્તિનો બહિષ્કાર એટલો ચોક્કસ અર્થ તે કાળે ન હતો, જોકે તે દિશામાં પ્રયત્ન તો સારી પેઢે થયો હતો. આજે પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું સ્વરૂપ જોઈતું ચોક્કસ થતું જોઈએ તેટલું થતું નથી; પણ સરકારી કેળવણીનો બહિષ્કાર થવો જ જોઈએ એ વિગે સંદિગ્ધતા રહી નથી.

હવે રહ્યો બહિષ્કાર. બહિષ્કારનો તે વખતનો સ્થૂળ અર્થ તો લોક-શાપરના વેપારીઓને તુકસાન થાય એ રીતે વિલાયતી માલનો ત્યાગ અને એને સ્થાને વિલાયત સિવાયના બીજા ગમે તે દેશનો માલ લેવાની છૂટ—જોકે તેમાયે સ્વદેશી વસ્તુ ખનતા સુધી પસંદ કરવાની ભલામણ—એવો હતો. આત્મશુદ્ધિના અને અહિંસાના આજના યુગમાં આપણે તે ખ્યાલ છોડી દીધો છે. પણ બહિષ્કારનો તે વખતે પણ પ્રબલરૂપમાં એક જુદો, વ્યાપક અને મનુષ્યસ્વભાવને સુલભ એવો અર્થ હવે. તે એ કે જે સરકાર અન્યાય કર્યો છે તે સરકાર સામેનો માનવઅધિકાર સંબંધ છોડી દેવો. એ આજના અસહકારનું સ્થૂળ સ્વરૂપ હતું.

. બહિષ્કારનાં દિવસોમાં ખાનગી વ્યવહારમાં તેમજ સમાપરિપક્ષમાં અશ્રેણ બાપાનો ત્યાગ, ધોશાકમાં અને ધરના રાત્રચીલામાં વિલાયતી-રૂપનો ત્યાગ, પત્રવ્યવહારમાં અને હિસાબકિતાબમાં વિલાયતી તારીખનો ત્યાગ, ગર્વરના કે વાઈસરાયના દરબારમાં અથવા સરકારી અમલદારોને ત્યાં જોજનનું આમનવજી આવે તો તેનો અસ્વીકાર, સરકારી નિશાળોનો ત્યાગ, ખનતાં સુધી કારોનો ત્યાગ, સરકારી નોકરી વિને પૃષ્ઠા—એ બધું બહિષ્કારમાં સમાવતું હતું; એટલું જ નહિ પણ મ્યુનિસિપાલિટીનો ત્યાગ એ બહિષ્કારમાં આવે કે નહિ એવો સવાલ પણ પ્રતાપમાં ઊઠેલો અને લોકમાન્યને તેનો ચુકદો આપવો પડેલો કે મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં જ્યાં સુધી પ્રજામતને પોતાની છઠ્ઠા પ્રમાણે કાંઈ કરવાનો અવકાશ છે ત્યાં સુધી મ્યુનિસિપાલિટીનો ત્યાગ કરવો એ જરૂર નથી. બહિષ્કાર એટલે

પેનાની સનિ પોતે પોતાની જોડે અને ન થાત તેની એમ તેમને તે વખતે કહેતું કેટલાક ગામડીઆ પોતે તે એમ પણ પૂછના કે બાળકોને પોતાના ક્યાં પડી આપણાથી રેલમા જેમાય ખર્ડ ? દનાનો ઉપયોગ કરી શકાય ખરો ? અને અત્રેના સગાના ગીકાઓ આપણે વાપરી શકીએ ખરા ? તેનાગોએ જાદિનાને આર્થિક સ્વરૂપ આપી રાજનૈતિક રાજ્ય તરીકે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો, પણ સોમલદ્યે તે તેનો ધર્મ તરીકે ગ્રીકા કર્યો હતો અને તેથી જ દિન્દુઆનની ધર્મિક પ્રવન નેનાઓ પામેથી વિગતવાર જાદિનાસ્મૃતિ માગતી હતી આજે પણ સોડો અસહમાને શાસ્ત્રાર્થ કેટલો ચનાવે છે તે આપણે જાણીએ છીએ

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જાદિના અને અસહકાર એ તે તે કાળના સ્થૂળ અથવા સૂક્ષ્મ ધર્મે જ છે. અગ્નિન્દ ઘોષ એક ઠેકાણે લખે છે કે ' જાદિના એ તે વખતનું નિરાશ પ્રતિકાગનું લૌકિક નામ હતું અને તે દ્વાગ નોકો ગાદીના દોર અ. પ્રજાના અકુલ વચ્ચે આતેલી પ્રબેશને લેગદાર અને અસહકારક સ્વરૂપ બધાયું હતું.' આજે અસહકાર પણ તે જ પશ્ચિમ લાવવા માગે છે. માન આજ સુધીના અનુભવ પછી દિન્દુઆનના સાચિત્ત્વ સ્વભાવને અનુદાન એવું તેનું અદિસામય વિશુદ્ધ સ્વરૂપ આપણે હવે દૃષ્ટિ આગળ ગમ્યું છે લોકમાન્ય તિલકે આપણને જે માર્ગ બતાવે તે જ વપસાના અગિયારી પ્રદીપ્ત તેજસ્વી અને વિશુદ્ધ થઈ આપણી આગળ ખડો છે એ જ માર્ગે લોકમાન્યની શ્રદ્ધાથી, લોક માન્યની ઉનટથી અને લોકમાન્યની એકાગ્રતાથી લોકમાન્યે બતાવેલા સ્વરાજ્ય મન્દિર સુધી આપણે યાત્રા કરવાની છે અને યાત્રાને ડમતે ડગતે લોક માન્યનું શ્રદ્ધાપૂર્વક સમગ્ર કળ્યાનું છે

લોકમાન્યનાં સંસ્મરણો

હું દારમીગમા સાધુને વેશે જતો હતો ત્યાં એક જણે મને પૂછ્યું ' સ્વામી બાદગાદી આપ મ્હા કે મ્હને વાને ? ' મેં કહ્યું, ' બબલ કે ' મને લાગ્યું કે દારમીગ જેવા દર દેશમા એથી વધારે એમ્મ જવાગ આપવો વ્યર્થ છે પણ એમ ધારનામા મેં જૂલ કરી હતી પેના માણસે પાણુ મને પૂછ્યું ' બમણ કહા પર દૈ ? નખનો (નખનો) કે પાસ ? ' આટલું એ બિચારને જુગોળનું યાત્ર હતું ' બ. બ. દર તે ' બમણ '

લખનૌ જોઈશું દૂર હશે ! પણ એણે બીજો સવાલ પૂછ્યો : ‘ આપ કીન દ્વષ હૈ ? ’ મેં કહ્યું, ‘ મહારાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણ. ’ આ જવાબ મળતાંની સાથે જ, મુંબઈ લખનૌ પાસે હશે એવું માનનાર માણસે મને લાગણું જ પૂછ્યું, ‘ તિલક મહારાજ ક્યારે છૂટશે ? ’ જે માણસને ભૂગોળનું આટલું અગાધ (!) જ્ઞાન હતું તે પણ જાણતો હતો કે તિલક મહારાજ નામના કોઈ મહારાષ્ટ્રી દેશમંત્રી સરકાર સામે લડી જેલમાં ગયા છે !

દિલ્હીમાં ભારતમંત્રી મૉન્ટેગ્યુ સાહેબને મળવા જ્યારે લોકમાન્ય ગયા ત્યારે તેમનું સરથક્ષ કાઢવાની સરકારે બંધી કરી હતી, રસ્તા પરના અબણુ લોકો અંદર અંદર બોલતા હતા, ‘ આજ પૂના કો રાજા આવે વાલા હૈ. સરકાર કસસે બહુત ડરતી હૈ ! ’

એક યુરોપીઅન બાઇએ ‘ Glimpses of India ’ નામની ચોપડી લખી છે. તેની અંદર એ લખે છે કે ‘ હાલના સિવિલિયનો—એટલે અંગ્રેજી અમલદારો—બહુ જ બેદરકાર થઈ ગયા છે. હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી રાજ્ય કેમ સ્થપાયું, તે કેમ ધૂણુંશાધ્યું એનો ઇતિહાસ તેઓ ખરાબર નથી જાણતા. ખ્રિસ્તી રીયાસતો એકે સચિત્તર ઇતિહાસ લખાવાની જરૂર છે. અહોરાત્ર જામત દૃષ્ટિ રાખનાર પૂનાના મહાપાંડિત બાળ મંગાધર તિલક કરતાં બીજો કોઈ અંગ્રેજ કે હિન્દી આ કામને માટે લાયક નથી. આવો ઇતિહાસ લખવા માટે સરકારે એમને પીનવત્રા જોઈએ. ’

તિલકના એક રોહીએ વાતવાતમાં એક દિવસ તેમને પૂછ્યું, ‘ બળવંતરાવ ! જ્યારે સ્વરાજ્ય થશે ત્યારે એ સ્વદેશી સરકારમાં તમે કયો હોદ્દો પસંદ કરશો ? વડા પ્રધાન થશો કે પરરાષ્ટ્રમંત્રી ? ’ એમણે જવાબ આપ્યો તે સાંભળવા જેવો છે : ‘ ના રે બાઈ, સ્વરાજ્ય થશે એટલે હું તો મારે સ્વદેશી કાલેજમાં ગણિતનો અધ્યાપક બનીને બેસી જઈશ. મારે નથી જોઈતી આ રાજખટપટ, મારે તો હજુ ઊંચેરનપલ્લ કંઠપુલસ ઉપર પુસ્તક લખવું છે. દેશ ઉપર મંકટ આવી પડ્યું છે અને તમે કોઈ દેશનું કામ લાયમાં નથી લેતા, તેથી મારે તે નજીકે કરવું પડે છે. ’

મુંબઈમાં એક સભા મળી હતી. અનેક વિદ્વાનો ત્યાં એકઠા થયા હતા. ત્યાં તિલકે ‘ ખાદિયન સંસ્કૃતિ ’ ઉપર તેમજ હિન્દી અને ઇરાની સંસ્કૃતિ વચ્ચે કેટલું સામ્ય છે એ વિષે એક વિદ્વાતાપૂર્ણ અને અપૂર્વ કલ્પનામય વિવેચન કર્યું. સભા ખરખાસ ગયા પછી તે સભાના તે દિવસના પારસી અધ્યક્ષે કહ્યું, ‘ મિ તિલક, તમે તમારી જુદિનો દુઃખોગ દરો છો. આટલી અગાધ જુદિની જાણ છે; તમે ઇતિહાસસંશોધનનું કામ કરશો તો દુનિયા-બરમાં તમારી છાતિ ફેલાશે. તે છોડી આ રાજ્યપ્રકરણના કીચમાં મું

પડ્યા છે ?' તિલકે જવાબ વાળ્યો: (એમના અવાજમાં સ્નેહ ફેર પડ્યો હતો.) 'હિન્દ કંઈ બન્ધ્યા નથી. સ્વરાજ્ય થશે એટલે મારા જેવા હજારો પંડિત પાકશે. આજે તો દેશની વધારે ધાવાની જરૂર છે. આજે દરેક જાણે પોતાની શુદ્ધિ, શક્તિ અને સર્વસ્વ સ્વરાજ્ય પાછળ જ આપી છેડવું જોઈએ.'

૧૮૯૭માં સરકાર એમના ઉપર ચીકાઈ અને ગાજારોડનો આરોપ એમના ઉપર ચુકવામાં આવ્યો, પ્રસંગ ગંભીર જોઈ એક મિત્રે એમને માણી માગી શેવાની સલાહ આપી. તિલકે જવાબમાં લખ્યું, 'દરેક ધંધા સાથે તે ધંધાનું જોખમ તો રહેલું જ છે. આપણે વર્તમાનપત્રકાર રજા એટલે જોખનું જોખમ તો ખેડવું જ જોઈએ. પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે આપણે બોલીએ અને ગુન્દો ન કર્યો છતાં ડરને લીધે માણી માગીએ એ પ્રજાને દયો દીધા બરાબર છે. અને માણી માગ્યા પછી પૂનામાં રહેવું એ માંહેમા સકવા જેટલું જ મારે મન વસતુ છે.'

૨.

એક દિવસે વર્તમાનપત્રકાર થવા માટે પ્રાર્થનું શુ વાચ્યું જોઈએ, શી તૈયારી કરી જોઈએ એમ મેં તેમને પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું, 'જેમ દિવિ વિને અથરા અધ્યાપક વિને દેડેપાય છે કે He is born, not made, તે જ પ્રમાણે વર્તમાનપત્રકાર વિને પણ છે. રાજ રાજ કંઈ નવું લખવા જેવું નથી હોતું. એક જ વસ્તુ નવી નવી રીતે કહેવી પડે છે. છતાં તમારી પાસે પ્રજાને આપવાને કંઈ પણ દિવ્ય સન્દેશ હોવો જોઈએ. તમને એમ થયું જોઈએ કે જો આટલું હું પ્રજાના મનમાં નહિ ફેલાવું તો દુનિયા ફૂળી જશે, પ્રજાનો ધાત થશે. આમ હોય તો જ વર્તમાનપત્રકાર થવું બાકીની તૈયારી ધીમે ધીમે થઈ શકે. પ્રસંગ આવી જાય તે વખતે તે રિપબ્લિકાન પૂર્વ અધ્યયન કરીને તે ઉપર લખવાનો રિવાજ રાખવો, જેથી લખાણનો પ્રભાવ પડે અને એકવાર લખેલું પાછું ખેંચવા વારો ન આવે. આપણું સ્મૃતિઝાળનું સાહિત્ય મેં આવો જ એક પ્રસંગ આવ્યે વાચી કાઢ્યું હતું.'

સ્વરાજ્યસંઘ સ્થાપવા લોકમાન્ય બેલગામ આચાર્ય દના સ્ત્રી મંગાધર-રાવ દેવપાડેને ત્યાં ખાનગી વાતચીત ચાલતી હતી. વિષય ક્યો હતો તે હું જાણી ગયો છું. ખાખોઈ કંઈક લખ કરી રહ્યા હતા. એટલામાં લોકમાન્ય એકદમ બોલી ડહા: 'પ્રત્નાન્તો પરમેષ્ઠર, ઈશ્વરે જેટલી શુદ્ધિશક્તિ આપી દેાય તેનો પૂરો લખણ કરી, આમજ પાઠાનો વિચાર કરી, દશનાપૂર્વક ત્રેક ઠામ કરવું રહ્યું આટલું કરવા છતાં અદ્ય એવું ધમ્મું મહી જાય છે. ને આપણા કાચે ગદ્યાની વાત ને. તે વિષે ઈશ્વર ઉપર નિઝા મળવી જોઈએ. એનું નામ તે જ શ્રદ્ધા. નેપોલિયનના આવી મદદ હતી. એક દિવસ તે ગજુમિ ઉપર હજો હતો. આસપાસ ગોળીઓ અને ગોળાઓનો વરસાદ

વરસી રહ્યો હતો. એક દૂત ડેઈ સેનાપતિનો કંઈક સન્દેશો કહેવા આવ્યો હતો ત્યાં પછી પણ તે કોંતુદયી બાદશાહને નિરખતો ઉભો રહ્યો. નેપોલિયન ત્રાડ પાડી કહ્યું: અલ્યા કેમ ઉભો છે ? ગોળા વાગશે તો દાસો મરી જઈશે ત્યાંથી ન અહીંથી. યુવાને કહ્યું: ‘ મહારાજ, આપ બાદશાહ થઈને આટલો જોખમ ખેડો છો તો હું તો શી વિસાતમાં ? નેપોલિયને કહ્યું: અ જા ! જોખમ ખેડવાનો મારો તો ધંધો છે, પણ તારે માટે તો એ સ્વચ્છ છે. નેપોલિયનનું વાક્ય પૂરું થયું ન થયું જોટલામાં તો એક મોટો મોળો આવી પડ્યો અને પેલા મિયારાના હુકકેહુકકા થઈ ગયા !’

‘રાષ્ટ્રમત’ (મુંગઈનું દૈનિક પત્ર) શરૂ થયું ત્યારે ઑલિસ માટે આટલાં મેજ, આટલી ખુરશીઓ વગેરેની જરૂર પડશે, એમ સીનારામપંત બોલતા હતા. લોકમાન્યે કહ્યું, ‘અમે જ્યારે કેસરી અને મરાઠા શરૂ કર્યાં ત્યારે અમારી પાસે તો આવી કશી જ સાક્ષણી નહોતી. વર્તમાનપત્રમાંથી અમને રાત્રી પાઈ મળતી નહિ. અમે તો પથારીનો વીંટો કરીને આગળ સુકતા અને લખતા, એ જ અમારું મેજ. એ વીંટાને આધારે-રહીને લખાતાં છતાં અમારાં લખાણ મોળાં પડ્યાં ન હતાં !’

વિજયસાગ્રી ચિપળૂણકર સાથે જુવાનીના દહાડામાં જ્યારે લોકમાન્યે ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ સ્થાપન કરી ત્યારે શરૂઆતમાં સારા ધરના કે સારી બુદ્ધિના છોકરાઓ એમને મળ્યા નહિ. બધા છોકરા તોફાની અથવા ઠોઠ આવતા. આ વિષે એકવાર કાંઈએ નિરાશા બતાવી ત્યારે તેમણે કહ્યું, ‘આમાં જ આપણી ખરી દસોટી છે. આવા છોકરાઓમાંથી જ્યારે આપણે કંઈક કરી બતાવી શકીશું ત્યારે જ લોકોને આપણામાં શ્રદ્ધા આવશે.’

ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ શરૂ થઈ ત્યારે લોકમાન્ય ત્રીસ રૂપિયા માસિક પગાર લેતા. એક સાથીએ કહ્યું, ‘મરી જઈએ ત્યારે પ્રેતદહન કરવા જોટલા પૈસા પણ આપણે ન બચાવી શકીએ ?’ લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો, ‘તેની પંચાત આપણા કરતાં સમાજને વધારે હોતી જોઈએ. માન આપવા નહિ તો મંદકી અટકાવવા ખાતર પણ તેઓ આપણું મડદુ ફૂટી બાળશે જ !’

શિક્ષણસંસ્થાઓ જરૂર પડે લોકોની દબે ચલાવવી જોઈએ એવો એમને બારે આગ્રહ રહેતો. જે અધ્યાપકનો ધંધો ધર્મભાવે કરવો હોય તો અધ્યાપકે મોતીસે ક્યાંક જાળાને આપત્રા જોઈએ, સાળા પાસેથી આજીવિકા લીધા પછી બીજી રીતે માણસ કળી કમાણી ન કરે અને તેવી કમાણી યાવ તો તેણે તે શાળાને જ અર્પણ કરવી જોઈએ, એવો તેમનો આગ્રહ હતો.

અંતમદનગરમાં અન્યજ લોકોએ લોકમાન્યને પાનચોપારીનો સ્તીકાર કરવા આમન્ત્રણ કર્યું હતું. તિલક મહારાજ ત્યાં ગયા. અન્યજ સાથે

જાગીને તેમની પાનખોપારી લીધી અને સ્વગમ્યનો ઉપદેશ કરતાં નેમને કહ્યું, 'આશ્વમેજીએ તમને દયાવા એ ખ્યાલ દાદી નાખો જૂના સરકારો-માથી આશ્વમેજી પણ એકદમ છૂટી શકતા નથી. ધીમે ધીમે બધા સુધારા થશે.' તેઓએ કહ્યું કે 'અત્યંતેને અસ્પૃશ્ય માનવા વિશે શાસ્ત્રોમા કયાંય વચન નથી. પણ ઉદિ બગવાન છે. ધીમે ધીમે જ તે નીકળી જશે.'

હિન્દુસ્તાનમા તોડગાદીનું ગમ્ય ચાલે એ એક ક્ષણને માટે પણ તેઓ સાખી શકતા ન હતી છતાં ખાનગીમા પણ તેઓ કહેતા કે 'અંગ્રેજોનું ગમ્ય નય અને જર્મનો કે જાપાનીઓ અહીં આવીને રાજ્ય કરે એવું હું જરાયે ઇચ્છતો નથી તેના કરતાં તો અંગ્રેજોનું રાજ્ય જ બહે રહ્યું. અંગ્રેજો તો અહીં હકુમત બોગવીને કંઈકે ધરાયા છે. નવા આવશે તે તો નવી ભૂખ લેતા આવશે.' જાપાનીઓ અને અંગ્રેજોનો આપણને મદદ કરશે એવી એમને વિશ્વકુલ આશા ન હતી. તેઓ કહેતા 'તો માટે આ પ્રમુખ સામ્રાજ્ય સામે કેટલું પોતાની મેગે આપણને મદદ કરવા આવે ? આપણે જાતે મગીને જ સ્વર્ગે જવું જોઈએ'

સ્ત્રીશિક્ષણ વિશે તેઓ કહેતા, 'આપણે તો નવી કેળવણીને લીધે શ્રદ્ધાહીન થઈ ગયા છીએ. સચાય અને દરેક ઉચ્ચ જાવના વિશે અશ્રદ્ધા એ લગભગ આપણો સ્વભાવ થઈ પડેલો છે શું એ જ અશ્રદ્ધા તમે સ્ત્રીઓમા પણ પેદા કરવા માગો છો ? કવેની શિક્ષણપદ્ધતિ સામે મારો મોઢામા મોટો વિરોધ એ જ છે. હિન્દુ સંસ્કૃતિને વિશે આપણી સ્ત્રીઓમા જે શ્રદ્ધા છે તે આપણું ગૃહસ્થીય ધન છે તેનો નાશ ન થવા દેવો જોઈએ.'

લોકમાન્યના વચનને જોળીબાગી ઉપમા આપી શકાય. સિપાહી જેમ તાડીને છાતી કે કપાળ ઉપર સીધી ગોળા છોડે એ તેમ લોકમાન્ય સીધી બાપામા ટુંકા નાના વાક્યોમા પોતાના વાગ્યાણુ છોડી સામળનારના હૃદય અથવા હુદિને વીધી નાખતા. તેમનો મારો હૃદય કરતાં હુદિ ઉપર વધારે હતો.

સિદ્ધગદમા એમને હું મળવા ગયો ત્યારે ક્યુટક પ્રાન્તિક પરિપક્વ વિશે વાત ચાલતી હતી તેઓએ કહ્યું, 'જુઓ, આ પ્રાન્તો હવે જુદા પડવા લાગ્યા છે. સિંધ અવગ થયો, તમારો ગુજરાત અલગ થયો, હવે ક્યુટક જુદો પડવા માગે છે જેને 'મુખ્ય પ્રાન્તિક પરિપક્વ' કહેનામા આવે છે તે તો હવે મહાગૃહની જ દોડર-સ જાતી ગઈ છે એક રીતે તો એ દીક ચાય છે ગમ્યપ્રાણની ચર્ચા દેશી બાપામા થશે અને તેથી સામાન્ય પ્રજા રાજ્યકરણમા રસ લેતી થશે.' મેં કહ્યું, 'નિસ વધ ઉપર કેસરીએ જે કાગ ક્યું તે આજે આ લોકો કરવા માગે છે' આમાં મેં ગુલામતી અતિશયોક્તિ નિવકુલ કરી ન હતી લોકમાન્યે

‘ઓલ-ઇન્ડિયા લીગર’ (ભારતવર્ષીય નેતા) ચવાની બિલકુલ ઉતાવળ કરી નથી. મરાઠી બાપા દ્વારા એકલા મહારાષ્ટ્રને જ તૈયાર કરવામાં તેઓ મશગુલ રહ્યા અને મહારાષ્ટ્રમાં તેઓએ એટલું બધું સંગીન કામ કરી રાખ્યું કે વખત આવ્યે હિન્દુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણમાં પોતાનું સ્થાન લેતાં એમને છાંટાભાર પણ અડચણ ન પડી કે ક્ષણનો વિવ્રાજ પણ ન લાગ્યો. આવી સ્પૃહણીય સ્થિતિ એક ગાંધીજી સિવાય બીજા કોઇએ પ્રાપ્ત કરી નથી. બંગમંગ પહેલાં બંગાળના તાજ વગરના રાજ્યએ—શ્રી સુરેન્દ્રનાથે—બંગાળમાં એક પણ બાપણ ક્યું ન હતું!

લોકમાન્યે ચર્ચા આગળ ચલાવી: ‘જ્યારે અમે કેસરી શરૂ કર્યું ત્યારે બધા સલાહકારો કહેતા કે દેશી બાપામાં પત્ર કાઢશો તો ખોટ ખાશો. દેશી પત્રની કદર કોણ કરવાનું હતું? અમે તો માન્યું નહિ. આખરે સલાહકારોએ આજીજી કરીને કહ્યું, ‘હેવટ કેસરીમાં બે કાલમ’ તો અંગ્રેજોનાં રાખો જ. અમે કહ્યું, ના. કેસરી આગવળને સારૂ છે, અને પ્રજા પાસે અંગ્રેજી વિના જ અમે એની કદર કરાવીશું. રાજ્યપ્રકરણની આખી પરિભાષા અમારે તૈયાર કરવી પડી. જૂની મરાઠીમાં ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાન પુષ્કળ હતું. ભાટચારજી શાઓરેએ વીરગતનો પણ ઉમેરો કર્યો હતો. પણ રાજ્યપ્રકરણની ગંભીર ચર્ચા, જાહેર બેગઠદાશ, ઉપહાસ, એ બધું કરવાને તો અમારે નવી ભાષા બનાવવી પડી. જે માણસમાં ઉત્કટતા છે તે એની મેજે જ બાપા બની કરી શકે છે.’ મેં કહ્યું, ‘હા, સાચી વાત છે. ગાંધીજીએ ગુજરાતીનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો વિના જ ગુજરાતી ભાષામાં નવીન જીવન રેડ્યું છે. તેમનાં લખાણોને લીધે ગુજરાતી અત્યારે વીરની ભાષા બની ગઈ છે.’ તેમણે કહ્યું, ‘મેં એ જોયું છે. ગુજરાતી હું બોલી શકતો નથી, પણ હાથેહું સારી પેઠે વાંચી તથા સમજી શકું છું.’ પછી બાપા વિશે ચર્ચા ચાલી. તેઓ બોલ્યા, ‘હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા થવાને લાયક છે. પણ જ્યાં લગી હિન્દી બોલનારાઓમાં દેગભક્તિની ધગશ ઉત્પન્ન નહિ થાય ત્યાં સુધી તે ભાષામાં તેજ આવવાનું નથી. પ્રજાને ખાસ સન્દેશો કહેવાની માણસમાં ઉત્કટતા હશે ત્યારે જ તે ભાષાને ખીલવા શકશે.’ મેં કહ્યું, ‘હિન્દીમાં ખુશામતીનો ભાગ બહુ છે. આપે અડવામાં હિન્દીમાં જે બાપણ ક્યું તેની Mount Grace (અતિવિવેકના અભાવને લીધે આવતી મધુરતા) જોઈને ગાંધીજી ખુશ ખુશ થઈ ગયેલા. ગાંધીજી કહે છે, તિલક મહારાજે હિન્દીમાં નવી જ ભાષાની દાખલ કરી છે.’ લોકમાન્યે કહ્યું, ‘હા, પારતત્ત્વની હિન્દી ઉપર ખૂબ અસર થઈ છે.’

૧૯૦૬માં મહાસભા દલકતામાં બરાહ ત્યારે ત્યાંના ગરીબ પહે બારે ચળવળ માડી હતી; અને લોકમાન્યનાં નામ પર બારે ઝગડા ચાલતા હતા. કોઈએ તેમને કહ્યું, ‘તમારા નામ ઉપર આટલા ઝગડા ચાલે એ તમે કેમ

સાંખી શકો છો ? તમે કેમ જાહેર નથી કરતા કે મારે પ્રમુખ નથી થવું ?' લોકમાન્યે જે જવાબ આપ્યો તેમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ દૂરેદૂરે જણાઈ આવે છે. તે બોલ્યા, 'પ્રમુખપદનું માન મને આપવા ખાતર આ હીલચાલ ચાક્રે છે એમ માની લેવા જોઈએ છે. મૂર્ખ કે અહંકારી નથી. રાષ્ટ્રીય પક્ષનાં તત્ત્વોનાં વિજય ચાપ તેવું કરવાને સાર તેઓ મારા નામનો આમ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે; તેની વચમાં હું શું કરવા આવું ? મને પૂછવા આવશે ત્યારે મારે જે કહેવું હશે તે કહીશ.' મહાસભાના પ્રમુખપદનું માન તેમને આપવાનો અને તેઓએ તેનો અસ્વીકાર કરવાનો પ્રસંગ છેક દિલ્હીની મહાસભાને અવસરે આવ્યો.

પૂતામાં અમે ભણતા ત્યારે દારનિષેધની હીલચાલ વિદ્યાર્થીવર્ગે ઉપાડી લીધેલી. અમારી હીલચાલ ઉપર લોકમાન્યનો સંપૂર્ણ આદીર્શદા હતો. તેમણે કરેલો ઉપદેશ હજી મારા હાનમાં ચાલે છે. તેમણે કહેલું, 'તમે તમારું ભણતર છોડી દો એમ હું નથી ઇચ્છતો; પણ દેશરતિની ખાતર સમાજસેવા કરવામાં તમારે દાંધ ખમવું પડે તો જરૂર તમે તે ખમી લેજો; કાશ્મીર દેશ-સેવા એ જ મોટામાં મોટી કેળવણી છે. ૬૨' કલાસમાં આવનાર છોકરો જે પોતાનો સમય દેશમેવામાં રોકવાથી મેકન્ડ કલાસમાં આવે અને સેકન્ડ કલાસમાં જો જે પાસ કલાસમાં આવે, તો એણે એમાં જ ગૌરવ માનવું; એવા પ્રત્યે જ અમે માનની નજરથી જોગ્યું. જે પોતાની કેળવણીનો ઉપ-યોગ દેશમેવાને અર્થે કરે છે તે જ સાચો કેળવણેલો; બીજા બધા પોતાનો ભાર ઉપાડનાર મરેડાં જ.'

લોકમાન્યનું આખું જીવનચરિત્ર મને લાગે છે, દશાપિ લખી શકવાનું નથી. એક તો આપણા લોકો જે જાણીએ ત્યારે હોય એવું કંઈ લખી શકતા નથી. તેમ જોયો તિનક જેવા મહાપુરુષના સસર્ગમાં આવે છે તેઓ બધા જ કંઈ લખનારા હોતા નથી. પતિત જવામાં માની દદર કરી, શું આહવું મોટાજી અથવા દારતા વાગ્યા છે એ જાણનારા લોકો પણ બહુ ઓછા મોકલે જે ચિદ્વિસદ લોકો પણ પેન્-પેનની દિલ્હી જ અનુપુરુષનાં જીવનચરિત્રને જુએ છે; તેમ અન્ધમતો પોતાની આગળ વ્યક્તિના ગુણ કયાં હતા એનો પણ વિવેક કરી શકતા નથી. અમે નાના હતા ત્યારે અમારા એક ત્રિદશ પૂજારી મિત્રમાં રચા હતા. ત્યાંથી આવીને પેનાના મિત્રો આગળ તેમને કોમેન્ટનું જે વર્ણન કર્યું તેનો મુખ્ય ભાગ એટલો જ હતો કે 'સુરેન્દ્રનાથ બેન-જીના ગળ મા આવઆણ મોટા ફૂલના નાર હતા' એથી વધારે એમને કોમેન્ટમાં દરુ જ જોવાલાયક જણ્યું નહિ !

મહારાષ્ટ્રમાં લોકમાન્ય ઉપર ગામડીઆ લોકોએ રચેલા જે લોકગીતો

પ્રચલિત છે તેમાના એકમાં તેમની અગાધ પ્રતિભા સિદ્ધ કરી બતાવવા એવો પ્રસંગ દેખ્યો છે કે ‘વિદ્યાવતથી અડીની સરકાર ઉપર એક કાગળ આપ્યો. તે અડીના મોટામોટા ગોરાઓ પણ વાંચી શક્યા નહિ. આખરે તે કાગળ લોકમાન્ય પાસે વાંચ્યા. એક દાક્ષિણી પણ વિચાર કર્યા વગર તેમણે તે કડકડાટ વાંચી બતાવ્યો ! એટલું જ નહિ પણ તેનો જવાબ પણ લખી આપ્યો !’ બિચારા ગામડીઆ લોકો બુદ્ધિશક્તિની સીમા તો અંગ્રેજ કાગળોના અક્ષરો ઉઠેલવામાં જ છે એમ માને છે, છતાં આ હુદ્દ કાવ્યમાં પણ કેટલી શ્રદ્ધા અને શક્તિ રહેલી છે !

લોકોના હૃદયમાં એક જાતનો રાજકીય અનન્તોષ છે. હિન્દુસ્તાનના ભૂતકાળનું જેને જેને સ્મરણ તે દરેકના મનમાં અન્તઃકરણના ઉડાણમાં વિચારશક્તિથી પણ છૂપી રીતે એક અસ્પષ્ટ પણ પ્રબળ રાજકીય આકાંક્ષા ધૂંધવે છે. તે આકાંક્ષાની સાથે લોકમાન્યની પૂરેપૂરી સંદાનુભૂતિ હતી, એટલું જ નહિ પણ એ આકાંક્ષા સાથે તેઓ તન્મય થયા હતા. પ્રબળ અન્તઃસ્ફુર્તિથી આ જાણતી, તેથી જ આપું હિન્દુસ્તાન તેમના પર આટલું આકર્ષીત હતું.

મુખાઈના વિનીત લોકો હોય અથવા ખંભાળાના અરાજક હોય, સત્યમર્તિ જેવા રાષ્ટ્રીય હોય અથવા લૉર્ડ સિંહ જેવા મુતસદી હોય—ખંભાના મનમાં હિન્દુસ્તાનનું જ રાજકીય ધ્યેય હોય છે તે દેશી નથી. અંગ્રેજ શિક્ષણને લીધે અને માનસિક વૃત્તિના બેદોને લીધે એ જુદાં જુદાં ધ્યેયો ઉત્પન્ન થયાં છે. વક્તા પોતાની શક્તિથી છટાદાર વર્ણન કરે એટલે ગમે તે ધ્યેય લોકોને સુંદર લાગે છે, પણ તેનો સ્વીકાર દાક્ષિણી હોય છે. રાષ્ટ્રના હૃદયમાં ચિરકાળ રમી રહેલું ધ્યેય લોકમાન્ય જાણતા હતા. તે જ ધ્યેય તેમણે પોતાનું કરેલું હતું; અને તેથી જ તેઓ લોકમાન્ય થયા. ગાંધીજીનું રાજકીય ધ્યેય સ્વદેશી છે ખરું, પણ હિન્દી સંસ્કૃતિના સર્વોચ્ચ આદર્શોને અનુસરીને તેઓએ પોતાનું રાજકીય ધ્યેય ધડધું છે. લોકોને તે પોતાનું અને છતાંયે દૂર દૂર હોય એવું લાગે છે. (વ્યવહારમાં તો ગાંધીજી પણ લોકોને આજે ગળે ઉતરે એવું પાશ્વર્મિન્ટરી સ્વરાજ્યનું ધ્યેય સન્ન્યપ્ત રાખી કામ કરે છે. માત્ર સાથે પોતાને લાગતું શ્રેષ્ઠ ધ્યેય પણ લોકો આગળ સતત જાગતું રાખે છે.) લોકમાન્યે એકવાર પોતે ખાનગી વાતચીતમાં ગાંધીજીના આ આદર્શનું બહુ મજબૂત વર્ણન કર્યું હતું. દરીઆમાં ટરતું વહાણ દુવના તાગ પર લક્ષ રાખી ચાલે છે, પણ તે કાંઈ વતાગ પર નથી જતું. કરાચી, મુંબઈ કે દાલોજ, એવું કાંઈ ને કાંઈ દુન્યવી ખંદર જ તેનું ધ્યેય હોય છે. તે જ પ્રમાણે વ્યવહારની ઉપેક્ષા કરી કેવળ ધર્મનો જ વિચાર રાખીને નકી કરેલું ધ્યેય અધુરું હોય છે. દુવનારા તરફ ખ્યાન તો રાખો જ,

તેથી જ બંગાળ જેવી પ્રાન્તીય લીધયાલને પણ તેઓ સાર્વત્રિક સ્વરૂપ આપી શક્યા અને તે લીધયાલને દોરવામા પોતાનો ફાતે આપી શક્યા.

જેમ કેળવણીની ખાનતમાં ડ્યુસન કોલેજ સ્થાપવામા તેમણે પહેલ કરી, તેમ દેશમા સ્વતંત્રની ખરી જાગૃતિ દેવા માટે 'દોમરલ લીગ'ની જરૂર જણાઈ ત્યારે ધીમ્મ દલ્લુ વિચર કરતા હતા ત્યાં એમણે પોતાની 'દોમરલ લીગ' સ્થપન કરી પણ લીધી. પ્રજા જ્યારે કોઈ પણ વિષય ઉપર ઉત્તેજિત થઈ જાય ત્યારે તે ઉત્તેજનાનો પૂરેપૂરો લાભ લેવાની કુશળતા તેમનામા હતી. સ્વતંત્રને માટે દિવસરાત ઝંખતા હોવાથી તેઓ પ્રજા-જાગૃતિના તમેગા બૂમ્યા ગ્રહેતા. સુતેલી પ્રજાને જગાડી એ જ તેમના જીવનની પ્રતિકર્મચતા હતી. જીવનના ઉર્ત્યાદથી તેમણે એ શમ કર્યું.

લોકમાન્યનું જીવન એ એક રીતે હિન્દુસ્તાનના અગ્રી સદીના ઇતિ-હાસનું પ્રતિનિધ છે સશસ્ત્ર જળવાના દિવસોમા તેમનો જન્મ થયો અને બેઠા જળવાના દિવસોમા તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. હિન્દુસ્તાનના વિચારપ્રવાહ-માં બારે દેગ્રા થયો અને વચમા ધાગધોરણસર ચાલનાર રાજદ્વારી હીલચાલનો એક સમ પહોં ગયો.

૧૮૫૭ સુધીમા દેગ્રી રાજાઓ નિરાશ થઈ ગયા હતા પ્રજા અનિશ્ચિત જીવનથી હટાળા ગઈ હતી. ખટપટોનો તો પાર ગ્લો ન હતો. 'માર્ગર જેવી માજરી આમોવાળા કંપની સરકારના આ તામ્રમુખી એલચીઓ જમા જાઓ ત્યાં ખટપટ ચલાવે છે,' એમ તે વખતના લોકો કહેતા હતા. દેશી દનારોમા પ્રતિમા પામેલો મુત્સદીવર્ગ અંગ્રેજો પગ ખીન્ય ગયો હતો. પણ માહોમાડેના મતભેદને લીધે એકતા સ્થાપન થઈ અશક્ય થઈ પડી હતી અંગ્રેજો સાથેના મુશ્કેલીમાંથી રાજ્યપ્રકરણ એટલું બધું જકડાઈ ગયું હતું કે એનાપતિઓને પોતાની બાહોશ એના દોવા છતાં દિલા પછી દિલા અને પ્રાન્ન પછી પ્રાન્ત છોડી દેવા પડતા આખરે એનામા નિગથાનું અંત આવી ગયું. 'ગમે તે યાઓ, પણ ચાલતી સ્થિતિ તો બદલાઓ જ' એવી વૃત્તિ પ્રજાની થઈ ગઈ હતી. કદક ચાય તો અનિદ્ર નથી એમ દેગ્રી રાજાઓ માનતા અને કહેવાય છે કે મહત્વાકાંક્ષી અંગ્રેજ મુત્સદીઓ પણ ઇચ્છતા હતા કે હોમ જો બળવો કરે તો નાસીપાસ થયેલા આ રાષ્ટ્ર સાથે દરેલા જનજાનના મુશ્કેલીમાંથી અને તેને અંગે ગ્યવા પડતા પ્રયત્નો એકસામટા ઘોષ નાખાયે, કા તો બહુ ગુમાવી એસયે કે કા તો સાર્વર્ભમ રહ્યે સીયે

આમ જાણી બાણથી બળવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી; પણ એના અને મુત્સદીવર્ગ વચ્ચે એકતા નહોતી મુત્સદીવર્ગમા બાગે સડો પેડો હતો. બધાને

એક્ટર કરી શકે એવો વ્યાપક દષ્ટિવાળો નિઃસ્વાર્થી માણસ રહ્યો ન હતો. અને સ્વરાજ્ય સ્થાપવા માટે જે રાષ્ટ્રીય નૈતિક ગુણોની આવશ્યકતા હોય છે તેનો મુસદ્દીવર્ગમાં અભાવ હતો એટલે બધો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. આપણાથી કરું ચલાવું નથી એ નિરાશાથી લોકોએ આવી પડેલી પરિસ્થિતિમાં સન્તોષ માની લીધો. અંગ્રેજ રાજ્યને લીધે જેમને શમદો થયો તેઓ તો અંગ્રેજ વિદ્યા ઉપર મોહિત થયા. તેમની ચડતી જોઈ બીજાઓનું મન લલચાયું. અંગ્રેજ સાહિત્યનો સ્વાદ ચાખવા મળ્યો. કેટલાક લોકો શિષ્યસ્તોત્ત્વ શાપિ માં ત્વાં પ્રવ્રત્તમ્ એવી શ્રુતિથી અંગ્રેજ અધ્યાપકોને સન્નમ ગયા.

એવી દશામાં લોકમાન્ય તિલક ભણવા લાગ્યા. જૂનું સાઈ હતું એમ માનનાર એક પક્ષ હતો; અને નવું તેટલું જ સાઈ છે, જૂનું તો ફેંડી દેવા જેવું જ છે એમ માનનાર બીજો પક્ષ હતો. જેટલું આપણું તેટલું ખરાબ અને પારકાનું તેટલું સાઈ એમ કેટલાકને લાગતું; તો આપણું એ આપણું છે એટલા માટે જ સાઈ એમ માનનાર અન્ય અભિમાની પણ દેશમાં ઘણા પોલા હતા. તે જમાનામાં કોઈને એટલું પપ્પુ ન સૂઝતું કે જૂનામાંથી જ નવું પેદા થાય છે. જૂનાનો ઇનકાર કરતાં તો આપણે આપણી મૂડી જ ખોદી બેસીએ છીએ. અને તેની સાથે જ જૂનાને વગળી રહીશું તો મડકાને સાચવવા જેવું થઈ જશે. માટે જૂનામાંથી જ નવું પેદા કરવું જોઈએ. જે પારકું છે તે પારકું જ રહેવાનું. તેની અસર આપણા ઉપર ૧૮૩૨ થાય, પણ પોતાનું કાઢી તેને ઠેકાણે પારકું દાખલ કરવા જોઈએ તો પોતાના વાળ કાપી નાખી પારકાના વાળનો ચોટશે પહેરવા જેવું વિચિત્ર થઈ જાય છે.

આ સ્થિતિને લીધે તે જમાનામાં ઝગડો અને ચર્ચા ખેડક સાક્ષતાં, અને કેટલીક વાર એ ચર્ચા છાશ વહેવવા જેટલી જ સફળ નીવડતી. એવી સ્થિતિમાંથી દેશને સાચા રસ્તા ઉપર લાવવાનું કામ સહેલું નહોતું. તમારા વિચારો મૂખાંબરેલા છે એમ લોકોને કહ્યું લોકો ચોડા જ સુધરવાના હતા? અને આખું રાષ્ટ્ર બેવકુલ છે એમ કહેનારા આપણે કોણ? લોકમાન્ય તિલક જેવા કેટલાક લોકોએ આવા ઝગડાઓમાંથી પસાર થવાનો દેશને રસ્તો દેખાડ્યો અને તેથી હિન્દુસ્તાનના જાહેર જીવનમાં સુધારો થયો. અંગ્રેજ રાજ્ય સર થયું ત્યારથી જ અંગ્રેજ સરકાર પોતાના ઉદ્દેશનું એક ભારે ધર્નામ ચલાવતી આવી છે. દુનિયામાં જે કંઈ ઘટના થાય છે તે ધર્મરતી પ્રેરણાથી જ થાય છે અને તેમાં આપણું કંઈલાણું જ હોય છે; અને એ તત્ત્વ પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજ્ય પણ આપણા કંઈલાણુંને અર્થે જ છે એ ઉચ્ચ શ્રદ્ધા મહામતિ રાનડે, દેશભક્ત ગોખલે અને મહાત્મા ગાંધીજીએ દેખાવી. પણ અમે તમારા હિતને માટે જ દિવસરાત મહેનત કરી રહ્યા છીએ

એમ યુરોપીઅન સુતસદીઓ ને કહ્યા જ કરે છે તેમાં તો શુદ્ધ દંભ જ હોય છે એટલું આપણામાંના દેટલાક લોકો સમજી શકતા નહોતા. માણસ માણસ વચ્ચે સંબંધ આવે એટલે સ્વાર્થી માણસો પણ એકબીજાનું બહું કરી શકે છે અને કરે છે પણ ખરા, એ વાત સાચી છે. પણ દુષ્યન્ત રાજાની પેઠે સ્વગુણનિરમિત્તાપ ચિદ્વતે લોકદેવો:—લોકોના દેશાણુને અર્થે પોતાના મુખની પરવા રાખ્યા વગર તમે મહેનત ઉઠાવો છો એવું પ્રમાણપત્ર આપવા જેવું નોંધરાશીએ કહ્યું હતું નથી એટલું પણ દેટલાક જોઈ શકતા ન હતા. આવા લોકોને સમજાવવા એ અઘરું હતું. વિવેકનાં વચનથી જોળવાઈ જઈ મતલબ જોઈ બેસનારા આપણા લોકોને ભગૃત કરવા એ સહેલી વસ્તુ ન હતી. તે કામ કરવા પાછળ લોકમાન્યે પારોવાર નિન્દા અને સરકારી અમલદારોનું સત્ત્વ વહોરી લીધાં. અંગ્રેજ સરકાર શુદ્ધ સ્વાર્થી છે અને તેમનો સ્વાર્થ અને આપણું હિત પરસ્પર વિરોધી છે એ લોકમાન્ય ખરાખર જાણતા, અને તેથી જ આ સરકારને વીનવીને કે સમજાવીને નહિ, પણ પ્રજાની શક્તિને પરિચય કરાવીને મુધારવી એ તેમની નીતિ હતી. તેથી તેઓ કહેતા કે શક્તિ વગરનું રાજ્યપ્રકરણ એ શુદ્ધ બાધાઈ છે. ગાંધીજીની પદ્ધતિ ગમે તેવી હોય, પણ પ્રજાના નિશ્ચયનો અને પરાક્રમનો પરિચય તેઓ કગવતા એ તેમને બહુ જ રુચતું. ૧૮૯૫મા તેમણે લખેલું:

‘દેટલાક પૂછશે કે લોકમત એટલે શું ? અમે કહીએ છીએ કે સામાન્ય રીતે જે ખામિયાયે સુખી છે અથવા જેમને લખતાં વાંચતાં આવડે છે અને જેઓ પોતાની મહેનતમંદુરીથી પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું સંચાલનથી પાલણુપાલણુ કરી શકે છે એવા લોકો સમાજમાં જેટલા હોય—પછી તેઓ વિદ્વતામાં, સંપત્તિમાં અને અધિકારમાં ઘોઠા હોય કે નાના—તે જામાઓનો જે મત તે લોકમત. એવા લોકો જ્યાં સુધી આપણા તરફ યથા નથી ત્યાં સુધી તેમને જેવકુદ અથવા જતાવર કહેવા એમાં પોતાની જ જેવકુદી રહેલી છે. દરેક ધર્મામાં એકબીજાને ટપી નાંખ એવા વિદ્વાન એટલાં બધાં પડેલા છે કે કોઈએ પોતાની વિદ્વતાનો ધમક શખવો એ પોતાની કુદ્ર બુદ્ધિ અને એપરવાહનું પ્રદર્શન છે. કેળવાયેલા લોકોના જ મતને મહત્ત્વ આપવું હોય તો અંગ્રેજ લોકો આપણા કરતાં વધારે કેળવાયેલ ગણાય છે અને તેમના હાથમા રાજસત્તા છે. પણ કૉંગ્રેસ અને કૉન્ફરન્સની જરૂર શું ? આપણા કરતાં તેઓ વધારે સિદ્ધિ છે તેથી જ તે તેઓ આપણા પર રાજ્ય કરે છે. તેમના કરતાં ઓછું બલેલા લોકોના મતની એમણે શાં માટે દરકાર કરવી ? અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ જે કશાની પરવા રાખતા હોય તો તે બી. એ. એમ. એ. થયેલાઓના મતની તો નથી જ; કેમકે તેઓ જાણે છે કે યુનિવર્સિટીમાંથી નીકળેલા આ લોકો કશા કામના નથી હોતા. સરકાર જે કોઈના મતની પરવા કરતી હોય તો તે અમે ઉપર વર્ણવેલા લોકમતની જ છે. ખાલી વિદ્વાનોની ક્યક્યને સરકાર કંઈ જ મદદત્વ આપે એમ નથી. જેમને સાચી વિદ્યાનો કંઈક સંસ્કાર થયો હોય તેમણે દેશહિતનો પૂરતો વિચાર કરી વેપારી, દુનરી,

મનર, કારકુન, સરદાર, લગીરદાર, મચસીઆ, ખેડૂત વગેરે બધા વર્ગોના મત અનુકૂળ કરી લેવો જોઈએ. સાચી આગેવાની આમાં જ છે; લોકોને જતાવર કહેવામાં નથી. તમે ભારે વિદ્વાન હોશો, બર્ડ, ગિબન, બકલ વગેરે જેવાઓના મનથી તમને મોટે દરો, એટલું જ નહિ પણ તમે તેના અનુવાદ પણ કર્યા હો; પરંતુ જેમ રાજ વગરની એકલી ગોળાથી કામ થતું નથી તેમ દેશના ખેડૂતો, ધોધાવાળાઓ અને ખાદેપીયે સુખી એવા લોકો ત્યાં સુધી તમને અનુકૂળ નથી ત્યાં સુધી તમારી વિદ્વતાની કદર થવાની નથી, ત્યાં સુધી તમારો કોઈ ભાગ પૂરતાર નથી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ક્ષતિ થાય અને રાજ્યપદ્ધતિને મહાસભાને કહેવું માન્ય કરવાનો પ્રસંગ આવે એ ત્યારે જ સંભવે કે ત્યારે અમે ઉપર કહી ગયા તેવા લોકમત મહાસભાને અનુકૂળ થાય. વંજુરાનો તાર એમ ને એમ વગાડવાથી તેમાંથી સૂર નીકળતો નથી પણ ટુંબડા ઉપર વગાડવામાં આવે ત્યારે જ તેમાંથી અવલમ્બુર ધ્વનિ નીકળે છે. તે જ સંબંધ વિદ્વાન આગેવાનો અને લોકમતનો છે. લોકોને જતાવરમાં ગણી કાઢનાર પોતે જ જતાવર હોય છે એમ કહેવાને વાંધા નથી.”

લોકમાન્યે આ જે તેજસ્વી રાજકારણ શરૂ કર્યું તેનું જ સ્વાભાવિક પરિણામ આજનો બેડો બળવો છે. ૧૮૫૭ના બળવા પછી લોકો રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર વિષે અશ્રદ્ધાળુ બની ગયા હતા. આત્મબળથી રાજકારણ ચાલી શકે છે એ કલ્પના તે વખતે ન હતી. આજે આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે આત્મ-બળથી એક માણસ પણ મહાન સત્તાનત સામે ઝુબેરા ચલાવી શકે છે, અને તે આત્મબળ વાપરવા માટે જોટલી સહનશક્તિ આવશ્યક છે તેટલી દરેક દેહધારી ગમે ત્યારે કેળવી શકે છે; અને સહનશક્તિ કેળવી રેકે બળવવી એમાં જ ખંધી વીરતા આવી જાય છે. લોકમાન્યની છ'દગી દરમિયાન હિન્દુસ્તાનની મનોરચનામાં આ એક ભારે ક્રાંતિ થઈ ગઈ છે.

ગોખલેજીને શ્રદ્ધાંજલિ

આજનો દિવસ શ્રદ્ધાનો છે. આજે એટલે શ્રદ્ધા પડે જૂઠાકાળને યાદો રાખવાનો એક અપૂર્વ ઉપાય. ગોખલેજી આ લોક, છોડી ગયા તેને આજ સાત વર્ષ થયાં છે, છતાં હજી આપણે તેમની પાસેથી પ્રેરણા લઈએ છીએ, સ્ફૂર્તિ લઈએ છીએ, અખંડ સેવાની દીક્ષા લઈએ છીએ અને આ રીતે તેમને આપણે આપણામાં જીવતા રાખીએ છીએ. ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખ સુધી તેઓ પોતાને પ્રાણે જીવતા હતા, આજે તેઓ આપણા પ્રાણે જીવી શકે છે. આપણામાં જોટલો પ્રાણ હશે તેટલા જ તેઓ જીવશે. ગોખલેજીના

હવે આપણામાં જે હવન રેડ્યું તે જો આપણામાં હવશે તો ગોખલેજી હજીયે હવશે. તે હવન આપણામાં વધશે તો ગોખલેજી ચડશે. અને જ્યારે તે હવન આપણામાંથી સમૂળું ખૂટશે ત્યારે જ ગોખલેજી યુગરી જશે. આજે આપણે અહીં આં ભેગાં થઈ ગોખલેજીનું શ્રાદ્ધ કરી રહ્યા છીએ તે દ્વારા આપણે દહીયે છીએ કે દેશસેવક ગોખલે ધણું હવે.

કોઈ પણ માણસનું હવન જુઓ, તેમાં ફેરફાર થતાં જ જાય છે. હવન એટલે જ પરિવર્તન. હવન એટલે જ પ્રગતિ. પ્રતિવર્ષે, પ્રતિદિવસે એને પ્રતિક્ષણે માણસનો અનુભવ વધતો જાય છે, માણસની દૃષ્ટિ વિદ્યાળ થતી જાય છે અને માણસનું હવન વિકસતું જાય છે. વિદ્યાર્થી ગોખલે કરતાં અધ્યાપક ગોખલે શ્રેષ્ઠ હતા, અર્થશાસ્ત્રી ગોખલે કરતાં નામદાર ગોખલે શ્રેષ્ઠ હતા, નામદાર ગોખલે કરતાં રાષ્ટ્રનાયક ગોખલે શ્રેષ્ઠ હતા. આમ ગોખલેજીની શ્રેષ્ઠતા દહાડે દહાડે વધતી જ ગઈ છે. સામાન્ય લોકો માને છે કે મૃત્યુ સુધી જ માણસ વધે છે, પણ એમાં ભૂલ છે. હવતા ગોખલેજી કરતાં રાષ્ટ્રના હૃદયમાં વસતા આજના ગોખલેજી અનેક દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે. હવતા ગોખલે સત્તા હતા, કામ કરી ચાકતા હતા, કંટાળતા હતા, વખતે ચીડાતા પણ હતા; પણ આજના ગોખલે—હૃદયસ્થ ગોખલે આદર્શ છે, આજની તેમની દેશસેવા અમર્યાદ અને અખંડ છે અને દહાડે દહાડે તે ચડતી જશે અને વિશુદ્ધ થતી જશે.

આ શક્તિ કેની છે? આ શક્તિ શ્રાદ્ધની છે. શ્રાદ્ધ એટલે સ્મૃતિ નથી, શ્રાદ્ધ એટલે ઇતિહાસનું અધ્યયન નથી. શ્રાદ્ધ એ અમૃતસંહવની છે. સ્મૃતિ દુઃખરૂપ હોય છે અને દુઃખની પેઠે તે અત્યશી હોય છે. જેમ દુઃખનો અન્ત આવે છે તેમ સ્મૃતિ પણ ભુંસાતી જાય છે. દુઃખ જેમ આપણને દુર્બળ કરે છે તેમ સ્મૃતિ પણ આપણને ક્ષણિક કરી નાખે છે. ઇતિહાસની પણ એ જ દશા છે. ઇતિહાસ ચાલતો નથી, વધતો નથી. ઇતિહાસની સ્થિરતા મારક હોય છે, ઇતિહાસમાં હવન નથી હોતું. ઇતિહાસ એ પૂતળું છે, એ હાથિ છે. નવ વર્ષની બાળા જ્યારે પ્રસન્નતાથી હસે છે ત્યારે તેમાં કેટલું અપૂર્વ ચૈતન્ય, માધુર્ય અને પાવિત્ર્ય હોય છે! પણ એ જ હાસ્યની હાથિ પાડો કે મૂર્તિ બનેલો અને જુઓ. એની સ્થિરતા જ બધું મારી નાખે છે. ઇતિહાસનું પણ એમ જ છે. ઇતિહાસ સત્યનું વર્ણન કરવા જાય છે અને તેમાં જ તે અસત્યરૂપ બની જાય છે. ઇતિહાસ એ સત્યનું શ્રેય છે. ઇતિહાસ એ જ મોત છે. ઇતિહાસ વ્યક્તિનું અને રાષ્ટ્રનું સ્વરૂપ સ્થિર કરી નિર્જીવ કરી નાખે છે.

શ્રાદ્ધ એથી જુદી જ વસ્તુ છે. શ્રાદ્ધ મૃત વ્યક્તિને અમર કરે છે. રામાયણ મહાભારત ઇતિહાસ નથી પણ શ્રાદ્ધ છે. તેથી જ તે રાષ્ટ્રીય પંથો યુગે યુગે રાષ્ટ્રમાં પ્રાણ રેડતા આજના છે. ઇતિહાસમાં એ શક્તિ

નથી. આપણે વાર્ષિક શ્રાદ્ધ દ્વારા પૂજ્ય વ્યક્તિને દહાડે દહાડે ગાંધીય બનાવીયે છીએ. સને ૧૮૬૬ થી ૧૯૧૫ સુધી જનતા ગોખતેજ કેવા હતા તેનો મથાર્યા ચિતાર ઇતિહાસ બસે ચિતરી રાખે, આપણને તેની દરકાર નથી. જે ગોખતે આજે આપણા હૃદયમા છે તેનું જ આપણે દર્શન કરીયે, તેનું જ સ્મરણ કરીયે, તેની જ પામેથી દેશસેવાની દીક્ષા લઇયે તે વખતના ગોખતે આપણને કહેતા હતા કે વધારે પૈસા આપના પડે તોપણ સ્વદેશી કેપડા જ વાપરો તે જ ગોખવે આજે હૃદયમા પ્રવેશ કરી આપણને કહે છે કે પૈસાનો વિચાર કરો જ મા, ખાદી જ વાપરો. હૃદયસ્થ ગોખતે કહે છે કે હું અર્થરાત્નનો અધ્યાપક હતો, પણ આજે તમને કું' છું કે ધર્મશાસ્ત્ર આગળ અર્થશાસ્ત્ર ગ્રન્થ છે જે ધર્મશાસ્ત્રને વસ રહે છે તે જ સાચું અર્થરાત્ન ખાદી વાપરનાર હિન્દુસ્તાનનું કોઇ કાળે આર્થિક અકસ્માલ થનારું નથી, કેમકે ખાદીમા ધર્મ રહેલો છે

સગૂં નદીને કાંઠે રહેતા રામે શુ ક્યું, તેનું જીવન કેવું હતું, તે આપણે જાણી રાકેતા નથી, આપણને તેની ગરજ પણ નથી પણ વાત્સીકિના પ્રતિભાસ્તોતમા જન્મેલા અને આર્યાવર્તના હૃદય પર રાજ્ય કરતા રાજ ગમચન્દ્રને જ આપણે જાણવા માગીયે છીએ, કેમકે ઐતિહાસિક રામ કરતા વાત્સીકિના ગાંધીય રામે જ ભાગતવર્ષનું વધારે કસ્યાલું ક્યું છે વિગ્ધી દુષ્યન્ત જેમ શકુન્તલાની ભાવગમ્મ છબિ ચિતરતો હતો અને શકુન્તલાનું જેમ જેમ ધ્યાન વધે તેમ તેમ 'યજ્ઞઘાતુ ન ચિત્તે સ્થાત્કિયતે તત્તદન્યથા' એમ કહી દેશકાર્થે જ જતો હતો છતાં તે શકુન્તલાની જ છબિ ગ્રહેલી, તેમ જ આપણે ગાંધીય પુરોના શ્રાદ્ધમા કરીયે છીએ—તેમની રાષ્ટ્રીય આવૃત્તિ કાઢીયે છીએ આમ કરવામા જેટલો લાભ છે તેટલું જોખમ પણ છે જ પવિત્ર પુરુષની સ્મૃતિ એ એક વારસો છે તે આપણે વધારી શકીયે છીએ તેમ બગાડી પણ શકીયે છીએ. મોઢા વારસા સાથે જગરક્ષત જવાનદારી પણ આપણી ઉપર આવી પડે છે અને તે જવાનદારીનું ભાન જ આપણને પ્રેરક અને તારક થાય છે.

આજના શ્રાદ્ધને દિવસે ગોખતેજ વિશે મારે કંઈ કહેવું નેહીયે, પણ સાચું કહું તો મેં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અથવા અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ગોખતે જીવન જોયું કે વાચ્યું નથી ગોખતેજને મેં ધર્મીવાર જોયેલા પણ નહિ કોઇ શિશુનાનું દર્શન થાય તેમ એમને હું બે ચાર વાગ જ જોવા પામ્યો હતો તે વખતની સ્મૃતિ શ્રદ્ધાની ભૂમિમા મેં સમઢી રાખી છે—ના, સમઢી નથી ગમ્મી, વાવી દીધી છે એ બીજને વખતોવખત સિંચન મળ્યું છે અને તેથી તે બીજ અકુરિત થઇ અનેક રીતે ફૂલ્યું છે, શાસ્ત્ર છે.

ગોખતેજનું પ્રથમ દર્શન—અવ્યક્ત દર્શન—મને ૧૨૫૫સન કોલેજ માગ્સત થયું જ્યારે હું તે કોલેજમા ગયો ત્યારે ગોખતેજ ત્યાં ન હતા, પણ

ત્યાંનું વાતાવરણ ગોખલેમય જ હતું. ખર્ચે ગોખલેની છાપ દેખાતી હતી.

ફર્ગ્યુસન કોલેજ એટલે વાદવિવાદનું કુસ્થેત્ર. પૂનામાં જેટલા પક્ષો છે તેટલા જ અથવા તેથીયે વધારે પક્ષો ફર્ગ્યુસન કોલેજના વિદ્યાર્થી વસતિગૃહમાં જોવામાં આવે છે. જ્યારે હું પહેલવહેલો ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં ગયો ત્યારે મારી દશો પહેલીવાર શહેરમાં આવનાર ગામડીયા વિદ્યાર્થી જેવી હતી. છાત્રાલયમાં દરેક પક્ષના હિમાયતીઓ મારી પાસે આવે અને મને મારા મતો નક્કી કરવામાં મદદ કરે. પૂનામાં કોઈ પણ માણસ પક્ષ-રહિત ન રહી શકે. ત્યાંનું વાતાવરણ એવા માણસને સાંખી જ ન શકે. ફર્ગ્યુસન કોલેજના છાત્રાલયમાં મેં ગોખલેજની નિન્દા અને સ્તુતિ બંને એટલા બધાં સાબળેલા કે કરા નિર્ણય પર આવવું મારે માટે અશક્ય હતું. મારા મનમાં એટલું નક્કી થયું કે ગોખલેજ ગમે તેવા હો, પણ જાણુવા જેવી વ્યક્તિ તો છે જ. નિન્દા અને સ્તુતિએ પરસ્પર વિષાદક કામ કર્યું તેથી હું છૂટો રહ્યો. મનમાં એટલો ભાવ રહ્યો હતો કે ગોખલેજ મારે દેશસેવક છે છતાં તેમણે પેલી માશી માગી એ તો એમના પર કસંક જ છે. પૂરાવો ન મળ્યો તેથી શું ? જ્યાં સુધી મનની ખાતરી છે ત્યાં સુધી આપણે માશી શા માટે માગીયે ? મારા આ અભિપ્રાય ધણાં વર્ષ સુધી રહેલો. આજે તે નથી. જાહેર જીવનનું સ્મૃતિસાગ્ર હવે હું વધારે સમજતો થયો છું.

ક્રાંતિસ વતી વિસાયતમાં છપાતું 'ઇડિયા' પત્ર હું કોલેજમાં બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતો. તેથી ગોખલેજ વિસાયતમાં ભાષણો આપતા, મહાપાન-નિષેધની યોજના બસતા, કેનેડા જેવું સેલ્ફ-ગવર્નમેન્ટ માગતા તે બધી વસ્તુઓથી હું વાકેફ રહેતો, અને તેથી ગોખલેજ વિશે મનમાં ધીમે ધીમે શ્રદ્ધા પેદા થતી ગઈ અને સાથે સાથે એક મૂર્તિ પણ પેદા થતી ગઈ. આખરે એક દિવસ ઉર્થો અને મેં સાંભણ્યું કે આજે ગોખલેજ કોલેજમાં આવવાના છે. કયો પ્રસંગ હતો તે તો હું બૂલી ગયો. ગોખલેજની પ્રસન્ન-ગંભીર મૂર્તિ વ્યાસપીઠ ઉપર ઉભી થઈ. એમની ભાષામાં અથવા એમના અવાજમાં શાસ્ત્રોક્ત વક્તાનો ચમત્કાર કે ચળકાટ ન હતો, પણ તેમની ભાષામાં દેશકલ્યાણ અને દેશસેવાની લાગણી એતપ્રોત હતી. તેમના અવાજમાં અન્તરની ઉત્કટતાનું શુંજન હતું. ઉદાત્ત વાતાવરણમાં હમેશાં વિદરતી આ વિભૂતિ છે એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. અને વળતે ફર્ગ્યુસન કોલેજ તો તેમને જ હાથે ઉછરેલું ગોકુળ; એટલે તેમના ઉપદેશમાં અધિકાર અને વાતસલ્ય સરખા જ સમાયેલા હતાં. તે દિવસનું વ્યાખ્યાન તો હું બૂલી ગયો છું, પણ વ્યાખ્યાનની અસર કાયમ છે. એક જ વસ્તુ હજી સ્પષ્ટ માદ છે. તેમણે કહેલું: 'તમે જાણો છો કે દર વર્ષે ઇન્ડિયન ટેક્સ

લેનાઃ અમલદારો તમારે જાણે આવે છે અને સુઝાગનો હો તમારી પામેથી દિવરાની લઈ જાય છે. આજે દેશને નામે એવો જ એક ટંકસ ગેવન—હો વમન હન્નાઃ હું તમારે બારણે આવી ઉભો છું મનિ મે કહે પન ટકાને હો નેછે છે. પણ તે પૈસાનો નહિ, નનનવાનોના મદાવાન નનનો આ મદાનિવાવયમા જાણનાઃ જુવાન વિદ્યાર્થીઓમાથી પાચ ટકા વિદ્યાર્થીઓ દેશમેરાને પોતાની નાદગી અર્પણ કરે એમ હું ઇચ્છુ છું એમ થાય તો જ મને સમાધાન થાય' કેટલી મહરની માગણી, છતાં કેટલી ઘોડી! તે દિવસે માગ હલકા નવો પ્રમાન પડ્યો, વિચારને એક ની દિશા મળી અને દરેક અંગે હું દિવ જાન્યો.

એ જ અગસામા એ નેજી બનાગસમા મદાસભાના અધ્યક્ષ થયા બનાગસની ભોળી પ્રજાએ 'પૂતેમ ગન' કહી તેમનું સ્વાગત કર્યું તે વખતનું બાપજી એટલું બધું સંપૂર્ણ હતું કે અનેકવાર મેં વાચ્યું તોયે સન્તોષ ન થયો. ત્યાગપછી જમમગ સામેની હીનચાલ વધી સ્વદેશી, બહિષ્કાર, નાદ્રીય શિક્ષણ અને અગત્યની ચતુર્વિધ હીનચાલ જોરથી જાગી હતી એની અદ્ય હું તણાયો મિપિનચન્દ્ર પાલ અને અરવિન્દ ઘોષે હલકામા સ્થાન લીધું અને ગોખનેજીની ઝાપ છુ સાધી ગઈ હું એ પણ ખૂલી ગયો કે દેશ-મેવા ા જ્યોત મારામા ગોખનેજીએ જ સળગાવી હતી. ત્યાર પછી સુરતમા જલવાગ્યણી થઈ તે વખતના બલ પક્ષના ડાપાઓ વાંચી હું નિગરા થયો અને પક્ષના ડાપામા એટલી જાડી કુદરતા જોવામા આવતી કે એને દુર્ગંધની જ ઉપમા આપી શકાય. ત્યાગપછી ગજકાગ્યું વિચિત્ર રીતે વહેવા લાગ્યું સગકાગાડી થઈ અને આપજી બને પક્ષો ધર્મ, અસ્યા અને દિસાથી તગમોગ થઈ ગયા એની અમર પણ મારા ઉપર ખૂબ થઈ ગઈય પમના તરવો મને પસંદ હતા, અરાજક લોકોનો સુક્રિવાદ મને યથાર્થ લાગતો, છતાં નરમ પક્ષના આગેવાનો વિરોધે નિન્દાપ્રચુર ખીભત્સ લેખો અને ચિત્રો આવના તેની તો મને સગ જ ચડતી અસુધાવૃત્તિ સમાજમા એટલી બધી વધી કે ગોખનેજીને 'હિન્દુ પય' પત્ર સામે નાતેશીની ફરિયાદ કરી પડી. મહાન ગોખને 'હિન્દુ પય' જેવા કુદ્ર પન સામે નાતેશીની ફરિયાદ કરી માણી મગાવે એ તો મને મિલવુર રુચુ નહિ ધિરેશ મોજરેની ગોખનેજીએ માણી માગી એમા તેમની ચલતા વધી એ આજે મને સમજાય છે પણ 'હિન્દુ પય' પાસે માણી મગાવવામા ગોખનેજીએ કશું મેગ યુ નહિ એમ હું મારું છું. પણ એમા ગોખનેજીના કરતા માગ જેવાનો જ વાક વધારે એક જ ગોખનેજીની અભદ્ર નિન્દા સામગી અગાધ જતા મારા જેવા ધણા હશે પણ અમે મૂઝા ગયા અમે જો તે વખતે જાહેરમા એની નિન્દાનો નિષેધ કર્યો હોત તો ગોખનેજીને પોતાના

સમાજ વિશે આટલું બધું નિગમ ન થવું પડત.

એ જ અગ્રસામા મુખર્ષિ પ્રભુ શાંતિની સ્ત્રીઓએ એક દળાપ્રદર્શન ગોઠવ્યું હતું અને ગોખલેને હસ્તે તે ઉધડવાનું હતું. દળા વિશે પણ તેમણે વિચાર કરી ગયેલા. હું તેમનું ભાષણ સાંભળવા ગયો હતો અને ગોખલેજીને ત્યાં મેં પહેલનહેલા મગીમા બોલતા સાંભળ્યા તે જ વખતે મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ ગણરુપ લેજીસલેટિવ કાઉન્સિલ કરતા સમાજમાં અને અંગ્રેજી કરતા મરાઠીમાં કામ કરે તો એની દેહમેષ વધે અને કીર્તિ પણ વધે. પણ લેજીસલેટિવ કાઉન્સિલમાં સગીન કામ કરનાર લોકો ઓછા હતા તેથી જ મને લાગ્યું કે ગોખલેજીને કાઉન્સિલમાં પોતાનો વધારે વખત આપવો પડ્યો હશે.

અન્યત્રેદાર વિષેનું એમનું એક ભાષણ એ જ અગ્રસામા મેં મુખધના ટાઉન હાલમાં સાંભળેલું. ત્યારપછી દેશમાં અગ્રજ વધ્યું લોકમાન્ય માડલેની જેલમાં 'ગીતાગ્રંથ' લખતા હતા અને દેશમાં ગ્વાનિ પ્રસારેલી હતી. હું ગુજરાતમાં આ ગો અને થોડા દિવસ સુધી અધ્યાપનમાં મશગુલ રહ્યો. ગોખલેજી કયા છે, શું કરે છે એ હું જાણતો પણ ન હતો. રામકૃષ્ણ પગ્મ-હસ, સ્વામી નિવેદાનન્દ, ભગિની નિવેદિતા વગેરેના અન્યોમાં જ મને વધારે રસ પડતો. ૧૯૧૧ કે ૧૨ માં ભગિની નિવેદિતા વિદેહ થયા એ વખતે ગોખલેજીની શ્રદ્ધાજલિ પ્રગટ થયેલી તે નાનકડી છતાં એટલી સુંદર હતી કે મારી શ્રદ્ધા કરી જાતૃત થઈ ન્યાયમર્તિ ગનડે વિષેના તેમના ભાષણ અને લેખોનું અંગણ થયું અને ગોખલેજી વિષેનો આદર મારા અન્તરમાં ફરી જાગ્યો. ગોખલેજીનો હું વધારે અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. વિદ્યાર્થી અને ગજ-કારણ, હિન્દુમુન્નીમ એકથનો પ્રશ્ન, દુનિયાની સમસ્ત પ્રજાઓની કૌશલ આગળનું તેમનું ભાષણ વગેરે વાંચી મારી ખાતરી થઈ કે ગોખલેજી હસ પાંચ વર્ષનો વિચાર કરનાર 'પૉલિટિશન' નથી, પણ ગણરૂઢિતનો દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરનાર એક ગણરૂઢારક છે. ખાસ કરીને હિન્દુમુસલમાનની એકતા વિશે જે ધોરણે એમણે સીધાંયુ હતું તે જોઈને જ તેમના પ્યેતી અને તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિની મને ખાતરી થઈ. હિન્દુમુસલમાનનું એક એ જ હિન્દી ગજ્યપ્રકરણનો પાથો છે એ તેઓ જોઈ રાખ્યા હતા એ એક જ કામ માટે પણ હિન્દુસ્તાને ગોખલેજી પ્રત્યે કૃતજ રહેવું લાજમ છે.

દેશનું ગજકારણ પાયાશુદ્ધ અને ધાર્મિક રૂપાને તેમનો આગ્રહ હતો. દેશની સ્થિતિ જોતાં ગોખલેજીને એમ લાગ્યું કે ન્યાય સુધી દેશસેવાનો જ અદર્શિય વિચાર કરનાર અને પોતાની આખી જીવગી દેશસેવાને જ અર્પણ કરનાર લોકોનો વર્ગ દેશમાં પેદા ન થાય ત્યાં સુધી દેશનું રાજકારણ અગ્રવાનુ જ. દુનિયાદારીમાં પણ ભગશુ અને નવગજના વખતમાં દેશસેવા પણ કરશું એ

વૃત્તિથી કોઈ કાળે દેશસેવા થઈ ન શકે, એ વસ્તુ અનુભવથી તેઓ બરાબરે જાણે રાક્યા હતા. ખીજી એક વસ્તુ જે હિન્દી મ્વભાવમા—હિન્દી સંસ્કૃતિમા અનાદિકાળથી છે તે તેમણે વિશેષ આગ્રહપૂર્વક દેશમેનામા દાખલ કરી અને દેશ આગળ વિશેષ રૂપે મુદ્દા દીધી. તે વસ્તુ તે ગરીબાઈનું મહત્વ. દેશ-સેવામા પૈસાની જરૂર છે, પૈસા વગર કરેલું કામ અટકી રહે છે, સંદુપયોગ કરીએ તો અમુક દરજ્જે સપત્તિ આશીર્વાદ રૂપ થઈ શકે છે એ બધું સાચું છે, છતાં દેશમેરક પોતે જોટલે દરજ્જે નિર્ધન ગહે તોટલે દરજ્જે તેની દેશ-સેવા વધારે સગીન થવાનો સંભવ હોય છે આ વાત ગોખલેજી પૂરતી જાણના હતા. બારાબેગગી થઈ યાત્રા કરતા પ્રશ્ન એ પ્રમાણમા સહેલું છે, પણ ગરીબાઈ ધાગ્યું કરવા છતાં સમાજમા બળવું, સમાજને સાથે લઈ દેશાંતરિતના કાર્યો કરવા, દેશની આગેવાની કરી અને તે સાથે દારિદ્ર્યનું વ્રત લઈ ઓઠામા મુજગાન ચલાવી દ્રવ્યસોભને એક કોરે મુદ્દા દઈ નિરૂદ્ધતા દેખવી એ વાત અમરી છે વિદ્વાન છતાં નમ્ર, ગરીબ છતાં તેજશી અને તપસ્વી છતાં દયાળુ એવા બોડા જ સમાજ ઉપર અને ખાસ કરીને હિન્દી સમાજ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી શકે છે. ધન મેળવવાની શક્તિ હોય છતાં જે માણસ ગરીબાઈ પસંદ કરે છે, લાખો રૂપિયા હાથમા છતાં જે માણસ પૈસાથી મજતી સગવડો ભોગવવાની લાલચમા પડતો નથી તે જ માણસ સમાજની સાચી મેવા જી રાકે છે અને પોતે રતન ગ્રહી શકે છે. ગરીબાઈનો આદર્શ ન હોય તો દેશમેવક જોત-જોતામા પૈસાનો સેવક, પૈસાદારનો આશ્રિત અને દેશહિતનો દ્રોહી થઈ જવાનો હમેશાં ડગ મહે છે.

ગરીબાઈના આદર્શ સાથે જો અખંડ ઉદ્યોગનું વ્રત ન હોય તો ગરીબાઈ જડતાનું સ્વરૂપ પડે. તેમણેજી ગરીબાઈ કરા કામની નથી માણસ મમાધાન ગળી પોતાના સ્વાર્થ કે એશઆગમ માટે ભમે મહેનત ન કરે, પણ એજો મહેનત તો કરી જ જોઈએ. સકામ હો કે નિઃકામ પણ કર્મ તો કરવું જ જોઈએ કર્મ ન કરીએ તો આપણને જીવવાનો હક ન રહે મહેનત કરવાની તક ન મળી એ પ્રશ્નનો ભારેમા ભારે શાપ ગણાય. ઉદ્યોગ એ ઉદગનિર્માદને માટે જ છે એમ નથી ઉદ્યોગ એ જીવનનો આનંદ છે, કાર્યિક, વાચિક અને માનસિક શક્તિઓ ખીલવવાનું સાધન છે અને મોક્ષની સાધના છે એમ હું માનું છું. એ જ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને ભગિની સમાજની બહેનો-એ સમાજમેવાનું વ્રત આદરું છે નવગણનો વખત માળવાનો ઉપાય અથવા નામના મેળવવાનો એક પ્રકાર છે એમ માની કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંસ્થા આટલા વર્ષ સુધી અખંડ દેશમેવા કરી જ ન શકે. દેખાવને માટે કરેલું કામ બમકદાર ભલે હોય, પણ તે ઝાઝા વખત સુધી ટકી શકતું નથી ગોખલેજી યામેથી મેળવેલી પ્રેરણા છીછરી ન જ હોઈ શકે, ક્ષણજીવી ન જ હોઈ શકે.

દેશસેવા કરવાનો મુખ્ય ઉપાય એક જ છે કે આપણે આપણુ પોતાનું જીવન નિષ્પાપ કરીએ સમાજમા આપણે જે દુખો જોઈએ છીએ તેમાના અર્ધા કરતા વધારે તો આપણે પોતે પેદા કરેલાં હોય છે દરેક જણે જે પોતાની જીદગી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે તો સમાજસેવકોનું ધણું કામ ઓછું થઈ જાય, અને બીજી રીતે જોતા આપણે પોતે નિષ્પાપ ન બનીએ ત્યાં સુધી આપણને સમાજસેવાનો અધિકાર અથવા સામર્થ્ય ન જ પ્રાપ્ત થઈ શકે એ જોઈએ જ ગોખલેજીએ ભાગ્ય સેવા સમાજની યોજનામાં અને કાર્ય-પદ્ધતિમા સાદાઈ, ગરીબાઈ, આસ્વાધાગ્રહણ વગેરે પ્રતો ખામ ગામ્યા છે.

ગોખલેજી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલા તેનો અહેવાલ તો અધા જાણે છે. તે વખતે જનરલ રમ્પ્સ અને ગોખલેજી વચ્ચે જે વાતચીત થયેલી તે વિષે જ્યારે ગેરસમજ પેદા થઈ ત્યારે વિલાયતના પત્રોને ૧૫ આપણા ગોખલે જ વધારે ખામ લાગ્યા એ જોઈએ મારું હૈયું અભિમાનથી કુલાઈ ગયું અને ગોખલેજીના નિર્મળ ચારિત્રીની જ આ અસર છે એવી ખાતરી થઈ દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ વધ્યું. મહાત્માજીએ ત્યાં જંગલો પોકાર કર્યો અને હિન્દુસ્તાનમા દેશભક્ત ગોખલેજી આ યજ્ઞને માટે બ્રાહ્મણોચિત ભિક્ષા માગવાનું શરૂ કર્યું એ અપૂર્વ પ્રસંગ હતો સ્મૃતિમા તાજે જ છે

તે યજ્ઞ પૂરો થયો. ગાંધીજી હિન્દુસ્તાનમા પાછા આ યા અને કવીન્દ્રને મળવા શાન્તિનિકેતનમા પધાર્યા ગાંધીજીનું સ્વાગત આલવું હતું એટલામા તાજે આવ્યો કે ગોખલેજી મૃત્યુલોક છોડી ગયા શાન્તિનિકેતનના એક આગાના ઝાડ નીચે અમે કેટલાક જણ ગાંધીજીની આસપાસ બેઠા હતા ગાંધીજીની આખમા આમુ તો ન હતા, પણ આમુ કરતા મૃદુ અને ગભીર શ્રદ્ધાનો સાગર હલકાતો હતો તેમણે ગોખલેના જીવનની ધાર્મિકતા અમને સમજાવી. રાજ્યપ્રકરણ માટે પણ ખાનદાની આપણાથી ન હોડાય એ ગોખલેજીનો આગ્રહ એમણે અમને સમજાવ્યો અને તે જ ક્ષણે ગોખલેજીની શ્રદ્ધાનિર્મિત મૂર્તિ મારા હૃદયમા પ્રતિષ્ઠિત થઈ હું ગોખલેજીનો અનુયાયી નથી, એમનો શિષ્ય નથી, પણ એમના શિષ્યનો શિષ્ય છું, ગોખલેજીનો પૂજક છું અને ગોખલેજીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરું છું ગોખલેજીના સાચા અનુયાયીઓની દેશસેવા, ધર્મનિષ્ઠા અને નીડરતા જોઈ ધ્યાનમા ગોખલેજીની મૂર્તિ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ અને દૃઢ થતી જાય છે. તે મૂર્તિનું જ આજે હું શ્રાદ્ધ કરું છું અને તે મૂર્તિ પાસેથી આશીર્વાદ માગુ છું

બગિની સમાજ એ એ મૂર્તિનું એક મંદિર છે એમ જાણી અહીંઆ હું શ્રદ્ધાંજલિ લઈ આવ્યો છું ગોખલેજીની દેશભક્તિ એમની દેશસેવા કરતાં મોટી હતી પચાસ વર્ષ કરતા પણ ઓછી જીદગીમાં તેમની દેશભક્તિને

સંપૂર્ણ અવશ્ય હવાથી મરે? સિસુજી અને ગજાશરણ એ બે જ દિશામાં તેમણે હંદક દેશને જા કરી, જે હતી તે અપૂર્વ અને હિતચિત્ત હતી, પણ તેમવાથી જ તેમને સન્માન ન હતો. તેઓ હમેશાં હરેના કે હામના દુગ્ધ પાન કરતા હતા, તે ઉપાસવા હજારો દેશમેલોની જરૂર છે, એ જ એમનો સન્દેશ. બાંડી ઓશિયણનો મહાન્વનો વિભાગ બહુથી ચીતલીઆએ પોતાનો કર્યો છે. ગોખતેજની એ દિશાની દેશમલિ આ બચિની સમાજ માગરે. કાર્યમાં પેશિયન થાય છે. મારે જ દુઃખ આ મંદિરમાં થાક કરવા આપો છું, આ તક મને આપી એ આપ સદ્ગતો પ્રસાદ મળે છું.”

કવિવર રવીન્દ્રનાથ

देवीं मूया देयं यजेत् ।

દુનિયામાં મદતા દુર્લભ છે એ સૌ કોઈ માને છે, પણ એથીયે વધારે દુર્લભ વસ્તુ મદનાની પારખ છે. કોઈ પણ વસ્તુનું અથવા પ્રસંગનું મહત્ત્વ જાણનાર દુનિયામાં ગણ જ ઓછા હોય છે. છતાં આવું મહત્ત્વ બનાવી દીધા પછી તેને માનમાં સમજી જઈ તેનો વિચાર કરનાર કોઈ ધણા મળે છે એ પણ દુનિયાનું સદ્ભાગ્ય છે. ગજાશરણમાં પણ છાપાઓ લાગ્યા લાગ્યા સેખો લખે છે, પણ અમુક પ્રસંગે ક્યું ધોગળ સ્તીકારનું અથવા અછીને પ્રસંગે શું કરવું એ નક્કી કરનાર એ ચાર જ વ્યક્તિઓ હોય છે તેઓ શું નિર્ણય કરે છે એ જાણવા બધા માતકની જેમ તલસી રહે છે, એકવાર દિશા મળી ગઈ એટલે ગમે તેટલા સાધક બાધક પ્રભાણોનો વ્હુડ ગયો તેઓ ગમે તેટલી લીસચાસ ચલાવી શકે છે.

આ પાંખવાની શક્તિ અથવા પોતાની મેજે વસ્તુનું મહત્ત્વ આક્યાની શક્તિ એ જ ગણનો પ્રાણ છે. જે રાષ્ટ્રમાં એ શક્તિ ન હોય તે ગણ પામે ધન, દોષન, શુદ્ધિ અથવા શક્તિ હોય તોપણ તે અત્યપ્રાણ ગણ છે અને તે પન્નન્વતામાં જ રહેવાવાયક છે. મારે કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા સમાજ ઉપર પૂરેપૂરો અને કાયમનો દાર ચલાવવો હોય તો મારે તે વ્યક્તિની અથવા રાષ્ટ્રની પરીશિષ્ટશક્તિ માગી નાખવી જોઈએ. તો જ દુઃખ તેનો તેનેવધ કરી

“૧૯૨૨ની ગોખરે જ્યન્તિ નિમિત્તે શુંબર્ધમાં બચિની સમાજ આગળ અર્પણી અર્પણદિ

શકું. એ જ રીતે મારે મારી સ્વતંત્રતા જાળવવી હોય. બીજાએ મુકેલે આદેશ નહિ સ્વીકારે. અંગ્રેજોએ જે દિવસે હિન્દુસ્તાન પોતાના કબજામાં લીધું તે દિવસે આપણે પગત્ન થયા નથી. પણ જે દિવસથી અંગ્રેજોની દૃષ્ટિથી આપણે આપણા સામાજિક, ધાર્મિક, સાહિત્યવિષયક પ્રશ્નોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા તે દિવસથી આપણે ખરેખરા પરતન્ત્ર થયા. અંગ્રેજોએ કહ્યું, ‘તમારી સાતિવ્યવસ્થા બૂલબૂલ છે;’ આપણે એકદમ સાતિવ્યવસ્થા તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ કહ્યું, ‘સંસ્કૃત સાહિત્ય કૃત્રિમ અને એકદેશી છે,’ આપણે તેને તેવું માન્યું. આ રીતે યોગ્ય કંયુ, અયોગ્ય કંયુ, સુન્દર કંયુ, કડંયુ કંયુ, સમાજના ઉન્નતિ અને પુરુષાર્થ શામા રહ્યા છે, ગાંધી તેનો વિનાશ થાય છે, ઇત્યાદિ મહત્વની બાબતોમાં, એટલું જ નહિ પણ આપણા પૌરાણિક, શિક્ષાચાર, પત્રવ્યવહાર વગેરે બધી બાબતોમાં પાશ્ચાત્ય લોકોએ નક્કી કરેલા ધોરણ ઉપર આપણે ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો. આપણે જાણ્યું નહિ કે અનુકરણ એ જ મરણ છે.

આવી વૃત્તિ સામે વિરોધ પણ થયો. છતાં તેમાં પણ સાચું કંયુ છે એ દાખ પણ જાણ્યા વગર અંગ્રેજો દહે છે તેથી ઉલટા જઈશું તો આપણે સહી સલામત ગંધીશુ એવા વિચારથી જ વિરોધ કરવામાં આવ્યો. આને પણ અનુકરણ જ કહેવું જોઈએ. ફક્ત એટલો જ કે આ વિકૃત અનુકરણ અથવા પ્રતિકરણ છે. ખરે વૃત્તિમાં ખાનદાની તો નથી જ. ખાનદાનીમાં હાજર પણ હોતી નથી તેમ દેવ પણ હોતો નથી. સ્વદેશસંસ્કૃતિનું મહત્વ જે જાણ્યું છે, સ્વદેશસંસ્કૃતિ ઉપર જેની ગંભીરતા છે તેનામાં જ આ ખાનદાની અને પ્રાણ વસી શકે છે.

આવી વૃત્તિવાળા એક પ્રતિભાવાન કવિ આપણું આમન્ત્રણ સ્વીકારીને અહીં પધારે છે. હિન્દી સંસ્કૃતિનું ગૌરવ તેમની રંગરંગમાં ગુદરી રહ્યું છે આર્યોનું જીવન કેટલું ઉદાત્ત, ઉચ્ચ અને ઉજ્જવળ હોઈ શકે છે એનું દર્શન એમની ભૂતિ જોતા આપણને થશે. માટે તેઓ કેવા છે, શું કરે છે, શું ધારે છે, તેમના આદર્શો કેવા છે, તેમને શું પસંદ છે, શું પસંદ નથી, દેશની પડતી દશામાં પણ તેઓએ જગતની કેવી ભારે સેવા કરી છે તે આપણે જાણીએ તો તેમના સ્વાગતમાં આપણી તૂટી ઝોછી ચાય અને સ્વાગતનું દાખ પણ પુણ્ય આપણે ગેળની સડીએ. દેવો મૂંઝા દેવ યજેત્ એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. એમના ઉચ્ચ ભાવ અને ઉચ્ચ જીવનનો ચોડો અંશ આપણામાં આવી જાય તો જ આપણે એમની પૂજા કરી શકીએ.

પ્રિય, બોધક અને પ્રોત્સાહક

તેઓ ખરા અથમા કવિ છે. કવિ એટલે દ્રષ્ટા. બહુ વાચવાથી, પૂઠવાથી અથવા અનુમાન કરવાથી પણ ઘણાં લોકો જે સમજી શકતા નથી તે કવિઓ સહેજે જુઓ છે આપણી દૃષ્ટિ વર્તમાનકાળથી મર્યાદિત હોય છે. નિર્મળ

દષ્ટિવાળા દેવિ ભવિષ્યકાળમાં પણ જોઈ શકે છે. એવા દેવિના વિચારો જાણવા કે બતાવવા એ મહેલો વાત નથી. છતાં કાર્ય અર્થ છે એટલા માટે છોડી દેવું હીક નહિ થાય, તેથી અત્રે એમનો દુઃકામાં પગિચા કરાવવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

દેવિવર સ્વીન્દનાથ ઠાકુરની સાહિત્યસેવા આજે ચાર તપની છે. આ દેશમાં ગદીને લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી જેમણે પોતાના દેવત્વનો વરસાદ આપણા ઉપર વર્ષાવ્યો છે તેમનો આજે પરિચય આપવો પડે એ આપણા દેશની દયામણી દશા ગણાય પણ મહત્તા ઓળખવાની શક્તિ આપણે શુભાવી બેઠા છીએ, તેથી સાત વર્ષ પહેલાં યૂરોપના મહાન વિદ્વાનો અને સાહિત્યાચાર્યોએ તેમને અગ્રપૂજનું માન આપીને દુનિયામાં આ એક મહાન વિભૂતિ છે એમ આપણને કહી દીધું, ત્યાં સુધી આપણા દેશમાં એમની યોગ્યતા જાણનાર અને જાણતા હોય તોપણ મુક્તકંઠે સ્વીકારનાર બહુ જ ઓછા હતા. સાચું જોતા આજ સુધી 'નોબેલ પ્રાઇઝ' જેવા વિદ્વાનોને મળ્યું છે તેમની સાથે સરખામણી કરતા એમ જ કહેવું પડે છે કે 'નોબેલ પ્રાઇઝ' મળવાથી સ્વીન્દરની મહત્તા વધી નથી, પણ કનીન્ડે એ પારિતોષિકનો સ્વીકાર કરીને 'નોબેલ પ્રાઇઝ'ના ગૌરવમાં વધારો કર્યો છે. મહાયુદ્ધ પછી અને મહાયુદ્ધને લીધે યૂરોપના સાંસ્કૃતિક વિદ્વાનોની મનોરચનામાં જે ફેરફાર થયો છે અને 'નૅશનલિઝમ'—રાષ્ટ્ર-પૂજનધર્મ—ની સામે જે અણુગમે પેદા થયો છે તે વૃત્તિ મહાયુદ્ધની છાયા પણ યૂરોપ ઉપર પડેલી ન હતી ત્યારે સ્વીન્દનાથમાં સ્ફુરી હતી અને રાષ્ટ્ર ઉપાસનામાં કેટલો અધઃપાત છે એ તેઓ તે વખતથી કહેતા આવ્યા છે. ધર્મો રક્ષિત રક્ષિત એ વ્યાસવચનમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખીને બગમગની હીલચાલ પૂર જોશમાં હતી ત્યારે પણ એમણે એ હીલચાલના ગજસિક્ક અને તામસિક્ક સ્વરૂપને નિર્ભયતાથી વખોડ્યું હતું. છતાં યૂરોપે એમની મહત્તા સ્વીકારી ત્યારે જ આપણે એમની જમ બોલવા લાગ્યા યૂરોપમાં જેમ યૂરોપની ચાગ પામ બાપાઓ જાણ્યા સિવાય માણસ સુશિક્ષિત ગણાતો નહોતો તેમ આપણે ત્યાં પણ હોત તો સ્વીન્દનાથને આપણે મૂળ બગાળીમાં, અને તેથી વહેલા, જાણ્યા હોત પણ બગાળી લોકો તો એમને પહેલેથી જ જાણતા હતા, તોપણ તેમણે આ સાહિત્યગતને દુનિયા આગળ મુકવા જોટ્યો ઉત્સાહ બતાવ્યો ન હતો.

જે સ્થિતિ સ્વીન્દનાથ ઠાકુરની છે તે જ સ્થિતિ આપણી સંસ્કૃતિની છે આપણે પકડ્યા એટલે આપણે માની લીધું કે આપણી સંસ્કૃતિ પણ નાલાયક છે. અગ્રેજોએ પણ આપણને તેવી જ શીખામણ આપી આવી ગિયતિમાં પોતાની સંસ્કૃતિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર, એટલું જ નહિ પણ એ સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વ પી જઈ આગના જમાનાના તે સંસ્કૃતિ કેટલી દીપી નીકળી

શકે છે એનો વસ્તુપાત આપનાર જે થોડી મહાન વિશ્વતિઓ છે તેમાં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર છે. માટે એમનું દર્શન આપણને પ્રિય, બોધક અને પ્રોત્સાહક થવું જોઈએ.

સુસંસ્કૃત માણસનો આદર્શ

પરમેશ્વરે એમને શરીર પણ એવું આપ્યું છે કે એમને જોતાં જ મનમાં અદ્વાબકિત ઉત્પન્ન થાય. એમનો કદાવર ખાંધો, એમના ધાટીલા બાહુ અને પાદપિપ્પડ, પોપટની આંચ જેવું એમનું નાક, આ દુનિયામાં ન મળતી વસ્તુ જોળવામાં જ પરોવાયેલી છતાં તીક્ષ્ણ સૌમ્ય એમની આંખો, એમનું વિશાળ બાલ વગેરે જોતાં જ કોઈક મહાપુરુષની સામે આપણે ઉભા છીએ એટલું જાન કોઈ પણ માણસને થયા વિના રહેવું નથી. એમના પ્રભાવથી અંજાઈને રહેજ દૂર ઉભા રહેવાનું મન થાય છે. પણ એમની દૃષ્ટિ આપણા ઉપર પડે એટલે તેમાં અમીષ્ટિ જોઈને આપણને રહેજે ઉત્તેજન મળે છે. અને જ્યારે તેઓ બોલે છે ત્યારે એમની ક્રોમળ, પ્રેમાળ, સંગીતમય વાણીથી માણસ એટલો આકર્ષાઈ જાય છે કે એમની સાથે હળી જવામાં ધોતે વિવેકનો ભંગ કરે છે એ પણ ભૂલી જાય છે. એમના વાજ પાછી ગયેલા છે છતાં એમનામાં બાલ્યવૃત્તિ અને પ્રસન્નતા પૂરેપૂરી છે. એક ગાયનમાં એ કવિ ગાય છે:

‘મોરે પાકજે ના યુલ મો.’

‘મારા વાળ કદી ઘોળા થવાના નથી.’ અને એ વાત તદ્દન સાચી છે.

એમના દર્શનથી ખીજી વાત આપણા મન ઉપર એ ઠંસી જાય છે કે તદ્દન સ્વદેશી ઈંગ્લેન્ડ પોસાક પહેરવાથી સૌન્દર્ય અથવા ગાંભીર્યમાં કંઈ પણ ઉણપ આવતી નથી. કવિની વૃત્તિ સર્વ વાતમાં લહેરી હોય છે, અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર પોતાના પોસાકમાં પણ લહેરી છે. કોઈ દિવસ સાદું પહેરણ—જેને બંગાળીઓ ‘પંજાબી’ કહે છે—પહેરીને એના ઉપર દેશમી ખેસ ઝોડે છે, કોઈ દિવસ લખનૌના નવાબની માણક ઉંચી ટોપી અને લાંબો ડગલો ચાહે છે, તો કોઈ દિવસ જાપાની ઝળો નાખે છે. એમની સામે કોઈ હિન્દી માણસ ખટ, સુટ અને હૉટ પહેરીને ઉભો રહે તો તેની માન્યતા આપણી આગળ તરી આવ્યા વગર રહે નહિ.

નાનપણમાં એમને ક્રેકલિકંકે રવીન્દ્ર કહેતા. આજે પણ એમનો સ્વર એટલો બધો મીઠો અને હવો કે એમનાં સામાન્ય વાક્યોથી પણ સંગીત સાંભળ્યા જેટલી વૃત્તિ મળે છે. ટુંકામાં કહીએ તો એમની મુખ્યધર્મ, એમનો પોસાક, એમનો અવાજ, એમનો વિવેક વગેરે બધી ખાજતોમાં એટલું બધું મીઠાશભર્યું ઔચિત્ય જણાય છે કે તેમને મળવાથી સુસંસ્કૃત માણસનો

આદર્શ આત્મે આપણે જોયો છે એવું સમાધાન આપણને થાય છે.

ગોડા લોકોને મળવું મુશ્કેલ હોય છે, પણ આમની મુલાકાત ગમે તે માણસ લઈ શકે છે. લોકોને નારાજ કરવા કરતાં પોતે જ સહન કરવું એ હિન્દી ખાનદાની વૃત્તિ એમનામાં પૂરેપૂરી છે, અને એ વૃત્તિને અંગે તેમને એટલું જાણવું પડે છે કે તે જોઈને હૈદરગઢી મિ. એન્ડ્રુઝે એટવાર કહ્યું હતું કે The Indian people simply kill their leaders. 'આપણા લોકો પોતાના નેતાઓને હેરાન કરી કરીને મારી નાખે છે.' છતાં એમને આપો મીડા સ્વભાવ જોઈને કદાચ કોઈને એમ ક્ષાય કે એમને ગમે તે રસ્તે વાળી શકાય એમ હશે, તો તે જૂલ છે. જે વસ્તુ પોતે મહત્વની માને છે તેમાં એ એટલા બધા દબ રહે છે કે એમના ખાસ મિત્રો પણ એમને એમના નિશ્ચયમાંથી ચળાવી શકતા નથી.

તેઓ ખડુ જ એકાન્તપ્રિય છે. કુદરત—ગ્રાહ, પાન, ઝળ, ફૂલ, પક્ષી—ના સહવાસમાં જ રહેવાની તેમની ઉત્કંઠા જણાય છે. માણસની બીડ એમને ગમતી નથી. બાળકો સાથે માત્ર તેઓ એટલા ખીસે છે કે વખતે તેઓ બાળકોને પણ કુદરતના બોલના ચાલતાં ફૂલો જ માનતા હોય.

પ્રાણપ્રિય શાન્તિનિકેતન

દાન્યશાસ્ત્રકાર કહે છે: કાર્વ્ય યશ્ચે । પણ આપણા રવીન્દ્રને તો પોતાની વાહવા ગતિય તે જરાય ગમતું નથી. તેઓ જાપાનમાં ગયા હતા ત્યારે પોતાના જાપાની મિત્રોને તેમણે એમ જ કહેલું હતું કે હું ચાર છ મહિના જાપાનમાં એકાન્તમાં રહેવા માગું છું. મારે જાપાની સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવો છે. તે હું ત્યાંની દવામાંથી મેળવીશ. પણ તમે ત્યાં ધાધલ કરશો તો હું નાસી છૂટવાનો. ધાંધલપ્રિય અમેરિકામાં એમનું રક્ષણ કરવા માટે જ મિ. પીઅર્સન એમની સાથે ગયેલા. છતાં કીર્તિ એ લોકોત્તર વિશ્વતિઓની અપરિહાર્ય શિક્ષા છે, અને તે શિક્ષા આપણા કવિ ધીરજથી સહન કરે છે.

જ્ઞાનપ્રણયી તેઓ સ્વતન્ત્રતાના વાતાવરણમાં ઉછરેલા છે. મનને ગમે તે જ વાંચવું, દીક લાગે તે જ કરવું એવી રીતે તેમણે જીવેલી ગાળા છે. છતાં એમણે જીવેલીઓ એકે પણ દિવસ નકામો ગાળ્યો હોય એમ નથી. સંસ્કારી કુટુંબમાં, નિર્દોષ વાતાવરણમાં સ્વાતન્ત્ર્યથી કેવું કળ નીપજે છે એનો તેઓ જાણતા જાણતા પૂરાવે છે. પરીક્ષાની ખીક અથવા ચીવટ ન હોય તો છોકરાઓ દીક બહુ નહિ એ માન્યતા એમણે ખોટી પાડી છે. એમને નિશાળે જવું તો બિલકુલ ગમતું જ નહિ. નિશાળોમાં છોકરાઓની વૃત્તિને જે આધાન પહેંચાડવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે છોકરાઓની નૈસર્ગિક શક્તિ ખીલવાને બદલે કસાય છે તે સ્થિતિની છાપ

તેમના હાથમાં કુંડી કુંડી પડી હતી. અને તેને જ પરિણામે જ્યાં સિદ્ધાંતો બધા બિલકુલ રહે નહિ, મોટા છોકરાઓ નાના છોકરાઓને કનડે નહિ અને જ્યાં છોકરાઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી રહે એવી મંદયા કાઢવાનો તેમણે યજ્ઞ વળત પહેલાં જ નિશ્ચય કર્યો હતો. એ સંસ્થા તે તેમનું પ્રાણપ્રિય ચાન્નિનિકેતન. પણ આ આપણે આગળની વાત ઉપર ચડી ગયા.

આખરે, એમને બહુવા માટે વિદ્યાપત્ર મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં એમણે વિદ્યાપત્રનું નિરીક્ષણ તો ખૂબ કર્યું, પણ બહુતરમાં તો જેવા ગયા તેવા જ પાછા આવ્યા; એટલે તેમને કોઈ પણ કંઈકેજનો કે મુનિવર્સિટીનો સ્પર્શ થયો નથી.

કવિતારાગર

વિદ્યાપત્ર ગયા તે પહેલાં તેઓ આપણા અમદાવાદમાં એકવાર રહી ગયા છે, અને રાહીયાગમાંથી શ્રીમદ્ધાળની ચાંદનીમાં ‘દ્વીપુસ્વચ્છત્રોતા’ સાબરમતી પોતાની ‘વાણિયા’માં એક બાણ્યએ ચઢી વહી જતી જોવામાં તેમણે કેવી રીતે કલાકો માળ્યા તેનો ચિતાર તેમણે તેમની ‘જીવનકૃતિ’માં આપેલો છે. તેઓ લખે છે કે ‘રાત્રે સાબરમતીને કાંઈ ફરતાં ફરતાં મેં’ મારા પ્રથમ કાવ્યો રચેલાં.’ સોળ વર્ષની નાની ઉંમરે રચેલાં એ કાવ્યોમાંથી એક અત્યારે પણ તેમના કાવ્યમંથમાં વિરાજે છે. એના પહેલાં કવિતા રચવા તરફ એમણે પોતાની કસમ અજમાવી ન હતી એમ નથી. છેક નાનપણથી જ આપણાથી કવિતા કેમ કરાય એ બીક તો એમની ઉડી ગઈ હતી.

‘વાસ્ત્વીકપ્રતિભા’ એમનું પ્રથમ નાટક. એ એમણે ૧૯ વર્ષની ઉંમરે રચેલું. તે હજી વખણાય છે અને જ્યારે જ્યારે કલકત્તામાં બજવાય છે ત્યારે ત્યારે નાટકગૃહ સ્વીકાર બરાબ જાય છે. એમનું ‘પ્રભાતસંગીત’ આશા અને ઉત્સાહપૂર્ણ છે, ત્યારે એમનું ‘સંખ્યાસંગીત’ ઉદાસીન શાન્તિથી પરિપૂર્ણ છે. એમના પિનાશી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ કાકુર ઉપાસનામાં જે ધર્મતત્ત્વ અથવા બક્ષિતભાવ પ્રકટ કરતા તે જ તરણુ રવીન્દ્ર પોતાની અદ્ભુત વાણીમાં કાવ્યમયિત કરતા, છતાં નાનપણમાં એમની કવિતામાં સૃષ્ટિવર્ણનો ભાગ મોટો રહેતો. જેમ કવિત્વશક્તિ એમનામાં એકાએક સ્ફુરી નથી, કમલઃ વિકસી છે, તેમ જ એકાએક ઉપરતિ ચઢીને ધાર્મિક જીવનનો પ્રાદુર્ભાવ એમનામાં થયો નથી જેમ કળીમાંથી ફૂલ થાય છે અને ફૂલમાંથી રૂળ બેસે છે, તેમ એમના જીવનનો વિકાસ છે, અને તેથી સ્વાભાવિક વિકાસ—કર્શ પણ રોકાવટ વિનાનો વિકાસ એ એમના જીવનનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂલમન્ત્ર થઈ પડ્યો છે. દેખવણીમાં તથા કળામાં, રાજકારણમાં તથા સાંસારિક જાનતોમાં સ્વાભાવિક વિકાસને અટકાવવો ‘નહિ એટલું’

જ તેઓ માગે છે. હિન્દુ ધર્મ કરતાં ખ્રીસ્તી ધર્મમાં આચાર અને વિધિની રોકવટ ઝોઝી તેથી ખ્રીસ્તી ધર્મથી તેમને સમાધાન છે. પણ બધનપ્રિય આપણા લોકોએ ખ્રીસ્તી ધર્મનાં પણ કેટલાંક બધનો સરળતાં છે. સ્વતંત્રતાના ઉપાસક હવે રથીન્દ્રે આ નવાં બધનોનો પણ ઝોટો વિરોધ કર્યો નથી. હાલમાં તેઓ દેશના અસંખ્ય જનસમુદાયના હૃદયમાં વસતા ધર્મનું અધ્યયન કરે છે. તેઓ કહે છે, શાસ્ત્રધર્મ ધર્મશ્રેયોમાં અને ઉચ્ચ ગણાતા વર્ગોનાં લખાણોમાં અને ચર્ચામાં જ છે. દેશના અમલુ ગણાતા અને ઉચ્ચ વર્ગોએ જેમની ઉપેક્ષા કરી છે તેવા ગરીબ લોકોની ધાર્મિક ભાવનાઓમાં કાંઈ પણ કૃત્રિમતા હોતી નથી. માથુસના મુગ્ધ હૃદય અને તેના હૃદયેશ્વર વચ્ચે શાસ્ત્ર કે તત્ત્વ-જ્ઞાન આવવું ન જોઈએ. નાનપણમાં જેમ તેઓ વૈષ્ણવ સાધુસન્તોનાં કાવ્યોમાં અને ભક્તિના ઉભરામાં તક્તીન થઈ જતા હતા તેમ આજે બંગાળના 'બાકલ' સંપ્રદાયના ગીતોમાં મશગુલ રહે છે.

હવેઓની વૃત્તિ હમેશાં હલકા હોય છે. જેમાં રસ લે તેની સાથે તાદ્દાર થઈ જાય છે. વૈષ્ણવ હવેઓની કવિતા વાંચતાં વાંચતાં તેને આત્મા એમના હૃદયમાં એવો ઉતર્યો કે એમણે પોતે એ જ જાતનાં સુંદર કાવ્યો રચ્યાં અને તે બાનુસિંહ નામના કેાઈ પ્રાચીન વૈષ્ણવ સાધુનાં કાવ્યો જડ્યાં છે એમ જાહેર કરીને બહાર પાડ્યાં. કેાઈ પણ આ કવિતા નકલી છે એમ પારખી શક્યું નહિ, એટલું જ નહિ પણ આ કવિતાને કીધે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવી એક ગમ્મત થઈ. બાનુસિંહની કવિતા જ્યારે 'ભારતી' માં પ્રસિદ્ધ થતી હતી ત્યારે શ્રી. નિશિકાન્ત ચટ્ટોપાધ્યાય ય જર્મનીમાં બન્યું હતા. તેમણે પી. એચ. ડી. ની પદવીને માટે યૂરોપીય સાહિત્ય અને બંગાળી સાહિત્યની તુલના કરીને એક નિર્ણય લખવાનું કાર્ય હવું. એની અંદર તેમણે જણાવ્યું હતું કે પ્રાચીન પદકર્તા રૂપે બાનુસિંહનું સ્થાન બહુ ઉચ્ચ છે. અને આ નિર્ણય ઉપરથી જ તેમને પી. એચ. ડી. ની પદવી મળી પણ ખરી; અને હવે તેઓ ડૉ. નિશિકાન્ત ચટ્ટોપાધ્યાય થઈ ગયા છે.

ગીતાંજલિ—પાકી ઉંમરનું પરિપક્વ રૂપ

રવિબાપુની વિશ્વવિખ્યાત ગીતાંજલિમાં પણ વૈષ્ણવ હવેઓના બાવ અને સંકેત જોવામાં આવે છે. પણ ગીતાંજલિની ભાવનાઓ એટલી બધી સૂક્ષ્મ અને સાર્વભૌમ છે કે આકર્ષિત લોકોને તેમજ જાપાનીઓને, મુસલમાનોને તેમજ અમેરિકન લોકોને ગીતાંજલિમાં કયાંય પારકાપણું લાગતું નથી. ગીતાંજલિનું ખાસ લક્ષણ તો તેની અભિજન રસગતામાં છે. ગીતાંજલિમાં આવતા બાવો તો ચિરપરિચિત લાગે છે, પણ તેમના પહેરવેશમાં અને ચિત્રામણમાં એટલી બધી નવીનતા, કેમળતા અને પ્રસન્નતા છે કે દરેક પદમાં કાંઈ પણ નવીન તત્ત્વ અથવા અનુભવનો સાક્ષાત્કાર આપ્યુંને થયો છે

એમ લાગ્યા રિના રહેતું નથી. સુન્દર દીરા જેમ અનેક પાસા દ્વારા ચળકે છે તેમ ગીતાંજલિની કવિતા નિઃશ બિંદુ પ્રતિને નિઃશ નિઃશ અર્થ અને આનન્દ આપીને પોતાનું સર્વશક્તિ સિદ્ધ કરે છે. ગીતાંજલિ એ એમની પાકી ઉત્કર્ષનું પરિણામ જ છે. એના પદોમાં એમની કાવ્યવૃત્તિને જે પુષ્પનો બાર આગ્યો હોય તેનો પરિણામ અગે આગ્યો જ નથી. રાષ્ટ્રવિપ્લવક કવિતા લખ્યા પછી એમની વૃત્તિ પ્રેમવિષયક કાવ્ય લખવા તરફ યથા અને પ્રેમનો વિદાર ભક્તિમાં થયો છે એટલું જ કહીને આગળ જઈશું. પરંતુ એમના કવિતા-સાગરમાંથી નીકળતા પદોમાં એટલું કહેવું પડે છે કે જેમ તેઓ વૈષ્ણવ કે બાઈસ સંપ્રદાય સાથે એકતાન યથા રાધ્યા છે તેમ સુરતામાર્ગી કબીર સાથે થયેલા જાળાના નથી, અને તેથી તેમણે કબીરનાં ગોએક પદોનું જે ભાષાન્તર કર્યું છે તેથી પૂરેપૂરો આનન્દ નથી થયો.

આ દીકા ઉપરથી દોષ એ એમ ન સમજાવું કે કાવ્યથી આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં સહાયનાથી અગાધન કરી શકતા નથી. આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યનું અધ્યયન એમણે એટલું ઉંડું કર્યું છે કે તે સાહિત્યનું રહસ્ય અને તે સાહિત્યમાં રહેલું સંસ્કૃતિનું અંગ તેઓ જેમ વિશદ કરી શક્યા છે તેમ પ્રાચીન કે અર્વાચીન દોષ પણ સાહિત્યચર્ચા કર્યું નથી. કવિધીનો 'The Message of the Torch' એ લેખ જેમણે વાંચ્યો હશે તેઓ કબીર કરો કે ઉપરના વિધાનમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આજે કોઈ માણસ સંસ્કૃત સાહિત્ય ભણે અને સ્વીન્ડનાથના 'પ્રાચીન સાહિત્ય' નામના નિબંધો ન વાંચે તો તેનું સંસ્કૃત સાહિત્યનું અધ્યયન નિષ્ફળ નહિ તો અધૂરું તો જરૂર મળ્યાં.

પ્રાચીન સાહિત્ય અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિના વિશેષ અભ્યાસ માટે એમણે શાન્તિનિકેતન સાથે 'વિશ્વભારતી' નામની એક સંસ્થા હમણાં જ સ્થાપન કરી છે. એની અંદર સંસ્કૃત, પાસી, માગધી વગેરે ભાષામાં લખાયેલાં આપણાં પ્રાચીન સાહિત્યનું તથા સંગીતાદિ કલાનું ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી શકાય અને નવીન શોધખોળ કરી શકાય એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

સુન્દર નિબંધો

લોકસાહિત્ય, જંગસાહિત્ય, આધુનિક સાહિત્ય ઉપર પણ તેમણે ધણું સુન્દર સુન્દર નિબંધો લખેલા છે. જંગાળની બહાર તેઓ નિબંધલેખક તરીકે જોડા જણીતા છે એનું કારણ તેઓ યથું જ માનુષ્યામાં લખે છે. હાલમાં જે થોડું એમણે અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે તે જંગાળને તો એમણે ક્યારનુંયે આપેલું હતું, કેમકે તેઓએ પોતાની પ્રતિભા માનુષ્યાની સેવામાં જ અર્પણ કરી છે. અંગ્રેજીને તો માનુષ્યાને ધરણેલા નવેદની થોડી પ્રસાદી જ એમણે આપી છે.

રાજદાનખાંજેમ નામદાર ગોખસે હમેશાં અધતન રહેતા નેમ પાશ્વત્ય અને પીરસ્ત્ય સાહિત્યમાં રવિચાત્ર અધતન રહે છે. આ કવિની પ્રતિભા સ્ત્રાંદત્ય અથવા કાવ્યથી જ અટકી નથી. રાજદાનખાંજે તેઓ હાથમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતા નથી, છતાં દેશના રાજદાન વિચારોને યથાર્થ અને ખાનદાની વક્ષણ આપવામાં એમનો શણે જોડો નથી. ‘સ્વદેશ’, ‘સમૃદ્ધ’, ‘રાજા જો પ્રભુ’ વગેરે નિમન્ધોમાં એમણે રાજદાન ખેલું હોયું જોઈએ, રાષ્ટ્રીય હિસ-આલમાં આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ કેવી રીતે સંચરશે એ કવિનૃપણ વાણીમાં ખતાવ્યું છે. રાજદાન સ્થિતિ સાથે આપણું કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવન સુધરે તો જ આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન ધ્ય યાય એ એમણે પોતાના ‘સમાજ’ નામના નિમન્ધસંગ્રહમાં સિદ્ધ કરી દીધું છે. કેળવણી વિશેના એમના વિચારો ‘શિક્ષા’ નામના નિમન્ધમાં એમણે દર્શાવ્યા છે, અને સરકારી કેળવણી પદ્ધતિ વિશે તેઓ કેવો અભિપ્રાય ધરાવે છે એ તેમની ‘પોપટની કલાણી’ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. પાંચરાગા મરી ગયેલા આ પોપટની સ્થિતિ જોઈને કવિનું હૃદય એટલું બધું પીગળી ગયું છે કે કૌંચવધ જોઈને આદિકવિનું હૃદય પણ એટલું પીગળ્યું નહિ હોય. કવિએ નિશ્ચય કર્યો કે આ પંખીનો ઉદાર કરીશ. જેમ ગુલામોનું હાસ્તવિગોચન કરનાર વિદ્યાર્દેશ અને સિન્દન નીકળ્યા, તેમ નાનાં નાના બાળકોને શિક્ષણને બદલે જે શિક્ષા થાય છે તેમથી છોડવનાર રીન્દનાય આવતયા છે. પોતાના ‘ચિત્ર’ અથવા ‘The Crescent Moon’ કાવ્યસંગ્રહ દ્વારા એમણે જગત-ને ખતાવ્યું છે કે નાનાં બાળકોમાં પણ આત્મા વસે છે, એમને પણ લાગણી હોય છે, એમની એક સ્વતંત્ર બાળકુનિયા હોય છે અને તે દુનિયામાં વિદાર કરીને જ તેઓનો વિકાસ થઈ શકે છે. આપણા કવિ જટલે દરજ્જે બાળહૃદય સમજ અને ચિતરી શક્યા છે તેટલે દરજ્જે દુનિયાનો જીને કોઈ પણ કવિ અત્યાર સુધી ચિતરી શક્યો નથી. અમાગ કેટલાક મિત્રોએ તો અમારી પાસે એકરાર કર્યો છે કે હાલનું ‘The Crescent Moon’ વાંચ્યા પછી જ અને નાનાં બાળકો ઉપર પ્રેમ કરના શીખ્યા છાંયે. અમને લાગે છે કે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષકશાસ્ત્રની સરસ કે નીરસ ચોપડીઓ સાથે રચીન્દનાયનું ‘ચિત્ર’ અથવા ‘The Crescent Moon’ નિયત પુસ્તક રાખ્યું હોય તો શિક્ષકોની અને એમના હાથમાં સપડાયેલાં નાનાં બાળકોની જાંદગી સરળ થાય. આ વિચારો દર્શાવીને જ તેઓ અટક્યા નથી, પણ ઉપર દલા પ્રમાણે છોકરાઓ ન્યાં સ્વતંત્ર રીતે ખીલી શકે એવું સ્થાન પણ એમણે નિર્માણ કર્યું છે, અને ત્યાં નાનાં નાનાં બાળકો-ને વાર્તા કહેવામાં અથવા તેમના નિબંધો સુધારવામાં, નવી નવી રમતો રમવામાં અથવા છોકરાઓને નાટ્યઅભિનયના પાત્ર આપવામાં પોતે ધણે

વખત આપે છે. છોકરાઓને માટે એમણે માગી સારી ચોપડીઓ પશુ લખી છે. 'કથા ઓ દાદિની' માં બૌદ્ધકાલીન અને ત્યાગપણીના હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાથી તેમજ લોકવાર્તામાથી સાગ સારા પ્રસંગો શોધીને તેમણે એવી રીતે કવિતાગદ્ય કર્યા છે કે જેમ છોકરાઓનું શરીર અગ્નિજ્વાલા કે પ્રયાસ વગર વધે છે તે જ પ્રમાણે આ કવિતા વાચવાથી નીતિના પાઠ વાચ્યા વગર પણ છોકરાઓમાં ઉચ્ચ જીવનની લાલસા ઉત્પન્ન થાય છે. મગદાઓના ઉત્કર્ષનું કે શીખોના ખલિદાનનું રહસ્ય છોકરાઓ આ કવિતા-માથી જોઈશું સુંદર રીતે મેળવી શકે તેટલું મોટી મોટી ચોપડીઓ વાચીને પણ બાળે જ મેળવી શકે.

નાની નાની ગદ્ય વાર્તાઓ

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કવિ અથવા નિબંધલેખક ન થાત તોપણ એમણે લખેલી નાની નાની ગદ્ય વાર્તાઓથી પણ તેઓનું નામ સાહિત્યજગતમાં અમર થાત. એમાથી કેટલીક વાર્તાઓ એમણે છોકરાઓ માટે ખાસ મેળી કરી છે. મનુષ્યજીવનના અનેક જાતના કાવ્યમય પ્રસંગો અને મનુષ્યસ્વભાવના રંગબેરંગી ચિત્રો એમણે ચિતર્યા છે અમીર કુટુંબના ઉછરેલા અને કાવ્ય-સૃષ્ટિમાં વિહરનાર આ કવિએ સામાન્ય જનતાનું કંઈ જીવન કથા જોઈ હશે એવો વિચાર સ્વાભાવિકપણે ઉઠે છે. એનો જવાબ આપવાને માટે એમના જીવનનો એક અગ્રાત ભાગ તપાસવો પડશે. દાસેજની કેળવણીની આભડછેટ પાળનાર આ દીકરાને પિતાએ ધરની જમીનદારીની દેખરેખ રાખવાનું કામ સોંપ્યું. કવિ રાજીખુશીથી ત્યા ગયા હશે એમ લાગતું નથી. પણ ત્યા ગયા પછી વિશાળ પટવાળી પદ્મા નદીએ અને તેને કાંઠે રહેતા ભોળા ખેડૂતોએ કવિનું મન હરણ કર્યું. જેમ માતા પોતાની લાડપી દીકરીને વિધવિધ ધરેણ્યા અને કપડા પહેરાવી તેને નિહાળવામાં આનંદ માને છે તેમ કવિએ પદ્મા નદીની શોભાને વિવિધ રીતે અને વિવિધ પ્રસંગમાં વર્ણવવામાં આનંદ માન્યો છે. ખેડૂતોની સાદી જીવગીમાં બળીને તેઓએ મનુષ્યસ્વભાવનું ઉત્તમ નિરીક્ષણ કર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ તેમની જીવગી સુધારવામાં તેમણે વર્ણો ગાળ્યા છે. પોતાની રૈયતને સારી કેળવણી મળે, તેમની વચ્ચે કજીઆ ઓળા થાય, કેાઈ મહાન આપત્તિ આવી પડે તો તેને પહેાચી વળવા જોઈશે તેઓ વચ્ચે સહકાર ઉત્પન્ન થાય, હિન્દુ સુસલમાન પ્રેમથી મેળા રહે, વગેરે બાબતોમાં સફળ પ્રયાસ કરીને કવિએ પોતાની વ્યવહારકુશળતા અને સમાજસેવાજ્ઞાતિ જતાવી છે. તેમની રૈયત તેમને રામગજ માને છે દોષ એટલો જ છે કે લહેરી કવિ એક કામમાં લાખા વખત સુધી ધીરજથી પરાવાહ ગ્રી શકતા નથી. પણ આ જાતિઅનુભવને લીધે જ તેમની પાસેથી

ખંગાળામાં આવે જે લોકો સમાજસેવાનું કામ કરી રહ્યા છે તેમને સ્ફુર્તિ અને મુશ્કેલીઓ ખૂબ મળી શકે છે.

ગરીબનવાજ

ગરીબ લોકોના જીવન સાથેના પરિચયને લીધે તેઓ અમીરી કુટુંબમાં ઉછરેલા છતાં ગરીબ લોકોનાં મુશ્કેલીઓ અને માનઅપમાન સાથે એકદિલ થઈ શકે છે એનો મોટામાં મોટો પૂરાવો એમણે દુનિયાને અમેરિકામાં બતાવ્યો. આખી દુનિયામાં જ્યારે એમનો જનજન્યકાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક ભાગમાંથી—કેનેડામાંથી એમને સન્માનપૂર્વક નિમન્ત્રણ આપવામાં આવ્યું. આ જ કેનેડાએ થોડા વખત ઉપર હિન્દુસ્તાનના લોકો ત્યાં વસે ન શકે એ ઉદ્દેશથી કેટલાક અન્યાયી કાયદાઓ ધડપા હતા. પોતાના દેશના ગરીબ લોકોને જ્યાં અટકાયત હોય ત્યાં પોતાને મળતું માન સ્વીકારવાને આ ગરીબનવાજ કવિનું મન કેમ લલચાય ? તેમણે કાળજીમાં પગ મુકવાની સાફ ના પાડી અને આમ કરવાનું કારણ પણ જાહેર કર્યું. ખીજે દાખલો તદ્દન તાજે છે. પંજાબમાં ઝોડવાયરશાહી શરૂ થઈ ત્યારે જે સરકાર ત્યાં મનુષ્યત્વનું ખૂન કરી રહી હતી તે સરકાર પાસેથી મળેલો ‘સર’ નો ખિતાબ એમને કોંટાળેલો ખૂંચ્યો. ‘સર’ ની પદવી ધારણ કરવામાં માનને બદલે અપમાન અને વિડંબના રતાં છે એમ એમના લાગણીવાળા ઉદ્યમે લાગી આવ્યું. એ વખતે એમણે લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ ઉપર લખેલો કાગળ એ બ્રિટિશ રાજ્યની નીતિ ઉપર સખતમા સખત ટીકા અને બ્રિટિશ કીર્તિ ઉપર બહુ મોટો ઠાપ છે.

નવલકથાઓ—કવિનું તત્ત્વજ્ઞાન

પંજાબના સરકારી અભ્યાસારની સામે જેમ એમણે વાધો ઉઠાવ્યો તેમ જ ખંગમંગને સમયે ઘેલા બનેલા નવયુવકોના અભ્યાસારનો તેમણે નિરેધ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ જે સ્વદેશી ચળવળમાં તેઓ આગળપડેલો ભાગ લેતા તે ચળવળનો તેમણે એકાએક ત્યાગ કર્યો. એ વખતે એમની બહુ જ નિન્દા થઈ. કેટલાકે કહ્યું, અંચળ કવિ છટકી ગયા. કેટલાક માનવા લાગ્યા, કવિ બંધી ગયા. એમની સાચી વૃત્તિ શી હતી એની કાંઈક કલ્પના એમની ‘ધરે બાહિરે’ નામની લિજ્જતદાર અને અદ્ભુત નવલકથા ઉપરથી આવી શકે. દેશમાં ચેતન્ય રેડનાર અરવિન્દગ્રાંથની કવિએ પૂજા કરી છે, પણ નવલકથાનામક સંદીપ જેવા સ્વૈરાચારી સાથે તેઓ કેમ જાગી શકે ?

‘ધરે બાહિરે’ માં જેમ એમનું રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન આવી ગયું છે તેમ ‘ગોરા’ નામની એમની બૃહત્ નવલકથામાં એમની સામાજિક અને ધાર્મિક કલ્પનાઓ પ્રકટ થઈ છે. હિન્દુ ધર્મના જે રહસ્યનો આ વિર્ભાવ

સાસોમાં કે સરેકારોમાં પણ ચાલ શકતો નથી તે રહસ્ય કવિએ ગૌરંગોદનની માતાના ચરિત્ર દ્વારા સમજાવ્યું છે. કવિતા, નિબંધ અથવા કથામાં કવિની આટલી મોટી કૃતિ બીજી નથી. છતાં 'ગોરા' માં આખર મુઠી કથાંય રસદાનિ થતી નથી. હિન્દુ અને બ્રાહ્મો કુટુંબના ઉચ્ચ અથવા સામાન્ય આદર્શોના ભેદ પણ કવિ આ નવલકથામાં સ્પષ્ટતાથી બતાવી શક્યા છે.

એમનું ત્રીજું નવલરત્ન 'એખેરખાલી' છે. આપણા દેશના સાહિત્યમાં આ રત્ન અદ્વિતીય છે. સામાન્ય નવલકથાકાર અમુક જાનના સ્વભાવના નમૂના લઈને એનું એકાધુન્યું સૂક્ષ્મ રૂપ ચિતરવામાં અને એ સ્વભાવને લીધે ઉત્પન્ન થતા જાતજાનના પ્રસંગોનું વર્ણન કરવામાં પોતાની શક્તિની સીમા માને છે. માણસનો સ્વભાવ કેમ બદલાતો અથવા બગડતો જાય છે અને અધઃપાતની વેળાએ ધર્મભાવના માણસને કેમ તારે છે એનું ચતુર્-ચિત્ર 'એખેરખાલી' માં કવિએ આલેખ્યું છે.

પ્રેમ એ અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે. સ્વર્ગ અને મૃત્યુલોક વચ્ચેની તે સીડી છે. બધા પ્રતિભાવાન કવિઓએ પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે, છતાં તે પરિપૂર્ણ થયું નથી. શામ્ભુ સુંગારથી તે લયલા-મનના રહાની છરક સુધી બધા પ્રંગો પ્રેમનો વિષય છે. આપણા કવીન્દ્રની પ્રેમની કેટલાક કૃતિઓમાં નિમજ્જન કરવું પડે. પણ તે ઉલ્ટ રૂપે જોવી હોય તો કવિએ સરજેલી રૂપતી નૌકામાં જ આપણે બેસવું પડશે. 'નૌકારૂપી' માં એકેએક પાત્ર પ્રેમમય છે. માત્ર દરેકની વૃત્તિ પ્રમાણે પ્રેમનો પરિપાક ભિન્ન ભિન્ન રીતે થયેલો છે. નલિનીનો પ્રેમ નૈસર્ગિક છે ત્યારે કમલાનો પ્રેમ દિવ્ય છે. રમેશનો પ્રેમ નીતિયુક્ત છે ત્યારે કમલનયનનો પ્રેમ નીતિની ભૂમિકાથી પણ અડિયાતો છે. અકર્ષિણી સમાજમાં રહેલું સાત્ત્વિક પ્રેમાળપણું બતાવે છે ત્યારે અક્ષયકુમારનો રાજસી પ્રેમ પોતાને લાગતી પ્રતારણાથી દુનિયાને છોડવાને મથે છે ચોજેન્દ્રનો ઉતાવળો પ્રેમ આ દુનિયાની વ્યવસ્થા બગાડે છે ત્યારે દેવદૂત જેવો નાનો હમેશ પોતાની પ્રેમાળ સેવાથી બગડેલો માનસો સુધારે છે. હુંકામા કહીએ તો 'નૌકારૂપી' માં રામાયણના આદર્શ પાત્રોમાં રહેલી સુન્દરતાની ઝાંખી ચાય છે.

કવીન્દ્રનો સન્દેશો

આ નવલકથાઓમાં કવિએ જેમ વ્યક્તિગત અથવા સામાજિક જીવનનું રહસ્ય બતાવ્યું છે તે જ પ્રમાણે 'નેશનલિઝમ' (Nationalism) નામના એમના ચાર વ્યાખ્યાનોમાં એમણે દુનિયાના હાલના રાષ્ટ્રોનાં જીવનનો રહસ્યરોડ કર્ચો છે. આ વ્યાખ્યાનો તેમણે જાપાન અને

અમેરિકામાં આપેલાં. 'ગીતાંલિપિ' પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેમના ધાર્મિક વિચારો કેવા છે એ જાણવાની પાઠાત્ય લોકોને ત્રીન હલકાં થઈ. તે તૃપ્ત કરવા માટે તેમણે અંગ્રેજીમાં 'સાધના' નામે પુસ્તક લખ્યું. પછી જ્યારે અમેરિકાને તેમનો વધારે પરિચય થયો ત્યારે તેણે 'મન્યુ' કે હાંસના સ્વાર્થની બંમરીમાં દૂગકાં ખાતાં રાષ્ટ્રોને માટે પણ એમની પાસે કાંઈક સન્દેશો છે. એ સાંબળવાની દૃષ્ટાંથી તેમને બીજી વાર અમેરિકામાં આવવાનો આગ્રહ કર્યો. એ સંદેશમાં તેમણે 'નૅશનલિઝમ' અથવા રાષ્ટ્ર-ઉપાસના એ આધુનિક જાનિએને થયેલા રોગ છે અને તેમાં બધાનો નાશ છે એ કહી દીધું છે. એ સન્દેશો 'ધરે જાહિર'માં એમણે હિન્દુસ્તાન જેવા પરંતન્ત્ર રાષ્ટ્રને લાગુ પાડી જતાંયો છે, અને 'નૅશનલિઝમ'માં વિજયોન્મત પાઠાત્ય રાષ્ટ્રોને અને જાપાનને લાગુ પાડેલો છે.

આ સન્દેશો કવિને ક્યાંથી મળ્યો? રમતમાં જોએ રમે છે તેઓને રમતની સંપૂર્ણ દૃષ્ટના આવી શકતી નથી. અખાદાની બદાર રંગીને નિષ્પક્ષ-પાતે જોનાર પ્રેક્ષક રમત ચર્ચાર્થી રીને જોઈ શકે છે. હિન્દુસ્તાનને આજ સુધી જગતના રાજકારણમાં કાંઈ પણ સ્થાન ન હતું. દુનિયામાં આગતી સાહમારીનો આપણે તો તટસ્થ પ્રેક્ષક હતા. આ સ્થિતિમાં આપણા દ્રષ્ટા કવિએ જગતની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનું અધ્યયન કરી દરેકના શુભોને પારખ્યા અને દુનિયાની આ હવેલેણ સાહમારી બંધ કરવી હોય તો તેનો એક જ ઉપાય છે એમ તેઓએ જોયું. લોકોની અન્નવૃત્તિમાં ફેરફાર થઈને રાષ્ટ્રઉપાસનાનો મોહ દૂર નહિ ચાલ ત્યાં સુધી આ સાહમારી ચાલ્યાં જ કરશે. આજે રાષ્ટ્રો મોટામોટા સંચાઓની મારફત આત્માશત્ય થઈ ગયાં છે. જ્યારે આ રાષ્ટ્રોમાં આત્માની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા યરો ત્યારે જ આત્મી દક્ષક બંધ થશે અને સત્યયુગ પ્રવર્તશે. ક્રાન્સ, અમેરિકા, જાપાન વગેરેના વિચારવાન લોકોએ એ સંદેશો બીજી લીધો છે અને તેઓ દુનિયામાં એ વિચાર ફેલાવીને મનુષ્ય-હૃદયમાં ઉપરતિ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે અથવા હાકુરની ભાષામાં કહીએ તો દુનિયાની મહાન મહાન જાતિઓ વચ્ચે પ્રેમની સુલેહ થાય એટલે જ આર્થ સંસ્કૃતિનો અથવા તેના પ્રતિનિધિ આપણા કવી-કવિનો સંદેશો નથી. સાહિત્યસમાર રંગીનના પહેલાં જંગીય સાહિત્યની માદી ઉપર વિરાગતતા બંધિમજાત્રુએ પણ જતાંયું હતું કે માણસની વ્યક્તિગત અને સામાજિક સર્વોચ્ચ ચરમ ઉત્તિ એ જ આર્થ સંસ્કૃતિનું ધ્યેય છે. તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને માટે માણસે પેતાની સર્વ વૃત્તિઓ અને શક્તિઓનું યથાહિં અવલંબન કરવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તે વૃત્તિ અને શક્તિઓ વચ્ચે સાર્ગંજસ્ય અથવા પરસ્પર રેળ હોવો.

જોધવે, અને એ મેળ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી એટલે કે અન્તે આત્માનુ દર્શન વાય એ ઉદ્દેશથી થવો જોઈએ. સ્વીન્ડનાયમા વિચાળ સહાયતા હોવાથી જીવનના સર્વ અંગોમા એમને પરિપૂર્ણ રૂપ છે. એમનુ આધુનિક જીવન સરકારી અને પ્રમાણયુક્ત છે અને એમનામા ધાર્મિક વૃત્તિ સર્વોપરી છે. તેથી સર્વત્ર શાન્તિ અને પ્રેમનુ સામ્રાજ્ય તેઓ એટલા જ માટે ચાહે છે કે તેથી માણસ મ હરેષ્ઠ પુગલુ પુગળી રોધ કરી શકે. આ શોધનો સન્દેશ એમના અનેક નાટકોમા આપણને મળે છે. વૈરાગ્યસાધન અથવા 'ફા'ગુની' નાટકમા હમેશાને માટે બાળક મેલવા માગતા કેટલાક ગખડેલો એક ગુરામા પેસી ગયેલા ડોસાની રોધ દગવા નીકળ્યા છે 'ગળ' અથવા 'King of the Dark Chamber' મા એક ગણી અધાગમા મળતા ગળનું નેત્ર વડે દર્શન કરવા જાય અને અન્ધ દાગ રૂપી ખોટા ગળને જ પોતાનો પતિ ગણીને કવેશ પામે છે, અને આખરે દુઃખરૂપી તપસ્વિ પૂર્ણ કર્યા પછી રાજ સાથે તેનુ પુનર્મીલન થાય છે 'પોસ્ટ' અથવા 'Post Office' મા એક માદુ બાળક ધરમા બેઠું એક પોસ્ટ ઓફિસ દ્વારા રાજના કામગીરી રાહ જુએ છે, અને મદનાડને અન્તે રૂ'લુગરીમા આશુ દાળતા પિતાના કેષતા રાજ પોતે જ બાળકને લઈ જતા આવે છે. 'અચનાયતન'મા બધી બાજુએ બંધ દરેલા અચનાયતન મંડમા એક બાળકની સ્વાભાવિક સ્તતિ વૃત્તિ બધતેની સામે બળવો કરે છે, સરાયાતમા આચાર્ય મુઝવણમા પડે છે અને અન્તે મંડનો અને જગનનો મહાન શુરુ રોનપાશુ લોકોની ગદદથી મર તોડીને બધાને મુક્ત કરે છે આ નાટકોમા દરેકે ધાર્મિક જીવનનો આદર્શ અને તે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવે છે વૃત્તિનો આભાવિક વિકાસ કર્યા વિના કુખનો સ્વીકાર અને મનુષ્ય ઉપર પ્રીતિ એ એમની આધ્યાત્મિક સાધનાની કુચી છે. જેમ રાજ દાગણુમા તેમ જ જીવનમા એ આત્મનિયંત્રણસર દરેક દેહ છે 'આત્માને નાનો કોમ મા રૂ'બધી કોમ મા સડન કરીને મોટા થાયો. આત્મા અમર છે અને પરિસ્થિતિ ફેરવતી છે. સડન કરીને પણ પરિસ્થિતિ ઉપર કાય મેળવી મદાય છે આત્માની ઉપાસના છોડીને અહ દાગની કે રાજનિયંત્રણના પાશ પડે મા આત્માને જ વગળી રહે તે રિવ છે, મગન છે, પગ મુન્દર છે. તેની જ પામના કોમ, તેની જ ઉપામના દો'

આવતી કાલનો પુરુષ

દુનિયામા આજે બે અશાન્તિ છે. દરેક દેશમા અનેક પડો પડેલા છે અને દરેક ને કદમ દાગ સગ જલદી ચાને છે. દરેક માણસને પોતાના

પક્ષનું અથવા પોતાના દેશનું અભિમાન હોય છે. શાન્ત વૃત્તિથી આનો વિચાર
 કરતા મહોમાથી નિગ્રાહના હડગાર નીચે છે. ‘-વા મુઝી? હે પ્રભુ, આ
 બધું આ મુઝી આવવાનું?’ આ સવાલના જવાબમાં મુશ્વરે મોઢલેલા કેટલાક
 શાન્તિના રિગ્ના કેટલીકવાર મળે છે. તેઓ અમુક દેશના હોતા નથી,
 અમુક ધર્મના હોતા નથી. ભૂતકાળનો ઇતિહાસ તેમને બાધતો નથી, વર્તમાન
 કાળની જાતરી તેમને અર્ધ ઢરતી નથી. દૃષ્ટિ આગળ ચાલતો અન્યાય બેઠેને
 તેઓ દુ ખી થાય છે, પણ કંઈ થતા નથી. તેઓ ગઈ કાલના માણસ નથી,
 તેઓ આજના માણસ નથી; તેઓ છે આવતી કાલના માણસ. આજના
 લોકો તેમને સમજી શકતા નથી, આજની પરિસ્થિતિ ઉપર તેમનો કામુ નથી,
 આજની પ્રવૃત્તિ માથે તેઓ બગના નથી આવતી કાલ તેમની છે. ભવિષ્યના
 તેઓ માયિદ છે. દુનિયા જ્યારે આજની પ્રવૃત્તિમાં ગમીપમી છે ત્યારે તેઓ
 શાન્તિથી, દુનિયાને અજાણ્યા, ભવિષ્યની મૃદિ નિર્માણ કરી રહ્યા છે. ૧૯મા
 અને ૧૮મા સદીમાં આપણે માહોમાદે લડતા હતા ત્યારે જેમ અંગ્રેજોએ
 પોતાનું માત્રાજ્ય ધીમે ગૂઢીને જમાવી લીધું, તેમ આ આવતી કાલના લોકો
 આજની દુનિયાની ‘તને ખાઉં કે તારા પાડોશીને ખાઉં’ની મચેલી જાતની
 વચ્ચે ગૂઢા ગૂઢા આજથી જ એ સર્વનાશમાંથી માનવજાતિને ઉગારનારા
 અન્યાય, સમતા, ભાનુના અને ધર્મના સામાજ્યને સ્થાપવાની તૈયારી કરી
 રહ્યા છે.

મનુષ્ય પોતાનું જિન્દગી આજ આજની કાલના પુરોણી આમાલી કરી
 ગયા છે. તેઓ ક્રાન્સના વતની છે હાલમાં પોન્ડીચેરીમાં ગેહ છે પોતાના
 જેવા નવયુગના માણસોને જેમાં જન્મને તેઓ દેશદેશાન્તમાં રહ્યા છે.
 હિન્દુસ્તાનમાં આનીને ઠાઠ મહાન યોગીને મળવાની તેમની ‘લેટ ઇન્ચ’
 હતી, અને અકપિત રીતે ધીમાન અગવિન્દ થોપ બેઠે પગિચા થઈને તેમની
 અભિનાય તૃપ્ત થઈ તેઓ માને છે કે એશિયાનો ઉપકાળ હવે નજીક
 આગે છે અને થોડા જ દિવસમાં હિન્દુસ્તાન, ચીન, જાપાન જેવા પોરત્ય
 રાષ્ટ્રો દુનિયાની આગેવાની કે રો એનિનાના નૈ-ચને માટે નેઓ પ્રયત્ન
 કરી રહ્યા છે.

થોડા જ દિવસ પર ‘-પેટ્ટેને ઉદ્દેશીને’ તેમણે જે એક્ઝી બહાર પાડી
 છે તેમાં તેમણે પોતાની નવયુગની ક પના કાગલસમી મનુષ્ય જાતમાં જાડિ
 વાળી રી ગબીગતાથી દુનિયા આગળ મુકી છે ‘એશિયાનો પ્રભાતકાળ’ એ
 એમની નવી વૃત્તિ છે અગવિન્દ થોપને પોતાનું ‘આય’ માસિક કાઢવાનો
 આગ્રહ એમણે જ કરેલો, અને એમની જ સવાહથી જાપાનમાં એશિયાઈ
 અગ્ર્ય સાધવા માટે ‘એશિયન રિલ્ડ’ નીમવા લાગ્યું છે.

જોઈએ, અને એ મેળ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી એટલે કે અન્તે આત્માનું દર્શન થાય એ ઉદ્દેશથી થવો જોઈએ. સ્વીન્ડનાયમા નિશાળ સહકમતા હોવાથી જીવનના સર્વ અંગોમાં એમને પરિપૂર્ણ રૂપ છે. એમનું આપું જીવન સચ્કારી અને પ્રમાણયુક્ત છે અને એમનામાં ધાર્મિક વૃત્તિ સર્વોચ્ચ છે. તેવી મર્દ શાન્તિ અને પ્રેમનું માત્રા ત્ય તેઓ એટલા જ માટે ચાહે છે કે તેથી માણસ ગદ્ગદેય પુનાણ પુગ્ગની ગોધ દરી સકે. આ શોધનો સદેશો એમના અનેક નાટકોમાં આપણને મળે છે. 'રૈગમ્સાધન' અથવા 'ફાગુની' નાટકમાં હમેશાને માટે બાળક ગદેયા મામના કેટલાક અપેક્ષા એક ગુલામાં પેરી ગયેલા હોમાની ગોધ કરવા નીકળ્યા છે 'ગળ' અથવા 'King of the Dark Chamber' માં એક માણી અધાગમાં મળતા ગળનું નેત્ર વડે દર્શન કરવા નામ છે અને અહીં કાંઈક ઊંચી ખોટા ગળને જ પોતાનો પતિ ગણીને ક્ષેશ પામે છે, અને આખરે કુખરૂપી તપસ્યા પૂર્ણ કર્યા પછી રાજ સાથે તેણે પુનર્મિલન થાય છે 'ગદ્ગદ' અથવા 'Foolishness' માં એક માણ બાળક ધનમાં ભેડે એક પોતે ઓશિત્ર દ્વારા ગળના દાનગની ગદ્ગદ જુએ છે, અને મદદાને અન્તે કુખરૂપી માં આણુ દાળતા પિનાના દેખતા ગળ પોતે જ બાળકને લઈ જતા આવે છે. 'અચ્ચતાપતન'માં બધી બાણુએ બધ કરેલા અચ્ચતાપતન મદમાં એક બાળકની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતા જાળવવાની સામે બાળક દે છે, સ્વતંત્રતામાં આચાર્ય નક્કરમાં પડે છે અને અન્તે મળે અને જગતનો મદદાન ગુરુ ગોનપાગુ વોટોની મળે માં તોડીને બધાને મુક્ત કરે છે આ નાટકોમાં દરિએ ધર્મિક જીવનનો આદર્શ અને તે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવે છે. દરિએ પ્રામાણિક વિકાસ કર્યા વિના કુખરૂપી સીકાર અને મળુ ઉપર પ્રીતિ એ એમની આધ્યાત્મિક સાધનાની કુચી છે જેમ રાજ દાણમાં તેમ જ જીવનમાં એ જ્ઞાનઅધ્યાસક દરિ દે છે 'આત્માને નાનો દેશ માં કુખરૂપી દાં માં, મદદ કરીને મોગ રાઓ. આત્મા મળે અને પન્નિધિનિ લાખુરી છે, સદન મરીને પત્ર પરિસ્થિતિ ઉપર દાણ મેળવી દમાય છે આત્માની ઉપમના દોડીને - નકારી કે નકારાત્મકતાની પાળ પડે માં નાત્માને જ વળગી નેહા તે સિવ છે, અમય છે પદમ હન્દર છે. તે જ નાત્માને કરે, તેની જ ઉપમા કરે.'

પણુ અથવા પોતાના દેહનું અભિમાન હોય છે. સાન્ત વૃત્તિથી આને વિચાર
 કરના મહોમાથી નિરાગ્રાના ઉગાર નીકળે છે: ‘ત્યા સુધી’ હે પ્રભુ, આ
 ખુદ ક્યા સુધી ચાલવાનું?’ આ સવાલના જવાબમા ધ્રુવે મોટલેલા કેટલાક
 શાન્તિના રિગ્ના કેટલીકવાગ મળે છે. તેઓ અમુક દેગના હોતા નથી,
 અમુક ધર્મના હોતા નથી. જૂતકાળનો ઇતિહાસ તેમને આધતો નથી, વર્તમાન
 કાળની જાતની તેમને અર્થ દગતી નથી. દૃષ્ટિ આગળ ચાલતો અન્યાય જ્ઞેધને
 તેઓ દુ ખી થાય છે, પણ દુઃખ ચતા નથી. તેઓ ગમ્મ દાસના માણસ નથી,
 તેઓ આજના માણસ નથી; તેઓ છે આવતી કાલના માણસ. આજના
 લોકો તેમને સમજી ચકતા નથી, આજની પરિસ્થિતિ ઉપર તેમનો કાબુ નથી,
 આજની પદ્ધતિ માને તેઓ ભગવા નથી. આવતી કાલ તેમની છે. ભવિષ્યના
 તેઓ માયિક છે. દુનિયા જ્યાં આજની પ્રવૃત્તિમા ગ્રીપચી છે સારે તેઓ
 શાન્તિથી, દુનિયાને અજાણ્યા, ભવિષ્યની શ્રદ્ધિ નિર્માણ કરી રહ્યા છે. ૧૫મા
 અને ૧૮મા સંક્રામા આપણે મહોમાદે લકતા હતા ત્યારે જેમ અગ્રેજોએ
 પોતાનું સામ્રાજ્ય ધીમે ધીમે ગ્રહીને જમાવી લીધું, તેમ આ આવતી કાલના લોકો
 આજની દુનિયાની ‘તને ખાઉં કે તારા પાટોશીને ખાઉં’ની મચેલી જાલથી
 વચ્ચે ગળા રહ્યા આજથી જ એ સર્વનાશમાથી માનવજાતિને ઉગારનાગ
 ન્યાય, મમતા, ભાતુમાન અને ધર્મના સામ્રાજ્યને સ્થાપવાની તૈયારી કરી
 ગયા છે.

મહાગય પૌન વિશાક આના આવતી કાલના પુરોત્તી આગાહી કરી
 ગયા છે. તેઓ કાન્સના વતની છે. હાલમા પૌન્ડ્રીએરીમા મહે છે પોતાના
 જેવા નવયુગના માણસોને ભેગા કરવાને તેઓ દેહદેશાન્તરમા પ્રયા છે.
 હિન્દુસ્તાનમા આશીને ઝાલ મહાન યોગીને મળનારી તેમની ‘લકટ ઇચ્છા’
 હતી, અને અમરિપન રીતે થીમાન અગ્નિન્દ યોગ જ્ઞેધે પશ્ચિમ વધને તેમની
 અભિયાગા તૃપ્ત થઈ તેઓ માને છે કે એસિયાનો દર કાળ હવે નવુંક
 આગ્યો છે અને યોડાજ દિસમા હિન્દુસ્તાન, ગીન, જાપાન જેવા પોરખ્ય
 મળેલા દુનિયાની આગેવાની કરશે એસિયાના ધૈર્યને માટે તેઓ પ્રયત્ન
 કરી રહ્યા છે.

યોડાજ દિસ પર ‘નાટ્ટોને દેદેશીને’ તેમણે જે ચોપકી મહાગ પાડી
 છે તેમા તેમણે પોતાની નવયુગની કૃપના કાલસગી મહુગ બાણમા ઋતિ
 વાણીની ગબીગતાથી દુનિયા આગળ મુખી છે ‘એસિયાનો પ્રભાતકાળ’ એ
 એમની નવી કૃતિ છે અગ્નિન્દ યોગને પોતાનું ‘આર્ય’ માસિન્દ કાલવાને
 આગ્રહ એમણે જ કરેલો, અને એમની જ સવાલથી જાપાનમા એસિયાઈ
 અંશ સાધવા માટે ‘એસિયન બ્લિયુ’ તીકમવા લાગ્યું છે.

આવા મહાનુભાવની મુલાકાત થવી એ અસાધારણ હોવાં છે.

નાગપુરના ડૉએસનગરમાં એક દિવસ રહેજે તેઓ મહાત્માજીની ઝુંપડી-માં આવી ચઢ્યા. વખત બપોરનો હોવાથી ઘણાખરા મહાસભાના કામમાં રોકાયેલા હતા, પરિચયનો ઉપચાર થયા પછી મેં કહ્યું, મહાશય, આપનું 'કુ ધી નેશન્સ' વાંચીને હું બારે ખુશ થયો. અને લાગે છે સ્વીન્ડના 'ગેશન-લિઝમ' કરતા આપના પુસ્તકમાં ચરોપના રોગનું નિદાન અને તેનો દલાબ વધારે સ્પષ્ટ સમ્બંધોમાં બતાવાયાં છે. -

તેમણે કહ્યું: ખૂતકાળ ગમે તેટલો સુંદર હોય તોપણ તે તરફ તમે પાછા જઈ શકવાના નથી. આવતી કાલની તૈયારી કરો.

મેં કહ્યું: સ્વીન્ડનાથ રાષ્ટ્ર અને પ્રજા વચ્ચે ભેદ પાડે છે; પણ આપે એની કરેલી મીમાંસા અને વધારે ઠીક લાગે છે. સાચે જ રાષ્ટ્ર એ પ્રજાએ જ નિર્માણ કરેલું પૂતળું છે. રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ અને અભિમાનની તે મૂર્તિ છે. પ્રજાને પશ્ચાત્તાપ થાય એટલે પોતાના પાપનો દોષ પોતે જ નિર્માણ કરેલી મૂર્તિ ઉપર ઢાળોં દબને પ્રજા તે મૂર્તિને તોડવા તૈયાર થાય છે એટલું જ.

તેમણે કહ્યું: વાત સાચી છે. હવે નવી પ્રજા નિર્માણ દવાની છે. જેમ વાનરમાથી માણસ નિર્માણ થયો તેમ માણસમાંથી દેવમાણસ નિર્માણ થવાનો છે. આપણી આગળ જેવાં પશુઓ છે તેવો દેવમાણસ આગળ સામાન્ય માણસ થશે.

મેં કહ્યું: જેમ નિર્દૂશ (જર્મન તત્ત્વવેત્તા) માને છે કે સુપરમેન એટલે કે વ્યાધપુરુષ આવવાનો છે તેમ જ આપ પણ શું માને છો કે દેવમાણસ આવવાનો છે? બાકી એ માની લઉં છું કે નિર્દૂશને દલ્લેરો વ્યાધપુરુષ શક્તી છે, ત્યારે આપનો દેવમાણસ સાત્તિકતાનો અવતાર છે.

એમણે કહ્યું: ખરાબર છે. તમને લોકોને વિધાસ નહિ આવે, પણ એવો માણસ આવવાનો તો છે જ. આજે તમે એ સમજી ન શકો, કેમકે તમારી દૃષ્ટિમાં એ જાણે એમ નથી.

મેં કહ્યું: એ વાત ઉપર મારો અવિચાર નથી. દુનિયાની નિરાશાની રિશતિ જોતાં જો કેમ દેવમાણસ આવવાનો હોય તો તે આજે જ આવશે જોઈએ એમ મને લાગે છે.

તેમણે કહ્યું: આજની દુનિયાની અશાન્તિ એ એક વ્યવસ્થા પ્રસવ-વેદના છે. જૂની વ્યવસ્થા તૂટી ગઈ છે. અત્યાર સુધી મનુષ્ય તર્ક ઉપર ચાલતો હતો; જુદાં લીધે જ માણસની ઉત્તમ અત્યાર સુધી થઈ છે. પણ હવે જુદાં જ એની આગળની ઉત્તમમાં વિચરેલ થયા લાગી છે. પાકેલા ધાત્રે જેમ નવો આકાર આપી શકતો નથી તેમ જુદાં જોઈ

શુદ્ધિપ્રધાન માણસ હવેના નવયુગમાં પ્રવેશ કરી રહે એમ નથી, કેમકે તેનામાં પ્રાણ જોડો હોય છે. જે માણસ અન્તઃપ્રેરણાને વધારે મદન્ય આપે છે, જેની અદર પ્રાણ વધારે છે, શુદ્ધિમાન માણસને જે કાંચો અથવા વિચિત્ર લાગે છે તેનો જ નવયુગ છે. આજે નવયુગનો માણસ બ્યારે બોલે છે ત્યારે લોકો તેનો વિશ્વાસ કરતા નથી, તેમને તે ગાડાના લવારા જેવું લાગે છે, કેમકે તે આવતી કાલની વાણી બોલે છે

મે પૂછું આવતી કાલની ભાષા કેવી હશે ? આવતી કાલનો માણસ દુનિયામાં કેમ વર્તેલો હશે ?

તેમણે કહ્યું તે વર્તેલો નથી, પણ નિગમીટી ચક્રને ઇશ્વરને પોતાની માન્યતા વર્તવા દે છે. તે જાણે છે કે આ દુનિયાનો કુલ એકદમ વ્યવહાર એક ચિત્તશક્તિના હાથમાં છે. માણસે પોતાની ઇચ્છાશક્તિ, પોતાનો સકલ્પ તે ચિત્તશક્તિને ચઢી મોખી દેવા જોઈએ

મે કહ્યું એડવર્ડ કાર્પેન્ટરે પણ એમ જ કહેલું છે. પણ આ ઉપદેશ સામાન્ય લોકોને નિર્ગળ બનાવે છે, પુરપાર્યવિહીન બનાવે છે, અકર્મણ્ય બનાવે છે એમ આપને નથી લાગતું ? કેમકે તે ઉપદેશ પ્રમાણે માણસોને પોતાને કહ્યું કરવાની જરૂર રહેતી જ નથી આજસુ માણસને એ ઉપદેશ ઠીક લાવશે.

તેમણે જરા ઉત્તેજિત ચક્રને સાચુ પૂછ્યું શું વ્યક્તિગત ઇચ્છાશક્તિમાં સામર્થ્ય છે એમ તમે માને છો ? શું શક્તિ કેળવવા વ્યક્તિગત સકલ્પને કેળવ્યા વગર માણસનું આવે જ નહિ ?

મારી મામે બેઠેના તે ગભીર પુરુષની છાતી ફૂલીને આકર્ષક થઈ ગઈ. તેમની સફેદ દાઢી તે ગભીરતાને પોષતી હતી તેમના દરેક અક્ષરમાં અદ્વા ઉભગતી હતી તે મોજો પડ્યો

મે કહ્યું આપની વાત હું સમજી શકું છું મેં તે સામાન્ય લોકોની જ દૃષ્ટિ આપની આગળ મુકી હતી. હું આપ કહો છો તેમ સકલ્પસન્ધાસમાં માનું છું અરવિન્દ ઘોષ પણ એ જ રીતે છે

વચમાં જ એક જણે પૂછ્યું અરવિન્દ ઘોષ કયાં જહાઝ આવશે ?

તેમણે કહ્યું થોડા જ દિવસમાં. એમની સાધના પૂરી થયા આવી છે.

અરવિન્દ ઘોષ વિશે વધારે વાત ચાલી તેમાં એમણે કહ્યું : અરવિન્દ ઘોષ જોડેનો મારો પરિચય અણધારી રીતે થયો હું બ્યારે પૉન્ડીચેરી આ ગો ત્યારે હિન્દુસ્તાનના કોઈ મહાન યોગીને મળવાને ઇન્તેજાર હતો. મે એક જગતે પૂછ્યું. તેણે મારી વાત હમી કાઢી, પણ મે કહ્યું, મારી

તીવ્ર ઇચ્છા છે એટલે કોઈ મહાન યોગી હોતો તો જોઈને જ. યોગી જ દહાડામાં ઉત્તરથી આવેલા અરુવિન્દ શોષ મને મળ્યા.

ત્યારપછી મેં એમને એમના જાપાનના પ્રવાસ વિશે પૂછ્યું. જાપાનના બવિધ્ય વિશે એમની શ્રદ્ધા અસાધ્ય હતી. મેં કહ્યું: જાપાનની હાલની પ્રવૃત્તિ જોઈને જાપાન વિશેનો મારો આદર વધતો નથી. શું ત્યાંની 'કોયુકુકાઇ' સંસ્થા આપના વિચારો સાથે મળતી છે? શું જાપાનમાં સામ્રાજ્યમંદ ઉત્પન્ન થયો નથી?

તેમણે કહ્યું જાપાનમાં બે પક્ષ છે. એક પક્ષ સામ્રાજ્યવાદી છે ખરો, પણ ખીજો સામ્રાજ્યવાદ છોડીને એશિયામાં બહુભાવનો પ્રચાર કરવા માગે છે મેં વચમાં કહ્યું. અને જાપાન 'મોટાભાઈપણું' બોળવા માગે છે? એમણે કહ્યું. ના, ના; એ પક્ષ સગતા ચાહે છે

મેં પૂછ્યું: ત્યારે તમારું 'એસિયન ગિયુ' શા માટે કારિયા ઉપગ્રી જાપાનની સત્તાનું સમર્થન કરે છે?

તેમણે કહ્યું: જાપાન કોંગિયોને છોડી દે તો બીજા તેને ખાઈ જાય. મેં કહ્યું: અને તેથી જાપાન પોતે જ તેને ખાવા માગે છે? જાપાને કોંગિયામાં કેટલાં વર્ષો છે

તેમણે કહ્યું: હું અન્યાયનું સમર્થન કરવા નથી માગતો, પણ જાપાન માથે સાગ લોખ એશિયાઈ ઐક્ય પ્રચારિત કરવા માગે છે તેમની વાત કદે છુ. તેઓ બધે સ્વગત્ય ચાહે છે જાપાની લોકો ને 'ટેનો'ની વાત કરે છે તે કોઈ દુન્યવી વાદચ્છાલ નથી, તે આભ્યાત્મિક અને સામાજિક આદર્શ છે. તેઓ ઇશ્વરી સામ્રાજ્ય, ધર્મનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન થાય એવું ઇચ્છે છે.

ત્યારપછી હાલની પરિસ્થિતિ વિશે વાત ચાલી. મેં કહ્યું. અમાગી લડત માં અમે ને પંડુમગનો વિરોધ કરીએ છીએ તે પણ નિરપ્રહુનું જ એક સ્વરૂપ છે, કેમકે પશુમગ વાપગુ એ ઇશ્વરની સત્તા પોતાના હાથમાં લેવા જેવું છે.

તેમણે કહ્યું. તે બધું ઇશ્વરના હાથમાં સોંપી દે. ઇશ્વરના હાથમાં એક ઓળંગ બનેા અને ઇશ્વર દગવે તેમ કરે. મહાત્માજીની પ્રવૃત્તિ વિશે માગ મનમાં પૂરતો આદર છે. તેઓ ભારે દામ કરી ગયા છે. હવે તમારે હિન્દુ ગ્તાનની અદર ઐક્ય વધારવું જોઈએ, સંઘટિત દામ કરવું જોઈએ.

મેં તેમને પૂછ્યું. મહાશય, આપ આશ્રમમાં ક્યારે પધારશો? આ સુલાગતથી આપનો વધારે પરિચય થાય એવી લાલસા ઉપજ છે.

તેમણે કહ્યું હા, હું આશ્રમમાં જઈ આવીશ મારી ગહેણી તમાગ જેવી જ છે, એટલે આશ્રમમાં ગહેવામાં મને કશી અગત્ય પડવાની નથી

નેમને ખીજે ક્યાંક જવું હતું. તેથી તેમને પરાણે હાલું પડ્યું. અગાધ વિદ્યા હોવા છતાં આટલી નમ્રતા, વિચાર કંડામાં હંડા હોવા છતાં આટલી સાદી ખાયા, ભવિષ્યમાં જોવાની યજ્ઞિ હોવા છતાં આવી સાદી શ્રુતિ જોઈ કે વિસ્મય પામ્યો. એ કુંપડી છોડી ગયા તોપણ ધણા વખત સુધી એમનાં વિચિત્ર કેન્ય કિચ્ચારવાળાં અંગ્રેજ વાક્યો મારા દાનમાં ગુજરાતી હતાં અને એમની ખાત્રિ સમી તીક્ષ્ણ સૌમ્ય દષ્ટિ આંખ સામે તરી રહી હતી.

મુક્ત હાર્ય

આવતી કાલે ગાંધીજીની જન્મતિથિ છે. આવતી કાલે તેમને ૫૪મું વર્ષ થશે છે. અનેક જણ આવતી કાલે તેમની જન્મન્તિ ઉજવનાર છે, પણ મોટે ભાગે તેમની જન્મન્તિ અંગ્રેજ તારીખ પ્રમાણે બીજી અક્ટોબરે ઉજવાશે.

તેમના ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજિક વિચારો સાથે કેટલાકને વિરોધ છે. પણ ગાંધીજી આ ૫૩ વર્ષનું ચરિત્ર અલૌકિક છે એ વસ્તુને કોઈ છનકાર નહિ કરે. ૫૩ વર્ષ દરમિયાન તેમણે એક પણ ભ્રાંતિની જોડે શુભતા બાધી નથી એ જ વસ્તુ તેમના જીવનની અલૌકિકતા સિદ્ધ કરવા સારૂ બસ છે.

આજ સુધીની જીંદગી તેમણે નાનીમોટી લડાઈઓ લડવામાં જ ગાળી છે. 'લડવા સારૂ જ તેમનો જન્મ છે એમ કહીએ તોપણ ચાહે. અને છતાં તેમણે એક પણ માણસ સાથે વેર રાખ્યું નથી એ કંઈજોછો પુરુષાર્થ નથી.

દશિષુ આફ્રિકામાં તેમનાથી વિરુદ્ધ વિચાર ધરાવનારા કેટલાક લોકોનું એક સિદ્ધમંડળ જનરલ સ્મિથને મળવા ગયું હતું. પોતાનું કહેવું જનરલ સ્મિથના મન પર બરાબર ઠસાવવા જેટલું બાધાનું યાન અથવા કુશળતા તેમના કોઈનામાં ન હતાં. તેમણે મહાત્માજીને જ વિનંતિ કરી કે આપ અમારે ખાતર આટલું કામ કરી આપો. મહાત્માજીએ તે કામ કરી આપવાનું દમ્બ ક્યું અને તેમને પૂરપૂરા સન્તોષ આપ્યો.

આ પ્રગંઘમાં મહાત્માજીનું નિખાલસપણું અને અજાતયયુપણું જેટલાં તરી આવે છે તેટલી જ પોતાના વિરોધીના આ શુભની કદર કરી તેના ઉપર મંપૂર્ણ વિશ્વાસ મુકનાર પેલા બાપ્તિસ્તાની શ્રદ્ધા પણ તરી આવે છે. પોતાના નિખાલસપણાથી ગાંધીજીએ કેટલાયે યુગને મિત્ર બનાવ્યા છે, કેટલાયે જણને મનજનનાનો પાક બણાવ્યો છે અને જ્યાં દેષ, મત્સર અને હેતર-

પીડીતું નાશ્ય દતું ત્યા ધર્મીયુક્તના નિયમેનં માન્યતા અપાસી છે.

ધર્મને મને જતા આપણું કોઈ કાને નુકસાન થરાનું નથી એ મદાત્માજીની આ આત્મની દુનિયામાં અપીક્ષિત છે એમાં શક નથી 'ધર્મને મને, ત્યા અને અહિં સાંનં મને સ્વરાજ્ય નહિ મને તો તમે ધર્મ છોડશો કે સ્વરાજ્ય ?' એવો સવાલ જ્યારે લોકો તેમને પૂછે છે ત્યારે તેમને કેટલું દુઃખ થતું હશે ? કેટલો આધાન પડેલો હશે ? મનનજ્ય એ હજી મનુ હોય તો તે સપૂર્ણ ધર્માગમથી વગરવિલગે મળસી જ નેતરે એ તેમની શ્રદ્ધા છે, અને આજ મુખીમાં પોતાના પુરુષાર્થથી તેમણે મનુષ્યથી આપી શકાય તેટલું પોતાની શ્રદ્ધાને મૂળ સ્વરૂપ આપ્યું છે બીજા મનુષ્યને તેમણે જોઈમાં પૂર્ણ એટલાથી જ કેટલાકની તેમના માર્ગ ઉપર શ્રદ્ધા ઊભી થઈ છે, પણ તેમની દેહ પગની શ્રદ્ધા હજી અચળ છે.

મનુષ્યપ્રાણીએ કેટલોયે અન્યાય કર્યો હોય અને કેટલાયે પાપ કર્યા હોય તોય ! મનુષ્ય એ મનુષ્ય છે, તેને આખરે ધર્મનો સ્વરૂપ મળે જ, એની તેમની અમર શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધાથી જ તેઓ બધું સહન કરે છે અને સદીને પોતાની શ્રદ્ધા બીજામાં રહે છે. તેમજ બીજાને જેનું નિર્મળ મુખ દાસ્ય એમની એ શ્રદ્ધાનું જ પતિબિન્ન છે. લોકનાર્તામાં જે વર્ણન આવે છે કે પરિત પુત્રોના દાસ્ય સાથે પુષ્પ અને મોતીના પોશ્ય ગરે છે તે ગાંધીજીના હાથમાં ચરિતાર્થ થયું છે.

કેટલાક પાસે વિશ્વરિજથી તક્ષણ હોય છે, કેટલાક પાસે વિશ્વમોહિની મનુગ્રાહ હોય છે, કેટલાક પાસે વિશ્વવશી રૂપ હોય છે, કેટલાક પાસે વિશ્વ ભયંકરી સત્તા હોય છે. ગાંધીજી પાસે આમાનું એકે નથી તેમની પાસે ફક્ત વિશ્વપ્રેમી હાસ્ય છે અને તે એક વિશ્વપ્રેમી હાથની અંદર ઉપર વર્ણવેલી બધી વસ્તુઓ સમાઈ ગઈ હતી કે આ પરિત હાથે વડીલોને વરા કર્યા છે, બાળકોને વરા કર્યા છે, ચોર તૂટાગ અને ખૂની લોકોને સમાજના હિતેન્દ્રુ મનાવ્યા છે, ધૂર્તોને લગ્નિજલ કર્યા છે, દીર્ઘચૂરીઓને હથેલી બનાવ્યા છે, દુષ્ટિયાને સતોખ્યા છે, પારકાઓને પોલીસ બનાવ્યા છે, જમરેલાઓને સુધાર્યા છે, રિખૂટા પડેનાઓને નેડી દીધા છે અને કદરૂ વિશ્વધીઓને દિનોનન દોષ્ટ બનાવ્યા છે.

આના આ હાસ્યનું શું બંદુ હશે ? આ હાથમાં કયું સ્ત્રાપણ હશે કે જેમાં આટલી અપૂર્વ સક્રિયતા જગેલી છે ? આ હાથમાં કૃત્રિમતા નથી, સ્વાર્થ નથી અને અહ કાર પડી નથી એમાં સત્ય છે, અહિં સા છે, વિશ્વપ્રેમ છે, આભે પડ્યું છે એમાં દાખ્ય છે, પદત્તિપ્રવેશ છે, અમૃતસંજનની છે એ જ એનું બંદુ, એ જ એની સત્તા, એ જ એની મોહિની. મગાને સ્વચ્છ ત્રોત જેમ અવિચ્છિન્ન વહે છે, ઘડીમાં ગળી જાય છે, ઘડીમાં તગિત

ચેષ છે અને ઘડીમા મુધાવદન શીખી જાળનાટ હમં છે તેમ ગાંધીજીની પવિત્ર મૂર્તિ અનેક વૃત્તિઓમા એક જ વિશ્વપ્રેમ દાખવે છે.

તેજસ્વી દીપકની પ્રભા તો મરી રહેવાય છે, પણ નિર્મળ મણિઓમા જ તે પ્રકાશ ઝીલવાની અને પોને પ્રકાશિત થવાની શક્તિ હોય છે, તેમ ગાંધીજીના અયૌકિક તેજનો પ્રભાવ પરિવ્રતિ હત્યો પણ સૌથી વધારે પડવાનો અને તેમનામા વિશ્વપ્રેમની શક્તિ પ્રગટ થવાની, એવાઓના જીવનના રોમરોમમાથી સ્વરાજ્ય ઝળવાનું. તેમને માટે તો અનન્ય માગવાપણું પણ નહિ રહે અને મેળવવાપણું પણ નહિ રહે.

ભક્તિની દષ્ટિ

જનસમાજમા જે દાની ગૃહસ્થની બહુ કદર વાય છે તેજ જો સંન્યાસ અહણ કરીને સર્વજનો ત્યાગ કરે તો તેની તેટલી કદર થતી નથી મંન્યાસી સમાજથી બહાર ગયો તે દુગથી પૂજનીય છે, તેનું અનુકરણ ન થઈ શકે, એટલું જ નહિ પણ તેના વચનો પણ અદ્વારપદ ન ગણાય જનસમાજમા આ વૃત્તિ શા માટે હશે? જનસમાજ પોતે મોહનો—દુર્જનતાનો ઉપાસક છે. જનસમાજની એ દુર્જનતાનો કદ પણ અશ જે માણુસમા હોય તેજ જનસમાજને આસપુરુષ ગણાય છે જેમ શુદ્ધ પ્રાણુવાયુ માણુસ મહન કરી શકેતો નથી તેમ શુદ્ધ તત્ત્વ જનસમાજથી જીવી શકાતું નથી

સામાન્ય જનસમાજ વ્યવહારમા હમેશા હેતુગમ્ય છે, તેથી શકાની દષ્ટિ એ જ મુનક્ષિત દષ્ટિ છે એમ લોકમત થઈ ગયો છે જેટલો વિશ્વાસ આપણે નિન્દા ઉપર રાખીએ છીએ તેટલો સ્તુતિ ઉપર નથી નખતા ઉત્સાહી માણુસ કરતા સાવચેત માણુસને આપણે વધારે ડાહ્યા માણુસે છીએ ભક્ત કૃતા ટીકાકાર વધારે મોટા પડિત ગણાય છે આને લીધે સમાજમા એક નિયિત દશ ઉત્પન્ન થયો છે માણુસ પોતાની દુર્જનતા દાકવાનો પ્રયત્ન કરે, પોતાની એમ પ્રગટ કૃતા શરમાય એ સમજાય એવું છે પણ ઉપર વળુવેલા લોકમતને લીધે તો માણુસ પોતાનો ઉચ્ચમા ઉચ્ચ આદર્શ, પવિત્રમા પવિત્ર નિષ્ઠા અને ઉદારમા ઉડો અભિપ્રાય પ્રગટ કરતા શરમાય છે મમાજની એ પૂર્વિમ દશા ઘણા લોકોને અસહ્ય થઈ પડી છે ધૂમાડાનાગી દવામા શ્વાસ લેવો જેટલો અધરો છે તેથી નૈનમિકે જીવન વધારે અરુ ધર્મપડ્યું છે

ગાંધીજી જ્યાં સુધી ગિ ગા રી હના ત્યાં સુધી તેમની ડાહ્યા માણુસમા

ગણના થતી હતી જે દિવસે—જે દુર્જન ક્ષણે તેઓ 'મહાત્મા' થયા તે દિવસે તેઓ તરંગી બન્યા હતા. તોમોએ હવે પછી એવું નોંધે તેમની નવાહ જે અત્યાગ સુત્રી 'હાપણમરેલી' હતી તે હવે જોખમનરેલી થઈ ગઈ છે. દુર્ગથી જ એમનો પૂજો, પામે ન જાઓ મહાજન મહાગજનો હુમ્મ છે અને નવનુન. તમે પણ એવને દુર્ગથી ગાંધીજી વિશે જે કહેવું હોય તે કહેજો તમને હાસિગાઝ કદીશ, હુમ્મ આગમવાળા મુનિ, મમાજનોતા પણ ગણીશ. પણ જો એ 'મહાત્મા' પામે વધા નહકે જનો તો ખગીન જાણજો કે જે નિર્ણય 'મહાત્મા' વિશે અમે ગાળો છે તે જ નિર્ણય તમાર વિશે પણ લખેનો જે વળી તમારી તો જમણી દુર્ગમાં થશે હાપણમાથી અમે તમને કાઢી નાખીશું, અને મહાત્માપગામાં તો તમે પેગી રહવાના નથી, એટલે તમે તો અતોખટ તતોખટ થઈ જાવો જ જવાના.

સનાતનુ આ શરમાન મે ધણા વખતથી સાબળ્યું છે અત્યાગ સુધી હું એને વશ વર્ત્યો પણ ખરો જ્યા સુત્રી ગાંધીજીના સદરાસમા હું આજો નહોતો, જ્યા સુધી તે સપિને ચરણે મારું હુમ્મ જીવન મે અર્પણ કર્યું નહોતું ત્યા સુધી ગાંધીજી વિશે જોલવાનો અને અધિમાગ હતો ગાંધીજીના ગુણદોષ ચર્ચવા જેટલું હાપણ માગમા છે એ સમાજે સ્વીકાર્યું હતું ગાંધીજી વિશેનો મે લખેનો પગિચા પ્રમસકો છાપમા અને વાચકો વાચતા પણ મે જૂલ કરી હાપણની મપાદા જોળગીને હું ભક્ત બન્યો અને લાગે છે કે એ દિવસથી અને દિવ્ય દટિ મળી પણ સમાજ મહે છે ' તે જ ક્ષણે તમે આધગા થઈ ગયા' મે સમાજનો નિર્ણય સ્વીકાર્યો અને ગાંધીજી વિશેના પ્રેમોત્સાહ કે અનુભવના નયનો પણ ન હિન્ચાવાનું મત લીધું આજ લગી બનતા સુધી મે એ મતનું પાનન કર્યું છે પણ હવે મારે ગાંડપણ વધી ગયું છે સમાજ સરકારની આજમા હું રહ્યો નથી, સમાજનું સાસન તોડવા હું ખેડો છું આ કાયદાનો ભગ સવિનય છે કે અવિનય એ હું જાણતો નથી આજે જાણવાની હિન્ચ પણ મે ગખતો નથી જો મારાથી વધારેપડતું જોલાઈ જાય અથવા હિન્ચ જાય તો એને માટે જવાબદાર સમાજ છે ગુલામ જ્યારે સ્વતંત્રતા અખત્યાગ કરે ત્યારે તેમા જો તે કઈ અતિરેક કરે તો તેની જવાબદારી ગુલામના માલિકને ગાયે છે મમાજનો જુલમ આજ સુધી સજ્ન કર્યો જનમા જેમ વરાગ રોખી રાખવાથી એજીન રાખી જવાનો પ્રમગ આવે છે, તે જ પ્રમાણે અત્યાગ સુધી સમાજનું બધન સ્વીકારીને જાયેલી વૃત્તિ આજે બધન તોડીને બહાર નીકળે છે આજે માગ વિચારો સમાજને સમજાવવા ખાતર હું નથી નોવી ગખતો તમાજ ગાડો છે એ જાણીને અને એ જાવનાની હિન્ચ દસમા આવીને હું આજે લખવા મ શુ છું

હું મહાત્મા ગાંધીને હજારી પુરુષ માનું છું એટલે તેઓ મનુષ્ય નથી એમ હું નથી કહેવા માગતો તેઓ મનુષ્ય છે મનુષ્યમા જે જે વિદ્યા અને વિદ્યુત્ત્વ આવી શકે તેને તેઓ આધીન હતા અને હજી છે ગાંધીજીમા દૈવી શક્તિ પ્રગટ થઈ નથી હવે પછી પ્રગટ થશે એમ મને લાગે છે છતાં તે પ્રગટ થાય કે ન થાય તેની મને રિક્ત નથી ગાંધીજી જે અનતારી પુરુષ હોત તો હૃદયને સાક્ષી રાખીને હું કહું છું કે તેમને હું ન પૂજત તેઓ 'ધી પુરુષ' છે તેઓએ શ્રદ્ધા કેળવી છે સમાજ જેમને અનતારી પુરુષો ગણે છે એવાઓના ગાઢ પરિચયમા આનનાનું સદ્બાળ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે એના ભોક્ષા વિશે મારો મનમા સમાજને છે એટલો જ આદર છે પણ ગાંધીજીએ જેટલી શ્રદ્ધા કેળવી છે તેટલી તો હું કયાંયે જોઈ શક્યો નથી અને એથીયે વધારે ગાંધીજીનો ભક્ત થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મને ગાંધીજી જે શ્રદ્ધા આપી શક્યા તે બીજા કોઈ આપી શક્યા નથી ગાંધીજી પોતે કહે છે કે મને આત્માનું સંપર્શ દર્શન થયું નથી એ વચનમા મારો પૂર્વ વિશ્વાસ છે છતાં તેમને આત્માનું જેટલું દર્શન થયું છે તેટલાથી જ તેઓ ચારીકાને આત્મનાદી બનાવી રહ્યા છે, દુર્નિર્ણને સખળ કરી રહ્યા છે મને શ્રદ્ધા છે કે એમના સહવાસથી મારો આત્મા જાગૃત થશે

ગાંધીજીને હું પૂછું છું, એમને હું દૈવી પુરુષ કહું છું, તે તેઓ દેશ સેવક છે, ગજદારી પુરુષ છે અથવા અત્યંત નીતિમાન છે એટલા માટે બિનકૃત્ય નહિ હું ગમે તેવો તોપણ આત્માર્થી છું, અને તે આત્મા ગાંધીજી પાસેથી મળશે એની મને શ્રદ્ધા છે

‘સત્યાનાસ્તિ પરો ધર્મ’, ‘સત્ય લેવ વરસહ’, ‘અમય વૈ વ્રણ’, ‘He who has realized the soul can change the whole world’ વગેરે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન સત્યપ્રેરણના વચનોનો સાક્ષાત્કાર ગાંધીજીમા જ મેં જોયો.

જેમ જેમ ગાંધીજીના કવનનું ચિન્તન કરું છું તેમ તેમ હું એ નિશ્ચય પર આવતો જાઉં છું કે તેની અંદર શરૂઆતથી ચેતના છે, વદ્વેષનો તે પ્રવાહ નથી ગાંધીજી હિન્દુસ્તાનને માટે છે—દુનિયાને માટે છે એ પણ દિવસે દિવસે વધારે પ્રતીત થતું જાય છે સ્વામી વિવેકાનંદ કહેતા, ‘સત્યપ્રેરણા દુનિયાથી અગાધ હિમાલયની શુદ્ધઓમા પોતાને પૂરી દે અને ત્યાં પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે તોપણ દુનિયાની તે જ ક્ષણે ઉન્નતિ થાય છે’ આ વચનમા પહેલા મને કવિની અતિશયોકિત લાગતી હવે મને તે જ વચન સ્વાભાવિક સત્ય જેવું લાગે છે ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ ગાંધીજીમા એકત્ર ર્યો ■ દુનિયામા હજારો વર્ષ સુધી ચાલતી આવેલી ત્રિવિધ અશાન્તિ મટાડવાની બૈરોપમિ ગાંધીજીના હાથમા આવી ગઈ છે

પાંચ વર્ષ ઉપર સિંધ દેહરાજાદમાં મીરાની કબરમાં બેસીને હિન્દુ-સ્તાનનું બચિષ્ઠ હું જોઈ શક્યો હતો. નજર આગળ જ્યાં લોહીનો પ્રવાહ અને વિનાશનાં ચિહ્ન પડ્યાં હતાં. એ લોહી અંગિઓનું ન હતું, પણ આપણા દેશવાસીઓના પરસ્પર આલતા વિદ્રેષ અને ક્ષત્રને પરિણામે રેડાઓનું હતું. તે દાગે હું રાષ્ટ્રમનધર્મને માનનારો હતો, હું લોહીતરંગો હતો, હતાં તે રધિરપ્રવાહ જોઈ રું સ્તંભિત થયો, હિંમત થયો અને ગદગદ થઈને મેં પ્રજાની પ્રાર્થના કરી કે 'હે પ્રજા, આ દરમિયાન સાચું ન નીવડે.' ગાંધીજીના પરિચયથી હવે મને શાન્તિ મળી છે. ગાંધીજીના ધર્મની મોહિની 'અપરિત-પટનાપરીવર્તી' છે એ મેં જોયું છે. જે સત્યનું પોલન કરે છે, જે સત્યને વફાદાર રહે છે તેને દુનિયાનું કશું તત્ત્વ અદૃશ્ય રહેતું નથી, તેને અગમ્ય વસ્તુ પણ દૃષ્ટિએચર થાય છે, એ શક્ય હવે. કલ્પના થઈ છે.

ગાંધીજીનો ધર્મ—સનાતન ધર્મ દુનિયામાં જ્યાં પેઢાદવામાં આવ્યો છે. દેશેદેશના દિવ્ય પુરોહિતે તેનું માદાત્મ્ય સમજાવ્યું છે. જાપાનીઓએ ગાંધીજીનો સન્દેશો સાંભળ્યો છે. ચીનમાં તે પ્રસાર્યો છે. મુસલમાની આત્મ તેનો પાક શીખી રહી છે. યુરોપના મજૂરો આગળ તેનું વાચન થયું છે. ગાંધીજીએ પુગલમ પ્રવર્તાવ્યો છે એમાં કંઈ સંકે નથી. હવે મુક્તિનો અન્ત આવશે, વેર શમી જશે અને આત્માનો ઉદય થશે. વ્યક્તિઓમાં આધ્યાત્મિક જાગૃતિ કરનારા સદ્ગુણ ધણા થઈ ગયા છે. વિસિદ્ધ સમાજને અધ્યાત્મપરાયણ કરનાર અવતારી પુરોહિ પણ ઓછા નથી થયા. પણ હવે જગદ્ગુરુનું કામ છે. ગાંધીજી તે જગદ્ગુરુ છે કે તે જગદ્ગુરુનું આગમન સૂચવનાર,—તે આગમનની તૈયારી કરનાર અરુણ છે તે હું જાણતો નથી, જાણવા માગતો પણ નથી. નિશાનો અન્ત આવ્યો છે અને પ્રકાશ ફૂટી નીકળે છે એટલું જ મદદાવાન માણસને જાસ છે. ગાંધીજીની મદાવીર, જુદા કે શીશુની જોડે હું સરખા-મણી નથી કરતો. પણ તેમજો જે ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો છે તે જૈન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ અને ભાગવત ધર્મનો નિષ્કર્ષ છે અને તેથી એ ત્રણે કરતાં ચઢિયાતો છે એમ હું માનું છું.

આત્મનિષ્ઠ 'મહાત્માજી'

મહાત્મા ગાંધીજી વિશે આજે હું નવું શું લખું? ગમે વરસે મહાત્માજી વિશેના મારા ઉદ્દારો 'દક્ષણમૂર્તિ'ના વાચકોને મેં ભેટ કરેલા જ છે. આજ પાંચ છ વરસથી જે ધર્મમૂર્તિનું હું અનન્ય ધ્યાન કરતો આવેલો છું તેને

વિગે બાર માસની અંદર બારે ફેરવાઈ જાયો પડે એવું તો ન જ હોય. એટલે ગમે વગર મે જે સંકારો વર્જ્યા છે તે જ આજે દરનું થયા છે એટલું કહું તો ખસ છે.

૭૧. આ બાર માસ નિર્જળ નીવડ્યા નથી આ વગર એક અપૂર્વ અનુભવ મને મળ્યો છે સ્વામી વિવેકાનંદે એક દેહાંતે લખ્યું છે કે સાચા સંન્યાસીને માટે આધ્યાત્મિકતાનું દાન કરવું એ સહેલી વાત હોય છે જેમ કેળું મિત્રો કંઈક સુંદર વસ્તુ બેટ આપીને છીએ તે જ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ અથવા દૃષ્ટિ પણ આપી શકાય છે મહાત્માજી આ રીતે દેહાંતવાગ્નેતન્તેતામા આનું ચૈતન્ય રેડી દે છે ક્ષીણસ્ત્રીતસ્ત્રિની સામગ્ર્યતામા જેમ જેતન્તેતામા રેલ આવી જાય છે તેમ છેક નાસ્તિક માણસમા પણ એકાએક સાધુના આવી જાય છે મહાત્માજીની આ શક્તિ આ વગર હું ખાસ જોઈ શક્યો છું તેમને પૂડો તો તેઓ તો ના જ પાડે બાગક પોતાની પ્રસન્ન મુદ્રાથી સૌને પોતાનું દુઃખ બૂલાવે છે, પણ એ વાતની બાળકને પોતાને ક્યા ખબર હોય છે ?

વિધિની લીલા વિચિત્ર છે મહાપ્રયાસે અનેક સૈકાઓ પછી તે એક સાચો માણસ પેદા કરે છે. ૭૨. બધા લોકો તેને ઝોળખી શકે એવી ગોઠવણ કરનામા તે દંત્રુસ બને છે. સરસ્વાતમા મહાત્માજી અચાત હતા ત્યારે તેમને કોઈ ઝોળખતું નહોતું ત્યારપછી જ્યારે તેઓ ગાંધીય જીવન ઉપર સ્થેનસાજ અસર પાડવા લાગ્યા ત્યારે દરેક જણે તેમને ૧૫૫ ગેંગસમજ કરી લેવામા જ સાર્થકતા મળી અને હવે તો લોકોના હૃદયમા તેમણે એટલે સુધી પ્રવેશ કર્યો છે કે હવે તેમને કોઈ સમજી શકે એમ નથી. જેમ આખમા પોલી વસ્તુ આખી જોઈ શકાતી નથી તેમ અહીં પણ થયું છે

આશ્ચર્યવત્ત્વદયતિ કચ્ચિદેન

માશ્ચર્યવદ્દતિ તથૈવ ચાન્ય ।

આશ્ચર્યવચૈનમન્ય દુષોતિ

શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ જ ચૈવ કચિત્ ॥

૭૩. મહાત્માજીનું જીવન છેક સાદું છે સાધુજીવન સાદું જ હોય. જોઈ આત્માનું રક્ષણ થાય, આત્માનું પોષણ થાય, આત્માનો વિકાસ થાય તે જ કરવું. આત્મા તરફ દૃષ્ટિ રાખી કરેલું કાર્ય કોઈ કાળે, કોઈ હાલતમા અને કોઈ કાળે કોઈનું પણ નુકસાન ન કરી શકે એટલી શ્રદ્ધા ગાખવી. રસ્તા પગના ડાકના ચાબલામા કાગળ નાખીએ છીએ તે વખતે આપણા મનમા સંપૂર્ણ ખાતરી હોય છે કે અમુક કલાક પછી અમુક ચુનામે આ કાગળ જરૂર પહોંચી જવાનો. આ ખાતરીને માટે ટપાલ

ખાતાની બંધી વ્યવસ્થા અને તેમાં કામ કરનાર માણસોની નામાવલિ જાણવાની જરૂર નથી હોતી. તારની અંદર તારખાણુ જ્યારે બટન દબાવે છે ત્યારે તેને ખાતરી હોય છે કે હજાર માઈલ પર તે જ હાથે લેવો જ અવાજ પેદા થાય છે. તે જાણવા માટે તે વિજ્ઞાનીના પ્રવાહ સાથે દોડી જતો નથી. આપણે પોતે જ આપણી પોતાની શરીરરચના ક્યાં જાણીએ છીએ? છતાં આપણે વિશ્વાસ તો છે કે આપણે જે અન્ન ખાઈએ છીએ તેનું જ લોહી જાની શરીરને પોષે છે. આનું જ નામ શ્રદ્ધા છે. આધ્યાત્મિક વિષયો વિશે પણ આવી જ દૃઢ શ્રદ્ધા હોય તો, માણસનું જીવન સાદું, નિશ્ચિન્ત અને સુખકારક બને છે. મહાત્માજીના આત્મવિશ્વાસનું મૂળ આમાં જ છે. તેઓ સાચાંક થઈ વિચાર કરવા બેસતા નથી. આજે સેવિંગ્સ બેંકમાં રૂપિયા ચુકી આણું છું, આવતી દાંહે તે મને મળશે કે નહિ, એની શંકા કોઈ કરતું નથી. પણ આજે નિર્વેર થઈ પ્રેમથી હું વર્તું છું એની અસર સમાજ ઉપર ઘણી કે નહિ એ વિશે સાચાંક રહેનારાઓની સંખ્યા દુનિયામાં ઓછી નથી. દુનિયામાં બધે નાસ્તિકતા જ ફેલાયેલી છે અને તેથી માણસ હાથે કરીને દુઃખી થાય છે.

મહાત્માજીનું ચૌર્ય ક્ષિતિય સસ્તનવ જેવી જગદવ્યાપી સસ્તનવ સામે લડવામાં નથી, પણ અન્તરાત્માના અવાજ સામે અસંખ્ય લોકો પોકાર કરે તોપણ તે પોકારને કાન ન દેવાની દ્વિમત ધરાવવામાં છે. તેઓ નથી રાજનિષ્ઠ કે નથી રાષ્ટ્રનિષ્ઠ; નથી શાસ્ત્રનિષ્ઠ કે નથી સમાજનિષ્ઠ. તેઓ તો એક આત્મનિષ્ઠ છે. તેથી જ રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર, સમાજ અને શાસ્ત્ર તેમને વશ થઈ જાય છે. આજની દુનિયામાં આત્માર્થી માણસ કેવો હોવો! જોઈએ એનું તાદૃશ ચિત્ર તેમણે દુનિયા આગળ રજૂ કર્યું છે.

તમેવૈવ જાનથ બ્રાહ્મણ, બ્રમ્યા વાયો વિમુચ્ચ । અમૃતસૈવ હેતુઃ ।
તમેવ વિદિત્વાહિતિમૃત્યુમેતિ । નાન્યઃ પત્યા વિહતેડ્યનાય ।

વ્યવહારકુશળ મહાત્માજી

હુંદેવ હું આ દેશનું કે મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતા પણ સિદ્ધ કરવી પડે છે !

‘મહાત્માજી આદર્શ સૃષ્ટિમાં વિહાર કરનાર એક તરંગી માણસ છે. તેઓ અનતરાત્રનું ધર્મરાત્રની પેઠે આખી દુનિયાને સજ્જન સમજે છે. પોતાના મનમાં જે કંઈ આવે છે તે પૂર્ણપણે વ્યવહાર્ય છે એમ માનવા નેટલા

તરંગી છે. સજ્જનતાથી રાજનીતિના ખેલ ખેલવાની હિંમત ધરાવનારા ધર્માન્ધ છે. સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય મેળવવાની હિંમત રાખનાર બાધા છે. ૨૫૫મા સમાજને બ્રહ્મચર્યનો ઉપદેશ કરનાર શેખચલી છે. અહિંસાને ખાતર રાષ્ટ્રના સર્વસ્વને ગુમાવી ખેસનાર મતાચ્છી છે.’—આવી આવી દીકાઓ મહાત્માજી પર કેટલીયે ચઢી ચુકી છે. છતાં આખું રાષ્ટ્ર મહાત્માજીનું જ હૃદયું માન્યું છે; દીકા કરનાર ડાહ્યાકમરાઓની વાતને તો કેઈ કાને પણ ધરતું નથી. આ કેવી રિયતિ કહેવાય ? દગવિદ્યાથી જ દુનિયા નબી શકે છે એમ માનવામાં જો વ્યવહારકુશળતા રહેલી-હોય તો બેશક મહાત્માજી વ્યવહારકુશળ નથી. વ્યક્તિગત વ્યવહારમાં જો આચરણને આપણે દુરાચરણ કહેતા હોઈએ અને જેની તરફ તિરસ્કારદૃષ્ટિથી જોતા હોઈએ તે જ આચરણ રાષ્ટ્રહિતને સાર જરૂરી અને વ્યાજબી છે એમ માનવું એ જો વ્યવહારકુશળતા હોય તો બેશક મહાત્માજી વ્યવહારકુશળ નથી. વિલાસમા ડૂબેલા રાષ્ટ્રમાં બ્રહ્મચર્ય વિના શારીરિક તેમજ માનસિક શક્તિ નથી આવી શકવાની એમ માનવું એ જો વ્યવહારકુશળતાનો અભાવ હોય તો મહાત્માજીમાં એ અભાવ જરૂર છે. સજ્જનતામાં આત્મરક્ષણનું સામર્થ્ય નથી એમ માનવામાં જો વ્યવહારકુશળતા હોય તો મહાત્માજીમાં એ વ્યવહારકુશળતા નથી. પણ મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતાની ચર્ચા કરતા પહેલાં વ્યવહારકુશળતા શી વસ્તુ છે એ જોવાની જરૂર છે.

દુનિયામાં જે પ્રકારની વ્યવહારકુશળતા હોય છે—એક વીરોની અને બીજી કાપરોની. એક એમ માને છે કે પરિણામ મમે તે આવે, પણ કેઈ પણ ભાતનું જોખમ ન હોવાવું. આવો માણસ ઝાઝો પુરુષાર્થ કર્યા વગર જે કંઈ મળી શકે છે એ દટી શકે છે તેનાથી જ સન્તોષ માની લે છે. બીજો એ વાતનો વિચાર કરે છે કે મારા પુરુષાર્થનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરીને હું વધારેમાં વધારે કેટલું કમાઈ શકું અને એમ કરવામાં મારે કેટલું જોખમ હોવાવું યોગ્ય છે. દરેક વ્યક્તિમાં તેમજ સમાજમાં શક્તિ અશક્તિ બન્ને રહેલાં હોય છે. જે માણસ કેવળ શક્તિને જ જુએ છે અને અશક્તિને જૂલી જાપ છે તે બાધા છે, તે વ્યવહારકુશળ નથી. એથી ઉલટું જે માણસ અશક્તિનું જ દર્શન કરે છે અને શક્તિને જૂલી જાપ છે તે પણ કંઈ ઝોઝો વ્યવહારકુશળ નથી. તે કાયર છે. મહાભારતમાં એનું વર્ણન આમ કરવામાં આવ્યું છે: નિરસાદં નિરાનન્દં નિર્વિર્મમરિનન્દનમ્ । આજકાલ નાસ્તિકતાનો જમાનો છે તેથી આત્મજીન પર શ્રદ્ધા રાખનાર લોકોને તરંગી ગણી દાઢવામાં આવે છે. પણ જે પુરુષાર્થી છે તે જાણે છે કે જમાનો તો જેવો આપણે બનાવીશું તેઓ જનરો. વ્યવહારકુશળતા જો નિરાશામાં પરિણત થતી હોય તો તે વ્યવહારકુશળતા નથી. જેની પરિણતિ ઉત્સાહમાં

યામ છે તે જ વ્યવહારકુશળતા છે. વ્યવહારકુશળતા મરખૂની સાથે દટી લગે નથી કરતી તેને તો જીવન જ ગમે છે, પુરુષાર્થ જ પ્રિય હોય છે

હવે મહાત્માજીએ વ્યવહારને કેટલો અગ્રભવ લીધો છે તે જોઈએ જો વચપરરાગત સરમગ્ગા કરો અર્થ હોય તો એક દા-ભાગુશળ દાગિયાવાડી દીનાનના તેઓ પુત્ર છે. જે તાલીમથી વ્યવહારકુશળતા આવી શકતી હોય તો વ્યાપારકુશળ અમદાવાદમાં મૅટ્રિક સુધી ભણ્યા પછી લૅન્ડિંગ જર્જાનના દેશમાં તેમજ પોતાની તાલીમ પૂરી કરી છે જે મહારાષ્ટ્રીઓમાં વ્યવહારકુશળતા હોય તો મહામતિ રાને અને ધાગસબાધુરીજી ગોખલેના સહવાસ અને સિખ્યત્વ દ્વારા મહાત્માજીએ તે પશુ પ્રાપ્ત કરી છે જે દુનિયાના દરેક અગ્રભવોથી માણસની વ્યવહારકુશળતા ધરાવતી હોય તો દરિયા આફ્રિકામાં ગાગો અને માર ગીલીગીલીને મહાત્માજી તેમાં પશુ સાંગી પેડે પ્રકાશ છે હું માનું છું કે વ્યવહારકુશળતા વિના કોઈ માણસ માસિષ પાત્ર દસ હજારની આમદાની ન કરી શકે વ્યવહારકુશળ અસીતો તો અઠાંગુળ વધીવની પામે જ નય છે વગી જે ધૂર્ત લોકો સાથે વારવાર પ્રસંગ પડવાથી વ્યવહારકુશળતા આવતી હોય તો જનરલ સ્મર્ત્મે મહાત્માજીને ખૂબ વ્યવહારકુશળતા શીખવાડી છે જે વર્તમાન રાજનીતિમાં વ્યવહારકુશળતાનો ઉત્કર્ષ હોય તો એઅર યુદ્ધ અને ઝુંડ યુદ્ધમાં મહાત્માજીને એનું નિરીક્ષણ કરવાનો ખૂબ અનસગ મળ્યો છે જે દેશમાં અનેક પ્રશ્નવિપ્લો હોવા છતાં પશુ પોતાના વિચારો દેખા દેનાવવામાં વ્યવહારકુશળતા હોય તો તે નથી ધારતો કે આજે વ્યવહારકુશળતામાં મહાત્માજીને આટે એવો ખીન્ને કોઈ પુરુષ હોય જે સૈદ્ધાંતથી ચાલી આવતી દુરમનાવદ દૂર કરવામાં વ્યવહારકુશળતા હોય તો હિન્દુ અને મુસલમાન બંને કોમો મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતાની સાક્ષી પૂરશે જે પોતાની ભૂલમાંથી પશુ લાભ ઉઠાવવામાં વ્યવહારકુશળતા હોય તો તે મહાત્માજીમાં જોઈ નથી સત્યાગ્રહ પહેલાની ગાજદારી હીલચાલમાં જે અત્યાચારો થયા તેને પરિણામે હિન્દુસ્તાનને બહુ દુખ વે વું પડેલું એટલે સુધી કે પાંચ વર્ષ સુધી દેશનું રાજકીય જીવન મૂઝત દરમાં પડી ગયું હતું આ વખતે જે અત્યાચાર થયા તેનું દુખદ પરિણામ જોડામાં જોઈ કંવામાં અને પ્રજાની રાષ્ટ્રીય ભગ્વતિ ટકાવી રાખવામાં મહાત્માજીએ જે વ્યવહારકુશળતા બતાવી છે એ એક જ વસ્તુ વ્યવહારકુશળતાના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ અમર કરશે મહાસબાજીની અગ્રેજી ભણેલાઓની એમ સંસ્થાને ગાંધીય વિરાટ મહાસબા બનાવવામાં વ્યવહારકુશળતા નથી એમ કોણ કહેશે ? અને જે જો તો કોઈ મૂંઝી શકે એમ છે કે એ કાર્યમાં મહાત્માજીનો ભાગ નથી ? દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ, ચપારણની લડત અને ખેડાનો સત્યાગ્રહ એના તો અહીં નામ માત્ર દેવા જ થસ થશે.

અસહકારની લડતનો વિચાર કરીએ હિન્દુ મુમક્ષુમાનને એક દરજા, આખા બ્રાહ્મવર્ણને ખૂણે ખૂણે ધૂળી આવડું, હજારો જ નહિ પણ હાજો માણસોની સાથે મ્હોડામ્હોડ વાતચીત કરી, ગરીબોની હાલત નિહાળી, એમને સહેવા પડતા હુ ખો પોતે સહેવા અને નીસ દરોહની અદાત વસ્તી વાળા એક મહાન રાષ્ટ્રને એક બાવનાથી પ્રેરિત કરું—આ કાર્ય છે'ના તપ્ત હજાર વગસથી માડીને આજ સુધી કાઢએ કરી બનાવ્યું હોય તો એ પુરુષ દદાય મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતા વિશે વહા આણવાને અધિકારી થઈ શકે ખરો. પાચ વર્ષ પડેલા કોઈ આદીને કહેત કે રેડીયે કાતેલુ સૂતર હિન્દુસ્તાનને એકેએક ખૂણે મળી આવતો તો લોકોએ તેને ગાડો ગણીને હસી કાઢ્યો હોત આજે હાજો—અને દદાય દરોહો—માણસો એ ખાદીને અભિમાનપૂર્વક ધારણ કરે છે. આવું પંચિર્વાન કમવડુ એ વ્યવહારકુશળતા નથી શું ? મહાત્માજીએ જો કંઈ એ બનહા કુશળતાનો અભાવ હોય તો તે એ છે કે તેઓ નિર્ભય વીરની માફક સરકારની જોડમાં જઈ બેઠા છે અને એમ કરીને કેટલાક અતુર મન્ય લોકોને તેમની વ્યવહારકુશળતા વિશે અદેશો આણવાનો અવસર આપ્યો છે ।

બ્રાહ્મવર્ણમાં આજે બે વર્ગ છે. એક વર્ગ આમ લોકોનો આ વર્ગમાં ગણનૈતિક જ્ઞાન તો હજારો કંઈ જ નથી, પણ તેઓ સાની મહેનતથી અને પ્રામાણિકતાથી રોટનો કમાય છે અને હૃદયસ્થ ભાવના અને યતુભવપ્રાપ્ત જ્ઞાન અતુસાર પોતાનો જીવન-ચરહાર ચલાવે છે આ રીતે સગાજનની સમ્બાધો મોપવામાં આવે તો એને સાન પાયા પર ચલાવવા જેટલી વ્યવહાર કુશળતા એનામાં પૂરેપૂરી છે. આ વર્ગને બ્રિટિશ અમલથી દુખ તો પાડે વિનાનું લેવું પડે છે, છતાં બ્રિટિશ અમલથી જેટલો નૈતિક અવ પાત છતાં લોકોનો ઘયો છે તેટલો આ વર્ગનો જવા પામ્યો નથી. જો ધર્મબદ્ધતા શિથિલ ન હોત, બ્રિટિશ અદાલતોએ ગાંધીની નીતિમતામાં બગાડો ન કર્યો હોત અને બીજા લોકોએ બુદ્ધિબોદ ન કર્યો હોત તો આ વર્ગ દુનિયાની કોઈ પણ જગતમાં હજારો સ્વરાજ્યને માટે વધારે યોગ્ય ગણા હોત

બીજો વર્ગ એ લોકોનો છે જેમનો સરકારી કેળવણી સાથે દર્શનબદ્ધ છે યા જેના પર સરકારી કેળવણીની કમ્પ અસર થઈ છે આ વર્ગમાં એના આરામ વધ્યા છે, પુરપાઈ વડ્યો છે, તેજસ્વિતા એથી પણ જોડી થઈ છે આ વર્ગ મુદ્ર સદીસંગમતીનો દાસ બની ગયો છે અને પોતાના દેશમાઈઓના વિનાશથી મજના લાભથી પેટ ભરવાને તત્પર છે આ વર્ગની ગજનીતિ આજ સુધી અપ્રદાણ અને તેજસ્વિનાહીન ગ્રહેલી છે પડેલા વર્ગની અશક્તિનું કારણ અજ્ઞાન છે, બાંધકામો અભાવ છે આ અશક્તિ સહેવાઈથી દૂર થઈ શકે એમ છે બીજા વર્ગની દુર્મજતાનું કારણ બુદ્ધિબોદ, અજ્ઞાન અને

સંકલ્પસામર્થ્યનો અભાવ છે. બ્રિટિશ રાજ્યને ટકાવી રાખનાર આ જ લોકો છે. એમના મનમાં સરકારનો હિંમત મને તેટલો બધો હોય છતાં આજીવકાલે ખાતર અને જીદિશ્સને કારણે તેઓ સરકાર સાથે પૂરેપૂરો સહકાર કર્યા કરે છે. સરકારને પ્રેમની ગરજ નથી, સહકારની ગરજ છે. સરકાર તમારા દોષથી નથી ડરતી, તમારા અસહકારથી જ ડરે છે. આ મનોદશા પરખીને સરકારને મળતો સહકાર ગંધ કરી દેવામાં જ પૂરેપૂરી વ્યવહારકુશળતા છે. એ જ મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતા છે, રાજનીતિ છે અને રાજનીતિચતા છે. એ વ્યવહારકુશળતા તેજસ્વિનાયુક્ત છે. તેજસ્વિતાહીન વ્યવહારકુશળતા તો નરી કાયરતા છે.

સત્ય-રાજનીતિનો જન્મ

દરેક ભૌલિક કલ્પના સમ્રાટ જેવી હોય છે. તે એકલી કંધાંચે જતી નથી. પોતાના સામન્તપરિવારને સાથે લઇને જ જાય છે. અને જ્યારે જાય છે ત્યારે દિગ્વિજયને માટે જ જાય છે. દુનિયામાં બીજી જેટલી કલ્પનાઓ હોય તેમજે કાં તો એને 'સરખું જવું' જોઈએ કાં તો એની સાથે જીવસટ્ટા-સટ્ટું યુદ્ધ કરવું જોઈએ.

દરેક કલ્પનામાં સમસ્ત વિશ્વ પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય છે. કોઇએ કંઈ નવી કલ્પના કાઢી તો તેણે એ કલ્પનાને પોતાના જીવનના પ્રત્યેક અંગમાં, સામાજિક જીવનના એકેએક વિભાગમાં ઘટાવી બતાવવી જોઈએ. એક નવી કલ્પના આવે છે એટલે પછી તેને અનુસરીને ધર્મમાં પરિવર્તન થાય છે, સામાજિક જીવનમાં પરિવર્તન થાય છે અને દૈનિકગ્રીક જીવનમાં પણ ફાલ્તિ થાય છે. તેનું સ્વતન્ત્ર અર્થશાસ્ત્ર નિર્માણ થાય છે. કળાનો આદર્શ બદલાઈ જાય છે, મનુષ્યનો પરસ્પરનો વ્યવહાર નવું સ્વરૂપ યદલું કરે છે, પુરુષાર્થોનું સાપેક્ષ મૂલ્ય ફરી જાય છે, હજારો અવનતિની દિશા બદલાતી જાય છે અને આખું વિશ્વ નવો જન્મ ધારણ કરે છે.

દુનિયામાં સત્યનો પ્રાદુર્ભાવ મનુષ્યહૃદયની સાથે જ થયો છે; અહિંસાનો અવતાર પાછળથી થયો છે. છતાં એ જેનો આજ સુધી એકબીજા સાથે પરિચય નહોતો થયો. સાચું જોઈએ તો બન્ને એક જ સનાતન તત્ત્વની બે વિભૂતિઓ છે. છતાં આજ સુધી બન્ને એકબીજાથી વિમુખ જ રહ્યાં હતાં. હવે આજે એ મુદ્દર્ત આવ્યું છે જ્યારે એ જેનો વિવાહ મનુષ્યના હૃદયમન્દિરમાં

અવશ્ય થવો જોઈએ આપા 'ભાવધાન'ના મન્ત્રોચ્ચાર કરી દીધો છે. ડકત અન્તર્પટ ખોલવાની જ વાર છે. આ મગલ વિગ્રહ નવી સૃષ્ટિને જન્મ આપવાનો છે.

સાચું પૂછે તો વિવાહ થઈ ચુક્યો છે અને નવી સૃષ્ટિ રચાઈ રહી છે. માત્ર એના હિતસવની જ વાર છે. લોકો પૂછે છે, આ દંપતીની રાજનીતિ નામની કન્યાનું રૂપ કેવું હશે ? જોમણે મન્દિરમાં પ્રવેશ કરીને કન્યાનું દર્શન કર્યું છે તેઓ દર્શપુલકિત થઈને કહે છે, આ દિવ્ય કન્યા જગતનો ઉદ્ધાર કરશે. તે શાન્ત છે, તે જગદ્દાત્રી છે, તે દયામયી છે, તે વિશ્વંભરા છે. ક્ષમા, સરલા, અકુટિલા, ધૈર્યવતી એ પણ તેના નામ છે. તેની આખોમાં પ્રસાદ છે, હૃદયમાં કારુણ્ય છે તેનું વદનકેમળ મુડરીકના જોડે સ્વચ્છ શુભ છે. તે મજાભાગિની છે. જ્યાં તે જાય છે ત્યાં વૃક્ષ અને વનસ્પતિ પ્રકુલિત થાય છે, નદીઓ સ્વચ્છસ્રોતસ્વિની થાય છે, મનુષ્ય પોતાના રાગદ્વેષ ભૂલી જાય છે અને ધર્મને આશીર્વાદ તેના માર્ગમાં નિગત વરસતો ગહે છે.

ગંજનીતિનો લોકો કદક વિચિત્ર જ અર્થ કરે છે તેઓ કહે છે, રાજનીતિ એટલે કૂડકપટ, રાજનીતિ એટલે દગવિદ્યા, રાજનીતિ એટલે પોતે ઓઝામાં ઓધુ જોખમ હિંદવીને ખીજાને દગવવાની રીત રાજનીતિ એટલે બહાગથી સંજ્જનતા દેખાડીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની કળા, રાજનીતિ એટલે સામાની આખમાં ધૂળ નાખવાની આવડત. લોકો માને છે કે આ રીતે આપણે પોતાનું હમેશનું કલ્યાણ સાધીએ છીએ પણ તેમને મમ નથી હોતી કે આખી અનુધ્યક્ષતિ એક જ જહાજમાં બેઠી છે એકને રૂખાવવા માટે વહાણમાં કાણુ પાડવામાં આવશે તો સૌને સાથે જલસમાંધિ લેવાનો વખત આવશે હુકી નજરનો માણસ કહે છે, અંતિમ કલ્યાણની મને પરવા નથી કલ્યાણ સુધી અમે પહોંચી પણ ચક્રતા નથી અમને લાભ થાય, અમારો અર્થ સારે એટલુ જ અમે માગીએ છીએ. આવા લોકોને વ્યાસજી કહે છે:

कूर्ध्वादुर्विरोध्ये न च कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मदर्शय कामध स धर्मं कि न सेव्यते ॥

જેનાથી સમાજનું કલ્યાણ તે નીતિ છે જેનાથી ધર્મની રક્ષા થાય તે નીતિ છે જેમા કોઈને નાહક દુખ ન સોસવું પડે, કોઈના દાસ ન બની ગઈવું પડે, ગરીબોની હાય વાતાવરણને અપવિત્ર ન કરે એ નીતિ છે. રાજનીતિ વ્યક્તિગત નીતિથી ખરાબ તો ન જ હોવી જોઈએ પણ એ લોકો સત્તાના માર્ગ પર પોતાને મુરશિત માનતા નથી, ક્ષમાનો આશ્રય લેવામા પોતાનું કલ્યાણ જોના નથી તેથી રાજનીતિને તેઓ વિદૂત કહે છે.

રાજનીતિમાં કુશળતા જરૂર જોઈએ, પણ કુટિલતાની જરૂર નથી.

*

*

*

અહિં સાં જોના આદર્શ છે અને સત્ય જેનું પ્રત છે તેની રાજનીતિ એના જેવી જ હોય. ગાંધીજીની રાજનીતિમાં જો કંઈ ખાસ વિશેષતા હોય તો તે એ છે કે તેઓ પોતાની સામે વિરોધને હોય જ ગ્રહેવા દેતા નથી. બનતા સુધી તેઓ વિરોધીઓ પાસેથી તેમની વિરોધવૃત્તિ છીનવી લે છે. જેની સાથે તેમનો વિરોધ હોય તેની સાથે તેઓ ધટે તે કઠ્ઠા પણ વધ પક્ષ-ખાત પહેલેથી જ બનાવી દે છે. પોતાના વિરોધીઓને પોતાના જ જેવા રાજજન અને બહાદુર માની લે છે અને તેમની સાથે ધર્મયુદ્ધ કરે છે દરેક માણસનું હૃદય સ્વાય, અભિમાન, ઈર્ષ્યા, અમયાથી ભગ્નપૂર હોય છે; બિચારી ધર્મયુદ્ધ એક ખૂણમાં દબાઈ રહે છે. મહાત્માજી પોતાની હદાગ્તાથી એ ધર્મયુદ્ધને જાગૃત કરે છે અને પછી વિરોધીઓના ધરમા પણ સ્વાર્થ ક્રોધ આદિ રિપુઓ અને ધર્મયુદ્ધ વચ્ચે સત્રામ શરૂ થાય છે. યુદ્ધશાસ્ત્રવિશાન્દો કહે છે કે યુદ્ધનું ક્ષેત્ર આપણા ધરમા કદી ન હોવું જોઈએ, રણગતબં તો વિરોધીઓના ક્ષેત્રમાં જ રોપાવે. જોઈએ ગાંધીજીએ આ નિયમનું સંપૂર્ણ પાલન કર્યું છે. દુ.ખની વાત છે કે આજકાલ આપણા કેટલાય દેશભાઈઓ યુદ્ધમાં જ વાગ્મુદ્ધ મચાવી ગયા છે. ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચે જ્યારે યુદ્ધ મચે છે ત્યારે ધર્મનો જ જય થાય છે એ વાત પર એમને ખૂબી શ્રદ્ધા થેલી જ નથી.

*

*

*

ગાંધીજી માને છે કે સાચી ગણશક્તિ લોકહૃદયમાં છે, ઠેગવાયેલા લોકોની વાદકુશળતામાં નથી. તેથી જ તેઓ હમેશા આમવર્ગમાં નવજીવનનો સંચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરતન્ત્રતાની બેડીઓમાં જેઓ ખૂબ સખત જકડાઈ ગયા છે તેમની પાસેથી તેઓ વધારે ત્યાગની આશા મળે છે, અને હમેશાં એ વાતની ઠાણજી રાખે છે કે આપણી તરફથી કોઈને પણ અન્યાય ન થાય. શુદ્ધ દૃષ્ટિએ જોતા જણાશે કે મહાત્માજીની રાજનીતિમાં કુશળતા છે, કુટિલતા નથી.

જેલમાં ગાંધીજી

બાંધી મૂકીયા લાખ છે કે ખાખ ■ એ જાણવાની જિજ્ઞાસા માણસને બંધુ હોય છે. જેલ વિશે પણ તેમ જ. જેલની બીતોની પગલાંએ અમુક

જાતના પુરુષાર્થી લોકો અને તેમને સાચવનાર કેટલાક અમલદારો એટલા જ જાણી શકે છે એ ખ્યાલથી જ હજારો લોકો જેલની અંદર શું હશે એ જાણવા દેતેજાર થાય છે. જેઓએ મહાત્માજીને હજાર વાર જોયા હશે અને મહાત્માજી આશ્રમમાં આવીને રહ્યા હોય ત્યાં પછી તેમને મળવાની જેમને જરૂર ન બામે તેવાઓ પછી ગાંધીજી જેલમાં કેવી રીતે ગેહતા હશે એનો વિચાર કરવામાં ક્યાકના ક્યાક ગાળી નાખે છે.

~

*

~

તેમાં વળી પ્રજાહૃદયમાં ગાંધીજીને સખ ચવાની આશકા બારે, હડેચોક તેઓ રાજકોટ કરતા આવ્યા છે એટલે સખ થાય તો કેટલી થાય એની કલ્પનાઓ પછી ઘેરેઘેર ચાલુ, અને તેથી મહાત્માજીના દર્શન થઈ શકે તો બહુ સારૂ એવું જ નવગ ઉદ્યોગી દરેકને થઈ જાય છે

~

*

દીક થયું કે ગુરુવાર પહેલા જ હું મહાત્માજીને મળી આવ્યો. હું કંઈ ખાલી કુતુહલને ખાતર તેમને જોવા ગયો ન હતો માટે તો તેમને કામમર મળવું હતું. કેટલીક બાબતમાં તેમના હુકમ મેળવના હતા આ પહેલા કોઈ કામે જેલમાં ગયેલો નહિ તેથી જેલમાં કેમ જવાતું હશે તેની ખબર ન મળે. હા, કંઈક ગુંહો કરીને જાન તો સહેલાઈથી જેલમાં પ્રવેશ થઈ શકે. પણ તે રીતે કંઈ મહાત્માજીને થોડું જ મળી શકત ? હું જેલના દરવાજા આગળ જઈ પડોચો બહાર મંત્રીઓ પહેરે ભગતા હતા. એક ઝાડ નીચે તોપના જેવા ગોળા ગોળેલા પડ્યા હતા. કેટલાક સિપાઈઓ ખીજ સિપાઈઓને અને કેદીઓને ગણી ગણીને બહાર કાઢતા અને કેટલાકને ગણી ગણીને અંદર દાખલ કરતા એક દરનાજો ને તેની અંદર ખીજો એમ બે દરવાજા છે બન્ને દરવાજા એકી સાથે એક જ ક્ષણે ખુલા ન ગેહ તેની ખાસ કાળજી લેવાતી મે જોઈ. મે બહાર ગયા દરવાજાની જાળીમાંથી અંદરના સિપાઈને કહ્યું, મારે કામસર મહાત્માજીને મળવું છે પણ તે શાનો મને કાદ દે ? એટલામાં મને અગ્રેજ રિવાજ સૂઝ્યો. ખીસામાંથી કાગળ પેન્સીલ કાઢી માર્ક નામ અને કામનું સ્વરૂપ લખી તે ચિઠ્ઠી અંદર જેલગને પડોચતી કાગળ પાંત્રી તેમણે તે મહાત્માજી પામે મોકલી કે તેમના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પામે તે હું જાણતો નથી. વખતસર—એટલે કે ઘણા વખત પાંત્રી મને અંદર જવાની રજા મળી

~

~

બહારના દરવાજાની બારી ખુલી. હું ટપીને અંદર પેડો કે તરત જ પેલા પોલીસે તાળું મારી દીધું. બે બારણા વચ્ચે હું સપડાયો ' જગ ગમરાયો ' મારે લા નામ નોંધાવવું પડ્યું ત્યારપછી ખીજ બારી ઉઘડી. આ બારીને

બે આંખે રાખેલી હોય છે. તેમાંથી જ અંદરનું જોઈ શકાય. હું અંદર ગયો અને બહુ ખુશી થયો. શી ત્યાંની સ્વચ્છતા! એક રસ્તો સીધો સામે જતો હતો ને તેની બંને બાજુએ ઝાડની દારો હતી. પણ તે રસ્તે મારે જવું ન હતું. મારી સાથે જોડેલો એક માણસ હતો તે મને ડાબી તરફ લઇ ગયો. એ રસ્તાના લગભગ હેઠા સુધી ગયો એટલે ત્યાં એક શળિયું આવ્યું. શંસીના ટેદીએને આ શળિયામાં રાખે છે. પણ એ તો મને પાછળથી ખચકપડી. આ જ શળિયામાં મને તે પુરુષસિંહનાં દર્શન થયાં.

*

*

*

કેટલીક દારૂખે ઝોરડીઓ, તેનો એક પહોળો ઝોટલો, પછી આંગણું અને આંગણું એક છેડે બે સાફ જળદર. આંગણામાં ત્રણ ચાર નાનાં નાનાં ઝાડ હોય છે અને લીમડાનું એક હીક હીક મોટું ઝાડ પણ છે. મહાત્માજી ઝોટલા ઉપર એક જોડની કાળી કામળા પાથરી તેની ઉપર બિરાજેલા હતા. પાછળ બે તક્રીયા પડેલા હતા, પણ તેનો ઉપયોગ બાંધે જ થતો હતો. મહાત્માજી કંઈક લખી રહ્યા હતા. પાસે જ 'આશ્રમ બજનાંવસિ'નું નાતું સરખું પુસ્તક, કુશનનો અંગ્રેજી તરજુમો અને ઇશુ ખ્રિસ્તના ગિરિપ્રવચનની એક સુંદર આવૃત્તિ પડેલાં હતાં. સમનની આ ચોપડી અમેરિકાની કેટલીક બાઈબલોએ મહાત્માજીને બેઠ મોકલેલી.

હું જઈને પગે લાગ્યો. આંધીજી હસ્યા ને કહ્યું, 'તમે બંને આવ્યા, મારે તમને કેટલીક વાતો કહેવી હતી.' બાઈથંકરલાલ પાસેની ઝોરડીમાં કંઈક કામ કરતા બેઠા હતા. તેમને પણ મેં નમસ્કાર કર્યા. તેઓ પશુ ખુશમીનજ દેખાતા હતા. તેમની સાથે ઝાઝી વાતચીત ન થઈ. મહાત્માજી જોડેનું માફ કામ બહુ ન હતું, પણ ત્યાં બીજા મળવા આવેલા કેટલાક બેઠા હતા એટલે મારે રાહ જોતા વધારે વાર બેસી રહેવું પડ્યું.

*

*

- *

ઝોટલામાં જોડર સાહેબે (તેઓ અહીં આવી એક ખુરશી પર બેઠા હતા.) તેમને તેમનો વખત થઈ રહ્યાની સૂચના આપી અને તેમને બહાર લઈ ગયા. હવે મારો વાત કરવાનો વારો આવ્યો. મેં માફ કામ રાફ કહ્યું ઝોટલામાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ (તેઓ એક બલા પારસી સદગૃહસ્થ છે.) અખ્યાસ તૈયજી સાહેબને લઈ આવ્યા. અખ્યાસ સાહેબ મહાત્માજીના નાનપણના દોસ્તાર હોવા જોડ્યે. તેમણે વિનાદ્યૂર્વક એકબીજાનું સ્વાગત કહ્યું, બાઈથા લઈને બેઠ્યા ને પેટ બરીને વાતો કરી. માફ કામ તો રહી જ ગયું. મને તેમાં જોડું તો શું લાગે ? પણ મારો વખત થઈ રહે મને કાદી મુકશે એ જ બીક મનમાં હતી. અખ્યાસ સાહેબ જોરસદનાં વખાણ કરતા હતા, ખારડોલીના કરાવની અસર કેવી થઈ છે તેનું વર્ણન કરતા

હતા. મહાત્માજીએ કંઈક અનુસંધાનમાં કર્યું, ‘હું ફક્ત યાન્તિ જાળવવાનું જ કામ કરતો હતો એવે વખતે હું પકડાયો છું એનો મને હર્ષ થાય છે. નિર્દોષમાં નિર્દોષ રહીને પકડાવું એ કંઈ નાનીમની વાત નથી.’

*

*

*

હું અધીરો થયો હતો. મહાત્માજીના દરબારમાં બીજા પણ અરજદાર મારી પેટે આવી બેઠા જ હતા. અમારી એકબીજા સાથે હરિશાષ્ટ હોય તેમ અમે એકબીજા સાથે જોયા કરતા હતા. એક જણ જેટલો વધારે વખત લે તેટલો બીજાનો વખત ગયો. મહાત્માજીનો વાક્યવાદ ચાલતો હતો જ: હિન્દુમુસલમાનની એકતા વગર સ્વરાજ્ય સંભવતું નથી અને અહિંસા વગર તે એકતા ટકવી મુશ્કેલ છે. પરસ્પર વિશ્વાસ રાખીયે, એકબીજાનું સાંખીયે, ત્યારે જ સ્વરાજ્યનું વાતાવરણ સંભવે. આ વાતાવરણ રેંટીયાથી જ પેદા થઈ શકે, રેંટીયાથી જ તે દૃઢ થઈ શકે, દેશને મારો એક જ સંદેશો છે— યાન્તિ રાખો અને રેંટીયો ચલાવો. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ અહિંસા કે યાન્તિનો સ્વીકાર કરો તોયે મન વાણી કર્મથી તેનું પૂરેપૂરું પાલન કરો.

પછી ‘યંગ ઇન્ડિયા’ ને ‘નવજીવન’ની વાતો ચાલી. અન્યજોને સવાલ નીકળ્યો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પાઠ્ય પુસ્તકો વિશે વાતચીત થઈ. પણ મહત્ત્વનું સ્થાન તો ખાદીએ જ લીધું હતું.

*

*

*

મહાત્માજીના આસન આગળ એક રેંટીયો પડ્યો હતો, તેની શાળકી ઉપર ખૂબ સૂતર ચડેલું હતું. બાઈ શંકરલાલ બેંકરનો રેંટીયો બીજા બાબુએ પકડ્યો હતો. મહાત્માજીએ પાણી માગ્યું અને શંકરલાલે જોલના ટીનના ટંબલરમાં લાવી આપ્યું. આવા વાસણમાં મહાત્માજીને પાણી પીતા જોઈ મારી આખો જરાક બીની થઈ, મન કંઈક ઉદાસ થયું. બીજા જ ક્ષણે એ વિચારો મે મારી નાખ્યા. ‘મે’ મનને કહ્યું, મહાત્માજીએ આ ખડું માગી લીધું છે, એનો અનુભવ લેતાં મહાત્માજીને દુઃખ લેશમાત્ર નથી થતું; તને જોવામાં જ આવડું દુઃખ શા સારું? મન અંદરથી બોલ્યું: ‘મનમોહન મન રક્ત ન રોક્યો.’

*

*

*

જેલર સાહેબ મારી તરફ જોવા લાગ્યા. હું સમજી ગયો. મહાત્માજીને પ્રણામ કરી પાછો ર્યો. એક પોલીસ દરવાજા સુધી મને પહોંચાડી ગયો. બે બારીઓની કવાયત કરી ભજવાઈ અને હું બહાર નીકળ્યો. મનમાં વિચાર આવ્યો, આવી વિજૂતિઓને મન જોલ શું ને મહલ શું? જ્યાં બેઠા ત્યાં જ રાજા.

સ્વામી આનંદ

સ્વામી વિશે મારે કંઈ પણ લખવું એ બહુ જ વિચિત્ર લાગે છે. સ્વામી સાથે મારો આત્મીયભાવ એટલો ઉંડો છે કે સ્વામી વિશે લખવું ને પોતા વિશે લખવું એ મારે મન સરખું જ છે. તોપણ જેમ હું કેટલીક વાર પોતાને વિશે લખવાની કે બોલવાની પ્રવૃત્તિ કરું છું તેમ આજે મારે સ્વામી વિશે લખવું જોઈએ. સ્વામીએ એટલા બધા લોકોનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે કે સ્વામી વિશે એ શબ્દો લખવાના તેમના આગ્રહને મારે માન આપવું જ જોઈએ.

સ્વામીની શક્તિ અને મારી શક્તિ જુદી છે. સ્વામીનાં વિચારો અને મારા વિચારો એકસરખા નથી. સ્વામીની સંકલિતો દશાંશ પણ મારામાં ભાગ્યે જ હશે. છતાં અમે એકબીજાને એટલા બધા ઓળખતા થઈ ગયા છીએ કે કોઈ પણ જાતનો ભેદ અમારી આત્મીયતા ઓછી કરી શકે એમ નથી.

૧૯૦૮ માં હું મુંબઈમાં 'રાષ્ટ્રમત' ના તંત્રીમંડળમાં કામ કરતો હતો. 'રાષ્ટ્રમત' એ મુંબઈમાં નીઠળતું રાષ્ટ્રીય પક્ષનું એક દૈનિક પત્ર હતું. સુરતની મહાસભા પછી રાષ્ટ્રીય વિચારોનો પ્રચાર કરવાં એક દૈનિકની જરૂર એમ સર્વને લાગ્યું હતું અને તે જરૂર પૂરી પાડવા 'રાષ્ટ્રમત' શરૂ કરવામાં આવેલું. 'રાષ્ટ્રમત' પ્રેસ ગોઠવવાની તૈયારી ચાલતી હતી તે જ વખતે સરકારે લોઠિલકને બંગાળની અરાજક હીલચાલ સાથે સંહાનુભૂતિ બતાવવાના આરોપસર ૭ વરસની સજા કરી તેમને બ્રહ્મદેશમાં મોકલી દીધા. મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય હીલચાલ આ કારણથી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ અને 'રાષ્ટ્રમત'ે બગડેલું વાતાવરણ ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયાસ શરૂ કર્યો. -

'રાષ્ટ્રમત' લોકપ્રિય નીવડ્યું પણ ક્રોધમંદ નીવડ્યું નહિ. 'રાષ્ટ્રમત' પર કરજનો મારે બોલે આવી પડ્યો. બેલગામના શ્રી ગંગાધરરાવ દેસપાંડેએ 'હાપુ' પોતાના હાથમાં લીધું અને પગારદાર નોકરોને બદલે સ્વયંસેવકોની મારફત 'રાષ્ટ્રમત' ચલાવવાનું શરૂ કરી દીધું. વરાડ નાગપુરથી માંડી કર્ણાટક સુધીના સ્વયંસેવકો કામ કરવા બેગા થઈ ગયા હતા. બે વખત ખામ અને આખો દિવસ કામ કરે. બધા સરખી રીતે રહે એવી ત્યાંની વ્યવસ્થા હતી. ઘણા લોકો પામે ખાનગી કપડાં પણ ન હતાં. જે ધોતીયું જેના હાથમાં આવે તે તે પહેરી લે અને બધાં ધોતીયાં એક-સામટાં ધોધ નાંખવામાં આવે એવી ત્યાંની વ્યવસ્થા હતી. મારામાં એટલી અભેદબુદ્ધિ ન હતી. હું અન્યજાતી પેઠે અલગ જોરડીમાં રહેતો. જેને જ સૂએ તે કામ કરે. હિન્દુનીયજાત તો હતો જ નહિ. એક દિવસ અમે

બધા પોતાપોતાના કામમાં ગિરફનાર હતા તે વખતે અમારા સરદાર શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે છાનામાના ગંધારું જાળવે પોતે સાજા કરવા વળગી ગયા હતા. અમારી આ સંસ્થાને જાહેરના લોકો ‘રાષ્ટ્રમંડ’ કહેતા.

સુરતના કલ્યાણે લીધે ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિ વિશે ગેરસમજ ખૂબ થઈ હતી. તે દૂર કરવા માટે અમારી સંસ્થાએ ગુજરાતીમાં દૈનિક ‘રાષ્ટ્રમંડ’ શરૂ કર્યું.

તે વખતે અમારી સંસ્થામાં એક પાણીદાર દલિ વાળો જુવાન—અથવા આજકે કહ્યું તો ચાલે—આવી ચડ્યો. આત્યે કે તરત જ એણે બધા સાથે દોસ્તી બાંધી. સાંજે અગાસીમાં બેસી અને તન્ત્રીપદને ધાગે એ રીતે દુનિયાના એકેએક વિષય પર ચર્ચા કરતા. તેમાં આ હોકરો પણ છૂટથી ભાગ લેતો. એની આ ધૂણતા જોઈ મને મારા સ્વભાવ પ્રમાણે રીસ ચડવી જોઈતી હતી, પણ તે હોકરો એટલી નિર્બળ વૃત્તિથી બોલતો હતો કે રીસને બદલે મને એને વિશે કૌતક જ લાગ્યું. એ પોતાને સ્વામી આનન્દાનન્દને નામે જાણખાવતો હતો. આ સ્વામીજી ક્યાંના છે, ક્યાંથી આવ્યા છે, એમની યોગ્યતા શી છે, એમાંનું હું કશું જાણતો નહોતો. એક દિવસ મેં આ બાલસ્વામીજીને પૂછ્યું, ‘સ્વામીજી, આપે ધાર્મિક ગ્રંથો તો ખૂબ વાંચ્યા હશે!’ સ્વામીજી ઉદાસ બેઠકારીથી બોલ્યા, ‘હું એક સ્વદેશને જાણતું છું. રાજકારણ એ જ મારો ધર્મ છે.’ મેં કહ્યું, ‘ત્યારે તમે સંન્યાસી શાના?’ સ્વામીજી કહે, ‘અમે તો એવા સંન્યાસી.’ મેં કહ્યું, ‘ધર્મથી આપ આટલા બડાઈ શા માટે જાણો છો? ધર્મ કંઈ રાજકારણની આડે નથી આવતો. ઉલટું રાજકારણમાં જ બગ જોઈએ છે તે ધર્મમાં જ મળી શકે છે.’

‘તેમ હોય તો ધર્મ સામે અમારો વાઘો નથી. પણ અત્યાર સુધી મેં ધર્મમાં એવું કશું જોયું નથી.’

‘તમે ધર્મના જૂના ગ્રંથ જોયા હશે. તમે વિવેકાનન્દ વાંચ્યો છે? વિવેકાનન્દ વાંચો એટલે ધર્મ દ્વારા દેશભક્તિ કેવી સરસ રીતવાય છે એનો તમને ખ્યાલ આવશે.’

આ બધું સંભાષણ શુદ્ધ મરાઠીમાં ચાલતું હતું; વચમાં કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો આવતા એટલું જ. આ બાલસ્વામી મહારાષ્ટ્રી નથી એવી મને શંકા સરખી ન આવી. બીજે દિવસે ગંગાધરરાવે વિવેકાનન્દના બધા ગ્રંથો મંગાવ્યા અને સ્વામી આનન્દાનન્દ ગુજરાતી દૈનિક રાષ્ટ્રમંડ ચલાવવા લાગ્યા.

મહારાષ્ટ્રમાં નિરાશા તો છવાઈ હતી જ. રાષ્ટ્રના આગેવાન જોલમાં

હતું. જીવાનીઆઓ બેશમ બન્યા હતા. ગંગાધર રાવ જેવા મોટેરા તેમની સાથે વાત કરવા બધ તો તેઓ વિવેક બળવવ છતાં કહેતા, 'તમારી જોડે વાત જ શાને કરીયે? અમારા હયામાં શું છે તે તમે કેમ સમજી શકો?' તે અરસામાં અમારા 'રાષ્ટ્રમતે' રાષ્ટ્રીય હીલચાલનું ધાર્મિક અને કાયદેસર સ્વરૂપ બળવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો, છતાં વાતાવરણ એવું ને એવું જ રહ્યું. નાશિકમાં જ્યેષ્ઠન કલેક્ટર ખૂન થયું. વેરની દમનનીતિ ચોમેર અખત્યાર કરવામાં આવી અને 'રાષ્ટ્રમત' બંધ પડ્યું.

-મેં મુંબઈ છોડ્યું અને થોડીક યાત્રા કરી મારું પ્રિય અધ્યાપન કામ કરવા લાગ્યો. સ્વામીને તો હું ભૂલી જ ગયો, પણ સ્વામી મને ભૂલ્યા ન હતા. એક દિવસ અકસ્માત મારે ત્યાં આવ્યા અને અમે થોડા દિવસ આનન્દમાં રહ્યા. એ અરસામાં સ્વામીએ ધાર્મિક સાહિત્ય ખૂબ વાચ્યું. એક સંસ્કૃત વ્યાકરણનું ગુજરાતી બનાવ્યું-અને સ્વામી રામતીર્થના કેટલાક લેખોનું ભાષાન્તર કર્યું.

'રાષ્ટ્રમત'માં આવ્યા તે પહેલાં સ્વામીજી શું કરતા તેની હવે કેટલાક મિત્રો પાસેથી વિગત મળી ગઈ. તે ઉપરથી મેં જાણ્યું કે સ્વામી આનન્દાનન્દ એ મૂળ કાઠીયાવાડના રહીશ. બાળપણમાં મુબમમાં જ રહેલા. નિશાળની અને તેમની બાળબાણુ બહુ જ જૂજ હતી. પછી જે વચ્ચે રહેલો તે શાનો હોય? નાનપણમાં મામાપે દીકરાને પરણાવવાનો વિચાર કર્યો. દીકરાના મનમાં વસી ગયું હતું કે પરણવામાં શ્રેય નથી. જ્યાં વેવિશાળ કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો ત્યાં જાહેર તેમજે કહી દીધું, 'જે જે હોં, મારે પરણવું નથી. તમે આ સંબંધમાં ઉતરશો તો પસ્તાશો.' ત્યારપછી ઝાઝા દિવસ સુધી ઘેર રહેવું અશક્ય હતું. તેઓ યાત્રાએ નીકળ્યા, સંન્યાસની દીક્ષા લીધી અને સોં તિલકના દૌરામાં બળી વરાડમાં ગયા. ત્યાં ત્યાંના અવિશ્રાન્ત કાર્યકર્તા વીર વામનરાવના કુટુંબમાં બળી ગયા. મોટી મોટી સભાઓમાં, દસ દસ વીસ વીસ દળર લોકોની સભાઓમાં વ્યાખ્યાનો દેવા લાગ્યા. 'તરણુ દિન્દ' નામનું એક મરાઠી હાપું તેમજે શરૂ કર્યું. તેને અંગે યા બીજા કંઈ પણ કારણસર પોલીસે તેમજે પકડ્યા અને પૂર્વાશ્રમનું નામ ન દેવેવા મારે જરૂરમાં બેસાડી મુક્યા. વરાડ પ્રાન્તમાં એવું એક પણ ગામડું નહિ હોય કે જ્યાં સ્વામીની વીર હાકલ ન પહોંચી હોય.

થોડા જ દિવસમાં 'સો સમાનોવીર' એવું નામ તેમને મળ્યું. 'તરણુ દિન્દ'માં બહુ સારા લેખો આવતા. તેની અંદર દાવપેયવાળું રાજકારણ નહોતું. રાષ્ટ્રીય પક્ષનાં સીધાં અને તેજસ્વી તત્ત્વો જ. લેખનરીલીમાં અપરિપક્વતા જરૂર જણાતી. છતાં કલકત્તાના 'વન્દેમાતરમ્'ની હાપ તેમાં સ્થેને

ટેખાઈ આવતી.

મે ઉપર કહ્યું તેમ 'ગાંધીમન' મધ પડ્યા પછી ન્યામીએ ઘોડો વખત ગાંધીય અને ધાર્મિક સાહિત્ય વાચવામાં ગાળ્યો. શુભરાત્રી માહિત્ય તે તેમજે નાનપણમાં જ પૂર કયું હતું. સરસ્વતીચન્દ્ર અને કલાપી એ તે તે જમાનાના શુભરાત્રીના નનયુવકોમાં મહાભાગ્ય અને ભગવદ્ગીતા સમાન હતા. ન્યામી મને કલાપીના કેટલાયે મરમ સન્સ કાન્યો વાચી સભગાવતા મુગદામની વાર્તા અને વ્હાલી મામાનું દરેનું સાન્તવન, ધાયલ પખીને ક્વેશીને લખેલી કવિતા અને વૃદ્ધ ટેલીયાનું રામચરિત્ર એમની પાસે હું નાભળતો. શુભરાત્રી બાપા મને આવડે નહિ, પણ કલાપીના મારુપગસપૂર્ણ વિચારોથી હું વાકેફ થયો. અતુ, મૃત્યુ, અને રુદનવી ભગ્નપૂર સાહિત્ય તરફ આ જીવાન અને હિ મતવાન સ્વામીનું મન કેમ આકર્ષાયું એનું મને આશ્ચર્ય થતું. સરસ્વતીચન્દ્ર અને કલાપીની અભિગ્નિ વિદ્યધ અને સરકારી છે એમાં ગંક નથી, પણ જન્મેમાં હૃદયદૌર્ગંધ પૂરેપૂર છે, અને યુવાવસ્થામાં એના સાહિત્યના પાનથી એક જાતની ક્ષીણીયર્ષી ઉન્નતતા આવી જાય છે એમ હું માનતો. પણ સ્વામી ઉપર તેની અમર મે જોઈ નહિ મને લાગે છે કે એનું કાગળ એ જ હરો કે નેટલા ગસવી તેમણે કલાપી અને નગરનીચન્દ્રનું અધ્યયન કયું હતું તેટલા જ ગસપૂર્વક કાઠિયાવાનું પ્રાણવાન લોકસાહિત્ય પણ સાભળ્યું હતું રાણકદેવી અને સિદ્ધરાજ, કુમારપાગ અને કચ્છમેનો, એમની સાથે પણ સ્વામીનો પરિચય તેટલો જ હતો. એવી ભૂમિકા ઉપર રાષ્ટ્રીય પક્ષના વિચારોનું વાતેનગ મગસ થયું જ નોંધ્યે.

મહાગાંધીમાં આત્મા પછી ન્યામીએ મરાઠી સાહિત્ય ઉપર હુમલો શરૂ કર્યો 'કેસરી'ના લખાણો અને પસંખેના વાગ્યાણ, સાવરકરના તેજબ જોવા લેખ અને પાગાકરના ભક્તિરસપરિપૂર્ણ પ્રવચનો, આખોની નવલ કથાઓ અને ટિળકની કવિતા, દરેક વસ્તુ સાથે એમનો સારો પરિચય થયો.

નાનપણથી જ મેવાણતિની મોહિની એમની પામે હોનાથી તેઓ આભોત્તતિના અનેક પ્રસંગો મેળે મેળવના અને દરેક પ્રસંગનો પૂરેપૂરો લાભ મેળવવાની આગત તેમનામાં હતી જીજ્ઞાસુ દુખ જોઈ જેનું હૃદય મેળે પીગળી જાય છે તેના જીવનમાં બહુ જલદીની કાન્તિ થઈ જાય છે ગાંધીકાગળનું રૂપાન્તર ધાર્મિકતામાં થયું અને મિત્રપ્રેમનો વિકાસ થઈ તેનું રૂપાન્તર ગરીબોની દાઝમાં થઈ ગયું.

સ્વામીને લાગ્યું કે આપણે કમ્પક ધાર્મિક સાધના કરવી જોઈએ. તેઓ હિમાલયમાં ગયા, અને ત્યાં ગાયત્રીનું પુરસ્કરણ આદર્યું સ્વામી વિવેકાનન્દના માયાવતી મનું દર્શન કરી તેઓ સ્ફુર્તિ નામના એક ગામડામાં કેટલાક દિવસ

ગણા. પણ પછી ત્યાથી ઉઠીને આલમોડામા આનંદ. પુસ્તકરેણુ દરમિયાન માનસસરૌવર અને કૈલાસના દર્શન કરવાનો સંકલ્પ તેમણે મનમા બાંધ્યો. આમ નિવૃત્તિમર્મી તો સ્વીકાર્યો, પણ પ્રવૃત્તિની કબજ બાબાકો છોડે તેની નહોતી. આલમોડામા દિલ બૌદ્ધ સૂત્ર કરીને એક નિશાળ હતી તેમા બજાવવાનું કામ કરનારું સ્વામીને સમજ્ય અને ઘણા પલાડી વિદ્યાર્થીઓ સ્વામીની આસપાસ વીટળાઈ ગયા હિમાલયમા બેઠા બેઠા સ્વામીએ ધાર્મિક સાહિત્યનું અધ્યયન સારી રીતે ચલાવ્યું હતું ગીતા અને ઉપનિષદનો થોડો થોડો આસ્વાદ લેતા, બકિમચન્દ્રના 'ધર્મતત્ત્વ મા અવગાહન કરતા, એમર્સન અને વૉલ્ટ હિટ્મન સાથે પરિચય કરતા તેમનો વખત જતો મિપિનચન્દ્ર પાલ અને અગવિન્દ ઘોષ, લક્ષ્મણગાય અને હરદયાળ વગેરના સિદ્ધાન્તોનું તેમણે ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન કર્યું, મુખારસ્વામી અને ભગિની નિનેદિતાના ઉચ્ચ સરકારવાળા સાહિત્યનું મનન કર્યું, વિવેકાનન્દ અને ગમતીર્થનું અનેકવાર પારાયણ કર્યું, મંકસમયગ અને ગોપસન શુ કહે છે તે બજાવી લીધું, બગાગી અને હિન્દી સાહિત્ય માથે થોડો થોડો પરિચય કર્યો અને પુસ્તકરેણુ પૂક કરી યાત્રા આગમી.

હિમાલયની પોતાની યાત્રાનું વર્ણન તેમણે 'લોકસિક્ષણ' નામના મગહી માસિકમા કંઈક અંશે આપેલું છે. મગહી ભાષા પરનું તેમનું પ્રભુત્વ જોઈ મોટા સાક્ષરો પણ વિસ્મિત થયા. ઉત્તરાખંડની યાત્રા પૂરી કરી તેઓ કૈલાસમાનસસરૌવર તરફ ગયા કૈલાસ તરફ જવાના બે મથુ રસ્તાઓ છે, પણ આપણા સ્વામીને સહેલો રસ્તો તો કોઈ કાળે ચાલે જ નહિ તેમણે જતી વખતે અધરામા અધરો રસ્તો—ઉંટાધુરાની ધાત્રીનો—પસંદ કર્યો આ મુસાફરીમા તેમણે રોજના ૪૦—૪૪ માઈલ પ્રવાસ કર્યો છે છેલ્લા બે દિનસ તો કશું ખાવાનું પણ ન મળે, છતાં તેમણે નિર્વિઘ્નપણે કૈલાસની પ્રદક્ષિણા કરી, માનસસરૌવરનું આનંદપાન પણ કર્યું નેપાળ તન્કના ખોજરનાથના દર્શન કર્યા અને લેપુ ધાત્રીને રસ્તે પાછા આવ્યા આત્રીને થોડો આગમ લીરો અને નેપાળની યાત્રાએ નીકળ્યા.

નેપાળની યાત્રામા અમારી સાથે બ્રહ્મચારી યોગાનન્દ અને પ્રો કુપાલાની પણ હતા નેપાળમા ગુરખા લોકોનું જીવન અને નેપાળી સ્થાપત્ય અધ્યયન કરવા લાયક છે. નેપાળથી પાછા આત્રી સ્વામીએ કાશ્મીરની યાત્રા કરી. ફક્ત એક લગોગી પહેરી અમરનાથ સુધી જઈ આવ્યા. કાશ્મીમા પણ ધર્મ અને ઇતિહાસનું થોડુંક અધ્યયન કર્યું અને પાછા ગુજરાત મદા રાષ્ટ્રમા કામ કરવા આવી ગયા.

હિમાલયમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે આત્રી એક વ્હાલ જ માણસ બન્યા તેમણે જોઈ લીધું કે માણસમા સાધુતા હોય છતાં સાધુનો વેશ હોવો

ન જોઈએ; માણસ અપચિત્તનનુ પાવન કરે પણ બિશ્વા ભાગતો—
 ઉપેશ કરતો ન રહે; દુનિયામા ગહે છતાં નિરુદ્ધતા કેળવે; અમર્યાદ પ્રવૃત્તિમા
 પડે છતાં અનાસકત ગહે; તો જ માણસ આજે દેશની કંઈક એવા કરી શકે.
 ભોંકે આપણને માધુ તરીકે ઓગળે એટલે આપણે મૂઆ પળા ભોંકો જોડે
 દુનિયાદારી માણસ જેવા જ ગ્દીશું, તેમની જ ભાષા બોલીશું, તેમના જેની જ
 પ્રવૃત્તિ આદરશું અને જના તેની અંદર મોહમતતા નહિ ગમીએ તો જ
 સંન્યાસીનું કર્તવ્ય પાડ પાડ્યું ગણાય. ગ્રામીએ પોતાની સાખી જટા અને
 કાઠી ઉતારવી નાખી, કદની અને દડને ગળ આપી અને મુમુક્ષુગરા જેવો
 સામાન્ય પોતાકે ચડા થો, જોકે આ બામતમા તેઓ બહુ જ બેદરકાર
 હતા મુમુક્ષુ ગ્દી તેમણે સામાન્ય માણસ પૈસા કમાવાના જે સામાન્ય
 ઘોગો કરે છે તેના ઘોગો કેટલાકે દિવસ સુધી ક્યો. છાપાઓના ખબર-
 પત્રી, જુનાનીઆઓના ટપુર, હિન્દી સાહિત્ય સંગ્રહનના ઉપમન્ત્રી વગેરે
 વગેરે કામો તેઓ કરતા. સાધુસન્ન્યાસીમા પણ દરેક પ્રકારની બનહાર
 દુશગતા હોઈ શકે છે એનો તેમણે અનુભવ કર્યો.

લોકમાન્ય તિલક એ તો સ્વામીની ધ્યાનમૃતિ. તેમણે ‘ગીતાગદ્ય’ બહાર
 પડ્યું ત્યારે ઉત્સાહથી અને નિષ્કામવૃત્તિથી સ્વામીએ તેણે આપ્યું ભાષાન્તર
 કરી રાખ્યું. હું એટલું કહી શકું કે હાલમા જે ગીતાગદ્યનું ગુજરાતી
 ભાષાન્તર બહાર પડ્યું છે તેના કરતા સ્વામીનું ભાષાન્તર અનેક દગ્ગર
 ચડિયાતું છે.

વચમા થોડા દિવસ પડોદગમા ગ્દી ત્યાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીનો સારા
 ઉપયોગ કર્યો અને નગરશહેરો વખત જાતજાતની ચોજનાઓ કરવામા ગાળ્યો.
 ગદ્યમા જે નવું જીવન આવવા લાગ્યું છે તેના બધા સિદ્ધાન્તોનું વિવેચન
 કરવા માટે ‘સાધના’ નામનું માસિક ચલાવવાનો સ્વામીનો વિચાર હતો.
 તેની કાઈક દેખના તેમણે ‘નવજીવન અને સત્ય’ માસિકમા જ એરી સહીથી
 આપી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યમા ભાષાની શુદ્ધિનો આદર્શ સચવાતો નથી,
 ઉચ્ચ અભિરુચિનું ધણીવાર ખૂન થાય છે, તેને કષ્ટક દિશા બતાવના અને
 અધમ સાહિત્ય ઉપર અકુશ મુકવા સારા સારા સાક્ષર અને લેખકોને
 આમન્ત્રણ કરી એક સાહિત્યનો ‘પહેરેગી’ મહિનામા બે વાર સાહિત્યની
 એકી કરે એરી પણ તેમની એક ચોજના હતી. સરસ સરસ પુસ્તકો સુન્દર
 રૂપમા ગુજરાતના હાથમા હોય, અન્યકારોને કષ્ટક સાર મહેનતાણું મળે
 અને પ્રકાશકોની નફાખોરી અટકે એટલા માટે એક પ્રકાશન મંદિર બોલવાની
 પણ સ્વામીએ તૈયારી કરી હતી, જેની અંદર કશો નફો લીધા વગર ઉત્તમે-
 ત્તમ અને શોભીતા પુસ્તકો બહાર પાડી તેનો બધો નફો અન્યકારને મો
 એરી જોડવણ હતી.

આટલામા સ્વામી મહાત્માજીના પ્રસંગમા આવ્યા, ક્ષીરે ધીમે તેમની તરફ આકર્ષાતા ગયા, તેમની 'મોહિની'મા મપડાયા અને બધી પ્રવૃત્તિઓ છોડી તેમણે 'નવજીવન' હાથમા લીધું નિન્દા અને સ્તુતિને વશ થયા વગર, જાહેરમા આવવાની કશી લાલમા ગમ્યા વગર પોતાની મામ્યાવસ્થા જાળરી, એવીમા કલાક કામમા ખરોવાઇ જવાની પોતાની જિત્તિન માયે લઇ તેમણે 'નવજીવન'મા પ્રવેશ કર્યો.

પ્રથમ 'નવજીવન'ની વ્યવસ્થામા, ત્યાગપણી નવજીવન મુદ્રણાલયમા અને 'નવજીવન'ના લન્ડ્રમા તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ વધારી. તેમની ઠાગડીઈમા 'નવજીવન' વધ્યું અને એની સાથે સ્વામીના માથા પગનો બોલો પણ વધ્યો તે બોલો ઉતારી અઢી વગસની સખત મહેનત પડી હકની રજા મળવાની તક કેરી રીતે તેમને હાથ આપી છે એ તો સૌ વાચકો જાણે જ છે.

જેના ઉપર હું નાનપણથી જ વ્હાલ કરતો આવ્યો છું તે આખા શુભગતનો વ્હાલો થઈ પડેલો છે એ જોઈ મને ગમરરી થાય છે અને વ્હાલના આ ભાગીદારોની હર્ષા પણ આવે છે.

મિત્રોના આગ્રહને વશ થઈ સ્વામીના જાગ જીવનની આ રૂપરેખા મેં આપી છે. તેમનો યાત્રાપ્રસંગ અત્યંત કાળમય અને વિવિધ છે પણ તેનું હું વર્ણન કરું તે કરતા હું આગા ગપ્પુ છું કે જ્યારે તેમને નવરાશ મળશે ત્યારે તેઓ પોતે જ તે આપશે.

સ્વામીના જીવનવિધાસનું આન્તઃગિક ચિંતન પણ તેમજો પોતે જ આપવું જોઈએ, કેમકે તેમનો અન્ત પ્રવાહ બહુ ગૂઢ છે. સ્નેહીનું અન્તર બરાબર મમજી સેવું એ દરેક સ્નેહીની યજ્ઞ છે, અને તેરીતે મારે સ્વામીના જીવન સિદ્ધાન્ત વિશે કંઈક વિગતવાર લખવું જોઈએ એ ખરું. પણ સ્વામી હજુ જીવાન છે, સાખી ઉપયુક્ત અને ઉચ્ચત્વસ જીવગી હજુ તેમની આગળ દુપાડી છે તેની અપૂર્વતા કાંઈ પણ લખીને મારે બગાડની ન જોઈએ સ્વામીના જીવનપ્રવાહની મેં જે આટલી રૂપરેખા આપી છે તે પણ સ્વામીને નહિ રમે એ હું જાણું છું તેમની વિનયજિતિને આપી આપ્યાત પદોચ્ચરે એ વાત સાચી છે પણ મેં સ્વામી ઉપર અત્યાર ગૂંથી અનેક જીવન દર્શાવે છે તેમજો જ આ એક ગૂંથી જાગજીવિદાયેંડર્ષ મ મં જોગિજીવદંકિ એ સન્મામીઓનું સમાધાન ખાનમા ગળી તેઓ ચૂપ રહેશે એવી મારી ખાનગી છે.

ગોપાળદાસભાઈ

આપણા દેશમાં સારાં જીવનચરિત્રો બહુ જ ઓછાં મળે છે. યુદ્ધકળા ન જળજીનાર માણસ જેમ યુદ્ધનું વર્ણન કરી શકતો નથી તેમ જીવનની કળા ન જળજીનાર માણસ કંઈનું જીવન શી રીતે બરાબર લખી શકે ? જૂના રામગોનાં ચરિત્રોમાં ચરિત્રનાયકનું વ્યાકતત્વ અને જીવનરહસ્ય પ્રકટ કરવાને બદલે ચરિત્રકાર ચરિત્રનો આધાર લઈને પોતાનાં પાંડિત્ય અને કાવ્યશક્તિ પ્રકટ કરવાનો મુખ્ય હેતુ રાખતા. હવે તે સ્થિતિ બદલાઈ છે અને સારાં જીવનચરિત્રો લખાવા માંડ્યાં છે. છતાં ઘણે ભાગે ચરિત્રનાયકનું ઉચ્ચ કુળ, માતાપિતાની ધર્મનિષ્ઠા, વિદ્યાર્થીદશામાં મેળવેલાં ઇનામો, સમાજમાં થયેલી વાહવાહ, ચરિત્રનાયકે કરેલાં ભાવણો અને પરાંપકારનાં કૃત્યો અને બહુ તો તેની શિષ્યશાખાનો વિસ્તાર એ જ ભાગ ચરિત્રોમાં આવી જાય છે.

આમાં ચરિત્રો ચરિત્ર નથી પણ માહાત્મ્ય છે. ચરિત્ર એ માણસનું મધ્યાર્થ ચિત્ર હોવું જોઈએ એ આદર્શ જ્યારે આપણા લેખકો સ્વીકારશે ત્યારે જ સારાં ચરિત્રો આપણને મળશે. મળે તેમ કરીને ચરિત્રનાયકને ડાપરે ચડાવે એ દત્તિથી સમાજને અન્યાય તો થાય છે, પણ ચરિત્રનાયકને પણ ઝોઝો અન્યાય નથી થતો. કૃત્રિમ રીતે ચિતરેલાં ચરિત્રચિત્રો અસરકારક નથી થતાં. અવતારો જેમ અનુકરણને લાગક નથી હોતા તેમ ડાપરે ખેડેલા ભોંટો પણ પૂજનીય હોવા છતાં અનુકરણીય નથી હોતા. જેઓ આપણી પેઢે ધરતી પર વિચરે છે તેમનું જ આપણે અનુકરણ કરી શકીએ.

ચરિત્ર સંક્રાંતિપૂર્વક લખેલું હોવું જોઈએ. સત્ય અને સંક્રાંતિ સાથે સાથે ન જઈ શકે એ કલ્પના ખોટી છે. આ કસોટીને પહોંચી શકે એવું એક ચરિત્ર આપણા હાથમાં મુઠ્ઠી થી. કલ્યાણજીભાઈએ આપણને ઝાણી કરી રાખ્યા છે, અને તેથી જ દરબારશીનું અભિનન્દન કરતાં પહેલાં કલ્યાણજીભાઈનું અભિનન્દન કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો છું. દરબારશીએ ૩૬ વિવેક કોરે મુઠ્ઠી કલ્યાણજીભાઈને મદદ કરી હોત અથવા તેમના પ્રસંગમાં આવેલા. પદ્મસિંહજી, પૂરુષોત્તમજી, ચંદ્રકાંતજી, શ્રીરંગજી, નરસિંહજી, વગેરે વિસ્તૃત અને લાભદાયક ચર્ચા હોત; કેમકે આ નાનકડા ચરિત્ર ઉપરથી જ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે તેમનો જીવનપ્રવાહ અને સ્વભાવ કંઈ પણ ચરિત્રકારને લલચાવે એવા છે.

એક ત્યાગી દેશમેવકનું ચરિત્ર બીજે ત્યાગી દેશમેવક લખે એ યોગ જોઈએ અપૂર્વ છે તેટલો જ ઉપવ્રજ છે, અને તેથી જ કલ્યાણજીભાઈ સંક્રાંતિ સાથે સ્વનન્તતાથી આ જીવનચરિત્ર લખી શક્યા છે.

ચરિત્ર માટે સાધનની ન્યૂનતા સાથે બીજી અગત્ય કલ્યાણજીભાઈને

નડેલી દેખાય છે. ગોપાળદાસ હજી જુવાન છે, તેમનું ચરિત્ર ધડાય છે, તેમની દુઃખ વર્ધમાન છે. આજે જ તેમનું ચરિત્ર લખી કાઢવું એ અનેક રીતે અગવડ-બરેલું છે, છતાં સમર્થ કેળવણીદારની દૃષ્ટિથી કલ્યાણજીભાઈએ ગોપાળદાસ-ભાઈના જીવનનું ધડતર બરાબર પારખ્યું છે અને તેથી જ તેમના અંતરનું ચિત્ર તેઓ આ ચોપડીમાં આપી ચકયા છે.

ખાનદાનીની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાની જવાબદારી, અણસમજી શિક્ષકો અને મુરખખીઓની બેદરકાર તાલીમ, મોતીભાઈના સાચીય ચારિત્રની અસર, અરવિન્દ ધોપની જ્વલન્ત દેશબક્ષિતની ચીનગારી અને સ્વદેશીનું પ્રાથુરક્ષક બન્ધન, માણસનું અચાણું કરી નાખનાર ગરાસીઆ કેળવણીનો ખારો અને હળમ પ્રિન્સિપાલનો કંકાસ, હૃદયનું સ્વાવલંબન, ફીમેસત્રીનો મોઢ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર સંસ્કારોથી ગોપાળદાસભાઈનું પ્રારંભિક જીવન ધડાયેલું છે, અને દરેક ઠેકાણે બહીતે બહીતે બળવો કરવાની દૃઢતા તેમણે બતાવી છે. ગોપાળ-દાસભાઈની સૌમ્ય દૃઢતા તેમને જીવનમાં કેટલી મદદકાર નીવડી છે તે તો તેઓ જ જાણે; પણ ચરિત્રનું નિરીક્ષણ કરનાર અને ચિંતના વકાસનું અધ્યયન કરનાર માટે તે એક અત્યંત આકર્ષક વસ્તુ છે એમાં શક નથી. જો તેમનામાં સામાન્ય બળત્રાળોરની હલતોઈ અને બેપરવાઈ હોત તો તેમની દૃઢતા હું તો બહુ કિંમતી ન ગણત.

ગોપાળદાસભાઈએ સાધુતા કેળવવાનો કંઈ ખાસ પ્રયત્ન કર્યો દેખાતો નથી; પણ આર્પવને ન છાજે એવું કંઈ ન કરવા નેટલા તેઓ ચારિત્ર-વત્સલ હોવાથી તેઓ દરેક પ્રસંગે ચકતા જ ગયા છે. તેમનામાં દૃઢતા બહુ ધીમે ધીમે આવી છે. વખતે હજીયે તે પરિપક્વ ન થઈ હોય. પણ તેમની દૃઢતા એ ધીમે ધીમે વધેલી હોવાથી ફરેલ અને વિશ્વાસપાત્ર છે. લોકનાયકમાં આવી જ દૃઢતા જરૂરની હોય છે. જ્યાં આવી દૃઢતા હોય ત્યાં જ અસંખ્ય લોકો પોતાનું કલ્યાણ અકલ્યાણ બધું નિઃશંકપણે મોખી રાકે છે.

ગોપાળદાસભાઈ સૌમ્ય છે, વ્યવહારને જાણનાર છે, છતાં સાહસની ક્ષિપ્રતા અને મજેદારી તેઓ ખોખ બેસા નથી. ટેટલેક ઠેકાણે તો વિક્રમ રાજની છતિ તેમનામાં સુરુતેઈ દેખાઈ છે, છતાં આધુનિક સુધાગર અને લોકતાલિતા સિદ્ધાન્ત તેમને મજે પૂરેપૂરા હાવેલા દેખાય છે.

ગોપાળદાસનું ગોકુળ હું એકવાર જોઈ આવ્યો છું. દસાવાસીઓ તેમને ઊગરથી કેટલા ચાહે છે તે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. શિક્ષકના ચિકારી કવિથી નાનાલાલ અતિથિ હોવાથી તેમની જોડુકમી સહન કરતા ગોપાળ-દાસ કેવી રીતે કાચવાયા હતા તે જોઈ ગોપાળદાસની દયા પણ મેં ખાધી છે. ગોપાળદાસ આશ્રમમાં આવ્યા હતા ત્યારે પણ પોતાના સાહસિક ગોપજનો

સાથે જ રહેવાનો તેમનો આગ્રહ મેં જોયો છે. અને તેમની માત્ર એક નબળાઈ તેમને ફેની રીતે પગડે છે એનો પણ હું સાક્ષી છું. દરજારસાહેબ બીડી છોડવાનો વિચાર કરે છે છતાં બીડીનો તિસ્કાર કરતા નથી તેથી જ ને તેમના ઉપર આટલી સવાર થઈને બેરી છે. બીડીનું બસન એ ચન્દ્રના કવંકની પેઠે શોભારૂપ જ છે એમ પણ વર્ણવે તેઓ માનતા હશે. આવો વિચાર તેમના મનમાં પણ તેમનાથી છૂટો રહી શકે છે. બીડીને તેઓ નિર્દોષ માનતા હોય તો મારે કશું કહેવાનું ન હતું. પોતાની નબળાઈ ગણતા છતાં તેઓ તે છોડતા નથી માટે જ આ બીડીમીઠાસામાં ઉતરવું પડ્યું. ગોપાળદાસ લોકનાયક છે, જીવાન ગુજરાતીઓની ધ્યાનમૂર્તિ છે, એટલા માટે જ મારા જેવા અનધિકારી માણસો પણ તેમની પ્રત્યે આકર્ષા થઈ શકે છે.

કૃષ્ણે તેમને સારી સ્થિતિ આપી, સારી વૃત્તિ આપી, સારા સંજોગો આપ્યા, જીવનનું સાર્થક કરવાના પ્રયત્નો આપ્યાં, તેટલા માટે તેઓ કૃષ્ણનો ઉપકાર માનતા હશે જ. પણ તેમનું મોટામાં મોટું ભાગ્ય બક્તિ-લક્ષ્મીબહેન જેવા વીગમના સંકર્ષમયારિણી તેમને મળ્યા તેમાં છે. તેમનું પૂરેપૂરું પ્રેતસાહન ન હોત તો ગોપાળદાસ પોતાની સોળે કળા પ્રકાશિત કરી બતાવવા એવી ખાતરી નથી થતી. બક્તિનાએ અનંતપ્રજ્ઞેશ્વરમાં જેટલું કર્યું છે તેટલા માટે પણ ગુજરાતનો હિન્દુ સમાજ તેમનો કાયમનો આભી છે.

ગોપાળદાસ વક્તા કે લેખક નથી, અને તેથી જ તેમના કેટલાક મત જેવા વાક્યો તરફ મારા જેવાનું ખાસ ધ્યાન ગળય છે. દાખલા તરીકે

૧. 'ઉત્તરચિન્તાનો તાપ સહન કરે તો જ દાણમાં દૂધ આવે. સહન કરવા જેટલું બળ ન હોય તો અધવચ બળી જ નય.''

૨. 'સ્વીકારેથી ફરજ બળવથી એમાં કીર્તિનો લોભ પણ રાનો હોય ? આ જમાનામાં કાર્ય, કરનારા, લોભ આપનારા નીકળતા નહિ હોવાથી અમારા જેવા આગળ આવી નહયે છીયે. બાકી ફરજ બળવવામાં કોણ કોના ઉપર ઉપકાર કરે છે ? અને જ્યારે કોઈ કોઈના ઉપર ઉપકાર નથી જ કરતો ત્યારે તેની કીર્તિ પણ ઝાઝવાનાં નીર જેવી હોવી જોઈયે.'

૩. 'સરકાર સાથે ફક્ત લડવાની ખાતર જોડાયો હશે તેનું દાહનું જીવન અગાડતી માફક જ હશે. અને એવા અમારામાં નથી એમ નથી તેની સાથે જણ બિલકુલ બદલાઈ ગયેલા પણ છે.'

૪. 'અમે પ્રમાણમાં ઘણા મોડા જ હોવાથી તો ચળવળ લખાતી છે. નહિતર ક્યારનોયે નીકાલ આવી ગયો હોત, અમર નીકાલ આવવા તરફ પ્રયાણ હોત હજી તો પરિણામ મેળવવા કેટલાયે વર્ષ જેઇયે છે.'

૫. 'લોકસમૂહ હજી બિલકુલ તૈયાર નથી એમ આવે આગળ કામગીરી બજાવ્યું હતું. તે કારણે જ આ ચળવળને દરેક સમજીએ ઉપાડી લીધી

આવા જોમના વિચારો છે તેમણે આંધળીઆં કર્યાં એમ માનવું એ કાયરયુગની નિશાની છે.

ગોપાળદાસ જેવા આદર્શ નરેશને જન્મ આપી કોઈ પણ ભૂમિ પાવન થઈ શકે છે. તેમનું અનુકરણ કરી ગુજરાતીઓ તેમની કદર કરશે એવી આશા રાખવી શું વધારે પડતી છે ?

ઢસાના દરબારના ત્યાગની કીર્તિ ગુજરાત ખેડાર કેચારની પહોંચી છે. તેમનું ચરિત્ર હિન્દીમાં સરસ રીતે છપાવી દેશને ભેટ કરવાની ગુજરાતની દરજ છે.

ઈતિહાસ અને ભગોળ

ઈતિહાસની ગ્રેરણા

કોઈ સમાજ વર્તમાન સ્થિતિથી અસન્નુષ્ટ થઈ જાય ત્યારે તેની ભૂત અને ભવિષ્ય તરફ જાય છે, અને જોઈએ દરજ્જે આ બંને દૂર કાળનું તે દર્શન કરી શકે છે તેટલે દરજ્જે તેની અંદર ઉત્સાહ અને આવી જાય છે; અને તે શક્તિ વડે તે વર્તમાનકાલીન આપત્તિઓ લાંબાની દિશામાં જાય છે તથા પોતાની યુદ્ધનીતિ પણ નક્કી કરે છે. આ ભવિષ્યકાળ તો કાળના ગર્ભમાં હોવાથી કલ્પના વડે જ તેનું દર્શન શકે છે; પણ જૂનકાળ તો થઈ ગયેલો હોવાથી નિશ્ચિત સ્વરૂપ વાળો હોય. ભવિષ્યકાળનો સ્વભાવ અનિશ્ચિતતામાંથી નિશ્ચિતતામાં આવવું એ હોય ત્યારે જૂનકાળ પોતાનું નિશ્ચિત રૂપ છોડી દહાડે દહાડે અનિશ્ચિત થતો છે, અને જો આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનો સંગ્રહ ન કરીએ તો તે પોતે સ્વભાવ મુજબ વિસ્મૃતિમાં ડૂબી જાય છે.

જૂનકાળ એ આપણી મૂકી છે. તેનો બરાબર ઉપયોગ કરીએ તો જુદા જુદા જગાં તે આપણને હોમમાં સ્ફૂર્તિ આપ્યા જ કરે છે અને આ પદ્ધતિય દરાવી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ રીતે જોવાની શક્તિ આપે છે. જ્યારે જ કોઈ પણ દેશમાં રાજકીય, સામાજિક અથવા સાહિત્યવિષયક ક્રાન્તિ છે અથવા નવું ચેતન્ય આવ્યું છે ત્યારે ત્યારે તેના પહેલાં લોકોએ ભૂત તરફ જોયું છે અને તેની પાસેથી ગ્રેરણા મેળવી છે.

આ સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્તને અનુસરીને ગુજરાતમાં પણ એ દિશામાં જાય એ સ્વાભાવિક હતું. રાજદારી હીલચાલોમાં ૧૯૪૬ ત્યારે વ્યક્તિગતતાથી કંટાળી ગયું અને પોતાના યુગ્યાર્થને બળે જ પોતાનો હ

સાધી લેવાનું ગણે નહીં કર્યું ત્યારે સ્વદેશ, સ્વધર્મ, સ્વભાષા, સ્વસમાજ અને સ્વતંત્ર મારફતે જ ઉદ્ધાર થઈ શકે એની ગણે ખાતરી થઈ ગઈ, અને ભવિષ્યને માટે બધી પ્રવૃત્તિ કરતા હતા જૂતકાળ પામેથી 'સ્વ' નો પરિચય કરાવવાનું સક્રિય શુભગતમાં નિકટવર્તી ભવિષ્યમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની આકાંક્ષાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હીલચાલ શરૂ થઈ ત્યારે એની સાથે જ શુભગતનો ઇતિહાસ, શુભગતી સાહિત્ય, શુભગતનું સ્થાપત્ય અને દૃષ્ટિ જરા વ્યાપક કરી હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, વિજ્ઞાન, કળા, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની રોધખોળ કરવાની જરૂર જણાઈ

ગાંધીજીએ પોતાનું રાજ્ય અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા કાયમ કરવા માટે દરેકરીતે આપણને બતાવ્યા હતા. આપણી મસ્કૃતિ વિશે પોતાની દૃષ્ટિએ અભિપ્રાય બાધીને સરકારી કેળવણી દ્વારા અને અંગ્રેજી સાહિત્ય દ્વારા તે અભિપ્રાય તેમણે એટલો બધો રૂઢ કર્યો કે આપણા બહેલા લોકોને તે જ પ્રમાણભૂત ભાસના લાગ્યો. તેથી આત્મગૌરવનું બાન ઝોણું થયું, સ્વગૌરવ વિરોધી ગદ્દા મોળી પડી, સામાજિક એકતા તૂટી ગઈ અને આપણા પુરુષાર્થ આડે રહેતે જ ના લાગ્યો. આટલું કાર્મ અંગ્રેજોએ એક દિવસમાં કર્યું નહિ. ધીમે ધીમે, બહુ જ ધીમે તેઓ ઝંરઝંર નાખતા ગયા અને તેમણે ધારણી કાનિત લગભગ પૂરી કરી આપણને થયેલાં નુકસાનની ભગપાઈ કરવા માટે આપણા તરફથી સગીન પાયા ઉપર પ્રયાસ થવો જોઈએ 'આપણે બહુ સાંગ હતા, 'આપણું બધું ત્રેષ્ણ હતું' એવા પોષ્ટ અભિમાનથી સમાધાન થવાનું નથી બકાઈ એ તો દુર્જનતાનું જ લક્ષણ છે પોતાની પગતી પિંગળ કરાવવાથી જે આભાવિક આત્મપ્રત્યય કેળવાય છે તેમાં જ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ રહેતો છે યુગપીઘન લોકોએ હિન્દુસ્તાન એક પતિત રાષ્ટ્ર છે તેથી તે ઝોણું સુધરેલું છે અને તેથી ઝોળા સુધરેલા દેશોમાં પુરાતત્ત્વની દિમત જે રીતે અકાચ છે તે રીતે ભાગતનર્પનું થયું જોઈએ, એમ માન્યુ આ કુદ પૂર્વગ્રહને લીધે યુરોપના સારામાં સાગ થોડ્ય અને સજ્જન લેખકોએ પણ હિન્દુસ્તાનને અન્યાય કર્યો છે યુરોપીઓએ વિગતોની ગોધખોળ માટે ખુ. પ્રયાસ કર્યો છે અને તેમાંથી ઉત્તમ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ પણ થઈ છે તે માટે આપણે તેમનો ઉપકાર ન માનીએ તો કૃતત્વી કહેવાઈએ પણ ખર્ચ જોતા દરેક દેશના જૂતકાળની યથાર્થ કૃપના અને તેનું તોળન તે જૂતકાળનો વારસો જેમને મળ્યો હોય તેઓ જ થોડ્ય રીતે કરી શકે આપણે અત્યાગ સુધી તે કામ કર્યું નહિ, એટલે યુરોપીઓને લોકો જે ખ્યાલ આપે તે જ સ્વીકારવો અથવા ચીડાવવું તેનો આધારો વિરોધ કરવો એ જ ઉપાય આપણી પાસે હતો પણ હવે તે દશા ગંદી નથી દરેક પ્રાન્ત પોતાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ પ્રમાણે પુરાતત્ત્વ-

સંશોધનનું કામ કરવાનું કરવા લાગ્યો છે. ગુજરાતમાં પણ આનું કામ ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્ડોના દિવસથી ચાલતું આવ્યું છે, પણ સંઘટિત પ્રયત્નો એકાદ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા દ્વારા થવાની જરૂર હતી, અને આખા ગુજરાતને તેનો લાભ મળે એટલા માટે તે સ્વભાષા મારફતે થવાની તેટલી જ જરૂર હતી. ગુજરાતના પૈસાથી અને ગુજરાતના પુરુષાર્થથી શોધખોળ થાય અને તેનાં પરિણામ પરગાયાના તાળામાં પૂરાયેલાં રહેવાથી ગુજરાત તેથી વંચિત રહે એ અસ્થાભાવિક સ્થિતિ હતી અને ભારે અન્યાય પણ હતો. ગુજરાતનો વારસો ગુજરાતને યથાસમય ન મળ્યો તેથી ગુજરાતને ભારે નુકસાન થયું છે. સ્વદિન વિષે પ્રજા એદરકાર ન હોત તો લોકોએ પહેલેથી સરકાર પાસે અને પોતાના સાક્ષરો પાસે આની માગણી કરી હોત. પણ જામા ત્યાંથી સવાર. સાક્ષરતાન કેશવલાલ દર્પદરાય ક્રુવ જેવાઓએ પોતાની શોધખોળ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરી સ્વભાષાનું ઝાણુ ઉતાર્યું છે, પણ અત્યાર સુધી જેટલી શોધખોળ પૂરાપીઅન ભાષામાં થઈ છે તે ગુજરાતીમાં લાવવાની ભારે જરૂર છે. દેશના સર્વોચ્ચ ઇતિહાસમાં તેનું મહત્ત્વ નક્કી કરી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કે નહીં તે દ્વારા કેળવણી રાષ્ટ્રીય થાય અને સાર્વજનિક સંસ્કારિતા વધે.

આનું કામ કરવા માટે વિપુલ સાધનોની આવશ્યકતા છે એ કહેવાની જરૂર નથી. ગુજરાતમાં એવા અનેક લક્ષ્મીપુત્રો પડેલા છે કે જેઓ ધારે તો એકલા જ બધી સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે. પણ તેમને આ બાબતમાં રસ પડતા હજી વાર છે, અને તેથી પ્રજાકીય હિતસાહ ઉપર આધાર રાખી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપે જ જરૂર છે.

ઇતિહાસની કસોટી.

‘ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થાય છે’ એ સર્વવિશ્રુત વચનનો કાંઈ અર્થ હોય તો તે એટલો જ છે કે ગમે તે દેશ અથવા કાળ લો, મનુષ્યસ્વભાવ બધે સરખો જ હોય છે, અને તેથી જ સમાન પરિસ્થિતિમાં માનવી ધટનાને પ્રવાહ સમાન સ્વરૂપનો હોય છે. આ તત્ત્વ આમ સાદું તથા સુલ્લઘ્ન દેખાય છે, છતાં ઇતિહાસના અનેક જટિલ પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાની એની શક્તિ અમોઘ છે. ઇતિહાસવેત્તાઓએ હજી એ તત્ત્વનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો નથી. આ તત્ત્વ જેને ગમે ઉતર્યું છે તે ઇતિહાસનું રહસ્ય સામાજિક માનસશાસ્ત્રના

સિદ્ધાન્ત ઉપરથી નક્કી કરવા માટે છે. ધણી વીર પુરોહો અને મુત્સદીઓ ઇતિહાસ વાંચ્યા વગર ઇતિહાસ નિર્માણ કરી શક્યા છે એવું કારણ પણ મનુષ્યસ્વભાવ—સમાજનો સ્વભાવ—બરાબર પારખવાની તેમની શક્તિ જ છે.

મનુષ્યસ્વભાવ બધે સરખો છે એ મુખ્ય તત્ત્વ સ્વીકાર્યા પછી બીજી એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તે એ છે કે આ ધરતી ઉપર જે અનેક માનવવંશ છે તે દરેકનો પોતાનો વિશિષ્ટ સ્વભાવ એવું કંઈક હોય છે. તે સ્વભાવ જાણી લઈએ ત્યારે જ તે વંશના ઇતિહાસનું ચતુરસ્ર આપણી આગળ પ્રકટ થાય છે. એ સ્વભાવ નહિ જાણવાથી અર્થનો અનર્થ કેમ થાય છે તે જોવું હોય તો કેટલાક યુરોપીય ઇતિહાસકારોએ શ્રીરામચન્દ્રના પાવન ચરિત્રને જે ધૃષ્ટાસ્પદ સ્વરૂપ આપ્યું છે તે જોવું. વિન્સેન્ટ સ્મિથે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બનેલા પ્રાચીન બનાવો મહાપ્રયાસથી આપણને એકત્ર કરી આપ્યા છે, પણ તે ઇતિહાસકાર હિન્દુસ્તાનના આર્યવંશની મનોરમતા સાથે યથાર્થ પરિચય નથી કરી શક્યો અને તેથી તેણે કાઢેલાં અનુમાન દ્રવિત છે.

કાઈ પણ વંશનો ઇતિહાસ તે જ વંશનો વારસો જેમને મળ્યો છે એવા લોકોમાંથી બહુશ્રુત અને નિષ્પક્ષ લોકોએ લખવો જોઈએ. પોતાના પૂર્વજોએ લખી રાખેલી વસ્તુઓનો અર્થ કેવી રીતે બેસાડવો એની કુચી પરંપરાને કીધે એમના હાથમાં આવેલી હોય છે. જે વંશમાં શુદ્ધ ઇતિહાસ લખેલો હોતો નથી તેની પણ મહાન રાષ્ટ્રીય ઘટનાઓમાં તે વંશની દૃષ્ટિએ સાગતું ચતુરસ્ર પરંપરાથી તે વંશમાં આસતું આવેલું હોય છે. સામીય તર્ક કરતાં આ પરંપરાને વધારે કિંમત આપવી ઘટે છે, તેનું જ પ્રામાણ્ય બક્ષવતર ગણાવું જોઈએ.

આપણા જૂના સાહિત્યમાં ઇતિહાસ છે, પણ તે ઐતિહાસિક વૃત્તિથી લખેલો નથી. એકાદ ધર્મતત્ત્વ (Philosophy of History) લોકોના મન ઉપર ઠસાવવા માટે ઐતિહાસિક વસ્તુનો આધાર લેવામાં આવે છે. સર્ગશ્વ પ્રતિસર્ગશ્વ ઘંટો મન્વન્તરાણિ ચ। આ લક્ષણ પ્રમાણે પુરાણોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી માંડીને વર્તમાનકાળ સુધીનો ઇતિહાસ હોય છે, છતાં ધાર્મિક બોધ એ જ પુરાણોનો મુખ્ય હેતુ હોય છે. પદ્મપુરાણ કહે છે તેમ પુરાણે ધર્મવિષયક :

આપણા સાહિત્યની બીજી વિશેષતા એ છે કે આપણા પૂર્વજો ચતુરસ્ર-

મય બનાવો સરળ અથવા પ્રગટ ભાષામાં લખતા નહોતા. તેઓ વક્રોક્તિ-
માર્ગનિપુણ હતા. ઉપનિષદમાં કહ્યું કે પરોક્ષમિયા ઇવ હિ દેવાઃ પ્રત્યક્ષદિપઃ।

*

.

+

આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થકાગેની ત્રીજી વિશેષતા એ છે કે અનિષ્ટ અથવા
દુઃખદ વાતનું સ્વરૂપ ઢાંકી દેવું અથવા બદલી નાખવું. ધર્મને અર્થે અથવા
કોઈ પણ ઉદાત્ત તત્ત્વને અર્થે પ્રાણ અર્પણ કરનાર વ્યક્તિને। અન્ત દુઃખ
થયો એમ તેમનાથી કહેવાતું નથી. અન્તકાળે શખચક્રમદાપદધારી વિષ્ણુ
અથવા મહાદેવ આત્મને જરૂર તેના ઉદ્ધાર કરવાના. હરિશ્ચન્દ્રની કથા લો
કે ગજેન્દ્રની, માર્કંડેયની લો કે વ્યાધની, મીરાંબાઈની લો કે શિબિરાબ્તની.
આવા પરિવર્તનને અંગ્રેજી સાહિત્યકાર ‘Poetic justice’ કહે છે.

.

.

.

સંસ્કૃત ધાર્મિક સાહિત્યમાં બૌદ્ધમાર્ગ પ્રમુખ કેમ થયો એનો કશો
ઉલ્લેખ શોધ્યો નહિ જડે, પણ કુમારિલ, સંકરાચાર્ય વગેરેએ બૌદ્ધ
ધર્મનો ઉચ્છેદ કેરી રીતે કર્યો એના જ માત્ર રસપૂર્ણ વર્ણનો મળી
આવશે.

‘માત્ર સાંગાવા જનાંત ચ બપમાન સાંગાવા મનાંત’

આ ધરગણુ કહેવતનો અમલ બહુ પ્રાચીન કાળથી આપણે કરેલો
જણાય છે. સોમનાથ, વલ્લભીપુર, પાટણપુત્ર, વિજયનગર વગેરે શહેરોનો
નાશ કેરી રીતે થયો એની વિચિત્ર દંતકથાઓ ઉપરથી એ જ તત્ત્વ
સિદ્ધ થાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન લોકોએ પણ એ જ તત્ત્વનો
છૂટથી ઉપયોગ કરેલો એવું સિદ્ધ થાય છે.

.

.

.

પ્રાચીન સાહિત્યની આ વિશેષતાઓ ધ્યાનમાં લઈને અને આય
જાતિના સ્વભાવની કસોટી હાથમાં રાખીને આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસ પારખીયે
તો પછી ઐતિહાસિક ગૂઢ ઘટનાઓના રહસ્યબેદ ખુલવાનો સંભવ છે.

સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર

૫મો પોતપોતાની જગ્યાએ જ રહે છે, પણ વાયુ ઇસોનાં ખીજને
એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ હડાડી જાય છે. ફૂલ પોતાની જગ્યાએ જ
રહે છે, પશુ પતંગીઆંના પગને ફૂલના જે પરમાણુ ચોટી રહે છે તે વડે
દુર્ગ્ગરના ફૂલોમાં રહેલાં પુકેસર અને સ્ત્રીકેસરનો સંયોગ થાય છે અને એવી

જીતે પુષ્પમદિનો વિસ્તાર થાય છે. માનવી સંસ્કૃતિનું પણ એમ જ છે. મનુષ્યની અંદર જસે વૃત્તિ જોવામાં આવે છે—સ્થાવર તથા જંગમ. સ્થાવર માણસો હોય છે તેઓ એક જ જગ્યાએ રહે છે. તેઓ જોનાની જાન પૂગતો જ વિચાર કરે છે. તેમની અંદર સંસ્કૃતિ વૃત્તિ હોય છે. સ્થાવર લોક પુરાણપ્રિય હોય છે, શાન્તિના ઉપાસક હોય છે. જંગમ લોક એમનાથી તદ્દન ઉલટા હોય છે. એમનામાં ચિયરતા નથી હોતી. ગમે તેટલો લાજ થતો હોય તોપણ જંગમ માણસ એક સ્થાનને પકડીને બેસવાનો નહિ. સ્થાવર મનુષ્યનો ધંધો ખેતી છે, જંગમ મનુષ્યનો ધંધો શિકાર અથવા પશુપાલન છે. શિકાર એ જંગલી સ્થિતિ છે, પશુપાલન એ તેનાથી સુધરેલી સ્થિતિ છે. સ્થાવર તેમજ જંગમ જસે વૃત્તિઓ ધર્મ-નિર્મિત છે. ઉભયની મારફત ધર્મનો હેતુ જ રૂણાબૂત થતો હોય છે. આ તરવને ખ્યાનમાં રાખીને આપણે બિન બિન સંસ્કૃતિઓનું અધ્યયન કરીશું.

જંગમમાં મુખ્ય ત્રણ સંસ્કૃતિઓ જોવામાં આવે છે: મુસલમાની, ખ્રિસ્તી તથા હિન્દુ. આ સંસ્કૃતિઓને અમે ધર્મનાં જ નામ આપ્યાં છે, છતાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિ એ બેનું નિત્યસાદૃશ્ય હોય છે જ એવું નથી. આટલું લક્ષ્ય રાખીશું તો અહીં રજૂ કરેલા વિચારોમાં ગોઠાળો છે એવો ભાસ થવાપણું નહિ રહે.

મુસલમાની સંસ્કૃતિ આરબ લોકોના તંબુઓમાં નિર્માણ થઈ અને ઘોડાની પીઠ પર તેનો વિસ્તાર થયો. જ્યાં જ્યાં ઘોડો પહોંચી શક્યો ત્યાં ત્યાં મુસલમાની સંસ્કૃતિ ગઈ. પ્રત્યેક જન્મ જે પ્રમાણે બે વ્યક્તિઓના સંયોગ વડે થાય છે તેમ સંસ્કૃતિનું પણ છે. મુસલમાની ધર્મના અરબી વીર્ષનો ઇરાની સંસ્કૃતિની સાથે સંયોગ થયો અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ નિર્માણ થઈ.

હવે ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ જોઈએ ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનો જન્મ જૂનમ્પ સમુદ્રના કિનારા ઉપર થયો છે અને એનો પ્રસાર સમુદ્રના દેહ ઉપર કરનારી નૌકાઓ મારફત થયો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના તરવને ગ્રીક સંસ્કૃતિનું પોષણ મળ્યું અને આગળ જતા રોમન સંસ્કૃતિના અખાડામાં શીખીને એ તૈયાર થયો. ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિની ઉપર માતાપિતાના કરતા યુગના સિદ્ધાંતનું પરિણામ અધિક થયેલું દેખાય છે. જ્યાં જ્યાં નૌકાની ગતિ છે ત્યાં ત્યાં આ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર થયેલો છે.

ત્રીજી સંસ્કૃતિ હિન્દુઓની. મુસલમાની સંસ્કૃતિનું ચિત્ર તંબુની પાસે ઘોડો બાધીને બતાવી શકાય, ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનું ચિત્ર સમુદ્રનાં મોઝાની ઉપર ડોલતી નૌકાથી વ્યક્ત કરી શકાય, ત્યારે હિન્દુ સંસ્કૃતિનું ચિત્ર વટવૃક્ષની

નીચે એકાદ ઝુંપડીની નજીક ગાય બાધીને દર્શાવી શકાય. આર્યધર્મનો દ્રાવિડી દત્તાદિ સંસ્કૃતિની જોડે વિવાદ થયો તેમાથી હિન્દુ સંસ્કૃતિ નિર્માણ થઈ છે.

ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કરવા સાર હોડી છે, મુસલમાની સંસ્કૃતિનો પ્રમાર કરવા સાર ઘોડો છે; હિન્દુ સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કરનાર કોણ છે ? જંગલો સાર કરીને ખેતી અને શહેરો સ્થાપન કરનારા આર્યોએ હિન્દુ સંસ્કૃતિનો ઘોડોપણો વિસ્તાર કર્યો ખરો, પણ હિન્દુ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર કરનારો ખરો પ્રસારક તો ઝુંપડીની ઉપર ઉગેલી ટુંબડીનું જ બિજાપાત્ર બનાવી શરીર ઉપર ઓઢેલાં વસ્ત્રોને લાવ માટીમા રંગીને 'ન ધ્વનેન ન પ્રજયા ત્યાગેનૈકેન ભ્રમૃતત્વમાનશુ' કહી ધર્મ અને અમૃતત્વનો પ્યાલો સમારને પાવા ચાલી નીકળનારો સર્વસંગપરિત્યાગી પન્નાજક છે. આ માર્ગનો આદ્ય પરિમાજક તો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા જ વિચર્યો, પણ એના સિધ્ધો 'અક્ષોધેન જિને ક્ષોધમ્' બોધતો આખા ધર્મસિયાને વ્યાપી વળ્યા.

વિવિધતા એ સૃષ્ટિનો મુલમન છે. એક જ સંસ્કૃતિનો પ્રસાર આખા જગતમાં થાય એવી દત્તિકાસંવિધાતાની દૃષ્ટિ નથી. વિવિધતાને વિશે એકતાને પ્રત્યાપિત કરી એમા જ પ્રભુનો આનન્દ રહેલો છે.

જેને એકાગ્રી સાક્ષાત્કાર થયો છે તેને આ તત્ત્વ સમજાતું નથી, અને એટલા માટે જ પોતાના જ તત્ત્વનું સાર્વભૌમત્વ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે એ બહાર પડે છે. આ પ્રચારક વળી હમેશા નિ સ્વાર્થી જ હોય છે એવું પણ નથી નૂતન તત્ત્વપ્રાપ્તિનો પુત્રોત્સવ સમાન આનન્દ પેટમા સમાવી ન શકાયો ત્યારે મુસલમાની ધર્મ સારી આલમમા ફેલાવવાને હસ્લામી ધર્મવીર આગળ આવ્યા. આસપાસની જગલી જાતિઓને મુસલમાની ધર્મની ઉચ્ચતા સહેજમા ગમી ગઈ અને તેઓ તેમા બળી ગયા ખીજ તરફથી મુસલમાનોએ ધરાની સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કર્યો. પણ મુસલમાની ધર્મને આવમગીર (સાર્વભૌમ) બનાવવો હોય તો હિન્દુ અને ખ્રિસ્તી એ પૂર્વ અને પશ્ચિમના છેડા સાચવીને ગ્રહેલી બે સંસ્કૃતિઓ ઉપર પણ જમ મેળવવા જ જોઈએ. તે વખતના મુસલમાની સમાજનો જેટલો કુરાનમા વિશ્વાસ હતો તેટલો જ તલવારમા પણ હતો. અને બોગજેગે હિન્દુસ્તાન અને યૂરોપ બન્ને ઠેકાણે આ જ અરસામા સંધશકિત નાચ પામી ચુકી હતી. યૂરોપમા નાના નાના રાષ્ટ્રો એકબીજાની જોડે લડી મરતા હતા અને હિન્દુસ્તાનમા અનેક જાતિઓ અને અનેક રાજવંશવાદો 'હું મોટો કે તું મોટો' કહીને માહોમાહે કસક મચાવી રહ્યા હતા. સ્વામાવિક રીતે જ સાહસિક મુસલમાનોને કુરાન, તલવાર અને વ્યાપારનો પ્રસાર કરવો સહેલો થઈ પડ્યો મુસલમાનોએ સ્પેનના અંતરમા અલ્હમ્બા (લાલમહાલ) ચણ્યો અને આગ્રામા તાજમહાલ, તાજમહાલ બને ગમે તેવો મુન્દર ગ્યો, તોપણ હવે તો એ એક કબર જ.

મુમતાનમદાસ બેગમને જ નહિ, પણ સાથે મુસલમાની સંસ્કૃતિના વિસ્તારને પણ એના ગર્ભમાં દફનાવવામાં આવ્યો.

યૂરોપમાં તો ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર ખૂબ જ થયો હતો, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનું નમ્ર નીતિશાસ્ત્ર યૂરોપીઅન લોકોને કદાપિ ગળે દત્તુ ન હતું. એક ગાલ પર તમાઓ પડે કે બીજો ગાલ ધરવાની તૈયારી યૂરોપમાં કાઢ કાઢે ન હતી. તેવી સ્થિતિમાં મુસલમાની તલવારનો મારો શરૂ થતાં જ યૂરોપમાં રહેલી ક્ષાત્રવૃત્તિ જોરમાં આવી અને શાર્લમાન રાજાના વખતથી માંડીને મુસલમાની સત્તાને ધકેલી ધકેલીને યૂરોપની બહાર હાંકી મેલવાનો પ્રયત્ન આજની ધડી સુધી ચાલુ રહ્યો છે. હવે તો મુસલમાની સંસ્કૃતિને યૂરોપની બહાર હાંકી મેલીને જ યૂરોપીઅન રાષ્ટ્રો સન્તોષ માની નીરાંતે બેસશે એવો તાલ દેખાતો નથી. આફ્રિકા ખંડમાં ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન એ બન્ને ધર્મો પોતપોતાનો વિસ્તાર કરવા મથી રહ્યા છે. તેમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના કરતાં મુસલમાની ધર્મને અધિક સફળતા મળે છે એથી ખ્રિસ્તી લોકોને બહુ જ દુઃખ થાય છે. ધણીખરાં મુસલમાન રાષ્ટ્રોને તો યૂરોપની પ્રબળ આજલાપી વળી છે. આને પરિણામે કોઈ ને કોઈ કાળે મુસલમાની રાષ્ટ્રો દરીયા સંજવન થકીને ખ્રિસ્તી રાષ્ટ્રોની ઉપર હલ્લો કર્યા વિના રહેવાનાં નથી. આઘાત પ્રત્યાઘાતના નિર્દય નિયમના સહજમાં પકડાયેલી આ બે સંસ્કૃતિઓ કયાં સુધી આમ લડતી જ રહેશે એ કહી શકાય એમ નથી. ઉત્સાહના પ્રથમ જોશમાં આખા જગતને જીતવા નીકળી પડેલી મુસલમાની સંસ્કૃતિને યૂરોપમાં જેમ શેઠ મળી અને તેનો ગર્વજવર ઉતર્યો તે જ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાની સત્તાને શીખ અને મરાઠા તરફથી જખરો વિરોધ થયો અને અહીં પણ મુસલમાની સંસ્કૃતિનું અભિમાન હરાયું. ‘હાં તો મુસલમાન થાઓ નહિ તો મરવાને તૈયાર થાઓ’ એવી ઝંતુની ઉક્તિ શાન્ત પડી અને ‘તમારા ધર્મ તે તમે પાળો, અમારો ધર્મ તે અમે પાળીશું’ એ હિન્દુ ધર્મમાં રહેલું સ્વધર્મરક્ષક મુસલમાનોને સારી પેઠે સમજાયું.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ખરેખર જોઈએ તો લડાઈને સ્થાન જ નથી. મુસલમાની ધર્મમાં ધર્મપ્રસારને અર્થે લડવું એ પુણ્યપ્રદ માન્યું છે, એટલું જ નહિ પણ એને કર્તવ્ય માન્યું છે. હિન્દુ ધર્મ વચ્ચે માર્ગ સ્વીકારે છે. હિન્દુ ધર્મમાં ધર્મનુકૂલ રક્ષણ કરવા સારુ યુદ્ધને વિહિત માન્યું છે. આત્મરક્ષણ સારુ કે ધર્મરક્ષણ સારુ કરવાના યુદ્ધને હિન્દુ ધર્મ ચઢચઢા ચોપપન્ન સ્વર્ગદ્વારમવાવૃત્તમ્ માને છે.

‘That thou mayest injure none, dove-like be,
And serpent-like that none may injure thee.’

આ બાહ્યલક્ષના વચનમાં હિન્દુ તત્ત્વ યથાશિષ્ટ વર્ણવાયું છે. હિન્દુ લોકોએ પોતાના બચાવનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ વેર વાળવાની બુદ્ધિ એમને હદાપિ સૂઝી નથી; અને તેથી જ આજ હિન્દુમુસલમાન એકત્ર રહેવાની સંકલ્પના દેશપનામાં આવી સકે છે.

પ્રામાત્મ સંસ્કૃતિ અર્થપ્રધાન છે. હિન્દુમુસલમાન સંસ્કૃતિઓએ જીવનની આર્થિક બાજુ તરફ લક્ષ જ ન આપ્યું. તેના પ્રાપચિક તરીકે બેડેને આજ પ્રામાત્મ સત્તાના પાશમાં સપડાવું પડ્યું છે. જીવનને પરિપૂર્ણ કરવું હોય, પારમાર્થિક સાથે ઐદિક દેશબાજુ સાધવું હોય, તે શ્રીવેદંજીત સ્વીકાર્ય છે તેમ.

धर्मोर्ध्वतमः सममेव सेव्यः ।

આપણે તેમાંના એક અંગ પ્રત્યે દુર્લ્લેહ કર્યું. આપણુમાંથી જે અંગનું આપણે અનુસીલન કર્યું નહિ તેનું અનુસીલન પરામર્થ અને પારતંત્ર્યની દોર શાળામાં છત્રે આપણી પાસે કરાવ્યું. પંન-છરલાગિકો બધું ગમે તે રહે, પણ મુસલમાની સંસ્કૃતિમાં જહાંગીર બનવાનો મોહ દવે રહ્યો નથી. હિન્દુઓએ જેમ વેરની બુદ્ધિ ન રાખતાં પોતાના બચાવ પૂરતો જ વિરોધ કર્યો તે પ્રમાણે આજે હિન્દુમુસલમાને એક ચક્રને સાત્ત્વિક ટપ્તિ વડે અને આત્મિકબળ વાપરીને આ અર્ધપરાયણ પ્રામાત્મ સંસ્કૃતિનો વિરોધ કરવો જોઈએ. તેમનો મદ પણ પરમેશ્વર ઉતાર્યા વિના રહેનાર નથી.

આ જંગમ સંસ્કૃતિનો ત્રીજો નમૂનો હિન્દુ ધર્મમાંથી જ નીકળેલો બૌદ્ધ ધર્મ છે. આ ધર્મને પણ સાર્વભૌમ થવાની પ્રથમથી જ લાલસા હતી, પણ એનાં સાધનો સૌમ્ય અને સાત્ત્વિક હતાં એથી તેના વિસ્તાર દિવા સંકોચની અંદર રક્તપાતની આવશ્યકતા ન દેખાઈ. આ ધર્મમાં સત્યનો જેટલો અંશ છે તેનો આપોઆપ પ્રસાર થાય છે અને શામક દેશપનાઓ કે અઢંદાર તળાએ દરી રહે છે. જેમ સમુદ્રમાં શુદ્ધ પાણીની વરાળ બનીને આકાશમાં ઉડી જાય છે અને ખાઈ મીઠું નીચે પડ્યું રહે છે તે પ્રમાણે બૌદ્ધ ધર્મનું આજ સુધી ચતુર્થ આવેલું છે. હિન્દુસ્તાન જ સર્વ ધર્મોનું મોસાળ છે. ધર્મોની વ્યવસ્થા કરવાની ચક્રિત હિન્દુસ્તાનમાં રહેલી છે. હિન્દી સંસ્કૃતિમાં જંગમ કરતાં સ્થાવર તત્ત્વ વિશેષ છે, અને મુખ્ય વાત તો એ છે કે હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં અઢંદાર નથી. સર્વ સંસ્કૃતિઓના સમન્વયનો પ્રથમ પ્રયોગ પરમેશ્વર હિન્દુસ્તાનમાં નહિ કરે તો ખીજે ક્યાં જઈને કરે ?

ઐતિહાસિક દ્રશ્યનાતરંગ

મહાભારત યુદ્ધ થયું તેનો કાળ અને મહાભારત મન્ય લખાયો તેનો કાળ એક નથી. મહાભારત યુદ્ધનો કાળ નક્કી થઈ શકે, પણ મહાભારત તો ૧૫ વાગ નવેસરથી લખાયું છે, તેનો કાળ કેવી રીતે નક્કી કરી શકાયે? હાલમાં જે મહાભારત આપણને મળે છે તેની શરૂઆતમાં સર્પસનની કથા આવે છે એ મૂળ મહાભારતમાં હતી કે પાછળથી દાખલ થઈ છે, એ આપણને કોણ કહેશે? મહાભારતની શરૂઆતમાં સર્પસનની કથા જે રીતે આવી છે તે રીત બહુ જ મહત્વની છે. જર્મન યુદ્ધની વખતે નેપોલિયનના યુદ્ધનું આ બધું થાય અને મોઢું ઇતિહાસકાર નેપોલિયનનું ચરિત્ર લખે એ પ્રભાવે મહાભારત લખાયેલું દેખાય છે.

આર્ય અને નાગ લોકો વચ્ચે મહાન વિમર્શ થયો, બંને પક્ષ ક્ષીણ થયા અને માડમાડ સન્ધિ કર્યો એને વખતે મહાભારત યુદ્ધનો ઇતિહાસ મથવા ની કોઈ પ્રાક્ષણને કારણે થઈ હોય એમ જણાય છે. નાગ અને આર્ય લોકોના વિમર્શનું વર્ણન મહાભારતમાં એટલું બધું તાત્કાલિક દેખાય છે અને નાગ લોકોના ત્રાસનું વર્ણન કવિમૃત્યનાથી સુગારિત હોવા કદરતા એટલું બધું આબેહન વર્ણવેલું દેખાય છે કે તે સ્વતંત્રજનો ઇતિહાસ નથી પણ વર્તમાન રાજનો ચિતાર છે એવી જ દ્રષ્ટિ મન પર પડે છે.

મહાભારતમાં વર્ણવેલા નાગલોકે આપણે હમેશા જોયે છીએ એવા પૂછડાવાળા સર્પ નથી, પણ તેઓ નામપૂર્ણ ગેક માનવજાતિ જ હશે એવી દ્રશ્યના રહેજે રહુરે છે તેઓ કાશ્મીર તરફથી આવ્યા હશે અથવા અરધા-નિસ્તાનમાંથી આ બા હશે તેમનો રાજ્ય તક્ષક હતો એને તક્ષક શા માટે કહેતા હશે? તક્ષ એટલે લાખડામાં કે પતથરમાં કોનરીને મૂર્તિ ધડવાનું કામ શું આ તક્ષકે આ દેશમાં મૂર્તિ વડાની કામ દાખલ કરી હશે? અને એમ હોય તો નર્તિપૂજા ની પ્રથા પણ આ નાગ લોકોએ જ આ દેશમાં શરૂ કરી હશે, એવી દ્રશ્યના થાય છે.

આર્ય લોકો ના વૈદિક ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા નથી હિન્દુસ્તાનની વાલ્ય સ હદ ઉપરની ગજબની તક્ષશિના મૂર્તિમંત્રને માટે પ્રેરણાત હતી શું એનો તક્ષક સાથે કંઈ સંબંધ હશે?

તક્ષ લોકો ના દેશમાં કેવી રીતે આ બા ? મહાભારત યુદ્ધ પછી આર્ય લોકો ક્ષીણ થઈ ગયા હતા સમાજ દુર્બળ અને શિથિલ થયો હતો. ધણીખરા મહાજાને ખાલિયા, સીરિયા, એમીરિયા, ટ્રાંચ તરફ દેશાન્તર કરી ગયા હશે સમાજમાં જૂની વ્યવસ્થા ટકવી મુશ્કેલ થઈ પડી હશે પ્રાક્ષણોની

પ્રતિષ્ઠા પહેલાંના જેવી ક્યાંથી હોય ? શ્રીકૃષ્ણ ગયા પછી તેમના દીકરાઓએ બ્રાહ્મણોની દરેલી મરદમી અને મેળવેલો શાપ અને પરિસ્થિતિ સમીકરણ કરેલું અપમાન પણ એવી જ ભતનાં હોવાં જોઈએ. મદામારતકારે એનું સ્વરૂપ બહુ સૌમ્ય કર્યું છે, તોયે ખ્યાનસ્થ ઋષિને મારો શિકાર ક્યાં ગયો છે એમ પૂછનાર રાજાની ધૂષ્ટતા છપી રહેતી નથી. બ્રાહ્મણો પણ ઓછા બગડેલા હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. સમીકરણ દીકરાએ આર્યદ્રોષી તક્ષક રાજાને પારશિતને નાશ કરવાને ટ્રેર્સો, અને કશ્યપ બ્રાહ્મણે તક્ષક પાસેથી લાંચ ખાધને રાજાનું રક્ષણ કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય હોડી દીધું.

રુઠુ જેવા કેટલાક બ્રાહ્મણો નાગ જેવા પરદેશી લોકોનો આ દેશમાંથી નાશ કરવા કૃતનિશ્ચય હતા, અને કેટલાક ભાવિને ઓળખી નાગ લોકો જોડે રુનેહસંબન્ધ તેમજ શરીરસંબન્ધ બાંધવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. મહા-ભારતમાં નિર્વિંધ નાગ અને ઝેરી નાગ એવો ભેદ પાડવામાં આવેલો છે. વાસુકિ, અનન્ત વગેરે નિર્વિંધ હતા. ઝેરી નાગોનો આગેવાન તક્ષક હતો. એનો અર્થ શો હશે ? આર્ય લોકોની સંસ્કૃતિ સ્વીકારીને આર્ય લોકો જોડે બળવા જેઓ તૈયાર હતા તેઓ નિર્વિંધ, અને જેઓ આર્યોનો વિરોધ કરી તેમના ઉપર રાજ્ય ચલાવવા માગતા તેઓ ઝેરી, એવો અર્થ તો નહિ હોય ? નાગ લોકોનું રાજ્ય થયું ત્યારે આવા પક્ષ પડે એ સ્વાભાવિક છે. એમ હોય તો હાલની બાપામાં રુઠુ નૅશનાલિસ્ટ કે એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ કહેવાય. આસ્તિક મૅડરેટ સુધારક ગણાય. તક્ષક એ સામ્રાજ્યવાદી અને શેપ-વાસુકિ એ ઉદારમતવાદી અથવા નિર્વર્ણી કે સ્વપરચ્ચ-કહી શકાય. પરસ્પરભિન્ન બે જાતિઓનો સંયોગ થાય ત્યારે આવા ચાર પક્ષ પડવા સ્વાભાવિક છે.

નાગ લોકો કુટિલનીતિમાં પ્રવીણ હોવા જોઈએ. તક્ષકે કશ્યપને લાચ આપીને તેને પાછો વાળ્યો એ વિધાનનો જરા વ્યાપક અર્થ કરવો જોઈએ. પોતાનું અપમાન સહન ન થવાથી બ્રાહ્મણોએ તક્ષક સાથે પડ્ય-ન રચ્યું હશે અને તેથી જ પરિસ્થિતિને એકડંડીઆ મહેલમાં, એટલે કે જેની આસપાસ પાંચીની ખાઈઓ હોય એવા શહેરમાં અથવા કેાઈ બેટમાં બરાબ જવું પડ્યું હશે. પરિસ્થિતિનો આ ગદ દુર્જય હતો, તેથી તક્ષક છળકપટથી કળ વગેરે વેચનારને વેચે પોતાના સાથીઓને લઈને શહેરમાં ઘૂસ્યો હશે અને તેણે રાજાનો વધ કર્યો હશે.

આ નાગ લોકોનું રાજ્ય કેટલાં વરસ ચાલ્યું અને તેનો વિસ્તાર કેટલો હશે તે આજે કહી ન શકાય. નાગપૂજા આજે હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતી નથી, પણ એક કાળે તે સાર્વત્રિક હતી એમાં શક નથી. નાગપૂજા કારમીરમાં હતી તેમજ બંગાળમાં હતી અને રામેશ્વર તરફ પણ હતી. તે ઉપરથી એમ

લાગે છે કે હાં તો નાગ લોકોનું સામાન્ય વૈજ્ઞાનિક દરો અથવા તો નાગ લોકોમાં 'magical' nature ' અથવા ચટલાવવાની શક્તિ ખૂબ દરો. આ બીજું અનુમાન વધારે જગતેસનું છે, કેમકે જંગલમાં નાગપૂજક લોકોએ ચિત્રપૂજક લોકોનું ધર્મોન્તર કરાવવા સાર ઊગ ક્યાંનો હકેબ છે. ત્યાં મનસાદેવીની જે વાર્તા છે તેની અંદર નાગ લોકોની મનસાદેવીએ એક ચિત્ર-પૂજકનો અનેક રીતે ઊગ ક્યો હતાં તેજે પોતાનો ધર્મ દોડ્યો નહિ; પણ આખરે મનસાદેવીનું સત્ય વધારે દોવાળી ચિત્રપૂજકને દાર ખાતી પડી.

આજે વર્ષમાં નાગપૂજને માટે એક દિવસ ખાસ રાખેલો છે. આ વ્યવસ્થા કેવી રીતે દાખલ થઇ દરો ? નાગ લોકોનું સામાન્ય જાન્યું ત્યારે પોતાની સત્તાના ઘોનક તરીકે બધાએ વરસમાં એક દિવસ નાગપૂજ કરવી જ જોઈએ એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો દરો; અથવા તો નાગપૂજક લોકોનો પરાભવ ક્યાં પછી દેવનું બીજ કાઢી નાખીને કાવમની કુલેક કરવા માટે આપમેળા તત્ત્વ ઉપર આર્ષ રાજ્યોએ નિયમ ક્યો દરો કે દેશમાં કોઈએ નાગપૂજ કરવી નહિ—માત્ર નાગપંથની દિવસે નાગની પૂજ થાય, અને તે બધા તરફથી કરવામાં આવે.

સર્પસત્રનું આખ્યાન એ આર્ષ અને નાગ વચ્ચેનો મહાન વિમ્બદ્ધ સૂચક છે. ખ્રિસ્તી અને યુસુફમાન વચ્ચે કુઝેડ નામનાં જે ધર્મયુદ્ધો થયાં તેને પ્રેરનાર પીટર ધી દર્ગિટ જેમ દરેક ખ્રિસ્તી રાજા પાસે જાહેર તેને દરોરેતો તેમ વેદાનુયાયી ઉત્તરે જનમેજનને ઉરક્યો દરો, જનમેજનને સર્પસત્ર (war of extermination) શરૂ ક્યો અને સપ્ત્યાયધ નાગ લોકોનો નાશ થવા લાગ્યો. હિમાલય અને તિબેટ તરફ રહેનાર દેવ લોકોનો રાજા હિન્દ્ર આર્ષ લોકોનો જૂનો મિત્ર હતો. તેની જોડે તક્ષકે સન્ધિ કરી. તક્ષકેને એમ થયું કે જનમેજન્ય હિન્દ્રની સામે થવાનો નથી. જનમેજન્યે વિચાર ક્યો કે જે શત્રુને આશ્રય આપે છે તેને પણ શત્રુ જ લેખવેલ જોઈએ. હિન્દ્ર ગમરાયો. નિર્વિધ નાગો ગમરાયા. નાગો જોડે સહકાર કરવા હિન્દ્રનાર બ્રાહ્મણો વચ્ચે પડ્યા. તેમણે જનમેજન્યને ક્યું, કોઈનો સર્વનાશ કરવે. એ આર્ષનીતિ નથી. નાગ લોકોનો ઘણો ક્ષય થયો છે, ઝેરી નાગ લગભગ બધા મરી ગયા છે, હવે એમને જવા દો. નાગ લોકોને હવે રહેવા દો. આ સન્ધિકારી બ્રાહ્મણોનો આગેવાન આસ્તિક હતો. તેનો પિતા બ્રાહ્મણ હતો અને તેની મા નાગપૂજક હતી. પોતાની વિદ્વાતાને તપશ્ચર્યાથી તે બ્રાહ્મણોનો આગેવાન થઇ પડ્યો હતો. જનમેજન્યે જોયું કે આસ્તિકની સલાહ પડતી ન મુકાય. તેણે સર્પસત્ર બંધ ક્યો.

કદ્દ અને વિનતાની વાર્તાનું રહસ્ય પણ આવું જ કંઈક હોવું જોઈએ. વિષ્ણુઉપાસના ક્યારે શરૂ થઈ એ જો નક્કી થાય તો વખતે એવું પણ સિદ્ધ થઈ જાય કે આર્ય અને નાગ વચ્ચેનો ઝગડો વિષ્ણુપૂજાથી મટી ગયો, કેમકે વિષ્ણુને લીધે ગરુડ અને સર્પ વચ્ચેનો વિગ્રહ મટી ગયો. તેથી જ શ્રીવિષ્ણુ શેષશાયી છે અને ગરુડવાહન છે. દ્વિમાલ્યમાં - બંદરીનારામણના રસ્તા ઉપર ગરુડ બગવાનનું એક ક્ષેત્ર છે. ત્યાં ગરુડની પૂજા હજી ચાલે છે. કારમીરમાં ધણું ક્ષેત્રોનાં અનંતનાગ, વેરીનાગ, શિશુનાગ વગેરે નામો છે. એ ઉપરથી શું અનુમાન નીકળી શકે છે એનો ઇતિહાસસંશોધકોએ વિચાર કરવો જોઈએ.

*

*

*

આપણા પ્રાચીન મન્યોમાં આપણને ઇતિહાસ મળે છે, પણ તે પ્રગટ રૂપમાં નથી હોતો. આપણા પૂર્વજો બધું રહસ્યમય લખતા. તે ઉપરથી ઇતિહાસ કેવી રીતે ઉપજાવવો એ બનાવવા ખાતર આ પ્રયાતન કરેલો છે. આમાં વર્ણવેલી દરેક ખીનાને મહાભારતનો આધાર છે, પણ તેનું રહસ્યો-દ્ધાર્પન કલ્પનાથી કરેલું છે. ઇતિહાસસંશોધનનું પણ એક શાસ્ત્ર છે. તેના નિયમોને અનુસરીને જ અનુમાનો કાઢી શકાય. ઉપરનાં અનુમાનોમાં એવું કશું ધ્યાનમાં રાખેલું નથી. રક્ત જૂની વાર્તાઓનું રહસ્ય જૂના અને નવા લોકોને શોધનાં આવડે એટલા જ માટે આ પ્રયાસ છે.

એશિયાની સાધના

દશિષુ તરફ ખાફજુ ખાફજેતરનો ઝગડો ફેટલાયે વર્ગોથી ચાલે છે. ખાફજો એટલે કેણુ એ આપણે જાણીએ છીએ. પણ ખાફજેતર જેવો વર્ગ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો? ખાફજેતર નામની એક જાતિ તો છે જ નહિ. છતાં ખાફજેતરનો પક્ષ ઉભો થયો છે. ખાફજુ ખાફજેતરના સવાલમાં જરાયે ઉત્તર્યા વગર આપણે હજી શરીયે કે ખાફજેનું ખાફજેતરનું જ્ઞાન અને બીજાથી પેલે અલગ છે એવું પાર્થક્ય એ જ ખાફજેતર વર્ગ ઉભો થવાનું એક કારણ છે. ખાફજેમાં જાતિનું એ જ્ઞાન તીવ્ર હોવાથી જ બીજાઓમાં વિગ્રહ ભાવના જન્મવા પામી છે.

આજની આપણી એશિયા વિષેની ભાવના એવી જ છે. મુરોપના લોકો ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં અને આસ્ટ્રી રાજકારણમાં પ્રવીણ થયા ત્યારથી

તેમજે અંદર અંદર મત્સર અને વેર હોવા છતાં સાધારણ રીતે સારો સંપ
જાગ-યો છે અને યુરોપે બહારના દેશો પર આક્રમણ ચલાવ્યું છે આ
આક્રમણનો ભોગ થઈ પડેલા લોકોમાં અંદર અંદર ઐક્ય કરવાની વૃત્તિ
વહેલી મોડી જાગવાની જ, અને તેથી જ આપણામાં એશિયાના ઐક્યની
દૃષ્ટના ફેલાવા સાગી છે એશિયાના ઐક્યની દૃષ્ટના પાછળ આ એક જ
દૃષ્ટના હોય તોપણ તે ઐક્ય સકાંગ્ય તો ગણાય, છતાં કૃત્રિમ તો ખરું જ.

પણ એશિયાનું ઐક્ય મરોપીઅન લોકોના ઉત્કર્ષ નેટલું આધુનિક
નથી. તે બહુ જ જૂનું અને ઉડું છે. ચીન અને જાપાન, રશિયા અને
મધ્ય એશિયા, તુર્કસ્તાન, અઝર્બેજાન, ઇરાન અને આપણો હિન્દુસ્તાન એ
બધા દેશો વચ્ચે પ્રાચીન કાળથી અનેક રીતે ઐક્ય વણાયેલું છે. પણ તે
વખતે યુરોપ જુદું ન હતું યુરેશિયા (યુરોપ+એશિયા) એ અખડ ખડ
હતું, અને આજે તેટલું અખડ રહ્યું ન હોય તોપણ આખરે તે અખડ જ
થવાનું છે

દેટલાક લોકોના મનમાં વિચાર -જાવે છે કે હજી આપણને સ્વરાજ્ય
મળ્યું નથી, આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ આપણા હાથમાં નથી, ધનના
અન્યત્રને આપણે સમાજમાં ભેગરી સંક્રાંતિ નથી—એવી સ્થિતિમાં આખા
એશિયાનો વિચાર ક્યા કરવા જાય ? પણ એ આક્ષેપ યોગ્ય નથી દુનિયા
ની આજની સ્થિતિનો વિચાર કરી બિચ્ચતો વિચાર કરતી વખતે દુનિયા
સમગ્ર સાથેના આપણો સંબંધ ધ્યાનમાં લઈ વિચાર કર્યો હોય તો જ
આપણને આપણો -સ્વેચ્છા જગત્તર સૂઝી શકે વળી આપણે બહારની દુનિયાથી
ગમે તેટલા અલગ રહેના માગતા હોઈએ તોપણ દુનિયા ક્યાં આપણને
અલગ રહેવા દે એવી છે ? અને એવી સંસ્તનન સાથે આપણો સંબંધ
જોડાયો છે કે જે તિવાડીની માથે એકેએક ધનુ દૂધ ધી ચાખી આવે
છે એટલે આપણો આપણી પડોશના દેશો સાથેનો સંબંધ આજે કંઈ
જાતનો છે તેનો અને પરિસ્થિતિ જે આપણા કાગુમાં આવી જાય તો
આપણે કેવો સંબંધ રાખીશું એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

દેટલાક લોકો કહે છે કે ‘ યુરોપીઅન લોકોના અને હિન્દુસ્તાની
લોકોના હિત વિરોધી હોવાથી બન્ને કોમો ગમે તેટલી લડે, તોપણ બન્નેમાં
જીવનના આદર્શ વિષેના અચૂક જાતનો એકમત છે બન્નેના રાજકીય
આદર્શ અને સામાજિક દૃષ્ટનાઓમાં વ્યાપક દિલ્લિએ જોતા એશિયાના
ખીજ દેશો કરતાં સામ્ય અથવા આર્કર્ષણ વધારે છે. ચીની અને હિન્દી
લોકો વચ્ચે સામાજિક એમતા છે તેના કગ્ત યુરોપીઅન અને હિન્દી લોકો
વચ્ચે વધારે છે હિન્દુ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે નેટલું સામ્ય છે તેટલું

હિન્દુ ધર્મ અને ઇસ્લામ વચ્ચે નથી. ગાંધી કે સામાજિક સંસ્કારકોને આપણે એશિયાના અને દેશો કંઈના યુરોપ સાથે વધારે નિકટ છીએ. માટે આપણે યુરોપ સાથે લડીને પણ આપણો સંબંધ વધારવો જોઈએ. એશિયાઈ એકતા એ બૌદ્ધાધિક અથવા પ્રદેશિક એકતા છે, જ્યારે યુરોપ સાથેની આપણી એકતા હિંદુ દૃષ્ટિએ જોતા સંસ્કૃતિક અથવા જાતીય છે. લાડીના બે છેડા પગપાળ વિન્દ દિશામાં જાય તોપણ લાડી તો એક જ છે, તે જ પ્રમાણે યુરોપીયન અને હિન્દી આદર્શ પગપાળ વિરોધી હોવા છતાં એક જ આર્થ આદર્શના વચ્ચે છે.

આ દલીલમાં વાગુડ નથી એમ નથી. યુરોપની હાલની સંસ્કૃતિ આશુરી છે (ગાંધીસી નહિ) અને હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિ પાછળનો આદર્શ જીવી છે એમ ગ્રીકોગ્રીકો તોપણ દેવ અને અમુક બાઈબલ છે એ આપણા યુગભૂતકોએ જ દબાવ ગયું છે.

યુરોપ સાથેનો આપણો સંબંધ પગણે વધે તો આપણે યુરોપ સાથે થોડાં જો અશે પશ્ચિમ થયા હરવામ સાથેનો આપણો સંબંધ પણ પગણે જ થયો. એટલે હરવામની પણ આપણે કંઈ કંઈ શીખ્યા. હમે ઇશ્વરનો સનાય છે કે દુનિયાનું એક જ અનુભવવા ખાતર ગ્રીકો સંસ્કૃતિ સાથે પશ્ચિમ કરવો છે કે પગણે કંઈ ? પોતાની મેળે પશ્ચિમ વધારશો તો સ્વતંત્ર ગૃહો, પરાણે વધારના માગશો તો તેની કિંમત આપણી પાસે

યુરોપના સર્વભક્ષી ધનગત અને સત્તાવૈભવી બંદીને યુરોપની સામે થવા માટે જો એશિયા એક થાય તો તે આશુરી સધ થશે, કેમકે યુરોપ જોવો જ સ્વાર્થભવક તે સધ હશે અને તેમાં કાંઈ કાંઈ સંધિવિગ્રહના રંગ બદલાના નહોતે, અને આખરે આખું યુરોપ એક તરફ અને આખું એશિયા બીજી તરફ થઈને એક એક મહાયુદ્ધ કે અતિયુદ્ધ સંગ્રામો કે જોને અંતે મનુષ્યજાતિનો તેમજ માનની સંસ્કૃતિનો લગભગ સંહાર થશે અને હજારો વરસોનો માનની પુરુષાર્થ માગીભાલ થશે. સર્વોદયનો આદર્શ રાખનાર આમ કેમ થવા દે ?

યુરોપનો વિરોધ હોય કે ન હોય, મનુષ્યજાતિનું એક જ દૃઢ કરવા, દયાધર્મનું અને શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા એશિયાએ એક થવું જ જોઈએ

અને એશિયા એક થવા માગે છે પણ ખરો આપણી ખિલાફતની હીલચાલ એ એક રીતે એશિયાઈ એકતાનો પાયો છે. હરવામ સાથેનો આપણો સંબંધ યુગણો છે. ખિલાફતની હીલચાલમાં ભાગ લઈ આપણે તે પૂર્ણ કરીએ છીએ

એશિયાઈ એકતાની સરખાત આપણે ખિલાશતથી દરી છે, પણ એશિયાઈ એકતાની કલ્પના કંઈ આગળી નથી. દિગ્વિજયથી આર્ય રાજ-
ઓએ ચીનથી મિસર દેશ સુધી અને ઉત્તર ધ્રુવથી કંઈ નહિ તો, લંકા
અને બાલિદ્વીપ સુધી સાંસ્કૃતિક એકતા સ્થાપન કરવાના પ્રયત્નો કરેલા છે.
અને આ એકતામાં આર્ય લોકોએ પોતાના પડોશીઓને જોટલું આપ્યું છે
તેટલું તેમની પાસેથી છૂટ્યા લીધું પણ છે; ફક્ત પોતાની ઉચ્ચ અભિરુચિ
પ્રમાણે પસંદગી પોતાની જ કરેલી છે. હું માનું છું કે ધર્મરાજને રાજ-
પ્રાસાદ બાંધી આપનાર મયાસુર ચીન દેશનો હતો, અને બુદ્ધરૂપિ કે
શુક્રાચાર્યની કળાથી તેની પદ્ધતિ જુદી હતી. ચીન દેશનાં ચિત્રકામ તેમજ
નૃત્યકળાની અસર ભારતીય કળા ઉપર થઈ હશે એમ પણ મનાય છે.

ઇતિહાસકારોના મત પ્રમાણે એક વખતે એશિયાઈ કળાકૌશલ્યનું કેન્દ્ર
સમરકંદ અને ખોતાનની આસપાસના મુલકમાં હતું. ત્યાંથી વેપારના અનેક
રસ્તાઓ બિજા બિજા દિશાઓમાં જતા હતા. એક રસ્તો ચીન તરફ જતો,
એક રસ્તો હિન્દુસ્તાન તરફ આવતો, એક રસ્તો મિસરમાં જતો અને એક
યૂરોપમાં, અને આ રીતે વેપારવણુજ સાથે સંસ્કૃતિની પણ આપણે એ
મધ્ય ભૂમિમાં થતી. જનાર્દનની ઇચ્છા થઈ કે થોડા દિવસ સુધી આ છેડાઓ
એકબીજાથી અલગ થઈ કંઈક બિનતા કેળવે. એટલે તરત જ રેતીના
સાગરો ઉછળવા લાગ્યા અને તેમણે અમુદરિયા અને સરહરિયાનો મુલક
ઉત્તર કરી નાખ્યો. આજે જ્યારે ઝંઝાવાત છૂટે છે અને રેતીના પડ ઉડી
જાય છે ત્યારે આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ ત્યાં મળી આવે છે.

આર્ય લોકો તો પહેલેથી જ યાત્રામાં પ્રવીણ. ડુંગર જુએ તે ઓળ-
ગવાનું તેમને મન થયા વિના રહે નહિ. નદી જુએ એટલે તેનું મૂળ
તેને ઉગમ શોધ્યા વિના રહે નહિ. આર્યોના દેવ ઇન્દ્ર જુજ્યુને સમુદ્ર
પાર લઇ ગયો હતો. આર્ય રાજ્યો દરેક રાજસૂય યજ્ઞ વખતે ચીન અને
મિત્ર દેશના રાજ્યોને આમન્ત્રણ આપતા. અશોક રાજ્યએ ચારે દિશામાં
બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવને અર્થે અને અબયનો સન્દેશો સંભળાવવા માટે આર્યો
અને અહતો મોકલેલા અને તે દિવ્ય સન્દેશ સાંભળ્યા પછી દયામય
ધર્મરાજ ભગવાન જુદના દેશની યાત્રા કરવા દિગ્ગતના યાત્રાળુઓ આવવા
લાગ્યા.

એશિયાનું ઐક્ય સાધવાની સંપૂર્ણ શક્તિ ધરાવતું તત્ત્વ તો મહાયાન
બૌદ્ધ ધર્મે જ હતો. મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મમાં ભગવાન જુદનો ઉપદેશ, તન્ત્રમાર્ગના
લોકપ્રિય વિધિઓ અને અનેક દેવદેવતાઓનું ઇન્દ્ર હોવા ઉપરાંત દુઃખતપ્ત
માણસને દિલાઓ આપે અને પરાપકારી વીર પુરુષોને આકર્ષે એવો

બોધિસત્ત્વનો આદર્શ હતો. મહાયાન જન્યનો જ્યારે દેલાવો થયો ત્યારે હિન્દુસ્તાનનો ચીન દેશ સાથે, ધરણ, બેંગકિટ્ટા વગેરે પશ્ચિમ એશિયા સાથે અને સુવર્ણદ્વીપ (બ્રહ્મદેશ) સાથે સબન્ધ ધરના આગણા જેવો થઈ ગયો હતો. ત્યારપછી ધર્મસામ્રાજ્યની કલ્પના અગમસ્તાનમાં પહોંચી અને એણે ત્રણ ખંડમાં એકેશ્વરવાદ અને સમતાનો સન્દેશો પહોંચાડ્યો હતો પણ એ ધર્મ મધ્ય એશિયામાં અને આફ્રિકામાં નવા નવા લોકોને અજ્ઞાતાલા અને તેના નખી સાહેબના ચરણમાં લાવવાનું કામ કરે છે મુસલમાની ધર્મનો ઉદય થયો ત્યારે હિન્દુસ્તાનના ધર્મધુરધર બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો તિબેટ અને ચીનમાં જઈ વસ્ય હતા હિમાલય અને હિન્દુકુશની પેલી પાદ અનેક મઠોમાં હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સાક્ષી તરીકે સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને દળાના નમના પડેલા છે હિન્દુ લોકોની અતિ પવિત્ર યાત્રા દેવાસ અને માનસસંશોધની છે, તે દ્વારા હિન્દુ અને ચીની સંસ્કૃતિની આપને અખંડ ચાલતી આજે પણ તે યોડેઘણે અશે ચાલે જ છે હિમાલય ઓગળી ઉત્તર તરફ જવાના જ્યાં જ્યાં રસ્તાઓ છે ત્યાં ત્યાં આર્થ સંસ્કૃતિના થાણા—તીર્થસ્થાનો ઉભેલા છે.

હિન્દુસ્તાનનો શિખરસમૂહ આપણે જાણીએ છીએ એના કરતા મોટો છે. ચીની અને જાપાની લોકો હિન્દુસ્તાન પ્રત્યે આદરભાવથી જુએ છે. તિબેટ જવાના રસ્તાઓ ફરી ખુલા થવા માડ્યા છે હિન્દુસ્તાનનો અહિંસાનો માર્ગ આખી દુનિયામાં મશહૂર થયો છે યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેના યુદ્ધમાં જો આપણે અહિંસાધર્મને પ્રધાનપદ આપીશું તો જરૂર ચીન દેશમાં તેનો સ્વીકાર થશે અને જાપાન ઉપર તેની અસર થશે, ખિલાફતનો નીવેડો આવવાથી મુસલમાનોએ અહિંસાધર્મ પારખ્યો હશે, અને આ રીતે એશિયાનું જ નહિ પણ આખી દુનિયાનું એકથ કરવાને માટે જોઈતું વાતાવરણ ઉભું થશે.

એશિયાએ એક થવું જ જોઈએ, પણ તે સ્વાર્થને માટે નહિ, યુરોપ સામે લડી યુરોપને પાદકાન્ત કરવા માટે નહિ, પણ યુરોપમાં જે સ્વાર્થ-પગથણ સામ્રાજ્યવાદ શાગી નીકળ્યો છે તેનો નાશ કરવા ખાતર અને ધર્મનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા ખાતર.

હિન્દી ઇતિહાસની યોજના

[હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું એક સાળાપયોગી
પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ]

ઇતિહાસના સામાન્ય મહત્ત્વ વિષે તથા દરેક રાષ્ટ્રે પોતાનો ઇતિહાસ જાણવાની આવશ્યકતા વિષે કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ આજ સુધી દુનિયાના વિપ્લવોથી નિર્લિપ્ત રહેલા ભારતવર્ષ ઉપર અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું આક્રમણ અત્યારે પરિપૂર્ણ થયેલું છે. પ્રાચીન આર્યજીવનની, અપિજીવનની પવિત્ર ભાવના અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો શરીરસુખનો મોહક આદર્શ એ વચ્ચે હિન્દવાસી દોલાયમાન સ્થિતિમાં ઉભેલો છે. વળી આ મહાન યુદ્ધને અન્તે દુનિયાનાં બધાં રાજ્યો તથા સમાજોનાં સ્વરૂપમાં ભારે ફેરફારો થઈ રહ્યા છે તે સમયે હિન્દે કયો માર્ગ અહણ કરવો એ મોટો પ્રશ્ન થઈ પડેલો છે. હવે પહેલાંની માફક હિન્દને દુનિયાની અનેક રંગી પ્રવૃત્તિઓથી અલગ પડી રહે પાલવે તેમ નથી, તેમ દુનિયાની પ્રવૃત્તિમાં આંખ મીચીને ઝુકાયવામા પણ જોખમ રહેલું છે. માટે પોતાની ભૂતપરંપરાનો વચ્ચાર કરી વર્તમાન સ્થિતિમાં કયો માર્ગ હિન્દને અનુકૂળ પડશે તે નક્કી કરવા આપણા દેશના ઇતિહાસના સંગીન અભ્યાસની જરૂર છે. આને માટે પરદેશી વિદ્વાનેને હાથે બહુ સુંદર પદ્ધતિ પર અને સંપૂર્ણ સમભાવ-પૂર્વક લખાયેલાં પુસ્તકો પણ આપણને પૂરેપૂરા ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી, કારણકે 'ભારતવર્ષનું રાષ્ટ્રકાર્ય' શું છે અને તેનો હથેરી અહેસા શો છે તે તેઓ કદાચ સમજી શકે તોપણ તેનો મન્ત્ર તેમની ગેરગમમાં ઉતરી શકે નહિ, અને આ આદેશ અને આ કાર્ય કાંઈ સામાન્ય નથી, ગુજરાતના પ્રાણવાન કવિ નાનાલાલ કહે છે કે

‘ આપણો ઇતિહાસ પ્રકાશ શો સ્પષ્ટ છે.

પમિમના પાયા માંડનાર

વ્રજ મહાવીર ગ્રીસ અને રોમન

ભારતે પાસણાં દંચિનાર્યા હતાં,

પુરાણ મિસર અને બાબિલોનિય

તે મોટી બહેન છે,

પ્રાચીનોમાં જે પ્રાચીન

પૃથ્વીની પહેલી પુત્રી

આર્યોવર્તની આર્થ પ્રભ છે.

* * *

સમસ્ત દુનિયાના ઇતિહાસનું

મધ્યબિન્દુ એશિયા છે;

એ એશિયાના ઇતિહાસનું કેન્દ્ર
ભારતખંડની મહાકથા છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પહાવાની
દાંડી ભારત છે.

ને કમય ત્રાસાર્ધની દૈવી સંપન્નિ
નયકના સવિધમાં તે તોળગે.

* * *

ચૂનન સર્વ સદેવક છે,

ને હિન્દનું ચૂનને નિષ્ફળ નથી

અવનીના આખ્યામિક ઉદ્ધારને અર્થ

જન્મભાવી છે ભારતમાતા જગત્રાણે

ને જીવતી રાખી છે હજીવે.

જે દેશે આટલી સંસ્કૃતિઓને પોષી છે તે અર્વાચીન સંસ્કૃતિના નવા પ્રવાહના તોફાની ભેશને સમાવી તેનું બળ ઝોલું ક્યાં વિના તેના વેગને ખરી ગતિ આપી શકશે અને પૂર્વ અને પશ્ચિમનું એકીકરણ કરશે એ દૃષ્ટિ રાખીને ભારતવર્ષના સંતાનોને તેમના દેશને ઇતિહાસ શીખવાડવો જોઈએ. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ વિપરીત છે

આપણા દેશની વતમાન શિશુરૂપવસ્થા વિદ્વાનો તથા ગાંધીવિશારદોના હાથમાં હોવા છતાં દેશની પરિસ્થિતિને તે અનુકૂળ નહિ હોવાથી તેમા ભારે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એમ ધણા સ્વીકારે છે. તે જ પ્રમાણે સરકારી નિયામોમા આસતાં પાઠ્ય પુસ્તકો વિદ્વાનોને હાથે લખાયેલા હોવા છતાં અને વિગત તથા વિવરણની બાબતમા ઉચી કોટીએ સુકી રાકાય તેવાં હોય તોપણ તે આપણા દૃષ્ટિબિન્દુથી નહિ લખાયેલા હોય તેમા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. આ જરૂર હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તક વિષે વિશેષે કરીને છે. હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર અંગ્રેજી ભાષામા લખાયેલા પાઠ્ય પુસ્તકોમાના ધણા અમુક ચોજનાને અવલખીને લખાયેલા છે અને ઇતિહાસ ઉપર થયેલી છેલ્લામા છેલ્લી શોધખોળનો પણ તેમા ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેમા ધણા ઐતિહાસિક જનાન્તો એવી રીતે વણવેલા હોય છે કે બાળકના મન ઉપર પોતાના દેશના ઇતિહાસ વિષે જે છાપ પડવી જોઈએ તે એ પુસ્તકો પાડી શકતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેથી ઉપડી છાપ પડે છે. આ વાત આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ અને મધ્યકાલીન (મોગલ સમયના) ઇતિહાસ વિષે વિશેષ ખરી છે. ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા પાઠ્ય પુસ્તકો વિષે સંજોગકેરેણું પડે છે કે તેમાનું એક પણ પાઠ્ય પુસ્તક તે નામને યોગ્ય નથી. આપણા વિદ્વાનોમાથી પણ કોઇએ આ વિષય ઉપર પોતાની કલમ અજમાવી નથી. જે પાઠ્ય પુસ્તકો છે તે કા તો

અંગ્રેજીના તરજુમા છે, કાં તો નિર્માલ્ય અનુકરણ છે; અને એક પણ પુસ્તક કોઈ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી લખાયેલું નથી. માટે હાલનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જે દોષો છે તેથી રહિત અને પોતાનો ઉદ્દેશ સાધે તેવું નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાની જરૂર છે.

નીચે જે યોજના આપી છે તે ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકની નથી. ઇતિહાસના એક પાઠ્ય પુસ્તકથી શાળામાં ચાલી શકે નહિ. જુદી જુદી ગ્રેડીના વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદાં જુદાં પાઠ્ય પુસ્તકો જોઈએ. પરંતુ તેવાં ક્રમિક પુસ્તકો તૈયાર કરતા પહેલાં એક એવું પુસ્તક તૈયાર થવું જોઈએ, જેમાં ઇતિહાસના દરેક અંગ સંબંધી જોટલી સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે તેટલી ઉપરથી વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી હોય તેવી વધારેમાં વધારે હકીકત એક પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરેલી હોય અને વિશિષ્ટ પદ્ધતિએ લખેલી હોય (પદ્ધતિ આગળની યોજના ઉપરથી અપ્દ થશે). આ પુસ્તકની મદદ વડે કેન્દ્રાનુગામી પદ્ધતિ પ્રમાણે પુસ્તકો રચવાનું કામ પણ સહેલું થાય. આ યોજના મુખ્ય ત્રણ હેતુ લક્ષમાં રાખીને ધડી છે:

(૧) આ યોજના પ્રમાણે તૈયાર થયેલું પુસ્તક ક્રમિક પુસ્તકો રચવામાં સાધનરૂપ થઈ પડે; (૨) શિક્ષકોને તેમના શિક્ષણકાર્યમાં તે દિશાદર્શક થઈ પડે તથા ઐતિહાસિક માહિતી માટે તાત્કાલિક ઉપયોગ માટે એક નાના કોપરૂપ થઈ પડે; (૩) ગ્રીક વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ વાચન માટે ઉપયોગી થઈ પડે.

કેટલાકને કદાચ લાગશે કે આ યોજનામાં ઇતિહાસ સાથે ખાસ સંબંધ ન ધરાવનારા કેટલાક વિષયો જેળવી દેવામાં આવ્યા છે. આપણાં ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં તે જોવામાં આવતા નથી. તેવું કારણ એ છે કે શાળાઓ માટે ઇતિહાસની દ્રષ્ટના હાલ જે ધણી સંકુચિત રાખવામાં આવે છે તે વધારે વ્યાપક રાખવાની જરૂર છે. ઇતિહાસ રાજ્યોની વંશાવળીઓ અગર લડાઈની તારીખોનું દર્શતર નથી, પણ એક જાતિ અથવા રાષ્ટ્રની સમગ્ર જીવનયાત્રાની કથા છે. લોકોના જીવનને લગતા તમામ પ્રસંગો અને વિષયોનું જનકાળની એક હકીકત તરીકે તેમાં વિવેચન આવડું જોઈએ. એટલે કે ઇતિહાસના પુસ્તકમાં સંતતિશાસ્ત્ર (Eugenics) જેવાં શાસ્ત્રની ચર્ચામાં ઉતર્યા વિના જાતિવિવરણ કરી શકાય; સમાજશાસ્ત્રમાં ઉતર્યા વિના તાત્કાલિક સમાજોના તાદશ ચિત્રો આલેખી શકાય; શબ્દશાસ્ત્ર (Philology) માં પેસવાની જરૂર ન પડવા દેતાં ભાષાની વૃલનાત્મક ચર્ચા કરી શકાય; પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રમાં માયુ ન મારતાં સ્થાપત્ય વર્ણવી શકાય. મતલબ કે, ઉપરનાં શાસ્ત્રોમાંથી પોતાને જોઈતાં પોપક તરવો જેળવી લખને રાષ્ટ્રનું જીવન

કેવી રીતે કૃષ્ણ શાસ્ત્રું તે તારવી કાઢવા પૂરતો તે તે શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ્ય ઇતિહાસના પુસ્તકમાં આવેલો જોઈએ.

આ યોજનામાં પુસ્તકના બે વિભાગ હત્યેલા છે: પર્વવિભાગ અને પ્રકરણવિભાગ. પર્વવિભાગમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ કાલાનુક્રમે વર્ણવવામાં આવે અને પ્રકરણવિભાગમાં સંસ્કૃતિનાં અંગોનો, ઇતિહાસના આરંભથી તે આજ સુધીમાં દરેક પર્વમાં કેવી રીતે સક્રિય કે વિકાસ થતો ગયો તે બતાવવામાં આવે. પર્વવિભાગમાં લખાણ વર્ણનાત્મક રહે અને પ્રકરણવિભાગમાં ચર્ચાત્મક થાય.

આ પુસ્તક લખવામાં નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ:

૧. વર્તમાન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં અહીં આવીને વસેલા પરદેશીઓનો જ્ઞાન જ વધારે આવે છે. દેશનાં સંતાનોની હકીકત કાંઈ જ આવતી નથી. દાખલા તરીકે પાઠ્ય પુસ્તકોમાં સિફદરની ચડાઈને મોટું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે માત્ર હિન્દુસ્તાનની સરહદ ઉપર જ આવ્યો હતો અને દેશના એક પ્રાંતના રાજા પોરસને તેણે હરાવ્યો હતો. આ બનાવ ઉપર ઇતિહાસકારો પાનાં ભરે છે, પરંતુ તે સમયે ભારતવર્ષમાં કોણ કોણ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તેમની વચ્ચે કેવો સંબંધ હતો, દેશની સ્થિતિ કેવી હતી, તેની સંસ્કૃતિ કેટલી ઉજ્જવળ હતી વગેરે બાબતોના કાંઈ જ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે મુસલમાન રાજ્યના સમયના ઇતિહાસમાં દિલ્હીના તખ્ત માટે જે લડાઈઓ થતી તથા પ્રપંચો ચલાતા તેનું જ વર્ણન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં વાચવામાં આવે છે; પરંતુ તે વખતે ખીળ રાજાઓના દરબારમાં શું ચાલતું, દેશના લોકોની સ્થિતિ કેવી હતી, તેમની સાહિત્ય, વ્યાપાર, દુનિવિદ્યોગમાં કેવી પ્રવૃત્તિઓ હતી, દેશમાં ધર્મ-પ્રવર્તકો, સન્તો કોણ કોણ થયા વગેરે બાબતોની માહિતી કાંઈ જ મળતી નથી. યુરોપીઅન પ્રજાઓ હિન્દુસ્તાનમાં આવી તે વખતના ઇતિહાસનું પણ તેમ જ છે. હિન્દુસ્તાનમાં સત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચે થયેલાં યુદ્ધો અને વિમરોના વર્ણનને પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પ્રધાનપદ આપ્યું છે, પરંતુ તે સમયનાં ખીળ રાજ્યો તથા લોકોની હકીકતનું બહુ જૂજ વર્ણન આવે છે. આમ બનવું સ્વાભાવિક છે, કારણ અત્યાર સુધી આપણો તે ઇતિહાસ પરદેશીઓના હાથે લખાયેલો છે. આ દોષ નવાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં દૂર થવો જોઈએ.

૨. જે પ્રજાનો ઇતિહાસ લખવો હોય તે પ્રજાના આદર્શને પ્રધાનપદ આપવું જોઈએ. ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં પ્રજાની રાજકીય હકો માટે લડત તથા વ્યાપારવૃદ્ધિ માટેના પ્રયાસોનો જ જ્ઞાન-તુષ્ટિ આપ્યો આવે. મુસલમાનોના ઇતિહાસમાં સ્વધર્મપ્રચાર માટેના તેમનો અનહદ ઉત્સાહ એટલે સુધી કે

બાદુબળથી પણ તે કરના તેઓ પ્રદન થયા છે તેનો ઇતિહાસ વિશેષ આવે તેમ હિન્દી પ્રજાનો આદર્શ ધાર્મિક જીવન છે અને તેથી ઘણા મતમતાન્તર હોવા છતાં તે સર્વમાં વ્યક્તિ અને સમાજના અંતિમ આદર્શની એકતા છે તથા તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગની દિશા પણ એક છે અને તેને લઈને સમગ્ર પ્રજાના દૃષ્ટિબિન્દુ અને પુરુષાર્થમાં સમાનતા છે તે ભાગતર્પણ ઇતિહાસમાં સારી રીતે સમજાવેલું જોઈએ અને તેને જ પ્રધાનપદ આપવું જોઈએ. જેમ બીજા દેશોના ઇતિહાસમાં રાજાઓ, મેનાપતિઓ, ગજનીતિય પુરુષો, વેપારવિદ્યોગમાં અગ્રણી પુરુષોને પ્રધાનપદ આપવામાં આવે છે તેમ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ધર્મગાયો તથા સાધુસન્તોને આપવું જોઈએ વળી જેમ ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાં ત્યાંની મુખ્ય રાજસભ્યા 'પાર્લામેન્ટ'ને મહત્વનું પદ આપવામાં આવે છે, રોમન ઇતિહાસમાં 'સેનેટ'ને અગત્યની ગણવામાં આવે છે, તેમ આપણા ઇતિહાસમાં આપણા દેશની જુદી જુદી જાતોની મુખ્ય મુખ્ય ધર્મસંસ્થાઓને મહત્વનું પદ આપવું જોઈએ.

૩. દરેક જમાનાના લેખકો પોતાના જમાનાની જરૂરીયાત જોઈ તે જમાનાના જરૂરી અંગો ઉપર બાર મુકે છે અને તે દૃષ્ટિબિન્દુથી ઇતિહાસ લખે છે. એ જ કારણથી રામાયણ અને મહાભારત અનેકવાર લખાયા છે. અત્યારે ભારતવર્ષમાં એકરાષ્ટ્રીયતાની બાવના સ્ફુરેલી છે માટે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી તેને મળી આવતા તરવો હોય તે ઉપર બાર દેવાવો જોઈએ. નીચેના તરવો તેવા ગણી સકાય

(૧) ભૌગોલિક એકતા (Geographical Solidarity)

(૨) સંસ્કૃતિની એકતા (Unity of Culture)

(૩) સમાન હિતસંબંધ (Community of Interest)

(૪) અન્ય દુનિયાથી વિશ્લેષ

(૫) એકતા માટે જુદીપુર સર કરવામાં આવેલા પ્રયાસો સંસ્કૃત બાપા, ગજસુત્ર મંત્ર, પચામતનપૂજા, મહાભારતમાં રાષ્ટ્રીય અન્થ, ચાર ધામની યાત્રા, ચાર મંડની જાવરયા, પ્રાચીન સામ્રાજ્યો, અક્ષરનો દીન-ધ-ધલાદી વગેરે.

૪ અત્યાર સુધીના આપણા ઇતિહાસના પાંચ પુસ્તકોમાં દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ તથા વ્યવહારના સાધનોની આપણી સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસ ઉપર થયેલી અસર જરાગરે બતાવેલી નથી, તેનું જરાજર વિવ જુ કરીને ઇતિહાસમાં કાર્યકારણશૃંખલા જરાજર સમજાવવી જોઈએ

૫ દેશના ઇતિહાસમાં મહાન પારવર્તન કરનારા પ્રસંગો જાણે આકર્ષક હોય તેમ પાંચ પુસ્તકોમાં વર્ણવેલા હોય છે એક માણસ આવીને

એક લઘાઈમાં જીવે એટલે આખા સમુદ્રમાં ફેરફાર થઈ ગયો એવી છાપ પાડ્ય પુસ્તક વાંચતાં મન ઉપર પડે છે. તેમ બનવું સંભવિત નથી. ઇતિહાસ એ પ્રજાના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. અમુક રાજાઓ કે નેતાઓના પરાક્રમથી જ ઇતિહાસ બનતો નથી. તેમને ફતેહ મળવાનાં કારણો હંડાં હોય છે અને તે પ્રજાજીવનની જાગૃતિમાં જ મળી આવે. મારે તેની તપાસ ઇતિહાસમાં પ્રધાનરૂપે આવવી જોઈએ.

૬. હાલનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં હિન્દુ સમાજની પડતી દશા શરૂ થઈ ત્યાર-પછીનો જ ઇતિહાસ મુખ્યત્વે આપવામાં આવે છે, અને પર્દેશીઓના હિન્દુ-સ્તાન ઉપરના હુમલાના ખ્યાલમાં જ હિન્દુઓ ચૂકાપેલા હતા તે સમયથી ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. પરંતુ એક વખત હિન્દુ સંસ્કૃતિનું દુનિયામાં સામ્રાજ્ય હતું અને તે વખતે તેણે દુનિયાને વધુ આધ્યું છે, તેનો મજે તેટલો સવિસ્તર અહેવાલ આપવો જોઈએ.

[ભારતવર્ષે ચીન, જાપાન, મલાયા, જાવા, સીલોન, બ્રહ્મદેશ, અરબ-સ્તાન, મિસર, મધ્ય એશિયા ઉપર તથા તે હાલ યુરોપના ધાર્મિક આદર્શ ઉપર અસર કરી છે. અહીંની બનાવટની વસ્તુઓ પૂરી પાડીને તેમની કળાકૌશલ્ય પ્રતિ અભિરુચિ અને બંધારણ ઉપર અસર કરી છે; તેદેશોને ગણિત, જ્યોતિષ, વૈદક ઇત્યાદિ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન આપ્યું છે.]

૭. આર્થ સંસ્કૃતિનું વિશ્વાર્થક સ્વરૂપ મથાર્થ સમજાવવું જોઈએ. જે પર્દેશી જાતો અહીં આવી તે કેવી રીતે અહીંની પ્રજા સાથે બળી ગઈ તથા તેમનું વ્યક્તિત્વ અખંડિત રહેવા છતાં તેમના ઉપર આર્થ સંસ્કૃતિની કેવી છાપ પડી તે મુસલમાન, પારસી તથા યાદુદીઓ વગેરેના દાખલા ઉપરથી બતાવી શકાય.

૮. પર્દેશી જાતોના હિન્દમાં આવીને વસવાથી હિન્દુસ્તાનને થયેલા લાભ અને નુકસાન તથા હિન્દુ પ્રજાના આદર્શો ઉપર તેની જે અસર થઈ તે બરાબર બતાવવાં જોઈએ.

મુસલમાનો—મુસલમાન તેટલા સમાન એવી ભાવના હતી તે ઉપરથી સર્વના સમાન અધિકારની ભાવના હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થઈ ગુલામ પણ બાદશાહની પદવીએ આ જન્મમાં જ પહોંચી શકે એ વિચાર હિન્દુસ્તાનમાં પહેલાં ન હતો. તે જ પ્રમાણે ધર્મવિધિમાં પણ મુસલમાનોમાં ઉચ્ચનીચનો ભેદ ન હતો તેની પણ હિન્દુ સંસ્કૃતિ ઉપર અસર થઈ અને નવા નવા સંપ્રદાયો નીકળ્યા. મુસલમાનોના એકેશ્વરવાદની અસર થઈને શીખ, કપોત-પંથ, બ્રાહ્મસમાજ જેવા પંથ ઉત્પન્ન થયા. આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઇતિ-હાસ લખવાની રીત અને અગત્ય મુસલમાનો આવ્યા પછી દેશમાં દાખલ થઈ.

યુરોપીઅન—યાંત્રિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ, લશ્કરી ક્ષમતા; રાજ્ય-

પહોંચના ખાતાઓ પાડી નાખીને કામ કચ્ચાની રીત, પદ્ધતિસર દેશાભિમાન અને ગંધીયતાની ભાવના, વ્યક્તિત્વાતન્ત્ર્ય અને વ્યક્તિના અધિકાર, બહારની દુનિયા સાથે લગભગ દબાર વર્ષથી તૂટી ગયેલા પ્રત્યક્ષ સંબંધનું ફરી શરૂ થવું

૯ હિન્દુ ઇતિહાસકારો મુસલમાનોના ઇતિહાસ કાઢક વિરોધી હોય છે અને તેમને પંદેશી ગણીને લખે છે, પરંતુ જ્યારે હવે તેઓએ અહીં આવીને કાયમનો વસવાટ કર્યો છે અને હિન્દને પોતાની માતૃભૂમિ ગણી છે તો તેમને હિન્દવાસીઓ જ ગણીને તેમનો ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ દાખલા તરીકે, હાલ કોઈ અંગ્રેજ અથવા રજૌચ લેખક ઈંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ લખવા બેસે છે તો તે અંગ્રેજો તથા રજૌચ વચ્ચે થયેલી લડાઈઓ કાઢપણું તીખામ વિના વર્ણવી શકે છે

૧૦ પણ ઇતિહાસના લેખકા યુરોપીય પગલોએ અહીં આવી તે વખતની આપણા દેશની ગિથતિને પશ્ચિમના દેશોની આધુનિક સ્થિતિ સાથે સરખાવી, પશ્ચિમના દેશોને વધારે સુધરેલા ગણે છે આમ કરવામાં કાલાન્તરનો ભ્રમ ખ્યાનમાં નહિ લેવાની બૂલ થાય છે અધ્યકાગમમાં અહીં જ્યારે સુગઠિત રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકોમાં શાન્તિ હતી ત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રમાણમાં કોઈ જ ન હતું (સરખાવો ચન્દ્રગુપ્ત, અસોક અથવા બોલના સમયનું હિન્દુસ્તાન અને તે સમયની પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્થિતિ, Wars of the Roses ના સમયની ઈંગ્લેન્ડની સ્થિતિ અને તે સમયની હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ, અકબર તથા ઔરંગઝેબના સમયના હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ અને તે જ સમયના પશ્ચિમના દેશોની સ્થિતિ) પાશ્ચાત્ય દેશો વૈજ્ઞાનિક રોધખોળ અને તેના ઉપયોગમાં આગળ વધ્યા છે, પરંતુ તે તેમના છેલ્લા સો વર્ષના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે સો વર્ષ પહેલાં વિજ્ઞાનમાં પણ આપણે તેમની પાછળ ન હતા એટલે તે પ્રદેશમાં આપણે તેમના કરતા ફક્ત સો વર્ષ પાછળ છીએ પરંતુ આ વાતનું ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં વિસ્મયનું થયેલું જોવામાં આવે છે, અને તથા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણી સંસ્કૃતિ કરતા ઘણી શ્રેષ્ઠ હતી અને છે એવી વિદ્યાર્થીનાં મન ઉપર છાપ પડે છે આમ ન થાય તે ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ

૧૧ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં એશિયાના બીજા દેશો — તુર્કસ્તાન, ઇરાન, ચીન, જાપાન વગેરે સંબંધી કંઈક માહિતી આવવી જોઈએ અને આપણા દેશનો તે દેશો સાથે ઇતિહાસસંબંધ દર્શાવવો જોઈએ આથી અફઘાનિસ્તાન વિષે — ત્યાંના લોકો તથા ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે પણ આપણા દેશના ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં કંઈક માહિતી આવવી જોઈએ, કારણકે તે આપણા સામ્યદેશી અને મહમ્મદ ગઝનીના સમયથી આજ સુધી હિન્દુસ્તાન સાથે તેમનો અતિ ધનિષ્ઠ સંબંધ રહેલો છે મહમ્મદ

બિન દાસીય, ચંગીસખાન, તેમજ નાદીરશાહ વગેરે કથાંથી આવ્યા તે સંબંધી પણ આપણાં પુસ્તકોમાં નહિ જોવી માહિતી હોય છે.

૧. ઇતિહાસનાં પર્વ

૧. ઋષિઓનું ભારત.

વેદકાળ: વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર; અમરસ્ય.

ઉપનિષતકાળ: જનકવિદેહી. યાગવલ્ક્ય.

૨. રામ અને કૃષ્ણનું ભારત.

(૧) પરશુરામનો સમય—બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે સત્તા માટે હરિશ્ચંદ્ર: ક્રોધથી તથા મલબારમાં ઉપનિવેશ (Colonization), નવા બ્રાહ્મણો નિર્માણ કરવા.

(૨) રામાયણ અને મહાભારત

સૂર્યવંશ, ચન્દ્રવંશ તથા યદુવંશ યુધિષ્ઠિરનો ગજસૂય યજ્ઞ; બીષ્મ અને કૃષ્ણ—એ પક્ષના કર્તા પુરુષો (King-makers) હિન્દુ સમાજ ઉપર ભારતીય યુદ્ધની અસર.

૩. સ્મૃતિઓ, દસનો તથા સૂત્રો.

સ્મૃતિકાળનિર્ણય સંબંધી દાદકિ જાણીવવું

૪. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોના પ્રાદુર્ભાવ: ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક, કનિષ્ક

૫. બૌદ્ધ ધર્મનો ક્ષય અને હિન્દુ ધર્મની સંપત્તિ.

સાહિવાહન, પિકમાહિત્ય (સક, દ્વિષ્ટ, યુએચી વગેરે જાતિઓના હુમલા), સમુદ્રગ્રામ, હર્ષ, પુલકેશી ઇત્યાદિ સંબંધી હકીકત સંસ્કૃત સાહિત્યનો ગજાગ્રમ તથા પુરાણોનું પુનર્લેખન

૬. ગજપૂત રાજ્યો અને મુસલમાનોની ચડાઇઓ.

૭. મુસલમાન રાજ્યની સંસ્થાપના અને રજપૂતોનું રજપૂતાનામાં સંકેતાર્થ જીવું

૮. દક્ષિણના હિન્દુ રાજ્યો

૯. મોગલો આવ્યા તે સમયની બાગતવર્ષની ગિચિતિ.

૧૦. મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને વિસ્તાર

અકબરથી ઔરંગઝેબ સુધી

૧૧. હિન્દુઓનું પુનરુત્થાન—રજપૂતોનો પ્રતિરોધ, શીખોનું બંધિદાન અને મરાઠી સત્તાનો ઉદય.

૧૨. મોમલ સામ્રાજ્યનો વિખેદ અને મરાઠા રાજ્યમંડળ (Confederation) ની સંઘટના.
  ૧૩. દેશમાં એકતાનો અભાવ, પરસ્પર ઈર્ષ્યા, વ્યક્તિઓનો સ્વાર્થ અને તેને પરિભ્રામે પરદેશીઓનું શાવી જવું.
  ૧૪. પશ્ચિમની પ્રાંતઓનું હિન્દુસ્તાનમાં આગમન અને વેપાર તથા રાજ્ય-સત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચેનો કલહ.
  ૧૫. પાશ્ચાત્યો સામેનો નિષ્ફળ પ્રતિરોધ, જેનું પરિણામ ૧૮૫૭ ના સ્વતંત્ર ચંપાના પ્રયાસમાં આવ્યું; મહારાષ્ટ્રીનો ઢંઢેરો.
  ૧૬. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બાજુ તેજથી અંગત જવું અને તેનો અંગીકાર કરવાનો પ્રયત્ન.
  ૧૭. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ, રાજકીય હક્કો માટે લડત, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર અને જીવનના દરેક અંગના વિકાસની તીવ્ર ઇચ્છા.
  ૧૮. હિન્દુસ્તાનની આધુનિક સ્થિતિ.
- નોંધ: દરેક પર્વને અંતે દુનિયાના અન્ય દેશોમાં તે સમયે શું ચાલતું, તેમની કૃષી સ્થિતિ હતી વગેરે બાબતોનો ખ્યાલ આવે તેવી ટુંકી માહિતી આપવી.

૨. પ્રકરણવિભાગ

નાયેના વિષયો ઉપર પૃથક્ પૃથક્ પ્રકરણો લખવાં જોઈયે.

૧. વેદકાળથી આજ સુધીના હિન્દુ સમાજની રચના અને તેના આદર્શ કેવા હતા તથા તેમાં ક્રમે ક્રમે કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા તેનું વિવરણ.
  - (૧) કુટુંબવ્યવસ્થા—જોત, પ્રવર, વંશ; અવિભક્ત કુટુંબ પદ્ધતિ; કુટુંબમાં અને સમાજમાં સ્ત્રીઓની પદવી.
  - (૨) ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા—સી પૂર્ણ રીતે ક્યારે અમલમાં હતી તે બતાવવું.
  - (૩) સમાજસ્થિતિ અને યાતિવ્યવસ્થા—નવી યાતિઓ કેવી રીતે નિર્માણ થતી ગઈ અને ભિન્ન યાતિઓ કેવી રીતે થઈ ગઈ. હિન્દુ સમાજની આદર્શ સ્થિતિ સ્મૃતિ અને રામાયણમાં મળે છે અને વાસ્તવિક સ્થિતિ વેદ, મહાભારત, ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર, કથાસરિતસાગર અને તેના જુદા અન્ય ગ્રંથો તથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી મળે છે; તેનું વિસ્તૃત વર્ણન અને પરસ્પર સરખામણી.
  - (૪) મુસલમાનોના આવવાથી હિન્દુ સમાજ ઉપર થી અસર થઈ.

અને તે બને જાતો સાથે સાથે રહેવા લાગી ત્યારે પરસ્પર અતુ-
ક્રેષ્ટતા માટે તેમણે કેટલું જાતું વહેતું કર્યું.

(૫) પશ્ચિમની સાથેના સંબંધની હિન્દુ સમાજ ઉપર અસર.
ધર્મનો ઇતિહાસ.

(૧) ધર્મચાર્યોનાં જીવનચરિત્ર.

કૃષ્ણ, મહાવીર, શુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય,
રામાનંદ, કબીર, નાનક, ગુરુગોવિંદ, વસુભાચાર્ય, રામદાસ.
રામમોહન રાય, દયાનંદ સરસ્વતી, વિવેકાનંદ.

જરુચં, ઇસામસીદ, મહમ્મદ પેગમ્બર (આ ત્રણ હિન્દી નથી,
પરંતુ તેમણે પ્રવર્તાવેલા ધર્મની હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર
અસર થઈ છે.)

(૨) ધર્મનો ઇતિહાસ—થીઓસોફી મુધીનો.

વેદકાળથી તે આજ સુધીમાં હિન્દુ ધર્મના લુદ્ધ લુદ્ધ કાળમાં
લુદ્ધાં લુદ્ધાં સ્વરૂપ થયાં છે તેનું વિવસ્થુ કરવું. તેમાં નીચેના
સંબંધી હકીકત આવે:

૧. વેદકાલીન દેવતાઓ અને યજુર્વિદિ. ૨. વિષ્ણુ, રુદ્ર, શિવની
ઉપાસના. ૩. તાન્ત્રિક માર્ગ. ૪. શુદ્ધની ઉપાસના. ૫. ભાગવત
ધર્મ અને કૃષ્ણઉપાસના તથા ભક્તિમાર્ગ. ૬. જૈન ધર્મ. ૭.
રામઉપાસના. ૮. પંચામતનપૂજા. ૯. નાગપૂજા. ૧૦. દેવીપૂજા.
૧૧. સિંગામત પંથ. ૧૨. શીખ પંથ. ૧૩. સ્વામીનારાયણ
પંથ વગેરે.

(૩) ધાર્મિક તહેવારો તથા ઉત્સવો.

૩. બ્રાહ્મણો તથા બૌદ્ધોએ ધર્મપ્રચારાર્થે કરેલા પ્રયામો તથા તેમણે
નિર્માણ કરેલી સંઘની સંસ્થા અને તેની બ્યવસ્થા.

૪. આર્થ જાતિનો દેશાન્તરવસવાદ અને આર્થ સંસ્કૃતિનો પ્રચાર.

૫. ગ્રીસ તથા અન્ય દેશો સાથે આપણા દેશનો સંપર્ક અને તેની
પરસ્પર અસર. ખાસ કરીને હિન્દની ગ્રીસ ઉપર શી અસર થઈ
તે બતાવવું.

૬. દેશની ગભ્યપદ્ધતિનો ઇતિહાસ.

(૧) ભજ ભિલ કાળમાં ધારા કોણુ ધડતુ અને કોણુ તેનો અમલ કરતું.

(૨) જમીન ઉપર કોની માલિકી ગણાતી અને મહેસૂલ કેવી રીતે
આકારવામાં તથા ઉપરાવવામાં આવતું.

- (૩) લોકોની વ્યવસ્થા.
- (૪) કર કેવા પ્રકારના લેવામાં આવેલા.
- (૫) લોકોની નીતિ ઉપર દેખરેખ.
- (૬) ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ—પ્રાચીન.
- (૭) વેલવાસની રીત.

ઉપરની બાબતો ઉપર કાલાનુક્રમે વિવરણ કરવું અને સાથે સાથે દરેક બાબતમાં હાલ કેવી વ્યવસ્થા છે તે બતાવવું.

૧૭. જમાબંધીની રીતનો ઇતિહાસ.

(૧) મંત્ર પ્રમાણે (૨) કોર્ટિલના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે (૩) રજપૂત રાજાઓના સમયમાં (૪) મલેક અંબરે રાજ કરેલી પદ્ધતિ (૫) વિજયનગરના રાજાની (૬) શેરશાહની (૭) ટાડરમલની (૮) શિવાજીની (૯) બ્રિટિશ.

૮. ગ્રામપંચાયત.

૯. લોકોની રહેણીકહેણી, આદારની વસ્તુઓ, શિષ્ટાચાર, ખાસ રિવાજો અને વહેમો, રમતો, પાળવામાં આવતાં પ્રાણીઓ વગેરેનું કાલાનુક્રમે વિવરણ. દેશની સાંપ્રતિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ.

(૧) વપરાશની વસ્તુઓ, ખોરાકપોષાક તથા વિલાસની વસ્તુઓ.

(૨) જુદી જુદી જાતના લોકોની રહેણીકહેણી (Standard of living).

(૩) વસ્તુઓના ભાવ—ખાસ કરીને ખોરાકની વસ્તુઓના—તથા મજૂરીના દર.

(૪) વેપાર, ઉદ્યોગ અને કુશર—દેશમાં ક્યાં ક્યાં વેપાર, ઉદ્યોગ, કુશર જુદે જુદે કાળે પ્રચલિત હતા તેનાં નામ ગણાવવાં. જુદા જુદા પ્રાન્તના કુશરઉદ્યોગ, જુદી જુદી જાતના કુશરઉદ્યોગ, યાત્રિકવ્યવસ્થાની કુશરઉદ્યોગ ઉપર અસર અને તેને લીધે વિનાશક હરિશ્ચંદ્રના અવકાશનો અભાવ.

અન્ય દેશો સાથે વેપારનો સંબંધ—આયાત અને નિકાસ. દેશની અંદર વેપાર માટે તથા લોકોની આવજા માટેનાં સાધનો.

૧૧. યુદ્ધકળા અને યુદ્ધનીતિનો ઇતિહાસ.

આર્યો તથા આર્યોતર લોકોની; ગ્રીક, રજપૂતો તથા પદ્માણી; મોગલ, શીખ અને મરાઠાની રજપૂતોની સાથે સરખામણી; યુરોપીય પ્રજાઓની. (એશિયાવાસીઓ અને યુરોપીઓ વચ્ચેનો મોટો ભેદ—પહેલા તુર્કને

વશાદાર અને ખૂબ લોકોને વશાદાર—ખનાવવો.)

૧૨. ભાષાઓ અને તેમનો વિકાસ.

વૈદિક ભાષા; પાણિનીય સંસ્કૃત; પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓનાં સ્વરૂપ. અર્વાચીન દેશી ભાષાઓ: હિન્દી અને ગુજરાતી; બંગાળી, મરાઠી અને સિંધી; કાનડી, તેલુગુ, તામીલ અને મલયાલમ; ઉર્દૂ.

રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે હિન્દીનું સ્થાન.

આ પ્રકરણમાં જુદી જુદી ભાષાઓનાં સ્વરૂપ સમજાવવાં. હાલની બોલાતી ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નીકળી છે તે બતાવવું. દ્રાવિડી એટલે કાનડી, તેલુગુ, તામીલ અને મલયાલમ ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નથી બનેલી, પરંતુ તેના ઉપર સંસ્કૃતની ધણી અસર થઈ છે તે બતાવવું. ભાષાનો પ્રાન્તિક વિસ્તાર તથા સંક્રાંત્ય જુદે જુદે કાળે થતાં ગયાં હોય તે બતાવવું. ઉર્દૂ અથવા હિન્દુસ્તાની ભાષાની ઉત્પત્તિ રાજકીય કારણોને લઈને કેવી રીતે થઈ તે બતાવવું.

૧૩. સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાન.

(૧) સાહિત્ય: ધાર્મિક અને દાર્શનિક સાહિત્ય; ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક સાહિત્ય તથા લોકવાર્તા; ભાકતવિષયક સાહિત્ય, કાવ્યશાસ્ત્ર (Rhetoric); કવિતા, તામીલ સાહિત્ય; ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, ઉર્દૂ તથા હિન્દી ભાષાના સાહિત્યો.

ઉપર લખેલાં સાહિત્યોનું બિન બિન કાળનું સ્વરૂપ બતાવવું. હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ભાષાઓમાં કયા કયા વિષયો ઉપર સંપૂર્ણ અથવા એકાંબી સાહિત્ય છે અને કયા વિષયો તદ્દન ખીનબેકામવા રહ્યા છે તે બતાવવું અને તેનાં ઐતિહાસિક કારણો સમજાવવા.

(૨) વિજ્ઞાન: શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય, બાકરણ, ગણિત અને ન્યોતિય; વૈદક; રસાયન; (Alchemy & Chemistry); મંત્રતિથાસ. (Jyotish); સંખ્યાત્ત—હિન્દુસ્તાની: પદ્ધતિ, કર્ણાટકી પદ્ધતિ, નાટ્ય, અર્થશાસ્ત્ર.

કયાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં આપણે પ્રગતિ કરી છે તથા કયા શાસ્ત્રો આપણે પરદેશીઓ પાસેથી શીખ્યા તે બતાવવું વિજ્ઞાનમાં આપણી પ્રગતિ કુંઠિત થવાનાં ઐતિહાસિક કારણો બતાવવા.

૧૪. શિક્ષણ.

(૧) શિક્ષણપદ્ધતિ: ઉપનિષદકાલીન પદ્ધતિ; મનુસમૃતિમાં વર્ણવેલ પદ્ધતિ; બૌદ્ધકાલીન પદ્ધતિ; જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોમાં ચાલતી

- (૩) લોકરેની વ્યવસ્થા.
 (૪) કર કેવા પ્રકારનાં લેવામાં આવતા.
 (૫) લોકની નીતિ ઉપર-દેખરેખ.
 (૬) ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ—પ્રાયશ્ચિત્ત.
 (૭) વેઠવારાની રીત.

ઉપરની બાબતો ઉપર કાલાતુકમે વિવરણ કરવું અને સાથે સાથે દરેક બાબતમાં હાલ કેવી વ્યવસ્થા છે તે બતાવવું.

૭. જમાખંધીની રીતનો ઇતિહાસ.

(૧) મનુ પ્રમાણે (૨) કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે (૩) રજપૂત રાજાઓના સમયમાં (૪) મલેક અંબરે રાજ કરેલી પદ્ધતિ (૫) વિજયનગરના રાજ્યની (૬) શેરશાહની (૭) ટોડરમલની (૮) સિવાજીની (૯) બ્રિટિશ.

૮. આમખંધાચત.

૯. લોકની રહેણીકહેણી, આહારની વસ્તુઓ, શિલાચાર, ખાસ રિવાજો અને વહેમો, રમતો, પાળવામાં આવતાં પ્રાણીઓ વગેરેનું કાલાતુકમે વિવરણ.

૧૦. દેશની સાંપ્રતિક રિથિતિનો ઇતિહાસ.

- (૧) વપરાસની વસ્તુઓ, ખોરાકપોષાક તથા વિકાસની વસ્તુઓ.
 (૨) જુદી જુદી જાતના લોકોની રહેણીતું ધેરણ (Standard of living).
 (૩) વસ્તુઓના ભાવ—ખામ કરીને ખોરાકની વસ્તુઓના—તથા મજૂરીના દર
 (૪) વેપાર, ઉદ્યોગ અને કુખર—દેશમાં ક્યાં ક્યાં વેપાર, ઉદ્યોગ, કુખર જુદે જુદે કાળે પ્રચલિત હતા તેનાં નામ મણાવવાં. જુદા જુદા પ્રાંતના કુખરઉદ્યોગ, જુદી જુદી જાતોના કુખરઉદ્યોગ, ગાતિવ્યવસ્થાની કુખરઉદ્યોગ ઉપર અસર અને તેને લીધે વિનાશક હરિશાઈના અવકાશનો અભાવ.
 અન્ય દેશો સાથે વેપારનો સંબંધ—આયાન અને નિકાસ દેશની અંદર વેપાર માટે તથા લોકની આવજા માટેનાં સાધનો.

૧૧. યુદ્ધકળા અને યુદ્ધનીતિનો ઇતિહાસ

આર્યો તથા આર્યેતર લોકોની; ગ્રીક, રજપૂતો તથા પદાણોની; મોગલ, શીખ અને મરાઠાની રજપૂતોની સાથે સરખામણી; યુરોપીય પ્રજાઓની. (એશિયાવાસીઓ અને યુરોપીઓ વચ્ચેના મોટા ભેદ—પદેદા તુલને

વશદાર અને બીજા લોકોને વશદાર—બનાવવો.)

૧૨. ભાષાઓ અને તેમનો વિકાસ.

વેદિક ભાષા; પાણિનીય સંસ્કૃત; પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓનાં ૨૪૩૫. અર્વાચીન દેશી ભાષાઓ: હિન્દી અને ગુજરાતી; બંગાળી, મરાઠી અને સિન્ધી; દાનડી, તેલુગુ, તામીલ અને મલયાલમ; ઉર્દુ.

ગૃહીય ભાષા તરીકે હિન્દીનું સ્થાન.

આ પ્રશ્નમાં જુદી જુદી ભાષાઓનાં ૨૪૩૫ સમગ્રવર્ણન. હાલની બોલાતી ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નીકળી છે તે બતાવવું. દ્રાવિડી એટલે કાનડી, તેલુગુ, તામીલ અને મલયાલમ ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નથી બનેલી, પરંતુ તેના ઉપર સંસ્કૃતની ઘણી અસર થઈ છે તે બતાવવું. બાષ્પાની પ્રાન્તિક વિસ્તાર તથા સંકેત્ય ભુદે ભુદે કાળે થતા બગો હોય તે બતાવવું. ઉર્દુ અથવા હિન્દુસ્તાની ભાષાની ઉત્પત્તિ ગઝલિય કારણોને લઈને કેવી રીતે થયું તે બતાવવું.

૧૩. સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાન.

(૧) સાહિત્ય: ધાર્મિક અને દાર્શનિક સાહિત્ય; ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક સાહિત્ય તથા લોકવાર્તા; ભૌતિકવિજ્ઞાન સાહિત્ય. કાવ્યશાસ્ત્ર (Rhetoric); કવિતા; તામીલ સાહિત્ય; ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, ઉર્દુ તથા હિન્દી ભાષાના સાહિત્યો.

ઉપર લખેલાં સાહિત્યોનું બિન્ન બિન્ન કાળનું સ્વરૂપ બતાવવું. હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ભાષાઓમાં કયા કયા વિષયો ઉપર સંપૂર્ણ અથવા એકાંગી સાહિત્ય છે અને કયા વિષયો તદ્દન બીજાભાષાના રચ્યા છે તે બતાવવું અને તેનાં ઐતિહાસિક કારણો સમજાવવાં.

(૨) વિજ્ઞાન: શાસ્ત્રીય અને યેત્તાનિક સાહિત્ય: વ્યાકરણ, ગણિત અને નૈમિત્તિક; વેદક; રસાયન; (Alchemy & Chemistry); સંતતિશાસ્ત્ર (Eugenics); સંગીત—હિન્દુસ્તાની પદ્ધતિ, કર્ણાટકી પદ્ધતિ, નાટ્ય; અર્થશાસ્ત્ર.

કયાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં આપણે પ્રગતિ કરી તથા કયા શાસ્ત્રો આપણે પરદેશીઓ પાસેથી શીખ્યા તે બતાવવું. વિજ્ઞાનમાં આપણી પ્રગતિ કેટલેટ અગાધા ઐતિહાસિક કારણો બતાવવા.

૧૪. શિક્ષણ.

(૧) શિક્ષણપદ્ધતિ: ઉપનિષદકાલીન પદ્ધતિ; મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવેલી પદ્ધતિ; બૌદ્ધકાલીન પદ્ધતિ; જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોમાં ચાલતી

પદ્ધતિ; વંશપરંપરાગત મળતી ધંધાની શિક્ષણપદ્ધતિ; મુસલમાનોના સમયની શિક્ષણપદ્ધતિ; ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ ચલાવેલી શિક્ષણપદ્ધતિ; વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટેના આધુનિક પ્રયાસો.

(૨) વિદ્યાપીઠો—પ્રાચીન અને અર્વાચીન.

પ્રાચીન: કાશી, મિથિલા, નવદ્વીપ, નાલંદ, તક્ષશિલા, પ્રતિષ્ઠાન (પેટૅણ), શ્રીનગર (કાશ્મીરનું), ઉજ્જયિની, કાંજીવરમ, કુંભ કોણમ, વિજયનગર, પાટણ, જયપુર, આગ્રા.

અર્વાચીન: કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, લાહોર, અલાહાબાદ, બનારસ, અલીગઢ, પટણા, બંગલૂર (મહેસુર), દેહરાબાદ (નિઝામ), પૂના.

ચિત્રકળા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય તથા બીજી લલિત કળાઓ.

વેદકાલીન: યજુર્વિધિનાં ઉપકરણો, યજુકુંડ, ધરનાં ગચરચીલાં વગેરે.

મહાભારત અને રામાયણના સમયનું દિક્ષા, નગરરચના, ધરેણા, પોશાક, આયુધ વગેરે.

સુદૂર્વકાલીન: મન્દિરો તથા ગ્રંથાઓ.

સુદ્ધકાલીન: મન્દિરો, વિહારો, ગુફાઓ, મૂર્તિઓ તથા સ્તૂપો, કુંભાર-કામ તથા ધરનાં ચાચરચીલાં.

સુદ્ધાત્તરકાલીન: યાવનિક કળા (Greek Art) ની અસર, તાન્ત્રિક વિધિમા આવતી ચિત્રકળા.

દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનું સ્થાપત્ય—તળાવો, મન્દિરો, મૂર્તિઓ, નહેરો તથા પરિવાહ (Drainage)ની બાંધણી.

મુસલમાન સમયનું—રાજમહેલો, મસ્જિદો તથા મકબરા, હમામખાનાં, કિલ્લા, દરવાજાં.

શાહજહાનના સમયનું—સ્થાપત્ય તથા ચિત્રકળા (તાજ બાંધનારા હિન્દુ કારીગરો).

ગૈન લોકોનું સ્થાપત્ય.

જુદા જુદા સમયની ઉપયુક્ત અને લલિત કળાઓ: વજ્રાટકામ, રંગાટ, બરતકામ, મીનાકારી, લાંટકાનું ઝીણું કાતરકામ, ખત્તરનું કાતરકામ વગેરે.

ધર્મની કળાઓ ઉપર અસર, પશ્ચિમની અસર

૧૬ પ્રાચીન ઇતિહાસના સાધનો.

વેદ, વેદાંગ, સંસ્કૃત સાહિત્ય, વ્યાકરણ અને વાર્તાક.

શિલાલેખો, સ્તૂપો તથા સ્તંભો, પ્રાચીન ચિત્રો તથા સિખાઓ—સ્વદેશી, વિદેશી.

કાલગણનાપદ્ધતિ (કલિ, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ, શાલિવાહન ઇત્યાદિ)
તહેવારો અને ઉત્સવો.

તામ્રપટ્ટો, હસ્તલેખો, ઇત્યાદિ

પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકો—રાજતરંગિણી, દર્શચરિત, દીપવંશ,
મહાવંશ.

પંચેશી પ્રવાસીઓએ લખેલાં જ્ઞાન-તો—શુએનસંગ, ફાહીયાન, ઝેન્સિય-
નિસ, માકોપેલો, અલબેરની, બર્નિયર, ઇગ્ને બુટ્ટા, ઇત્યાદિ.

આ પ્રકરણમાં દરેક સાધન સંબંધી કુટુંબી માહિતી આપવી. વિદ્યાર્થી
માથણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનોથી પરિચિત થાય તે હેતુથી આ પ્રકરણ
ખૂબ કથું છે.

૧૭. દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ અને દેશના ઇતિહાસ ઉપર તેની અસર.

(૧) હિન્દુસ્તાનની કુદરતી સરહદ.

(૨) સિન્ધુ અને ગંગા નદીના પ્રદેશ (પંજાબ અને બંગાળની ઘાટી).

(૩) વિન્ધ્ય પર્વત અને દરેક કારણ.

(૪) રાજપૂતાનાનો નિર્જન પ્રદેશ.

(૫) કાશ્મીરની ઉપત્તકા (Valley).

(૬) સલાદિનો પહાડી પ્રદેશ અને કોંકણપટ્ટી.

(૭) દરીઆદિનારો.

(૮) પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંદરો:

તામ્રસિમિ, દામોલ, સોપારા, દારિકા, બૃમુકચ, રત્નમાવતી,
સુરત, દાલીકલ, વિજયાપટ્ટણ ઇત્યાદિ.

કશ્મી, મુઝઈ, કોલખો, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંજુન ઇત્યાદિ.

(૯) પ્રાકૃતિક પરિવર્તન—સરસ્વતી નદીનું યુગ ચલું, બંગાળનો નાશ,
બંદરોનું પૂર્ણ જલુ, વરસાદમાં ફેરફાર.

(૧૦) મોસમનો વરસાદ—ઝોનાનું.

૮. જુદા જુદા કાળમાં રાજ્યસત્તાનાં કેન્દ્રસ્થાનો કયા કયા અને કેવી
રીતે બદલાયાં.

(૧) પંજાબ (વિદ્યાલીન આગેનું રહેઠાણ.)

(૨) અણાવન (પાલુવેદ અને મનુકાલીન)

(૩) અયોધ્યા અને મિથિલા (રામાયણ)

(૪) હરિનાપુર અને મન્દિરપુર (મહાભારત)

(૫) પાટલીપુત્ર (મૈથિલવંશ)

(૬) પેશાવર (કનિષ્ઠના સમયમાં)

- (૭) કાન્યકુબ્જ (હર્ષનું-કેતોજ)
- (૮) ઉજ્જયિની (વિક્રમાદિત્ય)
- (૯) દિલ્હી (પૃથુરાજ)
- (૧૦) દિલ્હી (મુસલમાનોનું)
- (૧૧) ચિતોડ (રજપૂતોનું)
- (૧૨) દેવગિરિ (ચાદવ વંશના રાજાઓનું)
- (૧૩) વિજયનગર (હોયસલ વંશના રાજાઓનું)
- (૧૪) પૂના (ભરાડાનું)
- (૧૫) સાહેર (શીખનું)
- (૧૬) કલકત્તા અને દિલ્હી (અંગ્રેજોનું)

૧૯. હાલનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યોનો ઇતિહાસ અને બ્રિટિશ સરકાર સાથેનાં તહનામાં પ્રમાણે તેમનો બ્રિટિશ સાથે કેવો સંબંધ છે તે, ગાયકવાડ, નિઝામ, મદ્રાસ, કલમીર, રજપૂતાનાનાં રજપૂત રાજ્યો, કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો, ગ્વાલિયર, ઇંદોર, નેપાળ વગેરે.

આ પુસ્તકની સાથે એક નકશાનું પુસ્તક તૈયાર કરાવવું જોઈએ. તેમાં

નીચે પ્રમાણે નકશાઓ આવે:

૧. પૃથ્વીનો નકશો—હિન્દુસ્તાન મધ્યમાં રાખીને.
૨. એશિયાનો નકશો—તેમાં પ્રાચીન કાળના તથા અર્વાચીન કાળના વ્યાપારના જળમાર્ગ તથા સ્થળમાર્ગ જુદા જુદા રંગની લીટીઓથી બતાવેલા હોય.
૩. હિન્દુસ્તાનનું પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ બતાવનારો નકશો—તેમાં પર્વતો, નદીઓ, ધાટો, ઉષ્ણ પ્રદેશ, સપાટ પ્રદેશ, નીચ પ્રદેશ વગેરે બતાવેલાં હોય. આવા નકશા બે રીતે બનાવવામાં આવે છે: એક Shading 'શેડિંગ' થી અને બીજે Contour Lines 'કોન્ટુર લાઇન્સ' થી. આ બે રીતનું મિશ્રણ મોરીસનની 'જૂનિયર જ્યોગ્રાફી ફોર ઇન્ડિયા, બર્મો એન્ડ સિલોન'માં સારી રીતે કર્યું છે. તે પ્રમાણે કરવું.
૪. હિન્દુસ્તાનના બાબાનુસાર વિખ્યાત બતાવનારો નકશો—તેમાં આશ્વિન વર્ષ આર્યેતર ભાષાઓનો રંગ જુદો જુદો હોવો જોઈએ. બીજું, હાલ બાબાનુસાર જે નકશાઓ બનાવવામાં આવે છે તેમાં હિન્દી ભાષાની ધણી પ્રાન્તિક બોલીઓ જુદી ભાષાઓ તરીકે બતાવવામાં આવે છે. તેથી હિન્દી કેટલી વ્યાપક છે તે દેખાઈ આવતું નથી. માટે હિન્દી ભાષાનો જુદો રંગ રાખવો જોઈએ, અને તેમાં જુદી જુદી બોલીઓના વિભાગ લીટીઓથી દર્શાવવામાં આવે.

૫. વસ્તીનું પ્રમાણ બતાવનારો નકશો—તેમાં રંગની જરૂર નથી, ખરું તો મેટાં નાનાં ટપકાંથી વસ્તીનું પ્રમાણ બતાવવામાં આવે.
૬. જુદા જુદા ધર્મના વિસ્તાર બતાવનારો નકશો—તે ટપકાંથી બતાવી શકાય. જુદા જુદા ધર્મ જુદા જુદા રંગનાં ટપકાંથી બતાવી શકાય. દરેક પ્રાન્તમાં ટપકાંની સંખ્યા ઉપરથી તે તે ધર્મ પાળનારાઓનું પ્રમાણ માલુમ પડે. આટલા ધર્મો બતાવવામાં આવે: ૧. હિંદુ ૨. આર્યસમાજ ૩. બ્રાહ્મસમાજ ૪. જૈન ૫. શીખ ૬. હિન્દુ ૭. અસ્પૃશ્ય. (આ લોકો: હિન્દુ ધર્મના જ છે, પરંતુ અલગે તેમનો પ્રથમ અગત્યનો હોવાથી તેમને નકશામાં દર્શાવવાની જરૂર છે.)
૭. વ્યાપારી તથા ઔદ્યોગિક હકીકત બતાવનારો નકશો.
૮. પ્રાચીન કાળનાં શહેરો તથા પ્રખ્યાત મંદિરો, સ્તૂપો, કિલ્લાઓ, મહા-પુરુષોનાં જન્મ સ્થળો, વિદ્યાપીઠો, રાજસભાનાં કેન્દ્રો વગેરે બતાવનારો નકશો.
૯. લશ્કરી દૃષ્ટિથી હિન્દના વિભાગ, લશ્કરના મથકો, લશ્કરી દૃષ્ટિએ ઉપયોગી રેલવે, પર્વતના ઘાટ, નદીના આરા, વગેરે બતાવનારો નકશો.
૧૦. આર્યોનું અસલ રહેઠાણ બતાવનારો નકશો. વિદ્વાનો જુદાં જુદાં રહેઠાણ હોવાનો મત ધરાવે છે તે બધા રહેઠાણો બતાવવાં.
૧૧. ઋષિઓના ભારતનો નકશો.
સત્સિન્ધુનો પ્રદેશ, બ્રહ્માવર્ત, આર્યાવર્ત, બરત અને ત્રિસુ લોકોનાં રાજ્ય વગેરે બતાવવામાં આવે.
૧૨. રામાયણના ભારતનો નકશો.
કોસલ દેશ, વિદેહ અથવા મિથિલા, ; અંગદેશ, દ્વપકારવ્ય તથા જનસ્થાન, કિષ્કિન્ધા, લંકા વગેરે તથા રામનો અયોધ્યાથી લંકા સુધીના પથદર્શનો માર્ગ બતાવવામાં આવે.
૧૩. મહાભારતના ભારતનો નકશો.
શ્રી. મિતામણુશવ વૈદ્યાના 'મહાભારતનો ઉપસંહાર' એ પુસ્તકમાં આપેલો નકશો.
૧૪. ઐત્રેયગ્રાન્થ જે હસ્તે હિન્દમાં આવેલો તે સ્ત્રોત બતાવનારો તથા તે આવ્યો તે સમયનાં ભારતવર્ષનાં રાજ્યો બતાવનારો નકશો. 'હિસ્ટોરિકલ ઍટલાસ ઓફ હિન્ડયા બાય જોષેન' એમાંથી નકશો નં. ૨ જરૂરી દેશોનો સાથે.

અશોકના સમયનું ભારત.	હિ. શ્વ. ઈ. નં.
કનિષ્ઠના	” નં.
સમુદ્રગુપ્તના	” નં.
૧. શેક, દસ્યુ, યુએચી વગેરે બતોના દુમલા બતાવનારો નકશો.	” નં.
હર્ષના સમયનું ભારત.	” નં.
તેમા પુલકેશીનું રાજ્ય જીતું બતાવવું.	” નં.
૨. રજપૂત રાજ્યો.	” નં. ૧
૩. પાંડ્ય રાજ્યો.	” નં. ૧.
આ નકશામાં અલાહદીનની દક્ષિણ ઉપરની ચડાધાઓના માર્ગ બતાવવા.	
૪. બામણી રાજ્ય અને વિજયનગરનું રાજ્ય	” નં. ૧૩
૫. બાબર આવ્યો તે સમયનું ભારત.	” નં. ૧૪
૬. અકબરના સમયનું ભારત	” નં. ૧૮
૭. ઔરંગઝેબના સમયનું ભારત	
આ નકશો નવો બનાવડાવવો અને તેમા રજપૂતો, મરાઠાઓ તથા શીખનાં રાજ્યોની સીમા જુદા જુદા રંગની લીટીઓથી બતાવવી	
૮. મરાઠા રાજ્યની સિવાજીના મરણ સમયની દક્ષીણ બતાવનારો નકશો	” નં. ૨૦
૯. ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં મરાઠા રાજ્યોનો વિસ્તાર બતાવનારો નકશો	” નં. ૨૬
૧૦. મહેસર તથા નિઝામના રાજ્યોનો વિસ્તાર બતાવનારો નકશો	” નં. ૨૧,
૨૨, ૨૪ તથા ૨૫ માંથી દર્શાવેલ સેરી	
૨૬ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચેના ઝગડો બતાવનારો નકશો	
૨૭. બ્રિટિશ સત્તાની જમાવટ ધીમે ધીમે થતી ગઈ અને રાજ્યવિસ્તાર વધતો ગયો તે બતાવનારો નકશો જુદા જુદા સમયની સ્થિતિ આગ થેરા રંગથી બતાવવી	
૨૮. ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્ન વખતની સરકારી બ્રાવણીઓ વગેરે બતાવનારો નકશો.	

એવરીમેન સિરીઝનો 'હિસ્ટરી ઍન્ડ હિસ્ટોરિકલ ઍટલાસ ઍફ એશિયાના પા. ૧૩૩. તેમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની હકીકત વધારી.

ઉપરની યોજના જોઈ કેટલાકને લાગશે કે આ બધી વાત તો ખરી, પરંતુ આ માહિતી માટે સાધનો ક્યાં છે ? આ બાબતમાં અમારો મત એવો છે કે ઉંડાં સંશોધનો કરી રજીસ્ટર માહિતી ઉપલબ્ધ અને સંગૃહિત થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવાની જરૂર નથી. જે માહિતી આજે ઉપલબ્ધ છે અગર સાધારણ પ્રયાસથી મેળવી શકાય તેમ છે તેને જ નવું રૂપ આપી, નવી પદ્ધતિએ માત્ર રજુ કરવાની છે. વળી માહિતીના સંબંધમાં આજે કહે ઉભાં આપણને ધુમ્મસ દેખી નિરાશા થાય છે તે નિરાશા અંદર પડ્યા પછી થવાપાત્રું રહે તેમ નથી. માહિતી એકત્ર સ્વરૂપમાં અને પદ્ધતિસર સંગ્રહાયેલી નથી, બાકી જ્યાં ત્યાં વેરાયેલી તો પુષ્કળ પડી છે.

આ કામ એક બ્યક્તિનું નથી. આ પુસ્તકના જે જે વિભાગ, પેટા-વિભાગ અથવા વિષયમાં જે વિદ્વાન નિષ્ણાત હોય તેને તે વિભાગ ઉપર હાજવાનું કામ સોંપવું જોઈએ અને સમગ્ર પુસ્તકમાં પ્રમાણ તથા એકરૂપતા જળવાય તે માટે જે અથવા ત્રણ વિદ્વાનોને તેના તંત્રી નીમવા જોઈએ-આવું પુસ્તક રચવા પાછળ શ્રમ કરનારને આર્થિક લાભ થઈ શકે એવી અસારે સ્થિતિ નથી. ઉલટું તેને કાર્ધક ખર્ચમાં ઉતરવું પડે. એટલે આ કામ ખાનગી સાહસથી થવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે કાર્ધ સંસ્થા તે ઉપાડી લે તો થાય. તેમાં ગુજરાતના વિદ્વાનોનો પણ સહકાર હોવો જોઈએ. તાકીદે તેમ થશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

હિન્દી ઇતિહાસનો ક્રમ

એશિયા અને યુરોપ મળીને એક અખંડ 'ખંડ' છે. આ ખંડના જુદા જુદા ભાગો વચ્ચે આપણે ધારીએ છીએ તેનાથી પૂર્વે અને તેનાથી વધારે સંબંધ હતો. હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ શરૂ કરવો હોય તો આ યુરેશિયા ખંડના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપથી માંડીને કરવો જોઈએ.

સારપછી હિન્દુસ્તાનની રચના અને એ રચનામાં અનેલા ફેરફાર વંચેરેનું વર્ણન કરવું. હિમાલયની આસપાસના પ્રદેશનું જરા વિશેષ વર્ણન આવે. ઉત્તર દાસ્તીર, અફઘાનિસ્તાન, મધ્ય એશિયા, પામીર, મધ્યમ તિબેટ તથા

પંજાબ. તે પછી આર્યોની રહેણીકરણી, તેમની સમાજવ્યવસ્થા, તેમના યજ્ઞયાગ, વેદ વગેરે બધું કહેવું.

ત્યારપછી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનું વર્ણન આવવું જોઈયે. વિન્ધ્યાચળ પર્વત, દંડકારણ્ય, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, તુંગભદ્રા, કાવેરી, સિંહલદ્વીપ એ વિશે વિગતવાર માહિતી આપવી.

તે પછી નાની નાની બટકતી ટોળીઓ (Nomadic tribes) અને સ્થાયી ખેડૂતો વચ્ચેનો ભેદ, અને આ રહેણીના ભેદને લીધે ઉત્પન્ન થતો સંસ્કૃતિનો ભેદ. [ઉદાહરણાર્થ: બટકતી ટોળીઓમાં લોહીના સંબંધ અથવા જાતિઅભિમાન તરફ વધારે ધ્યાન અપાય છે, જ્યારે ખેડૂતોમાં સ્થાનિક સંબંધ અથવા દેશાભિમાન તરફ વધારે ધ્યાન અપાય છે; આ બટકતી ટોળીઓનું ધન ઢોર અને ગુલામ હોય છે, ત્યારે ખેડૂતોનું ધન તેમની જમીન છે; સ્થાપત્યકળા ખેડૂતોમાં જ નિર્માણ થઈ શકે છે; બટકતી ટોળીઓની કળા તેમનાં હથિયારો, મચળાં ઉપકરણો, રાચરચીલાં વગેરેમાં દેખાય છે; વગેરે વગેરે.]

આર્ય, અનાર્ય, દ્રાવિડ વગેરે જાતિનો ગોઠાઓ અહીં સ્પષ્ટ કરવો.

ભારતીય યુદ્ધકાળ ત્યારબાદ વર્ણવવો. ઉપનિષતકાળની સમાજસ્થિતિ આને રાજ્યબંધારણની સાથે આ કાળ સરખાવવો.

ગરમાયજુના અયોધ્યાના વર્ણન સાથે હસ્તિનાપુર ઈન્દ્રપ્રસ્થનું વર્ણન સરખાવવું. શ્રીકૃષ્ણે સમુદ્રકાંઠે દારિકા વસાવીને નગરરચનામાં એક કાન્તિ કરી તે બતાવવા માટે દારિકાનું વર્ણન અને રક્ષણની વ્યવસ્થા કહેવી.

હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ નાના નાનાં રાજ્યો હતાં, તેમાંથી મહાન સામ્રાજ્યો કેમ અને કેવી રીતે બનતાં ગયાં એ શોધી કાઢવા તરફ ધ્યાન ખેંચવું.

પરશુરામે પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો તેથી ક્ષત્રિયોએ મળીને રાષ્ટ્રસંઘ બનાવીને ચક્રવર્તિપદ્ધતિ શરૂ કરી હતો ?

કૃષ્ણચરિત્રમાં યવનનો ઉલ્લેખ આવે છે એ યવન કોણ? નાગ લોકો ત્વસલ કયાંના ? તેમની સંસ્કૃતિની વિશેષતા કઈ ?

સૂર્યવંશ અને ચન્દ્રવંશ વચ્ચે શા ઉપરથી ભેદ પડ્યો ? બિન્ન બિન્ન સમયે આર્ય લોકોની બિન્ન બિન્ન ટોળીઓ આ દેશમાં આવી એમ કહેવાય છે. તેથી આ ભેદ પડ્યો ? અથવા કાલગણનાની પદ્ધતિમાં મતભેદ ચરાર્થી ધાર્મિક (યજ્ઞાદિક) વિધિમાં ભેદ ઉત્પન્ન થવાને લીધે આ ભેદ પડ્યો ? કે એ દેશભેદ હતો ? અથવા શું ચન્દ્રવંશી રાજાઓએ અનાર્ય લોકો સાથે બળી જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો ? સૂર્યવંશી રાજાઓ રાજ્યવ્યવસ્થાનો આદર્શ અને ચન્દ્રવંશી રાજાઓ તે આદર્શ એ બેની વચ્ચે કઈ તફાવત હતો ?

હવે પછી ગ્રીક લોકોનો સમન્ધ આવે છે તે એકાએક શરૂ ન કરતા પ્રથમ હોમર, હરક્યુલિસ (હરિકુલેસ) ના સમયથી લઈને ઍલેક્ઝાન્ડર (સિકંદર) સુધીનો ગ્રીક લોકોનો ઇતિહાસ દુકામા આપવો.

ગ્રીક લોકોની ધાર્મિક માન્યતા, ગ્રીક દેવતાઓ, ગ્રીક મૂર્તિપૂજા, યજ્ઞ, તહેવારો, સમાજગ્યના, યુદ્ધપદ્ધતિ અને સામાન્ય રીતે ગ્રીક સંસ્કૃતિ—એનું વિવેચન કર્યા પછી હિન્દી ઇતિહાસ પાછો શરૂ કરવો.

આની શરૂઆતમા ડેરિયસના સમયની સામાન્યની હદીકત દહેવી, અને પછી યુદ્ધ બગવાન તથા મહાવીર રનામીનુ વૃત્તાત, તેમના સમયની લોક ગિથિતિ, તેમના ધર્મસિદ્ધાન્ત, તેમણે આપેલા મધો વગેરેની વિગત આપવી.

હવે પછીનો મહત્વનો મુદ્દો—હિન્દુસ્તાનનો વેપાર કેમ વધતો ગયો અને પારકાઓએ હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરનાનુ કેમ શરૂ કર્યું એ બાબતનો આવશે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના વર્ણનમા આ સનારીઓનુ વર્ણન વધારે આવે છે વેપારની વૃદ્ધિ દક્ષિણ તરફ વધારે હતી.

પરદેશી લોકો અહીં આવીને વસ્યા અને તેઓએ બ્રાહ્મ અને હિન્દુ એ બંને ધર્મોનો સ્વીકાર કર્યો તેને પરિણામે મહાયાન એ ગૃહીય ધર્મ ઉત્પન્ન થયો. પણ આખરે તે પણ હિન્દુ ધર્મમા સમાઈ ગયો. આજ હિન્દુ સંસ્કૃતિ ચીનમા પ્રસરી.

*

*

*

હિન્દુ ધર્મ સાથે બળી ન ગયો તેવા પહેલો ધર્મ મુસલમાની એમ ચાલુ પશુ કારણ છે ગ્રીક, રોમન, ફારસી, ચીની સમાજગ્યનામા એક જાતની વધુ બ્યન્સથા અથવા વર્ણબેદ હતો. અગ્નિપૂજા, યજ્ઞ, મૂર્તિપૂજા વગેરે પણ બધામા સરખા હતા. તેથી આ બધા સમાજો ઉપર હિન્દુ ધર્મની અસર ઠીક પડી નિર્વર્ણી અને મૂર્તિપૂજી મુસલમાની ધર્મનોખો જ રહ્યો.

માટે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ હવે સુધી આવ્યા પછી મુસલમાની ધર્મ અને મુસલમાની સમાજની પૂર્વગીઠિકા આપવી આમા પથગબરના સમયની લોકગિથિતિ, પથગબરો જન્મવૃત્તાત, તેમના ધર્મમતો અને તેમની સધરચના આપીને મુસલમાની ધર્મનો પ્રસાર કેવી રીતે અને કયા કયા થયો તેનો ઇતિહાસ આપવો અને મુસલમાની સંસ્કૃતિની વિશેષતા સ્પષ્ટ કરવી.

અરમગ્તાન, તુર્કસ્તાન, બંગાળ, મધ્ય એશિયા, ઇરાન, દક્ષિણ યૂરોપ વગેરે પ્રદેશોમા ઇસ્લામે રુ રુ કર્યું છે તેનુ જ્ઞાન ચનાથી કરવામી ધર્મના દુમલાઓ હિન્દુસ્તાન ઉપર કેમ થયા એની ઐતિહાસિક ઉત્પત્તિ મળશે નહિ તો હિન્દુસ્તાન ઉપરના મુસલમાનોના દુમલાઓ એટલે આ

દેશ ઉપર ક્યાંકથી પડેલી તીડોની ધાડ અથવા ધીવરી ડાખથી થયેલો પ્લેગનો ફેલાવો હતો એવો જ ખ્યાલ બંધાય છે. મુસલમાની સંસ્કૃતિનો બરાબર ખ્યાલ આવવાથી તેની હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર ફેરી છાપ પડી તે સમજવું સહેલું થશે.

[ડોક્ટર લોક કહે છે, જ્યારે શરીર નબળું પડે છે અને લોહીમાંના આરોગ્યજનકુઓ કીલુપ્રાણ થાય છે ત્યારે જ બહારનાં જનકુઓ શરીરમાં ઘૂસીને ધર કરે છે. હિન્દુસ્તાનનું તેવું જ થયું છે. સકે, ફૂલ, પંચવ, પઠાણ, મોગલ, યુરોપીઅન બધા આવી સન્ધિ સાધીને જ આવ્યા છે.]

પ્રાણ અને મોગલ વચ્ચેના બેઠ આપણા મનમાં સ્પષ્ટ થતો નથી. તેનું અધ્યયન કરીને મુસલમાની સ્થિતિસતતો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ. રોમ સાથે દાવપેચ વાપરીને કેમ લડવું એ મુસલમાનો પાસેથી આપણે શીખવું રહ્યું હતું તેમજ સમાનભાવ જણી જાણત કરવો હતો. સુનિયમિત રાજ્યપદ્ધતિ હિન્દુઓની હતી અને તેથી મુસલમાનોના સમયમાં રાજ્યપદ્ધતિમાં હિન્દુ લોકોનો જ હાથ વધુ હતો. મુસલમાનો પાસેથી જ શીખવાનું હતું તે શીખી લીધા પછી હિન્દુઓએ ફરી માથું ઉંચું કર્યું.

*

*

*

રાષ્ટ્રમાં સંપત્તિ અને સામર્થ્યનું કંઈ પણ પ્રમાણ હોવું જોઈએ. તે ન હોય તો ઉત્પાત થાય છે. સામર્થ્ય વધારે હોય અને સંપત્તિ ઓછી હોય તો પરદેશ જઈને વેપાર અથવા લૂંટપાર કરવાનું મન થાય છે, અને સંપત્તિ વધારે હોય અને સામર્થ્ય ઓછું હોય તો પરદેશીઓની સવારીઓ અથવા વેપાર દેશમાં આવી પડે છે. હિન્દુસ્તાનમાં ઉદ્યોગકુળને વધી જવાથી અહીં સંપત્તિ એકત્રિત થઈ. સંપત્તિનો જ સંગ્રહ કરે તેજે સામર્થ્ય મેળવવું જોઈએ અને બાકી દુનિયા વિષેનું યાન જાગ્રત રાખવું જોઈએ. આ બંને બાબતમાં હિન્દુસ્તાન ગારેલ રહ્યું તેથી નખ-દંડા-વિપાણ-વિકીન અને માંસલ અગ્નિપુત્ર જેવી હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ થઈ, અને દુનિયાના બધા ભોંડા વાસકસ્તી અહીં આવ્યા.

*

..

*

*

અહંકાર બે પ્રકારના હોય છે. (૧) પાટોશીઓ વિશે ઉદાસીન રહેવું; (૨) પાટોશીઓના કારભારમાં માથું મારવું. હિન્દુઓમાં પહેલા પ્રકારનો અહંકાર હતો, ત્યારે યુરોપીઅનોમાં બીજા પ્રકારનો. તેથી આ બે અહંકારનો એટલે હિન્દી અને યુરોપી સંસ્કૃતિનો પરસ્પર યોગાભોગ ઘટાવ્યો. અત્યંત પ્રાચીન કાળથી હિન્દુસ્તાનનો વેપાર પોતાના દાદમાં લેવા માટે ઇરાની, અરબી, તાતાર, શમન વગેરે લોકોએ કેવા કેવા

પ્રયત્ન કર્યા અને દુનિયાના રાજકારણનાં કેન્દ્રો ક્યાં ક્યાં બદલાતાં ગયાં તે બતાવીને યૂરોપીઓએ હિન્દુસ્તાન આવવાનો સ્વતન્ત્ર રસ્તો ખોળવાના કેવા પ્રયત્નો કર્યા એ બતાવવું.

હિન્દુસ્તાનનો રસ્તો શોધવાના પ્રયાસમાં જ યૂરોપીઓ લોકોને આક્રિષ્ટ ખંડની વધારે માહિતી મળી, તેને પરિણામે ગુલામગીરીની પ્રથા વધી. એ શોધમાં જ અમેરિકાની શોધ થઈ. ગુલામગીરીની પ્રથા અને અમેરિકાની શોધ એ બેનો સંયોગ થઈ અમેરિકાનું મોતું યૂરોપમાં આવવા લાગ્યું. તેથી યૂરોપીઓને લોકોનું સાહસ વધ્યું, તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા અને હિન્દુસ્તાન સાથે મોટો વ્યાપાર ચલાવ્યો. અહીંના લોકોને ખાસ જગતની રીયતિ અને દુનિયાના વ્યાપાર વિશે કંઈ બાન નહોતું. મુસલમાનો સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવામાં જ હિન્દુઓ મશગુલ હતા. મુસલમાનો બોલાવિલાસથી ક્ષીણ થઈ ગયા હતા. તેથી હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને જથ્થાએ હરેક અણતિ વખતે આ પારંકા વેપારીઓની લશ્કરી મદદ માગી, અને જેના હાથમાં લશ્કરી સત્તા અને વેપાર તેનું જ રાજ્ય એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે યૂરોપીઓનું અહીંઆં ગત્ય થયું, એ બધું સ્પષ્ટ દેવું જોઈયે.

*

*

*

યૂરોપીઓનું આગમન, હિન્દુસ્તાનમાં પ્રભુત્વ મેળવવાના હેતુથી તેઓમાં માહોમાંહે થયેલા યુદ્ધો સ્પષ્ટ કરવાને માટે કેન્સ્ટાટનોપલના પતનથી એલિઝાબેથ સુધીના યૂરોપનો દુકો ઇતિહાસ—ખાસ કરીને, ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ—અહીંઆં દેહેલો અને ઇટિશ રિયાસત ચલાવવી

અગ્રેજી શિક્ષણનું હિન્દુ સંસ્કૃતિ ઉપર શુ પરિણામ થયું છે અને હિન્દુસ્તાનનો દુનિયા સાથેનો સંબંધ કેમ વધતો જાય છે એ ત્યારપછી બતાવવું, અને હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું વર્તમાન કાળમાં વિસર્જન કરવું.

*

*

*

બની શકે તો ત્યારપછી, એક બાવિ સંદેહની સૂચના આપવી. યૂરોપીઓ વેપારનો જાપાનમાં થયેલો પ્રવેશ, તેથી થયેલી જાપાનની સામાજિક અને રાજકીય ક્રાન્તિ, ચીન જાપાનનું યુદ્ધ, રશિયા જાપાનનું યુદ્ધ, યૂરોપીય મહાયુદ્ધ, હિન્દુસ્તાનમાં જાપાનનો વધતો જતો વેપાર, મહાયુદ્ધને પ્રસંગે જાપાની નૌદાસૈન્યે હિન્દુસ્તાનનું કરેલું ગ્લણ વગેરેનું વર્ણન કરી આ જાપાની સંદેહનું સૂચન કરવું.

* *

*

*

હિન્દુસ્તાનમાં આઠ કરોડ મુસલમાન કાયમના વસ્યા છે. માટે ઇસ્લામી દુનિયાનો ઇતિહાસ અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિની આજની સ્થિતિ શી છે એનું

રખત ક્યાં વગર દિ-દુસ્તાનનો ઇતિહાસ પૂરા થયો નહિ મળ્યામ. મારે આ વિષય ઉપર એક પત્રિકા આપું એઈયે.

સૂચના—આ મેળામાં રાજકીય સભા, સંસ્કૃતિ, સમાજસેવા અને વ્યાપાર એટલી જ જાણતોનું વિચેરન કર્યું છે. ધર્મ, તરવાન, વર્તિર્મોમાંસા (Militarism) અને સલિત ક્યાં વિષે કાંઈ પણ લખેલું નથી. ઉપલી નોંધ ઉપરથી આ જાણતોમા પણ દિશા યુગી થશે તેમ જો. મુખ્ય ઉદ્દેશ દિ-દુસ્તાનનો ઇતિહાસ જવનત કેમ થઈ શકે અને દુનિયાના ઇતિહાસ સાથે એનો સંબંધ કેમ બનાવી શકાય, તેમજ ઇતિહાસમાંથી ઇતિહાસનું રહસ્ય—અથવા Philosophy of History—કેમ ઘટાડવું એ છે.

બૂગોળની ચાલના

[બૂગોળનું એક સાળોપયોગી પુસ્તક ચાલનારી ભાષામાં વેચાર કરવા સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ]

ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેનો શિક્ષક બારેઆશામાં તેની પાસે શિરપાય માગવા ગયો. તેને ઔરંગઝેબે જે ઉત્તર આપ્યો તેમાં તેણે કહ્યું છે કે 'પૂરી ઉપરની દરેક પ્રગતિ ખાસ લક્ષણો સંબંધે, તેની સાધનસંપત્તિ, તેનું બળ, તેની સુદક્ષતા અને સુદનીતિ, તેના રીતરિવાજ, તેનો ધર્મ, તેની રાજ્યપદ્ધતિ અને તેનો મુખ્ય લાજ સામાં એકો છે તે બધાથી મને માહિત કરવાની શું તમારી ફરજ ન હતી?' આખા ઉત્તરમાંના આ એક વાક્ય ઉપરથી તે બાદશાહનો બૂગોળ વિષે શો ખ્યાલ હતો તે જણાઈ આવે છે, અને તે જ બૂગોળનો મહાર્થ ખ્યાલ છે. પોતાની આસપાસની દુનિયા કેવી છે તેનો મોક્ષ ખ્યાલ મનુષ્યના સર્વોચ્ચ વિકાસ મારે અત્યંત આવશ્યક છે અને તેથી જ બૂગોળનો અભ્યાસ બહુ ઉપયોગી છે. શરૂઆત અથવા નદીઓ કે પર્વતોનાં નામ અને તે ક્યાં આવ્યાં છે તે જોખી જવું એ કાંઈ બૂગોળ નથી અને તે એટલું ઉપયોગી પણ નથી. છતાં આપણી શાળામાં ઘણેખરે બાળે બૂગોળનો વિષય આટલું જ્ઞાન આપવામાં સમાપ્ત થાય છે. બાળકને હમેશાં પોતાની આસપાસની દુનિયા વિષે વધારે ને વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા અને ઉત્સાહ હોય છે, છતાં તે શીખવવાનો જે વિષયનો હેતુ છે તે શાળામાં બાળકને તદ્દન આપ્રય કરી મુકવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ વિકાસ અને શિક્ષકોની આ વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને

તેને પશ્ચિમ ભાષામાં સાગ પાઠ્ય પુસ્તકનો અર્થ પણ પુસ્તકનો અર્થ છે

શિશુશુશ્રેયમાં અનેક વિષયોની જમિને ગમે તો ખગલ રીતે પરંતુ ખેડવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ત્યારે ભૂગોળનો વિષય તો બીલકુલ ખેડાયો નથી ખીળા વિષયોમાં સાગ પાઠ્ય પુસ્તકને અભાવે સિદ્ધાંતો તે વિષયો ઉપર લખાયેલા મોટા અન્યોનો આશ્રય લઈ શકે છે, પરંતુ ભૂગોળના વિષય ઉપર તો તેવા અન્યો પણ નથી અગ્રેજી ભાષામાં ભૂગોળના વિષય ઉપર સાગ અન્યો તથા પાઠ્ય પુસ્તક છે, પરંતુ તે હિન્દી વિદ્યાર્થીને સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી, કારણ તે હિન્દી દૃષ્ટિથી લખેલા મોટા નથી, તેમાં હિન્દુસ્તાનની હકીકતને વિશેષ અગત્ય આપી તેને પ્રધાનપદ આપેલું હોતું નથી દરેક દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદા જુદા પાઠ્ય પુસ્તક હોવા જોઈએ એટલે હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ માટેના ભૂગોળના પુસ્તકમાં પ્રધાન અર્થાત્ હિન્દુસ્તાનને, પછી હિન્દુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબંધ હોય તથા હિન્દીઓ જે દેશોમાં જઈને વસેલા હોય તે દેશોને, અને ત્યાંપછી શેષ દુનિયા સંબંધી હકીકતને સ્થાન આપાનું જોઈએ જેની દેશ પરત્વે જુદા પુસ્તકની જરૂર છે તેવી જ કાળ પરત્વે પણ છે ગણતરુ લક્ષ્ય હમેશા એક જ હોતું નથી બિન્ન બિન્ન સમયે તે બિન્ન બિન્ન ગ્રંથો છે એમ કહેવાય છે કે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાચીન સમયમાં લોકોને ભૂગોળ સંબંધી માહિતી ઘણી ઓછી હતી, કારણ તે વિષય ઉપર કોઈ અન્ય લખાયેલા નથી હાલની રીતિએ ભૂગોળનો કોઈ અન્ય લખાયેલો નથી એ વાત ખરી છે, પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે આજકાલ જેમ પગલ દેશોના મળ વતનીઓનો ઉત્ક્રાંત કરી અથવા તેમને તાજે કરી તેમની અગ્રૂરીનો લાભ લઈ, ખેતીથી અથવા ખીજી રીતે તે દેશોની સંપત્તિ દરી જવાની વૃત્તિ સુધરેલા ગણાતા દેશોની છે તેની પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની ન હતી ધાર્મિક વૃત્તિનું જ દેશમાં સામ્રાજ્ય હતું તેથી 'તીર્થયાત્રાપ્રબન્ધ', 'દિતરાખડમાહાત્મ્ય' જેવા તીર્થયાત્રા સંબંધી માહિતી આપનારા પુસ્તકો લખાયેલા છે તે પુસ્તકો તે યુગની સંકુચિત જરૂરીયાત પૂરી પાડ્યા

ગોચરનીય રિયલિટી એ છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયથી તે આજ સુધી આપણા લોકોએ અન્ય દેશો સંબંધી માહિતી મેળવના કોઈ ઈચ્છા જ ગળી નથી દૂર તથા શકે લોક આવી લટકાટ કરી ગાલતો થયા, કોઈ લોકોએ આવી આપણા દેશ સાથે વેપારનો સંબંધ બાંધ્યો, મુસલમાનોએ ઘણા સમય સુધી માન ચડાઈ દેશાગઓ તરીકે આવ્યા ક્યુ અને છેવટે અહીં આવીને વસવાટ કર્યો, પછી યુરોપીય પ્રજાઓ આવી અને તેમણે પ્રથમ વેપાર જમાવ્યો અને પછી રાજ્યમત્તા જમાવી, જતાં આ બધા લોકો

કયાંથી આવ્યા, આપણે ત્યાંથી માલ લઈ જઈને શું કરે છે, વગેરે બાલ્ય-વાની આપણા લોકોએ અપેક્ષા રાખી જ નથી. તેમના દેશ સંબંધી તો શું, પરંતુ આપણા દેશ સંબંધી પણ જોટલી હકીકત શ્રીક અને ચીના મુસાફરોએ આપી છે અને હાલ પણ યુરોપીય વિદ્વાનો જોટલી માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો દસગો ભાગ પણ આપણે નથી કરતા. આપણે દુનિયાને હમેશા પરદેશીઓનાં ચરમાં વડે જોઈ છે અને હમણાં હમણાં તો આપણા દેશને પણ આપણે યુરોપીય ચરમાં વડે નિહાળીએ છીએ. પરદેશીઓ કુદરતી રીતે જ, જે વૃત્તાન્ત અને વિગતો પોતાને હિતકર અને અનુકૂળ હોય તેના ઉપર ભાર મુકે. તેથી પરદેશીઓને હાથે લખાયેલાં પુસ્તકોમાં આપણી દૃષ્ટિ હોઈ ન શકે અને તેવાં પુસ્તકો દ્વારા આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓને તેવું જ્ઞાન ન મળી શકે.

અત્યારે દેશની પ્રવૃત્તિ સર્વતોમુખી થઈ છે, એટલે આ કાળના બુદ્ધિજીવી પુસ્તકમાં ધાર્મિક માણસને માટે તીર્થસ્થાનો, પવિત્ર ક્ષેત્રો, પવિત્ર નદીઓ, સિદ્ધમંડો, દેવાને આત્મ-ત પ્રિય ગણાતાં રમણીય પર્વતશૃંગો, સન્ત પુરુષોનાં જન્મ અને મરણનાં સ્થાનો, તેમજ ધર્મને માટે જન્માર્જન કુર્યાન કરવામાં આવી હોય તેવાં સ્થળો સંબંધી-હકીકત; વેપારી માટે બંદરો, વેપારના મથકો, વેપારના માર્ગો વગેરે સંબંધી હકીકત; વિદ્વાનો માટે વિદ્યાપીઠો, પદાર્થસંગ્રહાલયો વગેરે સંબંધી હકીકત;—એમ અનેક વિષયો સંબંધી માહિતી આપવી જોઈએ.

આ પુસ્તકે શાળામાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમાં આવે એવી ધારણાથી અમે નીચેની સૂચનાઓ નથી કરી. બુદ્ધિજીવી વિષયમાં હિન્દી વિદ્યાર્થીને કેટલી માહિતી ખાસ કરીને આપવી જોઈએ તે સંબંધે શિક્ષકોને દિશા સૂચવવાનો અને તે માહિતી એક પુસ્તકમાં સંગ્રહિત કરવાનો અમે યોગ્યતા પુસ્તકનો હેતુ છે. આ પુસ્તકની મદદ વડે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ તથા મહશ્વસકિત ખ્યાનમાં લઇ પોતાનો સ્વતંત્ર પાઠ આપી શકે તથા શિક્ષણ-શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ ગૃહસ્થો જુદી જુદી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓને માટે જુદાં જુદાં પાઠ્ય પુસ્તકો રચી શકે.

આ પુસ્તકમાં અમે કેટલીક એવી માહિતી આપવાની સૂચના કરી છે કે જે બુદ્ધિજીવી બહારના વિષયની ગણી શકાય. પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે તે તે વિષયો ઉપર જ્યાં સુધી જુદાં શ્રેણી રચાયા નથી ત્યાં સુધી આ પુસ્તક જોટલું વ્યાપક બની શકે તેટલું સારું.

આ પુસ્તકની યોજના એવી છે કે પુસ્તકના ત્રણ ભાગ પાડવા. પ્રથમ માં હિન્દુસ્તાન સંબંધી હકીકત આવે, બીજા ભાગમાં હિન્દુસ્તાનને

દુનિયાના જે દેશો સાથે અતિ નિકટ સંબંધ છે તે તથા જે દેશોમાં જઈને હિન્દીઓએ વસનાટ દેશો છે તે સબન્ધી હકીકત આવે, અને ત્રીજા ભાગમાં ગેર દુનિયા સબન્ધી હકીકત આવે

હિન્દુસ્તાન સબન્ધી જે વિગતો ખામ આપતી જોઈએ તે નીચે પ્રમાણે -

૧. આબોહવા

હિન્દુસ્તાનની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તે સ્થિતિના જુદા જુદા ભાગની આબોહવા ઉપર થતા પરિણામો

૨. દેશનું કુદરતી સ્વરૂપ (Configuration)

૧ પર્વતો, દિશા, વિભાગ, ઉચાઈ

૨ સપાટ પ્રદેશ—વિસ્તાર વેગન છે કે ક્ષુદ્ર ?

૩ નદીઓ—મુખ્યપ્રવાહની દિશા, પ્રવાહનું જોર, લબાઈ, તેના પાણીનો આસપાસ ખેતી માટે ઉપયોગ થઈ શકે છે કે કેમ અને કેટલો થાય છે, કેટલે મુધી તેમાં વહાણ ચાલી શકે છે, કેટલા પ્રદેશમાંથી તેને પાણી મળે છે અને કેટલા પ્રદેશને તે પાણી આપે છે, પ્રાચીન પ્રવાહ અને તેમાં થયેલો ફેરફાર

૪ સમુદ્રકિનારો—કિનારાના પ્રદેશની લબાઈ, નદીઓના મુખોનું ઉંડાણ, હિન્દુસ્તાનમાં અખાત ઓછા હોવાથી દરીઆકિનારાનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે, કિનારા પાસેના દ્વીપો, બંદરો (આબાવિક તથા કૃત્રિમ) જૂથિરો, સામુદ્ર ધુનીઓ, સંયોગીભૂમિઓ, ઉપસાગરો વગેરે

૫ જંગલો—ક્યા ક્યા છે અને તેમાં શુ શુ ઉત્પન્ન થાય છે તથા કેટલું ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે, તેમાં વસતા પશુપક્ષીઓ સબન્ધી માહિતી

૬ પવનની દિશા અને વેગ—સત્તુઓ પ્રમાણે, મોસમનો પવન અને તેની વગસાદ ઉપર અસર, હવામાં બેજ જુલું જુલું રથો કેયો છે અને તેની વનસ્પતિ ઉપર અસર

૭ હાલ ખાવાના સ્થળો—સમુદ્રકિનારા ઉપરના તથા પર્વતો ઉપરના સ્વાસ્થ્યપ્રદ સ્થળો (Sanatoriums)

૩. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે દેશના વિભાગ

૧ હિમાલયનો પ્રદેશ—ચિત્રાલિક પર્વતો મુધીનો

૨ સિન્ધુ અને ગંગાના પ્રવાહથી બનેલો પ્રદેશ, તથા તે બે નદી ઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ એટલે રજપૂતાના

૩ અરવલ્લી પર્વત તથા સાબરમતી અને મહી નદીથી બનેલા ગુજરાતના ખડકી ભાગ

૪. સમુદ્રમાંથી ઉપસી આવેલો કાઠીયાવાડનો પ્રદેશ.

૫. વિન્ધ્ય અને સાતપૂઠ પર્વત તથા નર્મદા અને તાપ્તી નદીથી બનેલો પ્રદેશ.

૬. સત્તાદ્રિની પૂર્વનો પ્રદેશ તથા સત્તાદ્રિની પશ્ચિમનો પ્રદેશ.

૭. સરહદીપ તથા માલદ્વીપ.

૮. પૂર્વઘાટ તથા મહાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી વગેરે નદીઓથી બનેલો પ્રદેશ.

૯. સમગ્રેતુ.

૧૦ આન્દામાન તથા નિકોબાર દ્વીપો.

ઉપરના પ્રદેશો બૃહંપ વગેરે ઉત્પાતોથી તથા નદીઓ અને સમુદ્રોનાં ધોવણુ (Drifted collect) થી કેવી રીતે બનેલા છે તે સમજાવવું.

૪. દેશની અનિજ અને ઉદ્ભવજ સંપત્તિ

જમીનના પ્રકાર તથા પાક

૫. દેશના જાતિ તથા બાપાવાર વિભાગ

(૧) જાતિવાર વિભાગ.

(૨) બાપાવાર વિભાગ.

જાતિ એક હોય પણ બાપા જુદી હોય, અને બાપા એક હોય પણ જાતિ જુદી હોય, તથા બાપા તથા જાતિ એક જ હોય એવા ત્રણ પ્રકાર દેશમાં જોવામાં આવે છે, તે બતાવવું.

૬. વ્યાપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગ

પ્રાચીન સમય*

૧. જુદે જુદે કાળે કઈ કઈ ચીજો કયે કયે સ્થળે બનાવવામાં આવતી અને તેમાંથી કઈ કઈ ચીજોનો કયા કયા દેશમાં નિકાસ થતો. મોતી, પ્રવાળ, ચીકું, માછલાં વગેરે સંબંધી વ્યાપારી હકીકત અહીં જણાવવી.

૨. કઈ ચીજો પરદેશથી અને તે કયા કયા દેશમાંથી આયાત કરવામાં આવતી.

૩. ભારતવર્ષનાં બંદરો તથા આ દેશની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં અન્ય દેશોનાં બંદરો.

*પ્રાચીન સમય એટલે ક્રિસ્તીઅનનો વ્યાપાર વૃદ્ધાપીથ પ્રબલ્યોના દાયમાં ગણા તે પહેલાંનો સમય.

૪. ચીન, મધ્ય એસિયા, ઈરાન તથા એસિયા મા'નર (એસીરિયા) જ્વાના સ્થળમાર્ગ.

૫. સુનાત્રા, જાવા, સિંદલદ્વીપ, અંદામન તથા મેસોપોટેમિયા જ્વાના જળમાર્ગ.

૬. દેશની અંદરના જળમાર્ગ (નદીના) તથા સ્થળમાર્ગ.

અર્વાચીન સમય

પટ્ટણા ત્રણ કુપરના ત્રણ પ્રમાણે

૪. હિન્દુસ્તાનની અમલ બનાવટો (indigenouss industries) વિશે દાસ ધણી થોડી માહિતી છે. જૂઓળના પુસ્તકમાં પટ્ટણી આવતી ચીજો વિશે જો તેનું અનુકરણ કરીને અહીં બનાવવામાં આવે તો લખવામાં આવે છે, પરંતુ અમલથી અહીં જ બનતી ચીજોની માહિતી આપવામાં આવતી નથી, માટે તેની જગજગ તપાસ કરીને દ્રષ્ટ ચીજો કયા કયા સ્થળે હાલ બને છે તે જણાવવું

૫. યુરોપથી હિન્દમાં આવવાના જળમાર્ગ, આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ ઓફ ગુડ હોપ આગળ થઈને આવવાનો જૂનો રસ્તો અને સુએઝ કેનાલમાં થઈને આવવાનો નવો રસ્તો.

૬. યુરોપથી અહીં આવવાના સ્થળમાર્ગ—જગજગ રેલવેનું મહત્ત્વ—તે પોતાને હાથ કરવાનો જર્મનીનો હેતુ

૭. જાપાન, ઑસ્ટ્રેલિયા, ફીજી તથા અમેરિકા જ્વાના માર્ગ.

૭. ધર્મ

૧. યુરોપીય લેખકોએ લખેલા પુસ્તકોમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિ હોતી જ નથી આ દૃષ્ટિથી હિન્દુસ્તાનની જૂઓળનો વિચાર કરતા પ્રથમ હિન્દુસ્તાનના કયા કયા ભાગમાં કયા કયા ધર્મનો વિશેષ પ્રચાર છે તે જણાવવું જોઈએ ઉદાહરણાર્થ: શીખ ધર્મનો પ્રચાર પંજાબમાં, જમ્મુના સંસ્થાનમાં તથા સિંધમાં છે, જૈન ધર્મનો પ્રચાર ગુજરાતમાં અને રજપૂતાનાના કેટલાક ભાગમાં તથા થોડો જગજગ તરફ છે, બૌદ્ધ ધર્મ નેપાળમાં, અલ્મોરમાં તથા સિંદલદ્વીપમાં છે. આ જ પ્રમાણે મુસલમાન ધર્મનો, પારસી ધર્મનો તથા હિન્દુ ધર્મની શૈવ, શાકત, વૈશ્ણવ વગેરે શાખાઓનો પ્રચાર કયા કયા છે તે બતાવવું

૨. ધાર્મિક મેળાઓ—કુંભનો, માધનો, સિદ્ધસ્થનો વગેરે કયા કયા થાય છે અને ક્યારે ક્યારે થાય છે તથા કયા કયાથી લોકો તેમાં આવે છે તે બતાવવું

૩. સાધુસન્તોના જન્મસ્થળો તથા કાર્યક્ષેત્રો, તીર્થક્ષેત્રો, સિદ્ધપીઠો,

ન્યોતિલિંગો, ચાર ધામો વગેરે બાબત માહિતી આપવા.

૪. પ્રાચીન સમયમાં જે યાત્રાનાં સ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતાં, પણ હાલ જેનો નાશ થઈ ગયો છે તેવાં સ્થળો બાબત માહિતી આપવી.

૫. જૈન, મુસલમાન, પારસી, શીખ વગેરે ધર્મોનાં તીર્થક્ષેત્રો તથા પવિત્ર સ્થળો બાબત માહિતી આપવી.

૬. અમલુ લોકોમાં અને શૂદ્ર વર્ણમાં ઘણા નાના નાના પંથો, જેવા કે રામજી પીરનો પંથ, દાદુ પંથ, બીજક પંથ, બૈરાગીનો પંથ વગેરેનો પ્રચાર ધણો છે; તેમના મુખ્ય સ્થળ અને વિસ્તાર વિશે માહિતી આપવી.

૮. વિદ્યા

૧. પ્રાચીન વિદ્યાપીઠો—સંસ્કૃત વિદ્યાની, બૌદ્ધોની, મુસલમાનોની તથા જૈનોની. કેટલાંક સ્થળો અમુક એક ખાસ શાસ્ત્ર માટે પ્રખ્યાત થયેલાં હતાં; જેવાં કે નવકોષ (નદિયા) નવન્યાય માટે, કિન્નરધિની તથા જયપુર ન્યોતિપ માટે, આગ્રા અને જયપુર શિષ્ય માટે; તે સંબંધી માહિતી આપવી.

૨. પ્રાચીન પંડિતોના સંબંધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં સ્થળો બાબત માહિતી આપવી.

૩. પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાની પરિદો (સમિતિઓ) ન્યાં ન્યાં થયેલી તે તે સ્થળો સંબંધી માહિતી આપવી.

૪. અર્વાચીન વિદ્યાપીઠો (Universities), શાસ્ત્રીય શોધસંસ્થાઓ (Research Institutes), રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં સ્થળો, પદાર્થસંગ્રહાલયો (Museums) તથા પુસ્તકાલયોનાં સ્થળો સંબંધી માહિતી આપવી.

૯. લશ્કરી દૃષ્ટિએ બહુવાલોગ હુકીલત

૧. કુદરતી સરહદ અને સરહદનો પ્રદેશ.

૨. પવનો અને તેના ધાર.

૩. નદીના આશ તથા પૂલો.

૪. પ્રાચીન કાળથી આજ મુઘીમાં ભુદે ભુદે જે રસ્તે ચાલે હુમલાઓ આવ્યા છે તે રસ્તાઓ.

૫. દેશના બચાવને અનુકૂળ સ્થળો.

૬. લશ્કરી અનુકૂળતા પ્રમાણે દેશના વિભાગ.

૭. લશ્કરી હાવ શીઓ તથા વેતાનશૂલો (Wireless instalment.)

૮. કિલ્લાઓ તથા મોટાં પંથ સરેરા—પ્રાચીન તથા અર્વાચીન.

૯. નૌકાસેન્યનાં મથક.

૧૦. દેશમાં જે જે સ્થળે પુણ્ય અનાજ મળી શકે તે સ્થળે

૧૧ લક્ષ્યક જાનો જે જે સ્થળમાં ગમે છે તે સ્થળે

૧૦. ઐતિહાસિક જૂગોળ

૧ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હિન્દુસ્તાનના બે વિભાગ—હિન્દુસ્તાન અને
દખખ

૨. પ્રાચીન સમયમાં દેશના જુદા જુદા વિભાગ, તેમના પ્રાચીન નામો
તથા દરેક ભાગનો વિસ્તાર

૩ પ્રાચીન નગરો તથા યુદ્ધક્ષેત્રો

૪ શિલાલેખો, સ્તંભો, શૂળો વગેરેના સ્થળો

૫ પ્રાચીન સમયમાં (ખામ કરીને અકબર) ગવર્નમેન્ટના માટે કરેલા
દેશના વિભાગ અથવા પ્રાન્ત કે સુબા

૧૧. રાજકીય જૂગોળ

હિન્દુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબંધ છે તે દેશો સંબંધી
હકીકત ત્રીએ પ્રમાણે

ગ્રેટબ્રિટન—હિન્દુસ્તાન સાથે કઈ રીતનો સંબંધ છે તે લખવું (જે
પ્રમાણે ત્રીએના ખીજા દેશો સંબંધી જણાવવું)

લંડન—સામ્રાજ્યની રાજધાની, ઇન્ડિયા કોમિશન, પાર્લામેન્ટ, પદાધિ-
સંબંધીલેખો, પુસ્તકાલયો, હિન્દીઓ જે સ્થળોના સંબંધમાં આવે છે તે
સ્થળો વગેરે

વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથકો—મુંબેઈ, લંડોન, શેરીફ વગેરે

વિદ્યાપીઠો—લંડન, ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ વગેરે

નૌકાસેનના મથકો—તેની તથા હિન્દુસ્તાનની વચ્ચે આયાત નિકાસ

જાપાન—વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથકો, વિદ્યાપીઠો, ચિત્રશાળાઓ,
આયાત નિકાસ

અફઘાનિસ્તાન અને બુઝિસ્તાન—બોલનધાટથી ખેનરધાટ સુધીના
તમામ ધાટોની બહુ જ વિગતવાર હકીકત, તે દેશો સાથેના વેપાર

ઇરાની અખાત અને મેસોપોટેમિયા—વેપારના બદરો, આયાત નિકાસ

ચીનનો સમુદ્રકિનારો—વેપારનો બદરો, આયાત નિકાસ

અંગ્લતાન—વેપારના બદરો, આયાતનિકાસ, મક્કા તથા મદીના-
ની વિગત જૂગોળ તથા ત્યાં જવાના માર્ગ વિશે હકીકત

અમેરિકા—વિદ્યાપીઠો, આયાત

ક્રાન્સ—પેરિસ સાથેના મેતીના વેપાર.

ધ્રુવિત—ત્યાંના રૂની આયાત.

હિન્દીઓ જે અન્ય દેશોમાં જઈને વસ્યા હોય તે દેશો સંબંધી આપવા યોગ્ય હકીકત નીચે પ્રમાણે:

૧. દુનિયાનાં જે જે ભાગોમાં હિન્દીઓ જઈને વસ્યા છે તે ભાગોનાં નામ અને ત્યાં વેપાર માટે, ખેતી માટે, મજૂરી માટે કે બીજા કોઈ માટે વસ્યા છે તે હકીકત.

૨. દેશોના કયા કયા ભાગોમાંથી હિન્દીઓ ગયા છે તેનાં નામ અને ગયેલા માણસોની પ્રાન્તવાર સંખ્યા.

૩. જે જે દેશોમાં હિન્દીઓ ગયેલા છે તેના ખાસ કયા કયા ભાગોમાં તેમણે વસવાટ કર્યો છે તે તથા ત્યાંની આબોહવા સંબંધી સામાન્ય હકીકત અને અહીંની કયા પ્રાન્તની આબોહવા સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે તે.

૪. તે દેશોમાં જવાનાં સાધન તથા સગવડ.

૫. તે દેશોની સત્વચ્ચવસ્થા તથા હિન્દીઓને ફેરલા હક મળે છે અને ફેરલી બાબતમાં અધિકારહીનતા રહે છે તે સંબંધી ટુંકી હકીકત.

અન્ય દુનિયા વિષે માહિતી નીચે પ્રમાણે:

ક. પૃથ્વીનું સામાન્ય સ્વરૂપ

૧. જમીન તથા પાણીના વિભાગ અને તેનું પ્રમાણ

૨. ખડો તથા મહાસાગરો અને સમુદ્રોના નામ.

૩. પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગો ઉપર ગરમી તથા ઠંડી અને હવામા બેઝનું પ્રમાણ તથા શ્વેતના મુખ્ય મુખ્ય પ્રવાહ.

૪. પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગમાં મનુષ્યની વસ્તીનું પ્રમાણ—કયા ભાગોમાં બહુ ગીચ વસતી છે અને કયા ભાગોમાં બહુ આછી વસતી છે તે.

૫. જુદી જુદી માનવજાતિઓ પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

૬. દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના વિસ્તાર પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

જ. પૃથ્વી ઉપરના જુદા જુદા માધ્યમો તથા ગ્રાહ્યો

અને તેમનો વિ

૧. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય.

૨. ફ્રેન્ચ "

૩. જર્મન "

૪. રશિયન "

૫. યુરોપનાં નાનાં રાજ્યો—ઇટલી, સ્પેન, પોર્ટુગાલ, બેલ્જિયમ, રશીયા વગેરે.

૬. અમેરિકન સામ્રાજ્ય.

૭. આફ્રિકન અથવા ઈર્ટ્રીય સામ્રાજ્ય.

૮. આઝીનીઝ સામ્રાજ્ય.

૯. જાપાનીઝ સામ્રાજ્ય.

દરેક સામ્રાજ્ય તથા રાજ્યનાં રાજ્યજંદારણો કેવાં છે, તેમની વસાહતો ક્યાં ક્યાં છે, તેમનું સરકારી અને નૌદાસામર્થ્ય કેટલું કેટલું છે, તેમનું મુખ્ય આમાન અને નિકાસ કઈ કઈ છે તથા તેમના મુખ્ય ઉદ્યોગો કયા છે તે જણાવવું.

ગ. મનુષ્યને ખાસ ઉપયોગની વસ્તુઓ જ્યાંની કેટલીક નીચે ગણી છે તે દુનિયાના કયા કયા ભાગમાં અને કેટલેટલા પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે:

૧. કાચો માલ

ધાતુ	૩	કાલસા-લાકડાં-કેરોસીન
ચોખ્ખા	જીન	લોહું
પટ્ટા	રેશમ	સોનું
માંસ		રૂપું
માઝલી		તાંબું
રૂઢા		એલ્યુમિનિયમ
તંબાકુ		હીરામોતી

૨. બનાવટી માલ (Manufactured products)

કાપડ

ચન્દ્ર

દીવાસળી

કૃત્રિમવાયેલાં ચામડા

લોહાનો સામાન

પોલાદનો સામાન વગેરે

દવાઓ

ઘ. દરેક ખંડ વિષે સામાન્ય હકીકત

એસિયા—દેશોનાં નામ, રાજધાનીઓ તથા મુખ્ય મુખ્ય શહેરોનાં નામ સાથે

મુખ્ય મુખ્ય પર્વતો.

- „ „ નદીઓ—કાંકાનાં શહેર સાથે.
 „ „ સમુદ્રો, અખાતો અને ઉપસાગરો.
 „ „ રણો તથા જંગલો.
 „ „ દ્વીપો.
 „ „ બંદરો.

આ પ્રમાણે યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા તથા ઑસ્ટ્રેલેશિયા સંબંધી હકીકત.

પરિશિષ્ટ

પ્રખ્યાત પ્રવાસીઓ તથા ભૂગોળશાસ્ત્રજ્ઞોનાં અતિ મહિમ છવન-ચરિત્ર.

આ પરિશિષ્ટ આપવાનું કારણ એ છે કે તે ઉપરથી દેશના યુવાનોને ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનની જેમ ભૂગોળમાં પણ શોધખોળ કરીને દેશસેવા કરવાનો અથવા ધન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ છે તે માહુમ પડે.

ભૂગોળનું જ્ઞાન કે ભૂગોળનું જ્ઞાન ?

[એક મિત્રને લખેલો પત્ર]

એવા પારખ મારા જીવમાં આવ્યા છે, જેઓ એકાદ સોનાની વીંટી હાથમાં આવતાં જ એ કેટલા તોલા અને કેટલા રતીબાર છે તે કહી દે. પાસે ઘડિયાળ ન હોય છતાં સ્વાભાવિકપણે જ કેટલા વાગ્યા તે કેટલાક કહી શકે છે. રાત્રે આંખ ઉપડી જતાં કેટલા વાગ્યા હશે એ લગભગ ખરાબર કહી દેવાની યુક્તિ મને પોતાને પહેલાં સામ્ય હતી, હવે જૂલી ગયો છું. સંખ્યાતાં યંત્રતાં નહિ બેઠાનું લોકોની અમરણશક્તિ અને નિરીક્ષણ (અનલોક્ન) શક્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે. તેવી જ રીતે ગામડાંના લોકોને દિશાનું બહુ સારું જ્ઞાન હોય છે. ક્યુતરને આંખે પાટા બાંધીને અને પેટીમાં પૂરીને શવે તે રૂતે આડીઅવળી વાટે એક ગામથી બીજો ગામ તે બીજેથી ત્રીજો લઈ જઈએ તોપણ તેને છોડ્યું કે તરત જ સીધું જ્યાંથી આવ્યું તે ગામ ખારોખાર સીધી બીટીમાં જઈને ખેસવાનું ક્યુતરમાં દિશાનું જ્ઞાન સ્વાભાવિક છે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે સિદ્ધાંતમાં કયું ખોય મુકરર કરવું. તમારો ભૂગોળ-

વિષયક પ્રશ્ન તમે પોતે નિરપેક્ષ ક્યો છે તેના દરતા વધારે વ્યાપક છે શિક્ષણનું
 ખેય કયું ? લોકો આજ તો શિક્ષણની વ્યાખ્યા એક રીતે કરે છે અને વર્તન
 ખીજી રીતે કરે છે અન્તર્ય શક્તિઓનો વિકાસ કરવો એ યદ્ય શિક્ષણની
 વ્યાખ્યા, પરંતુ બાહ્ય સાધનો વપરાયમા લેતા શીખવું એ થયો તેનો માર્ગ
 પાશ્ચાત્યોની વ્યાખ્યા પ્રમાણે (તેમજ આપણી પ્રાચીન પ્રણાલિ પ્રમાણે) શિક્ષણ
 એટલે યોગવિદ્યા અધ્યાત્મ શુ કે કળા શુ, પદાર્થવિદ્યા શુ કે ધનુર્વિદ્યા શુ, પૂર્વે
 આપણે 'યોગક્લેષ' સવળું અવગત અથવા હસ્તગત કરતા એક સ્થૂલ ઉદાહરણ
 આપુ તો, પહેલા અમગ્ગોપ મોડે કરતા, હવે ચેસારમ કેમ વાપરવો એ
 શીખીયે છીયે પૂર્વે આપણે આક્ર ગોખતા, આજ રેડી રેકનર કેમ વાપરવું
 કે એમ્મગ્નુ લાગરથમનુ કોટક કેમ વાપરવું એ શીખીયે છીયે પૂર્વે કહ્યમાથી
 ઉત્તમ સુર કેમ નીકળે એની ઉપર અધિક ધ્યાન દેવાતું, આજ એ જ સુર
 શ્રામોદ્દાનમા કેમ ઉતાગના એની પઠવાડે મહેનત લેવામા આવે છે દુકામાં
 પૂર્વે કલાવાન થઈને શક્તિશાળી બનવા તરફ વલણ હતું અને હવે ધનવાન
 થઈને સાધનવાન બનવાની પ્રવૃત્તિ જોવામા આવે છે

આજે યુરોપમા સાધન સબન્ધે એક જાતનું વૈરાગ્ય ઉપજના લાગ્યું છે
 અને અન્તર્ય શક્તિની વૃદ્ધિ કરવાની લાલસા દીસી આવે છે, પણ ક્યે
 ન્તે એ લાલસા તૃપ્ત થશે એ હજી નક્કી થયું નથી ઉપકરણ ઉપર તેમનો
 મોટો ભાગે આધાર રહ્યો આપણે ત્યા આધાર ધ્યાન ઉપર હતો બેઉ
 પદ્ધતિઓમા ગુણ અને દોષ રહેલા છે સાધનો વડે નાલાયક હોય તે પણ
 વણા સુખ ભોગનતા થાય છે અન્તર્ય શક્તિ તો જોનામા હોય તેને પોતાને
 જ ખપ લાગે છે અગર પોતાને જ નડે છે નકશા વિશે આવું જ બન્યું છે.
 હમારા સ્વરેશ હિન્દુસ્તાન કે પ્યારા હિન્દુસ્તાન વાળા ગીત ગાતી વખતે
 લાકડાની બે ચીપોની વચ્ચે જડેલો લાલ અને પીળા (અને કથાક કથાક
 લીલા) રંગ વાળો નકશો આખ સામે તરી આવે એ કેમ કામ આવે ? જરા
 વધારે શીખ્યો હોય તેને બહુ તો ફિલિપનો રિલીફ મેંપ સાબરી આવશે
 મારત્ત હમારા દેશ હે એ શમ્લો મુખમાથી નીકળે તેની સાથે જ દશરાને
 દિવસે ગંગાજીમા સ્નાન કર્યું હોય તે, શિવરાત્રીને દિવસે રામેશ્વર પર અભિ-
 પેક કર્યો હોય તે, દોનાળીને ટાકણે શણગારિણ અમૃતસર, મહેરમના તહેવારોનું
 પૂના, દુર્ગાપૂજા કરતું કલકત્તા અથવા દશરાના સીમોલ્લધન માટે નીકળી
 પડેલું વડોદરા આખ સામે તરવા જોઇયે 'અચરજુચિતમાલ હિમાચલ' નો
 લવકાર આવે તે વેળાએ નદોદવીનું દિવ્ય શિખર, ઝીરીશ કરનો ધવલ
 મુગટ સાબરવો જોઇયે હિન્દુસ્તાન ચમ્દ કને પડતા વેત આમનો તાજમહાલ,
 અજંટાની શુદ્ધઓ, સિંહગઢનો કિલ્લો અને અજમેરનું પુષ્કર સરોવર,
 હલદીવાટ તથા પાણીપતની સમગ્રગુમિઓનું સ્મરણ થવું જોઇયે, શકરાચાર્ય

અને સમુદ્રકુસુમ, અશોક અને અકબર, કાલિદાસ અને તાનસેન, જગદીશ અને રવીન્દ્ર, ગાંધી અને તિલક, બ્રિસ્ટ અને નિવેદિતા—એ બધાના અમર યત્રા જોઈએ.

પણ આ બધું બને કેમ કરીને ? અત્યારે ‘સુવર્ણયુગ’ જોડો છે. સુવર્ણ માટે જ્યાં જુઓ ત્યાં પડાપડી થઈ રહી છે, કે છોકરો ઝડઝડ રળતો થવો જોઈએ, કેમકે પૈસા વિના કંઈ જ થઈ શકતું નથી. દેશાટન કરીને અને પ્રવાસીઓ જોડે હળીમળીને દેશબિનું જ્ઞાન આસ્તે આસ્તે થાય એટલી વાગ સુધી ધીરજ કેને હોય ? સાહિત્યચાર્યો જીને અર્ધાંગી દેહેતા આવ્યા છે; સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં એમના સખ્દો ખોટા પડ્યા છે. આજે મનુષ્યનું અધુરું અંગ તો એનું ધર્મિયાણ, સાહકલ, ચરખામીટર, રેલવે ગાછક, રાજાદા હાંપા, નકશા અને Who is who એ છે.

તમારો પત્ર આવ્યો તે જ વેળાએ મારો જૂજોળનો વર્ગ ચાલતો હતો અને હું —ને પૂછતો હતો કે ઈશાન્ન કઈ ? તેણે કહ્યું: ‘હું નકશા ઉપર બતાવી શકું, એમ ને એમ મને ખબર નથી.’ આ ઉત્તરથી હું સર્જિત થયો એ જ અવસરે તમારો પત્ર આવેલો.

જે કલાક પછી જ એક અંગ્રેજી ચોપડીમાં મેં વાંચ્યું: . .

‘Maps have become so completely mixed up with our thoughts of places far and near that we take their existence as a matter of course, almost in the same way as that of the sun above our heads or the air about us.’

અવન્ત ઇતિહાસ

જીવન્ત ઇતિહાસ

હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ હિન્દુસ્તાનના લોકોએ લખેલો નથી એ વિધાનનો આપણે ગમે તેટલો વિરોધ કરીએ, તેપણ પ્રાચીન કાળનો આપણો ઇતિહાસ લખાયેલો છે એનું સિદ્ધ થતું નથી સમાયજી મહાભારત ઇતિહાસ કદેવાય નહિ આધુનિક દષ્ટિએ તે ઇતિહાસ નથી જ સમાયજી મહાભારતમાં તેમજ પુરાણોમાં ઇતિહાસ છે, પણ તે ધર્મનિશ્ચય કરવા મટે યોગ્યતા દેખાતી નથી. મહાવંશ અને દીપવંશ ઇતિહાસ ગણાય પણ તે સીકોનના છે, અને તેમાં આવેલો ઇતિહાસ જૂનું છે કારભીરની સંજ્ઞાતરગિ.પૂરી વિશે પણ એમ જ કહેવું પડે તેમ છે ત્યારે આપણો ઇતિહાસ કેમ નથી ? જીવન્ત ગમે તે અંગ લો, તેમાં આપણા લોકોએ અસાધારણ પ્રાવીણ્ય મેળવેલું છે, છતાં આપણામાં ઇતિહાસ કેમ નથી ?

ઇતિહાસ એટલે મનુષ્યજાતિ આગળ ઉભા થયેલા સવાલોનીનોધ આમાંથી કેટલાક સવાલોનું નિરાકરણ કોણું હોય છે અને કેટલાક સવાલો હજી અનિર્ણયિત છે. જે સવાલોનો નિશ્ચય થઈ શક્યો છે તે હવે સવાલો રહ્યા નથી. તેનું નિરાકરણ થયું છે અને તે સમાજમાં—સામાજિક જીવનમાં સંસ્કાર રૂપે દાખલ થઈ ગયા છે જેમ પચેલા અગનું લોહી બની જાય છે તેમ તે સવાલો રાષ્ટ્રીય માન્યતા અથવા સામાજિક સંસ્કારનું રૂપ ખામ્યા છે. અતઃ પાચન થયેલું હોય તો કાલે મે શુ ખાધું એનો જેમ મનુષ્ય વિચાર કરતો નથી, તેમ જે મવાલનો ઉલ્લેખ આવી ગયો છે તે વિશે પણ તે ઉદાસીન રહે છે

હવે સવાલ ગ્લો અનિર્ણયિત પ્રશ્નોમાં આપણા લોકો પરમાર્થ (serious) છે. તેઓ અનિર્ણયિત સવાલને કાળજી ઉપર દાખલ કરીને છોડી દેવા નથી માગતા અનિર્ણયિત સવાલોમાં મતભેદ હોય છે જેટલા મતભેદ

વિદ્યાન

હોય તેટલા સપ્રેમથી આપને હબા કરીએ છીએ એના ઉચ્ચારણમાં મતભેદ પડ્યો તો આપને બિન્ન બિન્ન શાખાઓ હબી કરી ન્યોતિપમાં મતભેદ પડ્યો ત્યાં પણ આપણે સમાર્ત અને જાગવત એકાદથી જુદી જુદી માની દાર્શનિક તત્ત્વભેદ જણાવ્યો તો આપણે દંતવાદી અને અદ્વૈતવાદી પથો સરખા આહારભેદ થયો અથવા ધધાનો ભેદ પડ્યો ત્યારે આપણે જુદી જુદી ન્યાતો બાધી સામાજિક નિવાજેમાં ન્યા મતભેદ પડ્યો ત્યાં આપણે ચાતિની પેટાન્યાતો હબી કરી જૂલ્ધી માણસ રિસાજ તોડે અથવા મોટામાં મોટું પાપ કરે તેને મારે પણ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેટલા સાઝ નવી ન્યાત હબી કરતા નથી મહાન ઐતિહાસિક અને રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વની ઘટનાઓના ઇતિહાસ આપણે તહેવારો મારફત જાગવત રાખીએ છીએ ફરક સામાજિક ફીલચાલના ઇતિહાસને તે તે ફીલચાલના કેન્દ્રને તીર્થનું રૂપ આપી આપણે જીવનો રાખેલો છે એ રીતે ઇતિહાસ લખવા કરતા ઇતિહાસ જીવવો એટલે કે જીવનમાં જીવી જતાવવો એ આપણા સમાજની ખૂણી છે એ ધરમાથી અનેલા કાગળ ઉપર ઇતિહાસ સધરવો એ સાફ કે જીવનમાં જ ઇતિહાસ સધરવો એ સાફ ? ક્યો વધારે સુધરેલો માર્ગ છે એ કહેવું શું મુશ્કેલ છે ? ન્યા સુધી પરપરા તૂટી ન હતી ત્યાં સુધી આપણે ઇતિહાસ આપણા જીવનમાં જીવતો હતો હજી પણ લોકોના રિવાજ, લોકોની માન્યતાઓ, ચાતિબધા ધો, તહેવારો વગેરે તપાસીએ તો ધણો ઇતિહાસ મળી શકે એમ છે માત્ર તે ધણે બાજે રાજકીય નહિ હોય, રાજનૈતિક નહિ હોય, પણ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય હશે ઇતિહાસમશોધકો આ દિશામાં શું મહેનત નહિ કરે ?

ગ્રાહ્ય એક સારિશમાંથી બોળ સોસાન ન પુ તે.

સંક્રાન્તિનો સન્દેશો

જેમ માણસોની માણસો ઉપર ઝાપ પડે છે તેમ કુદરતની પણ માણસો ઉપર ઝાપ પડે છે એના શરીર ઉપર જ નહિ, પણ એના મન ઉપર, એની રહેણીકણી ઉપર, એના આદર્શ ઉપર, એના સામાજિક જીવન ઉપર

જેમ શ્રેષ્ઠ અથવા પૂજ્ય પિતૃતિની આપણા જીવન ઉપર અસર પડે છે તેમ કુદરતી ઘટનાની પણ પડે છે કાર્તિ સમાન્દાવાના મોનને લીધે જેમ આપણે હોનોત્સાહ ધણે તેમ સર્વનું ખડાગ્ર મદલ જોડેને પણ આપણે સ્મિતરૂપ થયે છીએ મદાયુદ અને કુદાગ જાનેના આપણા ઉપર સગળા જ પગિમ થય છે જુનાત્મ અને નસન્તોત્સવ નાંજે તન્આપણુ નથી એમ

સમૃદ્ધિમા તે બધુ બૂલી જતુ જોઈયે માટે જ હિન્દુસ્તાનના અનેક પ્રાન્તોમાં ઉત્તરગયનની રીત્યાતમા તથા અને ગોળ એકબીજાને આપનાતો રિવાજ છે ત્રીયાળામા તે પૌષ્ટિક જોગક છે એટલા જ માટે નદિ, પશુ સ્તેહ અને મીઠાશની વૃદ્ધિ સચવવા માટે તલમા સ્તેહ છે (સસ્કૃતમા સ્તેહ એટલે તેલ) અને ગોળમા મીઠાસ છે બધા ધાન્યોમા તલની ઉપજ સૌથી વધારે હોય માટે જ તેની—ત્રેમની આપયે કત્યાણુકારક ગણેલી છે

મહાન્તકાન્તિને દિવસે એકબીજાને તલગોળ આપી એકબીજાના જૂતા અપરાગેને માટે કામા માગનાની પ્રથા જો હૃદયથી સ્વીકારવામા આવે તો જરૂર ચમાજમા અંદર અને ઉત્સાહ વધે અને વધતા સૂર્યની પેઠે દેશનું સામાન્ય વધે.

ઉત્તરાયનનો આ સન્દેશો ઉન્નતિમગ્ન છે સ્વગજના દિવસોમા તે આપણે બૂલી ન જવો જોઈયે

ઉત્તરગયન પછી વસન્તપચમી, ત્યારબાદ રથસપ્તમી કરી આખરે જોગવિલામને બાળા નાખી સયમધર્મ સ્વીકારના હોલિકેત્સવ કરવાનો હોય છે ઋતુચક્રના પરિવર્તનમા પણ ધર્મ ગ્રહેલો છે કુદરત સાથે જોનો મહકાર તુરંતો નથી તે જ તે મેળની શકે છે

વસન્ત

વસન્તપચમી એટલે ઋતુગજની પધગમણી

માથ શકલ પચમીને આપણે વસન્તપચમી કહીયે છીયે પણ દરેક માણસને માટે તે જ દિવસે વસન્તપચમી નથી હોતી ટાઢ લોહી વાગા માણસ માટે વસન્તપચમી એટલી વહેલી આવતી નથી

વસન્તપચમી એ કુદરતનું ચીનન છે જેની ગહેલ્લી કુદ તરી વિપ્રુટી થઈ નથી, કુદરતને ગે જે રગાય છે તે વસન્તનું આગમન વગરકલે અનુભવે છે નહીં ક્ષીણ પ્રમાણમા એકાએક ઘોડાપૂર આવેલું જેમ આપણે જોઈયે છીયે તેમ આપણે વસન્તને પણ આવતો જરાજર જોઈ શકીયે છીયે માત્ર બધાના હૃદયમા એક જ વખતે તે પ્રવેશ કરતો નથી

વસન્ત જ્યારે આવે છે ત્યારે ચીવનના ઉન્માદ સાથે આવે છે—ચીવનમા સુન્દરતા હોય છે, પણ હમેશા શેમ હોય છે જ જેમ નથી.

યૌવનમા શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવું ખૂબ જ અઘરું હોય છે, તેમ વસન્તમા પણ છે તારુણ્યની પેઠે વસન્ત પણ લહેરી અને ચચળ હોય છે ધડીમા ટાડ અને ધડીમા તાપ ધડીમા ઠંડાગો ને ધડીમા ડનાસ ગયેલી શક્તિ શીયાળામા પાછી મેળવાય છે, પણ નીયાળામા મેળવેલી શક્તિ વસન્તમા સાચવવી એ સહેલી વાત નથી વસન્તમા સયમ સચવાય તો આખું વર્ષ આરોગ્ય જળવાય વસન્તમા પ્રાણીમાત્ર ઉપર આકર્ષક ક્રાન્તિ ચડે છે, પણ તે તેટલી જ જોખમકામી હોય છે

વસન્તના ઉત્થાસમા સયમની બાપા શોભતી નથી, સહન થતી નથી, પણ તે જ વખતે તેની અત્યન્ત જરૂર હોય છે ક્ષીણ થયેનો માણસ પથ્ય સાચવે એમા ખી નવાઈ ? એમા શો લાભ ? માડમાડ જીવ એમા શું નાસ્ત ? જાગવેનો વસન્ત એ જ જીવનનો દહાવો છે

વસન્ત ડિઝાઉ હોય છે આમા પણ કુદરતનું તારુણ્ય જ પ્રગળ થાય છે ફૂનો અને ફૂળો ફેટલાયે બેઢે છે અને ફેટલાયે મગમાઈ પગ જાય છે જાણે કુદરત શીયાળાની કલુસાઈનો બદલો જ ચાગે છે વસન્તની સમૃદ્ધિ એ ઠંઈ શાશ્વત સમૃદ્ધિ નથી દેખાય છે તેટલું ટકવું નથી

ગપ્પનો વસન્ત પણ ઘણીવાર હિઝાઉ હોય છે ગપાએ ફૂલ અને ફૂલ ખારે આશા બતાવે છે, પણ પરિપક્વ થતા પહેલા જ કમમાઈ પરી પડે છે શરદ ઋતુ સુધી પહોંચે તે જ ખરા રાત્રના વસન્તમા સયમની ઠાણી અત્રિય હોય છે, પણ તે જ પથ્ય છે

ઉત્સવમા નિનય સમૃદ્ધિમા સ્થૈર્ય, યૌવનમા સયમ એ જ સદૃશ જીવનનું ગદસ્ત છે ફૂનોનો દર્શ ફૂળોના રસમા પરિણમે એમા જ તેની સાર્થકતા છે

વસન્તપચમીનો ઓઠવ શાસ્ત્રમંત્રોએ સરજેનો ૧૫૧ ધર્મોચાર્યોએ માન્ય નખેયો નથી કવિઓએ અને ગાયકોએ, તરુતોએ અને રસિકોએ તેને ગાઠ્યો છે, કાચને તેને નોતર્યો છે અને ફૂનોએ તેને નધાવ્યો છે વસન્ત એટલે પક્ષીઓનું ગાન આત્રમજરીની મુગધ શુભ્ર અંત્રોની વિવિધતા અને પવનની ચચવતા પવન તો હમેશા ચચન હોય પણ વસન્તમા તે વિશેષ બાવે ફીટે છે જ્યાં જાય ત્યાં પૂરજોસમા જાય જ્યાં વય ત્યાં પૂરજોસમા વાય, જ્યારે ગાય ત્યારે પૂરજોસમા ગાય અને ધડીમા ફરી પગ જાય

વસન્તથી સંગીતનું નવું સત્ર શરૂ થાય છે ગાયકો આરે પહેા વસન્તના આલાપ લઈ શકે છે ન લુએ પૂરિત્ર કે ન લુએ કિતગગત

સયમ, ઔચિત્ય અને રસ એ ત્રણેનો સયોગ થાય ત્યારે જ સંગીતનો પ્રવાહ ચાલે જીવનમા પણ એકતો સયમ રમશાનવત્ થઈ જાય એમ્હુ ઔચિત્ય દર્શક થઈ પડે, અને એમ્હો રસ કાજીજીવી વિવાસિતામા જ ખપી જાય ત્રણેનો સયોગ એ જ જીવન છે વસન્તમા કુદરત આપણને રસની રેલ આપે છે સયમ અને ઔચિત્ય એ આપણી મૂડી રેાની નેચિ

હરણાંનું રમરણું

એક વસાળ વન હતું. વીસ વીસ ત્રીસ ત્રીસ ગાઉ સુધી માણસની અંધડી કે મુસાફરનો કામચલાઉ ચૂલો પણ ક્યાંયે ન મળે. ત્યાં એક રળિયામણા તળાવ પાસે કેટલાંકે હરણાં રહેતાં. તળાવને કાંઠે એક ખીલીનું ઝાડ હતું. એ ઝાડની નીચે પાપાણુરૂપમાં મહાદેવ વિરાજમાન હતા. હરણાં રાજ તળાવમાં સ્નાન કરે, મહાદેવનાં દર્શન કરે અને ચરવા જાય. બપોરે આવીને ખીલીને છાંયે વિશ્રાન્તિ કરે અને સાંજરે તળાવનું પાણી પીયે, મહાદેવનાં દર્શન કરે તે સ્મરજાય. કશાં શસ્ત્ર બધ્યા વગર જ હરણાંને ધર્મનું જ્ઞાન થયું હતું, તેથી બહુ જ સન્તોષપૂર્વક તેઓ પોતાનું નિદોષ જીવન વીતાડતાં હતાં.

માથ મહિનો હતો, કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશી. એક વિકરાળ પારધી પેલા વનમાં પેડો. સાઝ પકું પકું ચર્ચ રહી હતી. પારધીને જૂખ બહુ જ લાગી હતી. પારધીની જૂખ કંઈ જેવી તેવી ન હોય. ખીણું કંઈ ન મળે તો કાચું ને કાચું માસ પણ કરડી ખાય પણ આ આપણા પારધીને પોતાની જૂખનું દુઃખ નહોતું. ઘરમાં બાળખમ્બ્યાં જૂખ્યાં છે, તેમને શું આપવું? શું મહોંકું લઈ ઘેર જવું? શિકાર ન મળે તો હાલે હાથે ઘેર જવા કરતાં વનમાં જ રાતની રાત પડ્યા રહીયે; વખતે કંઈક હાથ ચડી જાય- આવો વિચાર કરતો તે તળાવ પાસેની ખીલી પર ચડીને બેઠો.

પોતાનાં બાળખમ્બ્યાંનું બરણપોષણ કરવા માટે પોતે કદ વેઠવા અને જોખમો ઉઠાવવાં એટલો જ પોતાનો ધર્મ છે એમ તે માનતો. એથી બ્યાપક ધર્મનું તેને જ્ઞાન ન હતું.

રાત પડી. કૃષ્ણપક્ષની ફાળીમેશ રાત. કશું જ સૂતે નહિ. પારધીએ તળાવ તરફ જોવા માટે આંકાં આવતા ખીલીના પાંદડાં તોડી તોડીને નીચે ફેંક્યા એટલામાં બે ચાર હરણાં પાસે પાણી પીવા આવ્યાં. ઝાડ ઉપરના

*એકાદશી, અષ્ટમી, ચતુર્થી, શિવરાત્રિ એ બધા દિન-દુ મહિનામાં દમેશાં આપનારા તહેવારો છે. એકાદશી વૈષ્ણવોએ સર્વસાધકત્રિય કરી દીધી છે; ચતુર્મિતિના ઉપાસકો વિનાયકી અને સંહતી ચતુર્થીનું તત્ત્વ કરે છે; દેવીના ઉપાસકો અષ્ટમીનું તત્ત્વ આચરે છે. શિવરાત્રિ એ ફર મહિને કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીને દિવસે આવે છે. સૌંદર્ય લોહો શિવરાત્રિ કરે છે. જેમ એકાદશીઓમાં આભાદી અને કાર્તિકી મહાએકાદશીઓ છે તેમ માથ મહિનાની શિવરાત્રિ તે મહાશિવરાત્રિ.

દરેક માસના દરેક તહેવારનું માહાત્મ્ય અને તેની એક વાર્તા હોય જ છે. તેમાં મહાશિવરાત્રિની કથા જણ મુજબ છે.

લોકાવાતનિ સંમદ કરનાર સંસીધકોનું આ વાર્તાના પુરાણને ફેર તરફ ધ્યાન જવું જોઈયે.

પાર્થીને જોઈ ચમક્યા અને નિગાના અવાજમાં બોલ્યાં • ‘ ભો ભો વ્યાધ, તારા ધનુષ્ય કિપ જાણુ ચડાવ મા અમે મગવા તો તૈયાર છીએ, પણ અમને મેર વર્ષ અમાગ બાળમર્યાને અને મગાવ્યાવાને મળી આવવા જોઈથી ત આપ સૂર્યોદય પડેલા અમે પાછા આવીને હાજર થઈશું ’

પાર્થી ખડખડ હસ્યો ‘ શું તમે મને જગૃચક સમજીને છો ? આમ હાથ આવેલો સિકાર હું જતો છું ? માગ બાળમર્યા બૂખે મરે છે તે ? ’

‘ અમે પણ તારી પેડે અમાન બાળમર્યાનો ખ્યાલ કરીને જ ગહત નાગીએ છીએ. અમે વચન પાગીએ છીએ કે નહિ એની પરીક્ષા તો કરી જો ’

પાર્થીના મનમાં શ્રદ્ધા અને કૌતુક જાગી ઉઠ્યા જગજગ સૂર્યોદય પડેલા આવવાની ખાસ તાકીદ આપી તેણે હજીને જ ના દીધા અને પોતે બીંધીના પાદશ તોડીને ઝડ કિપ જ ગતવામો ગ્યો

જગજગ સૂર્યોદયનો સમય થયો, અને હજીનું એક મોડ ટોળું ત્યા આવી પહોંચ્યું પેલા દંડ્યા વેર ગયા, બાળમર્યાને ભેટ્યા, પોતપોતાના રીંગણથી એકબીજાને ખજવાળ્યા, છેક નાના જન્મ્યા હતા નેમને ધરાઈ ધનાઈને ચાટી લીધા, બનેલી વાત બધાને કહી મબગારી અને વિદાય માગી ‘ શઠ પ્રતિ શઠઘ કુર્મત્ । અગે દુષ્ટ પાર્થી સાથે વચનપાલન કેવું ? ગદીઆમાં જોડ્યું જો હોય તેટલું વાપગી અહીંથી જાતામાના નાચી જઓ’—એની સલાહ આપનાર ત્યા કોઈ ન નીકળ્યું મગાવ્યાવા બોલ્યા

‘ ચાનો, અમે પણ સાથે આવીએ એવ્યાએ મમ્મું વહોડી લેવાથી મોક્ષ મળે છે તમારો અપૂર્વ આત્મચર જોઈ અમે પાવન થઈશું ’

બાળમર્યા માથે થયા પાર્થીના હિ મકપણાની જાળે પરીમા કરનાં જ ન નીકળ્યા હોય ’

સૂર્યોદય પડેલા ટોળું આવી પહોંચ્યું ગતનાળા હજી આનંદ આનંદ ને બોલ્યા ‘ ભો બાઈ, અમે વધને માટે તૈયાર છીએ ’ જીજા હજી પણ બોલી ઉઠ્યા ‘ અમને પણ માગ બને તારા બાળમર્યાની બૂખ સમો ’

પાર્થીની હિ સાજીતિ ગત્રિની પેડે ગળી ગઈ આખા દિવસનો કિપરામ અને આખી ગત્રિનું જાગજગ થયેલી તેની જીતિ અનંતમુખે ચર્ચા હતી તેમાયે આ પ્રતિજ્ઞાપાલક હજીનું ધર્મચન્ન જોઈને તો તે દિગ જ ચર્ચ ગયો તેના હૃદયમાં નવીન પ્રકાશ પડ્યો પ્રેમસૌભાગ્યની તેને દીક્ષા મળી તે ઝાડ નીચે ઉતર્યો અને હજીને ચરણ ગયો બે પગનું માણસ ચારપગાળ પશુને પગે લાગ્યો આકાશમાંથી શ્વેત પુષ્પોની શ્રષ્ઠિ ચર્ચ દેવામથી મોટું નિમાન ઉતરી આવ્યું, તેમા પાર્થી અને હજી બેઠા અને કલ્યાણકારી શિવરાત્રિનું માહાત્મ્ય ગાતા ગાના સિવયોગ સિધાર્યા અગે પણ તેઓ આકાશમાં દિવ્ય રૂપે પ્રકાશે છે

મહાશિવરાત્રિનો દિવસ એમ્મે તે ધર્મનિષ્ઠ સત્યવ્રતી દંડ્યાના અમરજનો દિન

• શુભાભેનો તહેવાર ?

દરેક તહેવારમાં કંઈક પણ મહત્વ હરવા યાચક હોય છે. પણ આજની દોશીમાં એકું કંઈક પણ મળી શકે ખરું ? ગયા ત્રીસ પચીસ વરસમાં જે રીતે આ તહેવાર ઉજવાયો છે તે રીત જોતાં તો આ તહેવાર વિશે કશો ઉત્સાહ નિષ્પન્ન થાય એમ નથી. આનો જૂનો ઇતિહાસ અથવા ઐતિહાસિક કથાઓ પણ આ તહેવાર પર કંઈક મુન્દર પ્રકારે પાડે એમ લાગતું નથી. છતાં એટલું તો કશુંયે દરું જ નેત્રમે કે હોળી એ જાતામાં જૂનો તહેવાર છે. શીયાળો પૂરો થતાં એક બાદે હોળી સળગાવી આ આનન્દોત્સવ કરવાનો રિવાજ દરેક દેશમાં અને દરેક જાતનામાં ગાણું જ છે. આ ઉત્સવમાં સંયમની લગામ દીક્ષી મુક્તી લોકો સ્વચ્છન્નો કંઈકે આપવા લેવા માગે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં શાશ્વત્તે ન્યાત હોય છે, એટલું જ નહિ પણ દેવો, પશુપક્ષીઓ અને તહેવારોને શુદ્ધાં ન્યાત હોય છે અદાવત ન્યાતે વૈરય હોય છે, નાગ અને કશુવર પ્રાણીઓ હોય છે અને પોષ્ટ વાહીઓ હોય છે તેમ દોશીનો તહેવાર જાતે શુદ્ધ છે શું એટલા જ માટે દોશીનો કાર્યક્રમ કોઈ પણ જાતનાના બગડેલા શરોએ જ આવે હરો અને તેમનો દરેક સામાન્ય બાકીના વર્ગોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો હશે ? દોશીને દિવસે અત્યંત જોરે આનું જોરપે એવો એક નિયમ પુરાણોમાં છે એનો ક્ષેત્ર મોડો ? હિન્દુ લોકો તે મંચકારી એટલે સંયમી અને શુદ્ધ તે અત્યંત એમ માનીને શું દોશીમાં આટલો અત્યંત ગમ્યો હશે ? દોશીને દિવસે રાત્રિપ્રત એક વર્ષ એક ખીત્ત ઉપર ગંગા ઉડાડે છે તે શું કંઈ નહિ તો વસંતના ચાર પાંચ દિવસ મમાનતાનું તત્ત્વ અનુભવવા માટે હશે ?

દોશી એટલે કામદહન, વૈરાગ્યની સાધના. વિવચને કાવ્યનું મોહક સ્વરૂપ આપવાથી તે વધે છે. તેને જ બિભત્સ સ્વરૂપ આપી તેને નાગો કરી તેનું સાચું સ્વરૂપ સમાજ આગળ ઉભું કરી વિવચ વિશે મૂળ પેદા કરવાનો ઉદ્દેશ તો એમાં નહિ હોય ? આજો શીયાળોજેના મેઠમાં આપણે સપડાયા તેની ક્ષેત્રી કરી તેને બાળી મુક્તી પમાતાપની વિમુક્તિ સરીકે ચર્ચી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો શું આમાં ઉદ્દેશ હશે ?

પ્રાચીન કાળની લિંગપૂજની વિડંબના તો આમાં નહિ હોય ?

પણ હોલિડે વસન્તોત્સવ પણ ખરે જો શીયાળો ગયો, વસન્તનું નૂતન જીવન વનસ્પતિમાં પણ આવી ગયું, એટલે શીયાળામાં બધાં લોકો બેગાં કરી છેલ્લી તાપણી સળગાવી કંડીને વિદાય આપવાનો તો આ ઉત્સવ

નહિ દોષ ? અને પેલી દુઠા મક્કસી કાણ ? કહે છે કે તે નાના બાળકોને પીડા કરે છે હોળીને દિવસે બધે દેવતા સગમાની જૂનનાશ મચાવી તેને નસાડનામા આવે છે એમા શુ કાન્ય કે રક્ત્ય હશે ?

લોકોમા અશીલતા છે જ તે મારી મરવાની નથી ગુપ્તગુપ્તન જો ન્યાયે એને વસન્તો એક દિવસ આપવાથી તે હીન વૃત્તિ આપુ વરસ કાણુમા રહે છે એમ કેટલાક માને છે સાચે જ તેમ હોય તો તે બધાં જૂલ છે અગ્નિને ધીઆપવાથી તે કઈ કાણુમા નથી રહેતો પાપ અને અગ્નિ સાથે એક થાનો ? વસન્તનો ઉત્સવ ધર્મગ્રંથપૂર્વક સૌમ્ય રીતે ઉજવવો જોઈએ દીરાળીમા શ ઉત્સવનો આનન્દ ઓછો હોય છે ? સાદસ બાળીને હોળી કરીને તો જ સાચો વસન્તોત્સવ થાય હોલિકા એક રાક્ષસી હતી તેને બળવતો આ તહેવાર છે એમ જો મનાય તો આપણે તેને ચોરી આજોયા સાકાથી બાળી ન શખીને હોલિકા રાક્ષસી પ્રત્થાના નિર્ધાર પારિત્યથી જ બાળી શકે

આપણે એ વિચાર કરવો જોઈએ કે આપણા તહેવારો આપણા મ ગ્રીમ જીવન અને આપણી સંસ્કૃતિના પ્રતિબિમ્બ છે કે નહિ સાધુમમાત્ર ઉત્સવ પ્રિય છે પણ સ્વતન્ત્ર માધુર્યનો ઉત્સવ જુદો હોય છે અને ગુલામોનો જુદો હોય છે જે સ્વતન્ત્ર હોય છે, જેના માથા પર જવાબદારી હોય છે, જેને અધિકાર ભોગવનાનો દોષ છે તેની અભિરચિ સાદી અને પ્રતિષ્ઠિત હોય છે જે પરતન્ત્ર છે, જેને જવાબદારીનું બાન નથી જેના જીવનમા મહત્વાકાંક્ષા ગદી નથી તેની અભિરચિ હમખડા વગરની અને આતઃક્રેવાળી હોય છે એમ મન્યકારે લખ્યું છે કે સ્ત્રીઓને જાતજાતના ગમ પસંદ પડે છે અને ચિત્ર વિચિત્ર પોશાક તથા તેમનું મન ઢોડે છે તેનું કારણ તેમની પરચતા છે સ્ત્રી સ્વાધીન થઈ જાય તો તેનો પહેરવેશ પણ સાદો અને સફેદ થઈ જાય સ્ત્રીઓ નિરે આ નાત સાચી હોય કે ન હોય પણ પ્રજા વિરે તો સાચી છે જ પ્રજા અધિમાત્ર વગરની, પરતન્ત્ર બાલવૃત્તિની અને બેજવાબદાર હશે ત્યારે જ બેવકુલીમરેલા કૃત્યોથી આ તહેવાર ઉજવવાનું પ્રચલિત થયું હશે

કેમન લોકોમા મેટર્નલિયા નામનો એક ગુલામોનો તહેવાર હતો તે દિવસે ગુલામો પોતાના ધણી સાથે જામે, જુમકુ રમે, છટથી બોલે અને મોજ કરે એટલા આનન્દ ઉપર ફરી એક વર્ષ સુધી ગુલામીમા રહેવાની તેમનામા દિમત આવતી

સ્વરાજ્યવાદી વ્રજએ વધારે ગબીર થયું હતું છે પોતાની યોગ્યતા શી છે પોતાની સ્થિતિ શી છે તેનો વિચાર કરી તેને જાજતું જીવન માગવું જોઈએ વસન્તોત્સવ કરવો હોય તો સમાજમા નવું જીવન પેદા કરી આ તહેવાર

જાન્યેનો જોઈયે કામદહન કરવું હોય તો બ્રહ્મચર્યવન ધામ્ય કરી પવિત્ર થવું જોઈયે દોલિહાસવ એ મુલામેનો એકમાત્ર દિવાસો હોય તો તેને સ્વરાજ્યને ખાતર એકદમ કાઢી નાખવો જોઈયે બાપામાથી ગાવોનું બડોળ ઓછું થશે તેનો રોક કરવાની જરૂર નથી હોળીના દિવસો આપણે સહેરો અને ગામડાં એ અચ્છ કરવામા ગાળી સટીયે છીએ હોકરાઓ મરદાની કસરતો અને રમતો ચંપરામા અને દારૂના વ્યસનમા પડેલા લોકોના લતામા જડ દારૂ નિરોધનો ઉપદેશ કરવામા ગાળી રહે છે, અને ગ્રીઓ અવેદીના ગરમા ગાતા ગાતા ખાદીનો પ્રચાર કરી રહે છે

દરેક તહેવારનું સ્વરાજ્યસંસ્કરણ થવું જ જોઈયું, કેમકે સ્વરાજ્ય એટલે આત્મશક્તિ અને નવજીવન

રામનવમી

રામજન્મનો આનન્દ અપૂર્વ છે રામજન્મ પડલાની મિતિ આદિકવિ વાલ્મીકિએ વર્ણવી છે વિશ્વામિત્ર જ્યારે ધર્મની રક્ષાને અર્થે બે વિદ્યાર્થીઓની દશરથની પાસે માગના કરે છે ત્યારે રાજા મોહવશ થઈ પ્રથમ તો ના પાડે છે, પણ તત્કાલ જ કર્તવ્યનું જ્ઞાન થતા પોતાના પ્રાણસમાન પ્રિય પુત્રોને જાનિતા હાથમા મોપે છે

હવે રામલક્ષ્મણની રાજની કેળવણી બધ પડે છે મજાપુત્રની કેળવણી બહુવિધ હોય છે અનેક વિષયો તેને બજવા પડે છે બધી ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ થાય એ હેતુથી કુલપતિ નસિષ્ઠે તેમને કેળવવાનો વિચાર રાખેલો, પણ વિશ્વામિત્રે તે બધું ઉધું વાળ્યું વિશ્વામિત્ર રાજપુત્રોને પ્રવાસે લઈ ગયા હતા તેમનો કુદરત સાથે પરિચય કરાવ્યો દેશની સ્થિતિ નજરે જોઈ 'રામજન્મ પૂરે ' આ પ્રદેશમા આપણી નદીઓ વહે છે, આપણી કુદરતી સમૃદ્ધિ છે, છતાં અહીં આ આબાદી કેમ નથી ? અને જે યોદ્ધા છે તે આવી બચળીત દવામા કા ?

વિશ્વામિત્ર પછી તે પ્રદેશનો ઇતિહાસ કહેવા લાગે કે એ વખતે આ પ્રદેશ સુખી હતો, સમૃદ્ધ હતો પણ પછી યજ્ઞભક્ષક અસુરોનું અહીં રાજ્ય થયું, તેથી લોકોની આ દશા થઈ છે, અને પોતાના તેજસ્વી નેત્રોથી મમલક્ષ્મણને નિહાળી તે રાજર્ષિ કહે, 'જુવાનો, આ બધો ત્રાસ દૂર કરવાનો બાર તમારે માથે છે ' સાત પાંચે વિશ્વામિત્ર આ મજાપુત્રોને રજુકુળની ઉજ્જવલ પ્રીતિ સમજાવે.

ગાંધી દિવીપનો દિગ્વિજય, બગીચાનું મહાતપ, બહુ કહે સવારે ઉઠી, નહાર
પોર્નને ત્યારે રામવદ્મથુ વન્દન કરવા આવે ત્યારે દેશમાં વર્તતા ગ્રામ દૂર
કરનાની ખૂનીઓ, કપાયો, મન્ત્રો અને અન્તો બહુવે

આ જ યથાર્થ સ્થિતિ કાવ્યમય બાપામાં બીજો ઠેકાણો વાદ્યમીડિયો
સ્પર્શી છે પ્રસંગ રામજન્મ પહેલાનો છે અમુકે ઉન્મત્ત બન્યા છે
સ્પર્શુખા આખા દેગો પોતાના તીક્ષ્ણ નખોથી ઉઝરડી રહી છે ખગ અને
દુષ્ટ દેશનગ અને નિ ગસાની રહ્યા છે કુભકર્ષુ પ્રજાના મોટામોટા વર્ગને
એમ ને એમ પાર્શ્વ જન્ય છે સાત્ત્વિક શુદ્ધિ વાળો વિભીષણ રાવણના દરબારમાં
વમને નામે અગ્ન્ય-દા કરે છે એની સલાહને સામ્રાજ્યમદ્યથી ઉન્મત્ત થયેલા
ગમ્મગો હમી કાઢે છે પોતાના બાજુ સાથે સહમાર કરેલા કે અસહકાર
કરેલા એનો એ નિર્ણય કરી શકતો નથી અને રાવણ પોતાના મન્યના
દશવિધ ખાતાઓ દાગ એકબીજી જોડકાં દાકે છે કુદરતી શક્તિઓ
તો બિચારી કયા—નવમરોડો સુદા એને ઘેર પાણીવાસીદા કરે છે દુનિયાનો
માયિક તે મધ્ય કે ગમણ એ નિરે પણ લોકોમાં સદા ઉત્પત્ત થાય છે
પોતાના ખેટમાં ગ્યા ન્યા તે આખા દેસને ખૂણેખાચરે મુખી દેખી શકે છે,
ગમણથી છાનુ કથુ રહેતુ નથી

રાવણના અભિમાનને સીમા રહી નથી રાવણ મનમાં અને પોતાના
દરબારમાં જાહેરપણે પણ કહે છે 'આ એક શત્રુ મે હબ્યો આમ જ
ખીજાઓને પણ હણીશ હું સૌથી શ્રેષ્ઠ છું હું જ મુખોપભોગ કરીશ સિદ્ધિ-
માન મારી દાસીઓ છે મારૂ બળ સૌમાં સર્વોપરી છે સૌથી મોળી ભત્તિ
પણ મારી જ છે મારી જ સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે દુનિયાનું બધું કરવાના
બાગ મારે જ માયે છે હું જ દાની છું સર્વ પ્રકારના મુખ મારે માટે જ છે "
આ ગર્વોક્તિ કાઢીને જ રાવણને સન્તોર નથી થતો બધાઓને મ્હોડેથી પણ
પોતાના એ જ મુણમાન એ ગવડાવે છે સૌ કોઈ એના બદીજન બની
રહ્યા છે પડિતો એની ધ્રુષ્ટ પ્રમાણે શાઆર્થ કરી બતાવે છે પુગતસ્તવિદો
એના યશ ઇતિહાસ જૂગર્ભ આદિમાયા ખોળી કાઢે છે દરેક મુણી માણસ
પોતાની શક્તિ એને ચળે અર્પવામાં જ પોતાને મન્ય માનવા જેટલો
પામર બની ગયો છે

આવી દશામાં દીનદીન બનેલી પૃથ્વી સગ્ગનહાર પાસે જાય છે અને
કહુ છે 'પ્રભો' હવે આ બાગ અસલ થયો છે માનવની માગત્ય ઉપરની
મદા ઉઠી ગઈ છે લોકો તપમ્યા છોડી સુસાધન કરી રહ્યા છે લોકોની રાષ્ટ્રદેવી
રાજ અસખ્ય ત્રાણીઓના બળિ લઈ રહી છે શરાબની તો કોઈઓની કોઈઓ
રાજ ખાલી થાય છે દેવોના વહેવારમાત્ર બધે પડી ગયો છે આ દશા કથ
મુખી ચાલવાની ? સગ્ગનહાર કહે છે હે પૃથ્વી ! તુ શ્રદા ન ખો યસયગમા

વ્યાપી રહેલા ઇશ્વરતત્ત્વને સરજી નવાધી દુઃખમાત્રનું નિવારણ થાય છે. રાક્ષસો નેમજ મનુષ્યો જેમને જંગલી વાનર કહે છે, અનાડી કહે છે, રાક્ષસી સંસ્કૃતિનો જેમને સ્પર્શ થયો નથી, જેઓ માણસ છે કે નહિ એ શંકાથી 'વા-નર' કહેવાય છે એવી બોળી પ્રજામાં એ ઇશ્વરી શક્તિ પ્રગટ થશે. એમને હાથે જ આ રાવણનો પરાબવ થશે. આર્યાવર્તની માતાઓ પહાડ ઉપર બેસી જે તપશ્ચર્યા કરી રહી છે તે જરૂર ફળશે અને વજ્રહાથ, વજ્રકૌપીન બાળકો દેશમાં પેદા થશે. ધર્મની રીત જાગૃત થશે અને પરમાત્મા પોતે અવતાર લેશે. 'પરમાત્માનો અવતાર થયો એ કેમ સમજવું એવી પૃથ્વીને શંકા ઉઠે છે ત્યારે સરજનહાર કહે છે: 'જ્યારે દેશમાં બ્રહ્મચારીઓ પેદા થશે, જ્યારે ગૃહસ્થો એક-પત્નીવ્રતનું પાલન કરશે, જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ ધર્મશક્તિ ગુરુઓને વસા રહેશે, જ્યારે માબાપો પોતાનો મોહ છોડી પોતાના પુત્રોને મધ્ય (મધ) રક્ષણને અર્થે મોંપી દેશે, જ્યારે બાઇબાઇઓ અપૂર્વ પ્રેમથી એકબીજાને જોડે સંકળાશે, જ્યારે ઉચ્ચ કુળના લોકો પતિત સ્ત્રીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરશે, જ્યારે ગજપુત્રો બીલ અને શુદ્ધ લોકોને સમાનભાવે મેત્રી કરશે, જ્યારે બ્રાહ્મણો પોતાના અભિમાનની એટ ત્યાગશે, જ્યારે બ્રહ્મચર્યનું તેજ સત્ય અને ધર્મની સેવા સ્વીકારશે અને જ્યારે પ્રજામાં બ્રહ્મ જાગશે, જ્યારે ઉચ્ચ કુળના તરુણો નગરજીવનના વિલામો છોડી ગામડેગામડે અને વનવગડે ફરશે ત્યારે ઇશ્વરનો અવતાર થયો છે એમ માનવું.' પૃથ્વીને સન્તોષ થયો, દિલામો મળ્યો અને તે સ્વસ્થાને શાન્ત થઈ

દસરથે તપસ્યા આદર્શ ધર્મનો અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. મધુપુરને પાયસરૂપી ચૈતન્ય આપી દીધું. દુનિયા રાહ લેવા લાગી. સંનેગો પણ અનુકૂળ થવા સામ્યા. ગ્રહો અને ઉપગ્રહો પગપર અનુકૂળ બન્યા. પાપની ધડી પૂરી ચઈ, શુભનો ઉદય થયો, અને રામજન્મ થયો.

તે દિવસે પ્રજાએ આનન્દ કર્યો. હજી તો રાવણરાજ્ય કંઈ ગયું નહોતું, હજી તાટકાનો વધ થયો નહોતો, હજી કાંચનમૃગ ખારીયની મામા ઉધાડી પડી નહોતી, છતાં પ્રજાએ ઉત્સવ કર્યો, કારણકે રામજન્મ થયું ચુક્યો હતો. જેમ કેઈ ખેડૂત આકાશના મેઘમાં એકે આગા પાક જોઈ લે તેમ પ્રજાએ મેઘરામ રામચન્દ્રમાં સ્વાતન્ત્ર્ય દેખ્યું, ધર્મરાજ્ય દેખ્યું, મુક્તિ દેખી. તે દિવસથી માંડીને આટલા કાળ પ્રજાએ એક શુક્લ નવમીએ એજીવ કર્યો છે, કેમકે તે દિવસે માણસમાં સત્ય ઉપરની, બ્રહ્મચર્ય ઉપરની, ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા જાગી.

જન્માષ્ટમી

એનો એ જ સૂરજ રોજ રોજ ઉને છે, છતાં દરોજ નવો પ્રાણ, નવું ચૈતન્ય, નવું જીવન લઈ આવે છે. સૂરજ જૂનો જ છે એમ ધારી પશીઓ નિઃશ્વાસ નથી થતા કાલનો જ સૂરજ આજે આવ્યો છે એમ કહી દિવસો જમવાન દિનકરનો નિરાદર નથી કરતા જે માણસનું જીવન શુદ્ધ થઈ ગયું છે, જેની આખોનું તેજ ઉતરી ગયું છે, જેના હૃદયમાં લોહી ફરતું અટક્યું છે, તેને માટે જ સૂરજ જૂનો છે જેનામાં પ્રાણનો કાઈ પણ અંશ છે તેને હિસાબે તો જમવાન સૂર્યનાગયણ નિત્યવનન છે જન્માષ્ટમી પણ દર્શને આવે છે દર્શને આપણે એની એ જ કથા સાંભળીએ છીએ, એ ને એ જ ગીતે અપવાસ કરીએ છીએ અને એ ને એ જ રીતે કૃષ્ણજન્મના જોન્નવ દરીએ છીએ, ળતા હજારો વરો થયા જન્માષ્ટમી દર્શને તે જગદગુરને નવો જ મન્દેશો આપણને આપતી આવી છે કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીના વક્ર ચન્દ્રની પેટે એક પગ ઉપર જાગ મુઠી એક પગ વાકે રાખી શરીરને કમનીય નક આપી મુશ્કેલીને જે દિવસે સસાન્માં પ્રથમ પ્રાણ ફૂટ્યો તે દિવસથી આજ મુઠી દરેક નિરાશ્રિત માણસને આશ્વાસન મળ્યું છે કે

ન દિ ક્વચિન્ન ક્વચિદ્ દુર્ગતિ તાત વચ્ચતિ ।

બાપુ ' જે માણસ સન્માર્ગે વળ્યો છે જે ધર્મને વળગી રહે છે તેની કોઈ કાળે દુર્ગતિ નથી

લોકોને યાચ છે કે ધર્મ એ દુર્ગતિ લોકોને માટે છે બહુ બહુ તો વ્યક્તિ વ્યક્તિના સંબંધમાં તેની ઉપયોગિતા હશે પણ રાજ્યો અને સમ્રાટો તો કરે તે ધર્મ તાત્રાત્મ્યશક્તિ ધર્મથી પર છે વ્યક્તિને પુણ્યક્ષમ થતો હશે, પણ સામ્રાજ્ય તો અઘોષ્ટિક વસ્તુ છે ધર્મની વિભૂતિ કરતા સામ્રાજ્યની વિભૂતિ ક્રેષ્ટતર સામાન્ય જમારે હાથમાં વિજયપતાકા લઈને ધૂમે છે ત્યારે દિવસના ચન્દ્રમાની પેટે ધર્મર કથાય મેતાઈ રહે છે

મથુરામાં કસની ભાવના આવી જ હતી, મગધદેશમાં જગસધને આમ જ થતું, એદિદેશમાં સિંધુપાલની એ જ મનોદશા હતી, જલાયયમાં મહેનાર દાલિતાગ આમ જ માનતો, દારિકા ઉપર હુમલો કરનાર કાળવનની દિલગુરી એ જ હતી, મહાપાપી નરદાસુરને એ જ કેળવણી મળી હતી, અને દિલ્હીનો સમ્રાટ કૌરવેશ્વર પણ એ જ વૃત્તિમાં ઉછરેલો હતો આ બધા મહાપરાક્રમી રાજ્યો અન્ધ કે અધાન ન હતા એમના દરબારમાં દત્તિહારસ-વેનાઓ, અર્થશાસ્ત્રનિષાર્દો અને રાજમુરધર અનેક વિદ્વાનો હતા. તેઓ પોતાના-શાસ્ત્રો નીચોળી તેનો સાગ કાઢીને પોતપોતાના સમ્રાટોને સમજાવતા

પણ જરાસંધ કહેતો, 'તમારા ઇતિહાસના સિદ્ધાન્તો ધર્મી રહે, મારા પુરુષાર્થ મારા બુદ્ધિબળ અને બાહુબળથી એ તમાગ સિદ્ધાન્તો ખોટા પાડવામાં છે.' દાગળવન કહેતો, 'હું એક જ અર્થશાસ્ત્ર બાણુ છું ખાત્રિ દેશને નીચોડીને એમનું ધન હરણું કરવું. એ જ ધનવાન થવાનો એક માત્ર સીધો, મહેલો—અને તેથી સરોજ—માર્ગ છે.' સિશુપાલ કહેતો, 'ન્યાયજ્ઞ-માયની વાત પ્રજાના આપસના વિખવાદમાં ચાલી શકે અને તો સમ્રાટ રહ્યા અમારી વ્યતિ જ બુદ્ધી ઈર્ષ્ય અને મોભો એ જ અમારો ધર્મ.' કૌરવેશ્વર કહેતો, 'જેટલા રત્નો છે તે બધા અમારો વારસો, અમારી પામે જ તે આવવા જોઈએ 'યતો રત્નમુત્રો વયત્' (કેમકે અમે રત્નભોગી છીએ, રત્નનો ઉપભોગ કરવા માટે સરળથેલા છીએ) દુનિયામાં જેટલા તળાવ હોય તેટલા અમારા જ વિહારને માટે છે. લક્ષ્મી વગર કોને મોયની અણી ઉપર ગદી તકે એટલી જૂમિ પણ અમે ન આપીએ.'

પ્રજાપાતશત્રુ નાગદે કસને ચેતની દીધું હતું કે પાગદા યજ્ઞ સામે તે બંધે દાવ્યો હોય, પણ તામ સામાજ્યની અંદર—રે, તારા ધરની અંદર જ—તારો શત્રુ પેદા થશે. જે સગી બહેનને તે આશ્રિત દાસીની સ્થિતિએ મુકી છે તેના જ પુત્રને હાથે તારો નાશ થવાનો, કેમકે તે ધર્મીમાં હશે તેનો તેજોવધ કરવાના તુ જેટલા પ્રયત્નો કરીજ તેટલા બધાય તેને અનુકૂળ જ થઈ પડવાના કસે મનમાં વિચાર કર્યો, 'Forever yours is forever yours' આટલી ચેતવણી વેગાસર મંથી ને પાછી પહેલી પાળ ન બાંધીયે તો આપણે ઇતિહાસના સાના? આપણે સમ્રાટ સાના? નારે કહ્યું, 'આ તારી વિનાશ દાગની પિપ્પીન બુદ્ધિ છે હું કહી રહ્યો છું એ ઇતિહાસનો સિદ્ધાન્ત નથી, એ ધર્મનો સિદ્ધાન્ત છે, એ સનાતન સત્ય છે વસુદેવકૃપાના આઠ અપત્નો-માથી એકને હાથે તુ જરૂર મનવાનો તારે માટે એક જ ઉપાય છે હજી પચાત્તપ કર અને શ્રીકૃષ્ણને શરણે જા.' માની કરો તિગરહારયુગ્મ દાસ્યથી જવાન આપો, 'સમ્રાટો સમરજૂમિ ઉપર પરાજય પામ્યા વગર પચાત્તપ કરતા નથી' 'તથાસ્તુ' કહી નિરાશ નાગદે ચાલ્યા ગયા કેમે વિચાર કર્યો, અત્યાર સુધીના સમ્રાટો શાલ્યા નહિ એનું દારણું તેમની ગણત, તેઓએ પૂનઃ સાવધાન રહેવું ન જાણ્યું હું પણ બે ગાદિયા બનું તો મારે પણ પરાજય સ્વીકારવો પડે પણ તેનું કાર્ય નહિ જે વીર છે તે હમેશા જીતે માટે મરે અને પરાજયને માટે તૈયાર રહે. હારી જઈએ તોમાં ખોટું નથી, પણ ધર્મને નામે 'યસ થયે એમાં નામોદી છે ધર્મનું મામાત્મ સાધુસન્તવેગથી અને દેવ વાલોને મુખાગ્રહ દો, હું તો સમા. છું હું તો એક વ્યક્તિને જ એળખું'

કેર ધર્મ કસે વસુદેવના સાત નિગ્ધાથ અજોખના ખૂન ક્યો ક્યો, જન્મ વખતે હમરી લીલા ચાલી અને કુપ્પુષ-આત્માને બદલે કન્યા-રૂપાની સ્થિતિ કરાને

હાય આવી દસે તેને જમીન હપ્ત પઠાડી, પણ ચક્રિની દર્દ ચક્રિ
 ઝોલી જ મન્વાની હતી ? વસુદેવે ગુપ્તરૂપે શ્રીકૃષ્ણને ગોકુળમાં ગમ્યા પશુ
 ૫ માત્રમાને મ્થી જ વસ્તુ છાની નખરી ન હતી પરમાત્માને કપ જાહેગતની
 ખીક (સા ૧૬ ૧૧૮૪૧૮૪) હતી સમિત્તે અદૃશ્ય કરીને બોલ પડે
 દસને કપુ 'તારો ચપુ તો ગોકુળમાં દિન દુગુના ઝો નાત યોગુના વધે
 છે' મયુનાથી ગોકુળદન્દાવન બધુ ફ નથી, ચારપાચ ગાઉ પણ નહિ હોય
 દસે કૃષ્ણન માત્રવાના જોટવા મજાવા તેટલા પ્રયત્નો કર્યા પણ શ્રીકૃષ્ણનુ
 મનુ શામા છે એ જ તે સમજી શક્યો નહિ શ્રીકૃષ્ણ અમર તો હતા જ
 નહિ, તેમ મન્વાધીન પણ હતા નહિ ધર્મદાયક કરવા માટે તેઓ આવેલા
 મર્મનું ગમ્ય સ્થાપન ન થાય ત્યા સુધી તે ફરી રીતે વિગમ પામે ? દસને
 થયું કે શ્રીકૃષ્ણને આપણા દ બાળમાં જોલાનીને તેમનુ મેલ કરીયે, પણ ત્યા
 જ તેની બાજુ બગડી, કેમકે પ્રજાએ પન્માત્મતત્વ ઝોળખ્ય અને ધન
 પન્માત્માને બનુદળ થઈ ગઈ

દસનો નાચ જો, જલમધે એનુ જોઈતુ હતુ પણ જરાસધને થયુ
 કે ના, દસ કરતા હ નવારે માન્યેન હુ, મે અનેક બિજ મિત્ર અવયવો
 સાધીને માંડ સામાન્ય પ્રજા કરેલુ છે મત્રયુદ્ધમાં મારો બરોબરીઓ ફોજ
 છે ? મારી નમરીના ઝાટ દુર્બોધ છે મો ખીક શાની ? જગસંધના પણ
 જો કાયન થયા કાલિનાગ તો પોતાના જલજ્ય નને સલામતીનો નમ્રો માનતો
 હતો એનુ વિદા અસલ હતુ ફેલારમાનથી જ મોઝમોગી સેનાઓ મારી
 નાખે તેના વિનુ પણ કશુ માલુ નહિ કાળવન ચક્રા કરી આવ્યો,
 પણ સુતેના મુમ્કુન્દના કોવામિથી વચમા જ બગા મુઓ નગકાસુર એક
 આંતે હાથે બરમ વરો કોગેશ્વર દુર્ગોધન કોપદીના કોધવર્તિમા બરમ થયો
 અને સિંધુપાલને તેણે કરેલી બગતનિન્દાએ જ મારી નાખ્યો

૫ રિધુ જેવા આ ૭ સમ્રાટો તે વખતે મરી ગયા સમ્રાજક અને સમ
 પાતાળ મુખી થયા આ જન્માદમી મજા થા ૭ના દરવરે આટઆટલા કાળ
 આપણે એ હસત શા માટે ઉજનીયે છીયે ? એટલા જ માટે કે દજી આપણુ
 હૃદયમાંથી ૫ રિધુનો નાચ થયો નથી, તેઓ આપણને અત્યન્ત પીડે છે
 આપણે લગભગ નાસીપાસ થઈયે છીયે એવે પ્રસંગે આપણુ હૃદયમાં
 ધ્યુમન્દનો જન્મ થયો જોઈયે 'જ્યા પાપ છે ત્યા પાપુ જહારી પણ છે
 એ આશ્વામનનો આપણુ હૃદયમાં હૃદય થયો જોઈયે મધ્યગતિના અન્ધકારમાં
 ધ્યુમન્દનો હૃદય થાય તો જ નિ ાચ થોલી દુનિયા આશ્વાસન લઈ શકે
 આ ધર્મમાં દદ રહી શકે

દિવ્ય જન્મકર્મ

આપણે નુષ્ઠતા હોય છે કે કુષ્ઠતા, જાગતા હોય છે કે સને ન સ્વતંત્ર હોય છે કે પરતંત્ર, જાલિમ હોય છે કે ગુલામ, મ પીના હોય છે કે કુસ પી જન્માટી તો વગોવરસ આવવાની જ સુન્ન છે છે અને આપણે છે, અન્દની તુલિ થાય છે અને ક્ષમ થાય છે, નરીનુ પાણી વલો જાય છે, ન તુચ્છ થાયા જ કરે છે, મહણો થાય છે અને છૂટે છે, કાગળવાહ વહેતો જાય છે, તેમ જન્માટી નામસ્મરણ કરવાની આવે છે અને નામસ્મરણ કરાવતી જાય છે આપણે સ્વનન્ન હતા ત્યાર પછી જન્માટી આવતી આપણે પાવા લાગ્યા ત્યારે પછી જન્માટી આવતી આપણે ફરી ઉઠવાનો પ્રયત્ન કરીને છીએ ત્યારે પછી જન્માટી આવી જ છે—નામસ્મરણ કરાવતી આવી છે તમે તેનો ઉપેક્ષ સામળો કે ન સામળો તે તો આવવાની ને જવાની જેનું ખ્યાન હશે તે તેનો ઉપેક્ષ સામળો અને ધન્ય થશે

જન્માટી પુરાન છે, સનાતન છે, હતા નિત્યવર્તન છે, ક્રમો તે મ પૂર્ણ છે જન્માટી એ કૃષ્ણાનંતરનો તહેવાર છે કૃષ્ણચરિત્ર અદ્ભુત, વિવિધ અને સંપૂર્ણ છે—ક્ષીરસાગર જેવું છે જેની પામે જેટલી શક્તિ હોય તેટલું તેમાંથી તે મહણ કરી શકે છે હતા કામ એમ ન કહી શકે કે નું શ્રીકૃષ્ણના અન્નિજો પાર પામ્યો છું

*

*

*

શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ દારાવાસમાં થયો માતૃપિતાના વિયોગમાં તેમને બાળપણ વીતાવ્યું પડ્યું ગોપીઓ સાથે વિવિધ લીલા રાવામાં તેઓ મથગુણ ગ્રેતા એવો ચિતાર પુરાણકાશએ આપણો આપ્યો છે પણ પોતાના માતૃપિતા પરરાજ્યમાં બદીવાન છે એ શ્રીકૃષ્ણ જુદા ન હતા શ્રીકૃષ્ણે આપણે નાનપણ ગોપીઓ વચ્ચે બેસી ગોલી વમાવવામાં માધુ ૧ હતું દરરોજ દર્શી તેઓ મધુવિદ્યામાં પ્રતીષ્ઠ થયા હતા કુરુક્ષેત્ર રાજ દરવાનો વસ્તુપાઠ નાનપણથી જ તેમને લીધો હતો મયુરના નામથી તેઓ વાદ્ય રંગના અનુદાન સમય દરમિયાન તેમણે દસડું રાસા રમ્યું, માતા પિતાને છેલ્લા અને પછી જ ગુરુ પાસે જણાવ્યા

તે વડે નાતાની મુક્તિ થયે પિતાની મુક્તિ થયે તે પિતા તેમણે પ્રથમ દેશની ત્વરણની નાતાની બૂબ મહાદેવ તરફ દીવાલના અને પિતાનના જાણવા તેઓ સંદર્શનિતિ કિર્તીમાં નવા પ્રવેશ માનિતિની મુક્તિ, પાત્ર પિતા—એ શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ ન હશે માતૃપિતાની મુક્તિ ૫ ૭૪—રોડની મુક્તિ ૫ ૮

પ્રમાતાપ દેહી દાને ન મરે. કુર્વ્યપાસનની ધમશયી શ્રીકૃષ્ણની ભુદિ એટલી તીવ્ર થઈ હતી કે મુરખાને વિદ્યા બહુતા દાગ કે શ્રમ તેમને લાગ્યો જ નહિ. માનવિનાને હોશિયા, વિદ્યા પૂરી હતી, મુઠને દક્ષિણા આપી દીધી અને પછી શ્રીકૃષ્ણ પગ્યા અને પગ્યા પગી આપી હાંદગી નિગસખગતિથી પરાપકાર કરવામા ગાગી જ્યાં જીવન બધા પોતાના ગળ્યનો અને પોતપોતાના ઉત્કર્ષનો વિચાર કરતા ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ આખા બાગનર્વના ગળદાખ્યનો અને ધર્મસંસ્થાપનાનો વિચાર કરતા. લોકસ મદ એટલે લોકમ ખ્યાનો મમદ એમ શ્રીકૃષ્ણ માનતા ન હતા, અને તેથી જ તેમણે બધા મનુષ્યમંદાર જોતા હતા ધર્મને જ વાગી નહેવાની હિમત બતાવી અને પોતે અપ્રતિમ મદ્ર દેવા હતા અને દેશમા આટલું બારે રાષ્ટ્રસંપકારી મુદ્દ મયેલુ દેવા હતા અશભ અને અયુધમાન રહી રાખ્યા. કુર્યોધન અને અભુત બને શ્રીકૃષ્ણની મદ્ર માગવા આખ્યા ત્યાં તેમણે તે બંને રાજપુતો આગળ મુઠેલી પમંદગી અર્થપૂર્ણ છે— કા તો નિરાશ શ્રીકૃષ્ણને પમદ કરે, કા તો ચાદનમેના પમદ કરે. બંનેએ મનગમતી પમંદગી હતી અને તેનું પશ્ચાત્ત આપણે જોઈ રાજીયે છીએ

-

*

.

*

ભાગતીય મુદ્દ મહાન હતુ, પશુ કૃષ્ણચાન્ન તેથીયે મહત્ત છે મહા બાગનમા ગૌરીશ કર અને ધનવગિરિ જોવા એ પ્રયત્ન સિખરા ચગટે છે આ બેના પ્રમાણમા જીવન બધા હુતુમ સિખરા ટેકરી જોવા દેખાય છે આ બે સિખરા તે જીવન અને કૃષ્ણ તે મહાન મુદ્દમા કર્તુમ જલ્દુમ અને જાન્યષા કર્તુમ શક્તિ આ બે જાણુની જ બને સરખા જ અનાગકા, સગમા જ ધર્મનિષ્ઠ, સરખા જ પરાપકારી અને સરખા જ યોગી હતા બંનેમા ફેટલુ અન્તર ? બંનેના સમાજસાજ ભુદા, બંનેની ગજદારી શીલમુશી ભુદી અને બંનેના જીવિતકર્તવ્ય ભુદા ચાલતી ગળ્ય-વચરથા ટકાવવી, તેની મારફતે જ બની શકે તેટલુ લોકકલ્યાણ સાધવુ અને વર્તમાનકાળને વફાદાર રહેવું એ બીધમનો વિચાર. શ્રીકૃષ્ણ અ-મામના શત્રુ, પાપપુજના અભિ અને રૂદિના વિધસક તેમની દષ્ટિ બવિધ તરફ રાજદારી પ્રજોમા બીધમાચાર્ય ધાગધોરણને વગગનાર હતા, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ જૂના સડી મયેલા એકએક ધાગધોરણના મડદાને દાટી દેવા નીકળ્યા હતા. તેથી બીધમાચાર્યે સત્તાનો પક્ષ લીધો અને શ્રીકૃષ્ણે સત્યનો

સમાજસાજમા પક્ષ બંનેમા એ જ બેદ હતો બીમાચાર્ય કહેતા, રાજા કાલસ્ય કારણ—જન નનાવે તેવો જમાનો. શ્રીકૃષ્ણ કહેતા, 'રાજા શાનો જમાનો ઘડે ? જમાનો તો જુ પોતે જ છુ અને એકએક જૂની

રહિને નાશ કરવાને અવતારેલો છું. વાલોડમિ એવમ્મદક પ્રવુદ્ધ । બીખાચાર્ય
વર્મશાસ્ત્રી હમેશા દખાયેલા રહેતા અને ધર્મશાસ્ત્રની આર્યો સાચવવામા
જ સ પૂર્ણતા સમજતા, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ધર્મની આચાર્ય પાછળ ગેહલુ ધાર્મિક
રહસ્ય સમજી લઇ તેને જ વળખી રહેતા.

*

*

*

છતાં શુ આશ્ચર્ય ? બીખાચાર્ય પ્રતિષ્ઠાપાવન કરી ભારતવર્ષમા
નન્યકાન્તિ થવા દીધી અને જે સમાજવ્યવસ્થાને તે વળખી ગેહવા માગતા
હતા તેનો જ તેમણે ભાગતુલ્ય હારા ઉચ્છેદ કર્યો શ્રીકૃષ્ણે પ્રતિષ્ઠાભંગ
કરી પોતાના ભક્તના પ્રાણ બચાવ્યા અને બીખને જાણ આપ્યો.

*

*

*

શરીર જેમ અનેક નવા નવા વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, આત્મા જેમ
નવા નવા દેહ ધારણ કરે છે, તેમ ધર્મના સનાતન આત્માએ પણ નવા
નવા વિધિ શોધી કાઢે જ છૂટકો ઈન્દ્રની પૂજામા જ્યારે માલ ન રહે
ત્યારે ગોવર્ધનની પૂજા જ કરવી જોઈએ અને યજ્ઞયાગની ધમાલ દગલા
શ્રીકૃષ્ણને સંસ્મરણ જણ એ જ વધારે એવરકર છે એ જન્માત્મા આપણને
શીખવે છે.

શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર આપણે હજી ધ્યાનપૂર્વક જોયું નથી શ્રીકૃષ્ણની નાન-
પણની લીલા અને મોટપણનું જગદુદ્ધારનું અવતારકૃત્ય એટલા બધા મોહક
અને હિંમત છે અને શ્રીકૃષ્ણને અવતાર માની આપણે એટલા આશ્ચર્યમંદ
થવા છોઈએ કે આ પુરુષોત્તમે આદર્શ પુરુષ તરીકે જે ગીતે પોતાનું જીવન
માણ્યું તે તરફ આપણું ધ્યાન જતું જ નથી આજ સુધી આપણે જોટલા
નગરોના અરજ વાંચ્યા છે અથવા જોયા છે તે બધાથી શ્રીકૃષ્ણનું
ચરિત્ર જુદું પડે છે નાનપણમા શીલા ઉપગના માખણનું નૈવેદ્ય આત્મદેહને
સમર્પણ કર્યા પછી યશોદા માતા પક્ષે એ બીકથી મનમથેવા શ્રીકૃષ્ણની
નાટકી લીલા છોડી દેખે તો શ્રીકૃષ્ણના આખા જીવનમા કુલ કે બપોનો
દયાળે લવચેસ સરખો જણો નથી આટલું બધું વિવિધ ચલનાઓથી
પરિપૂર્ણ જીવન હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણ માર્ગ દારે દિગ્મંદ થવા નથી, કુ બધી
દમાઈ ગયા નથી બલકે ઉદારીનતાથી મોળા પડ્યા નથી જેને આસન્નિ
જ નથી તે ઉદારીન શાને થય ? જે સક્ષાન્ત જાણે છે તે શાને બંદીયે ?
જે સર્વ જોતામા પોતાને જ જુએ છે તેના મનમા રાગ, દેવ કે જુગુપ્સા
દયાળી હોય ? એ જ શ્રીકૃષ્ણનું પૂર્ણ છે શ્રીકૃષ્ણને એક જાણે લાન
મારી તેને તેમણે અપહારની પેટે ધાગળ કરી ગાધારીએ ચોર રાખ આપ્યો
તેને શ્રીકૃષ્ણ પોતાના અલાભુજના મદદગાર તરીકે જમાની લીધા અભિમન્યુ

મગયો, ધટોલકય મગયો, કૌપીની પુત્રોનો વધ થયો, અદાગ અશૌહિદી
મેનાનો નાચ થયો, મદાન મદાન આચાર્યો પડ્યા, ચાંદવકુળનો સંદાગ
શો, પણ શ્રીકૃષ્ણ જેવા ને તેના—અવિચલિત, ગંભીર, મહાસાગર.

*

*

*

બગતીય મુદ્દમા સંત્રામભૂમિ પર ધામલ થયેલા હાજરો મુમુર્ષુ યોદ્ધાઓ
લોહીના કીમતમા રોજાષ્ટ્ર ગયા છે અને તેમની વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણની દારૂપ્યમર્તિ
દરેકના માથા પર પોતાનો શીતલ વર્ગ દસ મેલની દૂર છે એવું ચિત્ર
કામ સમર્થ ચિત્રકાર જ્ઞાત્રી આપે ? છેલ્લી ઘડીએ શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન ! એ
અહોમાન્ય જે જમાનાને મળ્યું તે જમાનો ધન્ય છે ! તે વખતના દરિઓએ
‘મંગ્લોન્મુખ રીંગો વીસામો આ મોગવીધર છે’ એના બાવના ગીતો ગાયા હશે !

.

*

*

ભારે સંકટ દેખામ ત્યારે મોખરે રહે અથવા એકલા જ આપું સંકટ
માથે લે, અને ત્યારે રાજ્યરૂઝન કે નામના મળવાના દોષ ત્યારે રાગમાગ
વળતી પેડે પાછળ પાછળ રહે, એ શ્રીકૃષ્ણનો સ્વભાવ ફેટયો ઉદાત્તમધુર છે !
ગોકુળમા જોટલા નક્ષત્રો આલ્યા તેટલા શ્રીકૃષ્ણે પોતે માર્યા યમુનામા
કાગિનાગ આરિને ગ્યો અને તેણે આખા વૃન્દાવનમા ત્રાસ ફેલાવ્યો
ત્યારે પોતાનું શુ થયે તેનો વિચાર ક્યાં વગર શ્રીકૃષ્ણે કદબના જાડ
કુપન્યા સંકટના ધગમા ભૂમકો માર્યો ગોવાગ છોકગઓ બધા બચબીત
થયા ફેટલાક ધન બગી દોડ્યા, ફેટલાક લા ને લા જ મૂઠ બની થબ
જેવા ચોગી ગ્યા મેધને કશું મળ્યું નહિ એકલા શ્રીકૃષ્ણે કાગિ સાથે મુદ્દ
ક્યું, તેને દગવ્યો, નમાવ્યો અને જીવતદાન આપી છોડી દીધો કસવધમા
પણ આગળ અને જગસધના વધમા પણ અગ્રેસર. ન્યા ન્યા સંકટ
ત્યા ત્યા પોતે હાજર

*

*

*

હન્દ્રે પ્રલયમાળો વન્સાદ મોકલ્યો ત્યારે પણ શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન ઉપાડી
પ્રગળતું મળ્યું ક્યું, પણ તેની સાથે પ્રગળે એ પણ ગોધ આપ્યો કે દરેક
માણસ ન્યાટે ગોવર્ધન ઉચ્ચમા મદદ કરે ત્યારે જ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની
આગળી ડગલે રક્ષિત પરમાત્માની પણ પ્રયત્ન તમારો

.

.

જન્માષ્ટમીને દિવસે શ્રીકૃષ્ણ પાસે આપવે શુ માગીયે ? દરેક જલ્ય પોતાની
વૃત્તિ પ્રમાણે માગી લે પાડવગીતામા ભાગતકાલીન પ્રમુખ વ્યક્તિઓએ શ્રીકૃષ્ણ
પાસે શુ શુ માગ્યું હતું તે આપેલું ૬૬ કૃષ્ણ કૃષ્ણની પેરે માગી લે, બહત

બક્તહૃદયથી માગી લે, અભિમાની અભિમાનને છાત્રે એવાં વચનો કાઢે અને પોતાનું પાપ પણ પરમાત્મા પર ટોળી દે. પણ માગવું હોય તો વીરમાતા, ધર્મમાતા, તપસ્વિની કુન્તીએ જે માગી લીધું તે જ માગવું જોઈએ. ભાગવતમાં કુન્તીની પ્રાર્થના બહુ જ સુંદર શબ્દોમાં આપેલી છે. કુન્તી માતા કહે છે, 'હે ભગવન્ ! જેમાં તારૂં શ્રમરણ થાય તે વૈભવ મારે નથી જોઈતો. જેનાથી હમેશાં તારૂં શ્રમરણ રહે, તારૂં ચિન્તન થાય, શરણાગતતા વધે એવી આપત્તિ અમને આપ. ભગવન્ ! અમને આપત્તિ આપ. આપદઃ સન્તુ મઃ શશત્ ! કેમકે

વિપદો નૈવ વિપદઃ સંપદો નૈવ સંપદઃ ।

વિપદિસ્ત્વર્ણં વિષ્ણોઃ સંપન્નારાયણસ્મૃતિઃ ॥

પરમાત્માને બૂલી જવો એ જ ભારે સંકટ અને નારાયણનું અર્પણ શ્રમરણ રહેનું એ જ અંપત્તિ, એ જ વૈભવ, એ જ શ્રેયપ્રેય, એ જ અસાધ્ય, સ્વાસાધ્ય અને સાધ્યાધ્ય.

જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ

દેશની સ્થિતિ વિશે એક જુદા સાધુ જોડે મારે વાતચીત થઈ હતી. વાતચીત દરમિયાન રાજનિષ્ઠા વિશે હું કંઈકે બોલ્યો. સાધુ એકઠમ બોલી ઉઠ્યા, 'અરે, હિન્દુસ્તાનમાં તો જે જ રાજાઓ થયા છે: મયંદાપુરપોતામ શ્રીરામચન્દ્ર અને જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ. હવે આ બેનું જ હિન્દુ લોકો ઉપર તો રાજ્ય ચાલે છે. રાજનિષ્ઠા તો એમની જ પ્રત્યેસંભવે છે. જન્મીન ઉપર કે પૈસા ઉપર રાજ્ય કરનાર ગમે તે હોય, પણ હિન્દુઓનાં હૃદય ઉપર રાજ્ય ચલાવનાર તો આ બે જ છે.' અને એ વાત તદ્દન સાચી લાગી. જન્મન પૂરું કરીને 'રાજા રામચન્દ્ર કી જય' અથવા 'કૃષ્ણચન્દ્ર કી જય' બોલાવીને લોકો ન્યારે જયજયકાર કરે છે ત્યારે જે ભક્તિનો ઉભરો ઉદ્ભવ છે તેની ભક્તિ બીજા કોઈ વિશે ઉત્પન્ન થતી નથી.

શ્રીરામચન્દ્રજીનું જીવન જેટલું ઉદાત્ત છે તેટલું જ સુગમ છે. રામચન્દ્ર એ આપણો આદર્શ પુરુષ—પુરુષોત્તમ છે. સમાજના નીતિનિયમોનું, રિવાજોનું તો પરિપૂર્ણ માલન કરે છે, એટલું જ નહિ પણ કોઈ પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના રાષ્ટ્રાધ્યક્ષને પણ લગ્નવે એવું માન શ્રીરામચન્દ્રને લોકલાગણીને વિશે છે. મારું જીવન સમાજને મારે છે એ નિશ્ચય શ્રીરામચન્દ્રજીમાં દૃઢ છે.

શ્રીકૃષ્ણ પણ પુરુષોત્તમ છે, પણ તે બિન્ન યુગનો પુરુષોત્તમ છે. ન્યારે સમાજબંધારણ આત્મિક ઉન્નતિની આડે આવે ત્યારે તે સમાજબંધને તોડવાં અને નવીન નિયમો ધડવા એ વૃત્તિ શ્રીકૃષ્ણમાં દેખાઈ આવે છે. છતાં શ્રીકૃષ્ણ અરાજક ન હતા. લોકસંમહનું મહત્ત્વ તેઓ સારી પેઠે જાણતા. શ્રીકૃષ્ણે ધર્મને એક નવીન સ્વરૂપ આપ્યું. અને તેથી શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો દરેક પ્રસંગ રહસ્યમય છે. કેઈ વ્યાકરણકાર જેમ એક મોટા સર્વવ્યાપી નિયમ બતાવ્યા પછી તેના અપવાદો એક સૂત્રમાં ગ્રથિત કરે તેમ શ્રીકૃષ્ણે જાણે પોતાના જીવનમાં માનવધર્મના બધા અપવાદો સૂત્રબદ્ધ કર્યા છે. ગોપીઓ સાથેનો અત્યંત શુદ્ધ, પવિત્ર પણ મર્યાદારહિત પ્રેમ, દુરાચારી રાજા મામો હોવા છતાં તેનો વધ, બકેતની પ્રતિજ્ઞા સાચી કરવા પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડીને પણ યુદ્ધમાં સત્ત્વરે વગેરે સર્વ પ્રસંગોમાં તત્ત્વ જાળવવા ખાતર નિયમ-બંધ કર્યાનાં દૃષ્ટાન્ત છે. શ્રીકૃષ્ણે આર્થ જનતાને વધારે અન્તર્મુખ કરી છે, વધારે આત્મપરાયણ કરી છે. ભોગ અને લાગ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ, ઈલેલોક અને પરલોક ઇત્યાદિ સર્વ ક્ષેત્રોનો વિશદ્ધ ધ્યાસરૂપ છે, બધામાં એક જ તત્ત્વ રહેલું છે એમ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. આર્થ જીવન ઉપર વધારેમાં વધારે અસર તો શ્રીકૃષ્ણની જ થઈ છે, છતાં એ અસરનું સ્વરૂપ જેવું છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. જેમ અત્યંત સરળ ભાષામાં લખેલી ભગવદ્ગીતાના અનેક અર્થ કરવામાં આવ્યા છે તેમ કૃષ્ણજીવનમાં રહેલું રહસ્ય પણ વિવિધ રીતે વર્ણવાતું આવ્યું છે. જેમ વાસ્ત્મીકિરામાયણના રામચન્દ્ર અને તુલસીરામાયણના રામચન્દ્ર વચ્ચે મહદન્તર છે, તેમ મહા-ભારતનો શ્રીકૃષ્ણ, ભાગવતનો શ્રીકૃષ્ણ, ગીતગોવિંદનો શ્રીકૃષ્ણ, ચૈતન્ય મહા-પ્રભુનો શ્રીકૃષ્ણ અને તુકારામ જીવાનો શ્રીકૃષ્ણ એક હોવા છતાં બિન્ન છે. હાલના જમાનામાં પણ નવીનચન્દ્ર સેનનો શ્રીકૃષ્ણ બંદિમચન્દ્રના શ્રીકૃષ્ણથી જુદો છે, ગાંધીજીનો શ્રીકૃષ્ણ તિલકના શ્રીકૃષ્ણથી જુદો છે અને અરવિન્દ થાપનો શ્રીકૃષ્ણ તો વળી સૌથી ન્યારો છે. આવા સુલભ અને દુર્લભ, એક અને અનેક, રસિક અને વિરાગી, બંડોર અને લોકસંમહક, પ્રેમજા અને નિષ્કુર, માયાવી અને સરળ, એવા શ્રીકૃષ્ણની જયન્તિ કેવી રીતે ઉજવવી એ નક્કી કરવું મહાકઠણ છે.

શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર તેમના જીવન જેટલું જ વ્યાપક છે. દુનિયાની દરેક સ્થિતિ શ્રીકૃષ્ણે ભોગવી છે, દરેક સ્થિતિને માટે શ્રીકૃષ્ણે આદર્શ બતાવેલો છે. શ્રીકૃષ્ણનું બાલપણ અતિ રમ્ય છે. ગાયો અને વાછરડાં ઉપરનો તેમનો પ્રેમ, વનમાલાઓનો તેમનો શોખ, મેરલીનો મોહ, બાલમિત્રો પરનો તેમનો સ્નેહ, મધ્વવિદ્યા વિષેનો તેમનો રસ, બધા અદ્વિત અને અનુકરણીય છે.

નાનાં છોકરાંઓ જરૂર તેનું અનુકરણ કરે. સુદામાનું ચરિત્ર ધ્યાનમાં લઇને જન્માટીની દિવસે આપણે આપણા દર રહેતા મિત્રોને બે દિવસ સાથે રહેવા માટે શ્રીકૃષ્ણનું ગુણગાન કરીને રમવા માટે બોલાવીએ તો તે બહુ જ ઉચિત ગણાશે.

શ્રીકૃષ્ણના મનમાં મોટા કે નાના, ગરીબ કે તવંગર, માની કે અમાની રૂપાળો કે વરવો કોઈ જાતનો ભેદ ન હતો. ગાયો ચારવા જાય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સહુ સાથીઓને કહેતા કે દરેક જણે ધરમાંથી પોતપોતાનું ખાવાનું લેતા આવવું. પછી તેઓ બધા મળીને બધાનું ખાવાનું ભેગું કરીને પ્રેમથી વનમોજન કરતા. આજે પણ આપણે એક નિસાળના વિદ્યાર્થીઓ, એક ઔદિસમાં કામ કરનારાઓ, એક મીલના મજૂરો, એક ક્લષ્ણમાં રમનારાઓ ભેગા થઇને પોતપોતાને ઘેરથી ખાવાનું લઇને સહેર કે ગામડાની બહાર કોઈ વાવ-ઉપર કે નદીને કિંદે, ઝાડ નીચે વાતો કરતા અને ખાતા, રમતા કે બેસીને જીવન કરતા દિવસ ગાળીએ એમાં કશુંયે ખોટું નથી. માત્ર આ વન-મોજનમાં લાકુ, બજાયાં કે ચેવડો ન ચાલે. કૃષ્ણાટીની દિવસે મુખ્ય આહાર તો ગોરસનો જ હોય. દૂધ, દહીં, માખણ અને દંદમૂળ ફળ એ જ આહાર તે દિવસને માટે યોગ્ય છે. ધર્મસંશોધક જગદ્ગુરુનો જે દિવસે જન્મ થયો તે દિવસે છોકરાંઓ આવી સાત્ત્વિક આહાર કરે. મોટેરાં ઉપવાસ કરે. ઉપવાસની પ્રાચીન પ્રથા છોડવી ન જોઇએ. એમાં ઉંડું રહસ્ય રહેલું છે. ઉપવાસથી મન અન્તઃકૃષ્ણ થાય છે, દૃષ્ટિ નિર્મળ થાય છે, શરીર હલકું રહે છે. વારંવાર ઉપવાસ કરવાની ટેવ હોય તો ઉપવાસને દિવસે મન વધારે પ્રસન્ન રહે છે એવો અનુભવ મળ્યો છે. ઉપવાસથી વાસના શુદ્ધ થાય છે. શરીરમાં દોષ ન હોય તો ઉપવાસ કરવાથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે અને ધર્મનાં ઉંડામાં ઉંડા તત્ત્વો સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપવાસ કરીને, શુદ્ધિયોગ હોય તો ધર્મ-તત્ત્વનું ચિન્તન કરવું અને તેટલી શક્તિ ન હોય તેણે શ્રદ્ધાવાન લોકો જોડે ધર્મ-ચર્ચા કરવી. તે પણ ન બની શકે તો ગીતાનું પાઠાયણ કરવું, નામસંકીર્તન, બજન વગેરે કરવાં, સાત્ત્વિક સંગીત સાથે બજનો ગાવાં. ઉપવાસને દિવસે બ્યવહારનાં કામો બનતાં સુધી ઓછાં કરી નાખવાં, પણ નવસરનો સમય આજસ, નિદ્રા કે વ્યસનમાં ન ગાળવો. ઘણીવાર આપણને સુંદર સુંદર ધાર્મિક વચનો, બજનો, પદો જડી આવે છે, પણ તે લખી ફાંટવાનો આપણને સમય નથી મળતો. આ દિવસે તે લખવામાં સમય ગાળવો એ ઠીક ગણાય.

સાર્વજનિક કાર્ય-કરવાની શક્તિ જેમનામાં હોય તેમને માટે ગોપાલના જન્મોત્સવને દિવસે ગોલક્ષ્ણની લીલચાલ કરવી એના કરતાં ઉત્તમ વસ્તુ કંઈ હોઈ શકે ? શ્રીકૃષ્ણના સાથીઓને જોઈલું દૂધ અને ઘી મળતું તેટલું દૂધ

અને ધી ન્યા સુધી આપણા હોકરઓને ન મળે ત્યા સુધી આપણે કૃષ્ણ જન્મોત્સવ હીક ઉજવ્યો ન જ ગણાય. શ્રીકૃષ્ણ અપ્રતિમ મધ્ય હતો, ગૃહસ્થ-શ્રમમાં મહીને પ્રાણચર્ય પાળતા હતા, શ્રીકૃષ્ણ દીર્ઘાયુ હતા, માટે જ દરેક અખાડામાં જન્મોત્સવ ઉજવવો જોઈએ અને શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો આ બૂલાધ ગયેલો ભાગ શ્રી પાછો સભારવો જોઈએ. જેઓ પાકિત્યમાં જ જીવન વ્યતીત કરના માગના હોય તેમને માટે સગ્ગમાં સરસ કામ એ હોઈ શકે કે જેમ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ આપેલો છે તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે બિન્ન બિન્ન પ્રસંગે કાઢેલા ઉદ્દગારો મહાભારતમાંથી કે ભાગવતમાંથી, વિષ્ણુપુરાણ-માંથી કે હરિવંશમાંથી જેટલા મળી આવે તેટલા બધા એકત્ર કરવા. એવા ઉદ્દગારો અને શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રને અનુસારે ગીતાજીનો અર્થ ખેસાડવો અને આ મહાન જગદગુરુનું તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy of Life) શુ હવે, એમનું રાજકારણ કેવું હતું તે નક્કી કરીને પ્રજાની આગળ મુકવું.

શ્રીઓ જન્મભૂમીના દિવંમ કેની રીતે ઉજવે એ બહુ નાજુક પ્રશ્ન છે. ભક્તિના અતિરેકનું સ્વરૂપ પોતાના ભક્તિસૂત્રમાં નાગદે વર્ણવેલું છે, તે ઉપરથી મનોવૃત્તિને ગોપી કંપીને પરબદ્ધ પરપુરુષ ઉપ-તેઓ કેટલી આરાધક હતી એનું વર્ણન કેટલાક કવિઓએ એમણે બહુ કથું છે કે શ્રીકૃષ્ણના જીવનનું પરિપૂર્ણ રહસ્ય પ્રજા લગભગ ભૂલી ગઈ છે શ્રીકૃષ્ણને ગોપીજનવંદન કહ્યા છે શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓ વચ્ચેનો પ્રેમ કેટલો વિશુદ્ધ અને આધ્યાત્મિક બની ગયો હતો તેની કંપના જે હૃદયમાં આવી શકતી નથી તેઓએ કા તો કૃષ્ણને ઉતારી પાશો છે અથવા તે પ્રેમનું વર્ણન કરનાર કવિઓને હવડી વૃત્તિ વાળા ને અમલવાદી ગણી કાઢ્યા છે કૃષ્ણગોપી વચ્ચેનો પ્રેમ વર્ણવવામાં કવિઓએ ભૂલ કરી નથી એમ મારે કહેવું નથી હું તો એમ જ માનું છું કે સમાજની સ્થિતિ જોઈને કવિઓએ વધારે સાવચેતીથી તે પ્રેમનું વર્ણન કરવું ધરતું હતું મુસલમાની ધર્મમાં સુશી પત્નિના મસ્ત કવિઓને અને ફકીરોને સુસ્ત મુસલમાન ગગ્ગઓ સળ કળા ત્યારે કહેતા કે આ સાધુઓ જે કહે છે તે ખોટું નથી, પણ અનાધિકારી સમાજમાં આવી રીતે ગૃહસ્થમય વસ્તુઓ મુકીને તેઓ સમાજને નુકસાન પહોંચાડે છે અને તેથી જ તેઓ શિક્ષાને પાત્ર છે ગોપીઓનો પ્રેમ આપણે સમજી શકતા નથી એટલા માટે હાલની આપણી નીતિની કંપનાઓને પમદ પડે એવું સ્વરૂપ તે પ્રેમને આપવાની પણ જરૂર નથી મીચબાધએ ગોપીઓનો પ્રેમ કેવો હતો તે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે જ્યારે જ્યારે ધર્મ ઉપરથી લોકોની શ્રદ્ધા ઉઠી જાય છે ત્યારે ત્યારે ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા ફરી સ્થિર કરવા માટે મુક્તા પુરુષો આ દુનિયામાં અવતાર લે છે અને પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવ પરથી અને જીવન પરથી લોકોમાં ધર્મ વિશે શ્રદ્ધા-ઉપજાવે છે તે જ પ્રમાણે

ગોપીઓની શુદ્ધ ભક્તિ વિશે જ્યારે લોકોમાં અથવા ઉત્પત્ત યદ્ય ત્યારે ગોપીમાંથી એક—વખતે રાધાજીએ—મીરાનો અવતાર લઈ પ્રેમધર્મસંસ્થાપના કરી. જો આપણે ધન્ય અને ભક્ત વચ્ચેના આ અનિર્વચનીય પ્રેમ-સંબંધ સ્પષ્ટ કરી શકીએ તો તો ગોપીના પ્રેમનાં અથવા વિરહનાં ખટો ગાવામાં હું કરી શકી જોતો નથી. મીરાનો ત્યાગ આપણાથી ન જ થઈ શકે. જમાનો ખરાબ આવ્યો છે એટલા માટે શું મીરાંબાઈને આપણે બૂલી જાયો ? શ્રીકૃષ્ણ સાથે ફક્ત ગોપીઓને જ સંબંધ હતો એમ નથી. મરોઢા બાલકૃષ્ણને પૂજતી. કુન્તી પાર્થસારથીને પૂજતી. સુમદા અને ડ્રૌપદી કૃષ્ણને બન્ધુરૂપે પૂજતાં. શ્રીકૃષ્ણનું સંપૂર્ણ જીવન આપણી સ્ત્રીઓ આગળ મુકવું જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ કેટલા સંયમી હતા, કેટલા નીતિય હતા, કેટલા ધર્મનિષ્ઠ હતા તે બધું સ્ત્રીઓ આગળ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ, અને પછી જ ગોપીપ્રેમનો આદર્શ તેમની આગળ મુકવો જોઈએ. પ્રેમ અને મોહ વચ્ચે સ્વર્ગ નરક જેટલો જ ભેદ છે તે સ્પષ્ટ કરી બતાવવો જોઈએ. રાસલીલામાં ગોપીઓના મનમાં મલિન ઠરપના આવતાં વાર શ્રીકૃષ્ણ—અસંખ્યરૂપ ધારી શ્રીકૃષ્ણ એકદમ અદરમ થયા, ગોપીઓનું મન પવિત્ર થયું ત્યારે જ તેઓ ફરી પ્રગટ થયા, એવો સુન્દર પ્રસંગ પુરાણોમાં વર્ણવેલો છે તેનું સ્વસ્થ દરેક જણે જાણવું જોઈએ. તે સ્વસ્થ કોઈ પણ માણસથી જુદું રાખવામાં સલામતી નથી. અરધા જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા દોષો કાઢી નાખવાને ઉપાય સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે, અજ્ઞાન નથી. પ્રેમને આપણે એના શુદ્ધ રસને દોરવો જોઈએ. પ્રેમ દબાવ્યો દબાવો નથી, પણ દબાવવા જતાં વિકૃત થઈ જાય છે.

જન્માદ્યમીને દિવસે આપણે મુદામાચરિત્ર ગાઈએ, શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને કરેલો ઉપદેશ ગાઈએ, ઉદ્ધવ જોડે શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને મોકલેલો સન્દેશ ગાઈએ, ગીતાજીનું સ્વસ્થ સમજીએ, રાસ રમીએ, ગરબીઓ ગાઈએ, અને ઉપવાસ કરી શુદ્ધ વૃત્તિથી તેની અંદર રહેલું સ્વસ્થ સમજીએ.

જન્માદ્યમીને દિવસે જો આપણે ગાયત્રી પૂજા કરીએ તો તેમાં કેશું ખોટું નથી. ગાયત્રી પૂજા કરવામાં પશુને આપણે પરમેશ્વર નથી ગણતા, પણ તે પૂજા દ્વારા પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરીએ છીએ. નદીની પૂજા, તુળસીની પૂજા, ગાયત્રી પૂજા બરાબર સમજીને જો આપણે કરશું તો તેથી અન્તઃકરણની ભારેમા ભારે ઝળવણી મળશે, રસવૃત્તિ ખીલશે અને હૃદય પવિત્ર થશે. દરેક પૂજનમાં સરખો ભાવ નથી રહેલો. પૂજા કૃતજ્ઞતાથી થઈ શકે છે, વફાદારીને લીધે થઈ શકે છે, પ્રેમને લીધે થઈ શકે છે, આદરજીવિથી થઈ શકે છે, ભક્તિથી થઈ શકે છે, આત્મનિવેદનવૃત્તિથી થઈ શકે છે અથવા સ્વસ્થરૂપાવસંધાનથી થઈ શકે છે. આમ જોતાં ગાયત્રી પૂજા કરવામાં એકેશ્વરવાદી કે નિરીશ્વરવાદીને પણ વધો ન હોવો જોઈએ. નિરીશ્વરવાદી આગરસ કોમ્પ

ક્યાં માનવભૂતિનું પૂતળું બનાવીને તેની પૂજા નેહોતો કરતો ? શ્રાવણ મહિનામાં ઘણીખરી ગાયો વીઆય છે. ધરતી નાની નાની ઊકરીઓ ને કૃતગતાથી ગાય અને આમતેમ કુદતાં નમણું નાનકડું વાછરડાંની હરિદ્રા-કુંકુમથી પૂજા કરે તો કેટલી પ્રેમવૃત્તિ જાગૃત થાય ! કન્યાશાળાઓમાં અનેક રીતે કૃષ્ણજયન્તિ ઉજવી શકાય. ધરતી અંદર જમીન ઉત્તમ રીતે લીંપીને સફેદ પત્થરના લોટથી તેની ઉપર સાથીઆ પૂરવાની હરિદ્રાઈ કરાવી શકાય. ઊકરીઓ ગરખીઓ ગાય, રાસ રમે, કૃષ્ણજયનના જુદા જુદા પ્રસંગોનું ગદ્ય અને પદ્યમાં વર્ણન કરે, ઘેરથી ફલાહાર લાવીને નિશાળમાં સહુ મળીને ખાય. તે દિવસે નિશાળની ઊકરીઓને પોતાની સહીયરોને પણ સાથે લાવવાની છૂટ હોય તો વધારે આનન્દ આવશે અને વધારે કન્યાઓ શિક્ષણ તરફ આકર્ષશે. ધાર્મિક શિક્ષણને જો પરિણામદાયી કરવું હોય તો નિશાળને દરેક તહેવારને પ્રસંગે મન્દિરનું સ્વરૂપ આપવું જોઈએ. જો આપણે મૂર્તિપૂજાથી બંદી ન ગયા હોઈએ તો જન્મભૂમીને દિવસે નિશાળમાં પાસે બાંધીને હાલરડાં ગાઈએ. આમાં કન્યાઓની માતાઓ પણ જરૂર ભાગ લેશે.

આજે કન્યાશાળાઓ સમાજનું અંગ બનેલી નથી, કન્યાશાળાઓએ સમાજમાં જડ ધાલી નથી, અને તેથી કન્યાશાળા ચલાવનાર ઉત્સાહી દેશસેવકોને અર્ધાધિક શ્રમ નિષ્ફળ જાય છે. જન્મભૂમી જેવા તહેવારો ઉજવવામાં સમાજની બધી સ્ત્રીઓ જો ભાગ લેતી ચર્ચા જાય તો શિક્ષણ જેતજેતામાં સફળ થશે, શિક્ષણનો લાભ નિશાળમાં બહુનારી કન્યાઓને જ નહિ પણ આખા સમાજને મળશે અને આપણે શિક્ષણનું જે પવિત્ર કાર્ય કરીએ છીએ તેના ઉપર કૃષ્ણપરમાત્માની અમીદદિ વરસશે.

નવરાત્રિ

મહિપાસુર સાત્રાજ્યવાદી હતો. સૂર્ય, ઇન્દ્ર, આર્ય, પવન, ચન્દ્ર, યમ, વરણ વગેરે બધા દેવોનો અધિકાર તે પોતે જ ચલાવતો હતો. સ્વર્ગના દેવોને તેણે બૂલોકની પ્રજા બનાવ્યા હતા. કોઈને પોતાને સ્થાને સલામતી લાગતી ન હતી. દેવો પરમાત્મા પાસે ગયા. પરમાત્માએ સૃષ્ટિની જે વ્યવસ્થા કરી હતી તે મહિપાસુરે કેટલી બગાડી નાખી છે એ બધું કહી સંભળાવ્યું. બધું સાંભળી વિષ્ણુ, ધ્વજા, શંકર વગેરે સર્વ દેવોનાં શરીરમંથી પુણ્યપ્રકોપ હાલ્યો અને તેની એક દૈવી શક્તિમૂર્તિ નિર્માણ ચર્ચા સર્વ દેવોએ આ

સર્વદેવમયી શક્તિને પોતાં પોતાનાં આયુધની શક્તિથી મંડિત કરી અને પછી આ દેવી શક્તિ અને મહિષાસુરની આસુરી શક્તિ વચ્ચે બીપણ્ય યુદ્ધ જામ્યું. કેટલાં વરસ સુધી ચાલ્યું તે કોણ કહી શકે? પણ આશ્વિન માસની શુક્લ પ્રતિપદાથી દશમી સુધી એ યુદ્ધ ચાલ્યું એમ મનાય છે અને તે પ્રમાણે દેવી શક્તિના વિજયનો નવરાત્રિનો ઉત્સવ આપણે ઉજવીએ છીએ.

દેવી શક્તિ એ પરમા વિદ્યા છે, બ્રહ્મવિદ્યા છે, આત્મતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ અને શિવતત્ત્વનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આ શક્તિ ઘટ પ્રતિ શુભંકરી છે, અહિતેષુ લાક્ષ્મી છે; વેરી પ્રત્યે પણ તે દયા પ્રગટ કરે છે. સ્થ લોકોનો ખમખ સ્વભાવ શાન્ત પાડે એ જ આ દેવી શક્તિનું શીલ છે. 'દુર્વૃત્તવૃત્તશમનં તવ દેવિ કીલ્મ' ।

અસુરો આ શક્તિને ન સમજી શક્યા. ભક્તો જ્યારે દેવી શક્તિની જય બોલવા લાગ્યા ત્યારે અસુરો મૂઝાઈ જઈ 'અરે આ શું? આ શું?' એવી ચીસો પાડવા લાગ્યા. આખરે અસુરોનો રાજા પોતે જ લડવા લાગ્યો. તેણે અનેક જાતની નીતિ ચલાવી, અનેક રૂપો ધારણ કર્યા, પણ આખરે નિષેવદેવગણશક્તિસમૂહમર્તિ નો જ વિજય થયો. પવન અનુકૂળ વાત લાગ્યો, પરસાદે ભૂમિને સંજલા સુકલા કરી નાખી, દિશાઓ પ્રસન્ન થઈ અને ભક્તો દેવીનું મંગળ ગાવા લાગ્યા. દેવીએ ભક્તોને આશ્વાસન આપ્યું કે આવી જ રીતે કરી જ્યારે જ્યારે આસુરી લોકોને લીધે ત્રાસ ફેલાશે ત્યારે હું પોતે અવતાર ધારણ કરી દુષ્ટતાનો નાશ કરીશ.

એ મહિષાસુર દરેક માણસના હૃદયમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા મથે છે અને તે તે વખતે દેવી શક્તિને તેનાં બધાં સ્વરૂપો એજાળવી તેનો સમૂળો નાશ કરવો પડે છે. દરેક હૃદયમાં આ યુદ્ધ કેટલાં વરસ સુધી ચાલે છે એ દરેક જણ પોતાનું અંતર તપાસી જાણી શકે છે. નવરાત્રિના દિવસોમાં હૃદયમાં અર્પક દીપ પ્રગળી આપણે તે દેવી શક્તિની આરાધના કરવી જોઈએ, કેમકે જ્યારે તે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે તે દેવી શક્તિ જ આપણને મોક્ષ આપી દે છે.

સૈવા પ્રવચ્ના વરદા નૃણાં ભવતિ મુકયે ।

વિજંયાદશમી

આમાંમાં મોગલ સમયની જે પ્રમાણે છે તેમાં એક વિશેષતા એ છે કે તેનો નીચલો મજલો લાલ પત્થરનો હોય છે અને ઉપરનો સફેદ પત્થરનો.

લાત પત્થરનું કામ જાહેરાતીગના વખતનું અને સફેદ પત્થરનું શાહજહાના વખતનું. દરેક ઇમારતમા આવેા કાગકમનો ઇતિહાસ વર્ણુબેદથી સ્પષ્ટ જ દેખાય છે

મોઘ પણ જૂના મોગ શહેરમા જૂની વસ્તી ને નવી વસ્તી પામે પામે આવેલી હોય છે વસ્તીનામડ ઉપર પડ બાજેવા દેખાય છે

બાપાની કહેવતોમા પણ બિજ ભજ કાગનો ઇતિહાસ સમાયેલો હોય છે આપણે ધરમા જમીન પર જે લાદીઓ જડીયે છીયે તે એક પત્થર જેવી દેખાય છે, પણ તેમા દરેક પડમા ઁટલાયે વસ્તોનું અન્તર હોય છે. નદીને કડિ દરેક જે કાપના થય એક ઉપર એક જામે છે તેનો જ આખરે એક પત્થર બની જાય છે

દરોરાનો તહેવાર પણ એક જ તહેવાર હોવા છતાં બિજકાલીન બિજ પડોનો બનેલો છે દરોરાના તહેવાર સાથે અમખ્ય યુગોના અમખ્ય પ્રકારના આર્ય પુરુષાર્થનો નિન્ન્ય સમાયેલો છે

માણુસ માણુમ વચ્ચેની લડાઈ જેટલી મહત્વની છે તેટલી જ અથવા તેના કગતારે વધારે મહત્વની લડાઈ માણુસ અને કુદરત વચ્ચેની છે. માણુસનો કુદગ્ત ઉપગ્રો મોટામા મોટો વિજય તે ખેતી છે ખેડેલી જમીનમા નવ જાતનું ધાન્ય વાની કૃત્રિમ જળનું સિચન કરી તેમાથી પોતાની આન્નવિકા અને બવિધના સમઠ જેટલું અનાજ જે દિવમે માણુસ મેળવી શકેો તે દિવમ માણુસને માટે બારેમા બારે વિજયનો હતો તે દિવસનું સ્મરણ હમેશા તાણુ રાખવું એ કૃષિપ્રધાન આર્ય લોકોનું પ્રથમ કર્તવ્ય હતું

વીસમી મદી એ બૌતિક અને યાન્ત્રિક શોબોની સદી ગણાય છે, અને તે યોગ્ય છે પણ મનુષ્યપ્રાણીની હસ્તી અને સસ્કૃતિને માટે જે મહાન શોધો કારણરૂપ થઈ છે તે બધી આધયુગમા જ થઈ છે જમીન ખેડવાની કળા, સૂતર કાતવાની ખ્યા દેવતા સળગાવવાની કળા અને માદીમાથી પાકો વડો ધડનાની કળા—આ ચાર કળા માનવી સસ્કૃતિના આધારસ્તભરૂપ છે આ ચારે કળાનો ઉપયોગ કરીને વિજ્યાદશમીને દિવમે આપણે કૃષિ મહોત્સવ ઉપજની કાઢ્યો છે

નાનપણનો મારી સ્મૃતિમા રહેલો પટેલો નવગર્જિતો ઉત્સવ હજી મને સામરે છે પ્રતિપદાને દિવમે ચહેરની બહાર જઈ ખેતરેમાથી સરસમા સરસ કાળી માની માગ બાઈ વડ આન્યા હુ પોતે નવ ધાન્યની ચાદી લઈ તેમાથી ધરમા જેટલા ન મન્યા તેટલા મારા નાનાને ત્યાથી લઈ આવ્યો મારી દાદીએ નાનકડા ધનુષ વતી ૩ પીજ તેની હડ આગળની દીવેટ તૈયાગ કરી મારી બાએ સૂતર કાતી (રેદીયા ઉપર નહિ, પણ લોટા ઉપર) તે સૂતરની

એક હજાર નાનકડી વાટો બનાવી બજારમાંથી નાળિયેર અને પચરત્ન તું લઈ
 આણ્યો. પચરત્નમાં સોનું, મોતી, હીરો, પરવાળું અને લીલમ હતા. આ પચરત્નનો
 આકાર બહુ જ નાનો હતો. મારી મત્રીજીએ બગીચામાંથી ફૂલો અને જાતજાતના
 પાદડા બેગા કર્યા હતા. પિતાશ્રીએ ન્હાઈને ગાયના ઊણ્થી લીધેલી જમીન
 ઉપર પેલી કાળી માટી પાથરી એના સુંદર ચોરસ આકાર બનાવ્યા. આ અમારું
 ખેતર આની વચ્ચેવચ્ચે એક લોટો મુકી દીધો. આ લોટામાં પાણી ભરેલું
 હતું. અદર આખી સોપારી, દક્ષિણ, પચરત્ન વગેરે વસ્તુઓ નાખેલી હતી
 ઉપર આબાના ઝાડની એક નાની પાચ પાદડા વાળી ડાળી રાખી તેના ઉપર
 એક નાળિયેર મુકેલું હતું. સુંદર ઘાટ વાળા લોટામાંથી બહાર નીકળતા કેરીના
 લીલાંભ પાચ પાદડા અને તેના ઉપર શિખરજીના નાળિયેરનો આકાર ભેંઈ હતું.
 ખુશ ખુશ થઈ ગયો. પૂજાની તૈયારી થઈ ત્યારે ખેતરમાં નવ ધાન્ય વાવ
 વામાં આવ્યા. તેના ઉપર પાણી ઊટવામાં આવ્યું. વચ્ચે મુકેલા ઘટની ચદન,
 કેસર અને કંકુથી પૂજા કરવામાં આવી. આ ધન ઉપર એક પુ પમાળા
 દીગાડવામાં આવી. યથાવિધિ સાગ્યોદ્દેશોપચાર પૂજા થઈ હઈ આગળ
 વાટ વાળો દીવો સળગાવવામાં આવ્યો. પછી આરતી થઈ અને ઘરમાં સૌ
 કહેવા લાગ્યા કે આજે અમારે ત્યાં નવગરની ઘટસ્થાપના થઈ છે. પેલો
 નન્દાદીપ નવ દિવસ સુધી બગતો ગખવાનો હતો. વચમાં દોલનાઈ જાય તો
 મહાઅશુભ બીજો દિવસે પૂજામાં બે પુષ્પમાળા દીગાડવામાં આવી ત્રીજો
 દિવસે ત્રણ એમ માળા વધતી ગઈ ઉપર માળાઓ વધી અને ત્રીજે ખેતરમાંથી
 અકુર ફૂટી નીકળ્યા. કેટલાક અકુર તો પોતાના હોતરાની ઊગી બનાવીને
 બહાર નીકળ્યા હતા. અમને રોજ મિષ્ટાન્ન મળતું, પણ પિતાશ્રી એક જ
 વખત જમતા અને આખો દિવસ અબોગીલું પહેરીને પેલો નન્દાદીપ
 સાચવતા વાટ ભૂં નહિ, તેલ ખૂટે નહિ અને દીવો હોલનાય નહિ એની
 સમાજ રાખવી પડતી રાત્રે પણ બે ચાર વાગે હોત તેલ પૂરું, બહુ જ
 સમાજમાં ઉપર બાંહેલી મેસ બબેગી વગેરે કામો કરવા પડતા.

નવ ધાન્યના અકુર પૂરેપૂર્ણ ફૂગી નીકળ્યા તે વખતની ખેતરની ગોના
 અવશુનીય હતી. કેટલાક ધાન્ય વહેલા ઉગ્યા, કેટલાક મોગ વહેલા કોળ્યું
 છે તે મોડા કોળ્યું છે એ હું બગબગ ધ્યાનમાં રાખતો. બધા અકુર સાચ સંરક્ષ
 હતા, કેમકે નવરાત્રનું આ ખેતર ધનની અદર હતું, અને અજવાળા રંગ
 લીલો રંગ આવે નહિ. પછી પિતાશ્રી ખેતર ઉપર હાથરતું પાણી ઊટવા
 લાગ્યા. મેં પૂછ્યું, ‘હાથરતું પાણી કેમ ઊટાશે ?’ ‘હજેલું અનાજ સોના
 જેવું દેખાય એટલા માટે’.

સાતમે દિવસે સગરવળીનું આવાહન થયું. ઘરમાં જોડેલી ધાર્મિક અને

સમૃદ્ધ ચોપડીઓ હતી તે બધી એક રંગીન પાટલા ઉપર મુદ્રી અને તેમની પૂજન કરી. અમને બહુનામાથી રગ્ન મળી. આને અનધ્યાય કહે છે. સરસ્વતી તું આવાહન, પૂજન અને વિસર્જન એટલું ત્રણ દિવસમા થયું નવમે દિવસે ખંડપૂજન થયું. ખંડપૂજન એટલે શસ્ત્રાસ્ત્રની પૂજન. હાથીધોડા જેવા યુદ્ધોપ-ગોળી પશુઓની પણ પૂજન કરવામા આવી. આ રીતે નવરાત્ર પૂરી થઇ અને દશમે દિવસે દશેરા આવ્યા. દશેરાને દિવસે દોમ, બલિદાન અને સીમોદ્ધવન એ મુખ્ય વિધિ હતા. વિદ્યાગંબેના પણ તે દિવસ હતો.

વિન્યાદશમીના તહેવારમા ચાતુર્ધર્મ એકત્ર થયેલુ દેખાય છે બ્રાહ્મણોના મન્વતીપૂજન અને વિદ્યાગંબ, ક્ષત્રિયોના શસ્ત્રપૂજન, અથપૂજન અને સીમો-દનન; અને વૈશ્યોની ખેતી, એ ત્રણે આ તહેવારમા એકત્રિત થાય છે. અને ન્યા આગલી બારે પ્રવૃત્તિ દોમ ત્યા નૂત્રોની પરિચર્યા તો સમાપ્ત છે જ. ગામડાના લોકો નવગનના અનાજના સોના જેવા જવાન તોડી પાપડીમા ખોસી દે છે અને સુંદર પોસાક પહેરી વાજતેગાજતે સીમોદ્ધવન કરવા જાય છે ત્યારે જતણે આખા દેશનું પૌરુષ પગક્રમ દાખવવા બહાર નીકળ્યું દોમ એવું દૃશ્ય બની રહે છે.

દશેરાના ઉત્સવ જેમ કૃષિપ્રધાન છે તેમ ક્ષાત્ર મહોત્સવ પણ છે બાકાના મંનિકેને મન્યાની પેઠે લગ્નવાની પદ્ધતિ જ્યારે ન હતી ત્યારે ક્ષાત્રતેજ અને ગજતેજ ખેડૂત લોકોમા જ કેળવાતા ખેડૂત એટલે ક્ષેત્રપતિ—ક્ષત્રિય. આખું વગ્મ ભૂમિમાતાની જે સેવા કરે તે જ પ્રસંગ પડયે તેનું નક્ષત્ર પણ કરે. નદી, નાળા, પહાડ, ટેકરી સાથે જેનો દિવસરાત્ર સબન્ધ છે, ઘોડા મગદ જેવા પશુઓને જે કેળવી શકે છે, અનેક મજૂરોને જે આગ્રવિકા આપી શકે છે અને આખા સમાજને જે ખરડાવે છે તેની અદર ગજત્વના મવા ગુણો કેળવાય એમા આશ્ચર્ય શું ? ગજન તે જ ખેડૂત અને ખેડૂત તે જ ગજન.

આવી ગિયતિ હોવાથી કૃષિનો તહેવાર ક્ષાત્ર તહેવાર થઇ ગયો એમા અંતિહાસિક ઔચિત્ય પૂરેપૂરું છે ક્ષત્રિયોનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો અવદેશરક્ષણ જ છે પણ ધણીવાર શત્રુ સ્વદેશમા ઘુસી દેશમા ખરાબી કરે એના પહેલા જ તેનો કુદ હેતુ કળી જઈ પોતે જ સીમોદ્ધવન કરી—પોતાની સીમ એટલે સગદદ ઓળગી શત્રુના જ દેશમા લગાઈ લઈ જતી એ સલાહભરેલું અને વીરચિત દોમ છે.

રહેજ વિચાર કરતા જણાઇ આવજે કે આ સીમોદ્ધવન પાછળ સામાન્યવૃત્તિ રહેલી છે. પોતાની સરહદ ઓળગી બીજે દેશ તાબે કરવો, ત્યાંથી ધનમાન્ય ભૂટીને લઇ આવવું એમા ધર્મશુદ્ધિ કરતા મહત્વાકાંક્ષાનો

અંશ વધારે છે. આથી રીતે લૂંટીને આણેલું સોનું પરાક્રમી પુરુષો પોતાની પાસે જ રાખે તો વર્તમાન યુગના ક્ષત્રપ્રકોપ (Militarism) સાથે વૈવપ્રકોપ (Industrialism) ના મેળાપની ભયંકર સ્થિતિ હોવી ચાલ. પ્રભુત્વ અને ધનિત્વ ન્યાં એક જ છે ત્યાં સેતાનને જીતું આમન્યજી દરવાની જરૂર રહેતી નથી. એટલા માટે જ દશેરાને દિવસે લૂંટી આણેલા સોનાને બધા સ્વર્ણપોષાં વહેંચી નાંખવું એ તે દિવસનો મદસ્તનો ધાર્મિક વિધિ નહીં હરેલો છે.*

સુવર્ણ વહેંચી નાંખવાના આ રિવાજનો સંબંધ સ્થુવંશના રાજા સ્થુ સાથે જોડાયેલો છે.

સ્થુ રાજાએ વધજિત્ત યજ્ઞ ક્યો. સમુદ્રવજ્રપાદિત પૃથ્વી હોવા પછી સર્વસ્વ દાન કરી દેવું એનું નામ વિધજિત્ત યજ્ઞ. આવો વધજિત્ત યજ્ઞ સ્થુ રાજાએ પૂરો. ક્યો ત્યારપછી એની પાસે વરતન્તુ ઋષિનો શિષ્ય વિદ્વાન તેજસ્વી કૌતસ આવી પહોંચ્યો. કૌતસે ગુરુ પાસેથી ચૌદે વિધાઓ અદ્યજી કરી હતી તેની દક્ષિણા તરીકે ચૌદ કોટિ સુવર્ણમુદ્રા ગુરુને આપવાની તેની ધારણા હતી. પણ સર્વસ્વનું દાન ક્ય પછી રહેલા માટીના વાસણથી જ રાજાને આદરણિય હરતો. જોઈ કૌતસે રાજા પાસે કંઈ પણ માગવાનો વિચાર માડી વાળ્યો. રાજાને આશીર્વાદ આપી તે જવા લાગ્યો. સ્થુએ આમ્રહૂર્વક તેને રાહી રાખ્યો અને બીજો દિવસે સ્વર્ગ ઉપર ચડાઈ કરી ઇન્દ્ર અને કુબેર પાસેથી ધન લાવવાની ગોઠવણ કરી. સ્થુરાજ ચક્રવર્તી હતો તેથી ઇન્દ્ર અને કુબેર પણ તેના ખંડીઆ રાજા હતા. બ્રાહ્મણને દાન કરવા સાર તેમની પાસેથી હર ઉધરાવતાં સંક્રોચ શાનો ? સ્થુરાજની ચડાઈની વાત સાંભળી દેવો હરી ગયા. તેમણે એક રાત્રીના ઝાડ ઉપર સુવર્ણમુદ્રાની થણિ

* 'ક્ષત્રપ્રકોપ' અને 'વિદ્પ્રકોપ' એ બે નવાં નામોની સાર્થકતા માટે સિદ્ધ કરવી જોઈએ. આદ્યર્વર્ણનું સમતોલન અથવા સામંજસ્ય એ તો સમાજસારીની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. સમાજને માટે આ ચારે વર્ણની જરૂર સ્વીકારાયેલી છે. બંધિના સારીરમાં જોમ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુઓ પ્રમાણસર હોય ત્યારે જ સારીર નીરોગી રહે છે તેમ સમાજસારીમાં આદ્યર્વર્ણ પ્રમાણસર હોવું જોઈએ. સારીરમાં પિત્તનું પ્રાબલ્ય વધે તો તેને પિત્તપ્રકોપ કહે છે અને તેથી આયુર્ સારીર બચી નય છે. એ જ પ્રમાણે વાતપ્રકોપ અને કફપ્રકોપ વિષે. સમાજસારીરમાં જ્ઞાતવર્ગનો અતિરેક વર્ધે નય અથવા પ્રાબલ્ય વર્ધે નય ત્યારે તે સ્થિતિને ક્ષત્રપ્રકોપ કહેવો એ જ યોગ્ય છે. એ જ પ્રમાણે વિદ્પ્રકોપ અથવા વૈવપ્રકોપ વિષે. સારીરનો નાશ થવાની ધડી આવે ત્યારે ધાતુનો પ્રકોપ વર્ધે નય છે. એને ત્રિદોષ કહે છે. યુરોપમાં આજે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ત્રણે વર્ણનો સામરો પ્રકોપ ચોખ્ખો દેખાય છે અને ત્યાંના બ્રાહ્મણો આ ત્રણે વર્ગના કિંકર બની ગયા છે.

કરી. ચુરાનો સવારે ઉઠીને જોયું કે જોધ્યે એટલું મુવર્ણ આવી ગયું છે. કૌતસને તેણે તે ઢગલો આપી દીધો. કૌતસ ચૌદ કરોડ કગતા વધારે લે નહિ અને રાજ દાનમાં આપેલું બાકીનું ધન પાછું રાખે નહિ. આખરે નગરવાસી લોકો પા તેમણે તે ધન લૂંટાવ્યું. તે દિવસ આશ્વિન શુક્લ દશમીનો હતો, તેથી જ આજ પંચ લોકો દશેરાને દિવસે શમીનું પૂજન કરી તેનાં પાંદડાં સોનું ગણીને લૂટ છે અને એકબીજાને આપે છે. કેટલાક લોકો શમી નીચેની માટીને મુવર્ણ ગણી લઈ જાય છે.

શમીનું પૂજન બહુ જ પ્રાચીન છે. શમીના ઝાડની અંદર ઋષિઓનું તપસ્તેજ છે એમ મનાય છે. શમીના દેડડા એકબીજા પર ઘસીને પ્રાચીન કાળમાં અગ્નિ પેદા કરતા હતા. શમીની સમિધો આહુતિમાં કામ આવે છે. પાંડવો જ્યારે અરાતવાસમાં રહેવા ગયા ત્યારે તેમણે પોતાના હથિયારો એક શમીના ઝાડ ઉપર સંતાડી રાખ્યાં હતાં અને કાર્ધ ત્યાં જાય નહિ એટલા માટે એક હાડપિંજર ઝાડને થડે બાધી રાખ્યું હતું.

રામચન્દ્રે રાવણ ઉપર ચડાઈકરી તે વિજયાદશમીને મુહર્તે. આર્ષ લોકોએ—હિન્દુ લોકોએ અનેકવાર વિજયાદશમીના મુહર્ત ઉપર જ ચડાઈ કરી વિજય મેળવ્યો છે. તેથી વિજયાદશમી એ રાષ્ટ્રીય વિજયનું મુહર્ત અથવા તહેવાર ઘર્ષ ગર્ષ છે. મરાઠાઓ અને રજપૂતો એ જ મુહર્ત ઉપર ગ્વરાજ્યની સીમા વધારવા શત્રુના મુલક ઉપર ચડાઈ કરતા. સત્યાજ સત્જન કરી હાથી-ઘોડાની સવારી કાઢી સરવસ શહેર બહાર લઈ જવાનો રિવાજ આજે પણ છે. ત્યાં શમીનું પૂજન અને અપરાજિતા દેવીનું પૂજન એ સીમોલ્લંઘનનો મુખ્ય ભાગ છે.*

શમી અને અરમંતક વૃક્ષમાં પણ શત્રુનો નાશ કરવાનો ગુણ છે એમ મનાય છે. અરમંતક એટલે આપટાનું ઝાડ. શમી ન મળે ત્યારે આ ઝાડનું પૂજન થાય છે. આપટાના પાંદડાનો આકાર સોનાના સીકા જેવો ગોળ હોય છે અને નોંડેલા કાર્ડ (Reply Card) ની માફક બે પાંદડાં નોંડેલા હોય છે તેથી તે બહુ જ સુંદર દેખાય છે.

દશેરાના દિવસ સુધીમાં ચોમાસું લગભગ પૂરું થયેલું હોય છે. શિવાજીના ખેડૂત સૈનિકો દશેરા સુધીમાં ખેતીની ચિન્તામાંથી મુક્ત થતા. ખેતીમાં

*મહિપાસુર નામના એક પ્રબળ દૈત્યે કાળો કંર વર્તાવ્યો હતો. તેની રાધે ઝીનગડંબાએ નવ દિવસ શુદ્ધ કરી વિજયાદશમીને દિવસે તેનો નાશ કર્યો એવી પુરાણોમાં કથા છે. તેથી જ અપરાજિતાનું પૂજન અને મહિવર્ણ એટલે પાડાનું બલિદાન કરવાનો રિવાજ પડ્યો છે.

કરુ કંવાપાતું ન ગ્રહેતું. એક જ લણણી બાકી રહેતી. પણ તે તો ધનના બેગલોકર અને ડોસાઓ કરી રહે, એટલે સૈન્ય ભેગું કરી સ્વરાજ્યની સરહદ વધારવા માટે વહેલામાં વહેલું મુહૂર્ત દરોગતું જ હતું, તેથી મહાગદ્દમા દરોગનો તહેવાર અત્યંત લોકપ્રિય હતો અને છે.

આપણે જોઈ રહ્યા છીએ કે વિજયાદશમીના એક તહેવાર ઉપર અનેક સંસ્કાર, અનેક સરક-જો અને માન્યતાઓના પડ બાંધેલા છે. ધૃષ્ટિમદોત્સવ શાનમદોત્સવ બન્યો. સીમોલક્ષ્મીનું પાંચામ દિવિજન્ય સુધી ગયું. સ્વ સરક્ષણ સાથે સામાજિક શ્રેષ્ઠ અને ધનનો વિનાગ કરવાની ટત્તિ દરોગ સાથે જોડાઈ ગઈ. પણ એક અતિદાસિક ઘટના દરોગ સાથે જોડવાની આપણે બૂલી ગયા છીએ. તે જ આજના જર્માનામાં વધારે મહત્વની છે દિવિજન્ય કરના ધર્મજય શ્રેષ્ઠ છે, બાળ સત્તુને મારના કરતાં હૃદયસ્થ પરિપુને માગવામાં જ પુરપાય મોટો છે, નવ ધાન્યની લણણી કરવા કરતા પુખ્તની લણણી વધારે ટકે છે, એવા ઉપદેશ આખા દુનિયાને આપવાર માગનિત, લોકનિત બગવાન છુદનો જન્મ વિજયાદશમીના શુભ મુહૂર્તે જ થયો હતો. વિજયાદશમીને દિવસે છુદ બગવાનનો જન્મ થયો અને વૈસાખી પૃથ્વીમાને દિવસે છુદ બગવાનને શાન્તિદામી ચાગ ખાઈ તરવેનો અતઃ અસાધિક માગનિ બોધ થયો એ આપણે બૂલી જ ગયા છીએ વિપ્લવો આવુ અવનાગ તે છુદ અવતાર છે માટે વિજયાદશમીનો તહેવાર બગવાન છુદના માર્શવિજયના સમગ્રમુદી જ આપણે જાનવો જોઈએ.

દીવાળી

દરેક ધરના દીવાનખાનામાં એકાદ સુંદર વસ્તુ રાખવાનો રિવાજ હોય છે બહાનનો ડોહ માણસ આવે એટલે રહેજે તે પર એની નજર જાય અને તે બોલી ઉઠે છે 'હી મજાની વસ્તુ' તમે આ કયાથી મેળવી? પણ અજ્ઞયન ધર (મુઝિ યમ) મા તો જ્યાં જુઓ ત્યાં સુંદર જ, સુંદર વસ્તુઓ હોય જોઈને માણસ ખુશખુશ થઈ જાય, પણ સાચે સાચે એ તેટલો જ મજામ પણ ખરો! એને યાય કે આમાથી શું જોવું અને શું ન જોવું?

આપણી દીવાળીએ તહેવારોનું એનું જ અજ્ઞયન ધર છે. અથવા એને બધી તહેવારોનું સ્નેહસંગેહન કહીએ તોપણ, ચાલે. દીવાળીનો તહેવાર પાય દિવમનો ગણાય છે. પણ સાચું જોતાં છેક નવગતનિ બગવાથી જોની સરખાત

યહ જન્ય છે અને બાળબીજની ભેગમા એ આનન્દ પગિમીમાએ પહોંચે છે

શ્રાઓમા દરેક તરેવારનું માહાત્મ્ય અને કથા આપેલા હોય છે દીવાળી વિશે એની બધી કથાઓ છે કે 'દીવાળીમાહાત્મ્ય' લખના જાણે તો એક મોટું પુણ્ય થઈ જાય ધનતેજની કથા જુદી, કાળીચૌદસની જુદી, અમાસ (દીવાળી) ની તો વડી ખાસ કથા ત્યાગપછી નવું વર્ષ બેસે છે અને જીજ્ઞાસુ દિવસે બાઈ મહેનતા ધરે. અતિથિ બને છે દીવાળી એ ગૃહસ્થાશ્રમી તહેવાર છે, જનતાને તહેવાર છે બહેનને દિવસે ધર્મ અને રાજ્ય પ્રવાન હોય છે, દશેરાને દિવસે યુદ્ધ અને રાજ્ય પ્રવાન રહે છે, દીવાળીને દિવસે લક્ષ્મી અને ધન પ્રધાનપદ ભોગવે છે, અને હોળી-મન અને ગજામનો તહેવાર છે જેમ માણુઓમા ચાર ચર્ચુ છે તેમ તહેવારમા પણ આમ ચાર વર્ણ પડ્યા છે.

જૂના વખતમા બહેનને દહાડે આપણા લોકો વહાણવટે નીકળતા અને દરીઆપા ના દેગોની સરે જતા. દશેરાને દિવસે મનુષ્યો અને યોદ્ધાઓ પોતાની સરહદોના સીમાડા ઓગળી ચક્ર ઉપર ચક્રાઈ કરના નીકળતા અને દીવાળીને દિવસે ગાનઓ અને વેપારીઓ પ્રાંત સ્વદેશ આની કૌટુંબિક મુખનો લઢાવો લેતા.

પુનગોમા કથા છે કે નરમનુર નામનો એક પનાકમી ગત પ્રાગુત્તરોત્તરમા નાનકડો હતો હતો પ્રાગુત્તરોત્તર એક દમણના જૂતાનની દક્ષિણે આવેલો મુલક નરમનુર ની ન રાગજોં સારો લડતો તે તો ઘડીચાર નમાની પણ લેવાય, પણ તે કુટે તો સ્ત્રીઓને પણ હમન કરના માગે એના પ્રજાનામા સોળ હજાર ગાનકન્યઓ હતો શ્રીકૃષ્ણે નિચાર કર્યા કે આ સ્થિતિ આપણને નામોશી લગાડનારી છે હવે નરકાસુ તો નાચ કર્ય જ છૂટકો છે સત્યનાનાએ કથુ, ઓએને. હજાર કરવા માટે તમે જાઓ છો ત્યાં હું કેમ ધેર રહું ? ન મનુર સામે હું જ લગીશ તમે મદદઆ બને રહેને.

શ્રીકૃષ્ણે કળવ ક્યું તે દિવસે ત્યમા સત્યમામા આગળ બેસ પતા શ્રીકૃષ્ણ પાછળ મદદમા હતા નરમનુરોએ નરમનુરના નાશ થયો, દેશ સ્વચ્છ થયો, લોકોએ આનન્દ કર્યો નરમનુરો કાગો કે હું થયો એ જતાનના આગળ લોકોએ પોતા દીપાલ્તવ કર્યો અને અમામને દિવસે પણ પૃથ્વીમાની ગોમા આપણી.

પણ એ નરમનુર એકવાર માર્ગ મેળે એવો નથી. એને તો દરેક વર્ષે મળેવા પડે છે ચોમોમામા બી કાલ્પ જાળવ્યો એમા બહેલા પદા, ઘણું વગેરે પ્રેરે, હવે ન પડે. એ ગોમની આમપામ આમ નરક હિંબુ ચાલે. વસાદ પછી બાદ નાના તપકા તપે એટલે તે નરકની દુર્ગન્ધ હવામા ફેલાય ને ઘણા લોકો નોત પડે, પછી બહાદુર વેગે પાવણ દેવાળી લઈ જા નરક સામે જઈવા જાય, ગામની આસપાસના નરમનો નાશ કરે એક વગમા આવી સરીકે તેણે ચોમો નાચ ગોસામા તો માર કરેલી હોય જ. ત્યાંના મચ્છા હાંકી કાઢવા માટે શરૂ ત્યા

પણ દીકરા દરે અને પ્રસન્ન થઈ નિષ્કામ પડવાનાં બોલ્યાન કરે.

દીકાની પછી નવું વસ્ત્ર બેસે છે અને નવું અનાજ ધન્યા આવે છે. વેટકાળથી આજ ક્ષત્રી સિન્દુ પડેલા આ નવાવનો વિવિ બદ્ધ થઈ પૂરક પાળવામાં આવે છે. મહાનાયકમાં જમના પડેલા એક કુટુંબ દુર્ગતો નહીં ચાખવાની પ્રથા છે. એનો ઉદ્દેશ એનું મન કે કુટુંબી મહેનત દર્શાવે તેમ જ મિલકત મળે નહિ. બગાડગીતામાં પણ લખેલું છે કે જે વસ્ત્રાતમાં જે સ્ત્રી અને અન્તે અમૂલ જેનું દોષ એ જ સાસ્ત્રિક ગુણ. મોટામાં દીકાગીને દિવસે પૌઆનું મિલકત કરે છે અને જોટલા દર્શિમન દોષ તે જાણે તે દરારે નોતરે છે. એટલે દરેક જાણે દરેક દરમિયાને જે જાણે જ નોતરે. દરેકને લા દુઝાડા મળેજો દોષ છે. તેમાંથી એક દરેક આખી માણસ બીજે જે જાણ. વ્યવહારમાં દરવાજા આવી દોષ, વેચવિખસાદ થયા દોષ, ગમે તે જાણી ગયું દોષ, પણ દીકાગીને દિવસે જાણ મનમાંથી કાઢી નાખી /ગી દેતપ્રીતના મનન્ય જોડવાના જેમ વેપારી દીકાગી પર કુલ લેખદોષ પતાની લઈ નવા ચોપડામાં બાકી નથી ખેંચતા, તેમ દરેક જાણ હૃદયમાં કયા જે એ બાકી નથી ગમતો. જે દિવસે જાણીમાંથી નગ્ન નીકળી જાય, હૃદયમાંથી પાપ નીકળી જાય, શત્રુમાંથી બાકી નીકળી જાય અને માથા પરનું કંગડા દર થાય, તે દિવસે કસ્ટા વધારે પચિત્ર દિવસ બીજાને કયો હોઈ શકે ?

બળિનું રાજ્ય

બળિરાજ્યએ દાનનું વ્રત લીધું હતું. મોગનાર જે માગે તે બળિરાજ્ય તેને આપતો. બળિરાજ્યમાં જીવહિંસા, મુગપાન, અમમાગમન, ચોરી અને વિદ્યાસધાત આપત્ર મહાપાપોનું નામ સરખું પડ્યું ન હતું. સર્વજ્ઞ દયા, દાન ઉત્સવ પ્રવર્તતા હતા. બળિએ આખરે વામનમર્તિ શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું. બળિના આ દાનચૈયના સ્મારક તરીકે શ્રીકૃષ્ણએ બળિને નામે જાણ અહોરાત્રનો તહેવાર નક્કી કર્યો. એ જ આજથી દીવાળી બળિના રાજ્યમાં આજસ; મહિનતા, રાગ અને દાસિયનો અભાવ હતા. બળિના રાજ્યમાં કે લોકોના હૃદયમાં અન્ધકાર ન હતો. સૌ પ્રેમથી બેસતા હતા. દ્રેષ, મત્સર કે અસમાન દારણ જ ન હતું. બળિનું રાજ્ય એટલું જાણ લોકલેખ્યાણુકારી હતું કે પ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણ તેના દારણ મહાન રહ્યા હતા તેથી જ એમ નક્કી કંવા- મા આવ્યું કે બળિરાજ્યના સ્મારકમાં આ તહેવાર પડેલા લોકોએ દાદવકીચડ

અને ગદ્ગદી કાઢી નાખવા, જ્યાંજ્યાં અધાંડે હોય ત્યાં દીવાવલિની રોખા કરવી, લોકોના પ્રાણ હનનાર ચમગજાનુ તર્પણ કરવું, પૂર્વજોનું સ્મરણ કરવું, મિટાવમણ કરવું, સુગંધી ધૂપ, દીપ, પુષ્પપત્રથી સુન્દરતા બેગી કરવી આ દિવસોમા સન્ધ્યાકાળની રોખા એટલી બધી મનોહારી હોય છે કે યજ્ઞ, ગન્ધર્વ, કિન્નર, ઔરધિ, પિશાચ, મનન અને મણિ એ બધા જ ઉત્સવનું નર્તન કરે છે બગિચાનું સ્મરણ કરી લોકો ચિનચિન ગગથા સાથીઆ પૂરે છે, સર્વે ચોખા ગોઠી જાતજાતના સુન્દર ચિત્રો બનાવે છે, ગાય બગદ વગેરે ગૃહ પશુઓને શશુભારી તેમનું સરસ કાઢે છે, શ્રેષ્ઠ અને દુનિષ્ઠ સઘળા એક થઈ યથિકાકર્ષણની નમત મે છે યથિકાકર્ષણ એ મૂરખીઅન લોકોની દોરડું બેચવાની ' ટંગ ઑફ વૉગ ' ની નમત જેવી એક રમત છે આને જ આપણે 'ગજબાહ' નું નવું નામ આપ્યું છે જૂના વખતમા ગજા લોકો દીવાવલિને દિવસે પોતાની રાજવાનીના બધા છોકરાઓને સાર્વજનિક આમનનણ આપતા અને તેમને ગમાડતા

સુગંધી દ્રવ્યનું મર્દન કરી ન્હાવું અને જાતજાતના દીવાઓ હારખધ ગોઠવવા અને મિત્રો સાથે મિષ્ટાન્નનું ભોજન કરવું એ દીવાળીને મુખ્ય ભાગ છે બળિરાજ્યમા પ્રવેશ કરવો હોય તો દ્વેપ, મત્તમ, અદેખાઇ, અપ માન વગેરે સર્વ જૂલી જઈ બધા સાથે એકદિલ થઈ જવું એ અત્યંત મહત્વનું છે અને આરી રીતે નિષ્પાપ થઈ નવા નિમા પ્રવેશ કરવો એ આપણો પ્રાચીન રિવાજ છે

આ જ દિવસે સત્યમામાએ શ્રીકૃષ્ણની મદદથી નગ્નસુરનો નાશ કર્યો હતો અને મોળ હનર રાજકન્યાઓને મુખત કરી હતી

દીવાવલિના ઉત્સવમા સ્ત્રીઓની ઉપેક્ષા કરેલી નથી સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના સર્વ સંબંધોમા બાઈબહેનનો સંબંધ શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમનો અને સમાનતાના ઉત્પાસનો હોય છે પતિપત્નીનો સંબંધ અથવા માતાબાળકનો સંબંધ આટલો વ્યાપક અને આટલો ઉદનાસયુક્ત નથી હોતો

ધનતેરશથી બાઈબીજ સુધીના પાંચે દિવસ સાથે ચમરાજનું નામ જોડાયેલું છે એનો ઉદ્દેશ શો હશે ? હિંદુપ્રત્યેનો રાજા હસ મૃગયાને માટે ફરતો હતો તેનું હૈમ નામના એક નાનકડા રાજાએ આતિથ્ય કર્યું તે જ દિવસે હૈમને ત્યાં પુત્રોત્સવ હતો રાજા આનંદ કરે છે-એજામા બવિનવ્યતાએ આવ્યાને કહ્યું કે વિરાહ પછી ચોથે જ દિવસે આ પુત્ર સર્પદશથી મગી જશે હસ રાજાએ આ પુત્રને બચારીનો નિશ્ચય કર્યો, ચમુનાના એક ધરામા એક સુરક્ષિત ઘર બાંધ્યું અને હૈમ ગમને ત્યાં બેઠાનું કહ્યું મોળ વસ પછી ગજપુત્રનો વિરાહ થયો ચોથે જ દિવસે

આપા દુર્ગમ સ્થાનમાં પણ એક સર્પ પ્રગટ થયો અને ગજપુત્ર મળ્યો. આનન્દની પત્ની આપાગ શોકની ચર્ચા કરી. કેટલાક સમયોને પાછા આ દરજ્જા પ્રસંગે દયા આવી અને તેમણે યમગજ પામે માગી લીધું કે દીપાવલિના પાંચ દિવસમાં જોએ દીપોદ્ગમન કરે તેમના પર આવે કદાચ પ્રસંગ ન આવે.

આ ચર્ચા ધનતેગમની વાર્તા કાળીચાંદનને દિવસે તો યમગજનું અને બીજાનું તર્જણ ખાસ કરેલું છે. દીપાળી તો અગાસનો દિવસ તે દિવસે યમદોકવારી પિતૃઓનું પૂજન અને પાર્વણ શાદ કરુ જ પડે. પડવાને દિવસે યમગજ માથેની કંઈ વાનાં નથી, પણ એમ માનવાને લગત નથી કે યમગજ પાનું તે દિવસે નવા ચોપડા સર કરના હશે બાહ્યગીતને દિવસે યમગજ પોતાની બહેન ચમુનાને ત્યાં જમવા જાય છે. દીપાવલિના સ્વચ્છન્દ માથે યમગજનું સ્વચ્છન્દ રાખવામાં ઉત્સવકારોનો ઉદ્દેશ ગમે તે હોય, પણ તેની અસર બહુ મોટી થઈ હશે એમાં કંઈ શંક નથી. જોકે ઉત્સવમાં પણ સયમ રાખ્યો હશે એ જ યમગજના પાતમાથી મુક્ત ગદી શકશે.

સંપનો તહેવાર

કથનનિર્ણય અને કૌટુંબિક મોહ એ બે વચ્ચે પગપાત્થી યુદ્ધ ચાલતું આવ્યું છે. દરેક ધર્મમાં ધર્મપાલનને અર્થે કૌટુંબિક મોહનો નાશ કરનાર ભક્તોના અનેક દાખલાઓ છે.

એકાદલીતની એક કથા છે કે ગજન સ્વમાગદે પોતાની માતૃતી ગણીને એક વરદાન આપ્યું હતું રાજ્ય પત્નિ વિધવા હતો અને એકાદલીત પ્રત કરતો. રાણીએ ગજન પાસે વરદાન માગ્યું, કા તો પ્રત તોડી સોજન કરો, કા તો તમારું માતૃત્વ કુખરો વધ કરો મન તેલકુ મળને મોટે અશ્વ હતું. પિતૃભક્ત પુત્રે ગજને આમલક કર્યો કે વચન પાળવા માટે મારો વધ કરો એ જ દીકરું, હું મરવા તમારું છું. ગજન સચ્ચ હોય છે, પણ વિધવા ઉપરથી જ તેનો હાથ ઝાલી લે છે.

સમાજશાસ્ત્રે પણ અતિથિધર્મના પાલનને અર્થે કૌટુંબી પુત્રને કુળાન કર્યો હતો. સ્ત્રીપુત્રને વેચી નાખનાર હસ્તિચંદ્ર અને સીતાનો ત્યાગ કરનાર સમચંદ્ર એ જ કૌટુંબી માણસ ચર્ચા મળ્યા. માલિકના પુત્રનું રક્ષણ કરવા ખાતર પોતાના દીકરાનું બલિદાન આપનાર પત્તા પણ એ જ ભક્તકોટિની હતી.

એવા જ એક બકતરાજના સ્મારક તરીકે મુસલમાન લોકોમાં બક-ઇદને તહેવાર પ્રચલિત થયો છે. તે તહેવાર મહમ્મદ પયગમ્બરે શરૂ કર્યો નથી. તે પયગમ્બરથી પાગુ પ્રાચીન છે.

ઇશ્વરનિજ ઈશ્વાહીમને બે પુત્ર હતા. તેમાંના નાનાનુ નામ ઇસ્માઇલ. પિતાનું ઇસ્માઇલ પ્રત્યેનું વિશેષ વ્હાય દેખી મેતાને ઇશ્વરને કહ્યું, ‘ જોઈ તારા બકતની બક્તિ ! તુ જાણે કે એ તારો બકત છે, પણ તે તો પુત્રબન્ધ છે. જો, તે પુત્ર પાછળ કેવો ગારો થયો છે !’ ઈશ્વરે ઇશ્વાહીમના સ્વપ્નામા આવી તેને કુઝાની કરવા કહ્યું. કુઝાનીનો કાયદો છે કે જે વસ્તુ આપણને અસન્ત પ્રિય હોય, જેને આપણે કિમતી ગણના હોઈએ તેને કુરમાન કરી. ઇશ્વાહીમે ખીન્ને દિવસે ગાય કે બકરાની કુઝાની કરી. પાગુ મને પાછું તે જ સ્વપ્નું આપ્યું કે કુરમાની કર. તેણે વધારે બલિદાન આપ્યું, હતા એનું એ જ સ્વપ્નું ! તેણે નમ્ર થઈ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી અને પૂછ્યું, ‘ ઓ માલિક, તું મેની કુઝાની માગે છે ?’ ઇશ્વરે કહ્યું, ‘ તારા વ્હાલા પુત્રની.’

બકતચેટ ઇશ્વાહીમના હૃદયને આરાત સન્ધો પરોવ્યો નહિ. એણે ઇશ્વરને સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું. ખીન્ને દિવસે દીકરાને લઈને બકતરાજ કુરમાનીની જગાએ જવા નીકળ્યા. મેતાને માને અને દીકરાને ઉરકેવાને પ્રયત્ન કર્યો, પણ આ પ્રેમજન કુટુંબમાં ઇશ્વરબક્તિ એટલી માચી હતી કે ત્રણમાથી એકે મોહવગ ન થયું. પિતાએ પુત્રની મન્દન પર ડગી મુકી, પણ ઇશ્વરે તે રોકી અને ઇશ્માઇલના બદલામાં એક પશુની જ કુઝાની કબજ ગળી. ઇશ્વાહીમ, ઇસ્માઇલ અને ઇસ્માઇલની માતા ત્રણેની પરીક્ષા પૂરી થઈ અને મેતાન ફજેત થયો.

એ ઇશ્માઇલના વશમાં જ ઇસ્લામી ધર્મના નખી મહમ્મદ પયગમ્બરનો જન્મ થયો.

એવા અદ્ભુત પ્રસંગના સમગ્રમા ઇસ્લામી બાઇબો બક-ઇદને દિવસે કુઝાની કરે છે. કૌટુંબિક મોહ તંજ શુદ્ધ ઇશ્વરબક્તિ કરી, કર્તવ્ય આગળ મોહને ફના કરવો એ જ ધાર્મિક તત્ત્વ આ તહેવારમાં મહેલુ છે. તે તત્ત્વ જેટલું ઇસ્લામને પ્રિય છે તેટલું જ ખીજા ધર્મોને પણ પ્રિય છે. સ્વાર્થ, મોહ, લોભ એ બધાનો નાશ કરવા ખાતર પોતાની અને પોતાની પ્રિય વસ્તુની કુઝાની કરી એ જ સાચી ધાર્મિકતા છે એ જ મદાન યત્ન છે. એના સ્મારકચિહ્ન તરીકે દરેક ધર્મમાં બલિદાનની પ્રથા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી છે. પણ જેમ જેમ આપણામાં જીવનના વધતી ગઈ તેમ તેમ આપણે આ બલિદાનમાંથી એક એક બાબ વસ્તુ ઓછી કરતા આવ્યા. નરમેધ છોડ્યો, અશ્વમેધ છોડ્યો, માસનો ભોગ છોડ્યો અને આખરે

પાદા કે પેટાને બદલે અડદના લોટનું પશુ બનાવી તેનું બલિદાન કરવા લાગ્યા. આખરે ડાઘું અને નાળિયેર વધેરીને જ આપણે સન્તોષ માનવા લાગ્યા. પશુ બલિદાનની દૃષ્ટિના આપણે બન્યો રાખી છે. જેઓ માંસાહારી છે તેઓ બલિદાનમાં પશુ અર્પણ કરે એ આશ્ચર્યકારક કે અજુગતું નથી. આપણે માંસાહાર છોડ્યો તેથી પશુનું બલિદાન છોડ્યું.

હિન્દુસ્તાનમાં દયાધર્મ છે. જૈનોમાં છે તેમજ હિન્દુઓમાં પણ છે; અને હિન્દુઓમાં છે તેમજ મુસલમાનોમાં પણ છે. એ દયાધર્મ ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખીએ તો તેની અસર સાર્વત્રિક થવા વગર ન રહે. મુસલમાન બાઈઓ હિન્દુઓની લામણી દુભવવા ખાતર ગોવધ કરે ॥ એ ખ્યાલ જુલમરેલો છે. તે છોડી દઇએ એટલે આપણા કલા વગર, કાઈ જાતની શરત ક્યાં વગર અથવા કાયદાઓ પસાર કર્યા વગર મુસલમાનો ગોવધ છોડી દેશે. એમાં શંકા રાખવાથી આપણે આપણા પટોશીઓનું અપમાન કરીએ છીએ. મુસલમાન કોમ ખાનદાન છે. પટોશીધર્મનું પાલન કરવા ખાતર તેમણે આજ સુધીમાં અસંખ્ય વેળા પોતાનો જાન જોખમમાં નાખ્યો છે અને અનેક વેળા સર્વસ્વ જતું કરી ખુવાર થયા છે. મુસલમાન લોકો પણ આપણી પેઠે જ ખેતી ઉપર નિર્વાહ કરે છે, આપણી પેઠે તેઓ પણ ઢોર ઉપર ખાર કરે છે. ગોરાઓની પેઠે ગોમાંસ એ તેમણે હમેશના ખોરાકની વસ્તુ બનાવી નથી. ગોરક્ષાની બાબતમાં મુસલમાનો આપણા સૌનું નથી, મિત્ર બની શકે છે. આપણે ઇસ્લામ ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ તો હિન્દુસ્તાનમાં જ નહિ પણ આખી દુનિયામાં તેમની મદદથી આપણે ગોરક્ષા કરી શકીએ. ।

બક-ઇદને તહેવાર એકલા ઇબ્રાહીમ અને તેનાં સ્ત્રીપુત્રનું સ્મરણ કરવાનો જ નથી. આજ સુધી ધર્મને નામે જેમણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે તેવા બધા ધર્મવીરોનું આ પવિત્ર દિવસે આપણે સ્મરણ કરીએ. હિન્દુઓ પણ બક-ઇદને દિવસે આ બહારાજનું સ્મરણ કરે તો તેમની ધાર્મિકતા વધ્યા વગર નહિ રહે અને બક-ઇદને તહેવાર હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય એકતા વધેરવાને બદલે વધારશે. જેમ જિલ્લોની દસમી તારીખ ઇબ્રાહીમની સ્મારક છે તેમ ખિલાફત અને સ્વરાજ માટે હિન્દુ અને મુસલમાન એક થવા તેનું પશુ તે સ્મારક થશે. ઇબ્રાહીમ જેવા પવિત્ર પુરુષનો સ્મારક દિન હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેના ઝગડાથી આપણે મેલો ન કરીએ એટલી કાળજી ધાર્મિક હિન્દુમુસલમાનો જરૂર લેશે એવી અમારી ખાતરી છે. એકબીજાના હૃદયની પીઠાણુ થયા પછી ઝગડાનું મળ જ રહેશે નહિ.

સત્યનારાયણ

૧

સ્વામી વિવેકાનન્દે પોતાના ‘હિન્દોધન’ માં કેટલીક સરસ વાતોઓ અને મજેદાર શબ્દચિત્રો આપેલાં છે. તેમાં નીચેનું એક છે:

‘સનાતન હિન્દુ ધર્મનું ગગનસ્પર્શી મંદિર, તે મંદિરમાં જવાનું ૧ ફક્ત રસ્તાઓ પણ કેટલા ! અને તે મંદિરમાં નથી શું ? વેદાન્તીઓના નિર્ગુણ્ય બ્રહ્મથી લઈને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, દુર્ગા, સૂર્યનારાયણ, ચાંદા મામા અને ઉંદર ઉપર સવાર થયેલા ગણેશથી લઈને તે ઠેક જુદી, શીતળા જેવાં નાનાં મોટાં દેવદેવીઓ સુધી બધું છે; અને વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, પુરાણ, તન્ત્ર વગેરેમાં એટલો તો માત્ર બરેલો છે કે જેમાંની એક જ વસ્તુથી પણ ભવબન્ધ તરી શકે. અને એ મંદિર આગળ લોકોની બીડ પણ કેટલી ! તેત્રીસ કરોડ લોકો તે મંદિર તરફ દોડે છે, અમારા મનમાં પણ કુતૂહલ પેદા થવાથી અમે પણ ચાલ્યા. પરંતુ જઈને જોઈએ છીએ તો આ શું ? મંદિરની અંદર તો કોઈ જાતું જ નથી. બારણા ઉપર પચાસ માથાં, સો હાથ, બે પેટ અને પચાસ ટ્રાટીઆવાળા એક મૂર્તિ ઉભી છે અને બધા લોકો એ મૂર્તિના પગ આગળ આજોડે છે. એક જાણે આ છે શું ? એમ પૂછતાં તેણે કહ્યું, ‘ચેલા મંદિરની અંદર જે દેવદેવીઓ દેખાય છે તેમને દૂરથી જ નમસ્કાર કરીએ અને તેમની ઉપર એક બે રૂપ ફેંકી દઈએ એટલે તેમની ખૂબ પૂજા થઈ. પણ અસલ પૂજા તો આ બારણા પરના દેવની જ કરવી જોઈએ. અને આજે વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, પુરાણ, શાસ્ત્ર બધું તમે જુઓ છો એનું પ્રસંગોપાત શ્રવણ કરો તો ધાનો નથી. પણ માનવો જોઈએ આનો જ ફુકમ.

અમે ફરી પૂછ્યું, ત્યારે આ દેવાધદેવનું નામ શું છે ? જવાબ મળ્યો: લોકાચાર.’

આ છતાંદાર શબ્દચિત્રમાં સ્વામી વિવેકાનન્દે હિન્દુ ધર્મનું અમલી સ્વરૂપ બતાવેલું છે. આ સ્થિતિ હિન્દુ ધર્મની જ છે એમ નથી. આખી દુનિયામાં બધા ધર્મોની આ જ સ્થિતિ છે. શાસ્ત્રની પ્રગતિ ભલે તક પ્રમાણે ચાલે, પણ લોકરૂઢિ તો હૃદયનો પ્રવાહ જ્યાં જાય તે દિશામાં જ વહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તેમજ મુસલમાની ધર્મમાં કેટલાયે સંસ્કારો અને રિવાજો તે તે ધર્મના સિદ્ધાન્તોથી જુદા જ છે. હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ અને અર્ધહિન્દુ એવા સમાજનો મોટો ભેદ હોવાથી શાસ્ત્રધર્મ અને પ્રાકૃતધર્મ એવા બે યોગ્યતા ભેદ પડેલા આપણે જોઈએ છીએ. નરેક વખતે ધર્મસુધારકોએ આ પ્રાકૃત ધર્મને સુધારી તેનો સંસ્કૃત ધર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. ૩૬ ધર્મ અને

તેની રૂઢિઓ વખોડવામાં જ આપણે હમણા હમણા ધણા વર્ષો ગાળ્યા, પણ ૩૬ ધર્મ પાછળ ગાંધીય પ્રાણ દોય છે તે આપણા ધ્યાનમાં ન આવ્યું. દેશની ખામી અને ખૂબી, દેશની શક્તિ અને અશક્તિ આ ૩૬ ધર્મને જ આભારી હોય છે કોઈ પણ દેશનો શાસ્ત્રધર્મ તે દેશનો આદર્શ અથવા મહત્વાકાંક્ષા બતાવે છે, પણ ૩૬ ધર્મ ઉપરથી જ દેશની યથાર્થ રિયલિટી સમજી શકાય છે સમાજ ન્યારે વહેતા પાણીની માફક પુરુષાર્થો અને સ્વરૂપ હોય છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મ પત્થર જેવો કઠણ બનેલો નથી હોતો, અને ૩૬ ધર્મ પણ અપમાનિત નથી હોતો સમાજમાં હિંસાચરણ અને આત્મચરણ ન્યારે અસપેક્ષ મળીને રહે છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મની ઉદાત્તતા ૩૬ ધર્મમાં જીરી ઉતરે છે, અને જેમ કમળને કાન્ધમાથી ચોપણ મળે છે તેમ ગાંધીધર્મને ૩૬ ધર્મમાંથી નિત્ય-ચૂંતન ભોજન મળે છે ગાંધીધર્મનું તર્કશાસ્ત્ર બહુ તીવ્ર હોય છે, ગાંધી ધર્મનું માનસશાસ્ત્ર બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે. ૩૬ ધર્મ ભોજો હોય છે તે મનુષ્યસ્વભાવનું ઉંડું પરીક્ષણ નથી કરતો શાસ્ત્રધર્મ ચલ્લેવની પેરે લસવાડનું હોય છે, ન્યારે ૩૬ ધર્મ બહુઅગાળની પેડે કુટુમ્બવાદનું હોય છે, શાસ્ત્રના હસને તરન રૂપી મોતી મળે છે કે નાંદ તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ રૂઢિના કુકડાને, તે બહુ કમળો હોવાથી, સરકાગથી દાણા તો ખૂબ મળે છે.

હાલમાં પૂરાપમા અન્ટ્રોપોલોજી (Anthropology) અથવા માનવ-વંશશાસ્ત્ર તરફ સંસ્કારી લોકોનું લક્ષ વધારે છે. એની અમર અહીં આ પણ થઈ છે, અને અહીં આના વિકાસ લોકો શાસ્ત્રખાતે એવા હિન્દુ સંસ્કારો અને વિવાલોનું અધ્યયન કરતા થયા છે. બગાળમાં ગીન્ડનાથ હાકુરે બાઉલ સપ્રમયના સાહિત્ય તરફ લોકોની દૃષ્ટિ ખેંચી છે એસ. મા. મિથિલ સોસાયટીએ, મુખ્યમાં સર નાગમણી ચંદાવરકરે લોકરૂઢિની દૃષ્ટિએ હિન્દુ ધર્મનું મુશ્કેલ શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે મૂળપમા માનવવંશનાશ્રીઓ મુખ્યત્વે આવા સાધનો નોંધવીનું અને બિન બિન દેશોમાં ચાલતી માન્યતાઓની સગમામણી કરવાનું કામ કરતા આવેલા છે.

સંસ્કારી સનાતન ધર્મનો ૩૬ ધર્મ પણ બારે સંસ્કારી છે. એનું અધ્યયન જુદી જ રીતે થતું જોઈએ. હિન્દુના, હિન્દુ સંપ્રદાયના નેતાઓની દૃષ્ટિ પડેલેથી જ આ ૩૬ ધર્મ તરફ ગંભીરી હોવાથી તેમણે ૩૬ ધર્મના સ્વતંત્ર પ્રવાહને કોઈ પણ રીતે રોક્યા વગર તેને સંસ્કારી બનાવવાનો મુખ્ય પ્રયત્ન મૂકેલેથી આદર્યો છે. ૩૬ ધર્મના બધા દેવદેવીઓને વચાવતનના અવતાર કરી નાખ્યા, તેમનામાંથી પ્રમુખ દેવદેવીઓને રાષ્ટ્રીય તહેવારોમાં સ્થાન આપી દીધું, માસને બદલે અડદનો લોટ અથવા બૂરું કોળું મુકી ૧૬ સદે સંસ્કારોને અહિંસક બનાવી દીધા અને જનસમસ્તને હિંમતને પાંચે રોપ્યો.

૨૬ ધર્મમાં બહુ શુદ્ધતા મોખવા જતું એ જ બારે જૂલ છે. લોકોનો સ્વભાવ જેવો છે તેવો જ લખ તેમાં ઉત્પત્તિનું એકાદ બીજ વાવી દેવું, લોકશુદ્ધનમાં અદિમાની એકાદ કાવ્યમય છટા ઉમેરી દેવી એટલું જ કામ ત્યાં થઈ શકે. એ જ દૃષ્ટિથી હિન્દુ શાસ્ત્રકારોએ ૨૬ ધર્મના ક્રમાં અને કેટલા સંસ્કારો કરેલા છે અને તેને લીધે આજનું હિન્દુ જીવન કેવું મંસ્કારી ને કાવ્યમય થયું છે એ આપણે સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તપાસવું જોઈએ. આવું અધ્યયન ભગિની નિવેદિનાએ ઘણું કયું છે. શ્રીરંગ દેવે બ્રહ્મદેશ વિષે એ જ જાનના લખાણો લખેલા છે. કિન્દેડ સાહેબે ઝગ્ગો-કન્ડિયન પદ્ધતિથી આ દિશામાં ઘણું લખ્યું છે. પણ આપણે આટલાથી સંતોષ ન જ માની શકીએ જોકે તહેવાર, રિવાજ અને સંસ્કાર આપણે તપાસવો જોઈએ અને તેમાં કયું ગંદકાં મોડવવાનો પ્રયત્ન છે તે મોઢી કાઢવું જોઈએ. શ્રદ્ધા દોષ જોવા એ કાંઈ અડ઼ નથી, પરંતુ સત્યદૃષ્ટિ-શુભદોષવિચેયન નથી કરતી પણ રહસ્ય જાણવા માગે છે. આવી જ દૃષ્ટિએ આપણા દેશમાં ચાલતા ધર્મ અને કૃત્તવ્યોનો અભ્યાસ કરવાનો અમારો વિચાર છે. તેમાં શુદ્ધશત અને મહાગદ્ગદના બહુ જ લોકપ્રિય અને પ્રમાણમાં અત્યંત નવીન વ્રત સત્યનારાયણના નતથી જ સરખાત કંગે.

મન્યા પરતા નાહીં ધર્મ ।

મન્ય તેવ પરબ્રહ્મ ।

મુક્તેશ્વર

સત્યનારાયણનું વ્રત આ પ્રાન્તમાં તેમજ મહાગદ્ગદમાં બહુ જ લોકપ્રિય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ વ્રતને સ્થાન નથી, પણ ૩૬ ધર્મમાં સત્યનારાયણવ્રતનું સ્થાન ઉંચું છે આ વ્રતથી ઇષ્ટકામના સિદ્ધ થાય છે એવી લોકોની માન્યતા છે. આ વ્રતમાં સત્યનારાયણની પૂજન, કથાશ્રવણ અને પ્રસાદભક્ષણ એવા ત્રણ મુખ્ય વિભાગ છે. કદાચ આ જ કાળસુતર આ વ્રત પાછળ સત્યનો જે મહિમા ગ્રહેલો છે તે લોકોના ધ્યાનમાં નથી આવતો તે તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ અલ્પ પ્રયત્ન છે આ ગંદકાં વાપતા પહેલાં સત્યનારાયણની કથા જોમને માદ ન હોય તેમણે તે જાણી લેવી અગત્યની છે.

ધર્મ એ માનની હૃદયની અત્યંત ઉચ્ચ ઝેરી વૃત્તિ છે, અને તે મનુષ્યના આખા જીવનને વ્યાપીને ગ્રહેલી હોય છે. આપણું જીવન જેમ ઉત્તમ, સામાન્ય અથવા દીન હોય છે, તેમ આપણે ધર્મને પણ તેવું જ સ્વરૂપ આપીએ છીએ. શુદ્ધિપ્રધાન તાર્કિક લોકો ધર્મવૃત્તિને તત્ત્વજ્ઞાનનું દાર્શનિક રૂપ આપે છે, પ્રેમાળ નમ લોકો હિપ્પામનાનું રૂપ આપે છે, કર્મપ્રધાન કથાગસિક લોકો

પૂજનઅર્ચા ગમેકે તાન્નિક વિધિ હાગ ધર્મશસ્ત્રનું પાલન કરે છે, જ્યારે સામાન્ય અગ્ર જનસામુદાય કથાકીર્તનન હાગ જ ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તોનું આદરણ કરી શકે છે.

ધર્મોચ્ચરણના ફળની ખામતમા પશુ એ જ મિદાન્ત લાગુ પડે છે. ધર્મોચ્ચરણનું ફળ અન્તઃમ્ય અને ઉચ્ચ હોય છે એ જનુ જોમના ધ્યાનમા નથી આવી શકતી તેમના સન્તોષની ખામત પૌત્રણિક કથા હાગ બાલક યજ્ઞ બતાવતું પડે છે. ધર્મતત્ત્વો ગમે તેટલા ઉચ્ચ હોય, પશુ જે તે સમાજમાં રહે કરવા હોય તો તેમને સમાજની ભૂમિકા સુધી નીચે ઉતારવા પડે છે. ભગવાન તથાગતે કપરેલા તત્ત્વો ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને નંતિક હતા, પણ જ્યારે તેમને દેવદેવતા, પૂજનઅર્ચા, મન્ત્રનના વર્ણનનું તાન્નિક અર્થ આપી મહાયાન પન્થ અવનર્ણો ત્યારે જ તે તત્ત્વો અથવા તેમનો અર્થ અર્ધો એશિયા ખંડને ગમે ઉતર્યો સત્યનાગયણનું વ્રત એ એવી જ જનનું એક તાણુ ઉદાહરણ છે. સત્યનારાયણનું નત છેલ્લા સો વર્ષની અંદર જ નિર્માણ થયું છે એમ એક પુરાણધર્માભિમાની શાસ્ત્રીએ જાહેર કયું હતું. ગુજરાત મહાગદ્ધ વચ્ચેના વેપારનું અને નાનકડા ગજથોનું સ્મરણ જ્યારે તાણુ હતું ત્યારે આ નવ શરૂ થયું હશે પશુ આ વ્રતનો વિસ્તાર અને તેની લોકપ્રિયતા જોતા લોક-હૃદયમા વસતું ધર્મનું સ્વરૂપ આ વ્રતમા મળી આવે છે એમ કહેવામા વાધો નથી.

દુનિયાનો ઘણોખરો ભ્રમકાર અપ્રાણુ લોકોના હાથમા હોય છે. બુદ્ધજનસમાજની સત્ય પત્ની શ્રદ્ધા બહુ ઓછી હોય છે. મસાગમા ગમે તેવી હાનિ મહન કરવા જોઈશું પાંચ લોકોમા જોવામા નથી આવતું. સત્યા-સત્યનો દાહ પશુ વિધિનિષેધ ગમ્યા વગર કાણિક અને હર્યમાન લાખને ખાતર લોકો વચનમંગ કરે છે, નિમમ તોડે છે, જુડાને માયુ કરી દેખાડે છે. કામનાસિદ્ધિને અર્થે સત્યની માડવાળ કરનાર આવા અગ્ર લોકોને સત્યની લગતી કેરી રીતે લગાડી અને સત્યમેવનથી જ આખરે સર્વ કામના સિદ્ધ થાય છે એવી શ્રદ્ધા અગ્ર લોકોના મનમા કેરી રીતે હસાવતી એ એક બારે પ્રશ્ન છે. સાધુસતોએ, કામદા ધડનારાઓએ તેમજ સમાજના નેતાઓએ અનેક રીતે પ્રયત્નો કરી જોયા છે. સત્યનારાયણનપ્રવર્તકે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ પોતાની શક્તિ અને મતિ અનુસાર સત્યનાગયણની પૂજા અને કથા હાગ લાવનાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

સત્યનારાયણની પૂજા લોકોમા ચાલતી કરવામા જે હેતુ સધાયેલા છે. લોકોએ સત્યનું સેવન કરવું એ એક ઉદ્દેશ, અને સત્યનો મહિમા સમાજમાં નિગન્તર ગવાતો રહે એ બીજો ઉદ્દેશ. આ પૂજનને ઉત્સવનું નામ આપ્યું નથી, વ્રત કહ્યું છે, એ પણ અડી ધ્યાનમા લેવા જોગ્ય છે. ઉત્સવમા આપણે

કોઈ ભૂત વૃત્તાન્તનું અથવા કોઈ ધાર્મિક તત્ત્વનું હિસાબપૂર્વક સર્વ સ્થાન
કરીએ છીએ, જ્યાં પ્રતમા આપણે આપણ જીવન દ્વંચતર બનાવવા માટે
કોઈ પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરીએ છીએ

સત્યનાગયણની કથા સામગ્રીથી અને સ્વાદિષ્ટ પ્રમાણ બહુલ કરનાથી
સત્યનારાયણનો હિત્તર ચો ગણાય, તેને કાંઈ પ્રત ગણી ન શકાય જેને
મત્યનાગયણનું નામ દેવ હોય તેણે પોતે સર્વ કાળે, મર્વ સ્થળે અને સર્વ
પ્રમણોમા મત્યના આયણની, અને તક મગતા સર્વ લોકોને સત્યનું મહત્ત્વ
સમજાવી સત્યનું કીર્તન કરનારી દીક્ષા લીધી હોય તો જ તેને સત્યનાગયણનું
નામ કર્યાનું પુરવ મળે, જ્યાં ન મળે

દુનિયામા બધા લોકો સામર્થ્ય અને સપત્તિ ઈચ્છે છે ધર્મ કરે છે, 'ભૂતદયા
અને મત્યાયણ માગ્રતે જ તમને સાચું સામર્થ્ય અને સપત્તિ મળી શકશે'
આ જ સિદ્ધાન્ત પુગણોએ એક સુ દરૂપક દ્વારા આપણા મન પર હાથ લે
છે પુગણો કહે છે, સામર્થ્ય અને સપત્તિ એટલે કે શક્તિ અને લક્ષ્મી,
અનુક્રમે કલ્યાણની ધ્વજા અને સત્ય એટલે કે શિવ અને સત્યનાગયણને
આધીન રહે છે, પ્રમત્ત રાકિન એ શિવની પત્ની છે અને સત્યનારાયણની
પત્ની લક્ષ્મી છે પતિની આગધના તમે કરો એટલે પત્ની તમાન પર જરૂર
અનુગ્રહ કરે આ ગીતે ધન, ધાન્ય, સતતિ, સપત્તિ વગેરે અંદિક લક્ષ્મીની
ધ્વજા ગમનાર લોકોને સત્યનું એટલે કે સત્યનારાયણનું આરાધન કરવાનું
આ નતમા કહેલું છે

હિન્દુ ધર્મમા અને હિન્દુ નીતિશાસ્ત્રમા સત્યનો બહુ જ વ્યાપક અર્થ
કરેનો છે શ્રીવેદવ્યાખ્યા મહાભાગમા મત્યના તે પ્રકાર કહેલા છે હિન્દુ
શાસ્ત્રો અને પુગણો ઉચનારી જ્ઞેધયે તો છેક પરસ્પર બિલ એરી ત્રણ
વસ્તુઓનો મત્ય જગદમા સમાવેશ થાય છે

પરેલી વસ્તુ—સત્ય એટલે યથાર્થ કથન જે વાત જેની હોય, જે
સ્વરૂપમા આપણે જાણના હોઈએ અથવા જે રૂપે બનેલી આપણે જ્ઞેધ હોય,
જે સ્વરૂપમા આપણે તેનું આનન કર્યું હોય તે તેરી જ રીતે યથાતથ
કહેરી તેનું નામ સત્ય

બીજી વસ્તુ—સત્ય એટલે કૃતમ્, સૃષ્ટિનો નિયમ અથવા કોઈ પણ
મહાકાર્યનું વિવાન 'સત્યથી જ સૂય ઉગે છે,' 'સત્યથી જ વાયુ વાય છે,'
'સત્યથી જ પૃથ્વી વિધને (સર્વને) ધારણ કરે છે,' 'સત્યથી જ આ લોક
ચાને છે,' 'મત્ય એ જ યગની પ્રતિષ્ઠા છે,' હત્યાદિ શાસ્ત્રવ્યનોમા સત્ય એટલે
અનુવ્યધનીય નિયમ એવો અર્થ થાય છે

ત્રીજી વસ્તુ—મત્ય એટલે પ્રતિગાપાલન સત્ય એટલે એનાર મુદોરથો

નીકળેયો ખોલ પાગલો જ નેહ્યે એની ટેક, એકના જ કહેલું વચન આપરો
 ગળી ન જાયે એની ટેક આ સત્યને માટે જ કહ્યું તેના કુડો આપી
 દીધા, આ સત્યને માટે જ ગમ વનવાસ ગયા, આ સત્યને માટે જ હરિશ્ચન્દ્રે
 રાજદાન દીધું દિગ્વિજ્ઞાના, માતૃભક્ત પાડવોએ માતાનું વચન સાચું પાડવા
 ખાતર એક દ્રોપદી સાથે થાયે ભાઈઓએ લમ કંગાનું નિન્દાપાન કર્મ કર્યું
 (આજે આપણી સત્યની અને વફાદારીની કસ્મના વધારે વિશુદ્ધ થઈ છે
 પોતાના દીકરાઓએ તું મેળની આબોલું છે એ જાણ્યા વગર પાયે ભાઈ
 સરખું પહેચી લો એવું માતાના મુખથી નીકળેલું વચન સાચું પાડવા આજ
 ને પાચ ભાઈઓ એક સ્ત્રી સાથે પગલુના જય તો આપણે તેમને સત્યદ્રોહી
 મૂર્ખ ગણી કાઢીયે રૂપાઆ આહાણને આપેલું વચન સાચું પાડવા ખાતર
 પ્રજાની માલિકીનું આખું મળ્ય પ્રજા ઉપર કાગો કેર વર્તાવનાર એક તામસી
 આહાણને ખરેખર આપી દેનાર ગળને આપણે ગજધર્મશ્રેષ્ઠ, શ્રદ્ધાળુ, પામર
 કહીશું અમ્મુ અહી તો આપણે જૂની કપના પ્રમાણે સત્યનારાયણમ્થાનું
 નસ્ય ઉડેલના નીકળ્યા છીયે)

જનસમુદાયમાં એ વૃત્તિઓ ખાસ કરીને જોશનું હોય છે લોભ અને
 ભય, આ બે વૃત્તિઓનો લાભ લઈ સત્યનારાયણકથાકારે સત્યનો મહિમા ગાયો
 છે સત્યનું મેન અને હીતનું કરો, એને તમને મતતિ અને મપતિ વગેરે
 બધા વાના મગશે, મકટો દૂર થશે અને મનકામના પરિપૂર્ણ થશે, આ થઈ
 લાલચ સત્યને વિસરે, મલને છૂપાવે કે તરત જ તમારા બાગમચ્ચા મગશે,
 ધનધાન્ય નાશ પામશે, જમાઈ દૂષી મગશે, ગજાને અન્યાયથી કોઈને
 કેદખાનામાં પૂરી દેશે, તો તેની મત્તા નાશ પામશે ને તેની ઉપર સર્વ
 પ્રકારના અનર્થો આવી પડશે, આ થયો ભય

સત્યનું નન મધાને માટે સરખું જ ફલદાયી છે સત્યપાલન એ સાર્વ
 વાલ્કિય ધર્મ છે એમ ખતાવવા માત્ર આ કથામાં આહાણ, ગજા, વાણીઆ,
 ગોનાળીઆ, અને દીગ્વિજ્ઞાને આણેલા છે અને ઉપર આપેલા સત્યના ત્રણે
 અર્થ સત્યનતમા અભિપ્રેત છે એમ લાગે છે સાધુ અને તેનો જમાઈ કહેલી
 રતિચાઓ ની જન્ય છે તેથી તેમના ઉપર સત્યદેવનો કોપ થાય છે તેના
 પશ્ચિમ તરફે ચન્દ્રેતુ નજા પગ પગમુખ થાય છે આ કુદેરી લોકોની
 ત્વીઓના કુન્યામાં પ્રતિષ્ઠાપાલનની ધર્મશ્રુતિ જન્યુત થઈ એટલે તમ જ
 ચન્દ્રેતુ ગજાના કુદયમાં પશુ ન્યાયશ્રુતિ જન્યુત થાય છે સાધુ અને તેનો
 જમાઈ એ નયથી દડી સાધુ આગળ જુકુ બોલે છે, માટે આપણા કથાકાર
 આ તેમના અસત્યઆચરણને લીધે તેમના સર્વજ્વનો નાશ થયો એમ તેમનો
 અનુભવ આપી વિના ભયથી તેમને અલનિષ્ઠ બનાવે છે કથાવતી પતિઃ "ના

મર્મદુઃખંયો મુક્તો મયતિ માનવઃ ।
 સર્વપાપવિનિમુક્તો દુર્લભં મોક્ષમાપ્નુયાન્ ॥
 દદ સઘં ફલં મુક્ત્યા પરમે મોક્ષમાપ્નુયાન્ ।
 પનપાન્યાદિઠં તસ્ય મમેત્ સત્યપ્રમાદતઃ ॥
 દરિદ્રો લભતે વિત્તં વદ્ધો મુષ્યેત ઘનધનાત્ ।
 મીતો મયાત્ પ્રમુષ્યેત સત્યમેવ ન સંનયઃ ॥

હસિધુગમાં ગમે તે માણસ ગમે તેવી સારી નરસી કામનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે સત્યનારાયણનું કરવા લાગ્યો, એ જોઈ થીમહાદેવે પ્રસન્નપ્રાપ્તિના રસ્તામાં એક છીસક અને અર્ગલા નાખી દીધાં છેઃ જે માણસ નિતેન્દ્રિય અને સત્યવાદી હશે તે જ તેનું ઉત્કૃષ્ટવન કરી આ વ્રતકલનું દ્વાર ઉપાડી શકશે. इति चम् ।

ગયાની ખ્યાતિ

દેશનું ભાવિ ગયામાં નક્કી થવાનું છે એ ખ્યાલથી જ પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો ગયા જવાના છે. પણ ગયા એક પ્રખ્યાત વીર્યસ્થાન છે, ત્રિસ્થળાની યાત્રાનું હેતુ સ્થળ છે અને તેથી તે દૃષ્ટિએ પણ ગયા જવામાં લાભ છે એવો ખ્યાલ ઘણા લોકોના મનમાં નહિ આવ્યો હોય એમ નથી. જે સ્થળે યુદ્ધ ભગવાનને ભવરોગનું ઓસડ જડ્યું અને શાન્તિ મળી તે સ્થાન પણ ગયા પાસે જ છે, એ કારણુ પણ કેટલાકને માટે ગયા જવાને પ્રેરક થતું હશે એવે સમયે ગયામાહાત્મ્યની મુખ્ય કથા વાચકવર્ગને બેઠે કરીયે તો કેટલાકને ગયા જતાં રસ્તામાં વિચાર કરવાનું એક સાધન મળશે અને કંઈ જૂમિ પર બેસીને આપણે પ્રજાહિતનો વિચાર કરીયે છીયે એની કલ્પના આવશે. જેઓ ગયા જવાના નથી તેમને પણ આ વાર્તામાં રસ નહિ પડે એમ નથી.

*

*

લોકચિંતામહ બ્રહ્મદેવે અમુરજીવિથી અમુરો કૃત્તન કર્યા અને સદ્ભાવથી દેવો કૃત્તન કર્યા. આ અમુરોમાં ગયામુર મહાજળીઓ અને પરાક્રમી હતા. તેનું શરીર બહુ જ સ્પૂળ હતું. અમુર એટલે મહાપાપી, દૂર, સર્વ લોકોને રંજાડનાર, ધન્ત્રે ધાક બેસાડનાર, અપ્સરાઓને ઉપાડી જનાર એવો માયાવી, કપટી કોઈક છુપ, એવો જ ખ્યાલ મનમાં આવે છે. પણ બધા જ અમુરો કંઈ એવા નથી હોતાં. જાણિગત પણ અમુર ગણાય છે. ગયામુર એ જ

કોટિનો અચુર હતો એો પાવિત્ર્યની લગની લાગી અને એજે કાલાકલ પરંત
પર દારણ તપ આદ્યુ

હનરો વર્ષ મુધી શ્વાસ સ્થિત કરી એલો તપ કર્યુ, તેથી દેવો હમશે
ની પેડે નુ જ ગમરાયા. ચિન્મતા મુજમ દેવો બ્રહ્મદેવ પામે ગયા બ્રહ્મદેવ
શક પામે, અને શક વિષ્ણુ પામે દેવોના ચિન્મતા મુજમ તેમણે વિષ્ણુની
સ્તુતિ કરી વિષ્ણુએ તેમના ગમગટનુ દારણ પુરુ 'ગયાસુરના બચથી અમાર
રક્ષણ કરો, ઝમળ કરો' એવો તેમણે પોકાર કર્યો 'તમે આગળ જાઓ
હુ અબરડી આનીને ગયાસુરને વગદાન આપુ છુ' એમ વિષ્ણુએ વચન આપ્યુ
સોએ મગીને ગયાસુરને 'વગ બોલવાને' કહ્યુ ગયાસુરે માગી લીધુ, 'દેવ,
'બ્રાહ્મણ, યજ્ઞ, તીર્થ, ઝપિ, મુનિ, યાની, ખાની બધા કરતા પવિત્ર થાઉં'
દેવોએ ખુશીથી 'તથાસ્તુ' કહી વગ આપ્યો અને સૌ પોતાને ઘેર ગયા

પણુ ત્યા તો બકર કાદતા ઉટ પેસી ગયા જેવુ થયુ ગયાસુરનુ પવિત્ર
દર્શન કરી, તેનો અર્થ કરી બધા જ વૈકુઠ જવા લાગ્યા ત્રણે લોક ખાલી
પડ્યા યમપુત્રી ઉત્તરક યજ્ઞ એટલે યમ, ઇન્દ્ર વગેરે અધિકારીઓ બ્રહ્મદેવ
પાસે જઈને શિકાયત કરના લાગ્યા, 'આ લો અમાગ ગણનામા તમે દીધેનો
અધિકાર પાછો લો અમારુ કશુ કામ રહ્યુ નથી'

સઘ કરી વિષ્ણુ સુધી જઈ પટેલ્યો વિષ્ણુ ગયાસુરને સનદ આપી
ચુક્યા હતા, એટલે તેમણે દેવોને એક મુક્તિ સૂઝાડી

'ગયાસુર પામે જઈ તેનો પરિન દેહ યજ્ઞને માગે માગી લો અને
તેના શરીર પર જ યજ્ઞ કરો'

દેવો બ્રહ્મદેવને આગેવાન કરી ગયાસુર પાસે ગયા ગયાસુરે તેમનુ આતિથ્ય
કરી તેઓ કંઈ પણ કરે એના પહેલા જ તેમનુ કામ કરી દેનાનુ વચન આપ્યુ
બ્રહ્મદેવે કહ્યુ 'યાત્રાને અર્થે હુ ખૂન કર્યો છુ, પણ તાગ શરીર કરતા વધારે
પવિત્ર સ્થાન મને ક્યાય જડયુ નથી મારે યજ્ઞ કરવો છે તારુ શરીર આપ'

ગયાસુરે ધન્ય ધન્ય થઈ ગયો તેણે બ્રહ્મદેવને કહ્યુ 'મારા પિતાનો
નશ અને માતાનો વશ ધન્ય થયા છે તે જ આ દેહ ઉત્પન કર્યો છે અને
તે જ તે પવિત્ર કર્યો છે, મારી ખાતરી છે કે તારો યજ્ઞ બધાના ઉપકારને
માટે હરો. સર્વધામુપકારાય યાગોઽવશ્ય મવિષ્યતિ।'

આટલા નિમંત્રણ બાવથી પ્રેમચેતો ગયાસુર દેહ આપના શેની વાગ લગાડે
તે આડો થા સૂતો સુધિ ચાાર બ્રહ્મદેવે યજ્ઞની સામગ્રી અને યજ્ઞના ઝપિઓ
ત્યા ને ત્યા જ નિર્માણ કર્યા એટલા બધા નહિઓ કે નેમની નામાસલિનો
પાગ ન આવે' ગયાસુરના શરીર પર મોટો યજ્ઞ થયો બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા
આપાઈ ગયાસુર મગ્ય પામ્યો અને એમ માગી મધ એ કપાડીને એને એક

મોટા સરોવરમાં નાખી દીધો ત્યાં તો અસુર દાનના લાગ્યો ' દે બગવાન ' હવે શું કરીયે ? ચંદ્રિન થયેલા પ્રહરેવે ધર્મનજી મમને જમ પાડી હત્યુ, ' તારા ધરમાં પેલી ભારે ધર્મશિયા છે તે આખીને આના માથા પર ઝડ મુખી દે મારી આના છે. વિચાર ન કરુ '.

શિયા માથા પર મુકાર્મ, તોપણ અસુર દાનના લાગ્યો એટલે બધા દેરોએ તેના પર પોતપોતાના પગ મુકી તેને સારી પેટે દાખ્યો તોયે અસુર ઠંડા ન થયો હવે થહા વ્યાકુળ થયા, લીન્સાગમાં વિષ્ણુ સના હતા ત્યાં જઈ પડોઆ હા-પાળે વિષ્ણુને ખમગ આપી શીવિષ્ણુએ પ્રહારને અદર બોલાવી આવનાનું કાણુ પૂગ્યુ નહાએ હત્યુ, 'અમે યાગ કર્યો, દેવદંપિણી ધર્મશિક્ષા તેની ઉપર નાખી, જ્ઞ વગેરે બધા દેવો તેના ઉપર બેસા, છતાં એ નિમળ થતો નથી હવે તમેજ નજમાન પર દયા કરી રાહો '.

વિષ્ણુએ પોતાના શરીરમાંથી મૂર્તિ કાઢીને પ્રહરેવને આપી તેનો પણ ભાગ બમ ન થયો આખરે લીન્સાગમાંથી વિષ્ણુ પોતે આવ્યા અને શિયા ઉપર હના ત્યાં તેમના હાથમાં પુગલપ્રસિદ્ધ ગદા હતી વિષ્ણુ સાથે ગાયત્રી, માવિત્રી, સત્સ્વતી, લક્ષ્મી, સીતા, મદન ગન્ધર્વ, ઈન્દ્ર, બૃહસ્પતિ વગેરે મધ્યમાં દેવદેવી આવીને ગયાસુના શરીર પર ત્યાં એટલે અસુર રિશર થઈ ગયો.

ઈર્ષ્યાનુવદારાય જોલે પોતાના દેહ સુદા બધું આપ્યું હતું તેના હૃદયને આ કપટથી આવત થયો અ ત કાણુની વેદનાથી તે દેવોને પૂછ્યું, 'શા માટે તમે મને આની રીતેછેતમો ? મેં માફ નિર્મળ શરીર પ્રહરેવને મરને નાદે આપ્યું હતું નુ શીવિષ્ણુના વચનમાત્રથી કે નિમળ ન થઈ જાત કે તમે અને વિષ્ણુએ પોતાની ગદાથી મને આટલો પીાચો ? હહી, મને પીાવાનું જો નહીં થયું હોય તો હું એટલું જ ઈન્દ્રુ છું કે એથીયે બધા મદા સન્તોષ પામો '.

સ્વે ગયાસુરો દશાન્નિર્મયં ચદિતો જાહ્નવઃ ।

યન્નાથ વ્રહ્મણે દત્ત શરીરમસ્ય મયા ॥

વિષ્ણોર્વદનમાત્રેણ કિં ન રવા નિચ્ચઃ, હહન્ ।

મદસુરૈ પીઞિતઽવ્યર્થે મદયા હરિણ તથા ॥

પીઞિતઽથ ચદદ્ધ સ્વેચા પ્રસન્ના સ તુ સર્વદા ॥

દેવો શમ્ભાયા કે નહિ તે માટાત્મ્યમાં લખ્યું નથી, પણ તેમણે ગયા સુરને હત્યુ કે 'અમે તાન પર પ્રસન્ન થયા છીયે પર બોલ ' ગયાસુરે માગી લીધું, 'જ્યાં સુધી આ પૃથ્વી, આ પર્વત અને આ ચન્દ્ર, સૂર્ય, તારાઓ છે ત્યાં સુધી પ્રહાર, વિષ્ણુ, મહેશ અને બીજા દેવો, ત્રિલોકના મર્ત તીયો,

ગગાદિ નદીઓ બધા મારા માયાની આ શિવા ઉપર મેં જોયું અને તે બધા મારી ખાતર લોકોનું ભયું કર્યું. અહીં જે લોકો સ્નાન, તર્પણ અને શ્રાદ્ધ કરે તેમની હતી પેદીઓનો ઉદ્ધાર થયો, તેમનું પાપ ધોનાઈ જતું બધા તીર્થો લોકોનું બનું કર્યું વધારે હું હું માણું ? તમાનમાથી એક પણ દેવે અદ્વિતી બન્યું નહિ આટલું વચન પાળ્યું સમય પ્રતિપાલ્યતામ્ ।’

દેવોએ ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું દેવ હર્ષિત થયો અને કાયમને માત્ર નિશ્ચય થયો.

*

*

આ મહાકૃત્ય કર્યા પછી બ્રહ્માએ દેવોના દેખતા તે બધી ભૂમિ અને પાચ પાચ ગામે બ્રાહ્મણોને આપી દીધા, ગયત્રીયા સાથે ઘર બારી આપ્યા, કામધેન, ક પટ્ટ, પાગ્ગિતક વગેરે વસ્ત્રો આપ્યા, દૂધની નદીઓ આપી, ઘીના તળાવો આપ્યા, મધના ઝાડો આપ્યા, દહીના સંગ્રાહ આપ્યા, અન્નના પરિતો આપ્યા, બ્રહ્મ બોલ્યું પ્રજાની સંગ્રહ કરી આપી અને બ્રાહ્મણોને કહ્યું, ‘હવે તમારે મેઝની પામે કરું માગનું નહિ’ ગદાધરને નમસ્કાર કરી બ્રહ્માએ બ્રહ્મનો ગયા.

પણ બ્રાહ્મણોથી રોનાયું નહિ તેમને ધન હાથે ચલ કરવાનું શરૂ કર્યું ચરનો ધમાગે મર્ગ સુધી પહોંચ્યો એટલે બ્રહ્માએ આપીને તેમનું મધુ છીનવી લીધું.

‘તમે હમેશા લોની જ રોવાના’ એમ કહી બ્રહ્માએ શાપ આપ્યો બ્રાહ્મણો રાના લાગ્યા ‘અમાન ગુજનનની કર્ત પણ સંગ્રહ કરે બ્રહ્માએ દયાથી કહ્યું, ‘હવે તો તમને બીજા માગ્યો તો જ મગ્યો હમેશને માટે તમારે માથે તીથનું ગોગપ્ત જ મેરો લોકો તમારે પૂજા દ્વારા જ મારી પૂજા મગ્યો’ આ બ્રાહ્મણોના વશજ તે ગલાવળ પડાઓ.

*

*

*

અહીંને પ્રસંગે બ્રહ્માએ જે ધર્મશિતાનું સ્મરણ થયું તેનું માહાત્મ્ય શું છે ?

એક પાંચ સાધુની ધર્મવ્રતા નામની એક કન્યા હતી તે સર્વ લક્ષણસપ્ત હતી ગુણોમા લક્ષ્મી કૃતા પણ ચડે એવી હતી બ્રહ્મદેવના પગમ તપસ્વી પુત્ર મરીચિ સાથે તેનો વિવાહ થયો. ઘડપણમા એક દિવસે મરીચિ જંગલમા ફગાવ લાનમા ગયો. ત્યાંથી ચામીને આવ્યો. ધર્મવ્રતાએ ચાકેના પતિના પગને ઘી ચોળવાનું કામ શરૂ કર્યું જેમ ચાક ઉતરતો ગયો તેમ સપિને હા આનસ લાગી જોવા. બ્રહ્માએ આવ્યા સસગને જોઈ સતી ઉગી કેમકે તે ચુરના ચુર હતી તેમને પગ ધોવાનું

પાણી આપી વલુએ સસરાની પૂજા કરી અને એક સગ્ગ પધારી કરી આપી. એટલામા મરીચિ ઉઠ્યા. શ્રી પામે નથી એમ જોઈ ક્રોધમા આવી શાપ આપ્યો કે ‘પ્રમથ પી કરવાનું કામ મારી આચા વિના છોડીને ગઈ તેથી તુ શિલા થઈ જત.’ સતીને બહુ જ પોટું લાગ્યું. તે બોલી, ‘ધર્મા પિતા આવે ત્યારે તેની એવાપૂજા કરવાનું કર્તવ્ય તમારું હતું. તમારી ધર્મ-પત્ની તરીકે મેં તે ક્યું એમા માત્રે વાક રો?’ મરીચિ મુનિ પોતાની બૂલ સમજ્યા. બન્ને મળીને હરિને શરણ ગયા અને માગી લીધું કે અમારૂં ગ્હણ કરો. એટલામા બ્રહ્મદેવ પણ નિદ્રામાથી ઉઠ્યા. બધાએ સતીના તપની મુક્ત કહે પ્રશંસા કરી. પણ કહ્યું કે ‘તારા પતિનો શાપ જૂંસી કાઢવાની શક્તિ અમારામાથી કોઈની નથી. ધર્મનું ગ્હણ થાય એમ જીને કોઈ પણ વર માગી લે.’ સતીએ માગી લીધું, ‘પતિનો શાપ દૂર કરવાની શક્તિ તમારામા ન હોય તો આટલું આપો કે નદી, નદ, સરોવર, તીર્થ, દેવ, ઋષિ, મુનિ, પ્રધાન દેવો, યજ્ઞેત્રો મારામા આવીને વસે. આખા બ્રહ્માડમા હું પાવની શિક્ષા થાઉં. મને જોઈને સર્વલોક પાપ અને ઉપપાતકથી મુક્ત થાય શિક્ષા ઉપર જે લોકો આદ્ય કરે તેમને અને તેમના કુળને વિષ્ણુચોક મળે અને ન્યા મુધી આ બ્રહ્માડ રહે ત્યાં મુધી આ શિક્ષા રહે.’ દેવોએ તેવો વર આપ્યો, પણ પરતાયા. સર્વ લોકો તે શિક્ષાનો સ્પર્શ કરી કરી વૈકુંઠ જ્યાં લાગ્યા. યમરાજ અકળાયો. તેણે પોતાનો અધિકાર અને પોતાનો યમદંડ બ્રહ્મદેવને સુપરત કર્યા અને કહ્યું, ‘હવે તો મારું કામ રહ્યું જ નથી’ બ્રહ્માએ યમરાજને કહ્યું, પેલી શિક્ષા ઉપાડીને તારા ધરમા રાખી મુક, એટલે પલ્યુ. ત્યાંથી યમરાજ ફરી લોકોનું શાસન કરવા લાગ્યા અને લોકોમા ધર્મશિક્ષાની કીર્તિ જ રહી.

ગયામુરના શરીર પર યસ કર્યા પછી પણ જ્યારે ગયામુર હાલવા લાગ્યો ત્યારે બ્રહ્મદેવે યમરાજ પાસેથી આ જ શિક્ષા માગી લીધી હતી. તે શિક્ષામા સર્વ તીર્થોની રિથિતિ ટોવાથી તે અત્યંત બારે અને અત્યંત પવન થઈ હતી.

*

*

*

ગમાસુત્તા તરીકે વર શ્રીધર્મિયું જે ગદા હોયમા લઈને ઉભા હતા તે ગદાની પણ કથા છે. વજ્ર કગ્તા પણ દંડ અને મજ્જાન એવા ગદ નામના એક અસુર પામેથી બ્રહ્મદેવે તેના હાડકા માગી લીધા હતા, રિશ્વકર્મા પામેથી તે હાડકાની એક વજ્રગદા તૈયાર કરાવી હતી અને હેતિ નામના મહામજ્જાન રાક્ષસને મારવાને માટે શ્રીહરિને એ આપી હતી, કેમકે દેવોના સસ્ત્રાસ્ત્ર વડે તેનો વધ ન થાય એવો વર બ્રહ્મદેવે પોતે જ તેને આપ્યો હતો.

આવા આવા પ્રસન્નોથી પ્રમિદ થયેલી ભૂમિ પર

લોદાનો રણગારાંચ જગતા મુહિરેતો

ત્રી આદિગાંધી સદ્ગતી સાથે ના છે. ત્યાં જેઓ ચાલ્યા માટે જાય છે તેનની મનકામનાઓ તમ થાય છે માત્ર લાઝમ લખ્યું છે કે ત્યાં જનાર બ્રહ્મચારી અને સંયમી જેડુ લેખ્યે, શુદ્ધ અને સંતુષ્ટ જેડુ લેખ્યે, દાન ન લેજું લેખ્યે, અદ્વૈતાચ્ચી નિરૂપ જેડુ લેખ્યે, જિતેન્દ્રિય અને દાનશીલ થકુ લેખ્યે, તો જ તેને તીર્થંગ મો

ધર્મનનાને લાપ આપનાર મગીચિને 'તુ કુ ખી થા' એવો મહાત્મે લાપ આપ્યો. પણ તેનો પશ્ચાત્તાપ નેચા પછી 'તાગી ગયામા મુક્તિ થશે' એવો ઉશાપ આપ્યો. મગીચિએ લિયા પાને બેસી દુષ્કર તપ આદ્યુ. મહાત્મેના શાપથી કાળો પડેચો મગીચિ તપ પડે શુદ્ધ થયો અને હગિના વચ્ચી અર્ચ-લોકમા ગયો.

*

*

*

જે માણસ આ શુદ્ધ ન્યામ્યાન શ્રદ્ધાપૂર્વક વાચશે અથવા સાબળશે તેને સારી ગતિ મળશે.

इति श्रीवायुपुराण श्वेतवाराहखण्डे गयामाहात्म्यं संपूर्णम् ।

કામ ક્રોધ તથા લોભ ત્યજવા ચો સત્યવાક શુચિ ।

શર્વભૂતહિતે રક્ત સ તીર્થંકલમદ્યુતે ॥

તીર્થાન્નિનુષ્ઠનવીર પાસઢ પૂર્વતસ્ત્યજેત્ ।

વાસઢ તત્ત્વ વિશેષ યદ્વેત્તમં કામતઃ ॥

ગજેન્દ્રમોક્ષ

કૃષ્ણ આપણા પગમ પિતા છે એમ તો સૌ કોઈ માને છે, પણ આપણે સૌ ભાગ્યાઈ છીએ એ વાતનો વિશ્વાસ સૌને નથી હોતો. સત્યાગ્રહી 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' ના નિયમનુ પાલન કરનાર હોય છે, તેથી તેને કોઈ શત્રુ નથી હોતો એનો અર્થ એ નથી કે કોઈ એની પ્રત્યે શત્રુતા નથી ગમતુ એના શત્રુ ધણા હોઈ શકે છે ધર્મ અનુસાર ચાલનાર દરેક માણસ અધર્મથી ચાલનાર માણસના માર્ગમા વિનરૂપ થઈ પડતો જણાય છે છતાં સત્યાગ્રહી પોતાના મનમા કાંઈને રિને પ્રેમ સિવાય બીજે ભાવ નથી રાખતો. જ્યારે તે પોતાના ભાઈને કુનાસનાને વડ થયેનો જુએ છે ત્યારે તેનો પ્રેમથી

વિરોધ જરૂર કરે છે. પ્રેમ વખત આવ્યે કંટોળ થઈ શકે છે. પ્રેમમાં દુર્બળતાની કે મોહની મૂઢતા નથી હોતી. પણ સત્યાગ્રહી વિરોધ કરતો છતાં પણ પોતાના બાંધનું હિત જ ઈચ્છે છે, અને એનો વિરોધ તો પોતે કદ સહન કરીને જ વ્યક્ત કરે છે. પ્રેમમૂલક વિરોધ હમેશા સફળ જ થાય છે. જરા વાર ભણે લાગે, પરંતુ વિજય તો તેનો જ છે. અને માન્ય બેઠાં તો પ્રતિપક્ષનો પણ વિજય છે. એ બિચારો જે કુવામનાથી ઘેરાયેલો હતો તેમાંથી છૂટી ગયો—તેમાંથી પોતાના આત્માને કરી પ્રાપ્ત કરી નમ્યો. આ પણ એક અસાધારણ છત છે. સત્યાગ્રહનું શુદ્ધ ધર્મશુદ્ધ હોય છે. તેથી તેનું પશ્ચિમ સર્વકુશળ જ હોય છે. જ્યારે બે માણસ પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થને વશ થઈને લડે છે ત્યારે એકની છત અને બીજાની હાજ થાય છે, ઈશ્વર તરફ રહીને જુઓ છે અને કર્મના નિયમ નીવેડો આણે છે. પણ ત્યારે એક પક્ષ સ્વાર્થને છોડી તે ધર્મના આધાર લે છે ત્યારે પરમાત્મા પોતે એનો પક્ષ કરે છે, કાંચુ પરમાત્મા હમેશા સત્યનો પક્ષપાતી હોય છે. કંઈક વસ્તુ છે સ્વાર્થ છોડીને ધર્મનું પાલન કરવાની ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યની કમોટી પણ ઇશ્વર કંઈ યોડી નથી કરતો. ધર્મનિષ્ઠ તેમજ તેનો વિરોધ કરનાર બંનેનું હિત કરતું એ ઇશ્વરની નીતિ છે, તેથી ધર્મનિષ્ઠામનો કાળ પણ બહુ લાંબો દેાય છે. ધર્મનિષ્ઠ પદ નિષ્પાદ થઈ જાય ત્યારે જ તેને સફળતા મળે છે અને સફળતાનો મુખ્ય ભાગ તો એ છે કે વિરોધીઓનો વિરોધ સમી જાતે જોઈ પડેલાના જેવા એકપ્રાણ બાંધબાંધ બની જાય છે. આ જ સિદ્ધાન્ત પુણ્યોમાં ‘ગંગેન્દ્રમેક્ષ’ની કથામાં બનાવવામાં આવ્યો છે.

હન્ડના દરયાના હાહા અને હાહ નામના બે ગવૈયા બાંધાઓ હતા તેમના હૃદયમાં મત્તરે પ્રવેશ નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી તેઓ હળીમળીને ગેટા હતા. પણ એમના દુર્ભાગ્યે એમના અન્તરમાં સ્પર્ધા વધી પડી. બંનેના મનમાં એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો કે ‘હું ગ્રેહ છું અને મને ગ્રેહ સ્થાન મળવું જોઈએ’ ઈન્દ્રે પણ તેમને સમજાવીને કહ્યું, ‘ઇશ્વરને ઘેર સૌ સમ્યા છે હું તો તમામ બેમાં કોઈ બેઠું જોઈ શકતો નથી.’ છતાં પેલા ગવૈયાઓને અન્તોષન થયો. આખરે હન્દ્રે તેમને દેવલ કપિની પાંચે મોહલી દીધા. દેવલ મદાગારી હતા, ત્રિદાળદર્શી હતા. પણ પૂર્ણિમાની ઘણપડ મૌની જ હોય છે ‘લગ્નિ’ મૌન જોઈને ઈર્ષા અને મત્સરથી ભરેલા બંને ગવૈયાઓ કદેશ લાગ્યા, ‘સાવ નમાર છે. કદુ સમજતો નથી.’ ગુનિએ મૌન મુદ્રાને દયાભાવથી કહ્યું, ‘કેવો મુન્ન છે!’ સ્પર્ધા અને અસુચાથી તમામ ભેગ સડી નય છે. તમામ બાળ્યમાં શુ બધું છે તે તમે નથી જાણતા. જાણના દેત તો આવડે મત્સર ન રાખત. પરમાત્માએ દરેક માણસનું બધવ્ય તેનાથી છપ્પ રાખ્યું છે, છતાં કર્મના સિદ્ધાન્ત સમજાવવાને ખાતર જંગ કંટોળ થઈને હું તમારે બધવ્ય જોટું બાળી શકું છું

તેટલું તમને મુશ્કેલી દે છે. બાધઓ થઈને પણ તમે એકબીજાને મત્સર કરો છો એનું પરિણામ એ આવવાનું છે કે તમે સ્વર્ગમાંથી નીચે પડશો અને ત્રિકૂટ પર્વતની પામે પશુઓની મા જન્મ લેશો. એક થશે જગતનો હાથી અને બીજો થશે સરોવરમાં મેનારો મગ. ત્યાં તમે તમાગ વેગે પશુભાવે પોપગો, બાઈબાઈ મરીને શત્રુ બની જશો.’

બમ, બન્નેનો મન કંટારી ગયો. બન્નેને કાલિક પશ્ચાત્તાપ થયો. બન્ને ઋષિને પગે પડ્યા અને આગળ કરવા લાગ્યા કે ‘આપ અમાન પર કંઈ ક્ષમા નહિ કરો?’ ઋષિએ કહ્યું, ‘કર્મનો નિયમ અટકા છે. એમાં કોઈની ક્ષમા કોમ આવતી નથી. પણ સાચે સાચે કર્મનો નિયમ ક્ષમાભુક્ત પણ છે, તે જોઈએ છોડો તેટલો જ ક્ષમામય પણ છે. કર્મનું ફળ દરેક નથી, પણ બગડેલાં મુદાગવાનું બળ એનામાં છે. તમાગ બેમાંથી એકના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ જન્મી રહેશે અને તે કર્મને માર્ગે ચાલશે. આક્રમણી વેળાએ તેને ધમ્મરુ મગ્ન થશે. બીજાના હૃદયમાં મત્સરનો અગ્નિ બહાદુર બળી જાય છે તે નીચે ને નીચે જ પડે જશે. છતાં એનો પણ કુદાર થશે પોતાના બાધનો વિરોધ કરતા કરતા તેના હૃદયમાં બાધની શક્તિ સચા થશે, તેનામાં પણ આસ્તિકતા આવી જશે અને આસ્તિકતાને બગે તેનો પણ કુદાર થઈ જશે.’

ભવિષ્યનો આટલો પડો ખોલીને મુનિગજ મૌનમાં ડૂબી ગયા અને હાહા તથા હાહ કર્મવત્તાત્ સ્વર્ગમાંથી નીચે પડી ગયા. એક થશે રાગનો હાથ અને બીજો મગનો મોટો મગ અને પોતાના પૂર્વજન્મને ભૂલી ગયા, પોતાનું બાકપણું નિસરી ગયા. મગ હાથીને ખાવા ઇચ્છતો હતો અને હાથી મગથી ઇતો હતો. હાથી પોતાના પશુજન્મ અનુસાર વિલાસમાં ચડ-ચૂડ હતો. શત્રુ ક્યા છે અને શત્રુનું મગ ક્યા રહેલું છે તે વાત વિલાસના નશામાં તે ભૂલી ગયો અને રૂપવતી હાથબીઓની સાચે સરોવરમાં પડ્યો. આહને તો વેધવતુ મળી ગયું. તેણે મગરાગનો પગ પકડી લીધો. મગ છટી જવાને ચીમો પાડવા લાગ્યો. હાથબીઓ પણ ચીમો પાડવા લાગી. પણ પાણીમાં હાથીનું બળ કેટલું ચાલે? હાથી જગતના તરફ દોડ્યો. આહ પાણી તરફ ખેંચવા લાગ્યો—‘જાં દાકરે તીર ગ્રાહ્યાવર્ષે જલમ । સદીઓ સુધી (દિવ્યવર્ષસદ્વત્સવ) બેનું સુદ ચાલ્યું અને અવ્યક્તમર્તિ આદ્યે નિદાગ મગને પકળવનમાં—કીચડમાં ખેંચી લીધો હવે મગને બચવાનો કાઈ મારો રહ્યો નહિ હવે એક હૃદયમય પન્માત્મા જ બચાવી શકે એમ છે એવું જ્ઞાન મગને થયું મગમગ ન તો શસ્ત્ર બધ્યો હતો કે ન તો વેદવિદ્ હતો પણ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોનાથી તે નાગચલુપગચલુ હતો. તેણે નાગચલુનું ધ્યાન ધ્યુઃ

અનાશ્રયાય દેવાય નિસ્પૃહાય નમો નમઃ ।

નમો જગત્પ્રતિષ્ઠાય મોવિન્દાય નમો નમઃ ।

વિશ્વેશ્વરાય દેવાય શિવાય હરયે નમઃ ॥

નારાયણાય પરલોકપરાયણાય...

કાલાય લોકેષ્વનાયાય ।

હિતાત્મકાય આર્તિવિનાશનાય નમસ્કરોમિ ।

અચ્યુતં આત્મવન્તં પ્રમુ પ્રપદ્યે ।

સનાતનં લોકગુહં નમ્યામિ ॥

શરણ્યં શરણાર્તાનાં પ્રપદ્યે મહાવરસત્ત્વમ્ ।

પ્રપદ્યે મુક્તસંગાનાં યતીનાં પરમા ગતિમ્ ॥

૬૬૫ લોકનાયાય પરતઃ પરમાત્મને ।

નમઃ તદ્વલ્લશિરસે અનન્તાય નમો નમઃ ॥

ધ્યાન પૂરું થતાં જ આત્મશક્તિનો આચિન્કાર થયો; હૃદયમાં પ્રધાનું પૂર થયું-

તામદ્ભવતિ મે દુઃખં ચિન્તાસંહારસાગરે ।

યાવત્કમલપત્રાક્ષં ન સ્મરામિ જનાર્જનમ્ ॥

ધૈર્ય કમલપત્રાક્ષ છે; તેની દૃષ્ટિ કમળની જેમ અનાસક્ત રહે છે. ગજરાજ પાણીમાં પૂરપૂરો ડૂબી ગયો હતો. શ્વાસ લેવાની સુંદનો અગ્રભાગ પાણી પર રહ્યો હતો. તેનાથી એક કમળ લાઇને ગળે-ત્રે ભક્તિભાવે ધૈર્ય રતે અર્પણ કર્યું. કમળ તો અનાસક્તિનું પ્રતીક (Symbol) છે. કીચકમાં તેનો જન્મ છે; પાણીમાં તેનો નિવાસ છે; છતાં તે અત્યંત શુદ્ધ, પવિત્ર રહે છે. પાણીમાં રહીને પાણીથી અલિપ્ત રહે છે અને પ્રકાશમાન પ્રતાપશાળી સૂર્યનું ધ્યાન ધરે છે. કમળની વૃત્તિ ધારણ કરીને ગજરાજે કમળ અર્પણ કરી દીધું, એટલે ભગવાનને ધાણું પડ્યું. પરમાત્માએ બનેને કીચકની બહાર ખેંચી લીધા.

પૃથ્વી પર આવતાં જ આહતી સક્તિ અને તેની દુર્બુદ્ધિ દૂર થઇ ગઈ. સ્વાર્થ છૂટી જવાથી તેને પણ પશ્ચાત્તાપ થયો. અપ્રમેય પરમાત્માએ બનેનો ઉદ્ધાર કર્યો. ભગવદ્દર્શન થયા પછી કોની દુર્ગતિ થઇ છે ? બનેનાં હૃદય પવિત્ર થઇ ગયાં. એક જ પરમપિતાના અગ્રે પુત્ર છીયે; ભાઇભાઇ છીયે; સમસમાન છીયે; એક જ છીયે.

હૃદયદ્વધર્મમૂલો વેદસ્કન્ધઃ પુરાણસાસ્ત્રાદયઃ ।

કતુક્લમ્મો મોક્ષમૂલો મધુસૂદનપાદપો જવતિ ॥*

* ધમ જેનું હૃદય છે, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જેનું યજ્ઞ છે, પ્રાચીન ઇતિહાસ જેની

મહાભારતકાર લખે છે: યજ્ઞેન્દ્રમોક્ષની આ કથા સામળાના કુટુંબ સ્વમના નાશ થાય છે. કેમ ન થાય ? ધર્મર બધા જુઝા બનેલો કત્યાણુકર્તા છે. બને પોતપોતાની રીતે તેની ચરણપૂજા કરે છે.

સુરાસુરૈરર્ચિતપાદપન્નં સનાતનં એકગુરું નમામિ ।

આ છે, સ્વાર્થત્યાગ નેતું પુણ્ય છે અને સ્વતન્ત્રતાનેતું ફળ છે એવા પરમાત્માની કલ્પદક્ષિણે સદા જય જ છે.

કેળવણી

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

[કેળવણીનો આપણો આદર્શ]

આત્મશુદ્ધિઃ સુતાયૈય ગુરુશ્ચિવિશેષતઃ ।

પરશુદ્ધિર્વિનાશાય સ્ત્રીશુદ્ધિઃ પ્રત્યાવદા ॥

આ શ્લોકનો અર્થ સારી પેઠે તપાસવો જોઈએ. આમા સ્ત્રીની બારેમાં બારે નિન્દા છે. એમ લાગશે, પણ તે બરાબર નથી. આત્મશુદ્ધિ અને સ્ત્રી-શુદ્ધિનો વિચાર કરીએ. સામાન્ય કુટુંબોમાં સ્ત્રી અજાણ હોય છે. સ્ત્રીની દાદ સંકુચિત હોય છે. પોતાનાં બાળબચ્ચા, પોતાનો પતિ અને પોતાના પીયેરીઆં, એમનું તાર્કાલિક બધું થાય એટલું જ તેઓ ધણી શકે છે. પૈસા મળે, આસપાસનાં સગાંવંદાતાંમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધે અને પોતાને અને પોતાનાં સગાંવંદાલાને શારીરિક સુખ મળે, એકાઆરામ મળે એ તેમનો મોટામા મોટો આદર્શ રહે છે. તેથી આવો આદર્શ જોતાં હોય તેની શુદ્ધિને સ્ત્રીશુદ્ધિ કહી છે.

દાસમાં કેળવણી લેનાર યુવાનોની અંદર જે આદર્શ અથવા હેતુ જોવામાં આવે છે તે આજી સ્ત્રીશુદ્ધિ કરતાં જરા પણ હિંચ હોય એમ લાગતું નથી. ઉપર બતાવેલાં સુખસાધનનો સમાવેશ ‘કરીઆર’ એ સુંદર શબ્દમાં કરેલો હોય ॥ એટલું જ. આત્મશુદ્ધિ એટલે જોયી મનને, અન્તરાત્માને સમાધાન થાય એવી શુદ્ધિ.

સ્ત્રીશુદ્ધિ સંકુચિત અને આધળા હોય છે, આત્મશુદ્ધિ વિશાળ અને અદ્વાવાન હોય છે; સ્ત્રીશુદ્ધિ પરશુદ્ધિને વશ થાય છે, આત્મશુદ્ધિ ગુરુશુદ્ધિને વશ થાય છે. સરકારી નોકરી મળશે, સરકાર દરબારમાં પ્રતિષ્ઠા યશે, સગાં-

બહાસાંમાં આપણે જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ ગણાઈશું એવી સ્ત્રીશુદ્ધિથી આપણે પરશુદ્ધિ એટલે અગ્રેષ્ઠ કેળવણી ગ્રહણ કરી છે. પણ આત્મશુદ્ધિ હવે જાગૃત થઈ છે. પરશુદ્ધિથી ચતો વિનાગ આત્મશુદ્ધિ નોંધ રહી છે. આવે પ્રસંગે આત્મશુદ્ધિ ગુરુને સંસ્કૃત જ્ઞાન ગુરુશુદ્ધિ શી છે એ જાણી લેવા આતુર થઈ છે. ગુરુશુદ્ધિ એટલે આપણો આર્થ સમૃદ્ધિનો આદર્શ, ગુરુશુદ્ધિ એટલે Wisdom of the Race.

પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ મનુષ્યજીવનનો હેતુ—પુરુષાર્થ કયો હતો ગયા છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા સારું કયું મ્તે જવાનું કહી ગયા છે એ બધું જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા આત્મશુદ્ધિને થઈ છે. માટે આપણા પ્રાણવાન પૂર્વજો કેળવણીનો પડિત કોને કહેતા, વિદ્યા શતિ કહેતા, એ હવે આપણે તપામીએ.

પૂર્વજોના વચનો બહુ સાદા હોય છે, પણ તેમાં હોયે અર્થ હમેશાં ગહેલો હોય છે. હાલની જેમ ગૌરવવાળી બાપા જૂના લોકો લખતા નહોતા. મહાપ્રાણી બાપા સાદી જ હોય' અનુભવની વાણી સાદી પણ સર્વવ્યાપક હોય હાલના વિકૃત જમાનામાં કાલો લોકોનો આદર્શ એક તરફ હોય છે અને સમાજનો પ્રવાહ બીજી તરફ વહે છે, તેથી વિદ્યાર્થીની વાણી અસંતોષનું સ્વરૂપ પકડે છે. 'આ ખોટું' છે, આત્મ શુદ્ધિ નોંધ્યે' વગેરે પ્રયોગો હાલમાં લખાય છે સાચી કેળવણીનો હેતુ આવો આવો હોવો નોંધ્યે એમ આપણે લખીએ છીએ. આપણા પૂર્વજો વિદ્યાથી આત્મ શાશ્વત છે, અમુક મળે છે એવું સાદું વાક્ય કહી જાય છે, એટલા માટે આધુનિક શક્તિના. લોકોનું ધ્યાન તેમના વચનો તરફ ખેંચાતું નથી.

હવે આપણે કેળવણીનો આદર્શ ગો મનાવો તે નોંધ્યે.

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

માણસ બદલે છે, અજ્ઞાન છે, કુવાસનાઓથી ઘેરાયેલો છે, પરિસ્થિતિથી જકડાયેલો છે તેથી તેનો આત્મા દબાઈ ગયો છે. વિકાસને માટે તેને અવકાશ નથી મળતો. આ બધા બધનોમાથી જે મુક્ત કરે તે જ સાચી કેળવણી. શરીરને રોગ અને દુર્બળતાથી મુક્ત કરે, શુદ્ધિને અજ્ઞાન અને ખોટા વિચાર-માથી મુક્ત કરે, હાથપગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને જડતાથી મુક્ત કરે, મનને લાલચ, ભય અને ક્રુદ્ધ સ્વાર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે, હૃદયને કઠોરતા થી તેમજ ખોટી લાગણીથી મુક્ત કરે, આખા માણસને પ્રાકૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, ગૃહસ્થ, બૌદ્ધિક વગેરે સર્વ દારણોમાથી મુક્ત કરે, સ્વશક્તિને વિકાસમાથી મુક્ત કરે, શક્તિને મદમાથી મુક્ત કરે, આત્માને કૃપણતા કે અહંકારના પંજમાથી મુક્ત કરે, તે જ વિદ્યા—તે જ 'કેળવણી'. અજ્ઞાનના વૃત્ત જ્ઞાન તેન મુદ્દાન્તિ જન્તવ । એ વસ્તુસ્થિતિ છે. એમાથી જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા

મોડા અથવા અનન્યના એ આપણે ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક આદર્શ છે. કેળવણીનો પણ એ જ આદર્શ છે. સ્વાધીનતામાં જ જન-સાહસ્ય છે, પગધીનતાથી મરણ કંઈ લુપ્ત નથી, એવો આપણા પૂર્વજોનો નિશ્ચય છે.

एतद्धि जन्मकालं यदनायतवृत्तिता ।

ये पराधीनता यातास्तं चर्त्तयन्ति कं मृता ॥

માટે કેળવણીથી જનસાહસ્ય કરવું હોય તો અનન્ય આશ્ચર્યકાનો પ્રથમ કેળવણીએ ઉદયવો જોઈએ. આયત્તરત્તિનું મંથન કેળવણીથી ન થશે તો એ કેળવણી સાતી જ પણ કેળવણી માણુમની પોતાની આશ્ચર્યકા જ આપે એટલું ખમ નથી. જંગલના પશુ પણ અતન્ય રહીને પોતાની આશ્ચર્યકા મેળવે છે. કેળવણીને લીધે પરાધીન કરવાની રત્તિ પેદા થતી જોઈએ. જે સમાજમાં આપણે ગંદાં છીએ તે સમાજની—એટલા માનવી સમાજની નહિ પણ આખી હવશ્ચિની એવા કરવાની રત્તિ અને શક્તિ કેળવણી આપણને ન આપે તો કેળવણીએ આપણને માણુમ બનાવ્યા નહિ ગણાય.

यत्र मूढितार्थाय तत्पणोरिव चेष्टितम् ।

કેળવણીથી ધર્મશુદ્ધિ (Conscience) જનન થતી જોઈએ (ધાર્મિક), કેળવણીથી કુવામનનો નાશ થતો જોઈએ (નૈનિક) કેળવણીથી સર્વજ્ઞતાનું જ્ઞાન મળવું જોઈએ (બૌદ્ધિક). તો જ કેળવણીથી મોક્ષનો આદર્શ સચવાય (આધ્યાત્મિક).

श्रुत्वा धर्मं विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम् ।

શ્રુત્વા જ્ઞાનમવાનૌનિ શ્રુત્વા મોક્ષ ચ ચિન્દતિ ॥

લોકોની નીતિમત્તા પોલીમ ખાતુ રાખવાથી અથવા ગામડે ગામડે ન્યાયની અદાક્ત સ્થાપવાથી જગવાતી નથી. સાચી કેળવણીથી જ તે કામ થાય છે. જે સમાજમાં ધર્માધર્મનું જ્ઞાન અથવા ન્યાયશુદ્ધિ ઓછા થયા હોય તો રાજ્યએ જાણવું કે કેળવણીમાં ખામી છે. રાજ્યએ હમેશા જનજીવ રહીને માત્રી કેળવણી આપતી જોઈએ.

धर्मधर्मो न जानाति लोकोऽय विद्यया विना ।

तस्मात्सदैव धर्मिणा विद्यादानपरो भवेत् ॥

આજ્ઞાણનું જીવન ધર્મને માટે છે (સ તુ ધર્મધંનુત્તમ). માટે તેના જ હાથમાં કેળવણીનું કાર્ય હતું. એક રાજા કહે છે

विमोऽपि यो भवेन्मूर्ख स पुरोद् बहिरस्तु मे ।

कुम्भारोऽपि यो विद्वान स तिष्ठतु पुरे नम ॥

જેની પાસેથી આપણે કેળવણી મેળવીએ છીએ—પછી તે કેળવણી ગમે

તે જાતની હોય—તેનો ધર્મ ધર્મે ધર્મે આપણામાં ઉતરે છે. અંગ્રેજો આપણને વટલાવાતા નથી, પણ અંગ્રેજ કેળવણીને લીધે આપણી વૃત્તિ પ્રોટેસ્ટન્ટ ક્રિશ્ચિયન થતી જાય છે એમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતા આપણી ખાતરી થશે. પ્રોટેસ્ટન્ટ વૃત્તિમાં મંથન અને તપસ્યાની પ્રતિષ્ઠા ઓછી છે. આપણા જૂના આદર્શમાં વિદ્યા અને તપ બન્નેનું મહત્ત્વ સમગ્ર હવે તપમાં જ સામર્થ્ય છે તે આપણા લોકો જાણતા તેઓ તેા એટલે મુખી કહે છે કે વિદ્યા તપોવિવૃદ્ધયર્થમ્ । તપ એટલે ખડતલપણું, તપ એટલે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, તપ એટલે મંદિરપૂજા, તપ એટલે ઉદ્યમ, તપ એટલે ધ્યાન અને વીર્ય, તપ એટલે અવિશ્રાન્ત ઉદ્યોગ, તપ એટલે દુષ્ટ વાસનાઓનો નાશ, તપસા કિલ્વિપ દન્તિ વિદ્યમામૃતમશ્નુતે । અને તેથી જ તપા વિદ્યા ચ વિપ્રસ્ય નિશ્ચેયસકર પરમ્ ॥ વિદ્યા તેજસ્વી હોવી જોઈએ ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પોતાનો અભ્યુદય કરી લેતા કેળવણેલા માણસને આવશ્યું જ જોઈએ.

સવિદ્યા પુરુષ એષો યત્ર કુત્રાપિ તિષ્ઠતિ ।

તતૈવ ભવતિ શ્રીમાન પૂજાપાત્ર ચ મુમુક્ષામ્ ॥

છતા શ્રીમાન થવાની અથવા રાજદરબારમાં ખૂબ પાત્ર થવાની તેની ઇચ્છા નથી હોતી. જેને સાચી કેળવણી મળી છે તે આપણે પોતાનું મીલ છોડતો નથી

લાપત્ત્વપિ ન મુહ્યન્તિ વરા શકેતવુદ્ધય ।

ખોટી કેળવણીથી ખૂબ ધન મળતું હોય તોપણ સારો માણસ સાચી કેળવણી જ પચદ કરે.

નિરક્ષરે વીદ્ય મહાધનત્વ વિદ્યાનવદ્યા વિદુષા ન હેયા ।

સ્ત્રવાતસા કુલટા સમીક્ષ્ય નિમાર્યનાર્ય. કુલટા ભવન્તિ ॥

માણસને સાચી કેળવણી મળી છે કે નહિ એ જોવાની નીચેની કસોટી પરિપૂર્ણ નથી એવું કોણ કહી શકશે ?

નિપેવતે પ્રજ્ઞસ્તાનિ નિન્દિતાનિ ન સેવતે ।

અનાસ્તિક ધર્મધાન દત્તવન્દિત્વક્ષણમ્ ॥

કેળવણેલા માણસે દીનતા ન બતાવતી જોઈએ.

ચાત્રેષુ વદનામ્બુજે વસતિ ચેત્ કો જામ દીનો જન ।

સમાજે પણ કેળવણેલા માણસને દીનદશામાં ન ગણવે જોઈએ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનો આધાર પાય વાના ઉપર રહે છે ધન, ઉચ્ચ કુળ અને લાગણ્ય, વય, આવડત અને પાત્રતા સાચી કેળવણી. આપણા શાસ્ત્રકારો કહે છે કે કેળવણીને સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવું જોઈએ:

વિજ્ઞ વન્પુર્વક કર્મ વિદ્યા ભવતિ પદમી ।

દુતાનિ માન્યસ્થાનાનિ ગરીયો યદ્યદુત્તરમ્ ॥

અવૃત્તીનોડપિ યો વિજ્ઞાન ચ દેવૈરપિ પૂજયતે ।

ગાળએ પોતાનુ ગજન્યનન્ત્ર કેળવાયેલા લોકોના હાથમા જ રાખવું જોઈએ એવો નિયમ હતો. ન્યાયખાતુ, કારોમારી ખાતુ, એટલુ જ નહિ પણ લશ્કરીખાતુ પણ ધર્મનિષ્ઠ કેળવાયેલા લોકોના જ હાથમા રાખવુ એવો નિયમ હતો.

સેનાપત્યં ચ રાજ્ય ચ દષ્ટનેતૃત્વમેવ ચ
સર્વલોકાધિપત્ય ચ વેદજ્ઞાત્રવિદંહતિ

કેમકે જેને આર્ય કેળવણી મળી હોય તે જ ન્યાયથી પ્રગતિ હિત છે.

આયંકર્મણિ રજ્યન્ત મૂતિકર્માણિ કુર્વન્તે ।

હિત ચ નાભિસૂચન્તિ પઞ્ચિતા મરતર્પમ ॥

એની ખાતરી પ્રાચીન કેળવણીના આચાર્યો પોતાના રાજ્યએને આપી શકતા.

આની કેળવણી મૂરોપમાથી નહ ચર્છે અને તેથી જ મનુષ્યજાતિનો હાય કળના મહાધુદો ત્યા ઉદ્ભવે છે. પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રપૂજ્યધર્મમા ઈશ્વરને ધ્યાને અદકાં એડેલો છે, તેથી પાશ્ચાત્ય કેળવણીમા વિનય નથી મ્હો, કુલીનતા નથી મ્હી.

વિદ્યા દદાતિ વિનયમ્ ।

એમ આપણે માનીએ છીએ

વિદ્વાન્ કુલીનો ન કરાતિ ગર્વમ્ ।

આમુરી વિદ્યા વિગે કહેતા એક પ્રાચીન પડિત કહે છે

વિદ્યાયા વિનયાયાસિ ના ચેત્ અવિનયાવદા ।

કિ કુર્મં કં પ્રતિ વ્રમો ગરદાયા સ્વમાતરિ ॥

કેશમા આગે મળતી કેળવણીને આ મ્હોક લાગુ નથી પડતો શુ ?

માત્રી વિદ્યા તે કલ્પલતા પ્રમાણે

ક્લિમપિ શ પુષ્પાતિ સર્વાત્મના માતેય રક્ષતિ । પિતેવ દિતે નિયુક્તે ।

કાન્તેવ ચાપિ રમયત્પપનીય લેદમ્ । છર્મી તનોતિ । વિતનોતિ ચ દિશુ કીર્તિમ્ ।

અહાહા, કિ કિ ન સાધયતિ કલ્પલતેવ વિદ્યા !

માટે જ વિદ્યાયન સર્વધનપ્રધાનમ્ એમ કહેલુ છે.

■ તત્ર ધનિનો યાન્તિ યત્ર યાન્તિ બહુશ્રુતા ॥

જેમ વિદ્યા અંહિક અને પારલૌકિક લાભો મેળવી આપે છે તે જ પ્રમાણે મેળવેલી વિદ્યા જન્માન્તરમા પણ ઉપયોગી થાય છે, એની આપણા લોકોની શ્રદ્ધા છે, અને એ શ્રદ્ધાથી જ ઘરડાઓ પણ બાળકની પેરે રીખવા ગમે છે.

ગતેડપિ વયસિ ગ્રાયા વિદ્યા સર્વાત્મના સુધૈ ।

યદપિ સ્યામ કલદા સુલભા સાન્યજન્મનિ ॥

કેળવાયેલા માણસનું જીવન વ્યવસ્થિત હોય છે. હમેશાં તે ઉદ્યોગમાં રહે છે. પહેલેથી વિચાર કરીને હેતુપુરઃસર તેનાં કામો થતાં હોય છે. પરિસ્થિતિને કે મનની લાહેરને એ વશ નથી થતો. આ દૃષ્ટિથી જોતાં આજના આપણા જોન્યુઓટોમાં કેટલા જણ કેળવાયેલાં ગણાય ?

નિશ્ચિત્ય યઃ પ્રક્રમતે નાન્તર્વસતિ કર્મણઃ ।

અવન્ધ્યકાલો વસ્યાત્મા સ ચૈ પण्डित उच्यते ॥

આવું જોનું વ્યવસ્થિત જીવન હોય તેને શોક અથવા ભય રાખવાનું કારણ જ ન રહે, કેમકે

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।

दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥

અને વિદ્વાને આવે તોયે કેળવાયેલા માણસ સ્થિતપ્રજ્ઞ હોવાથી પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ છોડતો નથી. તે તપસ્વી હોવાથી શીત, દુઃખ, ભય અથવા રતિને લીધે મોહ પામીને કર્તવ્યચ્યુત થતો નથી.

यस्य कृत्यं न विभ्रजति शीतमुष्णं भयं रतिः ।

समृद्धिरसमृद्धिर्वा स चै पण्डित उच्यते ॥

આવી કેળવણી ત્યારે મળશે ત્યારે જ દેશનો ઉદ્ધાર થશે. આવી કેળવણી શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ અને શિષ્યવત્સલ ગુરુ પાસેથી જ મળી શકે.

गुरुगतां विद्यां शुभ्रपूरविगच्छति ।

ખીજે સ્થાને લખ્યું છે,

गुरुशुभ्रया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।

આજે તો આ બેમાંથી એકે નથી.

કેળવણીની પદ્ધતિ વિશે નીચેનો શ્લોક સંપૂર્ણ નથી છતાં મહત્વનો છે:

यः पठति

लिखति

पश्यति

परिपुच्छति

पण्डितानुपाधयति

तस्य दिवाकरकिरणैः

नलिनीदलमिव

विकास्यते बुद्धिः

આ શ્લોકમાં સૂર્યકિરણ અને કમલવિહારીનો દર્શાવત મેટલો સમર્પક છે અને કેળવણીની આધુનિક વ્યાખ્યા સાથે મેટલો મળતો છે એ જોવા જેવું છે. ગુરુએ શિષ્યમાં જ્ઞાન ગડવાનું નથી, જિવ્યની શુદ્ધિ એ કંઈ વાસણ કે કામ નથી; તે એક ક્રમ છે. સૂર્યની પેઠે દરથી જ પોતાનાં પ્રજ્ઞસૌમ્ય કિરણોથી તેનો વિકાસ કરેલો છે એ આજની અધ્યાપકોને જેમનો ધર્મ સીખવશે.

વિદ્યાનો મોટામાં મોટો લાભ તે એ છે કે આખસ અર્થ બની જાય

છે અને તેની દૃષ્ટિ નિર્મળ થાય છે માટે જ વિધાને વિગે

નેત્રં તૃતીયં ચ સા

એમ કહેયું છે. આજની કેળવણી એથી એકદમ ઉધરી છે. નિર્મળ દૃષ્ટિ ઉપર પણ મોહપટલ ઉત્પન્ન કરે એવી છે. આવી કેળવણી સા કામની અને આણું જીવન સા અપરુ ?

∴ . . . . . કિં તસ્ય માનુષત્વેન

બુદ્ધિર્યસ્ય ન નિર્મલા ।

બુદ્ધિ નિર્મળ થશે ત્યારે જ રાગદ્વેષ નહ થશે, મનમાંથી હિંસા નીકળી જશે અને ભૂતમાત્ર ઉપર પ્રેમ ઉપજશે. બમવાન કહે છે,

આત્મવત્સર્વમૂલેષુ

ય પશ્યતિ ॥ પશ્યતિ ।

તે જ કેળવણેસો. તેને વિગે મોહ મોહ હોઈ જ ન શકે.

તત્ર કો મોહ. કઃ શંક

પુત્રત્વમનુપસ્યત ।

માટે જ કહ્યું છે કે

સા વિચ્યા યા ત્રિમુક્તયે ।

અંગ્રેજ કેળવણી

શ્રી. આનન્દ કૃમાસ્વામીએ અંગ્રેજ કેળવણીનું આણું વર્ણન કયું છે :

‘આપણે ત્યાં અંગ્રેજ શાસ્ત્રની એવી વિચિત્રતા ॥ કે જે વસ્તુએ હિન્દુ-સ્તાનના લોકોનું બાળેમાં બારે તુકસાન કયું હોય તે જ વસ્તુએ આપણને આપણે માટે આશીર્વાદરૂપ લાગે છે. આનો સચોટ દાખલો તે કેળવણી.

ભલા કે ખરા કહેરાથી કેળવણી કરીને જે વસ્તુ આપણા લોકોને અપાય છે તેણે હિન્દુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય લક્ષ્ય પર જેવડા અરમના થા માર્યા ॥ તેવડા બીજા કોઈ વસ્તુએ માર્યા નથી

આજે આપણે સ્વરાજને માટે લાયક બીચે તેનું કારણ આ કેળવણીને લીધે થયેલો આપણો સુધારો નથી, પણ અંગ્રેજ કેળવણીની ખલ્લિએ આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિનો અને આપણી ખાસ સંસ્થાઓનો તિરસ્કાર અને નાશ કર્યા પછી અને આપણી રાષ્ટ્રીયતાનો નાશ કરનાર કલ્પનાઓ આપણામાં ફેલાવ્યા પછી પણ આપણામાં જે થોડુંક રાષ્ટ્રીય જીવન બચવા પામ્યું છે તેને જ લીધે આપણે સ્વરાજને માટે લાયક રહ્યા છીએ

આપણે જોના અઘાન હતા, સક્રિય દષ્ટિ વાળા હતા, આપણે આખું જીવન જનજાતના વહેમોથી ઓતપ્રોત હતું, આપણે દુનિયા વિશે કશું જાણતું ન હતા, નવતન્ત્રિતાની સિલ્જત આપણે આખી ન હતી, દુકામા દહીયે તો આપણે જીવવાને નાલાયક હતા, તેવે સમયે અંગ્રેજ કેળવણીએ આવીને આપણો ઉદ્ધાર કર્યો એવી સામાન્ય માન્યતા છે. કોઈ અંગ્રેજ કેળવણી સામે તકરાર કરે તો તેના હિમામતીઓ કહે છે કે બાપાએ શું પાપ કર્યું છે ? જેવી દુનિયાની અનેક બાપાઓ તેવી જ અંગ્રેજ માત્ર તે વધારે ખેડાયેલી અને સમૃદ્ધ છે, જ્ઞાનનો એક પણ એવો વિષય નથી કે જેના ઉપર અંગ્રેજ બાપામા ધન્યો નથી અને અંગ્રેજો તો મિયાડીની પેઠે દુનિયાના બધા જ પ્રદેશોમા ફરી આવનાર એક જાતિ છે, તેથી અંગ્રેજ બાપાઓ આપણો દુનિયા સાથેનો પરિચય વધે છે અંગ્રેજ કેળવણી બંની રીતે આશીર્વાદરૂપ જ નીવડી છે સુબધ સરકારના હાલના ગિફ્ટલુમનીએ એક વખત કહ્યું હતું કે અંગ્રેજ લોકો વગરનું હિન્દુસ્તાન કંઈપી રાક્ષસ પણ અંગ્રેજ બાપા વગરનું હિન્દુસ્તાન કંઈપનામા પણ આવવું મુશ્કેલ છે

આ હિંદુઓ અંગ્રેજ કેળવણીના નિર્ભરતા-અચક છે જે કામ ડાયર જેવા અમલદારોની જોળીથી ન થઈ શકે તે અંગ્રેજ કેળવણીથી થઈ શકે છે લોકો કહે છે બાપાએ શું પાપ કર્યું છે ? પણ બાપા કાંઈ આકરણ અને શબ્દકોષ એટલું જ નથી બાપા એટલે તે બાપા જોલનાર લોકોનો સ્વભાવ, તેમનો ધર્મ, સમાજ વિષેની તેમની કંઈપના, શું વખાણવું અને શું વમોડવું એ વિષેના તેમના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તો અને રિવાજો બાપા એટલે સમાજનો પ્રાણ, સમાજની મૂડી અને સમાજનો વારસો. અંગ્રેજ બાપામા જ કેળવણી ચેરી, કુમળી વયમા બધી જાતના સરકારો અંગ્રેજ પુરતકોમાથી જ લેવા, એવો સીધો અર્થ અંગ્રેજોની ન્યાતમા ધૂસી જવું એ જ થાય છે આપણે અંગ્રેજ ગત્ય મામે દિનગત બમડીયે છીએ, અંગ્રેજ ગ્રેણીકરણી આપણે માટે અનુકૂળ નથી એ પણ હવે જાણતા થયા છીએ, પાશ્ચાત્ય સુધારા નીચે માનવી કદમાણનો પાપો નથી એમ આપણે સાબળાયે છીએ, યુરોપની હાલત આપણે જોધયે છીએ, છતાં માનીયે છીએ કે અંગ્રેજ લોકોનો સ્વભાવ અને અંગ્રેજ લોકોનો આદર્શ જેની અદ્ય ભરેલો છે તે બાપામા જ છોકરુઓને કેળવણી આપી એ જોખમભરેલું નથી

અંગ્રેજ કેળવણી એટલે ક્રોટિન્ડ કેળવણી અંગ્રેજ કેળવણી એટલે પલોક વિશે બેદરકાર ગહેના ઉપરેટ કરનાર અજાનગી અંગ્રેજ દાન પીસીધેનો માણસ દયા કરનારો, માયા ગખવાનો કે માણસાર્થ કેળવનારો નિચાત ભાગ્યે જ કરે, છે તેના મોઝા તો જીવનકલહ, હક, ન્યાય, ગાર્થક દૈન્યે જાયદાદારક, કુદરતનો કાનુન, એવા એવા રામ્દો જ હમેશા રેલ છે અંગ્રેજ કેળવણી આપણને કુટુંબધર્મ જૂલાની મિકાન્ધર્મ નીખવે છે

કેટલાક કહે છે કે અમુક વિચારો ધગવા વિશે તમારા પર કોઈ જાગ્રાઈ તો કરતું નથી. અને અગ્રેજ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ વિચારો નથી એમ તો કહેવાય જ કેમ ? વાત સાચી છે. જાગ્રાઈ નથી પણ માયાગ્રાઈ છે. અને ઉચ્ચ વિચારો કયા સાહિત્યમાં નથી ? પણ આપણી દૃષ્ટિ આગળ આદર્શ કોયો મુકવામાં આવે છે એ જ સવાલ છે. અસ્લીલ નાટકોમાંથી પણ બોધ વચનો તો જડી જ આવે છે, પણ તેની અસર થતી નથી. અસર થાય છે વિલાસ અને હલકાઈની. આ ઉપમા જગ બારેપડતી ગણાય. કહેવાનો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે જે લોકોની બાપા મારજત કેળવણીના પ્રથમ સંસ્કાર આપણે લઈએ છીએ તેમના સ્વભાવની છાપ આપણા ઉપર પડ્યા વગર રહેતી નથી. સ્વભાવો મારજત બાળકોને કેળવણી આપીએ એટલે આપણી સંસ્કૃતિના ગુણદોષ બાળકોમાં ઉતરે અને જે કેળવણીની પદ્ધતિ સાદી હોય તો નવી પેઢી તેમાંથી ઉત્પત્તિના અંશ શોધી શકે. પરંતુ બાપામાંથી કેળવણી લઈએ એટલે પારકા લોકોના ગુણદોષની છાપ પડ્યા વગર રહે જ નહિ. અને પગલા ગુણો પચાવવા અથગ હોવાથી ધણીવાર તેમના દોષોનું જ અનુકરણ થાય છે, અને એમ આખી ચિત્તવૃત્તિ બગડી જાય છે તે જુદું.

આપણે અગ્રેજ કેળવણી લેનાર શરૂ કર્યું તે કાંઈ અંગ્રેજોના ધર્મ કે સમાજગત્યના વિશેના આદર્શને લઈને નહિ, પણ મોટે ભાગે સરકારી નોકરી મેળવવાને લોભે અને કાંઈક અંશે સ્વતંત્ર કરવાની છુદ્ધિથી ત્યારપછી અગ્રેજ લોકોએ કહ્યું કે હિન્દુસ્તાનની સમાજગત્યના કરતા યુરોપીય સમાજગત્યના શ્રેષ્ઠ છે. અંગ્રેજો આ દેશના રાજ્યકર્તા થયા તેથી જ આપણે તેમનો દાવો સ્વીકાર્યો દેશપરંપરા વિશેના જ્ઞાનમાં અને ભૌતિક શાસ્ત્રમાં તેમણે કરેલી પ્રગતિ જેઠ આપણી ખાતરી થઈ કે અંગ્રેજો આપણા કરતા ડાહ્યા છે. પણ ડાહ્યા એટલે કાંઈ સુધરેલા નહિ, ડાહ્યા એટલે કાંઈ ધર્મનિષ્ઠ નહિ આપણામાં જે ધર્મતિજ દોષ તોપણ આપણે અંગ્રેજોથી અગ્રાધ ન જાત પણ દુર્દૈવે તે જ્ઞાનતમા આપણા દેશમાં મધગત હતી, એટલે બધી જ રીતે અગ્રેજ કેળવણીના ફેલાવાને મારે અનુકૂળ સમય હતો.

હવે અગ્રેજ કેળવણીને લીધે આપણામાં કયા કયા ફેરફારો થયા છે તે જોઈશું.

સૌથી પહેલો ફેરફાર તો એ થયો કે પોતાની હાજરો વધારવામાં અને ગેરહાજી ખરચાળ કરવામાં કોયો દોષ નથી પણ ઉલટું સમાજસંહિત જ છે એમ આપણે માનવા લાગ્યા આને લીધે પરંપરા વેપાર વધ્યો અને આપણી નાણાની કાયમીમાં અને કાલ્પ પડ્યા.

બીજો ફેરફાર એ કે પોતાના સમાજ વિશે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો આને જ પગિણામે આપણે સમાજની મંદ કરતાં નાણાની મંદથી બધું ચલાવ-

વાની સગડ ગોધવા લાગ્યા અને દહાડે દહાડે મમાજમા રહેનાર લોકોને પગપર સળધે તૂટતો ગયો.

નીચે એક ફેરફાર એ થયો કે બજોનો માણસ પોતાની સાહિત્ય સખન્ધી બૂખ કે તસ્સ અગ્રેજી સાહિત્ય દ્વારા જ મટાડતો હોવાથી સ્વભાષાનું ઉચ્ચ સાહિત્ય ખોચડે પડ્યું. એનું જ્યાં અધ્યયન થયું ન થાય ત્યાં એમાં ઉમેરો તો ક્યાંથી જ થાય ?

ચોથો ફેરફાર એ થયો કે આપણે અગ્રેજી જાણનાર લોકોને જ એક સમજી તેમની પાસેથી નામના મેળવવાને આતુર થયા અને પોતાના લખાણો અગ્રેજીમાં જ લખવા લાગ્યા હિન્દુસ્તાનના કેળવણેલા વર્ગે સંસ્કૃત અને દેશી ભાષાના ગ્રંથોના અગ્રેજી અનુવાદ કરી અગ્રેજી ભાષાને ઘેર ઝાંછી ગુલામી કરી નવી હિન્દુસ્તાનને છતનાગ ગતિને આપણા વિકાસ લોકોએ આપેનો આ કંઈ બહુ જ ભારે છે.

આપણી રાજદાગી હીલચાન થયું આપણે અગ્રેજી ભાષામાં જ ચલાવી, જેથી ગત્યમતને સગસ કેળવણી મળી અને ગત્યકારભાર કરવાની કુશળતા થયું મળી ગઈ તેના પ્રમાણમાં આપણા લોકોને સ્વરાજ્યની કેળવણી કરી મળી જ નહિ.

અગ્રેજી જાણનાર લોકોની એક જુદી જ ન્યાત પડી ગયેલી છે તેઓ અગ્રેજી નહિ જાણનારા રાષ્ટ્ર સાથે સમભાવ ધગવતા નથી, તેમના વિચારો સમજી શકતા નથી પોતાના વિચારો તેમને સમજાવી શકતા નથી, અને તેમના પ્રત્યે મધકે તુચ્છભાવ કેળવે છે.

અગ્રેજી કેળવણી બાગ લીધેલું ગ્રાન નન્ધ્ય નીચડે છે તે દેશી ભાષામાં આપણે ગમતુ નથી કે છત્રનમાં મારી રીતે ઉતાગતુ નથી આપણા જૂના સંસ્કારો સાથે તેનો મેળ ખાતો નથી અને તેથી જૂનું બધું તોડીને ત્યાં પાઠ્યાલ સુદ્ધિની એક નમ્ન ઉભી મનાને તે મથે છે એ જ જમાનાની અદ્દર આપણા મૂળને મસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ દેવાળીયુ આ બીજારી બનાવવાનું મામદ્ય આ કેળવણીએ બતાવેલું છે.

અગ્રેજી કેળવણીથી છત્રનમાં સ્વચ્છ હતું તત્ત્વ એમલું બધું આરી ગયું છે કે વિવેક અને મજા બન્ને સમાજમાંથી બૂસાર્દ ગયા છે માનસિક અને નૈતિક નગમણથી લાગતી નેષ્ટી શરમ જતી ગઈ જ, અને જેમ જેમ સ્વચ્છ દ વધે તેમ તેમ નૈતિક આદર્શ નીચે ખેચના તરફ બજોના લોકોનું વલગ જોનામાં આવે છે.

અગ્રેજી કેળવણીથી ભૌતિક જાસ્તોમાં આપણે દાર્દ બાર ઉમેરો દોરો નથી દુનિયામાં દત્તચતા ઉપર એવું સાહિત્ય આ મોટા મસ્મરી દેશના

પ્રમાણમા આપણે કશું જ વિપ્લવ્યું નથી.

પરંતુ જલુ એ કાર્ત્ત્વિયા ગણનો હિંદુશ ન જ હોઈ શકે. હજારમા બાળે જ એક માણસ પન્ડિત જતો દગે. તેને મારે આખી કેળવણીનો પાયો અંગ્રેજી બાપા ઉપર રચવો એના જેવું ગાડપણ બીજું શું હોઈ શકે ?

અંગ્રેજી કેળવણી લીધેલા સામાન્ય લોકો અંગ્રેજી ગ્રંથનો ગમે તેટલો દેખ કરતા હોય, તોપણ આચરણમા તેઓ અંગ્રેજી ગ્રંથને પેડા જ આપે છે. સ્વરાજ્યની લીધયાલમા જે આકર્ષક નિવાસને વેરા નેહાયે અને મધ્યીય દૃષ્ટિમા જે ફેરફાર કરવો જોઈયે તેમા આ અંગ્રેજી બળેલા લોકો જ વિદ્યાર્પ થઈ પડે છે પણી બહાર માઝકતી જે દલા ચાય છે તેરી જ દશા આ લોકોની અંગ્રેજી કેળવણીના વાતાવન્ય રગર થઈ જાય છે

અંગ્રેજી કેળવણીને લીધે જ હિન્દુસ્તાનનું ગ્રંથતત્ત્વે અંગ્રેજી ભાષામા ચાલી શકે છે અને તેથી પ્રગ્તિ પણ વધારે જીવન થાય છે અને પ્રગ્તિને તે મૂળે મોડે સદન કરવો પડે છે

અંગ્રેજીનો કોઈ પણ માણસ પોતાના કુલ મનો ધર્તિલાસ લખે ત્યારે એને પોતાના કુલ મનો મૂળ પુરા યુરોપમા શોધવો પડે છે આપણા અંગ્રેજી બળેલા લોકો પણ કોઈ પણ વિષય પર જ્યારે વિચાર કે વિવેચન કરે છે ત્યારે તેમને હમેશા યુરોપની પગલું, ત્યાનો અનુભવ અને ત્યાની દલીલો પ્રમાણુ તરીકે લેવાની ટેવ પડેલી હોય છે એટલે આપણે પોતાનો વારસો છોડી પરાયા વારમા પર પ્રતિષ્ઠિત થવા માગીને છીએ વર્ણુસ કર જેટલું જ આ મારે સકર છે

આટલું બધું નુકસાન હોવા છતાં આપણે અંગ્રેજી બણીયે છીએ શાને લોકો ? એટલા જ ખાતર કે થોડી કમાણી વધારે થાય અને રાજદરમાગમા એાછી અપ્રતિષ્ઠા ભોગવની પડે પણ એ કમાણી પડેલી વસ્તુનો વેપાર કરી અથવા પરદેશી સગકારને જીવન કરવામા પ્રલક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મદદ કરી મેળવવાની હોય છે અને કોઈ મજૂર જેમ કનેક્ટમનો પટનાલો થઈ ગયા પછી પોતાની જ સાતિનો તિગરકાગ પ્રવામા પોતાને કૃતાર્થ માને છે, તેમ રહેજસાજ અંગ્રેજી બળેલા લોકો પોતાના અંગ્રેજીના જ્ઞાનથી ફલાઈ જઈ પોતાના જ સમાજ તરફ તોડકાર્થનું વર્તન ગણે છે સાગ મસ્કરી લોકોમા એવો દોષ ઓઢો જણાય છે, અને તેમની સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને લીધે તે દકાર્થ પણ જાય છે પણ આ પરિસ્થિતિને લીધે દેશનો તેનેરથ પણ વિનાનો થાય છે

કુકામા કહીયે તો અંગ્રેજી કેળવણીને લઈને આપણે પોતાની સમૃત્તિ ખોઈ બેડા, સમાધાન ખોઈ બેડા, સમાજનો સપ તોડી નાખ્યો, સ્વદેશનું ધન

પરદેશ મોકલું, હીન બની પારકાઓની ભતભતની ગુલામી કરી અને સ્વરાજના રત્નામાં મોટા અતરસા રૂપ થઈ પડ્યા. એ બધા દોષો દોષો નેટલા સ્પષ્ટ હોવા છતાં આપણે તે જોઈ શકતા નથી એ પણ એ કેળવણીની જ અસર. હિન્દની પાયમાલીનાં બીજાં બધાં કારણો લોકો સહેલાઈથી સ્વીકારશે, પણ અંગ્રેજ કેળવણી પણ આપણી પાયમાલીનું એક મોટું કારણ છે એમ કહેતાં કેટલાય લોકો પોતાનો સજાત વિરોધ જાહેર કરશે એ દેખીતું છે; કેમકે બીજાં કારણોની અસર આપણા પોશાક પર, આપણા ગરબા પર, આપણી કુટુંબ વ્યવસ્થા પર અથવા આપણી તંદુરસ્તી પર થઈ હશે, પણ અંગ્રેજ કેળવણીની અસર તો આપણા મગજ અને હૃદય ઉપર જ થઈ છે.

હિન્દુતાનમાં કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ કામે અંગ્રેજ ન જ બલ્કે એમ કહેવાને અહીં અડસથ નથી. અંગ્રેજને કેળવણીમાં સ્થાન ન હોય. કેળવણીના સંસ્કારો પૂરા થયા પછી જ ને અંગ્રેજ ભાષાનું ગાન મેળવવું હોય તે બંને મેળવે. તેમાંથી તે ધણો લાભ મેળવી શકશે. કેળવણીમાં અંગ્રેજને સ્થાન આપવું જ હોય તો તે જોઈ શકાય તેમ મોટું અપાય તેટલું વધારે લીધે કેમકે સ્વદેશી, સ્વદેશી, સ્વદેશી, સ્વદેશી અને સ્વદેશીના સંસ્કારો દહ થયા પછી જ અંગ્રેજ સાહિત્યનો કોઈ અભ્યાસ કરે તો તેમાંથી તે ધણો લાભ લેવાની શકે, અને સ્વદેશને તેમજ ઈશ્વરને ધણો લાભ આપી શકે. આને અંગ્રેજ કેળવણીને લીધે આપણી જે રાષ્ટ્રીય હાનિ થતી જાય છે તે દુરવ અટકાવવાની જરૂર છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

અંગ્રેજ શિક્ષણ લેવા માંડવાને આપણને લગભગ સો વર્ષ જ થયાં. જે હિત્સાહથી આપણે અંગ્રેજ રાજ્યને વધાવી લીધું તેટલા જ હિત્સાહથી આપણે અંગ્રેજ કેળવણીને વધાવી લીધી. અંગ્રેજ કેળવણીથી આપણે દરેક રીતે ઉદાર થશે એવી મહાન આશાઓ આપણે જાણી. અંગ્રેજ સરકાર ખાસેથી રાજકીય હકો મેળવતાં ફક્ત અંગ્રેજ કેળવણીના એભાવનો વાધો. એમ સરકારે આપણને મનાવેલું. આ બંને વિષે જેમને મોહ ન હતો એવા ધણી લોકો અંગ્રેજ કેળવણીને લીધે પ્રાપ્ત થતા ધનલાભ અને અંગ્રેજ વિદ્યાથી મળતી સામાજિક પ્રતિષ્ઠાથી એટલા બધા આંતર્યા ગયા હતા કે આ વિદ્યાથી દેશનું સાત્તે જ બહુ થશે કે કેમ એનો તેમને હોટ વિચાર કરવાનું ન સંજ્ઞ.

સો વર્ષ છે આપણે જોઈ ચક્રોને છીએ કે આ સર્વે બાબતોમાં આપણે નિરાશ થવાનું જ રહે છે. હવે આપણને લાગી ગયું છે કે આપણો ઉદાર આપણે જ હાથે ધક ધકે બીજી પ્રજા કે બીજી પ્રજાની જીવણી એ આપણો ઉદાર ન કરવા છ-એ, ન જ કરી શકે. આપણું સાહિત્ય આપણી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ હોય, આપણું શિક્ષણ આપણી સંસ્કૃતિને - પોષક હોય તો જ આપણી જીવણી તેજસ્વી અને આપણું જીવન પ્રાણવાન થાય. એનો અર્થ એ નથી કે આપણે બીજી પ્રજા પાસેથી કશું લેવાનું ન હોય કે બીજી ભાષા શીખવાની જરૂર ન હોય; પણ આપણી જીવણીનું લક્ષ્યબિન્દુ આપણું સ્વતંત્ર જીવનવાનું અને આપણી પોતાની સંસ્કૃતિનો વિકાસ કરવાનું જ હોવું જોઈએ.

પણ તે છતાં આ કરવાને માટે રાષ્ટ્રમાં કેટલીક તેજસ્વિતા અને શક્તિ હોવી જોઈએ. પરતન્ત્ર દશામાં તે નથી હોતી એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે. પરતન્ત્ર પ્રજા કુચ્છ અભિલાષા રાખતાં પણ બંધીએ છે. ભાવિ ઉત્કર્ષ કરતાં પ્રત્યક્ષ દુર્બળતા તેની દૃષ્ટિ આગળ વધારે સત્ય દેખાય છે, અપવાદરૂપ પરવશતા તેને સનાતન નિયમ જેવી ભાસે છે, અને આત્મશ્રદ્ધાની કમાન એકદમ ઢીલી પડેલી હોય છે. જેમ રોગગ્રસ્ત અથવા બયભીત માણસ કાંઈ પણ દૃઢતાભર્યો કાયમનો નિશ્ચય કરવાને નાલાયક હોય છે, કેમકે તે તદ્દન દીન દશામાં હોઈ તેના આત્મપ્રત્યય અને સ્વાભિમાન ગળી ગયેલાં હોય છે તેમ પરતન્ત્ર પ્રજાનું પણ છે. તેથી રાષ્ટ્રીય જીવણીનું અંતિમ સ્વરૂપ અભાર સુધી આપણે દર્શી શક્યા નથી. કોઈ દૂરદર્શી, શ્રદ્ધાવાન વિચારક એની આપણને ઝાંખી કમવે તો તે આપણને મનોરાજ્ય જેવી અવ્યવહાર લાગે છે. ભવિષ્યકાળનું ઉત્કર્ષજન ચિત્ર પણ શ્રદ્ધાને અભાવે ભૂતકાળનાં નિર્માત્ર ચિત્રોની નકલ જણાય છે.

આવી સ્થિતિમાં રસ્તો પરિપૂર્ણ નહીં ક્યાં વગર અંધારાથી અજવાળા તરફ જેમ બને તેમ જવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ સલાહભરેલું હોય છે. અજવાળું મળ્યા પછી ધ્યેય અને રસ્તો પોતાની મેળે નહીં થશે. આજે આપણે માટે અજવાળાની દિશા પ્રજાકીય અંકુશ મેળવવામાં છે. આજે અજવાળાની દિશા સ્વભાષાની સેવા કરવામાં અને સેવા લેવામાં છે. આજે અજવાળાની દિશા પ્રજાને તંદુરસ્ત અને કૌવતવાળી બનાવવામાં છે. આજે અજવાળાની દિશા પ્રજાને આત્મા—પછી તે ગમે તેટલો ક્ષીણ હોય—જમત કરવામાં છે.

માટે સરકાર પાસેના પૈસા આપણો હોય તોયે સરકારની નીતિથી દ્વિપિત થયેલો હોવાથી તેનો સ્વીકાર ન કરીએ; તેની પાસે જીવણીના રાજ નવા સુધારાઓ કરવાને સાધનોનો અખૂટ બંડાર હોય, તોપણ જેમ સુન્દરમાં

સુંદર જાતનું ધીજ શોકાષ ગયું હોય તો તે ડગી સકે નહિ, તેમ અન્યાયી મરકાસના હાથની ડેળવણી વિદ્યાર્થીમાં ફળી સકે જ નહિ.

આજે કાંઈ બૂલ ચાય તોયે તેમાંથી આપણને શીખવાનું જ રહેશે. બૂલો કરીને પણ જે સિદ્ધાંત આપણને પોતાના અનુભવમાંથી મળે તે જ આપણે પોતાનું છે. ઉછીનું જ્ઞાન આપણને લાભદાયી થઈ સકે નહિ.

પણ પાઠ્ય ભાષા દ્વારા મેળવેલું જ્ઞાન જીવનમાં રચીપચી જતું નથી. જેટલું જ્ઞાન રચાભાષામાં આપણે મુકી અથવા આપીશકીયે તેટલું જ આપણે પોતાનું કરેલું છે એમ માનવું.

ડેળવણી આપણા જીવનમાં કેટલી ઉતરી છે તે જાણવાનો આ સુંદરમાં સુંદર તાણો છે.

મો વર્ષ મુધી આપણે અગ્રેજ ડેળવણી દ્વારા કેટલું મેળવ્યું છે તે વિશે ભારે વિવાદ છે, પણ આ મો વરસની અંદર આપણી પ્રાચીન પરંપરા સાથેનો આપણો સંબંધ તૂટવાથી આપણે જે ખોયું છે તે વિશે બે મત હોય નહિ. ગમે તે વિષયની ગયાં આપણા સાક્ષરો જ્યારે કંઈ છે ત્યારે તેની પૂર્વપીઠિકા ઈંગ્લંડમાં કે યુરોપમાં ગાંધે છે. કોઈ પણ વિષય ઉપર વિચાર કરવો હોય તો તે વિષયની ગ્રેસણ અને દસ્તા પાશ્ચાત્ય ભોળા પાસેથી આપણે મેળવવા માગીયે છીએ. આને લીધે પૂર્વપરંપરાનો પ્રાણ આપણને નથી મળતો, અને પૂર્વપરંપરામાં આપણા પુરુષાર્થ વડે સુધારા વધારા કરીને જે નવીનતા લાવી ગયાય તેનાથી આપણે તેને વંચિત રાખીયે છીએ.

પારકાની તપશ્ચર્યાથી આપણે ફળ મેળવી શકતા નથી. યુરોપીઅન ડેળવણી અને યુરોપીઅન ગન્યપદ્ધતિની પાછળ યુરોપીઅન પ્રજાની તપશ્ચર્યા અને આપજોગ છે. આપણે અસાર મુધી પોતાની તપશ્ચર્યા ફેંદી દીધી છે અને નવીન કરી તપશ્ચર્યા કરી નથી. આ બૂલ સુધારવા માટે આપણે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય, આપણા ધર્મગ્રંથો અને આપણું સામાજિક જીવન એનું ફરીથી અને શ્રદ્ધાપૂર્વક શિષ્યભાવે અધ્યયન કરવું જોઈએ આપણા જીવનમાં જે ઉત્સવ હતો તે ધાર્મિક સુધારો કરવા જતા આપણે ખોઈ ખેડા છીએ. અને ઉત્સવ સાથે સંયમ હતો તે પણ આપણી ડેળવણીની ચંકાળેર પ્રોટેસ્ટન્ટ વૃત્તિથી આપણે ગુમાવ્યો છે હવે જીવનના દરેક અંગમાં ફરી ધર્મતત્ત્વનો પ્રવેશ કરાવી ગંધર્વથી મળતું સામર્થ્ય અને ઉત્સવથી મળતી ગ્રેસણ મેળવવી જોઈએ.

આ સામર્થ્ય અને આ ગ્રેસણ શરીર અને મન તંદુરસ્ત હોય ત્યારે જ ટકી શકે છે એ ટેખીલ છે.

અન્યાય અને અનાયાર નોંધને ઉપત્તિ થયેલા પુસ્તકોમાં પરિણમે અંધ પણ તેજસ્વી અને શુભ કાર્ય હવે થવું જોઈએ એમ આપણને વારંવાર ધ્યાને છે, છતાં આપણે તે કરવાનો નિશ્ચય કરી શક્યા નથી અને કીધો હોય તો તે પાર પાડી શકતા નથી. એનું કારણ પણ આપણી શારીરિક અને તેને લીધે આવેલી માનસિક દુર્બળતા જ છે.

પ્રજ્ઞનાં શરીર તંદુરસ્ત હોવાં જોઈએ એ વિષે બધે ચર્ચા ચાલે છે, પણ એને માટે અત્યાર સુધી સૂચવેલા ઉપાયો તો સારો ખોરાક, શુદ્ધ હવા અને કસરત એટલા જ છે. આ ત્રણે ઉપાયો મહત્વના છે. તે તરફ દુર્લક્ષ ન જ થવું જોઈએ. પણ આ ત્રણે ઉપાયો ફલદાયી નીવડવાને વારંવાર ને વસ્તુની આવશ્યકતા છે તે દિશામાં યોગ્ય પ્રયત્ન થયેલો જણાતો નથી. બ્રહ્મચર્ય પુરુષાર્થનું મૂળ છે એ સૌ કોઈ જાણે છે, તત્ત્વતઃ સ્વીકારે છે. છતાં વિદ્યાર્થી દશામા છોકરાઓ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે, તેમના વાતાવરણમાં બ્રહ્મચર્યને વિગ્રહનક કરવું ન રહે એ તરફ આપણે આજ સુધી ઉપેક્ષા જ રાખી છે. આ બ્રહ્મચર્યનું વાતાવરણ ધાર્મિક શુદ્ધિ વગર ઉત્પન્ન થતું નથી એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. પાશ્ચાત્ય લોકોની સમાજરચના જુદી છે. તેઓ જે વસ્તુ નિર્દોષ માને છે તે તેમને માટે સાચે જ નિર્દોષ છે એમ માનીએ તો પણ આપણે માટે તે ઘાતક હોઈ શકે છે આપણા ધાર્મિક આદર્શોને લીધે આપણે જે સાદાઈ, પવિત્રતા અને દયા કેળવી શક્યા છીએ તે આપણે ન જ ખોલી જોઈએ.

આપણી સામ્રાજ્યને લીધે જીવનસંગ્રામ આપણે માટે બહુ અપરે ન હતો. આપણે નિઃસ્પર્ધી અને તેથી તેજસ્વી મહી શકતા આજે એક તરફ થમ કરવાની વૃત્તિ ઓછી થઈ છે અને બીજી તરફ આપણે આપણી હાજરો કારણ વગરવધારી છે. તેથી આજીવિકાનો પ્રથમ વિકટ આ વિકટ થઈ ગયો છે, અને એ પ્રથમ કેવી રીતે ઉદ્ભવે એ હાલની કેળવણી નથી બતાવતી, તેથી ભારેમા ભારે વિદ્વાનો પણ પામર બની ગયેલા આપણે જોઈએ છીએ. હવે આપણે કેળવણીનું ધોરણ એવું રાખવું જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીની આગળ સાદાઈનો આદર્શ રહે, અને પોતાની સ્વાભાવિક હાજરો પૂર્ણ કરવા જેટલી શારીરિક અને બૌદ્ધિક શક્તિ તેમજ હિંમત તેમનામાં આવે. આજીવિકાનો સવાલ જેઓ ઉઠેલી શકતા નથી તેઓ આજીવિકા મેળવવાનો સહેલો પણ પામર ગતો એટલે નોકરી સ્વીકારે છે. આજીવિકાને માટે સરકાર ઉપર અવલંબીને રહેનાર વર્ગ જો હીન અને પામર બને તો તેમાં કરી નવાઈ નથી.

આજે સરકાર જોડેના આપણો સહકાર એ બે સરખા બાગીનારો વચ્ચેનો સહકાર નથી, પણ સ્વાર્થી અને આગ્રિત વચ્ચેનો સહકાર છે. પંચાલ અને ખિલાફતના અન્યાયને લીધે નહિ પણ પોતાની તેજસ્વિતા કરી પાછી

મેળવવા માટે પણ આ નિર્માત્ર આશિનવૃત્તિ છોડી દેવી જોઈએ.

આ દૃષ્ટિથી સરકારી નોકર કરતાં વહીવટી તરફ જરાયે બિન્ન નથી. તેઓ પણ સરકાર ઉપર જ આધાર રાખે છે. પોતાનો ધંધો સ્વતંત્ર અને પ્રતિષ્ઠિત માનનાર વહીવટી સરકાર જોડે અસહકાર કરીશું તો અમારું શું થશે એવી ધારતી રાખીને જોડા છે, એ જ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે સરકારી ફેળવણી આપણને કેટલા પરાવર્ણી અને પુરુષાર્થહીન બતાવે છે. અન્ય રીતે આપણે ગુજરાત કરી રાકીએ અને ધર્મપાલનને અર્થે ગરીબાઈ વેડી ચોડામાં ચલાવી લઈએ એમ તેમને લાગતું જોઈએ. આ બંને વસ્તુ દેશમાં આવે એવી ફેળવણી તરત જ ચર દરવી જોઈએ.

પ્રજા જ્યારે નિર્વીર્ય, સ્વાર્થી અને પામર બને ત્યારે જ પારકાનું રાજ્ય દેશમાં જામી શકે. એ પામરતામાંથી આપણને સરકાર ફેળવણી આપી છોડવશે એ દંડના જ બૂલબૂલેલી હતી. તેજસ્વી પ્રજા સંખ્યામાં ગમે તેટલી નાની હોય તોપણ તેની ઉપર પારકા લોકો રાજ્ય કરી શકતા નથી; અને તેથી જોતે રાજ્યકારભાર હમેશા હાથમાં રાખવો છે તેઓ એવી જ ફેળવણી આપે કે જેથી પ્રજા નિરંતર પગવર્ણી રહે. આજે અંગ્રેજ લોકો આપણા ઉપર રાજ્ય કરે છે. તે વિચાર કરી જોતા, પોતાની સેનાથી નહિ, મશીનગન અને એરોપ્લેનથી નહિ, પોલીસથી નહિ અથવા કાયદાથી નહિ પણ ફેળવણી દ્વારા આપણું મન શ્રદ્ધાહીન કરીને. મન સ્વતંત્ર હોય તો શરીર ઉપર રાજ્ય ક્યાં સુધી ચાલે? સરકાર ફેળવણી દ્વારા પોતાની ઉપર, પોતાની જાતિની કર્ત-બગારી ઉપર, પોતાના કાયદા ઉપર, પોતાની શક્તિ અને છુદ્ધિ ઉપર શ્રદ્ધા ઉપજાવે છે, અને પ્રજાને તેના પૂર્વ ઇતિહાસ વિષે, તેના સારાસારવિવેક વિષે, તેના આગેવાનો વિષે અને આડકતરી રીતે તેનાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિષે અશ્રદ્ધાળુ બતાવે છે. શું બજવું અને શું તજવું, શું સાચું અને શું નકારું એ પોતાની દૃષ્ટિથી જોતા સરકાર આપણને શીખવે છે, અને તેથી માનસિક અને હૃદયનું દૈર્ઘ્ય પેદા કરી આપણા ઉપર રાજ્ય જમાવે છે. સરકાર આમ જો ન કરે તો તેને રાજ્ય છોડવું પડે અથવા સ્વતંત્ર દેશમાં જોમ હોય છે તેમ પ્રજાના સેવક થઈને રહેવું પડે.

આ રીતે આપણે કાંઈ પણ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રજાનું શિક્ષણ પ્રજાએ જ પોતાના હાથમાં લઈ પોતાની દૃષ્ટિએ ચલાવવું એ જ અધોરામાંથી અન્તવાણા તરફ જવાનો એકમાત્ર માર્ગ છે એમ સ્પષ્ટ થશે.

આપણી ગુજરાત રાજકીય પરિપદ એ નિશ્ચય ઉપર આવી છે. આખું ભારતીય રાષ્ટ્ર એ જ મતનું છે. એ દિશામાં પ્રત્યક્ષ પ્રયત્ન કરવાની બહાન મળી બધા આગેવાનોએ કરી છે, અને આપણી પરિપદે એ વિષે દેશવ પસાર ક્યો છે.

આ વિચારપ્રવાહ નવો નથી, જૂનો છે. જ્યારે જ્યારે સરકારે પ્રજા ઉપર પાગવાર લુલ્લમ કરીને તેને પરાધીનતાનું તીવ્ર ભાન કરાવ્યું છે ત્યારે ત્યારે સ્વાશ્રયની, સ્વરાજ્યની, સ્વદેશીની અને તેની સાથે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ભાવનાઓ ખીલી છે. પણ અત્યાર સુધીમાં પ્રજામત પૂરેપૂરો જાગૃત નહિ થયેલો હોવાથી તે ભાવનાઓ યોડાંક છૂટાંછવાયાં સ્મારકો મુકીને શમી ગઇ છે. પણ ખિન્નાશ્વત અને પંજનશ વિગેના સરકારના અત્યાચારોને લીધે હવે પ્રજાના મોટા સમૂહનો સરકારને વિશે વિશ્વાસ પૂરેપૂરો ઉઠી ગયો છે. સરકારી કેળવણીના તન્ત્રમાં ધીમેધીમે સુધારા કરી તેને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવાની કદમનાનો લોપ થયો છે. સરકાર સાથે અસહકાર કરી અને પોતાના પગ પર ઉભા રહી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું તન્ત્ર ઉપજાવવાની સલાહ રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ પહેલી વાર આપી છે. જે કાર્ય કાર્મ પણ વખતે પ્રુપ્તકર્મ હતું તે હાલ રાષ્ટ્રીય ધર્મરૂપ બન્યું છે.

શિક્ષકોને સન્દેશ

(૧)

પણ શિક્ષકો એમ જ માને છે કે ઉદરનિર્વાહ માટે આપણે શિક્ષકોને ધંધો કરીએ છીએ. દરેક માણસને ઉદરનિર્વાહ કરવો પડે છે. રાજાને પણ ઉદરનિર્વાહ કરવો પડે છે, સંન્યાસીને પણ ઉદરનિર્વાહ કરવો પડે છે. માણસ મોટો ધનિક ન હોય તો તે જે કામ કરે છે તેમાંથી જ ધણું કરીને તેને આજીવિકા મેળવવી પડે છે એ વાત પણ ખરી છે, પણ તે ઉપરથી એ નથી સાબીત થતું કે ઉદરનિર્વાહને માટે આપણે તે કામ કરીએ છીએ. જે માણસ ઉદરનિર્વાહને માટે જ કામ કરે છે તે ઓછામાં ઓછી મહેનત કરીને જેથી બહી ભાતે ઉદરનિર્વાહ ચાલે એવો જ ધંધો પસંદ કરે. ચોરી દગાઇ એ ધંધાઓ ઉદરનિર્વાહ માટે છે ખરા, પણ જ્યારે આપણે નીતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ ધંધો પસંદ કરવામાં ઉદરનિર્વાહ કરતા ખીલું કંઈકે તત્ત્વ દાખલ કરીએ છીએ.

અમુક ધંધો કરવાથી આપણે રહેજે ખૂબ પૈસા મેળવી સકીએ એમ જાણ્યા છતાં આપણે તે કરતા નથી. આપણે કહીએ છીએ, 'તેમાં લાભ છે ખરો, પણ તે ધંધો મને સ્વતો નથી.' આ જવાબમાં અસ્પષ્ટ રીતે આપણે કર્તવ્યનું તત્ત્વ, સમાજસેવાનું તત્ત્વ અથવા ધર્મીરી આદેશનું તત્ત્વ દાખલ કરીએ છીએ. જૂના લોકો એમ જ કહેતા કે 'ગુજરા તો મને તેમ થઇ રહેલો, પણ ઋષિમુનિઓએ

જે ધર્મે આપણા આપદાદાને બતાવ્યો છે તે જ આપણે કરવો જોઈએ. આપણે જે ધર્મે કરીએ છીએ તે ધર્મપાલનને અર્થે કરીએ છીએ એ ભાવ આપણા કરતાં જૂના લોકોમાં વધારે હતો એમ એ ઉપરથી જણાય છે; અને તેથી જ જે ધર્મે તેઓ કરતા તે ધર્મને અનુસરીને જેટલો યાચ તેટલો જ કરતા. ધર્મનો ત્યાગ કરીને જો કંઈ પણ લાભ થતો હોય તો તે અબ્રહ્માબ્રહ્મણ ગણવે અને તેનો ત્યાગ કરવો જો તત્ત્વ બધા સ્વીકારે છે, પણ ધર્મહાનિથી થતો લાભ જતો કરવા જેટલું નિઃશ્ચયજન ધર્મવિહીન કેળવણી-ની લીધે આપણામાંથી ઘણું પડી ગયું છે. જે ધર્મને અનુસરતું હોય તે જ પસંદ કરવાની આપણી શક્તિ જોઈ થઈ છે અને તેને બદલે જે આપણને પસંદ હોય તે જ ધર્મ છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે આપણે આપણી સુદ્ધિશક્તિ ખરચીએ છીએ. અધર્મભરણ કરવા કરતાં પ્રાણ ત્યજ દેવો બહેતર છે એ વૃત્તિ આપણા દેશમાં અસાધારણ સાધુઓમાં જ નહિ, પણ સામાન્ય લોકોમાં પણ ઘણી હતી, એ આપણે જોયું છે. ધર્મને માટે ગમે તે અગવડ વેઠવાની શક્તિ આપણાં બંધુઓ હજી પણ બતાવે છે. એ શક્તિ એ આપણું રાષ્ટ્રીય ધન હતું, એ જ આપણા પ્રાણ હતા. એ જો આપણે ખોઈ એસીએ તો આપણી તર્કશક્તિ, આપણી રસિકતા અને આપણી સહિયજ્ઞતાની એક કોરીની પણ દિંભત નથી.

આજે જે કેળવણી આપણે લાઇએ છીએ અથવા આપીએ છીએ તેમાં ધર્મના, દેશસેવાના, આપબોગના પાઠ નથી એમ નથી, પણ તેનાથી વૃત્તિ કેળવાતી નથી. ધર્મને માટે આપબોગની વૃત્તિ કેળવાય એવું વાતાવરણ જ આપણે ક્યાં જોતા નથી. નથી તે શિક્ષકોમાં કે નથી તે માળાપોમાં; પણ વિદ્યાર્થીઓમાં તો તે ક્યાંથી આવે ?

આપબોગની વૃત્તિ સમાજમાંથી મરી ગઈ છે એમ હું નથી કહેવા માગતો. આટલા હજાર વર્ષ આપણા ઋષિઓએ જે તપ કર્યું છે તે મરી જવાનું તો નથી, પણ સાચી કેળવણીને અભાવે ધર્મવૃત્તિ ઉપર રાખ હવાઇ મઈ છે. એ દોષ શુદ્ધ અંગ્રેજ કેળવણીમાં છે એમ પણ હું નથી કહેવા માગતો; કેમકે યુરોપની પ્રજા, ઈસ્ટ ઇન્ડી પ્રજા આસુરી વૃત્તિની દોષા છતાં તેની અંદર આપબોગની વૃત્તિ ખૂબ કેળવાય છે. પણ અંગ્રેજ કેળવણી જ્યારે અહીં રાખલ થઈ, અંગ્રેજ ગુરુ જ્યારે અહીં રહ ચલ્યા ત્યારે દેશમાં અધર્મ રાખલ થઈ, અંગ્રેજ ગુરુ જ્યારે અહીં રહ ચલ્યા ત્યારે દેશમાં અધર્મ સ્વાર્થવૃત્તિ અને સુખની લાલસા બહુ જ વધી ગઈ હતી. એ વૃત્તિને જ ઉત્તેજન આપીને અંગ્રેજોએ અહીં પોતાનું રાજ્ય સ્થિર કર્યું. એમ ન હોત તો પૂનામાં પેશ્વા નાશ પામી તેની ખુશાલીમાં એલફિન્સ્ટન સાહેબે જે દક્ષિણ આપી તે પૂનાના અને નાશિકના બ્રાહ્મણો કેમ લેત ? અંગ્રેજ કેળવણીથી મોટી મોટી નોકરીઓ મળે છે, પૈસા મેળવીને આપણે એશ્વારામ

હરી શખીને છીયે અને હાથમા જે કાઈ થોડો અધિકાર આવે છે તેથી આપણે મમાજની પણ અવગણના કરી ગમે તે સ્વચ્છંદ કરી શકીયે છીએ, એ બાવના તે વખતથી આપણા લોભમા જે પેસી ગઈ છે તે હજી સુધી ઓડા વત્ત પ્રમાણમા છે જ એ વૃત્તિને લીધે જ આપણે પગતન થયા અને એ વૃત્તિ ન્યા સુધી ગહેમે ત્યા સુધી આપણે પગતન ગહેતાના.

અંગ્રેજ કેમરખીને લીધે બીજી એક ખોટી વસ્તુ આપણામા દાખલ થઈ છે અંગ્રજી નાન્ય પહેલા શિક્ષકોને આપણે ગુસ્સા કરેતા વિદ્યાર્થીઓના નૈતિક અને ધાર્મિક આચરણ ઉપર શિક્ષકોની નજર રહેતી અને શિક્ષકો પણ સુગત ધર્મનિષ્ઠ ગેરતા અંગ્રેજ સંગ્રામે ઉદાગ્રભાવ બતાવી ધર્મની બામતમા ઉઠાસીનતા નખી તેથી આપણા શિક્ષકો પણ ધર્મ વિરોધી ઉઠાસીન થયા—પોતાના આચરણમા પણ અને અધ્યાપનમા પણ હવે તો અંગ્રેજી શિક્ષકો દ્વારા જે એગ્રાગમ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની આપણા લોકો આશા ગમતા હતા તેમાથી સોમો બાગ પણ ન્યો નથી હતા સંસ્કારી કેમરખી અને મગરની નોખરીનો મોહ જેવો હતો તેવો ને તેવો જ ગયો છે અને સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિ દહાડે દહાડે જુમાની જાય છે એમાથી નીખી જવાને ન્હોતો રાષ્ટ્રકોએ જ પ્રગતને મનાવવો જોઈએ શિક્ષકો જ તરફ પેટીના અને તેથી પ્રગતના મ્વાનાનિષ્ઠ ગુરુ છે તેઓએ મોથી પડેલા જામત થુ જોઈએ અને બીજાને જગાડના જોઈએ

સ્વામાનિષ્ઠ રીતે શિક્ષકોનો ઉચ્ચ વિચાર સાથે પરિચય દોષ છે ઉચ્ચ સાહિત્યનો હમે ॥ અર્થ ધી બતાવવાનું એમનું કામ હોય કે દેશદેશાન્તર નો ઇતિહાસ તેમને વાચવો પડે છે નીતિશિક્ષક સાથે કહેવું અરો ધર્મની ચર્ચા કે ની પડે છે શુ એની એમના પોતા ઉપર કશી અસર નથી થતી કે જુના પુરાણીઓને આપણે હસીયે છીએ કે પોથીના રીગણ પોથીમા એવી તેમની વૃત્તિ દોષ છે એ વૃત્તિમાથી આપણે મુક્ત છીયે કે નહિ એ તપાસવું જોઈએ પોતાનું આચરણ તેજસ્વી છે કે તેજેહીન એનો વિચાર દરેક શિક્ષકે કરવો જોઈએ શિક્ષકોના ધર્મો પવિત્રમા પવિત્ર છે જે આદર્શ બ્રાહ્મણનો કલ્પનો છે તે જ આદર્શ શિક્ષકો છે તેથી તેમને માટે સૌથી વધારે અગત્યની વસ્તુ તો પવિત્રતા છે સરખતની ખુશામત કરીને પગારમા વધારો મળતો દોષ તો તે શિક્ષકોને માટે દરામ જ હોવો જોઈએ સંગ્રામે ખુદ મરવા માટે આપણે પ્રગતને તેજેહીન અને પામર ન જ બનાવીને જે સમાજની આપણે સેવા કરીએ છીયે તે સમાજ આપણો છે અને સંગ્રામ પારખી છે સમાજનું લુણ્ણ પાછને આપણે સમાજને દગો ન જ દઈએ

આજે શિક્ષકે પોતાનો ધર્મ શુ છે એ તપાસવાની ખાસ જરૂર ઉત્પન્ન થઈ છે મુદ્દમા જીત મળ્યાથી આપણી સંગ્રામ ઉન્મત્ત અને બેદરમા થઈ

છે. ન્યાય અન્યાય બૂલી જઈ મધ્ય એસિયામાં પોતાનું રાજ્ય વધાવવાની યુક્તિઓ યોજે છે અને આપણા ઉપગ્રન્થો અંકુશ વધારે ને વધારે સંસ્કાર કરી માગે છે. ન્યાય અથવા પ્રજાની સાગણી જેમાંથી એકેની સરકાર પડ્યા નથી રાખતી સરકાર સાથે હમેશા દળામળાને કામ કરનાર લોકો, સરકાર ઉપર જેમની અપાર શ્રદ્ધા હતી અને સરકાર પણ જેમની ઉપર શ્રદ્ધા બતાવતી હતી એવા લોકો પણ હવે નિગરા થયા છે નિચાર દેનાર આપણા આગેવાનો હવે પછી સરકાર સાથે સહકાર કરવો એમાં નામોશી ગળે છે એવે વખતે આપણે શિક્ષકો શું કરશું ? ગૃહસ્થાશ્રમ આપણે પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતા નથી, કેમકે રાજકારણ કરતાં પણ મોટું કામ આપણે હાથમાં લીધું છે પણ તેથી શું આપણે આપણો ધર્મ વિસરી જઈશું ? તેથી શું સમાજનું નેતૃત્વ—શુરપદ આપણે છોડી દઈશું ? આપણે પૈસાની દૃષ્ટિએ ગરીબાઈમાં ગંદીયે છીએ એટલા માટે શું ખીમના કૃતા આપણે ખામર છીએ ? સરકાર ન્યાય સુધી ન્યાયથી ચાલે ત્યાં સુધી સરકાર પામેથી આજીવિકા લઈને સમાજની સેવા કરવામાં માન ગ્રંથેલું હતું ન્યારે સરકારે પોતાનો ધર્મ અને લોકોની સાગણીના નિચાર લગ્ન દીધો છે ત્યારે પણ જો આપણે નોકરીના મોહ ન છોડીએ તો અનુ ભગવાન કહે છે તે પ્રમાણે આપણી નોકરી અર્થતિ મહેવાય

સરકારી નોકરીનો ત્યાગ કરવો એ શિક્ષકોને માટે સહેલામાં સહેલું કામ હોય નેહમે, કેમકે આજે પણ તેઓ ઓછામાં ઓછો પગાર લઈને સમાજની બારેમા બારે સેવા કરી ગયા છે સરકારી નોકરી છોડીને એ ને એ જ ગામમાં એ ને એ જ છાતરાઓને બહાવવા માટે તેઓ જો ખાતરી સાળા ચલાવે તો તેમને ઓછો પગાર મળશે એમ નથી સરકાર પણ આજે કયા આપણને પ્રેરણા આપે છે ? સરકારના નોકર મટી જો આપણે પ્રજાના સેવક બની જઈશું તો તેમાં કશું ખોવાના નથી બધી રીતે જોતા એની અદર મેળવવાનું જ ગણ્યું છે, મોટી વાત એ છે કે સમાજમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા વધશે પ્રજા હવે સમજતી થઈ છે સરકારી નોકર કરતા પ્રજામેવકને લોકો વધારે માન આપે છે પ્રતિષ્ઠા અને માન વધવાથી આપણું કર્તવ્યભાન પણ વધારે જાગૃત થશે, આપણી શુદ્ધિચકિત પણ દીધી નીકળશે, આપણું છોકરાઓને પણ સારી કેળવણી મળશે, અને આપણે સમાજના આગેવાન તરીકે આપણું કર્તવ્ય બગાડી બગાડી શકેલું ‘નિચારો સાળામાસ્તર’ અથવા ‘નિચારો શાળામાસ્તરનો દીકરો’ એવા શબ્દો સાંભળવાનો તો પછી પ્રસન્ન નહિ આવે

આપણું જ્ઞાન તેજસ્વી છે એમ આપણે બતાવીએ ત્યારે જ આ બધું થઈ શકે પ્રજા સ્વતંત્રતાના હિત મેળવવા તત્પર થઈ છે પ્રજાને સ્વતંત્ર કેળવણી જોઈએ છે પ્રજાના પુરુષાર્થમાં નોખરીના લોભથી આપણે જો ભાગ નહિ લઈએ તો પ્રજા ખીમ શિક્ષકો સોંપી લેશે મધ્યમે આદેશ છે એટલે

પ્રેમનું ઉદયન થશે જ થશે. પણ સાથે સાથે ઇતિહાસમા લખામે કે ન્યારે પ્રેમજો સ્વરાત્મ ને ગવવાનો બગીચ પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે પતિતમા પતિત વર્ગ આપણો—શિક્ષકોનો હતો, તેઓએ પોતાનું જ્ઞાન વેચી ખાધું હતું, અને તેથી પ્રેમના આગેવાનોને નવો જ શિક્ષકવર્ગ નિર્માણ કરવો પડ્યો.

જૂના વખતમા પણ શિક્ષકોને બારેપગાર મળતો એમ નથી. પણ શિક્ષક ન્યા જતો ત્યા તેને માન અને પ્રેમથી આવકાર મળતો. ગામના લોકો તેના ઘરની બંધી સગવડની ચિન્તા રાખતા. વિદ્યાર્થીઓ તેની મેવા કચ્છામાં પોતાને કૃતાર્થ માનના. અને ધાર્મિક વૃત્તિથી કેળવણીનું કામ કરી શિક્ષક અધ્યાપકની પદવી મેળવના ધાર્મિક ફરજ ગણી પોતાનું આચરણ અત્યંત ઉત્તરવર્ગ ગણી, સમાજનો મુઠ બની અધ્યાપનનું કામ જે કરતો તે જ અધ્યાપક.

આવી વૃત્તિ જે આપણે ફરી ધામ્ય કરીશું તો બિવિધના ઇતિહાસમા લખામે કે અગત્યસ્પર્શ હોયો તે પહેલા—સૌથી પહેલા શિક્ષકો જાગ્યા, અધ્યાપકો જાગ્યા; તેઓએ અજ્ઞાનપટલ ભેદી ખીન્યોને જગાડ્યા અને રાષ્ટ્રીય મહોત્સવમા આગળ પડતો ભાગ લીધો બોલ્યો ત્યારે બિવિધના ઇતિહાસમા આપણે શું લખાવવા ઇચ્છીએ છીએ?

શિક્ષકોને સન્દેશ

(૨)

માણુમ પોતાની સ્થિતિ જોયું જ કામ કરે છે પણ કેટલાક કામો એના હોય છે કે ગમે તેમ કરીને તે કામ પૂરતી સક્તિ માણુમે લાવવી જોઈએ એવું એક કામ કેળવણીનું છે, અથવા એમ કહેવું જોઈએ કે કેળવણીનું કામ વધારે ને વધારે તેવું થવું જાય છે જૂના કાળમા ન્યારે સારી કે નારી પણ સમાજવ્યવસ્થા નિશ્ચિત હતી ત્યારે શિક્ષકનું કામ સહેલું હતું સમાજને શાળા પામેથી જોઈતી વસ્તુ એછી, સાદી અને નિશ્ચિત હતી ચાલતી સમાજવ્યવસ્થા ટકાવની અને વિદ્યાર્થીઓને લખતા વાચતા કરવા એટલું જ કામ શિક્ષકનું હતું ધાર્મિક આચારવિચારનું જ્ઞાન અને પાલન તથા ‘માનાપિતા-ધર્મી-ગુરુ’ પ્રતિ આદર એટલું લખા કરના શિક્ષકો પોતાની ઇચ્છાથી મથના તે જમાનામા આ કામ સહેલું હતું આજે અધગમા અપરી વસ્તુ એ જ થઈ પડી છે, કેમકે આજે સામાજિક અને ધાર્મિક આદર્શની ગાબતમા અગવડ, અન્યસ્થા અને અનવસ્થા છે.

અંગ્રેજ સરકારે કુળવણી પોતાના હાથમાં લીધી ત્યારે પણ શિક્ષકોનું કાર્ય સહેલું હતું, કેમકે તે જમાનામાં કુળવણીનો ઉદ્દેશ બહુ જ સંકુચિત હતો—આપણા લોકોની દૃષ્ટિથી અત્યંત સંકુચિત હતો. પારકા લોકોનું રાજ્ય થયું છે, તેમની બાબા શીખીએ તો ઠીક નોકરી મળશે; વળી અંગ્રેજ પ્રજા વણિકરૂપિણી છે, તેમની સાથે વ્યાપાર કરવો જ પડવાનો, ત્યાં પણ અંગ્રેજી જાણુતા હોઈએ તો વધારે નફો મેળવી શકીએ; એટલો જ આપણો ઉદ્દેશ હતો. હજી ધણી લોકોનો અંગ્રેજી તાલીમ લેવામાં એટલો જ ઉદ્દેશ રહેલો હોય છે.

હવે સરકારનો ઉદ્દેશ તપાસીએ. શરૂઆતમાં પોતાની રાજ્યપદ્ધતિ સારી રીતે અમલમાં આવે એટલા વારને અંગ્રેજી જાણનાર નોકરોની સરકારને જરૂર હતી. તેથી અહીંઆ સરકારે કુળવણી શરૂ કરી. પણ પછી સરકારે કુળવણીની વૃદ્ધિ વધારે વ્યાપક ઉદ્દેશથી કરેલી છે. રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે જેટલું વધારે અંકુષ હોય તેટલો રાજ્યકારભાર સહેલો થાય છે. માટે કાં તો રાજ્યકર્તાઓ પ્રજાના સામાજિક આદર્શ અને પ્રજાની મનોરચના સાથે બળાને એકરૂપ થવું જોઈએ, કાં તો પ્રજાને એવી કુળવણી આપવી જોઈએ કે પ્રજાજીવનનો આદર્શ અને પ્રજાની મનોરચના—વિચારપદ્ધતિ પોતાને અનુકૂળ થઈ જાય. સરકારે આ બીજો ઉદ્દેશ પોતાની આગળ રાખ્યો છે એમાં કશી શંકા કે નવાઈ નથી.

આપણે હવે જ્વરાશ્રમ માગીએ છીએ એનો અર્થ એટલો જ છે કે સરકારે આ બીજો ઉદ્દેશ છોડીને પહેલો ઉદ્દેશ દૃષ્ટિ સામે રાખીને તે પ્રમાણે રાજ્યકારભારમાં ફેરફાર કરવો. આજે પ્રજા જાગૃત થઈ છે, અને દુનિયા સાથે હિન્દુસ્તાનને પણ યુગાન્તર (reconstruction) કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. હવે શિક્ષકોનું કામ બહુ જ અધિક અને મહત્વનું થઈ પડેલું છે—પછી તે શિક્ષક કેલેજનો હોય કે ગામડી શાળાનો હોય, ટ્રેઈનિંગ હોય કે અન્ટ્રેઈનિંગ હોય, કન્યાશાળાનો હોય કે અન્ત્યજશાળાનો હોય. આજે કુળવણીનો ઉદ્દેશ છોકરાંઓ લખનાં પાંચતાં અને દાખલ ગણુતાં થઈ જાય એટલો જ નથી; અંગ્રેજી સમજવતા અને વાપરતાં થઈ જાય એ પણ નથી. ગમે તે ધંધો કરીને પૈસા મેળવતા થઈ જાય એટલો પણ નથી. આજે તો દેશમાં રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક ક્રાન્તિ જ ચાલે છે. આવે પ્રસંગે દેશમાં જે રાજકીય, સામાજિક કે આર્થિક વગેરે જનજાતની હિંસચાલ આવી રહી છે તેમની સાથે તણાઈ ન જતા આ બધી બાબતોમાં થતા યુગાન્તરની સાથે શિક્ષકની પરિપૂર્ણ સદાનુભૂતિ દોવી જોઈએ. આપણો જૂનામાં જૂનો આદર્શ અને આ પડીની પરિસ્થિતિનો અનુકૂળ મેળ નહિ બેસાડીએ તો બધી કુળવણી ફાકટ છે.

હિન્દુ સમાજની રચના એવી છે કે પ્રાચીન કાળથી ગુરુ અથવા શિક્ષક

એ જ સમાજનો નેતા છે અંગ્રીજ ગત્યમા સામાજિકસ્તરે આ સ્થાન ખોલ્યું હતું એનું કારણ સામાજિકસ્તરે કેળવણીનું ખર્ચ બહુ મુશ્કેલી હતું અને તેણે પોતાનું જીવનખર્ચ પણ બહુ ઘટાડી ગયો ન હતું હવે પછી એવું ચાલશે નહિ દરેક શિક્ષકે જાણવું જોઈએ કે સમાજનું નેતૃત્વ એ એનો અધિકાર અને ધર્મ છે. ગમે તેમ કરીને શિક્ષકે એ સ્થાનને પાત્ર બનવું જ જોઈએ સમાજધર્મ અને સંપત્તિ વિરેની આત્મી દુનિયાની સ્થિતિ તથા દુનિયાના રાજકારણ સાથે શિક્ષકને પૂર્ણ પરિચય હોવો જોઈએ અને દેશની સંસ્કૃતિ જાળવનાર રાષ્ટ્રીય આગેવાનોએ દરેક વિષય ઉપર કેવા નિયંત્રણ બાંધેલા છે એટલું તો જાણવું જોઈએ જાણવું જ જોઈએ પછી સમાજ અદ્યત્ત એનું નેતૃત્વ સીધાં એટલી એની તરફથી પણ દેખી જોઈએ

આપણા દેશમાં સમાજ ગરબા અને તપોમગ્ની એના બે જ બળને જોઈએ છે, અને તેની અદર પણ તપોમગ્ની પ્રતિજ્ઞા વધારે માને છે આ આપણા સમાજની વિશેષતા છે માણસ જેટલો વાસનાને જોડો આધીન, જેટલું એનું જીવન સાદું અને સચમી, તેટલું તેનું તપ વધારે, સ્વાર્થ અને વિવાસની પામગતા જેની અદર જોડી તે તેટલા પ્રમાણમાં તપશ્ચરી. આવી આપણા સમાજની માન્યતા છે

જ્ઞાન અને તપશ્ચરી એનો મર્યાદા એ જ ઐશ્વર્ય છે આ ઐશ્વર્ય દરેક શિક્ષકમાં હોવું જોઈએ જૂની સમાજ વ્યવસ્થા, જૂની આર્થિક વ્યવસ્થા અને જૂનું રાજકારણ હવે ચાલે તેમ નથી આ ત્રણે બાબતમાં સમાજને નવો મનો બતાવવો જ જોઈએ કેટલાક કહે છે, યદ્યત્તચાર્ય જેવો કોઈ પ્રતિબાંધન સ્મૃતિકાર હોય તો તેને જ સામાજિક રિવાજ, આચાર અને આદર્શમાં ફેરફાર કરનારો અધિકાર છે, ત્યાં સુધી આપણે જૂનું જાળવી રાખી ગેરુ મળુ હું કહું છું, આમ બની શકે તો બલિદારી પણ આપણે જૂનું ટકાવી શક્યા નથી જૂની પ્રથાનો પ્રાણ તો ક્યાંનો નીકળી ગયો છે ઉપરનું જોણ અથવા મહાકુ કોઈ કોઈ દેશોએ ટકી રહ્યું છે પણ તેથી સારું છે તેની મધ નથી આવતી ? બાઈબો, હવે એ અપ્રાણ અશ્વને ફેરફાર ના સ્મૃતિકાર તમે જ બનો કાર્ત નહિ તો નવા જમાનાના નવા સ્મૃતિકાર પ્રણ તે જોઈએ તો કહે જ અને અનન્ય શ્રદ્ધાથી તેમને અનુમરો હાવના બધા નેતાઓ સ્મૃતિકાર છે એમ હું નથી કહેતો જેઓએ હિન્દી સંસ્કૃતિનો આત્મા જોઈએ છે, જેઓ પ્રાણવાન છે, જેઓ હાવની નિર્જા દશમાં પણ મધમાં સુષ્ક અવસ્થામાં રહેલી શક્તિ પર શ્રદ્ધા મળે છે અને તેને જાળવ કરના મથે છે તેઓ જ આપણા સ્મૃતિકાર છે તેઓએ સચિત કરેલી સ્મૃતિ અખત્યાર કરો, નહિતો જીવનકલહની નાસ્તિક સ્મૃતિ પોતાનું સામાજિક જમાવળે, અર્થસાધની નિર્બળ સ્મૃતિ જારી થશે.

થશે શું ? યત્રા માંડી છે. ધર્મનો લોપ થાય છે, અસુરરૂતિનો વિજય થાય છે. દેવોને મદદ કરવા કટિબદ્ધ થાયો. બવિધ્ય શિક્ષકોના હાથમાં છે.

‘વર્ણનાં ગ્રાહ્યો ગુહા !’

એ જૂનું સ્માતવાચ્ય નવેસર લખો અને કહો

‘પ્રજાનાં શિક્ષકો ગુહા !’

શાસ્ત્રમાં આમ લખ્યું છે અથવા સરકારી કાનૂન આવો છે, એવી બાપા તમારા મ્હોડામાં ન શોભે. પ્રજાનું હિત શામાં છે અને મોક્ષનો માર્ગ કેયો છે એ પ્રશ્નને તમારી અથવા તમારા આગેવાનોની અધિકારયુક્ત વાણીમાં બતાવો. ગામડાના રહેનાર ગામડી શિક્ષકો ! તમારે માટે પણ એ જ સન્દેશો છે. તમને પેટપૂરતું મળતું નથી, ગામડામાં પણ સરકારી અમલદારો તમારી પ્રતિષ્ઠા ટકવા દેતા નથી, એ હું બાણું છું; છતાં આ બધું સહન કરીને તમારે તમારું ઉચ્ચ કાર્ય પાર પાડવું જોઈયે. સ્વરાજ્યવાદીઓને હું કહું છું, તમારે સાચું સ્વરાજ્ય જોઈતું હોય, સ્વરાજ્યનો સન્દેશો ઘેરઘેર પહોંચાડવો હોય તો શિક્ષકોની દૈન્યવસ્થા દૂર કરો. શિક્ષકોએ પૈસાની લાલચ ન રાખવી જોઈયે, તેમનું જીવન સાદું હોવું જોઈયે, એ વાત સાચી છે. સાથે સાથે એ પણ તેટલું જ સાચું છે કે તમને પેટપૂરતું મળવું જોઈયે; નહિ તો શિક્ષકોમાં પામરતા પેસી જશે. માટે શિક્ષકોને પેટપૂરતું મળે તેવી ગોઠવણ બનતી તાકીદે કરો. દેશના રાષ્ટ્રીય આગેવાનોએ હિન્દી સંસ્કૃતિનો રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, આંતરધાર્મિક, ઔદ્યોગિક આદર્શ શું છે અને હાલના જમાનામાં તે કેવી રીતે અમલમાં મુકી શકાય એ બધું સ્પષ્ટ કરી બતાવવું જોઈયે. તેથી શિક્ષકો સમાજને ઉચિત રસ્તે દોરશે. આજની લડત વિરાટ છે. હિન્દી સંસ્કૃતિ ટકશે તો વિશ્વવિજયી થશે એટલી આ લડતની ઉદાત્તતા છે. અને શિક્ષકો એ આપણા સૈનિકો છે. શિક્ષકો પોતાનું આ કાર્ય સમજશે તો તરત જ તેઓ પોતાનું જીવન ધાર્મિક બનાવશે. હિન્દુસ્તાનનો અથવા દુનિયાનો ઉદ્ધાર શિક્ષકોનું જીવન ધાર્મિક થવા ઉપર રહેલો છે.

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ

(૧)

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ આપીને સુચારુતે એક મહાન કાર્ય કર્યું છે. એની મદદતા આજે સામાન્ય લોકોના ધ્યાનમાં બસે ન આવે, પણ સુચારુતા

રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આ વિદ્યાપીઠને લીધે બારે પરિવર્તન થવાનું છે. મુંબઈમાં બોરીબંદર ઉપર ઘણી ગાડીઓ ઉભી રહે છે; બધી સરખી દેખાય છે; બધીની દિશા પણ એક જ રહે છે; એટલું જ નહિ પણ ઘણીવાર કચ્છાણ સ્ટેશન સુધી બધીનો રસ્તો પણ એક જ હોય છે. આથી અગત્યના માણસને એમ જ થાય કે આપણે ગમે તે ગાડીમાં બેસીયે તો શું ? ફેર કશો જ નથી. પણ ગાડી પસંદ કરવામાં કેટલો ફેર પડે છે એ અનુભવી મુસાફર પહેલેથી જાણી લે છે. એક ગાડીમાં બેસવાથી માણસ દિલ્હી પહોંચે છે, ખીજામાં બેસવાથી કલકત્તા જાય છે અને ત્રીજા તેને મદ્રાસ લઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે આ વિદ્યાપીઠનું છે. વિદ્યાપીઠનું બંધારણ મુંબઈની યુનીવર્સિટીના જેવું જ લાગે છે. અભ્યાસક્રમ લગભગ સરખો જ છે. કાલેજના પ્રોફેસરો ? તે પણ સરકારી યુનીવર્સિટીમાંથી જ નીકળેલા પદવીધરા છે. ચોપડીઓ અગ્રજ છે અથવા તરલુભીયા ગુજરાતી છે. ફરક ફક્ત બંધારણમાં મળી આવતા કેટલાક નવા નવા સંસ્કૃત શબ્દોનો અને બંધારણ સાથે જોડી દીધેલી એક લાંબી પૂરવણીનો જ હોય એવો ભાસ થાય છે. જન્ય મકાન છોડીને અગત્યવાળા મકાનમાં આવવાનો ફરક તો છે જ. અને સરકારી નોકરી અથવા ફોરેનની વકીલાત હવે આપણા ભાષ્યમાં નથી એ જાતની નિરાશા અથવા સમાધાન—નિવૃત્તિ પણ એમાં જનારને રહેલ છે. એટલો જ ફરક આજે જણાય છે. પણ આગળ જતાં આ ફરકને લીધે નરકના રસ્તામાંથી બચીને આપણે નંદનવનનો—દેવભૂમિનો રસ્તો પકડ્યો છે એનો અનુભવ વધારેને વધારે થતો જ જવાનો.

રસ્તો દેવભૂમિનો છે ખરો, પણ એ રસ્તે જનાર લોકોમાં અમૃતમન્થને કરનાર દેવોની શ્રદ્ધા અને તેમનો પ્રાણ હોવા જોઈએ. કુદ્ર રત્નોથી તેઓ લલચાઈ ન જાય, હલાહલથી ડરી ન જાય, એટલો ઉત્સાહ અને નિશ્ચય તેમનામાં હોય તો જ અન્તે દેવભૂમિને મુકામે પહોંચી શકાશે. વિદ્યાપીઠ સ્થાપવામાં ગુજરાતે જે સંકલ્પ કર્યો છે તે પાર પાડવા માટે જેટલો પ્રાણ જરૂરી છે તેટલો પ્રાણ ગુજરાતના આગેવાન અને નવયુવકોમાં જો નહિ હોય તો બોરીબંદરથી નીકળતી લોકલ ટ્રેનની માફક ચાણા કે કચ્છાણ સુધી જઈને જ તે અટકશે. પણ ગુજરાતની તપશ્ચર્યા અને ગુજરાતનું નેતૃત્વ જોતાં અમને શ્રદ્ધા છે કે આ હીલચાલના ઝેંજીનમાં લોકલ ઝેંજીનના કરતા વધારે પ્રાણ છે. અમે માનીયે છીએ કે ‘હનોઝ દેહલી દૂર અસ્ત’ (ભાઈસાહેબ, દિલ્હી હજી દૂર છે), એ મોન્ટેગ્યુ સાહેબનું વચન જોડું પાડીને એક વરસની અંદર સ્વરાજ્યની દિલ્હી સુધી પહોંચવાની હામ બીડનાર આમચોકસીની આ દિલ્હી એકરસેસ છે.

ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ વિમુક્તિ આપનાર, સ્વતન્ત્રતાનો પ્રાણ રેડનાર વિદ્યા દેશમાં ફેલાવવા માટે સ્થાપિત થયું છે, રાષ્ટ્રીય ઐક્ય ઉત્પન્ન કરવા

ઇતે સ્થાપિત થયું છે. સરકારી નોકરી અને સરકાર મારફતે મળતી પ્રતિષ્ઠા
 । વિદ્યાર્થીના વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિ આગળ હરામ છે. પોતાની આશુવિકા
 ધાર્થીઓ સ્વતન્ત્રતાથી મેળવે અને પોતાની તેજસ્વિતા દર્શાવે અને નહ ન
 ય એવી રિયલિટીમાં તેમને મુકે એવું ચીન આ વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીઓને
 ।પરો તો જ તેનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો ગણાયો. અને તેથી આર્થિક, માનસિક
 ને નૈતિક સ્વતન્ત્રતા જળવાય એવા ધંધાઓ શોધી કાઢી તેને લાયક
 ક્ષણ આપવું એ આ વિદ્યાર્થીનું એક પ્રધાન કાર્ય ગણાયો. આપણા
 દિનેએ જે પ્રાણને લીધે દુનિયામાં અલૌકિક સ્થાન મેળવ્યું હતું તે પ્રાણ
 । પ્રાપ્ત કરવા માટે ઇતિહાસ અને ધર્મનું સંરોધન આ વિદ્યાર્થીને કરવું
 શો. ધર્મથી ચોજનાને લીધે દુનિયાના બધા ધર્મો આ દેશમાં આવીને વસ્યા -
 આ દેશના પ્રધાન ધર્મો—સનાતન હિન્દુ ધર્મો અહીં આવી વસેલા
 । ધર્મોને અમરદાન આપ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ બધા ધર્મો સાથે મિત્રાચારી
 મેલી છે. રાષ્ટ્રીય સાધવા માટે વિદ્યાર્થીને હિન્દુ ધર્મની આ વિશ્વગ્રંથી
 તે સ્વીકારીને બધા ધર્મોનું સંગોપન કરવું જોઈશે. ધર્મસહિષ્ણુતા અને
 । રાષ્ટ્રીયતા ધાર્મિક અગાનથી ન જ જરૂર થાય. બધા ધર્મો વિશે
 । બક્ષાતી તિરસ્કારની ટીકા માત્ર રાખીને રાષ્ટ્રીય કલ્યાણ ન જ સધાય.
 । રતો આદેશ જાણી લઇને એકેએક હિન્દીએ હિન્દુસ્તાનમાં પડેલા આ
 । સમૂહ અથવા તો ધર્મકુટુંબનું આસ્થાપૂર્વક અધ્યયન કરવું જોઈશે. એ
 । રતે આ રાષ્ટ્રથી ધર્મથી આદેશ પાર પાડી શકાશે; પોતાનું આલિપ્તિક કલ્યાણ
 । શકાશે. એટલા માટે જ (૧) હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા બધા ધર્મોનું
 । પૂર્વક અધ્યયન, (૨) હિન્દુસ્તાનમાં આલતી મુખ્ય મુખ્ય બાબાઓનું
 । માન્ય જ્ઞાન, (૩) ઇસ્લામી, હિન્દી, ચીની અને જાપાની સંસ્કૃતિના
 । નો સામાન્ય પરિચય, (૪) સ્વતન્ત્રતા જળવી ઉપશુવિકા થઈ શકે
 । ધંધાનું શિક્ષણ અને (૫) દેશમાં મંચરિત કાર્ય થઈ શકે એટલા
 । રાષ્ટ્રીય હિન્દુસ્તાની બાબા અને સ્પેશીયલ ધર્મની દીક્ષા, આ પંચવિધ
 । વિદ્યાર્થી આગળ છે. આટલી વસ્તુઓ આ વિદ્યાર્થી ઋષિઓની,
 । ત્યજેની કે મજૂરવર્ગની ઉપેક્ષા કર્યા વગર રાષ્ટ્રમાં પ્રવૃત્ત કરજે તો જ
 । નો ઉદ્ધાર થશે અને સ્વરાજ્ય જ નહિ પણ સ્વારાજ્ય (સત્યયુગ) આવ-
 । શો. વિદ્યાર્થીના સંસ્થાપક અને પ્રવર્તકોમાં એ વિશાળ દૃષ્ટિ અને તે મુજબ
 । કરવાની શક્તિ ધરિર મુકા એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ

(૨)

‘અક્તિસુધોદય’માં ધ્રુવ કહે છે, ‘હે ભગવન્ ! સાવજી મા ઉપર રીસાઇ-ને હું અચળ સ્થાન માગવા તારી પામે આવ્યો હતો, પણ તેં તો મોટામોટા મુનિઓને પણ અલગ્ય એવું પોતાનું દર્શન આપી દીધું. હું કાચ માગવા આવ્યો હતો, ત્યાં મને રત્ન સાંપડ્યું. હવે વર શું માગું ?’

આપણે પણ સરકાર ઉપર રીસાઇને, સરકારના અન્યાયથી ચીકાઇને કેળવણીને સ્વતન્ત્ર કરવાના ઇરાદાથી આપણું સ્વતન્ત્ર વિદ્યાપીઠ સ્થાપ્યું. કેળવણીમાં અસહકાર કરવાના જ ઇરાદાથી આપણે નીકળ્યા. પણ આપણને સર્વ રીતે અને સર્વ દિશામાં દેગનો ઉદ્ધાર કરવાની કુંચી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં જડી મળી છે. પારસમણિ ઉપર ઘસવાથી લોહનું પણ સોનું થઇ જાય છે, અમિના સંયોગથી કાળો કાલસો પણ ચળકતો ઉજળો થઇ જાય છે, તે જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણથી આપણા સામાજિક દોષો મટીને શુભ થઇ જાય છે. મંસારસુધારાની હીલચાલ જો ન કરી રાષ્ટ્રી, રાજદારી હીલચાલ જે આટલા દિવસ ન મેળવી રાષ્ટ્રી, તે પોતાની મેળે આપણી પામે ચાલતું આવે એવું કરવાની શક્તિ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વિશ્વાસ પરિહોના કરાવો ઉપર નથી; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો આધાર ધારાસભાના કાનૂનો ઉપર નથી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શ્રદ્ધા પ્રજાનો પ્રાણ કેળવવામાં છે; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શક્તિ વજ્ર જેવી છે; પણ તેવાપરનારનામાં વજ્રકાય કાર્તિકેસ્વામીના જેટલું શ્રદ્ધાઅગ્ર હોવું જોઇયે

આજે દેશના આજેવાનોએ અને નવયુવકોએ ભારે સ્વાર્થભાગ કર્યો છે, ભારે સાહસ ખેડ્યું છે. આ સ્વાર્થભાગ અને આ સાહસને છાજે એટલી શ્રદ્ધા, એટલી દીર્ઘદષ્ટિ તેમનામાં હોય તો જ ઇષ્ટ પરિણામ હાથમાં આવે. આજે સંકુચિત વ્યવહાર દષ્ટિનું કામ નથી. આજે ભૂતકાળના અનુભવોનાં સરવેયાં કાઢી તપામીને કામ લેવાનું નથી. દુર્બળતાના પાયા ઉપર ઇમારત ચણવી નથી. જરા અપજ્ઞતા ઇશ્વરના હાથમાં છે, પણ આપણો આશય ઉચ્ચ રાખવો કે હીન રાખવો એ તો અવસ્ય આપણા હાથમાં છે. આપણો હિતસાહ—આપણો પ્રાણ હજી પજા તથી એક સોનેરી તકનો પૂરો લાજ આપણને લેતાં આવડ્યો નહિ, એમ આપણે વિષે ઇતિહાસમાં ન લખાય એ આપણે જોવું જોઇયે. ‘રાષ્ટ્રના છવનમાં આવી તક વારે ઘડીએ નથી આવતી. વગસાદ આપું વરસ વરસતો નથી. પહેલું નક્કર આપણે ખેલું. તે વખતે આપણે કશું જ વાવ્યું નહિ; જે થોડું વાવ્યું તે

જામીન ખેડા વગર વાવ્યું ખીજું નક્કન ખેડુ સારે આપણે ભૂમિનો વિચાર
કયો નહિ, જે વાવ્યું તે આ ભૂમિને અતુલ્ય ન હતું, વાવેલું ઉચ્ચ, પણ
પાક ઉતર્યો નહિ. પછેથી ખીજ આ ભૂમિને કેમ ભાવે ? આજે છેલ્લું
નક્કન ખેડુ છે અને જમીન વણી સારી રીતે ખેડાઈ ચુકી છે ખાતર
પણ એને જલિયાવાલા જેવા ખાગોના લોહીનું મધ્ય છે, આજે જો સ્વદેશી
ખીજ વાનીશુ તો જ સત્તર આની પાક ઉતર્યો વગર રહેશે નહિ

કેટલાક કહે છે કે જૂની વિદ્યા લઈને શુદ્ધરો ? જમાનો પલટાયો
છે, આજનો વિચાર કરો. વાત સાચી છે આજનો જ વિચાર કરવો
જોઈએ આ વર્ષને માટે જ અનાજ ઉગાડવું છે, પણ તેને માટે વાવવું
* તો ગઈ ગયા વરસનું જ ધાન્ય આપણો પ્રાણુ ભૂતકાળમાં સચવાયેનો
છે તે ભૂતકાળના કોઠારમાં રાખી મુકવાથી કયો લાભ નથી તેને વર્તમાન
કાળની ભૂમિમાં વાનીશુ તો જ ભવિષ્યકાળનો પાક આપણે હાથ આવશે
હાલની કેળવણી ઉપર આપણે નારાજ તો છીએ, પણ જ્યારે તેને
ફેફા હેવાનો વિચાર આગળ આવે છે ત્યારે પરિચયને લીધે તે ફેફા દેતા
કુખ થાય છે હાલની કેળવણી નિષ્પ્રાણ છે એ આપણે સ્વીકારીએ છીએ
પણ જ્યાં રાષ્ટ્રનો પ્રાણુ આપણી સહ જોતો વિદુરાવસ્થામાં દિવસ ગણી
રહ્યો છે ત્યાં જવાની આપણે ના પાડીએ છીએ, તે કેમ ચાલે ? આજે
ભાવ્યવશાત્ હિન્દુસ્તાનનું નેતૃત્વ આપણા પ્રાન્તના હાથમાં આવી ગયું છે
અશ્વત્થાની અમાસમાં અશ્વત્થાનો ધ્રુવતારો ગુજરાતમાં જ ચળકે છે બધા પ્રાન્તો
શકિતનો મન્ન સાબળવા ગુજરાત તરફ નજર કરે છે

આવે પ્રસંગે રાષ્ટ્રીય કુર્બાનીતાના પ્રતિનિધિ મને તે હોય, પણ મધ્યીય
સામર્થ્યનું પ્રતિનિધિત્વ તો ગુજરાતે જ સ્વીકારવું જોઈએ. રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન
ભવિષ્ય જોઈ સકવા જેટલી દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ અને રાષ્ટ્ર શેખસહી ન
બની જાય એટલા માટે ઉચ્ચ કલ્પનાને પહોંચી વળે એવો પુરુષાર્થ આદરવો
જોઈએ

સ્વીન્ડરનાથે જાણમાં 'ભારતી' દ્વારા રાષ્ટ્રીય આત્મા જાગૃત કર્યો છે.
હિન્દુ, બૌદ્ધ, શીખ, કારસી બધી સંસ્કૃતિઓનું ત્યાં અધ્યયન ચાલે છે.
જાવા, ખાલી વગેરે દૂરદૂરના દીપોમાં આર્ય સંસ્કૃતિના જે અવશેષ રહેલા
છે તેનું અધ્યયન કરવા માટે ખાસ અધ્યાપક નીમવા માગે છે જાવા અને
ખાલીમાં ગુજરાતના લોકો જઈ વસ્યા હતા. ત્યાંના પ્રાચીન મંદિરોની અદ્ભુત
કારીગરી ભૂગુકચ અને વગરના ઉત્સાહને આભારી છે આજે પરદેશ જોડે
વેપાર ખેડવાનું માન ગુજરાતીઓ અને સિન્ધીઓને છે હિન્દી સંસ્કૃતિનો
વિસ્તાર કરવામાં અને જિત્ત જિત્ત પરિસ્થિતિમાં તે ટકી રહે છે એ સિદ્ધ
કરવામાં ગુજરાતનો ફાળો કેટલો છે એનું અધ્યયન આજે કાણુ કરે ?

હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનો એ અનુભવ છે કે જ્યારે જ્યારે સામાન્ય પ્રજામાં પ્રાચીન સાહિત્ય જાણવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે દેશમાં ધર્મસંશોધન થાય છે, સામાજિક પ્રવૃત્તિને નવું વલણ મળે છે અને દેશનો પ્રાણુ ફાલે છે. ગદ્યીય વિદ્યાપીઠ દ્વારા જો સંસ્કૃત અને અરબી, પ્રાકૃત અને ફારસી, પાલી અને માગધી, ક્રેન્ચ અને જર્મન વગેરે ભાષાઓનું અધ્યયન શરૂ થાય તો જરૂર સમાજમાં આપણે પુનરુજ્જીવન જોઈશું. માગધી અને પાલીને લીધે જોન ધર્મનું સંસ્કરણ થશે, સંસ્કૃતનો ઉડો અભ્યાસ કરવાથી હિન્દુ ધર્મ ઉપર વળેલો કાટ ધોવાઈ જશે, ધાર્મિક સંકુચિતતા ઓગળી જશે, ક્રેન્ચ અને જર્મનનો પરિચય થવાથી યુરોપ વિષેનો એકદેશી ખ્યાલ મટી જઈ યુરોપના આત્માની આપણે ઝાખી કરીશું. આપણા વેપારીઓ બ્રહ્મદેશમાં અને આફ્રિકામાં જઈને વસેલા છે આપણું વિદ્યાપીઠ જો બ્રાહ્મી અને સ્વાહીલી ભાષાઓનો સહેજ સંગવડ કરી આપશે તો આપણા વિદ્યાર્થીઓ તે તે દેશોમાં જઈ વધારે કમાણી કરશે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાંની પ્રજાની સાચી સેવા પણ કરી શકશે. આજે જ સ્વરાજ્ય ઇચ્છતી પ્રજા માટે આ મહત્વાકાંક્ષા ભારે ન ગણાય. દુનિયાનું સામાન્ય મેળવવા અંગ્રેજ પ્રજા નીકળી ત્યારે તે આપણા કરતા અડિયાતી ન હતી. તેમનામાં શ્રદ્ધાએ પ્રવેશ કર્યો, અને અશક્ય વસ્તુઓ શક્ય થઈ. ગુજરાતના નવયુવકોએ હવે વાણીઆશાહી હિસાબ છોડી દેવા જોઈએ, કલ્પનાશક્તિને અવકાશ આપવો જોઈએ, પુરુષાર્થની સીમા કરવી જોઈએ અને ઇશ્વરે આપેલું સ્થાન દીપાવવું જોઈએ.

‘Where there is no vision, people perish.’

નવો સંકલ્પ

अन्यक्षेत्रे कृतं पापं पुण्यक्षेत्रे विनश्यति ।

पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं घञ्जलेपो भविष्यति ॥

ખાજે કરેલું પાપ તીર્થમાં ધોવાઈ જાય છે, કેમકે તે અગ્નિવ્યા કરેલું હોય છે. અને તેમાં પશ્ચાત્તાપને અવકાશ રહે છે. તીર્થમાં જઈને વૃત્તિ પવિત્ર થયા બાદ અને કૃતકર્મને માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો બાદ ફરી પાછા જો આપણે પાપના મોહમાં સપડાયે તો તેમાંથી આપણને કઈ શક્તિ ઉગારશે ? અને તેથી જ શાસ્ત્રકારો કહે છે કે પુણ્યક્ષેત્રમાં કરેલું પાપ વળ્લવેપ થાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એ આવું પુણ્યક્ષેત્ર છે. સરકારી અરાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો કડવો

અનુભવ મળ્યા પછી તેનું પાપ ધોવા માટે આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તરફ વળ્યા છીએ. ખેસક, આપણને પ્રેરણા તો અસહકાર પાસેથી જ મળી છે; પણ સરકારી કેળવણીનો ત્યાગ કર્યો એટલે અસહકારનું કાર્ય તો પૂર્વ થયું. સરકારનો સંબંધ છોડીને સરકારી પદ્ધતિ ઉપર સ્વતંત્ર શિક્ષણપદ્ધતિ જારી કરીએ તો એની સામે અસહકાર કશું ન દહે. પણ સરકાર સાથેના સંબંધ એટલો જ દોષ આણુ કેળવણીમાં નથી રહેલો. તે આપણા રાષ્ટ્રને બિલકુલ અનુકૂળ નથી; રાષ્ટ્રીય બાવનાને નષ્ટ કરનારી છે. તે કેળવણીએ આપણી સંસ્કૃતિને અધમૂર્છ કરી નાખી છે. કેળવાયેલા લોકોમાં આપણી સંસ્કૃતિને વિશેષ શ્રદ્ધા કે આદર નથી રળાં. સરકારી કેળવણીથી આપણામાં ગુલામી વૃત્તિ પેસી જાય છે. તરતનો સ્વાર્થ છોડવા જેટલી પણ આપણોગવૃત્તિ આપણામાં રહેતી નથી. એવી શિક્ષણપદ્ધતિ એક ક્ષણ પણ આપણે ન ચલાવી લેવી જોઈએ. અત્યાર સુધી સરકારી કેળવણીયાં અનેક દોષો સાથે જૂજ કામદાઓ થતા. અસહકાર કરીને આપણે તે છોડી દીધા છે. હવે પણ જો આપણે સરકારી કેળવણી ચલાવીશું તો તે નિષ્કામ પાપ થશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જો યશસ્વી કર્યું હોય તો કેળવણીનું ધ્યેય બદલવું જોઈએ, કેળવણીના વિષયોમાં ફેરફાર કરવા જોઈએ અને અભ્યાસક્રમની રચનામાં પણ ફેરફાર કરવો જોઈએ. અત્યાર સુધી રાજ્ય ચલાવવામાં સરકારને કેમ મદદ થાય એ કેળવણીનું મુખ્ય દષ્ટિબિન્દુ રહેલું; હવે પછી સ્વરાજ્ય વહેલું કેમ મળે એ ઉદ્દેશ દષ્ટિ સામે રહેવો જોઈએ. આટલા દિવસ ઉછળતી પ્રજા રાજ્યનિષ્ઠ કેમ થાય એ ઉપર ધ્યાન અપાતું; હવે પછી દેશનાં સંતાન ધર્મનિષ્ઠ અને દેશનિષ્ઠ કેવી રીતે થાય એનો જ વિચાર રહેવો જોઈએ. અત્યાર સુધી કેળવણીને લીધે ગામડાના હોશિયાર છોકરાઓ શહેરમાં આવતા; હવે પછી શહેરના દેશ-ભક્ત જુવાનો દેશોદ્ધારને માટે ગામડાંઓમાં જઈને વસશે. અત્યાર સુધી અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા આપણે આપણો ધર્મ, આપણો સમાજ, આપણી સ્થિતિ વગેરે વિષેનું જ્ઞાન પરદેશીઓને આપતા; હવે પછી દુનિયા વિષેનું જ્ઞાન દેશબાધેવાને આપવા માટે આપણે ગુજરાતી ભાષા કેળવીશું. આજ સુધી કેળવાયેલા વગર હાથ પગ વાપરતા આવડતુ નહિ, અને હાથ પગ વાપરીને ગુજરાત ચલાવનાર દુર્ભાગી લોકોને કેળવણીને લાભ મળતો ન હતો; હવે પછી કારીગરલોકો સરકારી દેખાશે અને કેળવાયેલા લોકો હાથ પગ વાપરતા ચક્રને વધારે છવશે. આજ સુધી સરકારી નિયમ પ્રમાણે ચાલનારા નિષ્પ્રાણ માસ્તરોના હાથમાં કેળવણી હતી, હવે પછી તે જ માસ્તરો પ્રાણવાન અધ્યાપકો બનશે અને પોતાના નિયમોને પોતાની મેજે ધડી લેશે આજ સુધી શિક્ષકો જ પોલીસ, ન્યાયાધીશ અને જલસર હતા; હવે પછી તેઓ બન્ધુ, મિત્ર અને ગુરુ બનશે. હવે પછી એક ને એક વિષય એકવાર ગુજરાતીમાં અને વળી પાછો અંગ્રેજીમાં

બહુવે નહિ પડે દરેક વિષય સ્વભાષામાં બહુવાચી કેળવણી વાઝણી મહેવાની નથી. ધરમાં એક છોકરો બહુશે તો પણ તેની માળહેન એ વિદ્યાર્થીના પાઠ ઘેર બેઠા સાબળી સાબળાને સરકારી થશે મજૂરોને જેમ વધારે મજૂરી આપનાની આપણે હીલચાલ કરી રહ્યા છીએ તેમ જ ગામડાઓના છોકરાઓને પૂરતી કેળવણી મળે એવી જ પ્રાથમિક શિક્ષણપદ્ધતિ આપણે રાખીશું.

આપણો દેશ કેળવણીમાં પડાત છે, ઘણી વસ્તુઓ આપણા લોહાએ શીખવાની જરૂર છે, એ બધું ખરૂં છે. પણ તેટલા માટે બાગ ને બાર ચોવીસ વગસ સુધી છોકરો ભણ્યા જ કરે એવી સ્થિતિ આપણે Cબી ન કરીએ વીસ વગસ પછી પણ છોકરો જો વિદ્યાર્થીદલામાં જ રહે તો તેની તેજસ્વિતા શીટી પડે છે, તેની દર્શનશક્તિ ખૂબી યાય છે આજે દેશમાં પુરુષાર્થી લોકોની જરૂર છે કેળવણીની અતિશયતા કરીને તેનો નાશ ન કરીએ વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિ અવગ્રાહી થઈ ગઈ એટલે કેળવણી પૂરી કરવી જોઈએ ત્યાગપત્રી પોતાના ખાસ વિષયમાં પ્રતિભુતા મેળવવા અથવા સર્વસામાન્ય સરકાર પ્રાપ્ત કરના આખો જન્મારો એ બંને મધે જેમ રાજકીય બાબતો મા, ધાર્મિક બાબતોમાં, તેમજ સામાજિક બાબતોમાં પણ સ્વતંત્રતાની આજે જરૂર છે, તે જ પ્રમાણે શિક્ષણમાં પણ વિદ્યાર્થીઓને વધારે ને વધારે સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ જે સ્વતંત્રતા મેળવી આપે તે જ વિદ્યા આ સર્વ આદર્શનો વિચાર કરીને આપણે ગ્રામીય કેળવણીની રદઆત કરીએ જૂતા ચીનામાં જડતાથી ખેસાઈ ન જઈએ એવો સંકેપ કરીને આવો આપણે કાવના આગળ કરીએ.

વિદ્યાર્થીવર્ગને—

એક માણસ અવારી રાત્રે જગનમાં ચાલતો ચાલતો એમ ભેખડ ઉપરથી નીચે પડ્યો સર્વનાત થયો એમ માનીને તે મર્જિત થવાની આગી ઉપર હતો, એટલામાં ભેખડની બાલુ પર Cગેના એક જાડની ડાગી તેના હાથમાં આવી ગઈ તેને પકડીને તે લટખેલો ન્હો ડાગીને કાઢા હતા તે તેને વાગતા હતા ડાગી ઉપરની ખીડીઓ પણ તેને કચડતી હતી પણ ડાગી છોડી દેશ તો ફરી નીચે ક્રેટલી ઉડ્યા એ જઈ પડવાનું હશે તેનો વિચાર કરતા ઉપગુ બધું સડન ખરી લઈ ડીંગાઈ મટેવામાં જ સનામતી છે એવા જ નિશ્ચય ઉપર તે આવતો લગભગ આખી રાત એણે આ રીતે વીતાવી

અન્ટે હાયનું કળતર અસલા થયું અને શરીરની બધી શક્તિ ખપી ગયેલી લાગી. ‘હવે તો જરૂર મૃત્યો’ એમ લાગતાં જ તેનો હાથ છૂટી ગયો અને તે ફરી પડ્યો. ખજુ કેટલો ? જરાજર એક હાથ ! એક હાથ ઉપર જ જમીન હતી. આખી ચાલ એણે નાહક કુખ વેડ્યું હતું !

સરકારી ડેવલપ્મી છોડી દેવાથી આપણો સર્વનાશ થશે એમ માનીને આપણા નવપુરકો ગાંધીય ઈન્જનતને માટે ડેવલપ્મી લઈ રહ્યા છે અને તેથી ઉત્પત્તિ થના બધા ગેરલાભો સદન દરી રહ્યા છે. દેશ ઉપર વિશ્વાસ રાખી, રાષ્ટ્રીય નેતાઓના શબ્દો પર શ્રદ્ધા રાખી, પરમખંડલ પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ બેશોસા રાખીને તેઓ આ જીવંતે જ ડેવલપ્મી છોડી દેશે તો એક હાથ ઉપર —એક જ હાથ ઉપર સ્વરાજ્ય અને સુખ છે. આજે સરકારી ડેવલપ્મીથી આપણને શું મળે છે ? કેટલાકને—બહુ જ થોડાને સારી સરકારી નોકરી મળે છે. ખીજા થોડાને અદાલતોમાં જઈને લોકોને લડાવવાનો ધધો ચાલે છે. બાકીના બધા પોતાની ડિગ્રી હાથમાં લઈને ગમે તે બાવે તેને વડાવવા કમ કદે છે અને આખરે પોતાને લીલામને બાવે જતા દે છે. અમલુ દાડીઆ મજૂરને જેટલું મળે છે તેટલું મેટ્રિક થયેલાને મળતું નથી, અને સામાન્ય ક્લેકો કે સુતાર જેટલું મેળવે છે તેટલું મેળવતા ડિગ્રીવાળાના વાળ સફેદ થઈ જાય છે. આ થઈ આર્થિક સ્થિતિની વાત. એ ડેવલપ્મેન્ટ વર્ગની તંદુરસ્તીની તો વાત જ શા માટે કરી ? સવારના પહેરમાં ડાક્ટરને ઘેર જ આના બરી આવી ચોવીસ કલાકને માટે ‘જીવવાનો પરવાનો’ મેળવી લાવ્યા પગર દુનિયા ઉપર હરવા કરવાનો પણ તેમને માટે પ્રતિબંધ ! બાકી રહી મેરકારિતાની વાત. ડેવલપ્મીથી પોતાની દૃષ્ટિ વિશાળ અને ઉદાર થાય છે, દેશપરદેશની સ્થિતિ સમજતા થવાય છે, સ્વદેશ પ્રત્યેના કર્તવ્યનું બાન થાય છે, સમાજસુધારણા કરવાની હિમ્મત આવે છે, આવું આવું આઠસા દિવસ આપણા ડેવલપ્મેન્ટ વર્ગે અને તેમના કહેવા ઉપરથી બીજાઓએ માન્યાં કીધું. પણ સંપત્તિશાસ્ત્ર બધ્યા છતાં હિન્દુસ્તાનની સંપત્તિમાં ડેવલપ્મેન્ટ વર્ગે કીડીને ઉમેરો કરી શક્યો નહિ. ધર્મ અને નીતિની મીમાંસા પડ્યા છતાં અન્યાયની સામા યવા જેટલી નીતિમત્તા કે ચારિત્ર તે વર્ગે ન ડેવલપ્મેન્ટ. સમાજબંધનનું મહત્ત્વ જાણતા છતાં સમાજમાં બળાને—સમાજની એકતા સાચવીને સમાજને ઉચે ચકાવવાનો કશો પ્રયત્ન તેમને હાથે થયો નહિ. અંગ્રેજ સરકારની સામે બાપણો કરવામાં અને લખાણો લખવામાં તેઓ જરૂર અમલુ હોય છે, છતાં અંગ્રેજી રાજ્ય ટકાવવામાં પોતાની આખર, પોતાની નીતિમત્તા, પોતાનો ધર્મ અને મંસ્કૃતિ સર્વ કંઈ હોમી દેવા તેઓ જ સૌથી પહેલા અને સૌથી વધારે તૈયાર થનારા છે. છેલ્લા ત્રીસ ચાળીસ વરસનો આપણો પુરુષાર્થ સામાજિક બંધન તોડી સમાજને વિશ્વજીવ કરવામાં અને

સરકારી બંધનો દરતર કરવામાં ખરચાવો છે. બુદ્ધિપૂર્વક હોય કે અન્ધ-
 બંદિનથી હોય, પણ આપણો પ્રજાવર્ગ પોતાની સાદાઈ, ઉદ્યોગ અને સંયમ
 પાળતો હતો. આપણે કેળવણીઓએ પ્રથમ સંયમ છોડ્યો. વિવાસની જેટલી
 વસ્તુઓ વિલાસનથી આવી તેના સ્વીકાર કરવામાં જ આપણે નીતિબળ
 બતાવ્યું માન્યું. આવી રીતે સમાજને બગાડવામાં આપણે દારણ બન્યા. ધર્મનું
 બંધન ઓછું કરી દાયદા ઉપર આપણે વધારે આધાર રાખતા થયા. દેશી
 કારીગરોને બૂબે મારી વિલાયતી કારખાનાંના આપણે વફાદાર ધરાઈ બન્યા.
 આમ કયા સુધી ગણનરી કરીયે ? હવે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો પ્રયત્ન આવ્યો છે.
 સાચા દિક્ષથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશું તો હજી ઉદાગ્રનો રસ્તો ખુલ્યો છે. પાશ્ચાત્ય
 મંત્રકૃતિના પંક્તિમાં જેઓ સપડાયા છે તેમને નવ મોહનામાં સ્વરાજ્ય મેળવવું
 અશક્ય બામે છે. પણ તેઓ જાણતા નથી કે આખું રાષ્ટ્ર તેમના જેવું બગડેલું
 નથી. તે મોહનિદ્રામાં સૂતેલું છે. તેને જગાડતાં વાર નહિ લાગે. સૂતેલો
 તન્દુરસ્ત માણસ અને જાગતો માદો માણસ એ બે વચ્ચે જેટલો ફેર છે
 એટલો જ ફેર આમર્ત્ય અને બળેલા વર્ગ વચ્ચે છે.

બળેલાં વર્ગે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈયે અને આજ સુધી તેને મળેલું સમાજ-
 નું તેનું આજે દીપાવનું જોઈયે. તેઓ તેમ ન કરે તો ખીજા વધારે
 શ્રદ્ધાવાળા, વધારે પ્રાણુવાળા, આગેવાન આમળ આવશે જ આવશે. ઇશ્વરની
 જ ઇચ્છા છે કે આ સનાતન રાષ્ટ્ર દુનિયાને દુર્દશામાંથી ઉગારે અને એ
 ઇશ્વરનિર્દિષ્ટ આદેશ સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય મેળવવા પ્રથમ પોતે ઉગરે

આ સ્વાભાવિક આગેવાની લેવાને માટે રાષ્ટ્ર આજે વિદ્યાર્થીવર્ગને
 આદ્વાન કરે છે, કેમકે સમાજમાં તેમનું સ્થાન સમાજની ખાસ પ્રીતિ અને
 મમતાનું પાત્ર છે તેમનામાં સસ્કારિતા છે, ઉમંગ છે, સાચી શ્રદ્ધા
 છે શિક્ષિત મોટેગજો જે ન જોઈ શકે તે તેઓ જોઈ શકે છે,
 ન હજી શકે તે તેઓ કરી શકે તેમ છે. માટે જ રાષ્ટ્ર તેમને આજે
 આદ્વાન કરે છે. રસિયા સાથે સુદ્ધ પોકારતી વેળાએ જાપાનના મિકાડોએ
 જે ગંભીરતાથી અને શ્રદ્ધાથી રાષ્ટ્રનું બાવિ ઍડમિરલ ટોગોના અને માર્શલ
 ઓયામાના હાથમાં સોંપી દીધું તે જ ગંભીરતાથી આજે રાષ્ટ્રીય મહાસભા
 વિદ્યાર્થીવર્ગને રાષ્ટ્રનું બાવિ હાથમાં લેવાની આજ્ઞા કરે છે. વિદ્યાર્થીવર્ગ એ
 વિશ્વાસને પાત્ર નીવડે, જાપાની વીરોની પેઠે શાસ્ત્રીય શ્રદ્ધા (scientific
 fanaticism) પ્રગટ કરે અને નવ મોહનાની અંદર સ્વરાજ્ય મેળવવાનું
 શ્રેય લે.

હડતનો મર્મ

માણસ ન્યારે તરતા ગ્રાંજે છે ત્યારે પહેલા એક બે દિવસ ગમે વેટલી મહેનત કરતાં છતાં કાંઈ પણ પ્રગતિ થયાનું ચિદ્ન તેના જોશમાં નથી આવતું નિરાશ થઈને તે મનમાં કહે છે બધાને તરતા આવડતું હશે મને તો કાંઈ દિવસ આવડવાનું નથી આવા નિગમના હેઠળમાં પોતાનો પ્રયત્ન છોડી ન બેસતા એક જ દિવસ પણ જો પોતાનો પ્રયત્ન વડુ ચાતુ રાખે છે તો તેને અગળા સાથે માત્રમ પડે છે કે બહારની દલી મદદ વગર પોતે પાણીની ઉપર તરે છે પણ હજીયે તેને શ્રદ્ધા નથી બેસતી તેને થાય છે કે આમાં કાંઈ પણ બુદ્ધિ હોવી જોઈએ અથવા આ કાણે તો હું પાણીમાં અદર તરી રહ્યો છું આ ધડીએ જ ડૂબનાનો આમ કતોહ મળ્યા છતાં તેને શ્રદ્ધા બેસતી નથી

આપણો સ્વરાજ્ય મેળવનાનો પ્રયત્ન આવો જ છે દુનિયાના પ્રાત કાળથી જે ગણ સુધરેલું ગણાતું હતું, ઇતિહાસની સરખાતથી જે ગણ દુનિયામાં અગ્રગણ્ય લેખાતું તે ગણને સ્વરાજ્ય મેળવતા કેટલી વાર ? છતાં આપણને લાગે છે, 'નવ મહિનામાં સ્વરાજ્ય' કેમ મળે ? હિન્દુસ્તાનનું સામાજિક હાથમાં આના છતાં અંગ્રેજોને એમ જ ચતુ કે આટલું મોટું સામાજિક આટલા અત્ય પ્રયત્નથી હાથમાં આવ્યું જ ની રીતે ? સ્વરાજ્ય મેળવ્યા પછી આપણને પણ એમ જ થશે કે સ્વરાજ્ય મેળવનાનો ગરો આટલો સહેલો હોવા છતાં મોજામાં વર્ષ સુધી આપણે પાગલ-અપમાન રહ્યા જ કઈ રીતે ? અંગ્રેજોએ હિન્દુસ્તાનનું સામાજિક વીસ પચીસે વરસની વચના, મૂળ કે અનુભવ નિનાના જીવાનીઆએને હાથે મેળવ્યું હતું આપણે પણ ધારીએ તો શાળાઓ અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓને હાથે સ્વરાજ્ય મેળવી શકીએ એમાં આશ્ચર્ય શાનું ? નવજવાનોમાં શ્રદ્ધા હોય છે, કલ્પનાશક્તિ હોય છે, ઉત્સાહ હોય છે, પવિત્રતા હોય છે તેઓ ધારે તો શું ન થાય ? બગાળના નવજવાનોએ ટેસ્ટીઆ કરી બગાળગ કરાવ્યો તે જ દિવસે સ્વરાજ્યનો માલોકથબ રોપાયો ત્યાર પછી એ મજલસર ક્યારે પૂરો થશે એ પ્રશ્ન સમયનો જ સનાલ હતો ખેડ જીવમાં ન્યારે ખેડોએ પ્રજાનો જ મ્હોર ખરો કરાવ્યો સાચી આપણે કેટલેક અંશે સ્વરાજ્યભોગી થઈ ગયા છીએ નાગરુઆ નિર્બેળ સ્વરાજ્યનો ઠરાવ પસાર કર્યો તે જ દિવસે આપણે રાષ્ટ્ર તરીકે માનસિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે હવે તેના અમલ કરવાનો ગ્જો સ્વરાજ્ય ચાતુ કરવા માટે હવે ફક્ત આપણે આપણું કારોબારી ખાતુ ઉભું કરવાની જ વાર છે સરકાર સામી થાય ત્યારે આપણે સ્વરાજ્ય ભોગવનાનો પૂરો નિશ્ચય કર્યો છે એટલું

આપણા તરફથી એકવાર બતાવી આપવાનું રહેશે નહીંના પાણી ન્યારે સમુદ્ર તરફ જવાનો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે તે વગરપૂછે શાન્તિપૂર્વક પોતાનો માર્ગ લે છે અને વહેવા માટે છે કાઈપણ રોકાણ આવે છે અથવા કોઈ દગડા આવે છે ત્યારે જ તેના નિશ્ચયની પરીક્ષા થાય છે દેશ ઉપરથી કુદતી વેળાએ ફેરવી દેવાએથી પગલાનું છે એનું મહિત્ત દર્શાવે પાણી પાતું નથી તેનામા શ્રદ્ધા હોય છે કે ન્યા સુધી પોને પોતાનો ધર્મ છોડગે નહિ ત્યા સુધી ફાળીને તેના અમર્ય દેશ યાજનય, કમ્પ પમ્પ થઈ જાય, તોપણ વિનાશ થવાનો નથી માર્ગમા મોગ પયસ કે બાધ આવી પડે તોપણ પાણી મૂઝાઈ જતું નથી કે પાછું હાતું નથી પોતાની રાક્ષિત્યાને ત્યાજ એકદી દે છે અને અન્તે રોકાણની ઉપરવટ થઈને, ઉપર ફરી વળીને અથવા તો તેના પાયામા ભગદ્ પાડીને તે સોસરા પોતાનો રસ્તો દાઢે છે અસહમગનો માર્ગ એવો જ છે. પાણી જેટલો જ તે નમ છે, પાણી જેટલો જ શાન્તિયુક્ત છે, પાણી જેટલો જ અદિમ છે, છતાં પાણી જેટલો જ અમોઘ છે એ શક્તિનો અખત્યાર કળાના પાણી જેટલું પાનિચ્છ અને તેજી શ્રદ્ધા હોવા બેધે

આપણા નવજન્મનો આ પાણી પોતામા છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવશે કે નહિ એ સવાત છે ભાગ્યમાતાએ ઘણું સહન કર્યું છે, અસહ્ય દુખ વેધ્યા છે હિન્દી પણ ભાગ્યનું દુખ જોયું જતું નથી તેથી જ તેણે ભારત ને સ્વગત્ય મેળવનાના સંજોગો આજે એના કરી આપ્યા છે શુ શિવને જે અસહ્ય થયું છે તે આજના વિદ્યાર્થીઓ સહન કરી લેશે ? જ્યારે અનુકૂળતા ન હતી, તક ન હતી ત્યારે આપણે તમ્ની ગદ્દ જોતા હતા આજે તક મળી ગઈ છે, અનુકૂળ સમય આવી ગયો છે, દુનિયામા જૂનો જમાનો અસ્ત પામી બધે નવયુગ બેઠો છે, તે વખતે શુ ભારતના વિદ્યાર્થીઓ મહાની શાન્તિ મૂએના મહાઓની નિશ્ચેતતા પ્રગટ કરતા ગહેશે ? શુ દેશના આગેવાનોની તપશ્ચર્યાને તેઓ અફસોસ કરી મુકશે ? બગાડના વિદ્યાર્થીઓએ એનો જવાબ આપ્યો છે અલીગઢના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની બીભ્રપ્રતિજ્ઞા જાહેર કરી છે ક્યૂંટકના વિદ્યાર્થીઓ કેસરીઆ કાવા તયાગ થયા છે આ વખતે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ લાભાલાભના અને જય અખત્યારના મહિત્ત ક્રોધ બેમી ગહેનાના શુ ? એ જાણે જ કેમ ? હિન્દુ રતાનનું નેતૃત્વ આજે ગુજરાતને ઘેર આપ્યું છે સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠ સ્થાપન કળાની શ્રદ્ધા ગુજરાતે જ બતાવી છે એ જ ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ પ્રજા કીય હાક્ષણે પડેલા વાગનામા શુ પગલ પગલા ? જ્યારે બીજા પ્રાન્તના વિદ્યાર્થીઓ નવો ઇતિહાસ ધરી રહ્યા છે ત્યારે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પાગન્યનો ઇતિહાસ બણી ભણીને તેમા પાગલ થવાની પદવી

મેળવવામાં જ શું પુરુષાર્થ માનશે ?

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અવિધ્ય સલામત છે કે નહિ એનો વિચાર કરી રહ્યા છે. ખીજા કેટલાક આગેવાનો જોડે ચરતો કરી રહ્યા છે, જાણે હિન્દુસ્તાન એ આગેવાનોનું ધનામી ગામ હોય અને પોતે પગારને માટે પોતાનું જીવન વેચી નાખનાર બાકુતી સિપાઈ હોય ! આજનું યુદ્ધ અંગ્રેજોનું રાજ્ય હાંકી દાદીને કોષ ખીજા રાજનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાને માટે નથી. આજની લડત તો સ્વરાજ્યને માટે છે, ધર્મરાજ્ય સ્થાપવાને માટે છે. આજનું યુદ્ધ કુટિલનીતિનું નથી કે જેમાં કષ્ટપદ સેનાપતિની જરૂર હોય. જીવાનો ! શા માટે આગેવાનોની રાહ જોઈ રહો છો ? જેના હૃદયમાં સચ્ચાઈ હોય અને હિંમત હોય તે પોતાની ચક્તિ હોખી કુરબાની કરવા તૈયાર થઈ જાય ને પાછા વળીને જોવાનો પણ વિચાર ન કરે એમાં જ મહત્તા છે, શ્રેય છે. ‘અમારી રી સગવડ કરો છો’ એમ કહી આગેવાનો પાસે જવામાં પોતાનો ભાર તેમના ઉપર નાખીને રાષ્ટ્રનું કાર્ય અધર્ષ કરવાનો આજનો પ્રસંગ નથી. નવ મહિના સુધી પોતાની છુદ્ધિચક્તિ અને બહાદુરીથી કામ કરેલમંદ કરવા જેટલી હિંમત અને હૃદયક્ષતા શું આપણા નવજવાનો ન બતાવી શકે ? મુખ્ય કામ તો તેમનામાં જે પ્રાણ સંચરે છે તે ખીજાઓમાં ફેડવાનું છે. પ્રાણ આપીશું પણ હવે પછી પારતન્ત્ર્ય નહિ સહીયે એ નિશ્ચય પોતામાં અને ખીજામાં ફેળવવાનો છે.

કાર્યજની અખળાઓએ શસ્ત્રાઝને અભાવે પોતાના લાંબા વાળ કાપી તેની વણેલી ધનુષ્યની દોરીઓથી કાર્યજના વીરોને સજ્વી લડવા મોકલી દીધા હતા ! શુ સ્વરાજ્ય મેળવવા ખાતર, હિન્દુસ્તાનની નમાવસ્યાની લાજ ઢાંકવા ખાતર આપણે ત્રણ હજાર વર્ષનો આપણો સાથી રેંટીયો હાથમાં નહિ લઇયે ? ધરમાંથી પચીસ પચીસ, ત્રીસ ત્રીસ રૂપીયા લાવીને કૉલેજમાં બજાનાર વિદ્યાર્થીઓ નવ મહિના માટે પોતાનું ગુજરાન પોતાની મેજે નહિ ચલાવી શકે ? કાશીના અસહકારી વિદ્યાર્થીઓને મૂછો. તેઓ પોતાના અસહકારી અધ્યાપક શ્રી. જીવતરાય કૃપાલાલ પાસે ગયા. તેમણે કહ્યું, ‘અમને યેચી પચીસ રૂપીયા આ મહીનાના મળ્યા છે. પચીસ રૂપીયામાં એકને બદલે બે જણનું ગુજરાન ચલાવીશું, જેથી અમારી જમણી સંખ્યાનો નિર્વાહ થાય. આપ જેટલું બજાવી શકો તેટલું બજાવો, બાકીનો સમય અમે અમારા અબજુ બાદજોને બજાવવામાં ગાળીશું. રાત્રિશાળા ચલાવીશું.’ તેમની તપશ્ચર્યા ચાલુ થઈ અને આવી નિર્મળ અને કંઈક તપશ્ચર્યાના માથા ઉપર કાશીનું નવું રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સ્થપાયું છે. ‘અમારું શું થશે’ એમ પ્રૂછવા તેઓ નેતાઓ પાસે ગયા ન હતા. પોતાનું શું થશે એ તેઓ પોતે પણ જાણતા ન હતા. તેમનો

ગુરુ પુણ્ય તેવો જ હતો. તેના ગજવામાં ફક્ત સો રૂપીયા હતા. આખરે કાશી-
જીના ધનિક લોકોને શરમ ઉપજી. તેઓએ આવીને ‘તમારું કેમ ચાલે છે’
એમ પૂછ્યું અને વગરમાગ્યે મદદ આપી. આવી શ્રદ્ધા હોય ત્યાં જ તે શ્રદ્ધા
કહેવાય.

ગામડાંમાં જવાની વાત બધાને ગળે ઉતરે છે, પણ ત્યાં જઈને શું કરવાનું
છે એનો ખ્યાલ બરાબર કરી લેવો જોઈએ. ત્યાં અમલદાર થઈને જવાનું નથી.
ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા જવાનું છે. ગામડાંના લોકોને આપણે આટલા કાળ જે
લૂંટ્યા છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે. અન્ન, વસ્ત્ર, છુદ્ધિ, કર્મ દરેક બાબતમાં
પારખી સરકારની સેવા કરવા માટે, પરદેશી લોકોને ચરણે એ બધું અર્પણ
કરવા માટે આપણે આટલા દિવસ ગામડાંઓને ચૂસ્યાં છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર-
વાનું છે. મહાસભાને સાક્ષી રાખીને આપણે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશું. આપણો
આપભોગ જેટલો દરજ્જો વધારે સાચો અને વધારે કિંમતી હશે તેટલો દરજ્જો
સ્વરાજ્ય વધારે પાસે આવશે. લાંબાં લાંબાં વ્યાખ્યાનોથી નહિ, પણ ગામડાંના
લોકોની સાચી સેવા કરીને તેમનું નેતૃત્વ મેળવવું જોઈએ. આ રીતે સ્વરાજ્યની
હાડત જ્યારે ગામડાં સુધી પહોંચે ત્યારે ગામડાંની જોણી પ્રજા શાન્ત છતાં
મજ્જમ રહે. એ પાઠ તેમને શીખવવો જોઈશે. એ જ આજે સ્વરાજ્યની સાચી
કેળવણી છે.

‘મોડર્ન’ રિવ્યુ’ના આક્ષેપ

બાણુ રામાનન્દ ચતરજીએ પોતાના અંગ્રેજી માસિક ‘મોડર્ન’ રિવ્યુ’
માં ‘કેળવણીમાં અસહકાર’ ઉપર એક લાંબો લેખ લખ્યો છે, જેમાં તેમણે
અસહકારના સિદ્ધાન્ત વિષેની પોતાની માન્યતા જાહેર કરી છે, તેની
ઉપયોગિતા સ્વીકારી છે અને સાથે સાથે હાલ જે રીતે કેળવણીમાં
અસહકાર કરવાની યોજના અમલમાં મુકાઈ રહી છે તેની વિગતો અને
પદ્ધતિ વિષે પોતાનો વાધો પણ દર્શાવ્યો છે. રામાનન્દ બાણુ એક બાહોશ
અને પીઠ પત્કાર છે. તેમનું માસિક દિન્દુસ્તાનના અંગ્રેજી માસિકોમાં
રહેલું પ્રથમ સ્થાન જોગવે છે. તેમને હાથે લખાતી માસિક નોંધો આખા
દેશભર આદરપૂર્વક વંચાય છે. વિદ્યાર્થીવર્ગને તો ‘મોડર્ન’ રિવ્યુ’ એ
સ્નાતક થયા પછી લેવાના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમ (પોસ્ટ ગ્રેડ્યુએટ સ્ટડી)
જેવું જ છે. ઘણીવાર અનેક લોકોના મનમાં એમ થયે જાય છે કે આટલા

વિદ્વાન અને આપા સુન્દર વિચારક પ્રત્યક્ષ જાહેર જીવનમાં ભાગ કેમ નહિ લેતા હોય ! સાચે જ રામાનન્દબાણુ જેવા જાહેર જીવનમાં આવે તો પ્રજાકીય જાહેર જીવન અવશ્ય વધારે સુદ થાય અને જાહેર જીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી તેમની પોતાની દૃષ્ટિ પણ વધારે વ્યવહાર અને તેથી વધારે મધાર્થ બને.

એ વાત સાચી છે કે જેઓ પોતે દરો સ્વાર્થત્યાગ કરતા નથી તેઓ ખીજાને સ્વાર્થત્યાગ કરવાને દલીલ શકતા નથી, અને દહે તોપણ તેની ઝાઝી અસર થતી નથી. પણ રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેવી પ્રતિનિધિ સભા જ્યારે રાષ્ટ્રીય દ્વિતઅધિતનો વિચાર કરવા બેસે ત્યારે તે પોતાના પ્રતિનિધિઓમાં વકીલોની સંખ્યા વધારે છે કે વેપારીઓની વધારે છે એનો વિચાર કરીને જ રાષ્ટ્રીય દિતના ઉપાયો ન સૂચવી શકે, કયા ઉપાયો અસરકારક છે અને કયા આજે જ અમલમાં મુદાય એવા છે, એટલે જ વિચાર તેણે કરવો બસ છે, આપભોગ એ મગ છે, એમા વળી સરખે ભાજે પહેંચથુ અને સીતે સરખા ન્યાયનો સવાલ જ કેમ હોઈ શકે ? જેનું જેટલું કૌવત હોય તે તેટલો આત્મચય કરી છૂટે. આપભોગ કાંઈ કાંઈ મહાજનવાડી સાર પચાયતી હામ વસાવવા કરેલી ટીપ નથી કે જેમાં દરેક જણનો શબો સરખા પ્રમાણમાં જ હોવાનો આમલ જળવાવો જોઈયે. રામાનન્દબાણુની મોટામા મોટી ફરિયાદ એ છે કે મહાસભાએ વકીલો અને વેપારીઓને બચાવી લીધા છે અને વિદ્યાર્થીઓને જ ઉડે કૂવે ઉતાર્યા છે ! આ ફરિયાદની પાછળ પાશ્ચાત્ય લોકોની સમાજનું વર્ગીકરણ કરવાની વૃત્તિ રહેલી છે. શું રાષ્ટ્રીય મહાસભામા ભેળા થયેલા સોળ હજાર પ્રતિનિધિઓને કે મહાસભાના હરાવોને વધાવી લેનાર અસખ્ય હિન્દીઓને હેયાછોકરા હતા જ નહિ ? રામાનન્દબાણુ જો એમ કહેતા હોય કે વિદ્યાર્થીઓના આત્મનિણુયની એ વાત હતી, તો ત્યાં પણ મહાસભાએ ખોટું પગલું બધું એમ દલીલ શકારો નહિ કેમકે તેઓ જાણે છે કે મહાસભાના અધિવેશન પહેલાં બે જ દિવસ પર પુખ્ત ઉમરના વિદ્યાર્થીઓની પરિપક્વ લગભગ સર્વાનુમતે, કશી શરત વગર અને તત્કાળ અસહકાર અખત્યાર કરવાનો હરાવ પસાર કર્યો હતો. મહાસભાએ તો આ વાત વિદ્યાર્થીઓની ધર્મવ્રત (કૌન્સ-સ) ઉપર છોડી. વળી કૌન્સ-સનું બહાનુ કાઢી પોતાના કર્તવ્યમાથી ન છટકી જવા વિષે જેમ ઉપદેશ કરવામા આવ્યો હતો, તેમ કોઈના ઉપર સૂક્ષ્મ પણ દબાણ ન કરવા વિષે પણ તેટલો જ ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો. બંગાળમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ આ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું અને તેના પરિણામ શા આવ્યા તે આપણે જાણીએ છીએ. આ દબાણનો નિર્બેધ વખતસર થયો એ પણ રામાનન્દબાણુ જાણે છે.

અસહકારની આ મર્યાદા વિશે રામાનન્દબાણુએ જે લખ્યું છે તે અમને સંપૂર્ણ રીતે માન્ય છે અને તે અમે અહીં ટાંકીએ છીએ:—

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની દરખાતમાં લોકોના આચારસ્વાતંત્ર્યમાં આવી રીતે ખાનાખવી એ મંડાચરણ ઠીક ન ગણાય. સત્યાગ્રહની વૃત્તિને તે ધાતુનું નહ સત્યાગ્રહ ધર્મ જ એવો છે કે સત્યાગ્રહીએ જાતે દુઃખ સહન કરી સઘં પોતા યત્ન કે વિરોધી અથવા ભિન્ન મતવાળાને છઠ્ઠી લેવો અને પોતાના મતની એ પર છાપ પાડી એને પોતાનો સાંચો અને હત્તાટી મિત્ર બનાવવો. સામા પદ હેરાન કરી, તેને ચોડવીને જળરદસ્તીથી પોતાના પદમાં લાવવા મધ્યસ્થ નહિ. કે પણ વર્જના લોકોને અને તેમનાં સર્ગાન્દાલાં કે વાલીઓને ચોડવીને કે પખવ રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય સામર્થ્ય પ્રાપ્ત નથી કરી સકાયું. પશુબળથી કે મરુતું અથવા નિરોધવિરોધ કરવો એના કરતાં સત્યાગ્રહનો માર્ગ ચરિયાતો એ અસહકારક યા માટે છે એ જલ્પું અપરં નથી. યત્નનું ફલિય છઠ્ઠી લેવાથી એ યત્ન મટી કાચમનો મિત્ર મધં જાય છે. કોઈને એરલુલમથી અથવા પરાણે ! પણ કામ કરતાં અટકાવીએ તેમાં તે જળરદસ્તી અથવા સંકાપટ દૂર થતાં વેંટ ફરી પાછું 'પોતાનું' પાછું કયાં વગર રહે નહિ. અસહકારી વિદ્યાર્થીઓ કંઈ હમે પરીક્ષાના મંડપ સામે બેસી રહી ન સકે. બીજા કોઈ પણ સારા કામમાં તે મોકલાવું જોઈએ. અને તેમ યાય એટલે પરીક્ષા આપવા હચ્છનારા વિદ્યાર્થી ખામ પરીક્ષા આપવા ગયા વિના રહે નહિ.'

કેળવણીમાં અસહકાર કરવાની બાબતમાં રામાનન્દબાણુને વિરોધ પિકેટિંગના અનેક માઠાં પરિણામોમાનું એક પરિણામ ગણાય ઉત્સાહમાં અ જઈને, ઝટપટ બારે પરિણામ બતાવવાની આશાથી પિકેટિંગ કરનાર જુ નીઆઓએ હવે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આવા ઉપાયોથી આપણે આ પક્ષમાં દુર્ભજતા જ સંધરીએ છીએ અને રામાનન્દબાણુ અથવા મિ. ઓન્ડેવા સારા માણસોની સહાનુભૂતિ ખોઈ બેસીએ છીએ. અસહકાર વિદ્યાર્થીઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક કરેલી પસંદગી ઉપર છોડવામાં આવે રામાનન્દબાણુના લાંબા લેખમાં આવેલી લગભગ બધી દલીલો ઉઠી કેમકે તેઓ પોતે જ કહે છે કે

‘કોઈપણ વર્જના લોકો પોતાને પ્રિય અથવા ચવિત ધાતતા કોઈ કાર્યને આપકોત્રની સ્વેચ્છાપૂર્વક કમાલ કરે તે તેની સામે અમે નથી.’

બીજા બધા વર્ગો કરતાં વિદ્યાર્થીઓને વધારે ખમવું પડે છે, દલીલ કયાં પછી વિદ્યાર્થીઓના અસહકારને લીધે બાણુવાને મારે અને પર ને મારે પૈસા આપનારાં માળાપોને કેટલું ખમવું પડે છે એનું રામા બાણુએ વર્ણન કર્યું છે. અને દલીલના વેગમાં તેઓ એટલા બધા ગયા છે કે અસહકારને લીધે ચોપડીઓ છાપનાર અને નોટિસો વગેરે

[આવી દલીલ ચોખ્ખી માનીયે તો તો આજ પંદર વરસથી રામાનન્દ્રજી સંસાર-સુધારાની જે યોજનાઓ પ્રજા આગળ આગ્રહપૂર્વક મુકતા આવ્યા છે તે બધી નુકસાનકારક જ ગણાવી નેમધે.] આ દલીલ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે જ કે જો તે વર્ગ અસહકાર કરે તોપણ આખા સમાજને ખમવું તો પડે જ છે.

‘વડીલોની માફક વિદ્યાર્થીઓને પોતાનું બહુતર માત્ર મુલતવી રાખવા જ કેમ નથી કહેતા ? નિશાળો એકદમ છોડાવી દેવાનો જ આગ્રહ કેમ રાખે છે ?’ આવો સવાલ પૂછી રામાનન્દ્રજીએ ચર્ચાનું ખીજું અંગ ખુલ્લું કયું છે. તેમની દલીલ એ છે કે ‘હાલની કેળવણી જો તેટલી દોષભરણી હોય અને તે આપવામાં સરકારની દાનત જો તેટલી ખોટી હોય તોપણ તેની અસર સરવાળે તો સારી જ છે. આજે વિદ્યાર્થીઓમાં જે આપખોજની વૃત્તિ છે તે પણ આ કેળવણીને જ આભારી છે. એમ ન હોય તો આપણા આજેવાનો માત્ર અંગ્રેજ કેળવણી લેનાર વિદ્યાર્થીઓને જ આ રાષ્ટ્રીય યત્નમાં હોમાઈ જવાનું આમન્ત્રણ શા માટે આપે છે ? સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ, અરબી મકતાબો, મદ્રેસાઓ અથવા ગામડી શાળામાં બહુનાર વિદ્યાર્થીઓને શા માટે તેમજ આમન્ત્રણ નથી કયું ? આવો સવાલ પૂછીને તેમજે બંને પોતાની દલીલ સોળે આના અભેદ કરી છે. ઘણા લોકોને લાગે કે આ દલીલ સામે ઉત્તર હોઈ જ ન શકે, છતાં રહેજ વિચાર કરીયે તો આપણે જોઈ શકીયે કે આપખોજની વૃત્તિ અથવા દેશદાષ એ ધાર્મિક અથવા નૈતિક સદ્ગુણ છે. હાલની કેળવણીમાં જે ઠાંધ પસંદ તરફ ફેળ દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું હોય તો તે ધાર્મિક અને નૈતિક કેળવણી છે. છતાં અંગ્રેજો બંનેલા લોકોમાં જાહેર પ્રવૃત્તિ સાથે આપખોજ આપવાની જે વૃત્તિ દેખાય છે તે સામાન્ય લોકોમાં કેમ નથી એ સવાલ થાય છે. પણ એનો જવાબ એટલો જ છે કે અંગ્રેજો બંનેલો વર્ગ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે અને ખીજાઓ તેટલા પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા નથી. જે વર્ગ પ્રતિષ્ઠિત હોય તેને તેના નામની ખાત સામાજિક દરજ્જાને લીધે અનાયાસે કર્તવ્યનું જ્ઞાન રહે છે. આનું ક્રેડ કેળવણીને આપણું ન ઘટે. જૂના વખતમાં અર્થ જનણા વગર વેદના દસ મંત્ર મોઢે કરનારા વેદીઆ શાસ્ત્રમાં કર્તવ્યનું જે જ્ઞાન હતું અને પવિત્ર જ્ઞાનનો જે આદર્શ તેઓ સાચવી શકતા તે આજે આપણા હાઈકોર્ટ જડને પણ બનાવી શકતા નથી. પ્રોફેસરો કેટલું જતાવી શકે છે તે લાહોરની માર્શલ લાની કામગીરી વેળાએ દેશે નજરે નેચું. ગંધે બેસાડીને લઈ જવામાં આવતી ચર્તિને ચતા નમસ્કાર ગણેલાને ક્યારે એમ માનવામાં જે જૂલ થાય છે તે જ જૂલ પ્રતિષ્ઠિત કુળના બધા જ વિદ્યાર્થીઓ ઓછુંવતું અંગ્રેજો બને છે એ વસ્તુસ્થિતિનો લાભ લઈ, તેમનામાં પડતા સદ્ગુણોનું કંઈ અંગ્રેજ કેળ-

વર્ણને આપવામાં થાય છે. અગ્રેજ કૃષ્ણવર્ણી સઘને જોગ લોકોની જગતની તરીકે સેવા કરનાર ગોવાનીચેની નીતિમત્તા બહુ જ બગાડેલી હોય છે એવો પોક્કા તે જ કોમના આગેવાન લોકોએ કે'દલાડનો કંઘા માડ્યો છે. આજે અગ્રેજ કૃષ્ણવર્ણીને મગતી પ્રતિષ્ઠા સંસ્કૃત કૃષ્ણવર્ણીને અથવા અરબી ઇસ્લમે આપી લુઓ, અગે, એથી અરબીયે કદર કરે અને પ'ત્રી લુઓ કે દેશદાઝની ઉણપ કયા ઉભી રહે છે ? મમાનન્દબાણુ વિદ્વાન છે, દેશપ્રેમી છે, સ્વાર્થત્યાગી પણ હશે, પણ પાગાલ કૃષ્ણવર્ણીના મોહમાંથી તેઓ હજી છૂટ્યા નથી. આવા લોકો જ, માયુ જોતા અગ્રેજ રાજ્યના આધારસ્તંભ છે. અગ્રેજ કૃષ્ણવર્ણીના આટલા શ્રદ્ધાવાન શિષ્યો ખીજી કુ હોઈ જ રહે ? અગ્રેજ કૃષ્ણવર્ણીને લીધે આપણે સાયન્સનું માહાત્મ્ય સમજી રહેલા છીએ (ફક્ત સમજી જ રહેલા છીએ), દુનિયા વિષે આપણે વધારે જાણુતા થઈ ગયા છીએ, જીવનના અનેક સવાલો તરફ જુની દૃષ્ટિએ જોતા થઈ ગયા છીએ પણ એ અગ્રેજ કૃષ્ણવર્ણીના ગુણ નથી - કોઈપણ માણુમ પોનાથી તદ્દન જિજ્ઞાસુ સંસ્કૃતિના સાહિત્યમાં જ્યારે પ્રવેશ કરે છે ત્યારે હમેશા એમ જ થાય છે ફારસી અને અરબી સાહિત્યને લીધે હિન્દી જીવન ઉપર થયેલી અસર અગ્રેજની અસરના કરતા ઓછી ન હતી એ તે વખતમાં નિર્માણુ થયેલા ધાર્મિક સંપ્રદાયો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે અગ્રેજ સાહિત્યની હિન્દુસ્તાન ઉપર જે અસર થઈ છે તેના કરતા સંસ્કૃત સાહિત્યની યુરોપ ઉપર વધુ ઉડી અને દીર્ઘપરિણામી અસર થઈ છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. અને ફક્ત અગ્રેજ જ કૃષ્ણવર્ણીમાં ઉછરેલા આપણા શિક્ષિત વર્ગને માટે તો અગ્રેજ કૃષ્ણવર્ણીના વગાડનો ઉતાર સંસ્કૃત કૃષ્ણવર્ણી જ હોઈ રહે તેથી યોગ્ય દિવસને માટે આ પુરુષાર્થનાશિની અગ્રેજ કૃષ્ણવર્ણીના ત્યાગ કરીને અત્યાગ મુધી જેની તરફ દુર્લક્ષ રહ્યું છે તે દેશી કૃષ્ણવર્ણી અને દેશી હુમરફઘોગ તરફ જ જે વધારે લક્ષ આપીએ તો વિદ્યાર્થીઓની મગજ-શક્તિ વધે, કાર્યશક્તિ ખીલે અને આત્મચર કરવાનો પ્રાણુ સૌ કોઈનામાં સુરે ઉઠે એ નિમશય છે.

અગ્રેજ કૃષ્ણવર્ણીના સાગથી વિદ્યાર્થીઓની જીવનયાત્રા ચલાવવાની અથવા દેશસેવા કરવાની શક્તિ ઓછી થશે, એ રામાનન્દબાણુની ખીકમિધ્યા છે. આજે અગ્રેજ કૃષ્ણવર્ણી સઘને વ્યાપક અર્થમાં કાગડુન બનેલા શિક્ષિત વર્ગના કગતા અનિશ્ચિતર્થ વધારે કમાય છે અને વધારે દેશસેવા પણ કરે છે. કે' એટલો જ છે કે અશિક્ષિતવર્ગની સમાજસેવાના બજુગા ફૂટાતા નથી. આનન્દ કુમાસ્વામીએ અગ્રેજ કૃષ્ણવર્ણી વિશે જે કહ્યું છે તે અક્ષરચ સત્ય છે. તેઓ કહે છે 'અગ્રેજ રાજ્યને લીધે જે જે વસ્તુઓમાં આપણુ બારે નુકસાન થયું છે તે જ વસ્તુઓ આપણુને આલીવીદરૂપ સામે છે.'

અંતમાં વાચકવર્ગને એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખવા વિનંતિ છે, અને

તે એ કે કેળવણીના અસહકાર સામે ઉપસા વાંધા ધરાવતા હોવા છતાં રામાનન્દજી પીળગોના જેવા અસહકારની પ્રવૃત્તિના વિરોધી નથી. અસહકારનો વિરોધ કરનારા પીળગ આશ્રેષ્ઠો અને એમની વચ્ચેનો તરાવત તો રસ્તે ચાલનારને પણ રહેજે દેખાઈ આવે એવો છે. દાખલા તરીકે આ રહી તેમણે એ જ લેખમાં અંતરના અવાજને માન આપી કૉલેજ બહાર પડેલા અસહકારી વિદ્યાર્થીઓને આપેલી સલાહ :

‘જે વિદ્યાર્થીઓને પાછા કૉલેજમાં જઈ નામોશીમણું લાગતું હોય તેમણે અલગત ન જઈ. તેઓ (૧) રાષ્ટ્રીય કૉલેજમાં જાય (જગા હોય તો), (૨) ગામડાંમાં કે સમાજસેવાનું કામ પડતી તાલીમ લઈને ઉપાડી લે, અથવા તો (૩) જેમાં નૈતિક અધઃપાતનો ભય નથી એવા ટરકોઈ બીજા ઉદ્યમ હોય ધરે. ગામડાંમાં શિક્ષક બની ભણાવવાનો બ્યવસાય તો ભારે પવિત્ર છે જ; પણ ફક્ત કે મન્દીરનો, આડું દેનારનો, ફેરીઆનો, પાલીસ કરનારનો, બત્તીઓ કરનારનો, ધૂળનેરનો, છટ પાડનારનો, કે ‘મીઠુમરચુ’ વેચવાનો એકેએક ધંધો માનભર્યો છે. આવા કેટલાયે કારી-ગરો કાને ક્ષમ ખોસનારા કારકુનો કરતાં વધુ કમાય છે. પણ પૈસા વધુઆછા કમાવાનો આડો સવાલ નથી. જે કૉલેજમાંથી બહાર પડતી વેળાએ તમે તમારા વાલીઓને પૂછવા વાંટ ન જોઈ તો હવે અમે તે સ્થિતિમાં પણ તમે તમારા પોતાના ધન ઉપર ઉભા રહી શકો તેમ છો એ પણ તમારે બતાવી જ આપવું રજી’. સંસારમાં મોટામાં મોટી યુનિવર્સિટી જ ધોણધ્રુવો અને ઠાંસાઠાકરની છે. એથી ન હારતાં એમાંથી ઉઘે માથે પાર ઉતરવાની તમારી લાયકાત છે એ બતાવી આપો. તમારાં ગામડાં અને સહેરો અલગ અને નિરક્ષર મન્દીરો જેઓ એ કામને માટે જન્મ્યા નથી તેમનાથી જ આ સાર ઉભરાતા રહેવાં જોઈએ ? એ મન્દીરોનાં ફેરોમાં તમે જ બધા કાં ન ફેલાઈ જાઓ ? આવાં સર્વ પ્રકારનાં પ્રામાણિક કાર્યક્ષેત્રોમાં આનન્દ-પૂર્વક જોડાઈ જવા અને જોડાવાની તમારી શક્તિ બતાવી આપવા તમે એકેએક કૉલેજને જમીનદોસ્ત કરો તો અમે રાજ જ બીચે. ઝીણાં ઘોણીઆં અને વિલાયતી બ્રૂટ પહેર્યું જ કંઈ માણસાઈ નથી. મરદામી તો પડે તે સંકટ ઉઠાવી લેવાની તાકાત બતાવવામાં છે.

‘પણ તમે તમારી પોતાની બાબતમાં નિર્જીય કરીને જ અટકાવો. તમારો નિર્જીય બીજાની ઉપર લાદવાના આશ્રદમાં પડતો ના.’

પ્રથમ સ્નાતકો પ્રત્યે

અસહકારનું સુદ્ધ રાજ થયું ત્યારે રાષ્ટ્રની આબરો ખાતર તમે પહેલ-પહેલી તમારી પોતાની આદુતિ આપી. સરકારની કેળવણીનો તમે ત્યાગ કર્યો, ગદ્યને ખાતર આટલું કરવું જ જોઈએ એમ તમને લાગ્યું, અને તમે અંપલાન્યું. તમારી સાથે કેટલા આવશે એનો તમે વિચાર સરખો ન કર્યો.

જોડે તમે આશા ગમી હતી કે તમારી પેઠે ધીમ હજારોને સ્વર્થત્યાગની પ્રેરણા થશે બધા જ વિદ્યાર્થીઓ તમારી પેઠે સરકારી કેળવણીને ત્યાગ કરીને ચાલ્યા આવત તો આપણે સ્વતંત્ર્યમન્દિરને દગ્ગાળે પગેચી જ ગયા હોત પણ તેની સાથે એમ પણ સિદ્ધ થયું હોત કે અગ્રેજ કેળવણીની માદી અસર મુદ્દ ઉડાણ સુધી પગેચી નથી જો દેશની આઘાની સાથે એકેએક વિદ્યાર્થી બહાર નીકળી આવત તો સરકારી કેળવણી સામે બહુ કટેવાપણુ રહેત જ નહિ તેથી જ તમાગ સ્વર્થત્યાગની દિમત વધે છે આત્માને કચરી નાખનારી કેળવણીમા ગ્યા છતા તમે તમારો આત્મા ભગૃત ગમ્યો એથી જ તમે પોતાની મુક્તિ સાધી શક્યા

દુન્યવી દૃષ્ટિએ તમે બારે સ્વર્થત્યાગ કરો છે, પણ વાસ્તવિક જોતરા તમે ત્રેક સ્વાથ જ સાધ્યો છે જેમા માનહાનિ, તેજસ્વ અને બુદ્ધિમ્મ શ છે એવી કલન ળીનો તમે ત્યાગ ક્યો એમા તમે શુ ગુમાન્યુ ? જેથી સ્વરાજ્ય ફર થાય એકુ જીવન—એની ‘કરીય’—સ્વગત્યમાદીની દૃષ્ટિએ તો હરામ જ હોય એને તમારે ખોનાપણુ કશુ રશુ જ નથી પણ આ સ્વગત્ય વાદી દૃષ્ટિ તમે સીમરી—ત્યારે ઘણા સીમરી મગ્ય નહોતા ત્યારે તમે નીકારી—એ તમારી બારેમા બારે ખીર્તિ છે જે પગિન્થિતિમા તમે હળ્યા ડો, જે વિચારોમા તમાર નાનપણુ મયુ છે તેની ડીનતા જોતા વાગ તમે તેને કેમી શમ્યા, એ મતાવે છે કે તમારો આત્મા ગ્રાણુનાન છે સત્ય જણાણુ કે તરત જ તેને અખત્યાગ કરી નેવુ એ મહાત્માએનો જીવનસિદ્ધાન્ત રોય છે તેનો તમે જીદગીના પ્રારભમા જ અમન કર્યો અને તેથી જ દેશના આગેવાનોને લકત આગમ ચનાવનાની હિમત આવી તમારી હિમત જોધને જ વિદ્યાપીઠ જેની સ્થાપી મસ્થા સ્થાપન કર્યાની તેમજે હામ બીડી આગ વિદ્વાનો તમારી સેના મરના બેગા થયા અને તમારી મારગતે પોતાની નિજ્જગ જીદગીનુ જોટયુ અને તેટયુ સાર્થક કન્યા, પોતાના સ્વમા પ્રચક્ષ થયેલા જોવા, પોતાના મૂર્વકર્મોનુ પ્રાયશિત કરવા તેઓ બેગા થયા તમારો અને તમારે માટે થયેનો સ્વર્થત્યાગ મહાન છે હવે તે સ્વર્થત્યાગને લાયક બનેા, જેથી ફર્ડ એમ ન કહે કે તમારો સાગ ક્ષણિક ઉત્તેજનાનું પરિણામ હતું તમારી આખી જીદગીએ પૂરનાર કશુ જોધયે કે જે દિવમે તમે સરકારી સસ્થાઓ છોડી તે જ દિવસે તમારા જીવનના તત્ત્વોમા કાયમની કાન્તિ થઈ છે, તમે દિવર બન્યા ડો

તમારી ઉપર સરકારી આે રાષ્ટ્રીય નજે જાતની કેળવણીના સરમરો પડેલા છે તમે જ્યારે રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમા આન્યા ત્યારે ત્યા કશી તૈયારી ન હતી તમને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સપૂર્ણ યોજનાનો લાભ મળ્યો છે એમ તો ન જ મ્હી શક્ય પણ રાષ્ટ્રીયતાનુ ચૈતન્ય તમને મળ્યુ છે એમા શક

નથી. જાને પદ્ધતિઓનું સામાન્ય સ્વરૂપ તમારી દષ્ટિ આગળ છે જ. રાષ્ટ્રીય પ્રેરણાથી માણસના જીવનમાં કેવો બદલો થઈ જાય છે એ તમારા જીવનથી રહેજે, અનાયાસે સિદ્ધ થયું જોઈશે.

સાત્યાગ્રહી, અસહકારી અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મશુદ્ધિથી આવેલા પિનય અને વિવેક એ તમારો અલંકાર છે. સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વભાષાની ઉન્નતિ સાધવાને તમે મનબદ્ધ છો. તમે આ ત્રણેયે દેવ તરીકે જ મૂળે. તમારા દેખતાં આ ત્રણમાંથી એકની અવગણના કે મરહરી થઈ જ ન શકે એટલી તમારી આ ત્રણેયે વિશે ભક્તિ હોવી જોઈશે. સ્વભાષાની પ્રતિષ્ઠા ખોઈ તમે તમારી પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાકવાના નથી. સ્વદેશનું અપમાન સહન કરી તમે સ્વમાન જાળવવાને સમર્થ નથી થવાના. ધર્મ વિશે અશ્રદ્ધા રાખી તમે દોષ દાખે આત્મમદ્દા કેળવી રાકવાના નથી. સ્વધર્મ એ અમિ જેવો છે. એના સહવાસથી આપણા દોષો બળા જાય છે અને પછી એ આપણને પોતાના સમાન જ તેજસ્વી બનાવી દે છે. આજે એ અમિ ઉપર કુસંસ્કારોની રાખ વળા ગઈ છે તેટલા માટે તેની ઉપેક્ષા નહિ કરતા, તેના ઉપર પાણી નહિ રેડતા. તમારા પોતાના પ્રાણથી તેને કુંકળે જગૃત કરો.

તમે તમારા કુલપતિ અને આચાર્યને સાક્ષી રાખી પવિત્રતાને લેખાસ પહેર્યો છે, રાષ્ટ્રીય જ્વજના રંગો ખભા ઉપર ધારણ કર્યા છે. હું માફ મરતક અર્પણ કરીશ ખણી એ રાષ્ટ્રધ્વજનું અપમાન થવા નહિ દઈ, એ તેનો અર્થ છે. ખીજા લોકો ખાદીની બધે ચર્ચા કરે, તમારે માટે તો તે ધાર્મિક વસ્તુ છે, તમારી વિદ્યાની તે દ્રોતક છે. જેમ આપણે પોતાનાં માખાપ અને કુળની ચર્ચા કરતા નથી, ઇશ્વરની દેખત્રી ગણી આપણે તેને માથે ચડાવી લાધ્યે છીએ, તેમ જ ખાદી પ્રત્યે તમારો આદર હોય. ખાદી એ તમારા કુલપતિની દીક્ષા છે. સર્વ વિદ્યાનું મૂળ, સંસ્કૃતિનો આધાર—સત્ય અને અદ્વિતિ એ તમારા કુલપતિનો મન્ત્ર છે. એ લાંબને તમે દુનિયામાં વિચરે ગમે તે સ્થિતિમાં હો તોપણ તમારો વિજય જ છે. આજે તમારે સ્વરાજ્યન સૈનિક તરીકે કામ કરવું છે. હિન્દુસ્તાનની ખાનદાની અને હિન્દુસ્તાનન બહાદુરી તમારી મારફતે પ્રગટ થવાની છે. માટે નીચર થઈને જ્યાં જ્યાં દીનદુષ્ટાણ ઉપર અત્યાચાર થતો હોય ત્યાં એકલા હો તોપણ લડો. જ્યાં જ્યાં હિંદુ સ્વાર્થ, મત્સર અને ધર્ષ હોય ત્યાં તેને તમારી ઉદારતાથી તરભાવે અને પ્રેમથી વશ કરો. તમે પોતે મુક્ત થાઓ અને દુનિયાને મુક્ત કરો એ જ તમારી વિદ્યાનું વિધાપણું, ડુંકરે

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે.

આજની અગત્ય

આજે કેટલાયે વર્ષો થયા આપણે દેશ સ્વગત્યપ્રાપ્તિની સાધના કરી રહ્યો છે. પ્રથમ તે વિચારસ્પષ્ટ કન્વામાંજ દિવ. ૧૩મા વ્યક્તિઓ ચિંતન-થી અથવા ગર્ભાથી પોતાના ચિંતારો કેરો સકે છે. મદાન મંત્રો ધણીવાર અનુભવથી જ વિચાર ફેરો સકે છે. આમ એક બે દાયકા તે સ્વગત્ય ચિંતના વિચારો નક્કી કરવામા જ વીત્યા. પછી તેની સાધનાની દિશા ફગવવાનો યુગ બેડો. તેમા પણ આપણે અનુભવને ક્રમે જ ગયા, અને આખરે સ્વદેશી, પંદેશી વચ્ચેનો ત્યાગ, ગાંધીય શિક્ષણ, પચાયત, હિન્દુમુસલમાન એકતા, અહિંસાત્મક અસહકાર, કાયદાનો સવિનય ભંગ, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, દારૂનિષેધ—એવો સાધનાનો અનેકવિધ ક્રમ નક્કી થયો. તેનો પણ આપણે અનુભવ લેવા સામ્યા ત્યા પણ અનુભવ થયો છે કે આ સાધનાનો અખત્યાગ અમુક ક્રમમા થાય તો જ તે સફળનીવડે.

ઉપરના સાધના જગા ધ્યાનપૂર્વક તપાસીયે તે આપણે જોઇ શકશુ કે તેમાની કેટલીક વસ્તુઓ મંદ્રની વૃત્તિમા ફેરફાર કરવાને માટે જ છે, ફગલીકમા આપણે અત્યાગ સુની કગતા આપ્યા તેમ ન કગુ એટલુ જ છે, અને કેટલીકમા પ્રત્યક્ષ કાર્ય કગવાલુ છે વૃત્તિફેર રૂપી માધનામા હિન્દુ-મુસલમાન એકતા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ વગેરે બાબતોનો સમાવેગ થાય છે. ન કગવાની બાબતોમા સગદાગ જોડેનો સહકાર બધ કગવો, હિંસાવૃત્તિનો ત્યાગ કગવો, દારૂ સગમ વગેરે વ્યસનો છોડવા વગેરે છે. ન કરવાની બાબતો-ને છોડી દેવામા મુદ્દત ગોધનુ નથી પડતું. વૃત્તિફેરમા ‘જગ્યા ત્યારથી સવાર’ એ નિયમ હોય છે. પણ પ્રત્યક્ષ કાર્યને માટે અનુકૂળતાનો અને શકયાશકયનાનો વિચાર કરવો પડે છે અમુક હદ સુધીની અહિંસા ન ફેળી હોય તો કાયદાનો સવિનય ભંગ ન જ આગળી શકાય. દેશમા એકતા અને મંદ્રહિતને પ્રધાનપદ આપનાની વૃત્તિ ન ફેળવામ હોય ત્યા સુધી પચાયતપદ્ધતિ અમલમા ન આણી શકાય ફેવદેશીનો સિદ્ધાન્ત જ્યા સુધી હેયે ન બે દોય ત્યા સુધી ગાંધીય શિક્ષણ સાચું સ્વરૂપ ન પકડે.

વૃત્તિ ફેગવવાના ધલાજોનો ઉપદેશ દેશમા બગબર ચાલી રહ્યો છે. ત્યાગ કગવાનો હતો તે પણ ચયાશકિત કરી રહ્યા છીયે હવે રહ્યો કાર્ય કરવાનો ક્રમ. અનુભવ ઉપરથી જણાય છે કે આમા પ્રથમ સ્વદેશી, પછી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને ત્યારપછી પચાયતપદ્ધતિ એ ક્રમે જ સફળતા મળી શકશે. અને એટલુ થાય ત્યારે જ કાયદાનો સવિનય ભંગ કગવાનો વારો આવે.

અથવા ન પણ આવે, કેમકે સ્વદેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પચાયત

૧ નામુમા પ્રગ્ન જગજગ રાવે તો તે જ સ્વરાજ્ય છે. પછી નાનપત-
 ાયમા લેવા માટે વખતે સવિનય બંધ કરવો પણ ન પડે. સ્વદેશી, રાષ્ટ્રી
 શક્તિ અને પંચાયત એ દુકમના પાના છે. એ આપણા હાથમા જોઈ ન
 ામે પડે પોતાના પાના નીચે ન મુકી દે તો બહુ બહુ તો બે ત્રણ પાન
 ટરના પડે એટલું જ.

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનું મોટામા મોટું સાધન સ્વદેશી છે. સ્વદેશી હાથ દેશનો આર્થિક
 ૧૧૧ બંધ થશે, કરોડો ગરીબ લોકોને ધંધો મળશે, ગામડાઓ પગમગ થશે,
 જુનેશુ દરિદ્રાર્થ મોળી પડશે અને દેશમા સ્વાભિમાન જાગશે, દેશના નિવાસી,
 ૧૧૧માનિક આદર્શો વિશે આદર વધશે અને અધર્મનિરા જાગશે. સ્વદેશી
 ૧૧૧ સ્વદેશી સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આવશે અને તે દ્વારા જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની
 ૧૧૧ દિશા દર્શાવવાનો સરસો.

આને દેશમા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ફેનાવાની જોટલી જરૂર છે તેના કમતા
 ૧૧૧ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેડ હોય એનો જગમગ ખ્યાલ દર્શાવવામા દોવાની જરૂર
 ૧૧૧ ધાર છે. નહિ તો આખુ ગાડુ અરજે રસ્તે જવાનું. પ્રાથમિકતાના પર્વમા
 ૧૧૧ શું એ આપણે પાપ કરીશું તો તે ધોના કયા જઈશું ?

• રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સ્વરાજ્ય આપનાર શિક્ષણ હોવું જોઈએ. યુરોપનું સાહિત્ય
 ૧૧૧ ને યુરોપની સમાજજનતા વિદ્યાર્થીઓને જણાવનામા હજારો અને લાખો
 ૧૧૧ પીયાનો અગ્ર્ય દરનાથી અને યુવકપ્રજના કિમતીમા કિમતી ચાર પાચ
 ૧૧૧ થો અગ્ર્ય હવાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ન મળે વેપારી દલાલીને ઉત્તેજન
 ૧૧૧ તે એવું વેપારી શિક્ષણ આપવાથી અથવા પંચેશી વસ્તુની ખપત
 ૧૧૧ તે એવું ઉદ્યોગશિક્ષણ આપનાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ન થાય એ તો
 ૧૧૧ મરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ દેવાય લોકોના મોજરોખની વસ્તુઓ પેદા કરવામા
 ૧૧૧ મથવા ચહેરાની કૃત્રિમ હાજતો પૂરી પાડવા મા મદદગાર થાય એવું શિક્ષણ
 ૧૧૧ માપી દસ પાચ હજાર વિદ્યાર્થીઓને દલાલીનું સાધન મેળવી આપવાથી
 ૧૧૧ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ શરૂ થઈ ન ગણાય આખું રાષ્ટ્ર યુરોપ પાસે ચાન લેનાર
 ૧૧૧ થી. રાષ્ટ્રનો કાષ્ઠપણ બાગ યુરોપની દમે આલી પોતાનું ચેમ મેળવવાનો
 ૧૧૧ થી. યુરોપ સાથેનો વેપાર જોડતો વેપાર છે એ રાષ્ટ્રીય આદર્શ હોઈ જ
 ૧૧૧ શકે ઉચ્ચ ઉજવણીને માટે અથવા કેળવણી સર્વોચ્ચ સુન્દર કરવા માટે
 ૧૧૧ ગાખા રાષ્ટ્રને યુરોપમા કે અમેરિકામા જવાપણ ન જ હોય પછી રાષ્ટ્રીય
 ૧૧૧ શિક્ષણને નામે અરાષ્ટ્રીય અને કૃત્રિમ ઉજવણી આપણે શા સાર ચલાવીએ ?

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે ગામડાઓનું શિક્ષણ કેમકે રાષ્ટ્ર યુવકઓમા
 ૧૧૧ છે. ગામડાઓનું બન્ય છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે સ્વદેશીનું શિક્ષણ. કેમકે તેમા

પ્રજનમાં પ્રાથમિક અને વ્યવસ્થાથી દરેક ગામડામાં ગ્રામીય શાળા ચાલી શકે અને નબી રહેશે તે જ ગ્રામીય પદ્ધતિ.

ગામડાઓમાં આખું વર્ગ શાળા ચાલવી જ નોંધ્યે એવો આગ્રહ ન હોય. ગામડાઓની સ્થિતિ, ખેતી, વણાટ વગેરે ધધાઓની ગોઠવણ, ઉનાળો, ચોમાસુ વગેરે ઋતુઓની અસર અને ત્યાંની આર્થિક સ્થિતિ એ બધાનો વિચાર કરી ગામડાઓમાં ગ્રામીય કેળવણીની યોજના ઘડી નોંધી. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓએ વાવેતરની મોસમમાં ચાનાપોતે મદદ કરી નોંધ્યે, ખાલી દિવસોમાં સડતી ઠાંતી આપનાર માન્યતાને પૂર્ણીઓ પૂરી પાડી નોંધ્યે, ધર્મશાસ્ત્રની વાતો અને ઝાપાઓની દંડીકતો ગામડાના નાનાભોગને રોજ સાંજે વાંચી સભાગવરી નોંધ્યે, અને ધાંડ પડે અથવા ક્યારે સ્કેન્ડલ સાજ તોજાન માગમારી થાય તો ગંજાકોટકનું ગૂણ કંચાને ધુવાન રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓએ ટાડી જલુ નોંધ્યે.

ગ્રામીય સિદ્ધ પણ ગ્રામીય સ્થિતિને અનુકૂળ આવે, એવું જ જીવન ગાળનાર દોવો નોંચે. ગ્રામીય નિશ્કે જે મોસમમાં શાળા ન ચાલી શકે એમ જાય તે દિવસોમાં ગામડાના લોકોને ખેતીમાં મદદ કરવા જલુ નોંધ્યે. વણાટમાં મોસલે યોજાને કાપાડ અને સગાસગાઈની આપી પ્રલક્ષ મદદ કરી નોંચે. સામાન્ય રોગ દૂર કરવાને જરૂરનેગુ વેદકનું જ્ઞાન તેની પાસે હોય. ગરે વાજુ કર્યા બાદ ગામડામાં ત્રીપુરોને બેગા કરી તેણે તેમને ધીમે ધીમે અને વિપરીત સામાન્ય જ્ઞાન આપવું નોંધ્યે આવું બધું કરવા માટે શિક્ષક કામગીરી અને આન્વિચ્છાન હોવો નોંધ્યે.

દેશમાં ગ્રામીય શિક્ષકોના એક ધાર્મિક સંઘ કે સંપ્રદાય સ્થાપવની ખ. જરૂર છે એવા સંઘમાં દાખલ થનાર શિક્ષકોએ પોતાના જીવનમાં અમુક વસ્તુઓ દાખલ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી નોંધી અને પોતાનું આત્મિક દેહી પ્રજનનું આત્મિક વચાગ્યા તનતોટ મરેનત કરી નોંચે. ગ્રામીય શિક્ષણ એટલે ગ્રામીય આત્મિક શિષ્યણ એ મહામનદરેક ગ્રામીય સિદ્ધના મન ઉપર હોયો, હોયો નોંચે.

આવું ગ્રામીય શિક્ષણ ફેલાશે અને પ્રજનમાં રાષ્ટ્રીય સદગુણો વધશે ત્યારે જ પ. ખગનું દિલ સાચવવાની અને સાધવાની શ્વતિ બધે ફેલાશે અને પચામનપદ્ધતિ ગામડે ગામડે અમલમાં આવશે. ચાલિના મહાજનો દેવળ કુસપ વધાગવા નહિ પણ સપ અને સનુદ્ધિ વધારવાને બેગા યશે. સરકારની બીક એકાદી થશે, સ્વાઘ્રમ વધશે અને પોતાનું રાજ્ય પોતાના હાથમાં લેવું પ્રજાને શક્ય અને સહેલુ થશે.

જેનો ગજ તેનું રાજ્ય

જૂના વખતમાં રામનૌ હાથ તે જ ગજ મનાતો. એના મત્સ્યમાં એના હાથનું જ માપ બધે ચાલતું. દરેક દેશની પ્રજા પોતાપોતાના ગજ લઈને દુનિયામાં ફરે છે. જેટલા લોકો તે ગજ ઝીકારે તેટલા જ તે ગજવાળાનું મત્સ્ય ચાલે છે. પણ તે ગજ બને અદાથી ઝીકારવામાં આવે, કે બીકથી કે બેનકુશીથી.

રાષ્ટ્રીય જીવનમાં જે આપણે સગદારી ગજ ફેટી દઈ આપણો પોતાનો ગજ ચલાવીએ તો જ તે સાચું રાષ્ટ્રીય જીવન ગણાવે જેઓ અંગ્રિજી રાજ્યનો વિરોધ કરે છે, અંગ્રિજી પ્રગતનો દ્વંદ્વ કે તિગ્રસ્ત કરે છે તે બધાઓએ અંગ્રિજી ગજ ફેટી દીધો છે એમ માનવા કમળ નથી નિત્ય વ્યવહારમાં જે ગજવાળી ટેવ પડી હોય તે ફેટી દેતા માણસને બહુ કષ્ટ પડે છે, અને તેથી માડવાળા તરીકે પરદેશી ગજથી નબળાની લેવાની તેઓ બચામણ કરે છે. ‘અદેશી ગજ’ અમને પણ પસંદ છે, અમે પણ તેના જ સિમાયતી છીએ, પણ હાલ તુરંત તે સર્વત્ર વાપરવો અપરો છે, માટ હાથ તો પરદેશી ગજથી જ ચલાવીએ; અનુકૂળ વખત આવ્યે સ્વદેશી ગજ ચાલુ કરીશું’ એમ કહી તેઓ ‘પરદેશી દોરનું આનંદ લખાવે છે અને તેટલે જગતે અગત્યની સક્રિય કીધી કરે છે.

સ્વદેશી ગજ સર્વત્ર ચલાવવાની મહત્તા જેઓ સમજે છે તેઓ જવાબમાં કહે છે ‘સ્વદેશી’ ગજ બધું ચલાવવો અપરો હોય તોયે શું? અદેશી ગજ જેટલે સુધી તેટલો જ વ્યવહાર શુદ્ધ છે અને આપણે માટે ફાયદાકારક છે. બાકીના વ્યવહારને માટે જાલિમનો ગજ ચલાવીએ તે કરતા તેટલા વ્યવહારનો જ મકાચ કરી નાખીએ એ જ યોગ્ય છે’ પરદેશી ગજની ટેવને લીધે લોકો તે ઝટ છોડતા નથી, એટલા માટે જ સ્વદેશી મળતો વ્યવહાર અપરો બને છે જ્યાં જુઓ ત્યાં પરદેશી ગજ જ વ્યાપેયો છે. એને ટાકી નાખ્યા વગર સ્વદેશી મળતો અવકાશ મળનાનો નથી

સ્વરાજ્યને માટે મહેનત પણ તકલીફ ઉઠાવવાની લોકોમાં દાનત હોય તો એક વગસની આંદર જરૂર સ્વરાજ્ય મળી ગયું હોત પણ સ લો રસ્તો પણ ટેવનો ન હોય તો ઝટ ન ચલાવવો એ મનુષ્યસભાવની જડતાને લીધે આપણે સ્વરાજ્યના પ્રયત્નમાં પરરાજ્યના મળને જ વળગી રહ્યા જેઓ ઉત્સાહ ખોઈ બેઠા છે તેમને તો પરદેશી ગજ હાથમાંથી ગયો એ જાણે એક હથિયાર હાથમાંથી ગયું એમ જ લાગે છે પરદેશી ગજ વગર આપણે નિ સંસ્કૃતિ થયા છીએ એવો કઠળાટ કરીને જે થોડીધણી સ્વતંત્રતા આપણે મેળવી હતી તે પણ તેઓ ખોવા ચેલ છે.

આપણે ફરીયાર ગળથી ચિચાર કરીને મમજ લેતુ ઘટે છે કે જોતો ગળ તેનુ મન્ય. પત્રી તે ગમે તેના હાથમા હોય. સવાલ હાથનો નથી, પણ મનની જતનનો છે.

આ સિદ્ધાન્ત સાર્વત્રિક છે. રાજદરબારમા તેમજ શિષ્ટ સમાજમા, સામાજિક ગદિમા તેમજ ન્યાયમન્દિરમા આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. ખાસ કરીને કેળવણીમા આ મૂલ સૌથી વધારે મહત્ત્વનું છે કેળવણીમા કેટલા વિષયો શીખવવામા આવે છે એ મહત્ત્વનો સવાલ નથી. દરેક વિષયની દિમન કયા ગળથી આપણે માપીએ છીએ એના ઉપર ગદીય કેળવણીનુ સ્વરૂપ નક્કી થતુ જોઈએ પન્દેરી ગળથી યોગ્યતાનું અવગણના આપવામા અને અને તે ગળ સંગઠાના હાથમાથી છીનવી લઇ આપણા જ હાથમા ગળવામા આવે તો તેથી કશુંક લાભ દેખાશે, પણ દહાડે દહાડે કેળવણી કીધી જ થવાની. ગળ વાપરવામા પણ અધર્મનો સિદ્ધાન્ત લાગુ પડે છે કેળવણીમા આપણો ગળ હશે તો કેળવણી કૂવરો કાવશે. આપણા હાથમા પન્દેરી ગળ મફત થવાનો નથી તે જોખમ પણ જ થશે, વ્યાધિ પણ થશે, નાશનું કાળુ થશે

દિશાબૂલ

ગદીય કેળવણીના પ્રયત્ન આપણે અનેકવાર કરેલા છે. આ ફેરોને પ્રયત્ન અસહકારથી મડ થયો છે. રાજઆતમા આપણે એમ માન્યુ છુ કે દેશમા અહિં સા સારી પેઢે કેળવણેલી છે તેથી આપણે યોગ્ય જ દિવસમા અસહકારનો કાર્યક્રમ પૂરો કરીયુ અને સરકાર કા તો સમજી જશે અથવા તો તેના ક્ષેત્રે આપણા હાથમા આવશે તેથી આપણે સરકારી કેળવણીના ત્યાગનો જ વિચાર કર્યો. ગદીય કેળવણીનુ સ્વરૂપ નક્કી કરવાને આપણે ઇતિહાસ ન હતા મગકા સાથેનો સબન્ધ તોડી નાખ્યા પછી તુરત ગમે તેની કેળવણી લઇએ તો પણ ચાલે, કેમકે સરકારી કેળવણી લેવાના પાપમાથી આપણે ઉગરી જઈએ એટલે જસ, એટલે જ માની વિચાર તે વખતે પ્રધાન હતો.

પછી આપ જોઈ લીધુ કે અસહકારની લડત કુદ મુદતમા પૂરી થવાની નથી, અને સ્વરાજ્યસ્થિતિ, અસહકારનો ધર્મ તથા અહિં સા પગની શ્રદ્ધા કેળવવા હોય તો શિક્ષણ અસહકારી હોવા ઉપરાંત ગદીય હોવુ જોઈએ રાજઆતમા કેળવણીના ધોરણનો આપણે વિચાર કર્યો ન હતો. આ દોષ એ વર્ષના અનુભવ પછી હવે આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે ચેરકારી કેળવણી પાછળ

ને આદર્શો અને પદ્ધતિ મ્હેલાં છે તેનો સંબંધ તો કાયમનો તોડવો જોઈએ; અને હું માનું છું કે આ બે વરસના અનુભવ પછી કેળવણીનું રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ નક્કી કરવાને આપણે કંઈક લાયક બન્યા છીએ. આપણે અસહકારના કાર્યક્રમમાં કેળવણીના સવાલ દાખલ કર્યો, પણ કેળવણીના સવાલોમાં અસહકારનું તરન દાખલ ન કર્યું.

આજે દેશ આગળ રાજ્યપ્રકરણમાં બે તરવો મોઝાદ છે એક અસહકારનું અને બીજું વિરોધી સહકારનું; એક ઉપેક્ષાનું અને બીજું હરિરાઈનું. દેશે પ્રથમ તરવ સ્વીકાર્યું છે. છતાં બીજા તરવમાં માનનાર કેટલાક પડ્યા છે. કેળવણીની બાબતમાં પણ એના જ બે તરવો છે માત્ર આ વિષયમાં દેશનો મોટો ભાગ અત્યારે હિંદીશાસનમાં માનનારો છે, અને અસહકાર અથવા ઉપેક્ષામાં માનનાર પક્ષ ગમે તેટલો શ્રદ્ધાવાન હોય તોપણ આજે તો નાનો જ છે.

આપણે સૌ માનીએ છીએ કે અંગ્રેજોનો જે જડવાદી, અસહ્ય અને દુરામિત્વપૂર્ણ પદ્ધતિ આ દેશમાં દાખલ કરી તેને પરિણામે જ આપણે પડ્યા અને એટલે જ દરજ્જે સગકારનું રાજ્ય સ્થિત થયું. આપણે આત્મવિશ્વાસ હારી ગયો હિન્દના ગેરમા શ્રેષ્ઠ વિચારો અને આચારો આપણને તિરસ્કાર થોડાં સાગવા માડ્યા. આપણે અદ્વૈતવાદી, સ્વાર્થ કેળવ્યો અને અનુકરણપ્રિય થયા, અને તેથી જ અસાધ્ય બનેલા આપણા ઉપર અંગ્રેજોને રાજ્ય કરવું સહેલું થયું બાણેલા ચોખના વિચાર અને ભાવના પર સગકારેલા મેળવ્યો સંપ્રાપ્તિમાન ને લીધે આપણે અંગ્રેજ જાતિનો વિરોધ કર્યો ખરો, પણ અંગ્રેજ સંસ્કૃતિના આપણે અનુયાયી બન્યા. ત્યાગવી તે આજ લગી અંગ્રેજ કેળવણી લઈને અંગ્રેજો સામે લડતું જોઈએ, તેમ કરવાને આપણી સંસ્કૃતિ પૂરતી નથી, આપણે તેમના જ રસ્તો ધોળા કરવા પડશે એમ આપણને થયું અને હજી પણ થાય છે અંગ્રેજોની પિઠા કેળવ્યા વગર આપણે જીવનકલહમાં કાવવાના નથી એમ જ ઘણાખરા માને છે અને તેથી કેળવણીમાં વિરોધી સહકાર અથવા હરિરાઈનું તરવ જ આપણે બધે અમલમાં મુક્યું છે રાજકીયમાં જે કાંઈ સગ આપણે અસહકાર સ્વીકાર્યો છે તે કારણો જો ખરેખર આપણે ગળે ઉતર્યા હોય તો આપણે સટેલા થી જોઈ શકીએ કે ગજકારણ કરતા પણ કેળવણીમાં અસહકારનું તરવ અમલમાં મુકવાની જરૂર વધારે છે.

મારો આશય એ નથી કે આપણે અંગ્રેજ મન્યો ન વાચીએ અથવા અંગ્રેજોનો ભેગા કરેલા જ્ઞાનનો લાભ ન લઈએ પણ જ્ઞાન એ જુદી વસ્તુ છે, અને સરકાર એ જુદી વસ્તુ છે અંગ્રેજ કેળવણી લેવાથી જીવનના દરેક સવાલ તરફ અંગ્રેજ દૃષ્ટિથી જ જોવાની ટેવ પડી જાય છે, અંગ્રેજ આદર્શો સાંગ લાગે છે અને આપણે મન, વચન અને હૃદયથી અંગ્રેજો બની જઈએ છીએ.

ન્યારે એક વખતે મુઘલ સરકારે મુઘલની યુનિવર્સિટી આગળ સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓને પદવીઓ આપવાની સૂચના મૂકી હતી ત્યારે ઘણા-ખરાઓનો એવો મત હતો કે શાસ્ત્રીઓએ પદવી લેવી હોય તો અંગ્રેજી પણ જાણવું જોઈએ. પણ પાશ્ચાત્ય મંસ્ફૂતિના પાદરી નાં પગજપેએ તો એવો જ દગવ મુક્યો હતો કે 'જો મંસ્ફૂતના સરકારે પાડ્યા પંજી આ શાસ્ત્રીઓ અંગ્રેજી બોલે તો તે કામનું નહિ એવાઓને અમે પદવી ન આપીએ પ્રથમ અંગ્રેજી સરકાર ફર્સ્ટ ઇયર આર્ટ્સ સુધી લે અને પછી બંને સંસ્કૃત ચોપડીઓ જોઈએ તેટલી જોખી લે એવા માણસને અમે પદવી આપીશું' નાં પગજપેનું તત્ત્વ બરાબર છે. જેવા મસ્કાગ તેરી શુદ્ધિ એકવાગ સંસ્કાર પાડ્યા પછી શાન અને માહિતી ગમે તેટલી આપો. મોટે ભાગે સરકાર જ બલવત્તર નીવડવાના માટે જ હુ કહું છું કે કેળવણીના કાળમાં પાશ્ચાત્ય દટિ સાથે જ અસહકાર કરવો જોઈએ અંગ્રેજો સાથે અંગ્રેજી વિદ્યા હાગ હરિદાષમાં ઉતરવા જઈશું તો એક તો આપણે જાવવાના નથી અને ખીજી હન્દિષમાં જે ઉતરે છે તે હરિજ જેવો બની જાય છે, તે પ્રમાણે આપણે પણ અંગ્રેજોનો વિરોધ કરતા કરતા અંગ્રેજો જ બની જઈશું.

ખીજી દૃષ્ટિએ પણ આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આદર્શનો વિચાર કરવો રહ્યો એ દૃષ્ટિ પણ દુનિયાના નાજદાનમાં આજે પ્રધાનપદ ભોગવે છે. એક તરફ સામ્રાજ્યો મહાસામ્રાજ્યો થતા માગે છે અને ખીજીને ગરીબ કચડાયેલી પ્રજા આત્મનિર્ણય એટલે સ્વરાજ્ય માગે છે આ બે આદર્શો વચ્ચે દુનિયાની આજની બધી લડતો ચાલી ગયેલી છે સામ્રાજ્યની અંદર એક માણસના હાથમાં અથવા એક મંત્રીમંડળના હાથમાં બધી સત્તા રાખવામાં આવે છે અને બાકીની પ્રજાએ તો તેમનો હુકમ જ ઉઠાવવાનો હોય છે. એક માણસ સ્વામી બની જાય છે અને બાકીના બધા એના હાથમાંના પૂતળા બની રહે છે માણસ જેવા શુદ્ધિશાળી પ્રાણીને એક મહાન મનનું પૈકું બનાવવાથી મહાન શક્તિ તો જરૂર પેદા થાય છે, ઘણું કામ સહેલાઈથી અને કુશળતાથી ઉઠેલાય છે, ખૂબ સગવડો સચવાય છે, પણ માણસનો આત્મા કચડાઈ જાય છે. સામ્રાજ્ય ચલાવનાર જ્યાં સુધી પ્રજા અને દૂરદર્શી હોય ત્યાં સુધી તેના અંત પુગમાં દાખલ થયેલા ગાંધો સુખી જીંદગી માણી શકે છે, પણ તેમાં આત્મોન્નતિ કે પાવિત્ર્ય નથી અને સામાન્ય ન્યારે મોણુ ખડે છે ત્યારે તો અન્ત પુસ્વાસી જનોની દશા શ્રીકૃષ્ણ નિન્દામાં ગયા પછી જોખીઓની દશા થઈ તેની ચર્ચ રહે છે.

દુનિયાની પ્રજાઓ હવે સામ્રાજ્યોથી કટાળી ગઈ છે અને સ્વરાજ્ય માગે છે. પણ કેળવણીમાં સ્વરાજ્યનો ખ્યાલ હજી દાખલ થયો નથી.

એમ તારખાનાની સાથે બધે એક જ હોય છે, સાધકોના પંચ દુનિયાનર એક જ વ્યવસ્થા હોય છે, તેમ દુનિયામાં બધે દેવગણી એક જ વ્યવસ્થા હોય એમ ધણખણ માને છે. આમાં સમગ્ર રહેલી છે, પશુ આત્માનો નાશ છે. આ સામ્રાજ્યવાદી દેવગણીમાં માણસ યત્ન બની જાય છે, નીતિ અનીતિ વિલાસિતા દશાનો વિચાર કયાં વગર જ મધ્યવર્તી સત્તા અથવા દેવગણીની હાજરી વગર જાય છે અને કાચરની સલામતી અને પામરતા મુખવિલાસ મેળવી લે છે; અને આ પશુ આજ દિવસ મુધી ટકે છે એવું તો નથી જ.

દેવગણીમાં એક મધ્યવર્તી ખાતું, સ્થાપન કરી બધા શિક્ષકો અને અધ્યાપકો, વિદ્યામંદિરો અને મહાવિદ્યાલયો તેના હાથમાં મેળવી દઈ નીચે સૂઈ જાય એ પચાલ સામ્રાજ્યની અંદર સલામતી ભોગવવા હાજર પ્રજાને પસંદ પડે એવો છે. સામ્રાજ્ય ભોગવવા હાજર મહત્વાકાંક્ષી કે મતલબી લોકોને એ લોકરૂઝિ બહુ જ અનુકૂળ થઈ પડે છે અને તે એવી ને એવી જ રાખવાને તેઓ ઇતેન્નર પશુ હોય છે. સ્વરાજ્યની વૃત્તિ આથી વિરુદ્ધ હોય છે. સ્વરાજ્યવાદીઓ દહે છે કે ‘બીજા લોકોની કુશળતા ગમે તેટલી હોય અને તમે અમને ગમે એટલી સગવડો કરી આપો તોપણ એમાં અમારો પુરુષાર્થ નથી. અમે સમગ્ર નથી માગતા પશુ સક્તિ દેવગણી માગીએ છીએ. અમે જુલો કરીશું છતાં અમારી પસંદગીને જ વળગી રહીશું. અમારી પ્રગતિ ધીમે ધીમે થશે પણ તે સાચી પ્રગતિ હશે, અને સ્થાનિક પ્રયત્નને જ ઉત્તમ આપવાથી અમે સ્વરાજ્યને માટે વધારે ને વધારે લાભક બનીશું.’

સાચા જીવનમાં વિવિધતા હોય છે. દરેક પ્રદેશ અને દરેક કાળ પોતાના સંજોગો પ્રમાણે પોતપોતાની વિવિધતા ખીલવી શકે છે. એમાં જ માનવજાતિની ઉન્નતિ રહેલી છે. મધ્યવર્તી સત્તા, તેની ધાર્મિક પદ્ધતિ, તેની અસાપરિણામી, સંકર્ષલક્ષી અને પત્રકાથી તો ધ્યાનિક પ્રાણ અને વિશેષતા મરી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે તેની સર્વોચ્ચ સુદરતા નિર્જીવ હોય છે.

આપણે ઇતિહાસ ઉપરથી જોઈએ છીએ કે જ્યારે આપણે સ્વરાજ્યથી કંટાળ્યા ત્યારે જ આપણે સામ્રાજ્યને વશ થયાં વિલાસમા-હુમેલા નવાઓ અને પેશાઓ સ્વરાજ્યની માયાકુટથી કંટાળ્યા અને તેમણે પેનલનો પસંદ કર્યો ને દીવાનીના હાથે અંગ્રેજોને સોંપી દીધા. આપણા દેશરક્ષક કાવિયો યુદ્ધી કંટાળ્યા અને તેમણે અંગ્રેજ લશ્કરો પોતાની તહેનાતમાં રાખ્યાં. પોતાની સલામતી માટે પોતાના ધર્મ અને પુરુષાર્થ છોડી, અંગ્રેજોને પાસે સલામતી મેળવવા ‘સમસીડિયરી પદ્ધતિ’ સ્વીકારી માંડણિકો બન્યા.

અંત્રેજેનુ સામાન્ય સ્વપાતું. પુરુષાર્થ છોડી ન્યારે માણુમ કામ સલામતી સ્વીકારે છે સાં જ તે સ્વગત્યને માટે નાવાયક બને છે. આપણે ગુજરાત કોયેન સ્થાપી સન્કારના તાળામ શોષી દર્ધ જાહેર ક્યું કે અમે સ્વગત્યને માટે નાવાયક હીએ. બહારથી આવતી મુન્યવચ્ચા અને સલામતી ને આપણને હજી વડાલી હોય તો આપણે સ્વગત્યનું નામ લેતું ન થટે.

અધ્યાપકો વિદ્યાપીઠને કહે છે, 'અમારી નિશાળો તમારા તાળામા લો. અમને તમારા નોકર બનાવો. અમાગી નીમણકો, ફેગ્મદલીઓ વગેરે બધું તમારી મરજી પ્રમાણે કરો. પણ અમાગી સરચાને સ્ટેબિલિટી આપો, મુગ્ધિતતા આપો.' સામાન્ય કુટુંબોમા પુરુષો પુરુષાર્થ કરે છે અને જોખમ જોડે છે, ન્યારે ઝીઓ આગાધારકપણું કેળવી મુગ્ધિતતા ભોગવે છે. આવી પત્નીવૃત્તિ અધ્યાપકોને શોભે નહિ. જેમ વેપારીઓ જોખમ જોડે છે અને સ્વતન્ત્ર રહે છે તેમ અધ્યાપકો પણ જો નિમ્મલતા અને શ્રદ્ધા કેળવે તો તેઓ પણ સ્વતન્ત્ર ગૃહો, તેમની કેળવણી પણ તેજની થશે અને દેશમા સ્વગત્યવૃત્તિ કેળવાશે.

છૂટીછવાઈ વાતો

આપણે રાષ્ટ્રીય કેળવણી શરૂ તો કરી, પણ રાષ્ટ્રીયતા શામા રહેલી છે એનો હજી પૂરતો વિચાર કર્યો નથી. આપણે સરકારનો સબન્ધ છોડી દધ્યે, સરકારની મદદ ન લાધ્યે, પણ સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિ જેવી છે તેવી જ લગભગ કાયમ રાખીએ અને તેમા ફક્ત અંત્રેજને ગાણુ બાપા કહીએ, સ્વભાષાને મુખ્ય ભાષાનુ નામ આપીએ, સરકારી અંકુશ કાઢી નાખીએ અને 'રક્ષ દેવ તું રાત'ને બદલે 'રક્ષ દેવ તુ બારતદેવ' એમ બહાવીએ એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ થયુ, એમ ફેટલાક માને છે.

સંસ્કૃત-સંસ્કૃતમા અથવા કેળવણીની પદ્ધતિમા ફક્ત ઉપવા જ ફેગ્મદાર થાય તોપણ બારે કામ થયુ ગણાય, કેમકે તેટલાથીએ આપણી દબાયેલી વૃત્તિ મુક્ત થશે અને સ્વતન્ત્ર રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ આવશે ઉપર વણુતેલા ફેગ્મદારથી જ સન્તોષ માનનાર અને વધુ ફેગ્મદારની સામે થનાર યોડો રાષ્ટ્રીય કેળવણીમા પ્રગતિવિરોધી (કોન્સર્વેટિવ) પણનું કામ કરે છે. રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિમા એવા પદ્ધતિએ જરૂર છે. વહાણુમા જો બોત્તે પૂરતો ન હોય તો વહાણુ પાનથી હચમી જાય છે. વહાણુને માટે બોત્તે અને સદ બને જરૂરના

જોમ તારખાતાની ભાષા બધે એક જ હોય છે, સામકલોના પંપ દુનિયાખર એક જ જાતની હોય છે, તેમ દુનિયામાં બધે કેળવણી એક જ જાતની હોય એમ ઘણાખરા માને છે. આમાં સગવડ રહેલી છે, પણ આત્માનો નાશ છે. આ સામ્રાજ્યવાદી કેળવણીથી માણસ યત્ર બની જાય છે, નીતિ અનીતિ વિલાસિતા ક્યાનો વિચાર કર્યા વગર જ મધ્યવર્તી સત્તા અથવા કલ્પનાની ઈચ્છાને વશ થઈ જાય છે અને કાયરની સલામતી અને પામરના સુખવિલાસ મેળવી લે છે; અને આ પણ ઝાઝા દિવસ સુધી ટકે છે એવું તો નથી જ.

કેળવણીમાં એક મધ્યવર્તી ખાતું, સ્થાપન કરી બધા શિક્ષકો અને અધ્યાપકો, વિદ્યામન્દિરો અને મહાવિદ્યાલયો તેના હાથમાં સોંપી દઈ નીચે સૂઈ જવું એ ખ્યાલ સામ્રાજ્યની અંદર સલામતી ભોગવવા ઈચ્છનાર પ્રજાને પસંદ પડે એવો છે. સામ્રાજ્ય ભોગવવા ઈચ્છનાર મહત્વાકાંક્ષી કે મતલબી લોકોને એ લોકવૃત્તિ બહુ જ અનુકૂળ થઈ પડે છે અને તે એવી ને એવી જ રાખવાને તેઓ ઇતેજાર પણ હોય છે. સ્વરાજ્યની વૃત્તિ આથી વિરુદ્ધ હોય છે. સ્વરાજ્યવાદીઓ કહે છે કે 'ખીન લોકોની કુશળતા ગમે તેટલી હોય અને તમે અમને ગમે એટલી સગવડો કરી આપો તોપણ એમાં અમારો પુરુષાર્થ નથી. અમે સગવડ નથી માગતા પણ શક્તિ કેળવવા માગીએ છીએ. અમે ભૂલો કરીશું છતાં અમારી પસંદગીને જ વળગી રહીશું. અમારી પ્રગતિ ધીમે ધીમે થશે પણ તે સાચી પ્રગતિ હશે, અને સ્થાનિક પ્રયત્નને જ ઉત્તેજન આપવાથી અમે સ્વરાજ્યને માટે વધારે ને વધારે લાયક બનીશું.'

સામાજીવનમાં વિવિધતા હોય છે. દરેક પ્રદેશ અને દરેક કાળ પોતાના સંજોગો પ્રમાણે પોતપોતાની વિ સતા ખીલવી શકે છે. એમાં જ માનવજાતિની ઉન્નતિ રહેલી છે. મધ્યવર્તી સત્તા, તેની ધાનિક પદ્ધતિ, તેની અરાપત્રિદાઓ, સકર્ચુલરો અને પત્રકાથી તો સ્થાનિક પ્રાણ અને વિશેષતા ભરી જાય છે. ઉદાજેલા છતાં પેટે તેની સર્વોચ્ચ મુદરતા નિર્જીવ હોય છે.

આપણે ઇતિહાસ ઉપરથી જોઈએ છીએ કે જ્યારે આપણે સ્વરાજ્યથી કંટાળ્યા ત્યારે જ આપણે સામ્રાજ્યને વશ થયાં. વિલાસમાં ડુબેલા નવાખો અને પ્રેમાઓ સ્વરાજ્યની માયાકૂટથી કંટાળ્યા અને તેમણે પેનચનો પસંદ કર્યો ને દીવાનીના હક અંગ્રેજોને સોંપી દીધા. આપણા દેશરક્ષક કાર્યો સુદથી કંટાળ્યા અને તેમણે અંગ્રેજ લશ્કરો પોતાની તહેનાતમાં રાખ્યા. પોતાની સલામતી માટે પોતાના ધર્મ અને પુરુષાર્થ છોડી અંગ્રેજોને પાસે સલામતી મેળવવા 'સબ્સીડિયરી પદ્ધતિ' સ્વીકારી માર્ગજોડા બન્યા અને

અંગ્રેજોનું સામાન્ય સ્વપાતું. પુરુષાર્થ છોડી ન્યારે માણસ કાયર સલામતી સ્વીકારે છે સારું જ તે સ્વરાજ્યને માટે નાલાયક બને છે. આપણે મુગ્ધરાત કોલેજ સ્થાપી સરકારના તાબામાં સોંપી દઈ બાહ્ય કંઈ કે અંગ્રેજી સ્વરાજ્યને માટે નાલાયક હોયે. બહારથી આવતી મુખ્યવસ્થા અને સલામતી ને આપણને હજી વડાવી હોય તો આપણે સ્વરાજ્યનું નામ લેવું ન ધટે.

અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીને કહે છે, 'અમારી નિશાળો તમારા તાબામાં હો. અમને તમારા નોકર બનાવો. અમારી નીમણૂકો, ફેરબાંધો વગેરે બધું તમારી મરજી પ્રમાણે કરો. પણ અમારી સંસ્થાને ઝટબિલિટી આપો, મુક્ષિતતા આપો.' સામાન્ય કુટુંબોમાં પુરુષો પુરુષાર્થ કરે છે અને નેપથ્ય ખેડે છે; ન્યારે સ્ત્રીઓ આગાધારકપણું કેળવી મુક્ષિતતા બોગવે છે. આવી પત્નીવૃત્તિ અધ્યાપકોને શોભે નહિ. જેમ વેપારીઓ નેપથ્ય ખેડે છે અને સ્વતંત્ર રહે છે તેમ અધ્યાપકો પણ ને નિસ્પૃહતા અને શ્રદ્ધા કેળવશે તો તેઓ પણ સ્વતંત્ર મહેશે, તેમની કેળવણી પણ તેજસ્વી થશે અને દેશમાં સ્વરાજ્યવૃત્તિ કેળવાશે.

છૂટીછવાઈ વાતો

આપણે રાષ્ટ્રીય કેળવણી શરૂ તો કરી, પણ ગૃહીયતા આપણે રહેલી છે એનો હજી પૂરતો વિચાર કર્યો નથી. આપણે સરકારનો સંબંધ છોડી દઈએ, સરકારની મદદ ન લઈએ, પણ સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિ જેની છે તેવી જ લગભગ કાયમ રાખીએ અને તેમાં ફક્ત અંગ્રેજીને ગોણુ બાપા કહીએ, સ્વભાષાને મુખ્ય ભાષાનું નામ આપીએ, સરકારી અંકુશ કાઢી નાખીએ અને 'રક્ષ દેવ તુ રાજા'ને બદલે 'રક્ષ દેવ તુ ભારતદેવ' એમ બહુવાણીએ એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ થયું, એમ કેટલાક માને છે.

રાજ્યનંતરમાં અથવા કેળવણીની પદ્ધતિમાં ફક્ત ઉપલા જ ફેરફારો થાય તોપણ બારે કામ થયું ગણાય, કેમકે તેટલાથીએ આપણી દબાયેલી વૃત્તિ મુક્ત થશે અને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ આવશે. ઉપર વળવેલા ફેરફારોથી જ સંતોષ માનનાર અને વધુ ફેરફારોની સામે ચતાર હોયો રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં પ્રગતિવિરોધી (કોન્સર્વેટિવ) પક્ષનું કામ કરે છે. ગૃહીય ઉન્નતિમાં એવા પક્ષનીએ જરૂર છે. વહાણમાં ને બોત્તે ખૂસો ન હોય તો વહાણ પવનથી ઉચલી જાય છે. વહાણને માટે બોત્તે અને સદ બને જરૂરનાં

છે. બોલ્ને વધે તો સદ મધ્ય પ્રમાણમાં મોટો કરવો પડે છે અને વધારે પડતું મેજનવો પડે છે. બોલ્ને હલકો હોય તો સદ નાનો વપરાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે હાઈ એક્ઝુ રાજકીય શિક્ષણ નહિ. પરંતુ દશામાં રાજકીય જાગૃતિ એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું પ્રધાન અંગ છે, પણ તેમાં રાષ્ટ્રીયનાનાં બધાં તરવો નથી. રાષ્ટ્રીયતા એટલે આત્મીયતા.

અરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કૃત્રિમ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે; અને સ્વમાનને અભાવે તે કૃત્રિમ વાતાવરણને વિશેષ આપણા મનમાં આદર ઉપજાવે છે. અને તેટલા પ્રમાણમાં આપણા સ્વદેશી વાતાવરણ વિશે તિરસ્કાર કે અણુગમે નહિ તોપણ ઉદારીનતા તો ઉત્પન્ન થાય જ છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં સ્વદેશી એકલી ખાદીમાં જ સમાવે નથી; સ્વદેશી એટલે સ્વધર્મ, સ્વભાષા, સ્વકર્મ, સ્વતંત્ર એ બધાં વિશે સ્વાભાવિક પ્રીતિ અને આદર જેની અંદર હોય તે સ્વદેશી વાતાવરણ. તેમાં અભિમાનને સ્થાન નથી. અભિમાન એટલે ઉપલક્ષીઓ અને બતાવવાનો પ્રેમ. સ્વાભાવિક અને શુદ્ધ પ્રેમ એ જ સાચું અભિમાન છે.

રાષ્ટ્રીય ફેળવણીને લીધે આખા સમાજમાં નવો પ્રાણ સ્ફુરવો જોઈએ. ફેળવણીના લોકોમાં પ્રતિજ્ઞાની અસ્પૃશ્યતા ન આવવી જોઈએ. આ સનાતન રાષ્ટ્રના સનાતન અને વિશાળ જીવન સાથે ફેળવણીના સંબંધ બંધાવો જોઈએ. બાળફેળવણીમાં બાળદુનિયા પ્રધાન અને સત્યરૂપ હોવી જોઈએ; ઋષ્ટ્રવણીમાં ઋષ્ટ્રના આર્થ આદર્શનો સુવાસ સર્વત્ર ફેલાયેલો હોવો જોઈએ; પ્રૌઢ ફેળવણીમાં સાદાઈ, પાવિત્ર્ય, પ્રસન્નતા અને ભૂતદેહાતું સ્વાભાવિક વાતાવરણ હોવું જોઈએ.

ભારતીય સમાજરચના અને હાલતી યુરોપીય સમાજરચનામાં ભારેમાં ભારે ફરક છે કે યુરોપીય સમાજરચના પરસ્પરના અણુવિશ્વાસ અને દ્રોહ ઉપર રચાયેલી છે, જ્યારે આપણે ત્યાં અદ્રોહ એ ઔપચીક આદર્શ છે. પ્રાણીમાત્ર અથવા ભૂતમાત્ર પ્રત્યે અદ્રોહજીતિ રાષ્ટ્રી આત્મરૂપમાં જ્યાં દ્રોહ અનિવાર્ય હોય ત્યાં તે અલ્પમાં અલ્પ કરવાનો આગ્રહ એ આપણી વિશેષતા છે. એ આદર્શ પ્રમાણે આજે આપણે ચાલતા નથી એટલા માટે પશ્ચાત્ય આદર્શ સ્વીકારવો ન પડે. આપણો આદર્શ આકરો છે, પણ તે કલ્યાણકારી છે. યુરોપીય આદર્શ આચારસુલભ છે, પણ તે હિતરતો છે; તેના મોઢમાં ન સપડાઈએ.

જાહેર ગંર્યાઓમાં પણ એવો જ સૂક્ષ્મ બેદ જોવામાં આવે છે. આપણે માનીએ છીએ કે વિલાયતની જાહેર ગંર્યાઓ સરસ કામ કરે છે, માટે જાહેર કામ કરવાની તેમની પદ્ધતિ જ સૌથી સરસ છે. જ્યાં સુધી ત્યંત્રી પ્રજા

પોતાની જાહેર સંસ્થાઓના દોષો મૂકે મોડે સહન-કરતી હતી ત્યાં સુધી તે તરફ આપણું ધ્યાન જતું ન હતું, અને તેથી તેમની પદ્ધતિ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ આપણે માનતા. આજે આપણી રાષ્ટ્રીય હિલચાલ કંઈક દરજ્જે તેમની જ પદ્ધતિથી ચલાવવી પડે છે, કારણકે બીજો ઉપાય નથી.

પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિમાં અન્યાય કરતાં પક્ષપાતની ખીંક વધારે રાખવામાં આવે છે; અન્યાય કે અગત્ય ભરે થાય પણ પક્ષપાત ન થવો જોઈએ. દરેક માણસ પોતાના સ્વાર્થનો જ વિચાર કરવાનો, પક્ષપાત કરવાનો, અધિકારનો ઉપયોગ કરવાનો, માટે તેના પર કાયદાકાયદોનો અંકુશ રાખવો જોઈએ. એમાં જો બારીઓ રહી જાય તો વધારે કાયદાઓ થઈશ. તેમાં પણ જો બારીઓ રહે તેની સામે પેટાકાયદાઓ અને તેની પેટાકલમો તૈયાર કરવી, અને આટલું ક્યાં છતાં જો કંઈ પક્ષપાતની જગ્યા રહી ગઈ તો ચિઠ્ઠીઓ નાખવી. તેમાં રહેલા આંધળાપણાનો પક્ષપાત સહન કરવા લાયક છે, પણ માણસે કહેલો પક્ષપાત સહન ને જ થાય એ વૃત્તિ તેની પાછળ રહેલી છે. અને આ બધી તૈયારી કેની સામે ! જોને આપણે બહુમતીથી ચુંટી કાઢેલો હોય અને જોના પ્રત્યે વિશ્વાસનો દરાવ ખસાર કયો હોય તેના પ્રત્યે.

આપણા સમાજની પ્રતિષ્ઠા ન્યારે બહુ જ ઘટી ગઈ હતી અને ન્યારે સામાજિક દુશ્વેલોની મચ્છી સર્વજન શરી નીકળી હતી તે જ વખતે આ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ આપણે ત્યાં આવવાથી આપણને તે બહુ જ ગમી. હવે તેણે એવું તો ધર થાણું છે કે સ્વરાજ્ય મળે નહિ ત્યાં સુધી આ પદ્ધતિનું ઉચ્ચાટન કરવું પણ સલાહભરેલું રહ્યું નથી. એક તરફ સમાજશુદ્ધિ અને બીજી તરફ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રચાર ન્યારે થાય છારે જ આમાં ફેરફાર કરવાની આશા રાખી શકાય. આજે પાશ્ચાત્ય આદર્શનું જંગલીપણું આપણે જતાવી રહીએ તોપણ આપણે પ્રથમ પગથીઈ અથવા એમ ગણવું જોઈએ.

પંચાયતપદ્ધતિમાં જાણે પક્ષને સારી રીતે જોળખનાર સંજ્ઞાઓને જ આપણે પંચ નીમીએ છીએ, કેમકે આપણે જાણે પક્ષને મંપૂર્ણ સામાજિક ન્યાય આપી સમાધાન સ્થાપન કરવા માગીએ છીએ. ન્યાયાધીશ તો કાયદા ન્યાય આપવા માટે બેઠેલો હોય છે. એ ફક્ત કાયદાને જ જોળખે અને બે પક્ષમાંથી એકને ન જોળખે એમ ધ્રુવિષ્ટ હોય છે. પાશ્ચાત્ય ન્યાયદેવતાનો પોતાના પર પણ વિશ્વાસ નથી. ને પોતાની આંખ પર પાટા બાંધે છે અને હાથમાં ત્રાજવાં લઈ માનવિક ન્યાય તોળી આપે છે. અને એવો ન્યાય અમલમાં સુકાવવા સાડ તેના જમણા હાથમાં નાગી વલ્લવાર હોય છે. સગદારી વગિર ન્યાયમંદિરો પર ન્યાયદેવતાનું આનું પૂતળું અભિમાનપૂર્વક ડાબું કરેલું હોય છે કે જોથી ગસ્તા પર ચાલનાર મુસાફર પણ તેના સ્વરૂપ વિશે અત્યંત જ ન રહે.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં આવી ન્યાયદેવતાને બદલે આંખવાળી અને મનુષ્યો પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવનાર માતાને સ્થાન આપવું જોઈએ. બૃતદયા, વિશ્વાસ, ઉદારતા અને સહનશીલતા એ સમાજના સ્તંભ છે. અંગ્રેજી કેળવણી પર વિશ્વાસ રાખનાર અને હાલની સામાજિક સ્થિતિ કાંઈ કાળે સુધરવાની જ નથી એવી અશ્રદ્ધા રાખનાર માણસ એક ક્ષણનો પણ વિચાર ક્યાં વગર દીકા દરેકે કે 'સમાજના આ સ્તંભો તો ધર્મગ્રંથોમાં અને કવિકલ્પનામાં જ વખતે હશે; સાચી દુનિયામાં તો શિકાર, સ્વાર્થ અને અશક્તિ એનું જ રાજ્ય ચાલે છે, અને તેની સામે સમાજ દંડ, બલુમતી, દાવન અને સરકારી ફરજ એ જ ચતુર્વિધ ઉપાય છે. આ ચા ઉપાયોથી સામાજિક દોષો દૂર થવાના તો નથી જ, કેમકે મનુષ્યસ્વભાવ સનાતન છે. આપણે ફક્ત તેનાં માથાં પરિણામ રાખી શકીએ; અને તેનું સામે યોગેસા આ ચતુર્વિધ ઉપાયોને લીધે જે કંઈ તુકસાન થતું હોય તે અપરિહાર્ય હોવાથી સહન કર્યે જ છટકો. એ તો બધું એમ જ રહેવાનું.'

આ બધી અશ્રદ્ધા કાઢી નાખવાનું કામ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું છે. મુત્સદ્દીઓ આ મદદભારત કામ કંવાને ઇન્તેજાર નથી. સ્વખસલિની આકાશાનું નામ આપી આ વસ્તુને તેઓ એક કારે સરકારી દે છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ઉપર સાચી રાષ્ટ્રીયતા એટલે કે સાચો સામાજિક આદર્શ અને ધર્મની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપન કરવાનું મહત્કાર્ય છે. અણુવિશ્વાસ અને દુર્બળ સંકલ્પ જ્યાં સુધી હશે ત્યાં સુધી આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણથી ભારે પરિણામો નીપજાવી શકવાના નથી. આખણી રાજદારી લડતમાં ધાર્મિકતા રેડવાનું અને સમાજમાં પ્રાણ પ્રેરવાનું કામ જે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નહિ કરી શકે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રીયતાની કમોઢીમાં મોણું ઉતરશે.

છેલ્લો રસ્તો

આપણા પુરાણોમાં કેટલીયે એવી કથાઓ છે કે જેની અંદર ગળ સર્વસ્વ હારી નિરાશ ઘર્ષજંગલમાં ચાલ્યો જાય છે, ત્યાં કોઈ ઋષિને પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ પૂછે છે અને ઋષિએ બતાવેલે ગ્સ્તે તપશ્વર્ષા કરી ગયેયો વૈભવ પાછો મેળવે છે. આવો ગળ પ્રથમ પોતાની સેના વડે પોતાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, રાજદારી સુકિતઓ યોજે છે. તેનો પ્રધાન શાકેય કાપટચના બધા પ્રયોગો અજાવાબી જુએ છે. સામ, દામ, દંડ, બેદ બધાં શસ્ત્રો એક પછી એક કે સામટાં વપરાય છે, અને બધી રીતે નિરાશ થયા પછી

જ તે જંગલમાં જાય છે. પાછળથી પ્રભુ દીન બનેલી છે, સેવકો સ્વામિભક્તિનો ત્યાગ કરી દુઃખાળા જન્યા છે, ગર્જનો દાથી જૂએ મરે છે, ગર્જમહેસમાં ધાસ ઉઘું છે, એવા એવા દેશના સમાચાર સંભળાય છે, છતાં કશું તેને નિગરા થવાનું કહેતો નથી. શક્તિ અને યુક્તિ બંનેનો મદ ન્યારે દૂર ચર્ચ જાય ત્યારે જ આત્મશુદ્ધિ અને તપના માર્ગ ઉપર ગદા બેએ છે. ગ્વલીમ અને ગુલામને માટે નિગરા બને હોય, પણ ધર્મનિષ્ઠ માણસને માટે નિગરા હોઈ જ ન શકે. ધર્મના ગ્સ્તો છેલ્લો છે, પણ તે જ વર્તિક છે ખીજ બધા ગ્સ્તા અજમાવ્યા પહેલાં માણસ ધર્મનો ગ્સ્તો લેતો નથી એ તેનું દુર્દૈવ છે.

તપશ્ચર્યાનો માર્ગ દેવોએ તેમજ દૈત્યોએ બંનેએ આદરેલો છે. ભોગ કંગ્વો હોય તોપણ પ્રથમ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ, ઉડાઉ બનવું ટોચ તોપણ પ્રથમ ક્ષત્રસંચય કંગ્વો જોઈએ, દુનિયાને છેતરતી હોય તોપણ પ્રથમ સત્યજ્ઞતાની સાખ બેસાડતી જોઈએ.

ગુલામીમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરતા આપણે હિંમતી વાત કરીએ છીએ, ગજાદારી દાવખેચની વાત કરીએ છીએ, શાકપત્રી જરૂર સિદ્ધ કરીએ છીએ, અને અમુક ગ્રંથિતિમાં આ બધી વસ્તુઓ જાગતી છે, યોગ્ય છે, ધર્મ્ય છે એમ આગ્રહપૂર્વક કહીએ છીએ. પણ આમાંની એક વસ્તુ માટે હાથકાત કે શક્તિ આપણી પાસે ગ્લી નથી. જેઓ દિસાને માને છે તેમને પણ આજે નીતિ તરીકે અહિંસા ગ્લીકાતની પડે છે. જેઓ શાકપત્રા હિંમતી છે તેમનો પણ ગજા આજે વાગતો નથી. દુન્યવી ઉપાયો અજમાવવાના ગ્લા નથી. રાષ્ટ્રનો છે'નો અને ગમબાણ ઉપાય તે રાષ્ટ્રીય સંગઠન. તેને જ આપણે ગ્વનાત્મક કાર્યક્રમ એવું નામ આપ્યું છે. ગ્વનાત્મક કાર્યક્રમ એ રાષ્ટ્ર આજે કંઈક અગ્રજામણો ચર્ચ પડ્યો છે એવું એક કાણુ સત્યામના કેરમાં સત્યામની નીતિ જૂલી જનાર લોકોની જૂલ છે. ખીજુ કાણુ ગ્વનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપર જેમનો વિશ્વાસ છે તેમણે પણ તેની પાછળ પૂરેપૂરી મહેનત કરી નથી એ છે. સ્વનાત્મક કાર્યક્રમના નામ સકીર્તન માત્રથી તેની પ્રતિષ્ઠા ન વધે, તેનું આચરણ કંગ્વાધી જ તેનું મહત્ત્વ લોકોના મન પર દસી રહે.

લોકો ન્યારે જ'રી શક્તિ ખોષ બેએ છે ત્યારે બ્રહ્મચર્ય અને ગાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એ બે જ ઉપાયો રાષ્ટ્રના હાથમાં ગ્હે છે. જેમનામાં સ્વગત્વની લગતી કાલ્પ છે, જેઓ સ્વગત્વનો ગ્સ્તો સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે તેમણે લોકોને તેનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ, અને લોકોએ તે ગ્લી લેવા માટે જીનના દરેક નિભાગમાં બનતું બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. આ બે ઉપાયો વડે ગમે તેટલું ક્ષીણ થયેલુ નાટ્ક ફરી સજીવ થઈ શકે છે. ખીજ બધા ઉપાયો વ્યર્થ જઈ શકે, આ બે ઉપાયો અગ્રેય છે. જો કોઈ જાતિ નામશેય થઈ જાય તો આ બે ઉપાયોના અવલગ્નતા અભાવે જ.

સૈષ્ટ્ય કેળવણી

સૌજીને અબળા કહે છે, અને સૌજી પણ એ નામ-ધારણ કરવામાં કંઈ મંગરૂરી માનતી હોય એમ દેખાય છે. શું ધર્મરૂ સૌજીને અબળા રહેવાને માટે જ સરજી હશે? આ સવાલનો જવાબ એક જ હોઈ શકે કે 'ના'. છતાં લોટા તરફથી—સૌજી તેમજ પુરુષો તરફથી 'ના' એ જ જવાબ આવે એવી ખાતરી કાણ આપી શકે? આપણે નાનપણથી છોકરીઓને એવી જ કેળવણી આપીએ છીએ કે પુરુષ તે પુરુષ અને બેરં તે બેરં જ. બેરંઓથી સ્વતન્ત્ર રહેવાય જ નહિ. અનાય સૌ, વિધવા સૌ એ તો દુઃખીમાં દુઃખી ગણાય, કેમકે તેનો કોઈ મોલિક નથી, પતિ નથી. મુસાફરીએ નીકળવું હોય તો સૌ એકલી નીકળી ન જ શકે. એનું રક્ષક કોઈ હોવું જોઈએ. સૌ એકલી હરે તે સલામતીભર્યું નથી, એટલું જ નહિ પણ તે સૌને ન છાજે એવું પણ કુલ ગણાય છે! ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ। તેનો કોઈ ને કોઈ તાતા હમેશાં હોવો જ જોઈએ. આવા વિચારો સમાજમાં એટલા બધા રૂઢ થઈ ગયા છે કે તે અત્યંત સ્વાભાવિક લાગે છે.

પશુકોટિમાં માદા અબળા નથી હોતી. પક્ષીઓમાં પણ માદા કુર્બાન નથી હોતી. પોતાનું અને પોતાનાં બાળબચ્ચાંનું રક્ષણ તે એકલી જ કરી શકે છે. પણ પુરુષે સૌને એવી સંગીન કેળવણી આપી અને સૌએ પણ તે એટલી શક્તિશાળી બનવાની શરૂ કરી કે તેની પોતાની ઉપરની શક્તિ જ રજેરજ ઉડી ગઈ. આવી સૌ કેળવણી કેટલાયે જમાના સુધી આપણે ચલાવી હશે, અને એને પરિણામે આજે અર્ધોઅર્ધ દેશ અચાન, જડ અને બારફ પડી ગયો છે.

પણ કુદરતનો કાનૂન એવો છે કે જેની કેળવણી આપણે આપીએ છીએ તેવી જ આપણે લેવી પડે છે. જેઓ સૌ કેળવણી આપે છે તેમની મનોરચના પણ કાળે કરીને સૌ બની જાય છે. ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ એના સૌ અર્થ કરનાર પંડિતોએ ધીમે ધીમે પોતે સૌ બની એક સૌ સત્ર ઉપજવી કાઢ્યું: ળનાથયા ન શોમન્તે પચ્ઠિતા વનિતા સતાઃ। આવી સૌ કેળવણીને લીધે આપણે વગરમહેનતે ખાવાનું મળે એવી ધંત્રી રાખીએ છીએ. આવી કેળવણીને લીધે જ લુલાનીમાં પણ પેન્શન-દાતાની ખોળમાં ફરીએ છીએ. આવી કેળવણીને લીધે જ આપણે અશ્વધાન લોકોનો ડર રાખીએ છીએ. અને આવી કેળવણીને લીધે જ આપણે મોપલા-ઓના ગાડપણથી અકળાઈ જઈ બ્રિટિશ બેગેનેટને પણ વધાવી લઈએ છીએ.

પણ ના, એમ કહેવામાં અન્યાય થાય છે. આ બધું મોટું કાલ સુધી હતું. આજે જેઓએ સૌ કેળવણીની સાગ કર્યો છે તેઓ પોતાના પર-

સેવાના રાટલાને જ મિલન ગરુ છે. તેઓ અધ્યાનને બાઈ તરીકે ઝોળખે છે; અને મોપલા બાઈઓ પર તેમની એટલી શ્રદ્ધા છે કે પ્રથમ તો તેઓ મોપલાઓએ બારે અસાચાર ક્યોં હોય એમ સ્વતંત્ર પૂરાવા વગર માનવા તૈયાર નથી. અને જો મોપલાઓએ ક્યોં તેથી દસગણો અસાચાર ક્યોં હોત તોપણ તેનો ધલાજ દૌરુગ્નિક કાયદાઓ પ્રમાણે જ કરવા માગે છે. સંસ્કૃત કાવ્યોમાં એવું વર્ણન આવે ॥ કે આકાશમાં ન્યારે વાદળોના ગડ-ગડાટ થાય ત્યારે લલનાઓ 'ત્રાહિ મામ્ ત્રાહિ મામ્' કરી પાસે ઉભેલા તરુણના વક્તવ્યસનો આશ્રય લેતી હતી, અને તેથી આ સૈષ્ઠ્ય સ્વભાવને ઝોળખી ફેટલાએક યુવકગણ સી રસણું લઈને જેસે ત્યારે મેઘગર્જનાની પ્રાર્થના કરતા! આજે નોકરશાહી પણ કમળેર અસહકારીઓને વચ કરવા ખાતર મોપલા ઉત્પાતને સુદાં વધાવી રહી છે, અને પોતે બાપેલી અથુ ડેળવણી ઉપર તેનો એટલો વિશ્વાસ છે કે મોપલાઓવાળી દલીલ જાણે રામગ્રાણ અસ્ત્ર હોય એમ તે તેને વીપરે છે; અને આપણામાં પણ ફેટલાક લોકો હજુ એવા રહ્યા છે કે જેઓ પરદેશી લોકો જેમાં આપણું રક્ષણ કરે એવું સ્વરાજ્ય ધ્વંસ છે. જેણે સૈષ્ઠ્ય ડેળવણી લીધી છે તેની સ્વરાજ્યની કંપના પણ સૈષ્ઠ્ય જ હોય.

સૈષ્ઠ્ય ડેળવણી મહેનતથી ડરે છે. સૈષ્ઠ્ય ડેળવણી કોઈ કાળે જોખમ વહેારી નથી લેતી. સૈષ્ઠ્ય ડેળવણી વિશ્વાસપ્રિય હોય છે. જે સહેલું હોય, ટુંકું હોય, વગરમહેનતે મળતું હોય, જેને માટે તપ કે યગ કરવાં ન પડે તે સૈષ્ઠ્ય ડેળવણીને પસંદ હોય. સૈષ્ઠ્ય ડેળવણી ઉપરના ભભકાના બૂલાવામાં પડે. સૈષ્ઠ્ય ડેળવણી ટુંકો અને ક્ષણિક સ્વાર્થ જ સુએ છે. સૈષ્ઠ્ય ડેળવણીમાં પુરુષાર્થ કયાથી હોય ? મહેનત એ સૈષ્ઠ્ય સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે.

સૈષ્ઠ્ય સ્વભાવ એટલે સૌસ્વભાવ નહિ. સીઓ તો આજે પણ હિન્દુ-સ્તાનમાં બારેમાં બારે તપ અને યગ કરે છે. સીઓ જેટલો સંયમ આજે પુરુષમાં હોત તો સ્વરાજ્ય ક્યારેનું મળી ગયું હોત. સૌસ્વભાવમાં તેજ હોય છે, પણ સૈષ્ઠ્ય સ્વભાવમાં તેનો પૂર્ણ અભાવ હોય છે. સૈષ્ઠ્ય સ્વભાવમાં 'ફરદેહીપણું', 'હઠાપણું' અને 'સલામતી તરફની દષ્ટિ' પૂરેપૂરી હોય છે.

સૈષ્ઠ્ય ડેળવણીનો લાગ કરવો સહેલો છે, પણ સૈષ્ઠ્ય ડેળવણીને લીધે ડેળવેલો સૈષ્ઠ્ય સ્વભાવ છોડવો સહેલો નથી. આજે દરેક જણ ડેળવણીને અન્તે સરસ 'કરીઅર' પ્રાપ્ત થાય એમ ધ્વંસે છે. 'કરીઅર'નો ખ્યાલ રાખવો એમાં દરું ખોટું નથી. પણ 'કરીઅર' જે જાતની હોય છે 'કરીઅર' મરદાની પણ હોય ॥ અને સૈષ્ઠ્ય પણ હોય છે. જેમાં મહત્વા-કાંક્ષા હોય છે, જેમાં મેળવવાની અને ગુમાવવાની હિંમત હોય છે, જેમાં સંકટ સામે રૂબામાં જ નિરતિસય આનન્દ પામવાની શક્તિ હોય છે, જેમાં

મરીને કાલિદાસે જીવવાની લાલસા હોય છે, એવી 'કરીઅર' તે મરદાની 'કરીઅર'. જાન જાય પણ ધમાન ન જાય, ગરીબાઈ બંધે આવે પણ નર ન ગુમાવાય, મહેનત બંધે કરવી પડે પણ અન્યાયનો રોડલો ન જ ખવાય—એવો સ્વભાવ તે મરદાની સ્વભાવ. આજે ઘેણાખરા વિદ્યાર્થીઓ પીંજણ કરતાં ટાઇપરાઈટર પસંદ કરે, કાંતવા કરતાં પાનાં રમવાનું વધારે પસંદ કરે, વણવા કરતાં ભાપણ કરવાનું પસંદ કરે અને ખીખાં ગોઠવનાં કરતાં કલાર્ક થવાનું વધારે પસંદ કરે, એનું કારણ પણ સ્ત્રીજી કેળવણીની અસર જ છે.

મરદાની કેળવણીનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત એ જ હોવો જોઈએ કે જો મહેનત કરવા તૈયાર નથી તેને બણવાનો હક નથી. મૂર્ખ પણ વિદ્યાર્થી મજૂર મદી પંડિત ન જ બની શકે. કેળવણી લેવા ખાતર માણસ ધન બંધે ન આપી શકે, પણ કેળવણીને માટે તેણે મહેનત તો આપવી જ જોઈએ. કેળવણી લેનાર માણસ સમજાઈ પાસેથી અનાજ બંધે લે, પણ તે રાઘવાની મહેનત તો પોતે જ કરે; પોતાનો ભાર બંધે સમાજ ઉપર રાખે, પણ પોતાના જેવા અનેક વિદ્યાર્થીઓને બણાવનાર શુરુનો ભાર તો તે પોતે જ ઉઠાડે. કેળવણીને પરિણામે માણસ અનેક જાતની આવડત ખૂબ મેળવે, પણ જોખમ વગર જીવવાની આવડત હરગીજ ન કેળવે; કેમકે જોખમ એ જ જીવનનું રહસ્ય છે અને જોખમ સાથે લડવું એમાં જ જીવનનું વીર્ય રહેલું છે.

પરિપુર્ણ મુક્તિ

હિન્દીઓના દોષ અને અંગ્રીજોના ગુણ વચ્ચે તુલના કરી અંગ્રીજોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનાર એક આખો જમાનો વીતી ગયો. દેશાભિમાની લોકોએ એની સામે હિન્દી આદર્શ અને મૂલ્યોની સમાજના દોષોની સરખામણી કરી જવાબ વાળ્યો. આમાં વાચકનો આનંદ મળ્યો એટલું જ.

બે સમાજના આદર્શ વચ્ચે તુલના થઈ શકે. બંનેના ખાસ ગુણોની સરખામણી થઈ શકે અને બંનેના વિશિષ્ટ દોષો જોઈને પણ કેટલાંક ઉપ-યોગી અનુમાનો કાઢી શકાય.

જેમ દરેક પ્રજાના પુરુષાર્થ ઉપરથી તેના સ્વભાવની વિરોધતા વર્તાય છે તેમ તેના દોષો ઉપરથી પણ તે સમાજની ખાસિયત નક્કી કરી શકાય.

કે સૂર્ય તેમજ ખામી એ બોમા માણસ કે મમાજની પરીક્ષા થઈ સ' છે અહિના એ આપણી ખાસિયત છે સમાજ પ્રાણુવાન દોષ ત્યારે તે ગુણુરૂપ થઈ પડે છે, સમાજ નિધ્યાણુ કે ક્ષીણપ્રાણુ બે તે જ દોષરૂપ થઈ જાય છે. સમાજ ત્યારે જમડે ત્યારે આપણે પ્રાણુ વધાવવાને બદલે જે આપણી ખામિયત કે વિગેરતા જ બલ્તનાના પ્રયાસ કરીએ તો તેમા નિષ્ફળ જવાના, એટલું જ નહિ પણ સમાજ આખો ટૂંકી જવાનો કોઈ પણ સમાજ પોતાની વિગેરતા છોડી જીનમમા સદ્ગ ચલાનો નથી

કેવળની માગફતે આપણે આપણા જીનની ખામિયત સમાજી તેમ શુદ્ધતા અને નવીનતા દાખવ કરીએ તો જરૂર સમાજ પ્રાણુવાન થઈ પણ પડેનો સમાજ પોતાના દોષો ગોઠવવાને બદલે પોતાનો આદર્શ જ છોડવાને તૈયાર થઈ જાય છે જાનની યોગ્ય ઈજ્જતી લેવામા આપણે તેમ જ ક્યું છે

પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તી લોકો પાસેથી આપણે પાશ્ચાત્ય કેવળની લીધી તેથી તેમનો આદર્શ ધીમે ધીમે આપણા કેવળાયેલા વર્ગમા દાખલ થયો. જૂના ઇંગ્લેન્ડ ધર્મમા સયમ પ્રધાન હતો આ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોનો આશય સયમ મામે એટલે સ્વચ્છન્દ તર્ક થયો સયમ અને સ્વચ્છન્દ બંને મહાન તરનો છે બંનેમા મુન્દર ગુણો જોવા છે બંનેની વિષ્ટિ થાય એટલે તેમાથી મહાન દોષો પેદા થાય છે પણ આપણા નવા આચાર્યોએ તો આપણને મયમના દોષો અને સ્વચ્છન્દની મુન્દરતા જ બતાવ્યા આપણે પણ સયમને નજીકના લાગ્યા અને જીનમમાથી ધીમે ધીમે તેને જાન આપના લાગ્યા. સયમ અને સ્વચ્છન્દમા સયમ પ્રભુગામી છે, મોક્ષદાયી છે, એટલા માટે આપણે તેને જો માન્યો છે સયમ જે રૂઝિને લીધે પળાય તો તેમાથી દુખ જ પેદા થવાનો પણ સયમનો દુરુપયોગ થાય છે એટલા માટે સયમ ને તિલાંજલિ આપવા મેસલુ એ ક્ષમિતો રસ્તો? સ્વચ્છન્દનો માર્ગ ખુબો થયો ત્યારથી યુરોપે જે પ્રગતિ કરી છે તે તપાસતા સ્વચ્છન્દને લીધે જે નવા આદર્શો યુરોપે દાખલ થયા છે તેમા દોષો નથી એમ નહિ જ કહી શકાય પણ ગ્રેમ કે મોહને લીધે આપણે તે દોષ જોઈ શકતા નથી અમારી કેવળરૂઝી હાલને યુગથી આદર્શ આગળ રાખીને થયેલી હોવાથી તેના ગુણો તો નધા અમારા ધ્યાનમા આવી ગયા છે તે આદર્શની તપાસ કરતા તેના ગુણુ અને દોષ બંનેનો વિચાર કરવો તો જોઈએ, પણ ગુણુવાન અત્યાર મુખી એટલું જણ થયું છે કે હવે અહીં વધારે ગુણુ ન ગોઠવે તો તેમા અન્યાય થયો નહિ ગણાય

હાલની કેવળરૂઝીને લોકો લિનરેલાયઝિંગ એન્જ્યુકેશન એટલે કે સ્વતંત્રતા—મોક્ષ આપનાર કેવળરૂઝી કહે છે. આપણી જાની કેવળરૂઝીનો

આદર્શ પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ હતો. ત્યારે જે વચ્ચે આદર્શો ફેર શા માટે? જાણમાં કહેવામાં આવે છે કે આજની કેળવણી વહેમોમાંથી આપણને મુક્તિ આપે છે. એ વાત સાચી છે. પણ બીજી એક વસ્તુને તે ખાસ મુક્તિ આપે છે. સંયમ દ્વારા આપણે વાસનાઓને, કામક્રોધાદિ પદ્ધિને બંધનમાં નાખી આત્માને મુક્ત કરતા હતા. હાલની સ્વચ્છંદી કેળવણી આપણા આ પદ્ધિને લિજરેટ કરી—બંધનમુક્ત કરી આત્માને યુગળાવે છે.

ફરી રીતે તે તપાસીયે.

માર્ટિન લ્યુથર એક ધર્મનિષ્ઠ માણસ હતો. તેના વખતમાં ધર્મમાં સડો પેસી ગયેલો જોઈ. તેનું હેતુ બળા ઉઠ્યું. માણસની યક્તિ ઉપસંતનો સંયમ એ જ સડાનું કારણ છે એમ જોઈ તેણે પ્રજ્ઞાચર્યને આદર્શ તોડ્યો અને વાસનાત્મકમાં પાપ છે જ એવું નથી, એમ બતાવ્યું. પોતે સંન્યાસી છતાં એક સંન્યાસિની સાથે તે પરણ્યો અને એણે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ યુરોપમાં ચલાવ્યો. ઇંગ્લંડમાં હાલ એ જ ધર્મ ચાલે છે. એ ધર્મે જૂનો સડો ઘોષ નાખ્યો, પણ ‘કામને લિજરેટ કર્યો—મુક્ત કર્યો, તેને માન્યતા આપી.

ત્યારપછી વાસનાત્મકને બંધે ધર્મ મેળવવાની જરૂર વધે જ. કારખાનાં વધ્યાં, વેપાર વધ્યો અને પ્રકૃતિવાદ (પ્રોટેસ્ટન્ટિઝમ)ની પાછળ વાણિજ્યવાદ (ઇન્ડસ્ટ્રિયાલિઝમ) આવી ગયો. ગમે તે દેશમાં જઈ ત્યાંનાં બગરો કબજે કરવાં એ ધર્મ છે એમ નક્કી થયું અને ‘લોભ’ મુક્ત થયો.

કામ અને લોભની ત્મિક કરવા જતાં સ્વપરભાવ વધવાનો જ અને તેથી રાગદ્વેષને સ્થાન મળવાનું જ. આથી પોતાના રાષ્ટ્રની ઉપાસના શરૂ થઈ અને પારકાનો દ્વેષ સ્વાભાવિક રીતે આવી પડ્યો. આમ રાષ્ટ્રવાદ (નેશનલિઝમ) થી ‘ક્રોધ’ મુક્ત થયો.

ધર્મનો ખ્યાલ હુમ થયા વગર, ઇશ્વરનો નાશ કર્યો વગર ક્રોધ અને લોભ દાવી ન શકે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે ‘મોહ’ની જરૂર પડી. આ દુનિયા બહાર કશું નથી, પારલૌકિક તત્ત્વ જેવું કશું નથી, ઇશ્વર તો એક પુરાણો વહેમ છે, એવો મત ધસવનાર નિરીશ્વરવાદ—જડવાદ (પોઝિટીવિઝમ અને મટીરિઅલિઝમ) આગળ આવ્યો, ‘મોહ’ મુક્ત થયો.

ઇશ્વર ગયા પછી પોતાની પાસે ઐશ્વર્ય લેનાર સામ્રાજ્યવાદ (ઇમ્પીરિઅલિઝમ) ‘મદને મુક્તિ આપી. મારી જાતિ એજ છે, અને જ આખી દુનિયા પર સત્ત્વ કરવાને લાયક છીએ એમ કહેલી મદોન્મત જાતિઓ સારી દુનિયાને હેરાન કરવા લાગી છે.

જ્યાં મદ માલ્યો છે ત્યાં મત્સર ઉભો ન થાય તો વિનાશયક્ પૂરું કેમ.

સાત્રાન્મવાદ પછી રંકવાદ (બ્રહ્મોલ્લેખ) આવી પહોંચ્યો.

ધર્મ કહેતો, ન્યાં સુધી એક બાંધને પેટપૂરતો રોટલો મળતો ન હોય ત્યાં સુધી આપણાથી રોટલી કે પુરી કેમ ખવાય ? પણ રંકવાદે દલીલ શરૂ કરી છે કે ન્યાં સુધી મને આખો રોટલો ખાવાને ન મળે ત્યાં સુધી ખીંચીને હું ચાની રોટલી કે પુરી ખાવા દઈ ? બસ 'મત્સર' મુક્ત થયો, અને પશ્ચિમને બંધનમુક્ત કરી-યુરોપીય સંસ્કૃતિ કૃતાર્થ થઈ ગઈ.

યુરોપીય સંસ્કૃતિ જાતે ખરાબ નથી. આપણાથી તે બિન્ન છે, પણ તે કંઈ મૂળે ખરાબ નથી. તેનો નાશ પણ થવાનો નથી. પણ આજે જરૂર તેની વિકૃતિ થઈ છે. તે વિકૃતિ સામાજિક દોષોમાં જ રહી નથી, પણ આદર્શમાં પણ પેસી ગઈ છે.

તે આદર્શને દષ્ટિ આગળ રાખી આપણે આપણી કેળવણી ચલાવીએ તો તેથી શું એવ સાધવાના હતા ?

— ભાવિયુગનું શિક્ષણ*

ભાંગલિક પ્રસંગે પ્રવચન કેળવવાનો જૂનો રિવાજ છે. પ્રવચનમાં જૂતકાળનો કોઈ પ્રસંગ લઈ એનું રહસ્ય બતાવવામાં આવે છે. પણ આજે હું બવિધ્યકાળની જ વાત કરીશ, કેમકે આજે ખોલવામાં આવેલું બાળમંદિર બવિધ્યકાળની સંસ્થા છે.

સામાન્ય લોકો બવિધ્યકાળને અસ્પષ્ટ, દુસ્વર્તી અને પડદા પાછળ ઢંકા-ચેલો માને છે, પણ એ વાત સાચી નથી. બવિધ્યકાળ વર્તમાનકાળમાં જ છૂપી રીતે વિચરે છે. વર્તમાનકાળમાં રહેતો છતાં તે વર્તમાનકાળના નિયમોથી બંધાયેલો નથી રહેતો. તેના પોતાના બવિધ્યના નિયમો જુદા જ હોય છે. તેને જ તે વફાદાર રહે છે. આજનાં બાળકો—આપણા બોળામાં રમતાં બાળકો બવિધ્યકાળનાં ચહેરીઓ છે. તેમને બવિધ્યકાળને અનુકૂળ કેળવણી આપવાનું આપણું કામ છે.

કેટલાક લોકો માને છે કે કેળવણી એટલે માનવજાતિની જૂતકાળની

• ભાવનગર હસિણામૃતિ નિઘાર્થીભવનના બાલમંદિરના પ્રવેશ મહોત્સવ પ્રસંગે કરેલું પ્રવચન

ક્રમાણીનો સંબંધ કરી તેનું બાધું બાળકને તૈયાર કરી આપવું તે. પણ એ બૂલ છે. ભૂતકાળનો સમય એ ઘણીવાર બોજાગ્રપ થઈ પડે છે. ભૂતકાળનો બોજો ઉપાડી જીવનયાત્રામાં પ્રયાણ કર્યા બાળકને કહેવું એ કઠ્ઠા ન જાણાય. ભૂતકાળનો અનુભવ ફેદી દેવાની બલામણુ હું નથી કરતો. ભૂતકાળથી જ વર્તમાનકાળ ઘડાય છે, તેનાથી જ ભવિષ્યકાળ નિહાળવાની દૃષ્ટિ મળે છે, એ સાચું છે, પણ તેટલા જ માટે ભૂતકાળે ભૂતની પેઠે ભવિષ્યના ખંખા ઉપર સવાર ન થવું જોઈએ. ભૂતકાળ ગમે તેટલો ડાંલો અને ટાસો હોય તોપણ તેનામાં ઘડપણનું અન્ધત્વ આવેલું હોય છે નાના બાળકનો હાથ જાલી ડોસાઓએ ચાલવું એ કુદરતી પ્રથા પ્રમાણે જીવનયાત્રાની આગેવાની બાળક ભવિષ્યકાળના હાથમાં જ હોવી જોઈએ.

ભવિષ્યકાળ વિશે આટલી શ્રદ્ધા જૂના લોકોએ હમેશા જતાવી નથી. તેથી જ મને કેટલીયે વાર લાગ્યું છે કે બહુ થયું કે આજ લગી લોકોને ત્રણથી છ વરમના કુમળા બાળકોને સગીન કેળવણી આપવાનું ન સમજ્યું; નહિ તો મોટી, લાકડી અને કવાચતની જૂની પદ્ધતિથી આપણી પેઢી ક્યારનીયે કચડાઈ ગઈ હોત.

ભવિષ્યની કેળવણી ભૂતકાળની કેળવણીથી તદ્દન નિગળી હોય છે. કેળવણીની પદ્ધતિનો વિકાસ તપાસીશું તો તેમાં આપણને એક સ્વાભાવિક વિકાસ નજરે પડે છે. મનુષ્ય સૌથી પહેલાં શરીરને જ ઝોળાયે છે અને શરીર મારફતે જ બહુ કામ લેવા માગે છે. છોકરાઓમાં અમરણશક્તિ નથી ખીલી, કરે શરીરદંડનો પ્રયોગ, છોકરો વ્યાકરણના નિયમ નથી સમજી શકતો, કહો એને ગોખી મ્હોડે કમ્બાનું, છોકરાની ખૂમ કામ કરવાની વૃત્તિ અને ચેતન્ય તોફાનમાં પરિણત થાય છે, કરે એણે ઉપરાસની સજા, આવો એક કાળનો દસ્તૂર હતો. શરીર મારફતે મન કેળવવાના પ્રયાસમાં જ આધ્યાત્મિક જગતમાં પ્રાણાયામની પ્રથા ઉદ્ભવી છે. થાસ રોકી મન શેકવાની તે એક યુક્તિ છે. દેહદંડન એ આજ યુગનો એક ઈલાજ છે. આ પદ્ધતિને આપણે 'સારીરિક યુગ' કહી શકીએ.

પછી 'બુદ્ધિયુગ' અવતર્યો. 'બુદ્ધિયુગ'માં તર્ક ઉપરનો વિશ્વાસ અમર્યોદ હતો. ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે થયેલા વિખ્યાત સવાદો નોંધાયેલા હજી પણ જડે છે. બુદ્ધિને શ્દાત ક્યાંથી સર્વસ્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે વખતે મનાતું, તેથી જ સભા જીતવી એ કેળવણીનો અન્તિમ આદર્શ રહેતો. એ જ યુગમાં ધોળે દહાડે મશાલો સળગાવી મધુની પેંડે વિજ્યાદાક્ષી પડિતો દેશમાં ફરતા હશે.

પણ આખરે તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે એમ માણસે જોયું. માણસનું રહસ્ય તેના મગજમાં નથી પણ હૃદયમાં રહેલું છે, રાજધાની કલકત્તામાં નથી પણ દિલ્હીમાં છે એમ લોકોએ જોયું અને હૃદયનો યુગ શરૂ થયો. એ યુગમાં

સગ્ગેન અને દાતા કેળવણીમાં દાખલ થયા તરફથી અને વિધિએ ને મહત્ત્વ મળ્યું હૃદય માંડતે જ કેળવણી અપાય એ તરફ માથે ગુરુમહિન અને ગુરુકોપાસના આવી ગઈ

ત્યાં-પગીનો યુગ તે આત્મયુગ માનવગતિ આ આત્મયુગમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી કરી ગઈ છે આત્માનો પ્રભાવ છે સ્વનિર્મલતા, નિર્ભયતા, તેજસ્વિતા અને ન્યયસ્થિત આત્માનો પ્રભાવ છે નિર્ભયતા અને પ્રમત્તતા. આ વૃત્તિઓ મારફત જે કેળવણી અપાય છે તે આત્મિક કેળવણી કહેવાય. બે ગણણથી જ જે આવી કેળવણી અપાય તો બાળકને માટે તે નાગપ્રદ નીવડ્યા વગર ને નહિ

આત્મિક કેળવણીમાં હિન્દુધર્મે સ્થાન ન હોય, ત્યાં તો માર્તિક સંસ્કાર જ હોય. આત્મિક કેળવણીમાં ખીક કે લાનથી જાગૃત કરી કામ લેવાનું નથી હોતું, પણ ચિંતનમાં જે સ્વાભાવિક ઉત્પાદિત હોય છે તે મારફતે જ કામ લેવામાં આવે છે આત્મિક કેળવણીની અદ્ય કાર્યોગ પ્રધાન ગહેગે, ગતા એની માથે ધ્યાનયોગ અને ભક્તિયોગ પરિપૂર્ણ મગેના હશે હુકમમાં કહીયે તો આત્મિક કેળવણી એટલે કર્મ ભક્તિ, ધ્યાન અને જ્ઞાનનું અપૂર્ણ આયણ છે

વીરયુગમાં કલકલતિ કેળવણી એ પણ કેળવણીનો એક આદર્શ ગેતો. આત્મિક કેળવણીમાં આત્માની સ્વાભાવિક નિર્ભયતા અને તેજસ્વિતા ઉપર જ બાર મુખ્ય છે આવી કેળવણી મારફતે જ આત્મિક યુગનું, આદર્શ આત્મિક સ્વગત્યનું આવાહન થઈ રહે આત્મિક કેળવણી જેમને મળી છે એવા બાળકો જ અહિંસાત્મક સ્વગત્ય વિશે સંપૂર્ણ ચર્ચા બતાવી શકે

પ્રેમ, પાવિત્ર્ય અને ધીરજ એ આત્મિક કેળવણીના પામારૂપ છે એવું શિક્ષણ શારીરિક સજ્જ મારફતે અપાય નહિ, તર્કનિર્મલની જગમાં વિચાર્યો પાગલ કરીને અપાય નહિ, જાતજાતના નિષેધવિધાનોથી ખીલવાય નહિ ગુરુ જ્ઞાન અનુકૂળ વાતાવરણ ઉભું કરે, પોતાની શુદ્ધ વૃત્તિથી શુભ સંસ્કારો અને સિન્ધુક પો વાતાવરણમાં રેડ્યા કરે અને છાંકગ એને સ્વયસ્ફુર્તિથી સ્વેચ્છાથી તે ગ્રહણ કરના દે ગુરુસ્તુ સૌંદર્યવાન શિષ્યા સહિષ્ણુસહચર એ ખીજમન્વનો અર્થ હવે નાપણે બરાબર સમજીએ છીએ

આનો અર્થ એ નથી કે ગુરુ વગર કેળવણી આપી શકાય આજે દેશમાં અસંખ્ય ગરીબ બાળકો—લગભગ આખો દેશ કેળવણી વગર પડેલો છે તે સ્થિતિને ઓછ કુદરતી કેળવણી નથી કહેવું કૂર કુદરતમાં આત્મ વિકાસની ગોળવણી નથી ગુરુ પોતાની હસ્તીથી સાક્ષીરૂપ રહીને જ આત્માને

સ્વાભાવિક વાતાવરણ મેળવી આવે છે, અને આત્મા જગત યતાં સ્વયં-વિકાસનો આરંભ થાય છે.

જેમ રાજકારણમાં તેમજ ડેંગવણીમાં પણ આત્મનિર્ણય અથવા સ્વયંવિકાસનો આદર્શ દાખલ થવો જોઈએ. આજે દુનિયામાં જે આદર્શ વચ્ચે ઝગડો ચાલે છે. એક આદર્શ સામ્રાજ્યનો અને બીજો સ્વરાજ્યનો. સામ્રાજ્યનો આદર્શ બહુ તન્ત્ર એકના જ હાથમાં હાવવા માગે છે. એક હુકમ કરે અને બધા તે ઉઠાવે, એકનો દોર બધે ચાલે, એ સામ્રાજ્યનો આદર્શ છે. રાવણે તે જ આદર્શનો અખતાર કરી જોયો હતો. ડેંગવણીમાં પણ એક વિશ્વવ્યાપી ડેંગવણી ખાતું ઉઠું કરી સર્વત્ર એક જ છાપના શિક્ષિત લોક પેદા કરવા એ આદર્શને સામ્રાજ્યનો આદર્શ કહી શકાય. સ્વરાજ્યનો આદર્શ આથી જુદો છે. આત્મા એક જ છે અને તે પરમાત્માનો અંશ છે માટે ડેંગવણીનું રહસ્ય સર્વત્ર એક જ હોય, પણ તે આત્મા દરેકમાં સ્ફુરતો હોવાથી દરેકને સ્વતન્ત્ર રીતે પોતાનો વિકાસ સાધી લેવાની છટ રાખવી એ સ્વરાજ્યનો આદર્શ છે.

સાચી વસ્તુ એ છે કે આપણે ભવિષ્યના શિક્ષકને હજી જરાબર સમજ્યા નથી. ભવિષ્યનો શિક્ષક એ જૂનો મહેતો નથી. તે પ્રજાનો ગુરુ છે. આજનું રાજ્યપ્રકરણ અને સમાજનું નેતૃત્વ બંને ગમે તે વર્ગના હાથમાં હો, પણ ભવિષ્યમાં બાળકોની મનોરચના ધનનાર અધ્યાપક જ સમાજનો નેતા અને રાજકારી આગેવાન થશે, કેમકે ભવિષ્યનો અધ્યાપક જેમ માનસશાસ્ત્રી તેમ જ સમાજશાસ્ત્રી પણ હશે. સમાજના દરેક અંગ અને પ્રત્યંગ પ્રત્યે તેની ચાન-પૂર્ણ સહાનુભૂતિ હશે અને પ્રાચીન કાળના દીર્ઘદ્રષ્ટિ બ્રાહ્મણો જે સ્થાન સમાજમાં ભોગવતા તે જ સ્થાન ભવિષ્યના અધ્યાપકો અને તેમની શિક્ષણ-સંસ્થાઓ ભોગવશે. સાચો બ્રાહ્મણ રાજના શાસનથી પણ પર રહે છે. તે જ પ્રમાણે શિક્ષણસંસ્થાઓ પણ સ્વતન્ત્ર રહેવી જોઈએ. બ્રાહ્મણને દાન કરી નમસ્કાર કરવાની પ્રથા છે, તેમ જ આજે પણ ધનવાન લોકોએ શિક્ષણસંસ્થાઓને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક મદદ કરવી જોઈએ અને ધનનો સંઘવ્ય કરવાની પોતાને તક આપવા માટે હમેશાં અધ્યાપકવર્ગના નાણી રહેવું જોઈએ. અધ્યાપકો જેટલે દરજ્જે સમાજનો વિશ્વાસ ભોગવશે અને સમાજ તેમને જેટલી સ્વતન્ત્રતા આપશે તેટલે દરજ્જે જ તેઓ અને તેમની ડેંગવણી પ્રાણવાન થશે. અશ્રદ્ધાથી અધ્યાપકો ઉપર દોર ચલાવવા જશો તો તેમની ડેંગવણી નિષ્પ્રાણ થશે.

પ્રકીર્ણ વિચારો

કામ પશુ સંસ્થા ગમે તેવા સારા માણસોના હાથમાં હોય તો પણ ઉત્સાહથી અને ઝપાટાગેર કામ કરતાં તેમાં એકાંગીપણું આવે એ અપરિહાર્ય છે. પૂર્ણત્વના આમંદમાં જ અપૂર્ણતા પેસી જાય છે. "તમારા હોદ્દાઓ તમારું શિક્ષણ લઇને શું કરશે ? એ વિશે તમારું શું ધારણું છે ?" એવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવો સામાન્ય શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓના યાદગારોને બધે બારે પડે છે. વર્ણ-વ્યવસ્થા જીવંત હતી ત્યારે આવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો ન હતો. આજીવિકા, સમાજ-સેવા અને આત્મસાધનાના માર્ગ પરંપરાગત અને નિશ્ચિત હતા. આજે બધે અનવસ્થા છે, એનું સ્ફેજ પ્રતિબિંબ આપણા વિચારોમાં અને આપણાં કાર્યોમાં પડે તો નવાઈ નથી. પશુ કામમાં યજ્ઞ મેળવવા માટે દરેક સંસ્થાનાં જીવન-સૂત્ર અને જીવનસ્મૃતિ નાકી થયાં જ નોંધાયે. આ બંને જેને માન્ય હોય તેઓ જ સંસ્થાનો લાભ સર્જી શકે. નહિ તો પાદરી બોલે ॥ લોકો બાઈબલનો સ્વીકાર કરે તે માટે, અને લોકો સાંભળે છે મુન્દર અગ્નિજીનું યવજ્ઞ કરવા મળે છે એટલા માટે, એના જેવું ચક્ર જાય.

વિદ્યાર્થીઓમાં યુવાવસ્થામાં સ્વાભાવિકપણે મનોરાજ્ય કરવાની અને શુદ્ધ ઉચ્ચ મહત્વાકાંક્ષાઓ રચવાની વૃત્તિ હોય છે. વિદ્વાન, દેશસેવક, ધર્મ-નિષ્ઠ અને સ્વાર્થત્યાગી અધ્યાપકોના સંવાસમાં આ વૃત્તિ પ્રબલિત થવી જોઈએ.

૪૬

શિક્ષકોમાં સ્વાભાવિકતા આવે એ ઇંછ છે; પ્રસન્નતા આવે તો વધારે ઇંછ. શિક્ષકોએ પોતાના વર્તન અને વાણીથી વિદ્યાર્થીઓ પર અસર થાય, એનો વ્યક્ત કે અવ્યક્ત પ્રયત્ન ન કરતા પોતાનાં વાણી અને વર્તનનું પરિણામ વિદ્યાર્થીઓ પર સ્ફેજ થાય જ એમ કશું જોઈએ. આવો પ્રયત્ન દેખાઈ તો ન જ આવવો જોઈએ યુવાન શિક્ષકોમાં શીખવતી વખતે જાણે તેઓ પોતા જ એક દિવ્યમાથી પસાર થઈ રહ્યા હોય એવી છાયા દેખાવી ન જોઈએ. આચાર્ય અને અધ્યાપકોના પરસ્પરના વર્તન પરથી છોદરાઓને એમ ન બાસવું જોઈએ કે આચાર્ય અધ્યાપકો પાસેથી કામનો હિસાબ માગે છે, દેખરેખને અભાવે શિક્ષકો મળેલા સ્વાતન્ત્ર્યનો દુરુપયોગ કરે ॥ એ અને માન્ય છે, પણ દેખરેખ બહાર જણાઈ આવતા સારામાં સારું શિક્ષણ પણ પરિણામની દૃષ્ટિથી વાઝીઉં રહે છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

બહોળું સામાન્ય જ્ઞાન ન હોય તો ઈન્છા હોવા છતાં અધ્યાપક કોઈ પણ પદ્ધતિનો અખતરો ન જ કરી શકે. બની શકે તો આચાર્ય બધા છોદરાઓને બેગા કરીને રાજ યોડું યોડું જ્ઞાન આપવું અને એ વખતે બધા અધ્યાપકો હાજર રહે એવી પ્રથા પાડવી, કે જેથી અધ્યાપકોમાં વિદ્યાર્થી-

પણનો આરોપ ક્યાં વગર તેમને શીખવી શકાય અને કેવી રીતે શીખવવું તેનો પદાર્થપાઠ આપ્યા જેવું થાય. વિદ્યાર્થીઓને તો એનાથી પ્રત્યક્ષ લાભ છે ન.

શિક્ષકોની પસંદગી કરવામાં યુવાન શિક્ષકોનું ચારિત્ર્ય ઠરેલ અને વિશ્વાસપાત્ર હોવું નથી એટલા ગટિ. ઘરડા શિક્ષકોને પસંદ કરવાની બૂલ કદી કરવી નહિ. ઘરડાઓમાં ગંભીર અને સુધરવાની શક્તિ ઓછાં હોય છે એવો સાંવત્રિક અનુભવ છે; જોકે કેટલાક ઘરડા શિક્ષકો બહુ જ ગંભીર હોય છે.

ગૃહપતિનું કામ બહુ અઘરું છે. માતાનો પ્રેમ અને પિતાની દડકાઈ તેમજ મિત્રનું દિલદારપણું જેની અંદર હોય તે જ ગૃહપતિ થવાને લાયક છે. નહિ તો કામ બગડે, એટલું જ નહિ પણ ગૃહપતિનું પોતાનું જીવન પણ દુઃખી થઈ જાય કોઈ પણ ગૃહપતિ આંખ મીચીને અમુક એક નિયમ પ્રમાણે ચાલી ન શકે, એટલે પોતાની સ્વતંત્ર શુદ્ધિથી યોગ્ય નિશ્ચય ન કરી શકે એવો ગૃહપતિ છોકરાઓને જીવન વિષે ખોટો ખ્યાલ આપે. સ્વચ્છતા, શક્તિ અને ઉત્સાહ ખીજામાં જાગૃત ન કરી શકે એવા ગૃહપતિઓ ન રાખવા જોઈએ.

મુખ્ય ગૃહપતિ એ કુલપતિ છે. છોકરાઓના જીવનનાં આદર્શ અને દિશા નક્કી કરવામાં કુલપતિનો ફાળો મોટો છે, અને તેથી તેમની જવાબદારી પણ તેટલી જ મોટી છે. છોકરાઓ પ્રાણુવાન ન થાય તો તેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો ગણાય. ધર્મના ઉચ્ચ આદર્શથી સમાજ જ્યાં ખસતો હોય ત્યાં સમાજને અને વ્યક્તિઓને ધિક્કારતાં પણ અવકાશ નહિ. મને લાગે છે કે કુલપતિને સંસ્થા સિવાયનું જ્ઞાનગી જીવન હોઈ જ ન શકે.

મંસ્થાની આજની મુખ્ય જરૂરીયાત તો શિક્ષકનિવાસ છે. મંસ્થાનું પ્રત્યક્ષ કામ ચલાવનાર બધી વ્યક્તિઓ અને તેમનાં કુટુંબો મંસ્થાના વાતાવરણમાં રહે એ અગત્યનું છે. તેમ થાય તો જ નવા આવનારાઓને મંસ્થાના ઉદ્દેશનો ચેપ લાગે અને આજીવન સભ્યો વધારે મળે. શિક્ષણ દ્વારા સમાજની ઉન્નતિ કરવી હોય તો સ્ત્રીઓ ઉપર પણ શુભ સંસ્કારની અસર થવી જોઈએ. અને સ્ત્રીઓને સંસ્થાના વાતાવરણમાં મુકવી એના કરતાં સ્ત્રી-શિક્ષણનો ખીજો વધારે સારો માર્ગ હું જોઈ શકતો નથી.

‘આપણા’ સ્વચ્છતાના આદર્શમાં કાન્તિ દેવાની જરૂર છે. જે વસ્તુ સડી ગયેલી હોય તેને તરત જ દાટી દેવી જોઈએ. આપણા સમાજમાં આગળથી જન ઉચ્ચ સ્વાભિમાન નથી એનું કાંઈ આપણે સ્વચ્છતાનો આદર્શ હવે છે એ છે. આપણા કૃતા આપણા નોકરો ઓછા સ્વચ્છ એ સદન દેવામાં ચૂનટો તો છે જ, પણ મામાજિદ પાપ પણ છે એમ હું માનું છું. અમારો આદર્શ એ છે કે પાપખાનાં અને ગમેતું સરખા સ્વચ્છ હોવાં જોઈએ. બીજા નોકરો સ્વચ્છ ગમેતો તો ગમેદવાઓ પણ સ્વચ્છના તમજતા થશે.

૨૯

બેઠી ગમોનું વ્યસન છોડગએનો લગાડવાનો પ્રયત્ન મને મિલકુલ ગમતો નથી. ગમતોમાં ન્યાયાધીશના નિદાસ વિશે અમનોત્તાપ સંખે પણ બનાવનો નહિ એ રૂપિ વધારે કેળવવી જોઈએ.

૩૦

પુસ્તકાલય માટે ‘ગૃન્દમ’ ના પુસ્તકો જોડવા વધારે ગંભીર શકાય તેટલું સાફ. એ પુસ્તકોની વપરાશથી છોડગએની જિજ્ઞાસા અને ધ્યાનશક્તિ એકદમ વધે છે એવો મારો અનુભવ છે. છાપાઓમાં મદત્વની ખમરો આવે તેની પૂર્વપીઠિકા દેવાનું અને સામાન્ય દેશચિતિનું છોડગએને ભાન કરાવવાનું કામ જો કોઈ શિક્ષક માથે લે તો તેને હું છોડગએનો સાગમાં સારો મદદગાર અને ઉપકારક ગણું.

૩૧

સ્વમાણના આદર્શને સ્વધર્મનિષ્ઠ અથવા સ્વચ્છનિષ્ઠ કૃતા ગતિમાર પણ ઉતરતો ન જાયો જોઈએ. આ આદર્શની કમોડીએ ચડે એનું ચુગતી નું અધ્યયન આજે આવતું નથી લોકવાર્તાનો સમય અને તેના પુનઃકાળ એકલે સિદ્ધાંતમાં લોકવાર્તાનો ઉપયોગ એટલું જ માન કરાઈ આવે છે તે બાજે મણાય, અને તે માટે જોઈએ ધન્યવાદ આપીએ એટલો ઓછો છે. સરકૃત ગીખવવામાં આપણે નવા વાક્યો તૈયાર કરીએ એના કૃતા બનતા ચુકી પ્રાસાદિક ગ્રન્થોમાંથી ચુકી કાઢેલા ફકરાઓ અથવા નોકખરો વાપરીએ એ વધારે કપ છે સંસ્કૃતિનું અધ્યયન કૃતા સંસ્કૃત પામે શિષ્યમાનથી જાણ જોઈએ. આજે અગ્રેજી ગીખતા અગ્રેજી બાપા અને અગ્રેજી ગ્રન્થકારો તરફ આપણે પ્રામાણ્યશુદ્ધિ જોઈએ છીએ, અને સરકૃત પ્રત્યે તો કોઈ ગગસીઓ આંખના સવૂકા સાબળતો હોય એવો ભાવ ગંભીરે છીએ. આથી તો આત્મ ધાત જ થયો.

૩૨

ચુગતમાં—વિગે દાગીયાવાડમાં હિન્દી બાપા દાખલ કરી બહુ સટેલી

અને ધર્મશિક્ષણ જુના ન જ પાડી સમાય ધર્મશિક્ષણ વગર નીતિશિક્ષણ
 બે નિ ની નીતિનું છે જતા સામાન્ય વહેવારમાં દેખાતા નીતિ અથવા
 સદાચાર કરતા ધર્મની ભાવના ઉઠી છે અને ધર્મનો આર્થ જિન્ય છે ને
 બૂંધવું ન નેહી જીવનનું મહત્ત્વ જોયો સમજ્યા હોય જેમણે જ ધાર્મિક
 શિક્ષણ આપનારો પ્રયાસ કર્યો ધર્મશિક્ષણ (ધર્મશાસ્ત્રશિક્ષણ)
 જેની અદ્ય ન હોય તેણે તો ધર્મશિક્ષણ આપનારી સાર ના જ પાડવી
 જોઈએ મિતભિન ધર્મોનું નિર્ગમણ કરીને ધર્મશિક્ષણ આપવું હોય તો બધા
 ધર્મોના સુતમ સાધારણ બાળ્ય અથવા દલભાજક કાઠીયે તે આને નહિ. બધા
 મનમતાતરો ઉપનન ધાર્મિકતા નામની મદામૂલક એક ઉચ્ચ વૃત્તિ હોય છે,
 અને તે બિનભિન પગિયિનિમા બિનભિન રૂપે પ્રગટ થાય છે માન માયુસમા
 સકુચિનતા મેહલી છે તેથી તેના આધાર બદલાય છે એ તત્ત્વ વિદ્યાર્થીઓના
 હૃદયમાં (મનમાં નહિ) નસી જાય તો ધાર્મિકતાનું કાર ખુલી જાય

અગ્રેજી આપણો અન્યજ વિષય છે એના વગર આપણુ માથે નહિ
 એની સ્થિતિ થઈ પડી છે એનો કપ કર્યો એમાં આપણો અધ પાત છે
 એ વિષયને માથા પર મુક્યો એમાં પણ અધ પાત છે મારી દહ
 માન્યતા છે કે બધા છોકરાઓએ અગ્રેજી બજવું એ યોગ્ય નથી
 અગ્રેજી ધણા ડામગઓનો પ્રાપ્તિ પાઠ જાય છે અને કૌટુંબિક જીવનનો નાશ
 કરે છે, પિતાપુત્ર વચ્ચે અન્તગમ્ય હોય કરે છે અને સામાજિક સંબંધને
 ઊત્તરિન કરી નાખે છે આના બદલામાં અગ્રેજીથી જે સદૃશ્યો મેળવી
 શકાય તે અગ્રેજીની બાર પદર વગસની ઉપાસના પછી આપણામાં અસલની
 કોઈ સદૃશ્યિ હોય તો જ મળી રહે પણ લાભ અને નુકસાનની જુનના
 કરતા વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ અગ્રેજી ન જ શીખે તો સાર એના નિર્ણય
 પર આવવું પડે છે બેશક અગ્રેજીમાં આધુનિકતા તો છે જ દુનિયાની માહિતી તેમાં
 બરેલી છે, સુવિચારો પણ છે પણ અત્યાર સુધી અગ્રેજી ભરોના લોકો
 નિમ્મહગમ ન થઈ ગયા હોત તો અગ્રેજીમાં રહેલું એ બધું જ્ઞાન ક્યારેનું
 માતૃભાષામાં આવ્યું હોત પણ જ્યાં સુધી બધાને અગ્રેજી શીખનારો મોહ
 હોય ત્યાં સુધી અગ્રેજીમાંથી માખણ કાઢીને માતૃભાષાને અર્પણ કરવાની
 તકલીફ કોણ લે ? માટે મારી બનામણ છે કે અગ્રેજી એ વિષય ફરજિયાત
 તો ન જ મળવો, અને ફરજિયાત મળ્યો હોય તોપણ અમુક વિદ્યાર્થીઓએ
 અગ્રેજી શીખવું કે નહિ તેના નિર્ણય વિદ્યાર્થીઓની રચિ તથા ચાલકોની
 મુનસરી ઉપર રાખવો સાથે સાથે જોયો અગ્રેજી બજવું નથી તેઓની
 પ્રતિક્ષા ઓછી ન ગણાય તે માટે અત્યંત કળજી રાખવી મારે તો સિદ્ધાન્ત

છે કે માતૃભાષા એ શિક્ષણક્ષેત્રમાં એક ચાળણી છે. જે વસ્તુ માતૃભાષા દ્વારા ન આપી શકાય તે બીજા રૂપમાં સમાજ હજી મેળવી શકે ન શકે સમાજને તે વસ્તુ આપી ન હોય તો તે માતૃભાષાની ચાળણીમાંથી પસાર થાય એવું રૂપ તેને આપી અથવા તે વસ્તુને ગ્રહણ કરી શકે એટલી માતૃભાષાની પહેલી ઉન્નતિ કરી પછી આપવી જોઈએ. એ ચાળણી પહેલેથી આપણે વાપરી હતી તો ગયા મો વર્ષમાં દેશનો જે અધ પાત થયો છે તે ન જ યાત.

સહશિક્ષણ

છોકરીઓ અને છોકરીઓ માથે બણે કે નહિ એ સવાલ બહુ જ મહત્વનો છે. આ વિષય આપણને જેમ ગંભીર લાગે છે તેમ યુરોપીઅને લોકોને પણ ગંભીર લાગે છે. સહશિક્ષણના હિમાયતી અને પ્રત્યક્ષશિક્ષણ ના હિમાયતી બંનેનો દેશ સામાજિક નીતિ મુદ્દે એ જ છે બહુ પ્રાચીન કાળથી આ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા થઈ છે, એટલું જ નહિ પણ એ બાબતમાં અનેક પ્રયોગો પણ થયેલા છે કુટુંબબંધાણના અને સમાજ-બંધારણના આજે આપણે જે નિયમો જોઈએ છીએ તે કાંઈ આકસ્મિક રીતે બનેલા નથી અથવા કોઈ એક રાજા કે મહારાજાના હુકમથી અમલમાં આવેલા નથી, પણ તે નિયમોની પાછળ અનેક જમાનાના અનુભવ અને વિચાર રહેલા છે સમાજ ખીણ અનેક બાબતોમાં વૈદગ્ધીન અથવા ગાફેલ રહી શકે છે—ગદે છે, પણ સામાજિક જિવાલોની બાબતમાં સમાજ હમેશા જાગૃત રહે છે. અને તેથી આજના જિવાલોની પાછળ અનેક જમાનાના અસંખ્ય લોકોની સંમતિનું બળ મળેલું છે. અનેક રાજાઓને માન કરનાર વૈદ્યની જેમ પ્રતિજ્ઞ બધાય છે તેમ અનેક પ્રસંગોમાંથી સમાજને બચાવી જે સામાજિક અને કૌટુંબિક બંધારણો સમજાવી નીકા આજની ધડી મુઠી સહીમલામત ગળી ગયા છે તેને આપણે એમ મનેજમાં દાવાવી દઈ નથી શકતા. સારે સાથે એ પણ તેટલું જ ખરૂં છે કે આજની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને, દરેક જિવાલ પાછળ મૂકેલું તત્ત્વ જાણીને કોઈ પણ રિવાજ ગંભીર કે બદલવો તે જાગૃત મહિત જ નહીં દેવું એ આપણી યજ્ઞ છે

વિદ્યાધ્યયનકાળમાં બ્રહ્મચારીઓ બીનું તો શુ પાન લાકડાની પૂતળાનું પણ દર્શન ન કરવું એવો એક માત્ર છે આમા પત્ર વાળા દેવે છે, ‘આવું પુગ્ગ-બહુચર્ચ શા કામન કે હલદ’. છોકરા અને છોકરીઓ સાથે બળે તે

જા અદ્યયનનું પાલન હીક થઈ શકે. શ્રીના સહવાસથી માનુસ સૌમ્ય બને છે, સયમી બને છે અને તેથી પવિત્ર ગ્રંથી શકે છે. અદ્યયન નિગ્રહથી નહિ પણ પ્રેમથી પોષાવું જોઈએ.' એ વિશે અખનગઓ પણ ઘણા થયેલા છે. પડદાનો ગિનાજ એ એક અખતગ છે. શ્રીઓ પાપ ન કરે એટલા માટે તેમને અંત પુરુષા પૂરી ગમવામાં આવે છે એમ યૂરોપીઅન લોકો આપણે વિશે માને છે. તેમની આ માન્યતા બૂલભરેલી અને જાંગલી છે. જેમ સુન્દર સુવાસિત અને કામળ ફલનુ આપણે ન્દાણુ દરીયે છીએ તેમ શ્રીઓનું પમ્પુ છે, અખનગની આમરનુ ન્દાણુ કરવાના ઉદ્દેશથી અંત પુરુ અથવા પડદો સમાજમાં દાખલ થયો હોવો જોઈએ. બાદલાટો અને રાવગણાઓ વિશે યૂરોપી કલ્પના વખતે ખરી દસે તેના વિચારમાં આપણે અહીં ઉતરવાના નથી.

પ્રાચીન કાળમાં પશ્ચિમ મહાસાગરમાં જે મોટા હતા. એકમા બેનઓ રહેતા અને બીજામાં પુત્રો રહેતા છોકરો નાનો દોષ ત્યાં સુધી મા તાથે રહેતો, પણ રહેજા મોટો થયો કે તેને પુત્ર-હ્રીપમાં મોકલી દેવામાં આવતો પુત્રો વસત અને શ્રીમ ઋતુમાં શ્રી-હ્રીપમાં જઈને રહેતા આવો પણ એક વિચિત્ર પ્રયોગ દુનિયાએ કરી જોયેલો છે

આઈન લોકોનો ગિનાજ જાણ નવો છે એ સ્થિતિ જોઈને યૂરોપમાં તેમજ અમેરિકામાં સહશિક્ષણનો વાયુ વાય છે યૂરોપમાં સંન્યાસીઓએ પણ ઓગળા અખતગ કરેલા નથી સંન્યાસી અને સંન્યાસિનીઓએ સાથે રહેલુ એવો પણ નિયમ કરી જોયો સંન્યાસી-મ' જુદો અને સંન્યાસિની-મક જુદો એમ પણ કરી જોયું.

સહશિક્ષણની કલ્પના આવે તો આપણે યૂરોપીઅન લોકો પાસેથી લીધી છે. પ્રાચીન કાળમાં એ કલ્પના આપણે ત્યાં ન હતી એમ નથી ઉત્તરમાં ચિત્રમાં એક નિદર્શિની કહે છે, 'હું અત્યાં સુધી વાસ્તીકિ પાસે બહુતી હતી, પણ હમણા ત્યાં અદ્ભુત પ્રશ્નમેધા વાળા જે છોકરો આવ્યા છે તેમની સાથે બહુતા હું પાઠગ પડી ગઈ હું નાથ રાખી રાકતી નથી માટે વાસ્તીકિ નું મદાનિદાવય છોડી હું બીજી મહાવિગ્રાલય ખોલુ છું' કથ અને દેવતાની માથે જ બચુના અને માથે જ રેતા મનુષ્યતિ વગેરે ગ્રંથોમાં જે નિયમો છે તે ઉપથી પણ જણાય છે કે તે વખતમાં સહશિક્ષણની પ્રથા હતી ગાર્ગી વાયસ્ની અથવા આર્યો મંત્રેથી જેની બ્રહ્મવાદિનીઓ સહશિક્ષણના વાતાવરણમાં જ ઉત્પન્ન થઈ હોવી જોઈએ એથી જાણે પ્રયોગ સધ્યર્થગતો છે. દગ્ધ ગત્યે તેને છેતર્યો ત્યાં સુધી તેણે સ્ત્રીનું મ્હોડુ પણ જોયું ન હતું

પૃથ્વીશિક્ષણનું પરિણામ સાદુ આવે તો દેવોના મેનાપનિ કુમાં દાર્તિક

સ્વામી જેવો ત્રીર પુત્ર નિર્માણ થશે, નહિ તો તપશ્ચર્ય જેવો જેવક પેદા થશે એ પુરાણકારો બહુ મુદ્દર રીતે બતાવી ગયા છે. જૂના કાળનો અનુભવ આવેો વિવિધ છે, પણ સામાન્ય સમાજે હું કરું બોધમે એ વિંગે પૌરાણિક કથાઓ પરથી આપણે દંષ્ટ નિયમ ધડી ન રાખીએ. દરેક સમાજમાં કેટલાક ગુણો વિશે ખાસ આગ્રહ હોય છે. દરેક સમાજ સર્વ સદગુણો તો જરૂર કેળવવા માગે, પણ દરેક સમાજની વિશેષતા તો ખીજ ગુણોને ભોગે પણ અમુક ગુણ ખાસ કરીને કેળવવામાં રહેલી છે. આપણે બાકી બધું જતું હોય તો બને જાન્ય પણ પવિત્રતા ન જાન્ય એમ કહેનારા છીએ. બાકી બધું બને જાન્ય પણ સ્વતન્ત્રતા ન જાન્ય એમ કહેનારા ખીજ છે. સાચું જોતાં સ્વતન્ત્રતા અને પવિત્રતા સરખાં હા છે—એક જ છે. પણ જેમ એક જ હીરા વીંટી ઉપર બેસાડવાની આપણી પદ્ધતિ અને બર્મા લોકોની પદ્ધતિ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય છે તેમ એક જ તત્ત્વના કયા પાસા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું એમા મતભેદ રહે છે.

પ્રાચીન કાળથી પાવિત્ર્ય ઉપર આપણે વધારે ભાર મુક્યો છે. તેની અંદર જ આર્ચનતિનો (આપણો) પ્રાણ રહેલો છે. આપણું સામાજિક પાવિત્ર્ય એ હજારો જમાનાની તપશ્ચર્યનું ફળ છે. તે બોધ એસીયું તો તે પાણું મેળવતાં ફરીથી હજારો વર્ષની તપશ્ચર્યા કરવી પડવાની એ ધ્યાનમાં રાખીને જે અખતરાઓ કરવા હોય તે કરીએ. જે તત્ત્વનું આપણને સંપૂર્ણ દર્શન થયું હોય તેનો આપણે સુરક્ષિતપણે અમલ કરી રાખીએ.

સ્વતન્ત્રતા એ ઇશ્વરનો ગુણ છે. Right wrongs no man એ કાયદાના તત્ત્વ પ્રમાણે Liberty wrongs no society એમ કહી શકાય. ન હિ કલ્યાણકૃત્કલિદ્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ એ જેટલું સત્ય છે તેટલું જ સ્વાતન્ત્ર્યમાં અધઃપાત નથી એ સત્ય છે. છતાં એ સ્વાતન્ત્ર્યતત્ત્વનું સંપૂર્ણ દર્શન ન થવાથી સ્વચ્છન્દને આપણે સ્વાતન્ત્ર્ય માની એસીએ એવો ભય રહે છે. અર્થાત્ ધર્મમિતિ મત્યતે જેવી આપણી સ્થિતિ થઈ જાય. આપણા સમાજને પાવિત્ર્યનું દર્શન જેટલું થયું છે તેટલું સ્વાતન્ત્ર્યનું નથી થયું, એટલા માટે પાવિત્ર્યને બોગે સ્વતન્ત્રતાને નામે આપણે કાઈ અખતરો ન કરીએ.

મનુષ્યમાત્ર સખલનસ્વીય છે. ખીનઅનુભવી તરુણ સખલનરૂપ જ હોય છે એમ કહીએ તો તેમા અછી અતિશયોક્તિ નથી. એટલા માટે જુવાનીની ચડતી દલામા છોકરાઓ અને છોકરીઓને યોગ્ય સલાહ આપનાર માણસની જરૂર છે. અરસપરસ નિર્હેતુક પ્રેમ અને અદબ શ્રદ્ધાના વાતાવરણમાં મોટેરાં છોકરાછોકરીઓ પર દેખરેખ રાખે તો જ દેખરેખનાં શુભ પરિણામ આવી શકે. એવું વાનાવરણ કુદરતી રીતે કુટુંબવ્યવસ્થામાં રહે છે અને તેથી જ એક

કુટુંબની અંદર છોકરાછોકરીઓ સહીસલામત એકઠાં રહી શકે છે. ચોક્કસ નિયમ ધડયા વગર, દરેક વસ્તુ ઉપર તર્કવિતર્ક ક્યાં વગર, ધણીવાર કંઈ પણ કારણ આપ્યા વગર માળાપ છોકરાઓ અને છોકરીઓનું નિયમન કરી શકે છે. એ સ્થિતિ ગમે તે માણસ—ગમે તે ચારિત્ર્યવાન માણસ પણ રહેજે બોગવી ન શકે. એટલા માટે ગમે તે સ્થિતિમાં સહશિક્ષણ ન જ ચાલે.

હિન્દુ સમાજની બીજી એક ખૂબી ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. શૌર્ય દરેક જણમાં હોવું જોઈએ, પણ તેમાંયે શૌર્યનું ખાસ રક્ષણ દરવાનું જોખમ હિન્દુ સમાજે ક્ષત્રિય ઉપર નાખેલું છે. ધર્મ બધાને માટે છે, પણ તેમાંયે બ્રાહ્મણ એ ખાસ અને ફક્ત ધર્મને માટે જ કલ્પન થયો છે એમ ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે. તે જ પ્રમાણે ચારિત્ર્ય દરેક જણમાં હોય છે, પાવિત્ર્ય વગર શક્તિ નથી અને પાવિત્ર્ય વગર મોક્ષ નથી; છતાં પવિત્રતાનું તત્ત્વ સુરક્ષિત રાખવાની જવાબદારી, પાવિત્ર્યનો આદર્શ ઉત્તરવંશ રાખવાની ફરજ હિન્દુ સમાજે ખાસ કરીને ગૃહિણી ઉપર રાખેલી છે. તેથી છોકરીઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન વધારે નાણુકે અને છે.

શિક્ષણસંસ્થા અને સમાજસંસ્થા વચ્ચે એકતા હોવી જોઈએ એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો મહાન સિદ્ધાન્ત છે. જે વાતાવરણ સમાજમાં અથવા કુટુંબમાં આપણે રાખવા માગીએ છીએ તેનાથી વિરુદ્ધ વાતાવરણ શિક્ષણસંસ્થામાં ન જ હોવું જોઈએ. શિક્ષણસંસ્થા એક અને અલગ હોવા છતાં એમાં પાક-શાળા અને વસતિગૃહ એવા બે વિભાગ પડેલા હોય છે. પાઠશાળામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ શિક્ષકની દેખરેખ નીચે બંને એમાં કરો વાંધો નથી. પણ છોકરાઓનું જીવન અને છોકરીઓનું જીવન ઓતપ્રોત ચર્ચાનય એમાં જોખમ રહેલું છે. બિન કુટુંબ અને બિન સંસ્કારોમાં ઉછરેલાં છોકરાછોકરીઓનું જીવન ઓતપ્રોત ન જ કરવું જોઈએ. મુલાવસ્થામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓની વૃત્તિ પરસ્પર ઓતપ્રોત થવા તરફ સ્વાભાવિક રીતે હોય છે. તે સમયે સાથે રમવું, બિનાદ કરવો, પ્રેમકમ્બલ કરવો, વસ્તુઓ પરસ્પરને ભેટ કરવી વગેરે વસ્તુતઃ નિર્દોષ બાળતોની પણ છૂટ ન રાખવી એ મૂંઝ છે. આપણા શાસ્ત્રકારોએ એ વસ્તુનો નિયંધ સાર્વત્રિક મનુષ્યસ્વભાવનું દર્શન કરીને જ કરેલો છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રિય પાશ્ચાત્ય લોકોએ ઉપલી બાળતની જે ઓછીવત્તી છૂટ રાખી છે તે તેની અંદર રહેલું જોખમ ખેડવાની તૈયારી કરીને જ. હિન્દુ સમાજને તે દશા તરફ દોરવો એ વાળખી નથી એવો મારો નિશ્ચિત મત છે. આપણે ત્યાં મુસલમાનોનો ગેરો નથી તેમ અંગ્રેજોનો મુક્ત વ્યવહાર પણ નથી. આપણા સમાજે જે જે વિવેકભરી મર્યાદાશીલ છૂટ રાખી છે તે જ અને તેટલી જ આપણા સમાજને માટે અનુકૂળ અને ઉત્કૃષ્ટ છે.

ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તેની અંદર વિવેચનની સગવડ ખાતર

છોકરાઓને અને છોકરીઓને કેળવવાની પદ્ધતિ અભિન્ન છે એમ માનેલું હતું. પણ શિક્ષણની દૃષ્ટિથી તે ખરૂં નથી. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે વિધિએ જ શારીરિક, માનસિક અને બાબનાવિષયક બેદ રાખેલો છે તે જોતાં અમુક ઉંમર પછી તેમની કેળવણી બિન્ન મોલમાં આવે એ જ દ્રષ્ટ છે. સ્ત્રીપુરુષમાં ભિન્નતા રાખીને જ વિધિએ જેમ મસાન્માં એકતા નિર્માણ કરી છે તેમ જ કેળવણીનું શું જોઈએ.

હવે છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટે આજન્મ અલ્પઅર્થના આદર્શની દૃષ્ટિથી એ સવાલ તપાસીએ. આજનો હિન્દુ સમાજ સ્ત્રીઓ આગળ વિચારિત પતિવ્રતા સ્ત્રીનો જ આદર્શ મુકે છે. વધારે વિચાર કરનાર ટેટલાક લોકો આજન્મ અલ્પઅર્થના આદર્શ છોકરીઓ આગળ અપવાદ તરીકે મુકવા તૈયાર છે. આજન્મ અલ્પઅર્થના આદર્શ એ સર્વસામાન્ય બનણુંવો અને વિચારિત સ્થિતિ દુર્બળતાને લીધે ઉત્પન્ન થતી હોવાથી અપવાદરૂપ ગણવી એ તદ્દન નવો મત છે. આ ત્રણ મતમાંથી પ્રથમ આપણે છોડી દઈએ. બીજા બેનો વિચાર કરીએ.

વચ્ચે પચ છોકરી આગળ જતા આદર્શ ગૃહિણી થવાની છે એમ ધારીને તેને માટે શિક્ષણક્રમ અને વિદ્યાર્થીજીવન નક્કી કરશે જોને આજન્મ અલ્પઅર્થના ગૃહિણી હોય તેણે આદર્શ ગૃહિણીનું શિક્ષણ લેતા હતા પોતાનો આદર્શ જાળવવો જોઈએ હતો. પણ એમ જ માનશે કે સમાજની દુર્બળ સ્થિતિને જ સ્વભાવ માની તે ઉપરથી શિક્ષણક્રમ અને વિદ્યાર્થીજીવનનો આદર્શ નક્કી ન જ કરવો જોઈએ દરેકના હૃદયમાં આત્મા છે દરેક આત્મામાં મોક્ષ મેળવવાની લાચકાત હોય છે દરેક વ્યક્તિ પોતાની મેજ પોતાની રક્તિને હદ બાંધે નહિ ત્યાં સુધી આપણે તે વ્યક્તિ સર્વોચ્ચ આદર્શને લાયક છે એમ જ માનીને કેળવણી આપીએ આ મત પ્રમાણે આજન્મ અલ્પઅર્થના આદર્શ એ જ સાર્વત્રિક હોવો જોઈએ, અને જ્યારે છોકરીઓને લાગે કે આપણે એ આદર્શને પહોંચી શકતા નથી ત્યારે તેઓ મને ગૃહિણીનો આદર્શ ચીકારે એવો આદર્શ ફેરવ્યા પછી જોઈએ તો અને જરૂર હોય તો તે આદર્શ પ્રમાણે જુદી કેળવણી આપો.

ટેટલાક એમ પણ કહેશે કે તોયે જુદી કેળવણી આપવાની જરૂર નથી. ઉચ્ચ આદર્શની કેળવણી તેથી ઉત્તરતા આદર્શને હાનિકરન જ નીકરે. એની સામે મધ્યમ પણ પાળા કહે છે કે આ છેલ્લી વાત સાચી નથી. આજન્મ અલ્પઅર્થના રહેનાર છોકરી માટેનો જીવનક્રમ આગળ જતા ગૃહિણી થનાર છોકરીને પ્રતિકૂળ થવાનો ઘણો સંભન છે. હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં ગૃહિણીની અંદર જે લક્ષણ, વિનય, નમ્રતા, સૌમ્યતા અને સહનશક્તિ ધ્રુવેલા છે તે નાનપણથી જ કેળવવા જોઈએ. અલ્પઅર્થના એ ગુણોનો ઉત્કર્ષ કેળવવાનો.

નથી હોતો, અને તેથી બ્રહ્મચારિણીને માટે જે વાતાવરણ અનુકૂળ હોય, નહિ, આવશ્યક હોય તે જ ભાવિ ગૃહિણીને પ્રતિકૂળ હોઈ શકે. યૌવનમા પગ મુકતી કન્યા આ બે આદર્શમાથી એક પગ આદર્શ પોતાને માટે નક્કી કરવાનો અધિકાર ધરાવતી નથી. કન્યાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવીને, પોતાનો મોહ અથવા આગ્રહ એક કોરે મુકીને માબાપે જ છોકરીની આમપામ ક્યુ વાતાવરણ ઉભું કરવું એ નક્કી કરવું જોઈએ. પરમેશ્વરની વ્યવસ્થા એવી જ હોવી જોઈએ. આ બે પરિસ્થિતિ વચ્ચેનો ભેદ સૂક્ષ્મ છે, હૃદયગમ્ય છે, તર્કગમ્ય નથી. તેથી ક્ષીર્ણમા ઉતરીને તેનો અનુભવ ન કરી શકાય આ મધ્યમ પક્ષ વાળા એમ પણ માને છે કે છોકરીઓને બ્રહ્મચારિણીની કેળવણી મળે અને બ્રહ્મચારિણી રહેવા જોઈતી તેમની મનોરિત પ્રમાણ ન હોય તો ગૃહિણી-આદર્શવાળી કેળવણીને અભાવે તેનું મુશ્કેલ હૃદય જરૂર કંપાક ઠોકર ખાશે, અને તેથી તેને અને તેના આત્મજનોને ઝાઝગીબગ પડનારું પડશે.

પહેલાં દિશા નક્કી કરો

પચાસતનપૂજકોમા એ જોવા જેવું હોય છે કે પાચ દેવોમાના પોતાના દેવને વચ્ચે એસાડી બાકીનાને બાલુએ બેમાડે છે. આ પૂજાઓ ચોક્કસ શ્રેણીની સિદ્ધિને ખાતર યોગ્યવેલી હોવાથી આવી ચોક્કસ યોગ્ય જ કહેવાય તે જ પ્રમાણે માણસને શિક્ષિત અને સરકારી થવા મળવી જોઈતી કેળવણી સામાન્ય રીતે સૌને માટે કંપીયે તોપણ દરેક ગરૂદ્ર અને દરેક જાતિએ પોતાની ઉન્નતિ પોતાની દબે કરી લેની એ જ હકીકતદાથી થઈ શકે આમ હિન્દની કેળવણી દેવી બાપા હાગ હિન્દી દો અને હિન્ના સામાજિક આદર્શને પોણે એ રીતે જ થવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો આ મુલમુલ અધિકારનામા અને તેનું પહેલું પગથીકે એટલે કે દેશી બાપા હાગ કેળવણી આપવાની વાત સ્વીકારવામા આપણે લગભગ અઘો સંદેહ ચીતાવ્યો.

સ્ત્રીકેળવણી તરફ આજ મુધી આપણે કશું ધ્યાન ન આપ્યું એ એક ગભીર ભૂલ થઈ, પણ તેમા એટલો તો લાભ થયો જ કે એ દિશામા ખોટો ચીપો આપણે હાથે નથી પડ્યો આ બાબતમા ભૂલ મુધારવાપણ ઝાઝું નથી નવો સ્તો જ નક્કી કરવાનો છે. આજકાલ દેશમા ચારેમેર અનેક ઉત્સાહી લોકો નાના નાના પ્રયોગો કરી રહ્યા છે પણ હવે સ્ત્રીશિક્ષણ મોટા પાયા ઉપર ચર થશે એમ લાગે છે વિવાચનની પ્રમુખ સ્ત્રીએ પણ હિન્દમા સ્ત્રીકેળવણી વધાવવાને મરકા પર રખાણું કરી ગી છે આપણે ત્યાં પ્રો.

કર્વેના દીર્ઘ તપો દ્વન્ આરીને સ્ત્રીઓ મારે વિદ્યાગીની ગ્યાપના થઈ
ગરી છે આરી સ્થિતિમા અત્યારે આપ ડી સ્ત્રીઓની કેળવણીનો હક્ક
તેમજ નવો વિચારપૂર્વક નિશ્ચય થવો જોઈયે અત્રેજી કેળવણી આગળની
દુનિયાને સમજાવવાની તેમજ નાતીય પ્રશ્નોનો વ્યાપક અને ઉદાર દૃષ્ટિએ
વિચાર કરવાની ટેવ પાડે છે એ માની લધ્યે તોપ ડી કેળવણીનો વિદ્ય આદ્યો
સકુચિત કટપવો મોખ્ય નથી આપુ સ્થિતિ વિશે અસન્તોષ ઉત્પત્ત કરવો
નોખું જ કેળવણીનું કામ ન હોય એકે યુરોપની સ્થિતિ નજર આગળ હોતે
યુરોપનો જાતીય આદર્શ આપને સીકારવો શ? હાલની કેળવણી આપણા
અનેક જાતીય પ્રશ્નોનો ઉકેલ-લાભા વગર ગાંધાનામા દ્વારા મારી નીકી છે
આધુનિક કેળવણી નથી ધાર્મિક શિક્ષણનો વિચાર કરતી, નથી સામા
જિક આદર્શ ધડી આપની કે નથી કુટુંબ-સંસ્કાર દલુ એવો મોહસ કરી
આપી વળી કેટલાક એકાએક નજરે ન ચ'તા ઝતા હિન્દી આદર્શોને
અનિષ્ટ એના વિચારો આધુનિક ગણાવીમાં નો અત્તરમાના
૨૬ મરદારોના પયા પોવા દરી રતા છે પ્રજા વ્યાકે ગદ્યતની ઉદ્યમા તો
ક્યાકે પશ્ચિમના ઝગમગાટના નીચામા અકચૂર કે દેખાતા કે ઉપરચોગીઆ
લાભોને સાનમે આસમાન ગાવવામા આરો છે પણ આ કેળવણીને
પણીમે પ્રજામાથી નિશ્ચય જાણ લગતુ જાય છે એ તર્ક કોઈ જોતુ
નથી પ્રજાના મેગ ભાગે માન ગુજરાનના માધન તરીકે અત્રેજી કેળવણીનો
સીકાર દરો આજ એ ગુજરાનનો મનાવ સંગો સામે પણ ઉભો થનો
જાય છે તેઓ પણ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી નકે તેરી ગમે તે ગુજરાણીનો સીકાર
કે ના જોટલી લાનાર સ્થિતિએ પહોચી છે. અત્યારે ગ્રીજગણીનો દેશના
વિચારનાન અને આગેનાન વગરિ હાયે નબીનપણે વિચાર નહિ થાય અને
નેતી વિશ્વા નિશ્ચિન નહિ કનામા આવે તો બરિચ ખરેખર ખીહામણુ છે

હિન્દતા જાતીય જીવનનો આધાર કોટુમ્બિક જીવન ઉપર છે અને
કુટુંબ એકે સ્ત્રી આમ આપણી સ્ત્રીઓની કેળવણી વિશેના આપણા નિશ્ચય
ઉપર અત્યારે દેશના કિટર્ક કે અનનતિનો નિર્ણય થવાનો છે આવી સ્થિતિમા
નાચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમા લઈને જ આપણી સ્ત્રીકેળવણીની દિશા બાંધે આપણો
સૂત્રો છે

૧. આપણો સામાજિક આદર્શ શો ?
૨. એ આદર્શ પાઠ પાઠવામા આપણી સ્ત્રીઓએ કયો ભાગ ભજવવો
જોઈયે ?
૩. સ્ત્રીઓ પર દ્રવ્યોપાર્જનનો ભાર નાખવો ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ ?
૪. ધાર્મિક શિક્ષણ કઈ રીતે આપવું ?
૫. સ્ત્રીઓની—આસ કરીને મધ્યમ વગના લોકોમા—શારીરિક સ્થિતિ

દાવ જે પ્રાપ્તે બ્રહ્મની જ્ઞાપ છે તેની ગતિગત દબ્બુ આપવા ધ્યાનમાં આવી જણાવી નથી આ વળ તમને સ્ત્રીકેળવણીનો વિચાર કરતા હુલ્લેશ નહિ કરી શકાય.

૬. દાવ તો સ્ત્રીકેળવણીનો અર્થ હવે અને મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓની પ્રગતિ જોઈતો જ છે, અને તેથી કેળવણીનો દ્વેશ સ્ત્રીઓની નવનિર્મિત વખતનો ઉપોગ કરતી જીખવવું જોઈતો જ છે એવી પ્રત્યક્ષ દર્શના થઈ છે આથી વિશેષ કેળવણીના દિશાવળીઓ હવે પ્રગતિ મનાવી શકાય નથી.

૭. દેશમાં આર્થિક કાન્તિ થઈ છે નમ્મરમાં આત્મવિશ્વાસ વૃદ્ધિ થયો છે સ્વગત્યનો પરન વામ છે મધ્યમ વર્ગની જ ચિન્તા નાખે આજે નહિ આજે ગરીબવર્ગના પાપુ નિચાઈ કરવો પડે એમની સ્થિતિ અને બાવિનો વિચાર કરીને જ કેળવણીની નિર્ણય દોરવી પડે.

સ્ત્રીકેળવણીનો એક આવશ્યક વિષય

શિક્ષણની યોજના એ ને સમગ્રની પરિસ્થિતિ અને વ્યક્તિની જરૂરીયાત એ બે વાનિ અનુભવીને ધ્યાનમાં આવી દેાય તો જ ફળદાયી નીવડી શકે ખાસ કરીને શિક્ષણ આપવાનું તે એક વિશિષ્ટ વર્ગને માટે ફળવવાનું દેાય ત્યારે આપણી નાતો ઉપર ધ્યાન આપીને શિક્ષણપદ્ધતિ ફરવવી જોઈએ, કે તે વર્ગની આજની સ્થિતિ શી છે, પરિસ્થિતિ લગભગ લેતા ભવિષ્ય મા તે વર્ગનો નુધારો કેવી રીતે કરી શકાય અને તે વર્ગની અદ્ય કયા પામ શકે તથા ખાસ દોરો ન્હા છે નિલાયતી નિશાળોમાં સંખ્યા સીખવની જોઈતી હાથાપદ છે તેટલું જ આપણી સ્ત્રીઓને શિક્ષણની શાસ્ત્ર સીખવના બેસવું એ હાથાપદ છે એના માટે નિમણુકમ ફગનીયે તે પહેલા ઉપરની ત્રણ વાનનો વિચાર અસરગ્રસ્ત કરવો જોઈએ આ દૃષ્ટિથી જોતા સ્ત્રી શિક્ષણમાં એક વિશ્વ અસર ઉમેરવાની જરૂર છે આ કાર્યને પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણનાર આપણા અગ્રેસરોનું લક્ષ્ય એ વિષય પ્રતે બેચવાનો ધગદો છે.

આપણી સ્ત્રીઓને આપણે ગૃહસ્થના કટીયે છીએ તેમના વગર ઘર એ આપણને કાન્તા લાગે છે આખા કુટુંબની સ્થિતિનો આધાર તેમના પર છે કુટુંબને એક વનજી લગાડી આપણે તેને ઉચ્ચ સ્થિતિએ ચડાવવું કે રસા તમના નાખવું એ સર્વાંગે તેમના હાથમાં છે ભાવિ પ્રગતિ બહાદુર બનાવવી કે નમાવી મનાવવી એ તેમના હાથની વાત છે. મતલબ, સ્ત્રી એ કુટુંબ

સ્વરૂપિણી દેવતા છે એમ કહેવામાં દરકત નથી. પરંતુ તે જ દેવતાઓ આજે આગામીમાં પડી હોવાથી કુટુંબને લગતી પોતાની શરતો બજાવી શકતી નથી. અને તે બજાવવા જેટલી શક્તિ તેમનામાં હશે તોપણ કુટુંબમાં તેમનો આજ એવો મોજો સ્ત્રી નથી કે તેઓ પોતાનો અધિકાર ચલાવી શકે. સમાજનું આદિપટક કુટુંબ છે. કુટુંબની સુસ્થિતિ ઉપર સમાજની સુસ્થિતિ આધાર રાખે છે. પણ આજે આપણાં કુટુંબની સ્થિતિ શોચનીય છે.

કેટલાંક વર્ષ અગાઉ આપણો સમાજ સંદોષ પદ્ધતિથી ચાલતો હશે તોપણ એક ધારે ચાલતો હતો. તે વખતે સમાજનાં બંધનો માનવામાં આવતાં હતાં. આજે તે સ્થિતિ સહી નથી. પૂર્વે અવિબક્ત—એટલા રહેવાનો શિવાજી હતો અને તે વખતે કુદ્રત સ્વાર્થો તરફ નજર ન કરવા જેટલી વ્યાપક દષ્ટિ અને કુદ્રત પક્ષપાતો તરફ આંખ આડા કાન કરવા જેટલી મનની મોટાઈ સમાજની અંદર હતી. પોતાનાં અડીને સમાજલાભમાં કોઈ બાઈ અગર છોટું અનાથ ચર્ચ પડે તો તેના પાલનપોષણનો ભાર માથે લેવો જોઈએ એ સર્વ ધરધણીઓ સમજવા હતા; અને આથી અબજાબતને જીવન-કલહનો દારુણ સવાલ ઉઠાવવાનો પ્રસંગ ન આવતો. આજે જોઈએ તો પત્નીસત્રીસ વર્ષની કોઈ બાઈની ધણી ગુજરી જતાં જ બિચારીને માથા પર પડેલા દૈવના નોકર કુહાડાના ધાને ખમી લઈને, દુઃખ ખમી લઈને, સ્વાભાવિક કુલીનતા અને લાજભર્ગ્યને તિલાંજલિ દઈને, પેટે પડેલા નાનાં નાનાં બચ્ચાંઓનું ભરણપોષણ કરવા માટે અગર તેમના લગ્ન કે શિક્ષણ માટે સ્વાર્થો સસરા મા દિયરની જોડે લડવા વાસ્તે સંજોગ ચર્ચ જવું પડે છે. મરનાર ધણી ઉડાઉ હોય તો પોણે ખાડી રાખેલો દેવાનો ઢગલો ખોદી નાખવાની વારી એને બિચારીને માથે આવે છે. કેટલીક વેળાએ ધરના લેણદેણના ગોટાળાઓ સુધારવાનું કામ તેને કરવું પડે છે તો કોઈ વેળા દેવાદાર ખેડૂત નાગા જ્યાંય દેતો હોય ત્યારે તેનું હાથે પમુલું કરવા સાથે તે બાપડીને જ કોર્ટ ચાલું પડે છે. ધરમાં રાખેલા બાડુતો બાડાચિટ્ટી કરી આપવાને બદલે ધરના માલિક ચર્ચ બેસે છે, અને આની વહારે કાણ આવનાર છે એમ ધારીને આડોશીપાડોશીઓ પણ હળવે હળવે તેના હક પર આક્રમણ કરતા આવે છે. અતી સ્થિતિમાં તેણે શું કરવું ? માથે જાત હોવાથી તે મૂંગે મોઝે સર્વ હેરાનગતિ સહીને બેસી રહેવાનું પસંદ કરે, પણ પેટે પડેલાં બચ્ચાં તેને કેમે બેસવા દેતાં નથી. પૂર્વે અવિબક્ત કુટુંબો હતાં ત્યારે ધરના કારભાર ચલાવનાર અનેક પુરુષો ધરમાં હોવાથી સ્ત્રીઓને એ વાતમાં ઉતરવું પડતું નહિ. આજનું કુટુંબ જોઈએ તો ધણી, ધણીઆણી અને બે ચાર છોકરાં. અને તેમાં પણ પોતાની અસાસ્ત્રીય રહેણીથી, કિચાટથી, દારૂચથી, વિપય-લપટતાથી અથવા રોગચાળો ફાટી નીકળવાથી જીવાનવર્ગની મૃત્યુસંખ્યા

બેદદ વધી છે. અને આથી કરીને સ્ત્રીઓ પર ઉપર વેર્લુવ્યા તેવા પૌતાના પગ પર હાથ મેલવાના પ્રસંગો અધિક આવવા લાગ્યા છે.

ખીજી બાબતથી જોઈએ તો સ્ત્રીઓના અંગાન અને ટુંકા મનને લીધે કુટુંબ પર ઓછાં સંકટ ગુજરતાં નથી. છોકરાં છોકરાના અર્થે વગરના કંઈ આ-માંથી ખર્ચાઓએ જાહેરલાલીવાળાં ઘરમાં ફાટ પાડીને એકનાં બે ઈર્થાનાં દલાવેલો ઓછાં નથી. ધર્મથી અગર નકામા સંકાષોરખણથી કૌટુંબિક સુખને માટીમાં મેળવવામાં કેટલીયે બાઈઓ દારણુભૂત થઈ છે. સાકડા વિચારોને લીધે ઘણીના ઉચ્ચ વિચારોની પાખો તોડીને તેને અપંગ અને ઉદાસ કરી નાખનારી સ્ત્રીઓ પણ સમાજમાં જડશે. ટુંકામાં કહીએ તો સમાજની અત્યારની કૌટુંબિક સ્થિતિ ઘણી જ અસમાધાનકારક છે.

આ સ્થિતિ દૂર કરવાનો આ એક મુખ્ય ઉપાય છે. તે એ કે પ્રથમથી કન્યાને શિક્ષણ આપતી વેળાએ જ 'કુટુંબની રચના તથા વ્યવસ્થા' કરીને એક વિષય તેના ક્રમમાં દાખલ કરવો અને તેમાં તેને એ વિષયનું સાગોપાગ જ્ઞાન આપવું. આ વિષયમાં નીચેની બાબતો આવવી જોઈએ :

૧. આર્થ કુટુંબનો આદર્શ—આમાં સ્મૃતિમાં, રામાયણ મહાભારત આદિ પુરાણગ્રંથોમાં તેમજ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મગ્રંથોમાં જેવામાં આવતી ગૃહસ્થિતિનું વર્ણન લાવવામાં આવે.

૨. આર્થ ગૃહસ્થિતિના સ્થિત્યન્તરો—આમાં એક પ્રાચીન કાળથી માડીને આપણી પરિસ્થિતિમાં કેવા કેવા ફેરફારો થયા છે અને તેને લીધે કુટુંબરચનામાં કેવા ફેરફાર થયા છે તથા રાષ્ટ્રીય જીવન પગ તેનું શું પરિણામ થયું છે એ બાબત આવવી જોઈશે.

૩. સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મ, તરીકશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ શાસ્ત્રદંષ્ટ્ય કુટુંબરચનાની મીમાંસા—આમાં આજની પરિસ્થિતિમાં ઉત્તમ આરોગ્ય રાખીને, જીવનકલહમાં સામે મ્હોડે પડીને, ઉચ્ચ મનોવૃત્તિ અને પાવિત્ર્ય જોઈતી કરીને જળવાય અને શુદ્ધિ પામે તથા કુટુંબવ્યવસ્થા રાષ્ટ્રીય સંઘટનની પોષક યાય એવી વ્યવસ્થાનો વિચાર થવો જોઈશે.

૪. ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ—આમાં કુટુંબમાના પ્રત્યેક જુણનું કર્તવ્ય શું એનો વિસ્તારથી ઉદાપોહ કરવામાં આવે.

૫. હિન્દુ કાયદો—આમાં હિન્દુ કાયદા સંબંધી સામાન્ય માહિતી અને હિન્દુ કુટુંબમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિના કયા અધિકાર અને કર્મ જવાબદારીઓ હોય છે તેનું જ્ઞાન આપવામાં આવે.

૬. વ્યવહારશાસ્ત્ર—આમાં બાકાચિટ્ટીઓ, કરારનામાં, કબૂલનો, ગીરો,

ખાતાં પાડયાં, અરજી કરી વગેરે બાબતનું સામાન્ય જ્ઞાન, શાખા મુકવા અને ફિપાડવાના નિયમ અને બીજી વ્યવહારોપયોગી સામાન્ય માહિતી આપવામા આવે.

૭. મુદારણા—આમા આપણી સામાજિક સ્થિતિ અને આપણા શિષ્ટાચારો મુધરે એટલા વાસ્તે તેમા શા શા મુદારા સ્પષ્ટવામા આવે છે એનું પક્ષાપક્ષીમા ઉત્તરો સિવામ દિગ્દર્શન આને.

૮. ભવિષ્યકાળ—આપણા ગણનું ધ્યેય, સંપત્તિની વહેચણીમા થવા બેટેલી ક્રાન્તિ વગેરે પગિસ્થિતિ ન વિસરતા, બારિ કુટુંબઅરચના કે રી બનાવી શકાય એમ છે તેની દ્રષ્ટતા આપવામા આવે

૯. તુલનાત્મક ગૃહસ્થિતિનિરીક્ષણ—આમા યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન વગેરે બાગમા જે કુટુંબઅરચનાઓ પ્રવર્તે છે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાય

આની રીતે મંસાગરપર ચરખામા પડ્યા પૂર્વે જ દેખાતી દૃષ્ટિ વ્યાપક બની જશે તો પછી મોટપણે ગમે તેવા પ્રસંગ તેના પર આવવા છતાં તેની સામે થવાનું સામર્થ્ય તેની અદર આવ્યું હશે.

મજૂર વિદ્યાર્થીઓની કેળવણી

મજૂરો કોઈ પણ કારણસર માલિકો નેડે લડે એટલે આખી પ્રજાનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાય છે. દેશનું ભક્ષ કે બૂડ કરવાની સક્તિ આજે મજૂરોના હાથમા ધણી છે, તેથી આખા સમાજનું ધ્યાન મજૂરોની હીલચાલ તરફ ખેંચાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ સામાન્ય લોકો તો દુકી દૃષ્ટિ વાળા જ હોય છે જે વસ્તુને આજે મહત્વ મળી ચુકેલું છે તે જ લોકોના ધ્યાનમા આવે છે ભવિષ્યની વસ્તુઓ સૂક્ષ્મ રૂપે એમની દૃષ્ટિ આગળ આવે તો તેનું મહત્વ લોકો નથી સમજી શકતા કેટલાક વખત કિપર શ્રી અનસૂયાબહેનના સેવાશ્રમ આગળ જર મજૂર શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓનો મેળાવડો બરાબો હતો. તે મેળાવડો શુ સૂચવે છે તે તરફ લોકોનું ધ્યાન જવું જરૂરનું હતું આજે જે મીલના મજૂરો મહાજન બાધી એક થાય છે તે પોતાના ધધાને અંગે સમાન સુખદુખને લીધે જ પણ આજે જે છોકરા આ અને જુવાનીઆઓ મજૂર શાળાઓમા બણે છે તેમનું જીવન એક-બીજા સાથે એટલું બધું ઓતપ્રોત થયેલું હશે કે તેઓ દેશમા એક બારે શક્તિરૂપ થઈ પડવાના. મીલનો ધધો જો દેશમા ધધે તો મીલમજૂરોની ન્યાતો

જાગૃત બધારી જવાની આજે માથે બપુના સારે મનના વિદ્યાર્થીઓ
પાઠશ્રી જ્યાર મીનમા જો લોકો તેમની એકતા આજના કરતાં બહુ
જાતની હશે તેઓ આજે જે વિચારોમાં ઉઠેલા હશે તે જ વિચારોની
અસર ની નવા ધધા ઉપર પડવાની ઉપરઉપરથી નિરીક્ષણ કરતા આ વિદ્યાર્થીઓ
આ નિયતો માગત લખવા વાચવા ઉપરાંત ઝાંઝુ ગ્રંથો કરી શકતા નથી
એમ આપણને લાગે આ મજૂર વિદ્યાર્થીઓને ભણાવના શિક્ષકોમાંથી ઘણા
બગેને એમ જ લાગુ હશે કે આપણે ખીજે ક્યાં નોકરી કરવા જઈએ
તેમ અલો પણ નોકરી કરીને પેટ પૂરતું નાથે પણ તેઓ નથી જાણતા કે
દેશની એક બાજુ સકિત તેમના હાથ તો ઉછરી ગયેલ છે મીનમાયિકોના
છોકરાઓને ભણાવવાની જવાબદારી જેટલી છે તેટલી જ જવાબદારી મીલ
મજૂરોને ભણાવવાની છે પાટવી કુવરને કે પ્રધાનપુત્રને ભણાવતી વખતે જે
કાળજી લેવાય છે તે જ કાળજી મજૂરોને ભણાવવામાં રાખવી જોઈએ,
કેમકે સમાજના ભાવિ ઉપર અસર કરવાની સકિત તેમના હાથમાં છે

આગીસ પચાસ નિશાગોના વિદ્યાર્થીઓ અધા ખાદીની ટોપી પહેરીને આવેલા ખાદીનું મહત્વ જોમા વધુ વિદ્યુ છે એના ગાયત્રો અને સંવાદો તેઓ અનાવતા હતા, દારૂનિષેધ વિશે ઉપદેશ દેતા હતા અને તેમના માખાપ ત્યાં બેગા થઈ બહુ સામગ્રતા હતા આજે ખાદીનો પૂરો અર્થ તેઓ સમજ્યા નથી, પણ આવતી કાને જરૂર મમજશે આજે દારૂનિષેધની હીલચાલમાં તેઓ ભગ નેતા નથી પણ આવતી કાને જરૂર લેશે આજે તેઓ રાજબારી હીલચાલમાં કશું સમજતા નથી, આવતી કાને સમજશે એટલું જ નહિ પણ આગળ પડતો ભાગ પણ લેશે આવો મમન નથી એમ કોણ કહી શકે ? જોઓ સ્વેચ્છા મીનનું કાપડ પેદા કરતા હોય તેઓ પોતે તો ખાદી જ વાપરતા હોય એની રિયલિટી જ્યારે આવી જશે (અને એની સ્થિતિ આવતા વાર લાગવાનું કશું કાલજ નથી) ત્યારે તેની સમાજ ઉપર કેટલી અમર થશે એનો કોણે આક બાધો છે ?

સમાજના દષ્ટિએ મજૂર છોખરાઓની કેળવણી આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. આપણે અસાર સુધી નીચલી કોમના લોકોને કેળવણી આપી નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમના માનસની શક્તિ હોઈ જ ન શકે એમ માની લીધું હતું. મજૂર નિવાળામાં ટેડ, ચમાર વાઘરી વગેરે અનેક શક્તિના છોખરાઓ અને છોકરીઓ છે તેમના સવાદો અને ગાયનો જોતા તેમનામાં કેળવણી લેનાની શક્તિ કેટલી છે એનો ખ્યાલ કેળવણીમાં રસ લેનાર દરેક માધ્યમો આગળ વગર રહી નહિ હોય. મજૂરવર્ગમાં અધિકારી જીવન ગાળનાની મહત્વાકાંક્ષા જે દિવસે પેતા થશે તે જ દિવસે તેઓ બધી જાતની કેળવણી હસ્તગત કરી શકશે, એટલું જ નહિ પણ એક જ જમાનાની અંદર પોતાનો

તપાલ પોતાના જ હાથમાં લેના જેટલી દોસ્તિયાળી એમનામાં આવી જશે
 અમેરિકામાં જેમ જનરલ આર્મસ્ટ્રોંગે સીદી કોમની ડેળવણી હાથમાં
 લઈ પાંચ ફસ વગસની અંદર સીદી કોમને માટે તેમની જ જાતિનો એક
 આગેવાન પેદા કર્યો તેમ આપણા મજૂરો વિશે પણ થાય તો નસાર્ધ નથી

હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા

અમારો પ્રયત્ન હિન્દુસ્તાનમાં એક ભાષા કરવાનો નથી હિન્દુસ્તાનના
 જુદા જુદા પ્રાંતોની ભાષા નહિ થઈને એક જ ભાષા ગઢે તેવો અમારો
 આશય નથી હિન્દુસ્તાન જેવા વિશાળ રાષ્ટ્રની સર્વાંગી ઉન્નતિ થવાને
 જુદા જુદા શુશ્રુસ્વભાવ વાળી પ્રાંતીય જાતિઓની જેટલી આવશ્યકતા છે
 તેટલી જ ભારતીય નસ્કૃતિના સર્વદેશીય વિકાસ માટે બિન બિન ભાષા
 ઝોની આવશ્યકતા છે પરંતુ જે પ્રમાણે જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોમાં વિચરનારૂં
 મન તો એક જ છે, જેને લીધે આખા શરીરમાં એકરૂપતા અને એકપ્રાણ્યતા
 સચાર થાય છે, તેમ આજે હિન્દુસ્તાનમાં એકગાંધીયતાની ભાવના જનશ્રુત
 કરવાને તથા વ્યક્ત કરવાને માટે ગાંધીય ભાષાની અત્યંત આવશ્યકતા છે
 પરંતુ આ જગત આજે જ ઉપજ થઈ છે એમ નથી થયું પ્રાચીન
 કાળથી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રયત્નપૂર્વક ગાંધીય ભાષા નિર્માણ કરીને તેને ખીલવ
 વામાં આવી છે હિન્દુ રાષ્ટ્ર જોમદાર હતું, સુસંસ્કૃત હતું, અખિલ જગત
 માં ગૌરવ હતું, ત્યારે હિન્દુસ્તાનના ઉત્તમોત્તમ વિચાર, આર્થોના કાવ્ય
 અને તત્ત્વજ્ઞાન, આર્થોના પરાક્રમોના વર્ણનો, આર્થોની નાસ્તીય શોધખોળો
 વગેરે બધું એક શુદ્ધ, ઉદાર અને મજબૂત ભાષામાં દગ્ધામાં આવતું, અને
 તેને લીધે તે ભાષાને દેવતાપુત્રીનું ગૌરવબધુ પદ પ્રાપ્ત થયું હિન્દુસ્તાનની
 અવનતિ થઈ, હિન્દુસ્તાનની અભિરચિ બગડી ત્યારે પણ હીન વિચાર અને
 અપ્રતીક્ષ્ય કંપનાઓથી સંસ્કૃત ભાષાને તરિત કરવાનું તે સમયના લોકોએ
 ઉચિત ધાર્યું નહિ, તેને માટે તો તેમણે પ્રાકૃત ભાષાઓનો જ આશય લીધો
 આર્થોને શોભે એવા શુદ્ધ વિચાર જ સંસ્કૃત ભાષામાં લખવામાં આવતા
 આગળ ઉપર આ સ્થિતિ પણ બગડી ગાંધીય જીવન ક્ષીણ થયું અને પાંડી
 કાર્ધ જ નિયમ ગ્લો નહિ વચગાળે હિન્દુઓએ ફરીથી ઉભા થવાનો
 પ્રયત્ન કર્યો, અને તે વખતે પણ તેઓએ ગૌરવ વિચારો માટે સંસ્કૃત ભાષા
 નું જ દોહન કર્યું માત્ર લોકજનશ્રુતિને માટે તે સમયની પ્રચલિત ભાષાઓ
 વાપર્યાં સિવાય છટકો ન દોવાથી તેમણે સંસ્કૃત વાડ મુક્ય અને તેટલું પ્રચલિત

પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં લેવાયું. આજે ગાંધીય જીવન ફરીને જોખી ફરકા માગ્યા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને તે વ્યક્ત કરવા માટે ગાંધીય ભાષાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તે નાટ્યભાષા દર્ષ હોવી જોઈએ એ એક અત્યંત આવકાગિક પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો છે. ગાંધીની કિલતિ પૂર્વ-પરપગને અનુસરીને જ થઈ શકે એ મહાન મિદાન્ત જોને માન્ય છે તેમની આગળ સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી કે આજની નાટ્યભાષા સંસ્કૃતની પરંપરાને અનુસરીને જ થવી જોઈએ.

પરંતુ આજ હિન્દુસ્તાનમાં યકત હિન્દુ જ વસતા નથી અદ્વૈતવાંદી પ્રેમધર્મી હિન્દુસ્તાનમાં ઇસ્લામી ધર્મને અને ઈશ્વરીય સંસ્કૃતિને કાયમનું સ્થાન મળ્યું છે, અને તેને લીધે હિન્દી ગાંધીય સંસ્કૃતિને એક વિશિષ્ટ વલણ મળ્યું છે. આ વલણ પશુ નાટ્યીય ભાષામાં વ્યક્ત થવું જોઈએ. આ પ્રયત્ન મુસલમાની ગિયાસતની બંદોબસ્તલાવીના વખતમાં થયો હતો. મોટા મોટા હિન્દુ પડિતો અગ્ની અને શાગસી ભાષાઓનો અભ્યાસ કરીને તે ભાષાઓમાં અપ્રતિમ કાવ્યો લખતા અને અનેક મુસલમાની બાદશાહો સંસ્કૃત પડિતોને આશ્રય આપીને અને પોતે સંસ્કૃત સાહિત્યનું અધ્યયન કરીને હિન્દુ સંસ્કૃતિનું ગૃહ્ય સમજી લેતા. આની રીતે ધીમેધીમે હિન્દુસ્તાનની ભાષા નિર્માણ થઈ હિન્દી અને ઉર્દુ તે ભાષાના બે રૂપો છે મુસલમાની ગિયાસતમાં ધાર્મિક વિરોધ પૂરેપૂરો નહીં થઈ શક્યો નહિ, હિન્દુમુસલમાનની ગૃહ્ય એક થઈ ગઈ નહિ, અને તેથી ઉર્દુ અને હિન્દી એ બેદ કાયમ જો વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં એ વિરોધ ઝડપથી કમી થશે જાય છે અને તેથી થોડા પ્રયત્નથી હિન્દી અને ઉર્દુ વચ્ચેનો બેદ બહુ જ ઓછો થઈ જવાનો મંભવ છે મુસલમાની અમલ પડી અગ્રેજી રાજ્યની અને અગ્રેજી સંસ્કૃતિની બહુ જ બગાડ અસર આપણી ઉપર થઈ છે, અને તેથી હિન્દુસ્તાનની સઘળી ભાષાઓ ઉપર તથા લોકોની વિચારશક્તિ ઉપર અગ્રેજી દબની છાપ પડી છે તે સર્વથા અનિષ્ટ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ અગ્રેજી વિચારપદ્ધતિ અને અગ્રેજી દમની વાક્યગચ્છના માત્ર આધુનિક મુશિમિત વર્ગની ભાષામાં જ દેખાય છે. સામાન્ય લોકોની ભાષાને તેનો અર્થ જ થયો નથી આ પણ એક રીતે ઈષ્ટ જ છે

અગ્રેજી લોકો અહીં વસનાર કરી જતા નથી તેઓને અહીં માત્ર નિન્યકતા તરીકે જોવા છે તેઓને હિન્દુવાન થવું નથી અને તેથી તે ભાષાનું મૂળ અહીં કદી પણ જડ ધાલનાર નથી જે પ્રમાણે અગ્રેજી સંસ્કૃતિની આપણા ઉપર અસર થાય છે પણ અગ્રેજી લોક આપણી સાથે ગૃહતા નથી, આપણી સાથે બગના નથી, તે જ પ્રમાણે અગ્રેજી સાહિત્યની અને તેમની વિચારસંજ્ઞાની આપણી ઉપર અસર થતા જતા પણ અગ્રેજી ભાષા

હિન્દુસ્તાનમાં રાષ્ટ્રભાષા થવી અથવા ટકવી શક્ય નથી. રાષ્ટ્રભાષા તો હિન્દી જ થવું શકે એમ છે.

આ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત થયો. 'નર કરણી કરે તો નરનેા નારાયણ થાય' એ તત્ત્વ પ્રમાણે પ્રયત્ન કર્યાથી કોઈ પણ વાત અશક્ય નથી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને આર્ય સંસ્કૃતિ વચ્ચે વૈપર્ય જોતાં પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્ય થવું કોઈને પણ શક્ય લાગત નહિ, પણ વ્યાજ તે શક્ય થયેલું આપણે જોઈએ છીએ. તે જ પ્રમાણે આપણે સૂતા રહીએ તો પુરુષાર્થી અંગ્રેજ લોકો કાળાન્તરે અંગ્રેજીને હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય ભાષા તો શું પણ હિન્દુસ્તાનની એક ભાષા પણ કરી શકશે. એવી તેમની અભિલાષા છે એમ માનવાને ઘણાં પ્રયત્ન કરણો મળે છે. વ્યાજ પર્યાતનું શિક્ષણનું ધોરણ એ જ દિશામાં વહે છે, અને તે સફળ થવું છે એવા આનન્દોદ્ગાર હમણાં જ નામદાર વાઈસરાયના મોડામાંથી જળપે અજળપે નીકળી ગયા છે. થોડા જ દિવસમાં અંગ્રેજી આપણા ઘરમાં પેસી જશે એવાં એમને સુખસ્વપ્નાં આવે છે.

આયોના વંશજોએ અને આર્ય સંસ્કૃતિનાં અભિમાનીઓએ એમ થવા દેવું ઇચ્છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. જે પ્રમાણે અંગ્રેજી રાજ્યથી ફાયદા થયા છે તે વાત અમને કબ્જે છે તે જ પ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષાની ઉપયોગિતા પણ અમને માન્ય છે. પરંતુ આપણા ધર્મ માટે, આપણી સંસ્કૃતિ માટે, આપણા પૂર્વજોના નામ માટે અને આપણા વંશજોના ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ માટે આપણી દેશી ભાષા—માતૃભાષા ને આપણે છોડી શકીશું નહિ. આપણા રાષ્ટ્રનો ગ્રાણ્ય—આપણી રાષ્ટ્રીય ભાષા હિન્દુમુસલમાનો પ્રાપ્તે આજ સેંકડો વર્ષથી અમેદમાવ ધરાવનારી હિન્દી ભાષા જ થવી જોઈએ. અંગ્રેજી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારવી એ આપણી સંસ્કૃતિને તિલાંજલિ આપવા જેવું છે. સુશિક્ષિતોની સામાન્ય ભાષા અંગ્રેજી થાય અને અસિક્ષિતોની સામાન્ય ભાષા હિન્દી થાય એવો આપણામાંના એક મોટો સાક્ષરનો મત છે. રા. નરસિંહરાવ જેવા પ્રૌઢ વિદ્વાનનો વિરોધ કરવા જેટલી શક્તિ મારામાં નથી. તોપણ મને એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે સાધારણ રીતે એ વાત અશક્ય છે, અને તે અશક્ય છે એ પરમેશ્વરની મોટી કૃપા જ સમજવી જોઈએ. સુશિક્ષિત અને અસિક્ષિત વચ્ચે આવો ભાષાનો બેદ પડે કે રાષ્ટ્રનો ગ્રાણ્ય ગયો જ સમજવો. યુરોપમાં શ્રીમંત અને ગરીબ એવાં સમજાનાં બે તક પડી જતાથી ત્યાંના સમાજમાં કેવા બચકર ઉત્પાત થાય છે તેનાં વર્ણન આપણે વાંચીએ છીએ. આપણા દેશમાં સુશિક્ષિત અને અસિક્ષિત વચ્ચેની ફાટ બાજુ સુધી પહોંચે તો કેવો બચકર અનર્થ થશે તેની કલ્પના કરતાં પણ સરીનાં સ્પર્શો

ઉભા થાય છે. જે સમયે સુનિશ્ચિતપણું સમૂહનું વધાને આગ્રહે મળુ હતું તે સમયના સુશિક્ષિત લોક સમાજની ભુલ પડી ગયા ન હતા. તેઓ પોતાની સંસ્કૃતિ જનસમાજમાં છેક છેલ્લી પેઢીના લોકો મુખી પહોંચાડતા અંગ્રેજ દ્વારા શિક્ષણ પામેનો વર્ગ આજ પણ પ્રજાથી વિખુટો પડેલો દેખાય છે અને ભાષાભેદ વધતાં તો સમાજનો ઉચ્છેદ જ થવાનો.

અંગ્રેજ એ રાજ્યકર્તાની ભાષા છે અને તેથી તે જ આપણી રાષ્ટ્રભાષા થી જોધયે એવું કહેનારો એક વર્ગ સુશિક્ષિતોમાં છે. આ મત જો અસિક્ષિત વર્ગના હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય લાગે નહિ, કારણ ગળત એ રાજ્યનો માલિક, અને તેની ધૃષ્ટા પ્રમાણે પ્રજાએ ચાલવું જોઈએ, એ જ તેમની ભાવના હોય છે. પરંતુ શિક્ષિતવર્ગ જાણે છે કે રાજ્ય એ પ્રજાના હિત માટે છે અને રાજ્ય એ પ્રજાહિતનો સેવક છે. સુશિક્ષિતોએ ઉલટું એમ કહેવું જોઈએ કે રાજ્યને જો પોતાનું દર્તાવ્ય પરિપૂર્ણ પાઠ પાડવું હોય તો તેણે પ્રજાની સંસ્કૃતિ સાથે એકરૂપ થઈને પ્રજાની ભાષામાં જ બોલવું જોઈએ, પ્રજાની ભાષામાં જ વિચારવું જોઈએ, પ્રજાની ભાષામાં જ તેને સ્વપ્ના આવવા જોઈએ આ તત્ત્વ સમજીને જ ગુર્જરાધિપતિ સયાજીરાવે રાષ્ટ્રભાષાને રાજ્યભાષા બતાવી. વડોદરામાં રાજ્યભાષા તરીકે મરાઠી ફરી ચર થાય તો આજ કેને ગમે ? એ જ ન્યાયે આખા હિન્દુસ્તાનમાં દેશી ભાષા જ રાજ્યભાષા થી જોધયે એવા મતનો આપણે કેમ પુરસ્કાર કરવો નહિ ?

દેવી ભાષાઓમાંથી જ એકાદ ભાષા રાષ્ટ્રભાષા થી જોડાયે એટલું સિદ્ધ થયા પછી હિન્દીની ખાસ તરફદારી કરવાની બહુ જરૂર જ રહેતી નથી શક્યાશક્યનો વિચાર તો માત્ર સુશિક્ષિતો જ કરે છે, જનસમાજે તો તે પ્રશ્ન ક્યારે નોંધે ઉઠેલી નાખ્યો છે. એક વાત હજી જાણ્યા પછી તેની શક્યતાનો વિચાર કરતા બેસી રહેવું તે કામગીરી બતાવે છે નિર્માત્ર્ય લોક જ આવા ચિન્તનમાં વખત ગુમાવે છે. આખા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રમાણથી જવાનની નોકરી કનારો જાયો પણ હિન્દી સાર્વાલિક બધા થઈ શકે છે એમ સિદ્ધ કરે છે. હિન્દુસ્તાનના અનેક પયોના સાધુઓએ પણ આ પ્રશ્ન ઉઠે નો છે. સાધુ ગમે તો બગાડી દે કે મદ્રાસી દે, પણ તે હિન્દીમાં જ બોલવાનો. યાત્રાગુઓનો અનુભવ જોતા પણ હિન્દી જ રાષ્ટ્રભાષા જણાય છે કેવાસથી રામેશ્વર સુધી અને હરદાથી કામાડી મુખી હિન્દીથી સારી રીતે કામ ચાલી શકે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં અધિકારો લોકો હિન્દી જાણતા હોય, તોપણ રાષ્ટ્રભાષાનું જે પદ પ્રાપ્ત કરી શકે તેનું પ્રૌઢ વાગ્ય તેમાં ક્યાં છે એનો પ્રશ્ન કેટલક કરે છે પણ હિન્દીનું વાગ્ય પ્રૌઢ નથી એમ કહેવું જૂનમરેણું ગણાય સુદિવર્ણન કરનારી કવિના લેખ, ગાર, વીર, કમળ, ભક્તિ કે કોઈ

બીજો રસ હો, પરંતુ દુનિયાની કાંઈ પણ ભાષા કરતાં હિન્દી પાછળ પડી નહિ. જે ભાષામાં ગુલસીદાસે પોતાનું ગમાયણ લખ્યું, જે ભાષામાં કચ્છીરે એકેશ્વરી ભક્તિમાર્ગનું પ્રતિપાદન કર્યું, જે ભાષામાં ગોપીચોનો કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત થયો, જે ભાષામાં વિચારસાગર સરખાં વેદાન્તરત્નો રચાયાં, જે ભાષામાં ચંદાસનો કવિતાસાગર હાથથી રહ્યો અને જે ભાષામાં ભૂષણ કવિએ ગોપાલકૃષ્ણપ્રતિપાલક શિવાઈના પ્રતાપનું વર્ણન કર્યું, તે ભાષાનું વાસ્તવ્ય શ્રીદ નથી એમ કાણ કહેશે ? આધુનિક સાહ્યીય શોધોનાં પુસ્તકો હિન્દીમાં નહિ હોય, ઇતિહાસ અને રાજનીતિની મીમાંસા કરનારા અંગ્રેજો હિન્દીમાં નહિ હોય, પણ એ દોષ તે ભાષાનો નથી. મધ્યકાળના આપણા જીવનનું એકાંગી-પણું જ આ સ્થિતિ માટે જવાબદાર છે. આપણું જીવન વ્યાપક થતાં જ હિન્દી ભાષા જોતજોતામાં તે દિશામાં પણ જોશથી વધશે. સાહિત્યના એક વિભાગમાં જે ભાષાએ પોતાનું સામર્થ્ય, પોતાની ક્ષમતા અને પોતાની ઉત્કર્ષ બતાવ્યાં છે તે ભાષા અન્ય વિભાગોમાં લંબડી પડશે એવી શંકા જ અસ્થાને છે.

આધુનિક સાહિત્યમાં હિન્દી જરા પાછળ છે તે પણ એક રીતે તેની રાષ્ટ્રભાષા બનવાની યોગ્યતા વધારે છે. બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી, સર્વ પ્રાન્તમાં લોકો તેને સરેલાદ્યથી જોઈએ તે વલણ આપી ખરેખરી રાષ્ટ્રીય ભાષા બનાવી શકે એવી તે સ્થિતિસ્થાપક છે અને એ પ્રયત્ન આજે ચાલુ જ છે. અનેક વિદ્વાતપૂર્ણ બંગાળી પુસ્તકોનાં હિન્દી ભાષાન્તરો થાય છે, ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર વગેરે બંગાળી પંડિતો અને સાહુઓ હિન્દી વેપ ધારણ કરી આપણી જોડે જોડવા લાગ્યા છે. મહારાષ્ટ્રના યાનેશ્વર અને રામદાસ વગેરે હિન્દીમાં ઉપદેશ કરવા લાગ્યા છે. તિલકનું 'મીતાચંદસ' મહારાષ્ટ્રની સાથે જ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનને પણ મળ્યું છે. સરદેસાઈના અનેક વર્ણના પ્રયત્નોનું ફળ એક જ અનુવાદમાં હિન્દીને પ્રાપ્ત થયું છે. ગુજરાતના 'મરત્તવીચન્દ્ર' જેવા ગ્રંથો પણ હિન્દી રૂપ ધારણ કરીને ગુજરાતના સાક્ષરરત્નની પ્રતિભાને પરિચય કરાવે છે. રા. પદ્મીઆરનાં પુસ્તકોના અનુવાદોએ સામાન્ય હિન્દી લોકોને સ્વર્ગની કૃપા બતાવી છે. મહાત્મા ગાંધીનું 'આરોગ્ય વિનું સામાન્ય જ્ઞાન' હિન્દીઓને પણ મુલ્યમ થયું છે.

હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા કઈ હોવી જોઈએ એ પ્રશ્ન વેદે મહારાષ્ટ્રમાં બહુ ચર્ચાતા નથી તોપણ મહારાષ્ટ્ર માટે મહારાષ્ટ્રના સંસ્થાપકો તેના ઉલ્લેખ આપ્યો છે. હિન્દી નવરત્નો પૈકી ભૂષણ કવિને 'જોડવાને પોતાનો રાજકવિ બનાવીને અને તેને કન્યાકુમારીથી દિમાચળ મુખી પ્રવાસે મોકલીને શિવાઈએ હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન આપ્યું, અને તેથી જ સાતવત્સર અને દિવસ, સપ્ત

અને ભગાદે, સાહે અને વર્ડે જેવા દક્ષિણી લોકો હિન્દીની સેવા નિરંતર કરે છે. અને આ વાત કંઈ આજ્ઞાલની નથી. નામદેવ, તુકારામ વગેરે સાધુઓએ પણ હિન્દીમાં પદ્યરચના કરી છે. દરજી જાતિના મહારાષ્ટ્રી સાધુ નામદેવની હિન્દી કવિતા શીખ લોકોના પવિત્ર ધર્મગ્રંથોમાં સામેલ કરવામાં આવી છે.

મીરાંબાઈ, અખો, દયારામ, દલપતગમ વગેરેએ પણ ગુજરાત તરફથી હિન્દીને પોતાનો શત્રો આપ્યો છે. ગુજરાતમાં તો પ્રેમાનંદ પહેલાં મન્ય બાપા (વ્રજભાષા) માં જ રચાય એવું મનાતું. પ્રેમાનંદ પછી ગુજરાતી બાપામાં કાવ્યો રચાયા માંડ્યાં, હતાં લગભગ દરેક પ્રાચીન કવિએ હિન્દીમાં પણ પોતાની કલમ ચલાવી છે.

આ સર્વ હિન્દીની સેવા થઈ. પરંતુ સાંખ્યા સમયથી અવગણના પામેલી અને ક્ષીણ થયેલી હિન્દીને સ્વાભિમાનની અમૃતસંજીવની પીવાડી તેમાં નવજીવનનો સંચાર કરાવનાર ધન્યંતરી એક ગુર્જરપુત્ર હતો એ વિચારથી કયા ગુજરાતીને અભિમાન ઉપજ્યા વિના રહેશે? સ્વામી દયાનંદજીએ હિન્દીને આર્યભાષા એવું ગૌરવયુક્ત અભિધાન આપીને પંજાબ જેવા પઠાત પ્રાન્તમાં પણ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

આવી રીતે ગુજરાતી, દક્ષિણી અને બંગાળી લોકોએ હિન્દીને પોતાની કરીને તેની એવા દરેલી હોવાથી પ્રાન્તીપત્વ નહિ થઈ સખદપ્રાયુર્ધની બાળનમાં, વાક્યરચનાની વિવિધતામાં અને વિવેચનપદ્ધતિના સૌક્યમાં તે ગંભીર, લલિત, વિપુલાર્થવાદી અને રાષ્ટ્રીય બનતી જાય છે. તેથી જ એક મહારાષ્ટ્રીય નાટક મંડળી કલકત્તા જઈને હિન્દી ભાષામાં નાટક કરી બંગાળી રસિકોનું મનોરંજન આપે કરી શકે છે.

જે પ્રમાણે પર્વત પર્થી ધો ધો વહેતી નદીઓ પોતાની કેક પગના બાળકોને તરછોડીને પોતાનું સ્તન્ય પાઈ પોતાનું જળ મહાસાગરને અર્પણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે આજ હિન્દુસ્તાનની કોઈ પણ ભાષાનો સારો મન્ય હોય (પછી તે સ્વતન્ત્ર લખેલો હોય કે કોઈ પાશ્વર્ય મન્યનો અનુવાદ હોય) તેનું તત્કાળ હિન્દીમાં રૂપાન્તર થાય છે. એક જ મન્યના ગુજરાતી, અગડી અને બંગાળી ત્રણ સ્વતન્ત્ર ભાષાન્તરો મોડા આગળ રાખી હિન્દી લેખક જ્યારે તેનો હિન્દી અનુવાદ કરે છે ત્યારે મળ લેખનું ઋણ દ્રાક્ષાપાક પ્રમાણે પ્રકટ થાય છે.

એટલે હિન્દુસ્તાનની કઈ ભાષા રાષ્ટ્રભાષા થવી શક્ય છે અથવા હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા થવી શક્ય છે કે નહિ એવી કામર પુરુષોને બડકાવનારી અનન્ત શંકાઓની માયાફોડ ન હોતાં, હિન્દી ભાષાનો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ઝપાટાથી પ્રસાર કેમ થાય તેનો જ આપણે મુખ્યત્વે વિચાર કરવો જોઈએ. આપણે

બના થોડીપણે હિન્દી સમજીએ છીએજ; પણ આજની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાન્તો વચ્ચે વ્યવહાર વધારી રાષ્ટ્રસંઘટનને વધારે મજબૂત બનાવનારી, સંસ્કૃત વાંચનની વારસદાર, હિન્દુમુસલમાનને એક સરખી રીતે પોતાની સામનારી અને આજ દેશમાં જન્મ પામેલી હિન્દીમાં આપણને આપણા હૃદયના સર્વ પ્રકારના ઉદાગ વિચારો અને ગૂઢ ભાવો વ્યક્ત કરતાં આવડે એવા સખળ પ્રયત્નો થવા જોઈએ. સૌથી પહેલી વાત એ છે કે આપણા અભ્યાસક્રમોમાં હિન્દીનો પ્રવેશ થવો જોઈએ. પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં હિન્દી એક આગરમક વિષય મનાવો જોઈએ. ત્યારપછી પ્રત્યેક પ્રાન્તવાસીએ રાષ્ટ્રની સેવા માટે પોતાની બાપાના કિત્તુદ અન્વેષણ હિન્દીમાં બાપાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સ્વભાષામાં જમારે બોલવાનું રામ ન હોય ત્યારે દરેક હિન્દીએ પોતાનો વ્યવહાર અંગ્રેજીને બદલે હિન્દીમાં ચલાવવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. અખિલ-ભારતીય પ્રમોની ચર્ચા આજ અંગ્રેજીમાં થાય છે, તેને બદલે સાધારણ જનસમાજને સમજાય એવી હિન્દીમાં થવા જોઈએ. સર્વ પ્રાન્તોને સામાન્ય એવી સંસ્થાઓએ પોતાનું કામકાજ હિન્દીમાં જ કરવું જોઈએ. હાખલા તરીકે બનારસ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય, ગોખલેનો ભારતસેવક સમાજ, તાતાનું બંગલોરનું સાત્ત્વ-શોધક વિદ્યાપીઠ, ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ, સદ્ગુણ ધર્મ પરિષદ, રાષ્ટ્રીય સભા વગેરે વગેરે પ્રાન્તીય શિક્ષણ માટે ચોખ્ખેલી સંસ્થાઓ પ્રાન્તીય ભાષામાં શિક્ષણ આપે; પણ અતિ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે સ્વપાયેલી સાર્વભારતીય સંસ્થાઓમાં હિન્દીમાં જ શિક્ષણ અપાવું જોઈએ. આપણા મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી બાઈબોના હિતાર્થે કુરાન અને બાઈબલના અત્યંત સરળ ભાષાન્તરો હિન્દીમાં જલદીથી થાય તો કેવું સારું ?

આટલું કહ્યું પછી આપણે સરકારને પણ પ્રાન્તિક કારભારમાં પ્રાન્તિક ભાષા અને દેશના સામાન્ય રાજ્યકારભારમાં હિન્દી વાપરવા માટે અરજ કરી ફગવ પાડી રાખીએ. જંગલ ખાતામાં, વૈદક ખાતામાં, પુગતસ્વ ખાતામાં અથવા વાતાવરણવિજ્ઞાન ખાતામાં હિન્દુસ્તાનના પૈસાથી જે ફાંધો કરવામાં આવે છે તે બધું હિન્દુસ્તાનના બેહુલ તથા વેપારીઓના હૃદયેસર માટે સરકારે હિન્દીમાં જ છાપવી જોઈએ એવો આપણે આગ્રહ કરી રાખીએ. પણ તેને માટે ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન થવા જોઈએ. હાલ જોડી કેમ થશે કહી બેસી રહેવું કામનું નથી. કરવા માંગ્યાથી જ સર્વ કાંઈ થઈ શકે છે; પ્રયત્ન કર્યો મથ મગવો જ જોઈએ.

સ્વરાજ્ય માટે આપણી હાથકાત વાદવિવાદથી અથવા શાબ્દિક પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવા કરતાં જે સંકટરહિતના કાર્યો આજે અત્યંત અવરમક છે છતાં સરકાર કરતી નથી તેને આપણા હાથમાં લેવા માંગ્યાં એ જ ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ

છે. સરકાર આપણું દામ અચકાચ કરને સારે જોઈ લાઇયું. દિન્દીને સારુ-
માણાનું પદ આપત, તેનો પ્રચાર વધારવો તથા સાહિત્યમાં ઉમેરો કરવો એ
દામ સરકારનું પણ છે સરકાર અદેશી એટલે ગરીબ હોત તો તેમ કંઈ
ખાજતી સરકાર તેમ કરતી નથી માટે સ્વગત્યાકાંક્ષીઓએ તે દામ પોતાના
દામમાં લઈ પોતાની સ્વગત્યાપાત્રતા સિદ્ધ કરી આપી જોઈશે. આપણી
પાત્રતાની ખતરી સરકારે આપ્યા પહેલાં આપણે પોતે કંઈ લેવી જોઈશે.
દિન્દીનો પ્રચાર કંઈ તેમ કરવાની આ સોના જેવી તલ છે આપણા ધાર્મિક
પાત્ર ઉતાવળની આપણામાં સંક્રિત છે એમ આપણે દેખાડી આપવાનું છે,
તેમ કરવાથી આપણને અમામર્થ્યની—સંકલ્પમામર્થ્યની અત્મપ્રતીતિ થશે
અને હિંસાન મગન પ્રાપ્ત થશે. તથા

ધાર્મિક શિક્ષણની પાઠમાળા

આવી પુનઃકો પઠનથી ધર્મિકતા આવતી નથી ધાર્મિકતા એ એક
સાત્ત્વિક અને અતુલ્ય શક્તિ છે ધર્મિકતા જનન થવામાં મુખ્ય મદદ
આપનાર હૃદયરૂપ, અત્મપરીમણ પચાતાપ, વિચારમય જીવન અને સત્સંગતિ
એ છે ધર્મિકતા ખલી મહિતી નથી પણ કેળવણી (Education)
છે. ધોળો જે પ્રમાણે પોતે તૈયાર કરે છે, લોહને જે પ્રમાણે પાણી
પાય છે, ચામડો જે પ્રમાણે કમાડીને નુકસાન પહોંચાડે છે, આટલે જે પ્રમાણે
કેળવવામાં આવે છે, મૂળમાં ખતર ભરીને અને પધારે પાતા કરેલા ડાળા
પાપન છાતીને જે પ્રમાણે ફાડીને જોડે આપે છે, તે જ પ્રમાણે શરીર
અને ચિત્તશક્તિ કેળવનાર છે ધર્મિક તત્ત્વજ્ઞની બિનકુલ ખમર ન હોય
અને છતાં અત્યંત ધર્મિક હોય એવા માણસો આપણા જોવામાં આવે છે
ખીજ તરફ સર્વ ધર્મો પી ગયેલા છતાં ધર્મનિમુખ એવાઓ પણ આપણે
જોઈએ છીએ કેવળ સ્પષ્ટતાજના પુસ્તકો વાંચ્યા એટલે રસોઈ બનાવતા
આવડતી નથી અથવા તરવાના રાત્રિ ઉપરના પુસ્તકો બચીને માણસ તારો
બની શકેતો નથી, તે જ રીતે ક્ષત્ર ધર્મશ્રય કે પાઠમાળા વાચવાથી કંઈ
ધર્મિકતા આવતી નથી શ્રય વડે શુદ્ધિની આશ્રનશક્તિને ટેકો મળે છે,
પણ ધર્મિકતામાં તો હૃદયશક્તિ કેળવવાની હોય છે આ હૃદયશક્તિ
અભ્યાસ, વૈગમ્ય, શ્રદ્ધા અને સત્સંગતિ એટલા સાધનાથી જ પોષાય છે એનો
અભાવ હોય તો પુસ્તકો વાચવાથી કેવળ ખાલિય અને દબ જ પેદા થાય
છે માટે ધર્મિક શ્રય ત્રિવા પાઠમાળા, ચોથા માણસે, ચોથા પ્રકારે અને

તેનાથીયે મહત્ત્વનું મોઝ્ય વખતે શીખવવી જોઈએ.

આટલી ચેતવણી આપ્યા બાદ પાઠમાળા કેવી હોવી જોઈએ એ વિષે અહીં નોંધ આપવામાં આવે છે.

શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ વાર્તા, પછી વર્ણન, તે પછી ઇતિહાસ, તે પછી તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન પછી ખીજા ધર્મો સાથે તુલના અને આખરે ધર્મસંશોધન; આવો ક્રમ રાખવો જોઈએ. ધાર્મિક શિક્ષણમાં ફતેહ મેળવવાની ખરી ચાવી એ છે કે વિદ્યાર્થીની અંદર પ્રેમજનના, વિનય અને આદરભાવ જાગૃત થાય. ધાર્મિક શિક્ષણ દીધું અને આદરભાવનો લોપ થયો તો પછી શિક્ષણ દીધું ન દીધા બરાબર છે.

પાઠમાળામાંના પાઠોનો ક્રમ એકવાર ઉપર બતાવ્યો છે, એટલે હવે જે નોંધ લખવામાં આવશે તે એ જ ક્રમથી લખવાનો વિચાર નથી.

૧. ધર્મદર્શન

યમનિયમાદિ કામિક, વાચિક અને માનસિક પાવિત્ર્ય એ જ ધર્મનો મુખ્ય આધાર છે. તેમાં નાનાં છોકરાંઓની બાબતમાં કામિક પાવિત્ર્ય ક્રિંવા સ્વચ્છતાથી જ શરૂઆત કરવી જોઈએ. એનું જ નામ શૈયં. સ્વચ્છતાનો, નિર્મળતાનો રસ લાગવો જોઈએ. તેમ જ મધુર, નિર્દોષ, સાસ્ત્રિક વાણી વિશે અને શુદ્ધ મન વિશે. શંકા આવવી સ્વાભાવિક છે. ચિદ્વાસા નાસ્તિ નાસ્તિક્યમ્ । પણ શંકાખોરપણું—શંકાશીલતા એ એક જાતનો રોગ છે. તેને જાડ-માંથી કાઢવો જોઈએ. આપણે ઘરમાં મેલ જમવા દેતા નથી તેટલો માથામાં જમાવીયે છીએ. તેની સજા ઉપજાવવી જોઈએ.

ખીજો ડુંગવવાનો ગુણ એ સન્તોષ ક્રિંવા પ્રસન્નતાનો છે. તુકારામ કહી ગયા છે: મન કરાર પ્રસન્ન । સર્વં સિદ્ધિર્વેં જ્ઞાન । આજકાલની પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિમાં સન્તોષને સ્થાન જ નથી.

ત્રીજો ગુણ છે તપ અથવા સંયમ. અગ્નિની પેઠે દોષોને બાળા નાખવાનો ગુણ એમાં રહેલો છે. તપ એટલે જ સામર્થ્ય—અધ્યત્મિક સામર્થ્ય.

ચોથો ગુણ સ્વાધ્યાય. સ્વાધ્યાય એટલે જે સિદ્ધાન્ત આપણે, ગણે ઉતાર્યા હોય ક્રિંવા જે સિદ્ધાન્ત આપણે શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર્યા હોય તેનું નિત્ય સ્મરણ. ધ્યાન, વિવરણ વગેરે કરવું.

પાંચમો ગુણ ઇશ્વરપ્રણિધાન, એટલે કે સરજાગતતા, પ્રાર્થના, ઇશ્વર ઉપર પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધા તથા ઇશ્વરપરાયણતા.

આ નિયમોની સાથે યમોનું પાલન થવું જોઈએ: અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અહમકાર્ય, અપસ્મિદ્ધ એ યમો છે.

આ યમનિયમો દ્વરે વ્યાખ્યાન કરવાનાં નથી, પણ તેનું આચરણ સુલભ કરી આપવામાં માબાપે અને ગુરુએ બાળકોને મદદ આપવની છે. પ્રેમજના, વિનય તથા આદરભાવ બાળકમાં ઉત્પન્ન થાય કે અર્ધુ દામ તે શરૂં જ.

૧. પ્રેમજપણું, વિનય અને આદરભાવ જાગૃત થયા પછી

૨. યમનિયમો સમજાવવા. સાથે સાથે 'પાન્થિતા' પ્રાપ્ત કરેલા લોકોના પ્રસંગ કહેવા.

૩. સારપણી ઋણુજયની કલ્પના આપવી. દેવઋણુ એટલે મનુષ્ય તરીકે માણસની ઇશ્વર અને કુદરત પાત્રે જન્મ. ઋણિઋણુ એટલે સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની ફરજ; સંસ્કૃતિ જાળવવી, તેની વૃદ્ધિ કરવી વગેરે. પિતૃઋણુ એટલે કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ; કુલપોષણ અને કુલપરંપરા જાળવવી તે.

૪. પંચમયથી આ ઋણુ અદા થાય છે.

૫. ઋણુ અદા કર્યા પછી ચાર પુરુષાર્થ મેળવવાના.

ધર્મ—નીતિ, સામાજિક ફરજ, સદાચાર, ન્યાય, દયા, દાન, ઉપાસના વગેરે.

અર્થ—ધનપ્રાપ્તિ, સમૃદ્ધ, વેપાર વગેરે.

દામ—આરોગ્ય, આહારવિહાર, સુપ્રજ, સિશુસંભાળ.

ભોક્ષ—ત્યાગ, અનાસક્તિ, જ્ઞાન, આત્મોત્તરિત.

૧. પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળતા—સ્વધર્મ, વર્ણાશ્રમધર્મ અને સાર્વત્રિક ધર્મ અથવા સામાજિક આદર્શ અને તે પાર પાડવા માટે ઘડાયેલી સમાજરચના. શ્રીધર્મ તથા શ્રી પ્રત્યેનો ધર્મ.

૭. પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ માટે આંતરિક સાધન:

યોગ—અભ્યાસ, વૈરાગ્ય, ધ્યાન, પ્રાયશ્ચિત્ત (Confessions).

૮. પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ માટે બાહ્ય સાધન—સંસ્કાર, આદ્ય, ઉત્સવ, વ્રત વગેરે. જપ, તીર્થાટન, હોમકવન, ખીજા રિવાજો.

૯. ગુણુજય—તેમની દુનિયામાં સર્વત્ર વ્યાપ્તિ. તેને લીધે માર્ગભેદ.

ઉપાસનાના પ્રકાર—કર્મ, જ્ઞાન, શક્તિ

ઉપર્ય દેવતા—ગુરુભક્તિ.

૧૦. ધર્મનો આધાર—શાસ્ત્ર, મદાચાર, આત્મવૃદ્ધિ, ધર્મશાસ્ત્રો અને ગ્રન્થો—

૧. વેદ, ઉપનિષદ, સૂત્ર, સ્મૃતિ, પુરાણ, તન્ત્ર દત્ત્યાદિ.

લા. દર્શન, બાધ્ય, રામાયણ, મદાજારત, ભાગવત ઇત્યાદિ.
 દ. નિષિદ્ધ, પૂર્વ અંગ, અન્યસાદેજ, સુવચીરભાષ્ય, સિવપુરાણ,
 સતોનાં વચન, સત્યાર્થપ્રકાશ, જીવનસંહિતા ઇત્યાદિ.

૧૧. તરંગચાનના વિષયો—આત્મા, સરીર, ઇન્દ્રિય, અર્થ, બુદ્ધિ, મન,
 પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેત્યભાવ, ફલ, દુઃખ, અપવર્ગ.

અથવા, ઇશ્વર, જીવ, જગત (પુરુષપ્રકૃતિ) બન્ધ, મોક્ષ, માયા.

૧૨. આશિતક અને નાશિતક દર્શનો.

વેદાન્ત; સાંખ્ય, યોગ; ન્યાય, વેશિષ્ઠ; ચાર્વાક, બૌદ્ધ, જૈન.

૧૩. આચાર્યોના મતમતાન્તરો.

૧૪. ધાર્મિક દષ્ટનાઓનો અને સંસ્થાઓનો વિકાસ.

૧૫. પંથો, સંપ્રદાયો અને મતો.

૧૬. બીજા જૂનાં અને નવા ધર્મોની માહિતી.

૧૭. દરેક ધર્મનું વેશિષ્ટ્ય.

૧૮. સર્વધર્મસમન્વય.

૧૯. ધર્મસંશોધન.

૨. કથાભાગ

ઇશ્વરની લીલા—વ્યક્તિમત, સામાજિક કે રાષ્ટ્રમત.

ચરિત્ર—ધર્મપ્રવર્તક, દર્શનકાર, સત્યુત્તરો.

પ્રસંગો—ધર્મબોધક, દાર્યાદર્શનિર્ણયના, ધર્મસંદેશના. આ પ્રસંગો
 વ્યક્તિમત અને રાષ્ટ્રમત (સામાજિક) બન્ને હોવા લેખકે.

૩. ધર્મવ્યાસિ

૧. વ્યક્તિ—ઇશ્વર, મન, અન્ત કર્મ, બુદ્ધિ, આત્માની ઉન્નતિ મ
 પોષણ, સમર્થ અને સમાધાન; મેળવવું. ૨. વ્યક્તિ વ્યક્તિનો સંબંધ
 ૩ કુટુંબ; ૪. રાતિ; ૫. સમાજ; ૬. માનવકોટિ; ૭. બીજાં પ્રાણીએ
 ૮. પાર્થિવ વસ્તુ.

૧. ઇન્દ્રિયોપભોગ; ૨. કૌટુંબિક મોહ; ૩. સિદ્ધાન્ત (વિવેક), ૪. સૌ-
 ચોપાસના; ૫. વ્યાપાર, હુન્નર; ૬. સંપત્તિચાત્ર; ૭. રાષ્ટ્રનો સ્વાર્થ;
 રાજકારણ; ૮. સંન્યસારમાર; ૧૦. સમાજસાર; ૧૧ પરધર્મી સાથે સંબંધ-
 આ બધી બાબતોમાં ધર્મને પ્રધાન ગણવે લેખકે એ વિષે વિસ્તૃત વિવેચ

પ્રથમ પુસ્તક

વાર્તા (૧૨ વાર્તાઓ), વર્ણન, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, તુલના, સંશોધ
મદદ માટે પુસ્તકો—દિન્દુ ધર્મની બાળપોથી, નીતિસિદ્ધાંત, ધર્મવર્ણ
દિન્દુ વેદધર્મ, આપત્તો ધર્મ.

યમ નેયમના વિભાગ માટે વિષયો

વિષેયાત્મક

વાર્તા

૧ સસ—નાબાનેદિષ્ટ, હરિશ્ચન્દ્ર, પ્રજ્ઞાદ.

૧ અદિત્તા—(દશમા, અદ્રોહ), જાદુમરત, મનુ, વાલ્મીકિ.

૧ અસ્તેય—(ધર્મેન ગચ્છ સર્વં) દાદોજી મોદેવ, શંખસિખિન.

૨ ધાત્રાયર્થ—ભીષ્મ, હનુમાન, કાર્તિકેય, લક્ષ્મણ

૨ અપ્રતિયુક્ત—મહાદેવ; સાધુ, શુક, જનક.

૧ સૌમ્ય—નળ

૧ સન્નોય—(મન્દરવંદના) દત્તાત્રેય, તુષારામ, કૌપદી (ત્રણ વર).

૧ તપ—મૌન, (પરાસ) ભગીરથ, રુદ્રમાગદ.

૧ રવાધ્યય—વિવા) ભદ્રહાર.

૧ ધર્મ-પ્રવિધાન—વ.

૨ મૈત્રી—(અમ ત્વર્થ), કરણા—(દયા), મદિતા, પેશા—અમાતસ્ય

૨ મૈત્ર્ય અને મૈત્ર્ય—નમિત્તા, મૈત્ર્યી, હરિશ્ચન્દ્ર, રતિદેવ.

૨ મમના—(સત્ત્વ ગચ્છ સર્વં) (અ જકમ) વસિષ્ઠ.

૨ હી

૨ તિતિશા—પ્રજ્ઞાદ.

૨ આર્ચત્વ—ગ્રિમિ, યુવિષ્ટિર અને ચાન, દિલીપ, હરિશ્ચન્દ્ર, દધીચિ
ભગન, અર્જુન (પાપશાપ), કર્ણ, વસિષ્ઠ, ભીષ્મપ્રતિગા, કચ

૧ કૃતિ—(નિર્ભયના).

૨ અત્રોહ—(અત્રોહ) નોગીઆની વાર્તા.

૨ કૃત્યજ-ભુ.

૧ આદારવા ૧૧ (અત્ર્યજોજન, ઉપવાસ).

૧ અધિમાદ

૧ ગુરુ પા.

૧ ભૂતપ્રિયદિતેવા

ભર્મિલા, સાવિત્રી, કૌપદી, સીતા, મૈત્ર્યી, સતી.

अहिंसा—नैस्वर्ग

सत्यम्—किराकः शशाम्—सफला

अस्तयम्—सर्वेष्टीयदानम्

महावयम्—व यैनाम

अपरिग्रह—

सौचम्—शरीरशुद्धिः, परैर्योगं

सन्तोष—अनुत्तमं सुगतम्

तपस्—अनुद्धितम्, सागन्धर्वसिद्धि

स्वाध्याय—इष्टदेवतायाः याग

ईश्वरप्रणिधानम्—समाधिस्थितिः

अयो—निर्भय इष्टि
(charity of
vision)

निषेधात्मक

२ वृक्षस्य, १ पैथस्य, १ भस्म, २ अभिमान (परशुराम),
२ अहङ्कार, २ अभिज्ञा, १ अनानन्द (कलुष, परशुराम, भूतन),
१ आत्मशुद्धि, १ परनिन्दा, २ दम्भ, १ लोभ (त्रिशङ्कु), २ क्रोध (दुर्वासा)
१ असूया, १ अतिभोग्यता, २ काम (नकुप, भर्तृहृदि, विभीषण, शुक,
मुदाभा, दुपद)

अहिंसा सत्यमन्तेयं अकामत्रोधनोभता ।

भूतप्रियहितहा व धर्मोऽयं सार्ववाणिजः ॥

सत्यम्, समता, दम, अमास्तयम्, शपा, द्वी, तितिक्षा,
अनसृक्षता, त्याग, ध्यानम्, आयत्तव्यम्, धृतिः, एतत्तदया
—सत्याकारा ण्योदरा.

सत्य	स्वाध्याय	ममोव कर्मभि
अहिंसा	ईश्वरप्रणिधान	
अन्तेय	सन्तोष	
ब्रह्मचर्य	सौच	
अपरिग्रह	तप	

मैत्री
करुणा
मुदिता
उपेक्षा

}

॥
॥
॥
॥

ईश्वरे तदधीनेषु बालिषेषु द्विपदेषु च
प्रेम मैत्री कृपे—पक्ष
च करोति सा मध्यम

यत्, अध्ययन, दान, दम्भ, दान, दया, श्रेय—श्रेय.

धृति समा दमोऽन्तेय शौचमिन्द्रियनिग्रह ।

ही विद्या मत्तमकोषो दसक धर्मद्वयम् ॥

અક્રોધઃ સત્યવચનં ઇવિમાનસ્ય સર્વજ્ઞઃ ।

મતર્નં સ્વેનુ દારેણુ શૌચક્રોદૃ એવ ચ ।

બાર્બરં મૃત્યમર્ણં ત એવે સાવંતાર્ણિકાઃ ।

નિયમા—આદારશાસ્ત્ર, અપ્રમાદ, અક્રોધ, ગુરુશૂન્યા, શૌચ, મૌન,
ઉપવાસ.

નિષેધા—નિરાશંસ્ય, પૈશુન્ય, મત્સર, અભિમાન, અહંકાર, અપ્રદા,
અનાર્જવ, આત્મરત્નતિ, ધરનિન્દા, દંભ, લોભ, મેઢ, ક્રોધ, અસુયા,
આત્મભોજન, કામ.

પંચયજ્ઞ—દેવયજ્ઞ. જતયજ્ઞ. પિતૃયજ્ઞ. બ્રહ્મ. મનુષ્યયજ્ઞ.

સમાજશાસ્ત્ર

જીવનચક્ર

તપ, ભોગ અને યગ—આ એક મહાન જીવનચક્ર છે. માણસ કામનાથી પ્રેરિત થઈ સંકલ્પ કરે છે. એ સંકલ્પ પાર પાડવા જે જે પ્રવૃત્તિ માણસ આદરે છે તે બધું તપને નામે ઓળખાય છે. આ પ્રવૃત્તિ પોતાની મેળે અથવા સ્વનઃ પ્રિય હોય છે એમ નથી, પણ સંકલ્પસિદ્ધિની આશાને લીધે જ માણસ તેટલી પ્રવૃત્તિ પ્રુશ્ણથી અથવા ઉત્સાહથી ઉપાડી લે છે. આ તપને અન્તે ફલપ્રાપ્તિ થાય છે. ફલપ્રાપ્તિ પછીની ક્રિયા તે જ ભોગ. ફલભોગ એ આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં મૂઠ વસ્તુ છે. શ્લોપભોગમાં એકલી વૃત્તિ જ હોત તો તેમાં જ માણસને આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ જાત. પણ શ્લોપભોગના આનન્દમાં જ વિશ્વજ્યુતા રહેલી છે. દરેક આનન્દમાં આપણે અભજ્યુતા આત્માને મેળવવા આદીએ છીએ. કામનાવૃત્તિથી મળેલા આનન્દ પછી એક ક્ષણને માટે મોહનો સન્તોષ મેળવવીને અન્તર કહે છે, ‘મારે જોઈતું હતું તે આ નથી.’ આટલાથી ચેતીને જે માણસ કામનાવિમુખ થાય તો તેને આત્મપ્રાપ્તિનો રસ્તો જડે. પણ સત્યનું મુખ સોનાના ઢાંકણથી ઢાંકેલું હોય છે. એક સંકલ્પ પૂરો થયો હોતો નથી ત્યાં તેમાંથી જ ખીન્ને સંકલ્પ ઉદ્ભવે છે, અને આ રીતે ફરી નવી પ્રવૃત્તિમા, નવા તપમાં અને નવા ભોગમા માણસ તણાય છે.

આમાં યગને સ્થાન કયા છે ? દરેક ભોગ, કામનાથી કરેલું દરેક તપ એ કુદરત પાસેથી લીધેલું ઋણ છે. તે અદા કરીને જ માણસ ઋણમુક્ત થાય છે. મારે અન્ન ખાવું છે તેટલા માટે હું જમીન ખેડું છું, તેમા ખીજ વાવું છું, લણણી સુધી ખેનરમાં મહેનત કરું છું, અને આ રીતે જમીનનો દસ કાઠી તેના ભોગ કરું છું. જમીનનો જોડો દસ મેં લીધો તેટલો જમીનને પાછો આપવો,

જાગીરને એની મૂળની સ્થિતિ પાછી આપવી એ યતકર્મ છે.

મુસાફરીમાં હું કોઈને ત્યાં રાતવાસો રહું; મારે સંધવું છે; ઘરવાળા પાસેથી હું વાસણો માગી લઉં છું. વાસણોમા હું સંધી લઉં એ માફ તપ છે; જમી લઉં એ ભોગ છે. આટલું કર્યા પછી ઘરવાળાનાં વાસણો ઉઠડીને જેવાં હતાં તેવાં ને તેવાં કરી આપવાં એ માફ યતકર્મ છે.

મારે તળાવમાં કે ફેંચા પર નહાવું છે. હું પાણી ખેંચી કાઢું એ માફ તપ છે; નહાઈ લઉં એ મારો ભોગ છે. સારખીજીનો યત કયો ? ઘણા લોકો —લગભગ બધા જ—વિચાર કર્યો કરતા નથી કે આમાં કંઈ કરવાપણું રહ્યું હોય. શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે, ‘તળાવમાં ને તમે નહાઓ તો તમારાથી બનતો કાદવ તળાવમાંથી કાઢી બહાર ફેંકી દો.’ આ આપણું યતકર્મ. ફેંચા પર નહાતા હોઇયે તો ફેંચાની આસપાસની ગંદકી દૂર કરવી એ જરૂરું યતકર્મ છે.

ગીતા કહે છે, ‘આવું યતકર્મ જે ન કરે તે ચોર છે. તે શરીરને તકલીફ આપવા માનતો નથી, (અથાથુરેન્દ્રિયગાઢઃ) સમજની સેવા લે છે પણ ઉછીનું પાત્રું વાળતો નથી. જે માણસ ભોગ કરે છે પણ યત કરતો નથી તેનો આ ભવ બગડે છે; પરંતુક તેને માટે ક્યાંથી હોય ?’

હિન્દુસ્તાનમાં આવા યતકર્મનો લોપ થયોતેથી જ હિન્દુસ્તાન કંગાલ અને પામર બન્યું છે. આપણે સ્ત્રીઓની સેવા લઇયે છીએ, પણ તેનું વળતર તેમને પાત્રું આપતા નથી. ખેડૂનોની મહેનતનો ભોગ કરીને છીએ, પણ જેવી ખેડૂતનું કમ્પાચુ યામ એવું યતકર્મ કરતા નથી. આપણે અન્નપત્રોને સમાજસેવાનો પાઠ અણગવીયે છીએ, જગદહસ્તીથી પણ તેમની સેવા લઇયે છીએ, પણ તેમના ઉદ્ધાર રૂપી યતકર્મ ન દેવા જેટલા લોકોના હરામ બન્યા છીએ. આપણે સાર્વજનિક લાભ મેળવવા હમેશ દોડીને છીએ, પણ સાર્વજનિક શરતો ભાંગે જ અફા કરીને છીએ. તેથી આમે સમાજ દેવાળીઓ બન્યા છે.

‘મોક્ષજાત્ર કહે છે, ‘ન્યાયને ખાતર પણ તમારે યત કરવો જોઈયે. ભોગને માટે કરેલું તપ એ અધુરું કર્મ થયું. યતકર્મ એ તેની પૂર્તિ છે. તપ કરો છો અને યત કરતા નથી તેથી જ તમારી વાસનાઓ અમલદાર વડે છે. યત કરો તો ભોગની ઇચ્છા મર્યાદામાં રહેશે જ; તમારું જીવન નિષ્પાપ થા.

દરેક બાળક પાંચળ બાળકદેસન સાથે વાસ ધરતીયમાં ગાળવાનો નિઃશ્ચય ઓપુરક કરે તો દીન બની સમાજની દયા પર આધાર રાખવાનો પ્રસંગ નહીં.

યત્ન દર્શાવે પડે—ઋગ કેડવા પડે માનુષ્ય જે તપ કરે, જે બોલ બોગવે તે તેના હૃદયના છે, તેનાથી તેને કિલિય પામ્મ થતું નથી તેની પ્રવૃત્તિ નિષ્કામ અને ઉન્નતિદર દોષ છે પણ જે મોટા મેળવે હોય તે પ્રવૃત્તિ છોડી દેવી જોઈએ—જોડો કે કામના, તેને માટેનું તપ યોગે તપ દ્વારા ઉપજતા ધૃતિના ઉપબોગ એ તરોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ પણ યત્ન તો હોય નહિ નિષ્કામ યત્ન—જ્ઞાનપૂર્વક યત્ન કરવો—કરવો ન જોઈએ તેનાથી જૂનું ઋણ શીગ જાય છે, આપણા સબ-રિઓનું ઋણ ટળી જાય છે, સમાજનો સર્વસામાન્ય બોલો જોડો થાય છે, પૃથ્વીનો ભાગ હવે થાય છે, શ્રીવિષ્ણુ સત્વ થાય છે અને મહાત્મ મુક્ત થઈ જાય છે

આપણે જીવીને છીએ એમા ન અસખ્ય વ્યક્તિઓનું ઋણ હતું છીએ કુદરતી શક્તિઓનું ઋણ તો છે ન, સમાજનું ઋણ છે ન, સમાજન દરેક રીતે સરકારી બનાવનાર પૂર્વઋણિઓનું ઋણ છે ન, અને કુલપરપરાનો વાગ્મો આપનાર માબાપોનું પણ ઋણ છે ન આ બધું ઋણ પચમહાયાન દ્વારા કેડવા પડે ન માણસ ભુક્તિના કે મુક્તિનો વિચાર કરી શકે

આ યજ્ઞર્થમા પચાંચ નથી ચાલતો જે જાતનું ઋણ તે જાનનો ન યત્ન થવો જોઈએ વિદ્યા-ભણીને શુભનું લીધેનું ઋણ શુરને દક્ષિણા આપનાથી રીટનું નથી, પણ શુરને આપેનું જ્ઞાન સાચવી વધારીને ઉછેરતી પેઢીને આપી દેવું એ ન સાચું યજ્ઞર્થ છે. સૃષ્ટિમા નવું કશું આવતું નથી, છે એટલામા ન નબાનું જોઈએ તેથી આપણી પ્રવૃત્તિથી જેટલી સામ્યાવસ્થા આપણે બગાડીને છીએ તેટલી પાડી સમી કરી આપવી એ આર્યક યજ્ઞર્થ છે આકાશ જેટલી વરાળ લે છે તેટલું ન પાણી પાકુ આપે છે, સમુદ્ર જેટલું પાણી લે છે તેટલી ન વગાડી પાડી આપે છે તેથી ન સૃષ્ટિનું મહાન ચક્ર અનાધિત ચાલે છે મધ્યક બરાબર ચલાવવું એ મુદ્દ પ્રવૃત્તિ છે નિષ્કામ થઈ સાગણ્યદિથી આપણા પૂરતો આ ચક્રનો વેગ જોડો કરવો એ નિષ્કર્ષર્થ છે કશું કામ ન કરવું એ નિષ્કર્ષ નથી એ તો એજીપ્તી ચોરી ન છે

વીરધર્મ

હિન્દુસ્તાનના બધા સનાનોમા દારિદ્ર્યનો સનાય સૌથી મોટો છે. જે પ્રજાને જે ટક પેટપૂરતું ખાવાનું પણ ન મળતું હોય તે પ્રજાનું ચિત્ત બીજ

દોઢ સત્તાનું જે કામી હરે ? જુખમગે કાઢી નાખીયે તો જ પ્રભને કારી
પ્રભુ સુ યે અને જીવનમા સુધારા દે નાનો તિલાક આવે. સત્તાથી સાઝ
પુરી, નેક ને સધી બી ન જાતમા મુગ અને બાનથી ન છુ સુરી જુખ
મગ ને નેક નેક જાનવાળ જાનીય દિવ્દ આગળ બોલો ને બોલો
રહે છે.

• નગ્નોના કેટલેક દેહો આદ્યમ મન પડે તોપણ ગ્રેહ દિવસ દવા ન લઈ શકે અને આગમ પણ ન ગઈ તદ્દ કોઈ આગમ લેના નય તો પ. ૧ શુ ? અને ઠાકરને મરુ જ્ઞાના આપના લેવા તો એક દિવસનો જોનામ જતો હોતો જ આખી ગદાય ગરીમાને નાંધે આપસનું તેજ પણ લજ્જાય છે. તે અન્યાય છુએ છે છતાં તેની સામે ચર્ચામતો નથી, છેનગમ કે ગૌમ જોતો છતાં છેતખોડીથી બચી શકતો નથી, ગરીબા ને કાન્યે તરે ન મુલિક દયા, માયા, મમતા બધું તજી દેવું પડે છે, પુત્રને સ્ત્રી પાડેલા બાળક મરે પાડાઓ પાસેથી તેમના ગળા ઉપાડે તો લામ લેવું પડે છે, નિર્ધય થઈને તેમને માર માગવો પડે છે.

આચર્યની વાત એ છે કે ગરીબ મ મડીચો ગરીબ છે એટલા જ માટે એને ઘણીવાર વધારે ખર્ચ દરખાડે છે. એ ગરીબ છે એટલા માટે જ એની પાસેથી વધારે ખાજ લેવા મા આવે છે એ ગરીબ છે એટલા માટે જ એને લાજ આપીને મુખરેલી સમગ્રો પેરી પડે છે દકામ કીમે તો એ ગરીબ છે એટલા માટે જ એને વરાટે ગરીબ દુ. પડે દે.

એનો પામ મો ? દયારથી એનું નામ જાણુ નહીં મહાદેવથી
માડીને અવલોકરુન સુસીતા અમલદ રેલા જે મેઢા મેગ પ્રા પેને છે
તથાએ ગરીબની સ્થિતિ શુધ્ધગાનીનથી કનુ એવે પ્રનને વેઠ દેના દેતા
ગરીબો અધમઆ ચર્મ વ્ય છે દેઈ નો અગ્રિમેને ચૂસવાનુ વર દામ દે
છે. પોલીમો ગરીબને જમ જેના પામે છે. વપીસે, નાગ ધીનાર ના દેગ,
અગ્રહ્યો લખનાર મટેલઓ, ખેલનવાગીઓ નાઈ "ધ-૧૩૬ નાગમે"
ગામેઠ અને વેમીઓ, સાધુ સંન્યાસી પ્રાગ, બસ વર અગ્રિય પેટના
ઉપર જ પોતાનુ ગુજરાન ચલાવે છે અગ્રિય જેનું ના જી દનિયો પા
કાવે, પણ એનું અવગતનાર દેઈ ન મો નેને માટે તો જુખમગ જ છે.

ત્યારે એનો ઉપાય તો? જ્ઞાન જ્ઞાન એ એક જ ઉપાય આપણે તમારી શરીરો પર ને માથા પર આપો મગજને મંદન કરીને નહીં તેથી આગળ સ્વાસ્થ્યબળની વાત કરના આપણે જ નાહું ને પા. એ વિચારને બાળવડા દોષ, મામાપ દોષ, લઈ મંડેલ દોષ, એ જલની નીચા ન થય એટલા મટે જ તે બધું મંડેલ કરે છે નહિ તો તે દષ્ટિનો મેં મ તો બાળક ખેડે સર્વ ગણો દોષ અથવા બળુખડા ના ના ના ના ના ના ના ના એક

દુષ્પ્રતિવારણ ક્રોધ કરે ? આપણે જોઈશી તો નવ વ કરી ? 'ત્રી' તે બાં ? તો
મા. આખ્યાની સંગ્રહમાં જ થય છે, કે તા. માટે ખર્ચ કરે ? મા જ
કાય છે, છાપ ના સંગ્રહમાં જ વચાય છે, તોમદ્યેમની ગણ ૨૪ ખા. ૭
રોમાં જ આપ્ય છે, તુષાકાગીના ૧૫૫ રા.ને સંગ્રહમાં જ મળી છે
ત્યારે ગામડાના ગરીબોને બેળી કામ ?

વિચાર કરતા જાણ્યો કે ગરીબ નુ જાનકર્મીમાં છે ત્યાં દંતમાં
કરોડો લોભ જુખના છે છે ત્યાં તે જુખના ગણમાં મટે નવરો અને
લાખો લુનાનો જે નોનપૂર્વિક ગરીબની નીકાની જેનું મધ્યમિતિત વી
ગરીમાઈ થાય છે ની જોઈએ જોઈએ જાણવું નિવડે આપણે આ જામન
મા ખરે જ કામ જાણ્યા છીએ માગ્યો જોઈએ મોનના વય નથી.
બેઆમરનો વય નથી, સમજો કે મેનડોનો વય નથી જોઈએ વય ગરીમાઈ
નો લાગે છે. જે દેશમાં એવે નાપૂર્વિક કાનું કરેલી ગરીમાની પ્રતિકા સોં
પરી હતી તે જ દેશમાં આજે દુનિયાનો દરેક જુવાન કાય ની પેદ ગરી
બાળથી નામતો રહે છે.

નિયામાં ફેલાયેલો જુખમગ જોઈ છે કોના પીગ અમલ ના નેથી
સાધુ ટોળાંય ધન્યાર છોડી બીખારી જાણ્યા. બાલ દુનિયાના જે જે
મેગ્યુ ? ગરીબોની સખ્યામાં પોતાનો ભેગ દોર જોઈયુ જ. નવરો
સાત્રીઓ મેનો જાણ ન આપી નરે, ક્યકે નેમના નામમાં આખા રે સ્થાન
નથી ટોળાંયે દુનિયાનો આત્મા જાળવ કરા, દુનિયાના મોનડોળમાં બાલે
દનાના હાંતને જુખમનનું અને તેની પાળ જોવા અન્યથા પાલક કરો ?
કમગ્યુ

નિયાનો કરે છે, તમારી વાત માગી છે. પણ અમલ ના નેથી
જે સ્થિતિમાં મહેવાને તેઓ ટેવાયેલા છે તે સ્થિતિમાં તો તેમને તપગ જ ને
ને ? અમાન નિચારોને લીધે તેમનું ખમનું પડે એ શું વ્ય જાણી છે ? હા, જરૂર
વ્યાજથી છે જે તમારી દિગ્ધે તમારી સ્ત્રી અને તમારા બાળકોના એકલા જ
મલ્ય હોય અને જુખમગે વેળા તમાન કરોડો બાલકો આવી કમ—માયા
તેમ તો વાત જુની. આપણી જાણ ટેવાને લીધે અમખ્ય ગરીબોના જુએ
મરુ પડે એ શું જાણી છે ?—જેના નિચાર તમે કેમ ન કરો ? ગરીબોમાં
નિસ કાકડા પડે એ બીકથી આપણમાં કેટલી જામડના આસી ગા છે ?
જાવે ને પાતે આપણે જે તેને કાય છે તેનું મન્ય આ ગરીબોની
બીક જ છે આપણે અન્યાય સહન કરીએ છીએ, અપમાન ગણી જાણે
છીએ, અન્યાય કરના તૈયાર થાયે 'ત્રી, આખ ગીચીને બીગના અન્યાયમાં
સામેવ થાયે છીએ અને દિવસગત આત્માનું અપમાન કરીએ છીએ એનું

દારણ આ ગરીબાઈની ખીક ન છે.

કેટલાક કહે છે, 'આટલો સ્વાર્થલાગ કોઈ પિરતો મહાત્મા ન કરી શકે. સામાન્ય લોકોને માટે એ આદર્શ નથી. બાળજન્યનો વિચાર હોય તો મારો ?'

યુદ્ધમાં જે દુનવગે અને લાખો સૈનિકો દેશની ખાતર લડ્યા જાય છે તે બધા ન કંઈ મહાત્મા નથી હોતા. તેમને પણ બાળજન્ય હોય છે. દસ કે પંદર ફીયા મેળવનાર માણસ બાળજન્યમાં માટે સી જગત કરી શકે ? આપણે સ્ત્રીઓને અને દીકરાદીકરીઓને આશ્રિત દશામાં ગંભીરને દેવાયેલા હોયે તેથી ન આપણને અચાત બલિષ્ઠમાં જસકે મારનાં ખીક લાગે છે. રાજ ને રાજ મહેનત કરીને ગાલો મેળવવો અને બલિષ્ઠને માટે કરી ચિન્તા ન કરી એમાં જે વીરસ રહેલો છે તેની મીઠાશ અનુભવ વગર ન સમજાય. સલામતી એ જીવનનો સડો છે. બલિષ્ઠ વિગેની સંદિગ્ધતા— નિત્યનનન યુદ્ધ એ ન જીવનનો સાર છે. એનો રસ જેને મળ્યો નથી તે અભાગીઓ કહેવાય. જેનો બલિષ્ઠતાજ સલામત છે તેનામાં ધાર્મિકતા રહે ખડુ ન અધરી છે. જે સલામતી ઈચ્છે છે તે વાસ્તવિક રીતે ભેદના નાસ્તિક ન છે. બાળક જેમ માખાપ પર વિશ્વાસ રાખી નિશ્ચિન્ત રહે છે તેમ વી પુરુષે માંગ્યો ઉપર વિશ્વાસ રાખવો નેધયે. જ્યાં સલામતી છે ત્યાં પુરુષાર નથી, ધાર્મિકતા નથી, દયા નથી અને કામ્ય નથી.

જે માણસ સ્વેચ્છાપૂર્વક ગરીબાઈ સ્વીકારે છે તે વીર બની જાય છે અન્યાયી માણસને તે કાજ જેવો લાગે છે, પીડિત લોકોને તે કૃપાનિદિ બાસે છે, જળરદસ્ત સંસ્તનત સામે તે હોમો રહી શકે છે અને તેને જ ધર્મનું રહસ્ય પગલ યાય છે. ગરીબાઈ એ વીરનો ખોગક છે, ઈશ્વરનો પ્રસાદ છે અને ધર્મનો આધાર છે. આવા ગરીબો જ્યારે દેશમાં વધશે ત્યારે જ દેશની ગરીબાઈ દૂર થશે, બૂખમરો ટળશે, લોકોમાં હિંમત આવશે અને અશક્ય જણાતી વસ્તુ શક્ય અને સહેલી થઈ પડશે.

ગુજરાતમાં દેશદાજ છે; દયાધર્મ છે; વિદ્યા નથી એમ નથી; હિંમતવ અને ચતુર પુરુષોની તો ગુજરાત ખાણ છે; ગુજરાતમાં જ્ઞાન અને અમુક જાતની મંસ્કૃતિ છે, સાર્વજનિક કામો કરવાની ટેવ પ્રકૃત જુવાનોને ગરીબાઈ ધારણ કરવાની લગની લાગી નેધયે. આ હિન્દુસ્તાનમાં ગુજરાતની જે ખ્યાતિ છે તે ગુજરાતના વેપારને લીધે ના કે ગુજરાતે બેમાં કરેલા નાણાંને લીધે નહિ, પણ ગુજરાતનાકેટલાક સુપુત્રે એ વીરધર્મ સ્વીકારી ગરીબાઈ ધારણ કરી છે તેને લીધે. દેશના કરો ગરીબો એવા લોકો પામેથી ન ઉદ્ધારની આગા રાખી શકે છે, કેમ ગરીબાઈ ધારણ કરી એવાઓએ પોતાનો ઉદ્ધાર કરેલો હોય છે.

ગરીબોની દુનિયા

માનવજાતિનો ઇતિહાસ એટલે મનુષ્યની જુદી જુદી જાતિઓ આગળ જુદે જુદે પ્રમુખે (આ ચોથા અનેક સવાલોની ગૂંચવણનું અને તેનો નીવેડો લાવવા મનુષ્યે કરેલા પ્રયાસોનું) જ્ઞાન. આ દૃષ્ટિએ યુરોપના ઇતિહાસનું અવલોકન આગે આપણે માટે બહુ જ ગોઠવણકર છે, કેમકે યુરોપે છેલ્લા સદીમાં પોતાના પુનર્જાગૃણી આખી દુનિયા પર મારી કે નરસી હાથ પાડી છે.

આધકારના/ સુગમતા/ ડગરી ગયા પછીના યુરોપના ઇતિહાસમાં આપણે મોટે ભાગે જુદા જુદા રાજવંશોના અભિમાન, મહત્વાકાંક્ષા અને કાવતરા જ જોઈએ છીએ. સામાન્ય પ્રજાને ઇતિહાસમાં જાણે અસ્તિત્વ જ નહોતું.

મહાભારતમાં જેમ અહાર અશ્વૌભિન્ની સેનાનો યુદ્ધમાં ગણાવા ઉપરાંત અને દૃષ્ટ જવા ઉપરાંત બીજા કશો અર્થ જ નથી, અગર તો જેમ ચિત્રની પાછળ તે ચિત્રને ધાગ્યું કરવા માટે પટ દોઢ છે, તેવી જ દગા યુરોપમાં સામાન્ય પ્રજાની હતી એમ કહીએ તો ચાલે.

ગ્રીસ, પ્રશિયા અને આસ્ટ્રિયા એ ત્રણ રાજ્યોએ યુરોપની એક મહાન પ્રજા સામે મહાઅન્યાય કરી પ્રજાઓને ઐતિહાસિક મહત્ત્વ આપ્યું જે દિવસે પોલાના ભાગલા પડ્યા તે જ દિવસે યુરોપમાં રાષ્ટ્રીયત્વ જન્મ્યું. ઇટાલિયન દેશમંત્ર જેમ્મે મેઝિનીએ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનથી અને ખડતલ તપશ્ચર્યાથી રાષ્ટ્રોને નામરૂપ અને મહત્ત્વ આપ્યા તે દિવસથી યુરોપની લડાઈઓ અને કુચેડનામાઓએટલે કે સન્ધિસ્ત્રિહો રાષ્ટ્રોને નામે થાય છે.

હાલનો યુગ ઔદ્યોગિક પ્રગતિનો હોવાથી ગજસત્તા કાંઈ તે કાંઈ રીતે વેપારીઓના હાથમાં જાય છે, અને આ વેપારીઓ પોતાના સ્વાર્થને અર્થે ભોળી પ્રજાઓમાં રાષ્ટ્રીય અભિમાન, દ્રેષ અને ઈર્ષિ સળગાવી તેમને લડાવે છે તથા બચકર મંદાર કરાવી તેનો આર્થિક લાભ પોતે ખાટી જૂથ છે અને તેનો જોબને તથા આપત્તિ તેટલા ગરીબ પ્રજાને જ ભોગવવા પડે છે.

યુરોપનું રાજકીય ગજવશોના હાથમાં હતું ત્યાં મુખી બાબત દુનિયા સાથે તેનો ઝાઝો સંબંધ થયો ન હતો, પણ ઔદ્યોગિક યુગ શરૂ થયો તે દિવસથી યુરોપના ઝગડાઓ આખી દુનિયાને બાધક થવા લાગ્યા છે.

જેમ બધા ખડોની પ્રજા યુરોપના ઝગડાથી અકળાઈ ગઈ છે તેમ યુરોપનો મજૂરવર્ગ પણ તેટલો જ અકળાઈ ગયો છે. તેનું કહેવું છે કે

આને યૂરોપમાં પંદર કે અઠાર રાષ્ટ્રો છે એમ માનવું એ વહેમ છે. યૂરોપમાં ફક્ત બે જ રાષ્ટ્રો છે: એક ધનવાન લોકોનું અને બીજું નિર્ધનનું. ધનવાન નાદ સમર્થ અને સંઘટિત છે, જ્યારે નિર્ધન રાષ્ટ્ર અસહાય અને પ્રિયભિન્ન છે. તેથી જ તેા ધનવાન લોકો નિર્ધનને પોતાના કાણુમાં રાખી ચૂરી શકે છે. જો નિર્ધન વર્ગો સંઘટિત થઈ જાય, સંપૂર્ણક આપસ-માં મોઝના કરી શકે અને તે પાર પાડી શકે, તો તેમની પાસે મનુષ્ય-જન એવડું મોટું છે અને પ્રમુખ્યત્વેની એકેએક નસ એટલી બધી સંપૂર્ણતા-એ કરીને તેમના હાથમાં છે કે ગમે ત્યારે તેઓ ધારુ કરી શકે. ૨ ખ્યાલમાંથી જ મજૂરશાહી અથવા બૉલ્શેવિકમનો જન્મ થયો છે. યૂરોપ કહે સધન અને નિર્ધન લોકો વચ્ચે મદાન વિગ્રહ શરૂ થયો છે. ૩ વિપદ ક્યારે અને કેવી રીતે શમશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

ગ્રીસકરાચાર્યે જ્યારે ગાયું કે 'અર્ગમનર્થ' માવશ નિત્તમ્' ત્યારે તેમન મનમાં પણ કદાચ પોતાના વચનનો આટલો વ્યાપક અને બીયણ અથ નહિ આવ્યો હોય. જ્યાં સુધી લોકો ધનને માટે લડ્યાં જ કરે તે ત્યાં સુધી માનનીના નસીબમાં મુખ અને શાન્તિ નથી. જેમ અદ્વૈતમાં તેમ જ આ વિગ્રહમાં પણ દ્વિતીયાદૈ મર્થ મવતિ । જ્યાં સુધી બે છે ત્યાં સુધી લડાઈ ચાલુ જ રહેવાની. સર્વનાશ માથે લીધા વગર આવો વિગ્રહ સમી ન શકે.

પણ શ્રદ્ધા કહે છે કે સર્વનાશને માટે મનુષ્યજાત સરજાયેલી નથી. ભગવાન હિંદુ પ્રિયતે કહ્યું છે કે 'આ દુનિયા ગરીબોને માટે છે.' પણ ગરીબ એટલે ઉપર વર્ણવ્યા તેવા નિર્ધન નહિ. કેમકે સધન અને નિર્ધન બન્ને ખરૂં જોતાં ધનની વાસનાથી વીંટળાયેલા એટલે 'ધન-વાન' જ છે. એકની પાસે ધનનો મદ છે, જ્યારે બીજા પાસે ધનનો લોભ છે. બન્નેમાં ધનની વિઠ્ઠિ રહેલી જ છે. અને જોનામાં ધનની વિઠ્ઠિ છે તે ગરીબ નથી પણ 'ધન-વાન' છે. આ દુનિયા ધન-વાનની નથી પણ ગરીબની છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં આખું યૂરોપ ધન-વાન છે. મૂડીવાળા પણ ધન-વાન અને બૉલ્શેવિક પણ ધન-વાન; કેમકે બન્ને ધન-પ્રાપ્ત છે, ધનને પ્રપનારા છે.

આ બન્ને જાનના ધનવાન ગમે તેટલા લડે અને કાયદાકારો સંપત્તિની વહેંચણીના ગમે તેટલા પ્રકારો કરી લુએ, તોપણ એ રીતે દુનિયામાં શાન્તિ અવનરવાની નથી.

યૂરોપમાં યોગ જ લોકોના હાથમાં લગભગ બધું ધન છે એ સ્થિતિ વિપદ છે એમાં સંકા નથી. પણ તે દર દરવા માટે જ્યારે નિર્ધન લોકો ધનિકોની સંપત્તિ ઉપર જુખ્યાં વડૂની નજરે જ જોવાં કરે ત્યારે તો વિપત્તિ

દૂર જવાને જ્યારે લક્ષ્ય હશે જ, એ વાત નિર્ધન વગેરે મમનથી નથી
ધનિક લોકોની પવિત્ર ઈચ્છા તીવ્ર વગર પણ તેમની અને પોતાની વિશ્વા-
તા નષ્ટ થઈ શકે એટલું માનવા જેટલી નહીં તેમનામાં આવી જોઈએ

નિર્ધન લોકો યોગ્ય ઈચ્છાને મનસ્વી કેળો, પોતાની હાજતો ઓછી
કરી નાંખે અને જે હાજતો નાબૂદ કરે તે અગત્યની પૂરી કરી લેના-
શીએ તો ધનવાન લોકોના હાથમાં ધન જતું અથવા જોશુ થતું બંધ થશે.
એ દા પ્રમુખમાં વસ્તુઓ પેદા કરી અંગે દેશમાં જ મુંડી તે પાણી—
રક્ષામાં વિગટ પડ્યા પછી ગતિમગ્ન કહેવો—એ જ આ વિશ્વ પરિવર્તન-
શૂળ દાગુ છે. આ સ્થિતિ જોઈ રાને માટે જ રાજીની રાત્રીના રાત્રી છે
અરેબીના પાણી માર્ગે પશુ માણસ ધનિક થઈ જ ન શકે તમ તેથી
કોઈ માણસ નિર્ધન થવનો પણ ભય નથી એક દાણે દેશમાં કદા જોઈએ
એટલે ખીજે દેશમાં ખાટો થય જ. જ્યાં સધનનાનો અમલ છે ત્યાં જ
નિર્ધનતા તો પણ અભાવ પોઈ જકે મપત્તિ અને દારિદ્ર્ય બન્ને સનાતન
પડોશીઓ છે. બાળો નાં માટે જ થઈ શકે અને તે જોઈ શકે વિગત હાગ
નહિ, પણ સંદેહી હાન

ધનિકની પાછા હશે તો હશે પછી જાનનાર જાણનામાં લોકોના જે વર્ગ
પણ એક ધનપાતાલ, અત ખીજે મનોરાગપણ એક હશે મામાત્મ્યાની
અને ખીજે હો જંગલ્યની એક હશે નનનાની અને મીજે હશે મલ્લપાદી
એક દેશ અનામત માનવનો ખીજે જ્યાં જાણના મગશે એક હશે અર્થ
પર્યપ્ત, ખીજે હશે અર્થપનાયમ એક હશે અહરની અત ખીજે હશે
સ્વદેશી.

આમુરી શાસ્ત્રો

દેવ બન્ધુ ચિત્તરજન દાસ યત મજ્જારી આનેન જ નથી. તેઓ
અસાધારણ વિદ્વાન છે, કવિ છે અને ધર્મજિજ્ઞાસુ પણ છે. તેઓ જ્યારે
કહે છે કે ‘પાશાત્વ સપત્તિશાસ્ત્ર, પાશાત્વ સમાજશાસ્ત્ર અને પાશાત્વ
પાસનશાસ્ત્ર એ ત્રિપુત્રીએ હિન્દુસ્તાનના પાગનાર તુલસાન કર્યું છે અને
આપણે તે ત્રિપુત્રીના મંગ ઊંડી દ્રષ્ટિ ત્યાં જ આપણે રાષ્ટ્રના આત્માને
ઓળખીશું’, ત્યાં આપણે એક ધડીને માટે ચોખી વિચાર કરવો પડે છે.
જ્યારે દેશમન્દુ છે કે ‘આપણે ગ્રંથપત્રક પ્રમ કરીશું તો દુનિયામાં

નામદારાનું કમળે નામ સરખું નહિ રહે, બધે ધર્મનું જ નામ પ્રવર્તે' સારે તે ગંબીર વાગ્ધીનું આપણે ગનન કરવું ઘટે છે. આ પાશ્ચાત્ય આચારી શાસ્ત્રો અંગ્રેજી કેળવણી દ્વારા આપણા સમાજમાં પેસી ગયાં છે. અંગ્રેજી કેળવણીએ ન્યાયરથી સરસ્થાન લીધું ત્યાંથી જ આ શાસ્ત્રો પર આપણી અચળ શ્રદ્ધા ચોટી ગઈ. ગાંધીજી જેવા અને દાસગ્રાણુ જેવા દેશવિનયિતકો ન્યાયે આપણને દેહે છે કે 'પાશ્ચાત્ય માન્યોએ આપણો હૃદયભેદ કર્યો છે, પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રોએ આપણને ભ્રમાવ્યા છે' ત્યારે આપણા કેળવણીદારોએ અને ખાસ કરીને રાષ્ટ્રીય કેળવણીદારોએ તીવ્ર વિચાર કરના પગલું લેધયે. પાશ્ચાત્ય માન્યતાઓ ઉપર આપણે આ શાસ્ત્રોનો ન્યાય મુખી આપણે પુનઃઅંશકાર નાંદ કરીયે, ત્યાં મુખી તેમને આપણે ફિજ નહિ જનાવીયે, ત્યાં મુખી તેમને રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં સ્થાન આપીયે કે ન આપીયે એ મતના વિચારવા જેવા છે. કંઈ નહિ તો આ શાસ્ત્રો દૃઢ માન્યતાઓ ઉપર આપણે છે, અને તે માન્યતાઓ કેટલે દરજ્જે સાચી છે તથા કેટલે દરજ્જે ભ્રમક છે તેનું વિચારણુ આ શાસ્ત્રો માથે જ કરવામાં આવે એટલાં તો નિયમ દોનો જ ને, અને આપણા લોકોએ ધર્મશાસ્ત્રમાં આ ને શાસ્ત્રોની ફેરી વ્યવસ્થા કરી છે એનું પણ અધ્યયન થવું જોઈયે.

જેમ સ્વરાજ્યની ગાર્જ મંડા છે ગાંધે નહિ, પણ રાજ્યતંત્રમાં ફેરફાર કરવો જોઈયે—પુરપૂર્ણપૂર્વક ફેરફાર કરવો જોઈયે, તેમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું પણ છે. આજે કેટલાયે મુસિદ્દિનેાને અસહકારનું તત્ત્વ ગળે ઉતરતું નથી, વિરોધ કરતાં અસહકાર વધારે અસહકારક છે એની ખાતરી થતી નથી અને રાત્રી સામે લડતી વખતે સ્વેચ્છાપૂર્વક કરેલા આપણોગથી આપણને લાજ જ થાય છે એ સિદ્ધાન્તમાં શ્રદ્ધા ચોટતી નથી, એનું કારણ તે લોકોની દેશભક્તિ ઓછી છે એ નથી, પણ તેમને મળેલી કેળવણી જ ખોટી છે અને તે ખોટી કેળવણીની અસર તેમના ઉપર ગંભીર થયેલી છે.

પાશ્ચાત્ય રાજનીતિનું સાચું સ્વરૂપ જર્મન પ્રોફેસર ફ્રીડરિક્સે બરાબર આપ્યું છે. મર્મઅધર્મ, નીતિઅનીતિના વિધિનિયેષ અને મહાત્મા ઇશુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશ વ્યક્તિવ્યક્તિના સંગન્ધને માટે છે. સતતત એ જુદી જ વસ્તુ છે. રાષ્ટ્રહિતને માટે ગમે તે કરી સકાય. રાષ્ટ્રને માટે વ્યક્તિ આપણોગ આપે, પણ ધર્મને માટે રાષ્ટ્ર કરશે આપણોગ આપવાને બંધાયેલું નથી, કેમકે રાષ્ટ્ર કરના મોડું કશું છે જ નહિ. આ યુગપતેા વ્યવહારધર્મ છે. યુગપતેા રાષ્ટ્રો—કેટલાંક રાષ્ટ્રો આ રાષ્ટ્રધર્મને મર્યાદાઓ છે એમ સ્વીકારે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે. પણ આપણે ત્યાં કેટલાંક દેશગણે આ મુદ્દપ્રમુખધર્મના અમો પળ પરાભવ કરવા તત્પર થયા છે. 'કલ્પ પ્રતિ જ્ઞાત્યમ્' નું રૂપાન્તરે 'રાષ્ટ્રવિરોધીઓ પ્રતે સાદક' એવું થઈ ગયું છે. ત્યાંથી 'પોતાના પક્ષના

વિરોધીઓ પ્રત્યે પણ ગાકન' એવો ફેરફાર થતા બહુ વાર લાગતી નથી, અને આખરે 'પોતાના વિરોધીઓ પ્રત્યે ઘાકય—પોતાનો વિરોધ કરશે એવી જોગે વિરોધક હોય અથવા મંનન દોષ તેની પ્રત્યે પણ ગાકન' અને અન્તે પ્રત્યેક ગતિ સાદ્યન' એકું રીત અને નિન્ધ સાર્થ થઈ પડે છે.

સમાજસાધના પણ કેટલીક વાર વ્યક્તિના સુખોપજોગ ગે ન આદર્શ થઈ જાય છે, અને કેટલીક વાર મનાજનો લુપ્ત એટલે જો વંદી જાય છે કે વ્યક્તિ ગે સમાજનુભક્ત બની જાય છે. અને સંપત્તિશાત્ર વિરે તો પૂરું ને મું ? જોગમા જોગ જ્ઞની ગદારમા વંદારે ધન ત્રી રીને મેજની સકાય એવી બદલ જોવાતી આ ગાક ના ન પાડે છે. સંપત્તિશાત્રને ભૂખ-મગનું શાત્ર દીગે તોપજુ અને, એટલે કે ભૂખમરે ગટાકાનુ સાત્ર નહિ પણ પેતે સંપત્તિમાન થરા મટે દનિયાગા બીગે બપે ભૂખમરે પેદા કા વાનુ શાત્ર સંપત્તિ શાત્રીઓ આત્રી વ્યાખ્યા સાત્રી ચીકાગે તો ખાત્ર, પણ મૂદાપો હતિહાત્ર જોના આ ન વ્યાખ્યા માચી છે એમ લાગે છે.

મૂદાપા વિદ્વાન લોકોગે 'દ વિનાશ કરી જોગ નથી કર્યા, પણ પ્રયશ વ્યવહારમા—ગદ્રીય વ્યવહારમા કુપર વર્ણીલા સૂલ આનુરી શાત્રી ને અમવમા આગે છે અને તેમની ન અમર આપણા દેગા પર પણ પડે છે.

તેમના ન શાત્રી રાખી નેમા મુનારાવગાગ કરી તગતને માટે ચલાત્રી લેરાય, પણ એ કદ સાચો દાય નથી. આપજે આપણા પોતાના સામાજિક જીવનનો આદર્શ નથી કરી તે પ્રમાણે નેસર આપણુ ધર્મશાત્ર ગોકું જોધયે અને તે ન ગદ્રીય રાગવચીનો પાયો થરા જોધયે. આ કામ હેલુ નથી, અજાન્ય મેજવવા જેટલુ ન અધર છે પણ સાચુ રંગજન્ય મા ન છે. દેગન-નુની ગબીર વાગીથી પ્રેગધને આજના વિદ્વાન દેશમકતો દિશા તરફ વગે તો દેગનુ એ ગોક ગોકુ સદ્ભાગ્ય ન ગણવુ જોધયે. ધીજીએ જેમ 'કિન્દ અરાજ' લખ્યું છે તેમ દેગનનુ પણ આપણને પાતાના ચિન્તનનો સાગ આપી દે તો કેનું સાદ ?

સુધારાનું મૂળ

રેલવેમા કેટલીક વાર બીકનુ હોય તોપણ લોકો ટટા કરે છે. દરેક નાણુ પોતા પૂગતી જગા લઇને બેસી જાય તો બધા સુખેથી બેસી રહે પણ કેટલાક લોકો અકારણુ સ્વાર્થો અને મનુષ્યશત્રુ દોષ છે. લડીને જેટલી જગા રાહી સકાય તેટલી રાકું ત્યારે રહુ એ તેમની ટેક હોય છે. બપે તેમ

કરના બેસાર ની મગસ તો પૂર્વે મચાતી ન હોય અને સાચુ પોતાને જ
 દુખ થેાડુ પડુ હોય જાકા ઉપર વસારે જગ્યા મકાસ માટે પનાહી વાળી
 નેત્રે નેત્રે પગલા નાગ દે ત્યા સુધી પગથી પડાગા છે ' જ્યા સુધી
 પોતાના પગ ખીજીને નાંકે નહિ ત્યા સુધી સ્વાર્થ મધુર મચસારો એવી
 તેમના મનમા ખાલી થઈ નથી ' પામ ન પાવને દન્દ માણસ માનવન
 તાથી એકગીચની સમન તદ્દ નામન રી મન્તો હાસિ કેળો તો માને
 દુખ ન થય નેત્રે નેત્રે હોથી મગસી કરી જકે

કેસામા અને ગામગોમા લોગે જ્યાંકે ઘન જાળે છે ત્યારે પગ
 પો પી પોગી નચ્ચે ઝગ ઘન ના ત્યાં પડુ દોઝે નુખતુળી છે મગન
 મગસનો નિચાડ હાડી સ્વર્થમન કાદાન ગેદસ માન જ ફેટલીક
 વાગાડ છે એક વેત જમી માન પો નેત્રે વાસાથી માન કમ નુખાન
 ન મધુ હોય અને મારા પડોશીને તેથી મને તેટલી સમન થઈ હોય
 તોપણ માનથી આટલો સ્વાર્થ યોગ્ય જ નહિ, મારા જીવ જ ન ચાને
 નેત્રે નેત્રે માગમા આટલી મહાલુદિ રુદે તો માન સમાનતા અથવા
 આગેથી પાટોનીઓ મને દુખિયાતરીડુ નાપણુ શીખવસ આવના ના ' શુ
 ગાંઠો થઈ ગયો છે ? આમ કાંઈકનેથી થ ને પડોપમર કન્વા જલસા તો
 લોકો તને ઘોળે દહાડે બાવો બાવશે બાવનચ્ચો માટે પડુ કઈ રાખડુ
 છે કે નહિ ? પેનાડુ કામ અટકી પડ્યું છે માગી ને એની પામેથી પચમે
 સ નસો રૂપીયા તારા હક છે, છોડે છે આ માટે ? ન આપે તો સુઈ ગે,
 આપણને ક્યા મજ પડી છે ? આપણી જમીન ને આપણે ત્યા જ પડી
 છે ' બસ, સ્વાર્થધર્મનું આ કર્મભા તો પડ જ નહિ સ્વાર્થધર્મ અગત
 પડોશીધર્મ મોગો પડે છે અથવા મરી જાય છે માટે જ આ સુમનું ન મ
 કશિયમ પડ્યું છે કળિ એને કનહ

એ કુટુબ વચ્ચે નિવાહમબન્ધ જોગ્ય ત્યારે પડુ આ જ દશા પામ
 હના તે સબન્ધી થસા એટલે ત્યા તો મેગધર્મ અમનમા આવશે જોઈને
 પણ ના, ત્યા પડુ પહેવારની મીતોના ઝગા હિજા થવાના માનપાનની
 બાળનમા એક પણ નિમત જતી ન કરાય મેકને ત્યા ગાગો ખવી પાતી
 હમે તે વખતે કન આડુ નહિ આવે, પણ વેરાઇ પમેથી તો રીત પ્રમાણે
 પૂરતું મગસ જ જોઈયે નહિ તો વરને પાઠો વાગનાની મમન ' વિવાહનું મગસ
 ચગણુ ઈસી અને અજેખાનમા ' એ જ દશા ન્ય તો ન્યાતો વચ્ચે પગપત
 અવિશ્વાસ અને સ્વાર્થ છોડામા કાયગતા એ જ્યા લુઓ ત્યા ફલાયેલા છે

ધગમા આમ, ન્યાનજતમા આમ, તો રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો નચ્ચે ખીજી શુ
 હોઈ રાકે ? દરેક ગણે પડોશનું રાષ્ટ્ર નજી હોય તો તેના ઉપર સ્વાર્થ

દેવી જ નેકરો, વાળાન હોય તો હમેશા તેની બીક મનમાં રાખવી નેકરો, અને તેની માગે કારનરૂં કરવું નેકરો. પડોશીઓ સમાન બાળતા રાંધે તો નીનત વગેરે એમ પણ નથી, કેમકે સમાનતા માણસને દેવા રહે છે ? સગમાઈને માટે પ્રયત્ન તો ચલવાનો જ, એટલે આખરે ભં પપ્પ અગિવાન અને વિનાશ દેકે પપ્પ ગેમ જ દહે છે કે બચાવને ખાતર, આત્મચાળને ખાતર આમાટે આટલું તો કરવું જ પડે છે. એ પ્રમળ ગળ્ટો વચ્ચે એક નાનકડું રાષ્ટ્ર હોય ત્યારે પ્રમળ ગળ્ટ ગેરો વિચાર કરે છે કે હુ આને ન ખાઉ તો પેરો ખાવાનો જ, અને તેને ખાઈ જળીઓ બનેયો તં મારા ઉપર ચડાઈ દેવાનો જ. તેના દતા હુ જ તે અન્યાય કરી લઉં તો શું જોઈ ? સામ્રાજ્યો વચે છે તે આ નિયમ પ્રમાણે.

માર્ગ અને અન્યાયની આ દન્દિષા આજે યુગેષમા સાર્વત્રિક થઈ છે અને તે જ સિદ્ધાન્ત ઉપર તેમનું ગજકાનું ચાલે છે, એટલા માટે તે મનુષ્યસ્વભાવ જ છે એમ માનવું વૃલભરેલું છે. આજે સુવ્યવસ્થિત પશુશક્તિને યુરોપ બંધે સુધારો માને, પણ સાચો સુધારો તો પ્રેમધર્મમા—પડોશી-ધર્મમા જ છે એ પડોશીધર્મ આખરે અદ્વાપૂર્વક કેળવવો નેકરો. જેઓ સર્જનતા દાખવે છે તેમની સાથે મિત્રાચારી અને જેઓ દુર્જન બની ગયા હોય તેમની સાથે અસહકાર એ જ પ્રેમધર્મનો નિયમ છે. પ્રેમધર્મ સહાનુભૂતિ આપે છે, મદદ આપે છે, પણ દીન બની મદદની અપેક્ષા નથી રાખતો. પ્રેમધર્મ નિર્ભય હોય છે, અને તેથી જ પ્રેમધર્મ અમર્યાદ છે. આપણે જેના ઉપર પ્રેમ કરીએ છીએ તેની શક્તિ વધે તો આપણને બીક લાગવાની નથી. ઉલટી જેની સાથે આપણને દોસ્તી છે તે નેટયો નમગો તેટલી આપણી શક્તિ એાછી.

જ્યા અવિશ્વાસનું વાતાવરણ હોય ત્યા તેને દૂર કરવા પ્રેમ અ સાધારણ ધીજી અને સદિધ્વજતા કેળવે છે, નમ્ર થઈને ચડે છે અને ધણી વસ્તુ જતી કરીને વિજય મેળવે છે. પ્રેમધર્મમા ખમવાપણુ યોગ દિવસને માટે હોય છે, પણ તેના વિજય અક્ષય હોય છે આ પ્રેમધર્મનો ઉપયોગ કુટુંબથી માડીને ગળ્ટો રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધ સુધી ફેલાવવો એ જ બધા સુધારાનું મળ છે, અને ફળ પણ તે જ છે.

संयमभां संश्रुति

સવળ એ સમૃત્તિનું ના છે નળાઈ, વિગિના અથવા નાનુલ્લના
વાનાય છે. તે દોષ દોષ સમૃત્તિનો ઉત્પત્તિ થયો નથી એ વિચાર પડે તો
નથી પામી રહી શકે. દરેક સમૃત્તિ ગણાતી પ્રતિ જેમ મુદ્દો હોય છે,
તેમ સવળો નાને નિર્માણ થયેલી સમૃત્તિ પાન રાજાનો એ દોષોની
હોય છે.

અરિઓને તથા અંતે પ્રજા ભવે જાતું હવે રિત્ય મેળવી એક
 ગામ સંસ્કૃતિને જન્મ આપ્યો. શુદ્ધ ૧૧૧ મોની યોનિઓની તપશ્ચર્યાને
 પશ્ચિમોએ અંગીકાર કર્યો. ગામાત્મ્યો અને આર્ય સંસ્કૃતિના રિત્ય મેળવી પામ્યો
 સદાચાર્યની તથા યોગી હિન્દુ ધર્મનું સંસ્કાર મળી રહ્યો. તથા
 ગરે જ અદિગામ્યને દેવાઓ સાદુ અને સચ્ચી જીવન ગાળીને જીવિષ
 નુશ્કોઓ પતંગમા જાળીને આગી ત્યાગના નિવાસી. નીચે જ માદા મગદા
 નોએ સંગત આપ્યું બગાડા. જીવન મેળવી શુભ શુદ્ધિ મેળવી વારાની
 હરે પગ નાળા નદિ, તેમજ જ જગાની વેલ્લુ સંસ્કૃતિ નિકાસ પામી
 સચમમા જ નરી સંસ્કૃતિઓ તપન દેવાનુ મામર્ય છે સાદિત્ય ધ્યાપત્ય
 સગીન, કળા અને વિરિધ ધર્મવિધિઓ સચમની પાળ પાળ આવે છે
 સચમ પ્રથમ તે દર્શન અને નીતસ લાગે છે, પણ તેમની જ સંસ્કૃતિના
 ગદ્ય દુષ્ટો આપણી મગે છે

જેઓ ક્રમા તમ્ પશુપત બનાવી સમર્પી બતારી ખાડવા માગે છે તેઓ નરકતિની જાડ ઉપર જ કુહાડી મારે છે

ਪੰਗਸੁਭਾਪਾਤਕ

શાસ્ત્રોમા અનેક જ્ઞાતના પાપો વર્ણવેલા છે જૂઠું ગોઠવું, હિંસા કરી, ચોરી કરી અનેક પાપો છે જ પણ પાપોનો એક ખીજો પ્રકાર છે, જેનો નામોચ્ચાર અને નિંદેશ થવાની જરૂર છે સામાન્ય પાપો કરતા આ પાપો ઝોઝા બચકર નથી બચીત દશામાન્તેષુ, અન્યાય સહન કરવો, ખેડાગી પર ચતો અન્યાય મુગે મેડે જોયા કરવો, આજસમા આજુબ્ય વીતાડવું અને અજ્ઞાન દશાદર દરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો—આ પણ પચમહાપાનક છે. આમા પોતાના આત્મા પ્રત્યે દ્રોહ છે દુનિયામા ન્યા

જ્યાં અન્યાય થાય છે ત્યાં ત્યાં લુપ્તમ શુભગ્નાં પોતે તો પાપી દોષ જ છે, પણ લુપ્તમ મદન કરનાર પણ ઓછું પાપ નથી કરતો જે માનુષ દુર્બળ કે બીકણ ચર્ચબીજઓને લુપ્તમ કન્યાના મોહમાનાળે છે તે સમાજ નો ઓછો દ્રોહ નથી કરતો. ચાનાના મધમા પણ જે લોહી સૌથી ધીમે ચોક્કતા દોષ તેમની ગતિએ જ મળે ચાવતુ પડે છે નજા લોકો સઘની ગતિને રોકે છે. તે જ પ્રમાણે જે લોભ મનુષ્યની જીવનમાનામા પોચા અને બીકણ દોષ છે તે પણ મનુષ્યની પ્રગતિને રોકે છે. જેમ આપણે નજાઓને મધાય પસંદ કરતા નથી તેમ ઉત્તરિને પચે ચાવનાર જાતિઓ નજા અને અન્યાયમહિષ્યુ લોકોને પસંદ કરતી નથી

*

~

*

પણ માનવી મધમા પસંદગી કરનારું કેરુંના હાથમા નથી ઈશ્વરે જ એ સવ તૈયાર કર્યો છે અને તે પોતે જ એનો મધારી છે માટે આપણે જેટલે જગત્તે આ સઘમા પાળી પડીએ તેટલે જગત્તે આપણે તે મદનામકનો દ્રોહ કરીએ છીએ

~

*

~

અચાનક ગહેતુ એ પણ એક મહાપાપ છે જેટલું જ્ઞાન આપણી આજીવનશક્તિની અદર આવી ગયું અથવા જેટલું જ્ઞાન જીવનમાનાને માટે આરંધક હોય તેટલું ન મેળવતું એ સઘદ્રોહ અથવા સમાજદ્રોહ જ ગણાય ખાસ કરીને જેમના ઉપર અનેક લોકોને દોષવાની ફરજ આવી પડી છે, જેઓ મમાજના આગેવાન કે નેતા ગણાય છે તેઓ જે દુનિયાની સ્થિતિ થી, હાલના મામાજિક આદર્શથી અને દુનિયા આગળના મહાન સવાયે થી વાકેફ ન હોય તો તેમને મમાજના દયાનુ પાપ લાગે હિન્દુ સમાજ મા ગાન અને માતુ એ બા વગર સમાજની આગેવાની કરતા આવેલા છે એક શ્રીમન્ત દોષ છે જ્યારે બીજો અક્રિયન દોષ છે એકનો પગિયાર મેટો છે, જ્યારે બીજો પગિયાર વગરનો દોષ છે એક સત્તા વડે કામ કરે છે, બીજો મત્ત વડે એકમા દોષ છે પ્રભુત્વ, બીજામા દોષ છે વૈગન્ય આવા પચર મિત્ર જીવન વાળા અને પરસ્પર બિન આદર્શ વાળા વર્ગના હાથમા સમાજની આગેવાની સોંપી પ્રાચીન કાળમા સમાજન્યસ્થાપકોએ મામાજિક ઉત્તરિનો એ સુગંધિત કર્યો હતો પણ દુર્ભાગ્યે આ બન્ને વર્ગને પોતાની સંપૂર્ણતાનો જમ નહોતો બને વર્ગે અચાનક હેનાતુ પાપ કર્યું અને સમાજદ્રોહ તેમને માથે આવી પડ્યો સાધુઓ પુરુષોત્તમીણ બધે થાય, દસમન્ય તેમણે મેટો બને કર્યા દોષ પણ જ્યાં મુધી તેઓ જગતની પગિસ્થિતિ સમજે નહિ, સમાજની નાડ ક્યા છે તે પાળે નહિ અને ઉત્તરિનો મતો કદ દિગામા છે તે સમાજની બાગમા મમાજને કદી

૧૧૨૨ સદ નહિ લાં મુ ની તેઓ પસાવ જ છે. - હમી મિતે જનક ગયસ રવાળી
 રામલીમ જેમ લાખુઓની નાટ્યી કદર થઈ તેનુ કાણુ એ કે તેઓ પોતાની
 સામાજિક ફરજ ઓળખના હતા

રામજીનુ પાત્ર એમ જ છે. પુત્રા ર્થ પદ્મજ લક્ષ્મી આવે છે તે જુલો
 જઈ નાટ્યી રાખાવા પાળા તેઓ પુત્રાર્થ જુમારી બેગ છે, મમાબને
 મેનાને બદલે મમાબને દયાવાસા જ તેઓએ પોતાની શક્તિ વેચી
 મારી છે. મી. ગોપ ગંગાનાર જેમ દગાદોની દર વાગ છે તેનુ કાણુ
 એ કે તેઓ પોતાનો સામાજિક ફરજને સમજ મદદ છે અને મમાબના
 કથામુખ જ પોતાનુ કલ્પાદ શોધે છે

લોહી અને પરસેવો

હરીગની ઉપજો મળ આપણે પાણીથી ધોઈ શકીએ છીએ, કપાનો એવ
 આપણે સાણથી ફર કરી શકીએ છીએ, વાસણ પગના ધાર આપણે આમલીથી
 સાફ કરી શકીએ છીએ, પણ સામાજિક દોષો અને રાષ્ટ્રીય પાપો કયા પદાર્થથી
 ધોઈ શકીએ ? સામાજિક પ્રાયશ્ચિત્ત ખસ નથી નદીઓમા કે સમુદ્રમા જઈ
 ન્હારાવી કામ સરે એમ નથી ને તો અન્નકલ્પના પ્રાયશ્ચિત્તથી અને અન્નરત્ના
 પનઠાથી જઈ શકે રાષ્ટ્રીય અને મામાજિક પાપો ધોવા માટે સામાન્ય
 પાણી આવી ન શકે. તે તો આપણા લોહી અને આપણા પરસેવાથી જ
 થઈ શકે

તેથી જ હજારની યોજના પમાણે દરેક ધર્મની ધ્યાનના પડેલા માણસનુ
 મન લોહી વધુ છે લોહીની દીક્ષાથી જ હજારમા પનગ થય છે અને પણ
 ધોવાઈ જાય છે. લોહીથી જ રક્તાળી ધર્મ ધ્યાનનો, લોહીથી જ હસાઈ ધર્મ
 યુરોપની કણુ ભૂમિમા જડ ધાની, લોહીથી જ શીખ ધર્મ ફુલે કાગો, અને
 ઈશ્વરની દર દેખાય છે કે સન્યાસદધર્મ પણ ગોડી માનને જ વિશ્વમાન્ય થવાનો.

લોહી અને પરસેવામા કરેલ વંદ નથી જેન દમ અને ધી એ મન
 માસનો નીનોડ છે તેમ પરસેવો પણ માપસમા લોહીના જ દર છે કાળના
 પગ જળદખી કરી એવા દોરી, તેનો પરસેવો વહેવારવો એ તેનો વધ
 કર્યા સમાન છે ફન આ દમ મુધરનો, રૂઝ અને ધીમે ધીમે અગર
 કાળા દોય છે. સુ-દા-મ ગમા કલ્પઓના પ્રકાર કરી સગર લોહી

જુદેવાંવે અને નિહાળનાની મંદ દેખતો પોતાના સરકરો ખર્ચ ચલાવતા નીચેની દારે એમાં તાસ્વિક બેદ નથી. આદિકાના જંગમી લોકો પીગમ માણસને મારી ખાય અને એક મુસલમાની મનુદીપી રૂબી ખાય એમાં પણ તાસ્વિક બેદ નથી. દેણ દેખ પર ચાલુ કરી લાખો લોકોને મારી નાખવા કરતાં તેમની પાસેથી જગત્કરનીકી કે જગત્કરની નાવક મનુદી કરાવવી અને તેમને ગીરમીટીઆની કિશ્તિને પડેલાકી દેવા એમાં એકાં મનુચ્ચય નથી.

પારકાનું લોહી વડેવગરનું એના જેટલું મોટું પાપ નથી, તેમજ જીવન પૂર્વક અને જીવનપૂર્વક પોતાના લોકોનું અસિદ્ધાન કરતું એના જેટું પ્રાપ્તિત નથી. પીગમનું લોહી લેવાને ગદ્યે પરમેવો લેવાનો જેમ નવો પ્રદાર દુનિયામાં નીકળ્યો છે તેમ પોતાના લોકોનું અસિદ્ધાન આપવાને કેદાને પોતાનો પરમેવો આપવો એ પણ સદાચ પ્રાપ્તિત છે. પાપી માણસ ગમે ત્યારે પારકાનું લોહી લેઈ શકે છે, પણ પારકાનો પરમેવો તો તેના સદકારથી જ મળી શકે છે. એથી દેસકું, પ્રાપ્તિતમાં જ્યાં આપમે લોહી આપવા તૈયાર થઈએ છીએ ત્યાં જલિમ આપમે મદદ કરે. તો જ આપમે પોતાનું લોહી આપી શકીએ છીએ. પંચમ સરકરની મદદ ન હોત તો શરૂ અદાલીએને ધમને અર્થે પોતાનું લોહી અર્પણ કરવાની તક દયાથી મળત ? પણ આપમે પરમેવો તો આપમે સ્વેચ્છાથી ગમે ત્યારે અસિદ્ધાનમાં આપી શકીએ છીએ. તેમાં જલિમની મદદની જરૂર નથી. રાષ્ટ્રીય પ્રાપ્તિતમાં, આત્મશુદ્ધિમાં જ્યાં અર્થે પ્રીત્યે અસિદ્ધાનમાં પોતાનો પદમેવો, પોતાની મહેનત, અપિમાન શ્રમ અર્પણ કરવા પોતાની દયા ખાસ વગર દામ કરતું તેનું જ નામ સ્વનાત્મક દાર્મિકમ. સ્વનાત્મક દાર્મિકની જગત્કરની જગત્કર દેખતી નથી, પણ તેથી કંઈ તે ચોક્કી જતી નથી. જેને સ્વચ્છત્વ જોઈએ છે તેને હમેશાં પોતાનું લોહી આપવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ અને તેથી તક મળે ત્યાં શુધી સ્વનાત્મક દાર્મિકમાં પોતાનો પદમેવો દનારો જોઈએ, અને સાથે સાથે નિશ્ચય રાખવો જોઈએ કે હું ન તો કોઈનું લોહી રૂપાનું પાપ કરીશ કે ન તો મારનો પરમેવો ઉતારી તેનો એન્વાન લઈશ.

ઉપાન્તર અને હેહાન્તર

કોઈ સહાય માણસને બિન જરૂર વચ્ચે કંઈ પણ આશ્ચર્ય અને આનન્દ પમાડે એનું સામ્ય જુએ છે અને અન્ય લોકોમાં પણ એ જ સહાયતા છે એની

અહીં સૂત્રેણું સામ્ય ઉપમાના રૂપમાં વ્યક્ત કરે છે. બીજો માણસ એ જ ઉપમા ત્રીજાને બતાવે છે અને તેમ કરતાં કરતાં લગભગ આખો સમાજ બાળાના એ અલંકારથી વાકેફ થઈ જાય છે. સમય જતાં એ ઉપમાનું નારીન્ય અને ગમતૂતિ ઓછાં થવાથી તે નીરસ બને છે. પછી દ્વંદ્વને દ્વંદ્વને જોગ આપણે તેની ગીકાશ વધારીએ છીએ તે જ પ્રમાણે આ ઉપમાના શબ્દોને ઓછા કરીને આપણે એનું રૂપક બનાવીએ છીએ. રૂપક એ સમાજની અને બાળાની ઉત્પત્તિનું ચિહ્ન છે. અમુક સંસ્કાર પ્રાપ્ત થયા વગર રૂપક કલ્પન થતું નથી. વિભક્તિ પ્રત્યય ઉગ્રડીને આપણે સામાસિક શબ્દ બનાવીએ છીએ એ પણ બાળાની અને મનુષ્યની વિચારશક્તિની ઉત્પત્તિ બતાવે છે. સમાસની અંદર રહેલું ઓગમ્ એ વિચારશક્તિનું ઓગમ્ છે. કાણે કરીને આ સમાસ અથવા આ રૂપક બધે ફેલાય છે, પધા લોકો તે વાપરે છે, અને પછી એનાં મૂળમાં બે વસ્તુઓ વચ્ચેના સંબંધ છે એ બાવ પણ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ. ‘આમ ધીમે ધીમે ચાલીએ તો પાર ન આવે,’ એ વાક્યમાં નદી અથવા સમુદ્ર ઓળંગી જવાની કલ્પના છે એ પણ આપણે લગભગ ભૂલી ગયા છીએ.

આ આલંકારિક બાધામાં ધ્રોંટતા છે, પણ તેનો સાંવનિક વ્યવહાર થવાથી તેનો પ્રાણ નીકળી ગયો છે અને તેની અંદર રહેલા સંસ્કારનું ખોખું માત્ર રહેલું છે. બાધામાં શબ્દરચના વધી પણ તેટલું અર્થવાહિત્ય ઓછું થયું. તે અર્થવાહિત્યને જવા ન દેવું અથવા મયું હોય તો એનો પુનરુદ્ધાર કરવો એ શિક્ષણનું કાર્ય છે. નથી ઉપમાઓ શોધી કાઢવી, નવા સંસ્કારો નાખવા એ જેટલું મહત્ત્વનું છે તેટલું જ મહત્ત્વનું ભૂંસાઈ ગયેલા અથવા ભૂંસાઈ જતા જૂના સંસ્કારોને શરી ભગૃત કરવા એ છે. આપણે શબ્દોની, અલંકારોની વ્યુત્પત્તિ શોધી કાઢવી એને ઉચ્ચ ટેળવણીનું મહત્ત્વનું અંગ માનીએ છીએ તેનું કારણ પણ એ જ છે. ‘કુશલ’, ‘અનુકલ’, ‘ગોત્ર’, ‘અલંકાર’ વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જોળવાથી આપણને કેટલોક જૂનો ઇતિહાસ મળે છે, અને પછી એના એ શબ્દો વાપરીને પણ આપણે ઉંડો અર્થ વ્યક્ત કરી શકીએ છીએ. શબ્દોનો ઇતિહાસ બાણવાથી શબ્દની શક્તિનું બરાબર માપ કાઢી શકાય છે. દરેક શબ્દનું કુળગોત્ર જોળવાથી આપણી બાધા શુદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત થાય છે એટલા માટે જ અદ્વેય આદિ-અન્યોનું અધ્યયન કરવું એ ટેળવણીમાં મહત્ત્વનું ગણેલું છે. આદિઅન્યોનું અધ્યયન કરીને આપણે વિચારોનું અને બાધાનું મૂળ જાણીએ છીએ.

બાળાની વૃદ્ધિમાં રહેલું આ તત્ત્વ બેઠને ટેળવણીમાં આપણે તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે જ પ્રમાણે આપણા આચારો અને રિવાજો વિશે થવું જોઈએ. સામાજિક સુખાકારી માટે કાંઈ પણ કરવાની શક્તિ મનમાં

મનમાં ઉઠે તારે આપણે તેને અનુસાર કંઈ પણ ખોળાકારનું કર્મ કરીને
 કરીએ એ કર્મ સન-જને અનુદાન લાગે તો ખામેશીએ તે વિનવ
 અથવા આપના મા પશુનું થાય એ અતિવિચાર, મગાન્દાલા વિશે
 પાળાગે વોર વિશે જેવા કે પ્રસાદ તો સામાનિક દેવાની પ્રતિષ્ઠા
 પરોપકારનું કર્મ થાય છે. પરી નેજા કર્મ વિનાયક થઈ શકે એટલે એ
 વિનાશકર્મ તરીકે નિર્ણય કરી શકાય છે એવું કહેવાય છે. આવી રીતે
 સામાનિક મંદિર, નવનવા વિનાશક અથવા વિવેક વોર વસ્તુઓની અંદર
 એકાદ રહેલું છે એવી અંદર જ મંદિરો રહેલા છે કારણકે કરીને આ
 વિનાશકર્મો તરફ જવાનું જન્ય છે. મનુષ્યનો પ્રાણુ દ્વારા થાય છે અને
 જૂની પ્રજાનું જન્મની યોગ્યતા છે પ્રાણુ સ્વભાવે જ છે કે એક જ
 પ્રજામાં જાત રખાતું મુખી વિશે ને પ્રજા આપણે જીવીએ તે સાથે પણ
 મરીએ તેમજ પાળાગે થાય છે. એ પાળાગે કંઈક આપણી મક્કિત જ્યાં
 જોવી થાય છે ત્યાં શરીરનું રસુ પડે છે ન તામા પગ ઉપાધી રૂપ
 મુખી પાળાગે થાય છે પછી એ જ મામ્ય જતાં તામા ની જમા દાખલ
 કરીએ એટલે શરીરનું રસુ મળે.

વિનાશકર્મો પણ એવું જ છે. વિનાશકર્મની અંદર રહેલા પ્રાણુ દેવાવો દેવા,
 મનુષ્યનો લેવાની મળી દેવા તો એવી જાત પાળાગે અને મરીગત
 કરીને જોઈએ કેમકે કાળા પ્રાણુ થયેલી મનુષ્યો અપો જોયે થઈનીયે
 રીયે અને નીન મનુષ્યોમાં માર્ગ મદ કરી મળીને જોઈ શકાય. પાળાગે
 હોવાનું છે કે લેવાનું છે. આવી રીતે પ્રાણુ અન્યથા નિરત
 જૂનકાળે જોઈ શકાય તેમ છે. પ્રાણુ કરીને પ્રજા પ્રજા અન્યથા
 નેજા પ્રાણુ અને મદકર્મો છે, વિનાશકર્મો એક પાળાગે એમ લીધે તો
 અને પ્રજાને જાગૃત્વમાં પડે તે જ મુશ્કેલી છે. પ્રજાને પ્રજા નીતીકર્મ
 મુખી આપણે નિદામ રીયે મળે તે મદકર્મો આપણે વિનવ કરી નાખીએ
 તો એવું એકાદ પ્રથમ પ્રથમ તો જાણવું છે, પ્રજા પરી તે નિધ પ્રજા
 જોણુ બની જાય છે આમા જ મનુષ્યનો નાશ છે પ્રજાની કા. સંસ્કારોને
 હમેશા એવું જ આમા કરી મનુષ્યને અધિ સદા પ્રજાને જાણવું જોઈએ.
 રૂઢિ અથવા નિયમોમાં એ મનુષ્યોની દેવતા ઉપર વજાતી રાખ છે
 આપણુ જીવન વિચાર વત જતાની એટલે કે પ્રજાની સતત કંઈક
 કારા આ અધિ ઉપર વજાતી ગણ ઉડાડના એવું જોઈએ અને થયાસમયે
 રૂપાન્તર તેમજ શરીરનું રસુ તો રહેલું જોઈએ આમા જ મનુષ્યનો પ્રાણુ
 રહે જોઈ શકે.

સુધારાની ખરી દિશા

મનુષ્યની સામાનિક દૃષ્ટિએ અને તેની સદૃશિ એકબીજાને અનુકૂળ (સમ સ) નથી અને ત્યારે થયે, આજે તો વ્યવસ્થિતિ તેની નથી જ આજે એ ગેમા વિરાધ છે આજે જે મધુર લાગે છે તે ખંધ નથી હોતું, જે ગુપ્ત મ લાગે છે તે કયાણમ ક નવી હોતું જે પ્રેય દોષ છે તે પ્રેય નથી હોતું. દર્ત યના માર્ગે દુષ્ટ લાગે છે અને શુભો માર્ગે ક્ષિતકર નથી લાગે. આપણી સામાનિક વામનાઓ જાપણી આપોઆપ પશુચરન તરફ જોઈ જાય છે કદરે માણસને પગના ડગલા વિશેષ એવી નિવેદ્યુદિ આપેલી છે. પશુઓને કાર્યમાર્ગનિર્માણ નથી રહેતો, માણસને જો નિર્માણ કરે તો પશુ તે પશુ આપણી નામનાઓ ધણીવાર એટલી ખર્ચ જાય છે કે નિવેદ્યુદિને દાણી દર્તે તે તર્કનિર્મિતી પોતાને તારી કરી લે છે. પશુ એ તર્કશક્તિ ન્યાયઅન્યાયનો કોનો નિર્માર ન કરના. પેટભર વખતની જેમ વાસનાનો પક્ષ જે છે જે ગુપ્ત હોય ત જ દલાણુમરી છે, પ્રેય હોય તે જ પ્રેય છે એવું પૂના કરનામા તર્કનિર્મિત ખર્ચ છે. લાગમા રહેતો આનન્દ ભૂલાઈ જઈ જોડી લાલસા વૃત્તિ પામે છે અને તર્કશક્તિ મધુર વાણીથી કહે છે કે મનુષ્યનું જોખન મારે જ છે, જોગ જોગનાનો મનુષ્યો બક છે એ જ તેજે જોગનાનો જોખે જોખમા જ માનવજીવનની સદૃશતા રહેલી છે જોગક્ષમતા એ જ મરુદિ છે, એ જ સુધારા છે. આ રીતે જે અન્ય હોય તે જ ધર્મ છે એવું લાગનાથી આત્મવચના થાય છે.

આ રીતે ઘણા લોકો વાસનાને વશ થયેના છે 'સુ' મને કહેતું ને 'કુ' મને કહેતું એ જ મને એવું જોઈ નથી કે દુષ્ટ મને તર્કશક્તિનો ટોમ મળ્યો એને પછી અનર્થપરપણે મણુ રાકી શકે ? જોનાથી આત્મમયમ નથી થઈ શકે તો તેને મનુષ્યનિર્મિત કેટલે ઉંચે ચડી શકે છે એની કલ્પના રી રીતે આવી શકે ? એના લોકે માનવ નતિનું પ્રેય ની રીતે નક્કી કરી શકે ? માનવનતિનું ન્ય સામા રહેલું છે કઈ વૃત્તિઓ ઉચી ગણાય આર્થજન કેવું દોષ અર્જતપદનો માર્ગ ક્યો, સમાજનું અન્તિમ પ્રેય પ્રુ, આ બાબતોનો નિષ્કૃષ્ઠ આના અધિમતી માણસો નથી કરી શકતા ધનલોભથી દૃઢચર્ય થોના કૃષ્ણને પૂછે. નો તે કહેશે 'પ્રેય' પેટો એ જ માનવનતિનું પ્રેય છે જો હિંદુ કેવળ નૃગાનુષ્ઠ નનનકથાઓ વાચીને જોઈ જોના સ્ત્રીલપને પૂછે તો તે તત રમ્યા રામા મૃદુતનુતા ની વાતો કરવા લાગશે એ જ રીતે ક્રિષ્ટ ટેનિસ રમનારાઓ કહેશે કે અમારી અતોથી જ મનુષ્યની ઉત્તિ થવાની છે માનુષ્યનવનુ, ચોપટ નહીં, કે રતરજ ખેલવા શરતો મારવી, પક્ષીઓ પાંચ વગેરે

છન્દમાં તત્સીન થઈ ગયેલા લોકોને પુનઃ કે બાહ્યો, માનવનતિનું અન્તિમ
ધ્યેય શું છે ? અને પછી તેમના એકએકના ઉત્તર માબાળી લેવા.

જેણે પોતાની પશુરૂપિ પર વિનય મેળવ્યો છે, જેનું મન કુદ્ર
માર્ગને વચ વડું નથી એના અનાસખ સામ્યગ્નિન માના મહાત્મા જ
મનુષ્યનું ધ્યેય સામા ગેલું છે તે બાહ્ય સમજી ગઈને કહી શકાય ન્યય તો
છે એ જેમ પશુનગે લોઈ રહ્યા નથી, નિપાપાન પાપ જ તે જો શકે
છે, તેમ માણસનિનું ધ્યેય શું છે તે વિનયેય આ ધ્વજન નેના અનિમગ્ન
નમાનન્યસ્થ પગે ના દહી રા? પોતાની પશુરૂપિ પર વિનય મેળવેલો
મનુષ્યપ્રાણી જો હશે ચી શકે છે એ શુદ્ધ, પ્રિય, તુષ્ટ મ વગેરે નેના
અને મહાત્માઓએ પ્રત્યક્ષ ઉદ્ધાર ગરી બનાવી દીધું છે દનિયામાં સર્વ
દેવોમાં, સર્વ જાતિઓમાં, સર્વ ધર્મોમાં આ મર્મ શુભોમાં એના દેવમનુષ્યો
ઉત્પત્ત થયા છે આ ઉપથી કાર્મિક માત્રાનું પ્રયત્ન કરે તો તે
શ્રમિકાએ પડેલી રાત્રે એ વાન નિર્વાણ સિદ્ધ થાય છે

મનુષ્યપ્રાણી પોતાના પુનર્ધર્મી શુદ્ધ કરી શકે છે, કદને સુધી
પોતાની ઉત્તિ કરી શકે છે એનો પાત્રપાક આપના માટે, મનુષ્યપ્રાણીને
તેનું ધ્યેય ધ્યેય શું છે તે નહીં કરી આપના માટે જ મેથ અનના લગી,
માનવજાતિ ધાતુ કરીને માનવી કૃતિઓ કરે છે એમ દેવે કહ્યું છે એનું હૃદય
પણ આ જ છે ધ્યેય એ માનવનતિની જાતિની પતિશીમા છે ધ્યેય એ
વિશિષ્ટ કાળ, વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અને તે વ્યક્તિની રાત્રિ પ્રમાણે બદલાય
નહીં હોય એક પણ માણસે જે એ ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરી બતા શુ હોય તો
તે રાત્રિ પ્રમાણે જ ગયાલું જોઈશે

આ દૃષ્ટિએ જેતા મનુષ્યના કુદરતમના જે છે નહીં થાય છે
એમ કહે વિનયોગુપના આજા નિરાભયાદિ પશુ ચરજાનપનય ન, માર્ગ
અને હક હોય છે ખીજે કહે નિર્વિનયના નિનયના, ઉન્દ્રિયદમન,
પગાપમરપગયકુના અને મર્તવ્ય એટલા રાના હોય છે દરકે પોતાની શક્તિ
અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આ કુચ્ય ધ્યેયો કૃતિમા ઉત્તરનાનો પ્રયત્ન કરવો
જોઈએ પણ આપ ની પાછળ ગેલાઓને જગલી અથવા પાપી કહીને હસી
મદવા ન જોઈએ તેમજ આપણા કરતા વધારે દિમનનાનોને પાગ ન કલે
પણ નહિ ચાને અને ચાકે તે થાય તોપણ કુચ્યનમ ધ્યેયને કાળ પણ કાળે
અસદય—અપાપ્ય હગમલુ એ જૂનમરેલું જ થવાન કાળકે ધ્યેયો જે
એમાર પશુ તેના કુચ્ય આમનથી હેક પાડીશુ તો તેનો વિનિપાત રાત
કુચ નહિ પણ અનન્તકુચ થશે જે ગિય નથી તે ધ્યેય સાધું અને તેને
માટે એક, દયા, સુખ અને જીવન એ બધાને તિનાજલિ આપવા તૈયાર

થાય ગોટલી નિજા પણ શી રીતે પેદા થાય ? તેથી ધ્યેયનું સ્થાન ચળવા દેવું ન જોઈએ આગમ્ય દેવ પ્રમાણે સર્વકાળ તેની ઉપામના થતી જોઈએ, અને ધ્યેયની સાથે ઉત્તરોત્તર સાલોક્ય, સાન્નિધ્ય, સાર્વધ્ય અને સાધુત્વ મેળવવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ જેઓ પાછળ રહ્યા હોય તેને આગમ્ય લઈ જવા જોઈએ. જે આગમ્ય ગયા હોય તેમને એથી આગમ્ય વધતું જોઈએ, ધ્યેયને મહોત્સવા સુધી કાઢીને પણ ચોખ્ખું ન જોઈએ

બધો સામાજિક સુધારો આ ઉચ્ચ ધ્યેયની, કર્તવ્યની, ઇન્દ્રિયનિગ્રહની અને સયમની દિશાએ થવો જોઈએ. જે નીચે હોય તેમને ઉચ્ચ લાવવા જોઈએ જે ઉચ્ચ હોય તેમને નીચે લાવવા, પવિત્ર ધ્યેય નહીં સુખકર માનીને અવગ્રહ ધ્યેય પર આનંદ એ સુધારો છે, અધ્યાપન છે

આજકાલ મૈત્રિ સુધારો જોઈએ છે. પણ 'મુ' અને 'કુ' વચ્ચેનો ભેદ તો કાઢી જોતા નથી પીનય કોડે જેમા શુન્દો જાણો નવી, કાલે પાસ થઈને આજે રોષ માનનાગ ડોકડોએ જેને નિર્મિત જાણ્યું નથી તે બધું કવવાનો અમને હક છે—અમે એ કન્યાના જ પૂર્વપરપગ, ઉચ્ચ મનોવૃત્તિ, આજ સુધી કેળવેલી પાનિયની ભાવના, શાન્તો (શંકિઓનું તો પૃથુ જ નહિ) એ બધું અમે ફગાવી દેનારા આજના આપણા સમાજસુધારકોની મનોવૃત્તિ આવી છે એમના કાર્યક્રમની બધી બાબતો લાભ્ય છે એમ હું નથી કહેના માગતો, પણ બધાના મૂળમા ગેદલી વૃત્તિ સામે મારો વાધો છે ખરો. આપણા બધા સામાજિક વ્યવહારમા ન્યાય અને ઉદારતા હોવા જોઈએ કોર્નના પર દીકા કરી વેળા મનુષ્યપ્રાણી અખતનીય છે, ઇન્દ્રિયગ્રામ બલવાન છે, પશ્ચિમિતિ સામે મનનો નિઃશય ટકવો મુશ્કેલ છે, એ બધી વાતો ધ્યાનમા લઈ બૂલ થઈ હોય તે માટે ક્રોધ કે તિરસ્કાર ન કરતા દયા, અનુકરણ અને સહાનુભૂતિ જ ગમતી થોડી છે સામાજિક અન્યાયો થતા હોય ત્યાં અનાથોનું રક્ષણ અને પાલન કરવું એ પણ આપણું કર્તવ્ય છે. સામાજિક આદર્શને નીચે તાણવો એ કોઈ કાળે થોડી નહિ ગણાય અને સુધારો કરવો તે સામાજિક ન્યાય, પાવિત્ર્ય અને મામર્યા વડે એવો જ કરવો ધરે

જાતિભેદનો પ્રશ્ન

હિન્દુસ્તાન એટલો જાતિઓ, ખીરો જાતમા જોઈતી જોટલી જાતિઓ છે તેમનો કાષ્ટ ને કાષ્ટ પ્રતિનિધિ તો હિન્દુસ્તાનમા દોવાનો જ તેથી જ

યૂરોપીઅન લોકો હિન્દુસ્તાનને 'ક્રાસ્ટ-રિડન કન્ટ્રી' અથવા જાતિયી દબા-
યેલો દેશ કહે છે. હેઠ્ઠે વેદકાળથી માંડીને તે પંચગવિય યુગી હિન્દુસ્તાનના
લોકો જાતિના પ્રજનો જરૂર લાવવાને મથી ચલા છે. તેને લીધે જાતિના
પ્રશ્ન પર ઘોષવાનો હિન્દુસ્તાનને એક પ્રકારનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.
અંગ્રેજ લોકો અને આઘ્યા ત્યાગે કરેલા હતા કે જાતિઓની ભાજગડ
તમાગ જ દેવમા છે, અમારે ત્યા એનું નામનિરાન નથી. આપણે તે વેળાએ
જગતના દનિકામથી અનપ્ત હતા. અંગ્રેજોએ કહ્યું તે આપણે ખરૂ માની
લીધું. આજે હવે જિનિ જાદવાન છે. આપણે જાણી ગય છીએ કે જાતિગોઠ
જગતના બા જ દેવોમા છે અને દરેક દેવે આ જાતિના પ્રજનો પોતપોતા
ની ઢોળે કહેવ લાવવાનો પ્રત્ન કર્યો છે આજે જે દનિકામ મળે છે
તે માન યૂરોપીય ગણે, ગેલિયાર્ડ ગણે અને અમેરિકા એટલા જ દેશોનો
છે. આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા અથવા પ્રજાન મહામાગના અસખ્ય લોકોનો
દનિકામ આપણને ઉપયમ્ય નથી, તેવી તે દેવો નો વિચાર થઈ શકે એમ
નથી. યૂરોપના ખ્રિસ્તી ગણે, નિખડા વ્યાપી ગુલા મુમયમાન ગણે,
નરા ખડાનુ અમેરિકા અને હિન્દુસ્તાન એવાનો આપણે અહીઆ
નિચાર કરીશું.

યૂરોપમા જાતિગો. અગ્રે છે ઔદ્યોગિક યુગને પરિણામે વનવાન અને
ધનવીન, મજૂર અને કઠીનાજા વગેરે જે વર્ગો ઉત્પન્ન થયા છે તેને 'દેવીને
માઈ આ કથન નથી પણ સંમન અને રેડ, ટુટન અને વૅટિન, રેવૅન્-
નિક તથા સર્વિયન વગેરે જે અનેક જાતિઓ યૂરોપમા પ્રાચીન કાળમા હતી
તે આજે યજુ મોજૂદ છે. આજે કાંઈ યુદ્ધિ ખ્રિસ્તી થાય તોપણ તેની
'જ્યુ' જાત તો કાયમ રહે છે જ યૂરોપમા રાનીમેગરેનાગનો કનો પતિ
બન્ધ નથી, છતા આ જાતિનેદ ત્યા જોઈએ તીન નથી ગયા મહાશુદ્ધમા આ
જાતિનેદનો પ્રશ્ન થોડાધણે લો થયો જ હતો, અને મહાનુદ્ધ પત્રી જે
કર્ષ મુલકની વરેણગી થઈ તે પપુ કંઈક અંગે આ જાતિનેના તત્વને
અનુમગીને જ થઈ. યૂરોપનો આ-તન્કિ દનિકામ નિકામના જગ્યા છે કે
ત્યા જાતિએ તે જગણે વજો ભાગે ભૌગોલિક તત્વ. અનુસાર પત્રાનુસાર
આઘ્યા છે અનુક પ્રદેશમા અનુક જાતિ વમે, અમુક દેશ પર અમુક જાતિની
માલિકી કે તેની કલક અસવા કવમા આવેલી જણાય છે આ વ્યવસ્થા-
ને ભાષાસ્થાનની પદ મદદ થયેલી દેખાય છે. ગોક જાતિના પ્રેરમા
ખીજ જાતિનુ જત સંતુ જતુ નથી દુકામા કરેકુ દોય તેમ યૂરોપની દરેક
જાતિએ એકનીમથી જાણી થકને આ જાતિએદના પ્રજનો નીરેડો આપણો
છે. જાદારની જાતિઓને યૂરોપમા પત્ર મુકના દેવો નહિ એ વિશે યૂરોપી-
અનોમા સરમા એકમન દોય એમ દેખાય છે યૂરોપીઅનો માહોમાહે

ગમે તેવા ઝગડાને યોદ્ધા વહેંચવાના હશે, પણ જદ તુર્કસ્તાનનું યુરોપ માંથી વિગાટા કરવાની વાત આવી કે જ્યાં એક ચર્ચ જવાના આ ચર્ચ યુરોપની પદ્ધતિ.

મુસલમાન ગાંઠો ગમતી પણ જાતિનો આ પ્રશ્ન પડેલી જોગ છે પણ મુસલમાની ધર્મ સમાનતાના એકાદે 'ઉમોહેદિ' તરના પાયા પર હોવા હોવાથી મુસલમાનોએ જાતિજોના પ્રશ્ને જુદી જ રીતે ઉદ્દેશ્ય છે ધર્મની માન્યતા, ધાર્મિક દરમની જાળના આ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની જાળના મુજબ મુસલમાન તેટલા સખા એ તરવને મુસલમાનોએ પ્રીકાર્ય છે અને અમલમાં મુક્ય છે રાજીનેનો સમાવ મુસલમાનોમાં હોય થતા જ નથી અને ભૌગોલિક વ્યવસ્થા દરેક જાતિએ પોતાપેનાના કાગળે જોઈ હરાની લેની એમ નથી કરીને મુસલમાનોએ જાતિના પ્રશ્નો તોડ કાઢ્યો દેખાય છે

હવે વળીએ અમેરિકા તરફ અમેરિકાએ પોતાના ચોક્કા જુદા કરી પોતાની જ એક જાત જનારી દેખાય છે ઘરોપનો ક્રાંતિ પણ માણસ અને રિકા જામ તેજે પોતાની જાત તરવને અમેરિકન જાત રીકારની જ જોઈએ, અથવા અમેરિકાનું વાતાવરણ જ એક છે કે અમેરિકા ગોયો માણસ અમેરિકન જાતી જ્યાં વિના નેતો જ નથી દેશાનિમાન અમેરિકા રિંગ, રહેણી અને સામાજિક આદર્શ અમેરિકન પદ્ધતિના અને બાપા પણ અમેરિકન આ તરવને આધારે સમગ્ર જાતિએને મળી જઈને અમેરિકન જાતિ નિર્માણ થયેલી છે પણ ત્યાં મુદ્દા એટલેથી જ એ પ્રશ્નો નીવેડો આવ્યો નથી કાળા હાંસી લોકોને ગુલામ તરીકે લઈ મયા હોવાથી ગોગ તે હવા અને કાળા તે નીચા એવો દ્વિતીયન ઉત્પાદ થયો છે પ્રાચીન કાળમાં યુરોપ માં આ ભેદ નહોતો તેની જ આરોગ જેવો કાળા ચામડી વાળો માણસ હરિદ્રોના જેવી ગોરી ચામડીની મુરતી સાથે રગબૂમિ પર લઈ કરે તે જોઈને યુરોપીયન પ્રેક્ષકોનું લોડી ઉકળી જવું નહિ પણ આજે નીચો જાતિનો આજવાન અમેરિકન રાષ્ટ્રાધ્યક્ષની સાથે એક પશ્ચિમી ભોજન કરે તો તેમાં પણ સમતાનો ભારે ભગ થયો મનાય છે એટલું જ નહિ પણ ગોરી ટાગાનાળો નાળા ટાગરો સુધી પોતાના ટાગામાં બેસાવાની ના પાડે છે એટલે અમેરિકામાં જાતિભેદના પ્રશ્નો નિર્માવ આવ્યો નથી એ ચોક્કસ વાત છે

ચીનમાં તાનર માચૂ અને મગોલિયન જાતિઓમાં અપ્રતિમન્ધ રાજીનેગરહેવાર ચાલુ દોના છતાં અને સૌનો મુખ્ય ધર્મ એક હોવા છતાં સા જાતિદેરી આજવા છે એનું નથી

હિન્દુસ્તાન તો જાતિઓનું પીર, એટલે એનું તો પૂછવું જ શું અડી

સર્વ પ્રકારની જાતિઓ ભેગી મળી છે, એટલું જ નહિ પણ જાતિભેદનો પ્રશ્નો કોય આણવાના સરળા ઉપાય અહીં અજમાવી નેવે મા ગાવા છે. જાતિ જાતિ વચ્ચે મુદ્દ ક્યાં. અનેક જાતિના મિત્રશુ દેગી જોયા ગેક જાતિમા અનેક વિભાગ પડી જોયા. જાતિવાર ભાષા અને લિપિ હગરી જોઈ. જાતિના રગ નકી ક્યાં. ધધાવાર જાતિ હગરી. ધાર્મિક મત અનુસાર જાતિની વ્યવસ્થા દેગી. ખવાખીરાના અને પડેન્વેશના ભેદ પ્રમાણે જાતિઓ પાડી જોઈ. જાતિભેદનો વિગ્રહ દરી જોયો જાતિ વિગે દેસીના ધગરી જોઈ. અનુભોમ પતિભોમ વિવાહ દરી જોયા. ગજસાસનથી જાતિવ્યવસ્થા ગચી જોઈ. જાતિઓનો ઉચ્ચનીચ ક્રમ નકી ક્યાં. પચ્ચ અદિદેવાર અને પ્રાયગિત્તિનિ હગરી જોયા અને તે અખાદ આપુ ગણી જોયા બહાનીથી આનેવા લોકોને કદી કદી ખોનાના વાકામા દાખવા દેગી લીરા. કદી દેદી તેમની સ્વતન્ત્ર જાતિઓ ખનારી. કેટલીક જાતિઓને હિન્દુ ધર્મમા ગણી છતા તેમની તમ્મ પામાપણાનો સખન્ધ ગણ્યા, અને કેટલીક પ ધર્મમાં ગયેલી જાતિઓને પણ પોતીકી ગણાને તેમની માથે રાદીજેદીયદેવાર કાયમ ગણ્યો. એટલું જ નહિ પણ હિન્દુ ધર્મમા નહે ત્તા મુખી અચ્ચૂત્ય અને પગધર્મમા દાખવ થય કે તરત જ અપગોચ્ય ગણવા જેવા વિચિત્ર અખનગ પણ અજમાવી નેયા. હિન્દુમતાને એક પણ અખનરો અજમ વરો ખાટી ગણ્યો નથી. આ રીતે જાતિભેદનો આ પ્રમ આટયો વિગ છે.

આજ મુખી આ પ્રમ મિત્ર મિત્ર દેગોમા અદર અદર ચર્ચાનો, લડી લેવાનો અથવા કુટ્યાનો. આજે તે વિચારાપી કાં જોડો છે સર્વે જનન કલહનુ માત્રાન્ય જમ્યુ છે. બગવાન જાતિઓ નખગી જાતિઓને ગણી જવા માગે છે અને આ જગણીમા મોટો ભાગ પોતાને મળે એટલા માટે જાદવાસ્થળા ચલારી ન્હી છે. એનું પશ્ચિમ નુ આપરો અને અન્તે રા કાય થશે એની અટકળ કોણ દરે ? કદિરો આ બધુ ગમતુ હમે ખરે ? ધમ્મરે દીનદુખિધારો કોન બેલી જ નહિ મગ્જ્યો હોય ? કે જગતનો આક આજ મુખી ચર્ચા મને થકી જવ થી ન્હી કદી ગમે છે કે શુ ? પહેલાની પેડે અવતાર હમે કેમ થતા નથી ? આ જનનકલહ ચમારી સર્વે જાનિત અને વ્યવસ્થા જામરનાર ધર્મની સચ્ચ પના કના સાર ધમ્મર કેમ દોડી આવતો નથી ? આવો એક જ આત્મનાદ જે ખડના દીનદુખાના મુખમા થી નીકળી રહો છે આ જગતમા સદગુણને સચની મદ વિના ન જ ચાલી શકે ? સચ દગાનો પ્રયત્ન કવે એમા પાપ જ છે ? બુમતી અગળ ન્યાયમુદ્ધિએ માયુ નમાનું જ જોડો ? એવા પ્રશ્નો વિચારીને દેદોને વનોની ન્હી છે સત્યનો જ જય થય છે, ન્યાયનુ જ સામ્રાજ્ય દેદી શકે છે વગેરે મિદાનોનું પ્રતિપાદન દરવા સાગ નિદાસિક દુદાનો સર્વ વ્યાસ વગેરેએ

પુણ્યો લખ્યા આજના ઇતિહાસ પૃથ્વી આ મિહાન્તો સારી ખતાવાય
એવું છે ખરું ? ને પ્રજા ઇતિહાસના દરેક જાતની આગળ ટિપ્પા દરે છે.
એ પ્રશ્નો ઉત્તર એ ? આ લોકમાં થયેલા અન્યાયનો ખટલો પરલોકમાં
મળી રહેશે એ આગામી દેા ને સન્તો ! યમનો નથી 'નિશ્ચયે વળ, હુકા
મળે તયિ વળ' એ તરવ પ્રમાણે સદ્વર્તન એ જ સદ્વર્તનનું ફળ છે
જોઈશુ દેવું એટલે સમજનાદાયકો ઉદની ગળોએવાત આધુનિક તરવરો-
થી ધારણે મન માને એમ નથી ત્યારે પછી ગાગળ શુ ?

પ્રાચીન ઇતિહાસ તરવરોએ એ મનુષ્યની અનેક વ્યાખ્યાઓ
આપી છે, ૫મું મન્તે તો નિશ્ચિધાપીષ્ણ ઓર્ટોડોક્સની વ્યાખ્યા જ સર્વ-
માન્ય થઈ છે તે વ્યાખ્યા એ છે કે મનુષ્ય એ મામ જિંદ પ્રાણી છે સન
ખાઈને નેહુ ને નાનુયમાનનુ રુખ લાગુ છે અન્ય પ્રાણીઓમાં કેટલાક
એક ને છે તો કેટલાક તે મા ખાઈને ને છે ૫ તેમનામાં સઘ નથી
દેના. હાડી અને મધમાખીનુ ઝન દહદ અમ સામાજિક હોય છે ખરું,
૫મું ને ઝન ગાગળ નાનુ જાણુ નથી શુદ્ધિપૂર્ક સઘ ખાદ્ય એ
મનુષ્યો માન્યનારા જાણુ છે આ ધર્મને અનુમર્ગને મનુષ્યપ્રાણી આરભ
થી તે મા જ પર્યન્ત સમાજ ખાઈને રહેતો આવ્યો છે એને જ વ્યાપક
માર્ગમાં ~ ૧૫૦ 'જાતિ' હડીને છો માનક છુડો દહકે વિચિટ સાધર્મ્યથી
પ્રેરણા એકથી મા ઝનને સમાજને દરે તેનું નામ જાતિ મનુષ્યની વિશેષતા
એ છે કે એ સાધર્મ્ય તે દહક અને પોને જ નહી દર છે ખીજા
પ્રાણીઓની માફક, નેક નદીને દાઢે વગનારા લોકો તે સામા એક જાતિના
એવો એક તો સર્વ દેામાં લેવામાં આવે છે રૂપમાં મળથી આ જ
તરવે પ્રાધાન્ય નજુ છે આ સાધર્મ્યના સ્વાભવિક રીતે સમાજ હિત
સાધન અથવા સમાજ મુખપ અને બધા તરવો મેહા હોય છે એને
જ અંગ્રેજીમાં 'લેમ્બ પટ્રિઓરિઝન' (અધ્યાનિક સ્વદેશપ્રેમ) કહે છે

ઇતિહાસદારો પ્રાચીન કાળના સમાજના જે ભાગ દરે છે જરૂરી
જાતિઓ આ દેાને રહેનારી જાતિઓ દેાને રહેનારી જાતિઓમાં જેવું
દેશનુ મા વર્તનનું સઘર્મ હોય છે તેનું જરૂરી જાતિઓમાં સ્વાભાવિક
રીતે લેહીનું, તેનું અને ધધાનુ સાધર્મ્ય હેય છે આ બને રીતે બનેની
અનેક જાતિઓ લેગી થાય એટલે એમની વચ્ચે નિશાધ, દાવડ અને હુદ
તો મચનાના જાતિ એ વર્તનના જેની હોય છે વર્તુલ લેગ આનંતનિક
શેષનું હાલિ એ તર્કિત હોય છે અને જાલ દેશનની દષ્ટિએ બહિ
ર્વર્ત હોય છે, તેમ જાતિ પશુ સજાતિઓ પો એ તર્કિત યાને પ્રેમજ
હોય છે આને નિમિત્તિઓ પ્રત્યે બહિર્વર્ત યાને ઉત્તર હોય છે આને લીધે
જાતિ જાતિ વચ્ચે કજા થયા નિા નેના નથી પમ લડીલડીને ધગય

એટલે પછી એ જાતિઓ પોતાની વચ્ચેના વિરોધનાં દર્શાવેલા ઉદા. વિચાર કરવા લાગે છે અને લગાઇ કર્યા વિના અમુક રૂઢોએ ભેગાં રહેવાય એટલ સાધર્મ્ય પોતામાં છે કે નહિ એ તપાસવા બેસે છે. અને જે દેવોને પૂછ્યે છી તેમને તમે પણ પૂછો, નહિ તો આવી જાતો મુદ્દાનમાં—એવી રીતે પ્રાચી દાગમ્માં અનેક બીજી સંગ્રામો મંડાયા છે. શિયા અને મુન્ની, દેવ અને વૈષ્ણ એવા એવા મનબોદોને લીધે પણ ઘોડી દેવાયાં છે. પણ આગળ જતાં વધા અનુભવ થતો ગયો તેમ માલુમ પડ્યું કે મનુષ્યજાતિમાં આ ભેદ કે રહેવાના જ. મિત્રરવેદિ લોક : અનુભવે શીખવાડ્યું કે આ ભેદો દા નાખવા શક્ય નથી તેમ આવશ્યક પણ નથી. અને તેથી આવા નહિયા ભેદો માટે લડી મરવાનું ઘોડી દઈ આ જાતિઓએ મોટા મોટા સંઘ બાંધ્યા.

આવા સંઘોમાં અનેક સાધર્મ્યોનું મિશ્રણ હોય એ જ્ઞાતિવિદ છે અને તેથી જ દિવસ જાતિઓમાં પણ રાજનિઠ અથવા દિતસંબંધના તત્ત્વ પર પેટાજાતિઓ પડી છે. આમ જાતિઓ ઉત્પન્ન થવાનાં અનેક તત્ત્વો મિશ્રણ થયેલું છે. પણ વિવેચનની સમ્મતા ખાતર આ તરનો છુદાં છુદાં લઈને દરેકનો નોખો વિચાર કરીશું.

(૧) એક લોહીના લોકો (૨) એક રહેણીના લોકો (૩) એક ધર્મના લોકો (૪) એક ધંધાના લોકો (૫) એક દેશના લોકો અને (૬) એક બાપાન લોકો એટલા થાય છે એમ જોવામાં આવે છે. એટલે વ્રતભેદ, સંસ્કૃતિભેદ ધર્મભેદ, વ્યવસાયભેદ, દેશભેદ અને બાપાભેદને લીધે માણસોમાં જાતિએ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભેદ ધણે બાળે દામમના હોય છે એમ કહેવું ખોટું નથી. સમાન દિતસંબંધ અથવા સમાન સંદર્ભને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ ભેદોને દુગાંડી કહેને બિન બિન જાતિઓ કાઢકાઢવાર એક થાય છે ખરી પણ એ એકતા દરનારં તત્ત્વો ચિદસ્થાયા નથી; એ તત્ત્વોમાં અનેક જાતિ એને કાયમની એક દરી દેવા બેઠવું આકર્ષણ કે રનેક (Co'esion) નથી

હવે જાતિ જાતિ વચ્ચેનો વિરોધ નિર્મૂળ કરવા માટે મનુષ્યે શા શ પ્રયત્નો કર્યા છે તે જોઈએ. જર્મન તત્ત્વવેત્તા નિર્ણયેનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે અન્ય જાતિઓ મરે અને આપણી જાતિ સર્વજ્ઞ દેલાય એ વૃત્તિ વનસ્પતિમાં પશુપક્ષીઓમાં અને મુશ્કિલિન અગ્નિશિન સર્વ મનુષ્યોમાં અત્યંત પ્રચલ હોય છે. આ વૃત્તિને તે 'વિદ્ય દુ પાવર' નામ આપે છે. આ સિદ્ધાન્ત ખરા માનીયે તો જગતની સવળી બાપા મરી જઈને સર્વજ્ઞ અગ્રેજી બાપાતું સામાન્ય પદરામ એમ અગ્રેજોને થતું હોવું જોઈએ; જીવન બધા ધર્મો દૂષી જઈને એકમાત્ર મુસલમાની ધર્મનો જ વિવિધકો વાળે એમ મુસલમાનો ધર્મજ્ઞતા હોવા જોઈએ; આખું જગત હિન્દુ આચારવિચાર માન્ય રાખે અને

પાળે એમ હિન્દુઓની આકાંક્ષા હોવી જોઈએ. અને એ બધી જાતિઓને એની મહત્વાકાંક્ષા નથી એમ કહી શકાય એવું નથી.

જાતિઓ વચ્ચેનો વિરોધ નિર્મળ કરવાનો ખીજો પ્રયત્ન તે સર્વ જાતિઓની ખાસિયતો કોરે મુશી તેમની ખીગડી કરવાનો છે. યુરોપની સર્વ ભાષાઓનો સંકર કરીને 'એસ્પેરંટો' જેની બાષા નિર્માણ કરવી, સર્વ ધર્મોનો દૃઢભાગ કાઢીને એકાદા 'થી' 'ગ્રિટ' અથવા 'ગ્રાહો' ધર્મની સ્થાપના કરવી, આગે કોઈ પણ એક ગણના રહેવાસી નથી પણ આખી માનવજાતિના હિતચિન્તકો છીએ એમ કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય અથવા 'ઈન્ટરનાશનલિટન' સંપ્રદાય ઉભો કરવો—એ બધા આ પ્રયત્નના દિશાસ્ત્ર છે.

વિરોધ મટાડવાની દિશાએ ચમેરો નીજે પ્રયત્ન તે ઉપરના બધા ભેદ જાણે છે એમ કહેવું એ છે. લોહીનો, ચામડીનો કે વર્ણનો ભેદ એ કેવળ એક ધર્તીંગ છે, સંસ્કૃતિભેદમાં કશું જ ગ્લસ્ય નથી, બાષાભિમાન એ નરી મૂખાંત્ર છે, ધર્મો પેઢીકતાર કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન માનવી જ્ઞાનને વિગાટક છે આવા આવાં તત્ત્વો આ સંપ્રદાયમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે.

ચોથો પણ આત્મ-તત્ત્વ જોરદાર એવો પ્રયત્ન તે હવે વર્ણવેલો નમાન સ્વાર્થ અને સમાન સંકટનો છે. વર્તમાન મનુષ્ય આ જ તત્ત્વનું જોરે વધારે છે. પણ સ્વાર્થ અને સંકટ એ બન્ને તત્ત્વમાં શત્રુત્વને લીધે બંધાયેલું મૂળનું જ દૂંત છે. ત્યાં એકબીજાથી ઉત્પન્ન થાય? આ તત્ત્વથી બંધાયેલા મન જોડવા મોટા તેટલાં તેના પુદ્ધ વધારે કદર, વધારે જાપડ અને વધારે મંદાગ્ર નીવડવાના એ અનુભવ હજી તાજે જ છે.

પાયમે અને અમારે મતે ખરો પ્રયત્ન તે સ્વાર્થ અને દ્વેષના પ્રવાહની આડે ધર્મશુદ્ધિનો બાધ બાધીને પછી સર્વ ભેદોને પોતપોતાને સ્થાને મુખજાનિતમાં રહેવા દેવા એ છે. લગ્નઓ લગવે. જાતજાતના કાયદા કર્યે, વર્ણસંકર કર્યે કે અસાજકતાનો વટાણોઓ ઉઠાડને જગતના ભે'બાવ નિર્મળ થવાના નથી. લોકબવલારમાં ભેદ એ મત્ત છે અને સનાતન છે. આ ભેદોનો ભય દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય છે, અને તે એ કે ભેદનું સ્વરૂપ ઓળખી અને પ્રેમ, આદર્શ તથા દયા એ મુજોને પોષી મનોવૃત્તિમાં અલેદ્યુદ્ધિ જાગ્રત ગણવી. વિરોધ અને કલહ માનનું મૂળ વાગના, દ્રૃષ્ટ અને લોભમાં ગેહું છે. તેથી જ ભગવાને કહ્યું છે કે 'ત્રિવિધ મનસાચરં દ્વાર નાશનમાત્મન • । કામ • ક્રોધસ્થા લોભ : —અને આત્મધાત ન થાય એની આપણી ધજા છે—'ત્સ્માન્નૈત્તદ્ય ત્યજેત્ ॥' અને એ સાધ્ય કરવાને વંચાય, ક્ષમા અને ત્યાગ એ અમૃત તત્ત્વોનું જ આપણે સેવન કરવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. એવ પચ્યા । દત્તકમ્ । નાન્ય : પચ્યા વિચિતેષ્યનાય ॥

સાચું જોતા તે જાતિઓમાં બાપાજીદ, ધર્મજીદ અથવા સંસ્કૃતિજીદ છે એટલા જ કે અસર એમજો લાગવાનું કશુંયે પ્રયોગન નથી. દરેક જાતિ પોત પોતાને અન્ય નકે સુખશાન્તિમાં જી રહે છે. એમ જના પ્રાચીન કાળમાં આ જ જોવાને લીધે વિદ્યાનું શરૂ થયે મનુષ્યોએ અનેક યુદ્ધો કરેલા છે. કદાચ એક બંધનુ કાદીને અદ્ય અદ્ય લગત મચાવતી એ મનુષ્યવનામાંની પશુશક્તિનો સ્થાનવિક ધર્મ છે. જના દરેક ધર્મના પરીધાર્મિક વૃત્તિવાળા મદાપુત્રોએ આ વૃત્તિને ગાંઠાને એ જાવતા પ્રમાણમાં વિદ્યુત્ક્રાંતિ સ્થાપન કરવાનો પ્રયામ કર્યો છે આનો પ્રયત્ન મનુષ્યવૃત્તિથી જની દિશામાં જનાગે તોવાથી એકદમ સારા થાય એવો નથી એ દાખ છે. આ દાખ તુ સાચાદમ્ તથી જનાગીઆ લોકોની આ માર્ગ પત્તી બદા ઉઠી ગઈ દરેક ધર્મમાં વિદ્યાપ્રવાન ધર્મશુભ લોકો તો દોષ જ. તેનજો ધર્મને નાગે જ અનેક યુદ્ધો આદ્યાં તથી આ નિગળામાં વધારો થો અને લોકોને લાગવા માણુ' કે ધર્મથી માનુસ માણુમ વચ્ચેનો કવચ રાખ ન થતા ઉપદા ધર્મને લીધે જ રોગ યુદ્ધો મળાય છે.

આની નિમિત્તમાં જ યુગોપમા પ્રોટેસ્ટ ધર્મ અને ઔદ્યોગિક યુગ એ યુગમનો અનગ થયો. ધાર્મિક વૃત્તિએ ઉપજેયો સમય ત્યાજ્ય કર્યો અને અર્થાનુ આત્માન્ય પૂર દમદનાથી નર થયુ લોકો કહેવા લાગ્યા, ધર્મના અને સંસ્કૃતિના ક્રમશઃ સમાવડા દોષ તો લોકોની વિનાસિના વધારી જોજો. વિવામિતા વડો એટલે અપોઆપ ધર્મની કટવાગ દુર થતે લોકોને પેમાની મોહિની વધારે ને વધારે લાગવા માડો. તેને લીધે વેપાર વડો. અને લોકોમાં વશિષ્ઠવૃત્તિ આરી કે ક્ષાત્રવૃત્તિનો લોપ થયો જ નમજો. કટવાક લોકોને થવા લાગ્યુ કે જે સુવર્ણયુગ મયમ દાગ વ્યાપવો ધર્મને માગે અશક્ય હતો તે જ નુર ઈયુગ સુવર્ણની ઉપામના દાગ આ પૃથ્વી પર વ્યાપવાની અશક્ય સુકિત આપકો લાધી છે

પણ એનુ તો કઈ થયુ નહિ વશિષ્ઠવૃત્તિને ક્ષાત્રવૃત્તિને વડા કરી અને મર્દન વ્યાપાર અને મર્દનશુભો યુગ ગર થયો જૂની જાતિઓ નક થઈ અથવા નિષ્ક્રમ થઈ અને કેજો 'ગદ્યો' નિર્માણ થયા આ ગદ્યોને આત્મા છે એમ ન કહી નકાય આલકર્મિક ભાષામાં આત્મા કંપનો જ હોય તો વ્યાપાર અને મર્દનનું એ જ આ ગદ્યોનો આત્મા છે. જગતમાં જે કઈ કવચ, દક્ષ અને ઉત્કર્ષ દતુ તે બધુ નજીકનો અને ધનવોમ નીચે કચાઈ જતા જો' છે જાતિઓ મરી જત, પણ દેવ મરી ગયો નહિ. એ તો ઉત્કર્ષ વધતો જ મરો છે. સ્વાર્થમાં મર આધવાની શક્તિ નથી એમ નથી આ સરશક્તિનો ઉપયોગ કરીને ગદ્યો આત્મસદ્ય બનાવવાનો પ્રયામ કરી ગલા છે પણ પાછા કદુ તેમ સ્વાર્થના મર્મમાં દેત તો હોવાનુ

૧. એટલે રાષ્ટ્રમંથ નિર્માણ કરીને માનવજાતિમા એકમ કે દ્વિતી સંચાર કરવાની ઈચ્છા રાખી એ જંગમમા લાગેલા દાવાનજાને જયન નાખીને ખૂણવા મથકું એના જેવો વાટ છે.

આ વિવેકમદ્દ પાત્વત્ય રાષ્ટ્રધર્મનો વિનિષાદ કાણ રોકી શકે ? મદ્રોનું સામર્થ્ય જાતિઓમા નથી. ઉપરું જાતિઓ તો મદ્રોનું લખ થઈ પડી છે. મદ્રાપુદમાં લાખો લોકોનો સંહાર થયો છતાં આ આશુરી રાષ્ટ્રધર્મખી મદ્રિનો નીચો ઉતરતો જ નથી. જાણવાન રાષ્ટ્રોએ સંધ કર્યા ત્યારે નમળા શું કરે ? નમળાએ આચવા પીડિત રાષ્ટ્રોએ પોતપોતાના સંધ કરી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરું જેની એક દષ્ટના હમણા હમણા બદલ પડી છે. પણ એ સૂચનાથી શો અર્થ સરવતો છે ? આ અનેક જગતમા એક નવો ઝગડો ફોગેઈ એટલે સવાળનો નીરોડો આગને એમ તો દર્શ છે નહિ. કેટલાક લોકો કહે છે કે આ બેશુભાર વંદી મોલા રાષ્ટ્રોમા વર્ષ વર્ષ વચ્ચે દુવારા વધીને અન્ન દયક વ્યથા બાદવાચથી મગનાર છે એ નિર્ગમ્ય છે. તેમ થાય આ સુધી આપણે નીચતે પેશીને એ ઘડીની વાટ જોવા કરીએ. આ દષ્ટના—આ પ્રચલ રાષ્ટ્રોના કશેડો લોકોનો મહાર કષાર થય અને પાડી આપણા સુખના દિવસો કષાર આવે એની વાટ જોવા જેસવાની દષ્ટના જેટલી રાક્ષસી છે તેટલી જ નામદી બરેલી છે. ખરો ઉપાય તો એ છે કે વ્યક્તિઓએ તેમજ સમુદાયએ, જાતિઓએ તેમજ પંથોએ દ્વેષ અને નિકારનો ત્યાગ કરીને શાત્રુભાવ જાગૃત કરેલો જોયે. વ્યક્તિમા લોભ અને ભય એ દોષ છે તેથી તેના પર રાષ્ટ્રધર્મની અસર થય છે. જેણે એને દોષનો ત્યાગ કર્યો છે તેના પર સર્વ મદ્રોની શક્તિનો એકસામટો મારો આવે તોપણ તે વરા નહિ લખ, એટલું જ નહિ પણ તમુકાં ડગશે પણ નહિ. આશુરી મપતિનું બળ આડે વેટકુ હોય, તોપણ અત્યન્ત અલ્પ દેરી પણ પર પણ તેની દશી અસર થતી નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે દેરી સપત્તિ યાગ મહાત્માઓને રાષ્ટ્રો વૃંદશે નહિ કે મણુજ છુ કરશે નહિ. મોહાન્ત્ર રાષ્ટ્રો તો દશુ કરવા નહિ ચૂકે. પણ આત્મજાને નમાવડને તેઓ અવકાશ નીવડે. આશુરી મદ્રોના પાપ ધોઈ કાઢવા ખાતર નિર્દાંત્ર વ્યક્તિઓએ આશુરી રાષ્ટ્રનિકા તજીને પ્રસંગ આવે નિર્ભયનાથી પ્રણાદિપુ કરીને ધર્મનું સામાન્ય દંડ કંલુ એ તેમનો ધર્મ છે જગતમા આ પવિત્ર વૃત્તિ જેટલી વૃદ્ધિ પામશે તેટલું આશુરી સપત્તિનું બળ ઘટશે અને સત્યજુગ અસ્તગમે જગવાન થયને કહ્યું છે તે જ ખરું છે કે વર્મે પુત્ર હતો કન્નિ ખર્મો લક્ષ્મિ રશિ । ધર્મના લાગથી જ સમાજનો નાશ થાય છે, ધર્મપાલન એ જ સમાજની જાતિનો એક માત્ર ઉપાય છે. સાહિત્ય અને તેજસ્વી વૃત્તિથી રાષ્ટ્રજનન ઉતારી નાખ્યા

પત્રી દલાઈ નરેલી નનિઓ પરી માયું ઉંચું કરશે. પણ એ કાચ ન પડેલા
ની જેમ લાલ્લો લાલ્લો માટે નહિ હોય, તેમ એકબીજા વિરોધી નથી
કદારીનાના ધાણુ કરવા માટે પડનારો હોય, પરંતુ દશનિર્નિત વેગિનપમા
એકબીજા અનુભવ કરવા સાર તથા સ્વાર્થનું પાલન કરીને મરિદિ પ્રાપ્ત
કરવા સાર હશે દુનિયા છે ત્યાં સુધી બેઠો નેવાના બા. પણ ધર્મીય-હૃદી
તથા પ્રેમના પાવિત્ર્યથી બેઠા અગ્રેહની સ્થાપના કરી શક્ય છે. આ બા
માર્ગે આ બા અગ્રેહની અપના કરી એ આર્થ મંમૃતિનું પ્રેય છે, અને
તે મદ્ય થશે એવી અમારી દૃઢ નક્કા છે

ભારતની સમસ્યા

સ્વેચ્છાથી જ બહિષ્કૃત થોવા, ખાનદાન કાનૂનના ઓ ચિન્તનશીલ
અનિયમ ' આમાન તને વંદન હો ' મૌન અને વાચા બંનેનો તાના ઉપર
આવીરીદ છે. તારા પોતાના રાષ્ટ્રનો તને સાંગે પશ્ચિય છે, તેથી જ તુ
દુનિયાના માર્ગને સમજી નકે છે કાનૂનો જનકાળ, મુગેપની તપશ્ચર્યા,
પશ્ચિમની આકાશ તારી અંગે નામન છે, તેથી જ બાંધવને તુ પાલક કરી
નકે છે. પણ વાદ માર્ગે કે બાંધવને પણ અનેક અંગે છે. જેણે મપૂર્ણ
જૂન જોયું હોય તે જ વખતે મપૂર્ણ બાંધવની ગાળી કરી નકે. મનાતાના
અનન્તતાના વિચારના જન તના બાંધવ સંખ્યા જ છુટતી છે—મનના જ
વર્તમાન છે.

તું કેડુ દિનુન્નાન મારે છે તે અંગે જાણુ નારી કુલ્ય અભિયાપાને
માટે તારું અનિનન્દન કરીએ છીએ, તને વંદીરે છીરે અમે નવી માનના
કે અમે વગર છીએ પણ અમાગ સ્વેચ્છીધર્મ પ્રમાણે અમે અમાગ જ
પ્રકાશની પ્રકાશિત વા માગીએ છીએ બેઠની જીતો અંગે નથી આહતા.
અમારો પ્રશ્ન પ્રમાણ હોવાથી દુનિયામા સર્વજ્ઞ કૈલાસે દરેક પ્રશ્ન પાસે તેનો
ગોતાનો પ્રકાશ દેય છે જ. જ્યાં જ્યાંથી પ્રકાશ આવતો હોય તે જગાને
અમારે ત્યાં આગમન છે ધર્મની પ્રકાશ તો એકજ જ હોય, પણ પ્રમા
પ્રમાણે પ્રમાણ તો મિતરથી હોય છે, એ ધર્મની ચોળાનાની સુંદરતા છે,

એમાં જ દાખ છે.

અમે કોઈને નવી વખોડતા કે નથી વખોડતા. મુદ્દિ જડ-ચેતનની જ બનેલી છે, પ્રકૃતિ મત્-અસત્-આત્મક જ છે એમ જ અમે શીખ્યા છીએ. જ્યાં મુઠી જીવદશા છે ત્યાં મુઠી બનેનું કામ પડવાનું જ જરૂરી પૂનઃ કરી એને જ અમે જડવાદ કરીએ છીએ યૂરોપમાં બે જ જડવાદ છે એમ અમે નથી કહેવા માગતા. પરંતુ યૂરોપ પામેલી અમે એકવે જડવાદ જ શીખી સંકથા એનું જ અમને માફું લાગે છે. પણ આગામી અદર અમારો પોતાનો જડવાદ ન હોત તો તો અમે પડન જ નહિ માટે વાક તો અમે અમારો જ દાઢીએ છીએ. અમે જરૂરે વન તો કચાગ્ના થયા હતા યૂરોપ પામેથી અમે તે જરૂરી પૂનઃ કરતા શીખ્યા, અધ પાતને જ ઉત્તિ માની ગેદા, એથી અમારું દિલ દુખાય છે.

આત્મા એટલે નિત્યજનનતા એ અમે જાણીએ છીએ. એ નિત્યજનન નવી થતુ તેને જ મરણ પડે છે જન્મમરણ જોડતુ સત્ય છે તેટલું જ સનાતન જીવન પણ સત્ય છે. વાસ તથા વનસ્પતિ ઋતુએ ઋતુએ મરે છે અને ઋતુએ ઋતુએ સજીવન થાય છે એ એમનો જીવનધર્મ. વડા પગાનો જીવન-ધર્મ જુદો છે કોર્વ પણ માટ્ર બાધ્યાવસ્થામાં બિવિધ તર્ક જ જુએ, યૌવન દશામાં વર્તમાનમાં જ ગિરફતાર ગ્રે અને વાર્ધક્યમાં બૃનકાજ તર્ક અડુબીની મુદ્દિ નાખે, પણ જે ગરૂને સનાતન થતુ છે તે તો ત્રિકાળદર્શી જ હોય. તેની અંદર યૌવનનો તિલાહ બને ન હોય, પણ તેની અંદર ગાબીય તો પૂરેપૂરું હોય, તેનો સ્વભાવ ધીરોદાત્ત હોય.

ખરૂં છે કે અમારી સમગ્ર કલ્પિત કલ્પિત છે. વિરોધી ધર્મ અને કથાઓ પથોનું પ્રેમધર્મની સમીક્ષા કરવાનું કામ અમારે માથે ગ્રેહલું છે એ અમારો ખામ આદેશ છે, એ અમારું ખામ કાર્ય છે દુનિયાના બાગ્યવિધાતાએ એને માટે જ અમને એક ખાસ મન અર્પેલો છે. તેને અમે 'અવેશી' ને નામે જોળણીએ છીએ વર્ણવ્યવસ્થા એ તેનું જ એક અંગ છે. જગતમાં જે એકતાનો દોર ન ચલાવેલો હોય. જગતમાં જે વિવિધતામાં જેનું અંશ જાળવવું હોય, મખત મરણ મગીન જે જાળવવું હોય, સખ વર્ણનો દ્રો એક મધ જનાવેલો હોય, તે સ્વર્ગમૂલક વર્ણવ્યવસ્થા એ જ તેનો દપાય છે વર્ણવ્યવસ્થા એ બાળનર્મની ખસિયત છે. તેને છેડી દે, તે તો અમારો આદેશને બેવકા કરીએ, કથની યોજનાને નિરૂજ કરીએ.

હા, એ વાત માગી છે કે વર્ણવ્યવસ્થા — કથની કંઈક વર્ણવ્યવસ્થા અમે અખત્યાર કરી રાખી નથી, પ્રેમધર્મ અમારી અંદર પૂર્ણ કળાએ મગરબો નથી. તેમ જ અવસ્થાના વિદેય આઓ, વિવિધતામાં વિરખલિયતા આવી,

એકતા તૂટી ગઈ અને અમે સંકુચિત બન્યા.

વિવિધતામાં એકત્ય એ જરૂરી સન્દેશ છે. અમે અદ્યત્ને બૂલ્યા, તમે વિવિધતાને માનકે દૃષ્ટિએ લુપ્ત છો. આપણે બંને બૂલતા નથી ?

આજે વર્ણવનારમાં નિઃશ્ચય છે, દોષ છે, દંભ છે, અકંઠાર છે, અને તેનું જ ચિહ્ન—તેનું જ પરિણામ અમારામાં પેસી ગયેલી અસ્પૃશ્યતા છે. જ્યારે અમે અસ્પૃશ્યતાને કાઢવાની વાત કરી ત્યાં હીમે, ત્યારે નમજાને કે તિરસ્કારમાં અને દારી નાખવા માગીએ છીએ, હાલે દારી નાખવા માગીએ છીએ, દંભ અકંઠાને આગી નાખવા માગીએ છીએ. દુનિયામાં '૪-દનિકો' બેઠે તો રહેવાનો જ, પણ ૪-દનિકની બાવના ન રહેતી જોડાયે. જ્યાં નમ્રતા છે ત્યાં જ પવિત્ર વસ્તુ છે એ અમારે જાણવું પડ્યું છે. વળુબેઠે દારી નાખીશું તો ધર્મબેઠે દરી રીતે સાળી ગાળીશું ? દયાધર્મને પછી કથં સ્થાન ? સ્વધર્મનો પગી ગો અર્થ ?

જ્યાં આદર્શનો બોદે હોય ત્યાં દુઃસ્વનીયભેદ રહી ન શકે. પણ જ્યાં આદર્શશિખર એકે હોય અને તેનો પન્થ ઓછોવતો આદર્શો હોય ત્યાં દુઃસ્વનીય રિયતિ તો હોય જ. પણ તેને લીધે અકંઠા કે દીનતા પેદા થતી ન જોડાયે. શું ગુરશિષ્ય વચ્ચે દુઃસ્વનીયભાવ નથી ? શુ પાપી અને પુન્યવાન એક જ ભૂમિકા ઉપર છે ? જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં સમતાનો ખ્યાલ જ ન આવે, કેમકે પ્રેમ વિષમતા વિશે આધાર છે.

જેમ અમે ધર્મના અખૂરતાના દાખલ કરી તેમ જાણ જગત સાથે પણ અમે અસ્પૃશ્ય રહ્યા, એ અમારું પાપ ખરું. સમુદયાત્મા કરીને, દેશદેશાન્તર સાથે વેપાર ચલાવીને અમે તે પાપ ન ધોઈ ગઈએ. પણ દેશદેશાન્તરનો પ્રકાશ ફરીકાવા માટે અમાને આગીઆગળા ખુલા રુદ્ધી તારા જેવા દેશદેશાન્તરના સત્જનોને અમાને હૃદયમાં સ્થાન આપીને, દુનિયાના દુ ખર્ચો દુ ખી થઈ, દુનિયાની મેવા સાડ અવનવ થઈને અમે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકીએ.

હે ખુદાપગ્ત અનિયિ ' તને વન્દન કરીએ છીએ. અમારી સંકુચિતતા દૂર કરવાની અમને તક મળે ચોટલા માટે અમારું આનિયિ રીકાર, તારા હૃદયના બાવ પ્રનટ કર, અમારું હૃદયના બાવ સમજ લે અને અમને અમારે માર્ગે પ્રયાણ કરવામાં મદદ કર. પોતાનો માર્ગ પોતાની મેજે નક્કી કરી શકીએ એટલા અમે ગ્વાચી છીએ, પણ તારા સરખાની મદદ ન લઈએ એવા અકંઠારી નથી.

नमस्तेऽस्तु भगवत्प्रतिभिर्नमस्तः ।

ન્યાતની કસોટી

ન્યાયનું બંધારણ બે ક્યાંય બહુ દૃઢ હોય તો તે ગુજરાતમાં. ન્યાત બે વધારેમાં વધારે વખોવાતી હોય તો તે પણ ગુજરાતમાં જ. ઘણા લોકોથી ન્યાય હોયતી પણ નથી તેમ તેની બરદાસ પણ કરાતી નથી. પહેલેથી હું ચાતિવ્યવસ્થામાં માનનાર છું, એટલે ઘણા લોકો મને કહે છે, તમે ગુજરાતનું ચાતિદુષ્ટ બેધું નથી; તમને એની રૂઝના ક્યાંથી હોય? તમારા મહારાષ્ટ્રમાં ચાતિ આકરી નથી તેથી તમે ચાતિને વખોજો છો. હું જવાબ આપું છું કે ચાતિના બંધારણને લીધે ગુજરાતમાં કેટલી કાર્યગતિ ગ્રેલી છે એનો તમે ગુજરાત બહાર જાઓ ત્યાં જ જાઓ. તમને ખ્યાલ આવે. તમે ચાતિનું જે દુષ્ટ બતાવો છો તે ચાતિબંધારણનો દોષ નથી, પણ સમજાતી પતિત દશાનો દોષ છે. ચાતિબંધન એ સહકારનું મોટું સાધન છે. સરકાર એ પાસવી મળ્ય છે; ચાતિબંધન એ નૈતિક સત્ય છે, પ્રેમનું બંધન છે. ચાતિ મારફતે લોકો ન્યાયે એકબીજા પર જબરદસ્તી કરવા લાગ્યા ત્યારે જ બધું દુઃખ શરૂ થયું. દંડ અને બહિષ્કારની ઘીક બતાવી દેકે ગાણસને નાનીમોટી બધી જ બાબતોમાં કબજામાં રાખવાના ન્યાયે 'ચાતિશૂન્યતા' પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા ત્યારે જ ચાતિ વિશે અણગમો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો.

ચાતિ એ એક પરંપરાગત સામાજિક 'કલ્પ' છે. પણ કલ્પ કરતાં જુદું જ જીવન તેનામાં છે. કુટુંબ પછી બે બીજી સનાતન સંસ્થા હોય તો તે ચાતિ જ છે. ચાતિ મારફતે આપણે સામાજિક ધર્મનું ચાલન કરી શકીએ છીએ અને દક્ષ બધાનો જ નહિ પણ આખા જીવનનો સહકાર કેળવીએ છીએ. જબરદસ્તીનું તત્ત્વ કાઢી નાખી બે આપણે મહકારનું તત્ત્વ કેળવીએ તો જ ચાતિનો પુનરુદ્ધાર થાય. આજે આપણે પરતના દશામાં છીએ એનું એક કારણ જબરદસ્તી બરદાસ કરી આપણે પારતત્યથી દેવાઈ ગયા છીએ એ છે. પણ સ્વતંત્ર થવું હોય તો આપણે ચાતિ તોડીને તે ન થઈએ. જુવાનીઓ મોટેરાની મર્યાદા ન રાખે, મુરબ્બીઓને વશ ન રહે તો સમાજ ટકે નહિ અને નાના ને મોટા બંને નિર્બળ થઈ જાય. પણ નાનાઓએ પોતાનો ધર્મ સમજી મોટેરાને વશ રહેવું નેઈએ મોટેરાઓ ને પોતાનો હક સમજી જુવાનીઓએ પોતાના તાબામાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરે તો વખતે તેઓ ફાલે, પણ સમાજનું સૂર્ય પ્રેમ અને આદરનું બંધન તૂટી જાય.

ચાતિવ્યવસ્થામાં આ તત્ત્વ બે બરબર ખ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો જ ચાતિઓ ટકી શકે. ચાતિની મહત્તા વિનાં ચાલવયો દાંડે કે મુધારાવાળાઓને ગાળો દીધે ચાતિ ટકવાની નથી. આજના જમાનામાં ધર્મ અને રજવારી લીધવાએ એ એક રહ ગય છે. ધર્મને ટકાવશે એ જેમ

ગાંધીજીના પ્રધાન મંત્રી છે તેમ ગાંધીજીના જીવનને ધોરણ રાખીને ગાંધીજીના જીવનના મોટા મોટા કાર્યો છે. ખરેખર ગાંધીજીના જીવનના આ છેલ્લી પરીક્ષા છે કમોટી છે. આમાં જો ગાંધીજીના સરળ નદિ નીચે તે હાલની ગાંધીજીના નામગીર થશે, વર્તમાનની નિયતિ આવી જશે અને તેમાંથી પડી નવા તરવો પડે નવી ગાંધીજીના નિર્માણ થશે. પણ વચમાં મહાન અનર્થની પાંચમી સદન કરી પડશે એમાંથી ને જગતી જગત હોય તે હવે ગાંધીજી પોતાનામાં હજી પ્રાપ્ત નેના છે એ નિ. કરી ગનાવડુ લેખે

સુજનનમાં નાનીમોટી ન્યાતો માળી છે. ઘણીજગતી ન્યાતો એવી નાની છે કે ગમે સારે ધાર્યું કરી ના ન્યાતોના આગેવાનોએ ગાંધીજીના જીવનમોસાની આ જુએનમાં નિર્માણ લેખે ગાંધીજીને નહિ દે તે ગાંધીજીના જેમ જોઈ જ વજ્રજીમાં જોયા આપતે એમ ન કહી શકીએ કે બદલામાં મોટું માનવું પડ્યું હોય તોપણ પપ અનાની પછી બદલ દાકરાની જગત આમાં નથી

સુજનનના સગનમાં જના જ નનજવાનો ગાંધીજી દેખાવાના મેદા છે તેમને મારી એટલી જ વિનમ્રિ છે કે નમે તેમ કરો તેના પહેલા ગાંધીજી આપતિ હજી કંવા સાથે ગાંધીજીના ઉપદેશ કરી લુઓ અદાપૂર્વક ગાંધીજીના પામે જાઓ અને તેને નીનવો કે પડેની દાપડ દાડી નાપરામાં અમને મદદ કરો જે કુટુંબમાં પડેની પ્રાઈ સાગ થશે હોય તેની દેવ ન્યાતે કરી લેખે. સગનમગમાં તો પડેની દાપડ જેની અશુભ વસ્તુ વપરાય જ નહિ પડેની દાપડને લીધે બાગતમાતને વધવું જેની દના પ્રાપ્ત થાય છે એ જેઓ સમજતા થયા છે તેમજ પોતાની ન્યાતના યોગને સમજાવના લેખે કે હવે પડી સગનમગમાં પડેની દાપડ ખરીદવું અથવા વેચવું અને વાપરવું એ અત્યંત અશુભ છે, પડેની દાપડથી દેવનો શોક વધે છે

જ્યાં દાપડો પડેની વડના નથી જ્યાં વડનાઓનો અનાજ પડેની નથી ત્યાં ન્યાત પડેની રોકે છે ન્યાતવાળાઓએ પડેની દાપડનો ત્યાગ કરાવનાની એકેએક તકનો લાભ લેવો લેખે સુજનનનું ગવળન ન્યાતને લીધે છે. ગાંધીજી દોષકર્મના પામે તે મામમાં આવે છે કે નહિ એ હવે જોનાડ છે જો સ્વદેશીધર્મમાં ન્યાત મ નહિ કરે તો ન્યાતમાં કરો પ્રાણ રહ્યો નથી એમ જે મિદ્ધ યશો ધર્મના વિરોધ કરી ન્યાત જી જ ન રોકે

સુજનનમાં ન્યાત કરતાથે વવારે અસંગ્રહક અને લોકપ્રિય સરથા તે સુજનનના મથ થો છે વૈષ્ણવસ પ્રદાય ત્યાગીનારાયણસ પ્રદાય, આર્યસમાજ, જૈન લોડોના સરો અને બીજા જાનો નાનામોટા જૂતાનના પન્થ અને માર્ગ છે તે જ્યાં મારવતે સ્વદેશીધર્મનું પાનન કગવવાની પ્રવૃત્તિ થઈ રોકે કે ધર્મનિષ્ઠ માણસ સ્વદેશીને જ વજગી રહે છે. પડેની દાપડ પહેરીને

ધર્મદ્રોહ કરવો નહિ એટલું પોતાપોતાના પત્નના લોકોને આશ્વસ્ત્રથી અને ઉપદેશથી સમજાવવાનું કામ હવે ચું જ લેખયે. તેમ નહિ થાય તો ધર્મનો દ્વાસ થશે; અને ધર્મનો દ્વાસ થયા પછી સર્વનારાયણ ચતાં કેટલી વાર?

ન્યાતચર્યામાં રસ

ન્યાયે ન્યાયે ન્યાતો વિષે 'નવજીવન'માં લખાણો આવ્યા છે ત્યારે ત્યારે વાચકો તરફથી અને વિચારકો તરફથી અનેક ચર્ચાઓ આવેલાં છે. કેટલાક ન્યાતની સંસ્થાને ઇષ્ટ માને છે, અને ઘણાખરા તેને અનિષ્ટ અને શાપરૂપ માને છે. પણ એટલું તો સાચું કે લોકો ન્યાત વિષેની ચર્ચામાં ઉદાસીન રહી શકતા નથી. દરેકને એમાં કંઈ ને કંઈ રસ હોય છે, કેમકે ન્યાતની વ્યવસ્થા પોતાની અસર દરેક ઠેકાણે બતાવ્યા વગર રહેતી નથી.

ઘણા ચર્ચાપત્રીઓ એમ માને છે કે ન્યાત એ હિન્દુસ્તાનનો એક જૂનો ધોમ છે; ન્યાતે કાંઈ કાળે હિન્દુ સમાજનું બહું કયું નથી અને કાંઈ કાળે તેનાથી હિન્દુ સમાજનું બહું ચનાર નથી; ન્યાતમાં પ્રગતિનું કે સામાજિક દસ્તાવેજનું એક તત્ત્વ નથી. આવી સંસ્થાની હું હિમાયત કરું છું એનું તેમને આશ્ચર્ય થાય છે. કેટલાક ભારી દયા ખાય છે અને કહે છે કે તમને ગુજરાતની ન્યાતોનો અનુભવ નથી.

હાલની ન્યાતોની સ્થિતિ સારી છે અથવા નમાની લેવા જેવી છે એમ તો હું બીજાકુલ માનતો જ નથી. આજે ગતિસંબંધોમાં જે દંભ અને લેહકામી ચાલે છે તેની સામે લે કાંઈ વ્યવસ્થિત બળવો કરે તો મને ખોટું લાગવાનું નથી. અચાન, વહેમ, યાત્રિક ધર્મચુસ્તપણું અને હૃદયનો સંક્રમ એનું જ રાજ્ય લે ન્યાતોમાં ચાલવાનું હોય તો તેની સામે બળવો કરવો એ જ ન્યાતની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેવા છે. પણ હું મારા ચર્ચાપત્રીઓને પૂછું છું કે ન્યાતવ્યવસ્થાનો નાશ કર્યા પછી તેની અવેશમાં તમે શું દાખવ કરશો? મૂરોપની નિર્વહી વ્યવસ્થા તો આપણે ત્યાં બિલકુલ ચાલે નહિ. તેમાં ધર્મ અને સમાજ જેહનો નાશ છે. ન્યાતવ્યવસ્થા આપણી નસેનસમાં સેકાઓથી બરેલી છે. તેની અવેશમાં તેના જેવી જ પણ વધારે ઉપરોગી કંઈક વ્યવસ્થા દાખલ કરવી પડશે. આ કાન્તિ આપણે જૂનામાં જ વધારે પ્રાપ્ત રહીએ તો કરી શકાયે; કેમકે પ્રાણ પ્રબળ હોય ત્યાં તે આધારબળ શરીરો પોતાને અતુલ્ય રૂપ આપી દીધા વગર રહેતો નથી.

હું તો ન્યાત પાઠ્ય રહેલાં આદર્શ તત્ત્વોનું ચિત્ર માગી દષ્ટિ આગળ પ્રસંગ દેવાનો પ્રયત્ન કરું છું. મારી અદા છે કે આર્ય વ્યતિએ નિર્ગોષ કહેલી અને ત-તરો વર્ગ સુધી મેઘેલી આ અનન્યસાધાન્ય સંખ્યા દશા-વચના ૧૮૪૫૫૫ની નથી

પણ હું જોઈ છું કે ન્યાનો સામે લોકોનો જોડલો અસંતોષ છે તેટલા પ્રમાણમાં ન્યાત સુધારાનો કે મર્યાદાનો પ્રયત્ન કેઈ કરતું નથી નિષ્ક્રિય અસંતોષ સમાજનો સરો કાઢી નાખવાને જલ્દે વવાનાનું જ કામ દરે છે. ન્યાત જોડલી છૂટ આપે અથવા ખાનગી રીતે જોડલી છૂટ લેવાય તેટલી લાંબને અચ્છન્દ કહેવો એ કંઈ સમાજને સુધારાનો સ્તો નથી.

આજે જ ન્યાતસુધાગની ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ નથી આજે તો પ્રજાનો વિચાર, પ્રજાની ચિન્તા અને પ્રજાનું પગલમ પદેશી દાપદો નાશ કરવામાં જ એકાગ્ર યત્ન જોઈએ. સ્વદેશીના પ્રચારનું એક કાર્ય જ પ્રજાએ હાથમાં લેવું જોઈએ. જ્ઞાતિવિધારણમાં, ન્યાતની મહાજનવ્યવસ્થામાં અમુક જાતનો સામાજિક પ્રાણ રહેવો છે, એમ માનીને મેં ન્યાતવ્યવસ્થામાં માન નાજ અને ન્યાતોને દોરનાર સભ્યોને જોડણી વહાડે ધારાનું આમનન્ય ક્યું ન્યાતોમાં જોડેલા પ્રાણ હશે તેટલા પ્રમાણમાં તે આમનન્યને જવાબ મળશે અને તેટલે દરજ્જે જ ન્યાત પોતાની લાયકાત સિદ્ધ કરશે

જ્યા સુધી ન્યાતના દોષોને આપણે ટેકા આપતા નથી ત્યા સુધી ન્યાતની સરથા ત્રિેની આપણી આત્મા અને આદરથી સમાજનું નુકસાન થવાનું નથી ન્યાતો પાઠ્ય રહેવો આદર્શ જેમ જેમ આપણે જાહેરની દષ્ટિ આગળ ઉભો ને ઉભો ગણતા જઈશું તેમ તેમ ન્યાતને નામે ચાલતા અધોઽગ્ર ગીતગ્વિજોને પોતાનો છૂટદોર ચલાવવાનું અધરૂં થઈ પડશે ન્યાતનો આદર્શ ચિતાર એ જ હાલની જગડેલી સ્થિતિ કિપર ઉત્તમમાં ઉત્તમ દીકા છે, અને તેની સામે પ્રજા તરફ પણ છે.

પણ આજે તો આપણે જાણુ છોડીને એક જ કામ કરનાર છે, અને તે એ કે પદેશી સામે સુમેશ ચલાવી જ્વદેશીને નિર્ભય અને સંવપદાર્થ કરવું

અમુક ક્ષત્રુ આવે, એટલે પશુપક્ષીઓનાં પણ લક્ષ થાય છે. મનુષ્યે મુદ્દર્ત જોઈને લક્ષ કરવાનો રિવાજ પાડ્યો છે. મુદ્દર્ત એટલે ક્રુર અને ધર્મની દૃષ્ટિએ અનુકૂળ દિવસ. ઘરમાં કોઈ માંદું હોય કે મરણ પામ્યું હોય; કેંઈ શોકનો પ્રસંગ હોય, તે વરસે આપણે વિવાહ બંધ રાખીએ છીએ. જૂના વખતના એ નિયમને જો આપણે બરાબર સમજી શકતા હોત તો ભારત-માતા જ્યારે માંદી છે, જ્યારે એનું સ્વાતંત્ર્ય મુશ્કેલી ઢાલતમાં આવી પડ્યું છે તેવી વેળાએ ભારતનાં તરણો અને તરુણીઓને પરણવાનો ખ્યાલ સરખો ન આવત.

પણ જે દુ.ખ રોજનું થઈ પડે છે તે ખમવાની શક્તિ માણસ કેળવી લે છે. રોજ મરે તેને કોણ રહે ? સ્વાતંત્ર્ય વગર રહી શકાય છે; પણ કેંઈ લક્ષ વગર માણસ રહી શકે ?—આવા વિચાર કરી લોકો લક્ષ કરતા મૂકે ગયા.

હા, એવો એક માણસ મોદ આવે છે કે જેણે સ્વાતંત્ર્ય ગયું એટલા માટે જ લક્ષ કરવાનો વિચાર સાગી દીધો: હિમાલયના પવિત્ર વાતાવરણમાં ઉછરેલો આલમોડાનો રાજા. પણ લોકોએ તેને ક્યારનો અવ્યવહાર અથવા ગાડો કહી એક કોરે મુકી દીધો છે.

સ્વાતંત્ર્ય જાય, તેની સાથે દેશનો આબરૂ તો જાય જ છે, પણ વ્યક્તિશઃ આબરૂ સાચવીને સન્તોષ માની શકાય. બ્રિટિશ રાજ્યમાં તે પણ સુરક્ષિત ન રાખે, એ હમણાં હમણાં પેંજળના અત્યાચારના દિવસોમાં સિદ્ધ થયું છે. જૂના લોકો કહેતા

રાજાનું પ્રથમ વિન્દે, તતો માર્યામ્, તતો ધનમ્.

‘પ્રથમ સુરાન્ય મેળવીએ, પછી પરણવાની વાત ને સ્વારપછી ધન કમાવાની વાત.’ જ્યાં રાજ્યના જ સિપાઈઓ પોતાની કીસ્ય વતી સ્ત્રીઓની હાલત જિદારી કરી મુકે છે ત્યાં તત્કાલિન તો ક્યો દરજો પ્રજાના કિસ્મા થતા હશે ?

વિવાહ એ મંગલ પ્રસંગ ગણાય છે. વહુ અને વર નવી જીંદગીનો આરંભ કરે છે. વરના કુટુંબમાં એક માણસનો ઉમેરો થાય છે. તે દિવસે સર્ગાવ્દાલા ઇશ્વરના બધાને સન્તોષવાનો રિવાજ હોય છે. વાગ્ન વગાડનાર ને મથાલ ઉપાડનારથી માંડીને ગૌર મેદાગજ સુધીના બધાનાં મોઢામાં મિશ્રાન પહોંચાડવાનું હોય છે. બધા જોયી મુખી થાય તેમાં જ આપણું મુખ, એ,

અક્રિયો વિસ્તૃત એવી સામાજિક બાંધવના તે દિવસથી મન ઉપર હામ પાડી
હોય છે.

હમણાં ગુજરાતમાં લગનસરા ચાલે છે. વહુ અને વરે ન્યાં જોઈએ ત્યાં
પરણી નાખવા માંડ્યું છે. જેમને ભારતવર્ષ ઉપરનું કલંક ધોઈ દાઢવાં જેટલી
આશા અને હિંમત છે તેઓને પરણવાનું સજ્જનું જ નથી. પણ બાકીના
કેમ રહી શકે? તેમને મારે વધારે નહિ તો બધા લોકોને મુખી કર્યા પછી
પરણવાનો ધર્મ તો છે જ. આટલું વિચારીને વરકન્યા અને જનનમાં
આવેલ બધા જે આદી પહેરશે તોપણ દેશના કારીગરોને પોતાના જ ધરમાં
જમણુવાર મળશે. પણ જે વિવાહપ્રસંગે એકલા મંગલાર લોકો પરદેશી માલ
વાપરશે, વિલામતી રેશમ અને સૂતરનાં કપડાં પહેરી મહાંલરો તો પરદેશીઓને
કદાચ જમણુવાર થશે, પણ દેશનાં હજારો ઘરોમાં એવી લગનસરાને લીધે
સંસાર જ પડવાના.

કાઠીયાવાડનાં અનુભવ.

આમ તો ગુજરાત અને કાઠીયાવાડ એક જ છે. રહેણી અને વેપાર-
વૃત્તિ બન્ને બાજમા સરખાં જ છે. છતાં કાઠીયાવાડમાં અને ગુજરાતમાં કંઈક
વિશેષતા દેખાય છે, ગુજરાતમાં ધણી કાઠીયાવાડીઓ આવી વસેલા છે, પણ
કાઠીયાવાડમાં તેટલા ગુજરાતીઓ નથી દેખાતા. આનું કારણ શું હશે?
કાઠીયાવાડમાં કા તો વસ્તી વધી પડી છે અને તેથી તેમને બહાર જવું
પડે છે, અથવા તો દેશાવર જવાની ગુજરાતની પ્રાચીન વૃત્તિ કાઠીયાવાડમાં
પહેલેથી જ વધારે છે. કાઠીયાવાડમાં હાલની મુઘરેલી દબં અને તેનાં સાધનો
ઝોઝાં છે તેથી પણ ગુજરાતીઓ કાઠીયાવાડમાં ઝોઝાં જતા હશે. ત્રીજું
પણ એક કારણ સંભવે છે, અને તે એ કે કાઠીયાવાડમાં બધે દેશી રાજ્યોનું
રાજ્ય છે અને દેશી રાજ્યોમાં રાજાનાં સાધનો અને સગવડો ઝોઝાં હશે.
એમ હોય તો દેશી રાજ્યોએ અને પોતાને ચતુર ને શુદ્ધિધન ગણતા
તેમના દીવાનોએ આનો મંબીરપત્રે વિચાર કરવો જોઈએ. દરેક રાજ્યનું
મોટામાં મોટું ધન તેનું મનુષ્યન છે. તે જે બહાર જાય તો રાજ્યને
ક્ષયરોગ થયો છે એમ જ માનવું જોઈએ. વસ્તીપત્ર ઉપરથી એમ નથી
જણાવું કે કાઠીયાવાડમાં લોકવસ્તી પ્રમાણમાં વધારે છે. સરઘાતમાં દેશાવર
જતા કાઠીયાવાડીઓ બહારથી ખૂબ ધન કાઠીયાવાડમાં લાવતા હશે અને
તેથી કાઠીયાવાડને અનાયાસે લાભ થતો હશે, પણ દેશી રાજ્યોની હાલની

તીતિ સ્વતંત્ર મિગ્ગની પ્રગ્ને બિલકુલ રુએ તેમ ન હોવાથી કાઠીયાવાડના મજૂરો, વેપારીઓ અને કુળવાયેલા લોકો દહાડે દહાડે કાઠીયાવાડ બહાર જઈ વસતા થયા છે.

ખીજી પણ એની જ ગંભીર ખીના એ છે કે કાઠીયાવાડીઓ મુખ્યત્વે ધનની લાલચે પોતાની કન્યાઓને કાઠીયાવાડ બહાર ફેંટાવે છે. પરદેશી કાપડનો પ્રચાર થવાથી કાઠીયાવાડનો વણકર્મગર્મ મુખ્ય જઈ મુખ્યત્વે મેહુ ઉઠાવવાનો ધંધો કરતો થઈ ગયો છે. કાઠીયાવાડના રાજાઓ અને પોતાને ઉંચી ગણાવતી કોમના લોકો જાણતા નથી કે તેમના જીવનનો આધાર ગંરીગ ખેડૂનો અને વણકર લોકો ઉપર જ છે. મજૂની ઉપેક્ષા અને તિગ્ગર કરનાર માળીના કાડના પાદડા અને ફૂલ જેમ તડકામાં કરમાઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે કાઠીયાવાડના રાજાઓનું અને કાપડીઆ લોકોનું થવાનું છે એમાં કંઈ શક છે ?

કોઈ જુવાનના હાથમાં વડિલોપાન્નિત ધન આવતા જ વાડીવછોરો બધું વેચી નાખી જેમ તે તેના નાણા કરે છે અને પોતે ખૂબ ધનવાન થશે એમ માની ઉડાડે બને છે, તેમ રાષ્ટ્રીય જીવનના ઝરણા સફરી નાખી આજનો વેપારીવર્ગ પ્રજાદીય સમૃદ્ધિને ભોતે માલદાર ચર્મકાસે છે. કાચી જુવાનીની આ ગાડી વિલાસિતાને ખરિયામે આખરે કાયરોમના ભોગ થવું પડશે એ તેઓ જોતા નથી.

પ્રમાણુમાં યુગરાતના કરતા કાઠીયાવાડનું હાલ જોગવું છે, પણ તે સાચવવા તરફ ધ્યાન નહિ અપાયું તો તેને ખુવાર થતા વાર લાગવાની નથી.

~ ~

*

, ,

કાઠીયાવાડ તેના વિવેકને માટે પ્રખ્યાત છે. મોટા મોટા શહેરો છોડી દઇએ તો એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આ વિવેક પોલો નથી, પણ તેની પાછળ મમતા અને ખાનદાની છે જ્યાં નાણાનો વહેવાર ઓઠો છે ત્યાં આતિથ્ય-ધર્મ વધારે હોય છે એમ દુનિયાના બધા દેશોમાં જોવામાં આવ્યું છે. નાણામાં કુદ્રતા અને સ્વાર્થ રહેલો છે, જ્યારે દાણામાં શિદ્ધિ અને ખાનદાની છે, એવો સિદ્ધાન્ત બાધીએ તો તે ખોટો નહિ પડે.

શહેરોમાં મંસ્કારિતા છે, પણ મંસ્કારિતા હમેશા ધાર્મિકતા અથવા ઉદારતા સૂચવે છે એવું નથી બહુવાર બાહ્ય મંસ્કાર અંતરની વિલાસિતા અને હીછરાપણ દાઢવાનો એક પડો જ રોય છે મરેમાનોના સુખસગવડ તરફ તેમજ તેમને દરેક રીતે પોતાના જ ધર્મમાં હોય તેવું લગાડવા તરફ કાઠીયાવાડમાં કાળજી લેવાય છે તે તેના લાગા કાર્જના જલોજલાલી અને ધાર્મિક જીવનનો અવશેષ છે. કાઠીયાવાડે જેમ પોતાનું જૂનું લોકસાહિત્ય સાચી

ગાથું છે તેજ પ્રમાણે ત્યાં સુધી તે આ વૃત્તિને સાચવો ત્યાં સુધી કાળિયા-
વાડની સુવામ હુનિયામાં ફેરવો રહેશે.

*

*

*

અમે તે યુગમાં મોજગોળ એ પત્તજીવનને રોમરૂપ જ છે, પણ ત્યાં
સુધી મોજગોળ સાથે લગમ બોલો તેમ (કૃત વેષાઃ નદિ) ત્યાં સુધી
મોજગોળની ખગલ અમર બાંધુ નથી થતી એક તમ ઉલોમવધા અને
કારીગરને મનરા દેના આ બીજી તન્દ્ર મોજગોળ વધારના એ તો અંગેને
કહે છે તેમ મીપ્રતીને બને દોરેથી બાળસાનેક છે. કાળિયાવાડમાં કાપડીઆઓ
અને બીજા પહેલી વસ્તુના વેપારીઓ અને ધનવાન થતા તેમ, પણ મામાન્ય
પ્રત તો દહાડે દહાડે વધુ ને વધુ કમાણ જ રતી ભાય છે એમ ન દોન
તો વણકર કાળિયાવાડ પડેગી વજ મોકલનાર મુળકનુ બાંધી ન બનન

આ ફેર અમે કાળિયાવાડમાં બપોલગતના વચ્ચે ગમેલા, તેથી
અના પ થી વાજતે ગાજતે જતા કેટલાયે જાતો અને વરોડા અમે જોયા.
રુજતાનમાં આવ્યો ત્યાં 'જનન' ગ્રન્થનો અર્થ હું જોયુંતો નહોતો હવે
સમજાય છે કે જેમાં વિગત જેવા તાત્ત્વ વગાનાગ બહુ મેંડો કાલાકવ
મચાવી સાગ યોગની ઉતો જાન લે છે ને જાન આ જાનનો પ્રથમ અનુભવ
મને પોદાનમાં રૂયો જે શહેરમાં દિગ્ગ્ધી તેમજ હિન્દુસ્તાની નાગાકિત
ગવેયા અને વાજત્રી પડ્યા છે અને ત્યાં તબવરના વાજત્રી પોતાનું જાલુઈ
મગીત પ્રાપ્તે હમેશા મમળાવે છે તે જ શહેરમાં મર્દને પક બહારે એવું
બેંડતુ લગીન (૧) લોકોને કેવું રચ્યુ હમે ? આ બેંડ કાળિયાવાડના શહેરમાં
પણ ધૂસ્યા છે એમ હું જાણતો નહોતો મગીત એ પ્રાપ્તે ગણીનું એક
મહત્વનું અંગ છે. બેંડ મારતે મગીત બોલી અને ઝેરી કેળવણીને પાણીનો
લોકો જે કૃષ્ણાઓર અને જામી ન બને તો તે આશ્ચર્ય અરે !

*

*

*

સમાની બીજી ગથ્યા છે ન્યાતજમયુ ડુબના મેઠ પણ મહત્વના પ્રમે
ન્યાતના બંધ લોકે જેમાં થાય એ મુદ્દા રિસાલ છે, સપ્તભાવના (lived
consciousness) ને પોષાતો એ ધોગી રતો છે ન્યાતગન્ધુઓ બધા
જેમાં થય એટલે સાથે જામીને એ પણ સ્વાભાવિક છે પડુ આજે
ન્યાતજમયો જે રૂપ પકડ્યું છે એ ને ને તો કપાળી છૂટે છે આ વસ્તુનો
પ્રમગ એ તો ધણીસા ન્યાતજાતના ઝગગોલ લડી લેતાનો પ્રમેગ જ બની
જાય છે ન્યાતગડાઃ અને મુદ્દા, અની ઉપ પડ વેર લેવું કે ની કે ની
કેકડી કની વગેરેનો જ જાણે એ એક મહત્વનું હોય છે

અને જમવા બેસવાનો પ્રકાર તો નરી સૂઝ જ ઉપજાવે છે. આમ સંસ્કૃતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેનારને આવા દરબ સામે માથું નીચું ધાલવું પડે. ભોજન એટલે આત્મદેવની પૂજા. તે વિશેષ સ્વચ્છ સ્થળે શુદ્ધિ ભૂત દશામાં કરવી ઘટે. ગમે ત્યાં બેસી ગમે તેમ ખાવું એ પશુસંહિને બસે છાન્ને.

હું તો લગ્ન પ્રસંગે ક્યાંયે જમવા નથી જતો, પણ ભાવનગરમાં બાળ-મંદિર ખુલ્લું મુકાયાને દિવસે ધર્મશાળામાં જે મોટું જમણું થયું તેમાં જવાનો પ્રસંગ આવત. પણ તે સાંજે ચંદ્ર હોવાથી હું છૂટ્યો. માત્ર જમણવાર કેવી હોય છે તે જોવા ગયેલો. શો તે વખતનો દેખાવ ! શાન્તિનું નામ ન મળે; ચોમેર કોલાહલ. જગાની સંકડાશને લીધે લોકો ધૂળમાં ઘીચોઘીચ એડેલા, એટલું જ નહિ પણ ચાળીઓને પણ પૂરતી જગા મળતી નહોતી. એક ચાળીના કાંકા પર બીજી ચાળી ચડેલી ! (આમ ચાળીઓ મુકવામાં દાળ ન ફેલાવા દેવાની સગવડ હતી ખરી !)

શુજરાતે જમણવારનો રિવાજ સુધારવાની જરૂર છે ખરી. શાંતિબન્ધન અને શાંતિપ્રેમ પાપવાની બીજી કાઠ ને કાઠ રીત શોધી કાઢવી જોઈયે. ન્યાતને નામે 'અણુ-આચાર'ને ઉત્તેજન ન જ મળવું જોઈયે. કેટલીક ન્યાતોમાં હુકા-પાણી 'એ જ ન્યાતબન્ધનનું લક્ષણ થઈ ગયું છે, અને કેટલીકમાં કસુળો. વ્યસનોને જે ન્યાત પ્રેમબન્ધનની પ્રતિષ્ઠા અર્પે છે તે ન્યાતની વિવેકશક્તિનું દેવાળું નીકળ્યું છે એમ જ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે.

મારા કેટલાયે મિત્રો આ બધું સમજે છે, છતાં તેઓ કહે છે : 'પણ અમે બીજાને ત્યાં જઈ આટલી ઉમર ન્યાતો જમી આવ્યા તેનું ? અમારે ઘેર પ્રસંગ આવ્યે અમે ન્યાત જમાડવા ના પાડીયે એ કેમ ચાલી શકે ? લોક અમારી આંખમાં આંગળી ન દેરે ?' આ દલીલમાં કાયરતા છે. દરેક સુધારાની વેળાએ સુધારો કરનારો કેટલીક વસ્તુઓ જતી કરવી જ પડે છે, કેટલીક લોકનિંદા ખમવી જ પડે છે. એટલા માટે જ સમાજસુધારકોને બડાદુર કહેવામાં આવે છે. જેમાં પુરુષાર્થ નથી તેવા કામની કિંમત પણ તેટલી જ. હું તેમને કહું છું કે તમે ન્યાતો જમી આવ્યા છો તેના બદલામાં ન્યાતના સાચા દેવાળુર્યો બીજી રીતે તમે ન્યાતની સેવા કરો; પેસો ખરો; તમારે ત્યાંની ગાંડીય સાગાનો એક વરસનો ખરચ આપો; વિદ્યાદાન કરી તે મારફતે આજન્મ અનંતાન ક્યાંનું 'પુણ્ય મેળવો અને ન્યાતને બેગી કરો ત્યારે સાદા, સ્વચ્છ અને સાસ્ત્રિક ખાતપાનની તત્ત્વીજ રાખો.

દાહીવાડામાં ઘણી સભાઓ બેઠાનો અને પ્રસંગ મળ્યો. સભામાં પુરો

ગેટલી જ ઓઝો હાગર ગેટલી એમ કહું તો ઝગી અતિશયોભિ નહિ
 દેવાય. પણ ઓઝોને હજી સમાના નિયમોનું જ્ઞાન નથી વ્યાખ્યાન ચાલતું
 હોય તોપણ ઓઝો આપમમા વાતો કર્યે જ જાય છે. સ્વેચ્છાદેવતા લડી
 પણ પડે છે સાથે બાગમ તો હોય જ, અને તેઓ તો મમાના બાગમીયા
 જ—મા કે ગડેન પોતાની તમ્મ દુષ્ટિ કરે એટલે તેઓ ઉચ્ચ સ્વરે આખી
 સમાનું લક્ષ પોતાની તન્મ બેની ને છે આ બધું વિશેષભાગે હતા ખમી
 લેના જેવું હોય છે, પણ ત્યાર બાગમો કોષમા 'મા ય' બંનઓ સામે
 ધુગે છે અને સમાની શાન્તિ જાગરનાં મહત્ત્વનું મમ સ્વેચ્છાથી જ પડે
 અખત્યાગ કરી મે છે ત્યારે તો શાન્તિ પાછી વાગવાની આશા સમગ્રી જ
 નહ થયા વખત આવે છે શાન્તિનો ઉપદેશ કરનાં કામ હા તો સમાપતિનું
 અથવા તો અમાગથી નીમેલા અને તે કામને સાર કેવરામા આવેલા સ્વય-
 સેવકોનું જ હોય બાકી બધાએ પડે ચૂપ રહી શાન્તિ જાગરી એટલી જ
 તેમની કુજ છે આમ થાય તો અચાન્ત લોકો ગુરત જ મોખા પડી જઈ
 શમાય છે.

ગમે સમા થાય ત્યારે ટેલીક વાર ઓચિંતા એમદ મામને સમાસદ
 થવાનું મન થઈ આવે છે આ પડી લોકોના હાનનું વર્ણન હોય છે ?
 દરેક માણસ પોતાની જગાએ જ નિબયપએ ઉભો રહે તો હિન્દુસ્તાનની
 મારો ઉદ્ધતપએ સમામા પ્રવેશ ન જ કરે આમબનનુજ્યા અચક્ય જણાય
 ત્યા સમાની આસપાસ સ્વયસેવકોએ સ્વાર્થત્યાગપૂર્વકે ઉભા રહેવું જોઈએ
 આ ? તો સ્વયસેવકો બજો વક્તાઓનું શ્રોતાઓથી રક્ષણ કરવું હોય
 તેમ એમની આમપાસ ગોઠનાં જાય છે ।

મમાજની સ્થિતિનો આ ચિત્તાર થયો આમા બમદદાર રંગ નથી
 દેખાતા એ સાની વાત છે, પણ તે ઉપથી નિગરા સૂચવવાનો આશય
 નથી મમીયાનામા નવજવાનો અને મોટા કાર્યકર્તાઓ પણ જે અસાધારણ
 ઉત્સાહથી, નિદાથી અને તાતીમતૂર્કે કામ કરી રહ્યા છે તે ઉપરની કામી
 ચાવાડનું પ્રતજ્ઞાય જીવન જોસએ આમવધથી રહ્યું છે એવી જ હાપ મન
 ઉપર પડે છે રોયસેકો મૂળી સેરા મરવા તત્ત્વદેખાય છે કાર્યક્રમ ગોઠવ
 વામા કાર્યકર્તાઓની દુર્ગતિતાદેખા) આવે છે અને મુનમર્મ વંતન જીવન
 ઉપર અદ્દા રાખી નવો બતાવો જાવાની આતુરતા છપ્પની સમ્પતો નથી
 પડીનર્મ આ જીવોનો તમાદ ન બાગે તેમની તેજેનધ ન મે અને
 તેમની સેવાની કદર મરી તેમની સામાજિક પ્રતિદા પોતાને હાથે આપનામા
 કલુસાર્ધ ન જતાવે તો સમાજમા રિખરાદ મવાગ કે અનહરનું વાતા
 વ જુ રહેરા પામશે નહિ કમીયાવાડનો વિવેક જ કમીયાવાડને તાગે નીવડશે

સમાજસેવાની હિન્દી મીમાંસા

આસ્તિક હોય કે નાસ્તિક, દરેક સમજી માણસ એટલું તો સમજે જ છે કે પોતે જે સમાજમાં રહે છે તે સમાજની સેવા કરી એ તેનું કર્તવ્ય છે અનાથોને મદદ કરી, નિગણિતોને આશ્રય આપવો વગેરે વાતો મર્મ ધર્મોમાં કહેલી છે. હિન્દુ ધર્મમાં પણ પગલિતમાં મર્યાદા રહેવાનો ઉપદેશ કરેલો છે પણ જૂના ગ્રંથો વાચતા અથવા આધુનિક ધર્મચુક્ત માણસના વિચારો જોતા આપણી અને પાશ્ચાત્ય લોકોની સમાજસેવાની કંપનામાં ખૂબ ભેદ જણાઈ આવશે. જૂનાને જાન આપું, તે સ્થાને માત્ર પશ્ચિમી ખેસાડી, જળાશયો ખોદાવવા અથવા ધર્મગાળાઓ શાધી, બ્રહ્મબોજન કે વા અથવા દેવાલયો બાવવા—આટલેથી જ ધણુ કરીને આપણી સમાજસેવા પૂરી થાય છે. (ગોક્ષા જેવા વિષયો છાન્દસમાં ગણ્યા સમાજસેવામાં તેનો સમાવેશ ન થઈ શકે.) યૂરોપમાં મધ્ય યુગમાં સમાજસેવાની આ જ કંપના હતી. માદાઓની સારવાર કરવાના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો તો ત્યાંના માધુ લોકોએ આપણા કરતા વધારે કર્યા હશે.

રોમન કૃથોનિક ધર્મમાં સુધારો થયો અને અગેજી વિદ્યા શરૂ થઈ ત્યાંથી આપણા દેશમાં સમાજસેવાની કંપનાને નવી જ દિશા મળી છે. વિદ્યાલયો અધ્યાપના, પ્રવાસ કરવામાં મદદ કરી, ગરીબોની મિતિ સુધારી, પતિતોને ઉદ્ધાર કરવો અને ધાર્મિક માન્યતાઓમાં સુધારા કરવો—જેવા બહુવિધ કાર્યક્રમ આજકાલ સમાજસેવામાં દાખલ થયો છે આ નવી કંપનાની મર્યાદા આપણા સમાજમાં રાતદિનસ યથા દગ્તી હોવાથી અહીં તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવાની જરૂર નથી.

હાલત જેવા નાસ્તિક વિદ્વાનના લેખોથી યૂરોપમાં સમાજપૂજનનો નવો સપ્રદાય ઉત્પન્ન થયો અને નાસ્તિક ને આસ્તિક સોમે કહેતા લાગ્યા કે સમાજસેવા એ જ મોક્ષનું દારૂ છે.

આપણે ત્યાં પણ એ જ વિચારોનો અનુવાદ થઈ જનતાથી છુટો જનાર્દન ન હોય 'આપણી આસપાસના કરોડો છવના-નગતા નારાયણેનું દુખ દેવું એ જ મોક્ષનો સ્ત્રોત છે' 'જનસેવા એ જ ધર્મસેવા' વગેરે વિચારો લોકોના મનમાં વધારે ને વધારે પ્રવલનવા લાગ્યા છે હિન્દુ ધર્મને આ કંપનાઓ નથી નથી પણ બીજા બાબતોને ધોણુ કરીને આ વાતોને મદદત આપવાનો અગ્રદ નવો છે ખરો આ આગ્રહનું એક પશ્ચિમ એ આનું છે કે કેવલાક લોકોને મનુષ્યનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ—આત્મોત્તરિ કે સમાજોત્તરિ—એ વિશે તક થતા લાગી કે આપણો દેશ એક યૂરોપીય

રાષ્ટ્રના તામામા છે એટલે તે ગણની ગણીયત્વની અને ગણાભિમતની કંપના ઉપની સંદા સાથે જળી જવાથી ઉપયોગ વિનાદ વધારે જોડાળાબરસો થઈ પડ્યો છે આ ગિચિતિમા, સર્વ સામાજિક પ્રયત્નને દર્શાવતાં દોગા એ નની રૂના પડેલા મમાજએવાના ખ્યેય રિતે સ્ટેજ વિવેચન કરવાની વર્ગ છે

સમાજને મા જ મારા મોક્ષ નેલો છે એમ માનવુ એને પહેલા તો સમાજની સેવા કરવાની મને તક મળી જોળે, અને તેની તક મને મળે એટલે સમાજ હમે । પાજો જ દોવો નેલ્યે, એવુ સિદ્ધ થાય છે પણ થોડા ક વારે લોડોના પડપણા પગ મા । મોક્ષનો આધાર રહે એ ગિચિતિ હટ પણ નથી તેમ સંયુક્તિક પણ નથી અને સમાજની સેવા કરીને તેનું પડપણ થોડે અરો પણ દૂર કરુ હોય તો સમાજનુ દિત શામા રહેલુ છે એનુ મને પૂરેપૂરુ માન હોવુ જોઈએ અને માન લેવાયેથી સમાજનુ બહુ જ થવાનુ છે, ખૂંડ નહિ જ થાય એની દદ થદા પણ હોની જોઈએ યથાર્થ હો યા ન હો, પણ ઘણાખગ યૂરોપીઅન સમાજસેવકોમા એ થદા હોય છે. તેથી જ તેઓ પોતાનુ કામ ખૂબ ઉત્સાહથી કરે છે, અને તેમના કામના પ્રમાણમા આજનાતા લોકો વધારે સુખી થેલા દેખાય છે પણ વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોનારને એકદરે સમાજની ઉન્નતિ થવાના કઈ લક્ષણ દેખાતા નથી યૂરોપમા બહુ કામ વ્યવસ્થિત થાય છે સમાજસેવાનુ અને પગપકારનુ કામ પણ એટલુ વ્યવસ્થિત થુ છે કે ઘણાનો તો એ એક ધધો જ થઈ પડ્યો છે.

આપણી જૂની કંપના પ્રમાણે પગપકાર કરવામા જોડેલુ પુણ્ય મનાય છે તેટલી જ ખીચજોની સેવા લેનામા સત્વહાનિ મનાય છે. શેકેશ્પીઅરનુ 'મર્ચન્ડ ઓફ વેનિસ' વાચતા 'Mercy is twice blessed, it bleaseth him that gives' અહી સુધી માલુ સીધુ ચાલે છે, પણ 'him that takes' નો દેખરો પુદી જવો સહેલ નથી દારણ મદદ લેવાથી ગજબ સરે છે, પણ ગજબની બેમુબેમુ સરન પણ સરે છે એ કંપના આપણા જીવનની સાથે વણાઈ ગઈ છે વળી મુશીબતમાં કોઈને મદદ કરની એ એક વાત છે અને મુશીબતના પડેલાને મદદ કરવાનો ધધો આદરવો એ બીજી વાત છે સમાજને લોકોનો નોકરીમાત વર્ગ ન્યાયે નિર્માણ થો ત્યારે એની મદદ પર જ પેટ બન્નારાઓનો વર્ગ જો થાય એ સ્વાભાવિક છે અને એ વર્ગમા સરન અને પગપકારને નામે મીડુ હોય છે એ સિદ્ધ કરી બતાવવાની વર્ગ નથી અજકાની સામાજિક હીવચાલનુ મૂલ્ય નિરીક્ષણ કરનારને એનો કંવો અનુનર છે જ જૂની લોકોને પણ યજમાન પાસે કાવાવાલા કરનાર અમણ બદલિયુકોની ચાનવૃત્તિ જોઈને ઉપના કચનની યથાર્થતા રહેજો ખ્ય વમા આવજે. અમે કોનેજમા લણુતા હતા ત્યારે અમાગ અર્થ-

સાક્ષના અધ્યાપક કહેતા કે હાલની સમાજવ્યવસ્થા એવી છે કે જેથી ગરીબ લોકો વધારે ને વધારે ગરીબ બનતા જાય છે અને પૈસાદારો વધારે ને વધારે તબક્કા બનતા જાય છે.

નીતિપંથી અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે આ બધા દુષ્કારણ શ્રમવિભાગ છે. સ્વાવલંબન ગરીબે પરસ્પગવલંબન દાખલ સાચ ત્યારે આણું જ પરિણામ આવવાનું. સંપત્તિને જે તત્ત્વ લાગુ પડે છે તે જ તત્ત્વ સત્ત્વને પણ લાગુ પડે છે. સમાજસેવા કરવા ખાતર સર્વસ્વ અર્પણ કરનારનું તત્ત્વ વૃદ્ધિ ખાત્રે છે એમાં કંઈ શંકા નથી. પણ સાચે સાચે એવા સત્પુરુષની ઐહિક સંપત્તિ પર યુગરો કરનારનું સત્ત્વ નિર્મૂળ થઈ જાય છે એ જૂલવું ન જોઈયે. સ્થેજ અતિશયોક્તિ કરીને કહી શકાય કે સમાજસેવાને માર્ગે જઈ એક માણસ સ્વર્ગના અધિકારી બને છે, ત્યારે સાંગે ઓછામાં ઓછો એક માણસ નરકનો અધિકારી બને છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના ગ્રંથમાં જ આ શ્રમવિભાગનું તત્ત્વ પેઠું છે. ઇશુ ખ્રિસ્તે આખી માનવજાતિનું પાપ પોતાને માથે ઓટી લઈ પોતાનું અલિદાન આપ્યું અને તેથી જોડલા અદાવાન લોકો હતા તે બધા પાપમુક્ત થઈ ગયા. ખ્રિસ્તી ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય ખ્રિસ્તને ભોગે ક્ષમા મેળવવી એમાં નથી, પણ આત્માર્પણ કરવામાં ખ્રિસ્તનું અનુકરણ કરવામાં છે. અને આ સત્ય જે થોડાધણી લોકો જોઈ શક્યા છે તેમની જ ઉન્નતિ થવાની છે એ સ્પષ્ટ છે. પણ આ વાત જો બધાને ગળે ઉતરી જાય તો પછી ટાણે કોને માટે આત્માર્પણ કરવું? ખીજાનાં પાપો માટે પોતાનો ભોગ આપ્યાના દયાનંતો હિન્દુ સમાજમાં એક નહિ પણ અનેક છે. હિન્દી પ્રજાની દંતકથાઓ દ્વારા મળતા મધ્ય યુગના હિન્દના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે રાષ્ટ્ર પર આવેલાં સંકટો દાખવા માટે ધ્રુવલક્ષ્મીનો આદેશ થતા વાર કાલિકા માતાને ચમ્પે પોતાનું શિશુમળ ધ્રુવલક્ષ્મી રાખે, પ્રધાનો, સેનાપતિઓ કેટલાયે ચમ્પે ગયા છે. તેમાંના દરેકને નામે એક-એક ધર્મની સ્થાપના થઈ નથી એટલી જ ખોટ રહી છે. સમાજ પર આવી પડેલાં સંકટ આવા આત્મચમ્પે વડે તત્કાળ દળે છે એ ખરૂં; પણ તેથી સમાજની કાયમની અશક્ત સ્થાપી ઉન્નતિ નથી થતી. એમ જો ન હોત; તો બચવાનું તથાગતે લોકોને સસંકલ્પનથી આક્રમવાનો અંશગિક માર્ગ ઉપદેશો ન હોત.

જૂના વખતમાં આપણે ત્યાં ગામનો કોઈ ધનિક ગૃહસ્થ પરોપકારો અર્થે કૂવો ખોદાવે તો ગામના સર્વશીલ ગૃહસ્થો એ કૂવાનું પાણી પીતા નહિ. તેઓ કહેતા, 'આથી પીતે અમે તને અમારું સર્વ લૂંટી લેવા નહિ દઈએ.' ગામના દરેક માણસની કમ્પાણીના પ્રમાણમાં કાજો નાખી એક સાંપંજનિક કૂવો ખોદાવે એ તેઓ વધારે શ્રેયસ્ક ગણતા. સમાજકલ્પનો

આપણે ભાગે જાવનો જોડોને જો આપણે નાહ છપાડા લક્ષ્ય તો આપણા સત્ત્વનો નાશ થશે, આપણે સમાજના ગળામાં બારણ પથ પડીશું અને આપણા જમણા જોડાથી તરના સમાજને ફૂંચાડવામાં કારણરૂપ થઈશું એ ભાવના તે કાળના લોકોમાં જનમત હતી. અને તેથી જ સમાજસેવાને એક ધ્યેય તરીકે સાધકો આગળ ગુસ્તાની ભૂલ આપણા સમાજવ્યવસ્થાપકોને હાથે ચર્મ નહિ. વર્તમાનકાળના તાજા દાખલા લક્ષ્યું તો જણાઈ આવશે કે દરેક નાગરિક પોતાના અધિકાર અને કર્તવ્ય વિષે જનમત ન રહેવાથી કેટલીક વ્યક્તિઓને અસાધારણ ભોગ આપવા પડેલા છે. દેશની દરેક વ્યક્તિને ધર્મ અને તેજસ્વિતાની રક્ષા કરવા તત્પર રહે તો અધિકારીઓને જુલમ કરવાની શક્તિ થાય નહિ, અરાજકો અત્યાચાર કરવાના મોહમાં ન પડે અને સરકારને પણ બેબેધશાહી મચાવનાં વિચાર કરવો પડે. એકનો સ્વાર્થભાગ જોઈને બીજા ઘણાને સ્વાર્થભાગ કરવાનું શૂર ચર્ચે એ વાત મને અમાન્યજનથી મદદ કરવાથી પંચ લોકો વધારે પંચ થશે એ કારણથી જો કોઈ સ્વાર્થભાગ કરવાનું ઠાણે તો તે હું કદાપિ ઇષ્ટ ન ગણું. અહીં તો પ્રથમ માત્ર આપણે આદર્શ અથવા આપણું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ એટલા પૂછો જ છે. ખરું જોતાં દરેક વ્યક્તિનું, સમાજનું અથવા રાષ્ટ્રનું આત્મોન્નતિ એ એક જ ધ્યેય હોઈ શકે. માત્ર આપણી આસપાસ દૈન્ય અને દુર્ગતિ છવાઈ રહેલા હોય ત્યારે તેનો નિરાસ કરવા મટિ બગીચ પ્રયત્ન કરી મરી મટવામાં ખરી આત્મોન્નતિ રહેલી છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ તો જસ છે.

શહેરો અને ગામો

જો જમીનનું પાણી આકાશમાં ચડી જાય અને ત્યાંથી પાણી આવે જ નહિ તો ધરતીની શી દશા ? રાજ્ય પ્રજા પાસેથી કર લે અને પ્રજાના લાભમાં તેનો ઉપયોગ ન કરે તો બારેમા બારે ઉઘોમી પ્રજાને પણ કંગાલ બની જાય તો તેમાં શી નવાઈ ?

રાજ્ય અને પ્રજા, આકાશ અને ધરતી એકબીજા ઉપર આધાર રાખે છે. શહેર અને ગામડાનો સંબંધ પણ એવો જ હોય છે. રાષ્ટ્રનો પ્રાણ, રાષ્ટ્રનું હૃદય ગામડામાં છે. તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ શહેરો કરે છે. ગામડાઓ નમો છે અને શહેર હૃદય છે. હૃદય જો બધું લોહી ચૂસી જાય તો મસો ક્યાં સુધી નબી શકે ?

દેશ ઉપર પરદેશી રાજ્ય હોય છે ત્યારે તેનું પારતત્વ બંદરોમાં અને શહેરોમાં જ હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે—અથવા અસ્વાભાવિક રીતે—દેશની સંપત્તિ અને બુદ્ધિમતા શહેરોમાં બેગી થાય છે. દરેક વિદ્વાન માણસ અને ધનવાન માણસ શહેરમાં જઈને વસે છે અને ત્યાં ગામડાંઓમાંથી પોતાની આવકના પૈસા ખેંચી લાવી પરદેશી વસ્તુઓ ખરીદવામાં ખર્ચી નાખે છે. પછી ગામડાંઓના અને શહેરોના પણ ઉદ્યોગધંધા ક્યાંથી ચાલે ?

ગામડાંઓમાંથી હોશિયાર અને ધનવાન લોકો શહેરોમાં જઈને વસે છે તેના બદલામાં શહેરો તરફથી ગામડાંઓને શું મળે છે ? ગામડાંઓના ઉદ્યોગ-કુશરને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ તે તો પરદેશને મળે છે. બજેલાઓ ગામડાંઓને લગભગ અસ્પૃશ્ય સમજે છે. શહેરોમાંથી ગામડાંમાં જનાર ફક્ત બે જ વર્ગ હોય છે—પરદેશી માલના વેપારીઓ અને પરદેશી સરકારના અમલદારો. આ સ્થિતિનું પરિણામ શું આવ્યું છે એ આપણાથી અજાણ્ય નથી. શહેરનો માણસ ગામડાંમાં જાય છે ત્યારે અમીર થઈને જાય છે; ગામડીઆઓ પાસેથી સેવા લેવાના અને તેમનો વાંક કાઢવાના જાણે દરેક શહેરોને હંક જ હોય.

મહાસભાની હીલચાલ પ્રજાકીય ચક્ર સારથી આ સ્થિતિમાં કંઈક ફેર થયો છે. મહાસભાના પ્રચારકો અને સ્વયંસેવકો ગામડાંઓમાં જઈ ત્યાંના લોકોનું સુખદુઃખ સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમની બનતી સેવા કરવાની વૃત્તિ ધરાવે છે અને તેમને દેશની સ્થિતિ અને તેમનું કર્તવ્ય શું છે તે વિશે જ્ઞાન આપે છે. ગામડાંના લોકો તેમનું આદરપૂર્વક બૃહસ્પતિ જેવું સ્વાગત કરે છે. એવે પ્રમંત્રે દેશસેવકોએ બહુ સાવચેતીથી કામ લેવું જોઈએ. શહેરની ખરચાણ રહેણી, ખીનજરૂરી વસ્તુઓ વાપરવાની ટેવ, ખોટો વિવેક, પરદેશી ઢબ વિષેનો ઓદર અને અમીરી વૃત્તિ લઈને ગામડાંઓમાં જઈ ન ઘટે. વેઠ કરી કરી ચાકેલા અને સહાનુભૂતિના તરસ્યા શામવાસીઓને આપણા તરફથી અભયદાન દોનું જોઈએ. સેવા કરવામાં પણ ન્યાં તેઓ સ્વાભિમાન ભૂલી જાય ત્યાં તેમને તેમના કર્તવ્યનું બાન કરાવવું જોઈએ અને તેમની પામેથી જે શીખવા જેવું હોય તે શીખવાની આતુરતા પણ બતાવવી જોઈએ. આ રીતે જ આપણે તેમને સમાનતા શીખવી શકીશું અને સ્વરાજ્યનું પાતાનજ પેદા કરી શકીશું.

શહેરોએ ગામડાંઓ સામે અત્યાર સુધી જે પાપ કર્યું છે તે ધોઈ નાખવાનો આ એક જ ઉપાય છે. તે અખત્યાર નહિ દરીયે તો કાં તો ગામડાંઓ નેસ્તનાબુદ થઈ જશે અને શહેરો જૂળે મરશે; અથવા તો કુદરત નિર્દય થઈ પોતાનો કુદરતી ઈલાજ અમલમાં મુકશે, અને જે પાપો આપણે આપણા પરસેવાથી ધોવાનું ચૂકના તે લોહીની નદીઓથી ધોવાં પડશે.

ગામડાંમાં જઈને શું કરીશું?

૧

સૌ—અમે અસહકાર તો કર્યો, હવે અમને ગામડાંઓમાં ક્યારે કામ કરવા મોકલશે ?

જૌ—તમે ગામડાંઓમાં જવા સારૂ જોટલા ઉત્સુક થયા છો. તેથી વધારે ઉત્સુક તમારા આગેવાનો તમને મોકલવા થયા છે. પણ ગામડાંઓમાં મોકલીને તમારી પાસેથી જે કામ લેવું છે તેનું મહત્ત્વ અને તેની ગંભીરતા તેઓ સમજે છે, તેથી જ નમને તે કામની ખાસ તાલીમ આપવાનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે.

સૌ—ગામડાંઓમાં જઈને અમારે શું શું કરવું પડશે ?

જૌ—શું કરવું પડશે તે ધડીવાર પછી કહીશ, પણ શું ન કરવું જોઈએ તે પ્રથમ જાણી લો.

સૌ—વાર ત્યારે, બહે તે કહો, શું ન કરવું જોઈએ ? અમે પોતે જ કહી દીધે છીએ કે ગામડાંમાં જઈને અમે લેક્ચરબાજી કરીશું એ ધાસ્તી તમારે રાખવાનું કારણ નથી. વ્યાખ્યાનો સામળી સામળીને અમે એટલા કાયર થયા છીએ કે અમારી ઉત્તેજનાશક્તિ પણ લગભગ ખૂટી થવા આવી છે. અમે એ પણ જોઈએ છીએ કે નેતાઓ બાળો આપે એટલે પછી જે આવે છે તે બાળો જ આપવા માટે છે. નેતાઓ લખવા માટે એટલે લોકો પણ છાપાઓમાં લેખોના ઢગલા મોકલી દે છે એમ સામળ્યું છે. નેતાઓ કહે કે ‘હવે વ્યાખ્યાનો આપવાનો સમય નથી રહ્યો,’ ત્યારે લેક્ચરબાજીને પણ કહે છે, ‘હવે વાતો કરવાનો વખત નથી રહ્યો, હડીને કામ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.’ પણ પ્રત્યક્ષ કામ તો એલા જ ખાયા કરે છે.

જૌ—તમારૂં નિરીક્ષણ સાચું છે. આમ થયું છે ખરૂં. તમે ગામડાંમાં જઈને જે ચાર વ્યાખ્યાનો આપીને જે દિવસમાં પ્રસિદ્ધ નેતા થવા નથી માગતા એ જોઈ સાચા આગેવાનોની અરધી ચિન્તા જોઈ શકો.

સૌ—ત્યારે શું તમે એમ માનેશું કે અમારૂં બહુતર છોડીને અમે જાહેરના પૈસા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવા કરવાના હતા ? અસહકારની પવિત્રતા અમારામાં પણ કંઈક આવી છે, અમે પણ હવે આત્મશુદ્ધિ તરફ વળ્યા છીએ. તમે કહો તો અમે ફક્ત ૨૩ જ ધરાવવાનું કામ કરીશું.

જૌ—તે કામ બહુ નાણુક છે, એ તમારે જાણવું જોઈએ. ઓળખાણ વગર લોકો પૈસા કાઢી આપતા અવધાય, જૂનાં ૨૩૦માં કંઈને કંઈ પૈસાની

ધાલમેલ થયાના દાખલાઓ ટાંકે, અને એવી એવી કંઈ કંઈ ભાંજગડો ઉભી થાય, એ સ્થિતિ ઝાઝી સ્પષ્ટણીય નથી હોતી.

સૌ—ત્યારે અમારે કરવું શું ?

જૌ—નેતાઓએ જે ફંડ ઉઘાડ્યાં હોય અને જેનું કામ તમને સોંપ્યું હોય તેટલું જ તમારે કરવું રહ્યું. જીજ્ઞે કોઈ માણસ કોઈ સુન્દર વિચાર તમારી આગળ મુકે અને તેને માટે ફંડ આપવા તૈયાર થાય અગર ફંડ ઉઘરાવવાની બક્ષામણુ કરે તો તમારે તે કલ્પના નેતાઓ આગળ રજૂ કરવી અથવા તો તેવા માણસને નેતાઓ પાસે જવા કહેવું. હાલ તુરત તો મહાસભાની સમિતિઓમાં લોકોને નોંધવા અને તેમની પાસેથી ચાર ચાર આના ઉઘરાવવા તથા તેમને રીતસર પાવતી આપવી, આ કામ એક સામાન્ય મહેતો પણ કરી શકે, છતાં તે કામ તમને ગોંપવામાં નેતાઓનો ખાસ ઉદ્દેશ છે. જે જે માણસનું નામ તમે નોંધો તેને તમારે મહાસભાનો ઉદ્દેશ અને તેનું બંધારણ સમજાવવાં પડવાનાં. તમે જે કામ હીક બજાવી શકો તેમાં લોકો પર અસર કરવા માટે તમે જે વિગે પૂરતું કે બિલકુલ જાણતા ન હો તે વિગે ગમે તે ઠોકી દેવું નહિ. લોકોની ચિત્તવૃત્તિ ઉત્તેજિત કરવાનું તમારું કામ નથી. તમારે તો તમારી ચોક્કસાઈ અને વિચારની પ્રામાણિકતા લોકો પર હાસવાની છે.

સૌ—લોકોને દેશસ્થિતિની માહિતી આપતાં મગજ ઠંડું રાખવું એ કામ જરા અગ્રહ છે ખરું, પણ મને લાગે છે કે તમે આટલું કહ્યા પછી એટલો સંયમ રાખી શકીશું. આથી વધારે તો કંઈ નથીને ?

જૌ—છે. આપણી પ્રવૃત્તિ આત્મશુદ્ધિની છે, પ્રાયશ્ચિત્તની છે, અને તેથી સરકારના દોષો અને સરકારના પાપો જ લોકોને જતાએ બસ નહિ થાય. દેશની દુર્દશામાં આપણે પોતાનો પણ કુટલો શાળો છે એ સુદ્ધાં લોકોને ગમે ન ગમે છતાં જતાવી આપવો જોઈએ. આ કામ બહુજ વિવેકપૂર્વક અને નરમાશથી કરવું જોઈએ, નહિ તો સ્વરાજનું કામ એક કારે રહેશે અને સમાજમાં વિખવાદ મચશે. નિર્વેર થયા વગર, રાગદ્રેપને કાણુમાં રાખ્યા વગર એ કામ હાથમાં લેવું જોખમભર્યું છે. સરકારના દોષો પણ આપણે નિર્વેર ચર્ચાં ત્યારે જ ખરેખરી યોગ્ય અને સચોટ ભાષામાં જતાવી શકીશું. આપણી ભાષામાં જુસ્સો બને હોય પણ ગુસ્સો ન હોવો જોઈએ.

સૌ—આ ભાષા અને ભાષણો વિગે ચર્ચાં. પણ કામ કરવામાં શું ન કરવું જોઈએ ?

જૌ—તમે જીવાન છો, છતાં બચેલા તો છો જ. એટલે ઘણી વસ્તુઓ જે ન કરવી ઘટ તે વિગે તમે જાણો જ છો. પણ એક વસ્તુ ખાસ કહેવા

નેવી છે. દેશમાં અન્યાય અને હુલમ એટલો બધો છે અને એટલા બધા પ્રકારનો છે કે તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં લોકો તમારી પામે પોતાની આનિ-
કે વ્યક્તિગત ક્ષિયોતો આણુને અને તમારી મવાહ કે મદદ માંગે. એરે
વખતે તમારો પુણ્યપ્રકાશ જાગૃત થશે અને તમે જાતે જ ન્યાય આપવા
બેસી જાઓ, અથવા અહિંસાનું સ્વરૂપ તેમજ જાહેર જીવનના તત્ત્વો અને
મર્યાદાઓ જૂલી જાળ ખોલી મવાહ આપો એવી ખીંક અવાસ્તવિક નથી
તમારી શક્તિ, તમારી જુદિ અને તમાન અધિકારનો તમારો આક બરાબર
ન હોય એ બનવા-તેજ છે કેટલીવાર દયાભાવથી તમે મદદ કરવા જાઓ
અને રથાનિક કલ્પના તથા પ્રપચમા ગોટરાઈ જાઓ અગર તો આનજનતા
ઝાડાઓમા ફસાઓ એમ પણ અને તેમા જ મજાર અમર તેથી ચોડાઈ
જાઈને તમારી સ્વગત્ય ઉપરની નિષ્ઠા ઓઝી થાય તો તમારે કેટલું તુલસાન
થાય એ પણ ધ્યાનમા લેના જેવું છે

મૃ—સારે આરા પ્રમગોમા અમારે શુ કરવું ? એના પ્રમગો તો
ગામગ્રામા આવવાના જ.

જૃ—તમારે આવી બાજગડો ત્યાં ત્યાંના આનિક આગેવાનો પામે
મોકલી દેવી અને તેઓ તમે ઇચ્છો તેટલું ઉતાવળ પગલું ન ભરે તો
તમારે અધીગ ન થવું, અથવા તરત જ અશ્રદ્ધાના શિકાર બનીને આગેવાનો
કથુ નથી કરતા, તેઓ નાવાયક છે, અથવા આપમતલબી, ખમપાતી કે
લાયકી વગરના છે એના નિર્લુપિ ઉપર ન આવડુ આગેવાનો ગમે તેવા
ટાય પણ તમે તે ધડીએ આગેવાન નથી એટલું ધ્યાનમા ગમે એટલે બમ.
તમને ધરતું તમે ફરી છટ્યા એટલો સન્તોષ તમાગ મનને મારે પૂરતો થવો
જોઈએ આ મર્યાદાનું જલ્લધન કરવું એ એક જાતની સૂક્ષ્મ અગજતા
(અધાધુધી) છે

સૃ—હવે હું સમજી રહ્યો છું આ બધું અત્યાજ લગી અમારા ધ્યાનમા
જોડું નહોતું. હવે એટલું તો અમે સમજી ગયા છીએ કે ગમે તે સ્થિતિમા
પણ સિપાઈની પેડે બતાવેલું તેટલું જ કામ પોતાની જુદિશક્તિ વાપરીને
કરવાનું, પણ ખીજે પોતાની જુદિ ચલાવવાની નહિ હવે ગામગ્રાઓમા જાઈને
અમારે કરવું શુ શુ જોઈએ તે કહેવો ?

જૃ—હા પણ આજ તો હવે સૂતગ કાનવાનો સમય થયો હવે તો
આવતી કાલે આ જ વખતે આ જ સવાલ આપણે આગળ ચર્ચાશુ

૨

મૃ—ગામગ્રામા જાઈને શુ કરવું જોઈએ તે આજે કહેશોને ?

જૃ—ગામગ્રાઓની સ્થિતિ જાણ્યા વગર તે નહીં થાય ખરું ? અને

નક્કી કરીને તોપણ તે અમનમાં મુકી શકીએ ખરૂં ? ગામગામોની સ્થિતિ તમે ધાગે છે. એવી કાવ્યમય નર્થી દોતી લગભગ સો વસ્તુ થયાં સાદા માગ લોખ ગામગામથી શહેરોમાં જઈને વસી રહ્યા છે અને ગામગામોનું અનાજ અને ખીજ પેનાશ શહેરોમાં જઈને વેચાય છે તેના પૈસા પણ ભાગે જ પૂરેપૂરું ગામગામોમાં જાય છે. આને લીધે ગામડાઓમાંથી શુદ્ધિ અને મપત્તિના જે આન આત્મા લગી આગે છે તેથી ગામગામોમાં જાય છે, અને લોકોના અનાજ ઉપર પણ તેની ખરી અસર થઈ છે.

સૌ—એટલે ગા ? હું સમજ્યો નહિ તમે ગાની વાત કરો છો ?

જૌ—એન છે કે જૂના વખતમાં લગભગ બધા જમીનદારો ગામડામાં જ રહેતા હાલમાં ગામડાઓની જમીનોના માલિકો મોટે ભાગે શહેરોમાં રહે છે તેમના દીકરાઓ શહેરોમાં જ બસે છે તેમને જોઈતી વસ્તુઓ શહેરમાં જ ખરીદે છે તે ચીજો મોટે ભાગે પરદેશી હોય છે ગામગામોનો પૈસો જે ગામગામોમાં ખર્ચાવો જોઈએ અને અગાઉ ખર્ચાતો તે હવે શહેરોમાં ખર્ચાય છે અને તે પણ શહેરોની દગમિયાનગીરીથી ખરી રીતે તો પરદેશ જ ધસડાય છે એ જ જો ગામડાઓમાં ખર્ચાય તો ત્યાં પ્રેક્ષારો નજરે પડે. આને આમ ચલાવી ગામડામાંથી દુસિયાર દુસિયાર લોખ ગામગામોની શહેરો તરફ તણાય છે આરબમાં તો પોતાના ગામ ॥ જમીનદારો ॥ ધરોમાં નોખ તરીકે અને પછી મીનોમાં.

સૌ—હા, મીનોની ગામગામો પર થી અમર થાય છે તે કહે.

જૌ—તે પણ મહીંગ, પણ પેલા આવાત મને ખરી કરી લેના દો.

ગામગામોની જમીનદારો દુસિયાર લોખ અને ગામગામોનું ધન ન વગે આમ નહેરો તરફ ધસડાય જવું હોવાથી ગામગામોને આજે પાંચગામ કે ક્ષયગામ લાગે છે, અને તેથી મહો માલુસ જેમ નીડીઓ અને નાના મનો ખની જાય છે તેમ ગામડાના લોખ અનુદાન અને હલમ માના બનતા જાય છે.

સુગુહિત કિ ન કરોતે પાપ

છોળા નરા નિષ્કરુણા મવન્તિ ।

સૌ—તમે તો દાગિરના વખાણ કરો છો. ગામગામમાં તો તમો સ્વર્ગ દેખાય છે તે આ જ સ્વર્ગ કે ?

જૌ—જાણીએ છો સ્વેચ્છાથી ગામગામોની ગરીબ સ્ત્રીઓ, મોક્ષની રીડી છે, એ વાત તદ્દન સાચી છે પણ આ તો આવી પોલી અને અમર્યાદ દિવસ છે એ તો નરમ સમાન છે દુકાનમાં બૂખ્યા દેવાથી એકાદથી દર્શાવું કે અપનાસ રાખ્યાનુપુત્ર થોડું જ મળી શકે તેમ હતું ?

હવે તમારા મીલોના પ્રશ્ન એ જલ્દી મોટા છે અને કોઈ દિવસ વિસ્તારથી ચર્ચાશિ. આજે એટલું જ કહી દઈ છું કે ગામડાંના લોકો મીલ મજૂરો થવાથી શહેરનું ચોરુંક ધન તેઓ ગામડાંઓમાં લઈ જઈ રહે છે. ખરા, પણ મીલમજૂરો મોટે ભાગે ગામડાંઓમાં પાછા જતા જ નથી. મીલ માલિકો હમેશાં ઇચ્છે છે કે તેમના મજૂરો 'મુલક' ન જતાં હમેશાં મીલો નજીકમાં જ રહે. મુંગઈના ધાટી મજૂરો વરસમાં એકવાર કોંકણ જાય એની પણ ત્યાંના મીલમાલિકો ફરિયાદ કરે છે. પણ મજૂરો ગામડાંઓ જોડકું ધન લઈ જાય છે તેના કરતાં શહેરની કુટુંબ વધારે લઈ જાય છે. દી. બ. અંબાલાલે 'શાન્તિદાસ' કરીને એક ટુંકી વાર્તા લખી છે તે ત વાંચી છે ? ન વાંચી હોય તો વાંચી જવાની હું તમને બલામણુ દઈ છું.

સુઃ—આ જલ્દી તો સમજાયું. પણ ગામડાંના લોકોના સ્વભાવમાં આ ફેરફાર થયો છે તેને લીધે અમે જે સ્વરાજ્યનું કામ ગામડાંઓ કરવા માગીએ છીએ તેના ઉપર કેવો પ્રકારની અસર થવા સંભવ છે તે કહે

જૃ—નિર્ધનતાને લીધે અને કાયદા વગેરેનું જ્ઞાન ન હોવાને લી ગામડાંના માણસ હમેશાં બચળીન દશામાં રહે છે, અને તેથી બીકને લી જે માણસના હાથમાં દંઈ પણ સત્તા હોય એવા માણસને વશ રહે છે. પોતાનો હિતકર્તા કોણ છે એ જ જોવા કરતાં પોતાનું તુકસાન કરી શ એવા કોણ છે એ જોઈને તેને જ તે શરણ જાય છે. સરકારનું વલણ ગામડાં યોના ખેડૂતવર્ગને ત્યાંના ચાલુકાર કે વાણીયાના હાથમાંથી બચાવ પોતાના જ પંજમાં લેવા તરફ છે. અને તેથી સરકારે એક પછી એક એ કાયદાઓ ધડપા છે કે તેથી ગામડાંના વાણીયાને લોકો જોડે સીધો વહેવા કે લેવદેવડ ચલાવવી જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. છતાં આમ કંઈ વાણીએ ગામડાંઓમાંથી ખસે તેમ નથી, કેમકે તેના વગર ગામડાંનું ચાલે જ નહિ સરકારી અધિકારીઓ બતાવે છે તેવા તે કાંઈ સેતાન કે 'શાયદોલ' નથી હોતો; અને તેવા તે બની ગયો હોય તોપણ તે હાલના જમાનાને જ પ્રતાપે. આજે વાણીઓ સરકારી અધિકારીને ખુશ રાખે છે અને લોકો પાસેથી જાતજાતના દસ્તાવેજ કરાવી લઈ પોતાનો ધંધો પાકે પાયે કરે છે. આથી ગામડાંઓમાં તમે જશો તેની સાથે જ ત્યાંના લોકો તમારું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી તમારામાં બલાઈ કે દેશદાઝ કેટલી છે એ તરફ ધ્યાન નહિ આપે, પણ તમારી પાસે સત્તા અથવા લાગવગ કેટલી છે એ જ જાણવાનું ઇન્ટેન્ડ રહેશે. સરકારી અધિકારીઓ સાથે અગર કોર્ટોમાં પોતાની લાગવગ ચલાવવાનો જેમનો ધંધો છે તેવા લોકોની આંખમાં તો તમે તેમના રસ્તા ઉભી થયેલી એક નવી બલા થઈ પડશો. તેમના પ્રપંચમાં, કુસ્તીમાં હિતરથ જોડો પણ મોહ જે તમને યો તો ચાહે તેટલી સહિષ્ણ અને સેવાબા

તમાગમા હશે તોપણ તમાગ હાયથી મામડાનું કશું કલ્યાણ થઈ શક્યાનું નથી આવા પ્રપચી વિાસ-તોષી લોકો તમાગી સામે જ ધાપવ મચાવશે અને તમે હમેશા તમારો પોતાનો જવાન કળતા કરતા નાસી જશો માટે તમારે કોઈ પણ જાતની સત્તા માથે સદહાર ન કળાનું ધોનણ મક્કમપણે પકડી રાખવું

સ૦—ત્યારે અમારે તેમની મેના અને મદદ કેવી રીતે કરવી ?

જ૦—તમારાથી જાતે જેટલી મદદ થઈ શકે તેટલાથી જ તમારે સન્તોષ માનવો જોઈએ સરકારી અધિકારી પાસે ન્યાયની ખાતર પણ તમારે લાગવગ ન ચલાવવી, અને હાલની સ્થિતિમા સરકારી અધિકારીના સામાન્ય અન્યાયો સામે તરત જ લોકોને ઉચ્છેરના પણ નહિ

સ૦—ત્યારે અમે તેમને માન દેશની સ્થિતિ જ સમજાવી દેનાનું રાખીએ તો ?

જ૦—તે મહેવાઈથી તેમને ગળે ઉતરે એમ નથી લાગતું જેમ મીઠમજૂરોનો ઉપયોગ કરવાની દાનતે હાલ અોકે પક્ષના લોકો તેમની વચ્ચે નહીને મામ કળા ન્તેજાર જોવામા આવે છે તે જ રીતે ગામગામોમા પણ થવાન હરેક પક્ષ બીજા પક્ષોની નિન્દા કરીને ગામડાના ગરીબ વર્ગોને પોતાના જ તરફ ખેંચવા માગશે આમ ગરીબ વર્ગોનો છુલ્લિએદ થાય છે અને શહેરના ઝગડાઓ નાહકે ગામડાઓમા પહોંચી નાટીય શક્તિ વૃથા વેડાવાનો ભય મ્હે છે

સ૦—ત્યારે આની સામે શું કરવું જોઈએ ?

જ૦—તમારે મહાસભાની રચના મહાસભાનું બધાનું મહાસભા શું કરી શકે છે, શું કળવા માગે છે—એ બધું લોકોને સમજાવવું અને સાથે સાથે તેમની કેળવણી અને ગામના આરોગ્ય તંદુરુધ માન પરાવવું તમે તેમની સામાજિક સેવા કરો એટલે તેઓ તમને સરકારી મદદ કરશે પ્રાનની સામાજિક સેવા કરીને તેનો સન્તોષ અને વિશ્વાસ મેળવો, તેમના પ્રાણીઆમા બરકત પૂરો, તેમના ઘરના કે પડોલી સાથેના નિખવાદ ઓછા કરવાનો પ્રયત્ન કરો, તેમના માદાઓની માવજત કરો અને આટલું બધું મ્હે કળના હતા પદ્મપત્રની પેઠે અલિપ્ત રહો રાજ રાત્રે તેમને કયાકીર્તનમાથી થોડું થોડું સહનિવતા રહો રાત્રે જ્યારે ગામના મોટેરાઓ ભેગા થાય ત્યારે બીજે શું શું ચાલે છે, બીજા પ્રાન્ટોમા કે દેશોમા ખેડૂતો કેવી રીતે આબાદ થાય છે એની વાતો તેમને કહી બતાવો ધર્મની ચર્ચા કરો તેમા પણ આત્માઅનાતમાના અરણ્યમા પેસવાથી નહિ ચાને માણસનું કર્તવ્ય કંઈ રીતે ધર્માનુરૂપ હોઈ શકે તે સમજાવવું જોઈએ ખેડૂતોને તેમનો માલ ડાને

વેચવાથી, કેરી રીતે વેચવાથી અને ક્યારે વેચવાથી તેમને વધારેમા વધારે લાભ થાય અને દેશને નુકસાન ન થાય એ સમજાવી દેવું જોઈએ આમા મે જગ વાગ પડેના વખતેથી મુશ્કેલીઓ નહિ આવે એમ નથી, પણ તે એમએક નહિ આવે

મ૦—આ કામ તો એક ટેકાએ રિથ નહીને જ થઈ શકે તેવું લાગે છે અને તો ગામડે ગામડે ફરવાના એ સ્થિતિમા આ મધુ કેમ અને ?

જ૦—ગામડે ગામડે ફરવાનું પૃથક્ક નથી કર્યું. ગુજરાતમા આટલાં ગામડાં છે અને આટલા કામ કરનારા છે એની ગણતરી કરીને 'નાત દીક આપ્યા ગામડા' એવા દિમામ કામનો નથી કામ કરનારાઓનાં હોય તો મર્યાદિત પ્રેરમા જ કામ ઉપાડવું ચાગ એક જમીન છે અને વારનાને માટે ત્રણ ગેર થી છે માટે દરેક જમીન આપઆપે છેટે વાવીએ એવા દિસામ ગામડીઓ પણ નથી કર્યો કામ સગીન પાયા ઉપર શરૂ કરીશું તો થે ન જ દિવસમા આખા પ્રાન્તને પગેથી વગે એટલી મેવડાની સખ્યા જમી થશે ત્યાં શુરી પોતે જાણેલા મર્યાદિત ક્ષેત્રમા જ કામ બજાવી સન્તોષ માનવો જોઈએ

મનસમ કે તમારે કોઈ એક ગામડામા જઈને મહેવું અને આસપાસ મે નવું માણસમા જોટલી નતી આની જાણ તેટલાની જ એવા કરીને સન્તોષ માનવો આમ તમારી તપશ્ચાં જમારે વધશે ત્યારે મોટું ક્ષેત્ર એની મેગે તમાગ લાકમા આવશે અને મોટા પાયા ઉપર મંજીન કામ કરવાની રમ્મિ તમાગમા આવશે

૩

મ૦—તમે ગામડામા કામ કરવાની મુશ્કેલીઓ જેમ જેમ બતાવતા જતાં છો તેમ તેમ તે કામ વિરે નધારે ને વધારે રસ જ ઉપજે છે સાચે જ, ગૃહીય કેળવળી આ ગામડાઓમા કામ કે વાથી જ મગશે ખરૂં કે નહિ ?

જ૦—જરેગમા લોકો જોટલા એકબીજાથી વિખુલા પડેના હોય છે તેટલા ગામડાઓમા નથી હોતા શહેરો કરતા ગામડાઓનું જીવન નધારે સચુક્ત અને નધારે મામાનિક હોય છે, અને તેથી જ ત્યાં સામાનિક પ્રશ્નોનું અધ્યયન સાગ થઈ શકે છે

મ૦—પણ જરેગ કરતા ગામડાઓમા કુસમ તો વધારે હોય છે નદનાડો ખૂંમ ચાને છે ત્યાંનું જીવન વધારે સચુક્ત—નધારે સામાનિક કેમ હોવાય ?

૪૦—પ્રમાણમાં શંકાશેના શાન્તિ હોય છે ખરી, પણ તે મામાનિક શાન્તિ ન દેવાય. એકતા અને સંપત્તિ ઉચ્ચ આદર્શ છેડી નીચે ઉતરી આવીને મેળવેલી તે શાન્તિ હોય છે. પતિપત્ની એકબીજાને બેઠે ન બનતા છટાછેટા કરીને શાન્તિ મેળવે તેરી એ શાન્તિ છે. ન્યાતામા તમા પડે છે એવા માટે આખું ન્યાતજાગરણ જ તોડી નાખવાથી જે શાન્તિ મળે તે જનનની એ શાન્તિ છે. બાહ્યમાર્ગ વચ્ચે જનનું ન દોષ એટલા માટે એક કુટુંબના બે કુટુંબ કરીને મેળવેલી શાન્તિ જેરી તે શાન્તિ હોય છે ઉચ્ચ આદર્શ છેડી નીચે ઉતરવાથી એજ શાન્તિ અથવા મહત્ત યોગ દિવમ માટે મળે છે એની તું ના ગદિ પાડું. લગ્નમા પાપપત્નીસ ગાઇલ પાઠા હંનાથી પણ એક જનનની મહત્ત મળે છે, પણ તે સુ કંઈવા જેવી છે ?

૨૧૦—આ બધું જ મહત્ત્વનો સવાલ લાગે છે, છતાં આનો સ્વગત્વ માથે ગો સબન્ધ એરી શંકા થઈ આવે છે.

૪૧—સબન્ધ નથી જોઈ શકના ? ગામગામ જઈને ત્યાંના ઝગડાઓ જોઈ તમે લોકોને શી સલાહ આપો એનો વિચાર કરો. જ્યાં દરેક વ્યક્તિ અલગ અલગ રહે છે અને જ્યાં બધી વ્યવસ્થા પરાયા લોકોના હાથમા રહે છે અથવા દેશવાદ પ્રતિનિધિઓના હાથમા રહે છે એના શહેરના વાતાવરણમા ઉડેલા તમે ગામગામોમા પણ એ જ વાતાવરણ દાખલ કરવાની બૂમ કમો જો બીક સુ વ્યાજબી નથી ? ગામડાના લોકોને વધારે સ્વાવલંબી, વધારે સ્વતન્ત્ર અને વધારે સ્વગત્વજોગી કરવાને બદલે તમે શાન્તિને નામે જે સાડા દે નહાડે સ્વગત્વ અથવા જાહેર જનન છે તે તોડી નાખો. પાશ્ચાત્ય દેશની પ્રતિનિધિપદ્ધતિ તમને અત્યન્ત સ્વાભાવિક લાગે છે, અને તે જ તમે ગામગામોમા દાખલ કરવાના તમારે મહાસભાનું બંધાણ પણ એ જ જાતનું છે પણ આ પદ્ધતિની પાછળ પ્રતિનિધિનું વચન એ આપણું પોતાનું વચન અને પ્રતિનિધિનો નિર્ણય એ આપણો નિર્ણય એમ માનવાની જે વૃત્તિ ગેરેલી છે તે જો લોકોમા ન દોષ તો પ્રતિનિધિપદ્ધતિથી ગામગામોને ઝાઝો લાભ થાય એમ મને તો નથી લાગતું

૨૧૦—ત્યારે મહાસભાએ આનો નિર્ણય કેમ નથી કર્યો ? અમારે તો મહાસભાને વરાદાર રહીને જ કામ કરવાનું રહે

૪૨—તમારી વાત સાચી છે. મહાસભાને અત્યાર સુધી 'સગંડા' પાસેવી માગીને સ્વરાજ્ય લેવાનું હતું, એટલે સગંડાર સમજે એવું જ સ્વરાજ્ય મહાસભાએ કલ્પેલું. તેમા વળી મહાસભામા જનારા આપણા પ્રતિનિધિઓ બધા અજેજ બહુલા 'દેશની સ્થિતિ કરતાં અજેજ ચોપડીઓમાના વિચારો સાથે તેમનો પરિચય વધારે, તેથી તેમને ખીલુ સહે જ ચાલુ ? છતાં તમે

કહો છો તેમ તમારે મહાસમાનું બંધારણ સ્વીકારીને જ કામ કરવું જોઈયે. એમાં હાલ પુરતો કંઈ નુકસાન છે એમ નથી કહેતો. મારે તો ગમત-એમાં જે સમાજજન છે તે તમારે હાથે જાળવેજાળવે પણ ન વડી પડે એટલા પૂરતી જ ચેતવણી આપવાની હતી.

૨૦—શું બ્રિટિશ કૉન્સ્ટીટ્યુશનની માફક આપણે ત્યાં આપણું જૂનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન હતું ? આપણા ઇનિલ્સમા તો કૉન્સ્ટીટ્યુશનનું નામ સમુદાય નથી પણ વેદમાર્ગી અથવા તમાગ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાંથી કંઈકે કાઢે તો બસે.

જ૦—બ્રિટિશ કૉન્સ્ટીટ્યુશનનો અર્થ નો છે તેનો પડેલા વિચાર કરો. કૉન્સ્ટીટ્યુશન એટલે સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ. ગમે તે ડૉક્ટરને કૉન્સ્ટીટ્યુશન શબ્દનો અર્થ પૂછો. કેટલાક લોકો કહે છે કે ગમે ઉનગરો કમ્પે એ મારા કૉન્સ્ટીટ્યુશનને અનુકૂળ નથી આવતું. એ જ પ્રમાણે દરેક સમાજનો પણ સ્વભાવ હોય છે, સમાજની પ્રકૃતિ હોય છે, અને તે સ્થાયી હોય છે જ્યારે કાયદાઓ હોતા નથી, જ્યારે ગત્યવસ્થા ભાગી પડે છે, ત્યારે પણ કૉન્સ્ટીટ્યુશન હોય છે, કેમકે તે સમાજની પ્રકૃતિ છે. એ સામાજિક પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ લુપ્તમાત્ર રાખ પણ વર્તી ન શકે. લોકસભાને જાણે ગમે તેવા કાયદાઓ ઘડવાનો હક હોય, જતા સમાજની આ પ્રકૃતિને અથવા કૉન્સ્ટીટ્યુશનને પણ ચીની જ તેને કાયદાઓ ઘડવા પડે છે એ કૉન્સ્ટીટ્યુશનની વિરુદ્ધ જનાગ કાયદાઓ તૂટી જાય છે કૉન્સ્ટીટ્યુશન કોઈ કોઈને આપતું નથી, એક પ્રજા બીજી પ્રજાનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન ઘડતી નથી. કૉન્સ્ટીટ્યુશન ઘડી કાઢવાનું હોતું જ નથી. મરજના મેળાવા હજીના માત્ર તેથી વાકેફ જોઈયે. તમે જે રીતે ઘોડા સાથે વતો છો તે રીતે ગધેડા સાથે નથી વર્તતા, જે રીતે બિલાડી સાથે વર્તો છો તે રીતે કુતરા સાથે નથી વર્તતા, કાણકે દરેકનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન—દરેકની પ્રકૃતિ બિન છે. કુતરે લુપ્તનિષ્ઠ છે, જ્યારે બિલાડી આત્મનિષ્ઠ જનવર છે.

૩૦—ત્યારે હિન્દુસ્તાનનું પણ એવું જ કંઈ ને કંઈ કૉન્સ્ટીટ્યુશન હોવું જોઈયે, હિન્દુસ્તાનની પણ પ્રકૃતિ હોની જોઈયે તે કેમ નથી જાણતી ?

જ૦—માહો માણસ ઉત્તરના હાયમા સપ્તમાય તો તે પેલા માદાના કૉન્સ્ટીટ્યુશન તરફ શાનો જુએ ? બિચારો માહો માણસ જ ઉલટો ખી-ખીને-પેલા ઉત્તરના કૉન્સ્ટીટ્યુશન (પ્રકૃતિ) જોઈએને વર્તે છે ? સાચું વાતના કૉન્સ્ટીટ્યુશનનો વિચાર ક્યાં વગર જ ધરતું અધિરાજ્ય ચલાવે છે તેથી શું વડું સ્વતંત્ર કૉન્સ્ટીટ્યુશન નથી હોતું ? એક રીતે જુઓ તો અંગ્રેજ લોકોએ હિન્દુસ્તાનનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન જાણીને જ અને તેને માન આપીને જ અત્યાર સુધી આટલું ગત્ય જમાવ્યું છે. ધર્મને નામે અથવા

હુદ્ર ધાર્મિક મતબેદને લીધે એકબીજાને જીવતા બાળી મુકનારી આ ગોરી પ્રજા સીધી રીતે ધાર્મિક બાબતોમાં આપણે ત્યાં વચ્ચે પડતી નથી એનું દારણુ કંઈ તેમની ઉદારતા નથી, પણ આપણુ કૉન્સ્ટીટ્યુશન છે મુસલમાન લોકોએ આ કૉન્સ્ટીટ્યુશન બાણ્યુ ત્યારે જ દેશમાં સ્થાપિત થઈ જેમ કોઈ પણ પ્રાણી પોતાની પ્રકૃતિને છોડી શકતું નથી તેમ કોઈ પણ સમાજ પોતાનો સ્વભાવ—પોતાનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન છોડી ન શકે તેને બદલવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો સમાજ નિકૃત થશે

સ૦—ત્યારે અમારે તો હિન્દુસ્તાનની આ પ્રકૃતિ ગોધવાની ગી શુ ગામડામાં જઈને આ સરોધનકાય કરીશુ ? હે બગસાન ! ગામડાના લોકોને ગજાકાણુ બણાવવા અમે નોકબા ત્યાં તમે હિન્દુસ્તાનની પ્રકૃતિનું સરોધન લાનીને અમારે માથે લાણુ

જ૦—પ્રકૃતિનું સરોધન કરવાનું તે કાણુ કહે છે ? હુ તો એટલું જ કહી રહ્યો છું કે મિથ્યૈષ વ્યયસાયસ્તે પ્રકૃતિરુવા વિચોદયતિ । માદો માણુસ પથારીમાંથી ઉઠ્યો એટલે તેની પ્રકૃતિ એની મેળે જ કામ કરવા મડે છે હુ તો તમને એટલું જ કહી રહ્યો છું કે એની વચ્ચે પડેલા મા, એને વિકૃત કરશે મા સસાગ્રુધાન્ક બનીને અથવા પાશ્વત્ય રાજદૃષ્ટીય દર્પનાના દાસ બનીને સામાજિક આદર્શો પર અત્યાચાર કરતા ના

સ૦—ગામડામાં જઈને શુ ન કરવું જોઈએ એનો હવે કંઈક ખ્યાલ આવે છે ખરો. હવે તમારી સૂચનાઓ હુ કંઈક સમજીશ એમ લાગે છે હવે જે કાંઈ કરીશ તે સામાજિક પ્રકૃતિને પ્રથમ સમજી લઈને જ કરીશ

જ૦—મેં કાંયે તમને કહ્યું જ હતું કે ગામડાઓમાં જઈ તમારે લોકોનો વિશ્વાસ સપાદન કરવો અને, એમની શુદ્ધ સેત્રા કરી તમે શરૂઆતમાં આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાનું કામ હાથમાં લઈ શકો આપણા લોકો વસ્તુ પાણી અને પાણીના નાસણો ખૂબ રસચ્છ રાખે છે તેની પાછળ કોઈક અસાગ્રુધાન્ક અથવા ધાર્મિક પુરુષની મહાન તપશ્ચર્યા જરૂર રહેલી કે હવે તો લોકોની તે પ્રકૃતિ બની ગઈ છે ન્હારાની બાબતમાં પણ ઘણાખમ લોકો બુ જ રસચ્છ રહે છે પણ કપાળની બાબતમાં તેમ બનતું નથી આપણા લોકો મૂળથી જ બહુ જોગા કપડા વાપરનારા જ્યાં કપાળની દરકાર નહિ ત્યાં કપાળની સ્વચ્છતા પર કાણુ ધ્યાન આપે ॥ કપાળનો ગોખ હમણા હમણા જ વધી પડ્યો છે તે પિરે સમાજમાં તમે એકદમ ટીલચાલ ન કરી શકો, પણ ગામડાની શાળાઓમાં બનતા મુઠ્ઠી કપડા જોગા વાપરવા અને વપરાતા કપડા રસચ્છ નખવા એ વિશેનો આગ્રહ તમે જરૂર દાખવ કરી શકો. જાગ કપડામાં ઝાંઝી સંસ્કૃતિ છે એ ક પના કાઢી નાખી જોઈએ બીજી સ્વચ્છતા

ધરનાં ગોદડાં બીજનાંઓની. શહેરામાં તમે ગાદી ગાદલાંની ખોળો ધોળીને આપો. ગામડાંના લોકોને તમે તે સલાહ આપો તો તમારું કોઈ માને નહિ. તેમને બધાં ગોદડાં તડકામાં મુકવાનું શીખવશો તો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ઘણું કામ થશે. ઉનાળામાં દરેક ઓરડી ઉપરનાં થોડાં થોડાં નળિયાં ખુણાં રાખવાની બલામણુ કરશો તો તે પણ તેઓ સમજી ચકશે. પાણીની સ્વચ્છતા વિશે મેં ઉપર વાન કરી, પણ ગામડાંઓમાં સાર્વજનિક ફવારો અને ફવાની આસપાસની જગ્યા બહુ જ કીચક-મચ્છરાળી હોય છે.—લોકો ગમે તેવાં વાસણો ફવામાં ઉતારે છે, ફવાની આસપાસ ભેડાં માંજે છે, ડોરો પણ ત્યાં જ આવીને પાણી પીગે છે અને આસપાસ બધે કાદવની મંદખી હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે પાણી વાસ પણ મારે છે.

સ૦—પરની સ્વચ્છતા વિશે લોકોને ઉપદેશ કરી ચકીશું, પણ ફવા સાફ કરવાનું કામ બધાનું એટલે કોઇનું જ નહિ એવો ધાટ મધ પડે છે.

જ૦—ત્યાં જ તમારી જરૂર છે. ગામડાંઓમાં સાર્વજનિક કામો થનાં જ નથી. કોઈ કરવા જાય તો ખીજ તેને મદદ નથી કરતા. સ્વીઝનાથ ઠાકુરે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે ગામડાંમાં જો કોઈ માણસ આગેવાન થઈને ફવો ખોદાવે તો ખીજ કહે છે કે એ પુણ્ય કમાવા માગે છે, બધે એ પોતાના પૈસાથી જ તે કામ કરે; આપણે આપણા પૈસાથી શા માટે એને પુણ્ય મેળવવા દઈએ ? આમ હાલના વખતમાં તો કયા સાર્વજનિક કામો થતા જ નથી, અને થાય છે તો સરકાર મારફતે. એટલે કે પૈસા કોઈ ઉદાર માણસના અને જવસ્થા સરકારની.

સ૦—પણ એ કેવી રીતે અટકાવીયે ?

જ૦—પ્રથમ જેટલી દિશ્મત તમારે ખતાવ્યે જ છટકો. તમારે લોકોને એકવાર ફવાની સ્વચ્છતા વિશે કહી દેવું. તેઓ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે એ દેખીતું જ છે. બીજો દિવસે સવારે ઉઠીને તમારે ફવાની આસપાસ સાફ કરવા મંડી પડવું. ‘ હું એકલો શું કરીશ ’ એવો વિચાર સરખો મનમાં ન આવવા દેવો. તમે સાફ કરેલી જગ્યાએ ખીજ આવીને મદદ કરે તોપણ તમારે ચીકાવું નહિ. આ તપશ્ચર્યાના દિવસોમાં પોતાના કાર્યની લોકોમાં બિલકુલ હોહા ન કરવી. ધીમે ધીમે લોકો સમજતા થશે. આપણા સામાજિક દોષો પાણીથી કે રાજકીય ધોવાય એવા નથી. આપણા પરમેવાથી જ આપણે તે ધોવા પડશે. અને આજે તેમ નહિ કરીયે તો કાલે આપણા લોકીથી ધોવા પડશે. તમે તમારી મુક એવા ક્યે જશો તો લોકો આપોઆપ સમજતા થઈ જશે, યુવકવર્ગ તમારી મદદે દોડી આવશે અને મુરખીઓ બેઠા બેઠા તમારી કદર કરશે. બનતાં સુધી પૈસા સાથે કામ ન રાખવું. મહેનતથી જ જેટલું

કામ થઈ શકે તેટલું કરવું સાર્વજનિક કામને માટે કાર્ક પોતાની મેગ પૈમા આપવા આવે તો જ તે લેવા, માગના જવું નહિ અને પૂર્ણ નમ્રતા રાખવી, એટલે તમાગ કામમા તમને જરૂર ફતેહ મળશે આ કામમા કંઈક ફતેહ મળ્યા પછી તમારે રસ્તાની આસપાસ જે ગદ્દી હોય તે દૂર કરવાનું કામ હાથમા લેવું ગામડાઓમા પેશાજ ક્યા કરવો અને સવારે શૌચને માટે ક્યા જવું એ વિષે બિલકુલ વિધિનિયંધ નથી હોતો, અને ઈશ્વર જે ગામડાને સ્વર્ગના હરિજ તરીકે સમજેલું છે તેને લોકો નરક બનાવી દે છે. છતાં એ ગંદકીનો સવાલ શરેરમા જેટલો અડશે છે તેટલો ગામડામા નથી હોતો. મુરાણોમા સીતળાદેવીનું આયુધ માવજી છે એમ લખેલું છે આમદેવતાનું આયુધ પાવડો કહ્યો છે. મવારે ઈને માણસ શૌચ જાય તેની પાસે લાકડાનો કે ટોળાનો એક પાવડો હોવો જ જોઈયે માણુમ ખેત મા જમ, ત્યાં એ પાવડા વતી ખાડો ખોદે, તે વાપર્યા પછી તેના પર માગી ઢકી દે અને ભૂમિમાતાની ક્ષમા માગીને ઘેર પાછો આવે આમ કરવાથી ખેતરને સાંક ખાતર મળે અને આમપાસ દેવાયે ગદ્દી ન થાય દરેક રૂના પાડામા એવા જ ખાડા હોવા જોઈયે આ કાર્યની શરૂઆત પણ નિશાળ મા ફતે જ થઈ શકે

૨૦—હવે અમે સમજ્યા ગામગની નિશાળ એ કાર્ક કેવળ કહો બહુવચવાની નિશાળ નથી, પણ લોકોના જીનનમા કાન્તિ કરી મુકવાનેગ એક સહેલું પણ અસરકારક સાધન છે.

જ૦—સાચી વાત છે ગામડાની નિશાળ એ માત્ર કહો બહુવચવાની નિશાળ નથી, પણ પ્રજાને પોતાનો કમો ખરો કરતા સીખવવાની નિશાળ છે. અને તે સામાજિક જીનનમા કાન્તિ કરીને જ ખરી ચવારી શકાય

૨૦—તમારી ગામડાની નિશાળ વિગેની કલ્પના જગ કહેશે ?

જ૦—તેની યોજના આપશે આવતી કાલે ચર્ચાશુ

૪

૨૦—આજે ગામગમા નિશાળો જોવાની ગા માટે જરૂર છે અને તે મારકતે શુ શુ કાર્ક થઈ શકે એની ચર્ચા આજે કરવાની છે પણ તે કરીયે ત્યારપહેલા અમાન આ એક મિત્ર અમારી માથે આવેલા છે તેમને કેટલીક શકાઓ પૂછવી છે તેનું નિવારણ પહેલું કરજો ?

જ૦—સુણેથી પણ એક વાત કહી લઉં. તે એ કે શકાનિવારણ થય તો તે મુજબ કામે લાગી જવાની તમાગ મિત્રની શ્રદ્ધા છે ? નહિ તો ઘણીવાર શકા એ એક જાતની ચર્ચ કે ખજનાજ હોય છે એક શકાનું નિવારણ થયું કે પીછા ઉઠાવે છે ન હાથેવે તો ગોરી કાઢવાનું મન થાય છે અને એમ શકાની હાર ચાતુ રહે છે. અન્તે જ્યારે એક યજ્ઞ શકા નથી મેલતી ત્યારે

પણ માનુષ એમ નથી કહેના કે 'નષ્ટો મોદ સ્મૃતિલિંગગ' 'સ્ત્રિતોભિ મત્તપદેહ' 'સન્નોદ્ધર્મનસ્તે' । તે એટલું જ કહે છે કે ગદા દાગળની માગી નાનિ ખૂંચી ગઈ તેથી જ આજે હું, ફરી ગદા કદી ગડુ તેમ દોલ' । સાર લેઈ લાઉં

મિત્ર—ના એમ કુદર્ષ લખે નથી આજો અમદદાર કરીને જ ના પો છુ માગી ગદા એમલી જ છે કે અમારે લે ગામગમા જલ્દિ કામ કરુ છે તો અમને આજે જ હિન્દી બણુવા ગા માઉ કહો છો ? ગુજરાતના નામ આજે હિન્દી ગમ ન્યા સમાય છે ?

જગ—તમે આ દીવચાલો મર્મ નથી સમજ્યા જણાતા આ દીવચાન જેમ પ્રાયશ્ચિત્તની છે તેમ જ હૃદયપનદાની પણ છે યા દષ્ટુદ્ધ સ દવ રા । આજે અગત્યની શ્રદ્ધા લેખના હૃદયમા હસાવનાની છે હિન્દી એ તે દીમા છે અગ્રેજીને તમે નજાબારા કહેો છો અગત્યવાદીઓની દૃષ્ટિએ હિન્દી એ ગાજબારા છે—ગત્યમપા છે આ દૃષ્ટિએ જેને જેને હિન્દીનો મન્નાર થયો તે અગત્યવાદીઓની ન્યાતમા આજો મણુમ આજે જેમ તમને થાય છે કે ગામગમા બરા નહિ તો એ જ છે હોકગઓ પણ લે અગ્રેજી જલ્દના હોય તો જુ સા ? તેમ ગદીય મહામબાનુ તન્ત્ર ન્યાજે પૂરેગમા ચા નજે સારે તે હિન્દીમા જ ચાલવાનું અને દરક ગામડાના માણસની તે ગદીય મદિલ અને ગદીય દગર જલ્દી લેનાની ઉકેલ દોવાની જ, એજે હિન્દી તેને માટે જાગી ચરાની જ આપણી લાત ખરી ગમે ચાજે ત્યારે મહાસનાના હાથે અને આદેશોનું લુદી લુદી બાપાઓમા બાપ ન્તર કરી છાપી દેનાવવા પૂરતો વખત આજે જ ગમે

સા—હવે સમજાયુ ખા હવે બીજે પ્રશ્ન

જગ—ના હિન્દી વિશે હજુ કહેવાનું રહ્યું છે તમે જાણો જ છે કે હમેશા માયા કામ કરના । ઓઝા જ હાય છે તેમા વળી પોતાના કાર્યનું હસ્ય સમજી કુશળતાપૂર્વક કામ કરનાગ એથીયે ઓઝા દોય છે એવા લેખને દેશમા બે ફરીતે લેખને સમજવનાનું હોય છે તેઓ કઈ કઈ બાપા નીખી લેને ? એ જ સાર્વત્રિક ગદાબાપા દોય તો કામ કેટલું સહેલું થઈ જાય ? ધાગે ક પવનજમા કે સુધુખ પ્રાન્તમા કઈ તોફાન થયું છે, ત્યાના બધા આગેનાને જોવા ગયા છે એવે વખતે લેખને સમજવવા માટે લે તમારે જ જવાનું દોય તો ત્યાના ગામગઓમા કઈ લાપામા તમે ખોતરો ? આજથી લે હિન્દુસ્તાનના દરમ ગામગમા વિદ્યાર્થીઓને હિન્દી શીખનાડી ગખીશુ તો ગમે તે માણસ ગમે ત્યારે ગમે તે પ્રાન્તમા જઈ કામ કરી શકે હવે તમારો બીજે પ્રશ્ન પૂરો

સ૦—આ તો તમે બહુ જ મહત્વની વાત કરી, અને આમા ઉર્દુ લિપિનો સવાલ પણ આવી ગયો લાગે છે.

જ૦—આજે જ ઉર્દુ લિપિ જાણી લેવાની તરફથીમા તે દલીલ છે ખરી, પણ ઉર્દુ શીખી લેવાને કાયમના અને અત્યંત મહત્વના ખર્ચા ધણા કારણો છે.

સ૦—ત્યારે તેનું ફિટરાર્ન જરૂર કરો. અત્યારે જ આપની પામેથી તે સાબળવા ઈતેમર ધુ. ગામડામા મારે તે સમજાવવું પડશે.

જ૦—હિન્દુમુસલમાન એકતાનું મહત્વ તમે સમજો છો. આ એકતા એકબીજા વિષેના સરખા જ અગ્નિ ઉપર ટકવાની નથી. બાઈબલ વિષે તમે જેટલું જાણો છો તેટલું ભગવદ્ગીતા વિષે પણ નથી જાણતા, અને કુરાન વિષે તો સવાલ જ યો ? જે દેશમા મોગલ શહેનશાહો ઉપનિષદના બાધાન્તરે કળતા તે દેશમા તુલસીગમાયણ જેવા વિશ્વનંદ અન્યથા કેટલા મુસલમાનો વાકેફ હોય છે ? એકબીજા માટેનું આ અગ્નિ કાંદો જ છૂટકો છે, નહિ તો વિદેશી લોકો ગમે ત્યારે હિન્દુમુસલમાન એકતામા વિચ્છન્ન નાખી શકે. વળી હિન્દુસ્તાનમા હિન્દુ તેમજ મુસલમાન ધર્મની શુદ્ધતા જાળવીને એક નરી હિન્દી સંસ્કૃતિ ખડી રાખવાની છે. વીસમી સદીમા ટકી શકે અને સર્વ પ્રકારના લોકોનો પોતાનામા સમાવેશ કરી રાકે એટલી ઉંમર અને વ્યાપક તે હોવી જોઈએ એ ચાર વિકાસ પડિતો, શાસ્ત્રકાર અગ્ર મહાત્મા આ તે રચી શકવાના નથી. તેઓ અમુક દિશામા ગતિ આપી શકે પણ, પણ સંસ્કૃતિ તો આપુ ગૃપ સામ્રાજ્ય પ્રપત્તિ જ ઉપજાવી શકે આટલા માટે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ કુનન અને ફારસી સાહિત્યના અધ્યયનની પણ છે. માટે શિક્ષિતવર્ગે દેવનાગરી તેમજ ફારસી બન્ને લિપિમા લખેલા સાહિત્ય સાથે પરિચય મેળવવાની કુંઠા હાથ કરી જ જોઈએ. માત્ર તમે જે હિન્દી ઉપજાવો તે કાંઈ એક જ વાતના આશ્રયવાળી ન હોવી જોઈએ.

સ૦—હિન્દી ઉપજાવવાની ઝી વાત કશી છે ? એ કશું મને ન સમજાવું.

જ૦—દેશમા ત્યારે નવું ચેનન ચુરે છે, સમાજમા ત્યારે નવો પ્રાણ સચરે છે, ત્યારે બાપા પણ નવો જામો પડે છે. હિન્દીને ગૃપીય બાપા તરીકે સ્વીકાર્યા પછી તમારે તેને સાચું રાષ્ટ્રીય ગ્વરણ આપવું જ જોઈએ, એટલે કે હિન્દીને એવી બનાવો કે હિન્દુસ્તાનના દરેક પ્રાન્તને તે પરાધી બાળે નહિ અને સૌ ફોર્ડ તેનો સંખ્યા જ છૂટથી ઉપયોગ કરી શકે. આમ હિન્દી કેળવવાનું કાર્ય બધા પ્રાન્તોએ મળીને કરવું જોઈએ દરેક

પ્રાન્તે આ સમ્રાજીને પોતાની બાપાના વિચાર, બાપાશૈલી અને વાસ્તવ્યાગનો દર અર્પવો જોઈએ તો જ તેનો ગજકોપ સમૃદ્ધ થાય આમા તમારો પોતીંગ સ્વાર્થ પણ ન્દેવો છે. તમે હિન્દીની જેમ વધારે સેના કરજો તેમ તે તમો પોતાને પણ અનુભવે અને નદીના પગમા પોતાના વાટ નહક નીક ખોદવાથી જેમ નદી તમાગ વાટ પામે આની જાણ કે તેમ હિન્દીનો પ્રસાદ તમારી બાપાને વધારે ઉત્તરદાવી જ નીવડરો જવા પ્રાન્તમા તમે શરીશકરો, તમારા વિચારા સરેલાઈથી દેવાશે અને નાટની સાથે સાથે તમારી પ્રતિષ્ઠા વધશે પણ આ વિરે આટલું બસ થશે ગ્રામગિજીની ચર્ચામા આટલું વિવેચન વિધવાન્તર જેનું ગણાય.

સર—નિશાન્તર બને હોય, પણ હવે માગમા હિન્દી વિરે અદ્દા ઉત્પન્ન થઈ છે અને તેથી ગામગ્રામોમા જઈ હુ વધારે ઉત્સાહથી હિન્દીનો પ્રચાર કરી શકીશ અને ઉર્દુ શીખતા કટાગીશ નહિ માંગે ખીને સવાલ હવે હુ આગે નહિ પશુ, કેમકે મારે સત્તર કતવાનો વર્ગ ચલાવવા છે. આનવી કાને જરૂર આવીશ

જરૂર—જરૂર આવજો આનવી કાને મારે ગામગ્રામોની નિશાગ વિરે માન કરી છે

પ

સર—ગામગ્રામોની નિશાગો વિરે તમે એટલી બધી આતુરતા ઉત્પન્ન કરી કે કે હવે જો તેને હુ લખાવશો તો તેમાનો સ્મ બધો ઉડી જશે

જરૂર—ગામગ્રામો જઈને શુ કરીએ એનો જવાબ 'નિશાગો ખોલો' એવો જ માર આપવો નડોતો વળી વિષય લખાવવાને માટે તો આપણે બને સગ્ગા જ જોખમદાર છીએ તમે એમ ન માનતા કે ગામગ્રામોમા જઈને કામ કરવાનો એક જ ન્સતો છે ગામગ્રામોમા કન્યાનું કામ જીવનવ્યાપી છે આપણું સ્વગભ્યનું કામ પણ તેટલું જ વિશાગ છે સ્વરાજ્યનો સવાલ કેનગ રાજદારી નથી, સરકરી નથી અગર માત્ર આર્થિક પણ નથી પ્રગ્નકીય જાગૃતિનો એ સવાલ છે પ્રગ્નમા હિમાદ અને અદ્દા જન્મવાનો એ સવાલ છે જેમ ખાધા વગર માણસને ન ચાને, શાસ લીધા વગર ન ચાને તે જ પ્રમાણે સ્વગભ્ય વગર પણ પ્રગ્નને જીવુ જ અચકચ થઈ પડતું જોઈએ જેમ માણસ પોતાની જીવવાની લાયકાત સિદ્ધ કરીને જાગી જીવવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી, તે તો પ્રત્યક્ષ જીવી જ બતાવે છે, તે જ રીતે સ્વગભ્યની લાયકાત સિદ્ધ કરવાપણુ હોવું ન જ જોઈએ ટોગ જેમ તરવા શીખવા બેસતા નથી, નિ સંકપ્તે પાણીમા પડતું મુકે છે, તે જ રીતે આપણે સ્વ ગભ્યમા પ્રવેશ કરવો જોઈએ જુખ્યુ જાગક જેમ ખાધેલું પચશે કે નહિ

૪ તેનો વિચાર ક્યાં વગર ખાવા જ માટે છે તે જ રીતે પ્રજાએ સ્વરાજ્ય અપસાર કરવું જોઈએ. આ વાત છે સહેલી, પણ આપણા લોકોએ જૂની ધરેડમાંથી નીકળી જવું જોઈએ. ચાલતી સ્થિતિ વિશે પ્રજામાં અસન્તોષ તો ઉત્પન્ન થયો જ છે, પણ તે સ્થિતિ બદલી શકાય છે એટલો વિશ્વાસ તેમનામાં આવવો જોઈએ. યક્ત ઉપદેશ હાર તે ન જાને. તેમની જોડે ભળવાથી તમારી અદા તેમનામાં ઉતારી શકો. મોટેરાંઓ કરતાં જુવાનીઓમાં ક્ષિત્ર વધારે અદાળા મુકેલું છે. તેનો ઉપયોગ કરવો હોય, તે 'જળવડુ' હોય તો તે માટે ગામડાંમાં નિયાજ ખેલવા જેવું બીજું કશું સાધન હોઈ શકે? ગામડાંના લોકોનાં હૈયા હાય કરવાનો તે સીધામાં સીધો ઉપાય છે. કહેવાય છે કે ઇંગ્લંડમાં એક ઉમેદવારે પોતાના મતદારોનાં છોકરાઓકરીઓ ઉપર વ્હાલ કરીને એક પાઠ પણ ખરચ્યા વગર બધા મત મેળવ્યા હતા ! બીજી રીતે પણ ગામડાંઓમાં કામ ચર્ચ શકે. કેટલાક પોતાનું મથક એક ટેકાણે રાખી આસપાસનાં પાંચપચીસ ગામડાંઓમાં દરેકે તો કેટલાક એક ગામડું આધીન જ બેસશે. બન્નેની સેવા સરખી જ ઉતરશે. કેટલાક ગામડાંઓના લોકોને આર્થિક ઉન્નતિના ઉપાયો બતાવશે તો કેટલાક સાંસ્કૃતિક વૃત્તિ વાળા અને આડંબર વિનાના સ્વયંસેવકો ધર્મોપદેશ કરીને સ્વરાજ્યનો પાયો મજબૂત કરેલાક હિન્દી મહાસભાનું બંધારણ સમજાવવાનું કામ માથે લેશે તો કેટલાક દારૂનિષેધનું કામ કરશે. કેટલાક દુષ્કાળનિવારણ માટે ધસાશે તો કેટલાક પ્રજાને સત્યાગ્રહના પાઠ બજાવશે. પણ સૌથી વધારે સેવા ખેડૂતશિક્ષકની છે.

સૌ—ખેડૂતશિક્ષક એટલે શું ?

જ—જે માણસ શિક્ષક છતાં ખેતીનું કામ કરે છે અને ખેડૂતોની ખેતીની સગવડ સાચવીને તેમને અને તેમનાં છોકરાંઓને બચાવે છે તે ખેડૂતશિક્ષક કહેવાય. આવો શિક્ષક પ્રજાનો સ્વાભાવિક નેતા બની જાય છે. પોતે ખેતી કરતાં હોવાથી ખેડૂતોનાં મુખદુઃખ વગરમહેનતે તે સમજી શકે છે. બજેલો હોવાથી ઘણી બાબતોમાં તેને આફતો વચ્ચે જ ઉપાયો મળે છે. જો તે સાંસ્કૃતિક વૃત્તિ વાળો અને નિરુદ્ધ હોય તો ઘણાં દુઃખાઓ તે પોતે પતાવી શકે છે. ચંપારણમાં કામ કરનાર એક સ્વયંસેવકે લોકો પર-એટલી સારી છાપ પાડી હતી કે જેમના ઘરમાં બે વણ હાથીઓ રહેતા એવા કુટુંબના લોકો પણ બાઈબાઈ વચ્ચેના ઝગડાઓ પતાવવા તેમની પામે આવતા.

સૌ—આ કામ અથડું છે, છતાં સમજાય એવું છે. ગામડાંઓમાં મુખ્ય ક્યાં ક્યાં વિષયો બજાવવા એમ તમે માનો છો ? 'ગ્રી ગ્રાન્સ' કરતાં કોઈ પણ વધારે શીખવાની જરૂર છે ખરી ?

૧૪૦— ‘ ડ્રી આર્સ ’ જેમાં અંગ્રેજી સૂત્રો વાપરવાની તમારી ‘ ટેવ ગામડાંઓમાં નહિ ચાલે. સાચાં ગામડાંઓમાં જેમ શુદ્ધ સ્વદેશી કાપડ હોવું જોઈએ તેમ બાળા પણ શુદ્ધ ગુજરાતી હોવી જોઈએ. ‘ ડ્રી આર્સ ’ એટલે લખવું, વાંચવું અને હિસાબ એટલું જ કે નહિ ? ત્યારે તેને કારકુની શિક્ષણ કેમ નથી કહેતા ? આટલી કેળવણી ગામડાંઓમાં કામની નથી. બેશક, લોકોને લખતાં વાંચતાં અને હિસાબ કરતાં આવડવું જોઈએ, પણ એ કેળવણી નહિ ગણાય. જેમ માણસને જમતાં કે લુગાં-પહેરતાં આવડવું જોઈએ તેમ જ લખતાં, વાંચતાં અને હિસાબ કરતાં પણ આવડવું જોઈએ. આ ત્રણે વસ્તુ કેળવણીનું સાધન છે, કેળવણી નથી; કેમકે આ ત્રણ વસ્તુથી જીવનનું સ્વસ્થ ઉકેલાવું નથી.

સ૦—ત્યારે તમે કયા વિષયો સૂચવો છો ? હેડ, હેન્ડ અને હાર્ટની એટલે કે ચાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો અને ભાવનાઓની કેળવણી તો નથી કહેવા માગતા ?

૧૪૦—ના, હું તો અત્યંત વ્યવહાર અને ઓછામાં ઓછા વિષયો સૂચવવા માગું છું. આપણા લોકોમાં આધુનિકતા લાવવા માટે નીચેના વિષયો જરૂરના છે :

(૧) સ્વમાયાની કવિતા, (૨) દુનિયાની ભૂગોળ, (૩) સંપત્તિશાસ્ત્ર, (૪) સ્વધર્મનું જ્ઞાન અને ફેરલાંક વર્ષ સુધી (૫) વ્યક્તિગત અને સામાજિક આરોગ્ય.

આરોગ્યને હમેશાંનો વિષય હું નથી ગણતો, કેમકે પણ્યોની પેડે માણસને પ્રજા તે સ્વાભાવિક હોયો જોઈએ. આજે આરોગ્યના પાઠ બજાવવા પડે છે તેનું કારણ આપણા જીવનની કૃત્રિમતા અને વૃત્તિની જડતા છે. બિલાડીમાં, વાંદરાંઓમાં અથવા મધમાખોમાં જે સ્વચ્છતાનું જ્ઞાન સ્વાભાવિક હોય છે તે માણસોમાં કેળવવું પડે છે એ આપણી દુર્દશા સૂચવે છે.

સ૦—મધમાખોમાં શી ખાસિયત છે એ હું નથી જાણતો.

૧૪૦—મધમાખોમાં સામાજિક આરોગ્યના નિયમ બહુ જ ચોક્કસાદર્શી પળાય છે. મધમાખો સૌચને માટે પોતાના મધપૂડાથી ખૂબ દૂર જાય છે. કોઈ મધમાખ માંદી કે ઘાયલ હોય તો મલોવરોષ કરી મરી જશે, પણ મધપૂડા બગાડશે નહિ.

સ૦—પ્રાથમિક કેળવણીમાં અને વળી ગામડાંઓની કેળવણીમાં આગે અર્થશાસ્ત્રને સ્થાન આપ્યું છે એ જરા અગમગીમખું લાગે છે. અમે તો અર્થશાસ્ત્ર કોલેજમાં બાણીયે છીએ.

૧૪૦—માફ માનવું એમ છે કે જેને નાણું વાપરતાં આવડે છે તેને

અર્થશાસ્ત્ર આવડવું જોઈએ. બહુ ઉડે. અભ્યાસ નથી જોઈતો, પણ આપણા લોકોએ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરના ધીખવું જોઈએ. તેના વગર તેઓ હાલની સ્થિતિ બગાડી સમજી ન શકે. ખેડૂત લોકો એટલું તો સ્વાભાવિક રીતે જાણે છે કે આપણે જોઈતી મહેનત કરીએ છીએ તેના પ્રમાણમાં આપણને સંપત્તિ મળતી નથી. દહાડે દહાડે મોંઘવારી ચલી જાય છે. મહેનત મળેતરી કેરનારને પેટપૂરતું મળતું નથી અને આજમુ શેડીઆઓ મોજ ઉડાવે છે. પહેલાં કરતાં બજારમાં પોતાની ઉપજને માટે ભાવ સારો મળે છે, જતા પહેલાં જેની આખાદાની હવે રહી નથી. આવી સ્થિતિમાં આપણને કાઈ પણ છેતરણુ હશે એવા સંશયથી માણસ મનુષ્યદ્રોષી બની જાય છે અથવા બધો જ દોષ નસીબ પર દોળા દઈને નિરાશાવાદી અને હતાસાહ બને છે. આવા ખેડૂતોને આપણે સાચું આર્થિક જ્ઞાન ન આપીએ તો તે રેફાટક દ્રવ્યની પેઠે સમાજને બચાવેર થઈ જાય છે.

સ૦—પણ અર્થશાસ્ત્ર બહેલો માણસ બહુ જ સ્વાર્થી, લાલચુ અને નિર્દય બની જાય છે. ધૂરોપનું મહાયુદ્ધ આવા અર્થશાસ્ત્રીઓએ જ લડાવું હતું એમ કહેવાય છે તેનું શું ?

જ૦—તેને માટે જ અર્થશાસ્ત્ર સાથે ધર્મશાસ્ત્ર સંબંધિત છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં એકાદશીનો ઉપવાસ, બ્રાહ્મણને દાન, તીર્થમાં સ્નાન અને રાત્રે ભજન એટલું જ ભણાવવાનું નથી, પણ સામાજિક કલ્યાણની બ્યવસ્થા ધર્મે કેવી રીતે કરી છે તે બતાવવું પડશે.

સ૦—આ તો સમજાવું, પણ કવિતાનો શોખ આ સ્વરાજ્યની લડત વેળાએ શા કામનો ?

જ૦—અરે, કવિતા તો પ્રાનતું જીવન છે. લડાઈ પૂરજોસીમાં ચાલે છે, સ્વારે પણ સૈનિકો પોતાની ખાઈઓમાં કવિતાઓ લલકારે છે. આપણે કવિના તણ તેથી જ આપણે નિઘ્રાણુ થયા છીએ. ભૂગોળ વિષે આજે કામના મનમાં કશી થકા નથી. બહેલાઓ પણ આ વિષયની ઉપેક્ષા કરે છે. પણ ભૂગોળનું સંગીન જ્ઞાન હોય તો જ માણસ આધુનિક ગણાય. ભારમા ભારે આધુનિક વિદ્વાનો કહે છે કે દેશ, ધર્મો અને સમાજ આ ત્રણ મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા છે.

સ૦—તમારા અભ્યાસક્રમમાં કંઈક વ્યવસ્થિત યોજના તો હું જોઉં છું. પણ તેમાં ઇતિહાસ કેમ નથી ? તેમાં ઉચ્ચ ગણિત પણ નથી તેની હું તકરાર નથી ઉઠાવતો; પણ ઇતિહાસ વિના દેશાભિમાન કેમ જાગૃત થાય ?

જ૦—ઇતિહાસ દેશાભિમાન જાગૃત કરવાને માટે ન જ હોવો જોઈએ. તેમ હોય તો તે દારૂ જેવો ગણાય. ઇતિહાસ દ્વારા આપણે મનુષ્યસ્વભાવ અને આપણા રાષ્ટ્રની પ્રકૃતિ સમજવી જોઈએ. તેવો હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ

ક્યાં લખાયેલો છે ? આજે જે ઇતિહાસ આપણે બણીએ છીએ તે તો જૂના ઝગડાઓનાં દાટખાં મઠાં ખેંદી કાઢીને સમાજમાં ગંદકી ફેલાવે છે. એવો ઇતિહાસ ન બણીયે તો શું ખોટું ? સાચો ઇતિહાસ તો ખ્યાલેલા અનની પેડે પ્રગ્નના ખૂનમાં ફરતો જ રહે છે. ઇતિહાસ બગબગ બણાવી શકે તો તે અમૃતમંજીવની છે, પણ પારકા લોકોએ લખેલો ઇતિહાસ પ્રગ્નશરીરમાં મરડો ઉત્પન્ન કરનાર એર છે.

સ૦—આજે ચર્ચા ખૂબ થઈ છે, પણ એક જ સવાલ ગૂઢું છે. ખેડૂતોને કાયદાઓનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર નથી ?

જ૦—તમે તો ઝીંક અને રામન લોકોના માનસિક ચેલાઓ બની ગયા છો. તેથી કાયદાનું તમને આટલું મહત્ત્વ જણાય છે. પંચ મારફતે પોતાના ઝગડા પતાવનાર પ્રગ્ન કાયદાની પંચાતમાં શા માટે પડે ? છતાં કાયદાની જાળમાં સપડાયા જ છો એટલે કાયદાઓ બંધે બણાવો. પણ માનવી કાયદાઓને ઈશ્વરી કાયદા કરતાં વધારે ખવિત્ર માનવાની વૃત્તિ ફળવના નહિ. ધર્મ આગળ —અંતઃકરણની શુદ્ધ વૃત્તિ આમજ કાયદો દર્શી વિસાતમાં નથી. ઈશ્વરે આપેલી સામાન્ય સદ્બુદ્ધિ કે ધર્મબુદ્ધિને પંખંગી રહેવું એમા જ કલ્યાણ છે. વધીલી દાવપેચ લડાવવાની વૃત્તિ એકવાર ઉત્પન્ન થઈ એટલે માણસ હુલ્લો અને ડરપોક-થવાનો જ. છતાં કાંટાથી કાટો કાઢવો જોઈએ એ ન્યાય પ્રમાણે લોકોને કાયદાનું સામાન્ય જ્ઞાન બંધે આપો. તેમજ જમીન મહેસુલનો કાયદો, લૅંડ રૅવન્યુ પ્રોસીજર વગેરે કાયદાઓ ખેડૂતોને જરૂરી છે તેટલા જરૂર બણાવજો પણ ખેડૂતોને પરાવલંબી કે કાયદાવલંબી બનાવવાનું પાપ માયે ન લેના. તમારૂં મુખ્ય કામ તો ગામડાઓમાં જઈને સમાજસેવા કરવાનું અને જીવાનીઆઓમાં સમાજ-સેવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ કામ સાત મહિનાનું નથી, સાત વરસનું નથી, પણ હાંદગીનું છે. ખેડૂતો પાસેથી તમને જીવન મળે છે; તમે તેમને જ્ઞાન અને પ્રાણ આપો. આ મહાન યત્નયુક્ત કામ સુધી આવું ગદે છે ત્યાં સુધી જ સમાજ સુરક્ષિત રહી શકે છે. જ્યાં આ ચક્ર ફરતું હોય છે ત્યાં પાપ અને પરસંસ્કૃત ડોહાડ, સરખું ન કરી શકે એવો ધર્મનો સનાતન સિદ્ધાન્ત છે, ઇતિહાસનો અનુભવ છે.

સ૦—આપણા આ મંવાદમાં મને ઘણી સચનાઓ મળી છે, તેની મેં નોંધ રાખી છે. તે ફરીફરી વાંચીશ એટલે ઠીક દિશા સૂચશે એમ લાગે છે.

જ૦—એક મહત્ત્વની વાત રહી ગઈ છે, પણ તે 'નવજીવન' માં ઘણી ચર્ચાઈ ગઈ છે તેથી જ મેં તેનો ઉલ્લેખ ક્યાંયે કર્યો નથી. તે સ્વતંત્ર કાંતવાના રેંદીયા વિશે છે. રેંદીયો તો સ્વરાજ્યની ચર્ચા છે, સ્વધર્મનું સુરક્ષન છે. તેનો ધર્મ તમે રીકાર્થો હશે જ.

સ૦—હા. રેંદીયાધર્મની દીક્ષા તો લીધી જ છે, છતાં તેને વિશે હજી કેટલીક

વાતો સમજી લેવાનું મન રજા કરે છે. કાઠવાર વળી પ્રમંગ સોધીશ. આજે તે
જય જય.

૧૪૦—૧૪૧ જય.

ઉમરેઠ

ભાઈશ્રી છોટાલાલ વ્યાસના આગ્રહબર્યા આમન્ત્રણથી હું ઉમરેઠ ગયો. ત્યાંની રાષ્ટ્રીય શાળાનો જયન્તિનો ઉત્સવ હતો. દીવાળીની રજાઓ દરમિયાન જયન્તિનો ઉત્સવ આવતો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા બહુ જ ઓછી હતી જે થોડા વિદ્યાર્થીઓ હતા તેઓ પણ બહુ ઉત્સાહમાં ન હતા. સવારની પ્રાર્થનામાં ઉમરેઠના ડૉ. કેશવલાલ ત્રિવેદીના ઉત્સાહને લીધે ભજનનો ગમ લીધે જાઓ હતો. સાદાધર્મા કેટલી શોભા આણી રાકાય અને સાદાધર્માં કેટલી પવિત્રતા રહેલી છે એનું સવારની પ્રાર્થનામાં સુંદર પ્રદર્શન હતું. સૂર્યોદય પહેલા ન્હાધોધ શુદ્ધ ખાદીના વસ્ત્ર પહેરી સ્ત્રીપુરુષો અને આબાલવૃદ્ધો ભેગા થાય તેમાં ઘટ્ટનું ગભીર અને સુંદર વાતાવરણ ઊભું થાય છે એ જોવા જેવું છે જે વિદ્યાર્થીઓએ કેટલાક સરમ ગીતો ગાયા. 'હું વિવચનો છીડો છું; ભભરી વધને હે સદગુરો, મને દંશ કર, કે જેથી તારૂં ધ્યાન કરતો કરતો હું તદાકાર થા' જાકે ' એ ભાવ વાળું ગીત હૃદયસ્પર્શી હતું અધ્યાત્મમાં કહેા કે રાજદાનુભા, આપણે મોક્ષ ઇચ્છીએ છીએ, છતાં બન્ધનકર્તા પાત્રનો છેડો આપણે મળજીત પકડી રાખીએ છીએ આપણે પ્રભુ પામે મોક્ષ માગીએ છીએ, છતાં મનમાં ખીંક રહે છે કે રહેશે પરમાત્મા ખરેખર આપણને આપણા બન્ધનમાંથી છોડે આપણને મોક્ષની ચાહના છે, પણ આપણને પરતન્ત્રતામાં જકડી રાખનાર બન્ધનો પ્રત્યે વિરાગ કે અણુ-ગમેા હજીયે પેદા થયો નથી નહિ તો સ્વનબન્ધ દૃષ્ટિનાર લોકોમાં પડેલી કાષ્ટના ખરીદી ને વેચાણ આટલી છટપટી ચાલત જ નહિ પ્રાર્થના પછી શિક્ષકો સાથે કેટલીક આવશ્યક ચર્ચા કર્યા બાદ અમે ઉમરેઠ જોવા નીકળ્યા.

ઉમરેઠ વસાવનાર શ્રી પુરુષોએ સહેગની રાત્રે ભાગેળ પર મંદિરો અને તળાવ બધાવવાની યોજના કરી ગરેબની સુખાકારી અને પોતાની કીર્તિના સગસ સાધનો ઉભા કર્યા છે. જે દેશની દવા ગમ્મ હોય છે ત્યાં હડક લાવવા માટે જગીયા કરતા પણ તળાવ જ વધારે ઉપયોગી નીવડે છે. તળાવ એટલે સહેગના બધા લોકોને દરેક જ ભેગા દરવાનું સાધન. તળાવ

મારફત અને મન્દિર મારફત લોકો પોતાની એકતા દર્શાવે અનુભવે છે. તળાવની સ્વચ્છતા અથવા અસ્વચ્છતા ઉપરથી તે તે શહેરના લોકોની સંસ્કારિતાનો પણ પરિચય બરાબર થાય છે. સાર્વજનિક ક્ષિતની દાઝ લોકોમાં હોય, સ્વચ્છ, નીરાંગી અને કળામય જીવન ગાળવાનો આયદ લોકોમાં હોય અને શહેરના લોકો સંપીલા હોય તો તેમનાં તળાવ અને મન્દિરો સારી સ્થિતિમાં હોય છે. તેમ જ્યાં નથી હોતું ત્યાં દરેક તળાવ અને દરેક મન્દિર જૂના લોકોની કીર્તિનું અને વર્તમાન લોકોની અપકીર્તિનું મોટું સમારક બની જાય છે.

ઉમરેકાની પોળો આજ સુધી ગંદકીને માટે પ્રખ્યાત હતી, પણ ઉમરેકાના પુરુષાર્થી લોકોએ અક્ષરશઃ આત્મશુદ્ધિ કરવાનો નિશ્ચય કરી પોળો સાચ કરવાનું કામ યોડા જ દિવસ થયાં ચાર થયું છે. જાદુ જ ઉત્સાહથી અને મહેનતથી એક પછી એક પોળ સાચ થતી જાય છે. પોળો સાફ કરી પોને સ્વરાજ્યની કેટલી બારે સેવા કરી રહ્યાં છે તેનો ઉમરેકાનાં સ્ત્રીપુરુષોને હજી પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવ્યો નહિ હોય. પોતાના ઘરની ગંદકી ધીમતા બારણા આગળ રસ્તા પર ફેળી દેવાનો પોતાનો હક છે અને નિયમિત ગંદકી કરી તે હક જાગરો રાખવાની પોતાની જવાબદારી છે એમ માનનારા પણ કેટલાક બાકીઓ ઉમરેકામાં નીકળ્યા એમ સાબળાને તો મને ખેદ કરતા આશ્ચર્ય જ વધારે થયું. કારણકાજ આટલે સુધી જતી દો એની મને કલ્પના પણ નહોતી.

સાફ થતી પોળો હું પ્રત્યક્ષ જોઈ આવ્યો. દીવાલ પગની નિશાની પરથી દરેક ટુકાણે ગંદકીનો ઉકરોડો કેવડો મોટો હશે એની સહેજે કલ્પના થતી હતી. કેટલીક પોળોમાં પુરુષવર્ગે ગંદકીનો ઢગલો જોડવાનું કામ કયુ અને બેરાઓએ તે પોળ બદાર ફેંકી આવવાનું કામ કર્યું. કેટલાક અતિપ્રતિષ્ઠિત લોકોએ પોતાની મોરીનું પાણી રસ્તા પર ગમે તેમ છોડવાનો હક સાચવી રાખ્યો છે, અને તે રીતે શહેરવાસીઓ પાને તેઓ મનાવે છે એટલું જ નહિ પણ અનુભવ કરાવે છે. ઉમરેકાના ઉત્સાહી સમાજમેવડો એમની પણ સેવા કરી તેમને વશ કરી ચકશે એવી આશા રાખવાને પૂરતાં કારણો છે. પોળો સાચ કરનાર બાકીઓ અને બહેનોને જાહેર મુખારકમાદી આપવાની તક હું અહીં લઈ છું.

એકાદ સુંદર કલ્પના મનમાં આવ્યા પછી ઉત્સાહી અને હિંમતવાન માણસ લોકોના મન પર તે કસાવી તેને અમલમાં મુકવા સમર્થ થાય તો તેને મુખારકમાદી જરૂર ધટે છે. પણ જ્યાં સુધી તે કામ લાગ્યા વખત સુધી નિયમિત ન ચાલે અને તે કામને માટે ચલાવવાની કંઈક સંગીન વ્યવસ્થા

ન યાગલા સુધી તેને તપશ્ચર્યા કે પુરુષાર્થનું નામ આપવામા આવતું નથી. શરતવાસીઓએ મુનિસિપલ ઝુબેશને અંગે શહેરની આત્મશુદ્ધિ શરૂ કરી ઉમરેઠવાસીઓએ પોતાની પોળા સાર શ્રી પ્રેમ સાહેબનું મહેલું ટાંચ્યું. પણ જ્યાં સુધી આ શહેરના પોતાની પોળા અને રસ્તા સાર રાખવાની યોજના ન કરે અને દરેક ઠેકાણે સ્વચ્છતાનો આદર્શ સાચવના માટે નિયમિત મહેનત કરવાની લોકોમા દેવ ન પડાવે ત્યાં સુધી સ્વચ્છતાનું કામ પગભર થયું એમ ન માની શકીએ જે રસ્તા ઉપર ન્યાતો જાગે છે તે રસ્તા ઉપર જાગરૂ જેની ગંદકી દોય એ આપણા પર ભારેમા ભારે દલક છે. તે ફર જાગે માટે લોકોમા મદકીની સૂગ અને સ્વચ્છતાનો આદર્શ નીચો ઉતરવા ન દેવાની ચીનઃ કેળવની જોઈએ

પોળાની સ્વચ્છતાનું આ કામ જોઈ મને એક નવી વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થયો. જેમ ન્યાત એ સમાજનો એક આભાવિક સદ્ય છે તેમ પોળા એ પણ સમાજનો એક સ્વાભાવિક સદ્ય છે. જેમ ન્યાત એટલે મોટું વ્યાપક કુટુંબ, તેમ પોળા એટલે એક મોટું ઘર જેમ ન્યાત એ રહેણીકરણી અને વિનાહ-સંન્યધથી જોડાયેલી છે તેમ પોળા એ પડોશગમન્ય અને સાર્વજનિક સુખા-કારીથી સંકળાયેલી છે. અસાનિતના દિવસોમા એક એક પોળા એટલે એક એક સ્વનન્ન કિંચો. શનુ ચગઈ કરી આવે અને લોકોમા હિંમત દોય તો એક એક પોળા સ્વતન્ત્ર રીતે શનુ મામે ઝૂંઝી શકે.

આજે પરદેશી સામે આપણે જે ઝુબેશ ઉઠાવી છે તેમા દરેક પોળા કિંચવાની પેઠે લડી શકે છે. આ ઝુબેશમા શનુ આપણા ઘરમા અન્તપુર સુધી અને દેવસ્થાન સુધી ધૂસી ગયો છે. તેને હાકી કાઢી દરેક પોળાના દરવાજા એની સામે કાયમને માટે વાસી દેવા જોઈએ પરદેશી કાપડની દુકાન સામે ચોટ્ટી કરવા માટે ખાસ લાયકાત વાળા સ્વયંસેવકોની સેના તૈયાર કરી પડે છે પણ પોળોમા તો દેરાબકિતથી પવિત્ર થયેલા છોકરાછોકરીઓ પણ ચોટ્ટી કરી શકે છે કુટુંબભાવથી એક જ પોળામા રહેનાર લોકોમા તોફાન કે અત્યાચાર થવાનો સભવ લાગ્યે જ હોય જ્યાં બધા એકબીજાના ગૃહ જીવનથી વાકેફ અને પડોશના સંબંધથી બધાયેલા હોય છે ત્યાં નિષ્પાપ વૃત્તિથી કરેલું પ્રેમનું દયાળુ આકરૂ હોવા છતાં વસતુ લાગતુ નથી અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમા જ્યાં પોળોની એકતા તૂટી ગયેલી છે ત્યાં એવું કામ અઘરૂ છે ખરૂં, પણ ખીજે ઠેકાણે હજી પોળોની આત્મીયતા કાયમ છે. એક રીતે જોતા ન્યાત કરતા પોળા વધારે સરસ કામ કરી શકે છે, કેમકે પોળામા ન્યાતની પેઠે પ્રાતઃજાગા ઝંઝા નથી હોતા

મેં સાબળ્યું કે થોડા વરસ ઉપર ઉમરેઠમા ખાદીની પાલડીઓ તૈયાર થતી આજે ઉમરેઠમા અસહકારીઓ પગલ ને જયપુરથી ખાદી મંગાવીને

પડે છે. મદાવિદ્યાવધના એક વિદ્યાર્થી બાઈ ચંકન્નાયે પોતે કાતેલા સૂતરનું ધોતીયું પહેર્યું હતું અને ઉમરેના વધીવ થી. કેવવાયે તો ૪૦ નબરનું સૂતર કાતી તેનું ધોતીયું કિત્તાદ અને મગગીથી પડેરેલું મેં નેપુ. શ્રી. કેવવાયનો વિચાર છે કે એ વગસની અંદર ધનના તમામ ગાદવા ગોદડાની ખોતો પનુ પ્રમા કાતેલા સૂતરની જ ગનાવરી શ્રી. કેવવાલનું સૂતર વળુતા વળુકરે પ્રથમ ખૂન આનાકાની કરી. બીજી વાગનું સૂતર એને વધારે પસંદ આવ્યું હવે એણે એક સાગ હાથે કાનેવા સૂતરને માટે અલગ ગખી દે. પડેથી કે મીયના સૂતરથી તે તેને અમગવવાનો નથી

વળુકરો પોતે ખાદી નથી પડેના એ કેટલી દુ ખતી વાત છે ' હમ ગડમા માન્હેરડના વિચાયતી સૂતરનું કાપડ ગનાવવાનું કારખાનું છે આ કાપડ મોટે બાગે પંજમમા જાય છે અને પંજમની ખદી ઉમરેમા આવે છે '.

ઉમરેના લોકોમા ખાદીની વખાશ તો વધી છે, પણ તેના પ્રમાણમા રેડીયા હજુ નથી ચાલતા એ ચિન્તાજનક નિયતિ છે. સ્થિતિ આવી જ મહેને તો ઉમરેમા સ્વાથય આવસાનો નથી. ઉમરેની પ્રજા ઉદ્યોગી છે, મહેનતુ છે, ઉમરેના ખેડાવાગ બાહ્યજનુ નામ ખૂન સામગવામો આવે છે ઉમરેક ધારે તો પોતાની ખાદી પોતે જ તૈયાર કરી શકે. સ્ત્રીઓમા તેમજ પુરુષોમા રેડીમા કેવન આપસની જગ છે ધનના કામમાથી પગવાયાં પડી બપોરે જો સ્ત્રીઓ એક દેકાણે બેઠી થાય અને સમુદાયમા રેડીયો કાતે તો તેમા ખૂન કામ પણ થાય, દરજો પણ ન આવે અને તેમનામા જો દેકાર સન્કાગી વ્યક્તિઓ હોય તો સૂતર કાતતે કાતતે અનેક વિગયતી ચર્ચા પણ થાય. જ્ઞાન અને કેવણી ગાળામા અને ચોપડીઓ મારફતે જ અપાય એ વીસમી સદીનો એક વહેમ છે ઇતિહાસનું અને પુરાણનું, લોકરાતાનું અને વેદાન્તનું જ્ઞાન આગાલકદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને નરસશને વખતે જ, શ્રીનપદ્ધતિથી (ચોપડી વગર એમને કેમરોડેલી બોલેલું કાનથી સાભળીને ધ્યાનમા રાખરાની પદ્ધતિથી) અપાતુ આવ્યું છે ગામડે ગામડે અને પોતે પોતે 'રેડીયા સમાજ'ની ગોઠવણ થતી જોણે અને તેમા દેવમન્દિરના દર્શન જોટલી જ શ્રદ્ધાભક્તિ કેવવતી જોઈયે

સાજની સમામા ખેડાના અને રુજરાતના લોકપ્રિય આગેવાન શ્રી અખ્યાસ સાહેબનું એક સુન્દર વ્યાખ્યાન થયુ બાળક જેવી મનની નિર્ભયતા, જુવાનીતા ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધાવચ્ચાનો અધિકાર એ ત્રણેનું એમનામા સમેલન છે, તેથી તેમના વ્યાખ્યાનની અસર સ્ત્રીઓ ઉપર તેમજ નાનામોટા બધા પર બહુ જ સારી થઈ. વ્યાખ્યાનમા તેમણે જણાવ્યું કે ' જોઓ ગાંધીજીને

મહાત્મા તરીકે રીકારે છે તેમની દૃઢ છે કે તેમણે ખાદી પહેરીને મહાત્માશને ઓડાવવા નેહ્યે. દાઝના મોઢમા સપડાયેલા લોકોને જ્યાવવા સાર જેમ દારૂની દુકાનો સામે ચોક્કી કરી પડે છે તેમ પન્દેશી કાપડના ફરી લોકોને માટે પણ કરવાની હવે જરૂર આવી પડી છે. તમે એમ નહિ માનતા કે આ હીલચાલ ઉપાડમા પછી અમે સહેવાઈયાં તે છોડી દઈશું. અમે આ હીલચાલ છોડવાના પગ નથી અને જેલ પણ જવાના નથી. સરકારને આપણે હવે બરોબર જોળખતા થયા છીએ. મરદોને ખવગવડું અને પહેરાવડું એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. તમે એમાંથી એક જ કામ કરો અને બીજું છોડી દો તો તમે સ્ત્રીધર્મનું અર્ધુ જ પાલન કર્યું એમ ગણાય. ધરના પુરુષો વીસીમા જન્મવા જાય એ જેમ સ્ત્રીઓને ઝાજાતુ નથી તેમ પન્દેશી કાપડ વિશે છે. પન્દેશી દુકાનો એટલે કપડાની વીસીઓ.'

સભા પંચી ખાનગી વાનમા શ્રી. અમ્યાસ સાહેબે ખેડાની પ્રગતિને અને ખાદીના પ્રભાવનો પોતાનો અનુભવ સંજ્ઞાઓ ખાદીમા આત્મશુદ્ધિ અને સાદાઈનો ગુણ છે ખાદી પહેર્યા પછી એકઆરામનો અને મોજશોખનો વિચાર ઓછો થઈ જાય છે. જે ખાદી પહેરે તે ઘાકડાપણુ કે રંગીલાપણું કમતા આવ્યકો ખાય જ નાના છોકરાઓ પણ હવે માનતા થઈ ગયા છે કે ખાદી પહેરીને જુડુ બોવાય જ નહિ, ખાદી પહેરીને હલતાઈ કરાય જ નહિ. જે ખાદી પહેરે તે પ્રેમથી જ વર્તે. ખાદીને લીધે ખેડા જીલ્લામા સ્વચ્છતાનો પણ ખ્યાલ અને આગ્રહ કેટલો વધ્યો છે એના તેમણે દાખલાઓ આપ્યા

શ્રી. અમ્યાસ સાહેબ જેવા વયોવૃદ્ધ અને ખાનદાન પુરુષો જ્યાં આવડું બંડુ કામ કરી ગયા છે ત્યાં પન્દેશી કાપડ સામે ચોક્કી કરવાને નેહતા સ્વયંસેવકો ન મળે એની કમ્પના પણ નથી થતી. ગુજરાતની સાચી પરીક્ષા ફાળા ભેગા કરવામા નથી, પણ સ્વરાજ્યને માટે અંગમતેનત કરનાર સ્વયંસેવકોની સેના Cબી કમ્પામા છે.

આશ્રમોનું વાતાવરણ

સ્વરાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની હીલચાલને અંગે દેશમા ઘણા આશ્રમો સ્થપાયા છે અને નવા આપન થતા જાય છે. તેથી આવા આશ્રમોમા વાતાવરણ કેવું હોવું જોઈએ એ સવાલ હવે પટેલાની જેમ અમુક લોકોનો જ મનો નથી આખી પ્રજા એમા ઝસ લેતી થઈ છે. આશ્રમના રીતરિવાજ

વિશે ધણા સવાનો—કેટલાક બહુ જ ડગ્ગા પ્રદેશીભાષી—પૂજવામાં આવે છે. જનશ્રવનમાં તેની ચર્ચા નવા આવે તો તે અચ્ચતે નથી

જાધા ૪ આશ્રમો એકમન્યા હોઈ ન શકે દેહેનું વિશિષ્ટ કાર્ય નો વિશિષ્ટ જીવન હોય એ સ્વાભાવિક છે તેથી આશ્રમોમાં અનેક જનની પ્રિયતા તો એવાની જ. છતાં આશ્રમ એવે શું એ નહીં દેવાની જરૂર છે, નહિ તો મુજબમાં મહિના જે મહિના ગેરવા માટે સ્થાપન થોવા સમીપ મંગલોના પણ આશ્રમો હોય છે અને મુધાશાન્તિના પણ આશ્રમો હોય છે

અપકાળે માટે અમુક કામ દેવની હજારો સ્થાપના દલી મર્યા તે આત્મ ગણાય નહિ જીવનના કે મમાજન્યદાના એક જ મર્યાતિ અગ્ને માટે ઉપરોક્ત થાય એવી સરસા પણ આશ્રમ ન ગણાય આશ્રમ એવે અમુક કાર્ય દેવા માટે પોતાની આખી જીવનની પતંગી નાખવા તૈયાર હોય અને એના દેશમાં પતંગી પોતાનો ધર્મ મમજીને અમુક જ જીવનના કામો દેવાની દીવા લેવા માગતા હોય એવા બોલોના કામમો રાધ એવો આશ્રમ અમુક ધર્મ કે પતંગી જાને ન માતો હોય પણ તેનું નવાગણુ ધાર્મિક હોય જ જોઈએ ધાર્મિકતા એ આશ્રમજીવનનો પ્રાણ છે જ્યાં ધાર્મિકતા નથી ત્યાં જીવનમાં પતંગીન દેવાની ગમ્મિ નથી ધાર્મિકતા પગની મર્યાતિ બીજી ગમે તે નામ આપો, પણ તે આશ્રમ તો નથી જ

આશ્રમમાં ધર્મનિષ્ઠ બોલો ભેગા થય એવે સ્વાભાવિક રીતે જીવનના જવા મિદાનનો ત્યાં ચર્ચા થતી, અને ધાર્મિક ધાર્મિક રિયા વિનિમયથી અથવા કોઈ દેશ વ્યક્તિ પ્રતેના આદર્શી મર્યાતિ જીવ રિયતી ધાર્મિક માન્યતામાં કહાંકે સરખાપણ આનંદનું તેમના કેટલાક વિશિષ્ટ રિયમો અને માન્યતાઓ જાધારાના એ જ એ આશ્રમનું રૂપ ગણાય

આશ્રમનું વાતાવરણ અને આશ્રમવાસીઓનું જીવન જોઈને હાલ ન હોય તો આશ્રમ બહુ જ સંકુચિત થઈ જાય અને તે આશ્રમ હાલ આત્મોત્તરિ કે મમાજન્યદા જાનેમાથી એક મામ સન્તોષમાં ન થાય છતાં આશ્રમને જો સામાન્ય સમાજ કે કલગ દરી ન નાખે તો હોય તો તે આશ્રમના વિશિષ્ટ વાતાવરણ અને વિશિષ્ટ આશ્રમ હોવા જ જોઈએ

કેટલાક લોકો પોતાને આશ્રમના રિયાર માન્ય હોવાનું જાહેર કરી આશ્રમમાં દાખલ થાય છે અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો નામે જોટલ મતભેદો કાવાય તેટલા કેળવવા માગે છે તથા રાદવિના મા જીવરી આશ્રમનું વાતાવરણ સુધી નાગે છે એવા પાચ સાન લોના અનુભવ પતંગી આશ્રમના સચાવકોને બહુ જ મખત રિયમો દેવા પડે છે અને નવા આશ્રમ તરફ સાનક દૃષ્ટિ જોડે પડે છે

દરેક આશ્રમમાં આશ્રમજીવન ધરાવના મુખ્ય ગ્રંથાન બે છે. એક સામુદાયિક ગોઠવણ અને બીજું સામુદાયિક પ્રાર્થના. દિવસનો બધો સમય પોતપોતાનાં કામમાં માખુસો ગમે તેટલા મધ્યમ્ન દોષ તોપણ જમતી વખતે અને પ્રાર્થના વખતે જરૂર સૌ ભોગા ચવાના પ્રાર્થનાનો વખત આત્મની પરિવર્તન દોષ છે અને આશ્રમોમાં તો જમવાનો વખત પણ તેટલો જ પ્રસન્ન અને ખર્ચ કરી રાખીને છોડે. આ બે પ્રમુખ દરેકના મુખ્ય ખર્ચની વાત થઈ શકે છે તે વખતે આશ્રમની સામુદાયિક ટ્રેડીઓની, મુજબજોની અને બિવિધના કાર્યક્રમોની ચર્ચા થઈ શકે છે અને એકબીજાને વધારે જોગબતા થઈ પડે સદકાની સક્રિય વધારી સકાય છે.

જે માણસને ઈશ્વર પર નિષ્ઠા ન હોય, જે સામુદાયિક પ્રાર્થના નિર્વર્તક માનતો હોય તેણે શું કરવું? એવા મવાયો મને કેટલીયે વાર પૂછવામાં આવેલા છે. હમણા જ એક બાઈનો એ જ જવાબનો કામગીર આવેલો છે. એવા માણસને હું હમેશા જે જવાબ આપું છું તે જ અહીં દાખી દઉં છું.

‘જે કોઈનો ઈશ્વર પર વિશ્વાસ ન હોય, પ્રાર્થનામાં શ્રદ્ધા ન હોય, સામુદાયિક પ્રાર્થનામાંથી તે કશું મેળવી શકતો ન હોય તો તેની હું દયા ખાઉં, પણ તેનો વાક તો ન જ કાઢું નાસ્તિકતા જે પ્રામાણિક દોષ તો તેની સાથે અસાધ્ય નમતા પણ હોય છે પ્રાર્થનામાં જે શ્રદ્ધા ન હોય તો મને ખરે, પણ તે માણસમાં ગંભીરતા હોવી જોઈએ એવા માણસને હું એટલું જ કહું કે જ્યાં સુધી તમને ઈશ્વરની જગત બાસતી નથી, પ્રાર્થનાની આવશ્યકતા જણાતી નથી ત્યાં સુધી તમે એવું નામ પણ નહિ દેતા, પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે જે તમારામાં નમ્રતા હશે અને ગંભીરતા હશે તો યોગ્ય જ દિવસમાં તમને બનેલી જગત બધા વગર મહેને નહિ, અને તેવો દિવસ એકાએક આવે અને તમારી દરોડી તૈયારી ન હોય એના કગ્ગતા ઈશ્વર અને તેની પ્રાર્થના વિશે તમે સવેળા કંઈક જાણી લીધેલું દોષ તો મીક. મુસાફરીમાં જૂથ લાગનાની જ એમ જણાવે આખરે બાધુ સાથે જાણી લાધે છોડે. મુસાફરી પર નીકળતી વખતે તો પેટ ભરેલું હોય છે.’

જ્યાં સુધી માણસ અવપણ, સ્વપક્ષિતમાન અને સ્વસ્વતંત્ર છે ત્યાં સુધી તેને ઈશ્વર કે તેના જેવી કોઈ અલૌકિક વિભૂતિની જરૂર રહેવાની જ. મનુષ્યસ્વભાવ જ એવો છે કે કોઈ પદ્મતત્ત્વ વગર તેને ચાલવું નથી.

પ્રાર્થના એ ઈશ્વર અને બક્ષત વચ્ચેનો ગૂઢ અને એકાન્ત મળવું છે એમ હું માનું છું અને તેથી પ્રાર્થના તો એકાન્તમાં જ થાય એ પણ હું સીધારે છું, પણ જ્યાં આપણે અનેક જણ ભોગા થઈ એક દુઃખ જેવી

મર્યાદા કે આશ્રમ સ્થાપીએ છીએ ત્યાં તે સમર્પિત એક હૃદય પ્રગટ થાય છે. વ્યક્તિને જેમ અતન્ત અસ્તિત્વ છે તેમ સમર્પિત પણ અતન્ત અસ્તિત્વ છે. વ્યક્તિને પ્રાર્થનાની જોડેલી આનંદમયતા છે તેટલી જ અથવા તેથીયે વધારે સમર્પિતને પ્રાર્થનાની આવશ્યકતા છે પ્રાર્થના વગર સમર્પિત ચિત્ત કેળવાય જ નહિ પ્રાર્થના વગર સમર્પિત હૃદય ખીણે જ નહિ. પ્રાર્થના એ આશ્રમનો પ્રાય છે

જતા પ્રાર્થના ફરજિયાત હોઈ ન શકે ૩) પણ ધાર્મિક વસ્તુ ફરજિયાત હોઈ ન શકે ફરજિયાત ન હોય એટલે કે બાહ્ય નિયમની ફરજ પ્રાર્થના ઉપર ન હોય પણ જે વસ્તુ ફરજિયાત નથી તે આવશ્યક નથી એમ નથી જોજન કરવું અથવા ઉધવું એ માણસને માટે બાહ્ય નિયમથી કોઈએ ફરજિયાત ક્યું નથી, જતા તે બંને ક્રિયાઓ આવશ્યક તો છે જ પ્રાર્થના વગર માણસ જીવી શકે છે એટલા ઉપરથી માણસને પ્રાર્થના આવશ્યક નથી એમ સિદ્ધ નથી થતું

જે માણસ સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં રમ લઈ શકતો નથી તે માણસ પણ તેની પ્રાર્થનામાં બગવાની રજા ન જ હોઈ શકે પણ સાથે સાથે તેણે પણ જાણવું જોઈએ કે જે માણસ સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં રસ લઈ શકતો નથી તે માણસનું સામાજિક જીવન નિષ્ફળ અને નીરસ છે એના માણસે આશ્રમમાં ગંઢી મતબેદ યાવના કરતા આશ્રમજીવન માટે પોતે નથી એમ જાણી આશ્રમ છોડી જવો એ જ એને માટે યોગ્ય છે જે ધીરજ હોય તો ચર્ચા છોડી દઈ સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં લાગા વખત સુધી બળી જવું સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં જે કંઈ ખોટું હોય તો તે ફરજી અને પછી તેમાં બળી જવું આટલું ક્ષી જતા સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં રસ ન પડતો હોય એવા દાખલ એ બે જ યોગ્ય માર્ગો

જે આવે તે માણસ આશ્રમજીવન માગવાને લાયક નથી હોતો એટલે આશ્રમ ચલાવનાર લોકોએ એના માણસને તેની અદર બીજી ટેટલીક ખાસ લાગણીથી રોય એટલા કોણસર સંઘ વે નહિ એવા માણસ આશ્રમ સાથે સંબંધ રાખી શકે, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આશ્રમવાસીઓના ખાસ પ્રસંગમાં આવે, પણ આશ્રમવાસી થાય નહિ

પ્રાર્થના એટલે એટલી માન્યતા નહિ પ્રાર્થના એટલે પોતાના આદર્શ મુજબ પોતાનું જીવન કેળવીને અને ઘડીને નિયંત્રણે તે સમર્પણ કરવાની ક્રિયા સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં તે અસંત ચૂળ રૂપમાં કેળવાતી હશે, પણ તે અસંત જરૂરી છે નાના બાળકો પ્રાર્થનામાં સ્થિર ધ્યાન આપી ન શકે તો પણ નિયમિત હાજરી આપવાથી અને પ્રાર્થનાના પ્રસંગ, ગભીર તેમજ ભક્તિ

નામ વાનાવરણુ મેવન દેવતાથી તેમનાં જીવનમાં પૃથુ દષ્ટ અને મુખ કેમકાર થતા જાય છે. પ્રાર્થનામાં જો મુશ્કાર અને તાવજનદ મંગીન દોષ તો અનેક દેવોને એકનામ દેવતામાં તે પાતું મારવર થાય છે.

સમાજમાં કે આશ્રમમાં મળેલો અવકાશ છે એટલા જ માટે મન-જોડના આમદ રાખવો, એ તો આજ દગી છે એટલા માટે તેના ઉપર આજો દહાડો દામ દેવતા મમાન છે. મનજોડ સામાજિક જીવન આપે અને દહાડાએ દેવતામાં દારણુમૂળ ન થોડો વેદ્યો. સમુદાય વિશે આદર દોષ, વ્યક્તિગત સ્વાર્થ અમર્ષાદ ન થોડો દોષ તો સામાજિક પ્રાર્થનામાં માણુમને રસ પડવો જ વેદ્યો. રસ ન પડે તો તે સમાજનો કે તે આશ્રમનો ત્યામ દેવતામાં જ ધેય છે. નહિ તો એવો માણુમ આશ્રમમાં જોનો છવો આશ્રમથી વિખુટો પડવાનો અને દહાડો દહાડો તેનું જીવન વધારે ને વધારે સંકુચિત થવાનું.

ધર્મ નદીકે નહિ પણ આશ્રમનો નિયમ, આશ્રમનો રિવાજ અથવા આશ્રમની આગા તરીકે જે સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં દાખર રહીએ એમ દેવતાદ માણુમ વિશેષી જોડો, પણ તેનાથી તેનું પાતાનું કે આશ્રમનું જીવન સમૃદ્ધ થવાનું નથી. આપણે જ્યાં રહીએ ત્યાં તસાદપૂર્વક રહીએ; દુરુષ થા.તે ન જ રહીએ. આશ્રમ એ વિચાર, સંચાર અને દ્રોહ વગરનું કુદૃશ્ય છે. કેમકે નહિ તો કુદૃશ્ય જેવું વાનાવરણુ તો આશ્રમમાં દોષનું જ વેદ્યો.

આજનો સ્ત્રીધર્મ

સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિમાં જ આખા સમાજની ઉન્નતિ રહેલી છે. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ થઈ એટલે મૃદમંસાર સ્વર્ગમય બન્યો. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ થઈ એટલે ઉછરતી પેઢીનો ઉત્કર્ષ નિશ્ચિત થયો. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ થઈ એટલે સામાજિક જીવન સર્વોચ્ચ પૂર્ણ થયું. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિમાં જ આખા દેશનું કલ્યાણ આવી જાય છે, કેમકે સ્ત્રી અને પુરુષ એ એક જ સમાજનાં બે અંગ છે. જાતેનું જીવન મળીને જ સામાજિક જીવન બને છે. એક અંગની ઉપેક્ષા કરીએ તો સમાજને પડવાત થાય. આપણે બધે અંગો સંખ્યા ખીલવામાં હોત તો આજે સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન તોખો ચર્ચાઈ ન પડત. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિનો સ્વતન્ત્ર વિચાર કરવો પડે છે એ આજની સામાજિક સ્થિતિનું દૃષ્ય છે. સ્ત્રીઓને સમાનતાના હક

માટે લડવું પડે એ મંમાજ્ઞ અને ગૃહસ્થન તૂટી પડ્યાનું લક્ષણ છે. ગૃહ-
સ્થનમાં તેમજ સમાજમાં પ્રેમની એકતા ટોચી જોઈએ. તે હોત તો ન્યાયની
સમતાનો વિચાર સર્જો. પણ ન આવત. મમતા એ આદર્શ ન ટોચો
જોઈએ, તે સ્વાભાવિક પશ્ચિમ દોષ. ન્યા પ્રેમ અને એકતા છે ત્યા વિવનતા
કે તેનું બાન સર્જ્યું પણ નથી હોતું.

પણ આજે મમાજ્ઞની દશા વિષમ છે. સ્ત્રીઓ પગધીન, આગિન અને
અગ્નિન દશામાં આવી પડી છે. પુરુષવર્ગ કમના વવારે મુરેલી ટોવા
તા સ્ત્રીનું જીવન આજે તેજસ્વી નથી. સ્ત્રીનો સ્વભવ વધારે ક્રોધ, પ્રેમ
અને અહિંસક છે એ જ વૃત્તિઓ સ્ત્રીએ વારે કેળવી છે જે હિંસા એ
જ ગંધીપણુ દોષ અને અહિંસાવૃત્તિ એ મન્દારી દશા દોષ તો સ્ત્રી
વવારે સન્ધારી છે, વધાર નુકસાને છે એમ જ કહેવું પડે. સ્વચ્છ કરતા
સયમ શ્રેષ્ઠ દોષ તો પણ ભાગ્યવર્તમાં સ્ત્રીનો જ દગલને ઉચ્ચ ગણાય.
સ્વાર્થને દામી દર પરાધિકારને પ્રધાનપદ આપવામાં ઉત્તરિ દોષ તો
ઔદુમ્બિક જીવનમાં સ્ત્રી જ વધારે ઉત્તર છે. સ્ત્રીની કફોડી દશા તો તેના
પગવળીપણામાં છે સ્ત્રી સ્વનન્ત્ર થઈ જાય એટલે તેના બધા મહાશયો
અને હૃદયની ઉત્તરિ દોષી નીકળશે ૧ એમ નથી કહેવા માગતો કે
સ્ત્રીઓએ પણ પુરુષની પેઠે આઠવિકાની ચિન્તામાં પાવું. આઠવિકા
મેળવવાનું સાધન તેમના હાથમાં દોષ તો જમ છે આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનું
મુન્દર નામ આપી આજે જે પુરુષવર્ગ આઠવિકા મેળવવાની ચિન્તાનો
જોતો પણ સ્ત્રીઓ ઉપર નાખી દે તો તે પુરુષવર્ગને જાણે નહિ માત્ર કહેવું
એટલું જ છે કે સમાજમાં પુરુષ કરતા સ્ત્રીની એક શ્રેષ્ઠ છે, સ્ત્રીનો
દગલને પણ શ્રેષ્ઠ હોવો જોઈએ સ્ત્રીએ બધું જોઈએ કે ઉચ્ચ વૃત્તિ પોતે
કેળવેલી દોષથી સમાજનું નેતાપણુ સ્વીકારવાની જે કમળ પોતાના ઉપર
આવી છે તેને પોતે માટે લાયક થવું જોઈએ

આજે સમાજ આગળ—દુનિયાના બધા જ સમાજ આગળ ભારેમાં
ભારે પ્રશ્નો આવી પડ્યા છે આખી દુનિયામાં ઉચ્ચપાયાન થઈ છે. આખા
સમાજની ચિન્તા નવેસર કરવાનો પ્રસંગ આવી ગયો છે જૂના વખતમાં
જૂનો આદર્શ ટકાવવાનું જ કામ સમાજ આગળ હતું ત્યારે ઝાઝો વિચાર
કરાવું ગેરુ નહિ જે છે તે જ ચાતુ રાખવાનો આગ્રહ ગમવાથી બધું
કામ સરી જતું આજે જૂનો આદર્શ ટકે એમ નથી એમાં કેન્દ્ર શબ્દો જ
જોઈએ છતાં જૂનો આદર્શ સર્જો કેટલી દીવે પણ ચાલે એમ નથી.
અમેરિકાના નીચા લોકોએ જેમ સપ્લું શ્રદ્ધાથી પ્રિયતી ધર્મ અને અમેરિકન
-ટેણી સીમરી લીધા તેમ જો આપણે કરના ધા ત તો રસ્તો સહેલો હતો,
પણ આપણે જોઈએ છીએ કે આપણે માટે એ જ્ઞો નથી. આખી દુનિયા

આજે નિગજામાં હૂબી ગયેલી છે માથ પશુ એક વ્યવસ્થા કન્યાશુભ્રમરે નીવડશે એની ખાતરી થતી નથી આપણી સમાજરચના સફળ નીંડી નહિ એ તો આપણે જોઈએ છીએ યુરોપી સમાજરચના પશુ કન્યાશુભ્રમરી નથી એવો અનુભવ થયો છે આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે રચનામાં કે ગોઠવણમાં ફેરફાર થયે દહાડો વળાનતો નથી, પણ મનુષ્યના શ્વનામાં જ ફેરફાર કરવો જોઈએ અત્યાર સુધી આપણે મનતા કે ન્યાયના ત્રાજવાથી પરસ્પર સ્વાર્થના મેળ ખેસશે અને દુનિયામાં ગાનિત સ્થપાશે હવે આપણે જોઈએ છીએ કે ધર્મનું મૂળ ન્યાય નથી પણ દયા છે એ દયાના પાયા ઉપર, પરંપરા આદર્શના પાયા ઉપર સમાજની નવેસર રચના થતી જોઈએ હિસા સામે હિસા કરવામાં ન્યાય છે એમ માનીને અત્યાર સુધી આપણે હિસા કરતા આયા છીએ ન્યાયનું મૂળ તો હાયમા ન આવ્યું પણ માત્ર હિસા વધી હવે હિસાને બદલે ક્ષમા અજમાવવાનું આપણને મન થાય છે તે માથ અજમાવી શકે છે? ન્યાયનો મદનો વીગ લઈ શકે છે પણ ક્ષમાને માટે લાવેલા કળતારે ઉચ્ચ કોટિની વીરતા જોઈએ છે તે નીચતા કોણ ખતાની શકે? જેમના હાથ હજી લોહીથી ખરાયેલા નથી જેમણે નમ્રતાથી જ પોતાની ઉત્તિ સાધી છે, સેવાથી જ જેમણે પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો છે તે સ્ત્રીવર્ગમાં જ એ ક્ષમાશક્તિની આપણે આશા રાખી શકીએ છીએ તેમને હાથે જ સમાજનો ઉદ્ધાર થઈ શકે છે અહિસાધર્મ તેઓ જ બગમર સમજી શકે છે, તેઓ જ તેનું પાનન અને પ્રચાર કરી શકે છે અહિસા ધર્મને ધારણ કરવા માટે જે શ્રદ્ધા જોઈએ છે તે સ્ત્રીઓમાં છે, પણ તેને માટે જે જ્ઞાન જોઈએ છે તે તેમણે હજી કળવવાનું છે સ્ત્રીઓમાં અહિસા છે, પણ તે ત્યારે જ દીપી નીકળશે જ્યારે તેમનામાં નિર્ભયતા અને સ્વાશ્રય આપી જશે પોતે અમળા છે એ વહેમ તેમણે છોડી દેવો જોઈએ અને સમાજ આગળ બેસા બધા પ્રજાનો ઉકેલ લાવવા તૈયાર થવું જોઈએ

ધર્મસંસ્કારનો સવાલ સૌથી બારે છે ધર્મને એક દ્વારે મુકી ઉચ્ચ સ્વાર્થના અને હૃદયના નિયમોથી જ સમાજ ચાલી શકશે એમ અત્યાર સુધી આપણે માનતા તે વ્રત હવે ભાંગી ગયે છે જો સમાજનું તાણ થય તો ધનથી જ રક્ષ શકે એની ખાતરી થઈ છે પણ ધર્મનું શુદ્ધ અર્થ આજે સમાજ આગળ નથી સ્ત્રીઓને બાજે તો કેટલાક જૂના મરખરે અને જાતજાતના વહેમો એ જ ધર્મ છે જેથી સહિષ્ણુતા, ઉદારતા અને બહુતા પેલ ન થાય તે ધર્મ નથી ધર્મથી વિરોધ મગી જાય છે જે ધર્મને નામે વિરોધ પેલ થાય છે તે શુદ્ધ ધર્મ નથી એ હું ચોક્કસ જાણ છું દરેક ધર્મમાં આ શુદ્ધ તત્ત્વો હોય છે જ, પણ તેની સાથે અશુદ્ધ મેલ ઘણીવાર બળી જાય છે, તે કાઢી નાખવા માટે

હમેશાં ધર્મસંસ્કારની જરૂર છે. એ ધર્મસંસ્કાર તર્કશુદ્ધિ નહિ પણ શુદ્ધ હૃદયથી થવો જોઈએ.

ધર્મસંસ્કાર થાય તો પછી સામાજિક સિવાજે અને રૂઢિઓમાં મંસ્કાર કરવા કાણુ નથી. સામાજિક દોષો દૂર કરવા કરતાં તે પેદા જ ન થાય એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. ધર્મવૃત્તિથી જ સામાજિક જુલમ ટાળી શકાય છે. એ ધર્મવૃત્તિ દરેક મુગમાં પેદા થતા સાધુસન્તો આપણને બતાવી દે છે, પણ તેનો સ્વીકાર કરી તેનો પ્રચાર કરવાનું કામ તો સ્ત્રીઓ જ કરી શકે છે, કેમકે તેઓ દરેક વસ્તુને મગજની નહિ પણ હૃદયની દૃષ્ટિએ નિહાળી શકે છે. આમ હિન્દુસ્તાનમાં જે અહિંસાધર્મ આજે જન્મ્યો છે તેનો સ્વીકાર અને પ્રચાર કરવાની જવાબદારી સ્ત્રીઓ પર જ છે. અને અત્યાર સુધીના તેમના જીવનથી તેમણે તે લાયકા મેળવી છે અને કેળવી છે. આજે પણ સ્ત્રીઓ તે કામમાં જ પોતાની બધી શક્તિ અર્પે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

પ્રતિષ્ઠાની અસ્પૃશ્યતા

પવન બધે વાય છે, બધાને સ્પર્શ કરે છે અને દુનિયાની એકરૂપતા સિદ્ધ કરે છે. સ્વર્ગના દેવો અને કબરના મહદાઓ પવનનો લાગ કરી શકે છે. બને અસ્પૃશ્ય છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા પૃથ્વીને પૃથ્વી જ રાખવાની છે, પણ કેટલાક લોકો પોતાના એકતરસી વિચારના પ્રવાહમાં તણાઈ જઈને આ જુલોક ઉપર જ સ્વર્ગ અને નરકની સૃષ્ટિ ખડી કરવા માગે છે. મહદું સડે છે, મહદામાં પ્રાણ નથી હોતો, મહદું પૃથ્વીને ભારૂંપ છે, તેથી તેને કોઈ અડતું નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને દરનાવીને કે અગ્નિદાહ દહને લોકો તેનો નાશ કરે છે. દેવો આપણને અડતા નથી, તેમ તેઓ આ જુલોક પર વિચરતા પણ નથી. જ્યારે વિચરવાનું તેમને મન થાય છે ત્યારે તેઓ માનવરૂપ ધારણ કરે છે, મનુષ્યના વ્યવહાર આગરે છે અને પછી જ માણસોમાં બળે છે. દેવો જ્યારે તેમ કરવાની ના પાડે છે ત્યારે તેમને ખચર થઈને બંદીવાસ ભોગવવો પડે છે.

આપણા મમાજમાં એવા જ બે અસ્પૃશ્ય વર્ગ જોવામાં આવે છે. એક અન્તઃજાતી અને બીજો અગ્રજાતી. જેમ ઠેડા અસ્પૃશ્ય છે તેમ શંકરાચાર્યો પણ અસ્પૃશ્ય છે. બનેલી પંગતે આપણે જમતા નથી. બનેલી આપણે હાથ દૂર રહીએ છીએ. બનેને વેદનો અધિકાર નથી અને તેથી બનેને સમાજમાં

સ્થાન નથી. સમાજમાં તેમની સ્થિતિ જોખમજરેલી છે. જો તેમને સમાજમાં લેવા હોય તો તેમની આ અસ્પૃશ્યતા પ્રથમ દૂર કરવી જોઈએ. અત્યંતેને અસ્પૃશ્ય તરીકે સમાજમાં રાખીશું તો દેશમાં સામાજિક ગંદકી વધશે. તે દૂર કરવાના બે જ ઉપાય છે: કાં તો તેમનો હિન્દુ સમાજમાંથી નાશ કરવો અથવા તો તેમને સ્પૃશ્ય માનવા. આશ્ચર્ય સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ શંકરાચાર્યેએ પણ માણસની પેઠે સમાજમાં વર્તવું, સમાજસ્થિતિનો વિચાર કરવો અને ધર્મોપદેશથી સમાજની સેવા કરવી; અથવા તેમ ન કરવું હોય તો લોકોની સેવા, લોકોની પૂજા માત્ર સ્વીકારનાર જડ મૂંગી મૂર્તિ બની જવું. નેપાળમાં રાજાનું મહત્ત્વ એટલું બધું મનાય છે કે વહેવારનું કોઈ પણ કાર્ય રાજાને લાયક ગણાતું નથી. પ્રજાપાલન, ચતુદમન, મન્ત્રીઓ અને રાજકર્મચારીઓ ઉપર દેખરેખ, કાયદા ધડવા, કોઈને સજા કરવી યા માફી બક્ષવી,—આમાંનું કોઈ પણ કામ રાજા જાતે કરે તો તેની પ્રતિષ્ઠાને ધન પહોંચે છે. કામકાજ પ્રધાન કરે છે. રાજા શક્તિ 'હોય છે.' આવા અસ્પૃશ્ય રાજાનો પ્રજાને શો ઉપયોગ થતો હશે તે એ પ્રજા જ જાણે! કારમીરના રાજાનું માન ગમે તેટલું હોય, સમાજને હિસાબે તે એક અહેતુક નિરુપયોગી પ્રાણી છે, કેમકે તે અસ્પૃશ્ય છે. વેદવિદ્યાનું પણ આપણે આવું જ કરી મુક્યું છે. વેદ એટલા પવિત્ર છે કે તેનો અર્થ સરખો કરાય નહિ! સંસ્કૃત ભાષાની પણ એ જ દશા થઈ છે. સંસ્કૃત તો રહી દેવોની વાણી. માણસોમાં તે કેમ ચાલે? એણે જડ, નિર્જીવ, વીતપ્રાણ થઈ જવું રહ્યું. આ પ્રતિષ્ઠાની અસ્પૃશ્યતામાંથી દેવવાણીને અને જૂદેવોના વર્ગને કોણ ઉગારશે? શરીરના પગ અને માથું જ ન્યાં સમાજસેવાને માટે નાલાયક કરે ત્યાં માણસને પેટે જ ચાલવું ન પડે તો ખીજું શું થાય?

સમાજને પાંગળો ન બનાવવો હોય તો શંકરાચાર્યેએ અને નેપાળના જેવા રાજાઓએ પોતાની અસ્પૃશ્યતા તથા આજે સમાજમાં બળતું જોઈએ અને અત્યંતે ઉપરની અસ્પૃશ્યતા ઉઠાવી લઈ તેમને પણ સમાજમાં ભળવા દેવા જોઈએ. તો જ ધાર્મિક અંધકાર નાશ પામે; તો જ હિન્દુ ધર્મ ઉપરની કાળી ટીલી ધોવાય. ધોજે દહાડે મરાલ સળગાવી ચાલે શું વળવાનું હતું?

આપણો પશ્ચાત્તાપ

અત્યંતેની બાળકમાં સામાજિક ધર્મશુદ્ધિ હવે જાગૃત થઈ છે એમાં શક નથી. અત્યંતેને તિરસ્કારપાત્ર હવે કોઈ લેખતું નથી રહ્યું. આપણા

જેના જ અને જેટલા જ તેઓ સંદોષ કે નિંદોષ હોય છે. તેમની રહેણી ગંદી છે પણ સમગ્રજ્યે મુધરે એવી છે એમ માનનારાઓ તેમજ જૂના રિવાજને ધર્મ ગણી મુસ્તપણે વળગી રહેનારાઓ જે યોગ્ય રહ્યા છે તેઓ પણ કબૂલ કરે છે કે અન્યજનેનો તિસ્તદાર એ અધર્મ છે; અન્યજનેનો હિદ્દાર કરવા માટે આપણે બનતી સેવા કરવી જોઈએ.

આ ઉપરથી મન ઉપર એવી જ છાપ પડે છે કે હવે અન્યજનેના કોઈ વિરોધી રહ્યા નથી. તેમની ઉન્નતિને આડે જો કોઈ આવતું હોય તો તે તેમનું આગસ અને તેમની ગંદી આદતો જ છે.

પણ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી. સમાજમાંથી અન્યજને સામેનો તાર્કિક વિરોધ મટ્યો છે. કાગવાચેલા લોકો અને સાચા દેશબક્તો અન્યજને વિશે મનમાં કરી સ્ત્રા રાખતા નથી. કોઈ બચેલો અથવા નીંદર અન્યજ સમાજમાં છૂટથી જાગવાનો આગ્રહ રાખે તો તેને અટકાવ થતો નથી. કેટલાક લોકો મુસ્લમાની બની એવા અન્યજનેને ઉત્તેજન પણ આપે છે. મહાસભાના સભાસદ થવાને માટે અન્યજનેને આમંત્રણ કરવામાં આવે છે. અન્યજનેના જીવનમાં મુધારણા કરવાનો આદર્શ મનમાં રાખી કેટલાક લોકો આશ્રયો સ્થાપી રહ્યા છે. મહાસભા સાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઈ પણ શિક્ષણસંસ્થા અન્યજ વિદ્યાર્થીને દાખલ થતા અટકાવી શકતી નથી.

છતાં અન્યજનેને માટે આપણે આપણી દરજ પૂરી અદા કરી છે એમ ન જ કહેવાય તેમની તરફ દુર્લક્ષ કરવાનો ગુન્હો કયો તેનું ભાન ખાદુ જ થોડાંને થયું છે ગાંધીજી કહે છે માટે અન્યજનેને અડીયે, સ્વરાજ્યની એક શરત છે એટલા સારૂ અસ્પૃશ્યતા ફર કરીયે, આ જમાનાનો એ શ્રદ્ધાધર્મ છે એટલે દેહબંગીને અડીને ન નહાઈયે, એ જ બ.વના જ્યાં લાં દીસે છે. વિગટને લાં પાડવો નોકરના રૂપમાં રહ્યા હતા અને વિરાટ તેમને નોકર જ ગણતો. પણ જ્યારે તેણે જાંપુ કે એ લોકો દાસ નથી પણ પોતાના જેવા જ રાજવી છે ત્યારે પદ્માત્માપૂર્વક પોતે કરેલા આત્મ રક્ષવા તે ખાસ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. અન્યજને વિશે આપણને એમ જ થવું જોઈયે. અન્યજને પ્રત્યેનો આપણો ગુન્હો કબૂલ કરી પાવન ચર્ જવાની મનને તાલાવેલી લાગવી જોઈયે, અન્યજનેને અટવામાં આપણે તેમના પર ઉપકાર વરસાવીયે છીયે એ ભાવ મનમાંથી જવો જોઈયે. હલકું, દીક થયુ આપણે વખતસર એટી ગયા, નહિ તો હજીયે કેટલો અન્યાય થાત એમ આપણને લાગવું જોઈયે.

કેટલાક લોકો અન્યજનેની સેવા કરવાની શરૂઆત કરતાં વાંત જ અન્યજને પાસેથી જણે આભારદર્શક માનપત્ર માગતા હોય એવી વૃત્તિ ધારણ કરે છે, અને તેમ ન બને એટલે અન્યજ જાતિ પર 'વત' આજ માનવા

તૈયાર થઈ જાય છે. અન્ત્યજ્ઞે પાસેથી આભારપત્રો માગવાના દિવસ હજી દૂર છે. જે વખતે આપણે તેમને ખોળે ન ખોળે લૂંટતા હતા અને પગનાં પગરખાં સમાન લેખતા હતા ત્યારે તેઓ આપણા ઉપર નિઃશંક બાળકની પેઠે શ્રદ્ધા રાખતા હતા અને ભક્તિપૂર્વક આપણી સેવા કરતા હતા. આપણે આપણા વર્તનથી તેમની એ અન્ધશ્રદ્ધાનો અન્ત આપ્યો. હવે જો આ પંશ્ચાત્તાપના યુગમાં આપણી સેવા વિશે તેઓ સાશંક થઈ જાય, આપણી પ્રત્યે ઉદ્વેગતાઈ બતાવવા લાગે, એટલું જ નહિ પણ પોતાનાં લાભહાનિનો વિચાર કર્યા વગર જ આપણા વિરોધ કર્યા કરે તોપણ આપણે તે બધું ગળી જવું જોઈએ. તો જ વિશ્વાસનો પુનર્જન્મ થાય. આપણે આજ સુધી અધિકાર વગર શ્રદ્ધા ખાટી ગયા; હવે જો અધિકારથી અણપતીજ સહન કરવી પડે તો આપણે અધીરા ન બનીએ. એટલી તપશ્ચર્યા પ્રાપ્તિને ખાતે કર્યે જ છૂટકો.

સમાજમાં આજે દરેક જણ જાણે છે કે અન્ત્યજ્ઞને અડવાથી યા તેમની સાથે ભગવાથી કોઈ આપણને બહિષ્કૃત કરવાનું નથી. છતાં સમાજમાં ઉદાસીનતા અને ખીકણપણું છે. સત્ય કાર્જન અર્થે જોપમ વહોરવામાં જે એક અપૂર્વ રસ રહેલો છે તેના અનુભવ કરવાની હિંમત બહુ જ ઓછા લોકો ધરાવે છે.

જેમને પોતાના હૃદય ઉપર અને પોતાની ધર્મશુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ નથી અને જેઓ શક્તિ ક્ષિપ્ત પાછળ સુરક્ષિત રહેવા માગે છે એવા લોકો દલીલ કરે છે કે આજે દેશોને અડીયે તો આવતી દાણે તેમની સાથે જન્મવાનું અને પરણવાનું સુદાં શરૂ થશે. તે રિથિતિ પણ દૃષ્ટ છે એમ કહેનાર એક પક્ષ દેશમાં પડ્યો છે. પણ તે પક્ષ વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાને જ ન માનનારો છે. આજની રાષ્ટ્રીય હીલચાલ, સ્વરાજ્યની શરત અને હિન્દુ ધર્મની શુદ્ધિ એટલું જ માગે છે કે આપણે અન્ત્યજ્ઞની અસ્પૃશ્યતા દૂર કરીએ અને તેમને હવાપાણીની તેમજ વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કૃપાવણીની પૂરતી સગવડ કરી આપીએ. અન્ત્યજ્ઞે બહિષ્કૃત કે દબાયેલા ન રહે, તેમને ચડવાને પૂરો અવકાશ અને સગવડ મળે અને હિન્દુ ધર્મની ખીજ કામો તરફથી તેમને સહાનુભૂતિરૂપી છવન મળે. પ્રસંગ આવ્યે અન્ત્યજ્ઞને અડવામાં હું વાધો ન ઉઠાવું એટલું કહે ચાલશે નહિ.

જેમ બાઈ જૂખ્યો હોય તો તેને ખવડાવ્યા વગર આપણને જાંપ નથી વળતો તેમ અન્ત્યજ્ઞની ઉન્નતિ આપણે હાથે કરી શકાય તેટલી કરી છૂટવો આપણે આગ્રહ રાખવો ઘટે. અન્ત્યજ્ઞની સેવા કરવાની તક તો આપણે ન જ ગુમાવીએ, એટલું જ નહિ પણ તેવી મેવા કરવાની તક શોધી દાઢીએ અને ન મળે તો ઉપજાવી દાઢીએ.

હૃદયની ભૂખ

પુરોને ડેળવણી મળે અને સ્ત્રીઓને ન મળે તેનાથી સમાજના દરેક કુટુંબમાં સંસ્કારની બાળનમાં એટલી બધી અસમાનતા ઉત્પન્ન થાય છે કે એક પણ કુટુંબ સુખેથી રહી શકતું નથી. તે જ પ્રમાણે સમાજના બધા વર્ગો અને ન્યાતોમાં સંસ્કારનું બરાબર પ્રમાણ ન જળવાય તો સમાજ પણ અપંગ બની જાય છે. અન્ત્યજને સર્વ જાતના સંસ્કારોથી વંચિત રાખીને આપણે અન્ત્યજને એક મોટો સવાલ ઉભો કર્યો છે. આપણી ઉત્તમમાં ઉત્તમ શક્તિ ખરચીને અન્ત્યજને સંસ્કારસંપન્ન કરીશું ત્યારે જ તે સવાલનો ઉકેલ આવશે.

પણ સંસ્કાર એટલે શું? લખનાં પાંચતાં આવડું અને કપડાં ઉજળાં રાખવાં એટલામાં જ શું બધા સંસ્કાર સમાપ્ત થાય છે? સંસ્કાર એટલે વિવેક, સંસ્કાર એટલે સદાચાર, સંસ્કાર એટલે ધાર્મિકતા.

આપણે અન્ત્યજને સુધારવા માટે બોર્ડિંગો સ્થાપીએ છીએ, આશ્રમો ખોલીએ છીએ, શાળાઓ ચલાવીએ છીએ, પણ તેમાં આપણે ક્યા ધાર્મિક સંસ્કારો આગ્રહપૂર્વક દાખલ કરીએ છીએ? ખ્રિસ્તી મીશનરીઓ પોતાને ઠીક લાગે તેવા ચોક્કસ સંસ્કારો વટલાયેલા અન્ત્યજને આગળ ધરે છે. નહતંકી સંસ્થાઓ પાસે પણ તેમનાં અમુક બજનો અને વિધિઓ હોય છે. આપણે અન્ત્યજને નીતિશિક્ષણ તો આપીએ જ છીએ, પણ તેનું ચોક્કસ સ્વરૂપ આપણા મનમાં છે ખરું? હિન્દુ ધર્મમાં જુદી જુદી સ્થિતિને માટે અનેક સંસ્કારો અને વિધિઓ નક્કી કરેલા છે. દરેક ધર્મોપદેશક અમુક એક માન્યતા દ્વારા લોકોની ધાર્મિક જ્ઞાને દોરવા માગે છે અને તેથી ધાર્મિક સંસ્કારોનાં મૂળ જીવનમાં દર્દ થાય છે. આપણી અન્ત્યજસંસ્થાઓમાં કામ કરનારાઓએ પોતાની દિશા નક્કી કરી તે દિશામાં શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ ડેળવવા જોઈએ. ફક્ત પૈસાથી કામ થતું નથી. રોટલો મળવાની સગવડ કરી આપે અથવા બહુવાળુવાની શક્તિ ડેળવે સમાધાન થવાનું નથી અન્ત્યજ ગમે તેટલો અમણુ હોય, સંસ્કારહીન હોય, દરિદ્રી હોય કે વ્યસની હોય તોપણ તેને હૃદય હોય છે. અને દરેક હૃદય ધાર્મિક લાગણી, ધાર્મિક માન્યતા અને ધાર્મિક આચારવિધિનું જૂખું હોય છે. તે જૂખું નિવારણ જ્યાં સુધી થાય નહિ ત્યાં સુધી તે વર્ગમાં ઉત્સાહ આવી શકતો નથી.

જેને આપણે પઠાત કામ ગણીએ છીએ તેને તો ધર્મસંસ્કારની વધારે ગરજ હોય છે. સિદ્ધ લોકોમાં હૃદયને આકર્ષનાર બીજી અસંખ્ય વસ્તુઓ હોય છે, પણ આશ્રમોને ધર્મ એ જ એક આધાર અને ઉત્સાહપ્રેરક હોય

છે. ડુનિયામાં આજ સુધી જેટલા સુધારાઓ થયા છે તે બધા મર્મ હારી ન થયા છે. માટે નિર્દોષ અને ચાલુ જમાનાને અનુકૂળ એવા સરકારો નહીં કરી તેની કેળવણી વગરવિવખો આપવી જોઈએ.

અન્ત્યજ્ઞેની સેવા

બણેલા લોકો શ્રમવિભાગના સિદ્ધાન્તથી પરિચિત છે. વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળમાં શ્રમવિભાગ રહેલો છે એમ તેઓ સિદ્ધ કરી બતાવે છે, અહીં સુધી તો બધું હીક છે, પણ શ્રમવિભાગની બીજી એક બાજુ છે તે તરફ દુર્લક્ષ ન થયું જોઈએ. ત્યાં શ્રમવિભાગ છે ત્યાં ક્ષત્રિવિભાગ પણ થવો ઘટે. આ જથ્થા મળીને જો કમાણી કરે તો તેનો લાભ પણ ચારેને મળવો જોઈએ તમે રાધો છું ખાઉં, તમે બિછાવું પાથરો છું સૂઉં, એવો શ્રમવિભાગ તો ન જ ચાલે.

આજે સમાજમાં જે પ્રમાણમાં શ્રમવિભાગ ચાલુ છે તે પ્રમાણમાં ક્ષત્રિવિભાગ છે કે નહિ એ પણ જોવું ઘટે ત્રણે વર્ણુ મળીને બ્રાહ્મણને જો પોતે તો તેના બદલામાં પોતે સંપાદન કરેલું બધું યાત્ર ત્રણે વર્ણુને તે પૂરતા પ્રમાણમાં આપે છે કે નહિ એ ગણતરીમાં પણ આપણે નહિ ઉતરીએ, કેમકે ત્રણ વર્ણુને તો એછો કે વધારે પણ એકબીજાના લાભ મળે છે જ. અન્ત્યજ્ઞેની સ્થિતિ માત્ર વિષમ છે. ચારે વર્ણુની તેઓ સેના કદે છે, ભારે સેવા કરે છે. તેના બદલામાં તેમને ભાગે શું આવે છે ? જેમ આપણે ધનનો વિનિમય કરીએ છીએ તેમ સંસ્કૃતિનો પણ વિનિમય થવો જોઈએ જે જાતિઓ એકબીજા જોડે ભગે છે તેઓ તો એકબીજાના સંસ્કારોનો લાભ ઉઠાવી શકે છે શક્ય પણ કથાપુગણના શ્રવણથી ધાર્મિક શિક્ષણ પામી શકે છે ગામમાં રહેનાર બધાનું રક્ષણ સરખું જ થાય છે. સંગીત, કળા વગેરેના સંસ્કારો મન્દિરોમાં સૌ કોઈને મળે છે આવી રીતે સંસ્કૃતિનો વિનિમય થાય છે અન્ત્યજ્ઞેને અસ્પૃશ્ય રાખવાથી આપણે તેમને આ યાત્રી વસ્તુથી વચિત ગણીએ છીએ તેઓ આપણા વિનાશકાદિ ઉત્સવોમાં ભાગી શકતા નથી, કથાપુરાણોમાં હાજર ગઈ શકતા નથી, મન્દિરોમાં દાખલ થઈ શકતા નથી, તેમને ગામની બહાર ગેરોનો અધિકાર નથી આવી દગામાં તેમની પામેથી આપણે જે સેવા લઈએ છીએ તેના બદલામાં તેમને કંઈ મળતું નથી તેમની સેવા અદ્ય નીરડે છે અને તેથી સેવા લેનાર દોષી અથવા પતન થાય છે

આની સેવા લેવી એ તો ચોરી ન ગણાય. અન્ત્યજ્ઞેને અરપૂર્ય રાખી તેમને તેમનો સન્નિવૃત્તિનો હિન્દુઓ આપવાની બીજી કૃતિવ્યવસ્થા હિન્દુઓ કરવાના હતા ? અન્ત્યજ્ઞેની અપૃથક્તા એ તેમના પાપોને માટે વરણપરપરા ચાલતી સગ્ન છે એવી દલીલ કરનારાઓ હિન્દુ ધર્મને લગ્ન છે એ પતિતપાપન હિન્દુ ધર્મ પશુ એક માણસના પાપને માટે તેની અડતાળીસ પેઠીઓને નગ્નમા મોખ્ખો છે ?

અન્ત્યજ્ઞસેવા

જેનામા સમભાવ નથી તે સેવા કરી ન શકે સમભાવ એટલે દયા નહિ સમભાવ એટલે પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ નહિ સમભાવ એટલે મુરખ્ખી પણ નહિ સમભાવ એટલે પ્રેમની સમાનતા સમભાવ એટલે આદર, સમભાવ એટલે બાળવાની ઇચ્છા, સમભાવ એટલે બાવનાની અને આદરની સમાનતા

અન્ત્યજ્ઞેની સેવા કહો અથવા પ્રાં પણ કોમની સેવા કહો, તે સમભાવથી ન થતી જોઈએ અદકારી માણસ તિરસ્કારથી પણ સેવા કરી શકે છે, અજ્ઞાની માણસ અજ્ઞાનથી પણ સેવા કરી શકે છે, પણ તે સાચી સેવા નથી એક વાત છે પોતાના સૂતેલા ધાણના ગાલ પર માખી બેઠેલી જોઈ મેવાબાવથી એક બાઈએ માખીને એવો તો જોરથી તમાચો ચોડી દીધો કે ધણીના ગાલમાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું

આપણું મૂલ્યજ્ઞ, આપણો ધર્મ આપણું સાહિત્ય એ બધા વિશે પાગવાનું તિરસ્કાર હોવા છતાં અને બતાવવા યોગ્ય ટેલેન્સ ગોઠવેલો આપણી સેવા કરે છે આપણને તે કેટલી પ્રિય અને હિતકર છે એનો અનુભવ આપણને છે ના પાંચવી આરીને જોઈએ આપણું મુગખ્ખીપણું કરવા જાય છે તેમની સેવાથી આપણને અંહિ > બૌદ્ધિ લાભ બને થતો હોય પણ આપણો આત્મા નરક દહાય છે જોઈએ આપણામા આરીને આપણા શરૂ કરે છે, આપણને જરાબર સમજી લે છે આપણી દમે મામ કરે છે તેઓ ના આપણા મુશ્કેલી સમજી શકે છે આપણા ગમેથી પ્રસન્ન થાય છે અને તે ખીલનમાં મદદ કરે છે આપણા દોષથી લજ્જિત થાય છે અને તે દુર નાના આપણા પ્રયત્નમા પ્રેમ અને સમભાવથી સામેન થાય છે તેઓ આપણા સેવક રહેના માગે છે તેમને આપણે મુગખ્ખીપણું આપીને તોપણ લેતા નથી

જેઓ અભિમાની હોય છે, અજ્ઞાની અને ખેદરહીત હોય છે તેઓ સારાનરસાની પોતાની કસોટી સાથે લઈને ફરે છે. તેમને ન ગમે તે આપણને ગમે તેટલું પ્રિય અને અનુકૂળ હોય તોપણ આપણે તે છોડી દેવું જોઈએ અને તેઓ જે પસંદ કરે તે ગમે તેટલા વરવા લાગીએ તોપણ ધારણ કરવું જોઈએ. ચીકણી માટીનો એક ઘોડો લઈને તેનો સરખ કે ગણપતિ જનાવવામાં જેમ જૂનો આકાર તોડીને તેને નવો આકાર આપવાનો હોય છે, તેમ તેઓ આપણા સમાજ વિશે ધોંરે છે. પણ સમાજ કંઈ ચીકણી માટી નથી, અને હોય તોપણ તે પારકા લોકોને માટે નથી જ.

જે નિયમ આપણે માટે છે તે જ નિયમ અન્યજનોને માટે છે. આપણે આરામખુરશી પર બેસીને અન્યજનોનાં છોકરાંઓએ આવો પોપાક પહેરવો જોઈએ, આટલા વિષયો ભણવા જોઈએ, આટલા ધંધા શીખવા જોઈએ અને અમુક વિચારો છોડવા જોઈએ અથવા ધારણ કરવા જોઈએ એવું નક્કી કરીએ છીએ અને અન્યજનોના છોકરાંઓને લઈને ચીકણી માટીની પેટે તેમને આપણી કલ્પના પ્રમાણે ધડવા માગીએ છીએ.

અન્યજનોને આપણે ધર્મ એક જ છે. એક જ સમાજનાં આપણે અંગ છીએ. અનાદિકાળથી અન્યજનોના પ્રત્યક્ષ શુરુ નહિ તો તેમના આગેવાન તો છીએ જ. તેઓ આપણા આશ્રિત, આપણે તેમના મુરબ્બી, એ સંબંધ ચાલતો આવ્યો છે, અને તેથી અન્યજનોના ઉદ્ધારનો માર્ગ નક્કી કરવાનો અધિકાર અને લાયકાત અમે ધરાવીએ છીએ એવો દાવો મૂકી શકે તો તે દાવો યોગ્ય નથી એમ નથી. પણ અન્યજનોના ઉદ્ધાર કરવા નીકળેલા આપણામાંના ધણાખરા અધીરા બની પોતાના સમાજથી પણ વિખૂટા પડેલા છીએ. આપણે આપણા ધર્મવિચારો નક્કી કરેલા નથી. સામાજિક જીવનમાં કંઈ વ્યવસ્થા સારી એના નિર્ણય પર આવ્યા નથી. જાનું જેટલું છે તે સહેલાઈથી તોડવા તત્પર છીએ, પણ તેને ઠેકાણે નવું શું દાખલ કરવું અથવા શું દાખલ થઈ શકે એનો વિચાર હજી આપણે ક્યો નથી. અને અન્યજનોનાં મુખદુઃખો સાથે ભળી જઈ તેમની જીવનયાત્રા હળવી કરવાનું તો અસાર. સુધી આપણને સમર્થ પણ નહોતું. આપણે કંઈ રીતે તેમના ભાગ્ય-વિધાના બનીશું ?

એનો અર્થ એ નથી કે આપણે તેમની સેવા ન જ કરી શકીએ. પણ સેવા કરનાં પહેલાં આપણે તેમનું હૃદય અને તેમની સ્થિતિ બરાબર જાણવી જોઈએ, તેમની શક્તિ અને અશક્તિ પારખવી જોઈએ, તેમની માન્યતાઓ પાછળ રહેલાં કારણો શોધવાં જોઈએ. તેમની માન્યતાઓ અને રિવાજો પાછળ મહત્વનાં કારણો હોય છે. તે ક્યાં છે તેની તપાસ કરવી જોઈએ. જેમણે અન્યજનોમાં જોઈવુંનું કામ કર્યું છે તેમનો અનુભવ મેળવવો જોઈએ

અને અત્યંત નમ્રતાથી અને સમભાવથી અન્ત્યજ્ઞેની સેવા કરે છે જોઈએ.

અન્ત્યજ્ઞેની અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાથી તેમના કેટલાક દોષો આપોઆપ નીકળી જશે સ્પૃશ્ય સમાજમાં બગવાની છૂટ મળવાથી અનાયાસે તેમને કેટલાયે સંસ્કારો મળી રહેશે, તેમના પરત્વી જવાનદારીઓ વધશે, તે ઉપાડવા માટે આપણે તેમને સમભાવપૂર્વક મદદ કરી જોઈએ.

અને ખાસ કરીને એ ધ્યાનમાં ગણવું જોઈએ કે અન્ત્યજ્ઞે જ્યાં જ્યાં સ્પૃશ્ય સમાજમાં ભવે ત્યાં ત્યાં તેમને પ્રેમનો આવકાશ મળે એવી નમ્રતા અને શીતળ અન્ત્યજ્ઞેના સ્વભાવમાં કાયમ રહે એટલી કાળજી અન્ત્યજ્ઞમેવકોએ ગણવી જ જોઈએ અન્ત્યજ્ઞેની જાતિને માટે જે રૂઢ તિરસ્કાર છે તેને દેશજી જે બંનેવા અન્ત્યજ્ઞેની ઉદ્ધતાઈને લીધે સમાજમાં તિરસ્કાર પેદા થયો તો તે કાઢી નાખવો મુશ્કેલ થશે જેમના મનમાં અસ્પૃશ્યભાવનાનો લેવા પણ અંશ જ્યો નથી અને જેઓ મંદા શરામ પીનાર બગીઓ સાથે પણ બંધુપ્રેમથી વાતો કરી શકે છે એના લોકોને માટે પણ કેટલેક વખતે કેટલાક બંનેવા અને ઉદ્ધત બનેલા અન્ત્યજ્ઞેની ભાષા અને તેમની અપેક્ષાઓ ખરબચડાં કરી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એ પણ આપણે તેમને આપેલી કેળવણીનો જ દોષ છે. આપણે અન્ત્યજ્ઞેને સ્પૃશ્ય સમાજમાં સ્થાન આપવા માગીએ છીએ, તે તેમનો હક છે અસ્પૃશ્યતા એ પાપ અને અન્યાય છે, પણ તે અન્યાય દૂર કરવા માટે સ્પૃશ્ય સમાજનું અપમાન કરી તેમની સાથે તોડકાપથી વર્તી અન્ત્યજ્ઞે પોતાનું જ્ઞેય સાધી શકવાના નથી. અત્યાર સુધી ખીકથી કે અગાનથી તેમણે જે નમ્રતા ક્ષાત્ત્ર કરી હતી તે જ માનપૂર્વક અને સ્વાભિમાનપૂર્વક તેમણે ધારણ કરી જોઈએ વહેમ અને ખીકનો લાગ થયો જોઈએ, નમ્રતાનો નહિ. વડોલ જેમ પક્ષકારને લડાવે છે તેમ અન્ત્યજ્ઞેનો પણ લઈ આપણે તેમને સ્પૃશ્ય વર્ગ સાથે લડાવીશું તો અન્ત્યજ્ઞેમાં યોગ દિવસ સુની આપણે લોકપ્રિય થઈશું, સ્પૃશ્ય સમાજ આપણાથી બહીશે, પણ સમાજસેનકનું પવિત્ર કાર્ય આપણે ક્યું નહિ જ ગણાય.

મનુષ્ય માટે અત્યંત પવિત્ર અને અત્યંત સૂક્ષ્મ જે કંઈ વસ્તુ હોય તો તે મનુષ્યસમાજ છે તે સમાજની વ્યવસ્થામાં આપણે જ્યારે હાથ ધાલીએ ત્યારે અત્યંત શ્રદ્ધા અને આદરવ્યક્તિથી તથા નમ્રતાથી તેમ કરવું જોઈએ, નહિ તો સમાજદ્રોહ કર્યાનું પાપ માથે આવી પડવાનું સમાજદ્રોહ એ પ્રભુદ્રોહ જ છે અને એમાં જે ભેદ હોય જ તો ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ પ્રભુ દ્રોહ કરતા સમાજદ્રોહ વધારે ખરાબ છે પ્રભુદ્રોહની ક્ષમા થઈ શકે— હમેશ ચાય છે, પણ સમાજદ્રોહ—પ્રભુદ્રોહનું પ્રાયશ્ચિત્ત જમાનાઓ સુધી— સેકાઓ સુધી કરવું પડે છે

ગોધરાના અન્ત્યજ્ઞો

ગુજરાતના રાજદારી જીવનનો આરંભ ગોધરામાં થયો. ગુજરાતની રાજકીય નીતિ ગોધરામાં જ નક્કી થઈ. આ જીવન અને નીતિને લોકમાન્ય તિલકનું આશીર્વાચન પણ ત્યાં જ મળ્યું. અને ગોધરામાં જે જ વખતે ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય પ્રાયશ્ચિત્ત શરૂ થયું. પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ સાથે ઢેડવાડામાં એક મેળાવડો થયો હતો જેને પાછળથી અન્ત્યજ્ઞ પરિષદનું નામ મળ્યું, અને એક અન્ત્યજ્ઞ શાળા પણ સ્થપાઈ. આ શાળામાં મુસલમાન માર્સલરો દાખલ કરતા. પણ હિન્દુ સમાજનું કલંક હિન્દુ જ ધોઈ શકે. હરલાભી ભાઈઓ તેમાં મદદ ભલે કરે, પણ પ્રાયશ્ચિત્ત તો જેનું તેણે જ લીધે છૂટકો. આખરે આ શાળા એક બ્રાહ્મણે હાથમાં લીધી અને ત્યારથી માંડીને એ શાળા દીક ઉન્નતિ કરી રહી છે. એ શાળા જોવા હું ધણીવાર ગોધરે ગયો છું અને એ શાળાની વાર્તાવિક સ્થિતિ અને ગોધરાની વસ્તીનું એ શાળા પ્રત્યેનું વલણ મેં તપાસ્યું છે. ગોધરામાં હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને વસ્તી સરખી જ ગણાય. અન્ત્યજ્ઞોનો સવાસ ખાસ કરીને હિન્દુ સમાજનો છે અને તેનો ફડકો હિન્દુ જ કરે એ યોગ્ય છે, છતાં મુસલમાન ભાઈઓ એમાં મદદ ન કરી શકે એમ નથી. પણ ત્યાં હિન્દુઓની જ સહાનુભૂતિ આટલી ઓછી ત્યાં મુસલમાનોની મદદની તો આશા જ ક્યાંથી કરવાની ?

આજે ગોધરામાં અન્ત્યજ્ઞોનો કનિષ્ઠ વર્ગ એટલે ભંગી વર્ગ શહેરની બાગોળે ચાર ઠેકાણે રહે છે, ત્યાં એમની દશા અત્યંત દયામણી છે. અસ્પૃશ્યતા એ એક જ હાડમારી તેમને નથી. આટલા મોટા શહેરને આસરે રહેતા છતાં બિચારા ભંગીઓને પીવા પૂરું પાણી પણ મળવાની મારામાર છે. એમનાં મકાનો ખરાબ જગાએ અને ખરાબ દશામાં છે. મોભાસામાં એમના વાસમાં એટલો બધો દીયડ અને કોહવાટ થાય છે કે કુદરતમાં માણસને ગમે તે સ્થિતિમાં જીવાડવાની શક્તિ ન હોત તો આ અન્ત્યજ્ઞોમાંથી બાળે જ કોઈ માણસ આજ સુધી જીવતો રહ્યો હોત. આપણે અન્ત્યજ્ઞવર્ગને અસ્પૃશ્ય રાખ્યો તેથી જ આપણે તેમની પ્રત્યે આટલી દદ સુધી બેદરકાર થઈ રહ્યા. પણ કુદરતે તો એનો બદલો લીધો જ છે. ગોધરાના શહેરીઓ જે મને માફ કરે તો હું એમ કહેવા ઇચ્છું છું કે આજે ગોધરામાં બધા જ અન્ત્યજ્ઞો થઈ ગયા છે. ગોધરામાં એક મોટું તળાવ છે. આટલું સુંદર તળાવ દરેક શહેરના બાગમાં જવડે જ હોય છે. છતાં ગોધરાના લોકોએ તે વિશે એટલી બધી બેદરકારી રાખી છે કે ઉનાળામાં તો તે નરકકુંડો જ બિનાર આવે છે. લોકો આ તળાવમાં બંધી જ દિયાઓ કરે છે. દોરોને પગ આ જ તળાવ દાખલ આવે છે; વાસજીકુસજી તેમજ કપડાંઓ પગ આ જ તળાવમાં

માફ (?) થાય છે, અને મેં સામન્ય એ સાચુ હોય તો આ પાણીથી દાગ સારી થશે છે એટલા માટે કેટલાક લોકો આ પાણીનો ઝોઝમા પણ ઉપયોગ કરે છે. પાણીનો ગુણ એટલો બધો લીલો છે કે તેની કુટિલ ઓઝેરી રાજનીતિની જ ઉપમા છે.

ગોધરાન ખીન્નુ ઘરેલુ ત્યાની નદી છે નવીમા પાણી ન હોય ત્યારે પણ ગ્લીના નિગાગ પટની સુ દગ્તા સામાન્ય નથી હોતી સાઝરે કે વા જાને અને હના ખાનાને આથી મુન્દર સનાડ કંઈ હોય ? જના આ પટનો લોકો શાયની જગા કરતા વધારે સારો ઉપયોગ નથી કરતા. જ્યારે જ્યારે ત્યાં દુ ફરના ગરો છુ ત્યારે ત્યારે ત્યની અસલ બદમોથી માફ માનુ ચાપુ છે જના ત્યાના લોકોને તો એનું કશુ લાગતું નથી તેઓ બેધક આ ગદ્દી મા જ હના ખાના (૧) બેમે છે.

ગ્તાઓની પણ એ જ દશા જ્યા જાઓ ત્યા વિદ્ય અને પેશાબની બલ્મો એક દિવસ ત્યાના દિલ્લાની દીનાલ પામે થકતે પમાગ થતો હતો મિયાની અદર પોલીસ લાઇન્સ આવેલી છે, અને તેના દગ્તાગ્તાનના મેડા આગળ એક સનાતન ઉમરો છે આસપાસ બધે લોકોએ સનારે ગદ્દી કરી મુકેલી ગેટ ઉપર એ પોલીસ સિપાઇ ઉભેનો તે આ ગદ્દી કરનારા ગેઝાજા લોકો ઉપર અલીલ ગાગો વરસાડી તે ગદ્દીમા ઉમેરો કરતો હતો આમ આખ નામ અને કાનને ગોધરાના અન્યજાપણની ખાતરી થતી હતી પામે જ એક દારૂનુ પીકુ આ ગદ્દાજના ઘરની પૂર્ણાતિ કરતુ હતુ

આ તો સામાન્ય દશા હશે એમા વળા આ વગ્સે નવો ઉમેરો થયો ગોધરામા વડવાગાની વસ્તી સારી છે આ વરસે ઉનાળો પણ સારો તથો તેથી સખ્યાબધ વાગળ લોકોએ આખો મીચી મીચી પ્રાણુ છોપ્યા તેમની ઉત્તગકિયા ડાણુ મે ? ઝાડ ઉપર દીગાતુ એ વાગળ મે જોયુ તે ત્યા મલ્લા વિવમથી દીગાતુ હતુ તેની મને અટખળ નથી પણ તેનુ માયુ રાડીને પડી ગયુ હતુ અને ધડ તડખમા તપ કરી રયુ હતુ.

શહેર સાફ રાખનાની શરજ અન્યજાવર્ગની છે અને એ સખ નો આદર્શ હમેશા ઉચ્ચ ઓ જાગૃત રાખનાની શરજ ઉપના વગોતી છે પણ એ વગે એ અન્ય જેને ખરદૂરમ માન્યા અન્ય જેના ધધાને હનમે દલો તેનો વિચાર સરખો કરવો જુ ગદ્દુ મમ મનાયુ અરે પશ્ચિ મે બધા જ પડ્યા શરજને સાદ રાખનાર બગીચર્ગ પોતે એટલો મેનો ગહે છે કે બગીચાડામા જવાથી જ તેનો ખ્યાન આતી શકે ઘરો અથરા ઝુપાઓ અદ્યથી તેમજ બજારથી ગદા, છાપરા પર નગીઆને બલ્મે રોગ ધડાના

દેહા અને માટલાની દીપો, આસપાસ હાડકાના ટુકડા—આની રિયતિમા આ લોહો મે છે. એકાદ અને મદદાલ માંસ ખાધને છવે છે અને દારૂ પીને બાળામાં જાગે અને અતીલ શબ્દોનો સમદ અગર રાખે છે બીજા પ્રાન્તોમા મે અન્ત્યજ્ઞોના વાસ નોયા છે આસપાસ ઉકરેડો તો દોય જ છે. પણ ચાલ્યો ધરો ધણીયાર આપણા ધરો કરતા પણ અચ્છ જોયા છે. ઉરગામા પણ પડી પડી દેલ્યા કરે એની ચીજો નથી દોતી બોલપુના આન્નિનિઝનન પમેના એક બગીચામાં દરય આ દેવે મારી નજર સામે લગી રહ્યું છે. આ બગીચામા એકાદાનું તો નામ નહોતું દરેક ઝોગડી સાદ અને લીપેલી, વામજો અને માટવાગોરીઆ પણ તેલલા જ સાદ, આગળમા તુલસીધાન, સામે કુકુમના માપીઆ પૂરેલા આખો દિવસ આ લોહો પગેરો વાગીને કામ કરે ને રોજ બજન આવ એમનું નિધાપ સાદુ જીવન જોઇ માગ મનમા તો અદેખાઇ ઉત્પન્ન થયેલી

ગોધગમા આનુ દેશુ જ ન જોયુ ત્યા તો મામા છોકાઓને નિયાગમા ૧૨ જ્યા આવે તો ફેટલાક માળાપો તેમને દૂધી આવતા દેખી છોકરાઓને બગાડી મુકે ખીડી ન પીનાજ છોકરોભાગેજ મળે માન ફેટલાક છોકરાઓ ઉપર મામાના શિક્ષણની સારી છાપ પડી છે. તેઓ આવીને પોતાના મામાપો ને અને પાડોશીઓની સાચી ખગર આપે છે, એટલુ જ નહિ પણ પોતાની બાળશુદ્ધિ માળે તેમને સુધારવાનો પણ પ્રયત્ન કરે છે

હમણા હમણા અન્ત્યજ્ઞ શાળાના શિક્ષકોએ રોજ ગરે આ ભાગોળોમા ફરી અન્ત્યજ્ઞોને જોડે નીજી વાતો કરવાનો રિવાજ પાડ્યો છે. રસ્તા કેની રીતે વાગના એનો વસ્તુપાક અન્ત્યજ્ઞ લોકોને એમના જ ફળિયામા આપરાની શરૂઆત થઇ છે અન્ત્યજ્ઞોને માટે એક છાનાલય પણ બોલવામા આનુ છે ત્યા છોકરાઓ મનારે ઉઠીને પ્રાર્થના કરે છે ધેરજર્વ ન્હાઇરોઇ ભણના આવે છે બગેરે ચતાર કતિ છે ગરે એકવાડ ખાઇ સૂવા છાત્રાલયમા આવે છે એમના કાગા કાગા સાર શરીરો ઉપર ધોળી બગ્ગા જેની ખાદી ખૂગ શોભે છે

આમ મે વગમા પ્રાયશ્ચિત્તનું કામ ચાલી ગયું છે એવે વખતે ગોધગના મહુરીઓની ફજ શી છે ? ગોધગના દિન્દુઓની ફજ શી છે ? તેઓએ આ પ્રાયશ્ચિત્તમા દિવો આપવો ઘટે છે એ તો સ્પષ્ટ છે ઓછામા ઓછુ લોકો આ કામમા વિધ ન નાખે એટલુ જોરાની તો તેમની ફજ છે જ અન્ત્યજ્ઞોને અગ્રણ્ય માનવમા જ ધર્મ છે એ ભમણામા જોઓ હજી છે અથવા જોઓ પોતાના વૃદ્ધ સજન્યોઓને નારાજ કરવાની ખીટ અગ્રણ્યનાનિનાણુ નથી ફગી શમ્ના તેઓને માટે પણ અન્ત્યજ્ઞમેવાનું ખીજુ કંઇ દાર્પ નથી એમ નથી દાખના તરીકે ગોધગના આગેરાન

શ્રી. વામનગવ મુકાદમ હજી અરપૂરમતાનિવારણ નથી કરી ચક્રમાં, છતાં તેઓ બપોરે અને રાત્રે દેશવાદમાં જઈ અન્ત્યજને સાથે બેસી તેમને ઘાટ લાગવાનો ઉપદેશ કરે છે અને પછી ઘેર જઈને નંદાઈ લે છે. અરપૂરમતાના વિરોધી તરીકે મને તેમનું આ દગલું ચાહે તેટલું અણગમતું હોય તોપણ આથી એમના પ્રત્યેની માત્રી માનણુદિ ઓઁત્રી નથી થતી. પણ દેશવાદ મહાધાત્મજો તો જીવન વિદ્યાર્થીઓની અરપૂરમતાનિવારણ તરફ મદાનુભૂતિ તેવું તેમને ન્યાત કે યોગથી બહાર મુકના પ્રયત્ન કરવામાં જ ધાર્મિકતા જોઈ જાય છે. ચૌચ, સત્ય, કામ, દયા, અહિંસા, તિતિમા વગેરે ધર્મના લક્ષણોનો આચાર અને પ્રચાર કરવામાં આ લોકો પોતાની શક્તિનો પ્રયોગ કરે તો ધર્મકાર્ય વધારે થાય, પણ કુખની ચાત એટલી જ છે કે તેમને હિંસાને તો અન્ત્યજોને અને અન્ત્યજોને વડોને હેગન કરવામાં જ આજે ધર્મમેવા ગ્વી દેખાય છે.

ગોધગની મ્યુનિસિપાલિટીએ અન્ત્યજોની દશાનો દશો વિચાર કરવાનું તો એક દોરે ગયું, પણ શહેરના દરવાજા પામે ગ્હેતા અન્ત્યજોને ત્યાંથી કાઢી મુકી તેમને દુઃકાંડમાં છે, જ્યાં એ મિયાગએને ખગબમા ખરાબ ધરોને માટે પણ હદ બહારનું બાકુ બરડું પડે છે પૂણેરુ હતા એમ જણાયું કે આમાં મ્યુનિસિપાલિટીના હક્કો મગ્ગકો જ વાદ વધારે છે તે ગમે તેમ હો, એ તો સાચું જ કે શહેરસરકારના કામમાં ગોધગની મ્યુનિસિપાલિટી ગોધગના અન્ત્યજોના જોટલી જ બેદરકાર છે ગોધગના અન્ત્યજ આશ્રમ પામે એક દોરોની હસ્પિતાલ છે અન્ત્યજોના ઘરોની સંખ્યામણીમાં આ મકાનને રાજમહેલ દરેવું જોઈએ

કર્મનો સિદ્ધાન્ત અનાધિન છે કરીયે છીયે તેવું જ લણીયે છીયે. અન્ત્યજોનો તિરકાર કરવા જતા આપણે જાતે જ અન્ત્યજ બન્યા છીયે હવે પત્રાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત્તનું પર્વ ગત થયું છે. તેમાં ગોધગના સર્વ વર્ણના અન્ત્યજો પોતાનો મેલ ધોઈ નાખે એની પરમેશ્વર પાસે મારી પ્રાર્થના છે

બહિષ્કૃત બાવનગર

અતેક રીતે બાવનગર એ કાળીયાવાડનું આશૂપણ છે જૂના વખતમાં રુદ્રામને જૂનાગઢ પાસે તમામ બાધેલું તે વખતે જૂનાગઢની જે શોભા હશે તેની ગોબા બોલ તમારે લીધે બાવનગરની આજે છે આ તમામમાં જો

પેસો સુન્દર ખેડ ન હોત તો તેની જોખા આટલી સરમરણીય ન થાત. સવારે, સાંજે અથવા અજાણી રાત્રે આ ખેટ ઉપર બેસી માણસો કપાકો ચુધી ધ્યાન કરે તોપણ ચાકે નહિ. બાવનગર શહેર સામાન્ય રીતે સ્વચ્છ અને સુન્દર ગણાય. બાવનગરની હવા બહુ જ સારી છે લોકો સુખી છે ગર્વધાનીનું શહેર રહ્યું એટલે દરેક જાતની સગવડ છે. પ્રજા પાસેથી મેળવેલા પૈસાનો પ્રજાને લાભ થાય એ શુદ્ધ દેવુથી બાવનગરના રાજાઓએ આ શહેરમાં સાર્વજનિક સુખાકારીના અનેક સાધન કરી મુકેલા છે આ શહેરમાં ગૃહવાર્થી જ સામાન્ય માણસ અનેક જાતના સરકારે ડેળની શકે છે. સુન્દર ઇમારતો બેઠાં વાતાવાસિક રીતે જ સામાન્ય માણસને પણ કળાનું શિક્ષણ મળી રહે છે દેશી ગજબોની ગર્વધાનીને છાજે તેવા રીતભાત અને નાગરપણુ સામાન્ય લોકોના વ્યવહારમાં છે આમ આબાદીનો, સરકારીનો અને ડેળવણીનો લાભ પ્રજાને પૂરેપૂરો મળે છે. દક્ષિણામૂર્તિ જેવી સુન્દર અને પીઠ સરથા અને મઝાનું બાળમન્દિર બાવનગરની પ્રજાને સાચી ડેળવણી આપે છે.

માત્ર એક જ વર્ગને આ સર્વ લાભોથી વચિત ગણવામાં આવ્યો કે, બાવનગરના અત્યંત બાવનગરમાં રહી શકતા નથી ' જૂના વખતમાં બધા અત્યંતે આ શહેરની ભાગોળે જ રહેતા. કહેવાય છે કે દસ પદ્મ વર્ષ ઉપર બાવનગરમાં પ્લેગ ફાગી નીકળવાથી ત્યાંના દેહચમારોને શહેર પાસેથી ખસેડી બે માઇલ દૂર એક ટેકરીની પાછળ કાઢવામાં આવ્યા. અમારા શહેરમાં જ્યારે પહેલવહેલો પ્લેગ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એક બીકણ અને જીવલેખી માખાપ પેટના દીકરાને પ્લેગ થયેનો જોઈ શહેર બહાર મુકી આવ્યા હતા આખા શહેરમાં આને સાર તેમની નિન્દા ચાલેલી ત્યજ્વેક કુલસ્વાચ્છ એ ન્યાય તે વખતે લોકોએ લાગુ ન કર્યો. બાવનગરના અત્યંતે શુ ઇશ્વરના મંતાન ન હતા ?

શુ તે સમાજના એક અંગ ન હતા ? આજે જ્યાં તેમને ગેલુ પડે છે ત્યાંની જમીનમાં ઉધધલણાનો પાર નથી, તેથી ત્યાં મકાનો ટકતા નથી વળી શહેરથી એટલું દૂર દોવાને લીધે ત્યાં ગરીબ અત્યંતેના રાજગારને પણ ધમ્ને લાગેજ એ દેખીતું છે બાવનગર જઈ વેપારીને ત્યાંથી સ્તર લઈ પાછા આવતા બે વાગ્યા તો લૂટારી જતાનો ભય દોહ્મો ધગી વચ્ચીમાં પોલીસનો એક સિપાઈ રાખવામાં આવેલ છે ' કોઈ માદુ પડે તો બે માઇલની અદુર દુશી મદદ મળવાની આશા નહિ અત્યંતેને માટે બાવનગરની સગવડ પણ કયાંથી હોય ? મીઠું મેરુ કે દોવામળી જેવી ચીજને સાર પણ બે માઇલનો ધમ્ને આવો જ પડે.

આની દરમિયાન ઘણા અત્યંતજો ગામ છોડ્યું, ટ્રેલાક મરી શીખ્યા, ને આજે ભાનનગરનો ટેડનાડો એક ખડો ચર્ચાગ્રસ્ત છે અને તે પ્રાચીન વૈભવનું ખડો નહિ, પણ વર્તમાન દાંડિયાના ખડોરૂપે છે દોડ્યો ધગ્મા એકે રાત્રી દીવાલ માખન નથી

ટેડનાગમ ને બે ચાર ગામો છે ત્યાં ત્યાં કાદવ નથી ત્યાં ઘાસ ઉગેલું છે આ ટેડનાગમને બગ છે એકમા વણકર ટેડ લોખ વસે છે, બીજામાં ચમાર લોકોની વસ્તી છે બીજી વસ્તી નથી હોવાથી ગામો પહોળા, ઘરો સીધી લીટીમાં ને હાલુધ, ત્યાં એક દુવો, એ બધું ઠીક છે તહેરથી ફર ગેરનારી શહેરના કુટવાક વ્યસનોમાંથી પણ આ લોખ મુક્ત છે ખગ પણ તેથી આ લોખની ઉત્તિ થઈ છે એમ ન કહેવાય, તારણ કે તેમને આ સ્થિતિ પગલે ભોગની પડે છે આ લોખ દાર ખુખ પીતા હતા, પણ બે વર્ષ ઉપર ગાંધીજી આ ટેડનાગમનેવા ગયેલા તે દિવસ થી આ લોખએ દાર છોડી દીધો છે મે તેમને પૂછ્યું, તમારામાં હજી ત્રાઈ દાર પીરે છે ખરા? બધાએ ના પાડી એક જણે કહ્યું 'દાર પીરે તો ખાસકા ન ખાય? એક પણ માણસ અહીં દાર પીતો નથી' તેની આ જુબાની અક્ષરશ સાચી છે કે નહિ તે નથી જાણતો, પણ સામાન્ય રીતે આ લોખએ દાર ઊંચો છે એ કિયે શકા નથી વધારે તપાસ કરતા એક દુખદ વાત સાબળી તે એ કે ટ્રેલાક ટેડોએ દાર છોડી અશીષુની ઉપાસના આદરી છે' એક બે ટેડના ગામમાં મે સોનાની કઠી જોઈ, તેમના બહાર સૂમતા કપડા કિમતી અને વિલાયતી હતા માગ મનમાં થયું આ ટેડના જેટલી સપત્તિ મારી પાસે હોત તો આવા અરક્ષિત સ્થળમાં ગેરવાની મારી હિંમત તો ન જ આલત બાપડો અત્યંત છે એટલા જ અપગધની ખાતર રાજ્ય તરફથી તેને પૂરતું રક્ષણ પણ મળતું નથી'

ટેડોએ બધા મીલનું સૂત વણના હતા છતાં રેડીયાનો સંદેશો તેમને કાને પડેલો હતો એક જણે કહ્યું, 'અમે અમાગ નામો મહાસભામાં નોંધાવ્યા છે હવે પછી અમને હાથે કતિલુ સૂતર મળશે તે જ અમે વચૂંચુ અમારે થુ? જે સૂતર આપશે તે રૂપી આપીશુ અત્યાર મુધી આ લોકોને મીનના સૂતર મળતા હાથે મતિનું સૂતર વણવાની મજૂરી જોઈ મળતી હતી તેમના શરીર ઉપર પડેલી કપડા જોઈ તેમને સ્વદેશી કપડા વાપરના વિશે મે સમજાવીને પ્રિતિ કરી તેમને સમજતા વાર ન લાગી, પણ પેનો ટેડ જેના રેલમી કપડા સૂમતા હતા તેને કંગો ઉપદેશ કરવાની મારી હિંમત ન ચાલી જે જાતિને આપણે આજ મુધી દબાવે રાખી, જેમની સામે આપણે સ્મૃતિઓ ગચી આજે જેમને દબાવેલી રાખી આપણે પોતે આગળ ટના કાળ

પેરો સુંદર બેઠક ન હોત તો તેની શોભા આટલી સંસ્મરણીય ન થાત. સપારે, સાંઝરે અથવા અજવાળા રાત્રે આ બેઠક ઉપર બેસી માથુસો કલાકો સુધી ખાન દરે તોપણ થાકે નહિ. બાવનગર શહેર સામાન્ય રીતે ૨૫૨૭ અને સુંદર ગળાય. બાવનગરની દવા બહુ જ સારી છે. લોકો સુખી છે. રાજાનીનું શહેર સ્વચ્છ એટલે દરેક જાતની સગવડ છે. પ્રજા પાસેથી મેળવેલા પૈસાનો પ્રજાને લાભ થાય એ શુદ્ધ હેતુથી બાવનગરના રાજાઓએ આ શહેરમાં સાર્વજનિક સુખાકારીનાં અનેક સાધન કરી મુકેલાં છે. આ શહેરમાં રહેવાથી જ સામાન્ય માણસ અનેક જાતના સંસ્કારો કેળવી શકે છે. સુંદર ઇમારતો, જોઈ શકાય તેવી રીતે જ સામાન્ય માણસને પણ કળાનું શિક્ષણ મળી રહે છે. દેશી રાજ્યોની રાજધાનીને હાજો તેવાં રીતમાત અને નાગરપણું સામાન્ય લોકોના વ્યવહારમાં છે. આમ આબાદીનો, સંસ્કારોનો અને કેળવણીનો લાભ પ્રજાને પૂરેપૂરો મળે છે. દક્ષિણમર્તિ જેવી સુંદર અને ખીટ સંસ્થા અને મજાનું બાજમંદિર બાવનગરની પ્રજાને સાચી કેળવણી આપે છે.

માત્ર એક જ વર્ષને આ સર્વ લાભોથી વંચિત રાખવામાં આવ્યો છે. બાવનગરના અન્ત્યજને બાવનગરમાં રહી શકતા નથી ! જૂના વખતમાં બધા અન્ત્યજને આ શહેરની બાજોળે જ રહેતા. કહેવાય છે કે દસ પંદર વર્ષ ઉપર બાવનગરમાં પ્લેગ ફાટી નીકળવાથી ત્યાંના રોડચમારેને શહેર પાસેથી ખસેડી બે માઇલ દૂર એક ટેકરીની પાછળ કાઢવામાં આવ્યા. અમારા શહેરમાં જ્યારે પહેલવહેલો પ્લેગ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એક ખીકણ અને જીવલેલી માખાપ ગેટના દીકરાને પ્લેગ થયેલો જોઈ શહેર બહાર મુકી આવ્યાં હતાં. આખા શહેરમાં આને સાફ તેમની નિન્દા ચાલેલી. ત્યજદેક કુલસ્થાયેં એ ન્યાય તે વખતે લોકોએ લાગુ ન કર્યો. બાવનગરના અન્ત્યજે શું ઇશ્વરનાં સંતાન ન હતા ?

શું તે સમાજના એક અંગ ન હતા ? આજે જ્યાં તેમને રહેવું પડે છે ત્યાંની જગીનમાં ઉધધલૂણાનો પાર નથી, તેથી ત્યાં મકાનો ટકતાં નથી. વળી શહેરથી એટલું દૂર હોવાને લીધે ત્યાં રહીને અન્ત્યજોના રાજગારને પણ ધક્કો લાગેજ એ દેખીતું છે. બાવનગર જઈ વેપારીને ત્યાંથી સૂતર લઈ પાછા આવતાં બે વાર થાય તો લૂંટાઈ જવાનો ભય. દોઢમે ઘરની વસ્તીમાં પોલીસનો એક સિપાઈ રાખવામાં આવેલ છે ! કોઈ માદું પડે તો બે માઇલની અંદર કંઈ મદદ મળવાની આશા નહિ. અન્ત્યજોને માટે બજારની સગવડ પણ ક્યાંથી હોય ? મીઠું, મેચુ' કે દવાસળી જેવી ચીજને સારૂ પણ બે માઇલનો ધક્કો ખાવો જ પડે.

આરી દસામા વણા અન્સનેએ ગામ છોડ્યું, કેટલાક મરી શીખ
ને આજે ભાનનગનો દેડનાડો એક ખંડેર ચર્ચ ગયેલ છે અને તે પ્રાચી
વેમનનું ખંડેર નહિ, પરંતુ વર્તમાન દાન્ડિયાના ખંડેરને છે દેવેના વગ્મા કે
ધન્તી દીવાલ માન્ય નથી

દેડવાણમા જે બે આજ ન્તાઓ છે ત્યાં ન્તા કાદવ નથી ત્યાં ધ
હોયુ છે આ દેડવાણના બે બગ છે એકમા વપુર દેડ લોકો વસે
બીજામા ચમાર લોકોની વસ્તી છે. બીજી વસ્તી નવી દેવાથી ન્તા
પટોળા, ધરો સીધી લીંગમા ને હાન્યધ, વચમા એક કૂવો, એ બડુ
છે તહેવતી દૂર ગેવાથી ચડેના કેટલાક વ્યસનોમાથી પણ આ લે
મુક્ત છે ખગ પણ તેથી આ લોકોની ઉત્તિ થઈ છે એમ ન કહેવા.,
કારણકે તેમને આ નિયતિ પગલે ભોગવરી પડે છે આ લોકો દારૂ ખુન
પીતા હતા, પણ બે વર્ષ ઉપર ગાંધીજી આ દેડવાડો જોના ગયેલા તે દિવસ
થી આ લોકોએ દારૂ છોડી દીધો છે મે તેમને પૂછ્યું, તમારામા હજી
કાંઈ દારૂ પીરે છે ખગ? બધાએ ના પાડી એક જણે કહ્યું 'દારૂ પીરે તો
ખાસા ન ખાય? એક પણ માણસ અહીં દારૂ પીતો નથી' તેની આ
જુમાની અક્ષય સાચી છે કે નહિ તે હું નથી જાણતો, પણ સામાન્ય
ગીતે આ લોકોએ દારૂ છોડ્યો છે એ વિશે શંકા નથી વધારે તપાસ કરતા
એક દુખદ વાત સાંભળી તે એ કે કેટલાક દેરાએ દારૂ છોડી અરીજુની
દિવાનના આદરી છે. એક બે દેડના બગમા મે સોનાની કદી જોઈ,
તેમના બહાર સુખતા કપડા કિમતી અને વિલાયતી હતા માગ મનમા
થયું, આ દેડના જેટલી મરિતિ મારી પાસે દોત તો આવા અરક્ષિત અગમા
ગેવાની માગી દિવમન તો ન જ ચાલત બાપડો અન્સજ છે એટલા જ
અપગધની ખાતર રાજ્ય તરફથી તેને પૂરતું રક્ષણ પણ મળતું નથી'

દેડાઓ બધા મીલતુ સુત- વણના હતા, છતાં રેગીયાનો સન્દેશો તેમને
કાને પડેાએ હતા એક જણે કહ્યું, 'અમે અમારા નામો મહાસમામા
નેલાવા છે હવે પડી અમને હાથે કોતેલુ સુતર મળશે તે જ અમે વણીશું
અમારે શું? જે સુતર આપશે તે નગી આપીશું' અત્યાર મુધી આ લોકોને
મીનના સુતર કરતા હાથે કોતેલુ સુતર વણવાની મજૂરી આપી મળતી હતી
તેમના શરીર ઉપર પરદેશી કપડા જોઈ તેમને અદેની કપડા વાપરના વિશે
મે સમજાવીને વિનંતિ કરી તેમને સમજતા પાર ન લાગી, પણ પેનો દેડ
જેના રેશમી કપડા સુકાતા હતા તેને કરો ઉપર કરવાની મારી કિમત ન
ચાલી જે જાતિને આપશે આજ મુધી દેવાવ્યે રાખી, જેમની સામે આપણે
અતિઓ રચી અને જેમને દેવાવેલી રાખી આપણે પોતે આજ

મોજશોખ ક્યો, તેમને એક દિવસમા પથ્રાતાપ કરી પાવન થયેલા આપણે કહે મ્હોડે કહીશુ કે તેમને આ મોજશોખ છાન્ને નહિ ' સાદાધિમા જ માણસ ગાભે છે મે પેલાને એટલું જ કહ્યું, ' તારી પાસે પરદેશી કાપડ નેધ મને દુખ થાય છે તે વણેલી શુદ્ધ ખાદી પહેરવામા જ હું મગરરી ને આબર માનું છુ.' આથી વધારે હું કશુ જ કહી શક્યો નહિ.

ત્યાથી અમે ચમારવાડામા ગયા ત્યા કાદવમા હાડકા, શીંગડા, વાળ ને ચામડા હતા દુર્ગંધ તો એની આવતી હતી કે ક્ષણસગ મનમા વિચાર આવ્યો કે આ લોકોને શહેરથી આટલા દૂર રાખે છે તે કીક જ છે. પણ ખીલ જ ક્ષણે મે નિચાર્યું કે આ લોકોએ પણ આની દુર્ગંધમા કા ગહેડુ ? જે દુર્ગંધ મારે માટે અસહ્ય છે તે દુર્ગંધમા આ મારા બાઇઓ રહે તે શુ મને લાજમ છે ? તેઓ જે ચામડાનું કામ કરે છે તે તો મારે માટે જ છે. મારે નેડા નેધયે, ચામડાના પટા નેધયે, વાધરી નેધયે. તેથી જ આ લોકોને આ કામ કરવું પડે છે જે સમાજને આ વસ્તુઓની ને આ લોકોની સેવાની જરૂર છે તો સમાજે એક સ્વતન્ત્ર ચર્મશાળા (ટેનરી) કા ન બાધની ? જ્યા માસચામડા સડે તે જ જગ્યાએ આપણા બાઇઓ કાદવમા છાદગી ચુગરે એ શુ ધર્મ છે ? આપણે આ લોકો સામુ ન જોઈ તેમને ગદા રહેવાની રજા પાડીયે છીયે અને પછી તેઓ ગદા રહે છે ત્યારે એ જ કારણસર આપણે તેમનો તિરસ્કાર કરીયે છીયે અને તેમા કશુ ખોટું નથી કરતા એમ માનીયે છીયે આ શુ વ્યાજબી છે ? એરી જાતની દલીલ તો ખીલ પ્રજાનું સ્વરાજ્ય છીનની લેનાર અને પછી તેમને વ્યગજ્યને નાલાયક કહેનાર સામ્રાજ્યોને જ શોભે

જે બાનગર પોતાના ઢેડચમારોને આવો દેશવટો આપ્યો તે જ બાવનગરે બગીઓને શહેર પાસે ગેવાની સગવડ કરી આપી છે, કેમકે તેમનો તેને રાતદિવસ ખપ છે ' પ્રત્યક્ષ સ્વાર્થના જ્યા સવાલ છે ત્યા ધર્મની દલીલ મોળી પડે છે બગીઓને માટે નળની વ્યવસ્થા છે, શહેરની જુદી જુદી દિશાએ આ બગીઓના જુદા જુદા વાસ છે. તે જોવાનું બન્યું નહિ આ અત્યજ્ઞને માટે એક નિશાગ બાઈથી કપિનરાયની દેખરખ નીચે ચાને છે આ શાગ બાનગરની બહાર છે ઢેડવાડાથી પૂરી એક માઈલ દૂર છે ત્યા ઢેડ, બગી ને ચમાગના છોડરાઓ સાથે જોસીને બાળે છે દૂં ગયો ત્યારે નિશાગને રજા પડી હતી મે સાબળ્યું છે કે ત્યાના સિદ્ધક અત્યજ્ઞેના કાર્યમા ગસ લેનાર અને ખૂબ હસ્તાહપૂર્વક કામ કરનારા છે આ ચોમાસાના દહાડામા ઢેડચમારના બાગમેને કેવડથી લેના માટે કેટલાયે ખેતગે ખૂદતા એક માઈલ નિશાગે જડ ને એક માર્ગે આવવું કેટલું ત્રાસદાયક થઈ પડતું હશે તેની કંપના બાનગરના મ્હેનતીઓને કે અમલદારોને હોત તો ઘડી એકનો પખ

વિનય દર્શી વગર પડેલા હતા ત્યાવાતીને ડોહાને ફરી વસાવત. એક મુજા બ્રાહ્મણ મિત્ર સાથે વાન હતો એ જાણ્યું કે દાગીવાવાડમાં દેવ્યમાર કરના બગી લોકો વધારે અસ્પૃશ્ય મનાય છે, કેમકે તેઓ આખો દિવસ ગેરુ દામ ફગવામાં રોકાયેલા રહે છે અને ન્દાયધૂએ છે પણ જોખુ. આ બે સાચું હોય તો બગીઓને મુખી દેવ્યમારોને જ ગામને મીમારે મુકવામાં કોઈ ન્યાય રહ્યો તે હું સમજી શકતો નથી અત્યંતની ચર્ચા કરના આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે મને કહ્યું, 'બે મુનિસિપાલિંગી તન્દથી બગીઓના દામના દયાક નહીં હવામાં આવેને ત્યાગપત્રી તેમના કિષ્ક ન્દાવાની ફગવા પાડનામાં આવે તો બગીઓને અસ્પૃશ્યમાં પણ મને વાધો નથી' દેવ્યમારને અડનામાં તો તેમને વાધો હતો જ નહિ જૂના જમાનાના ને જૂના મિથ્યાના આ નિષ્પાવસ બ્રાહ્મણના હૃદયની ઉદારતા જોઈ મેં તેમને વફા કર્યું, અને આવા લોકોની સખ્યા ભાવનગરમાં ને દાગીવાવાડમાં વધે તે જ શુદ્ધિ, તે જ અનન્યદિન, એમ મનમાં કહેના મેં ભાવનગર છોડ્યું.

ખેડૂત અને વાણકર

'જીતમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર' એ કહેવત અન્યારે કોઈ દિગ્ધિએ મિથ્યા કરી હશે એ મોઢા કહી શકો ? ગમે તે દિગ્ધિએ જુઓ પણ ખેડૂત એ જ પ્રાણનો પાનક છે મદ્યજી અને દુગ્ધજી એ કોઈ ખાસવર્ગનો વા મો નથી દરેક વર્ગમાં માગ લોકો પણ હોય છે ને ખરાબ પણ હોય છે હતાવર્ગનો જ મિથ્યા કરના ખેતીને તો ખેડૂતોનું જીવન જોઈને સારું અને નિષ્પાવ હોય છે તેટલું બાગે જ ખીજા કોઈનું જીવન જોનામાં આવે છે ખેડૂતમાં ધીરજ હોય છે, ધૈર્ય પર અદ્ધા હોય છે, પ્રાણીમાત્ર વિદ્યા હોય છે, દલ્લમ હોય છે અને સન્તોષ હોય છે લસકરોમાં પણ ખેડૂત સંનિકો જ સૌંદર્ય, ધીરજ અને મધ્યમ વિશે પકારેલા છે વેપારીઓ જોઈલા ખેડૂતો ધનવાન નથી હોતા પણ તેનું કારણ તેમનો દલ્લમ અથવા હોશિયારી જોઈ હોય છે એ નથી પરતુ તેમનામાં ધર્મજીદિ અને સન્તોષાદિ શેના છે એ છે ખેડૂતો તવગર હોવા છતાં પેસાવાળા નહીં હોતા તેથી જ પેસાના જોર પર ખીજાઓને ગુલામ બનાવવાની હિંજા તેમનામાં નથી હોતી જે માણસ ધર્મ પ્રમાણે ચાલી વધારેમાં વધારે કમાય અને જોડામાં જોડા ખાય તે જ સાચો સમાજસેવક એવાને જ ગદ્યપ્રતિપાવકની પદવી જાતે

મહાપ્રજાતિની મોટામાં મોટી હાજતો અન્ન અને વસ્ત્ર એ બે છે. તે બન્ને પૂરી પાડવાની શક્તિ ખેડૂતોમાં જ રહેલી છે. ખેડૂતમાં વણકર આવી નવ્ય છે. શરીર જેમ બે પગ ઉપર ટકી રહે છે તેમ આખો સમાજ ખેડૂત અને વણકર એ બે વર્ગ ઉપર જ ટકી રહેલો છે. જૂના જમાનામાં રાજાઓ પણ ખેતી કરતી પડતી. મૃગ નક્ષત્ર ખેસતા પહેલાં રાજા હાથમાં રાશ ન હજી જાલી જમીન ખેડે અને ત્યારપછી આખી પ્રજા પોતપોતાનાં હજી અણાવે એવી પ્રથા હતી. પ્રજાનો સ્વાભાવિક આગેવાન રાજા એ પ્રથમ ખેડૂત. પ્રજા તેનું અનુકરણ કરે એવી ગોઠવણ હતી.

જે સ્થિતિ ખેડૂતની તે જ વણકરની પણ. જેમ રાજા તે પ્રથમ ખેડૂત તેમ બ્રાહ્મણ એ પ્રથમ કાંતાનાર. ફને કાંતી તેના નવ તાર કાટમાં પહેરે તેને જ વેદનો અધિકાર. આ રીતે ખેડૂત અને વણકરની પ્રતિષ્ઠા સમાજમાં સર્વોપરિ ઠરાવવામાં આવી હતી. ખેડૂત કુટુંબ એટલે સર્વોપરિપૂર્ણ કુટુંબ. જેમ ગોબ્રાહ્મણ એ બે શબ્દોમાં આખો હિન્દુ ધર્મ સમાયેલો છે તે જ પ્રમાણે ખેડૂત અને વણકર એ બે શબ્દોમાં આખો સમાજ સમાયેલો છે.

જે સમાજમાં આ બે વર્ગની દુર્દશા હોય તે સમાજ પતિત દશામાં જ રહેવાનો. ખેડૂતોમાં જે સામર્થ્ય ન હોય અને વણકરોમાં જે યાન ન હોય તો સમાજ ટકે જ કેવી રીતે ? સમાજની સંપત્તિ બંને ગમે તેના હાથમાં હોય, પણ તેની સાક્ષાત ઉત્પત્તિ તો આ બે વર્ગો જ કરે છે. સુરાન્યમાં કે સ્વરાન્યમાં આ બે વર્ગો હમેશાં માલદાર હોય છે. જે રાજ્ય અન્યાયના પાયા ઉપર બંધાયેલું હોય છે તેના રાજ્યમાં શું રાજા કે શું બીજા વર્ગો, બધા ખેડૂત વણકરોને ચૂસી જ લે છે. માટે જેને દેશસેવા કરવી છે તેણે ખેડૂત અથવા વણકર અથવા બન્ને થવું પડે છે. માણસનો ઉદ્ધાર કરવા ધર્મરતે પણ બે મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરવું પડે છે તો દેશનો ઉદ્ધાર કરવા દેશસેવકને ખેડૂત અને વણકર થવું પડે તો તેમાં અણુગતું શું છે ?

યુરોપ સામેનો યક્ષપ્રશ્ન

ચાર વર્ષ ખૂનખાર લુદ્ધ મર્યાદ્યા પછી પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રો સામે જે મહાન પ્રશ્નો ખડા થયા છે તેમાં આ પ્રશ્નો ખડા થવા આભાવિક છે કે (૧) ગેરા-ઓની અંદર આવી આત્મચાતક બદલવશથી ફેરી પાછી સગમે નહિ તે સાર શું કરવું ? (૨) અને તે અર્થે યુરોપ બહારની ઈતર દુનિયાની વહે-

અણી કેરી ગતિ દેવી ? પન્નુ ધૂરોપના અ જના સમાજનો ઇતિહાસ જોમના
 વનુસામ નથી નેમો ગુચવજુમા નાખનારી વન એ છે કે ઉપના બાં
 પ્રશ્નોને ગોખુ પદ આપનાર એક ગીતે જ પ્રથમ મુદ્દે પનિદ આગળ ઉપ
 ચિયન થો છે. એ શુ ? મજૂર અને માલિકના પચ્ચ સબન્ધ દગરી
 નાખનાની જવાબદારી અને ઉતાવળ આ મુદ્દે પનિદને બામે છે એ શુ ?
 સર્વિયાએ એ ચિયન સાદવનદાનુ ખુન ક્યુ એ કંઈ આ પ્રશ્નોના નિકાવ
 લાવવા વાગે ક્યુ નહોતું. કાર્પેચિયન પર્વતની આમપાસ નિયન સગારે
 જે પોતાના તેમજ સત્રુના સૈનિકોનાં હાડમનો દુગર રચો તે પજુ કંઈ
 મજૂર અને માલિકનો દટો પનવવા માટે રચો નહોતો હટાલીની પ્રત્ન
 જર્મનીના ગો પજા હોડીને મિત્રગળ્યોના મગગ માવા વગગી ગઈ તે વખતે
 તેની આખ મામે એ પ્રથમ હતો એનું કંઈ નહોતું મજૂરવર્ગના અદરાડિયાના
 અડતાળીસ કલાકના દામમાથી ચાર કલાક એછા લામ એછા માટે કાન્સે
 પોતાની વિશ્વવિખ્યાત વિલાસિતા વેગળ મુડીને સિંચાઈગીરી અખત્યા કરી
 નહોતી. તેમ ધૂરોપના મજૂરને જોગની અધાં કલાકની છૂતી મને એટલા
 માટે કંઈ વુદો વિભને અમેરિકામાથી લાખો 'થાઈ'એને મોકલી આપી
 લકાઈની ગતિ બદલી નાખી નહોતી એ તો કીક, પજુ દેઝ પોતે પથુ
 કરે દહારે દેડેતો હતો કે મજૂરનો જૂખમરો ચાય' વેગનરે સૂચવેલા
 સુધાગએમા સતોઃ માનનાર બિરમાઈને એક જાલુએ બેસાડીને દેઝે તો
 મજૂરના પક્ષનું જ ઉપાડી રાખ્ખુ હતુ, એનું જ નહિ પથુ જર્મનીએ
 આગ સુધીમા મજૂરની મુખમમાધાની માટે જોટલી ખજમદારી રાખી છે
 તેવી ખીત દેશોએ લીધી હમે કે નહિ એ ચદાપદ છે ત્યારે પછી આ
 મુદ્દે પરિદમા મજૂરનો પ્રથમ આદનો જલો અમત્યનો ગણ્યને ચચાઈ
 નો છે એનું કાન્થુ શુ ?

ખગી વાત એ છે કે ગુસઆમમા તોપોગો ગડગડાટ ચાલતો હતો
 તે દનિયાન ધૂરોપીય સામાજિક પગિચિનમા પગુ એક જાતનું ખીન્તુ
 મહાયુદ્ધ ચાલી ન્યુ હતું અને કેમ જળે જાદુની લાકડીથી જ ડોહએ
 નિર્મોણ કરી હોય તેવી એક અપૂર્વ કાન્તિ થયે જતી હતી

જે દિવસે ધૂરોપે રોમન કેથોલિક ધર્મ ઝાડી દીધો તે જ દિવસથી
 ધૂરોપીઅન સમાજમા જે એક ર્થર્થ હતુ તે ગયુ કેથોલિક ધર્મના દિવસોમા
 લડાઈ અનેક ચર્કદરો, ખૂનમાગમારી પણ થોળે દહારે ચતા હરો, સમાજ
 નો મોટો ભાગ અચાનપકમા ખૂચેતો હને, એ બધુ હરો, પથુ ધૂરોપની
 સમાજચનામા ર્થર્થ હતું ધર્મવ્યવસ્થા વચાઈ, જગમમત અથવા ધુતારા
 લોકોના હાયમા ગઈ હરો, પરન્તુ ધર્મનું તત્વ તો બગરાન ઇન્દિયથામને
 કાણુમા રાખવા સાર વાસનાએનો સયમ જ ઈષ્ટ છે એવુ ગરજ ગરજને

કહેવું હતું ધર્મમાં સુધારો કરીને લોકોએ પોષ વિરૂદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું અને અનાયાસ તથા દોષને આતર્યા એ ખરું, પણ તેની જ સાથે ધાર્મિક અને સામાજિક બંધનોના જે પાયો હતો તેને પણ હવે મચ્છાની નાખ્યો. એન્સરે કહ્યું છે તેમ ધર્મમાંથી, શિક્ષણમાંથી અને તેને જ પરિણામે જીવનમાંથી સયમવૃત્તિ (Asceticism)ને હમેશને માટે રજા મળી, અને સ્વચ્છતા સંભાળનાની દુહાઈ યૂરોપના આકાશમાં ગડગડવા લાગી ભોગવિલાસના માન આ પ્રમાણે જ્યારે વધી ગયા ત્યારે સર્વ સામાજિક રક્તિ તેની જ વૃદ્ધિને અર્થે વપરાવા લાગી તાર્કિકતાની તર્કજકિત, વિદ્યાનામયોની શોધ ખોળ, વેપારીઓનો પૈસો, સાહસિક પ્રવાસીઓના સાહસ એ બધાનો ઉપયોગ વિલાસિતાની સેવામાં થવા લાગ્યો. સત્તા તથા વિલાસિતા એ બે દેવીઓની વામમાર્ગી ઉપાસના કરતા કરતા આખું યૂરોપ અને તેનું બહિષ્કાર બાળક અમેરિકા મોહમયી પ્રમાદમદિગ પીને તગ બની ગયા અને પછી જે મનુષ્ય અને જે ગર્ભ આ દેવીઓની ઉપાસના સામોપામ કરી શકે તેને જ પૂજારીપણાનું માન મળવા લાગ્યું યૂરોપના જૂના કાળના ઝગડા ક્ષત્રિય ક્ષત્રિય વચ્ચે અથવા બ્રહ્મતેજ અને ક્ષાત્રતેજ વચ્ચે ચતા બ્રાહ્મણો જેમ એકાદ વેન રાજાને ઉદ્દેશીને આચારો દેતા કે 'एष पापो हन्यतां हन्यताम्' તે જ પ્રમાણે પોષ મહારાજ યૂરોપના શરવે તે બાદગાહનો બહિષ્કાર કરતા સુધારો શરૂ થયો, અને ચમરાજના દરબારમાં જાહેરને જેની રીતે કેદ ખોળો કે 'હાહી જાઓ સહુ બાહીથી, તમારૂં મોઢનું કામ નથી મહારાજની સેના કરવાને હું જ લાયક છું' તે જ પ્રમાણે સમાજના હૃદયમન્દિરમાં સત્તા તથા વિલાસિતા એ બે દેવીઓની પ્રણામપ્રતિષ્ઠા થા તેવો જ વૈચર્યવર્ગ આમળ આપે અને તેણે જોતજોતામાં ગજસૂરો પોતાના હાથમાં લીધા, અને યૂરોપના બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોને પોતાના આશ્રિત અથવા ગુલામ બનાવ્યા એકમુદ બર્ફ સરખા મુનિએ 'The age of Chivalry is gone' એ ઉદ્ગાર કાઢીને આમુની ધાગ સાથે જૂના યુગને પિડદાન ક્યું. સારનાદ રાજદગ્યારમાં પદની અથવા માન અકરામ એનાયત કરતી વેળાએ રાજ સત્તાએ ચલ્યામિતિ વિત્ત છ નર ફૂલીવ એ તરનો જ અગીકાર કર્યો અને એમ વાત સ્વચ્છતાની રીતે ધર્મ તે જ દિશાએ જોવા લાગ્યો, તેનાજશાસ્ત્ર તે જ ધોરણથી ચાલ્યું, સરકારનું દર્શન્ય એક જ અર્થિતિએ સ્થિર કરી આખું આજે તે જ સામાજિક તેમજ વૈચરિક પ્રમાર્થ થઈ પડ્યું જેના હાથમાં સપત્તિ તેના હાથમાં સત્તા એ તરવ યૂરોપની પ્રત્યે રાજ્ય-ચરચાના મૂળમાં ગૂંતુ છે એ વાત સૌને કળન કરતી પડશે સમાજમાંથી બ્રાહ્મણની સારિવૃત્તિ અને ક્ષત્રિયોની ઉદારતાનો લોપ થયો કે થોડા જ વર્ષમાં વૈચર્યવૃત્તિએ સમગ્ર સમાજને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરતી મુકી એમાં શી નવાઈ ?

શેષપીયરે ગમે તેટલી રજેતી કરી હતી તે છતાં 'તુ હવે કે મર, મને માઈ એક ગ્વલ માસ મળવું જ નોંધ્યે,' એવી માગણી કાચાની કોઈમા દુનારો ગાયનોંક આજ પાછો જનમનના રૂપ ધાણુ કરીને જગતના પૂત પગના બે ખરો ઉપ અમલ ચવારી રલો છે, અને 'તુ' કાચાની કોષ બગીચીમા આનુ નહિ ત્યા મુધી મને કેનો ડગ છે?' એ ગવોંકિત કાઠી મલો છે તે જ પ્રમાણે પાચાસ મડીરાગા અને રાલ્લો તલનામાની મરગી શરેનો અમરશ પાગાને પોતે ધર્મનીતિ પાતે છે એવો મર્ન ગમે છે

વૈશ્યવંશ ધૂરોપના સમાજને તો માત્ર ત્રાહિ ત્રાહિ જ પોદરાવી છે, પણ ધૂરોપ બદાગના માદા બોળા મમાજને તો તેણે પોતાના બમ જ માની લીના છે. આ વૈશ્યવંશ પૈસા ઉપગત ખીજી સાધન છે વિનામ માટે મન્તો પચુ દ્રવ્યદુર્મળ એવો મજૂરવર્ગ ધર્મ વડે ગરીબીમા પંથુ જે ગામીર્ષ આવે છે અને સમાધાનીથી જે પાનિચ આરે છે એ બને આ મજૂરવર્ગ બોધ બેગ, એટલે શ્રીમતોના વિનામ દેખીદેખીને તેની મોક્ષ ન મોક્ષ કમ એવી ગિયતિ યદ્દિ ટેન્ડલસ રાજની પેડે તે તન્દ્રા લાગ્યો વિવાસિતા નોંધ્યે છે અને સત્તા તો હાથમા આવતી નરી, એવી દશામા મજૂરવર્ગ આકાશવાણી સામગી—પવણજો કલે યુગે । બમ થયુ મજૂરોએ પોતાના ખચક સધો માડ્યા, અને સમાજને રિરે એક ઘોર નિરાશ સુદ જામ્યુ ધૂરોપના મોટા મોટા સમાજસત્તાવાદી પડિતો ગર્જના કરીછીને દરેક લાગ્યા કે ધૂરોપમા અદાગ મટો છે એ માન્યના કેરા બમ છે ધૂરોપમા દુના બે જ રાટ હમાન છે અને એ બે નટ કયા કયા? જર્મની અને ઈંગ્લંડ? ના, નહિ, ધૂરોપમા બે જ ગટ છે એક શ્રીમતનુ અને ખીજુ ગરીમનુ એક મજૂરોનુ અને ખીજુ માલિખનુ એક જમીનદારનુ અને ખીજુ ખેડૂતનુ આ બે ગટોની વચ્ચે સિદ્ધ શર થોડા અને સુનેહ થાના બચુમરશ પથુ સંજગાતા નથી રહુમત બનેના જર્મનીએ અસીનો પ્રમગ આવતા જેમ સર્વ આન્તરરાષ્ટ્રીય કાયદાએને કાગળના ચીથરા ગણીને રાન્યા તેના અત્યા આ કમનાની સરઆત કરી તે પ્રમાણે ગરીબોના ગાટ્ટે પ્રથમ અગાનથી, પછી નિરાશાથી અને છેલ્લે કિંમતની મસ્તીમા સમાજનું કપણ અકચાણુ બાણુ પર દેખીને, ધર્મની મર્યાદા પર પણ મુખને શ્રીમતોના ગટ ઉપ મનો ક્યો જેની દિયા તેની પ્રતિક્રિયા રિગિયામા શ્રીમતોએ ગરીમવર્ગની મહન સમિતીની હદપારની કસોટી કરી તેનુ પશિણુમ એ આનુ કે રિગિયાના જે ગરીમ લોક સ્વમાયે અત્યન્ત ગરીમ હતા તે જ જીવેગરના સની પેરે શ્રીમતો પર તૂટી પડવા લાગ્યા છે

ધૂરોપમા ફાગી નીમ્બેના મહાસુદની પર્ણી મળતા આ શ્રીમત ગરીમના સુદને જળઈ જેમ મળ્યુ અને દેઝરે લગાડેલી આગ માડમાડ

ખૂટતી હતી એટલામાં આ મહાપુરુષો રસિયામાં રહેટ થયો; અને સર્વિમાના બે બૌદ્ધમોળાએ આખા પૂરોપને સળગાવી મુક્યું તે પ્રમાણે રસિયામાં થયેલો આ રહેટ આખા જગતને સળગાવી મુકશે એવાં ચિહ્ન દેખાય છે. પ્રગતવાદના આ હિંદુ ખલ સ્વરૂપનું નામ બોદ્ધોવિઝમ છે. જર્મનીના સૈન્ય સાથે ઝૂઝતું સહેલું હતું; કેન્દ્રની મહત્ત્વાકાંક્ષાના દિપ્તા પથ તોડવા; પણ બોદ્ધોવિઝમની આ પ્રગંડ ચંડી કોઈને પણ નમતું આપશે એમ કોઈને લાગતું નથી. તેની જાળ આપણા દેશને પણ અટકશે કે શું એ બાપથી આજે દરેક સુધરેલી સરકાર યથથર કાંપે છે. અને સુમેલ પરિવર્તનો પુરોલિન પૂર્ણ વિસ્તાર અમેરિકાથી લાખો ખાંડી ધાન્ય લાવી આ ચંડીને નેવેલ ધરાવીને શાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. યુરોપ અને અમેરિકાની એકત્રિત નીતિનિપુણતા દ્વારા બોદ્ધોવિઝમની આગં દેશ વખત પૂરતી ઘમાવી શકશે, કેન્દ્રને સાર પણ એકાદ મેંટ દેલીનાનો ટાપુ મળી રહેશે; પરંતુ એક અક્ષવાક્ય જ સમજતું કે જ્યાં સુધી સત્તા તથા વિલાસિતા એ બે દેશોના પૂરોપના ઉદ્ભવનિદરમાં વિસર્જમાન છે ત્યાં સુધી શાન્તિદેશીનો ત્યાં પ્રવેશ થઈ શકવાનો નથી. બાકિય અંધકારમય દેખાય છે, પણ આવી સ્થિતિમાં તમગોપાય શું કંઈ જ નહિ હોય? જેની રજોરગમાં આર્થ સંસ્કૃતિ રંગી રહી છે તે તો ગિમનથી-કહેશે કે 'છે'. એ ઉભાય ક્યો તેનો વિચાર વળી કરી કાઢવાર કર્યું. હાલ તુરત હતિવાસવિમાના ધ્વિર ઉપર, શકા રાખીને નિરાકરતાવધી એટલું કહો કે 'જે સાચ છે તે સાત્ત ક'યાણને માટે જ થઈ ર્યું છે. દિવસ જેવો શુભ છે તેની રાત્રિ પણ શુભ જ છે. ધોયન અને વાર્ધક્ય તો શું, મરણ પણ શુભ જ છે.

આટલું વચ્ચા પછી કોઈએ મનમા એમ ન લાવતું કે યુરોપમાં આજ નુ'ી વેળી અથવા હો પછી થનારી પૂનામરડીમાં અગે રાહ હીમે. તેમ સત્તા પ્રગતના દાયગાં ફાવી બોલશે એ નરવ જામને કપૂલ નથી, એવું માની લેવાનું પણ કાણુ નથી. બ્રાહ્મજોનું નેચરેલ અથવા ક્ષત્રિયોનો રૂઆળ એ પણ અમારૂં ધ્યેય નથી. ન્યાયને નુષ્કરો કરીને જે જોતાનું છે તે એટલું જ છે કે હિન્દુસ્તાનની પ્રયોગશાળામાં આજ પર્વત દત્તી જેવેલા યાતુવૈદ્ય પદ્ધતિના સિદ્ધાન્તો કેવા વ્યાપક શુદ્ધ ગદે તેમ છે, અને સસારના મલેક દેટ પ્રશ્નો એ સિદ્ધાન્તોને આધારે કેવા છોડાવી શકાય તેમ છે.

મજૂરનો ધર્મ

હિન્દુસ્તાનમાં હમણાં હમણાં સુધી મજૂરનો વર્ગ હતો જ નહિ. દેશનો મોટા ભાગ ખેડૂતોનો જ હતો. અને આજે પણ મોટા સવાલ ખેડૂતોનો જ છે. યુગોપમા જેમ મજૂરોનો ભારે પ્રશ્ન છે તેમ આપણે ત્યાં ખેડૂતોનો સવાલ છે. જો કોઈ વર્ગ ઉપર સામ જિંદ દયાળુ ચું હોય તો તે ખેડૂતો ઉપર. શુદ્ધતાના ખેડૂતોની સ્થિતિ કરતા જ નાણાં-મદાગમ્ કે સંયુક્ત પ્રાન્તના ખેડૂતોની સ્થિતિ વધારે ખરાબ લાગે છે. આજે ગોવેને અગે જે મજૂરવર્ગ પેદા થયો છે તે મોટા ભાગે ખેડૂતવર્ગમાંથી જ યોગ્ય છે. માલુસ ખેતીમાં ફાવે નહિ, ખેડૂતને ગામડાની દરિયા સ્થિતિ અસહ્ય લાગે ત્યારે તે મજૂર બની જાય છે. એટલે એક રીતે મજૂરવર્ગ એ ખેતીની નિર્દોષતાની નિશાની છે.

માણુમની મુખ્ય હાજતો એ—અન્ન અને વસ્ત્ર. તેમાં ખેડૂત અનાજ પેદા કરે અને દરેક જથ્થા પોતપોતાના ધરમાં ગંદી ખાય, દરેક જથ્થા પોત-પોતાના ધરમાં સૂતર કાઢે અને વણકર વગી આપે, એ પ્રાચીન રિવાજ હતો. કાતણું અને ચંરડું એ દરેક કુટુંબનું નિલકર્મ હતું. ખેડૂતો અને વણાટ એ દેશના જો મોટામાં મોટા ધંધા હતા. એના ઉપરાંત જોઈતું મમાગતું કામ તે કારીગરો કરતા. મજૂરોનું કામ પડતું જ નહિ. દરેક કુટુંબ હાથે જો તેટલું ટાંચે જ કરી લે. વધારાનું કામ આડી પડે ત્યારે પોરીશીઓની મદદ લે. હજી પણ આપણા સમાજમાં નિવડે આદિ પ્રવંશમાં એકબીજાને ત્યાં જોડ જ ન્યાતના પુરો એવના સ્ત્રીઓ ભેગા થાય છે અને લાકુ વળાવે છે કે પાપા વણાવે છે એક તરફ કામ થતું હોય, બીજી તરફ વાતોવિનોદ ચાલતો હોય કે ગીતો ગાતા હોય. આમ મહેનત પત્તુ આપણી વ્યવસ્થામાં એક જાતના નિવ જ બની જાય છે.

ખેડૂતને કુટુંબ માટે જમીનનો આનંદ મળે જ છે. હજી ચલાવતાં કે કાસ ચલાવતા તે આનંદથી ગીતો લલકારે છે. વણકર કાંડલાના તાવમાં પોતાના કંકનો સૂર પૂરે છે. કારીગરોને સુંદર કામની વસ્તુ તૈયાર કરવાનો નિર્દોષ આનંદ મળે છે. એટલું જ નહિ પણ ખેતરમાં લણતી વખતે અથવા ધંધા ધણું કે છો કરતી વખતે જે રીપન્ડી ચાલે છે તેમાં પણ મજૂરો સંગીતનો આનંદ લે છે. આજે મજૂર-રમિતે મીલમાં જે જાતનું, કામ હોય કે તેવું આત્માને હણનાઈ કામ પહેલાંના મજૂરોને કદી કરવાનું નહોતું. જેને મહેનતમાં જ આનંદ નથી મળતો તેને વહારથી આનંદનાં સાધનો

રોધવાં પડે છે. અને એી મજૂરી કરનારાઓનો સમાજ જો સંસ્કારી ન હોય તો ગમે ત્યાંથી અને ગમે તેવા આનન્દ લેવાને તે સ્વાભાવિકપણે લક્ષ્યાય છે.

મજૂરી અથવા સારીરિક મહેનત એ પરિવર્તમાં પરિવ્રત ધધો છે. આરોગ્ય, દીર્ઘાયુષ્ય અને સ્વનન્વના એ મજૂરીના આશીર્વાદ છે. મજૂરનું જીવન ખીજા બધા ધંધાના પ્રમાણમાં વધારે નિષ્પાપ હોય છે. મજૂરને જો સન્તોષ હોય તો તે સહેલાઈથી અસ્તેષ અને અપરિમલનું વ્રત પાળી શકે છે, અને તેમાં જ અદિરેસા રહેલી છે.

મજૂરનો ધંધો જોટલો 'પવિત્ર છે તેટલો જ માનવર્ગે પણ છે; માત્ર દરેક મજૂરે શા કારણસર અને કદ કારતે આપણે મજૂરી કરીએ છીએ એનો વિચાર કરવો જોઈએ. મજૂર જે કામ કરે છે અથવા જે વસ્તુ બનાવે છે તે સમાજને જરૂરની અને ધર્મને માન્ય એવી હોવી જોઈએ. મજૂરી કરવામાં મજૂરે પોતાની સ્વતન્વના ખોઈ બેસવું ન જોઈએ.

પ્રીત અથવા દક્ષિણ આફ્રિકાના મજૂરને ગીરમીટીઆ કહે છે. તેઓ પોતાનો શોક અથવા પોતાનું કામ પસંદ કરી શકતા નથી. તેઓ કાલકરાઈથી બંધાયેલા હોય છે એટલા માટે તેમને ગીરમીટીઆ કહે છે. ફૂલી એ પણ અપમાનભર્યું નામ છે. આપણે રોજરોજની દાડી કરનારને મજૂર કહીએ છીએ. મુંબઈમાં મજૂરને કામદાર કહે છે. એ શબ્દ મજૂરોમાં આવેલા આત્મ-માનની નિશાની છે. અમેરિકામાં મજૂરને 'હિલ્પ્સ' અથવા મદદગાર કહે છે. જે માણસ મજૂર રાખે છે તે પરવક્ષ્ય છે, અપંગ છે, અને મજૂર પોતાના કામનું મહેનતાણું લેતો છતાં સમાજસેવા કરે છે એ ભાવ આ નામની અંદર સમાયેલો છે. મરાઠીમાં મજૂરને માટે જૂનો શબ્દ 'ગડી' છે. ગડી એટલે દોસ્ત, બેર અથવા સાથી. મહેનતમાં બધા સમાન છે. મહેનતમાં બ્રાહ્મણ રહેલો છે, અને જે આપણું કામ કરે છે તે આપણા જ દરજ્જાનો, આપણો સમાવડીઓ છે. એ બધો ખ્યાલ 'ગડી' એ તળપદ શબ્દમાં આવી જાય છે.

ખીજા ધંધાનો લોકો જેમ સમાજહિનનો વિચાર કરે છે અને પોતાની કરજ જાણી કેટલાંક સાર્વજનિક કર્તવ્યોનું પાલન કરે છે તેમ મજૂરોએ પણ કરવું જોઈએ. જે માણસને મહેનત કરવાની ટેવ છે તે ખર્ચે જોતાં સમાજનો રાજ છે. તે કામના ઉપર આધાર રાખતો નથી અને બધા તેના ઉપર આધાર રાખે છે. દરેક મજૂર જાણે જ છે કે પૈસાદાર લોકો તેના આધારે

છે. એ જાણે છે તેથી જ ધર્મીવાર તે ખીજની અગવડ બેઈ વધારે મજૂરી મેળવનારો પ્રયત્ન કરે છે. જો મજૂરોને પોતાનું હિત જરામર સમજાય તો તેઓ વધારે ને વધારે મજૂરી મેળવનારા લોભ પાછા જ પોતાની શક્તિ ખરવી ન નાખે, પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા—પોતાનો મોજો વધારનારો પ્રયત્ન કરે સામાન્ય કારકુન કરતા સામાન્ય મજૂર વધારે કમાય છે, વધારે હિપચોગી હોય છે અને પ્રમાણમાં વધારે સ્વતંત્ર પણ હોય છે. છતાં કારકુન પોતાની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા જાળવી શકે છે મજૂરને તે હજી નથી આવતું.

માત્રુ જોતા મજૂર રોડનો આગ્રિન નથી, પણ રોડ જ મજૂરોનો આગ્રિન છે મજૂરની મૂડી તેના કાગળા છે અને તે એની માથે ફરી મૂકે છે તેને એનો ભાર નથી લાગતો જો તો મૂડીની પાછળ બધાયેનો હોય છે અને તેથી તે સખીના મજૂરો આગળ આગ્રિત જોવો જ હોય છે *

આપણે સમાજના કોઈ ભાગ વધુ બજારીયે છીએ, સમાજવ્યવસ્થામાં આપણું સ્થાન શું છે, સમાજ પ્રત્યે આપણી ફરજ તી છે એનું જાન જ્યારે મજૂરોને થશે ત્યારે જ તેમનો ઉદ્ધાર થનારો છે. તે માટે મજૂરોને કેળવણીની જરૂર છે દેશની અને દુનિયાની કેવી સ્થિતિ છે અને તેમાં મજૂર ધારે તે કેવી રીતે કરી શકે છે એ મજૂરો કેળવણીથી સમજતા થશે મજૂરો સમાજ નો નારા પણ કરી શકે છે અને સમાજને આઝાદ પણ બનાવી શકે છે

હડતાળો

જો દરેક માણસ પોતાની મહેનતથી જ પોતાની બધી હાજતો પૂરી પાડે તો કોઈને કોઈના નોકર કે મજૂર થવું જ ન પડે, દરેક જણ પોતાને યેગ રાખતી પેઠે રહી જાય. પણ સમાજની આજની દશામાં તેમ બનવું અશક્ય છે, તેથી અનેક લોકોને જોડતા પદાર્થો અમુક લોકોની મહેનતથી પૂરા પાડના પડે છે આના પદાર્થો તૈયાર કરના માટે પૂરતી સગવડ થાય એટલા સારૂ મોટા મોટા કારખાના હોવા થાય છે, જેની અદર મૂડીવાળાઓ પોતાની મૂડી રોકે છે અને મજૂરો પોતાની મહેનત રોકે છે શરૂઆતમાં મૂડીવાળા અને મજૂર સ્વેચ્છાથી એકત્ર થાય છે અને કારખાનું શરૂ કરે છે એટલે ખર્ચ જોતા કારખાના હિપર મૂડીવાળા અને મજૂર બન્નેનો સરખો હક હોવો જોઈએ કારખાનાને માટે જોઈતી જમીન અને યંત્રો મૂડીવાળાના પૈસાથી ખરીદવામાં આવે છે એટલા જ માટે મૂડીવાળાઓ કારખાનાના

માર્તિક મહુલ છે અને કારખાનાથી ચતો નહે તેઓ પોતાનો જ મણે છે. મૂડીવાળા અને મજૂર એ બંનેના સહકારથી જ એ સંપત્તિ પેદા થાય છે તેનો લાભ બંનેને ભાગેપડતો મળવો જોઈએ. પણ મૂડીવાળો ધીરજ રાખી શકે છે અને મજૂર રોજની કમાણી વગર રડી ચકતો નથી એ જોઈને લીધે, અરજા મજૂરની એ કંઈકી સ્થિતિને લીધે મજૂર દંમેલાં મજૂર જ રહે છે અને મૂડીવાળા બધો નફો લઈ પોતાની મૂડી વધારતા જ જાય છે.

મજૂરની કમાણી જેમ ઓછી હોય છે તેમ તેની જૂજ પણ ઓછી હોય છે. નકામું બાગ પડાવવાની તે માગણી કરતો જ નથી. તે ફક્ત પોતાની સામાન્ય હાજતો પૂરી પડે એટલા પૂરું જ માગે છે. એટલું પણ જ્યારે તેને નથી મેળવતું ત્યારે તેને કારખાનું છોડી જવાનું મન થાય છે. પણ એક પ્રકારની મજૂરી કરવાની ટેવ પડી ગયા પછી મજૂર બીજે જગ્યા ક્યાં? અમુક વરસ સુધી એક જગતનું કામ કય પછી માણસોને તેમાં પરાણે રહેવું જ પડે છે. આ સ્થિતિના પણ લાભ લેતાં મૂડીવાળાઓ ચૂકતા નથી.

આથી કંઈકી સ્થિતિમાં મજૂરોને સંબંધગતી હડતાળ પાડી મૂડીવાળા આગળ પોતાની ફરિયાદ રજૂ કરવાનો રસ્તો સમજ્યો. પણ તે કાંઈ આ જમાનનો નથી. પ્રજામનો હજારો વર્ષ પહેલાંનો જે ઇતિહાસ મળી આવ્યો છે તેમાં પણ હડતાળ અને હડતાળના નિયમોના ઉમેશ છે એમ કહેવાય છે.

એક રીતે જોતાં હડતાળ એ એક જંગલી પ્રવા છે. મૂડીવાળા અને મજૂરો મળીને કારખાનું ચાલે છે એ જાણતા હતાં 'કામ બંધ' પાડી એકબીજાની શક્તિનું માપ કાઢવું અને લાચાર બનેલા પક્ષે ન્યાયઅન્યાયનો વિચાર ક્યાં વગર લાચારીને લીધે જ શરૂ જવું એમાં નથી ન્યાય, નથી બક્ષમનસાર્થ કે નથી પ્રેમનો સંબંધ. પણ જ્યાં સુધી માણસ ન્યાય અને બંધુભાવને પ્રધાન પદ આપતો નથી ત્યાં સુધી આપદ્ધર્મ તરીકે હડતાળો ચાલવાની જ.

હડતાળમાં બેમાંથી એક પક્ષને લાભ થતો સંભવ હોય છે, પણ સમાજને તો નુકસાન જ થાય છે. આટલી મજૂરી અને આટલી મૂડી નવરી રહે એમાં સમાજને બારે નુકસાન છે એ કાંઈ પણ સમજી શકે છે. માટે જ જ્યારે જ્યારે હડતાળ પડે છે ત્યારે ત્યારે સમાજના પ્રતિષ્ઠિત લોકો વચ્ચે પડી હડતાળનો અંત આવવાને કોશીસ કરે છે. આવી રીતે વચ્ચે પડવામાં એટલે કે મધ્યસ્થીમાં બૂતદયાનો અંશ પણ હોય છે. એક માણસ બીજા માણસનું દુઃખ બહા દિવસ સુધી જોઈ શકતો નથી. માણસના દુઃખની અસર માણસના મન પર ન થાય તો તે રાક્ષસ કે સેતાન જ ગણાય.

હડતાળમાં વચ્ચે પડનાર મધ્યસ્થ લોકોએ દરેક પક્ષના હિતને અર્થે અને સામાજિક કલ્યાણને અર્થે કેટલાક સિદ્ધાંતો ધર્યા છે. હડતાળ

દરમિયાન જો જાણે પણ તે સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ચાલે તો હાલતનો અન્ત જલદી આવે, નુકસાન ઓછું જાય અને દુઃખ પણ ઓછામાં ઓછું વેઠવું પડે. તેમાંથી કેટલાક નિયમો નીચે પ્રમાણે છે:

૧. દારૂખાનું સારી રીતે ચાલે તો જ મજૂરવર્ગ આખાદ રહી શકે છે, એટલા માટે દારૂખાનાને નફો જલ્દી જ ઓછો મળે. હોય તે વખતે મજૂરોએ હડતાળ પાડવી નહિ. સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ પણ આવી હડતાળ કામની નથી. નફો જલ્દી જ ઓછો થશે હોય તે વખતે કામ બંધ પડવાથી મૂડીવાળાને નુકસાન નથી જતું; માટે એવે વખતે હડતાળ લાંબા સમય તો પડે તેની તે પરવા રાખતો નથી.

૨. મજૂરોએ શરણ કે બીજાં વ્યસનોમાં પૈસા ઉડાવવા ન જોઈએ. તેઓ વ્યસની થાય તો તેમને વધારે પગાર આપવાનું મન કાઢતે થાય જ નહિ. સમાજની સહાનુભૂતિ પણ તેમને મળે નહિ અને મધ્યસ્થ લોકો પણ એમ માને કે દેશનો પૈસો શરણમાં ખરબાદ થાય એના કરતાં દેશની મૂડી વધવામાં કામ આવે તો શું ખોટું ? સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ પણ એ નિયમ યોગ્ય છે. મજૂરો જો વ્યસનમાં ખુવાર ન થાય તો પોતાની કમાણીમાં તેઓ પોતાનાં બેગછોકરાંને વધારે સુખી રાખી શકે, પોતા લાભો વધતે જાય અને બાળકોમાં સારી કેળવણી પણ આપી શકે.

૩. હડતાળ દરમિયાન મજૂરો કોઈ જાતનું તોરાણ ન કરે. મૂડીવાળાં એને અથવા દારૂખાનાના માલિકને ગાળ ન દે અને તેનું બીજી રીતે નુકસાન કરવાનો પ્રયત્ન ન કરે; કેમકે હડતાળ પછી સમાધાન થતું જ જોઈએ, અને સમાધાનમાં મીઠાસ હોવી જોઈએ. મજૂરો મીઠાસ જોઈ એમ તો તેમાં તેમનું જ નુકસાન છે.

૪. હડતાળ દરમિયાન મજૂરો એક ક્ષણ પણ નવરા ન રહે, કેમકે તેમાં સમાજને નુકસાન જાય છે અને મજૂર પોતાની શક્તિ ખોઈ ખેસે છે. કમાનો મજૂર મૂડીવાળાને હાથે કોઈ કાળે હાર ખાય નહિ. મજૂરોએ પોતાની માગણી વાજબી છે એવી ખાતરી કરી આપવી જોઈએ; તો જ તેમના પ્રયત્ને સમાજની સહાનુભૂતિ રહે. મજૂરો ગેરવાજબી માગણી કરે તો લોકો તેને દાંડાઈમાં ગણી કાઢશે અને સૌ તેનો વિરોધ કરશે.

૫. હડતાળ પાડતા પહેલાં પંચ મારફતે સમાધાન કરી લેવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પંચ કબૂલ રાખ્યા પછી તેમનો ચુકાદો મૂકે મોડે બડબડાટ વગર કબૂલ રાખવો જ જોઈએ.

૬. હડતાળો આઓએ સાર્વજનિક ઉધણી કરી તેના બળ ઉપર મૂકવું ન જોઈએ. તેમ કરવાથી તેઓ બીજાના હાથમાં જાય છે અને કેટલીકવાર

હડતાળીઓએ ખીજ જ કોઈ હડતાળું સાધતું જતી નથી, સમાજમાં દેવનાવ દેવાય છે અને મજૂરો હડતાળું જબીર સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી.

૭. જે મજૂર રૂઢેલા વખેરેની સગવડ માટે મૂડીવાળા કુપર આધાર રાખે છે તેઓએ હડતાળ પાડવાથી ઈર્ષ કંઠ મુદીમતોમાં આપણે આવી પડીશું તેનો ખૂંચો ગિનાર કરવો જોઈએ અને દરેક અડગણ દર કરવા માટે જરૂરનો જરૂરનો કંચો જોઈએ.

૮ હડતાળને માટે પેતાનું ૪૬ લેવાર ગખડું એ એક લેખ ય છે અને ખીજે કપાય દરેક માણમે પોતપોતાની ઓગવતી જીવક પોતાની પાસે ગખડાની ટેન પાડી અને હડતાળ દરમિયાન પેટપૂતી કમળી થાય એવો, સહેવાઈથી કઠી શકાય અને યોગ દિવસને માટે ચવાવનામાં વાણે ન હોય એવો ધોળા ધીખી લેવો જોઈએ.

૯. જે મૂડીવાળાઓએ હડતાળની જામનમાં સુ.સુ કરું જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ. મૂડીવાળાઓએ જાણું જોઈએ કે મજૂર સામે તેમનો ઠસાર ગમે તે હોય તોપણ તેઓ મજૂરને પિનાને રચને હોય છે. પોતાના મજૂરો વ્યસનમાં ન મપડાય, શરાબ ન પીએ, જુગાર ન રમે એ તમને તેમણે પાસે ધ્યાન આપડું જોઈએ મજૂરો જાને ગમે તેમ રહે, અમારી મજૂરી કરે જોઈએ બસ એવો તુટી દિવિ વાળો સ્વાર્થ તેમણે મનમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ જનતા સુધી હડતાળ પડવાનો પ્રસંગ જ તેમણે ન આવવા દેવો જોઈએ, છતાં જે હડતાળ પડે જ તો તેમણે નીચેના નિયમોનું પાલન કરડું જોઈએ.

૧. મૂડીવાળાઓએ પોતાની દિલ્લત અથવા મોભો સાચવવા માટે એક પણ દિવસ હડતાળ ચવાવવા ન દેવી જોઈએ. વાજખી માગણી કબૂલ મળવામાં કમજોરી નથી, પણ તાકાત જ છે.

૨. મજૂરોની માગણી તત્વમાં વાજખી હોય અને વિગતનો જ વાલો હોય ત્યારે મજૂરને સમજવનાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ છતાં જે તેઓ ન સમજે અને હડતાળ ચવાવે તો હડતાળથી શુદ્ધ હુકમીન વેડ, પણ બહારના મજૂર આણી કામ ચવાવવાનું ખોટું પગલું ન ભરવું. બહારના મજૂરો લાવવાથી મજૂરવર્ગની નીતિ બગડે છે અને કડવાસ કાયમની રહી જાય છે બહારના મજૂર ન લાવનામાં પ્રથમ વધારે હાનિ દેખાય એ ખરૂં છે, પણ અન્તે તે જ રતો ગમદાકારક નીવડશે એવી ખાતરી રાખવી જોઈએ.

૩ મૂડીવાળાઓએ મોજશોખમાં પંસા Cડારી મજૂરોની અદેખાઈ વગેરી ન લેવી જોઈએ, અને હડતાળ દરમિયાન તો પોતાના મજૂરો દુખી એ જાણી પોતે પણ તેટલા દિવસ પૂરતો મોજશોખ છોડી દેવો જોઈએ.

૪. હડતાળ દરમિયાન મજૂરોને પગવવાની નીતિ મૂકીવાળાઓએ મિનકુલ ન રાખવી જોઈએ અને જો મજૂરોને મદદન વગેરેની સગવડ કરી આપી હોય તો તેઓ જ્યાં મુંડી તોડાન ન કરે અથવા સમાધાન વિશે છેક નિરાશા ન થઈ હોય ત્યાં મુંડી તેમને મદદનભાવી કાઢી ન મુકવા જોઈએ.

૫. હડતાળને અંતે મજૂરોની માગણી જો વાજબી હશે તો હડતાળના દિવસોનો પગાર આપવાની ના ન પાડે.

૬. મજૂરો તોડાન કરે એવી બીક ન હોય ત્યાં મુંડી સંગ્રહારી મદદ બિયકુલ ન લે (આ નિયમ મજૂરોને પણ લાગુ પડે છે.)

બંને પક્ષ દરતાપૂર્વક આ નિયમોનું પાલન કરે તો લડન ખાત્રા દિવસ મુંડી ચલાવવી ન પડે લડનને અંતે કડરાય ન રહે અને એક લાંતના અનુભવ પડી ઘણું કઠીને બીજી વાર લડતુ જ ન પડે બંને પક્ષ મળીને જ જ્યાં ઘણું ચાલી ગયું છે ત્યાં બે પક્ષ એકબીજાનાં ચંદુ તરીકે વર્તે અને બંધી રીતે પોતાનો જ લાભ થાય એવો આમલ નખે ત્યાં મુંડી સમાજના મુદ્દાઓની સ્થિતિ છે એમ કહી ન શકાય એવું સંસ્કારની દૃષ્ટિએ પણ ઐતિહાસિક ભાવના ટેળવામાં જ લાભ છે.

૨

મૂકીવાળા અને મજૂર વચ્ચે જેમ જેમ સમબાન ઓઠેલો થતો ગયો અને સમાજ પણ જેમ જેમ ઉન્નતીનતા બતાવવા લાગ્યો તેમ તેમ આખા મજૂરવર્ગને વધારે સુસંગતિ ચલાવી જરૂર લાગી મજૂરોના નાના નાના મહાજનોએ ભેગા થઈ મોટું મહાજન બાધ્યું અને એક હડતાળથી જો કામ ન સરે તો બધા જ મહાજનોએ એકબીજા સાથેનો સમબાન નતાવવા એક સામગ્રી હડતાળ પાડવી એવું નક્કી કર્યું આમ થાય તો સમાજનો સમગ્રો વ્યવહાર અટકી પડે છે ઉદાસીન લોકોનું પણ ધ્યાન હડતાળના કારણે તરફ ખેંચાય છે અને દુખનું નિવારણ ત્રણ ચાર જાય છે પણ આ ઇલાજમાં એક ભારે દોષ રહેતો છે હમેશા દુખ અને દારિદ્ર્યમાં રહેલું પડતું દોષથી અને મૂકીવાળાનો પ્રમુખ વિરોધ હમેશા ખમવો પડતો દોષથી અદાપેલો મજૂરવર્ગ સમાજનું કંઈ નુકસાન થાય છે તેનો વિચાર કરતો નથી, અને પોતાની માગણી વાજબી છે કે નહિ એનો પણ વિચાર કરતો નથી આટલું અસંગતકાર હચિયાર હાથમાં આવી ગયું એટલે જ્યાં ત્યાં તે વાપરવાનું મજૂરવર્ગને મન થઈ જાય છે અને સમાજમાં મજૂરો કહે તે પૂર્વ દિશા એવું થઈ જાય છે યુરોપમાં મજૂરોનો સઘ પોતાના દુઃખનિવારણ પૂરતી જ સાર્વત્રિક હડતાળ પાડવાને બદલે દેશનું સંસ્કારણ પોતાની ઇચ્છા મુજબ ચલાવવાને માટે પણ હડતાળ પાડવાને લલચાય છે આ વૃત્તિ જો

વધે તો મજૂરોની જોડકમીથી આખો સમાજ અકળાઈ જાય અને મજૂરો સામે લાકડરી શક્તિ વાપરવાની સરકારને ફરજ પડે.

લોકરૂના સિવાયજો પણ ગરીબવર્ગના જો હોય છે. તેઓ જો મજૂરો સાથે લડે તો ગમે તે પદની છત થાય તોપણ ગરીબવર્ગનો જ નાશ છે.

અને જો લોકરૂ મજૂરો સામે લડવાની ના પાડીને મજૂરો સાથે લગી જાય તો દેશમાં મજૂરશાહી અથવા બોર્ડરોવિઝમ દાખલ થાય. મજૂરશાહી હમેશાં ટુંકી દૃષ્ટિ વાળા હોવાથી દેશની આખાદી, જાહેરાતલાહી અને સંસ્કૃતિને તે જોતજોતામાં વેરણછેરણ કરી નાખે છે. રશિયામાં આમ જ થયું છે. જોકે ત્યાં મજૂરવર્ગે એકલા જમીનદાર અને મુડીવાળાને જ નોખા પાડી અધ્યાપકો, એન્જિનિયરો, વકીલો, કારકુનો વગેરે સંકુચિત આવક વાળા બધા જ લોકોને મજૂરવર્ગમાં ગણી પોતાની સાથે લીધા હતા.

સ્વરાજ્યમાં મજૂરવર્ગ સરકારને પગલે અને સરકારને સહનમાં લઈ તેની પાસે ધાર્જ કરાવે એ તો કોઈ છિછે જ નહિ. પણ દેશ ઉપર પર-રાજ્ય અને નાદીરશાહી આક્રમી હોય અને કૃષ્ણાચેત્તો વર્ગ નમાસો બન્યો હોય ત્યારે મજૂરોની અને કારકુનોની સાર્વત્રિક હડતાળ પડાવી સરકારને શરણ આણવાની સૂચના ટેટલાક લોકો કરે છે. આવી હડતાળ સામે જો સરકાર લોકરૂ વાપરે તો લોકરૂમાં પણ જેદિલી ફેલાય છે અને એવો સમય આવે છે કે જ્યારે લોકરૂ મજૂરો સાથે બળા જાય છે અને સરકાર એકદમ તૂટી જાય છે.

આટલી જોડવણ જો થઈ શકે તો આ અસરકારક ઇલાજ છે ખરો, પણ આ રીતે પરદેશી સરકારને મહાત ક્યાં પછી દેશમાં સ્વદેશી સરકાર સ્થાપન થઈ જ શકે એમ નથી. લોકરૂશાહી અને મજૂરશાહી—શત્રુપ્રકોપ અને શત્રુપ્રકોપ—નો સમાગમ થાય તો તેનાં પરિણામ કેવાં બન્યુંકર આવે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

સ્વાર્થની હરિશાઈ ગમે તેટલી કુશળનાથી ચલાવવામાં આવે તોપણ આખરે તેમાં સમાજનો નાશ જ છે. દરેક કચકિત્તે પોતાનો સ્વાર્થ ઓછો કરવો અથવા ધર્મના અંકુશમાં રાખવો એ જ સમાજના કલ્યાણનો એક માત્ર ઉપાય છે.

જ્યારે કોઈ પણ કારણસર અનોજ, કપડાં, ઘરભાડાં વગેરે જાબતની મેંધવારી થાય છે ત્યારે મજૂરોને હડતાળ પાડવી પડે છે. હડતાળ પાડી

તેઓ વધારે મજૂરી મેળવે એટલે દારખાનદારો ખર્ચ વધવાને કારણે તૈયાર માલની કિંમત વધારી દે છે, ખેડૂતોને એ જ કારણે અનાજ મોઘું હવું પડે છે અને ફરી પહેલાની સ્થિતિ આવીને ફરી રેરાથી મજૂરોને અને દારકુનોને ફરી-ફર હડતાળ પાડવી પડે છે. મોઘવારીને લીધે મજૂરી વધે અને મજૂરી વધવાને કારણે મોરવારી વધે, આમ વર્તીવર્તીને ક્યા અન્ત આરે ?

આનો એક ઉપાય છે. પણ તે અખત્યાગ દરવા માટે મજૂરવર્ગમાં આજે છે તેના કરતા વધાર આમાર્ગિક દેખાણની લાગણી-દોની જોઈએ દારખાના-માં તૈયાર થતો માલ મજૂરો અને મૂડીવાળાના સંયોગથી જ થાય છે, તેથી તે માલ ઉપર કેવો નફો લેવો? આ કો બાબે તે વચ્ચે એ નક્કી કરવામાં મજૂરોને પણ કાંઈક કહેવાનો આધિકાર દેવો જોઈએ, અને દારખાનદારો જો ન માને તો બાન ન વધાવવાની માગણી માટે મજૂરો હડતાળ પાડી શકે અને આપણે ધાર્મિક હડતાળ કહી શકીએ આ હડતાળથી મજૂરોને પ્રત્યક્ષ લાભ થતો ન દેખાય, પણ આવી હડતાળથી આખા સમાજને લાભ થાય છે અને તેથી સમાજને મજૂરો પ્રત્યે આદરભાવની લાગણી જગૃત થાય છે. વસ્તુઓના બાન વધે નહિ એટલે મળતી મજૂરીમાં મજૂરો અને દારકુનો મુખેથી મ્લી શકે અને મજૂરી વધારવાથી જે લાભ મળી શકે તે આ રીતે મળી ગે

વિચાર-કલિકા

મારું કુટુંબ બહોળુ છે માગ એકલાના સુખે હું સુખી કેમ રહું ? સૌ સુખી તો હું સુખી. જગતમાં જ્યાં સુધી એક પણ પ્રાણી સુખગદિત છે ત્યાં સુધી મારા પ્રયત્નો સિધ્ધિ થવાના નથી.

ૐ

મને જે સહેલું લાગે તે કામ હું કરું કે મને ગમતું હોય તે કરું કે જે કામ હું ઉત્તમ રીતે કરી શકું તે કરું ? અથવા જે કામ કરવાનું મારું દર્જા છે તે હું કરું ?

જે મારું કર્તવ્ય હોય તે જ કરવું અને સાધ્ય, પ્રિય અને સુકર થાય એવું ક્યારે થશે ?

ૐ

નિષ્પાપ જીવનમાં કેટલી સુ-દરતા રહેલી છે તેનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવ

વગર થાય નહિ

જ

પ્રેમ પરમ સુન્દર છે

જ

જીવનમુક્ત હો, મુમુક્ષુ હો, સસારી હો કે પતિત હો, સૌ એક જ દુનિયામાં રહે છે, એક જ જાતનું કામ કરે છે, પણ હેતુ બિન બિન હોવાથી તેમને જાગ્રત્ ભાવે છે

જ

આત્મનિવેનથી—ગુરુચરણે શ્વાત્માર્પણ કરવાથી નિર્ગિન્નતાનો આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે

જ

પોતાની કંપના પોતે જ અમલમાં મુકી એમાં જ અર્થ સ્વામ્ય છે

જ

ઉપાદાનનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રતિબાને ગેર છે કામ કામો ક્ષીણવે છે

જ

તમારી આસપાસ મિત્રો ભેગા કર ને પ્રુત્તામલીઆ કે અન્વનજા ભેગા ન કરતા

જ

નીતિનિયમ કરતા પ્રેમ, દાક્ષિણ્ય દયા અને સહૃદયતા એ ગિન્નધ અને ઉદાર ભાવોની કિમત અધિક છે

જ

હનુમાનકુદરેકો મારના સાર જેમ આપણે ખૂન પાછા જમીએ છીએ તે જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન માટે પ્રાચીન ઇતિહાસ શોધવો જોઈએ

જ

વિરમ્ભિતિ એ પ્રાણ ક્ષીણ થવાનું લક્ષણ છે

જ

જે સમાજમાંથી ધર્મનો લોપ થાય છે તે સમાજમાં અર્થશાસ્ત્ર એ જ મૃતિ બને છે

જ

રૂઢિબદ્ધ હિન્દુ સમાજ વ્યક્તિગત દુષ્કર્મથી કંકળી જાય છે પણ સમૂહનું દુષ્કર્મ સામાજિક દુષ્કર્મ અને અન્યાય તેને સ્પર્શ સુદ્ધા કરી શક્તા નથી

આધુનિક ચળવળને લીધે સામાજિક દુષ્કર્મ દૂર કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ છે ખરી, પણ સામાજિક દુષ્કર્મ શામા છે તે પારખવાની શક્તિ અથવા દષ્ટિ

ફળ સમાજને લાધી નથી.

✽

હૃદયનો છલોંછાર કરે એટલે સમાજનો, ધર્મનો, સંસ્કૃતિનો છલોંછાર એની મેલે થશે.

✽

આજે આપણા સમાજને મનઃકષ્ટ ઝડપિયોની જરૂર છે. સમાજન્યાય-સ્થાપક આચાર્યો પાછળથી આપોઆપ આવશે.

સમાજમાં આજે ઉદ્ધાસ જોઈએ છે, વિલાસ નહિ; નૃત્ય જોઈએ છે, નિદ્રા નહિ.

✽

આજના સમાજની પુરુષાર્થની કલ્પના જ જૂલબરેલી છે. લોકોનો રાગદ્વેષનો વિષય જ બદલાઈને ઉલટો ચર્ચા થયો છે.

✽

અહંકાર એ આજના સમાજની નાવિ છે.

✽

સમાજનો મુળ પાયો સન્તોષ—સમાધાન છે, હરિશ્ચંદ્ર નહિ. મત્સર એટલે પ્રેમનું મરણ. હરિશ્ચંદ્ર એટલે સમાજનો નાશ.

✽

હળીમળીને કામ કરવામાં રહેલી હરિશ્ચંદ્ર આનન્દદાયી અને પ્રોત્સાહક હોય છે. એકમેકનાં વિરોધીકામ કરવામાં રહેલી હરિશ્ચંદ્ર હીનતા ઉત્પન્ન કરે છે.

✽

ખીનના મોજશોખ મારે વૈતરૂં કરવા તૈયાર થવું તેમજ પોતાના મોજ-શોખ મારે ખીનની પાસે વૈતરૂં દર્શાવવું બન્ને સરખા જ મંદા, કદરૂપાં અને અપ્રમર્ષ છે.

✽

અપ્રત્યાષી જેમ મટાડું ગંધામ છે તે જ પ્રમાણે સામાજિક અન્યાયને લીધે આપણા બધા વ્યવહારમાં કુરૂપતા ફૂટી નીકળતી દેખાય છે.

✽

સખડુ ખનો આધાર શ્રીમંતાર્થ કે ગરીબાઈ પર નથી. ગરીબાઈ એ મંડાફળ નથી. કંટાળામરેલું, કુરૂપ કામ કર્યું પડે એ ભારે સનરૂપ છે. ભાવિ મંકટો તરફ ધ્યાન આપો, હે લોકો, ભાવિ મંકટો વિશે સાવધ રહો. જૂનાં મતપ્રાણ મંકટોના—શત્રુઓનાં મહત્તને ઉખેળગો મા.

✽

ખરી દક્ષિતા કદ? જાગે યુદ્ધ સંપત્તિ હોય છતાં તેનો સદુપયોગ
કેમ કરવો એ સમ્મન ન હોય તે.

૪

દાન કરતાં લાગનું મહત્ત્વ વધારે છે. દાન કરવાથી આપણે ગરીબોનાં
કદ જોઈને કરીએ છીએ, પણ સંપત્તિનો લાગ કરવાથી આપણે ગરીબોની
ગરીબી જ દાદી નાખીએ છીએ. ધર્મીવાર આપણે દાનથી સામાજિક પાપનું
પ્રાયશ્ચિત્ત કરીએ છીએ, પણ લાગથી તો પાપ જ છોડી દઈએ છીએ.

૪

લેડે પકડેલો માણસ કશું બેઠેલો તેથી જોઈને કામ કરે છે. સામાન્ય
મનુષ્ય મનુષ્યના પૈસા જોઈને જ કામ કરે છે.

પણ દેસની માણસ દાનના પ્રેમથી મનુષ્ય કરતાં વધારે જ કામ કરે
છે. કારીગર કૃષણ નથી હોતો.

૪

સાહેબ ગામડાની મુશ્કેલી લંડી લાગે છે હતા પોતે સુન્દર બની
સકતા નથી.

૪

જે ઠાકરો પોતાના વખતનો સદુપયોગ કરતો હોય તેને સંપૂર્ણ
સ્વાતંત્ર્ય આપો તો જ તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ થશે.

૪

ખેતીનો પ્રેમ એ પ્રગુતાનું લક્ષણ છે. ખેતરમાંથી ખૂબ નફો ઉપાડવાની
દોષ એ કાઈ ખેતીનો પ્રેમ નથી.

૪

પ્રગતિ પ્રગતિ કરીને ગમે તેટલા નગરો વસાડો, છતાં જગતમાંથી
ગણેશ વિશ્વાન્તિ (repose) ન્યા મુઠી પાછી નહિ આવે ત્યાં મુઠી આ
દુનિયાની દશા દવાજનક રહેશે. આ અસાધ્યક પ્રયત્ન વેગથી દોડી રહ્યો છે,
પણ ક્યા તેનો કોઈને પત્તો નથી. કારણ ક્યારે પર થકા ક્યા છે? સોનું
ધો તે ગાઈ થશે એટલું જ માણસને સમાધાન છે.

સ્વદેશી

સ્વદેશીધર્મ

ચતુર્તિત્વવન્ત સ ધર્મં કિંચિ નિશ્ચય ॥

ધર્મસ્થાપનાર્થાય સુખવાં મે યુગે યુગે ॥

—મગ્ધાન્ પ્રવૃણ

સ પર્યાગ્દુરમનાદમનસ્ત્વાકિરન્ શુદ્ધમપાવિદ્યન્ ।

કિર્તિર્ન પા વર્ગિન્ સ્વચન્દ્રાંશાતધ્યતેડ્યર્થવ્યદપ

દ્વિતીય સમાખ્ય ।

—દ્વિતીય સ્થાપિત મ ૮

ઠમ્બરે હમેશા અનુધ્યુય ધારણ કરીને જ જગતનો ઉદ્ધાર કરવા આનંદુ
જોઈએ એવો કઈ નિયમ નથી મળ્યો. અથવા વાગલ બની પશુ
વિશ્વભર જગતને તારે છે તે તારિય ૩૫ ધારણ કરીને—એકાદ વિશ્વવ્યાપી
ભાવના જે પા જગતનો ઉદ્ધાર કરી શકે જગતની જરૂરીયાત મુજબ
અગર કોઈ એક દેશની એક જગતની જરૂરીયાતને અનુસરીને કોઈવાર
જોગવિજામનુ વતનના સન ૧૮૫૮ તે છે તે કો વિર ત્યગવૃત્તિના
પૂર આવીને મોગ દેના દેશ મંડ બની રહે છે આવી વિશ્વ વ્યાપી વૃત્તિને
યુગધર્મ ૮૦, ઇશ્વરી આજ્ઞા ૨૦, કલિસાસવિધાતાની લીલા કહો કે બીજી
જોઈએ તે ના આપે—અમે ના મનના અનાગ તરીકે જ જોઈએ શુ
માન્ય માનવ ને ૪૨૫૦ ના ૧૮૧ વસરી અસખ્ય લોકોના શુભદુષ્ક
એ દોષે ૫૧૧૦ સત્તા મા ૧૮૧૦ નુ બીજાંરોપણ કરવની જ્યાં
૫ નાભાની કલ્પા થઈ ૧૧૦૦ તારે ૧૦૦ ૧૧૦૦ પુર-ગિજ્ઞાતિઓમા
સાનાજયની બનાવો સ ૧૦ થો ૨૦ જોત નેતા ૧ જગતમા જ્યા ત્ય

મેટામેટા સામ્રાજ્યો અપાયેલા નજરે પડતા લાગ્યા કુવધર્મ, ભતિધર્મ, ગોત્રધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ એકેએકના પૂરેપૂરું થઈ જઈ કોઈ મહાન સામ્રાજ્યના નાગરિક બની રહેવું અને તેને વિસ્તારવાના કામમાં પોતાનું સર્વસ્વ હોમવું એ જ સૌ કોઈને માટે યુગધર્મ બની રહ્યો ખીજ બાબતે આ અવતાગની વ્તણે સદાય માટે જ વૈશાનિય ગોપો કુનાની માનવમુદ્ધિને પ્રેરણા થઈ, અને દેશના તેમજ દાગના બધનો તોડી નાખનાન અનેક સાવનો મનુષ્યને હાથ લાગ્યા સામ્રાજ્યસ્થાપના એ ઇશ્વરી કાર્ય હતું, છતાં એ સામ્રાજ્યોને હસ્તીમાં આણનારા બના કઈ ઇશ્વરી પુરુષ નહોતા ઇશ્વરી મોજના પાગ પાડવાના કામમાં ઇશ્વર કયા સાધનોથી કામ લેશે એની અટકળ માનવ બાધને શું ?

એ સામ્રાજ્યનો યુગ હવે અંત થયો જણાય છે જર્મન સામ્રાજ્ય જર્મીનદોષ્ટ થતું રશિયન સામ્રાજ્યના ગોટવાડોતર આજ ગણતા પાગ આને તેમ નથી ખખડાવજ ઑસ્ટ્રિયન સામ્રાજ્ય જેમ ખાટને પડી રામસરણ થયું, તેમ મોગક્ષીણ તુર્કી સામ્રાજ્ય પણ પચતવને પામ્યું અમારા બચપણમાં અમે જગતના નમ્સામાન્યા ત્યા રાજસત્તાક સામ્રાજ્યો જ જોતા અમારી નાનપણની બૂગોળમાં અમે અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને રિન્લેન્ડ એટલા જ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો જાણતા આજે રાજસત્તા જ અપવાદરૂપ બની રહી છે, અને બ્રિટિશ તથા જાપાની એ એ જ નામ લેના જોગ સામ્રાજ્યો પૃથ્વીના પડ ઉપર બચેલા નજરે પડે છે । સામ્રાજ્યનો યુગ પનટારને આજ સ્વય નિર્ણય—(Self-Determination) ના યુગની આણ વર્તી રહેલી દેખાય છે પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સને આ નવા બાળકનું નામકરણ કર્યું હશે, પણ તેનું પાવન પોપણ કરી ઉઠેશવાની તાકાત તેનામાં છે કે નહિ એ વાત સશયપાતી છે બ્રિટિશ રાષ્ટ્રે આ સિદ્ધાન્તને અભિનન્દન આપ્યું હશે, પણ તેને સેરવા ની પાતના બ્રિટિશ જાતિએ પ્રાપ્ત કરી છે કે કેમ એ વિશે હજી અમને ખાતરી નથી થઈ તે ગમે તેમ હો, પણ સ્વયનિર્ણયનો આ નવો સિદ્ધાન્ત આ યુગનો સિદ્ધાન્ત હોઈ તેમાં સર્વ રિજય જ નિર્માયો છે એ વાત ઉપર અમારી અટકળ થઈ છે

આ સિદ્ધાન્ત જગતના બાનિને પાલગશે એ સ્પષ્ટ છે પણ અમે તેને અવતાનપદ આપીશું નહિ સ્વૈચ્છિક પડેલા સૂર્યનું આગમન સૂચિત કનાગ સૂર્યના છડીદારની પેઠે જેમ અરણોદય થાય અથવા હજી ખ્રિસ્ત સરખો ઇશ્વરી પુરુષ આવવાની અગાઉ જેમ જૉન ધિ ઍપટિસ્ટ તેના આગમનની તૈયારી કરવામાં શુધાયેલો હોય, તેમ આ સ્વયનિર્ણયનો સિદ્ધાન્ત આજના યુગ-વતારના આગમનની એટલે સ્વદેશીધર્મસરથાપનાની બૂમિ તૈયાર કરી રહ્યો

છે. દેશાભિમાનની ખાતર મામડી કાપડ વાપરવાની હીલચાલને યુગાવનારની પ્રતિષ્ઠા ખેડેરાવના જોઇને વાચક અમારા તરફ હસશે, પણ આમાં આશ્ચર્યથી ચકિત થવાનું કે ‘અચર્યાદાન’ બનવાનું કંઈ જ કાન્ત નથી. સ્વદેશી એ એક સાસ્તિક, જીવનવ્યાપી અને શાન્તિપ્રદ એવો ધર્મસિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્ત દ્વારા સૌનું રક્ષણ અને સૌનું પાલન થવાનું છે. આ સિદ્ધાન્તને હાથે જ આજે જગતમાં મચેલી જાદવાસ્થળોનો—પ્રજનઓનાં અંતરમાં ધર કરી ખેડેલી કલ્પદ્રવ્યોનો અન્ત આવવાનો છે. આ સિદ્ધાન્તને પ્રનાયે જ દુનિયાની મહાન પ્રજાઓની મદ સ્વાર્થવૃત્તિ નષ્ટ થતી તેમની દૃષ્ટિ નિર્મળ થવાની છે. આ સિદ્ધાન્તની અસરથી જ આ યુગના માનવની મનોરચના બદલાઈને સમાજના અન્તઃકરણમાં રહેલા બૃત્તદયા અને ઈશ્વરચર્યાના પાયા પાકા થવાના છે. સ્વદેશીનો સિદ્ધાન્ત અહંકારના ખૂડકને ખોદી કાઢીને માનવજાતિને મોક્ષની અધિકારી કરનારો છે. આ જ કારણથી અમે તેને અવનારપદ આપીએ છીએ. આટલા મહાન અવતારતરત્ત્વને ધારણ કરવા આધાર પણ તેટલો જ પ્રાણુવાન જોઈએ, એ પ્રાણુ આજે હિન્દુસ્તાનમાં નથી એ નિર્વિવાદ છે. અને તેથી જ આ સ્વદેશી સિદ્ધાન્ત કેવળ દેશી કપડાં વાપરવાં એવડા જ વામનરૂપે આજ આપણી વચ્ચે પ્રગટ થયો છે.

હિન્દુ ધર્મમાં સ્વધર્મપાલનનો જ સિદ્ધાન્ત છે તે આ સ્વદેશીધર્મનું જ એક અંગ છે. લોકસંગ્રહનો આદેશ મુદ્દાં બગવાને આ સ્વદેશી સિદ્ધાન્તને અનુસરીને જ આપ્યો છે. સ્વદેશી સિદ્ધાન્તના મૂળમાં એ તત્ત્વ રહેલું છે કે આ અખિલ વિશ્વમાં વ્યવસ્થા કરનારી—ચોક્કસ હેતુપૂર્વક આપું વિશ્વચક્ર ફરવાની એવી એક મંગલશક્તિ છે.* આ વિશ્વરચનામાં ક્યાંક કંઈક બગાડો થયો છે અને આપણે બધાએ ચોમેર નીકળી પડીને તે સુધાર્યું જ ફરટકો છે, એવો નાસ્તિક અહંકાર સ્વદેશીધર્મમાં નથી. ઈશ્વરી યોજના મુજબ બધું વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે અને ચાલ્યાં કરવાનું છે. જેમ વડની ઉત્પત્તિ કરી દેવાનું કાર્મ પીજાનું નથી, અથવા ઘેટાની ઉત્પત્તિ વચ્ચે સાધી આપવાની નથી, અગર કંદેરે બિલાડી પર પરાપકાર કરવા દોડવું એ પણ એનો ધમ નથી, તેમ એક પ્રજાએ બીજી પ્રજાના જીવનચરિતાર્થનો ભાર ચોખ્ખી પરા-પકારણુદિથી મુદ્દાં રવીકારવો મંમવિત, દૃષ્ટિ તેમજ દ્વિતકારક નથી. જે કાળમાં આપણે જન્મ લીધો તે જમાનાની જ સેવા કરવી એ જેમ આપણે મારે અપરિકાર્ય છે તે જ પ્રમાણે જે દેશમાં આપણો જન્મ થયો તે દેશની જ આપણે સેવા કરવી અને તે દેશની જ સેવા આપણે લેવી એવી એ વિશ્વ-

નિયંતાની ઈચ્છા છે એવો સ્વદેશીનો સિદ્ધાન્ત છે. કુશળ સેનાપતિના હાથ નીચે લડનારો કોઈ સુખેદાર કે સિપાઈ પોતાના આખા લશ્કરનું અભિમાન ધરાવતો હતો. પોતાને મુકરર કરી આપેલા કામથી બહારના કામમાં જેમ માથું મારતો નથી, તેવી જ રીતે સ્વદેશીનો સાચો ઉપાસક પણ વિશ્વ-બંધુત્વથી ડ્રવતો હતો. જન્મ અને સ્વભાવ દ્વારા પોતાને ભાગે આવેલી સ્થિતિ પૂરતો જ વિચાર કરે છે. સ્વદેશીધર્મ એ પતિવ્રતાધર્મ જેવો છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી જેમ ગમે તે સ્થિતિ વચ્ચે પણ પતિની જ સેવા કરશે અને પતિ તરફથી જ સુખ મેળવવાની અપેક્ષા રાખશે, તેવી જ રીતે સ્વદેશીનો ઉપાસક પણ ગમે તેવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે મુદ્દાં સ્વધર્મને જ વળગી રહેશે; સ્વભાષાની જ મારફત પોતે દેશવણી લેશે અને પોતાની આસપાસનાંઓને આપશે; સ્વજાતના ઉત્કર્ષમાં જ પોતાનો ઉત્કર્ષ માનશે; પોતાના રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિમાંથી જ પોતાનો મોક્ષમાર્ગ શોધી કાઢશે; પોતાના જ સમાજને વળગેલા દોષ ધોવા અહોરાત્ર મથશે; અને એવી ‘સ્વકર્મરૂપી અંબ્યર્ચના’ દ્વારા જ તે વિશ્વની અને વિશ્વંભરની ભક્તિ કરશે. પતિવ્રતાના ધર્મમાં જે પાવિત્ર્ય રહેલું છે તે જ સ્વદેશીધર્મમાં રહેલું છે. કોઈ પણ ખાનદાન ખેડૂત પોતાના એતરમાં પેદા થયેલું અનાજ બજારમાં વેચી બજાર અનાજ વેચાતું આણીને ખાશે નહિ. ધરતું અનાજ સાફ નહિ હોય તો ખીજે વરે સાફ અનાજ પેદા કરવા એ અથાગ મહેનત કરશે. રાત કે દહાડો નહિ ભુજો. પણ કાઠીમાં અનાજ હતે વેચાતું લાગીને ખાશે નહિ. સ્વદેશી જ્વતિનો માણસ પડોશના ગામમાં એકાદ વસ્તુ બે પૈસે સોંઘી મળે છે એટલા જ ઉપરથી પોતાના ગામના દુકાનદારને તરછોડીને પરજામના વેપારીને બારણે જશે નહિ.

‘શ્રેયન્ સ્વર્ગમો વિગુણ ।’ ‘પાપર્નો નયાવરઃ ।’

‘સ્વે સ્વે કર્મણ્યનિરતઃ સંસિદ્ધિઃ લભતે નરઃ ।’

આ સ્વદેશીના મૂલમન્ત્ર છે.

૨

પણ અહીં સુધી આ સ્વદેશી સિદ્ધાન્તની એક જ બાજુની ચર્ચા થઈ આની બીજી બાજુ યોડા—છેક જ યોડા લોડાના લક્ષમાં આવી હશે. ગમે તેવારે પદેશી માલની જગ્યાએ દેશી—હિન્દુસ્તાનમાં બનેલા—માલને જ આપણે ખતુસ કરીને પસંદ કરવો જોઈએ એ વાત તો હવે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સૌ કોઈને ગળે ઉતરી ચુકી છે; પણ આખું સ્વદેશી પાળનાર ધણાના મનમાં હિન્દુસ્તાનનો માલ પણ બધી દુનિયામાં—દેશદેશાવર ખપે, એટલું જ નહિ પણ પાશ્ચાત્યોની બાપામા દડીયે તો હિન્દી બનાવટનો તરફ-વાર માલ આખી દુનિયાની બજારોને કબજે કરે એવી મહત્વાકાંક્ષા મોટે

આગે નથી હોતી શું? પણ યથાર્થ અવેશીનો આવેા ઉપાસક તો આવી મહત્વાકાંક્ષામાં સ્વદેશી સિદ્ધાન્તનો ચોખ્ખો નાસ થતો જોગે અને અરપૂર્ય વસ્તુની પેઠે એની આશછેટ માનીને એી દુર્વસનાથી ફગે જોગે. સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો એ જોટલું નિન્દનીય તેટલું જ ખીનને તેના ધર્મથી ચળાવવો એ નિન્દનીય છે. આ જ દાનણથી ક્ષિત્ત હિન્દુ ધર્મે વિધર્મીઓને પોતાની પાખમા પકડાવતો કોઈ દાગે પ્રયત્ન કર્યો નથી. જે લોક હિન્દુ સંગૃહીતમાં અનારે કરીને મગી ગયા અને હિન્દુ ધર્મમાં આવવા તૈયાર થયા તેમનો હિન્દુ ધર્મે આજ લગી ત્યાગ નથી કર્યો, પણ તેમની ઇલાહિની જાત જાનાની લગતે તેમનો રીકાર કર્યો છે. હિન્દુ સમાજમાં આ અવેશી વૃત્તિ છે તેથી જ કોઈ પણ માણસની પામે ધર્માન્તર કરાવવું એને માટે એણે 'વટલાવવું' એવો નિન્દામયક નામ રાખ્યો છે પોતાના દેશનો માત્ર પગેશ મોક્ષીને, જાનજાનની લાલચો બનાવીને આગ દમ બળનીને ત્યાના લોકોને ગળે બાધવો એ તે લોકોને તેમના રાષ્ટ્રીયધર્મથી વટાવવા અરોગ છે એ યોગે વિચાર કરી જોતા જ સમજાય તેની વાત છે.

આગે હિન્દુજાતનું સ્વદેશીજાત જોગ એકેએક હિન્દી સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકે હિન્દુજાતમાં તૈયાર થયેલી જ વસ્તુ વાપરીને જીવન નભાવવામાં શેલું છે, તેમ ઇઅંદને પણ આજ સ્વદેશીજાત પાળવું હોય તો અંગ્રેજ લોકોએ આજ પોતાના દેશમાં તૈયાર થતો માત્ર નફાની ખાતર ખીન દોષ પશુ દેશમાં લઈ જઈને ખડકનાં છોડી દેવું જોઈએ. જીવજગીની બાબતમાં હિન્દુજાતે સ્વદેશીજાત પાળવું હોય તો ત્યા પશુ હિન્દી સંગૃહીતને સર્વથે અનુકૂળ અને પોષક એવી જ શિક્ષણપદ્ધતિ આપણે આપણે માટે ધડી લેવી જોઈએ. એથી ઉપર, ઇઅંદને આ જ બાબતમાં સ્વદેશીજાત અગીકારણ હોય તો દુનિયાના બધા દેશોના જાતીય અને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો તે તે દેશના લોકોને ઇગિયગ દૃષ્ટિએ જ ઉચિતતા શીખનાનો આગ્રહ મુઠી દીધે જ એને છૂટકો રહ્યો યુરોપી ગટ્ટપૂજાધર્મ (Nationalism)માં સ્વદેશીજાત નથી જોઈ તેથી જ યુરોપને આટલા દાગે શાન્તિથી હમીશમ જોસા વારો નથી આવ્યો. જે ધર્મમાં સ્વદેશીજાત જોઈ નથી તે આશુરી ધર્મ છે. એ ધર્મ અનુસરનામાં યુરોપે આટલા દાગે ગાળ્યા, આજકાલ એસિયામાં જાપાને એ આશુરી ધર્મની ઉપાસના આદરેલી દેખાય છે. આ આશુરી ધર્મ વિશે આપણા ગાંઝકારો દેડે છે

વર્ષલવમણ નરસાજો મગ્ગણિ પગ્યતિ ।

તત સવત્તાન્ જયતિ સમૂન્તુ વિનયતિ ॥

સ્વદેશીની શુદ્ધ ભાવના દુનિયાના દેશોદેશના જીવનમાં જ્યાં લગી નહિ

વ્યાપી રહે ત્યાં લગી જગતમાં સુવૈદ્યશાન્તિની આશા રાખવી એ ધૂમાડાનાં
ખાચકા બધાં બરોબર છે. ધૂરોપને ગળે જ્યાં સુધી સ્વદેશીતત્ત્વ નથી ઉતર્યું
ત્યાં સુધી 'યસો પેરિલ'નું પિશાચ તેની આંખ આગળ અહોરાત્ર તરશે; ત્યાં
સુધી 'વ્હાઇટ મૅન્સ બર્ડન' તેની તીવ્ર પરમાર્થબુદ્ધિ પાસે અનેક ધર્મસંકટો
વહોરાવશે; ત્યાં સુધી 'જૅલન્સ ઑફ પાવર'ની ચિન્તા તેના રાજદારીઓને
હાથે ગ્રાસ સન્ધિઓ અને વચનબંધોના પાયા ઉપર સંસારમાં 'ધર્મરાજ્ય'
સ્થાપવાના અનેક અટકાસો કરાવશે ! ધૃશ્વરે આ ગોરા લોકોની જોડે વહે-
ચણ કરી લીધી હતી શું કે આ કાળા લોકોને સરજવાનું કામ માફ અને
સુધારવાનું તમાફ ? સ્વદેશીનો તો પરમેશ્વરના ઉપર ધૂરેધૂરો બરોસો છે;
અને તેવી જ શ્રદ્ધા જ્યારે સ્વદેશી સિદ્ધાન્ત ઉપર માનવમાનવને એસજે ત્યારે
જ માનવજાતિને શાન્તિનો તેમજ ધૃશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થશે.

૩

સ્વદેશી એ આજનો યુગધર્મ છે અથવા ચાલુ જમાનાનો ધૃશ્વરાવતાર
છે એમ અમે પાછળ કહી ગયા; અને આ અવતારનું આજ હિન્દુસ્તાનમાં
ધાગટય થયું છે એમ પણ અમે જાહેર કરી ચુક્યા. પણ આટલા ઉપરથી
શેષાધ જાહેર હવે આપણે કંઈ જ કરવાપણું ન રહ્યું, સ્વદેશીનો અવતાર
થયો એ જાણે આપણી ઉન્નતિનો વીરો ઉતરી ચુક્યો એમ માનવાનું જરા
પણ કારણ નથી. સ્વદેશીને ધારણ કરવાને જે શ્રદ્ધા અને જે પ્રાણ હિન્દુ-
સ્તાનમાં જોધયે તે આજ આપણામાં નથી એ કબૂલ કરવું જ જોઈયે.
હિન્દુસ્તાનની આજ આટલી પડતી થઈ તે કંઈ અકારણ નથી થઈ. આપણે
સારા, આપણો ધર્મ સારો, આપણો મંરૂતિ સારી, કેવળ દૈવની અવકૃપાથી
આપણી આવી દશા થઈ છે, એમ તો આપણાથી કહી જ કેમ શકાય ?
સામાન્ય લોકો ભણે કપાળે આંગળી અડકાડી નસીબની વાતો કરે અગર
દૈવ ઉપર દોષનું જાળું ઓટાડે, પણ પ્રજાનું કપાળ તેના કાંડમાં અને તેના
હૃદયજળમાં રહેલું છે એ ઐતિહાસિક સત્ય આપણે સમજ્યે જ છૂટકો છે.

આજ જે પ્રજાને મસ્તિષ્કાળે હિન્દુસ્તાન સોંપાતી આટલી પ્રતી જોઈ
રહ્યું છે તે પાપના મૂળ શોધવાં એ રાજકીય દષ્ટિએ આપણી પહેલી ફરજ
રહી. હવે ઇતિહાસનો કે સમાજશાસ્ત્રનો બારે અભ્યાસ કર્યાનો દાવો ન
કરતાયે એમ બેધક્ક કહી શકાય કે હિન્દુસ્તાન સ્વદેશીની ઉપાસના મથર્થ
રીતે કરવામાં બેદરકાર બન્યું તેથી જ તેની પડતી થઈ. આપણે પરદેશી માલ
લેવા લાગ્યા. પોર્તુગીઝોથી માંડીને અંગ્રેજો સુધી બધા તામ્રગુળી લોક એ
વેપારને બહાને આ સુવર્ણભૂમિમાં આગ્યા એ વાત આજ જાગ્રતહેર છે.
પણ સ્વદેશીધર્મ વિરુદ્ધ વર્ત્યાનું આપણું પાપ આથી ઘણું જ પુરાણું છે.

દયાળુ નિષ્કપિતા પહેલા જ ગુન્હાને માટે ભારે સજા નથી કરતો. નિષ્કા-
મિત્રના હાથથી પોતાનો બચાવ કરવા સ્વસરીગ્માર્થી મ્લેચ્છ, યવન, રામર,
શકાદિ પન્ડીય લોકોને હિતજ્ઞ કન્યારી કામધેનુએ સૌ પડેલો આ ગુન્હો
દેવો એમ આકાશકારિકે ભાષામા કહી શકાય હસપદિકા જેની ગણીઓને
પોતાના રણનાસમા સુરક્ષિત ગણવાને લોકો ગ્રીસની કે ઍલિથ્યાની યાવની
બોદીઓને આયાત કન્યારા પૌન્વ ગનએ આ પાપ ક્યું. સુવર્ણને લોકો
લોભાધ વસુવગને ખેડીખેડીને અને ખોદીખોદીને અહીંની તરેહવાગ સપત્તિ
તેમજ સ્વાદિષ્ટ મસાવાઓ દાગસ, મિસર, રમશામ વગેરે દેરોમા મોક
લનાગ આપણા પૂર્વજોએ આ પાપ ક્યું નદવાદી વિનાયતી માલની આયાત
રૂપે હિન્દુસ્તાનને વાગેલી જીવોજી જોગોનું જે દુખ આજ આપણને થઈ
રહેલ છે તે જ દુખ રામન સામ્રાજ્યમાથી દર વર્સે સાત લાખ રૂપીયાનું
સોનું હિન્દુસ્તાન જતું જોગનેધને પ્લીની જેવા રામન દેશભક્તોને થતું
[જતા જે હિન્દી ઇતિહાસકારો આજ નહિન્દુસ્તાનનું લોહી ઉપલી રીતે
ચૂમાતું હોના માટે આમુ દાણી ગ્લા છે તે જ ઇતિહાસકારો મોટા અભિ-
માનપૂર્વક પ્લીનીના વર્ણવેલા નિવાપને હિન્દની પ્રાચીન ગહોજલાલીના
પગના તરીકે ગ્રહ કરે છે ' પુરાણા પાપનું અભિમાનભર્યું અમરણ એ એનું
પુનરાવર્તન જ નહિ તો ખીનું શું ?] હિન્દુસ્તાનમા વિવાસની વસ્તુઓ
બનારીને પહેરના લોકોને ગળે બાધનામા સ્વદેરીધર્મ વિરદ આપણે જે
પાપ ક્યું પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે પરમેશ્વરે હિન્દુસ્તાન ઉપર શ્રીક,
સીથિયન્મ, દંજી ધૂએચી વગેરે લોકોની ચકાવઓ મોકલી.

પણ આ હજી માત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત હતું, ગુન્હાની સજા નહતી પ્રાયશ્ચિત્તનો
દાગ પૂરો થતા આર્યોની સત્તા પાછી જતી. પણ નિવેકબદ્ધ થયેલા લોકોમા
ઇતિહાસનું અરોહન ફરી જોનની દૃષ્ટિ આવે શાની ? આપણે આપણો
ક્રમ જેમનો તેમ ચાલુ ગણ્યો આગળ જતા એ વેપારમા ભાગ પડાવના
આનોએ જોર ક્યું સુમારે અહીં હજાર વર્સ પગ સિધ પ્રાન્તને ઇંગલંડ
બાદશાહ ડેનિસના બજારનામા દર માલ એક કરોડ રૂપીયાનું સોનું પડેલું
હું જ પડું એ જ સિધ પ્રાન્ત હવે એને ઈ સ ના ટમા સંગમા
આગોએ કમળે ક્યો આ દશા આરી પડેલી છતાં સ્વદેરીધર્મથી વિગુપ્ત
થયેલા હિન્દી રાજાઓની આજ ઉઘડી નહિ એ તો સિધમા ઉભરાતા
આ જ આરણ લોકોની જોડે ખેદખલ વેપાર ચલારીને સોનાના મહેલ
બધાવનામા મરગુલ હતા ' [અદ્યોમ એ કે આપણા ઇતિહાસકારો આ
પુલકેરી અને અગ્રોધર્મ જેવા ગત્યોના મોટા અભિમાન સાથે ઉન્નેષ
કરીને તેમના સમયો 'સુવર્ણકાળ' જેના નામો આપે છે ' આ ગત્યોએ
બ્રાહ્મણોને અને શ્રમણોને હજારો નિષ્ક દક્ષિણા આપી હશે, પણ એ નિષ્ક

સ્નેહીધર્મ] ઉત્તમ ધર્મ કરી મેળવેલા હતા એ આ ઇતિહાસના લક્ષ્યમાં આવે ક્યાથી ?] હિન્દુસ્તાનના હાથમાં બે મધ ખાસ દુર્ગુણ હોય તો તે તેની ગદેલગીરી છે આગળ લોકોએ સિંધ લીધો, હતા પગીના નણ્યો વગર ખુધી તેમજો હિન્દુસ્તાનને જાઓ ઉપર નવે પણ નણ્યો વગર નીત્યા હતા હિન્દુસ્તાનમાં આખું મધ નહીં નહિ જે નણ્યો સ્નેહીધર્મ છોડ્યો તમની પાસે ઈશ્વર ગાળ્યો એકાને છે હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોનું રાજ્ય થયું તે વખતે જે લોકો ખીમના માયા મુમનમા । થયા તેમણે તો ધર્મનંતર કરીને સ્નેહીધર્મનો ભગ જે નણ્યો દિનીપતિની મહેર મેળવી તેના દુષપાત બનનાની ખાતર ધર્માન્તર કર્યા મહાપાપ માથે લેના । બોની સખ્યા પણ કંઈ નાનીનતી ન હતી હિન્દુસ્તાનમાં બાપિ સમ્રાટ પાખરાની દૃષ્ટિ નથી જૂના નગરાડ । કનામા જે એ પોતાની વડી શક્તિઓ દોઝ્યા મરે છે આ દેશમાં સ્થાપી થયેલા મુત્તમનો જોડે હિન્દુઓ લકના લાગ્યા એ આ સામા યૂરોપીઅન લોકોન આ દેશમાં આવવામાં કંઈ સમ્રાટ હો છે એની સમ સરખી હિન્દુસ્તાનને ન આવી ખીજ બજી જુઓ તો અજી રાને ફ્રેન્ચ લોકોમાં પોતાનો મગ જમાનના દેવથી વિલીના નામધારી બાપાહની પામેથી ગજ ની હાથ અને સર્વો આવવામાં મુથારેના હતા

આપો ત્યાં માલ પ મોમ લાઈ જઈ વેચના માફી આપજો નહિ । તેનો મગ આ જો આપે પ માલ ખરીદે ક મગ દેશનો મોજો દોગ દાની લેનાની હ મુની આપજે આવી પટોન્યા છીને મા । હતા હજુ આપણી અમર દેશને આવી દોય આપણી દૃષ્ટિ પૂર્વ નિર્ગળ વડે દોય એમ દેખાતું નથી અગ્રે તેનું મત્ત આવી પાકે પડે થઈ ગયું તેમને આવી પોતાનો મગ જમાવો જોડે તબક્કા હતા તેટલે મેમો જમાવી જુના અથી નાગ પડે સાપણુ એમો વ્ય નથી દેખાતું ઉત્તર પેતાનો પાખરી ચિમમટખી મેજોલા માટે પોતાની પ મરિ દીલી મના અજ તેમો તેમો વડા છે આર સનેમો રમ્મે જુદા દેશને જ નાની દેશને જાદો નિનાયતી । નતો જિમ્મો વાના મો ના પ ના જતા નમેગિ । અને આપણી સારો ધ માધાલ આપજો ત્યાં થયું અગ્રે તેની જોડેના વેપારી આપણે જોડેનું હિન્દુસ્તાન ખતાર હતું તે દા નુવું છે નુવું ને થી તે આપજો ધોઈ । મીશુ મગ નનણ ના પડીને અમેરિ ન આ જાપાની વેપારનું બાપિ સમ્રાટ જે અજ આપજે દેખતી આને વટોડી હઈશુ તો રજોલોડીનો મોખાગે લાલ ન ક આ જાવિ પ્રજના શાપ આપજે માટે ચોમ્સ સમજના યૂરોપીઅનો વેપાર હિન્દુસ્તાનમાં આવું । થો દોત તો તેમને અહી

ન, ય ધ્યાનવાની હૃદિ ન થત એ જોટુ ખ, છે તેટલુ જ અપનીઓતો
 વેપાર હિન્દુસ્તાનમા વડી પડે તો એમને સુદા અટી નાન્ય ધ્યાનવાની
 હૃદિ શ્યા વગર રહેને નહિ એ ખા ખરુ છે. પન્થી માવ—પત્રી તે
 અંગ્રેજી તે કે નવાની, નેનેગિન દો કે જીન કોલ દેસનો દો—ન્યા મુધી
 આપને લાશુ ત્યા મુધી આપને સ્વેશીના દોહી સ્તીશું. જે વાત પદેશી
 માલની બામતમા લાગુ પડે છે તે જ રોજની બામતમા, દેગવનીની
 બામતમા, દગામા સમૂહિના સ્વરૂપની બામતમા, બંધ જ લાશુ પડે
 છે. માવની બામતમા સ્વેશીવૃત્તિ રેવે વ્યાપી રહેવા જોટલી ન્યારે
 આપની તપશ્યા થશે સારે જ આ વડુ નિભાગ બામતો અપશુને બરાબર
 નમજવા લાગશે, અને ન્વેશીના વતન અવતારને ધાણુ દગી શમના
 પ્રાણુ આપશ્યામ જાગૃત થશે આટલા માટે શુદ્ધ અવેશીનુ સ્વરૂપ એાખી
 ને તેની ઉપાતના કન્વાની તપશ્યા આપડા સોને હાથે થાય એા આપને
 શુભ પન્થ દગીને.

૪

સ્વેશી એ રિશ્યાપી ધર્મ દ, ગીતે છે, અને મનવન્તિને માટે
 જે એા તાગ્યુદાર નિદાન્ત છે, એ વિરે અમે પાઠગ રિચેચન કરી ગયા.
 હવે ઇતનના અનેમિય અગે ખેતા મનુષ્યની સન્મુખ ના થનારા
 અનન્ત પ્રસંગોએ ને નિદાન્ત કરીને લાગુ કરો જો એ વિરે દધક
 નિર્ણયસૂચક નિયમ જાનો જોધે, કાણુ આ ધર્મ અત્યન્ત અણુ એાગે
 સન્મ છે. પોતીકાનો ત્યાજ કરીને પાગકાનુ મેવત કરવુ એને ન્વેશીધર્મમા
 મહાપાપ માન્યુ છે. પણ પોતીકુ મતે મતે દહેકુ અને દલ દલ એાગ્યા
 પત્રી આપને પા મની સગદમા દાખવ થયા કટરાધ્યે, એને. હવાએ
 તેટલી જ ઝીણવટપૂર્વક થયો જોધે, નહિ તો બધો મેગ દો મયે અને
 પ્રમ્તએના છવ્વન નુવ, ન્ય ગાઇ જિન્દુએએ અશાનથી, રૂડી અગર
 બે મધી પોતાનો ધર્મ ડોડી અગાડ મસલમાની ધર્મ અણુ કયો દશે
 તેમ કરવુ તે દો પપ યથુ એાગ્યા મે આજ દધ જિન્દુન નમ ના
 એકમેક મુમતમાનને ખરકો ગણી રાકે નહિ જે વડુ તે થા ગથુ.
 જૂતકાળના પેટના નમી ગદેવા હોગ એા દાગી કરી તામ્ન કરવા એ પપુ
 ન્વેશીધર્મની નિરુદ છે. રેટલીદ બૂને જ એરી દોષ છે કે ને મુધારી
 રાકે નહિ એક રીતે દ્યા જતા જૂવ થઈ એ જોધ એથી નની ગીતે
 દના ખેસીયે તો નરી જ શૂન થા ખેસે છે દાખના તરીકે કોઇનો ખાનગી
 જાગીયો હોય, તેમા થ ને ખસાર વરની મનાઈ હોય, જતા જૂવથી કે
 સમજને આપણે એકવાર તેમા પેય અને સાચી બાણુ નીકળ્યા, તો એ

સ્થિતિમા એ જૂવનું ક્ષાલન એ જ જાગવીધાને પાછા આ બાબતુ આવવા-
માં નથી જ રહેલું. એમ કદાચી તો એક વધાગનો જ મુન્દો ઢ્યો ગણ્યો.

કેટલાક અન્યાય કાળે કરીને ધોવાઇ ગય છે, જ્યારે કેટલાક બા-
નીગળ ગુમરાની પેઠે પ્રવચરીગને વળગી રહી સદા સંતાપનારા હોય છે.
આ જીગત પ્રકારના અન્યાય ગમે તેટલો દાગ વીને તોપણ અન્યાય જ
રહે છે. જ્યારે જ્યારે જને ત્યારે ત્યારે પ્રજાએ તેમને પોતાના પુરુષાર્થ
વડે ધોઇ કાઢવા બેઠાયે. ગમે તે કાગળે પણ આપણામાના કેટલાક એક
કાળે મુસલમાન થયા, તેમના વંશને આજ મુસલમાની રીતનિયત તેમજ
સંસ્કૃતિમા મગીને એકજીવ બની ગયા તેમને આજ પોતાનો મુસલમાની
ધર્મ છોડી પાળા હિન્દુ થાઓ એવું કોઇ મદદગારો ઉપદેશક કહેશે નહિ.
એવા હિન્દી મુસલમાનોએ કદાચ આજ રૂઝે જ પોતાની ઉત્પત્તિ કરી લેવી
મહી હિન્દુ ધર્મમા તેમને જે કંઈ સાઈ દેખાતું હોય તે તેઓ મુસલમાન
ધર્મમા દાખલ કરી શકે છે, તેમ કદાચ તેમને પૂરેપૂરી છૂટ છે. એ જ
રીતે મુસલમાન મંદિરમા તેમને જે કંઈ અનુચિત અગર બેઠક દેખાતું
હોય તેનો તેઓ ત્યાગ કરી શકે છે, તેમ દરવાનો તેમને હક છે જે ખૂટ
છે તે કદી ધર્મ નથી ખૂટાનો ત્યાગ કદાચ ધર્મ કદાપિ આડે આવતો
નથી અને આથી જ ધર્મોન્નત કદવાની જરૂર નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે

આમ સુધારી શકાય અને કોઇ પણ કાળે ન સુધારી શકાય એવા
અપકાલીન તેમજ કાયમના અન્યાયના સૂક્ષ્મ બેદરદેશીધર્મમા રિહિત છે
કોઇ પણ કાળે જેનું ક્ષાલન નથી થઇ શકવાનું એવા એક નિરાદ અન્યાયનું
જગવિખ્યાત ઉદાહરણ રેપેનિશ, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ વગેરે યુરોપીઅન લોકોએ
'રેડ ઇન્ડિયન' લોકોના દેશમા જઈને કરેલી વસાહતનું છે. પોતાના વતનમા
મગી નિર્દોષપણે જીવન ગુમરાસારી બિચારી 'રેડ ઇન્ડિયન' જાતિની, જિંદગી
કરે તેમ હકનાક કલલ કરીને યુરોપીઅનોએ તેમનો દેશ ખૂંચી લીધો,
એ દુનિયાના ઇતિહાસમા હિમાવય જેવડો અન્યાય થયો એ જેટલું સાચું
છે તેટલું જ એ ઘોર અન્યાય ઇતિહાસમા બને 'ચાવચ્ચન્દિવાકરૌ' ગવાય
તોપણ આજ એના ઉપાય કરનાપણ નથી રહ્યું એ પણ ખરૂં છે. હરનાન્ડો
કોર્ટેજના કાળના એ બલિમ જુવમોના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે અમેરિકામા વસતા
એકેએક યુરોપીઅનને આજ અમેરિકા છોડી યુરોપ પાછા ચાલ્યા જવાનું
કહેવું શું? રવદેશી સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ તો એ એક નવો જ અન્યાય કર્યા
બરાબર ગણ્યો

આમ જગતના ઇતિહાસમાનો આ બધાનકે અન્યાય સુદા રવદેશી-
ધર્મની દૃષ્ટિએ અપકાલીન અને તેથી ગણગુજરીમા ગણવા યોગ્ય હરે છે

આથી ઉલટું કાયમના અન્યાયનો આગે ધરતો જ દાખલો ભેગો હોય તો તે આપણા અન્ત્યજનોની આબડ્ડેટનો છે. આ પાપી રિવાજને પડખે ગમે તેટલા કાળ ભણે વીત્યા હોય, હિન્દુ સમાજના ચરીર ઉપર એ એક વહેતો જામ છે. તેનો પ્રલાજ કર્યો જ આપણો છૂટકો છે. હિન્દી પ્રજાના રાજદારી ધ્યેયની ચર્ચા કરતાં આ દેશના એક ક્રાન્તિવાદી આગેવાને એકવાર એવું જાહેર કહ્યું હતું કે અંગ્રેજોએ હિન્દુસ્તાનની ઉપર જેટલા કાળ મુંઠી જીલમ કરીકરીને રાજ્ય કર્યું હશે અને હિન્દુસ્તાનને ચૂસીચૂસીને જેટલો પૈસો આ દેશમાંથી ધસડી ધસેગો કર્યો હશે તેટલાં વરસો મુંઠી ન્યારે હિન્દુસ્તાન ઇંગ્લેન્ડ ઉપર રાજ્ય કરશે અને તેટલો પૈસો અંગ્રેજ પ્રજા પાસેથી મારી નીચોવીને વ્યાજ સાથે પાછો ઓકાવશે ત્યારે જ હિન્દુસ્તાનને તેના પર ગુજરેલા સિતમોનું યોગ્ય વળતર મળ્યું ગણાશે. સ્વદેશીપ્રધાન હિન્દુ ધર્મ કદાપિ આવું ધ્યેય સ્વીકારશે નહિ. સ્વદેશીનો ઉપાસક સ્વાભાવિકપણે જ ઓલી ઉઠશે કે એ બધું સાચું હોય તોપણ જે થયું તે ચર્ચ ગયું; વીત્યું. એકે આવીને આપણી ગાય મારી એટલે આપણે જાહને તેના ધરની વાઝ-રડી મારવી શું? થવાનું હતું તે ચર્ચ ગયું; ગુજ્યું. જેનો કશો અવશેષ આજ બાકી ન રહ્યો, જેના ઉપર કાળનો પડદો પડ્યો, તે પ્રભુને ખોળે સમાયું; તે મૃત્યુ પામેલાંઓને અપાતા માનનું અધિકારી થયું. એ બનાવો બન્યા ત્યારે ભણે ગમે તેટલા અન્યાયભર્યા હોય, આજ તે ગાંધુજીમાં ભળ્યા એટલે તેને ઇતિહાસવિધાતાની મંજૂરી મળી એમ જ માનવું ધટે. સ્વદેશીધર્મ તો એમ જ કહેશે કે જે થયું તે ચર્ચ ગયું. કરોડ ઉપાય કાપે એ હવે બદલી શકવાનું નથી. ઇશ્વરને ઘેર એ કબૂલ હતું એમ જ ગણવું જોઈએ. એમ ન માનવું એ અશ્વદાનું લક્ષણ.

થયું તે ચર્ચ ગયું; વીત્યું. છતાં જે છે, જે અકબંધ કે ઓછુંવતું પણ બાકી રહ્યું છે તેનો વિચાર તો કર્યો જ છૂટકો રહ્યો. 'સ્થિતસ્ય મતિશ્ચિન્ત-નીયા'। ઇશ્વરે વર્તમાનકાળ માનવને પોતાનો પુરુષાર્થ અજમાવીને મોક્ષ મેળવવા માટે આપ્યો છે જૂતકાળનાં દાટમાં મડા ઉબેળવા એ આપણું કામ નથી એ જેમ આપણે સારી પેઢે સમજ લેવાની જરૂર છે, તેવી જ રીતે આજ ધરમાં સડતાં મડાં ઘેલી આદરણીયી ગણે વળગાડી ન કરતાં તેમને ઠેકાણે કરવાં, તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કરવો, એ ધ્યાનમાં રાખવું તેટલું જ જરૂરનું છે. આ દૃષ્ટિ રાખીને જ સ્વદેશીનો ઉપાસક હવેશાં પોતાનો કર્તવ્ય-પથ નક્કી કરશે. કાળનો પ્રવાહ ઇશ્વરી ઇચ્છાને અનુસરીને વહી રહ્યો છે એ શ્રદ્ધા એના અન્તરમાં ચિરકાળ દૃઢ રહેશે. એ પ્રવાહનું મૂળ દૃઢવા એ નહિ દોડે. પ્રત્યેક મનુષ્ય-પોતપોતાના પ્રાકૃતનાનુસાર ઇશ્વરને હાથે દેશકાળના એક એક મોક્ષ પ્રવાહમાં મુકાયેલો છે, અને તેથી કોઈ પણ મનુષ્યે પોતાનો

પ્રવાહ છોડી ખીલ પ્રવાહમાં બાવડું એ ૫૫ છે. એ જ રીતે એ પ્રવાહની સામે ચાલવા મથકું એ ૫૫ અનુવિન છે. પોતાના જ પ્રવાહમાં રહી તેમાંના કાટાકચ્ચ સાફ કરીને તેમજ પોતાના પ્રવાહમાં આવી મળવાનું નાનાગોટાં નદીનાશાઓને પણ દુદ્ધ અને નિર્ગળ કરીને હેઠે મોક્ષમાગને પામે આણુવો પડે. પ્રવાહ બસે વાક લઈકિને વહે, નેચી વહે કે ધીમે વહે. ત્યાં સુધી સ્વધર્મના કાકો છોડીને પદ્ધર્મની શબ્દભિમા એ નહિ જાય ત્યાં સુધી અને ત્યાં જ સુધી મોક્ષસાગર પ્રાપ્ત થવાની એને માટે આગા છે. પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવડું એ જ મોક્ષનો ઋનો છે

૫

૧. સ્વદેશી એ એકે ધર્મમિદ્ધાન્ત છે.

૨. 'જગત્પિદ્ધ' એવા પગ્મેપર આ વિવની તેમજ તેમાંની પ્રતિ બાળનની શાશ્વતકાળને માટે યથાતથ વ્યવસ્થા કરી ગણેલી છે.* એ = સ્વદેશીધર્મની શ્રદ્ધાનો પાયો છે.

૩. આ વ્યવસ્થા મુજબ એ વિધાતાએ જ પ્રત્યેક જાતની આસપાસ તેને તેને ધરના સભેગો જોડરી મુકેલા છે

૪. ભોગની હિંજીથી અગર મોક્ષની હિંજીથી માનવ જે જે કં પુણ્યાર્થ કહે છે તે સર્વ આ મંજોગોને ધ્યાનમાં ગણીને જ ક્યેં તેનો છૂટ છે આ હિંજીદત્ત મંજોગો આપણા ભોગની મર્યાદા અને મોક્ષની સીડી છે

૫ જેમ દેહધર્મ, કુટુંબધર્મ, જ્ઞાતિધર્મ ઇત્યાદિ વ્યક્તિમાત્રને વળગેલા છે તેવી જ રીતે સમાજધર્મ, દેશધર્મ ઇત્યાદિ પણ એકેએક વ્યક્તિને લાગુ છે. આ ધર્મનું નામ જ 'સ્વદેશી'.

૬. જેમ આપણો દેહ, આપણું કુટુંબ ઇત્યાદિ આપણે જાતે પર્મદ નથી કરી શકતા, એ હિંજીદત્ત વસ્તુ છે, તેવી જ રીતે આપણી સંસ્કૃતિ પણ હિંજીદત્ત વસ્તુ છે, તેનો ત્યાગ નહિ પણ સેવા કરી એ આપણો ધર્મ થયો.

૭ જેમ દાદા પણ હિન્દુ હિન્દુ ધર્મને વરી નથી શકતો, જન્મથી જ તેનો ધર્મ તેને વળગેલો છે, તેવી જ રીતે સ્વદેશીધર્મ પણ વ્યક્તિમાત્રને જન્મથી જ વળગેલો છે તેનો નીકાટ કરવાપણુ હોતુ જ નથી એનું પાલન ન કરવું એ જ પાપ છે.

૮. આ સ્વદેશીધર્મ દરેક જાતના પાળવાનો છે ધર્મમાં, મરુતિમાં, સામાજિક રીતિવાજોમાં, કુટુંબવ્યવસ્થામાં, રોજગારમાં, ભાષામાં, અર્થશાસ્ત્રમાં

સાન્યપ્રકરણી વિધિઓ, પહેરવેશ, કળાકૌશલ, મર્વ બાળનોમા આ ધર્મનું પાલન થતું જોઈએ.

૯. જુદા જુદા કાળે અને પ્રજાજીવનના જુદા જુદા અંગોને વિષે આ ધર્મના પાલન ઉપર હુમલા થવાનો નંતવ હોય છે મટે તે તે કાળે તે તે બાળતમા આ ધર્મનું રક્ષણ કરવા લાગી-ય પ્રયત્ન કરવો એ યુગધર્મ છે.

૧૦. જૂતા કાળમા સમાજજીવનના ઉપર હુમલા થયા ત્યાં જોડી પેડી-વહેવારમખન કરી મુકીને માણુ કરનામા આવ્યુ મુમલમાની આક્રમણ વેળાએ પણ જ્યારે જ્યારે પગપગ નાચ પામવાનો વખત આવ્યો ત્યાં જ્યારે ધર્મને મટે પ્રાણ પણ આપીને પ્રત્યે જોગ્યાહણનું રક્ષણ કર્યું આજ અર્થત્રાવ વાટે દેશના પ્રાણ કંઈ છે, શુદ્ધિભેદથી અવાત લાગીને દેશની સંસ્કૃતિમા સડો પેડો છે, અને પ્રજાજીવન મહેજાકીન, અપ્રધાણુ બની ગયું છે, માનનાપા સુદા પડેલું થી પોતાના જ ધરમા દાગી મળી એક ખુલ્લે આસુ સારી રી છે. મટે—

૧૧. આજે સ્વદેશ, સ્વભાષા, અધર્મ અને દેશી હુનનકળાઓનુ મહુ યત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ.

૧૨. શહેરો ગામડાઓનુ લોહી ચૂસી રહ્યા છે, અને પંદેરનો પેપાઝ શહેરોને નીચોડી રહ્યો છે. સ્વદેશી મીનો (મીનો અને એવા કાન્ખાના સ્વદેશી સંસ્કૃતિના વિરોધી છે, તેની સ્વદેશી મીનો એ 'વદનો વ્યાપાત' થયો.) કાલમા આવે તો તે પણ હિન્દી કુટુંબજીવનને લુપ્તી નાખી 'પ્રજા જીવનનો પાથો જ કોરી મુકે છે ' આની સ્થિતિમા હાથવણાઈ જ એક તરફોપાય છે.

૧૩. જૂતા કાળમા આ અધેશીતિથી જ ગ્રેગકને હિન્દુઓએ પરજાતિના હાથના અનજન શ્રદ્ધા ન કરવાની પ્રથા પાડી આજ એ જ વૃત્તિ શ્રમવિનાશના તત્વને લાગુ કરી ઘટે શ્રમવિનાશ કરીને વિગટ પાયા ઉપર હુનિયાની પ્યજ્જા કરી જનારકની ચૂરેપની મરત્વાકામ છે પણ એ મરત્વાકાક્ષમા જ નાગનુ બીજ રેલુ છે. જેની આપણા પર પ્રીતિ નથી તેનો આપણે ઉપકાર નથી લેતા જે આપણી જાનનો નથી, એટલે કે જેનો સામાજિક આદર્શ અને સ્ટેન્ડર્ડ ગ્રી આપણા જેવા નથી તેની જોડે આપણે ત્રીન્સજન્ધ નથી પાલન. એ જ નિયમ પ્રમણે જેમણે આપણુ જીવન ગોઠવે વડેવે પડેલું નથી, જેમની આપણી સંસ્કૃતિમા મેળ નથી, તેમની જેનેનો ગમરિલ મ કે સહકર સ્વેચ્છીધર્મને માન્ય નથી આજ વિચારમગ્ન્યુ અર્થશાસ્ત્રની કનોગીમા પણ ઉતરે તેની છે

૧૪. નિરંકુચ હરિદ્રાક્ષ સ્વદેશીધર્મની વિરોધી છે, કારણ તે સમાજની સ્થિરતા તેમજ સલામતીને ખૂંચવી લેનારી અને અસંખ્ય લોકોને કંગાલ દશાએ પહોંચાડનારી છે. પોતીકા ધંધો છોડીને ખીજના ધંધામાં પણ સ્વદેશીને માન્ય નથી.

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વગુષ્ઠિતાત્ ।

૧૫. ખીજના ધંધાનું જ્ઞાન મેળવવું અતુચિત નથી. દરેક વિપ્લવમાં જનને શુદ્ધિબળ વાપરીને શોધસુધારા કરવાનો હક વ્યક્તિમાનને છે; પણ ખીજનો ધંધો ઉચકીને ધંધો તરીકે તેની ઉપર ઉદ્દરનિર્વાહ કે ધનસંચય કરવા તૈયાર થવું એ પાપ છે. સ્વદેશીધર્મમાં ફેરફારને માટે જગ્યા જ નથી એમ નથી; પણ તેની ચર્ચામાં અહીં નહિ ઉતરીયે.

૧૬. (ક) જૂના વખતમાં આ દેશના ઉદ્યોગોમાં કાપડવણાટનો ધંધો મોટામાં મોટો હતો.

(ખ) એ જ હિન્દુસ્તાનમાંથી આજે વેપારને બહાને જે પૈસો પરદેશ જાય છે તેનો મોટો ભાગ કાપડની કિંમત રૂપે જાય છે.

(ગ) આજે હિન્દી ખેડૂત એકલી ખેતી ઉપર પોતાનું ગુજરાન નથી ચલાવી શકતો. એને પૂરતું કામ નથી મળતું.

(ઘ) જાપાની માલને દેશમાં આવવા દેવાથી અંગ્રેજોની પેઠે જ જાપાનને પણ હિન્દુસ્તાનની ઉપર લોભની પાપદષ્ટિ નાખવાની તક આપ્યાનું પાપ આપણે માયે અવવાનું; અને અગાઉ જેમ હિન્દુ અને મુસલમાન લડ્યા, કાળા અને ગોરા લડ્યા, તેમ હવે ખજી હિન્દી અને જાપાની લડશે; અને એ પ્રમાણે નવી જ સંકટપરંપરા આપણે જ હાથે આપણે દબી દેરી ગણાશે.

આટલા માટે હાથે સ્વતંત્રતાની તેનું કાપડ વણાવી તે જ વાપરવાનો આજે પ્રજાએ નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

૧૭. આપણા દેશમાં ઘણે દેહાણે દૂધ વેચવું એ પાપ ગણાતું. દૂધનું ધી દરીને જોઈએ તો વેચો, પણ ગોરસ વેચવાનું નહિ. આ સ્થિતિના મૂળમાં સ્વદેશી સિદ્ધાન્ત રહેલો છે એ જરાક ઝીણવટથી જોતાં જણાઈ આવશે. આજકાલ આ જ નિયમ રૂની બાબતમાં પણ લાગુ કરવો જોઈએ. ધર્મચર્ચો, પંડિતો અને ધર્મને નામે બોલવાનો જોને જોને અધિકાર છે તેવા સૌ-કોઈએ આજે પ્રજાને કહેવું જોઈએ કે રૂ-કપાસ વેચવાં એ મહાપાપ છે.

૩-કપામનુ સૂત્ર કાતીને જ વેચતુ જોધ્યે હિન્દુસ્તાનમા પેદા થયેનુ ૩ હિન્દુસ્તાનની હગર્ગ મીનમા કતાબને તેનુ સૂત્ર ચનાની સાને અર્થશાસ્ત્રી ક્રિયા નહિ કરે, પણ સ્વદેશીધર્મ મુજબ તો દરેક પ્રેરના ૩-કપાસ જ્યાના ત્યા જ કતાવા જોરે નક્કીતોડાનો વિચાર જ એની વચ્ચે ન આનવો જોધો એ જ રીતે પેતપોતાની પચગળીમા કતાયેના સૂત્રનું કાપડ વણુનુ એ એ મોટુ પુષ્યધર્મ છે એ ભાવના આગે પ્રજામા જગૃત થી જોધ્યે

૧૮ માનની જામતમા આપણી તપશ્ચર્યા સફળ ક નાને આપણે જગીય પ્રયત્ન કરના જોડે જોડુપ થો, કિળુના તે ચાનુ રાખી તેની સાથેસાથે જ ખીજી જામતોમા પણ સ્વદેશીના પ્રયત્નો મના જોડ્યે બાપા, પહેચે ૧, શિક્ષણપદ્ધતિ, સમાજનિધારણુ, રાજ્યપ્રશ્નુ એકેએક ક્ષેત્રમા આ પચાન શરૂ થના જોડો

૧૮ સ્વદેશી મિદાન્ત આપણી અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિને સંતોષનાર છે જ, છતાં એના અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વદેશીનુ પ્રતિપાદન કરવુ યોગ્ય નથી કેના અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ રાખીને સ્વદેશીવ્રત પાળ્યાથી આર્થિક લાભ તો થના જ પણ ધર્મ ગરુને તેનુ પાલન કર્યાથી આર્થિક લાભ થના ઉપરાત પ્રજાને માગે મોક્ષના દાર પુત્રા થશે વળી આપણા લોકોમા હર કોઈ વાત ધાર્મિક બાબમા સમજાનવાથી તે તામડતોમ સૌ કોઈને મળે ઉતરે છે એ પણ લક્ષમા લેના જેની વાત છે, જોકે અહીંઆ એ વિચાર ગૌરુ સ્થાને છે

૨૦ હિન્દુસ્તાનમા ધર્મતેજ ઝુ હોમ, ગદા દોમ ત્વગવૃત્તિ દોમ, ઝોઝામા ઝોઝુ જરા દુરનો સ્વાર્થ જોધ શમ્વા જોડી શુદ્ધ દૃષ્ટિએ હોમ તો આ વ્રત આગે પ્રજાને હાથે પાર પાવુ જ જોધ્યે

ધર્મસસ્વાપનાર્થાય ।

રેંટીયાનું સંગીત

રેંટીયાના સંગીત જેની કાર્ડ વચ્ચે છે કે નહિ અથવા તે શુ મનનો એક માત્ર વિશ્લેષ જ છે, એની શકા ધણુના મનમા દિવાના સંભવ છે ધણુના મનમા એમ પણ થશે કે રેંટીયા આજેબધી રીતે લોકપ્રિય થયેલુ આગર હોવાથી ગમે તેમ તેની અને સંગીતની વચ્ચે સબન્ધ જોડી દેવાનો

અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પણ તેમ માનવાને કશું દારણુ નથી. મંગીન પોને સ્વતન્ત્ર રીતે એટલી મહત્વની વસ્તુ છે કે દુનિયાની બીજી કંઈ પણ વસ્તુની મદદ લઇને તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવાની કે પ્રતિષ્ઠા વધારવાની જરૂર નથી રહેતી.

ખીંજ બાંલુએ સંગીતની મદદથી રંગીયો લોકપ્રિય કરવાનું પણ દારણું નથી. રંગીયો કંઈ આજની નવી વસ્તુ નથી. કંઈ નહિ તો છેલ્લાં પાંચ સાત હજાર વર્ષથી તે મનુષ્યના સાથી તરીકે આ દુનિયામાં બ્રમણ કરે છે. દુનિયામાં સર્વ રાષ્ટ્રોએ રંગીયાનું સેવન કર્યું છે. રંગીયામાં સંગીત હોય કે ન હોય પણ તે ચક્ષાત્રે જ છૂટકો. કેસર કડવું છે 'ગા' તેને જેમ કાંઈ ફેંકી દેતા નથી, તેમ રંગીયો કણકડુ હોત તોપણ માણસ ત્યાં સુધી નગ્નાવસ્થામાં નથી રહેવા માગતો ત્યાં સુધી તેને ચક્ષાવશે જ પડત. આજે આપણે જે રંગીયો ચક્ષાત્રીએ છીએ તે તેની અંદર સંગીત છે એટલા માટે નહિ, પણ તેની અંદર રાષ્ટ્રની આખર સાચવવાની શક્તિ છે તેથી, તેનામાં સ્વતંત્ર્ય મેળવવાનું સામર્થ્ય છે તેથી. જે માણસ રાગમુક્ત થયા માગે છે તે કડી, તીખી, જેની હોય તેવી દયા લે જ છે.

અહીં આં અમે એમ સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ કે આ રાષ્ટ્રીય ઔપધ જેમ અમૃતસંજીવનીની પેઠે રામબાણ છે તેમ ધર્મરની કૃપાથી તે અમૃત જેવું મીઠું પણ છે. રંગીયા અને સંગીતનો સંબંધ ગમે તેમ જોડી દેવાની જરૂર નથી. તે બન્ને સ્વતન્ત્ર રીતે પગખર ચર્ચ થકે છે. છંતા હૃદયની યોજના જ એવી છે કે મનુષ્યને માટે જે અત્યંત ઉપયોગી છે તે મનુષ્યની દૃષ્ટિએ તેટલું જ મુન્દર પણ હોય. દાખલા તરીકે જીવવા માટે માણસને પાણીની જરૂર છે; તે કડવું કે છુદ્ડ હોત તોપણ તે પીધા વગર ચાલત નહિ. છતાં હૃદયે એવી યોજના કરી રાખી છે કે મનુષ્યજીવનના જીવન રૂપી પાણી આપણને અત્યંત રચિકરે લાગે. અજવતની બાબતમાં પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. બાળકને ઉછેરવામાં માનવે કદ કસેતાં આનન્દનો જ વધારે અનુભવ થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. આ નિયમ પ્રમાણે જોતાં મનુષ્યને માટે અત્યંત ઉપયોગી એવી વસ્તુઓ જે સાધન વડે મળે છે અથવા જે ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત થાય છે તે સંગીતમય હોય તેમા શું આદર્શ ?

એથી ઉત્પત્તિ એમ પણ કહી શકાય કે જે વસ્તુ દેખાવમાં અગાધા-મણી, સાબળા, મા કણકડુ અને વાપરવામાં આગવડબડલી હોય તે હૃદયને માન્ય છે જ નહિ. તે તો એતાનની સૃષ્ટિ. ગમે તે મીઠામાં જીવે જીવે. માથું ફેરવી નાખે એવો ત્યાગી હૃદય અવાજ શણે શણે એ જ કહે છે કે 'મારામાં ધરતી તરત નથી. ખચીત હું મનુષ્યના કષ્ટાણુને અર્થે તો નથી જા'.

ખીજ મજુએ હાથ પી સાગ લુગે માગ જેમે મગની શોભા રાત્રી રીતે
સાગ પામ બેગી નિયમિત તામા દાહો આમ તેમ રૂપના નીચો ગો ૮
ઓગે અનાજ તે કેતુ ના ૯ તુન દર ૧ આમ ૧ જ્યાં પત્નીગે ઉડે
હે ત્યાં તેમની પખો જે અન મોદર ગાનાજ સબળ મ છે તેમે ન
અનાજ રૂપનામાથી પાવુ નીચે છે ગેર નિરે તો ગુરૂમી અપજ એવુ
નાન આપુ છે ગેરા જ તાનજ મનજ સાથે હમ પાનવથી ગાનદ
બન દેમી પોના ૧૧ અમર દા રો ચી ગમ્ય 'ઝીની ઝીની ઝી ઝી ઝીની
ઝી ઝી ચ ગિયા' ૧ ગે દી ૧ પ્રખ્યાત પ હાથમ ગતા મગીનમ સાથ
વાર જન્મ ન પામ

ગીયાનુ સગીન મ ગના મ પીન કરતા ઓધુ વાત નથી દાહક
વસાર જ ઉલત હશે અજ શુદી આપતે ઉપેક્ષા કરી તેથી ગમ્ય
રગીરો હવાની અને વાપ વની કળા લગમ ૧ નહ દર્શ દની આજે
આ પાપનુ જ ન થવ રી આપજે કરી રેગીયાની સુદર્શન મૂર્તિ ૧૦ પદનારીને
છીરે અને ગૃહદેરાને ગ્યાને તેની ગ્યાપના કરીરે છીરે ઢાણ આપુ ૧૩
મૂર્તિકારે ગીગમની મૂર્તિ બેડોગ કરી તેથી જેમ રથામજુન્દગનનુ બીગમ મોન્દર્શ
ઓધુ છે એમ મિદ્ધ થનુ નરી તેમ આજે બગરમાં મળના વહાખરા રગીયા
કમ્પુટકો અનાજ કે તે પરી એમ મિદ્ધ ન થાય કે રેડીયામા મગીત
નથી અમાગ વિવાલમમા મતાજ અથવા ખીજુ દર્શ નાથ રીખના
આવનાર શીખાઉ લોકો વરૂઆતમા જે ચિત્રચિત્રિન અને બેમુર અનાજ
કાઢે છે તેમા વામ તે વાચોને નથી હોતો તે જ રીતે રેગીયોરો ઉપરોગ ૧૪
રીતે દેવો એની ક પના સરખી જેમને નથી તેઓ રગીયામારી સગીન
ધ્વનિ કાઢી શકતા નથી તેણે દોષ રગીયાને કેમ દેવાય ૧ જે જે રા નમા
ગદીરો પગપથી ચાલતો આવેનો છે ત્યા અસખ્ય લોકો રેગીયાના
સગીનથી મનમુગ્ધ થોલા છે પ્રખ્યાત પરિચાજક સ્વાગી વિવેચનન્દ જ્યારે

ઝીની ઝીની ઝીની ઝીની ઝીની ચરિયા

આઠ દૈવદ દસ ચરખા રોડે,

પાય તત્ત શુન તિની ચરિયા

સાઈ ૧ બીચત માસ દસ વી,

૧૬ દો ૨૨ જુની ચરિયા

રો ચ દર પુર નર મુનિ ઝાળી,

ઝાઠ કે ગેરી ઝી ઝી ચરિયા

દામ કજીર જલન રો ગોડી,

જદાલી ત્યો વર ૧૬ની ચરિયા

પગનમમા ગયા ત્યારે ત્યાની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ ॥ હાથમાં રમતી રેડીયામાથી નીકળતો સોજ્જીધનિ સાબળા તેમને સમાધિગુણ મળેતુ ઐમ તેમણે એક દેશણે કહ્યું છે સ્વામી વિવેકાનન્દ સંગીતકુશળ ટતા એ ખીના તો સર્વ નિશ્ચુત છે જ તેથી જ તેમણે પગનખી રંગીયા ॥ કાવ્યમય વર્ણન કરેલું છે તેનું લોકોના આનંદેશમાં ચાલતા રેડીયામાં આજે પણ સંગીત સાબળા શકાય છે અમાગ આશ્રમમાં પણ કેટલાં રેડીયા એટલા સગસ છે કે ઉત્તાદનો હસ્તસ્પર્શ થતા વાત તેમાંથી ધનપુમધુર એકૃતિ અવાજ નીકળે છે નાના છોકરાંને તો એમ જ લાગે કે આમપાસ કંઈક ભરેલું ગુનરવ કંને હશે અથવા તેને એમ થાય કે ખીન કેવું છોમગએ એનો રમવાનો ભરણો એને પૂંચા વગ વાપ ના લીધો છે રેડીયાનું ચક્ર અને ત્રાક જ્યારે બગબર સમાનતર હોય ત્રાકો પહેગવેલી સાડી સરાહદાર હોય, ત્રાક પેતે સજ્જનના હૃદયના જેવી સરળ હોય અને જ્યાં જ્યાં ધર્મીઓ સભન હોય ત્યાં ત્યાં રનેલ (તેલ) એતરોત હોય ત્યારે જ રેડીયામાથી સંગીતધ્વનિ નીકળી શકે છે તથુરાની ઘોડી અને તે પગના રેશમના તણુ ગોડવવામાં જેટલા કૌશલ્યની જરૂર હોય છે તેટલું જ કૌશલ્ય રેડીયા ગોડવવામાં જોઈએ છે તથુરા સગસમાં સગસ હોય પણ ઘોડી ને બગબગ બેસાડી ન રાખીએ તો તથુરામાં અવાજ કદ થાય છે અને તે કાનને બિલકુલ આનન્દ નથી આપતો રેડીયાની પપુ એ જ ગ્થિતિ છે ઉત્તમ રેડીયાની પાખ જ્યારે તાલના નિયમ પ્રમાણે જાનને કાપતી જાય છે ત્યારે જામાં એવા, સુ દર આ હોનનો રાહ થાય છે કે જાણે મરદગણનું વૃદ્ધ મધુર આલાપ લેતુ હોય એક તરફ આવા રેડીયા પર બેસી સ્વતઃ કાંધુ અને બીજી તરફ રેડીયાના તથુરા જેવા અનાજનો સાથ લઈ બિન બિન મળે ગ્થિત બિન બિન નગ કાઢવા એના જેવો આસ્વાદ્ય વ્યવમાય બીને હોઈ જ ન શકે અમાગ આશ્રમમાં નાના નાના નિધાર્યાઓ જ્યારે રંગીયા ચલાવે છે અને સાથે સાથે એમદ ગાયન અથવા સ્તોત્ર બોલતા જાય છે ત્યારે મનદેવતાઓ સન્નિહિ થઈ જાણે પ્રત્યક્ષ અનંતરેલા હોય એવો આનાસ વાય છે

પપુ આમાં આશ્ચર્ય શું ? જ્યારું મગીન બધે પ્રમરેલું છે જગનના વેલુવનમાં વિચરતો વાયુ મગીત મરે છે એતરો ॥ મસ હાનતાર અને બગદનું ગાયન ગાનાર ખેડૂતો મમનું પડુ માન આપે છે પુરાણસિદ્ધ વિક્રમ રાજા ધામ્મીની ઘાણીના સંગીત સાથે દીપ્ત નગ જગતી રાખ્યા હિમાલયના પહાડ પર બેસી ક્રુવનું ધ્વનિ મનાગ મુનિજી સમર્થિના મગીત સાથે તન્મય થઈ જાય છે આપણામાથી કે જે જાણે પેતાન બાગધુ પાર છાના દોનનસંગીતમાં જ નીનાડેલું છે અને કેટલાંક મળે તો જરૂર માતાના બોલામાં માથું મળી રંગીનું સંગીત આ મના સામગના મના ની મીઠી શુનાળી

નિદ્રા અનુભવ્યાનું સ્મરણ હશે. સાચે જ સંગીત એ જ જીવનનો આનન્દ છે. સંગીતને લીધે જ કદ સુખકર થાય છે, કૌટુંબિક આપત્તિઓ સદા યથ જાય છે. જે ઇન્સાફ આપણને નિર્દય વ્યવહારમાં મળતો નથી તે સંગીતમાં મળે છે. સંગીતને ઘેર હૃદયનીય સૌ સમાન ચર્મ જાય છે અને બધાને જ ઇશ્વરનું સ્મરણ થાય છે. એવું સંગીત રેંટીયા દ્વારા ઘેરઘેર પહોંચાડવાનું ત્રેય સર્વ દુઃખી બારતવર્ષને આનન્દનાં ફેરલાંક બિન્દુઓ અર્પણ કરનાર સંત-જનો આજે પેદા થવા જોઈએ.

૨

-અહીં મુખી રેંટીયાના સંગીત વિષે સામાન્ય વિચાર કયો છે. કહે કોઈ માણસ એકલો જ એસી સૂતર કાંતતો હોય અથવા ધણા લોકો એકત્ર એસી પોતપોતાના રેંટીયા ચલાવતા હોય એવે ટેકણે અમપરિહાર કરવા માટે કે મનોવિનોદનને માટે રેંટીયા સાથે જેવું સંગીત અને તે કેવી ચલાવવું જોઈએ એ વિષે ફેરલાંક સૂચનાઓ આપવા ધારીએ છીએ.

પ્રથમ તો એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે રેંટીયાનું સંગીત કંઈ સબારંજનને માટે ચલાવેલી મિજલસ નથી. રેંટીયાનું સંગીત શિષ્ટસંગીત નથી, લોકસંગીત છે. સાદાર્થ એ તેનો આત્મા છે. રેંટીયાના એક તાલ સાથે સદેશમાં બળી શકે એવી ચીજો પસંદ કરવી જોઈએ. રેંટીયો ઝડપથી ચાલે છે માટે દ્રુત ગતિનાં ગાયનો રેંટીયા સાથે ગાવાં જોઈએ એમ જો કોઈ માને તો જૂલ છે. સાચો આનન્દ તો અસન્ત ધીમે ધીમે ચાલતાં પદો ગાવાથી જ મળી શકે છે. એકતાલી રેંટીયામાં સામાન્ય લોકો પ્રૌઢ રાગદારી ચીજો ગાઈ ન શકે. સૂતર જે ધણીવાર વૂટે તો તાલનો તન્ત્ર પણ વૂટી જવાનો, પણ તેથી ગાયનનો રસ છેક હડી જાય છે એમ નથી. એકલો જ માણસ જ્યારે ગાતો હોય ત્યારે તો કંઈ સવાલ જ નથી. ધણા લોકો જ્યારે એકત્ર એસી ગાતા હોય ત્યારે જેનું સૂતર વૂટી જાય તેણે પોતાનું ગાયન બંધ રાખી ખીજાઓને આગળ જવા દેવા અને સૂતર સંધાતા વાર પોતાનું ગાયન પણ ખીજાઓની સાથે સાધી લેવું.

સવારે ભેરવી રાગમાં ગાવાથી ઉત્સાહ વધે છે. તેથી વધારે સૂતર કંતાય છે અને થાક બિલકુલ લાગતો નથી. અપોરનું આજસ ગંભીર સારંગ ગગથી દૂર કરવું જોઈએ, અને સાહે કદ્યાણ અથવા ખમાજ રાગ પસંદ કરવો જોઈએ. પૂર્વી ગગમાં ગાવું સલાહબરેલું નથી, કેમકે પૂર્વી રાગના સ્વર કાને પડતા રેંટીયા છોડી મન્દિરમાં દેવદશને જવાની ઉત્કંઠા થવાની. રાત્રે સૂતર કોતવા-નું એ સામાજિક ક્રિયા નથી. તે વખતે એકલા બેસીને જ કાતી રાકાય છે. એવે વખતે બેશક રાત્રિને અનુકૂળ એવો ગમે તે દિલપસંદ ગગ ગાઈ શકાય.

દુકાગા કહીને તો રટીયા સાથે દુપદ પાટીના સમ વધારે અનુકૂળ હોય છે એટલું ધ્યાનમાં ગણવાથી ગાયનની પસંદગી સહેલી થશે. ફક્ત રટીયાસંગીતમાં તાનની પચાતમાં ઝાંઝુ ન પડવું જોઈએ એક તાલમાં સ્થાન્ટ રીતે જેમ ગાઈ સકાય તેમ ગાવું.

વિદ્યાર્થીઓના મોટા વર્ગે જ્યાં સૂતર કાતણા હોય સારે કોઈ પ્રખ્યાત બજનની અથવા સ્વદેશગીતની એકાદી લીટીની ધુન જાગાવની જોઈએ અને છોકરાઓમાં રંગ જામે એટલે ગમે તે સુંદર પદ ગરુ કરવું લોખંડિય ગાયનો અથવા આરણ્યગીતો રટીયા સાથે દીપી નીડે છે આના કરતા વધારે સચવાઓ આપરી એ તો જે વસ્તુનું શાસ્ત્ર ન થવું જોઈએ એ વસ્તુનું શાસ્ત્ર ક્યાં જેવું થશે મગીન સાથે સૂતર કાનવાથી સૂતર ખેંચવાની અને ગાક ઉપર ભરવાની ઢિયા એટલી બધી નિયમબદ્ધ થઈ જાય છે કે સૂતર વધારેના વધારે તો નીડે જ છે, પાંડુ જે નીડે છે તે બધું એમ્ધા નીડે છે, તેમાં આડમાં ફરક નથી પડતો અને ના પશુ મળે જ રહે છે સંગીત માથે કાતેલું સૂતર તાણીને માટે વધારે પસંદ કરવામાં આવે તો તેમાં નવા નથી બીજું કંઈ નહિ તો સંગીત સાથે કરતો અપરૂપ વ્યાયામ પણ લાભદાયક અને આહલાદક હોય છે એટલે તો ફાયદો છે જ.

બહિષ્કાર પ્રશ્નોત્તરી

સુખલાલ—કેમ, અમને ઘરમાં પડેનો પ દેશી માન રાખવાની પણ છૂટ નહિ? તમે તો સ્વતંત્રતાની વાત કરો છો તો પછી સ્વદેશી કપડા જ વાપરો. અમને આડેનો આગ્રહ તો મારો કરો છે?

પ્રાણનાથ—તમારી સ્વતંત્રતા અને જીનની લેવા નથી માગતા પણ પરદેશી કપડા વાપરવાથી તમે તમારી પોતાની અને તમાગદેશની સ્વતંત્રતા ખોળે મેળો છો એ હું તો તમને સમજાવવા માગુ છું કે તમારા ભાઈને તમારી પાસે આવી તમને મમ નવવાનો મારો હક છે અને મારી રજા પણ છે.

સુખલાલ—તમારી તે ફરજ બને સ્ત્રી મને તેની ફિકર નથી પણ તમને એવો હક તે કાણે આપ્યો?

પ્રાણનાથ—એક જ વહાણમાં બેઠેલા સવળા જણ એક જ દિશામાં વહાણને લઈ જાય તો જ આરો આવે અને તેથી અનુકૂળ દિશામાં આપણે

વહાણુ સર્વ જાણે એમ એકમીજને દેવેવાનો હક દરેક જણને છે તમારા આંચ છુરી ખી અને લાણહાનિ ન હોત તો વખને તમારી પામે કાઈ ન આનન, જેકે તે દલામા પણ બાઈ તરીકે તમારું હિત શામા ગ્રહેવું છે એ તમને સમજવવાનો હક તો મને છે જ. પણ હવે એ મવાલ જવા દેવે તમે પગેલી કપડા હજી કેમ નથી ઝાડતા ?

મુખલાલ—માગી પામે જે પગેલી કાપડ છે તેના મે પૈસા તો આપેલજ ન છે હવે એ હું બ ગા નાખુ તો તેના પૈસા ચોડા જ નિવાયતથી પાછા આવવાના હતા ?

પ્રાણનાથ—હું કયા નિવાયતથી પૈસા પાછા લાવવાની વાત કરું છું ? હું તો એમ કહું છું કે પરજેની માલ વાપરાથી તમારું પોતાનું આં દિનું જ્ઞાનનું નુકસાન છે

મુખનાથ—પણ મે વેચાતા લીધેલા કપડા હું બાળી નાખુ એમા ઇગડને શું નુકસાન થયું ?

પ્રાણનાથ—તમે માત્ર કંઈ હજીયે ન સમજ્યા હું ઇગડ ગયેલા પૈસા પાછા લાવના પણ નથી માગતો અને ઇગડને નુકસાન કંઈ પણ નથી માગતો

મુખનાથ—(અધીરા થઈને) તો શું ઇગડને બીક બતાવ્યા વગર જ ઇગડ સ્વર્ગ ન્ય આપી દેશે ?

૯

પ્રાણનાથ—તમે ઇગડને શાની બીક બતાવશો ?

મુખલાલ—હું પગેલી માલ કંઈ બાળુ નહિ, પણ ઇગડને હું તો એમ કહું કે તમે જો અમને સ્વર્ગન્ય નહિ આપો તો અમે તમારો માલ બિલકુલ લઇશું નહિ

પ્રાણનાથ—અને પછી ઇગડ શું વિચાર કરશે ?

મુખનાથ—ઇગડ વિચારમે કે હાથનો વેપાર જાય એના કરતા રાજસતા જાય એ બરેતર છે

પ્રાણનાથ—એટલે કે, ઇગડને હિન્દુસ્તાન ઉપર મન્ય કરવા કરતા હિન્દુસ્તાનના પોતાનો માલ ખપાવવામા વધારે લાભ છે, અને તે ઝોડવા કરતાં રાજ્ય છોડવું તે વધારે પસંદ કરશે એમ જ કેની ?

મુખનાથ—હા, એમ જ

પ્રાણલાલ—ત્યારે તો જો સરખર તમારું કહેવું માને અને તમને સ્વરાજ્ય આપી દે તો તમે અંગ્રેજોનો જ માલ લેવાને બંધાઈ જાઓ ઝા

મુખલાલ—એવું શા ઉપથી સિદ્ધ થાય છે ? સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી અમે ગમે તેમ કરશું

પ્રાણુલાલ—ત્યારે શું અંગ્રેજ પ્રભુ એટલી બધી ભેળણી છે કે સ્વરાજ્ય આપવાથી આપણે વેપાર પણ હાથમાં રહેવાનો નથી એટલું સમજી ન શકે ?

સુખલાલ—ભલે ત્યારે, ધારો કે આપણે પરદેશી માલ લેવા બંધાઈ જઈને સ્વરાજ્ય મેળવીએ, તોયે તેમાં શું ખોટું છે ?

પ્રાણુલાલ—ખોટું શું છે ? ઇંગ્લેન્ડને દર વર્ષે સાઠ કરોડ રૂપિયાની ખંડણી—અરે સાઠ કરોડ શું, અબજો રૂપિયાની ખંડણી આપવાની અને દેશનાં કરોડો લોકોને ધંધા વગર બેસાડવાની શરતે મળેલું રાજ્ય શું સ્વરાજ્ય કહેવાય ? આ બે શરતો કરી એમાં જ સ્વરાજ્ય ગયું. અને જ્યાં સુધી વિલાયતનો વેપાર અહીં ધમધાકાર ચાલે છે ત્યાં સુધી શું ગેર વેપારીઓ સીધી કે આડકતરી રીતે દરેક જાતનો અધિકાર પોતાના અંધાધૂંધામાં રાખવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે ?

સુખલાલ—તમારું કહેવું સાચું લાગે છે. પણ તમે તમારા બહિષ્કારથી સ્વરાજ્ય કેવી રીતે મેળવવા માગો છો ?

પ્રાણુલાલ—તમારા અને અમારા બહિષ્કાર વચ્ચે એ જ તફાવત છે. તુકેશ્વાનની બીકે બતાવી ધનલોબને પોપણ આપીને તમે અંગ્રેજો પાસેથી સ્વરાજ્ય મેળવવા માગો છો. અમે વેપારની શરત કરતા જ નથી. અમે અંગ્રેજોને કહીએ છીએ કે તમે અમને સ્વરાજ્ય આપો કે ન આપો, અમારા અબજો રૂપિયા બચાવવા ખાતર અને કરોડો લોકોને ધંધા મળે એટલા ખાતર અમે પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવાના.

સુખલાલ—સ્વરાજ્ય આપો કે ન આપો તોપણ અમે બહિષ્કાર કરવાના જ એવું કહો એટલે પછી તેઓ તમને સ્વરાજ્ય શાના આપે ? શા માટે આપે ?

પ્રાણુલાલ—અમે અંગ્રેજોને બીકે બતાવીને નહિ પણ તેમને નિરાશ—આજે તેમને મળતા ગેરવાજબી નશા વિષે નિરાશ—કરીને સ્વરાજ્ય લેવાના છીએ. જ્યારે અંગ્રેજોને જોશે કે રાજ્ય હાથમાં રાખવાથી પાકની પણ પેદાશ નથી ત્યારે તેઓનો હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય પોતાના હાથમાં રાખવા વિષેનો રસ જ હડી જશે.

સુખલાલ—એ વાત દુજી મળે નથી ઉતરતી. છતાં ધારો કે તમારી વાત સાચી છે, તો પછી તમે બધા જ પરદેશી માલ ઉપર બહિષ્કાર કેમ નથી નાખતા એકલા કાપડો બહિષ્કાર કર્યો શો દહાડો વળવાનો ?

પ્રાણુલાલ—અ તો પહેવારકુશળતાની વાત રહી. બધી જાતના માલનો બહિષ્કાર કરવા જતાં એક પણ પાર ઉતરે નહિ. બધા શત્રુઓને એકીવારે જીતવા નીકળું એ તો હોરને નોતરવા જેવું થાય. માટે એક પછી એક -

શત્રુને પાડવો એવો મુદ્દચાત્રનો નિયમ છે. વસ્ત્ર બોલે જ પહેલી માલે આપણને નુકસાન કરે છે એમ પણ નથી. કેટલીક વસ્તુઓ દંડમાં જ ઉપજે છે, તેની આપણને હમેશા જરૂર પણ હોતી નથી. કોઈ પ્રસંગે જ તે લેવી પડે છે. તેની વસ્તુ વિભાજનથી લાવવામાં કશું નુકસાન નથી. પણ કાપડનો ધંધો તો મૂળ અહિંતો જ. કાપડ અહીંથી વિજ્ઞાનનું જાતું આપણે ત્યાં રૂં પાડે છે, કાપવા જેટલા લોકો છે અને વણનાર દારીગરો ચોકેચોકે છે, છતાં આપણે અત્યાગ મુશી પગેલી કાપડ લઈએ, એ ચોખ્ખું પાપ નહિ તો ખીન્નું શું ?

મુખવાચ—પણ સાડ કરોડ બચાવવાથી છગનંડો આપણી માથેનો બાકીનો વેપાર કેમ અડકે ?

પ્રાણવાચ—તમારો મવાચ તો ત્રિગણીનો દેખાય છે. પચીસ પચન વાળી કમાન હોય તેમાંથી ચારીનો એક વચ્ચે પત્થર કાઢ્યો એમાં શું થઈ ગયું, ચોરીસ પત્થર તો હજી છે જ, ચારી તમારી દલીલ છે પહેલી કાપડ એ જ અગ્રેજી વેપારની કમાનને ટકારી ગણે છે. જે પ્રગતિમાં એ ચારીનો પત્થર કાઢી નાખવાની શક્તિ આવી ગઈ તે પનાધીનપણાની કમાન કણવાર પણ ટકવા ન દે.

મુખવાચ—હા, હવે સમજ્યો, અને હવે એ પણ સમજાઈ ગયું કે જો પહેલી કાપડનો બદલો કરી ગણીએ તો સરગર પામેથી ધાયું કરાવવાની આપણામાં શક્તિ આવી જાય. પણ પહેલી માલ પામે હોય તેટલો કેમ ન વાપરી નાખવો ?

પ્રાણવાચ—આપણે હમેશા નફાનુકસાનની વાતો જ કરતા થઈ ગયા હીએ, કેમ જાણે હૃદય જેની કઈ વસ્તુ જ હોય નહિ ? પહેલી વસ્તુથી આપણને નુકસાન થતું છે, પહેલી કાપડની આપણને કશી જરૂર નથી, મોહને લીધે જ આપણે તે વાપરીને હીએ. આપણે જાણ્યા પછી પણ આપણે પહેલી માલ વાપરતા ગઈશું તો આપણે કોઈ કાણે કેમ શુદ્ધ થવાના ? આ ધર્મનો સવાલ ■ તમારો જોડાયો પ ધર્મ છે એમ જાણ્યા પછી એનો મહિનો પૂરો થાય ત્યાં મુશી એના હાથની રંગોઈ તમે ખાગો ખગ ? બધી તમે એ પણ જુઓ છો કે તમારો જેવા હજાર બે હજાર જણ એમ જ કહે કે અમારી પામે પહેલી માલ છે ત્યાં મુશી વાપરીશું તો સામાન્ય લોકો એમ જ માનશે કે પહેલીનો આટલો કપડેસ થાય છે છતાં સમાજ ઉપર તેની કશી અસર નથી થતી. સામાન્ય લોકોને દલીલ સાથે પત્યક્ષ પૂગવાની પણ જરૂર હોય છે દાખલો જોઈને જ તેમને પ્રેરણા થાય છે આપણે પહેલી કાપડ વાપરવામાં શરમ છે એ ખ્યાલ લોકોમાં દાખલ કરવો જોઈએ.

તો જ લોકોમાં સ્વદેશીનો ભુરખો આવી રહે એ અર્થશાસ્ત્રનો સવાલ નથી, લોકોની પ્રજ્ઞા ટેળવાનો સવાલ છે.

સુખલાલ—જ્યાં અને ત્યાં તમે શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા કહ્યો કરો છો. એ શ્રદ્ધા છે શું ?

પ્રાણુલાલ—માટે ખીકા ઉપર પહેરો ભરવા જવું છે ત્યાંથી આવીને પછી તમને પ્રજ્ઞાનું રહસ્ય સમજાવીશ.

૨

પ્રાણુલાલ—કેમ ? આજે તો ખાદી પહેરીને આવ્યા છો !

સુખલાલ—હજી તમારી શ્રદ્ધા હું સમજી રહ્યો નથી, પણ મનમાં વિચાર કયો કે સ્વદેશીનો સિદ્ધાન્ત તો મને પસંદ છે અને ખાદી પહેરવાથી કશું-નુકસાન તો છે જ નહિ, પછી તમાગ જેવાનો સન્તોષ મેળવવા ખાતર ખાદી પહેરીએ તોયે તેમાં શું ખોટું ? આવો એકંદરે વિચાર કરીને ખાદી પહેરવા લાગ્યો છું. આ આઠ દિવસ હું કરાચી ગયો હતો. ત્યાં હજી વગર માફ નથી. બ્રહ્મચરિ એવો તો થાય છે કે તોના ભગવાન ત્યાં તમારી ખાદીની ખુબી જોઈ. મયમલના કપડા અને મીવના પણ કપડા પરીનાથી શરીરને એટી જાય છે તેથી આખું શરીર ગદુ ગદું લાગે છે પણ આ તમારી ખાદી તો ખાસો બ્રહ્મચરિ પેપર જ દેખું. હવે ચોમાસામાં ખાદી ફેરી નીવડે છે તે જોતું રહ્યું.

પ્રાણુલાલ—ખાદી ઝડ મધ્ય નહિ એ તો દેખીતું છે, પણ પવનથી ખાદીમાં પણ ટુર રહે છે એવો તમને અનુભવ થશે; અને રિયાળામાં તો આ વસ્ત્રે કોઈને ફલાલીન ખરીદરી જ નથી પડવાની ખાદી જેમ જૂની થતી જાય છે તેમ તેમ તેની મુંગાળપ અને ડુંક વધતી જ જાય છે. મારી પાને જૂની ખાદી તે તો મખમલ જેવી લાગે છે.

સુખલાલ—હવે તમારે શ્રદ્ધાપુનઃશુષ્ક ખોલો જ્યાં દલીલ માલતી નથી ત્યાં તમે શ્રદ્ધા લઈ આવો છો એમ જ હું તો માનું છું.

પ્રાણુલાલ—ભુખો, જ્યારે કોઈ બળકે ખેલવેલું આવનારો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે નવવાગ પડે તો એકવાર બે ટગાં બની રહે છે તે જોઈને તમારા ગણિતશાસ્ત્રીઓ તો એમ જ કહેશે કે કંગા દિસાજ. દસ પ્રયત્નોમાં નવ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડે છે એટલે કે નવ-દશાન નિષ્ફળતા છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ બાળક કોઈ કામે ચાલતા સીખવાનું જ નથી. ત્રિગણી-નો દિસાજ કરીએ તો આ અનુમાનમાં કંઈ જ ખોટું નથી પણ બાળક તેથી નિરાશ નથી થતું. બાળકમાં શ્રદ્ધા હોય છે. બાળકમાં બે ખોવાસતી

શક્તિ મેળ તો ને જેમ જ દરેક કે હું પડુ છું તે જ પ્રકૃતિના નિયમોને
સીધે, પણ જો હું જાગ પ્રજ્ઞના લે થી—માગ અત્મમયસ્તે તમે જિજ્ઞાસુ
તો દિશા ન દેશો, પણ તેમ તમે મારી શકો તો મણુતરીમા લેવી
જૂની જ ગયા મારે દિશાને તો જનશ્રદ્ધા એ નવની તો શુ પણ નવ
હતી થી પણ વસારે છે તમે નાના હતા ત્યારે તર્કશાસ્ત્રની ગમણા પછી
લાગી તો તમારી શ્રદ્ધા જો નહોતી તેથી જ માનતા ગીખ્યા ' શુ આ
દનીયમા તમે અશ્રદ્ધા જુઓ છો ? આમા વલુદ નથી એમ શુ તમો લાગે
છે ? પુરુષાર્થી મામુસનું તર્કશાસ્ત્ર જુદુ હોય છે અને નિગમાસદી નમઃધર્મી
વેતીઆઓનું જુદુ હોય છે

મુખનાલ—હવે દાવ ચોડુ સમજાય છે ખરું

પ્રાણુનાલ—ત્યારે યુરોપીઅન લોકો હિન્દુસ્તાનમા આન્યા ત્યારે
હિન્દુસ્તાનનો સૂતગઢ માલ દુનયામા જો રખણાતો હતો અને જાહેરતો
તો પણ એવા અપની અંગ્રેજ લોકો નિરા ન થયા કે આ દેશમા
પોતાનો માલ જ ન શકે નેમણે એવો વિચાર ન કર્યો કે આના મોટા
દેશમા આવા સુંદર કાપડ સામે આપણે કેવી રીતે હથિશાસ્ત્રમા પડી
રાખીએ ? ગણિત ન એમની સામે હતુ અને ધર્મશાસ્ત્ર પણ એમની સામે
હતુ જના પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર જ શ્રદ્ધા નાખીને તેમણે ભારતલક્ષ્મીને
દામી કરી અને પોને જો બન્યા ત્યારે ન્યા ધર્મ આપણી બાલુએ છે,
દાવપ્રવાહ અનુકૂળ થયો છે અને સ્વરાજ્ય સરખુ રત્ન આ પ્રયત્નું દાન
છે, ત્યા શુ આપણે આપણી પા શ્રદ્ધા ન ગળી રાખીએ ?

મુખનાલ—પણ ફેશનના મોહમા સપાગયેલા આપણા લોકો પ દેશી
કાપડો એમએક ત્યાગ કરશે એમ તમારી શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિ પણ માની શકે ખરી ?

પ્રાણુનાલ—જો ગણે એક જ મહત્ત્વ વડે માસાહાર છોડી દીધો તે
ગટ વિરોધ વસ્તુ અશક્ય લાગે ? અત્યાગ મુધી ભારતજનતાના સ્વભાવથી
વિશ્વ વસ્તુઓ દેવા આપણે તેમને કહેતા હતા તેથી લોકો તે સમજતા
ન હતા, અને માડમાડ સમજે તોપણ ઉત્સાહથી તેનું સેવન કરતા ન હતા
પણ આજે તો ભારતવર્ષની પ્રકૃતિને અનુકૂળ એવી હીલચાલ તેમને મળી
ગઈ છે હજારો વર્ષોની ઝળાણી અને હજારો વર્ષોની તપશ્ચર્યા આ દિશામા
જ વહેલી છે અપવિત્ર વસ્તુનો ત્યાગ એ તો ભારતવાસીઓને માટે ઉત્સવ
સમાન હોવો જોઈએ

મુખનાલ—એ સમાલ વચ્ચે જ મને પૂછવા દો તમે કહેો છો કે
સર્વ જનતા પડેલી માનતા બહિષ્કાર કરના જતા એમા પણ શરી ન
રાખીએ અને તેથી એમા મપડના બહિષ્કાર પાછા જ રાષ્ટ્રની સમિત રેડીએ
એમા જ વ્યવહારુશક્તિ છે

પ્રાણલાલ—પણ એનો અર્થ તમે એમ નહિ સમજતા કે ખીજ માલને—
—જેમ કે ખાડનો—કોઈએ બહિષ્કાર ન કરવો આજે એની પાછી ગમ્મીય
હીલચાલ આપણે કરના નથી માગતા એટલું જ.

સુખલાલ—હા હા, એ સમજ્યો, બહિષ્કારમાં અમે આગળ વધીને
એમા તમને ખોડુ શાનુ લાગે ? પણ તમારી વ્યવહારુચિતતાની દલીલ ગમે
ઉતરી છે અને તે જ આગળ કરીને હું પૂછું કે જ્યાં જ પરદેશી કાપડ પર
બહિષ્કાર નાખના કરતા આજે અમેજી કાપડ ઉપર બહિષ્કાર નાખીએ તો
તેમા તમે વ્યવહારુચિતતા કેમ ન જુઓ ? તેમા સગ્ન કરવાની વૃત્તિ તમને
કેમ બાસે છે ?

પ્રાણલાલ—તમારી દલીલ માયાની છે. મને લાગતું હતું કે જે વસ્તુ
તમે શ્રદ્ધિથી સમજ્યા છો તે અન્ત કરણમા પણ ઉતરી જશે મારી દલીલ—
જેમ તમે દેવની ભાષા કાઢી નાખી અને મારી જ દલીલ વાપરના લાભા-
પણ એથી આત્મશુદ્ધિ નહિ થાય પણ મને ક્ષમા કરો. તમે નિખાલસપણે
આ દલીલ કરી નથી એમ પણ મારે જા મટે માનવું તમે કહો છો એ
દલીલને જવાબ છે. આજે પરદેશી કાપડના બહિષ્કારથી આપણે સ્વદેશી
કાપડને પ્રત્યક્ષ ઉત્તેજન આપીને છીએ તમારી પદ્ધતિ પ્રમાણે અમેજી કાપડ
પર બહિષ્કાર નાખીએ અને જાપાની કે અમેરિકન માથને આવવાની છૂટ
રાખીએ તો સ્વદેશીને સી રીતે ઉત્તેજન મળી રહે ?

સુખલાલ—જાપાની અને અમેરિકન માલ ઉપનત આપણને વધારે
માલની જરૂર તો હશે જ. તેટલું જ આજે સ્વદેશીને ઉત્તેજન મળ્યું બ્રિટિશ
કાપડ બધ થયા પછી જાપાની બધ કરીશું એવે એટલું સ્વદેશીને ઉત્તેજન
વધ્યું, એમ ન હોય ?

પ્રાણલાલ—આથી વધુ દગાખોર દલીલ જ ન હોઈ રહે જાપાની
અને અમેરિકન માલ ક્યારે કેટલો વધશે તે તમે કહી શકો ખરા ? આજે
પચીસ લાખ રેડીયા અને એક લાખ સાજો આપણે ચલાવીએ અને બે
મહિનાની અંદર જાપાની અને અમેરિકન માલ આવી પડેએ તો તમે
લેવાને જ દોડવાના. પછી આપણી સાજો અને રેડીયાનું થાય ? આના
અનિશ્ચિત સ્વદેશીના આધાર પર કોઈ ગટ્ટ પ્રગતિ ન કરી શકે મહાબુદ્ધ
દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડે જ્યારે ખેતી વધારી પડી ત્યારે તે વખતની સરકારે
મહાબુદ્ધ પછી પણ અમુક વખત સુધી તમને પત્તે એના જાવથી તમારું
અનાજ લઈશું એવું આશ્વાસન ખેડૂતોને આપ્યું હતું આજે દરેક જાતના
પરદેશી કાપડ પર બહિષ્કાર નાખી આપણે સ્વદેશીને નિર્ભય કરવું જોઈએ.
સ્વદેશીધર્મ એ પતિનતાના ધર્મ જેવો છે જે સ્વદેશનું નથી તે બધું લાભ
ટાવું જોઈએ

સુખનાત—ઓ હું સમજ્યો પશુ સ્વર્ગી કાપનો ધધો કાનાને પૂતો નદો ક્યા થાય છે ?

પ્રાણનાલ—આ વગી તમે નવો સવાલ ઉપાળો છે. પૂતો નદો એને શું ?

સુખનાત—પૂતો નદો એને જાતી મહેનત ક્યા વગર માણસ જે વેપરથી એકચારામમા રહી રહે તેમા સારો નદો છે એમ કહેવાય

પ્રાણનાલ—એવાધધાતો અને છે ચોરી, છુગા, લૂટ, સટાગાછ, રાગો (ધોગાની) વગેરે ત્યારે આવા ધધાએની દિમાયન તમે કેમ નથી કરતા ?

સુખનાત—તમે તો હવે ગમે તેવી દીન ક વાલા આ. તમે ગણાવો છો એના સમાજનિનાત ધધા કો પ્રતિજિન માણસ કરે ખરો ?

પ્રાણનાલ—તો એમ જ માનું છું કે સવાની સાજ સુની નીરાગી વાતાવરણમા રહી કામ કરવાથી પોનાનું બની બાતે ચાને એકું મગી મહે એટલે એ ધધો લાભદાયક છે ઇમાનદારીથી કામ કરે એવી કોઈને વધારે મગી રહે તો એની પુ અદેખાઈ ન કરે આજે જે ધધાએમા વધારેમા વધારે નદો મગે છે તેમા એનો નદો તો ખીજનું નુકસાન એમ જ ધણીવાર દોષ છે, અને સદાનો અથ તો એમા મહે જ છે. તેથી જ આપણને જાન મહેનતનો આટનો કટાણો ઉપજે છે આજે ગરીબમા ગરીબ માણસો શું મજૂરી મગે છે એનો વિચાર અને પોતાના ધધામા પોતે શું મેળવે છે એની સરખામણી કરી એની કમાણીમા આટલું અન્તર રાને લીધે છે તેનો વિચાર જે માણસ કરે તો તે જોઈ શકેરો કે સ્વદેશી સૂતર કાતનામા અને નણવામા જે આમદાની થાય છે તે જ યોગ્ય અને સુંદર છે.

સુખનાલ—આ તો તમે સોરયાલિઝમ (સમાજસત્તાવાદ) લઈ આ આ.

પ્રાણનાલ—ના સોરયાલિઝમમા ગરીબ લોકો કાયદાની મદદથી અથવા હક્કતાગના દનાણથી વધારે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મધ્યમ અને ઉચ્ચ વર્ગને ધર્મની દૃષ્ટિ રાખી ઓળાથી સન્તોષ માનવાને વીનવું છું એમા હું નવું કશું કરેતો જ નથી હિન્દુ ધર્મનો જ સાર આમા છે યાત્રિ સૂતર કરતા હાથે કાંતેલું સૂતર વધારે પવિત્ર હાયે સૂતર કાતવામા જે કંઈ મગે તે ઓછું હોય તોપણ માનવું એ હિન્દુ ધર્મની વૃત્તિ છે સાત્ત કારો કહે છે ખીજન મોઢને દુખ દીધા વગર, ખલ કહેતા સેતાની માણસ સાથે સહનર ક્યા વગર કે અન્તરાતમાના અનાજને દાખી દીધા વગર ઓછું પશુ જે કાર્ મગે તે બહુ ગણવું

સુખનાલ—પરદેશી કાપનો વેપાર છોડી સ્વદેશી ધધામાં પડનાર વેપારીએને માગે તમારું આ આશ્વાસન લાગે છે.

પ્રાણુલાલ—હા. અધર્મ ઊંડી ધર્મને રૂતે ચડનારો માટે ઋષિઓનું આ વચન છે. આના પર ચઢા રાખી ને લોકો ચાલે તેમનું કાંઈ કાળે અદૃશ્યાણુ થવાનું નથી.

બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર

ઘણા એવા છે કે જેઓ મહાત્માજીનો ત્રિવિધ બહિષ્કાર તેમજ અસહકારનો કાર્યક્રમ પસંદ કરે છે, છતાં તેઓજ બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારને ટેકા આપે છે. આ બાબત ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. આપણા પક્ષનાં મૂળ કેમાં નબળાં છે એ આ બતાવે છે. એ બતાવે છે કે આપણા લોકો ન તો અસહકારની શરતોને સમજ્યા છે, ન તો તેના પ્રભાવને. જે સમ્યે એક તરફથી બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારને ટેકા આપે છે અને બીજી તરફથી પાછા સવિનય ભંગની ઉતાવળ કરે છે એઓ આપણી લડતના ઘણા જ નેખમબરેલા ભેરૂઓ છે. એટલે હવે પછી સવિનય ભંગ શરૂ કરાય તે પહેલાં આ વર્ગને જાગૃતવાની આપણે ખાસ કાળજી લેવી પડશે. આપણા કાર્યકર્તાઓ માન ખૂનખરાખી કરતા નથી કે મનમાં હિંસાને સેવતા નથી એટલું બસ નથી. ખૂનખરાખીને અંકુશમાં રાખવાની તાકાત આપણે જાગૃતવી જોઈએ. ખૂનખરાખીને રોકવાનું તેઓનાથી જ બની શકે, જેઓના રામેરામમાં અહિંસા બાપી રહેલી છે, અથવા જેમના મનમાં પાકું હસી ગયું છે કે નીતિ તરીકે અહિંસા એ અનિવાર્ય છે.

આવા દહીંમાં ને દૂધમાં રહેનારા ભેરૂઓના સાથથી આપણે બહુ નુકસાનમાં ઉતરેલા છીએ. જૂની ભૂલ ફરીવાર ન કરવાની આપણે દરકાર રાખવી ધટે છે.

ખૂનખરાખીનું નાનું જમકડું ચરો તો તે પણ મહાત્માજીનો ચેરદાજરીમાં આપણે ખાળી શકવાના નથી. આપણી નાનામાં નાની ભૂલનું પરિણામ મહાભયંકર આવવાનું. એથી અરાજકતાને માટે દરવાજા મોકળા થઈ જશે અને સરકાર ગમે તેવી ગાંડીતૂર અને હેવાનિયતભરી દમનનીતિ ચલાવશે તે પણ જગતની નજરે ઉચિત ગણાશે. આનું પરિણામ બીજું શું આવે ? આપણું ખીલતું જતું રાષ્ટ્રીય જીવન બહુ ઓછામાં ઓછો એક જમાનો તો વેરણુદેરણુ થઈ જવાનું. આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે આપણા સવિનય ભંગનો જવાબમાં સરકાર જે ખૂનખરાખી કરે છે તે બધી મગદુરવાળા

લીંગને માથે હુનું છે. જેમ જેમ મગદાન દમન વધાવતી જાય છે તેમ તેનું
 મનની ઝીંઘાણી તાકાત પણ વધતી જાય છે. પરંતુ દેવો તો જાન હું
 તેને લીધે જે દમન ચલે તે તો દાવનની પેઠે દેવાએ અને પ્રજામ
 જે નાશ નાશો હને લેખતો જ જાય કરી જાય. હાલની મર્મને દારૂ
 માણસના મન વળાંકો રાત્રિનિશિય પ્રજાની તત્ત્વનિ પેઠે ગેમે છે
 અને કોઈના મેના નથી.

યુદ્ધમાં પણ દુશ્મનને વચ્ચે દાનિ દેખે પડેલાડી છે તેના કંઠના
 વળાંકે દાનિ પડેલાડીની રક્તિ કાનામાં વધાઈ છે એના ઉપર જ કમોગી
 થાય છે તે જ દાનિથી સભ્ય યુદ્ધોમાં—જે યુદ્ધને સભ્ય કરી શકાના
 દોષ તો—ત્યારે ખૂન કરવાના દોષ છે ત્યારે તેમાં જેમ જને તેમ ઓછું
 દર્દ પડેલાડીને અને જેમ જને તેમ ઓછું ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં
 આવે છે. મરિના જગમાં આપણે દુષ્પ ખમીને, મહનગમિ જનારીને
 આપણે બાળ પ્રવર કરીએ છીએ.

ત્રિટિ। માણના બહિષ્કારનો કનવ એ આપણા પક્ષની નિર્જનતાનું
 જ ચિહ્ન છે.

तत्त्वार्थ

સત્યનિર્ણય

અનાદિકાળથી દુનિયામાં સત્યાન્વેષણ ચાલતું આવ્યું છે. સત્ય એ જ પદ્મ ધર્મ છે એ તત્ત્વ માણસ આગળ પ્રત્યક્ષ થયું છે, પણ સત્ય શું છે એ તેટલું પ્રગટ નથી થયું, અને તેથી દુનિયાનો વ્યવહાર અસન્ત સાચક અને નેપથ્યમંત્રણો બન્યો છે. ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે એનો હેવટનો નિર્ણય હજાર બે હજાર વર્ષ સુધી ન થાય તોપણ ચાલી શકે છે, પણ સત્યનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યા વગર એક ક્ષણ પણ ચાલે તેમ નથી. હાથે ને પગે આપણે સત્યનો નિર્ણય કરવો પડે છે મનુષ્ય અદ્યક્ષ છે, સર્વેશ તો એક ઇશ્વર છે. તેથી પદ્મ સત્ય શું છે એ તો એક ઇશ્વર જ જાણે, છતાં સત્ય વિશે આપણને જોડો અને જોવો સાક્ષાત્કાર થયો હોય તે ઉપરથી આપણે આપણો વ્યવહાર ચલાવવો પડે. શ્રદ્ધા કહે છે, પદ્મ સત્ય—એકમાત્ર સત્ય કયાંક પણ હોવું જોઈએ. અનુભવ કહે છે, દરેક માણસને પોતાને સૂઝેલી વસ્તુ જ સત્ય લાગતી હોવાથી સત્યમાં વ્યક્તિ પરત્વે વિવિધતા આવવી જોઈએ. વાસનાને ક્ષીણે સત્યનું સ્વરૂપ ઢંકાય છે, મોહને ક્ષીણે સત્યનું આપણે દર્શન કરી શકતા નથી, એ સિદ્ધાન્ત ચચાર્થ છે, છતાં જેઓને આપણે વીતરાગ, સ્થિતપ્રજ ગણીએ છીએ તેઓમાં પણ તત્ત્વ વિશે મતભેદ જોઈને સત્યાન્વેષણ વિશે નિગરા ઉત્પન્ન થાય છે. તોપણ સત્યાન્વેષણની યાત્રા કોઈ કોને બંધ ચલાવી નથી, કેમકે જીવનયાત્રાનો તે પ્રધાન ઉદ્દેશ ॥

સત્યાન્વેષણ જીવનયાત્રાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હોવાથી જેની આપણી જીવન વિષેની કલ્પના તેવો માર્ગ લઈને આપણે સત્ય નક્કી કરવા મથીએ છીએ. કેટલાક બાહ્ય જીવન ઉપર વધારે ભાર મુકે છે, તો કેટલાક આંતર જીવન ઉપર,

દેવતાનું નિર્માણનું નિર્માણને પ્રમાણ માને છે તો દેવતાક વ્યક્તિ અને વ્યક્તિના અન્તર્યુત્તિને સર્વોપરી માને છે. જોગાંથી કોયે પણ નેષ્ટ એ દેવતા નથી નથી થયું, અને જે દિવસે તે નક્ષિ થયે તે દિવસે પરમ સત્યની સાથે પણ મર્જિ હશે.

આ લોક પ્રમાણે અન્તર્યુત્તિ ઉપર જાર મુદનાર 'લોકો' કહે છે કે દરેક વ્યક્તિને નિષ્કારણને જે સત્ય લાગે છે તે જ તેને માટે સત્ય છે. આખી દુનિયા એક તરફ ચાલે અને પોને ખીજી તરફ એ તોપણ તે પોનાને લાગના સત્યને જ વળગી રહે, સત્યને દગો ન દે. ખીજી પણ કહે છે કે દરેક મનુષ્ય—દરેક વ્યક્તિ દેવતા અસ્પષ્ટ છે એનો અનુભવ એટલો બધો વિમાળ છે કે વ્યક્તિની સત્ય નિર્ણયી દરખાસ ઉપર આધાર રાખેલા એ મિથ્યાભિમાન છે. આ જગત સત્ય છે, આ જગતનો વ્યવહાર સત્ય છે, આપણી ક્ષણિક દરખાસ અસત્ય છે. વ્યક્તિ મરણાધીન છે, પણ સમાજ પ્રમાણમાં અમર છે. વ્યક્તિ મોહાટત છે, સમાજ પ્રમાણમાં વધારે ચોગ્યુક્ત રહે છે. તેથી જ તો દુનિયાનો વ્યવહાર પંચના નિષ્કૃષ્ટ દ્વારા ચલાવીએ છીએ. તમે કહો છો તેમ સત્ય એ પરમ મંગલ છે એ નો સંપૂર્ણ સત્ય હોય તો તમારે એ પણ કબજા કરવું પડે કે જે પરમ મંગલ છે એ સત્ય છે. અમે એ શિદ્ધાન્ત માનીએ છીએ માટે જ જગદ્ગુરુએ કહ્યું છે:

यद्भूतद्विजनय-तं तन्नाममि ते नः श्रुतम् ।

જગદ્ગુરુએ અહીં આ 'इति मे मतिः' કહ્યું નથી. 'नः श्रुतम्'—પૂર્વાચાર્યો પાનેથી અમે સાંભળ્યું છે; એટલે કહેનાર. અને સાંભળનાર અનેક છે. સત્યની વ્યાખ્યા દરજાનો અધિકાર પણ સમાજને જ છે એમ 'नः श्रुतम्' કહીને જગદ્ગુરુએ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે. જનમાત્રનું આત્મનિતિક દરખાસ જેની અંદર છે તે જ સત્ય છે. અમને લાગતું નથી કે આ વ્યાખ્યા ઉપર કોઈ પણ આક્ષેપ લાવી શકે. પરમ માંગલિક સર્વજ્ઞહિતકૃત સત્યનો નિષ્કૃષ્ટ ખીજી રીતે ન જ કરી શકીએ. આજે આપણો જનમાનની સાથે સમભાવ ન હોય. બેટલે દરજાને મનુષ્યમા પ્રેમચંતિનો વિકાસ થયેલો હોય તેટલે દરજાને જ્ઞાતહિતનો તે વ્યાપક અર્થ કરે, અને તેટલે દરજાને સત્યનો તેને સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ સાધારણ ચાંચ ધણા લોકોને માટે કુદરતહિતમાં જ જ્ઞાતહિત સમાયેલું છે. એથી ચડિયાતા લોકોને ચાતિનું હિત, સંપ્રદાયનું હિત, રાષ્ટ્રનું હિત, એ જ કમલ: જ્ઞાતહિતનો સંપૂર્ણ અર્થ બહુાય છે. આજે મરેન્સિ કોટિ પર પહેલેવા લોકોમા મધુ જ્ઞાતહિત એટલે મનુષ્યહિત એ જ ખ્યાલ વધારે પ્રવે છે. નિષ્કૃષ્ટ જ્ઞાત માણસ માટે મધ અને તીક

પણ તેના જાતિજાતિના વર્ગવેરો માત્ર મનુષ્યહિત એટલે જ જાણીતો એમ માનતો દોષો વેદ્ય છે. જેમ જાતિના વિશેષે મનુષ્ય જાતિ કમન થાય છે તે જ પ્રમાણે 'અત્યન્ત' શુદ્ધનો ભાવ પણ કમન વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે આજે મુદ્ધ વ્યવર્તન માટે, દાણિક લાભને માટે ગણતંત્ર સુધ્ધ સાન કરનાર યોદ્ધાના કરતા દેશહિતની ખાતર સર્વેશ દોષી દેનાર વ્યક્તિ 'અત્યન્ત' નો અર્થ વધારે જાણી છે ન્યાયમન્યાયનો દરજ્જો વિચાર કર્યા વગર ગણતંત્રસત્તા કરનાર વ્યક્તિના કરતા માનવમંદિરો દિન જાળવવા ધરમ ધર્મને જ વગી મંત્રીની, ટો'સ્ટોય કે ગાંધી જેવા મહાત્મા 'અત્યન્ત' નો અર્થ વધારે જાણી છે. આમ જેમ જેમ મમાજના જાણીતો અને અનંત-દાળનો સાક્ષાત્કાર વધતો જાય તેમ તેમ મલનુ દર્શન વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થાય

આમ સસની દરોગી જે રીતે થાય છે વ્યક્તિગત ધર્મજીવિ (Individual Conscience) હાથ અગર સમાજજીવિ (Social Conscience) નિર્ણયિત આલંબિક દ્વારાજીવિ દર્શના દ્વારા. જાને નિર્ણયિતમા જોખમ જોડાયું છે અને તેથી તેને માટે તે તે પદના હિમાયતીઓએ એક એક દનાર રાખેલો છે અન્ત કલ્પજીવિને પૂજનાર આખી દુનિયા પર જીવમ શુભર, તેના આત્મવિશ્વાસમા અપાર અહંકાર દ્વારાજીવિ દોષ રાકે અને મધ્યમામા સમાજ સુગતિ ન પણ રહે ખીજ બાલુએ સમાજનિર્ણયને ધર્મપદ આપનાર પ્રગતિનો વિરોધી અને શુદ્ધિનો દામ જની જવાનો મંબવ જો એની જોડે લડીવડીને જ સસને પોતાનો રસ્તો કરવો પડે છે સમાજનિર્ણયને માન આપવામા - વિનય છે ખરો, પણ તેમા આત્મિક મિલકતને માટે અનુદાનતા નથી

આ જોખમો ઓગ દરનાના હાથો પશુ જોના થટે અન્ત કલ્પ-પ્રગતિનો પ્રગતિ પોતાના હાથમા અધર્મ કે સત્તા લેતા અચકાય છે કોઈ પણ જાતનો અધિકાર હાથમા ન લેવો એ જ તેનો અધિધર્મ છે. જો ધર્મનું પાલન ન કરે તો તે પોતાની જાતિમા પોતાને હાથે વિધિ દારી અને સમાજને અમલ થઈ પડે માટે તેણે પોતાના મિદ્ધાન્તને લગતી જાણતો-મા આખી દુનિયા માટે થાય તોપણ દાગબાર નમતુ ન મુદ્ધ જોખમે, પણ જ્યાં આવો તત્ત્વનો આગ્રહ ન હોય ત્યાં દરેક જાતમા જાતું કરવું, પોતાનો આગ્રહ ન ચનારો જો કરો તમને રવનનો દોષ કરવો વગેરે. એ જ તેને માટે ધર્મનો રસ્તો છે, ખીજો રસ્તો નથી સમાજનિર્ણયને પ્રધાનપદ આપનાર આખી કલ્પજીવિ (પોતા પૂરતો જ આગ્રહ મળી હાથપગ પેટમા રાકેલી રાખનારી જીવિ) ન રાખી રાકે તેનો તે વર્ગ નથી

પેલે તો તે વિનયપૂર્વક અપદ્ધ રૂપે છે. ૫૧ સમાજ ઉપર—જનના ઉપર તેની અમર્યાદ મદદ મેલી હોય છે. જનના એ જ જનાઈન છે એમ તે માને છે. દુનિયાનો વહેવાર અધિકારથી જ ચાલે છે, સત્તાથી જ ચાલે છે, કેમકે પ્રભુ એ સમાજસામાન્યની વફાદાર પ્રભુ છે અને એ સત્તાને જ તેનું નિયમન કર્યું છે, એવી તેની માન્યતા હોય છે.

હિન્દુ ધર્મમાં આ બે ધર્મચિંતા બે મહાન દાખવાઓ પનુ પડેલા છે: સાત મગગન્ધ અને જમદગ્ધ શ્રીકૃષ્ણ. શ્રીકૃષ્ણે કોઈ દિવસ માન્યપદ દાસ્યમાં લીધું નહિ; અને સમાજને મનોરોગથી ખાતર મીનાતો લાગ કરતાં કે સંજ્ઞકનો વધ કરતાં સાત મગગન્ધ ખિતકૃત અમર્યાદ નહિ. આ બે મંપ્રદાગોમાંથી કયો જીનો છે કે કયો ઉત્તમ છે એ કોણ કહેશે ? શ્રીકૃષ્ણ વાંચેને સરખા જ ઉત્તમ માનતા અને પોતાના સિધ્ધોમાંથી જેનો જ અધિકાર હોય તેને તે જાતનો ઉપદેશ આપતા. તેથી જ ઉદયગીતા અને અર્જુનગીતાના બેદ પડ્યા. હાથગી ગોજતા કદો અથવા સત્તની સુન્દરતા કદો, આ બંનેમાં વિરોધ થઈ શકતો નથી, અને તેથી જ વિષયો બાપાર આજ સુધી મુખ્યવશિષ્ઠ આસતો આવેલો છે. ત્યારે ત્યારે શક્તિનેનું આ સુન્દર સ્વસ્થ ધ્યાનમાં આવ્યું નથી અથવા ત્યારે ત્યારે મોઢને લીધે સમર્થ વ્યક્તિઓએ આ વિશિષ્ટ શક્તિભેદમાં સ્વધર્મનું પાલન કર્યું નહિ ત્યારે જ દુનિયામાં ગાજપણું ઉત્પન્ન થયું છે અને ઉત્પાત થયો છે.

અન્ધભક્તિ

સાંજીય, સામાજિક અથવા ધાર્મિક ચર્ચા ત્યારે ચાલે છે ત્યારે સામા પક્ષના ગમે તે માણસને આપવાનો એક ગાજ બાપામાં બહુ બંધબેસતી છે. એક માણસ ખીજને ટેકા આપે અથવા અમુક રહિત વળગી રહે એટલે પછી તેના વર્તન પાછળ બંધે ગમે તેટલું ચિન્તાન રહેલું હોય, ગમે તેટલી સ્વનન્દ દલીલો રહેલી હોય તોપણ તેને અન્ધભક્ત કહેવામાં કદો વાંધો આવતો નથી. જેટલા અનુયાયી તેટલા બધાય અન્ધ, જેટલા ધર્મચુસ્ત તેટલા બધાય અન્ધ, અને શક્તિને માનનારા વળે અન્ધનામે અન્ધ માનવામાં આવે છે. આ સજ્ઞ સુધારાવાળાઓએ ભાષામાં દાખલ કર્યો, છતાં પુરાણમતાભિમાનીઓ પણ એનો એલો ઉપયોગ નથી કરતા. તક વાપરે તે નાસ્તિક, અને ભાવનાને પ્રધાન ગણે તે શ્દાજ્ઞ ! દીકા કરવાની

આવી સહેલી યુક્તિ શોધાયા પછી આપણું જાહેર જીવન સડી જાય 'સાંધેમાં' શી નવાઈ? સામસામાં 'તું આંધળો' 'તું આંધળો' કરીને આજ સુંધી આપણે શું મેળવ્યું છે? સ્વાર્થ, દ્વેષ અથવા મત્સરને લીધે દેશમાં મચેલા કુર્મપમાં અન્ધપણનો આરોપ રખે પોતાને વળગે એવી ખીકનો એક વધારો જ થયેલો છે અને સમાજનો જાણે એક નિયમ જ બની ગયો છે કે

नास्तौ मुनिर्वस्य मतं न भिन्नम् ।

જે પોતાનો જુદો મત હાંકે નહિ તે ડાહ્યો ન જ કહેવાય!

ત્યારે શું દુનિયામાં અન્ધભક્તિ અથવા અન્ધઅનુયાયિત્વ જેની વસ્તુ છે જ નહિ? ના, એમ નથી. આપણા દેશમાં અથવા કોઈ પણ દેશમાં મર્વત્ર અન્ધભક્તિ તો એટલી બધી છે કે ન્યાં અન્ધભક્તિ નથી ત્યાં પણ લોકોને, અન્ધભક્તિનો આભાસ થાય છે! જાપવાની કળા નીકળી તે દિવસથી લેખક અને વિચારકનો દુનિયામાં રાશડો ફાટ્યો છે; પણ તેમના વિચારોને આપણે સૂક્ષ્મ રીતે તપાસીશું તો એક જમાનામાં બહુ બહુ તો બે ત્રણ જ નવી કલ્પનાઓ ઉદ્ભવેલી માલમ પડશે. બાકી સામાન્ય લોકો તો જૂની કલ્પના લઈને અથવા તો ખીજની કલ્પના લઈને પોતે એને જ રીતે સમજ્યા હોય તે રીતે મુકી દે છે. માણસ જે પોતાનું મન નીર્ભળ કરીને પોતાના વિચારો અને પોતાના મતો તપાસશે, તેમનું મૂળ શોધવા નીકળશે તો તેમના તેના 'પોતાનો' હિસ્સો કટલો છે તે જોઈને તેને શરમાવું જ પડશે. છતાં જ વસ્તુ—પછી તે ખીજ પાસેથી સાબળીને હો અથવા અનેક લોકોના મતનો એકત્ર વિચાર કરીને હો —પોતાને ગળે ઉતરી છે તેને પોતાની કહેવામા કરો આધ નથી. યુક્તિહીન પોતાના સિદ્ધાન્તો દબારો વર્ષ પહેલાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યા છે, છતાં દરેક જીવાન વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે તે સિદ્ધાન્તોની શુદ્ધતા સ્વીકારે છે ત્યારે તેને કોઈ યુક્તિહીન અન્ધ અનુયાયી કહેતું નથી; જેમ તેમ કરીને મંદિરમાં પાસ થવા ખાતર યુક્તિહીન પ્રમાણો વગરસમજાયે જ ગોખી કાઢનાર વેદીઆને શવે તો અન્ધ અનુયાયી મલે ગણો.

શાસ્ત્રમાં અમુક વચન છે તેથી તે માનવું જ જોઈએ એમ કહેનાર અન્ધ અનુયાયી છે. સંકરાચાર્યના મ્હોથી અમુક સિદ્ધાન્ત નીકળ્યો છે માટે તેની ગીમાંસા ન જ થઈ શકે એવું માનનાર અન્ધ અનુયાયી છે. શાસ્ત્રની ચર્ચા જ ન થઈ શકે એમ પ્રતિપાદન કરનાર અન્ધ અનુયાયી છે. રાજની ગાદી ઉપર કોઈ ચડી બેઠો એટલે તેનામાં બધું રાજત્વ આવી ગયું એમ માનનાર અન્ધ અનુયાયી છે. સરકારે કમરો ખસાર કર્યો એટલે તે ત્યાંથી હોવા જ જોઈએ એમ માનનાર અન્ધ અનુયાયી છે. ગોરી ચામડી વાળાઓએ વચન આપ્યું એટલે તે પગારે જ એમ માનનાર અન્ધ અનુયાયી છે. સરકારી રિપોર્ટમાં

અમનેની દલીલકતમાં જુન ન જ મેળવે એમ માને તે અન્ધ અનુયાયી છે. સ્મૃતિઓમાં જે જે લખેલું છે તે તે બધું ત્રિકાળને માટે છે એવી દલીલ કરનાર પણ અન્ધ અનુયાયી છે. ગોખલેએ કહ્યું, તિલકે કહ્યું, સંકરાચાર્યે કહ્યું અથવા ગાંધીએ કહ્યું એટલા જ માટે તે માની લેનાર પણ અન્ધ અનુયાયી જ છે. આદ્યસંકરાચાર્યે કોઈ દિવસ કહ્યું ન હતું કે હું કહું છું માટે જ માફ માની લો. નહિ તો પોતાની પ્રસ્થાનત્રયીમાં દરેક વાક્યની અંદર તેમણે દલીલ ન કરી હોત. ‘અમિ ધીતજ છે એમ હજાર સ્મૃતિઓ કહે તોપણ આપણે તે કેમ માનીએ ?’ એમ સંકરાચાર્યે ચોખ્ખું કહેલું છે.

‘જિજ્ઞાસા નાસ્તિ નાસ્તિવદન્’ એમ મત્સ્યપુરાણ કહે છે. તિલક અને ગાંધીજીનું પણ હમેશાંનું કહેવું એ જ છે કે અમારા વિચારોના દાસ નહિ બનતા; અમે જે ક્ષીણે છીએ તેનો પૂર્ણ વિચાર કરી જો તમારે ગળે ઉતરે તો જ તે સ્વીકારજો. દેશ, દાળ અને વર્તમાનનો વિચાર કરી જે સિદ્ધાન્ત ગળે ઉતરે તે જ અમલમાં મુકજો. તમારા વિચાર અને તમારા આચાર વચ્ચે ભેદ ન હોવો જોઈએ. એમ નહિ કરે તો તમારામાં કાયરતા આવી જશે, તમે કૃપાળુ બની જશો, અધર્મી બની જશો.

શ્રેષ્ઠ પુરુષ, માની પુરુષ અથવા તપસ્વી પુરુષ જે કહે છે તે સ્વેચ્છામાં ઉઠાવી દેવા જેવું નથી હોતું એમ માનવું તેનું નામ શ્રદ્ધા. સત્યવાદી પુરુષ પોતાના અનુભવ તરીકે જે કહે છે તેનો આદરપૂર્વક વિચાર કરવો એનું નામ શ્રદ્ધા. મનાસ્થિતિ બ્યારે વિકાર અને મોહથી મુક્ત હોય એવે સમયે અન્તરનો અવાજ જે કહે તેને અનુસરવાની વૃત્તિ તેનું નામ શ્રદ્ધા. સાચને સાચ નથી, શુદ્ધ શ્રેષ્ઠ અને શુદ્ધ દરુણથી કોઈનું કદાપિ નુકસાન થતું નથી, ધન્યર કોઈ દાળે કોઈનો ત્યાગ કરતો નથી, એવી એવી મનુષ્યહૃદયની જે વિશ્વજનીન અને સાર્વભૌમ ભાવનાઓ છે તેની દૃઢ પ્રતીતિ એનું નામ શ્રદ્ધા.

આવી શ્રદ્ધા જેની અંદર ન હોય તે અન્ધ; અને આથી વિપરીત શ્રદ્ધા જેની અંદર હોય તે અન્ધશ્રદ્ધાળુ.

આદ્યધર્માચાર્યોની વાણીને વ્યાકરણના હાથમાં સોંપી દેવાની વૃત્તિ તે અન્ધશ્રદ્ધા. રૂઢિને સુકિતની કે નીતિની દસોટી લગાડવાની ના પાડવી એનું નામ અન્ધશ્રદ્ધા. દેશસ્નેહનો માર્ગ નીતિયુક્ત હોવા છતાં તે રાજમાન્ય છે કે નહિ એના વિચારમાં ગોઠવાવું એનું નામ અન્ધશ્રદ્ધા. જે અત્યાર સુધીમાં થયું નથી તે હવે પછી કોઈ દિવસ થવાનું નથી એવી મનની જોડે માંડ વાણી બેસવું એ અન્ધશ્રદ્ધા. આપણે કશું ન કરીએ, સ્વાર્થત્યાગ કે પુરુષાર્થનું નામ સરખું ન કાઢીએ તોપણ સ્વરાજ્યસૂર્ય ઉગશે એમ માની બેસવું એ અન્ધશ્રદ્ધા. બજારમાં, કોર્ટમાં, હોટેલોમાં કે સરકારી નિસાજોમાં અન્ધાને અડકવામાં

પાવા નામ, પ્રપ્ત નાટ્ય નામોમાં અન્તર્ગતે જેડે ભાષુવામાં માત્ર સનાતન દર્શનું સનાતનત્વ મંત્રી તે રૂપી જાય છે એમ માનવું એ પણ અન્ધશ્રદ્ધા. પોતાનાં છાપાંઓમાં યાત્રુતિઓ અને અર્નગવિદ્યાસની જાહેરખબરો છપાતી હોય છતાં પોતે હાથેયા નીતિ અને અલ્પચર્ચના લેખોની સમાજ ઉપર અસર વશે એમ માનવું એ અન્ધશ્રદ્ધા. દડાડે દડાડે દેગનો આર્થિક આવ વધતો જતો હોવા છતાં દેશ આગાદ અને સમૃદ્ધ થતો જાય છે એમ માનવું એ અન્ધશ્રદ્ધા. અને ગોરાઓ દડાડે દડાડે વધારે ને વધારે ઉદ્ભવ થતા જાય છે એવો અનુભવ પણ પળે થતો હોવા છતાં ધારાસભામાં જેસીને દેશહિત કરી શકાય, સ્વરાજ્ય પણ મળી શકે એમ માનવું એ પણ અધન્યદા જ છે.

આવી આવી અન્ધશ્રદ્ધામાંથી ઉગરી જતું એ દરેક માણસની સાંધી પહેલી ક્ષણ છે. સમાજના નેતાઓ, શુભચી લોકો અને ધર્મશુદ્ધિઓએ આવી અન્ધશ્રદ્ધામાંથી ઉગરી જવાની વિશેષ જાગૃત છે, કેમકે તેઓ અન્ધ રહે તો સમાજની દશા અન્વેષે જ બીચમાવા ચલાવવા જેવી થવાની. ઇતિહાસ અને તર્ક એ શાસ્ત્રોની ખે આંખો છે. એના વગર એકલું પડીને જો કોઇ ધર્મોપદેશક બની જાય તો તે અન્ધ કહેવાય. અને એવાની પાસે ધર્મનિર્ણય માટે જવું એ દષ્ટિની શોધે નીકળતાં અધોપો માગી લીધા સમાન છે.

ધર્મસંકટમાં શું કરવું ?

આપણી આગળ ધર્મસંકટના અનેક પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે શું કરવું એ સૂઝતું નથી. બહુ વિચાર કરતા હું એક નિર્ણય પર આવ્યો છું.

માણસ જ્યાં સુધી નીચલી ભૂમિકા ઉપર છે ત્યાં સુધી ખે માર્ગમાંનો એક જ માર્ગ નિર્ધારિત હોય છે; પણ માણસ જેમ જેમ ઉપર ચડતો જાય છે તેમ તેમ કર્મની બાજુ સ્ફુર્માસફુર્મતા (ચોગ્યાચોગ્યતા) બહુ મહત્ત્વની નથી રહેતી. અનેક માર્ગો સરખા જ ચોગ્ય હોય છે. એક વૃત્તિ માત્ર કર્મનું સાર હોય છે. માયાવી જગતમાં કર્મનું પરિણામ સાફ શું અને નફાફં શું ? આ સ્થળે હિમાલયના એક સંન્યાસીનું વચન યાદ આવે છે, 'સંત કરે છાજે.' માણસે પ્રથમ સંત (સાચા સંત) થઇ જવું. પછી એને જો સૂઝે તે ખરું અને એ કરે તે સાફ. નીતિની મીઠાંસા આથી વધારે જાઠ ન શકે.

ઉચ્ચ કળા, ઉચ્ચ રસિકતા   ૬-ય નીતિમત્તા કળાધર, રસિક અને સંતથી છુદી પાડી જ ન શકાય. જે કળારસિક ઉપર આપણી શ્રદ્ધા હોય

એટલે કે જે દયાગસિદ્ધે આપણી ગદા મેળવવા પૂરતી તપસ્યા કરી હોય તે જ્યારે કહે છે કે ‘આ ચિત્ર સુંદર છે’ ત્યારે તરત જ દયા પ્રયત્ન કે વિલંબ વગર આપણે તે ચિત્રમાં સુંદરતા નિહાળી રાખીએ છીએ. સ્વાદમાં ઇષ્ટ શું અને અનિષ્ટ શું—એટલે કે પોતાને શું ‘ગમાવવું’ અને શું ‘ન ગમાવવું’ એ આપણે કુદરત પામેથી જોટલું શીખીએ છીએ તેટલું જ મા પામેથી શીખીએ છીએ.

[મને યાદ છે. હું નાનો હતો. અમે ગમકુર્ગમાં રહેતા. મારી માએ શુલાળનું એક સરસ મુગંધી ફૂલ મને સુધવાને આપ્યું. મને તેની વાસ ગમી નહિ. માએ મને કપડો આપ્યો અને કહ્યું, ‘આની મુગંધ અનુભવી શકતો નથી?’ કેવો ‘વનમાણસ’! જસ તે જ ક્ષણે હું શુલાળને હૃદયથી મુગંધી માનતો થઈ ગયો, મને શુલાળમાં અપૂર્વ આનન્દ આવવા લાગ્યો. તમે મને અલૌકિક (Freak) નહિ ગણી કાઢતા હો!]

સતો—જીવતા સતો આપણને જે માર્ગ બતાવે તે જ યોગ્ય માર્ગ. આપણામાં જેટલે દરજ્જે સંતપણું આવ્યું હોય તેટલે દરજ્જે આપણી સ્કૃતિ એ જ ધર્માચરણ. આ માન્યતામાં અરાજકતા નથી, અનવસ્થા નથી; બાલ બંધન નથી એટલે વ્યવસ્થા નથી એમ નથી. જીવનમાં કયા બાલ નિયમન હોય છે !

જીવનની વ્યાખ્યા અરામ્ય છે. જીવનને નિયમબદ્ધ કરવું અશક્ય છે. જીવન સ્વ તન્ત્ર (સ્વબદ્ધ) છે તેમ નીતિધર્મ પણ સ્વતન્ત્ર છે. નીતિને માણસથી જુદી ન જ પડાય. ‘Morality is subjective’ એ વિધાનનો આ તવો અર્થ છે.

ત્યારે શું સામાજિક નીતિ જેવી કે ઇ વસ્તુ છે જ નહિ ? એવું નથી. સમાજ એ એક અર્ધજીવન્ત રચના છે. જેટલે દરજ્જે એની અંદર આત્માએ પ્રવંશ થે તેટલે દરજ્જે તેની પોતાની નીતિ છે જ. પણ વ્યક્તિગત નીતિ, સતતની ત અને સતતજન સમાજની નીતિ પરસ્પર વિરોધી નથી હોતી, એક જ હોય છે.

આ નીતિમીમાંસા પાશ્ચાત્ય નીતિમીમાંસા જેવી લાગે છે, પણ તત્ત્વતઃ તેનાથી તદ્દન ભિન્ન છે.

પાશ્ચાત્ય નીતિ પાછળ દ્વેત છે. દ્વિતીયાદ્વે નીતિસ્મરવતિ એ તેમનું સૂત્ર છે. અદ્વેતમાં નીતિને સ્થાન નથી. ‘Morality is the law of conduct towards others’ એ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા છે. આપણે કહીએ, ‘Morality is self-realisation.’

આ વ્યાખ્યા ખ્યાનમાં રાખીએ અને આત્માનુભૂતિનું સ્વરૂપ સમજીએ એટલે
ધર્મસંદેહ કોઇ દાગે આગે નહિ.

सर्ता हि सन्देहपदेषु वस्तुय ।

प्रमाणमन्तःकरणवृत्तयः ॥

તત્ત્વ અને વ્યવહાર

‘તમે તો આદર્શલોકના રહેનારા રહ્યા. વ્યવહારમાં આવા આદર્શો
આગે નહિ. સંજોગોને કબજા રાખે ને વ્યવહારને સાચવે તો જ આ લોકમાં
તો માણસ નહીં રહે.’ આવું કહેનારાઓ ડગલે ને પગલે મળે છે. આ
વ્યવહાર, આ સંજોગો ધી વસ્તુ છે એ આપણે હમેશાં જોવું જોઈએ.

વ્યવહાર એક સત્ય વસ્તુ છે, પણ તે કંઈ હમેશાં સારી જ વસ્તુ
નથી. મંદવાડમાં ગુસ્સાનકારક વસ્તુ પણ ખાવાનું મન થાય છે. આ વાસના
સત્ય તો છે જ, પણ તેને વધ થવામાં શ્રેય નથી અને પુરુષાર્થ પણ નથી.

તત્ત્વ એ ઉપર લઈ જનાર વસ્તુ છે ને વ્યવહાર એ નીચે લઈ
જનાર વસ્તુ છે. બે વચ્ચે સનાતન સંશ્રામ ચાલતો આવ્યો છે. બે વચ્ચે
સમાધાન અથવા માંડવાળા કરવાના અનેક પ્રયત્નો દુનિયામાં થતા આવ્યા
છે. પણ વ્યવહાર અતિ દુરાચરી છે. સમાધાનની શરતો તત્ત્વપક્ષે કબૂલ
રાખે, પણ વ્યવહારપક્ષે મળતી જાય તેમ તેમ વધારે ગહતો માગ્યે જ, જાય
છે, અને અન્તે તત્ત્વનું ખૂન કરી નાખે છે. મારે તત્ત્વપક્ષે હમેશા જાગૃત
રહેવું જોઈએ અને વ્યવહાર સાથે કોઈ દાગે કામમની સમાધાની ન જ
કરી જોઈએ.

તત્ત્વ અને વ્યવહાર વચ્ચેના આ સનાતન યુદ્ધમાં આપણે કયો પક્ષ
સ્વીકારવો ? કયા પક્ષ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવવી ? કયા વાવટા નીચે બરતી
થવું ? એ જીવનનો મોટામાં મોટો સવાલ છે. જીંદગીમાં વ્યવહારપક્ષનું
અસ્તિત્વ કબૂલ રાખ્યે જ છૂટકો પણ વ્યવહારપક્ષ છે એટલું કબૂલ રાખવું
લુહું અને તેના હિમામતી બનવું લુહું. વ્યવહારપક્ષ શરૂઆતમાં હમેશાં
સૌમ્ય, સમજી અને સુન્દર સ્વભાવ વાળો ભાસે છે, અને તેથી જ આપણે
તેને વધ થઈએ છીએ. પણ એકવાર વ્યવહારપક્ષ તરફ મત આપ્યો, હાથ
હાથે કયો કે તેનું સામ્રાજ્ય આપણા માથા ઉપર થયું જ સમજવું. અને
શરૂ થયા પછી તો વ્યવહારની જોડકમી જોશોર વધતી જ ચાલવાની.

વ્યવહાર એટલો ચતુર છે કે તત્તાનું 'ખૂન ક્યાં પાગી' પણ તે તેનું મહત્ત્વ સાચવી રાખે છે કે જેથી તત્ત્વપરિણામ લોકો વાગમાં ગમે કે તત્ત્વ હજી જીવનું છે. વ્યવહાર હમેશાં કહે છે, 'નામનો રાગ ગમે તે હો, મને તેની દરકાર નથી. સત્તા મારી પોતાની ગાલે એટલે બસ.'

આને આપણા સમાજમાં તત્ત્વવાદી કેટલા છે અને વ્યવહારવાદી કેટલા છે? તત્ત્વવાદી લોકોની સંખ્યા જ્યારે રાષ્ટ્રમાં વધે છે ત્યારે દેશ મટે છે. વ્યવહારવાદીઓએ કોઈ કાળે કોઈ સમાજનો કે રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કર્યો નથી.

તર્ક અને ભાવના

તર્ક અને ભાવના બંને મનુષ્યત્વનાં આવશ્યક અંગ છે. તર્કશૂન્ય ભાવના જેટલી દોષાર્પ છે તેટલો જ ભાવનાશૂન્ય તર્ક પણ દુષ્ટ છે. શુદ્ધિ અને હૃદય ઉભયનો જ્યારે મેળ હોય છે ત્યારે જ મનુષ્યની સાચી ઉન્નતિ થાય છે. એ બેમાં પ્રધાનપદ કોનું ને ગૌણપદ કોનું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં એટલી વાત તો શાસ્ત્રશુદ્ધ અને અનુભવસિદ્ધ છે કે મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ વિશેષે કરીને ભાવના પર જ આધાર રાખે છે. 'આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે,' 'જેવી જેની શ્રદ્ધા તેવું તેનું જીવન,' એ પરમોક્ષમાનાં વચનો છે. તર્કમાં પ્રેરણા નથી. તર્કમાં જીવનરસ નથી. તર્ક પ્રેરણાનો ચોક્કસદાર છે. જેમ કોઈ મુઝ સ્વચ્છ રાજ-કન્યા તૈજશ્વિની ન હોય ત્યાં મુધી તેના રક્ષણને માટે ચોક્કસદાર રાખના પડે છે તેમ જ્યાં સુધી પ્રેરણા એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થઈ નથી ત્યાં સુધી તર્કની પ્રતિષ્ઠા છે. વસ્તુતઃ તો તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે.

તર્કમાં શૌર્ય નથી, તર્કમાં વીર્ય નથી, તર્કમાં કાર્યપ્રેરક સાહસ નથી, તર્કમાં ત્યાગ નથી. તર્ક નિરન્તર જાગ્રત રહે છે, તેથી તેની આખો તર રહે છે. તર્ક અતિ સાવધાન હોય છે, તેથી તે નિર્દય હોય છે. એકલો તર્ક મનુષ્યને સ્વહિતવાદી બનાવી અધોગતિની ખાડામાં નાખે છે. તર્કના હાથમાં વૈરવધર્મનાં ત્રાજવાં હોય છે.

ભાવનામાં વીર્યવૃત્તિ છે. ભાવનામાં દિવ્ય દૃષ્ટિ છે. પોતાના ભોળપણથી જ ભાવના હમેશાં સુરક્ષિત રહે છે. ભાવનાના અતિરેકથી થનારું નુકસાન ક્ષણિક અને તુચ્છ હોય છે. તર્કના અતિરેકથી થતી હાનિ તો આત્માને જ ક્ષીણ કરી નાખે છે.

હુનિયામાં એકં પશુ મનુષ્ય એવું નથી જેનામાં તર્ક અને ભાવનાનું મીલન

ન હોય છતાં આજેમાથી નજીવ મને મો છે એના પર બરો આરાગ છે
જો તક નહીં બની ત્યજ અને બાનના પોતાની દાગી બનાવે તો મનુષ્ય
ધર્મ અને વિજ્ઞાન પશુ બની જાય છે વાનના દાગ કરીને તે દુનિયાને
ધણી રખત સુધી દાગી રહે છે અને પોતાને ખબર નથી હોતો.

તેથી જુદું જો આપો બાનના હૃદયેથી રો તપને એનો વિશ્વાસ
સેન બનાવીએ તો ઔદિક અને પારનાંદિક નવ ઉત્તરિ સાધી શકીએ,
આપણા મનુષ્યત્વનો મૂર્છા વિકાસ થઈ શકે, અને દેહ નિતિ સમાજનું
સાચું સ્વરૂપ ઓગળીને સમાજની સાચી નેવા કરી શકે

આ દેશમાં અગેનેએ જે અગ્રેજી વિદ્યા રૂઝ કરી છે તે પ્રોટેસ્ટન્ટ
વૃત્તિપ્રધાન છે ભાવના પર એને બહુ અગ્રદા છે ભાવના મનુષ્યના મનનો
એક નિકાજ છે, શુદ્ધિ જ મનુષ્યનું માનસર્જન છે, સ્વાર્થદૃષ્ટિ અત્યંત
સ્વાભાવિક અને તેથી જ ઉચિત છે, અને તકની ફગદિથી સધાયેનો સ્વાર્થ
જ મહત્ત્વ જગતનું મ્યાણુ કવને નમસ્કાર છે—આવા વિચારોના પાયા પર
આ પ્રોટેસ્ટન્ટ વિદ્યાની ઈમારત ઊભી છે અગેનેની વિદ્યા લાકને આપણે
શ્રિષ્ટી તો ન બન્યા, પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ તો જરૂર થઈ ગયા છીએ. તે જ કાગણથી
આપણી સામાજિક અને ગૃહીય હીલચાલોમાં આજ સુધી આપણે ઔદિક
સુખોપભોગ, સ્વચ્છ અને અગત સ્વાર્થને સ્વાભાવિક માનીને તેમને પ્રતિષ્ઠા
અર્પણી છે સ્વાર્થ અને સુખવાનસા પોતે જ એટલા બળવાન છે કે એમનું
અપમાન કરના રહેવા છતાં એમનો પ્રભાવ મનુષ્યના હૃદય પર અનેકવાર
પડે છે. પણ જ્યાં એમને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મળી જાય એટલે તો એમની
હીલના વિચારોની વાત જ રી કરી ? એશક આ પ્રોટેસ્ટન્ટ વૃત્તિ અનિમ
લાગતે મારું ક્ષણિક ત્યાગ અને અગવડ વેઠવાને તૈયાર હોય છે, પણ એ
તો અસુગની તપસ્યા છે દૈત્યો તપસ્યામાં દેવો કરતા ઉત્તરતા નથી હોતા

મનુષ્યે તકનો સમૂહો ત્યાગ કરવો એમ માગ કરેવાનો આશય નથી.
જે ભાવનાને તક ઉખાડી શકે તે શુદ્ધ ભાવના નથી, એ તો મોહ છે એનો
ત્યાગ જ કરવો ધો છે શુદ્ધ ભાવનાને તક કાપી નથી રહેતો, એટલું જ
નહિ પણ ભાવના સુધી પહોંચવાની પોતાની અશક્તિ કબૂલ કરીને પાછો
ઠકી જાય છે.

બ્રહ્મચર્ય કે વૈધવ્ય?

દરેક ધર્મેમાં બ્રહ્મચર્યના મહિમા ગવાયો છે. બ્રહ્મચર્ય એ જ પરમ તપ છે, બ્રહ્મચર્યમાં જ સામર્થ્ય છે, બ્રહ્મચર્યથી જ મોક્ષ મળી શકે છે, સંપૂર્ણ બ્રહ્મચારીને આ દુનિયામાં અસકલ જેવું કશું નથી, એમ આપણાં શાસ્ત્રો પોકારી પોકારીને કહે છે.

બ્રહ્મચર્ય નેટલું કલ્યાણકારી છે તેટલું જ અઘરું પણ છે. ખાંડાની ધાર પર ચાલવું નેટલું કઠણ છે તેટલું જ બ્રહ્મચર્યનું પાલન પણ કઠણ છે. તેથી જ એને અસિધારાવત કહ્યું છે. એ એટલું કઠણ છે તેથી જ એની સૌમ્ય અને સાધારણ જનસાધ્ય આવૃત્તિઓ પણ તૈયાર કરવી પડી છે. બિન બિન સ્થિતિના માણસો માટે બ્રહ્મચર્યની બિન બિન વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. વિલાસમાં રૂખી ગયેલા માણસને બ્રહ્મચર્યના આકરે આદર્શ આકર્ષે નહિ; એટલા માટે તેની આગળ બ્રહ્મચર્યની 'સ્વયોપિતિ રતિ' એવી સૌમ્ય એટલે મોળા વ્યાખ્યા શુદ્ધવામાં આવે છે. ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પરણનાર સમાજને માટે ચાર કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ ન કરવાની શાસ્ત્રાગ્રા એ પણ એક જાતનું બ્રહ્મચર્ય જ છે.

વિલાસિતા એ કુદરતી સ્થિતિ ગણાય છે, ન્યારે બ્રહ્મચર્ય એ ધાર્મિક સ્થિતિ છે. સંયમી ગૃહસ્થાગ્રમ એ મધ્યમ માર્ગ છે. વિલાસિતા એ એક છેડો છે, બ્રહ્મચર્ય એ બીજો છેડો છે અને સંયમી ગૃહસ્થી જીવન એ એની વચ્ચે માંડવાળ છે. એને પણ સ્વાભાવિક કહી શકાય, કાગ્નુ એમાં પ્રાકૃતિક વાસના અને ધાર્મિક આદર્શ બનેલી યથાસાધ્ય મીલાવટ કરવામાં આવે છે. સંયમી ગૃહસ્થ દિવસે દિવસે બ્રહ્મચર્યના આદર્શ તરફ વધતો જાય છે.

એથી વિપરીત બ્રહ્મચર્યના એક બીજો પણ પ્રકાર છે. એને બ્રહ્મચર્યનું વિકૃત સ્વરૂપ કહી શકાય. એ પ્રકાર તે વૈધવ્ય છે. વૈધવ્યનો અહીં વ્યાપક અર્થ કરેલો છે. વૈધવ્ય એટલે ખાલ બ્રહ્મચર્ય, ખરાબ પાળેલું બ્રહ્મચર્ય. વૈધવ્યમાં ઘણીવાર માનસિક સંયમ વગરનું એટલું શારીરિક બ્રહ્મચર્ય જ હોય છે; અને તેથી મનમાં વિલાસનું ચિન્તન જમણું ચાલે છે. એટલા માટે આ વિકૃત બ્રહ્મચર્યને માટે 'વૈધવ્ય' શબ્દ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

મનોવિકારને વશ થવું એ જો વિલાસિતા હોય તો દિસે એ પણ એક જાતની વિલાસિતા છે; અને એ જ ભાષામાં અહિંસાને બ્રહ્મચર્ય કહેવી જોઈએ. હિંસામાં વીર્યનાશ છે. અહિંસાથી બ્રહ્મચર્યના પાલનથી દેશમાં અગ્રોય વીર્ય પેદા થશે એમાં સંશય નથી.

હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રિજોનું રાજ્ય થયું ત્યારથી લોકો અહિંસાનું પાલન છૂટ કરતા આવ્યા છે. પણ એ અહિંસામાં માનસિક સંયમ નહોતો. એમાં ક્ષીણવીર્યતા અથવા વૈધવ્યદશા જ હતી. આજ પણ દેશમાં કેટલાક લોકો અહિંસાનું પાલન વૈધવ્યવૃત્તિથી જ કરે છે. આવા લોકોને બાહ્ય સંયમનો લાભ તો જરૂર મળે છે; પણ જ્યાં સુધી મનમાં હિંસાનું ચિન્તન ચાલ્યાં જ કરે છે ત્યાં સુધી અહિંસાનું વીર્ય, - અહિંસાનું તેજ તેમનામાં આવવાનું નથી.

વાણીમાં સંયમ એ પણ એક પ્રકારનું અહિંસાનું વીર્ય છે. પીનલ કોડના હરથી મ્હો બીડી રાખવું એ વૈધવ્યદશા જ છે. પોતાના વિચારોને અને ઉદ્દેશોને આપણે જેમ જેમ કાણુમાં રાખીએ છીએ તેમ તેમ અન્તઃસ્ફુર્તિ અને વાચાસિદ્ધિ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

અહિંસા—સાર્વભૌમ અહિંસાથી અત્યૌકિક વીર્યલાભ થાય છે, પણ એ વીર્યલાભ સ્વેચ્છાપૂર્વક અહિંસાથી જ થાય છે. સમાજમાં અહિંસા સ્થાપન કરવાનું કામ ધર્મનું છે. સરકાર—કોઈ પણ સરકાર કેવળ વૈધવ્યદશા ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

ધર્મના જ્ઞાનથી, ધાર્મિક સાધના આચરવાથી આખા સમાજમાં પ્રચંડ શક્તિ ફેલાય છે. તેના અભાવે સમાજમાં વિલાસિતા, હિંસા, મત્સર, અસહ, નિંદા, દ્રોહ વગેરે દુર્ગુણ પ્રસરે છે અને સમાજ ક્ષીણવીર્ય થઈ નાશ પામે છે.

આવો નાશ અટકાવવા માટે જ દુનિયાની દરેક સરકારે કાયદાઓ ઘડેલા છે, જેથી લોકો મનોવિકારોને વશ થઈ આત્મનાશ કરતાં અટકે.

પણ કાયદાઓ માત્ર બાહ્ય આચારનું જ નિયંત્રણ કરી શકે છે, એટલે કે બહુ તો સમાજમાં વૈધવ્યદશા ઉભી કરી શકે છે. પણ સાચું અહિંસા તો સમાજના તારકો અને ધર્મકારો ધર્મ દ્વારા જ અને જાતે દાખલો બેસાડીને જ સમાજમાં ફેલાવી શકે છે.

સરકારમાં અને એના કાયદાઓમાં અહિંસાનું ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ કેમ નથી હોતી ? ‘કર્તુમન્તુમન્યયાકર્તુમ્’ સમર્થ સરકાર આ બાબતમાં આટલી અશક્ત કેમ હોય છે ? જવાબ એવો છે. સરકારનું પોતાનું આચરણ જ દર્શાવે છે. પ્રજામાં અહિંસા સ્થાપન કરવા દાલની એકેએક સરકાર પોતે વધારેમાં વધારે હિંસક બને છે. આજકાલ સરકારની હિંસા-વૃત્તિ એટલી વધી ગઈ છે કે ‘મોટામાં મોટી અને વ્યવસ્થાવાળી હિંસાશક્તિ એટલે જ સરકાર’ એવી વ્યાખ્યા કોઈ કરે તોપણ તેમાં ઝાઝો દોષ ન આવે.

અને તેમણે સરકાર ન્યાયે વિદેશી હોય ત્યારે તો પૂરુષ ૪૨ થી ૧ પ્રજાની હિંસા વિરુદ્ધ ન્યાય રાજ્ય ચાલે છે ત્યાં તો પ્રજામાં ગેરેલી શ્રીક, લાલચ, મત્સર, વગેરે હીન વૃત્તિઓને પ્રજામાં પોષીને જ આની નરકમાં નબી ગઈ છે કોઈ પણ વિદેશી સરકાર કોઈ દેશની પ્રજા ઉપર તે પ્રજાની હિંસા વિરુદ્ધ રાજ્ય કરે તે કંઈ નિષ્કામવૃત્તિથી કે પગપકાવૃત્તિથી ચોડી જ કમવાની ? પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની દૃષ્ટિએ જ તેનો બધો પ્રયત્ન ચાલે છે અને તેથી જ સ્વાર્થ વિદેશી સરકારનું રાજ્ય માથા પર હોય એ પ્રજાને માટે એક મહાન ગાંધીય આપત્તિ હોય છે. કણે કણે પ્રજાનું નૈતિક અધપતન વધ્યા જ કરે છે. આથી દશા ન્યાય હોય ત્યાં પ્રજાને ડગરી જવાનો માર્ગ શોધે જ છે, અને તે ઉપર વર્ણવ્યું તેવું સાર્વત્રિક ક્ષત્રચર્ચા જ છે

પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ

પહેલી કાષ્ઠ ન વાપરવાની, ન ખરીદવાની, પામે ન નાખવાની અને ન વેચવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાનું અને લેવડાવવાનું કામ આપણે કરીએ છીએ, તે વખતે પ્રતિજ્ઞા એટલે શું, તે શા માટે લખીએ છીએ, પ્રતિજ્ઞા કોણ લખી શકે અને પ્રતિજ્ઞા અપાવનારની ફજ્જ શી છે એ વિશે કંઈક વિચાર કરી લેવો અગત્યનો છે.

જે માણસની નૈતિક રિયલિટી નીરાગી છે તેને અમુક વસ્તુ ખરાબ છે એટલું જણાય કે તમ જ તે તેનો ત્યાગ કરી શકે છે. છાકરા જેમ કંડી વસ્તુ મ્હોઢામાથી જટ ફેંકી દે છે તેમ તેવો માણસ ખરાબ વસ્તુનો અનાયાસે ત્યાગ કરી શકે છે પણ આટલી નીરાગી મિથિતિ જાગરે જ કોઈકના બાઅમમાં હોય છે. બાકી બધાઓને તો નવલહાડો પોતાની આજીવન સુધી ચલાવવું પડે છે. જે ખરાબ છે તેનું આકર્ષણ બધારે હોય છે, અને જે સારું છે તેની નિમિત્તે કેમ તો જમ પડે છે હિતમાં અને ગિયર વચ્ચે જે આ સનાતન સત્રાત્ર આ તો છે તેમાં યુદ્ધવાર મોહ પ્રજાગ ચય છે, અને મોહમાં જે ન્યાય છે, જે સુકમાનકારક છે તેને જ વાંચાય છે અને તેનું શરૂાપ કરે છે જે સારું છે તેને જ વગળી મૂકવાની ઈચ્છા મનમાં હોય છે ખરી, પણ યુદ્ધવાર ને ન્યાયી પડી જાય છે. તેને ખાસ મદદની શરૂા છે.

એ મદદ આપણે ચાલી મેળવીએ? ન્યાયી કાર્યોની ઉગમ હોય

ત્યારી જ આ મદદ પણ મેળવવાની ગી હૃદયમાથી જ નાનાઈ સામે
વડવાની તાકાત આવી શકે છે એ તાકાતને એટલી દુર્ગ અમોક્ષાન્ત રૂપમા
મુકરી એવું જ નામ પ્રતિષ્ઠા.

જેમ કાઝ વેપારીને નવો વેપાર શરૂ કરવો હોય અને પાને મૂડી
તૈયાર ન હોય તો ધરતુ ઘડેલુ વેચીને પાડુ મૂડી ઉભી કરે છે તેમ
આપણામા ગેરેલી બંની નિશ્ચયશસ્ત્રિ, મહાપ્રયત્નિત ભેગી કરી આપણે પ્રતિષ્ઠા
લઢયે હીયે વેપારી બીજી મૂડી ખોઈ બેને ત્યારે તેને ધના ધરણા કામ
આવે છે. વરેણા જ ન્યારે ચાચ્યા જાય ત્યારે માણસ શુ કરે? ન્યારે
મોહ અતિ પ્રબળ થાય છે ત્યારે ગુનેવી નિશ્ચયશસ્ત્રિ નમૂન કરી, ખુણા-
ખાચગમા પડેલી ધર્મભુદિ એટલી કરી તેને બે માણસ પ્રતિષ્ઠા લે છે.
પ્રતિષ્ઠા એ માણસની હેલી તાકાત છે તાકાતમદ માણસ જ પ્રતિષ્ઠા
લઈ શકે છે. પણ એકવાર પ્રતિષ્ઠા લીધા પછી તે જીવને જોખમે પાળવી
જોઈયે, કેમકે તે આપણી હેલી મૂડી છે માણસની પ્રતિષ્ઠા એ સતીના
સત જેવી મોધી વસ્તુ છે. તે તોડીને જીવલુ એ ન-કવાસ મમાન લાગવું
જોઈયે. માટે પ્રતિષ્ઠા લેતા પહેલા પ્રતિષ્ઠા યોગ્ય છે કે નહિ, ધર્મને અનુમરીને
છે કે નહિ એ માણસે પ્રથમ તપાસવું જોઈયે, અને પ્રતિષ્ઠા લીધા પછી તેને
ટકાવવા માટે જે જે અનુકૂળ મંત્રો જરૂરના હોય તે પોતાની આસપાસ
ભેગા કરવા જોઈયે. પોતાનો નિશ્ચય કો એવી પરિસ્થિતિમા કાઈ પોતાને
ન જ મુકે

બીજી દૃષ્ટિએ જોતા માણસની પ્રતિષ્ઠા એ ધૃષ્ટિર પ્રત્યે શસ્ત્રાગતતા
છે સર્વ ધર્મના અને સર્વ કાળના તત્પુરુષોનો અને બક્તજનોનો અનુભવ
છે કે ધૃષ્ટિર સત્ય મંદપનો, દૃઢ પ્રતિષ્ઠાનો મદદગાર છે, બેલી છે તેને શમ્ભુ
જઈ, તેની કૃપા ચાચી, તેને સાક્ષી રાખી પ્રતિષ્ઠા લીધા પછી તે ટકાવવામા
કથર જરૂર મદદ કરે છે. પ્રતિષ્ઠા લીધા પછી તેનું રક્ષણ કાયમ રહે, નમૂન
રહે એવી ખાસ સાવચેતી રાખવી જોઈયે આપણા વ્યવહારમા કે રિવાજમા
પ્રતિષ્ઠાની દૃઢામરદરી સહન કરી આપણો છાને નહિ

માણસની પ્રતિષ્ઠા એ તેની આત્મ છે, તેનું સન છે, સ્વમાનનો સાર
છે. પ્રતિષ્ઠા એ આપણી હેલી દમ્બિ છે. જીવને જોખમે તેને મ-વડી જોઈયે.

હિંસા સ્વાભાવિક છે ?

વેર વાળવા ખાતર હિંસાની હિમાયત કરનાર અથવા હિંસામાં જ આનન્દ લેનાર લોકોનું વલણ અત્ય ગણીને એક દ્વારે મુકી દષ્ટિએ તોપણ ઘણા એવા મળી આવે છે કે જેમને અહિંસા પ્રિય હોવા છતાં શક્ય લાગતી નથી. તેઓ કહે છે, અહિંસા કેળવી શકાય તો કશું ખોટું નથી, અને અહિંસા જાળવી શકાયે તો આપણું રાજકીય ધ્યેય આપણને સહેલાઈથી અને જલદી મળી શકે એ વાત સાચી, પણ એટલી અહિંસા પેદા કેમ કરીને થઈ શકે એ અમે સમજી શકતા નથી. સરકાર હિંસાવાદી છે, સ્વરાજ્ય કબૂલ ન કરે ત્યાં સુધી તેને હિંસા ઉપર જ ટકવાનું રહ્યું. નિઃશસ્ત્ર પ્રજા સામે પશુબળ વાપરવાની સરકારની શક્તિ અમર્યાદિત છે અને હેત્સા પાંચ દસ મહિનાનો અનુભવ પણ એમ જ બતાવે છે કે આ બાબતમાં સરકારનું નૈતિક ચારિત્ર્ય કંઈ બહુ સુધરી ગયું છે એમ નથી. આવી સ્થિતિમાં અકળાયેલી પ્રજા કંઈ પણ અત્યાચાર કરી બેસે તો તેમાં અસ્વાભાવિક શું ? કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં તોફાન કરવું એ અધોગચ છે એ અમે તુરત સ્વીકારીએ, પણ તોફાન ન કરવા જેની વૃત્તિ કેળવવી એ અશક્ય લાગે છે.

આવા શંકાશીલ લોકોની શંકા પ્રામાણિક હોય છે. તેના પૂરેપૂરો વિચાર તો કરવો જ જોઈએ. મનુષ્યસ્વભાવનું તેમને એકાંગી દર્શન થયેલું હોય છે, ભૂતકાળના અનુભવ ઉપર તેઓ વધારે ભાર મુકે છે અને તેમાં પણ એક જ જાતના અનુભવ તેઓ તપામે છે. અહિંસાનો નિયમ યોગ્ય છે એટલું તો તેઓ માને છે જ. પણ જે યોગ્ય છે તે સમ્યક હોવું જ જોઈએ એ નિયમ તેમને ગળે જોઈએ તેટલો ઉતર્યો નથી હોતો. સામાન્ય જનતાના સ્વભાવ આજે જેવો છે તેવો ને તેવો સહેશે એવી તેમને ખીક રહે છે. તેવી તેમની લગભગ ખાતરી હોય છે. શાસ્ત્રીય, બૌદ્ધિક અને ભૌતિક કેળવણીના આ દિવસોમાં પ્રચલિત કથે માણસની નૈતિક ઉન્નતિ થઈ શકે છે એ વિશેની માણસની શક્તિ જગતી રહી છે. દરેક માણસ પોતાનો સ્વાર્થ જોઈને જ અને સ્વાર્થને માટે જેટલી હિંસા કરવી પડશે તેટલી હિંસા કર્યા વગર માણસ રહેવાનો નહિ એમ હાલમાં મનાય છે. મનુષ્યની એ પ્રકૃતિ છે એમ કહેવામાં આવે છે. પણ તે પ્રકૃતિ નથી, વિકૃતિ છે.

સ્વાર્થ અને હિંસા એ જ જો મનુષ્યની પ્રકૃતિ હોત તો સમાજનો ક્યારનો નાશ થઈ ગયો હોત, આજે જાલિમ કે ગુલામ કોઈ સ્થા જ ન હોત.

એક જગે માય મારી તો ખીલએ તેની વાજરડી મારતી એ યોગ્ય

નથી એરી કહેવન કે તે કદ અસાધ્યુ કોટિના મહાત્માગો માટે નથી. સ્વાર્થને માટે કોઈ હિન્દુ ખાટરીનો ધવો ન કરે કે ગોમાસવિક્રય ન કરે, સ્વાર્થને માટે મુમયમાન પોતાના દીનથી વિદ્ વર્તન ન કરે, એ અપેક્ષા બધાઓને વિશે છે. એક બાઈ બીજા બ્રાને ડાળીની સ ન ચામ એમ કહ્યોતો નથી અથવા તેની સામે તેની નાહી પૂતો નથી લમાથી જ દુનિયાનો બધો વહેવ ચાલે છે. દરેક અપનારી નન જ કદા જોગી તો દુનિયામા મે ચા જાણુ પણ રંગ પામે કે નહિ એ મના છે.

આપણે તોફાન કરીને છોડે કે દિસા કરીને છોડે એ આપણી અગ્રાન દશા ચૂકવે છે, એ આપણી બનડેલી સ્થિતિ બનાવે છે એવા જગદેશ્વર કે અગ્નિનીએ ની મધ્યા મનાનમા વારે કે એટલા જ માટે હિમા કઈ શ્વામા નિકે હતી નથી.

બુદ્ધ સ્વાર્થની દૃષ્ટિ જ માનુષ્ય અને તોપણ તે આજે જેવી હિમા કાગે છે તેથી ઓછી હિસા કરતો થઈ જાય છે. આપણા નિકાનગ માણુમ પોતાના સ્વાર્થની હાનિ કરીને પણ હિસા કરના પ્રવૃત્ત થાય છે. આજે જેમને સુધરેલા મંદિરો દેવતામા આવે છે તેમનામા એટલો સયમ આવેલો હોય કે કેલ્યા હિમા ન કરનામા સ્વાર્થ લેાય ત્યા તેઓ નિકારને દાગી દઈ હિસાને ગાડી નાંકે છે. જગત્ત્ય જોગવતી દરેક પ્રજામા આવી શક્તિ આવેલી હોય જ છે જેઓ જાગવી છે અથવા જેઓ જગત્ત્ય પાનાસરથી ખૂલી ગયા છે અથવા જગત્ત્ય જોગવતી જેવી મહાસ્વાક્ષા જેમનામા મી નથી તેઓ જ નિહાને વગ થાય છે.

જે મંદિરો સચે છત્રોણુ વેગ પડા થકુ દાય અને જે વચ્ચે બુદ્ધ જાહેર થકુ દાય તોપણ સુધરના લોભા સુખમના એનચીઓની ગણા કરવામા આવે છે દેવમા જે પણ પડી અદ્ય અદ્ય જાહેરાત્થળ ઉભી કરવા જેટલા ગાડા થોના ચોકો ખૂનામરની અને દોડનોડ કરતી વખતે પણ પગ દેશના વધીનેતે મનામન નાખવા જેટલા મયમી હોય છે આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ક્રોધ અને નિગ્રાણી સ્થિતિમા પણ સયમ જાગવે એ કદ અત્યય વસ્તુ નથી. આજે જ્યારે એક વ્યાવહારિક નીતિ તરીકે અહિસાનો સ્વીકાર કરવાનો ઉપદેશ મહાસમા પ્રજાને કરી ગઈ કે ત્યારે અનેક દેશોની સામાન્ય પ્રજામા જેવો મયમ નોટ બાગે જોનામા આવે છે તેના જ જેવા મયમની અપેક્ષા મહામના કરે છે તેથી વવારે શ્રદ્ધા લોકોમા આવી વાય તો એ કંઈ જ છે જગત્ત્ય જોગવતી અન્ય પ્રજા જેટલો સયમ તો આપણી અદ્ય હોવો જ જોઈએ.

અહીં કોઈ એમ કહે કે બીજા દેશના લોકો આપણા લોકો જેટલા

નિભાગી આવી પડે ॥ નથી હાતા તે ॥ તે ॥ નયમ જાગી નકે છે,
તો તે ॥ જાગ્યે એ જ છે ॥ આપણા લોકોમાં પ્રાણ્ય રિતે ॥ થકા
આપો પેના દરેકી ને મે આગોતો અધિમાતો ઉપેગ કરી ॥ જ પ્રવત્તા
પ્રાણ્ય રિતેની આખ્યા પેના કરી ॥ કે છે અને ને તેગો પ્રતમા અધિસા
રિત ધર્મિષ્ઠિ રક્ષા પેત કરી રહે તો આપો નાનિયા—ગોપ ॥ ગાપ ॥
તારી નિશાન્તિ જાગીને સંગમ્ય મેળવીને, એવું જ નહિ પણ દુનિયા
ના દાયમની રાત્રિ સ્થાપન થઈ નકે એવો રિવાસ દુનિયા આપી રહીયે

કુદરતમાં હિંસા

૧૦ દાહીવાવાડી બાર્ડ લખે છે

ભારતખંડના ઇતિહાસમાં અદિસાર્વ કુલ સાવ અતિતીય છે
ધર્મ ને અધર્મ સ્થૂળ સાધનો દ્વારા છે, એ આપણે અવતાર પરથી સિદ્ધ
કરી રાખીએ છીએ સ્થૂળનો ફેરફાર એ જવાતમાના વિકાસને અરજ નિયમ કૃષ્ણ
ને શમ ગાંગસોનો સહાર દર છે તે પરથી આપણે જાણી રાખીએ છીએ કુદરતમાં પણ
સાદનિક નિમાણ્યૈરભાવ જોઈએ છીએ હવે, મીઠી સુરે તો પછી 'અહિંસા'-
ની આખ્યા કેવી હોવી જોઈએ? આત્મરક્ષણ મટિ રાચિયોને કિતાની છટ છે નાહવા,
જાણવા ને ખવાધીવામાં આણે દિસા કરીએ છીએ ને હતા એ દિસા ગણતા
નથી આત્મરક્ષણ કાળે એ આવરક મોનીએ છીએ ને કૃષ્ણ નિર્મય પ્રગટમાં
'દો ખીલી રહુ હોય છે તેને માત્ર હન્દ્રિકાઓ ॥ કાળે ચુલવાનો ગાનવીને શેર
હક છે? આમાં શ કાલેવકરની સ્વદેશીની વ્યાખ્યાનો ॥ મ થતો નથી? આવી
ચકાઓ મને હાલ થયા છે છે એવું નિવારણ હજી થયું નથી ॥ ૪૮
માનવો મટિ નેમ ધર્મ વખત નિષ્કળ ગંગા મે જાતે અનુભવ્યો છે વ્યાનદારિક
રીતે શુદ્ધ પ્રેમથી એ અજિત જતાની નથી એ આણે દૈનિક અનુભવ છે તો
આખી પ્રજા—જડવાડી પ્રજા ॥ મ હતી રાકાય એ શ ॥ છે કુદરતમાં નિષ્પાપ
આત્મસોગનો પડગો પડે છે તે કનક ॥

રાકનપક્ષની બીજના ચન્દ્ર ખગા કૃષ્ણપક્ષની બીજાનો ચન્દ્ર ખડું જ
મોગે હોય છે જતા આપણે કૃષ્ણપક્ષના ચન્દ્ર ને દયી ૨૧ ॥ જોરે અને
કુદરતના ચન્દ્રો સ્વર્ગમાં મીઠી છીએ જાણે ઉપથી ચન્દ્રના આમાર
ઉપર આપણું નિધાન સિદ્ધ ન થતું જકે, જતા શુ આપણું નિધાન સત્ય
નથી? જાગેજ લોકો જાગે હિન્દુઓમાં આ ચ ત્યારે તેમની શક્તિ
ગુપ્ત હતી અને મોગલ સામ્રાજ્ય અતુલ પાકમી ગણાતું, જતા તેમણે
હિંદુસ્તાનમાં સામ્રાજ્ય ચપવનો ન્યાસ આજેનો તેમ તથા ॥ હતા?

તર્તમાન ગમે તેટલો વિચારણ હોય, ભૂતકાળ તેવાંયે મહત્તર હોય, પણ બર્તિત્યકાળ તે જાતેને અનાયામે છૂટી જાય છે બર્તિત્યકાળ હમેશા આગળે જ હોય આપણે વિચાર કરનારો તે તર્તમાનકાળ દરા બોલે છે તે જોઈને નહિ, પણ બર્તિત્યકાળ કઈ દિશામાં દોરે છે તે જોઈને.

કુદરત હિસામય છે એ વિધાન અમને કમળ છે આત્મા મુ'ની હિન્દુ આત્મા મુ'ની હિસા થતી આત્મા છે એ પણ કમળ છે ભૂતકાળમાં મહત્તર પુરુષોએ અને ધર્મોચાર્યોએ પણ ધણી હિસા કરી છે અથવા થવા દીધી છે એ પણ અમને નાકજલ નથી પણ તે ઉપરથી શુ અનુમાન કાઢવા માગે છે ? જો છે તેના ઉપરથી તે જ હમેશા હમે અથવા થુ જોઈએ એવું તે કયે હિસામે ?

શુ કુદરતમાં આહિસા નથી જડતી ? હિસા એ કુદરતનું એક અંગ છે અહિમ્સા એ તેનું બીજું અંગ છે. તમે ગમકૂળાદિ અવતાર સૂંઠવા માટે ગયા ? ઇશ્વર પ્રતિભરે અસખ્ય પ્રાણીઓની હિસા નથી જતે આજે આ જગતમાં હિસા એટલી બધી છે કે જીવુ એકે જ હિસા એવા પર્વાય આપણે કરી શકીએ, છતાં જીવનનું એ પરમ સત્ય તથા સ્ત્રીન્દનાથ 'ગુરુ એક જગ્યાએ કહે છે કે બાળક જીવુ થવાનો પ્રયત્ન કરે તે પચામનાર પડે તો એકવાર સફળ થાય છે. તે ઉપરથી પણ એ માણસને ધર્મ છે અને જીવુ થુ એ અપનાદરૂપ છે એવું અનુમાન શુ તમે કાઢી શકો ? જગતે વિચાર કરી જોશે તો બાળક પચાસનાર પડે છે એ સ્પષ્ટ, તે અને એનાર બંન્ના થવામાં સફળતા મેળવે છે તે જ અસંકારમ્ નીવડે પાપ ગમે તેટલું મોટું હોય તોપણ તે અન્ધકારરૂપ છે આ સ્પષ્ટિ ગમે તેટલી સૂક્ષ્મ હોય તોપણ તે કિસ્મરૂપ છે. તમે હર્નિંગ એન્સર અને માર્થસત્તુ જીવનકલક (Struggle for Existence) નું તરત પોતાનું ક્યું છે, હવે પ્રિન્સ કોષોન્કિનના અન્યોન્ય સાથે (Mutual Hatred) તરત એજ દમ્પિત કરે તો વાધો નથી

આહિસા સારે બીજું એક તત્ત્વ હોયનું જોઈએ, અને તે છે ધીરજ. બા મિત્રમાં લખેનું છે કે પ્રેમની ધીરજ અનન્ત હોય છે જેની ધીરજ ખૂબ હોય તે તે પ્રેમ દા તો સાચો નથી અથવા તો કાચો છે પ્રેમની અસંધી જ જોયે એટલી ગદ્દા રાખજો, પણ મ્યારે એવા સનાય પૂજતા નહિ તેમની દિવિ અન્ત મુખી હોય છે તમે પ્રેમવિષયક વાત્તમ્ય એટલું વાત્ત હોય એમ હું નથી માનતો દરેક પ્રેમીજન તર્તમાનકાળને—અરે, કાળને જ તુરંત માને છે પ્રેમની દિવિ અન્ત મુખી હોય છે, તેથી જ તે અનન્ત હોય છે ' અન્તમાં નિ પપ અત્મજોગનો પડ્યો પડે છે ' એ તમને કમળ છે

પછી રૂઝુ ? ' આત્મા ' જેટલો વિશ્વાસ તેટલો ' જોમ ' વિશ્વાસ વિદ્યસિત
આત્માનો જોમ અમરકારક થયો જ નેકથે. આત્મા અનન્ન છે, સાર્વજનિક
છે, એટલે તુલ તેની જ છે. દરેક જમાનામાં જોવામાં આવ્યું છે કે હિંદુ
તે જનકાળનો ધર્મ છે, પણ તે વર્તમાનકાળમાં ધૃમ્મના માગે છે. અહિંમાં
બધિયાકાળમાં એ છે અને તેને હૃદયસ્થ ચૈતન્ય વર્તમાનકાળમાં લાવવા
માગે છે તમે જનકાળની અપવૃત્તિ વિનાજી મેનાના મૈનિક છો કે વિશ્વનિત
અભિયંક મના પ્રાણુસાન મન્યના ચીર છો ?

નમસ્કૃત અહિં સા ક્યારે સમ્ય થયે એ કહેનાય નહિ આપણે આત્મા
જેટલો સ્વચ્છ નિદ્રસિત થયો હોય તેટલી જ અહિંમાં આપણે માટે શય છે

સ્વેચ્છા આપણે હિંસા કરીએ છીએ, પશુ ત્યાં મુખી તે આપણા
હૃદયન ' પ્રયજ્ઞ ' થઈ નથી અને ત્યાં મુખી અપરિહાર્ય લાગે છે ત્યાં
મુખી તે હિંસા ચાલવાની જ. પણ તે અનન્તકાળ મુખી ચાલવી જ નહીં
એવો મિદાન્ત નથી હિંસા ઉપર જ રહી શકે એવા હૃદયમાં માનવી
અનન્તકાળ મુખી મહેમે એવું માનવાને કશું કાળજી નથી

શુ. જગતના હિંસાનો નિગેધ કરના છતાં અનાયામે બાણમાં આવેલું
માસ નિશકથએ ખાઈ જતા આથી આપણે માસાહારનો ત્યાગ કરી શક્યા
છીએ હિન્દુસ્તાનમાં અહિંસા વધારે કેળવાયેલી છે બીજા દેશોના પ્રમાણમાં
હિન્દુસ્તાનના મુસવમાન અને ખ્રિસ્તી પણ વચ્ચે અહિંસક અને તેટલા
જ માટે વચ્ચે મિત્ર છે એમ હું ચોક્કસ માનું છું. આજે હિન્દુસ્તાને નાટ
નાટ વચ્ચેના જગતમાં અહિંસાનો કાચો અખત્યાગ કરી બનાવેલો નેકથે.
કુદુઓને કાચો માનવકુદુઓમાં દાખલ કરેલો નેકથે હિન્દુસ્તાનમાં મર્યાદા
મુનિએ એ બતાવ્યું છે કે અહિંસાનો કાચો હિંસ પશુ સારો પણ મરણ
થઈ શકે છે, વિજયી થઈ શકે છે પણ આખા મધ્યે હજી તેટલી અહિંસા
કેળવી નથી મહા નાટ વચ્ચે અહિંમાં ન કેળવીએ તો આપણે છરી જ
ન શકીએ પછી ' અનન્તકાળમાં ફાવવાની વાત ' એક કોરે રહી ધધળી
એ ઈન્ડ છે, કુદુઓની કૃષા છે એમ જ તમારું માનવું

જ ક ઉપરથી ફૂલ તોડવું અને તે પશુ ઇન્દ્રિયક્રિયાઓને કાચે એમાં હિંસા
છે, એમાં સ્વેચ્છાનો ભગ છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાં અગસિકતા અને
જગલીપણ છે એમ જ હું માનું છું મેં ચોતે ઇન્દ્રિયક્રિયાને ગને કાચે કે
પ્રગતને મટે ફૂલ તોડવાનું ક્યાંનું છોડી દીધું છે. ફક્ત મારામાં અધ્યાપકરૂપિ
પ્રબળ છે તેથી વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાનનો કે કળાનો પાઠ સીખવતી વખતે ફૂલ
તોડીને આણું છું ખમી બીજા ને અનાયાસે ફૂલો આણીને આપે તો તેનો
સ્વીકાર ન કરવા જેટલો હું અહિંસક બન્યો નથી માસાહારી શુદ્ધ ભગવત

જેની આ વૃત્તિ છે એમ તમે કહો તો હું તકરાર ન કરું. ગમમૂળ પરમદસ
 સરઆતમા ફોલો વીની દુર્ગામાતાની પૂજન કરતા અને માંત કે મરુનો
 દુર્ગામાતાનો પ્રસાદ ખાના. પણ જેમ જેમ તેમની ધાર્મિકતા વધતી ગઈ
 તેમ તેમ તેઓ દાગીમાતાનો પ્રસાદ ખાવને બદલે પોતાના માથા ઉપર
 ચઢાવતા; અને ફોલો વિને તેઓ કહેતા કે ધર્મર વિગ છે, એટલે ફોલો ન્યા
 છે ત્યાં જ ધર્મને અર્પિત છે અને ત્યાંથી જ ઈશ્વરપૂજન સન્તમા સરસ
 રીતે થાય છે.

શૂર અને કૂર

પ્રજ્ઞા લોકો હજી પૂછે છે કે ‘અહિંસાવાદી મહાત્માજીએ ખેડા જીવામા
 મહાયુદ્ધ વખતે સૈન્યબરતીનું કામ આટલા ઉત્સાહથી કેમ હાથમા લીધું હતું ?
 તે ઉપરથી એ સિદ્ધ નથી થતું કે હિન્દી લોકોના હાથમા શસ્ત્ર નથી તેથી
 જ તેઓ અહિંસાનો ઉપદેશ કરે છે ?’

મહાયુદ્ધ વેળાએ મહાત્માજીએ સૈન્યબરતીનું કામ ક્યું તે માટે તેમને
 પદ્માત્તાપ મ્યો નથી. પણ આજે જો શરી મહાયુદ્ધ જામે તો મહાત્માજી
 આ સંગઠને મદદ કરવાનો કોશ પ્રયાસ ન કરે, એ વાત સાચી છે. પણ
 એનું કારણ એ નથી કે મહાત્માજી તે વખતે અન્તગ્ના ઉડાણમા હિંસામા
 માનતા હતા સાચું જાણ્યું એ છે કે તે વખતે હિન્દુસ્તાની પ્રજાએ સંગઠ
 સામે અસહકાર પોદાઓ ન હતો અને તેથી જ જો માણસ સંગઠરના હવ
 તજો ગ્હેતો હતો તે તે મહાયુદ્ધની મહાન હિંસામા ભાગ લેતો જ હતો.
 યુદ્ધ ચલાવનાર સંગઠગની રેયન કવેરો આપવામા હિંસા કરે જ છે. સૈનિક
 ચર્મ યુદ્ધમા લડનાર સિપાઈ અને ઘેબેડે કવેગ ભગના ખેડૂત બનેનો હિંસામા
 સગ્મો જ ભાગ છે. પોતે ખૂન કરનાર અને મારાઓને પેસા આપી ખૂન
 કરાવનાર બંને નીતિની દૃષ્ટિએ સગ્મો જ ગુન્હેગાર છે વધારે સ્ફુર્તતાથી
 વિચાર કરતા જણારો કે પોતાને હાથે ખૂન કરનાર કરતા મારાઓ મારફત
 ખૂન કરાવનારનો દોષ રવા છે. જાતે ખૂન કરનાર માણસને પદ્માત્તાપ થવાનો
 નંમન વધારે હોય છે અને તે ત્યારે ખૂન કરે છે ત્યારે તેનો એકલાનો જ
 અધ પાત થાય છે. મારાઓ મારફત ખૂન કરવાથી પદ્માત્તાપનો પ્રમગ મળવો
 મુશ્કેલ બને છે અને ખૂન કરનાર અને કરાવનાર બંનેનો અધ પાત થાય છે

જે લોકો સતત લોકોનો પહેરો રાખી ધનના ઢગલા સાથે સ્થળ

છે-તેઓ હિંમતની કૂંટા ડુંગળે છે પણ બેની હિંમત ડુંગળના નથી પ્રાંત-
નિધિ માગ્ન હિંસા કુનાર માણસ શરૂ નથી બનતો પણ કૂંટા બને છે-
તે મારના અવકાશો નથી પણ મરતા બીચે છે, અને તેથી એવો માણસ
મારનાનો દબાયેલો અથવા ઓશિયાળો રહે છે એવો માણસ કોઈ કાળે
સ્વરાજ્ય ભોગવી ન શકે. સ્વગત્યમા ગહેવા માગનાર માણસે હમેશા મરવાને
તૈયાર ગરેલું બેઠાયે.

આ દૃષ્ટિએ જોતા મહાયુદ્ધને વખતે આપણે બધા જ ને હિંસા કુનાર
હતા તેમા પ્રત્યક્ષ ભાગ લઈ તે ઓછી કરવાનો અને પ્રજામા મરવાની હિંમત
આણી તેને સ્વગત્યમા માટે લાયક બનાવવાનો જ મહાત્માજીનો ઉદ્દેશ હતો.

અમહકાર કરી આપણે સરકાર સાથેનો સબન્ધ કાપક તોડ્યો છે,
અને તેટલે દુર્ગતે આપણે સરકારના પાપની ભાગીદારીમાંથી મુક્ત છીએ.
આજે યૂરોપમા મહાયુદ્ધમા કરેલી ક્રિમિયો સાચવવા અને પચાવવા ને શાન્તિની
હીલચાલ ચાલી રહી છે અને અમુક વરસ સુધી તો યૂરોપમા કોઈ કોઈની
સાથે લડે નહિ એવા ને કાલકગર થવા લાગ્યા છે તે જો નિષ્કાળ જન્ય
અને યૂરોપમા ફરી મહાયુદ્ધ અથવા અતિયુદ્ધ સળગે તો સહકાર કરી
સામાજ્યમા ગહેનાર દરેક વ્યક્તિને અને સમાજને તે હિંસામા મદદ કર્યે જ
છૂટકો. સહકારી હોવા બતાવે કોઈ મદદ આપવાને ઈનકાર કરે તો તેને
માત્રાજન્ય સંગ કરી શકે છે, મદદ ન કરે તો એમ તો માત્રાજન્યથી જુદું
જ પણ જોઈએ સર્વમાન્ય ગળનીતિનો આ સિદ્ધાન્ત છે.

જો વખતે યૂરોપમા શરૂ થાય અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ સામાજ્ય ન્યાય
અન્યાયનો વિચાર કર્યા વગર દુનિયામા દરેક દેશોને ગોરાઓની સત્તા વધાવવાને
પ્રયત્ન કરે છે તે વખતે આ સામાજ્ય સાથે સહકાર કરવો એ જીવવાવેરો
આપવા જેવું છે. તેમા હિંસાનું અને સ્વજનનોકંટુ પાપ છે.

આજનો આપણો અસહકાર મર્યાદિત અને સૂક્ષ્મ છે. પણ સગકાનું
પાપ જેમ જેમ વધતું જાય તેમ તેમ આપણે અમહકાર પણ અધિક વ્યાપક
અને અવિદ્ તીવ્ર કરવો પડે એ જોઈએ આદિમામા માને છે તેમણે આજથી
આ દૃષ્ટિએ પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર કરી ગળવો જોઈએ આજે આપણે
મરકાને કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થવાનું કહી ગયા છીએ અને એવું
પાપ ફરી કરવાનું સામર્થ્ય સગકાનના હાથમા ન ગરે એટલા માટે સ્વગત્યના
લડે માગીએ છીએ, અને તેમ ન ચાલે ત્યાં સુધી આપણે અમહકાર કરવો
નિશ્ચય કર્યો છે

પણ પાપો કે કાને હાંસી આ મરકારે ચીન દેશમા ત્યાંની પ્રજાની
દુઃખા વિગદ આશીર્વાદો વેપાર ફેલાવવા માટે ચીન દેશ સામે શુદ્ધ પોતાનું

એ મળા જેવા અદિ-નાવાદી અમલદારીને આજના જોડેથી અમલદાર
ચવાની મન્ત્રોપ ન જાણે તે સ્થિતિમાં જોઈ કહેવેરા બગેલા રહે
તો મગ્ધાર દ્વારા થતી માન સ્ત્રીની બારંઓની હિમા કમ્પાનુ પાપ મારે
માથે આવે. તે હિસામથી બચી જવા માટે જ માટે હુ જો દા/ પાપ
પચામ ડીપા મન્દાને કમ્પે ન બગેલા હોઈ તે આજવાની ના પાડી પડે
તેમ કન્વાથી માન દેખેને જ્વનાત્મ મળે કે નહિ મો એને વિચાર હ
કરી ન શકુ માટે અદિમામથી ડગરી જલુ એ જ મારે તે વખતે
ધર્મ છે બીજી દૃષ્ટિએ જોના જે દિવસે હુ કહેવેરા આ કારણમર આપનો
બધ થાઈ તે જ દિવસે જ્વનાત્મ તો શુ, મુક્તિ જ મારે ધે- આની લાગી
હને તેમા હુ પેમેટ્ટે ખુવાર થઈ જવાનો એમા સદ નથી, પણ અદિમા
ધર્મ માયરી આત્મની મ્હા ક્યાંનુ મનાવાન મને હને અને આત્મ ના
સપાધાન કમ્પા અગિયાનુ એવુ બીજુ ક્યુ મુખ છે ?

આવો પ્રમગ કોઈ-દિવસ આરને કે નહિ તેની મને ખામ નથી
અત્યારે તો મે માન તે ક પી લીગા છે પણ જો તેવો પ્રમગ આવે જ તો
મારે તે વખતે મા. અમલદારની બીજા લોખ ઉપર લી અમ- વાય તેનો
પણ વિચાર કમ્પે પડે સમાજથી અગો થઈ હુ માટે કે બીજાનુ જિન
કરી શકુ એમ તો નથી જ જા જ્યા ધર્મનો સવાન હોય ત્યા તો માટે
અનુગા અવાજને જ માન આપવુ જોઈએ, એ પણ એવુ જ ન્પા છે

અનુગા અનાજ અને ધર્મની વાતો તો ગમે તે નાન ન કરી ના
છે અને ગમે ત્યાં ધર્મને નામે અથવા અનુ ના અનાજના નમે માપુમ
સ્વચ્છન્દ આચરી ગકે છે માગમા જો ગાદિસા બગમ મન હેય જો
મા. મ. હમેશા નિર્વં સ્થિતિમાં જોનુ હોય, ના. સામાન્ય સ્થાનમાં
નાનામોટા લાજો છોડીને પણ જો હુ અદિમા પાગનો હાઈ તો જ હુ
ધર્મને નામે કમ ન આપવા જેટલો અસ માર કરી શક

કમ ન આપવાનો નિય કતા પેના માટે મારા ધરો નિ પાન છે
કે નહિ, મારી અાવિમ પ મ મના અન્ય નેનો છે ? મન, જોનો
વિચાર ગયમ નેનો જો જો તો જ માગી કે જ હુ સુરાન્ય રીતે અન
કરી નહ

આપને હોય મત્ત મે લીધ માનમ્પા મુ ની હિસા. હમેશા
વિચાર કરીને જીમે તેની હિમા પ રી જો ત્યાન્ય તો છે જ, પગ તે
સુધિ હોય છે પણ માર્ય, તે ન અને મનત કન્વાનો અણુગમો—આ
નણુ મન્મેને લીધે જે હિના દય છે તે સમ્પ પણ જેરી સામાન્ય પણ
સ્થાથી હોય છે તેમથી કમગી જાહે ત્યાં જ આપણ ઉપા ધાર્મિક છે

એમ આપણે કહી શકીએ અસહકારીઓએ અને અહિંસાવાદીઓએ આ દિવસે અહિંસાનો વધારે વિચાર કરવો જોઈએ.

શીખ ધર્મનો પાયો

શીખ અકાલીઓમાં આટલી નીડરતા, આટલો ગ્રેમ, આટલી સહન-શીલતા ક્યાંથી આવી એનું સૌના મનમાં આશ્ચર્ય પેદા થાય છે. ધર્મની ગતિ ત્વરિત છે અગ્નિનો તણુઓ જેમ આખા વનમાં દાવાનળ પ્રગટાવી મુકે છે તેમ ધાર્મિક શ્રદ્ધા મનુષ્યમાં અસાધારણ બળ અને નિશ્ચય પેદા કરી દે છે. ધર્મ એ જ મનુષ્યનો પ્રાણ છે, ધર્મ એ જ તેનું વીર્ય છે. તેમ છતાં મનુષ્ય માની લે છે કે તેની નમળાઇઓ તો કુદગતી છે અને તેથી યોગ્ય છે.

શીખ લોકો પોતાના પુરુષમગ્ન્ય ગુરુઓની પામેથી ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને મૃત્યુનો તિરસ્કાર શીખ્યા છે. સત્યાગ્રહધર્મ હિન્દુસ્તાનમાં જન્મીત થતા જ શીખ લોકોની ધર્મવીરતા પ્રગટ થઈ છે અને તેમણે પોતાના પ્રાચીન તેજ વડે જોતજોતનામાં જગતને અજવ પુ કરી દીધું છે.

કેટલાક હિંસાવાદી લોકો માને છે કે શીખ લોકોની શુભીચિત્તા ગુરુ ગોવિન્દસિંહની લશ્કરી તાલીમથી પેદા થઈ છે. પરંતુ આ અનુમાન જૂલ ભરેલું છે. શીખ લોકોની અદર જે કંઈ ખાસ ગુણ ગ્રહેલા છે તે બધા પ્રથમ ગુરુ બાબા નાનકથી જ ઈતરી આવેલા છે. શીખ ધર્મ એ કંઈ કોઈ સામ્રાજ્યવાદીની નજનીતિ નથી. ઇશિંગ્તા નામ પર અને ગુરુની ભક્તિ ઉપર તેની બીજી ઇબાગત બધાઈ છે ગુરુ ગોવિન્દસિંહ પણ પોતાના શિષ્ય બદલે જ આખા આગા આપી હતી તેમાં સત્ય અને અહિંસાનો ખાસ ઉપદેશ હતો. સદા સત્ય વિચાર કરવો, સત્ય જોનનું અને સદા સત્ય પર જ ચાલવું—આ શીખ ધર્મનો પાયો છે. શીખ ગતિ જ્યારે જીવન સહન ન કરી નહી, જ્યારે તેની સહનશક્તિનો અંત આવ્યો ત્યારે જ તેણે રાક્ષ ઉઠાવ્યું છે એ જાણી વાત છે, પણ શીખ ધર્મ એ સત્યાગ્રહધર્મ છે એ વાતમાં તો સંદેહ છે જ નહિ. જો બધા આખર સુધી જીવન સહન કરી શક્યા હોત તો શીખ ગુરુઓએ તલનાનો આપ્યો દલાવિ ક્યો ન હોત.

ગુરુ ગમદાસ સુધી શીખ ધર્મને સત્યાગ્રહીઓ સાથે કંઈ વિરોધનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો. ત્યાંપછી પણ બની શક્ય ત્યાં સુધી તેણે શાંતિની

જ નીતિ સ્વીકારી હતી છૂંદા ગુરુ હજોવિન્દદેવે ખર્ચ ઉગામ્યુ હતુ ખરુ પણ તે પોતાના જય વ પૂરતું જ હતુ એ સમય જ એવો હતો તે વખતે તો તેમજ દક્ષિણમાં મોગનોનો અત્યાચાર થયો વધી ગયો હતો. તેના સમયમાં પણ શીખ લોકો રાત્રિપ્રિય જ રહ્યા. ગુરુ તેમજ હાલુને નવનારુ અભિમાન ન હતુ તે ત્યાગમાં જ આનન્દ માનતા હતા તેમણે પોને ધર્મને અર્થે સત્યાગ્રહ કર્યો અને પોનાનુ મન્તક અત્યાચારીઓની તવવાગે અર્પણુ કર્યું. તેમના જમાનામાં તેમજ ગુરુ ગોવિન્દસિંહ અને તેમના રિખ્ય બદના નિવેશમાં શીખોએ પોતાના ધર્મને અર્થે જોટલા લુલ્હમ સહન કર્યા છે તેટલા ખીજ કોઈ જાતિએ સહન નહિ કર્યા હોય તેમજ હાલુ, લામસિંહ, મનિરામ, હમીરરાય અને ગુરુ ગોવિન્દસિંહના બે પુત્રો, એ જના ધર્મને માટે પોતાના પ્રાણ અર્પણુ કરીને અમર થઇ ગયા છે તેમની માફક હજારો લોકોએ પોનાના પ્રાણ અર્પણ કરીને શીખ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા અને સુદતા ગ્યાપિત કરી છે.

સાચુ જોધરે તો તનનાગથી આજ સુધીમાં ઠોડ પણ જાતિ, વચ, પંથ કે ધર્મનુ કન્યાણુ થયુ નથી તલવાર નોકોને હતવે છે, ધર્મ તેમનામાં નીગના અને શ્રદ્ધા દાખવ નરે છે.

નાદીરશાહની ચામચ પડી ગીજોને પોતાનો ધર્મસમવાય સગદિત કરવામાં બુ મુરકેલી નડી અમૃતમગના પુત્રવતીર્યમાં આન કરવુ એ પણ મુરકેલીનુ મમ થઇ પડ્યુ હતુ છતા ધર્મના પ્રેમી શીખોએ મૃત્યુના મુખમાં જોધને પણ અમૃતસગની યાત્રા કરી છે માલકમ સારંગે પોતાના ઇતિહાસમાં લખ્યુ છે કે કેટલાક ગુપ્ત વેરે છાનાગળા યાત્રા કરી જતા પણ તે સમય ના એક મુસનમાન લેખકે લખ્યુ છે કે 'શીખ લોકો ધોળે દહાડે ધોડા દોડાવતા અમૃતસર આગતા આે યાત્રા કરીને પાછા જતા આના પ્રયત્નમાં વડા મગતા ઓઘ ઠોડ વાર તેઓ કેદ પણ પડતા પણ તેઓ મોતથી ડરીને કદી નાહા નથી આનન્દની સાથે તેઓ પોતાની આત્મિ આપતા ' તે જ ઇસ્નામી ઇતિહાસકાર લખે છે કે 'એવો એક પણ દાખનો મનો નહી કે ઠોડ શીખે પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરા નેય '

આનુ નામ જ સત્યાગ્રહ દુનિયામાં નીખ જાતિનુ આટનુ માન છે તેનુ આ જ કારણુ છે આ જ તત્ત્વ શીખ અમલીઓમાં પાણુ પ્રાદુર્ભાવ પામ્યુ છે સત્યાગ્રહની દેવનુ પુરુષાતન નાથ પામે છે એમ માનનારાઓએ શીખ ઇતિહાસ વચ્ચે જોધે અને અમલીઓની નીર ધાર્મિકતાનુ ધ્યાન કરવુ જોધે સત્યાગ્રહ એ તો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગીત્તા છે તેનાથી મટનુ પુરુષાતન નાથ પામવાને બદને ઉનડુ અમર થશે

ચૌરીચૌરાના હવામાંડ પછી ઘણા કહેતા કે હિંમ્મા આમે અહિંસક રહેવું એ સામાન્ય પ્રજાને માટે અસંકેપ છે, મનુષ્યસ્વભાવથી એ વિપરીત છે, ગાંધીજી દુનિયા આગળ એક અસંકેપ આદર્શ મુકી રહ્યા છે. શીખ અકાલીઓએ હવે દુનિયાને બતાવી દીધું છે કે લોકોમાં જો સાચો ધર્મપ્રેમ હોય તો એક સાધારણ હંજ હાંકનાર પણ ગમે તેવા મદાન જલિમ સાથે પ્રસંગ પડતાં અહિંસાધર્મનું પાલન કરી શકે છે. અહિંસા જો સાર્વત્રિક સાર્વભૌમ ધર્મ છે.

સાહિત્ય અને કળા

જૂના ખેતરમાં નવું ખેડાણુ

એક જૂદે મરતી વળાએ દીકરાઓને કહ્યું કે આપણા ખેતરમાં ધન દાટી રાખેલું છે. છોકરાઓએ આખું ખેતર ખોદી જોયું પણ તે વખતે ક્યાંય ધન ન મળ્યું. પણ તે વખતે પાક એવો તો સારો આવ્યો કે તેની આગળ દારેલું ધન મળત તો પણ વિશાનમાં ન ગણાત.

સમાજમાં સામાન્ય લોકો હમેશાં વિચારક્ષેત્ર ઉપર ઉપરથી જ ખેડે છે ત્યાં સુધી સામાજિક જીવન પ્રાકૃત અને ક્ષીણ રહે છે. જ્યારે જ્યારે 'ધીર' લોકોએ વિચારક્ષેત્ર પેસા જુદા દીકરાઓની પહે ખૂબ ઉઠું ખોદ્યું છે ત્યારે ત્યારે વિચારનો પાક અપૂર્વ આવેલો છે. શ્રીકૃષ્ણે એકવાર આમ કહ્યું હતું. તેથી હિન્દુ વિચાર-સાગરમાં આઠલી બરની આવી. શુદ્ધ જનવાને આત્મપ્રતીતિ કરનાં ખીણું કેાઈ પણ પ્રમાણ માનવાની ના પાડી તેથી આર્ચ સંસ્કૃતિના ચાનામિ ઉપર બાઝેલી રાખ ઉડી ગઈ અને આર્ચ વિચારશક્તિ ઝળહળી ઉઠ્યો. ક્રાન્તના ડિરેક્ટર અને વિધકેશરેખકોએ મનુષ્યસમાજનો આધાર કયા તત્ત્વ ઉપર છે એ ખેડી જોયું અને યૂરોપમાં ક્રાન્તિ થઈ, આમવર્ગ સ્વતંત્ર થયો, માર્ટિન લ્યુથરે પોતાના વખતની ધર્મવ્યવસ્થાદેવતામા મુકી દીધી અને આ રીતે ધર્મકલ્પનાતું શુદ્ધ સુવર્ણ બહાર તીકળ્યું. આમ જ્યારે જ્યારે માણસ અન્ધ પરંપરાને ફેંકી દઈ નાના-મોટા દરેક પદાર્થને કોડેઈ વર્તિમલ્લવિ વીર્યમ્ એવો સવાલ પૂછવાની હિંમત કરે છે ત્યારે ધર્મસંસ્કાર થાય છે, પ્રજામાં નવું જળ આવે છે, વિદ્વાનોને નવી દૃષ્ટિ મળે છે અને આ દૃષ્ટિની અસર ચૌદ વિદ્યા ને ચોસડ કળા ઉપર પડે છે.

આજે હિન્દુસ્તાનમાં આવી જ તત્ત્વનિયાસા, ધર્મનિયાસા, અને કર્મ-નિયાસા સળગી ઉઠેલી છે. દરેક વસ્તુનું સ્વરૂપ આપણે સોધીએ છીએ, જીવનનું પરમ સ્વરૂપ નવેસરથી જાણી લઈ તે આચરણમાં મુકવા માગીએ

છીએ, નનીન સમાજન્યસ્થા અને નનીન આચારવિધિઓ દ્વારા તે સમાજમાં
દાખલ કરના માગીને છીએ, અને આ નવો ગ્રાણુ લઈ આપણે વિચારની
આનમ ઉપર ગુદ્ધ સાત્ત્વિક દિગ્ગિજય મેળવના માગીને છીએ આજે કૃષ્ણ
અને શકગચાર્થ, બુદ્ધ અને મહાવીર, ચૈતન્ય અને નાના, મેસાયા અને મહાદી
બધા જ નવો અનંતા લેવાના છે, નવુ રૂપ ધારણ કરનાના છે વખતે તેઓએ
રૂપ પણ થશે રખતે એક જ અને રૂપો ધારણ કરશે, કેમકે આપણે વિચાર
સાગર ઉદોગરા મધીએ છીએ

છટ્ટી સાહિત્ય પરિષદ

એમ કહેવાય છે કે જેઓ સારી રીતે સૂચે છે તેઓ જાણે છે પણ
સારી રીતે લાગા વખત સુધી અને નીચતે સૂતા પછીની જાગૃતિ આહ્વા
દક અને મહાપ્રદ હોય છે આ કહેવતમાં કંઈ પણ સત્ય હોય તો સુરત
પછી પાંચ ર્ષ પર્વન્ત સૂતેલી આપણી સાહિત્ય પરિષદ પાટનગર અમદાવાદ
માં જ્યારે જાગી ત્યારે તે સદગતાથી પાર પડી હશે એવું અનુમાન કરવું
લેઈએ અને તે અનુમાનમાં કંઈ પણ ભૂલ છે એમ કહેવાય નહિ જે
પરિષદમાં આનન્દશંકરબાઈ જેવા આચાર્ય, કેશવનાથ દુન જેના સાહિત્ય
સાગના મીન, ગુણુમાઈ જેના રસિક, ન સિદ્ધગવ જેના ચિકિત્સક, બ ક
દામો જેના ઇતિહાસનિષ્ણાત પદાર્થ હતા, અને જેવું નેતૃત્વ પ્રાચીન
સાહિત્ય ॥ કાદનાળા માગને પ્રમંજિત કર ॥ સાહિત્યમેદાધીણુ હંગોવિન્દ
લસે ગ્રીમાર્કુ હવું તે પરિષદ સદ્ગતી નીરંગ કે નહિ એ પ્રશ્ન જુ ધૃષ્ટતા
વાગો નણાય વગી ॥ પરિષદને ચોનાના શુભાગમનથી આદીર્શ અપનાવ
તપગ્રી મહાત્મા ગાંધી અને મહિત્યમત્રાદે રીડનાથ તાકે ન ન ન આજગીના
જ શક એકદમ દૂર ચરી લેઈએ

પરિષદ અત્યન્ત ઉત્સાહથી અને આનંદથી પ પડી પ્રવિયન્દ
ની ॥ યવશુમનોહર પચમ રંગની અમદાવાદનો વસન્ત નિહાલિત રશે
પોનાના પ્રયાસથી જનસમાજમાં પરિવર્તો ગ્રાણુનાન ચૈત્ત્ય રુડુ લેઈએ
જેની મહાત્મા ગાંધીની યાચ ॥ આમળીને સાહિત્યમેદાધી નરી દિગ્ગિ મળી
જો આચાર્ય આનન્દશંકર દુનના પુમાયકથી પુજાના એક પુર્વરી
વિદ્યાપીઠ અથવા વિશ્વભાગતી (યુનિવર્સિટી) થાપા રૂપના વિગમ થશે
ગર્વિગ ॥ ઉપાસકો મધ્યક્ષેત્ર પર મળવની નગર રૂપ આવી

ગીતે પગિદનું પુણ્યદવાયન બહુ મુન્દર થયું છે. પણ પરિપદ દર્શન ત્રણ
 દિવસની વસ્તુ નથી. પણ વર્ષમાં સાહિત્યમેવાન માંડ ત્રણ દિવસ આપવાથી
 સાહિત્યમેવાન થતી નથી. આ ત્રણ દિવસ સાહિત્યમેવા દગવાના હોતા
 જ નથી. ખરે જોતા આ ત્રણ દિવસમાં અત્યાગ મુંડી કરેલી મેવાનું સરવૈયું
 દાડવાનું હોય છે. અને આ સરવૈયાને પરિણામે સાહિત્યમેવાની નથી દિશા
 આપીને તે દિશામાં ઉત્સાહ અને ખંતપૂર્વક કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરવાનું
 હોય છે. આ નિશ્ચય પ્રાપ્તિપુના આશીર્વાદ જેવા ખાલી ખોખાપણ દગવોથી
 કરવાનો નથી, પણ કામ કાણુ કરવું, કેવી રીતે કરવું, કોની દેખરેખ નીચે
 કામ થશે એની યોજના ધડીને તે યોજના પાગ પાડવાને જોઈતી બધી
 સગવડ કરીને એ નિશ્ચય થશે જોઈયે. અમને લાગતું હતું કે આ પરિપદ
 પ્રાચીન સીધામાથી છૂટીને દંધક નવો માર્ગ લેશે, પણ ત્રણ દિવસનો
 કાર્યક્રમ જોઈને અમને દંધક નિગળા થઈ એ કળ્પ કરવું જ જોઈયે. પરિપદમાં
 લેખા થયેલા જનસમાજના મનમાં ગ. બ. દાટવાળા અથવા પ્રો. દાટો
 જેવા વિદ્વાદ્વાન વિશે ગમે તેટલો આદર હોય તોપણ તેના બદલો દોડ દોડ
 માફલ લાખા બાપણો અથવા લેખો જનસમાજના માથા ઉપર મારીને લેવામાં
 તેઓએ ઔચિત્યનો બગ કર્યો અને લોકોની ધીંગળની કંકણુ કમોરી લીધી
 એમાં કંઈ શક નથી. જે સાહિત્ય પરિપદ દ્વારા દંધ પણ સગીન કાન દગવું
 હોય અને લોકોના કિમતી સમયનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરવો હોય
 તો પરિપદનું ધણુખરે કામ જોઈક પડેલા જ કરી લેવું જોઈયે. લાખા લાખા
 બાપણો અને લેખો પહેલેથી જ છાપીને પરિપદના સમાસદોમાં આંક દિવસ
 પડેલાથી વહેચવામાં આવે તો પરિપદને ખીન્ન મહત્વનું કામ કરવાને ખીન્ને
 વજો મમય મળે. ઓળખા ઓછું પરિપદને આગળે દહાડે આ વ્યાખ્યાનો
 જનતામાં વહેંચીને તે પરિપદ આગળ વચાઈ ગયા છે એમ માનવામાં આવે
 તો પણ લોકોને દંધ નાનીમૂલી નહત મળી ન ગણાય પૂરોપમા લમેળા એમ જ
 કરવામાં આવે છે. પડી ઝાઝ વિજ્ઞાનને પોતાના લેખમાથી કેટલાક દેહગએ
 વાચી બતાવવાની ઈચ્છુકતા હોય અથવા લોકોનો આજ્ઞારાનો આગ્રહ હોય
 તો પાચ કે દસ મિનિટ આપનામાં કોઈને જોડું ન જ નામે દાખવા તરીકે
 ગ. કેશવલાલ હર્ષદનાથ પુરે પરિપદ આગળ વનવેલી તો જે અવતાર બતાવે
 તે જેટલો આવશ્યક હતો તેટલો જ ચિત્તરજક હતો પરિપદ આ
 વર્ષે દતિહાસ વિભાગ, વિજ્ઞાન વિભાગ, સાહિત્ય વિભાગ વગેરે વિભાગ તો
 કર્યો, પણ જુદા જુદા નિમન્નો જુદે જુદે મમયે અને જુદે જુદે મથો વચવા
 ની મગનડ સિવાય આ વિભાગીકરણથી વધારે લાભ થશે જણાતો
 નથી આમાં પણ પરિપદ નવો સીનો પાડી બનાવી શકત. પરિપદ પડેલા
 જોઈક મહિના સમાસદોની વાત્તાવિ નડી કરીને દરેક સમાસદને તેઓ

કયા વિભાગમાં નમ લે છે એ નક્કી કર્યું હોત અને વિભાગના અધ્યક્ષને પણ પહેલેથી જ કામ કરનાની પ્રેરણા કરી હોત તો દરેક વિભાગના અધ્યક્ષ પોતાના વિભાગમાં કયા કામો પસાં કર્યા, શું શું કામ કર્યું એની ચર્ચા પણ હાથ બધા સમામેલો સાથે કરીને કંઈક નિર્ણય ઉપર આનન, અને દરેક સમામેલ દરેક વિષય ઉપર પરિશુદ્ધ ચિંતાર કરીને ખાલી પ્રેક્ષકોનું કામ કર્યા હોતા કંઈ વધારે જવાબદારી પોતાના ઉપર છે એવી ભાવના માથે આનન અને કંઈક કામ થાત

અમારી દૃષ્ટિએ સાહિત્ય પરિષદનું મુખ્ય કામ સાહિત્યને અને જન સમાજના પુનઃપાર્થને બંટ વલણ આપવાનું છે અને તેથી સાહિત્ય પરિષદ નિમ્નહાનુશ્રેણી સમર્થ હોવી જોઈએ આજકાલ હિન્દુસ્તાનની બધી ભાષાની સાહિત્યમાં અને ખાસ કરીને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક જાનની અગત્યતા મચી ઊઠી છે અધિકાર વગરના લોકો ગમે તેવા અન્યે લખી નાખે છે અને અનિચ્છી પ્રકાશકો સરને ભાવે તેનો પયાર કરીને સાહિત્યની હાનિ કરે છે, તેવી અધિકારી લેખકોને એક ખૂણે પડી રહેવું પડે છે એક જ વિષય ઉપર જે પુસ્તક લખાયા હોય તો એકવાર સસ્તા દામમાં નમાવું પુસ્તક લીધા પછી વધારે કિંમત આપીને ખીણ સાગ પુસ્તક લેવા જેટલો ઉત્સાહ ગ્રાહકોમાં મચાવી દેવા આજે તો નથી જ અને આ કાલે જુદી સાહિત્યના ઉદાનમાં એટલા બધા જાગ્રાપણ ઉભી નીમળ્યા છે કે ફળગાડો અને કાન્યવતિકાઓને છાંવું પણ રૂચેલું થઈ ગયું છે આ કરોડી નિયતિમાંથી નીકળી જતું હોય તો સાહિત્ય પરિષદે એક નિવેશન વિનામ નિર્માણ કરવો જોઈએ, જેથી પસિદ્ધ થતા સાહિત્ય ઉપર પરિષદની તસિક પણ ચિમ્તિમ્, ઉદાર પણ નિષ્પક્ષપાતી દૃષ્ટિ હમેશાં ગમે નમાવા અથવા હાનિકારક સાહિત્યનો પ્રખર નીકાથી નિમ્ન હોયો જોઈએ અને છાંવનદાથી તેમજ અપૂર્ણ સાહિત્ય ઉપર ગૌ નો અનુગ્રહ થયો જોઈએ આજે આપીને બીલમાંથી ગમે તેવો માલ તૈયાર કરાવીએ છીએ તેમ પારિનેપ્રિકની લાલચ આપીને મૌલિક અન્ય નિર્માણ ન થઈ શકે હતા ભાષાન્તરોની બાબતમાં કંઈક વ્યવસ્થિત કામ થઈ શકે ખરું સર્વમાન્ય શિષ્ટ અન્યોના અનુદાન સગળ અને પ્રમાણભૂત થવા જોઈએ પણ 'માઇલ સ્ટોન્સ ઇન ગુજરાતી લિટરેચર' જેવી ચોપડીના પણ તરબુગો સાહિત્ય પરિષદ કરાવે તો તેમાં સાહિત્ય પરિષદ પોતાનું કેન્દ્રિય સારી રીતે જાણ્યું કે પાઠ પાઠ્ય ન કરેવાય દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં જેટલા સુંદર અન્ય છે તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર પેસા ખચવાથી થઈ શકે, તેથી ગુજરાતી ભાષાની અથવા સમજની સેવા થશે જ એમ માનવાનું હતું પણ કારણ નથી જેમ શેર નશેર અનાજ ચારીને કે ચાવ્યા વગર ખાવાથી માણસની શક્તિ વધતી નથી પણ પોતાની ધરીરચનાને

અનુકૂળ રૂપમા તેને મંડીને શરીર પચાવી શકે તેટલુ જ ખાથે સક્રિય વધે છે, તેમ આત્માનિક જીવનમા જેટલું હન્ય થાય તેટલુ જ અને તેરી જ રીતે સમાજને અપાય તો બાપાની હિતિ થાય. આ દષ્ટિએ જોતા ગુજરાતી કોલેજ આપવાનો વિચાર અત્યંત મહત્વનો અને ઇષ્ટ છે, કેમકે તે કોલેજમા ગુજરાતી ગ્રંથોનું અધ્યયન થશે, અને સ્વભાષામા થયેલા અધ્યયનનો જોતજોતામા પ્રમાર થાય છે એ સાર્વત્રિક અનુભવ છે. આ કોલેજ જેટલી વહેલી સ્થપાય તેટલી વિજ્ઞાન વિભાગ, ઇતિહાસ વિભાગ, સાહિત્ય વિભાગ વગેરે વિભાગોની સાર્થકતા જણાઈ આવશે અને ગુજરાતી ભાષાની સાચી ઉન્નતિ થશે. પ્રાચીન સાહિત્ય પુનઃકસ્ય થયું પણ હજી કદમ્બ થયું નથી. ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ ગુજરાતી ભાષામા આવ્યો પણ ગુજરાતના ગજદીય જીવનમા આવ્યો નથી પ્રાચીન સાહિત્ય ન્યારે અધ્યયન સાથે કદમ્બ થાય, ન્યારે યુરોપીઅન સાહિત્યનો ઇષ્ટ ભાગ અધ્યયન સારે આપણી વિચારશક્તિમા ઉતરે અને તેનાથી આપણી વિચારપદ્ધતિમા યોગ્ય ફેરફાર થાય ત્યારે જ તે હન્ય થયું ગણાય વેધજીવોમા હાલ અથવા હાલો વિશે જે પ્રેમ અને અભિમાન મે છે, આત્મીનાનયજી મપ્રદાયના હેતુમા પોતાના મપ્રદાય વિશે જે આજ મહે છે અને આજકાલના ગજદારી પુરોગા કોલેજ વિશે જે મમત્વ હોય છે તેવા પ્રેમ અને અભિમાન, આદર અને મમત્વ ન્યારે ગુજરાત સદરે સાહિત્ય પત્તિદ વિશે ખતાવશે ત્યારે જ સાહિત્ય પત્તિદનું કાર્ય પ્રાપ્તિ અને ચિરસ્થાયી થશે સાહિત્યસમ્રાટ મીન્દનાય હાલનો અનુકૂળીય દાખવો આપણી સામે જ છે. તેઓએ અનેક રીતે બાગી સાહિત્યમા ઉમેરે કર્યો છે, નવયુવકોને દિશા બતાવી છે અને તનમનધન અર્પણ કરી સાહિત્યનું એક વિદ્યાપીઠ આપન કર્યું છે. ગુજરાતમા પણ તેમ થાયો અને ગરી ગુજરાતનો આગળ કમુળી ધ્વજ પ્રગટો એની અમારી હાર્દિક પ્રાર્થના છે.

લોકસાહિત્યની ચીમંસા

મનુષ્યની કેવળીમા મોટામા મોટા કોઈ વિષય હોય તો તે મનુષ્ય જ છે સર્વ શાસ્ત્રો, સર્વ કળાઓ, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર બધું માણસને માટે છે. તેથી જ મસ્કારી કેવળીમા ઇતિહાસને મહત્વ આપેલું છે, તેથી જ ધર્મશાસ્ત્રની આટલી મહત્તા મનાયેલી છે, અને તેથી જ અનેક મનુષ્યોને ખીજાં મનુષ્યો વિશે જ્ઞાન મેળવવામા રસ પડે

છે. અથવા એમ કહીને તો ચાલે કે દુનિયામાં જે જે સાચો અથવા વિષયો નિર્મોલ્ય થયા છે તે જ્યાં મનુષ્યની મનુષ્ય વિશે અથવા પરિસ્થિતિ વિશેની જિજ્ઞાસા તમ કંઈક માટે થયા છે. મનુષ્યમાં સામાનિક ઝવનની જે મૂઢા મૂળી છે તેને લીધે જ એક માણસ બીજા માણસ વિશે કંઈક જાણવા માગે છે, ગોટલું જ નહિ પણ જે માણસ મમાનની વિવિધ વ્યક્તિઓનો સ્વભાવ, તેમની જાવનાઓ, તેમની આદર્શાગો અને અભિરચિ જેટલો દરજ્જો વધારે જાણે છે તેટલે દરજ્જો તે વ્યક્તિઓ ઉપર આધાર મેળવે છે અને અનેક લોકોને પોતાની હજી પ્રગણે દોરે છે. તેથી જ જૂના વખતમાં ચતુર ગણ-દારી પુરો પોતાના હોકાઓને ઇતિહાસ જાણવાના અને લોકસ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરના શીખવતા.

પ્રાચીન દાળમાં મજાપુત્રે પુરાણ વાર્તાઓ કહેવા માટે વિદ્વાન શાસ્ત્રી પડિત મળવામાં આવના. દરેક મજાપુત્રે પોતાના દરજ્જામાં ભાટચાણ પામેથી પોતાનો વજ, પૂર્વજોનું પરાક્રમ અને પોતાના દેશના લોકોને ખાસ સ્વભાવ જાણવાની તક આપવામાં આવતી ગ્રાહ્યો પામેથી આ દુનિયા કેવી રીતે નિર્મોલ્ય થઈ, એનો નિયંત્રા કોણ છે, આ દુનિયાની વ્યવસ્થા કેમ ચાલે છે, સમાજ-વ્યવસ્થા હીક જેવા માટે દરેક માણસે શુ શુ કરવું જોઈએ તેનું વિગતવાર જ્ઞાન મળતું અને દરબારના પુરામતીઆ વિદ્વપદ પાસેથી હા લોકોની યુક્તિઓ, સીઓનો સ્વભાવ, ચતુર વાર્તાલાપ એ બધાનું જ્ઞાન મળતું એક ગજના ચાર પાચ હીકગ એટલા મન્દશુદ્ધિ હતા કે બોલ વાર્તામાં એમને રસ નથી પડતો એમ જોઈને વિદ્યુમ્મ નામે મહાપડિતે શિયાળ, વરુ, બળદ અને દાગડ જેવા પશુપક્ષીઓની બાળવાર્તાઓ દ્વારા મજાકાજતુ જટિલ તત્ત્વજ્ઞાન તેમને શીખવ્યું એવું વર્ણન એક જૂના અન્થમાં છે.

વાર્તા સાંભળવાનો કોઈ દુનિયાના દરેક દેશમાં અને દરેક દાળમાં અખડ જાત્રન છે. હોકાઓ બાળપણના ઉત્સાહને લીધે, તરણો રસિકતાને લીધે, અને હોસાઓ નિવૃત્તિનો સમય આનંદમાં ગાળવા માટે વાર્તા સાંભળે છે. મનુષ્યસ્વભાવના આ અંતરનું પરિક્ષણ કરીને દુનિયાના યુગોએ વાર્તાનું ઉપજવન કરીને પોતાનો ઉપદેશ દુનિયા આગળ મુક્યો છે એક તરફ જિજ્ઞાસા એ જેમ મનુષ્યનો સ્વભાવ છે તેમ બીજી તરફ પોતાની રક્તિ પ્રમાણે જીવનના દરેક સ્થળે કંઈક તો નિરાકરણ કરવું જોઈએ એવો અ.અ.દ મનુષ્યસ્વભાવમાં હોય છે, અને તેથી જ કુદરતી બનાવો, ચમત્કારો, તારાઓની ગતિ, જન્મમરણનું અને પ્રજોત્પત્તિનું સ્થર્ય વગેરે વિષયો ઉપર દરેક દેશના સુધરેલા અને જગલી રોમિએ પોતાની મેલે કંઈક ને કંઈક ઉપપત્તિ બેસાડેલી છે.

આ જ રીતે માનવજાતને મમાધાન મળે છે, કલ્પનાશક્તિને અવકાશ મળે છે અને કાવ્યશક્તિને પોષણ મળે છે. આજે કવિ મનોમોહાર્થે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમાં જ લે છે, કાવ્યમાં તો અમલ સૃષ્ટિ જ હોય એવી કલ્પના હાથમાં પ્રયત્ન કરે છે. માનવજાતિના બાહ્યકાળમાં આમ ન હતું નિમ્મૂલ બાળમાં તેમજ વેદમાં કવિ એટલે ગદ્ય જાણનાર, કવિ એટલે મનુષ્ય, કવિ એટલે ઇન્દ્રિયોને અગ્રણ્ય એવી વસ્તુઓનું ગદ્ય ઉત્પન્નનાર, અને તેથી જ કવિ એ સમાજનો નેના હનો. સમાજનેતાને સમાજને દોષાની કળા આવડી નેહાયે. આપણા પ્રાચીન નેતાઓ લોકનિષ્ઠાનો પ્રધાન સિદ્ધાન્ત સારી રીતે જાણતા હતા સ્થૂળમાંથી સૂત્ર, ગાત્રમાંથી અગ્રાત, નિહટમાંથી ગૂઢ, પ્રકટમાંથી ગૂઢ, અંદરથી બહાર, સ્વખ્યામાંથી પરખ્યા એ કેળવેલી ગુણ સૂત્ર એમણે ક્યાંનું આગળેણું હતું, અને તેથી સમાજસિદ્ધાંતમાં પ્રાચીન વિચાર, પ્રાચીન કલ્પનાઓ, લોકગદ્ય રૂપકો, અને પ્રાચીન ઇતિહાસ લખે તે હાગ તેઓ દરેક નીચે વસ્તુ સમાજમાં દાખલ કરતા. ધ્યાનગ્રહ બેસીને વિશ્વમાં ગમનાર, ચિત્તશક્તિ સાથે એકરૂપ થયેલા ઋષિઓ બાપા વગર, વાણી વગર, અરે, મનની દ-મિયાનગીરી વગર આ દુનિયાનું ગદ્ય જાણી રાક્યા પશુ સમાજને તે જ્ઞાન તેઓ કેવી રીતે આપે ? જે વસ્તુનો લોકોને અનુભવ નથી, જેની સાથે સરખામણી કરવા જેવો દુન્યવી અનુભવ મળે નહિ તે વસ્તુ સમાજ આગળ દર્શીતે શું ?

આપણા પ્રાચીન ઋષિઓ ચિત્તશક્તિ હતા. ગમે તે ગૂઢ સિદ્ધાન્તનું શબ્દચિત્ર પોતાની અમોઘ શક્તિથી તેઓ ઉભું કરી શકતા હતા તેમણે તેમના વખતમાં પણ અસંખ્ય પ્રાચીન મનાતી લોકવાર્તાઓ હાથમાં લીધી, તેમાં જેમણે તેમાં ફેરફાર કર્યો અને પોતાને રહસ્ય તરવારનું શબ્દચિત્ર લોકો આગળ ઉભું કર્યું. સામાન્ય લોકોને તેમાં વાર્તાનો રસ મળતો અને ધ્યાન પાળણું જિજ્ઞાસુઓને તેમાં પદ્ય રહસ્ય મળતું.

કોઈ પણ વસ્તુ સીધી રીતે કહેવી જ નહિ એ ઋષિઓનો અભાવ તેથી જ તેઓ કહે છે વરોહપ્રિયા ફર દિ દેવા પ્રત્યક્ષદ્વિપ । એ પ્રથા એ જ રીતે આગળ ચાલી ઋષિઓએ પદ્ય ગૂઢ જ્ઞાન લોકવાર્તામાં નુમ્યું. જ્યોતિર્વિદ્યોએ પોતાનું જ્ઞાન લોકવાર્તામાં ગોઠવી દીધું સમાજશાસ્ત્રકારોએ પોતાના વ્યાપક સિદ્ધાન્તોનું અને સામાજિક નિયમોનું સમર્થન લોકવાર્તામાં દાગ કર્યું એટલું જ નહિ પણ નિમ્મૂલકારોએ પણ વાર્તાનો આશ્રય લીધો પુરાણકારોએ વક્ષાદાગીથી એ જ પ્રથા આગળ ચલાવી. ધાર્મિક તરવાર અને સામાજિક અનુચાસનો લોકપ્રિય કર્યા તેમજ પ્રચલિત ઇતિહાસ અને લોકવાર્તાઓ હાથમાં લીધા યોદ્ધાજી સાથે એકનાન થયો. પુરાણકારોએ લોકવાર્તામાં અથવા ઇતિહાસમાં ગમે તેવો ફેરફાર કર્યો

અધિકાર પોતાની છે એમ માની લીધું અને જે ધાર્મિક તત્ત્વોનો પ્રયત્ન કરવો હોય તેને અત્યુક્ત વ્યક્તિના પ્રવાહ દોર્યો. એમાં લેમની ઉપર આપણે અસહવાદિત્વનો આગ્રહ તો નજર મુકી શકાય. તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે અમે કહીએ છીએ તે અર્થવાદ હોય છે. અને તેથી જ વાસ્તવિકતામાંથી, અધ્યાત્મ રામાયણ, આનન્દમથામણ, અહરુતગમાયણ, તુષ્ટીરામાયણ, અથવા બ્રહ્મચર્યસમયમુખ્યા એક જ ગમ અને મીઠાની વાતો અનેક રીતે વર્ણવેલી છે. યુરોપમાં પ્રતિષ્ઠિત લોકો વચ્ચે અને સામાન્ય લોકો વચ્ચે જેટલું અનુપરોક્ત છે તેટલું અંતર આપણે લા નથી.

આપણું લોકસાહિત્ય

અમેરિકાના કોઈ પણ પ્રખ્યાત પુસ્તક ગ્રંથો, એના મહાપ્રાપ્ત અથવા વડવાઓ હજારોમાં કે સેકેટ્સોમાં ગેતા, પછી ત્યાંથી અમેરિકામાં આવ્યા, એની શરૂઆત સ્ત્રીમાં આવતો. અમેરિકન ઇતિહાસની પૂર્વપીઠિકા યુરોપીય ઇતિહાસમાં ખોળવામાં આવે છે. અમેરિકન સામાજિક અને ગૃહસ્થ ઇતિહાસનું મૂળ યુરોપના સામાજિક અને ગૃહસ્થ જીવનશૈલીથી નીકળેલું જતાવનામાં આવે છે. એ જાણ ત્યાં સ્વાભાવિક છે, કેમકે અમેરિકન મહાપ્રાપ્ત યુરોપીય ત્યાં ગઈ છે. આપણે અહીં અમેરિકન બ્રેસા આપણે જ્યાં કોઈ પણ વિષય ઉપર લખીએ છીએ ત્યારે યુરોપથી જ શરૂઆત કરીએ છીએ, કેમ જાણે આપણી સંસ્કૃતિ પણ વિશ્વાસપૂર્ણ જ અહીં આવી હોય નહિ.

આ પદ્ધતિ જાણે જુદા છે અને અસ્વાભાવિક કેળવણીનું પરિણામ છે. અમેરિકા અહીં આપણે ત્યારપહેલાં જ આપણે જ ગલી દશમાં હતાં તે જ આપણી સમાજમાં દરેક અંગનો પ્રાચીન કાળથી નિકાસ થતો નથી આવ્યો ?

લોકસાહિત્યની પૂર્વપીઠિકા દેશના જાતીય સોષવાદની જરૂર હતી. પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલના વચનથી લોકસાહિત્યમાં લોકસાહિત્યનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. યુરોપમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં લોકસાહિત્ય પ્રત્યેની લોકોની લાગણી બિન્ન બિન્ન છે. યુરોપમાં પ્રાચીન ઇતિહાસ કહે છે કે લોકો અને યુરોપીયન સંસ્કૃતિ કહે છે તે ખરું બેદર ઓક અને રામન મસ્કૃતિ છે, અને તેઓ 'Classical Culture' કહે છે. આ ઓક અને રામન લોકો અભિસારી હતા. એઓ ઓક અને લેટિન ન હોય તે જાણી 'બાર્બેરિક' એટલે કે જંગલી ગણાતા. મધ્ય યુરોપ તથા ઉત્તર યુરોપમાં આ 'કલાસિકલ' સંસ્કૃતિનું

સામ્રાજ્ય દેલાયુ અને ત્યાના લોકોએ પણ ઉપગના મતનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાનું જગતીય ધોર નાખવા માટે 'કલાસિકલ' મંમૃતિનો સ્વીકાર કર્યો. એ સ્થિતિ લગભગ બે હજાર વર્ષથી ચાલતી આવેલી છે. કેળવણી એટલે 'કલાસિકલ' કેળવણી એવો જ અર્થ થયો. વર્તમાન યુગમાં ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઇટાલિયન કે અંગ્રેજ જાતિઓએ જ્ઞાનમાં અને વિદ્યામાં જે વૃદ્ધિ કરી છે તેનો પાયો 'પણ' પણ 'કલાસિકલ' સાહિત્યમાં જ મૂકેલો છે. નવી વસ્તુ તો ફક્ત ભૌતિક શાસ્ત્રોની જ છે.

હવે આ બે હજાર વર્ષ પછી મધ્ય અને ઉત્તર યુરોપમાં આત્માનાત્મ નિવેદક જનજૂત થયો છે—આજિમાન જનજૂત થયું છે ત્યાના લોકોને હવે એમ લાગે છે કે 'છેક પહેલાંના આપણા પૂર્વજો ગ્રીક અને લૅટિન ન હતા તેમજ ગ્રીક અને લૅટિન લોકો દરેક તો પ્રમાણે તેઓ જગતી પણ ન હતા ગ્રીક અને લૅટિન લોકોનું જ્ઞાન થયું તેના પહેલા આપણા પૂર્વજોએ બહુ જ સુંદર, હાલ્યમય અને સ્વાભાવિક એવું એક સાહિત્ય નિર્માણ કરેલું. બે હજાર વર્ષ સુધી આપણે એની ઉપેક્ષા કરી તે છતાં અસિદ્ધ ગણાતા લોકોમાં તે ટકી રહ્યું છે—અર્થાત્ તે વીર્યવાન છે ' અત્યાર સુધી પોતાના પૂર્વજોના વારસાની તેમણે દરેક કરી નહિ એનો તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો, અને હવે પછી પોતાના વંશજોમાં સ્કન્ડિનેવિયન અથવા નૉર્સ સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તે માટે તેઓની કેળવણીની શરૂઆતમાં જ નૉર્સ સંગા (પૌગણિક કથા) જેવા લોકસાહિત્યનો પરિચય કરાવવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે એટલે લોકસાહિત્યની શોધ અને સેવા એ એક જાતનો 'કલાસિકલ' મસ્કૃતિ સામે જાળવો છે કલાસિકલ મંમૃતિ પારખી છે, આપણી નથી, તેનું નુસર્ગ દેખી દેવું જોઈએ એવો વિચાર આ પ્રજાતિના મૂળમાં દેખાય છે 'કલાસિકલ' સાહિત્ય classes ને માટે છે, masses ને માટે નથી, એટલે કે ખાસપ્રજાને માટે છે, આમપ્રજાને માટે નથી, એવો ખ્યાલ ત્યા પ્રચલિત થઈ ગયેલો છે. એની અસર ત્યાની કેળવણી પર થઈ છે

'કલાસિકલ' સાહિત્યનો ત્યા કોઈ ત્યાગ કરી શક્યા એમ નથી પણ 'ફાક'—મસ્કૃતિ અથવા લોકમસ્કૃતિ પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે ઉત્પન્ન થઈ છે એ જ વૃત્તિ અમેરિકન નીચોમાં ઉત્પન્ન થઈ છે અમેરિકન નીચો લોકોની કેળવણી અમેરિકન ટમની હોય છે, છતાં તેની અંદર આફ્રિકન લોકસાહિત્ય, આફ્રિકન મંગીત, આફ્રિકન નાચ વગેરે દાખલ કરનાર એક પક્ષ ઉભો થયો છે

આપણા દેશમાં લોકસાહિત્યની સ્થિતિ અને પ્રતિષ્ઠા જુદા જ પ્રકારની છે. આપણી પ્રજા રાજકારણપ્રધાન નથી. આપણે ત્યાં classes અને masses અથવા ખાસ અને આમ એવો પ્રખર ભેદ પડ્યો ન હોય, 'શ્રેષ્ઠ' લોકોએ

‘દત્તજી’ની ઉપેક્ષા કરી ન હતી. આર્થ સંસ્કૃતિમાં વિદ્વાન વર્ગ લોક-
 સંબંધનું મહત્વ જાણતો આવ્યો છે. વેદોમાં આદ્યર્ચ્યોએ સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક
 સિદ્ધાન્ત મન્ત્રબદ્ધ કરવા માટે લોકવાર્તાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. પુરાણોમાં
 પણ તેમ જ છે. સાચું જોતાં આપણાં પુરાણો તો લોકશિક્ષાત્રુનાં પાઠ્ય
 પુસ્તકો જ છે. પ્રજા સમસ્તને જોડવા વિષયમાં કેળવણી આપવાની જરૂર
 માનવામાં આવતી તે જાણ વિષયો પુરાણોમાં હોય છે. અને સૂક્ષ્મ દૈવિક
 જોતાં પુરાણોની રચનાશૈલી પણ કેળવણીશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તને અનુસરતી છે.
 સંગીતમાં પણ રામાયણકાળથી રાષ્ટ્રીય મંગીત અને લૌકિક સંગીત
 બનેલી સરખી પ્રતિષ્ઠા હતી. વાદ્યોમાં હવ અને કુશને માર્ગી સંગીત
 પ્રમાણે દેશી મંગીતમાં પણ પ્રવીણ બનાવેલા હતા. બૌદ્ધધર્મમાં જાતક-
 કથાનું સ્થાન બહુ ઉંચું છે. જાતકકથા નિર્વિવાદપણે લોકસાહિત્ય છે.
 ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જે લોકસાહિત્ય ગ્રંથિત થઈ શક્યું નહિ તે કથાસરિત્સાગર,
 પંચનન્ત્ર, હિતોપદેશ વગેરે ગ્રંથોમાં ગ્રંથિત કરવામાં આવ્યું છે. આપણા
 સાધુમંત્રોએ પણ લોકવાર્તાઓ અને લોકસાહિત્યનો ઠીક ઉપયોગ કર્યો છે
 અને નવું લોકસાહિત્ય નિર્માણ પણ કરેલું છે. વેતાળપચીસી, સિંહાસન-
 બગીચી, બાદશાહ ખીરબલની વાર્તાઓ, શુદ્ધબહેતેરી વગેરે ગ્રંથો તો સમાજની
 અધમ અને પતિત દશાના કાળનું લોકસાહિત્ય છે. જોજ અને કાલિદાસની
 વાર્તાઓ વગેરે સંગ્રહોથી આ લોકસાહિત્યની પરંપરા આધુનિક કાળમાં
 આવી પહોંચી છે. હિન્દુસ્તાનમાં લોકસાહિત્યનું મહત્વ પ્રજાથી ઘણું દિવસ
 અજાણ્યું નહોતું અને તેથી જ વેદકાળથી આ પરંપરા અજાણિત રહી છે.
 શિક્ષણક્રમમાં લોકસાહિત્યને પહેલેથી જ સ્થાન છે. દાવના મોટા વિકાસો
 માને છે કે મનુષ્યજાતિનો વિકાસ જે ક્રમમાં થયો હોય એ ક્રમમાં જ
 કેળવણી આપવી જોઈએ. વિષયો ભણાવવાનો ક્રમ પણ સ્વાભાવિક જ હોવો,
 જોઈએ, એટલે કે જે હાલ સૌથી પહેલું નિર્માણ થયું હોય તે પ્રથમ
 ભણાવવું, જે શાસ્ત્રનો પાઠ્યથી વિકાસ થયો તે પાઠ્યથી ભણાવવું અને
 દરેક શાસ્ત્રમાં પણ જે પદ્ધતિઓથી તે શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થયેલી હોય તે જ
 ક્રમથી તે શાસ્ત્ર ભણાવવું જોઈએ. આપણાં પુરાણો એ જ ક્રમે અનુસરે
 છે એ ઉપર ટપું જ છે. આપણી કેળવણી અંગ્રેજોના તત્કાલ અર્ધતારથી
 જ ઉપવી પરંપરામાં ભંગાણ પડ્યું છે.

હવે આપણે તો આ પંચમ વર્સની જૂથ મુદ્દારવી રહી. આ
 પચાસ પોણોસો વર્ષમાં મુશિક્ષિત અને અશિક્ષિત એવા નવીન તર પડ્યાં
 છે. અગીર અને ગરીબ આ પચાસ વર્સની અંદર જ એકબીજાને મળતા
 બંધ થયા છે. મુશિક્ષિત લોકોએ ગામડાંની આબાજોટ માની છે અને તેથી
 લોકસાહિત્ય આપણાથી અજાણ્યું થયું છે. આપણાં વંદોમાં અને હસ્તપોમાં

કેટલી લોકવાર્તાઓ અને લોકકથા છે તે પણ ધમમગોધનના—મુધાગના
જોડા ખ્યાલથી આપણે મરવા દષ્ટિ છીએ. આજે જો આપણે નહિ ચેતીએ
તો ઘણું સાહિત્ય, ઘણી રસિકના આપણી આજ મામે જ નાગ પામશે.
એનો ઉપાય જૂનું સાહિત્ય વિગ્ગમણના વિનાગમાથી કાઢીને ચોપડીઓના
પૃંઠા નીચે દાટી રાખવું એ નથી. સામાજિક જીવનમાં તેને જીવન રાખવું
જોઈએ. કેવળગીમા તેને પ્રતિજ્ઞાનું પદ મળવું જોઈએ. તો જ આપણું લોક-
સાહિત્ય ટકશે, ફલશે, શકશે અને પ્રગટેલન ગંધારી અને સમૃદ્ધ થશે.

લોકગીત

જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં દંબ પણ છે. દીવા તો અધાર, આત્મા તો અહંકાર અને ધર્મ તો દંબ, જે સનાતન નિયમ છે બાહ્ય નિયમન આધ્યુ એટલે સાથે હેનરપીડી આની જ. આ નિયમને અનુભરીને, મહાત્મા જેમ જેમ શિષ્યમાન્ય નિયમો મનુષ્યસ્વભાવને દમાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ લોકોમાં એક પ્રગટ ભાવ અને ખીન્ને હુમ્મ ભાવ એવી બે વધારાની ઉત્પત્તિ થાય છે. આજે રાષ્ટ્ર સમાજમાં ભાષાની કે આચારવિચારની જે શુદ્ધતા આપણે જોઈએ છીએ તે જોનારી હોય તો આજે સત્યયુગ છે એમ માનવા માં કશો વાંધો નથી. જેમ પોષાકથી આપણે શરીરની એમ દેહી છીએ તેમ શિષ્ટ ભાષા દ્વારા આપણે આપણા વિચારની મર્યાદા દાખવી છીએ. અમુક સમ્રાટવાળા લોકોથી અમુક વસ્તુ ન જ કરી શકાય એવો નિયમ ક્યાં પછી તે સમ્રાટવાળા જે દંબ અને રોગ ઉત્પત્તિ થાય છે તે જોને નિયમ દેખાતાંઓ પર હમ્મકુ જૂથના જિના રહે જ નહિ. જહાગીર બાદશાહ વિશે જેમ કહેવાય છે કે ગરે જે મિત્રો સારે તે નાગી પે ગરમ દીંચનો તે જ મિત્રો ખીજે દિવસે દેશનાના વાનવનુ નામ સંજુ વાંકે તો તેને ધર્મ નિન્દક વર્તન ગણીને મળત રાત કળે ગિર અરિ આ વાગત મનુષ્યસ્વભાવ મદાજાળ સાખી મકતો નથી શિષ્યવાની જોડીમાંથી છડી જવા માટે જ એમો આપેલી હોય છે આજે મહાત્માનુધા કવર્ગે સંપન્નતા એવો નૈતિક મુદ્દારો કર્યો જોવા નથી આવતો તેમણે શિષ્યવાગ્મો એક જાતનો પ્રોટેસ્ટન્ટ મુદ્દારો કર્યો છે એમાં શક નથી મનુષ્યસ્વભાવ કીધો શકે એના દરતા વધારે શિષ્યવાર સમાજમાં દાખલ થાય તો નૈસર્ગિક આનંદ અને નૈસર્ગિક રંગા હુમ્મ થઈ દંબ અને છૂપી વિવાસનો ઉત્પત્તિ વધારા વગર રહે જ નહિ.

આવકવિએ આ દંબના બારેમાં બારે શત્રુ હતા. જેમ માખાખે નાના માખાખે નાણું કરી નવવાવવામાં કર્યું અભ્યુત્થાન કે વિપરીત નથી લાગતું તેમ આવકવિએને મનુષ્યસ્વભાવનું વર્ણન કરતાં કરી સકામ ઉત્પન્ન નથી થતો. શિષ્ટમાન્ય સાહિત્યથી કોલી ગયેલા મગજને આવ સાહિત્યનો ખુસ્તો પવન મળ્યે કેટલો આનન્દ થાય છે એનું વર્ણન અતેક અન્યકારેએ પણ કર્યું છે. સાધુ પુરુષોમાં શિષ્ટ અને અશ્લીલ એવો ભેદ નથી હોતો. એ જ સ્થિતિ લોકગીતની છે. લોકગીતોમાં વિવેક હોય છે, પણ તે જેટલો સમાજની સ્વેચ્છામાં પેસી ગયો છે તેટલો જ હોય છે. દંબથી બતાવેલો વિવેક તેમાં નથી હોતો. લોકગીતમાં સંયમ હોય છે, પણ તે લોકસ્વભાવ સાથે એકરૂપ થયેલો હોય છે. ધ્રુવે રમેલી સામાન્ય સૃષ્ટિ જે સુંદર હોય અને કુશલ હોય તે લોકગીતો પણ સુંદર અને કુશલ છે એમ માનવું જ પડે. લોકગીતોની એક ખૂબી એ હોય છે કે અત્યાર સુધી તેમની ખાસ સંભાળ કોઈએ લીધી નથી. ધણી લોકગીતો કુદરતી મોતે મરી જાય છે. કાર્વિનનો 'Survival of the fittest'નો નિયમ જે સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડતો હોય તે લોકગીતોને જ છે. સમાજમાં જે સાચી નૈતિક વૃત્તિ થઈ જાય તે નીતિબાણ લોકગીતો આપોઆપ મરી જાય. વહેલી હવામાં જેમ મરેડે રહી શકતાં નથી તેમ-શુદ્ધ સમાજમાં અશુદ્ધ ગીતો ટકી જ ન શકે. સમાજમાં સડો સહન કરીએ અને લોકગીતોને વખોડીએ એ સહેલી વસ્તુ ખાધે અને ઝોડકારને નિન્દીએ, એનાં જેવું છે. જેમ માખાખો મદવાડ ક્યાં છે એ બતાવીને આપણી સેવા કરે છે તેમ ખરાબ લોકગીતો પણ લોકસંમોજમાં જોઈ કઈ દશામાં છે એ જણાવે બતાવે છે. ઇતિહાસકારને મોટે ભાગે કારણસર લોકગીતોનું મહત્ત્વ હોય છે. દ્રાવિડની કવિતા ઉપરથી તે વખતની ઇંગ્લેન્ડની સ્થિતિ જેટલી આપણે સમજી શકીએ તેટલી, ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી મળી ન શકે. મને તેટલા બધા લોકગીતોનો સંગ્રહ હાથ છે, પણ બધા લોકગીતોનો પ્રચાર કર્યો જોઈએ એમ કોઈ કહેતું નથી. તેમજ સામાજિક સમ્પ્રદાયથી આવાં લોકગીતો કાઢી નાખવા શક્ય હોય તે પણ એ સલામતીભરેલો માર્ગ નથી, કેમકે સમાજદશા સ્થિત કરનાર એ ધર્મ-મોટરનો નાશ કરવાથી સામાજિક જીવન ઉતરી જવાનો નથી. સમાજને સુધારે એટલે દીવાના આવવાથી અંધકાર આપોઆપ નાસી જાય છે તેમ ખરાબ ગીતો આપોઆપ હાથ થશે.

મહાભારત અને રામાયણમાં લોકસ્થિતિ નિર્ભયમત્રે વર્ણવેલી છે, છતાં તેથી લોકનીતિ જમડી મધ છે એમ તો કોઈ કહી જ ન શકે. પુરાણકાલીન અથવા વેદકાલીન ભારતવર્ષમાં જે નીતિમતા હતી તેથી માનવ સમાજ

એક ડગલું પણ આગળ વધ્યો નથી એમ વિકાસવાદી વૅલેમે મુક્તકંઠે કૃપા કર્યું છે. એવા અન્યોમાં સિદ્ધાંતશિક્ષતાનો ભેદ નથી એ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સમાજસ્થિતિ વર્ધુવવાથી સમાજ બગડતો નથી; ઉલટું સમાજ-સ્થિતિનું મથાર્થ બાન થવાથી તે મુધારવાનો ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચય જ કૃપાવાય છે.

રસાસ્વાદ*

હું ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે શ્રી. રણજીતરામ વાવાભાઈ જીવતા હતા. તેમના કાર્યના વિસ્તાર વિષે મેં સાંભળ્યું હતું. પણ હું તેમને મળી શકું તે પહેલા જ વરણદેવે તેમને ઉપાડી લીધા. કાયબનો મૂર સંભળાય પણ તેનું દર્શન ન-થાય તેના જેવી સ્થિતિ યદ્ય.

તેમનાં લખાણો અને સંગ્રહો જેમ જેમ હાથમાં આવતા જાય છે તેમ તેમ તેમને વિષે આદર વધતો જાય છે; અને તેમના મૃત્યુથી ગુજરાતે કેટલું ગુમાવ્યું છે તેનો ખ્યાલ મનમાં આવી દુઃખ થાય છે. અધેરી નગરીમાં વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે જેમ કોઈ બાહોશ કારભારી દિનરાત જહેમત ઉઠાવે તેમ સાહિત્યક્ષેત્રમાં તેઓ કારભારીનું કામ બજાવી શકત.

રણજીતરામનું સાચું સ્મારક તો તેમણે આરંભેલા કામો ઉત્સાહપૂર્વક આગળ ધપાવ્યાથી જન્મેલ શકે. તેમ થાય ત્યાં સુધી તેમણે કરેલું કામ એકત્ર કરી સ્થાયી રૂપમાં પ્રગ્ન આગળ મુકવાની ખાસ જરૂર હતી. મુરતની સ્મારક સમિતિએ રણજીતરામનો લોકગીતનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવાનું સત્કાર્ય આદર્યું એ બહુ દીક થયું છે.

સાહિત્યનું મૂળધન

લોકગીત એ સાહિત્યનું મૂળધન કહેવાય. લોકવાર્તા જેમ ઇતિહાસ, પુરાણ અને નવલકથા ઇત્યાદિ અભિજાત સાહિત્યનો ઉત્તમ છે તેમ લોક-ગીતો, ખંડકાવ્ય અને મહાકાવ્ય, વીણાકાવ્ય અને ચારણકાવ્ય, નાટક અને ચમ્પૂ, દેરેકે રસાત્મક કૃતિનું મૂળ છે. ચારણકાવ્યો વીરોને માટે હોય છે, મહાકાવ્યો પરિતપરિવ્રજને માટે હોય છે, પણ લોકગીતો તો બોળી પ્રજાને માટે હોય છે.

લોકગીતોનું માધુર્ય વનલતાની રોના જેવું હોય છે હવિષામમા જેમ
મસાવાઓનો કૃત્રિમ સ્વાદ નથી તેનો તેમ લોકગીતમાં સમ્બાલકાર,
અર્થાત્ કાર અને સ્વનાયમત્વતિની ભાજગત નથી હોતી

લોકગીતો સમાજની બાંધાવચ્ચા મૂલ્ય છે કાવ્યગણનાની દૃષ્ટિએ
બાંધાવચ્ચા નહિ પણ મનોભૂમિકાની બાંધાવચ્ચા બાળપણનું બોળપણ
અને બાળપણનું બાળ બને લોકગીતોમાં જોવામાં આવે છે માણસ જેમ
જેમ આમળ વધે છે તેમ તેમ કૃત્રિમ વિવેક અને નિયમોથી પેતાનું
સ્વરૂપ ઢાકી દે છે તેવી જ કાઠ પણ અમાજનું સાચું મ્વરૂપ જોવું હોય
તો તેના લોકગીત તરફ જોવું પડે છે લોકવાર્તા કૃતા લોકગીતો જૂના
હોય છે

લોકગીતોનું કસ્ટુરકાવ્ય

વાર્તાઓમાં અદ્ભુતગતની આસરપડતા હોય છે લોકગીતમાં કમળ
મ્મ પ્રધાન હોય છે. જીવનના સાદામાં સાદા પસંગોમાં જે અપૂર્વ કાવ્ય
મહેતુ હોય છે તેનો સુન્દરતા તરફ દૃષ્ટિ દોરી જવામાં અને તેનો આગ્રહ
લેવાની શક્તિ લેખક દ્વારા લોકગીત દ્વારા હેય છે ગ્રીન્ડનાથ ઠાકુરની
દુકી દુકી વાર્તાઓમાં અદ્ભુતગત કરના લલિતભાવની ખૂબી નધારે હોય
જે અગાધ વડુ રનાભાગિનિ કલુસાબને લીધે ગ્રામની વેમ કુબારના
ધન્ની કુલડીમાં રાવી ધણીને ખગ તડકામાં ખેસાડીને ખનગના જાય છે.
સનાથી તે બપોર સુધી લોકીડું પાણી પીને બાંધાવચ્ચા ખેડતો આ
જોઈ સિતો ઉઠે છે ને ખેડમની નેટો લીને તે દલગણને જુડે છે
પણ પેલી પ્રેમાળ કણમણ ગીસાતી નવી કે રાગતી નવી તે તો
સીધી ઘેર જઈને ધડ બંડીને તેનો નીરા બનાવી પડી આવે છે,
આરોપ બનના યાદ તો છે હીને ખેડાડીને ખનગ જે ખાખે સતોખાખેનો
ધણી મનમાં નિહાર વડે ગાય માટે ખસાગો તો હમે જ, પણ નવનમ્દાની
માફક આ લોકગીતમાં મારી નાખાડું પડ પડ નવી આવડું, ધણી
ધણીઆણી 'નજી વતો વેર આચ્ચા' કેડું સાડું 'અને નિન્દાજી છંડી'
વડુ એ આનંદનો ઉગે પડોવની સહીય 'ખામે તેટલી જ નિન્દાજીની
કાઠે છે તેનો અનુભવ સાંકિત હોવાની દરેક વડુને તે પ્રસંગનું લોકગીત
પ્રિય થઈ પડયું અને ઈશ્વર બણે ટેલો વસથી સનુણીઓ તેને આમ
ગાતી અને ઝીનણુ દેતી આવી હશે

કાઠીમાંથી કાઠના નાદમાં, દો રહ્યા ઝીનણુ દ્યો

ઠાકી કાઠીમાં પેદા, "

સો બસેર પાદરા કાઠમાં, "

મોટા ભેટા	શરજા,	”
કુંભારવાડે	હાલ્યાં,	”
કોઠીયું ને કુવડી	લાવ્યાં,	”
કુવડીમાં ઘેસો	રાંધી,	”
કોઠીયામાં ઘેસો	ઠારી,	”
ટાપલામાં ભાતાં	ભર્યાં,	”
માથે ભાતાં	લીધાં,	”
ટકરે રહી	ટીંગર્યાં,	”
ભાત ઉપાડીને	જેણું,	”
ખેડમાંથી રોટલો	ઠાઠ્યો,	”
રોટલો રોટલો	કુડ્યાં,	”
રોટાં ઠકગટાં	ઘેર આવ્યાં,	”
ચોર બચોર ધકું	ઠાઠ્યા,	”
કંસારાવાડે	હાલ્યાં,	”
તાવડી ને તાવેણો	લાવ્યાં,	”
તાવડીમાં શીરો	રોચ્યો,	”
ભાતા માથે	લીધાં,	”
આસોપાલવ નીચે	પીતાચ્યાં,	”
રાજી થતા	ઘેર આવ્યાં,	”

ગીત નં ૧૮

બાલદાનનું કીર્તન

સર્વ દેશોમાં લોકગીતોમાં અત્યંત લોકપ્રિય વિષય લોકદેવતાઓને અર્થે કરેલું બલિદાન છે. એકાદ મંદિર કે કિંમો બંધાય છે, પણ તેનો કોઈ ટકતો જ નથી તળાવ કે વાવ બાંધી, પણ તેમાં પાણી આવતું જ નથી, ગામના ડાહ્યા લોકો ભોગ ચાય છે સડું એક જ નિર્ણય પર આવે છે કે ભોગ આપ્યા વગર કામ નહિ સરે. હવે ભોગ કેનો આપવો એ સવાલ નીકળે છે ઘણેભાગે નવી નવી આવેલી વડું તૈયાર થય છે ભોગ આપના પડેલા તે બધા ભગવાનના મળવા જાય છે, દરેક પાસેથી વિદાય માગે છે. ધા આદગૂર્ફક તેને ખાસ ખામ વસ્તુઓ ભેટ આપે છે તરી ભેટો લઈને વડું પાછી આવે છે, અને જે હાથે તે પોતાનું જીવન અર્પણ કરે છે તે જ હાથે વાવ કે કુંવાનું જીવન કામ સુની બાંધને ઉભગના લાગે છે. સમાજભેદ કે દેશમક્ષિતો આથી ઉચ્ચો આદર્શ કોનો દોઢ શકે ? ગાન કે સરકાર તરફથી મોનાનો આદ કે ઇલકાગ મગે તેના કરતાં લોકગીતમાં નામ અમર ચાય એ કોને ન ગમે ?

નાનપણમાં હું ખેતરમાં નીંદવા કે લણના જતો ત્યાં આનું બલિદાન આપનાર ઉમાઈનું લોકગીત મને સાંભળવા મળતું. સાઝરે ચાર વાગે સ્ટેન્ડ-

સાજ યાડેલી મગ્નૂણો યાદ ઉતારના વિમાઇની વાતો માડતી. મૂગ્ન આયમે
કે તગ્ત જ દામ મધ ચાય અને ગીત પણ સાન્ત ચાય. બીજો દિવસે વાજ
આર વાગે ને વગી ગીન આગમ ચાયે આમ આડ દસ દહાડે એક વાતો
પૂરી ચાય વાતોની વિગત તું જાણી ગયો છુ, પછી તેના વચન તો ક્યાથી
જ માદ હોય ? રરીરરીને આવનારી કેટલીક લીગીઓ હજી મનમા ગમે છે
બાપા બેલમામ તગ્તની ગામડીઆ મગરી છે

૨. ગારદવાન્ ગાઝવ વાપોલ ।

શુરવા તલત રાણોલ ।

ચવલ તલ રાજપા થરી ।

તલ્લા પાણી કાં લાગે ના ?

તલ્લા પાણી કા લાગે ના ?

~

~

ધોલરા ગાંધીચે તરવાલ

ધોલરા ગાંધીચે કોલકાલ ।

~

~

ધોલવા નગરીચે મનૂ

વસૂ ધાલા ચદનપાટ

લ્યાળ પોથી ને કાઢીલી

લ્યાળે નક્કર મિળીલી ।

ગણુછતગમના આ સમ્રહમા આવુ એક મુન્દર કરણુ ગીત છે

બાર બાર વરસે નાવણી બોસાવી,

નાવણીયા નીર ના આવ્યા છરે,

તેડાવો બહુતલ તેડાવો ભેરીઓ,

ભેરીડા ભેવરાવો છરે.

~ બહુતલ ભેરીએ એમ કહ્યું છે, દીકરો ને વહુ પધરાવો છરે

ગીત નં ૧૮

દીકરો તો તૈયાર હોય જ, પણ બેટલકાને પધરાવતી પાગળી જણી હા
પાડશે ખરી ? સમગ્ર સાસુ પણ બહી-મ્હીને જ પૂછે છે પણ વડુ કંઈ સામાન્ય
થરની ન હતી વડુ દહે,

એમાં તે શું મારી સમગ્ર સાસુ,

બેાડીયા ને શુદ્ધી મગાવો છરે

દવાને કાઢશે ખાટશે તેડાવો,

દોલડીયા પધરાવો છરે.

બધી તૈયારી થઈ ગઈ. વર અને વદુ લોકકન્યાઓને અર્પે મુદ્દ બધી-
જન આપવા માટે એક પછી એક પગથું બરવા લાગ્યાં.

પહેલે પગથીયે જઈ પગ દીધો,

પાતાળ પાણી ઝગડ્યાં કરે.

હા, નીર ઝગડ્યાં બાર બાર વરમે ખોદાવેલી નાવળીમાં ઝગડનાં નીર
જોઈ આખા ગામની આંખમાં પણ દરખનાં આંસુ ઝગડ્યાં હશે. બીજું,
ત્રીજું, ચોથું, પગથીયું ઉતર્યાં; નાવળીમાં નીર ચડવા લાગ્યાં.

છે પગથીયે જઈ પગ દીધો,

માથા સમાં નીર આવ્યાં કરે,

પછી શું થયું? એવો સવાલ હોઈ શકે ખરા? લોકો આ અસાધારણ
વીરકર્મ જોઈ દંગ થઈ ગયા. એક જ જણે સાંભળ્યું:

પરગણ પડીયા પ્રાણ મારા બડાવા.

બાલવૃત્તિ

લોકગીતોમાં પણ કેટલાંક ગીનો તદ્દન બાલવૃત્તિનાં હોય છે. બાલવૃત્તિ
એટલે ચંચળતા. પછીઓ જેમ એક ડાળીથી બીજી ડાળી પર અને એક
ઝાડથી બીજા ઝાડ પર કુદાકુદ કરે છે તેમ બાળકો પણ શરીરથી ને મનથી
કુદાકુદ કર્યાં કરે છે. તેમના વિચારો અત્યંત સંબંધથી પણ ગમે તે વિષયથી
ગમે તે વિષય પર કુદકો મારી શકે છે દાખલા તરીકે લો નીચેનું:

ચાંદા સરજ વટી મયાં
વટતાં વટતાં કોડી જરી,
કોડી લઈને આવને બાપી
માથે મને દૂધ આપ્યું,
દૂધને લઈને મોરને પાણું
મોરે મને પોંછી આપી,
પોંછી લઈ પાદશાહને આપી
પાદશાહે મને થોડો આપ્યો.

આટલો ઉદાર ન હોય તો પાદશાહ શાનો ?

થોડો મેં બાવળીએ બા-યો
બાવળે મને શન આપી.

બાળકોની દુનિયામાં ગંપતિગાત્ર અને સમાનચિનિમયનો કાયદો નથી
ચાલતો.

શન લઈ દીઁ બોસી
દીઁ મને માદી આપી
માદી લઈ કુંભારને આપી

કુંભારે મને ધટ્ટેલો ધડી આપ્યો.
 ધટ્ટેલો લઇ મેં માળીને આપ્યો
 માળીએ મને ફૂલ આપ્યાં.
 ફૂલ મેં મદાદેવને નાનાં
 મદાદેવે મને લાડુ આપ્યા.
 એક લાડુ બાએ ખાધો
 એક લાડુ મેં ખાધો.

ફસાણાભાઈને લાડુ પંદી નીચે સંતાડી રાખ્યો હતો,
 તે માળીએ કુતરો આપીને ખાઈ મર્યો !

આ ગીતમાં ગીત જેમ જેમ આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ
 અર્થજડતામાંથી કંઈક સંબદ્ધતા આવતી જાય છે.

ખીચું:

અડાણુ દડકણુ દરીનાં દડકણુ
 દરી દડકે, પીંદુ પાકે
 આગણુ મહિને મોર બાલે
 મોર મોર
 સાકેરીઆ ખલૂર
 ખલૂર ખલૂર ધી લાંબાં
 રાજ રાજી જમી લકપાં.
 એક બડવા મૂખ્યા
 ધાળી લઈને લકપો.
 ખીતાંબર પાડે પમલાં
 રાજ્યો ભોજ્યો
 દીલક ને દયાક.

આમા અર્થ ગોતવો જ વ્યર્થ. આવાં ગીતો મૂળથી જ અર્થશૂન્ય હોત
 હશે કે કોઈ પુરાણી બાવાનાં અપભ્રંશ હશે એ કોણ કહી શકે ? વેદના
 અર્થ વખતે ઉકળે પણ કેટલાંક લોકગીતોના અર્થ બેસાડવા કુશલ. શેરીમાં
 જાતજાતની રમતો સાથે બોલવાનાં જોડકણું બધાને યાદ હશે. મોદદાંડીઓ
 રમતી વખતે અંતર માપવાના મન્ન

વકટ, લેટ, મૂક, નાજ, અંખી, બાંગે, ઝડ

—તો હતિડાસ બહુ રમુછ છે. મહારાષ્ટ્રમાં એવું પાશાન્તર નીચે
 પ્રમાણે છે:

વકટ, લેટ, મૂક, નાજ, વાર, વૈદ, દુડ.

આ ગત જેનો મન્ન આપણને આટલો રમુછ લાગે છે તે મૂળ
 આન્દ્રેશથી આવી હોવી જોઈએ. તેવચ બાવાના એક, બે, ત્રણ, ચાર મટેના

કાવ્યવિગીન રાખેનો અપમંચ કી આપશે આ કાવ્યમય મન્ત્ર તૈયાર કરેનો છે

કેટલાક બાળગીતોમા આદો, મુન્દા, હમ્મુ, ફૂવ મિમે એવી મઝાની ઉપમાઓ આવી જાય છે કે મઢાકવિ પણ સાબળીને ખુશ ખુશ થઈ જાય અને કેલીક વખત બાળમુદ્દિ કોઇ ઘટનાનું એવું રસમય કાવ્ય જોડી કાઢે છે કે સાહિત્યાચાર્યો પણ તેને કાવ્યવિગના દાખવા તરીકે વાપરી શકે

ઉત્તરા-અભિમન્યુ

ગજપૂતાનાના ચાણુગીતોમા લડવા જનાર પતિને ઉત્તેજન આપતી ગજપૂતાણીઓના વર્ણન આવે છે જૂની ગુજગતીમા પણ એવી વીંગળાઓનો અનાવ નથી.

બધુ થયું કે બન્યાં નુમાજ પડ્યો ડરીને એ મધુ ડોડી નારી આવત તો માટે લાજની ભાગી મગ્ન પડત, ગેમ કરેનારી રાજકન્યાને આપશે બૂલી ન શકીયે જા સામાન્ય રીતે આપણા લોકસાહિત્યમા સ્ત્રીઅભાવનું સ્વાભાવિક માર્દવ જ બતાવના આવેલ છે અભિમન્યુ અને ઉત્તરાનું જોડું વધારે સામાન્ય છે વાલમ જુદે ચડે છે, મિચારી વડુ વિજેગથી ને ભયથી અધમૂઝ જેવી બને છે

રાઈ રાઈ ભીંજાઈ જાંદર કાવળી રે

મુરકે ફૂટ્યો દાર, બહાવા

ગીત નં ૨૭

વડુ સામુસસગને અને બધાને રીનવે છે કે એના વાલમને રાકે. પણ જોના ધધો જ લરકરી ચાકરીનો તે મિચારો વડુનું ક્યાથી સાબજે ?

તમને વ્હારી સરકારની ચાકરીરે,

અમને બહાલો તમારો છવ,

શુશાની, નહિ બવા ફડે ચાવગીરે

ગીત નં, ૨૪

ચોરે તે લેવ જો સસરાજ,

કે તમને વીનવુ રે લોલ

તમારા અવરેલા કુવર,

ચાવ્યા ચાકરી રે લોલ

વટ માતા જાય તો બવા દેગે,

હારે ઘર જાવશે રે લોલ

માને મલિન નો લખનારો,

ને જાગે ૪-૫ રી રે લોલ

મારા સાંઠાં ખરેજે મેલો,

કે ચાકરી હવે કરો કે બોલ

ગીત નં. ૨૫

આરી રીતે વહુ સાગામાગીએ બેડેલા સામુજીને, મોડલા બેડાવના
જેજીને, બચુડા ધનગવતા જોડાણીને—સૌને વીનવે છે. પણ ધણીએ માનું
ન માન્યું. દોગલી ગમના બેનીજીએ પણ વાંચી કે

એવડા ન જસો કે વીરા મારા જીવનો

પણુ શરો કઈ આમ રાક્યો રાકાય ?

વીસ પડે રજપૂત હીરે નહી

તે તો ગોડવેલ ગામને ગોદરે પડેલો જ, લડતા લડતા ઘેગછ ગયો.
હવે તો કેસરીયા કગાનુ જ ગ્યું તે પડેલા તે ઘેર સંજો મોકલે છે. મરેજો
કેટલો સાદો અને છતાં કેટલો કસળુમથી ચમચમતો છે !

પહેલો જીદાર મારા દાદ છને કહેલે જો,

કુકળીયાનો બરનારો દિકરો તારો ત્યા રહો

બીજો જીદાર મારી માનાછને કહેલે " જો,

ધડપલનો પાળનારો હી રા તારો ત્યા રહો

ત્રીજો જીદાર મારી બેનીછો પડેલે જો,

સાસરજારો બેડારનારો બ વવ તારો ત્યા રહો

ચોથો જીદાર મારી બામીછને કહેલે જો,

હસવાનો કરનારો હીયર તારો ત્યા રહો

પાચમો જીદાર મારી પહિયતને કહેલે જો,

એ જામા સુવાડનારા પરગ્યો તારો ત્યા રહો

ગીત નં. ૨૬

મૃત્યુને બાનો પણ કુળની કુળની મર્યાદા અને પ્રતિધાનો કમ ન
છોડે પહિયતો છેલ્લી મુઠવામા તેની અવગેજીના નથી જ. વિનાયતી રમણી
ઓ જેમ પોતાના પન ઔપચારિક વચનોથી ભરી મેને છે અને હૃદયનો
બાવ તન્નિહલમમા લખે છે તેમ દરકના માન પ્રમાણે વિદાય લીધા પછી
બાપી ગેરેયો બધો ઉભંગે હૃદયેશરીને અર્પણુ કરે એ જ યોગ્ય નથી ?

તિર્યંચોનિ ગોથે સમસાવ

માણસ જેમ જેમ બગડતો જાય છે તેમ તેમ તેની અદર હિસા અને
અભિમાન વધે છે અને જેમ જેમ તે સુધગ્નો જાય છે તેમ તેમ તેની
અદર દયા અને નમ્રતા વધતી જાય છે તેથી જ તુલસીદાસ કહી
ગયા છે કે

દયા ધરમ કા મૂઠ હૈ વામૂઝ અગિમાન ।

પિત્ર પત્ની પેઠી ગીતે મ ગિમગ્નુ સર્જન ધરે ડેકાણે આને છે. આ
ત્યા એવું જોઈમા નથી આનંદુ આપજે કુદનત સાથે લડવા કરના કુદ-
નાથે એકરૂપ થવામા જ વગરે આનન્દ માનીયે છીરે

નદી વા ઝાડ ફૂલ પશુ પંખી તાન—ગંગા જ આપણા મહોદર
હિન્દુ નતિના સમાચરુ આદિ કાચોમા આર્થ અને મશ્કમ ગુકકે વં
વચ્ચે દોમ્તી હતી, એટલુ જ નદિ પશુ પંખી ગીજ વાનર નાગ હ
કાલ્યાદિ તિર્થગોત્રિ સાથે પણ પ્રેમગળન્ધ અને આત્મમ્મ નેત્રામા ન
છે. હિન્દુ ધર્મમા ગૌરુદાને પ્રધાન ધ્યાન આપી એ જ આત્મમ્મી ૧
મનુષ્યનતિ કરના પણ વ્યાપક કરનારો પાલો નાખેરો છે માધ
ગાય બગદ ઘોડા કુતર પોરેની મેના લેનાની નડઆત કરી ત્યાન્થી
તેમની પ્રત્યે દયાનાવ પ્રેમનાની જરૂર મનુષ્યહૃદયને જણાઈ હોય કે
દેખાય છે, અને તેથી જ તેમને નિરે અનેક જતનની માન્યતાઓ ૨
લોકગીતો આપણે ધડી કારેયા છે બગ હામનાર ખેડૂત જ્યારે ૫
તડકામા બગમર તપી ગયો હોય છે ત્યારે તેને બગદના મુખદુખનો ૧
ખ્યાલ આવી જાય છે કેટલીકના એ ખેડૂત પોતે જ પોતાની જમ
વગરે મુખી તેની ઉપર બગદ જોવા મનીને તનનોડ મનુગી કરે છે ત્ય
બગ સાથે તે સમુખી હોય કે

એવો જ એક મરીયો ગાધ ગયો કે

મરેલો તારો બોલો છે તે બાઈ,

ઝારીયા બગદીઆને ન ગારયો

પરમલકના સૂડીઆ તમારે લમરે લખ્યા,

માફકા વાઝકા જવા દો.

હો વીસજ, આ મલિના કોસ વાલો મરી પ્રયા,

આપણે જવ મરવા નથી રે બા

કપાડ વાળનારને ત્યા જહેરે બાઈ,

ચાર મલિના ટાંકે મૂઝારે બાઈ

હો ભગવાનજી પરેકુજ,

ઝારીઆ બગદીઆને જવા દે બાઈ,

આપણું બોધક વાઝકુ યને કહેશેરે બાઈ,

ભગવાન સામી અરને કરો.

કેટલીક વાર દયાબુદ્ધિ કરતા સ્વાર્થ અને ક્રોધ વધી જાય છે અને દયા દાંગ પૂરતી જ રહી જાય છે. એવા લોકો ઉપર લોકકવિએ નીચેનાં બે વાંચ્યાણુ કેંડ્યા છે:

ભાભો ત્રયો તો ભાલમાં હોજી રે,
લગ્યો ધોરદાંની બે ભેડ;
ખડકા મેઘરા બે બળદીઆ.
ખાડીયા નેશકા તને વીરો કરે ભાઈ,
તુ તો રજામાં ગાઉંશો ધા,
તુજને નીરૂ લીની ચંપડી.

પ્રગટ જગાં આપે છે.

બળી તમની ચંપડા હોજી, મુજને આદાનો માર.

કુતંગે વધાદાર નીવડો એમ ધારી પોતે કુતંગને કહે છે:

મેઘનીઆ કુન્દા તને વીરો કરે રે માર,
ખાજે પ્રાકીવાને વોર, તુજને નીરૂ રે મરું ચાચું.

કુતંગે આ મેઘના લાડ જોળખે છે ને જવાબ દે છે:

ખાચુ રે તાર ચુરમું હોજી રે, મુજને સમોરોના માર.

ગીત નં. ૧૧૮

છવનમય સુંદરી

જાજાના રંડીયા-ગાડીના લગભગ કાતવા ગગવાના ગીતો તરફ આપણું લક્ષ્ય વધારે જેવાય જ પણ કુળાની દૃષ્ટિએ પણ આ ગીતો આપણું ધ્યાન આકર્ષે છે. ગીતમાં બનેલો માલ ભગદાદાર બને દેખાય અને તે પેરેનાર મનરાની પેરે બને વનસુની બતાવે, પણ તે કપડામાં ઉત્સાહ કે દુઃખ છવનમ્યા અર્થથી હોય ? ઘન્ટી વડું પોતાનો હાથે ઝીલું ગીણું સૂતર કાને, પડોજનો વનુકર વળી આપે, ગામનો ગંગારો ગંગી આપે, મામા તેની ઉપર બાલ પાડે, ભાનની ને રંજની પપંદગી કરતા ઘન્ટી અંદરસાસુ વડું નણુદ બધા વચ્ચે ગચ્ચા ચાગે, જોટલામાં નણુદને સોડી બહુ ગમી જાય, વોળમળને દલા દિવમની મટેનત અને આશા જતી કરી નણુદને સતોળથી પડે અને કરી પાંજી ગજુ ચાર માસ નવેમરથી મટેનત કરી પડે, ગણુકર, ગગાગર અને મામો વળુની દમા ખર્ચ ચા વળને વળી વધારે સારા કામ કરી આપે, નણુદ હરમથી લીલી કર્ક જાય—આવા આવા પ્રમગોમાં કેટલું કાવ્ય એટલું છે ? તુરે કનિષી ગાડીના તારેતારમાં પ્રેમ, ગમ અને પ્યાન રહેલા હોય છે, તેના ઉપર પાડેલી જાતના દાગોળામાં વિચારપૂર્વક રહેલી કળા હોય છે.

વિશ્વાયતથી વસ્તર મંજાળ્યાં

ચુન્નરાતમાં વેચાયાં રે

એ સ્થિતિ કેટલી દુઃખદ છે એનું કવિને બાન હોય એમ ભાસતું નથી.

નીચલી લીટી વાળો કવિ વધારે ચક્રાર દેખાય છે:

ટાપીવાળા ટાપીવાળા અગન ગાદી કાઢી,

રૈયતની કમાઈ લીધી—તારા દેશની.

ગીત નં. ૭૬

આ સાદી લીટીઓમાં બ્રિટિશ રિયાસતનો સાર આવી જાય છે.

ચુનીલાલ મોજણીવાળા

તારા બાણોનો નારો પાર,

હે હાથમાં હોડો, પગમાં તોડો

માથો ગાણુ મોડાવા જાય—ચુનીલાલ

ગીત નં. ૧૨૩

આ ગીતમાં ગરીબ ખેડૂતોએ પોતાનો ત્રાસ અને તે આપનાર ચુનીલાલ મોજણીવાળો બનેને સરખા અમર કર્યા છે.

હે બાણો ગાડીને બાફડાં ફાંચ્યાં

છાતીએ આબ્યાં—ચુનીલાલ

—વાળી વેદીઆ ઢેડોની આર્તવાણી સામળીને પણ જોને ક્યા નાહી આવી એ ચુનીલાલ કોણુ હશે ને ક્યાનો હશે? અને આવો ચુનીલાલ એક જ છે કે એવા અનેકનો એ એક પ્રતિનિધિ જ હશે?

સમાજસુધારો

આ લોકગીતોએ સમાજસુધારાનું કામ કંઈ ઓછું કર્યું નથી. માત્ર લાંબા લાંબા ફલીલખાળ ઉપદેશોથી નહિ પણ સાંબળનારનું હૃદય પીગાળી નાખીને. નજીવ દારણસર નજીવ બોળાઈ સાથે કળકો કરે, મા પાસે રાવ ખાય, મા પોતાના દીકરાને બરાવે અને ન્યાય અન્યાયનો વિચાર એક કોરે મુકી ધરતું નાક રાખવા ખાતર અથવા તો માને રાજી કરવા ખાતર સોમલના

ચોળી ઘોળીને બર્ચા વાડકા રે લોલ

અને પોતાની વહુને પીવડાવી દે છે.

વહુ પીગેરથી ખૂજ સાસરવાસો લઈને આવે એટલા માટે સાચું વહુને પગવે.

એક હાર વૃંદ્યો. તેનું કારણ શોધતાં બાઈને બાઈ ઉપર કુશંકા

૬૫૭ ને તેઓ અદ્ અદ્ લડી ગયા (જુઓ ગીત નં ૩૦)

સાચુની સતામણીથી ત્રાસેલી વડુ જો આપના ન કરે તો છેન્ડે રીટી થઈ જાય અને પછી સાચુને બદલે વડુ સમરથ થઈ જાય છે ૫૬ મુ ગીત આરી વડુ ચગિ જતાવે છે. ગાના દગતા લોખના છુપડા મારે, ડોગાને પૂજો નીચાને બન્ને ડોસાને પૂજો નીરે, ચૂલામા મોરવણ મેલનાને બદલે મોભાએ મોગવણ મેરે એ બધુ શુદ્ધવક્ત્રી રણુચડી બન્યાના ચિહ્ન છે.

આવા આવા પ્રમોગના હન્યનાક અથવા હન્યબેદક વણુનો કન્યાથી સમાજ ઉપર જેટલી અસર થાય છે તેટલી બીજી કાંઈ રીતે નથી થતી

જ્ઞાતિ અને લોકમાહિત્ય

આપણી જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થાને લીધે પ્રજાખંડ છત્રન કુટુંબની સંકુચિતતા ઘોડી જ્ઞાતિ જેટલું નિરાળ થયું છે એક જ્ઞાતિના લોકો અનેક પ્રમોગ અનેક રીતે અસ્પર્શ ભગે છે, સારે ભેગી વિચાર કરે છે, એકન કામ કરે છે, એકસગમ્યા વિચારો ધગવે છે, એકબીજાને ત્યાં મુખદુખના પ્રસંગો પર જમના જાય આવે છે, અને જ્ઞાતિનો આદર્શ ઉતરે નહિ એવા માટે એક બીજા પર ચોક્કી રાખે છે

જ્ઞાતિની ભાવના કુટુંબમાનના જેટલી જ લગભગ દૃઢ છે અને તેટલે દરજ્જે આપણે સુધરેલા છીએ

પણ જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થાની એ જ મુન્દરતાને લીધે અને જ્ઞાતિવ્યવસ્થામા જે મન્યપૂર્ણતા રહેતી છે તેને લીધે આપણુ છત્રન જ્ઞાતિની મર્યાદાથી નિરાળ થવા પામ્યું નથી જ્ઞાતિની અદ્ જેટની આત્મીયતા તેટલી જ જ્ઞાતિનો બહાર આપણે બેદગમરી કરેલી છે બેદરકારી એ હિંદુ સમાજની મોટામા મોટી ખામી છે જ્ઞાતિ બહારના પડોલીઓ વિરોધી આપણી બેદરકારી એ કથિર સામે આ મનુ-ચળતિ સામે આપણો બારે શુન્હો છે પરજ્ઞાતિના લોકો છુપે છે કે મરે છે એનીયે વણુના આપણે ચિન્તા નથી કરતા પછી તેમના મુખદુખની તો નાત જ શી? બીજી જ્ઞાતિના લોકો કેરી રીતે મરે છે, તેમના જા કયા સરકારે છે, તેઓ કેવી માન્યતાઓ ધરે છે એવું જાણવા વિરો આપણે મડુ ઇતેમરી રાખી દેાય એમ નથી લાગતુ તેથી લોક સાહિત્યમા લગભગ દરેક જ્ઞાતિનુ સાહિત્ય જુદુ એવુ થતુ ગયુ છે

હિન્દુ જ્ઞાતિઓની જ જો આટલી બેદગમરી તો પગધર્મીઓ વિરો તો પૂઠુ જ શુ? જ્યાં ગમાયણુ આ ભાગ્યન પણ સાર્વત્રિક નથી થવા ત્યાં મુસલમાન અને પારસી લોકોના ગિનાને વિરો માહિતીની અપેક્ષા તરી રીતે ખી રાકાય? મુસલમાન લોકો આ પ્રાન્તમા કાંઈ નહિ તો હજાર વર્ષથી આવી વમેલા છે અને આજના મુસલમાનો વણુખગ તો આપણા જ જૂના

ભાઈગવ છે તેમના જીવનમાં જે સમાનતા, જ્ઞાનદાની અને કાવ્ય જુદા છે તેજુ આપણે જાણ્યે અધ્યયન નથી કર્યું તેમજુ સાહિત્ય—લોકસાહિત્ય—ભૌતિક સાહિત્ય આપણે મા જોયું છે? પાન્સીઓ તો તેથીયે પડેના આવેલા આપણા જૂના પૂર્વજો આ તેમના પૂર્વજો લાઠ લાઠ ન હતી આપણા પૂર્વજોની પેઠે પાન્સીઓ આજે પણ અગિયૂંદા છે એન્દ ભાષા મસ્તૂની ન જ બહેન છે. ગુજરાત પાન્સીઓની માતૃભૂમિ છે ગુજરાતી તેમની જન્મ ભાષા છે તેમજામા લોકસાહિત્ય ન હોય એમ તો મને ન નહિ પણ આપણે તેો નિરે કર્યું જાણના નથી

લીન પ્રાણી દુખમાં દેડ બગી રંગે પુગતન વ્યતિઓમાં પણ સ સ લોકગીતો હોના ન જોધયે આજની પદ્ધતિએ એ બધાનો સમૃદ્ધ આ અભ્યાસ તો થવો ન જોધયે પણ તેટલુ બસ નથી જ્ઞાતિ જ્ઞાતિ વચ્ચે સબન્ધ વચે એના નવા તહેનારો ગોપનના જોધયે, કે જે વખતે અમુક જ્ઞાતિ બીજી બની જ્ઞાતિઓને આમન્નણ કરે, તેમજુ યથાથોગ્ય પોતાની કમે જ્વાગત કરે અને પોતાના ખાસ ગીતો ગાઈ સજાવે, નાચ નાચી બતાવે અને જ્ઞાનન્દ કરે આમ થાય તો ન આપ હી મામાનિક એમતા વચે આ દ્વીય પ્રાણી જોજરની થાય

લોકસાહિત્ય—સાધારણી અભિવ્યક્તિ સંબંધ

ગુજરાતજુ જીવન જેમ જેમ સમૃદ્ધ થતુ જશે તેમ તેમ જાણ પણ સર્જામી, વિપુલાર્થવાહિની અને ઓજસ્વિની થતી જોધયે આ હંતુ અગ્રેષ્ઠ વાચ્યમતાનો તાજાનો કરનાવી અથવા સસ્તૂત ગ હોના કંદગા સમાસો ક વાચી પાર પડનાનો નથી જૂની સ્વાભાવિક અને ગસભરી ગુજરાતીમાં ગમે તેના મજમ બાની બધ બેસતા નહોતી ખોટ નથી અને કેનાક પ્રત્યયોની એના મજાના દુકા અને પહેલવાર શબ્દો બી જાય છે કે તેના જે નાગ શ દોથી લાખા લાખા મામ્મો અને કમિએનુ* નામ સરી જાય છે

જાણસીને આરી દિશા આપનામાં જીજો એક લાલ છે લોકસાહિત્યની ભાષા જીવન્ત હોય છે, તે ભાષામાં લખાવેલા નિચારા લોકહૃદયમાં રીધા પડેથી જાય છે અને તેથી સાલગ અને અબજુ વચ્ચે પડેતો મહામાગ પૂરતો જાય છે

* ઉપનિષદોમાં પ્રવચનના નવા નાના અરોને કલિંગ કહે છે કલિંગ એટલે નિરુત્ત વખાણનો અનુક્રમતાએ પડેના કરી આપણે નિબંધના કલકા રૂપ ચેરેમાફને કલિંગ કેમ ન કહીયે ?

આ દરિયા હરેક મીને દેતાં અપૂર્વ છે. ગમતો સીના વિશેનો અનુભવ બીજો કયા અનુભવે બાને જ હરેકો. આમાં દાગવસ અને ઓક મનનો રસ નોયલિ અવંદાર મળતો છે. હં : હી ને લીટીઆ તો અસામાન્ય છે. પણ પાંચે ગેમ હ જનાર સીના સીના જ રહેલી નથી નુનેરું ? 'લડિંગ ટેરી લાકડી' બનાવનાર અને 'પૂવ ટેરી મૂલી' બનાવનાર દરિયા મોમવા નથી એમ હમ દોષ વ ? દોષ દરિયા નથી પણ તેની મોમવાના અભાવો છે.

સમ મોમવંત છે અને નીના મોગી છે એટલા ઉપ થી દરિયા ટેરી સંસ લીટીઓ મોસી છે !

સમ વમારે જાણદેએ હું આપણ બીજાને કહ્યું છે,

તમે તે માટે આપણ બીજા, હું મેંબીના કહ્યું છે

ગીત નં. ૧૪

લોકગીતોની ભાગી

નાનો હતો ત્યારે દાગવામાં જેલ લેતા ગમેતો ત્યાનો જેવો એક મોલ પ્રિયતી હતો. એને ત્યા દીવાન ઉપર રાકા પીવતી મલમલના પન મીઆં મોગડી મળેલાં હતા. કશું પ્રિયના જેવી આ મિથિતિ લેતો મને રેલા જેવું થઈ આવ્યું. મેં જેવરને પૂછ્યું, બાઈ, પન મીઆં આસી મળ શા માટે તમારે આપણી પડી ? તેમણે કહ્યું, અમામ ઘડના બગીચામાં આ પનંગીઆં દમેશાં આવનાં અને ખેડો ઉપર નાચીકુદીને બગીચાની ગામ વધારતા. પણ મેરે વચ્ચે અમારે અમારું મકાન પનારું પડ્યું. એટલે બગીચો અમે દાટી નાખ્યો. બંગીચો મમા પડી આવ મુન્દ-ત રૂપાળા પન મીઆ દય થી આવે ? એટલે અમે ફેટલાકને પકડીને અહીં લઈ આવ્યા અને તેમને બીંત પર બોમી ગમ્યા. જુગો, તેમના રંગ અને તેમની બાન તે વખતે જેવરનું કહેડું સામળી મને કંઈનું કંઈ થઈ ગયું, પણ ને વખતે માત્રી બાવનાનું નુ પૃથક્ક થઈ ન રાકયો જેલમાં દલાસિકતા હતી એમા શક નથી ખુબ મહેનત લઈ તેણે આટલી મુન્દ-તા—ઉડી જની મુન્દ-તા પોતાના દિવાનખાનામાં સ્થિર કરી ગણી હતી. પણ—પણ દાઇ નહિ. બગીચો ગયો ત્યાં દવે બીજું શું કરે ? જેટલું નાખ્યું આમ તેટલું તેણે ગણી લીધું

લોકગીતોનો સમલ આજે શ્રદાપમા ધણે થાય છે. જ્યા સાધ્ય દોષ ત્યા લોકગીતનો મન પણ આમેડોનની અગાળીઓમાં બગી ગમવામાં આવે છે. પણ આ બધી મગ્યા રાગને સંઘનાની કળા છે જ્યા સુધી આધુનિક સંધાગનુ દિમ સમાજ ઉપર નરોણુ પડ્યું ત્યા સુધી લોકગીતોનો ફાલ મલુએ મલુએ એટલો બધો આવતો કે તેને સંઘવનો પ્રમામ જ કરેલો

ન પડે. કેટલાક લોકગીતો હજાર જે હજાર વ્હાસના જૂના તો જરૂર હોવા જ જોઈએ. કેટલાક લોકગીતો દેશકાલ પરતે પોતાની ભાષા, ન્યાત અને પડેગવેનનો ફેરફાર કરીને પણ પોતાનું સ્વરૂપ જોડું ને તેવું ગળી શકે છે. દરેક ધર્મમાં જેમ ધર્મ તો છે જ તેમ દરેક દેશના લોકગીતમાં કેટલાક સર્વસામાન્ય લોકગીત છે

ગરેશની રહેણી, કેવેની મુસાફરી અને ઝાપખાનાની સગવડ—આ ત્રિવિધ મોહમાં શસાર્થ આપજે જીવનનું ભારેમાં ભારે કાન્ય અને સમૃદ્ધિ ખોઈ ખેડા છીએ. જે લોકગીતો હજાર જે હજાર વ્હાસ સુખેથી જીવી શકતા તે આ આધુનિક મુદ્દાગતી જેવી હવામાં પેલા ચોમામાના ઉધાઈ પતંગીઆની માફક મગી ગયા છે અને આપજે સાહિત્યના સમ્રાટનોમા લોકગીતોની ‘મમી’ છરી ગળીને સન્તોષ માનીએ જીએ. લોકગીતનો સાચો સત્ત્વક તો લાજુતા ખેતરોમાં, ટાસ ચાવતા દુધ પર, ગેનાળીઆના છોકરાના ટોળામાં, નાના છોમગઓની જાનગમનમાં, ડોરલીમાના ખોળામાં ને ડોરલીમાના રેળીયામાં, પગેકિયાના ધડીનાં નમનમાં, સૂતા તાળમાં પાંચામાં, નાની વડના અવશ્યાત્રન જેવા મનોમાં ને તરેવાગેમાં, નવગનીના જિભમાં, માતાના મન્દિરમાં અને જાનાગુઓના સંઘમાં થઈ રહે

આજે કૃષ્ણવધુને લીધે આપજે મૂતકી ‘પ્રોટેસ્ટ’ થઈ ગયા છીએ જીવનનો મસ લેતા આપજે લાજુરે જીરે જે સામાજિક અન્યાયો લોક ગીતને જન્મ આપનારી છે અથવા લોકગીતને પાત્રોપાધ છે તેની સામે તો આપો રીતસર ઝુલેલ જ ચલાવી છે, અને જતા આપણા લોકગીતો ટકી રહે એમ ઇચ્છીએ જીએ પેના જેવગની દીરાવ પગના નિર્જીવ પતંગીઆની ખેડે સડીને કોહી ન જાય ત્યાં સુધી પૂરાના પાજરામાં આ લોકગીત ગૂંધી શકે છે, પણ તેથી કંઈ સાહિત્યને પ્રાણ ન મળે આપણા કેળાચેલા નોંઝે જ્યારે શહેરોનો મોહ ડોડી મામગઓમાં જઈને નસગે, ત્યાંના એવજોમાં ભગના થગે, શિષ્યનાવે તેનું અચળ કરી પડી સદાનુભૂતિપૂર્વક તેમાં મુદ્દાગે કરગે ત્યારે જ લોકગીતોનો મુગ કરી આરંગે, જૂના લોકગીતો જાનગે, નવા મુગગે અને નાટીય નવજીવને સીધાંજાન અને સરકારી બનારી સેને ગ્રેમસૌર્યઅમિત કરગે

ત્યાં સુધી આપજે આરા મચાડે કરગા જ પડગે, તેમનું સદાનુભૂતિ પૂર્વક અધ્યયન કરવું પડે ને બી માદાનું અને તેટલું અનુકરણ કરવું પડે અને તેની સીધી સાદી અને તેથી જ અસરકારક એવી ચીજીનું મેવન કરવું પડશે

સ્નાણ વિહતા

લોકગીતના એક ખાસ લાભ તન્ક કો નું ધ્યાન મથુ નથી આજનો

મુગ અસન્ત કૃતિમ છે કૃપાપૂર્ણ બાપા, આપણા નિવૃત્ત, આપણો વિવેક, આપણા દેવ આપણી નીતિમતા, આપણું જીવન બહુ જ કૃતિમ થઈ ગયું છે. ખુશી દવગા ડિપાટે હીરે કૃપા કે સૂતા જેમ આપણે લાગીને છીએ અને ડરીએ છીએ તેમ સમાગ્રિક, ગૃહસ્થીય અને કૌટુંબિક વ્યવહારમાં પણ સ્વાભાવિક થવાની આપણી હિમત નથી થાયતી, તેથી સ્વભાવિકતામાં મોત કે સલાવારા જ રહેયું હોય. લોકસાહિત્યના મધ્યમથી—તેના પુનઃદાનથી આપણે આ કૃતિમતાનું દમન તોડી સદૃશું અને સ્વભાવિકતાની શુદ્ધ દવગા હરીફની શક્તિ જોટલી શક્તિ કેળવી નકરતા. સ્વાભાવિકતામાં જ આત્મશુદ્ધિ થવી શક્ય છે. કૃતિમતામાં દશ, પાખંડ અને અધર્મ વધે છે. કૃતિમતા અને ના આ. ૧૧ તો બહુ થતાં છે, પણ તે આનાની પૂર્તિને નામે જાય.

એક સૂચના

હવે મારા આ આસ્વાદ પૂર્ણ કરનાં પડેલા લોકસાહિત્યના નમિયાં એને હું એક સૂચના આપી દેના છું.

જ્યાં લોકગીતનો સમય થાય તે પહેલાં ક્યાં ક્યાં ગીતો લોકગીતની કૃતિમાં આવી શકે છે એનો ખ્યાલ આમાન્ય લોકોને આવે જોઈએ. મોટે એકેએક જાતના જાનો અસ્થાન નમના વાળી એવાં એપડી જાત પાડવાની જરૂર છે, જેથી આમણા ગેનાર મેનાશઓ અને અંધાપમ તેમજ બીજા તસાહી નમનુષ્ઠ તે તે દિશામાં નવલ કલા ચર્ચ થાય. યા મરા સાંગે જેમ આતિકાસિક ગીતોનો મગહ દગપો તેમ જુદા જુદા સપ્રદાયોના તોષારોના, જુદા જુદા ધધાઓના અને કૌટુંબિક જીવનના ગીતો અને હૃદય પીંગાની નાખે તેવી દકાળીનો કે ક્યાગીતો એકલા દવાની ખાસ જરૂર છે.

સાત વાના, બાર માસના ને પદર નિવિઓના ગીતો પણ અત્યંત સીતે લેવા કયા જેના છે આપણ વર્ષ અને આપણ તોવાડે અત્યંતને અત્યંત છે આપણો પ્રવાય અને વેપાર પણ અત્યંત અત્યંત હોય છે. એ વિષયમાં આવા લોકગીતોમાંથી કેટલીયે હજીજો મગે તેમ છે.

સાવજોશ વાર્તા

ઉત્તર દુવથી દક્ષિણ દુવ સુધી પ્રદીના બધા દેસોમાં, મોટા મોટા ખડોમાં કે નાના નાના ટાપુઓમાં, સુન્દર લોકોમાં તેમજ જગલી ગોઝામાં,

ધરણ્યોમાં તેમજ જલ્પાઓમાં, સંસારીઓમાં તેમજ સંન્યાસીઓમાં જે કોઈ મર્વસામાન્ય વ્યક્તિ હોય તો તે વાતોનું છે. સાંજ પડી છે અને છતાં વાતો ચાલતી નથી એવું દુનિયામાં એકે ગામનું નહિ હોય.

હાલના જમાનામાં આગગાડી, તાર, આગોટ, વેનાગયન્ત્ર (વાયર-લેસ ટેલિગ્રાફ), છાપાઓ અને છાપખાનાઓ વધી ગયાં છે તેને લીધે દુનિયાની ગમે તે વસ્તુ ગમે ત્યાં પહોંચી રહે છે. પણ જ્યારે આવાં દશાં સાધનો ન હતાં ત્યારે પણ કેટલીક વાતોએ હવાની માફક ગિર્ખામાં ફરતી હતી. એ હવે સિદ્ધ થઈ ગયું છે. કેટલીક નાનકડી સાદી પણ મુન્દર વાતોએ જ્યારે આપણે આપણા ગામમાં સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણને થાય છે કે બહુ તો આ વાતો બાર ગાઉની અંદર જ ફરતી હશે. પણ શોધખોળ કરતાં એવું માન્ય પડ્યું છે કે એની એ વાતો દેશકાવાનુકૂળ રહેજ બદલાયેલા વેલમાં અરજસ્તાનના તંજુમા, સહગના રણમાં, મધ્ય એશિયાના જંગમૂનાં શહેરોમાં કે રશિયાનાં કુંપામાં નાનાં નાનાં બાગકો રોડીમાના ખોળામાં ખેરીને સાંભળે છે.

આધુનિક સાધનોને લીધે વિશાળ દુનિયાનું એક શહેર બન્યું છે, જેની અંદર દરેક દેશ એક શેરીને સ્થાને છે અને શહેરો તે ઘરો બન્યા છે, એમ કહેવાય છે. છતાં જૂના જમાનામાં દરેક દેશના લોકો અન્ય દેશના વતનીઓનું લોકલવન આપણા કરતા વધારે ખુલ્લા.

આ વાત આપણને બેટલી અસંભવિત લાગે છે તેટલી જ તે સત્ય છે. દેશદેશાન્તર જોવા ખાતર છંદગીના ત્રીસ આળીસ વર્ષ ગળતાર માફો પોયો, હજી બહુટા અરવા હુએનત્સંગ આજે ક્યા છે? જૂના વખતમાં વેપારીઓ અને પરિભ્રમકો આખી દુનિયા ફરતા, અને દેશદેશની અજાણ વસ્તુઓ સાથે નવા નવા વિચારો અને મુન્દર મુન્દર વાતોઓનો વિનિમય કરતા. રોન્સરની 'ફેરી ક્વીન,' જોકેયિરોનુ 'ક્રિસ્ટેરાન,' 'અગેમિયન ના.ક.ત' વગેરે ગ્રંથોમાં આ પ્રાચીન પ્રથાનું સ્મરણ છે.

હિન્દુસ્તાનમાં પણ યાત્રા માટે નીકળેલા અધિપતિઓ જ્યાં ક્યાં સત્ર ચાલતું હોય ત્યાં થોડા દહાડા વિશ્રાન્તિ કરતા અને અસંત કિસાદથી ધાર્મિક વાતોઓનો વિનિમય કરતા. ભુદ્ધ બગવાન પણ દરેકજા સાજરે અમણુ બિનુકોને ભેગા કરીને વાતો કહેતા હંશુ ધિસ્ત્ર ધર્મોપદેશ કરતા ત્યારે વાતો માન્યતે જ હાવતા. વાતો પાછળ ગાડા ચોરો અને કોઈ દિવસ પૂરી ન થાય એવી વાતો સામગ્રી ખાતર આપણે તબાહ દુહા કરેલા તૈયાર થોડા રાત્રીઓ વિશે પણ આપણે સાંભળ્યું છે. જે સંસારમાં સરસ વાતો કહી જાયે તેના બારેમાં બારે અપરંપર પણ જૂના જમાનામાં માફ થતા.

જ્યા જ્યા જુનું વેપારુ મથક હતું ત્યા ત્યા જ દેવાવરના વેપારીઓ સંઘઝોમા ભેમા થાય અને ગાતુચની, હમવાજીની, આશુક માશુકની, કુનમગિયાગની, ગમ્મગમ્મીઓની, નાધુમતોની, ઇશ્વરી હોમની અથવા દેરી ચમત્કામ્ની, મનાતનની કે નદુધ ટોળાની વાર્તાઓ જરૂર માટે જ રાને ૧૭૭ જ્યા રલને ગઈ નથી ત્યા આ બધુ જોઈ જકાય છે કારણી મા અને નેપાળમા વેપારીઓથી કાટલી નગરોમા મે આરી વાર્તાઓ ચાલતી સામગ્રી છે

આ વાર્તાઓ યુસાફરોને બારેમા બારે તિશાલુ આપનારી છે. યુનિયામા બો મનુષ્યમનમાન સરખો છે, ચુપકુખના દાખો સગા છે, ચુપની જ વનુથી બધાડુ ઉદય આવેશમા આવે છે અથવા દયાથી પીગમી જાય છે—એનો સામાજિક આ વાર્તાઓ દાગ મગે છે જે આશ્વાસન આપતુંને ધર્મપુત્રકાથી, પુગચુથી કે કુરાનથી, બાઇનયથી કે વાલમદથી મગે છે તે જ આશ્વાસન અમેરિકાના નીચે યુસામોને આફ્રિકા થી એમના બાપદાદાઓએ પોતાની સાથે આવી વાનાઓથી અને ગાયનોથી મગે છે

વાર્તાઓનો શોખ જોડેનો હિન્દુઓમા છે તેટલો અથવા તેથી પણ વધારે યુસલમનોમા છે હાનના ચામલ સાહિત્યમા આપણા મુગર ઉદયને પોતાના જેવુ કઈ નથી લાગતું પણ યુરોપના ઓ ખાસ કરીને દક્ષિણ યુરોપ અને પૂર્વ યુરોપની લોખનાંમા આખો આપણ ઉદય પ્રતિબિન્બિત થયેલુ જોઈએ છીએ યુગિયન સમૃતિથી જુદા પડેલા આઇસર્ડના લોમની મગા (પૌરાણિક વાર્તાઓ) મા આપણને માર્નિક માનની સંબાનતું દર્શન થાય છે

બૌદ્ધકાલીન જાતક કથાઓ લો, જૈનકાલીન પમતન્ત્ર લો, વિષ્ણુચર્મણુ • હિનેપદેશ વાચો અથવા મિમર દેગના ઇસપની નીતિકથાઓ વાચો, માણસ પગિન્થિત સાથે, તિર્થંગોનિઓ સાથે, જીવજીટિ સાથે એકરૂપ જણાય છે ગમાયણમા પણ વાત્સીકિ પશુપત્ની, મત્તમ, વાનર વગેરે સર્ પ્રાણીઓ સાથે એકરૂપ થઈ શકે છે આ સમવારી લીધે આખો સર્ પ્રાણીઓ ઉપ પ્રેમ કરી સમતા હતા, એમના સ્વચાપ ઉપરથી થાડા નીખી શકતા હતા અને સરન એ જ આત્મા છે એ સમજવુ સહેતુ હતુ 'A cow has no soul' (ગાયને જીવ હોતો નથી), એવુ વાક્ય પ્રેમના જૂતા જમાનામા કોઇના મગજમા ઉદ્ભવતુ જ નહિ વાર્તાઓ એ મનુષ્યમનતિતુ જૂતામા જૂતુ અને અત્યંત વ્યાપક એવુ જીવનગુરુ (Philosophy of life) છે

ધાર્મિક આચાર, ઋતિના નિયમો, નગ્ન તથા ધર્મગુરુઓની આજ્ઞાઓ, સામર્થ્યક વિનય વગેરે ઓક વસ્તુઓથી માનવી મન ચાલેલું જાય છે અને તેથી તેને કૃત્રિમતાનું જાણવું પડે છે પણ વાર્તાઓમાં મનુષ્યકથાને, મનુષ્યકથાને પાત્રો પાત્રો હૃદયની લાગણી અને સંકળ રૂઢિચુસ્તી તરફ યના વિચારો વાર્તાઓમાં પાત્રો ગીત પ્રકાર થાય છે યાં ૫૩ સમાજની ઉત્થાપના સુધી થઈ છે એ નેત્ર હોય તો તે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપરથી નહિ જણાય, ઋતિઓમાં નહિ મળે, ગિર ગરબોમાં નહિ જોવા શકાય, ઇતિહાસમાંથી પણ તે ગોપી કાદુ કાણુ છે ૫૪ કાંઈ પણ મમાજની અમલી અથવા વ્યાપકાગ્રિક મરુતિ કેવી ઓ કયા દુર્ગમની છે એનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ તે મમાજની ગાંધિ (Gandhi) લોખનાઓ ઉપરથી પાત્રો આવી ગયે છે ધર્મગરબોમાં તે સમજના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ આદર્શો મળે છે ઇતિહાસમાં અધિકારી વગેરે અથવા નીતિઓનું જીવન કેવું હતું એની કથના થઈ શકે છે ગિર ગરબો ઉપરથી વિદ્યાનો પ્રવાહ કઈ દિશામાં અને કેના વેગથી ચાલેતો એ સ્પષ્ટ થાય છે ૫૫ લોખ જીવનનું મથાર્થ ચિત્ર તો લોકવાર્તામાં જ મળે છે

માટે યાં ૫૬ પણ મરુતિનો સવાગમુન્દર અભ્યાસ કરેલો હોય તો તે દેશની ધાર્મિક કથાઓ ઐતિહાસિક દાનાંતો ઓ લોખનાઓ જાણના જ નેધે વાતા એ શિખણનું આભારિત મરુત છે કેમકે મનુષ્યજીવનનું તેમાં પાત્રો ચિત્ર દોષ છે માણસને જીવવામાં વધારેમાં વધાર આનંદ પડે છે એ આભારિત છે અને તેની જ મનુષ્યમાત્રને વાતાઓમાં વધારમાં વધારે જમ પડે છે ધર્મપુસ્તક પ્રજાની પેઢે આજ્ઞા કરે છે ઇતિહાસના અન્યો મિત્રની પેઢે કાન ઉઠાડે છે ૫૭ લોખનાઓ પ્રેમાગ સહધમ ચાલિશીની પેઢે મનને વશ કરીને માનવીરવનાવ અને માનવી જીવન વિશે જોધ આપે છે, નીતી આવશ્યકતા છે જે ઉપદેશ નીતિપાત્ર હસાની શક્તિ નથી તે વાર્તાઓ હસાવે છે, કેમકે વાર્તાઓ મનુષ્યનું હૃદય જલનારીનામે છે પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે એમ કહીને એના કળા પ્રાણીઓ ઉપર પ્રેમ-ઉત્પન્ન થાય અથવા એમની દીન દશા નેધેને દયા ઉત્પન્ન થાય એવી વાર્તાઓ કહીએ તો તેની અમર વધારે સારી થાય છે

જીવનમાં મળે આનંદ રહેતો છે એવું જાન વાર્તા દ્વારા જ આપણને થાય છે દીન કરી એના કરતા કરી જનાવવું એ વધારે સારું છે એ સૌ જાણે છે આજની લોખસ્થિતિ સારી ન લાગતી હોય તો સારી રહેણી મહી મતાવની એ વધારે જોઈ છે એ ન જની શકે તો આપણે જે આદર્શ અથિતિ દેખના હોય તે પ્રસન્ન અમલમાં આવી છે એમ જતાવનારી મનની વાર્તાઓ જે આપણે ઉપજાવી શકીએ તોપણ અશ્વ મમ થયું જણાય.

આ લોકચર્ચાગોની વાણી કેવી દેવી જોડે એ એક મુખ્ય સવાલ છે. હનિદામમ કેવલ—લોકચર્ચામાંથી અમુક સમયે લોકરૂઢિ કેવી હતી, તેનાચા કેવો હતો તે ની દેશ માગના સમૃદ્ધિનો અભારી જે અવધમાં લોકચર્ચા આપના હાથમાં આવી દેાય તે અવધમાં જે તેને ગળના માગે છે. વેદપાત્રીની પેર વાનાનો અગાધર ખનિદેવ એમ તે માને છે સમૃદ્ધિ સમૃદ્ધિ વચ્ચેનું માન્ય તેમજ દરક સમૃદ્ધિનો વિસ્તાર નહીં હવામાં આ લોકચર્ચાનો જોગ જાડે જે વાય છે અમુક લોકચર્ચા પાયા ના સાથે કથા કથા પાળના છે એ નહીં કથાથી આપને બહુ જે મહત્ત્વ નો પ્રાચીન ઇતિહાસ જે ની સકીરે જીવે અને તેથી ઇતિહાસમ ગોધક દરેક વતાનુ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અવધ જાગનાનો પ્રયત્ન કર છે

સાહિત્યમાંથી આ માન્યતાથી પણ હુદા જેથી તે જે નિર્ણય જે આવે છે શિષ્યમાંથી અને લોકમાંથી વચ્ચેના બાધાએ મહત્ત્વનો દેાય છે જે ગળના કેનાદ છોડ મગીયાની દુનિમ પનિચિતિમાં ઉગી જે નકના નથી નાના છોડગોની નાબ વિક પ્રગળના તેમને પપાગથી અથવા તેમને વાડ વગના ની ના થાય છે, અને આપને પોતે જે ડોકલ ગોમાં જે દુનિમના જે ની જે જીવે તેથી અસન્નુષ થાને છીવે લોક વાર્તાઓનું પણ એમ જે છે આ પુત્ર નામના હાથમાં જેના જેદ જેમ બીરે જે, ગનિધા હાથમાં જેના જેના જેમ મીરે જે તે જે પ્રમાણે મુમરૂત સામીના હાથમાં જેના લોકચર્ચા જે છે ગમેગિન નરૂનિમાં ત્યાના તવર્ણ નની જેમ ન જે વાય છે તેમ લોકચર્ચાગો સાહિત્ય આપના હાથમાં જેના ની વાય છે સગીતપ્રીપુના હાથમાં પડતા લોક ગીતની જે દુનિમ વાય છે તે જે દુનિમ જેનાની શિષ્યમાંથી સિદ્ધા હાથમાં જેના વાય છે મનુષ્યકે જેને સપૂર્ણ આગમાં છે, જે સમા જે અનિચિત્ત ઉપર જેની સપૂર્ણ દા છે તે જે કહી ન જે છે

દૂકા જે જે મુખે વાનના તવર્ણ જે

લોકચર્ચાનું નિરીક્ષણ કરના માત્રમાંથી નિર્ધાર દત્તિ સામા એમના જે વાતવી વાર્તાઓ પમ જે છે, અને એની જે પણ તે એની જે જે પણ મ જે જે જે રીતે નિતિ સસનોધક વસામાં તેનજ માસગાસ્ત્રી લોકચર્ચાની આટલી સમગ્ર જે છે જે એ નબાળ જે જતાની આરે જે છે લોકચર્ચાના માત્ર સાથે તેમનો પનિચ નથી કહતના નથી અથવા રૂચા બરે જે પની જે ના મદદ સાચી ગળા જે પનાથમ આદક ની દત્તિ તેમનામાં દેાય છે યુગમાં છછછોનોજી અથવા કહોનોજી નામે એ જાતા કેવાક પુરાતત્ત્વ જે દેાય છે તેઓ સાગતરૂમિ અથવા

એ એ વાતો આપણે આપણી મક્કિતને લીધે સમાજને પ્રસન્ન કરવી સારી
તો પ્રત્યક્ષ આગમણ જેટલી તેની અમર મમાજ ઉપર પડે છે. મહાદેવ
વાગ્મીદિવ્ય ગાથાઓ એ જ જનની વાતો છે એમ કહેલાકલું માનવું છે.
પ્રત્યક્ષની પ્રતિ આમે જેમ વિશ્વામિત્રે મૃદિ નિર્માણ કરી હતી એજ પ્રમાણે
કવિ પણ વાતોઓ દ્વારા પ્રતિચ્છિદિ નિર્માણ કરે છે અને વાચકવર્ગને ત્યા
લઈ જઈ જાના ગહેરીઓ જનાવે છે.

કવિ પોતાના રાજ્યમા પોતાને, ગમતા ધર્મમિદાન્તો જવાવે છે,
પોતાને પ્રસન્ન એવું જાણણ ઉઠું કરે છે, જાને ચાહવું અને જાને ત્યજવું
એનો નિર્ણય કરે છે, અને વાચકવર્ગ પાસેથી એટલાથી તે બધું રીકાગવે
છે. માટે જ વાતો લખનાર કવિ પ્રહ્લા છે, મનુ છે, મન છે, સમાજનેતા
છે, મિત્ર છે, માફી છે. વાતોઓની કેળવણીની દૃષ્ટિથી મોગ્યના જાણે છે
એમ હાલમા યોગ્યીઅન પડિનાએ ગોધી કાઢવું છે.

આપણે ત્યા ગજપુત્રોને ધાર્મિક વાતોઓ દ્વારા બધું જ્ઞાન આપના.
જોકે પુગણ એ રાજપુત્રોને માટે અને ગામાન્ય લોકોને માટે નિશિષ્ટ મતને
અનુમરીને પરિણર્ણ પાકુન પુસ્તક દોય છે એ તમ્મ આપણા મમાજનેતા-
ઓનુ ધ્યાન કેમ ગડુ નથી એ સમજવુ નથી પચનનની પતિજાની વાતો
પણ એવી જ છે. ગમના ટોડ છોકનઓ કેમે ક્યાં જણતા નટોતા તેમને
આર્થ વિદ્યાગમાંએ વાતો દ્વારા ૭ મહિનાની અંદર બપોરી ગણાનીને કાલા
જના પી દીરા. ઉપનિષદોમા પણ મોટા મોટા ઋષિઓ વિધના નહ્યો
ઉકેવનાર મહાન મિદાન્તો વાતો દ્વારા પોતાના શિષ્યોના મન ઉપર સહે-
લાવી દસાવના. આમે પડુ પોતાના પ્રસંગમા આવેલા જાણગોણો વાતો
હાન આનન્દ અને જ્ઞાન આપવા 'માણુમદ્' અવતરેલો છે. દુનિયાના
સર્વ દેસાના, સર્વ દાળના અને મર્ જનના સામ્રમાન્ય, લોકમાન્ય, શિશુ-
માન્ય વાતોકાને 'માણુમદ્' ને ચાલીનાં આપો.

લોકવાર્તાની શૈલી

દુનિયાના વાતોઓ તો ઘણી છે, પણ નેમાલોકવાર્તાઓ તદન જુની
તરી આવે છે. લોકવાર્તાઓનો વિષય, તેમની ભાષા અને શૈલી એકદમ
જુદા હોય છે. હાલમા લોકવાર્તાઓનો મમદ થાય છે અને આશગિયણમા
તેમનો ઉપયોગ થાય છે.

આ લોકન તંત્રીની બાદ કેરી દોરીને જે એક મુખ્ય સત્તા છે. દ્વિતીયમને—લોકન તંત્રી અમુક સમયે લોકન તંત્રી કેરી હતી, લોકન તંત્રી કેરી હતો તે ની દ્વારા માનના સમૂહનું અભ્યાસી જે અમુક લોકન તંત્રી આપના હાથમાં માત્રી દોય તે અમુકના જે તેને ગણના મળે છે. લોકન તંત્રીની પેર વાતના અમુકના પંચિત્રાય એમ તે માને છે સમૂહનું સમૂહનું વચ્ચેનું નાનું નેમના દેક સમૂહનું વિસ્તાર નથી હવામાં આ લોકન તંત્રીના અમુકના જે તે અમુક લોકન તંત્રીના પાતાના જે તે દ્વારા દ્વારા પચિત્રાય છે એ નથી દેખાતી આપને બહુ જ મદદ નો. પ્રાચીન કલિદાસ ઉપનામી નથી છે એ તેથી ઇતિહાસમ ગોધક દેક વર્તમાન પ્રાચીનમા પ્રાચીન અમુકના ગણનાનો પ્રગલ છે.

સાદિલાદાત્રી અને માનના પ્રાચીન પદ લુદા દ્વારા તે જ નિર્ણય આપે છે. નિર્ણયસાદિત્ય એ લોકસાદિત્ય વચ્ચેના આપને મદદનો દોય છે. જગતના મુદ્દા હોદ મગીયની દ્વારા પચિત્રાયિતિમા હોગી જ દેકના નથી નાના હોદસાઓની નવાવિક પ્રમતના તેમને પદ પ્રાચી અથવા તેમને લાડ લગવડ રી ના પદ છે, અને આપને પેરે જ હોદસા એમા જે દ્વારા લોકન તંત્રી છે એ તેથી અસાનુ પદ છે એ લોક વર્તમાનના અમુક એમ જ છે અમુકના અમુકના હાથમાં જતા જેમ જેમ જીરે છે, અમુકના હાથમાં જતા મરિત જેમ જેમ જે તે જ પ્રમાણે મુમરૂત નાનીના હાથમાં જતા જે તે નાની છે. અમેરિકન નરૂતિમા ત્યાના તત્વર્થ વર્તની જેમ ન જે પદ છે તેમ નોનાનાં આદિત્યા આપેના હાથમાં જતા જે તે નાની છે સગીતપ્રસીધુના હાથમાં પડતા લોક-ગીતની જે દ્વારા હાથ છે તે જ દ્વારા ગેમસાતની લોકસાદિત્યસિદ્ધના હાથમાં પડતા હાથ છે મનુ મુદ્દાની જે તે મપૂર્ણ આપના છે, જન સમાજની અનિર્ણય આપેની સત્તા છે તે જ દ્વારા શકે છે કે

દૂકા દ્વારા દ્વારા લોકના વર્તમાન.

લોકન તંત્રી નિરીતી દ્વારા માનના પ્રાચીન નિર્ણય દ્વારા સામા લોકના જ માનની વાર્તાઓ પદ કરે છે, અને એની ગણના તે એની જે જ પ્રમાણ મળે છે તે રીતે દ્વારા દ્વારા લોકના વર્તમાન તેમજ માનના પ્રાચીન દેકનાની આદિત્યા સામા જે તે લોક એ સમાજ જ ગતારી આપે છે કે લોકના તંત્રીના માનના સામે તેમનો પચિત્રાય નથી દેકના મગી મથા દ્વારા જરે જ પદને ના મદદ સામા ગણના પદાર્થમદદ ની વૃત્તિ તેમના દોય છે મુદ્દામાં મુદ્દામાં અથવા દ્વારા મુદ્દા નામે એ, આપના કેટલાક મુદ્દામાં દ્વારા દોય છે. તેઓ લોકના અથવા

બાળશિક્ષણમાં લોકચાર્તાઓને આપમેં જા માટે ધ્યાન આપ્યું છે ? મગી ગયેલા જમાનાના અવુરોપ તરીકે કે તેના પ્રાગ્ તરીકે ? મુર્ચ્છિક કે ગવર્ની એ શબ્દ લાભ નથી. જ્યારે નાવનિક કે ગવર્ની યંત્ર સારે લોકોની મુન્ધ થતી નહિ થવાનો જાતે સચાર છે. હોટેલોના આનન્દ વૂટાપ જશે, સમાધાન નહિ થશે, અશાંતિ કેલાશે અને સામાજિક વિધ્વનનું બીજ વસાશે. આ સદૃશ મામે બચવાના ઉપાય તરીકે લોકચાર્તા હા । લોકચાર્તાની ધ્યાનાવિષયતા આપમેં જાણવા માગીએ છીએ કે સામાજિક ફેરવાને લીધે જે જમાનો નાન પામે છે તેના શ્રાદ્ધ તરીકે ? શ્રાદ્ધ તો એક જ જમાના સુધી જ આપમે પડી એ શ્રાદ્ધ ઉપની શ્રદ્ધ પણ પડી જશે બીજા મહત્વના વિષયોની બીડ થશે સારે લોકચાર્તાને કોણ પૂજે ?

કેટલાક વિકાસવાદીઓ જુદી જ દૃષ્ટિથી બાળશિક્ષણમાં વાગીને ધ્યાન આપે છે. તેઓ કહે છે, મનુષ્યને પોતાની કુંડી શુદ્ધીમાં મદઆત્મિક વર્ણોના વિકાસની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરી પડે છે અને તેથી શિક્ષણનો ક્રમ એ માનવી વિકાસના ક્રમને અનુમારે હોવો જોઈએ, એ દૃષ્ટિથી જાણચાર્તાઓ ધનની અગત્યની છે આ વિકાસવાદીઓ પાસે બાળચાર્તાઓનું મહત્ત્વ જોડું ને તેવું જ ગણવા માગે છે. હિન્દીમાંની દૃષ્ટિએ જૂના વખતની અનુભવા આજના જમાનામાં અમલ છે વિકાસવાદીઓ એનો વિરોધ કરીને કહે છે, દરેક વ્યક્તિના વિકાસ મમાનના અનિવાર્ય વિકાસને અનુસરીને થવો હોયથી દરેક પગથી કે હમેશાને માટે સલામ છે અને તેથી તેઓ બાળશિક્ષણને માનવજાતિના વાચકાળનું પ્રતિનિધિ માનીને તે કાળના નિહામ અને લોકશિક્ષિતિને બાળશિક્ષણનો હુખ્ય આધાર અથવા મુખ્યમન માને છે.

આ બધાથી જુદો એક નવો પક્ષ છે તેો આપમે ઇતિવાદી કહીએ. તેઓ કહે છે, ઇતિ દરેક કાળે સંપૂર્ણ છે. ઇતિની જુદી જુદી દશામાં માધનદશા અને ઉપજોગદશા એવા બેઠ પાટલાનું કંઈ કાન્ય નથી પ્રોંક કાળ જેટલો સસ છે અને ઉપજોગ્ય છે તેટલો જ બાળમાન પણ છે તેને ફક્ત સાધનરૂપ ગણવો એ બાળકોને અન્યાય અને દુષ્કર્મનો પમ કંઈ બસાવ છે

ગીતનાથ 'ફુલુ' 'નિલુ' (The Crescent Moon) આ જ પ્રતિવી લખાયેલું છે. એમાં જૂની નવી બધી માનદત્તન એ દાખા થઈ છે. હવે એ પત્ર તપાસવો ગલો. નીતિવાદી ગ્રિટજનોમાં નીતિની સભાગ રાખવાની અને નાના બાળકોના કાનમાં અસંખ્ય સંદેશો ઉચ્ચારવાનું ન પડવા દેવાનો આગ્રહ દોષ છે એમનો માર્ગ બહુ જ ચિટ્ટ હોય છે. જિયાનએને દરેક વસ્તુમાં ગસ હોય છે, પણ કોઈ વસ્તુ નિર્દોષ જડતી જ

નથી, અને તેથી તેઓ પોને દુખી યાય છે અને બાળકોને પણ દુખી કરે છે.

દરેક જગતનાની નીતિ વિશેની કલ્પના જુદી રોય છે, સિદ્ધાન્તોની કલ્પના પણ મિલે રોય છે. સંસ્કૃત બાપ મા કેટલાક અલગ-અલગ સિદ્ધ અને ગુરુ માનેલા વાક્યાવયોગો સ્વામ્યા પણ આપણને સમ આપે. અંગ્રેજી અરહાને જેમ પ્રમિદ્ધ થતા દરેક લખાણ ઉપર એકી નખવાની કમ્પોઝ થાય છે તેમ આ નીતિપદ્ધતિઓને હંક વસ્તુની નહીં આદતિ તેવા કલ્પનાનુ ગત થાય છે. તેઓ આપ્રક વચાર્થ છે, પણ તેનો અનિરેક ગૂંબાદ-બરેલો હોય છે, અને કેટલીક તાર આ અસાપ્રહને લીધે જ અનિષ્ટ પાંચામ આવે છે. જીવનપદ્ધતિઓ તેમને દહે છે, નમે તમારી દદિથી નિર્ણય કરે, મ. જેમ હંક જગતનાની નીતિકલ્પના મિલે રોય છે તેમ બાલકાગ્રની નીતિ પણ જુદી રોય છે. જે વસ્તુની તમામ વપ્ત ખોટી હાથ પડે છે તેની છોકરા ઉપર કમી અસર થતી નથી, જેમ કેટલીક વસ્તુઓ પુખ્ત ઉમરના માણસને માટે નિર્દોષ હોય છે અને તે જન્મુવનિને હાનિકર થાય છે જે સિદ્ધાન્ત નીતિ વિશે તે જ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધતા અથવા આમ્યતાને વિશે. નાના છોકરાની વાતોમા ને સંબાળવુમા પાલકોનો ઉદ્દેશ આવે જ છે. આપણે તેને અશિષ્ટ બહુએ છીએ. સમાયણ મહાભાગત આદિ આપ્રથમોમા કૃત્રિમ સિદ્ધાન્તાર કે કૃત્રિમ નીતિ નથી, અને જીવુરુગ આબાહરક તેમજ પગલણ કરે છે, છતાં મેકની ઉપર તેની ખોટી હાથ પડી નથી, એવું કાનુ એ જ કે આ આપ્રથમોમા જીવનનો પ્રવાહ પાટો અને તેથી પામ મલ છે સમાયણ મહાભાગતનાં ઉવનપ્રવાહ એટલે જો સમૃદ્ધ અને વેગવન છે કે તેમા મારે પેદા થઈ ચકતો જ નથી. ઉવનના વીર્થ ઉપર અને પ્રાણની શક્તિ ઉપર તેમની જે અદા છે તે જ જો આપણમા રોય તો જગ પણ એકી નખ્યા વગર આપણે વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમના ઉત્તમ નીતિશિમ્પ આપી રાકીએ. અનિષ્ટ અને આમ્ય વસ્તુ વિશે છોકરોમા મથાર્થ કલ્પના અને આપ્રથમકે કૃષ્ણા કલ્પન થકે, અને કમ ૨૧૧ દેથી સમવાની જરૂર નહિ મે.

દુકામા બાળકના સત્તે માનદિને બાળશિક્ષકનો પ્રગ હાસમ જે, જેટલે બાળશિક્ષણના બધા મિદાનો બાળક પામેથી જ મતી કદે

બાળવાર્તાની ખૂબી

(૧)

ચહેરના લોહીને વનભોજન દરમ્યાં બારે આનન્દ આવે છે. ચહેરની બહાર ફર કોઈ એક બગીચામાં બધા બેગા ચાય છે, ચુલો બનારી શકાય એવા મજા પથરા જોતી કારે છે, આસપાસથી સાદકાના મુઠા દકકા એકાદ દરે છે, પદાર્થની પતંગવળા અને પડીઆ બનાવે છે અને બધી મુશીમનો વેગનો ચારી ખાય છે. એમા જ તે દિવસનો આનન્દ રહે છે. ચહેરની કૃત્રિમતા છોડીને નૈસર્ગિક માણસ—દુઃખની માણસ જનનાનો એ આનન્દ હોય છે. હજારો વર્ષના પ્રયત્નોથી ને મારનો મનુષ્ય ઉપજાવેલા છે તેને અભાવે આપણે શી રીતે ચવારી ચરીએ એનો વનભોજનમાં કિતમ પાડ મગે છે અને તેથી કૃત્રિમતાની કાચગી હડી જલ્દીને મનુષ્ય પોતાનું અવસ્થા આજખી સકે છે. કુખીમા પણ એ જ આનન્દ રહેવો દેખાય છે. ચામચુદ્ધ, વાગચુદ્ધ, અથવા કોરટમાછ એ બધા મુધવેવા મનુ કૃત્રિમ ઉપાયો છે. કુખીમા શરીર ચરી સાથે નૈસર્ગિક સક્રિયતા લહે એમા જ એનો આનન્દ રહેવો હોય છે.

સાહિત્યમા એવો નૈસર્ગિક આનન્દ અને નૈસર્ગિક લાભ વેવા તન્મ દાદમા પ્રવૃત્તિ થતી જાય છે. નીતિશાસ્ત્ર, રિવેકશાસ્ત્ર, સાહિત્યશાસ્ત્ર અને બાળશાસ્ત્રના કૃત્રિમ નિયમોનું બન્ધન જેમા ન હોય અને મનુષ્યસ્વાભાવનો નૈસર્ગિક પ્રવાહ જેની અંદર કશી પણ રોકાવટ વગર સોસરો ચાલતો હોય એવું સાહિત્ય આજે દુનિયાને જોઈએ છે. શિશુ સાહિત્યમા બારે કશા દોષ, દુન્દર એવ દોષ તોપણ નૈસર્ગિક સાહિત્ય જોડેનો પ્રાણ તેમા નથી દોનો. માનના મહેલમા દાદના કોડા પર ને પોલિ. દોષ છે તેના કળતા કોઈ પણ મંદિરના દાદના કોડા પર અગમ્ય લોહિના લાથના વમાગથી ને સુનાગધ અને ચામચ આવે છે તે કાલકો આ જ દોષ છે. એ જ રીતે સાહિત્ય શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને બધાને ને ચાલકો પરગરવામા આવે છે તેનો કરતા અનેક પ્રતના, અનેક વસ્તાનાના અને અનેક જનના લોકોના મોડામા અમારી સાહિત્યો ને નૈસર્ગિક એવ આવે છે તે વાકિક ળતા અવેશિક દોષ છે. એવા પ્રિમા આપાર આપા લોકસાહિત્ય ઉપર મળવામા આવે તો જ તે સાચી રાષ્ટ્રીય કેળવણી દેવાય. આપણા દેશમા જ્યારે મળ દરિઓ દુઃખમા ચમ્દાય કાર, અર્થાન કાર વગેરેની કનગન કરી બનાવવા ત્યારે આમ ! પણ સરકારી જનસમુદાય એક જુના જ સાહિત્ય ઉપર પેર નો હોય. આ સાહિત્ય કચથી આવ્યું ? કોણે ચાર કર્યું ?

જ્યથી મનુષ્યો અમાન નિર્મલુ થો ત્યથી આ સાહિત્યનો અમ

છે. જેની અંદર સમાજનો પ્રાણ સ્ફુરે છે તેણે આ સાહિત્ય લખ્યું છે. આ સાહિત્ય દ્વારા બાળકને કેળવણી આપે તો તેઓ સમાજને ઝોળખી શકે અને સમાજને ઝોળખી સમાજના દાસ અને પ્રભુ બનશે.

પ્રાચીન ઋષિઓએ પણ લોકસાહિત્યનું સાર્વર્ભોમત્વ સ્વીકાર્યું છે અને તેથી જ તેમણે પોતાને મૃત્યુલા આધ્યાત્મિક સનાતન સિદ્ધાન્તો લોકવાર્તામાં રૂપકમાં મૂકીને વેદમાં દાખલ કર્યા છે. પુરાણો તો લોકવાર્તાનો બહાર છે. બાસ દાસિદાસાદિ મહાકવિઓએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રગટ કરવા માટે આ લોકવાર્તાનું જ શસ્ત્ર લીધું છે. નીતિશાસ્ત્રવિસારદ આર્ય આણંદે લોકવાર્તાનો ઉપયોગ કરી દોઢ રાજપુત્રોને પણ નીતિનિપુણ કર્યા છે. જ્યારે જ્યારે કવિ પ્રતિબા મન્દ પડે છે, પ્રબલો ઉત્સાહ હીણ થાય છે, કેળવણીનો ઝંરો મૂકાઈ જાય છે, ત્યારે ત્યારે દેશના નેતાઓ આ લોકસાહિત્યથી ગંગોત્રી પાસે જઈને તપશ્ચર્ચા કરતા દેખાય છે. ગેકસપીયને પૂછે કે શીલાને, તો તે એમ જ કહેશે કે લોકસાહિત્ય એ જ અમારો શુભ છે. તમાગ તરનટાનીઓ અને તર્કશાસ્ત્રીઓ ન કરી શકે તેની સફળતાથી લોકસમાજે આ સાહિત્યના વિભાગ ખડેવા છે સાચુનો ત્રામ સહન કરતી વડુની વાર્તાઓ એ એક સ્વનન્દ વિભાગ છે. સંદેહો સામે બહાદુરીથી લડનાર રાજપુત્રોનો વિભાગ અલગ છે. પોતાની ચાતુરીથી સડોતી મુમન્દિ કરનાર વધિક મુસાદમનો વિભાગ જુદો છે પોતાના નિર્વ્યાજ પ્રેમથી જ સુન્દિત એવા બાળકોનો પ્રાન્ત પણ એકદમ નિગળો અને વિનાશ છે દેસાબિમાન કે ધાર્મિક જનુનના પાક બટ્યા વિના માનવગતિના અભાવિક પ્રેમને લીધે 'બલ્લનમુખાય બલુનહિતાય' આત્માર્પણ કરનાર ધર્મવીરોનો વિભાગ એછો વિસ્તીર્ણ નથી. લોકસાહિત્યના ગળગો પોતાનો વેબર બોગવના છતાં પોતાનું મનુષ્યપણ અને મનુષ્ય નરીકો પોતાનો દુનિયા સારોતો સંમન્ધ જૂલી જતા નથી લોકસાહિત્યના સૂરંગ દગ અને ચોરો પણ અંગીઓના બેલી બની આપણી સંકાત જીન મેળની શકે છે. લોકસાહિત્યના વીરો અને દુષ્ટીરો આપણામાં અતુલભૂતી જોઈ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેથી જ લોકસાહિત્ય એ સત્ય સાહિત્ય છે એનો ઉપયોગ કેળવણીમાં થવો જોઈએ. જે શિક્ષકને બાળકનું જીવન સાત્ત અને નષ્ટ નથી લાગતું તે મરગ અધ્યાપક થાય જ નહિ. મંત્રીની પદાવીનો સ્વાનન્ધનું જેટલું મહત્ત્વ લાગતું હતું, મીકાડોને માટે પ્રાણ અર્પણ કરનાર બંધાની વીરોને સંદેહ વિરો ને વાગણી દોય છે તે જ માહાત્મ્ય અને તે જ લાગણી બાળકને પોતાની બાળદુનિયા વિરો દોય છે, અને તે વૃત્તિથી જ બાળકને બાળવાર્તા દ્વારા બાળદુનિયાનો પરિચય કરાવેલો જોયે.

આ નાનકડા પુસ્તકમાં જે બાળવાર્તાઓ આપેલી છે તેમાં કયા છપાગેલો છે, તાર્કિક બોધ અદૃશ્ય રૂપે વસે છે, જનસ્વભાવનું વર્ણન મૂક

છે તે મુખ્ય બાળકોનો આશુતોષ આશ્વાદ ઓતપ્રોત છે, તેથી જ સિસકોને તે ઉત્તમ મદદગાર છે. અનુભવી અને હત્તાલી ગિફ્ટકોને ઓટલી જ પ્રાર્થના છે કે આ વાર્તાઓ સુધાન્વા પ્રયત્ન કરશે નહિ. આ વાર્તાઓનું ધ્યાન કરે, ધ્યાનથી તદ્દાકાર થાઓ અને પત્રી જે તમને મોકલે તે બાળકો પાસે મોકલો. આ વાર્તાઓ યાજ્ઞનો મંચમ પાળતી નથી પણ તેની અન્દર એક સામાવિદ મંચમ દોષ છે. પાપીને ધિક્કાર્યા વગર પાપપુણ્યનો ભેદ જતાવે છે અને સમાજસેવાના અથ આશ્રમોના ખ્યાલ આપતા ઉતા વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ ફરખ કરે છે આ વાર્તાઓ યાજ્ઞાશુઓની માફક દેવતાન્તરગમા કરે છે અને જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં પ્રેમધર્મ સ્થાપિત કરે છે. ગામગામ વસતી ડોશી ચાગ ધામ ફરી આરી છે એમ કહે તોપણ આપણને તે સાચુ લાગતુ નથી, તે જ પ્રમાણે ધરણતુ લાગતી વાર્તાઓ ચાગ ખડ ફરી આરેલી હોય છે એમ કહીયે તો સામાન્ય વાચકોના વિશ્વાસન બેગે. આ ચોપડીની વાર્તાઓ કાઠીયાવાડમા પ્રચલિત છે, પાચુ તે ક્યાથી આરી છે અને ક્યારે કાઠીયાવાડમા આરી વસી છે તે કોણ કહે ? એકાદ વાર્તા નાઇલ નદીના કાઠા ઉપરની હોને તો ખીજ યુક્રેટિસ ને ટાલ્કિસ નદી વચ્ચે જન્મી હોને એકાદ સમગ્રક દેશી આરી હશે, તેમજ આ વાર્તાઓમાથી કેટલીક દેશાન્તર કરીને જર્મનીમા વગેરે કરીને મોકી હોને તો કેટલીક લામો ચોટયો હોમાડીને ચીની જની જાઈ હોને. આ વાર્તાઓની પાળા ક્યા મુની દોડીયે ? બહુશીની પેડે આ વાર્તાઓ મેહર ફેગ્ગાર માથે નવુ રૂપ ધારણ કરી કાઠીયરમા વિચરતી મે જોઈ છે કેટલીક વાર્તાઓ બગાળી બાળકોને કહેતા તેઓ કહેતા કે આ તો અમારી જ વાર્તા તમે લઈગયા છો ચકલીની વાર્તાઓ મે નાજપણમા કાનડી ભાપામા સાબજેલ, ગુખી ગુખી હાદી ખીડ, (ચકલી ચમ્બી ગરતો ડોડ,) એ વાચ્ય હજી માગ કાનમા સંભગાય છે. મહારાષ્ટ્ર તો ગુજરાતનો પડોશી જ છે. વધીનો પ્રલય પણ જ્યાં મહારાષ્ટ્રી આવે છે ત્યાં સમન્ધ જતાનાપણુ ક્યા રહે છે ?

આજ મુનીનો આ પ્રતિનિદિ વિનિમય જાણે ઓઠો છે એમ માનીને ગિજુનાથએ જે પળખી બાળવાર્તાઓને ગુજરાતી રૂપ આપી દીધુ છે. ગિજુમાઈ તો વાર્તાના અભ્યાસ, કદાચ પળખાને એમણે એના તો ગુજરાતી જનાની દીધા છે કે નાનદ જનીને આ વાર્તા મે બહાર પ્રમટ કરી ન હન તો સામાન્ય વાચક આ ડેનગ્પીડી ન જ ઓળખી શકત

૧. ઉપર અધ્યાપકોને અને માન્યોને મારી વિનિન્તિ છે કે બાળકો ઉપર પ્રેમ કરતા ખીજના તેમની દુનિયામા પ્રવેશ કરે અને આનન્દ સાથે તેમને બોદિત બોનક આપો. આ વાર્તાઓ બાળકોને આનન્દ તો જરૂર આપશે જ, ૫. તેમને આ વાર્તાઓ બાળદુનિયામા પ્રવેશ કરવાની માર્ગદર્શિકા થાઓ એવી જ મારી પ્રાર્થના છે

બાળવાર્તાની ખૂબી

(૨)

બાળવાર્તાના આ સુંદર સંગ્રહને માટે મારે પ્રત્યાવના લખવી છે પણ તે કેને માટે ? શિક્ષકો માટે ? માળાઓ માટે ? કે વિદ્યાર્થીઓ માટે ? વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યાવનાની જરૂર ટોચ જ નહિ વાઝકું જેમ પોતાની મા તરફ જ રીંધું દોડે છે અને એકદમ ધાવવા માટે છે તેમ બાળકે બાળવાર્તા તરફ આકર્ષાય છે પ્રત્યાવના લઈને બાળકો ને બાળવાર્તા વચ્ચે ઠુલું થઈ જો તો તેમને આંખો છરી મુક્યા જેવું જ થઈ જાય. માળાઓ તો મારી પ્રત્યાવના વાચવાની તરફી વેળા શાના ? ગમવિભાગના આ દિવસોમાં છોકરાઓ વિશે કંઈ પણ વાચવાની તરફી લેવી જો માળાઓનું કામ નથી. મહેતાજીને પોતાના છોકરાઓને મોખી દીધા પછી પોતાના મગજનું તે ખાનું તેઓ એકદમ બંધ હતું છે છોકરાઓની ચિન્તા રાખી, તેમની કેળવણીમાં રસ લેવો જો તો તેમને મન પૂરવું છે. વફાદારીથી તેઓ તે ધમતો ત્યાગ કરે છે બાકી ત્યાગ શિક્ષકો એટલે કે મારી ન્યાતના લોકો. તેમને હું શું કહું ? સૌન શિક્ષકોને કહેવા જેવું નહું મારી પાસે જાણે જ ટોચ. અને ચાન્નિક શિક્ષકો તો માગ જેવા બડોળા તરફ દેખા ફાડીને જ જુઓ. નહું નહું ધનીય કાઢીને તેમની જડ ચાન્નિકો નાશ કરવામાં આવે જો તેમને કેમ પાવો ?

છતા પ્રત્યાવના લખી નાખું છું તેવી મને સન્તોષ થયે, ગિલુભાઈને મન્ત્રેય થયે, અને આજા છે કે બીજા ને કંઈ જાયેયું આ પ્રત્યાવના વચ્ચે તેમને કંઈક વિચાર કરવાનું મન થયે તેટલું થાય તો આ બાળ વાર્તામાં ચાર પાનાં દિનેશનું વળતર મળી રહેશે

૨

શ્રી ગિલુભાઈ વનજનની બાળવાર્તાઓ લેખી કરે છે અને પોતાના નાનાભાઈ મિત્રો આમજ પડીઆ બગી બગી પીરમે દે, અને પડી ઉભા થઈ પડે છે, 'કેમ વાર્તાઓ મોખી લાગે છે ? આ વાર્તાઓ સ્વાદ કેવો છે ? આ સારી કે પેલી સારી ? આવો સ્વાદ તમને બીજો કેવો મળ્યો હતો ?' હું જૂનો સુમારૂ ત્યો એટલે માટે આ અપૂર્વ જમણું વિશે કંઈ પણ કહેવાયું હોય જ. એક પડીઆ પૂગે કરે એટલે ગિલુભાઈ પૂગે છે, 'આ વાર્તાઓ કેવી લાગી ?'

જીવનમા મને લોકસાહિત્યમા પ્રવેશ થયેલો છે. બાકીનો જાગ સમાજ ઉપર
૫૩ કે દોડી જ છે. દિવસમા ને પુણ્યમા, ધર્મશાસ્ત્રમા ને સમાજશાસ્ત્રમાં
માણુમની જે પ્રગતિ દેખાય છે તે ઉપરના પડની જ છે. આને જુદા જુદા
દેશો સંસ્કૃતિની અને સંસ્કૃતિની જે જગત હાલે છે તે આ ઉપરના ૫૩
ઉપથી જ નથી. નિષ્કલ્પનો દિવસ લખાએ, લોકલોકનિદારનો મનુષ્યેસરે
સારે નિષ્કલ્પની કદ જુગી જ રીને થશે.

નિષ્કલ્પનો પોતાની કવિતા પ્રમાણે જીવનમ નથી આદર્શો ધડી
દાવતા છે, નિષ્કલ્પના નિયમો નથી કરેલા છે, આંચિત્ય અને કળાના
પ્રમાણો નિર્માણ થયા છે. તેમાથી લોકમાનસે કદ જુગી છે તે લોકસાહિત્ય
માથી જાણી જાય છે અને કદ જુગી કવિઓ તો નિષ્કલ્પનો વિશદ
દાવતા જતા લોકમાનસે પોતાની મેળે જ ઉપરની કદી છે અને કદની ગળી છે

આદર્શમા લોકમાનસે કદ કદ માલિની અપાય અને કદ કદ
ન અપાય એ રીતે આજની દુનિયાએ કદ કદ મિલકતો નથી કદ જુગી છે.
ગુરુથી જીવન અને વ્યવહારિક નીતિ રીતે નાના છોડાઓને અમુક જ
અપાય અપાય એ રીતે આપને આશ્ચર્ય ગળીએ રીતે. જૂના વખતમા
એટલી લોકસાહિત્યમા આસતી નહોતી આજને આપને તો માણુમ
જ કદ છે, કદની પદ્ધતિને ગળી અને માતા કદાનું જ છે, માટે દામ્પત્ય
સંબંધની ગાંઠો પહેલેથી કદમા શો વારો રોય એમ જ જૂના લોકોને
લાગતુ અને તેની કદ પછી બાળવાતાં લોકમાનસે માટે આ દૃષ્ટિએ
યોગ્ય છે કે નહિ એની તેઓ બહુ ચિંતિસા કદ નહોતા

વ્યવહારમા મનજનના કદના ચતુર્ગળી જ પ્રતિદા વધારે છે સાંતુ
દુરથી પૂજાય છે, પગ સાથાનું તો અનુકંપ કરવાનો જ પ્રયત્ન હમેશા હોય
છે. લોકલોકમાં જે માણુસ પોતે વિચકુલ જંતુઓ નથી પણ બીજાને
છેતરે છે અને સંજોગોનું પગ મે તેમ પદે તોપણ તેમાથી પોતાનો જ
લાભ નોધી કદ છે તે જ માણુસનું કીર્તન મુખ્યત્વે રોય છે ધર્મની
શ્રુતિ જુગી અને લોકજીવનની શ્રુતિ જુગી તો સંજનતા, રીત, શૈલ્ય, ધર્મ દર્યાદિ આર્થતાના લોકોની કદ લોકલોકમા એટલી નથી
લોકલોકનો આદર્શ મદ, મદ પણ જુગી રોય છે, કદની જીલ્લવટ
લોકલોક સમજતુ નથી. તેથી જૂની ગળી વારાઓ એ રીતે નિર્ગમ
નો નિર્મલ રોય તો આજની કદગળીમા આપને દાખલ કરી જકતા નથી.

કદગળીમા નૈતિક આદર્શ અત્યંત જગતમા આપણો આદર્શ
છે. જૂના વખતમા તેનો ન હતો કદ આપો એમ તો ન જ કદી
સકી કે જૂના લોકોની નીતિમા આજના કદમા એટલી હતી આજે

છે ત્યાં સુધી 'સુદૃઢ' પુત્રાની પાત્રોનો રૂપ સમાવેશમાં દાખલ રહેશે નહીં. 'મહાસીની પાત્રો' અને 'કોમીમ વચ્ચે' કંઈકની પાત્રો' સમાવેશમાં અત્યંત નીચલા વર્ગના સ્વરૂપના અને આમર્થ્યનું સુદૃઢ રૂપક છે. તેથીને પણ તેને 'પાત્રો' કે 'પુત્ર' તરીકે નહીં જાણી શકાય. વાગ્યો કે 'હીન' ની રીતે 'પાત્રો' છે તેથી ને તાંત્ર મોટા હોવાને મોટા પાત્રો પાત્રોમાં મહત્ત્વની હુલ્લાથી વધુમાં બુદ્ધિથી કેવી રીતે જાણે છે એ સ્વરૂપના છે નહીં, પણ નીચલા સ્વરૂપની હુલ્લાથી નહીં કેમકે એ એક મોટું સારું પણ તેમ જોયું છે. 'દુર્ગમ' મને 'દુર્ગમ' એ પણ એવી જ પાત્રો છે. એમાં દેશીય મેળો જાણે પ્રત્યક્ષ દેશીને જ જાણીને તેના મેળો કરેલા છે. જેમાં મહાન તેથી દેશી અને તેથી જ તેની અંતિ

નકો નકો રાજ્ય

'એક પાત્રની પાત્ર' અને 'નકો નકો નાનની પાત્ર' તાંત્ર લેના એક જ છે. બાળકોના પાત્રોની દૃષ્ટિથી જોયું જ નહીં કે જ્યાં તેની હતી. મનની એક આવી જ પાત્રો છે. સતત જ નાનકે તે જોયો છે એમ મનાય છે તેવી મહાન જોયું જ જોયું છે :

વાંચકના જોવાને જમણે તેમ જ
દોન જોવાને જમણે ના જમણે ના ॥

નકો નકો મને જમણે ઉત્તરમાં મને વચ્ચે જો જોયું અનુભવ છે એના હવેના હાલની અની પણ જમણે મને વચ્ચે જો અનુભવ અનુભવ અને સ્વરૂપક છે. 'નકો નકો નાનની પાત્રો' ત્યાં ત્યાં 'તે' અને 'તેણે' રાજ્ય આવે છે તેમાં જોવાનો ગુણ નથી. મને જાણીને આ દેશીને આકર્ષક પુનઃક્રિયા કરી છે. દાખલા તરીકે

જગદિ ના તથા પલ નોન ફુલ ॥
દાન થકે દુન થકે ના ॥ દોન ના ॥
થકેમિ ના ત્યાં થકેમિ તોન મદી ॥
દોન થકે દુન મને ના ॥
માનેમિ ના ત્યાં પાંચે વા ॥ દુન ॥
દોન થકે દુન સિમિ ના ॥
માનેમિ ના તેથે બેલે તીન પદુતે ॥
દાન થકે દુન જોવાને ના ॥ જમણે ના ॥
જમણે ના ત્યાં દિન તોન રાજે ॥
દોન થકે દુન જોવાને ના ॥ જાણે ના ॥
જાણે ના ત્યાં અલે તોન વરણી ॥
દાન જાણે દુન દિવિ ના ॥ દિવિ ના ॥

આ વાતોનો અન્ત મગફળીમાં ધર્મગૂઢનામાં થયો છે. વાર્તાકાર કહે છે:

મનદેવ મ્હે માચી તો સૂમ

સટ્ટુર વાચુનિ કહેવિ ના કહેવિ ના ।

એના કન્યા ગિજુનાની વાતોનો અન્ત બાળકોને વધારે પસંદ પડે એવો છે

આ વાત કરી વરુ છા-રાને

એ ભૂટયા એકને આવડે જ નહિ

કાકીડા દેહકીની વાતો

આ રમણીય વાતો બાળકોને કહેવાતી હોય, પણ બાળકોજવણીમાં તેને સ્થાન નથી તેમાં આવેલા બાળકો છાકગણોને માટે અનુકૂળ કે યોગ્ય નથી. તેઓ તે સમજી ન શકે પડી જીવી તો ગમે જ શાન ?

દમરગા બેસ

આ વાતોમાં કઈક આશ્ચર્ય છે તે ગામડાઓમાં તો ચાલી શકે એમ છે. આપણે જેને આશ્ચર્યનાં લીધે નીચા ગણીએ છીએ તે કેટલીક વાર છે કમળોને બહુ જ સમય લાગે છે આશ્ચર્યનાં તે નદન નિર્દોષ દોષ તો બાળપણમાં જ તેનો પરિચય કરી રહેજો મોડી ઉંમરે તે આશ્ચર્યનાં નંદ ધ્યાન ખેંચવાની જુની પ્રથા કાળ પૂરી દૃષ્ટિએ અયોગ્ય નથી. નવે નંદ રમણો યથાકાળે પરિચય તો થયો જ નેવે. પણ નિર્દોષતા એ તેની પહેલી શક્તિ છે. હાલની અભિવ્યક્તિ બેસતો આ વાતો મગફળીમાં ન લીવી દોષ તો કલ્પ બગડત નહિ.

બોલસો મા મહીં ડોશી છે

આ વાતોએ લોકલોકાણુ બારે દામ ક્યું છે. લોકાણુમાંનો તેમાં આગેદુમ્મ મિત્ર છે. લોકદાન્યની દુનિયાના કોઈ ન્યાય પણ તેમાં છે. કંજુમને મોતની સજા તો આપે જ હજી. પણ આમાં ન્યાય કરના કોરોના જ વધારા લાગે છે. કંજુમ ડોશી પાતેનો અણુમો ઉડી જઈ તેના પરના અત્યાચારી દૃષ્ટ સમમથી છે અને ખૂનરજ આણુઓ પાતે જ તિ-સ્કાર છૂટે છે અને દૃષ્ટિએ આવી વાતોમાં કંઈ પણ પરિણામક નથી હોતી અને તેની બાળકોજવણીમાં આવી વાતોએ આવે એની મામે માગ મળત વાધો છે

• ' ડોશીની વાતો બહુ જ દોષપ્રિય તેમજ જ ગદ્યપ્રિય છે મનાઈમાં પણ એ જ વાતો બહુ જ દોષમાં આવી ગઈ છે. ત્યાં આવે છે

સ્ત્રીચ્છા માંડ ગ જાવ

તુ રાત્રી રાત્ર

પાટી મોટી હોયે

મા મળા તા—

અને પાંચ આપના પનમળામા જનમિલી ડેની અંદરથી દેડે છે:

મ્હાનાતી કુટંગી જુતરી કુટંગી

ચરે મોરખા પુડ્ડુ પુડ્ડુ

‘ડેની’ની વાતોમા આટલી ગુણગતથી જયેલુ જયેલુ આખરે ગિયાળ બારીના મોમા જ પડે છે. દાવ્યનૃપિ આવા અન્યાયો કેમ સામે ? મગદીમા જડુ જ આમ્ય રીતે આ વાર્તા આનંદપ્રિયગી (Comedy) કરી છે. મગદી વાતોમા ઘેરાના જમ્યાને જમ્યે ગુણ ડેશી છે તેણે વાચ ખુબ ખાધા હતા. શિયાળ જમ્યારે ખાવાને તૈયાર થયો ત્યારે તે ગળના ટમ્બા પડ જઈને મૂલી અને એણે કહ્યું, ‘હરે મને ખા.’ શિયાળમાર્ધ જમ્યું જમ્યા આપ્યો એટલામા ડેશીએ બાગે તોપ છોડી જેથી રાખ ઊડી અને શિયાળમાર્ધ આધળા જમ્યા. આના બનેલા ગિયાળમાર્ધ પોતાની આખો સાફ કરે એટલામાં પોતાના બે પમનો સગસમા મન્ય ઉપયોગ કરતા ડેની બૂધી નહિ એ કહેવાની જરૂર તો નથી જ.

રજુજડુ પુતળાની વાર્તા

આ વાર્તા લોકસ્થિતિનો ચિત્રાત જડુ જ નુનદર આપે છે. આગે સમાજમા દાસીની રાણી અને ગણીની દાસી થોડાના કેટલાયે દાખલા છે કેળવણીમા શુભગતીને ઠેકણે અમેશ બાપા આવી મહ છે એ પાત્ર એનો એક દાખલો છે. આ વાર્તાની બાપા અને મગદો ગાંધ કંઈક સૌમ્ય કરવામા આવે તો વધારે માર્ડ.

વહતા ભાલાની વાર્તા

આ વાર્તા મને જડુ જ મમી. દુનિયામા ફેલાયેલા અપાર અજ્ઞાન પર અને તેમા વિચરતા હાલા બોનિક શાખીઓ પર સગસ વાગ્યાલુ તરીકે તે વાપરી ચકાય પાગ્માર્થિક વસ્તુઓનો અથવા માનસિક શૂદ્ધ પ્રશ્નોનો બોતિક દૃષ્ટિએ અર્થ દાદના જનાર જડનાદીઓ અનેકવાર વહતા ભાલા જેના જ જડ દોચ છે કેડડુ કોઈએ બેથેલુ ન હતું બધા તેને નિરખી નિગમીને થાક્યા એટલે વહતા ભાલા તેની આગળ ચપટી દાણા નાખીને પરીક્ષા કરે છે. ‘ચણે તો ચકલુ, નહિ તો મોર તો ખરે,’ એ પ્રમાણગત્ત કરલુ અજ્ઞાન છે. આટલુ હલપણ દોચ ત્યાગે જ અહ કાનથી બોલાય, ‘અધ્યા જો, હો તો કઈડ રીજો આખો જન્માગે પૂ કયા ગેસી મહેવાનો છુ તે તમને જડુ દલાકીય ?’

અને લોકોની વિદ્યાનશ્રદ્ધા પણ જોવા લાયક છે. ‘અરે બાપ જોલાવેને આપણા વહતા બાબાને જેનું હશે તેનું કરેશે ઈ ધરનું માણુમ ઇ. એણે બધું દેયું તત્ત્વું હરો આપણે તે શું મગજશે ?’

કાગરો અને કાગર

આ વાર્તામાં સમાજમાં ચણીવાર દેખાતો સવકાર ચિતરેલો છે. કામ કરતી વખતે આજમ કરે અને લાભનો ભાગ પડાવવામાં સમાનતાનો હક આગળ કરે એવા સહકારીઓ દરેક સંસ્થામાં મળી આવે છે. પ્રગતિનિતા સમાન હકો વાળા આ દિવસોમાં કાગર અંડ કામરની વાતો દરેક બાજકે જાણુની જ જોધયે.

લહુડીની વાર્તા

આ વાર્તા મારી માન્યતા પ્રમાણે લોકવાર્તાનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. એમાં લોકશ્રદ્ધાવાદમાં જે વસ્તુઓ આકર્ષક ગણાય છે તે બની છે. જોડકાની મન્યતા લોકોની ધૃતિ ટેલી દોષ છે તેનો ચિતાર આમાં છે. ગરીબ અને પનાથના સ્વભાવમાં આખી કુદરત પડપાતી છે એ લોકશ્રદ્ધા પણ એમાં પૂરે-પૂરી દેખાય છે, ને અન્તે ‘માગ બહુય મારી પાગે આવે’ એ પ્રેમની લાગણીને ઇ જોડકાની મન્યતા મહત્ત્વ આપી પ્રેમનું માત્રાત્મ્ય અમૃતસ્મની મન્દવી મેલ કમુ છે બહુડીની વાર્તા એ એક ઉત્કૃષ્ટ લોકવાર્તા છે.

કાને ટોટી ને માવે ચોટી

આ વાર્તામાં તો હિન્દુ મંસા નો નનાતન વિષય આરી ગયા છે અ વેબકત કુટુંબમાં ની વડુ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઢેળવણી લે છે અને માયુની તાલીમ ન્તા કુટુંબની પર પરા નમત લે છે એમ લેખકને લોકોએ સામુવડનો નનાતન સંબંધ માપનોગીઆ જોવો કેમ છે એનો જવાબ આપવો પડે. આ વાર્તામાં રૂને મૂર્ખા બતાવી છે, પણ તેમાં યક્ત મૂખા જ દમે, બી ને બાવ હશે નહિ એની ખાતરી નથી થતી

કુચેરીએ જાહિ ગા

આ વાર્તામાં લોકવાર્તાની સુન્દરતા અગત્ય વેકસમાજનું બગ કયા જેવું છે એવું પણ દર્શન થાય છે. જ્યો એકદમ મુદ્ર છે—નગણા છે તેમનું બુદ્ધિ કાંઈ કંઈ નહીં. ન્તા પણ આખરે તેનાથી હારી જાય છે. બીખારીઓ સાવે વદવાટ કચ્ચાનો જેમને પ્રમગ આપ્યો હશે તેમને આ રિયનિની કપવા-તરત જ ચારી જશે. ‘કુમ કુમ કુમાક’ એ સોથી નીચે પડેલી જાતતાનો વિચારનાદ અખંડ ચાલુ છે અને અખંડ ચાલુ રહેશે.

ખીલીખાઈની વાર્તા

આ વાર્તાને હું પથમ પશ્ચિમ મુખ.

એમા ઉત્તરમેયો રાત્ર વચન પાળે છે, ખીસકોલીનું પશુ અભિમાન મળે છે, પ્રધાન સામે પોતાની ચતુર નાપર છે અને અંતે આ ચારિત્ર્યું દળ પન્નેશરની કૃપાથી તેને મળે છે.

છોકરીને બેચા પગર મિથારપા. બોડા. દરેક દરેક જ પાડુઓ નિર્ભય બનુ પ્રાણી છે. તે જમાનામા પગરુ એકે વડુવગો સબંધ ગણાતો ન હતો, પગ બે ખાનગી. ખાનદાન સાફ દોષ એટલે વડુવગો નહોતો કે કપ બેવાનુ દામ જ નહિ બેતુ જ દામ તો ખાનગી તપાસ કરીને જ. બુઝોલ તપાસ કરી ગે તો તે કુળું બારે અપમાન ગણાતુ.

તે જમાનાથી આપણે કેટલે દુઃ આન્યા હીરે? છતાં તે જમાનાના મમ બા ગદી ગયા છે અને તે 'મતોગે તરી કે તરી' જેવી કે 'ખીલીખાઈ' ની વાર્તા જેવી વાર્તામા જણાઈ આવે છે.

ખાઈ અગવ્યાં ખેતરપાળ

આ વાર્તા બહુ જ દોર છે સામુદયનો સાધનન ઝગડો તો આમા છે જ, અને દાનની દુનિયાનો ન્યાય પશુ ખામો છે. પશુ છોમ્મએના મન પર આની અસર દીક નહિ થાય લોકચાર્તો તરીકે આ વાર્તા આજા દગ્ગતની છે બારા પણ દોર છે.

સોનખાઈ કપખાઈ

આ વાર્તા આટલી જ દોર છે, પશુ તે ચાલી શકે છે ખાઈ છ મળે તેવા દુષ્ટ દોષ તોપગ આપેલી દુનિયાના છે, ન્યાયે બાવે કાઈ જુદી જ દુનિયાનો પ્રાણી છે તે જલ નતર જાય છે અને આખા સમાજનો ચતુર છે.

ખરખડ ખરખડ ખોદત છે

આ વાર્તા મોજ અને કાલિદાસની વાર્તા જેવી લાગે છે આવી વાર્તા આખા હિન્દુસ્તાનમા જ નહિ, પણ આખા ખડમા રણી છે. આમા લોકયુગમા રાજગેની શાન નાસા, મિઓની પ્રતિષ્ઠા, મૃત્તા વિદે ભરિત થ તાને દ્યાર સમમાન એ બની મનુગો આવી જાય છે લોકર નાં મોમા મારક જેવી નિર્ભય વ્યક્તિઓ પાંતે જેમો સમમાન દોષ છે તેટલે જ મમાન અદુગો જ મદ પ્રતે બનાવે દાન છે તે કારણે શુ હજે જેનો કાઈ પેગ નથી તેના પોતે પેની ચાલ પેની પ્રતિષ્ઠા વાતમા મે લીધેની છે કે અદુગો મીમ નો જામુદ રમે સ્વમાસાદર્ય મોખી કમિએ તેમની એ મમર પો છે? નગી ના

હાયમાં સત્તા ખૂબ હોય છે પણ તેના બેળમાં અદ્વિત નથી હોતી, તેથી તેને હાયે જ જામરોનું કસ્યાણુ કરાવવાનું વાર્તાકારોએ નક્કી કરેલું દેખાય છે.

૪

લોકસાહિત્ય વાંચ્યા પછી મન પર એવી જ છાપ પડે છે કે સમાજે ૫૭ પ્રાચીન બાલ્યકાળ (Primitive stage) છોડ્યો જ નથી. લોકસાહિત્યની અભિરુચિ સાદી પણ જગવાન હોય છે. લોકસાહિત્યમાં પાપોની સાંખ્યા ધર્મશાસ્ત્ર જેટલી નથી હોતી. મનુષ્યસ્વભાવની રચના જોઈ તેને માટે શું શક્ય છે અને શું અશક્ય છે એનો જરાજરા ખ્યાલ લોકસાહિત્યને હોય છે. મુક્ત ધાર્મિકતાનો રોગ કરનાર અક્રિત પ્રત્યે લોકસાહિત્યની સહાનુભૂતિ નથી હોતી. ધર્મ માટે છે તેટલી કટોરતા લોકસાહિત્યને પસંદ નથી.

લોકસાહિત્યનો પીનલ ક્રોડ (કાવટો) પણ ન્યૂનઅન્યાયની ઝીણવટમાં નથી ઉતરતો. તેમાં જે સગા લંડારને તે જ કંજીસ માણસને પણ અપાય છે, કેમકે બંનેનો સમાજગ્રોહ સરખો જ હોય છે.

જે જગવાન છે, જે યોજક છે, જે ચતુર છે તે જ આ દુનિયામાં ટકવાનો એવી ભૌતિકશાસ્ત્રીઓની માન્યતા આપણને લોકસાહિત્યમાં ન મળે.

નિષ્કપટ જાગરોનું, બસાગાંડા દયાપાત્ર માણસનું અથવા જડ માણસનું તો ખાસ રક્ષણ કરવું એ લોકસાહિત્યનો પ્રથમ ધર્મ છે. એવા લોકોને બચાવવા સારું લોકસાહિત્ય ખાસ મહેનત લે છે. કુદરતી શક્તિઓને પણ તેમને માટે પોતાના સ્વભાવિક નિયમ તોડવા પડે છે. સ્પષ્ટ ચમત્કારો તેમને માટે જ થાય છે.

— લોકસાહિત્યમાં ઉદયનું સ્વભાવ એ જ મુખ્ય નિયમ હોય છે. સાર્વત્રિક સહાનુભૂતિ એ જ તેનો આદર્શ છે. સ્વભાવનું નિરીક્ષણ એ જ તેની શક્તિ છે. તેથી જ જન-જે કે આત્મ-જે લોકસાહિત્ય આદર્શ દુનિયા પડી કરે છે. યથાર્થ વર્ણન કરનાં હતાં આદર્શનો ખ્યાલ આપવો એ લોકસાહિત્યની મૂળી છે. કદરોઢી દેરોઢી એ આદર્શ પ્રજાણુ જ ચાહે છે. એ આદર્શ પ્રજાણુ જ વસ્તુઓની, વ્યક્તિઓની અથવા વસ્તુઓની કિંમત આંકે છે.

એમ દેખાય છે કે સંસ્કારના સાક્ષરોનું પાન જાળવાનાંઓ નરક જવા લાગ્યું છે, કેમકે અનેક દેહાણેથી જાળવાતાંઓના નાના નાના સંપ્રદ બહાર પડતા બન્ય છે,

માટે અહીં એવવણી આપવાની જરૂર જણાય છે કે જેટલી વાર્તાઓ આપણે જાળવેને કહીને કીધે તે બધી જ લોકસાહિત્યની દૃષ્ટિએ જાળ-

વાર્તા નથી હોતી. લોકસાહિત્યની કુદન્તી સૈલી, પરંપરાની ઓપ, આમાન્ય જનતાનો આદર્શ અને કાવ્યમય સમભાવ જે વાર્તાઓમા ન હોય તો તે બાળવર્તીનું નામ ન જ લઈ શકે. હમણા હમણા જ એક નંગલ મારા હાથમા આ-યો હતો, જેમા એટલી જ રી આમ્ય વર્તનોનો છે કે તે કાવ્યશૈલીની દૃષ્ટિએ ફેંફી જેવા જેવી જ છે. એમ પ્રમાણમા જોતા આ ચોપડીની જ રી જ વાર્તાઓ નિર્દોષ ગણાય લોકસાહિત્યનું અર્પ અને કેળવણીની ગ-જ બગમ-જાણ્યા પછી જ નિર્ધારીઓને માટે લોકસાહિત્યનો સંગ્રહ કયો શક્ય હોય છે. લોકસાહિત્યમા જે માણસ તરીકે ચર્ચા કરો હોય તે જ બીજા બાળ-ઓમાથી નરી નરી વાર્તાઓ પોતાની બાળમા આશુ શકે છે, નરી ઉપજતી શકે છે.

બાળભજનસંગ્રહ

બાળકોને મગ્યનો સ્વાદ કેળવવો પડે છે, મલ કે ખાકનો સ્વાદ કેળવવો પડતો નથી. પ્રેમભક્તિથી ત બોળ થયેલા શ્રવણમનોહર કાવ્યો વિશે અભિરુચિ સમાજમા કેળવવાની જરૂર ન જ હોય. જેણે વિગમ્યેવન છોડ્યું નથી તેવા માણસને પણ પ્રેમભક્તિના કાવ્યો અપૂર્વ આનન્દ દે છે કાવ્ય માત્ર હૃદયનો અવિદ્ય અને પૌષ્ટિક પોષક છે. તેમા પ્રમુખભક્તિ અને બન્ધુ-પ્રેમનો જે ઉગેગ થાય તો તે અમનની ટોટિમે જ પડેાય છે. જોનો સ્વાદ આત્મવિકાસ જ હોય પણ તે આત્માવિકાસ વિશે પણ સમાજમા અભિરુચિ દેખાય છે, જેનું કાવ્ય આપણા જીવનની વિકૃતિ જ છે અરીધી માણસને અરીધી સિત્તાય બીજું બંધુ નીન્મ લાગે છે આપણને દુનિયાદારી બહાગની બધી જ વસ્તુઓ નિર્ગર્હ અને બાળ પ લાગવા માડી છે.

હાલના 'પ્રગતિ'ના મુગમા માયનો વિચાર વધતો જ જાય છે, અને તેટલે જરૂરે આપણે વધારે ને વધારે પ્રમુખિરુપ થવા જાણે છીએ કુદુખનો મોહ તો ધાર્મિક જીવનમા ઘણીવાર અનગમ્ય થાય છે હરે તેની મદદમા જાત્યગિમાન, વર્ણગિમાન અને દેશગિમાન આડી પડેઆ છે, અને તેથી મોટાનો માર્ગ—અન્નિ અને ગમાધાનનો માર્ગ વધારે ને વધારે વિદ્ય થતો જાય છે, અને તેથી કેળવણીમા બકિનો અનિમાન બેટકું રચવ પા! મળતું નથી. દેશગિમાનમા ગટ્ટીવના જડે છે, પણ દેનનન્નિ, ગંટ્ટીય જીવન વિશે બકિ,

પ્રભુભક્તિ વગેરે વિષયો રાષ્ટ્રીયતામાં અન્તરામરૂપ ગણવામાં આવે છે. ધર્મ એ રાષ્ટ્રીયતામાં વિશ્વરૂપ પદાર્થ છે એમ છોડ્યોક દહેનારાઓ પણ આ ધર્મભૂમિમાં નીકળ્યા છે.

ધર્મમાં જ રાષ્ટ્રીયતા રહેલી છે, ધર્મ એ જ સમાજનું બળ છે એ ત્રદાયી કામ કરનારાઓનું નેતૃત્વ ન્યારથી ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યું ત્યારથી સમાજ પોતાની ભૂલ જોતો ચૂંકો છે અને હવે નવી રાષ્ટ્રભક્તિ ધર્મમૂલક અને ધર્મપ્રાણી થવા લાગી છે.

દેશસેવાને અર્થે સ્થાપન કરેલા સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સપારે અને સાંઝે પ્રાર્થના થાય છે પણ તેમાં પ્રભુભક્તિ અને વૈરાગ્યને જ પ્રાધાન્ય મળે છે, દિવસરાત્ર એકમાત્ર દેશાભિમાનની જ વાતો નથી આવતી એનું લોકોને પ્રથમ પ્રથમ બહુ જ આશ્ચર્ય થતું. હવે લોકો અર્થાત્ કેટલાક લોકો એનું મહત્ત્વ સમજતા થયા છે. ધાર્મિકતા એ જ સાચી રાષ્ટ્રીયતા છે એ હવે લોકો સ્વીકારે છે.

જો વિદ્યા વા વિમુક્ત્યે એ આદર્શ ન્યારે વિદ્યાપીઠે સ્વીકાર્યો ત્યારે તેનો પૂરો ધાર્મિક અર્થ સ્વીકારતાં કેટલાક બાધોએને બારે મહેનત પડી હતી, અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં ધાર્મિક કેળવણીને પ્રધાન સ્થાન હોય એ મહાત્માજીનો આગ્રહનો સિદ્ધાન્ત પણ ફળદ્રુપ ન થયો. પણ હવે એક બે વર્ષની આત્મશુદ્ધિ પછી રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં પણ ધાર્મિક શિક્ષણ વગર ચાલે નહિ, ચારિત્ર અને નિશ્ચયનું બળ ધર્મ મારફતે જ આવી શકે, ધર્મ મારફતે જ પ્રજા સાચેનો આપણો સંબંધ દૃઢ થઈ શકે, એમ લોકો સમજતા થયા છે. આવી સ્થિતિમાં જૂના અને નવાં બજનો અને પ્રાર્થનાઓનો સંગ્રહ અત્યન્ત જરૂરી અને ઉપયોગી નીવડવાનો જ. જૂનાં ગાંતી એટલે અનેક જમાનાની પસંદગીથી લોકમાન્ય થયેલાં કાવ્યરત્નો. તેમાં પ્રજાનો પ્રાણ સ્ફુરે છે, માતાના ધાવણની પેઠે વગર આયાસે સમાજને તે પચી જાય છે, એ દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં તેમનું મહત્ત્વ સૌથી વધારે છે. નવાં પદોમાં ચાલુ જમાનાની આકાંક્ષાઓનું પ્રતિબિંબ હોઈ તે રીતે તેમનું આકર્ષણ વધારે હોય છે.

શિક્ષકના ચારિત્રની અસર એ જ સાચું ધાર્મિક શિક્ષણ છે અને તેટલું જ બસ થવું જોઈએ એ એક પક્ષ છે, અને આદર્શ તરીકે તે બરાબર પણ છે. પણ એવો ચારિત્રપ્રભાવ કેટલા શિક્ષકો જતાવી શકે? જે પોતાની પાસે ન હોય તેને મારે બાળકોને પ્રાચીન રાષ્ટ્રપૂજ્યવિશ્વતિ કેવિઓ અને ગ્રંથો પાસે લઈ જવાં એ એક જ ઉપાય છે.

ધાર્મિક શિક્ષણમાં વિસિષ્ટ ધર્મ, વિસિષ્ટ ઉપાસ્ય અને વિસિષ્ટ પંથની

આમણ્ટે રાખવાનું કશું કાન્યુ નથી. સામાન્ય શિક્ષણમાં જેમ આપણે અનેક સમાજનાં અને અનેક આદર્શનાં ચિત્રાનું અધ્યયન કરીએ છીએ તેમ ધાર્મિક શિક્ષણમાં પણ હોવું જોઈએ. મારા ધર્મથી જુદા ધર્મવિચારો કે માન્યતાઓ હું સાંભળું જ નહિ એવી જિત્તિમાં અધાર્મિકતા અને પ્રયુક્તોડ રહેલાં છે. ધાર્મિક શિક્ષણમાં સાચી ધર્મજિત્તિ અને અમર્યાદ પ્રેમ અને પાવિત્ર્ય છે કે નહિ એ જ મુખ્યત્વે જોવું જોઈએ.

ધાર્મિક શિક્ષણમાં ઉચ્ચ સાહિત્ય, શુદ્ધ સંગીત અને સંયમપ્રધાન કલા હોવાં જોઈએ. સંગીત સ.યે ધ્રુપ, દીપ, રંગવટ્ટી (સાધીઆ), પત્રપુષ્પ વગેરે પૂજના પ્રકાર પણ હોવા જોઈએ. જ્યાં અનેકધર્મો અને અનેકપંથી વિદ્યાર્થીઓ એકત્ર બેસના હોય ત્યાં તીર્થ અને નંદેશની પ્રથા વગર ચલાવવું જોઈએ. પૂજામાં મૂર્તિને બદલે ચંદનની પૂજા શરૂ કરીએ તો વિશેષ અનુકૂળ પડે. ઝિજ્ઞાસુ અને પન્થના ધર્મશ્રેણીનું પંચાવતન ગોઠવનાં પણ અગત્ય નહિ આવે.

મન્ત્રો, મ્લેકો કે ગીતો બહુવર્તી વખતે ઉચ્ચાર અને રાગની શુદ્ધતા જાળવવામાં જોઈતી મહેનત લેવાય તેટલી જોઈતી છે. આ જાળવવાની બેદર-કારી એ તો એક દલંદરૂપ જ બન્યો જોઈએ. વાણીશુદ્ધિ એ પણ ધાર્મિકતાનું એક આગરમક અંગ છે. જુનાં ગીતોમાં સ્વચ્છ બાવ સાથે ટેટલીક વખતે અસ્વચ્છ ઉપમાઓ અથવા સંબંધપ્રયોગો આવેલાં હોય છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ શ્રદ્ધાબંધિતથી તે નબાવી લેવાય, પણ શિક્ષણક્રમમાં આદર્શની જોટલી શુદ્ધતા રાખીએ તેટલી જોઈતી.

ધાર્મિક સાહિત્યમાં દરેક વસ્તુનો અર્થ અને અભિપ્રાય આપણે જાળ-કાને આપી રાકતા નથી, પણ તેથી કાંઈ નુકસાન નથી. જાળવણીમાં મ્લેકો દરેક ધર્મસંગીત એ ધર્મખીજનું વાવેતર છે. બરાબર ઉછેર થાય તો જ્યાં-કાણે તે ડગ્યા વિના મ્લેક જ નહિ. અર્થ દેશનાં ધર્મનું ખીજ વધારે પ્રબળ હોય છે એટલી શ્રદ્ધા ધર્મશિક્ષકે કેળવવી જોઈએ. ધાર્મિક શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થી-ઓની સ્વાભાવિક પ્રસન્નતા કચગાઠ બન્ય એવી અતિસયના ન થાય એની સંવેદના લેવી જોઈએ. સાથે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જાળકેની કુળીતાને કેનરે નાને પંખાગરી એ ધર્મનું કામ નથી.

બે નવલકથાઓ

નવલકથાઓ મનોરંજનને અર્થે લખવામાં આવે છે. ગંભીર સાહિત્યમાં નવલકથામાં સ્થાન નથી હોતું. નિમગ્ન અથવા ધાર્મિક ચર્ચામાં જેમ માથું ખગવાયું પડે છે તેમ નવલકથામાં નથી પડતું. છતાં સમર્થ લેખકે બે નવલકથા લખી દોય તો નવલકથાની અસર સમાજ ઉપર બારે સાહિત્ય ક્રમતા પણ વધારે થાય છે તેથી જ મમ્મટાચાર્યે કહ્યું છે કે સરસ વાળી મીઠાગથી જોલીને વગ કરનાર કાન્તા પ્રમાણે ઉપદેશ આપનારી છે.

લેખન દ્વારા જેટલે દરજ્જે ગુજરાતને પ્રમુખ અને પ્રગતિમાન, એક અને અનુલ જનારી સકાય તેટલું મનાવવાનો કનૈયાલાલ મુનશીએ 'પાટણની પ્રજાતા' અને 'ગુજરાતનો નાથ' લખીને સુંદર પ્રયત્ન કર્યો છે. આ બે નવલકથાઓથી દરેક ગુજરાતીના હૃદયમાં ગુજરાતના ગૌરવ વિશે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે, ગુજરાત વિશે પ્રેમ અને બંધિત જાગૃત થશે અને ભૂતકાળની—અસ્પૃશ્ય ભૂતકાળની ઝાંખી દેશવનાર એક કાર્પનિક ચિત્રને લીધે ગુજરાતનું ઐતિહાસિક ભવિષ્ય ઉજાગર કરવાનો નિશ્ચય ધણા યુવાનો કરશે એમાં કંઈ શક નથી.

મોલકી વંશની પ્રજાતાનું ઐતિહાસિક વૃતાન્ત વાચીને જે જાંઠિ હૃદયમાં નથી ઉઠતી તે 'પાટણની પ્રજાતા' વાચીને ઉઠશે છે 'ગુજરાતનો નાથ' વાચીને તો મનમાં એમ જ થાય છે કે કનૈયાલાલનો કીર્તિદેવ જે કરી શક્યો નહિ તે આજે નાપો કરી નાખીયે. લાખા લાખા વર્ણન આપ્યા વગર અથવા પ્રભુ મને દેશબંધિત ઉપર લાખા લાખા વ્યાખ્યાનો લખ્યા વગર કનૈયાલાલ હૃદયને કિલ્લેબંદ કરે છે, અને એ જ ગેમની અસાધ્ય શક્તિ જતાવે છે.

આ બે નવલકથા વાચીને અમને એમ લાગ્યું કે બે માર વર્ણુઠાથી સંપૂર્ણ ચિત્ર ઉભું કરવાની શબ્દકારની શક્તિ નવલકથા કરતાં નાટકમાં વધારે દીપી શકે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રણયકથાઓ અને પ્રણયકથાઓ ધણી લખાતી છે. પણ પ્રણયકથાથી હૃદયતૃપ્તિ આપેલું જ ધણે બાજે નોંધે ઝીંચે સદ્ભાગે આ બે નવલકથાઓમાં એ દોર ઓઝો છે, અને તેથી જ ભરપૂર ગાર દોર છે, એટલું જ નહિ પણ નીતિમાલ પેમનું વર્ણન દોર છે અને આ બે કથાઓની વાચક ઉપર ખૂબી અમર થતી નથી. મીનગેરીનો પ્રેમ મહત્વાકાંક્ષી કિલ્લેબંદ થશે છે. પ્રણયી મુગ્ધ ગુસ્સી મુગ્ધની નીચે દમાઈ ગમે છે. પ્રમત્તમારીનો આલ્લાદે પ્રેમ નીચગાને જાજે એવો છે

મંત્રીનો પ્રણયોત્કર્ષ જતાવનામા તો અન્યકારે પોતાની સક્તિનો પણ ઉત્કર્ષ જતાની દીપો છે. જ્યોત્વના પ્રણયપ્રમગમા ઉદયદૌર્ભસ્ય તો છે જ, પણ અન્યકારે આપણા મનમા એ બાલગજન વિરે ગજબક્તિ સુ પણ સહાનુભૂતિ સુદા ઉત્પન્ન કરી નથી, અને તેથી ઉદયદૌર્ભસ્યનો એવ લાગનાની ખીટ નથી

ગુજરાતી સાહિત્યની એક ખાસ વિશેષતા તેની અદર આનતી સ્નેહ લક્ષમી ગીતાસા એ છે ગુજરાતના સાક્ષરો સ્નેહલક્ષ્મ અને દેહલક્ષ્મ, સ્પૂળ લક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મલક્ષ્મ, Platonic love અને fice love વગેરે પાછળ ગાડા બની ગયા છે એમ કહીએ તો તમને ખોટું નહિ જ લાગે એવી આશા ગમીએ છીએ. સ્નેહલક્ષ્મની કદર એ ગુજરાતી સાહિત્યનો અપૂર્વ ગુણ છે, તેમ તે મોટામા મોટો દોષ પણ છે 'પાટણની પ્રજુતા' અને 'ગુજરાતનો નાય' એ બે કથાઓમા મુગ્ધલ અને મીનળદેવી વચ્ચેનું સ્વલ્પ સ્નેહલક્ષ્મ એ એનો સુન્દર દાખલો છે મહેલી કથા કન્તા શ્રીકૃષ્ણા એ સ્નેહ બહુ રસિકતાથી નિન્ન અને શુદ્ધ થયેલો બતાવે છે આ સ્નેહલક્ષ્મની સચિ ગુજરાતમા કયાથી આવી હશે ? શું તે આ જૂમિનો જ ગુણ હશે ? શું એ શ્રીકૃષ્ણનો વારસો હશે ? અથવા વલ્લભાદિ આચાર્યોના બક્તિદશનું ફળ હશે ? કે સ્વિકનબોર્ગના યૂરોપીય સામ્રાજ્યની તે એક દિન્દી વસાહત હશે ? કે ગઝલિસ્તાનમાથી કનાપી જવા કવિઓની પોઠ ઉપર લાદીને આવેલો સૂરી ફરકનો મેવો હશે ?

જ્યોત્વ કલાપીનો અનુયાયી દેખાય છે જ્યારે મુગ્ધલ મધુરા ગયા પછી રમગણમા જ ગોપીઓનો સબન્ધ રાખનાર મુસ્તહી શ્રીકૃષ્ણનો શિષ્ય દેખાય છે સન્ધિવિચ્છેદકારી રાજદંત કીર્તિદેવને મારવા તૈયાર થયેલો મુગ્ધલ યદુ સભામા શિશુપાલનો વધ કળાર શ્રીકૃષ્ણના જેવો દેખાય છે મહાભારત યુદ્ધને અન્તે શ્રીકૃષ્ણની મુસ્તહીગીરીને જેવો મદિન્ધ યશ મળ્યો તેવો જ ય આપણા મુગ્ધલને પણ મળ્યો છે આ સરખામણી ઉપરથી મુગ્ધલમા એ શ્રીકૃષ્ણમા એથી વધારે સગખાપણ છે એવું માનવનું નથી

કૃત્તિમણીહરણ કળાર શ્રીકૃષ્ણનો વશજ કૃષ્ણદેવ અથવા ખેગાર ં રીતે સોમશુદ્ધરિને લઇને નાસી જવા માગે છે તે કઈ પ્રશસાપા લાગતું નથી.

કનૈયાલાલની આ બે કૃતિઓમા દોષો ઘણા છે, પણ ગોટડસ્મિથન પે' તે કહી શકે છે કે 'There are a hundred faults in this little thing and a hundred things may be said to prove them beauties' (આ અલ્પ કૃતિમ સેકડો દોષ છે પણ તેમા જ સુન્દતા રહેલી છે એમ સાબીત કરના સેકડો દલીલો પણ લાવી શકાય તેમ છે.) ૨૧. મુનશીનો એ જ્યાવ સ્વીકારવા અમે રાજી છીએ

આ બે નવલકથાઓમાં 'મુદ્રારાક્ષસ' જેવી મુત્સદ્દીગીરી પોતે બતાવી છે એમ સ. મુનશી માનવા જાય તો તેમાં તે જૂઠ્ઠા ખાસે. મુંજલ અધે શું શું ચાલે છે એની હમેશાં ખાતરી રાખનાર નાના રાજનીસ જેવો જણાય છે. દાકબટ્ટ પરિસ્થિતિ ઓળખી જાણે એટલો ધૂર્ત છે, દંડિન પ્રસંગમાં શું કરવું એ તરત જ નક્કી કરી જાણે એટલો ચતુર છે, પણ પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં એનું મુત્સદ્દીપણું ચાલતું નથી. મુત્સદ્દી કરતાં બટ્ટરાજ તરીકે જ તેના ઉપર આપણને પ્રેમ ઉપજે છે. દાકમાં જેટલું સૌર્ય અને સાહસ બતાવેલું છે તેટલી ક્ષાત્રવૃત્તિને ઉચિત ધર્મવૃત્તિ નથી બતાવવામાં આવી, અને તેથી દાક રજપૂત પીર નથી પણ ગુર્જર મુખ છે એ ઐતિહાસિક ચિત્ર વધારે અર્થાત્ જન્યું છે. પ્રાણ જાય પણ અનાય કે નિર્દોષનો વાળ પણ રજપૂતને હાથે વાઢો ન થાય, ત્યારે આપણો દાક બારવડીઆની પેઢે ધોડીની ચોરી કરે છે અને નરસિંહ જેવા નિર્મલહલાલ અને નિર્દોષ ગદવીને ઉધે માથે ઢાલની દિનાર પરથી બહાર નીચે ખાડી તરફ હવામાં વિનાશક મુસાફરી કરાવે છે. દાકને વિશે આપણો ગમે તેટલો પક્ષપાત હોય તોપણ આ ધાતકી કૃત્ય જોઈને તો કંખારી જ છૂટે છે. તિલકચંદ્રના ખૂનની વાત તો જ્યાં દહશું. કુટિલ જાતિના આઘ આચાર્ય ચાણક્યે પણ આવાં ધાતકી કૃત્યો નથી કર્યાં. દાકનાં ચારિત્ર્ય અને જીવિની ઉત્કૃષ્ટતા, કાવતરાબાજીની શ્રમ ખેડકમાં દાકે બતાવેલી સમયસૂચકતા અને ઘડેલી રાજકીય યોજનામાં નજરે પડે છે. 'પાટણની પ્રભુતા'માં નાયકપદ ભોગવનાર ત્રિભુવન 'શુન્ગરાતના નાથ'માં એકદમ ગૌણ સ્થાનમાં આવી પડ્યો છે. પોતાના કુળની ખબર પડતાં જ જેમ કીર્તિદેવની દૈવી શક્તિ લોપ પામી તેમ જ શું પ્રતિજ્ઞાપવન કરી ન શકવાથી મંડોળેશ્વર ત્રિભુવન હતપ્રભ થઈ ગયો ?

— 'પાટણની પ્રભુતા' ના નાયકનાયિકા ત્રિભુવન અને પ્રસન્ન 'શુન્ગરાતના નાથ' નાં નાયકનાયિકા દાક અને મંજરીનાં મુરખા બનવા પૂરતા જ આવેલાં હોય એમ લાગે છે. બન્ને નવલકથાઓમાં મુખ્ય પાત્રોને નાયકનાયિકા ન બનાવવામાં લેખકે શુદ્ધ રસિકતા બતાવી છે.

કાળભૈરવની આજવના તેમજ રોજનાજ જોડે દાકે કરેલું બુદ્ધ એ બે પ્રસંગોમાં તે વખતના સમાજની સ્થિતિ અને મનોરથના કુશળતાથી બતાવી છે. પણ દાક સાચે જ કાળભૈરવ પામેથી કીર્તિદેવનું કુળ પૂછી આવ્યો એવું જ લેખકે બતાવેલું છે તે વીમમી સદીના લેખકમાં શોભતું નથી.

દાક અને મંજરીના પ્રભુવિકાસ અને તેનું ઔચિત્ય સ. નરસિંહરાવે ઉગોદ્યાતમાં દર્શાવેલાં હોવાથી અહીં તેની કંઈ ચર્ચા કરવા નથી માગતા જરીને શાનગવિતા બક્ષવના બતાવના તેના મ્હેમાં દાક વિશે

દુતીકર્ત્રેણિ યા જેવું જીમત્સ વચન મુદ્ધવામાં લેખકે આર્થ રાણીના આદર્શ-
ને અને મંત્રીની સંસ્કૃતિને અન્યાય કર્યો છે.

બન્ને ગ્રન્થોની બાબા મનહરણી છે. લાંબાં લાંબાં વર્ણનોના અભાવ
નેદને લગભગ દરેક વાચકે ગ્રન્થકારને સાબાર આદર્શવાદ આપ્યા હશે.
ડગલે ડગલે દિવિની પ્રતિબા પંચાસરના કમળની પેડે જીલે છે અને કથાના
ધોધ સાથે દોડતાં છતાં દરેક કમળ ઉપર ફાળેકે દરવાની વાચક-માનસ-
હસને લાલસા ઉપજે છે.

આ નવલકથા વિદ્યાર્થીઓને વાંચવાની ભલામણ કરીએ કે ન કરીએ
એ એક સત્તાલ વિચારવાનો રહ્યો. ઘણી પ્રશ્નકથાઓ જેમ નવપુવડોમાં
દૃઢ્યદૌર્બલ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, મદસ્તવાદાંક્ષા નહ કરે છે, મનોરાજ્યના વિલાસી
વાતાવરણમાં નિર્વાર્થ કરી નાંખે છે તેવી એ નથી એ તો અમે ઉપર
કહી ગયા છીએ.

બ્રહ્મચર્યના પરિપૂર્ણ આદર્શમાં તો મુંઝારસાશ્રવણની સખત મના
છે. સ્ત્રીપુરુષના મનોગિકાર સાથે અપરિચિત રહેવું એ બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ
નથી. પ્રાકૃતિક વાસના અને વિકાર દરેકની અંદર હોય છે. તે બાબતમાં
વિદ્યાર્થીઓને અઘાન રાખવામાં સુગૃહિતતા છે એવું કાઠ સુઘ માણસ ન જ
માને. વાધો છે એ વિકારને મોહક રૂપ આપીને તેની પ્રત્યે અભિલાષા
ઉત્પન્ન કરવામાં; વાધો છે તે વિકારને પોષવામાં. આ દૃષ્ટિથી કાઠ પણ
પ્રશ્નકથા નિર્દોષ ન જ ગણાય. જેઓ રાધાકૃષ્ણના પ્રેમને તેમાં મુંઝાર
સાથે ભક્તિરસ હોવાથી નિર્દોષ ગણે છે તેઓ આ કથામાં મુંઝાર સાથે
વીરરસ, સંઘમ અને દેશાભિમાન ભળેલ હોવાથી તેને નિર્દોષ ગણશે.
બ્રહ્મચર્યપાલનનો આકરો આદર્શ જેઓ દૃષ્ટિ આગળ નથી રાખતા તેઓ
પણ આ ચોપડી વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મુકતા પહેલાં તેમાં એ ચાર ટેકાણે
રહેજ ફેરફાર જરૂર હજીરો. અને તેમ કરતા કથાવસ્તુને અથવા રમપરિપાક-
ને બિલકુલ હાનિ નહિ પહોંચે એવી અમારી ખાતરી છે. આવી સુધરેલી
આવૃત્તિ આપણાં વિદ્યાર્થમંદિરોમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે જરૂર વાપરી શકાય.

‘પાટણની પ્રભુતા’ અને ‘મુંઝારતનો નાય’ લખીને રા. કનૈયાલાલ
મુનશીએ અમને જે અપૂર્વ રસાસ્વાદ ચખાડ્યો તેને મારે અમે તેમને હાર્દિક
ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

માચીન સાહિત્ય*

સાહિત્યમંદિરો કનિનાને દાના સાથે નબળાની છે. યસ યેનો કુરુમમા ચીની જે પ્રતિજ્ઞા દે પેલી છે તે જ મચ્છાગી જીવનમા સાદિલિ પળ છે જે મચ્છાગીની પ્રતિજ્ઞા જુની જાય છે તેને સાદિયની કદર પણ ગયી હોય ?

આગે જન્નાને જે માણસ નરિકયામા ગાગે છે તેને આપો ક્યા હતા અને ય્ય જાગે છીએ તેજુ જાન નથી ગેતુ જન આ બરિય બંદે એને ગાગે જન્મ છે. આપણ દીમકાગેનું શુ આજુ જ થય ગયુ હો ? સમૃત માહિલજુ દન્ય જનારાગ મીમમરા જોહા નથી માહિલ પેાનુ જો રુક્ષેન વ વુ જેાય તો આપણ મીમમરાની ફાજ ગમે તે દેવો જગલે જોવડી છે પણ સાહિત્ય વ્યાપક દરિજો નરોકન કે જાનુ કોને સ્થાપુ જ નથી. કનિદાત જેમ પુષ્પક રિમાનમા જેસી લકાથી અરેધ્યા સુધી ૥ પ્રેરવતુ નિદગદરિજો નિરીગણ કરી શયો અથવા અમલી દયા ખ તે નમગિરિથી અવધાપુરી સુધી મેાને મોકલી શક્યો તે રીતે એક પાચુ મીમકાગે માહિત્યજાનુ મચ્છા અગોલન કે જાનુ ય્યજુ નરિ ની ૥ જેમ દસ પચ માગુસજુ જ જગન કરી રહે છે, તેનુ મગીત મીમકાનમા આપી મમ્તુ નથી, તે જ પનાજો દીકામરાની દરિજા એક માપુ નોમની મહાગ પોચલી નથી મુ જુ તે નાન્દીતા વ્યક સપૂર્વ નારકના વમ્તુને ટેરી ગેને સચિત કરે છે એજુ જનારી દીયુ એટને મીમકાર જનાર્ક થાય છે * ૧૯૫૫ સાહિત્યમીમામમ પળુ જેટના ઠગણુમા ઠગરી શક્યા છે તેટલા નિમ્તલથી નિદાગી અમ્યા નથી. એમ જોમની અજુ દમ પચ આવકા ના મસદિ સિદ્ધ રી શકે છે પણ ઠેકાઠ આપુ મહાકાવ્ય કે ખાલ મ એમરાન કેરી રીતે છે, તેનો અલભા ખામા રહેો છે, જે જતાનાની તેઓ પોના ૧૬ જ નવી માનતા અપરાધ એક દોગેન્દ્ર ગણય આ દામીગી ઠાકાલિજો જનકાગ અને ૨૫ ઉપરાન્ત ઔચિત્યનું નકરન જનારી દીયુ છે તેો એક જ દરિજા અમ જ મોનો નસ નીનાગારો ૧૬ સ ૬૧ મિ બના નિખ્ય ન જોત જરીસ મિઓની બિન બિન દન્યવિઓ લગ જના ગુજે રુ નિરેગન ક્યુ છે ગા નિધપત મિ દોન જનાલી વખો પોનાના રેસે પળુ મગામ મ સુમો નથી

* કરિવ રીનનાથ પુસ્તાક "માચીન સાહિત્ય" ના ૭૬ ની રુદાદને ઉદ્દેશને લખેલ લેખ

૭તાં એક સંપૂર્ણ નાટક કે દાન્ય લખ તેનું રહસ્ય તપાસવાની દૃષ્ટિના
ક્ષેત્રેન્દ્રને પણ સૂઝી ન હતી. એની દૃષ્ટિએ ઔચિત્ય હતું

પદે વાક્યે પ્રવચ્યાર્થે ગુણેડ્ઠંઠરણે રસે ।

ક્રિયાયાં કારકે લિંગે વચને ચ વિશેષણે ॥

વપસર્ગે બિપાતે ચ વાલે દેશે કુલે વ્રતે ।

તત્ત્વે સત્ત્વેડ્ઘ્યભિપ્રાયે રવમાયે સારકંપ્રદે ॥

પ્રતિભાયામવસ્થાયાં વિચારે ચામ્યવ્યાસિપિ ।

કાવ્યસ્વાંગેષુ ચ પ્રાહુરૌચિત્યં વ્યાપિ જૌવિતમ્ ॥

આટલે જ દેશણે ‘ ઔચિત્યવિચારચર્યા ’ કરી કવિ અટકી ગયો
છે. રવીન્દ્રનાથે આપણને સાહિત્ય તરફ જોવાની નવી દૃષ્ટિ આપેલી છે.

જેમ નાટક એ દાન્યનો નિષ્કર્ષ છે તે જ પ્રમાણે કવિ પણ સામાજિક
જીવન, રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષા, જાતીય આદર્શ અથવા પ્રજાકીય વેદનાની સ્વયંજ્ઞ
મૂર્તિ છે. એકાદ બૃહ નારાયણ જ્યારે ‘ વેણીમંહાર ’ લખે છે ત્યારે દ્રૌપદીના
ક્રોધ, બીમતી પ્રતિજ્ઞા, કણ્વિનો મત્સર અને અશ્વત્થામાની બળાનશ ચિતરવા
ઉપરાન્ત રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન અને યુગની મીમાંસા પણ પોતાની ઢાળે કરવા માગે
છે. દાસિદાસ જ્યારે ‘ રઘુવંશ ’ લખવા બેસે છે ત્યારે રઘુના કુળની જ નહિ
પણ અખિલ આર્ય સંસ્કૃતિની પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ તે ચિતરવા માગે છે.

આપણા કવિઓની કૃતિઓ તરફ ઐતિહાસિક અથવા સામાજિક
દૃષ્ટિએ જોવાની વૃત્તિ બહે પાશ્ચાત્ય લોકોએ આપણને સૂચવી હોય, પણ
રવીન્દ્રનાથનું આર્ય હૃદય આર્ય દૃષ્ટિએ જ સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ જોઈ શક્યું
છે. કોઈ સમર્થ ચિત્રકાર પોતાની પીંછીના દસ પાંચ લીમોટાથી જ સંપૂર્ણ
ચિત્રનું સૂચન કરી શકે છે તે જ પ્રમાણે રવીન્દ્રનાથે છટાછવાયા બિન્ન બિન્ન
પ્રસંગે લખેલા પાંચ સાત નિબંધોથી સંસ્કૃત સાહિત્ય એટલે શું, સંસ્કૃત
કવિનું હૃદય કેવું છે, હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ કયો પુરુષાર્થ લખ બેઠો છે એ
બધું બતાવી દીધું છે. સંસ્કૃત કવિઓમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ બહે ન હોય,
પણ તેમનામાં ઐતિહાસિક હૃદય તો જરૂર છે. સામાજિક સુખદુઃખનો પડો
તેમના હૃદયમાં જરૂર પડે છે. રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષ સાથે તેઓ આનન્દિત થાય
છે, રાષ્ટ્રની મૂર્છા સાથે તેઓ મૂર્છિત થાય છે, લોકોનો અધઃપાત જોઈ તેમનું
હૃદય રડે છે, અને તેમ થાય છે ત્યારે પ્રેમળ અને-મનોહારિ વચનોથી તેઓ
સમાજને ચેતવવા માગે છે.

જ્યાં શાસ્ત્રનું ગળું નથી ચાલતું, જ્યાં નીતિશાસ્ત્રકાર ‘ઋષ્યવાદવિરોધ્યેવ
ન ચ ક્ષિચ્છનોતિ મે ’ એવું અરણ્યરહસ્ય કરે છે ત્યાં કવિઓ પોતાની
સહૃદયતાથી સમાજનું હૃદય જગાડી સમાજને ઉન્નતિને પાંચે ચડાવે છે. મનુ,

યાગવલ્ક્ય, પગાર અને એમની ન્યાતના અનેક સ્મૃતિદારો સમાજ ઉપર જે અમર કરી રાખ્યા તે અસર લૂંટારાઓનો સરદાર દ્રાણી વાસ્તીકિ એક અમર કાન્ય દાગ કરી રાખ્યો છે. પ્રસ્થાનત્રયી પર શાખો લખી શ્રીચંદ્રાચાર્ય જે દિગ્વિજય મેળવ્યો તેના કૃત્ત્વે પાંચદી જેવાં સુંદર સ્તોત્રો લખી તે મહાપરિભ્રમણકાચાર્યે મોટો દિગ્વિજય મેળવેલો છે. શાસ્ત્રાર્થ દરતી વખતે ચંદ્રગચાપને ખાંડખાંડ કરી વિરોધીઓની શુદ્ધિ પર જાગરવસ્તીથી વિજય મેળવવો પડ્યો, પણ ત્યારે તે પરમહંસ પોતાનાં સુંદર સ્તોત્રોનો આલાપ કરતા હો ત્યારે લોકહૃદય સ્વેચ્છાથી, ગજપ્રુક્ષીથી પીંગળમાં પડ્યાયું હશે. આવા કવિઓનું હૃદયન પ્રગટ કરવાને માટે તેમના જેટલા જ સમર્થ કવિઓની જરૂર હતી. આર વર્ષ વ્યાકરણ બણી, બીજાં આર વર્ષ ન્યાયનાં છોતરાલાલા ઉખેડી, ત્યાગપદ્મી માહિત્યશાસ્ત્રની 'સર્જરી' શીખી તૈયાર થયેલા ટીકાકારોનું તે કામ નથી.

જેમ ન્યૂટને અને કૃષ્ણભો જન્મ થયો ત્યારે બ્રહ્મદેવને સૃષ્ટિ રચાનું રૂળ મળી ગયું એમ થયું હશે તેમ જ વાસ્તીકિ, બલબ્રુતિ, ભાસ, કાલિદાસ જેવા કવિઓએ ગ્રીન્ડ જેવો સમાયોચક મળવાથી જ્યારે મેં સફળ જન્મ જ્યારે મેં સફળા ક્રિયા. એની કૃતાર્થતા અનુભવી હશે. કાલ નિરવધિ છે અને પૃથ્વી વિપુલ છે એ આપણા કવિઓની શ્રદ્ધા રસીન્દ્ર જેવો સમાન-ધર્મો નેર્ધ ચરિતાર્થ થઈ હશે.

ત્યારે જૂના ટીકાકારોએ આપણને જોઈતી દૃષ્ટિ આપી નહિ, ત્યારે આપણા પાશ્ચાત્ય પડિતમન્ય અધ્યાપકોએ આપણને અવગી જ દૃષ્ટિ આપી. યૂરોપીઅન આદર્શ પ્રમાણે હિન્દી ઇતિહાસમાં કશું નથી, યૂરોપીઅન વિવેક પ્રમાણે હિન્દી કાવ્યો હમેશા ઉતરતા જણાય, એ જ એમની શીખાનણુ એટલું જ નહિ પણ હોમ કેનિવિદિન્દુપાણ્ડુતળ્લા જેવો શ્લોક જે સમાજમાં નિર્માણ થયો, જે સમાજ કિલાઓની દીવાલમાં નહિ પણ વનકપવનના ખેળામાં જ ઉઠેલો છે, તે સમાજના કવિઓને નિસર્ગ નિદાળવાના નયનો નથી એમ કહેવાની પણ તેઓ અને તેમના શિષ્યો ધૃષ્ટતા કરતા અચકતા નવી. સીદી માણસ પોતાના જેવો વર્ણ અને પોતાના જેવા નાક અને રોડ જેના નથી હોતા તેને કોઈ દિવસ સુંદર નથી ગણતો.

હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ ઉન્નત્ય છે, વ્યાપક છે, રહસ્યપૂર્ણ છે. માત્ર તે યૂરોપીઅન ઇતિહાસથી તદ્દન જુદો પડે છે, અને તે સરકારી ભાવનમાં કે તવારીખોમાં મળતો નથી પણ પ્રગળન જે દિશામાં વહે છે તે પ્રેશના સાહિત્યમાં જ મળી શકે છે એ રસીન્દ્રનાથે આપણને બતાવ્યું છે.

આપણું થીયેટર જાતજાતનાં ઉપકરણોથી વ્યાપ્ત રહેશે એવી દંપતીની 'રોડમ' આપણને નથી જતાવતું એનું કારણ આપણું વાગલીપણું નથી, પણ યુરોપીઅન ટીકાકારોના ખ્યાનમાં પણ ન આવી શકે એવી સર્વોચ્ચ અભિરુચિનું સૂચક છે એ પણ રસીન્દ્રનાથને જ કહેવું પડ્યું. કાલિદાસનો મેઘ યજ્ઞનો રાન્દેશો અવકાષુરી લઈ ગયો કે નહિ એ આપણે નથી જાણતા, પણ રસીન્દ્રનાથે તેને જ પોતાનો દન જાનારી તેની મારફતે આપણને પ્રાચીન સમયના ભારતનો માત્રાકાર કગરો છે. ગદ્યીય ઉદય જેને રસીકારે છે તે કાવ્ય પણ ઇતિહાસનો દગરો પાત્ર કરી શકે છે એ તેમણે ગમાયજુભીમામા કરી સિદ્ધ કર્યું છે. ગ્યામ અનેક ગીતે સંસ્કૃત સાહિત્યનું તેમણે ઉદ્દાટન કર્યું છે.

પણ રસીન્દ્રનાથની પ્રતિભા ખાસ મોઢે કળાએ પ્રગટ થઈ છે એમના કુમારસંભવ અને શાકુન્તલ ઉપરના નિબંધોમાં જ્ઞાન કવિ ગરેની એક-એકી ટીકા લઈ રસીન્દ્ર ઉપડ્યા છે અને શાકુન્તલ એ કાલિદાસની સંપૂર્ણ કૃતિ ફરી રીતે છે એ તેમણે પોતાની અલૌકિક શક્તિથી સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. શેક્સપીયરના 'ટેમ્પેસ્ટ' સાથે શાકુન્તલને સરખાવી કાલિદાસની અભિરુચિ કેટલી મેઢ છે તે બનાવવાનો તેમણે યોગ સાધ્યો છે. શાકુન્તલ ઉપરનો નિબંધ એક અપૂર્વ યોગ છે કાલિદાસ, ગદ્ય, શેક્સપીયર અને રસીન્દ્રનાથ આ ચાર પ્રતિભાસપત્ર વિશ્વવિખ્યાત મહાકવિઓનું કલ્પાયમા મીનન એ કાંઈ સામાન્ય વસ્તુ નથી કવિઓની વાણીમાં દંપનાના ગમે તેટલા કુવારા હિંતા હોય તોપણ તે ખાલી દંપનામય નથી હોતી. એની પાછળ વ્યક્તિગત કે સમાજગત જીવનગદસ્યનું વત્તવજ્ઞ સમાયતુ હોય છે એ વાત રસીન્દ્રનાથે જ સદુચી પથમ આટથી સંપૂર્ણતાથી પ્રકટ કરી છે. સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને સૌન્દર્યશાસ્ત્ર એના અન્તિમ સિદ્ધાન્તોને તર્કની ચુંચણીમાંથી બચાવી પોતાની અપૂર્વ પ્રતિભાથી પ્રાણિત કરી કવિઓ જીવન જેની એક સંપૂર્ણ અને સજીવ કૃતિ નિર્માણ કરે છે. જે અહીં છે તે ત્યાં છે, જે ત્યાં છે તે અહીં છે, સૃષ્ટિ સર્જણ એકરૂપ છે, એ ઋષિઓએ જોયેલો સિદ્ધાન્ત કવિઓ આપણી આગળ માત-માન જોડે કરે છે. સંસ્કૃતમાં 'કવિ' શબ્દથી જે બાન મનમાં દબાયે છે તે અંગ્રેજી 'પોએટ' માં નથી. કવિ એટલે દ્રષ્ટા જે જીવનગદસ્ય જુએ છે, જેને હૃદયર સૃષ્ટિ બને સરખી જ પ્રત્યક્ષ છે, જે અતિવાદમાં તરી શકે છે, જે આ દુનિયામાં ગહેતો છતાં આ દુનિયાનો નથી, તે કવિ અર્થશક્તિને જે દેખાતું નથી, તર્કદૃષ્ટિથી જેનું આકલન થતું નથી, વ્યાવહારિક દુનિયામાં જેને માટે પ્રમાણ મળતું નથી એવા અતીન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ અને સ્વસંવેદ એવા અનુભવોનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરી ગળદ અથવા વર્ણુ જેના

મર્યાદિત સાધન હાગ તે બંધુ ખીજને માટે પણ જે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે તે કવિ. આ સૃષ્ટિની પાછળ રહેલી,—જાણ સૃષ્ટિ તેમજ અન્ત સૃષ્ટિની પાછળ રહેલા ઇશ્વરી યોજના, ઈશ્વરી લીલા અને ઇશ્વરી આનન્દનો જે સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે તે કવિ. વૈદિક ઋષિઓ ન્યારે કૃષ્ણસ્તુતિની ઊભના શિખરે પહોંચી જાય છે ત્યારે પગેશ્વરને જ 'કવિ' નામથી સંબોધે છે, આ સૃષ્ટિને ઇશ્વરનું કાવ્ય કહે છે, અને તેથી કવિ એટલે સૃષ્ટિનું ગદ્ય જાણનાર એ જ સીધો અર્થ નક્કી થઈ જાય છે. કાલિદાસે જીવનનું ગદ્ય ફરી ગીતે બેસી હતું એ ન જાણ્યું મરિનાયે કે ન જાણ્યું સપ્તમીએ એ ગદ્ય તો જાણે મોટે અથવા સ્ત્રીન્દનાથ.

કવિઓની કૃતિ ઉપર દીકા કંનાર તો ઘણા થઈ ગયા છે, પણ 'કાવ્યે ઉપેક્ષિતા'મા સ્ત્રીન્દનાથે જે ગંભીરતા અને દાક્ષિણ્ય બતાવેલા છે તે તો અપૂર્વ જ છે. 'કાવ્યે ઉપેક્ષિતા' એ જેટલી અસાધારણ દીકા છે તેટલું જ તે એક અપ્રતિમ કાવ્ય છે, સ્ત્રીન્દનાથ ખીજ નિબંધો ન લખત અને આ એક જ નિબંધ લખત તોપણ સાહિત્યગંધર્વો તેમની કાવ્યશક્તિને મર્યાદા આપી શકતા. 'કાવ્યે ઉપેક્ષિતા'મા પત્રનેખાનુ વિવેચન કંનાર કવિએ જ 'એખેર વાણિ' તથા 'નૌકાપુષ્પી' એ નવલકથાઓ લખેલી છે એ અનુમાન કોઈ પણ ખીજ પ્રમાણ વગર નીકળે એું છે.

આપણા કવિઓ મૃદિનુ નિરીક્ષણ કર્યા વગર વામી થયેલી ઉપમાઓ વાપરે છે એમ કહેનાર લોકો પોતે જ નથી કંતા સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ અને નથી કંતા સરકત કાવ્યનું મર્યાદા પરીક્ષણ તેઓ જો સ્ત્રીન્દનાથનો કાદમ્બરીચિત્રવાણ નિબંધ વાચે તો જરૂર તેમનો ભ્રમ ભાગશે. બાણમુદ્રની કાદમ્બરી એ સાહિત્યકારે જોને નારીકેલપાક કહે છે તેના સરસમા સરસ શબ્દો છે જે માણસે હિમાવન જેવો પર્વત અને મેઘના કે પદ્મા જેવી નદી જોગેલી છે, જે માણસે ખુલ્લો, પક્ષીઓ, તારાઓ અને છોકરાઓ સાથે ગમતમા વર્તે ગાજ્યા છે, તે જ બાણમુદ્રના કાવ્યકાન્તામા ગેડાની પેટે અકુતોભય સચાર કરી શકે છે, વનવગદની પેટે ત્યા અન્તાક્ષિતિ કરી શકે છે, હાથોની પેટે કંપનાવૃણાકુરને અર્ધવિવીદ કરીને આમતેગ ફેરી શકે છે અથવા અભિનવમધુનોતુપ ભરગની પેરે મેઘગવિહાર કરી શકે છે સરુત સાહિત્યમા અંત સૃષ્ટિ અને જાતસૃષ્ટિનું જે માર્ગ અને તાદાત્મ્ય છે તેના સપૂર્ણ વાગે. સ્ત્રીન્દનાથને મરેનો છે તેવી જ કાલિદાસ બાણમુદ્રને વગાડે જોના કવિઓ પુત્રકાન્તલક્ષ્મીક પિનાની પેટે તારા દયા છે.

હિન્દુસ્તાનમા 'યુનિવર્સિટી' સ્થાપન થઈ ત્યા થી દરેક અન્દનુ બહિરગ પરીક્ષણ કરનારો ગિજા જાડુ જ વધે છે કાવ્ય નક્કી કરે, પકોદની

મીમાંસા કરવી, પ્રક્ષિપ્તવાદ ઉઠાવવો અને અન્યકારના બે અનેક અન્યો હોય તો દરેક અન્યનો કર્તા એક જ નામના અનેક થઈ ગયા એનો ઉદાપોહ આપણે હીક કરતા થઈ ગયા છીએ. સત્યાન્વેષણની દૃષ્ટિએ તેમજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ બધું જરૂરનું અને મહત્ત્વનું છે જ. પણ બે બગીચાની લંબાઈ, પહોળાઈ, તેની અંદરના ઝાડોની વિગત અને સંખ્યા વગેરે બધું તારવી કાઢવામાં આખો વખત ગાળી આપણે ફૂલોની સુગંધ અને રંગોનો આસ્વાદ લેવો ભૂલી જઈએ તો દુઃખાનંતના જેવો ગ્રસિક આપણને જરૂર કહે, દન્દિયૈર્વૈવિત્તોડસિ ।

આજે આપણે કેળવણીનો આદર્શ અને કેળવણીની પદ્ધતિ ફેરવવા માગીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય આદર્શને ગુરુસ્થાને મુકી તે ગુરુદૃષ્ટિએ સંસ્કૃત સાહિત્ય ની તપાસ આપણે નથી કરવા માગતા. આપણે આપણા પ્રાચીન કવિઓ પાસે શિષ્યભાવે સમિતિપણી જવા માગીએ છીએ, આસ્તિક જિજ્ઞાસાથી તેમને સત્તાલ પૂછવા માગીએ છીએ, એવે પ્રસંગે જોને માટે આપણે મગફળ છીએ એવા આપણા કવિસમ્રાટે સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશે જે કહ્યું છે તે બાણવાની આત્મન્ત જરૂર છે. એટલા માટે જ વિદ્યાપીઠે રવીન્દ્રનાથના 'પ્રાચીન સાહિત્ય' નામના નિબંધો અભ્યાસક્રમમાં ગણેલા છે. રંગભૂમિ ઉપરનો નિબંધ આજ વિષયનો લગતો હોવાથી તેમના 'વિચિત્ર પ્રબન્ધ' માંથી અહીં લીધેલો છે.

મૂળ અન્યના આ ગુજરાતી અનુવાદ વિશે જે સખ્દ કહેવાની જરૂર છે. હાલના સુશિક્ષિત લોકો જે સંસ્કૃતપ્રચુર ગુજરાતી બાપા લખે છે તે સામાન્ય ગુજરાતીઓ પણ સમજી શકતા નથી અને સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓ પણ સમજી શકતા નથી. પ્રસાદ એ બાપાનો એક આવશ્યક ગુણ છે એ ઘણા લેખકો ભૂલી જ ગયા હોય એમ લાગે છે. અંગ્રેજીમાં વિચાર કરી ગુજરાતી બાપામાં તે ગોઠવી દેવાની ટેવ પડવાથી આમ થાય છે. સામાન્ય તેમજ ઉચ્ચ કેળવણી દેશી બાપામાં આપવાનો પ્રયત્ન ન્યારે સાર્વત્રિક થશે ત્યારે જ સ્વાભાવિક ફેલી ખીલશે. આજે દરેક લેખકે તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોતા આ અનુવાદની બાપા રહેજ અધરી, સંસ્કૃતપ્રચુર અને ગૌરવાન્વિત દેખાશે, પણ તે સફારસુ છે. આ અનુવાદ દ્વારા કવિના વિચારો જ નહિ પણ તેમની બાપાશૈલી સાથે પણ અભ્યાસીઓનો પરિચય કરાવવાનો ભાઈશ્રી નરહરિનો ખાસ હેદેશ છે. બાપા હમેશા સાદી હોય એ સિદ્ધાન્તને પણ મર્યાદા છે. જેવો વિષય તેની શૈલી હોવી જોઈએ. મહાનંદ જો સામાન્ય ઝરણાની પેઠે અજખખ અવાજ કરે તો તે શોભે નહિ. બાજક પાપડી પહેરે તો તે જેટલું વિચિત્ર દેખાય તેટલું જ કેઈ પ્રખ્ત બસના માણસનું તોતું બોલવું હાસ્વારસ થઈ જાય. વળી મહાવિદ્યાલય જેની શિષ્યસંસ્થામાં

અધ્યયન કરનાર વિદ્યાર્થીઓને સર્વ જાતની શૈલી સાથે પરિચિત રહેવું ધટે છે. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વિચારો ઓછામાં ઓછા શબ્દમાં મુઠી દેવાથી તેનો રસ, તેની સિદ્ધિ મથુરાના પેંડા જેવી થઈ જાય છે એ પણ ભૂલી ન જવું જોઈએ. કહણ બાપા બે કારણસર લખાય છે—ભાષાદારિદ્યને લીધે અથવા ભાષાપ્રભુત્વને લીધે. પણ આ બે વચ્ચેનો ભેદ સ્પેષે જણાય એવો છે. ગુજરાતી સાથેના અદ્ય પરિચયને લીધે મારા જેવાને પોતાને આવડતા પાચસો કે હજાર શબ્દોની અંદર જ બધી કસરત કરવી પડતી હોવાથી જે બાપા લખવી પડે છે તે દ્રષ્ય ગણાય. પણ ભાઈ નરહરિ જેવા લેખક જ્યારે પોતાનો હમેશાનો સ્વાભાવિક પ્રસાદ છોડી ગીન્દનાયના જ શબ્દો અને રૂઢ પ્રયોગો બનતા સુધી ગંભીરતા પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તે બાપાના સ્વભાવ સાથે સંપૂર્ણ વાકેફ હોવાથી પોતાની શૈલીને બાપાભૂષણ બનાવી દે છે એમ મને લાગે છે. છતાં આ બાબતમાં અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર હું કેમ લઉં ? એ તો ગુજરાતના માહિરોનું જ કામ. એક મામાન્ય અધ્યાપક તરીકે હું એટલું કહી શકું કે સાહિત્યચર્ચાને માટે આ નિબંધો અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં તેમજ ખાનગી અભ્યાસને માટે આ પ્રાચીન સાહિત્યની સમીક્ષા અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે એમ શક નથી.

લોકમાન્યનું ગીતારહસ્ય

૧

આજનો દિવસ વીરપૂજનો છે. તે દિવસે જે વીરની આપણે પૂજા કરવા માગીએ છીએ તેના જેવા બનવા માટે તેનું સ્મરણ અને તેના ગુણાનુવાદ કરવા એ સનાતન પ્રથા છે. આજનો દિવસ ગુણદોષનું વિવેચન કરવાનો નથી, પણ પૂજ્ય વ્યક્તિનું ધ્યાન કરવાનો છે. ધ્યાનમાં જેવું ચર્ચાર્થ સ્વરૂપ હોય તેવું જ આવે. મહાદેવને આપણે ‘કર્પૂંગૌર’ કહીએ છીએ અને વિષ્ણુને ‘મેરઘામ’ કહીએ છીએ એમાં ગુણદોષ બનાવવાનો હેતુ નથી હોતો. ગણપતિને જ્યારે આપણે ‘વક્રતુમહાકાય’ કહીએ છીએ ત્યારે તેમાં ભક્તિ નથી હોતી એમ નથી. સાચી ભક્તિ તો ચર્ચાર્થ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં

જ રહેલી છે. જે લોકમાન્યની પુણ્યતિથિ આજે આપણે ઉજવીએ છીએ તેમની પાસેથી જ હું સંખ્યા છુ કે માણસનું મથાર્થ સ્વરૂપ વર્ણવવું એમાં અવિરોધ નથી આજે તિવક મહારાજ વિશે હું જે કાંઈ કહેવા માગુ છુ તે તેમના અનુયાયી તરીકે નહિ પણ તેમના ભક્ત તરીકે કહેવાનો છુ.

લોકમાન્યે પોતાની આખી જીવન જીવન સ્વચ્છતાની ઉપાસના કરવામાં જ ગાળેલી છે. તેમને જો એમ ન કરવું પડ્યું હોત તો તેમની પ્રતિભા કદાચ દિગ્ગામા પ્રકાશિત અને તે કેટલું કામ કરત એ તેમણે 'ગીતા-રહસ્ય' લખી ગીતાશાસ્ત્ર ઉપર જે નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે તે ઉપરથી આપણે કેટલેક અંશે સમજી શકીએ છીએ. લોકમાન્યે ભગવદ્ગીતાને હિન્દુ ધર્મગ્રંથમાંનો એક અત્યંત તેજસ્વી હીરો કહેલો છે. એ હીરો કાળની ધૂળને લાંબી મેલો દેખાવા લાગ્યો ત્યારે જૂના અને નવા, પૌંડ્રિક અને પાશ્ચાત્ય ઓળંગે વડે સાફ કરી તેને પાસા પાડેલા કાઢીવૂંની જેમ તેમણે અદ્વિતીય કાન્તિ વાળો બનાવ્યો છે.

લાલા હરદયાળનું નામ સૌ કાંઈ જાણે છે. તેમની પ્રતિષ્ઠા કરતા તેમની વિદ્વતા અને દેશભક્તિ વધારે છે. જતા પાશ્ચાત્ય વિચારોના મોહમાં અપડાઈ તેમણે એકવાર લખેલું કે 'હિન્દુ લોકોએ હવે પોતાના જરાજર્જરિત ધર્મ અને ધર્મશાસ્ત્રો ફેફા ફેવા એ જ ચોખ્ખું છે. કાળી, હરદાર કે જગન્નાથ આજના તીર્થો નથી, ખેરિસ, બર્ન કે બર્લિન આજના તીર્થો છે. લોકમાન્ય તિલકના ગમે તે બે વ્યાખ્યાનો આગળ આખી ભગવદ્ગીતા કુચા છે.' લાલા હરદયાળને તે વખતે ખબર ન હતી કે એ જ એમના લોક-માન્ય માણેના ચોખ્ખૂણીઆ કિલામાં બેઠા બેઠા એ જ ભગવદ્ગીતા ઉપર એક મહાભાષા લખવામાં જીવનના તેતાણીસ વર્ષનું સાર્થક્ય થયું માની રહ્યા હતા !

૨

દરેક જમાનામાં એકે એક યુગધર્મવર્તક ગ્રંથ પેદા થાય છે. 'ગીતારહસ્ય' એ એવો એક ગ્રંથ છે એમ કહીને તો તેમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી.

ગમાચંદ્ર મહાભાગ, કુપનિષદો અમર તો ગીતા એ આપણા ગાંધીય ઇણના સનાતન પગના છે. ત્યારે ત્યારે રા'ટ્ટ નવો પુરવાર્થ કહ્યા નીકરે તે ત્યારે ત્યારે રાષ્ટ્રના નેત્રે આગમનો આગ્રીવંદ મેળવવા આ ગ્રંથો પામે જાય છે. ભગવદ્ગીતાનો અર્થ કરી તેમાંથી પ્રાપ્ત મેળવવા લાવા લગ્નવતરે પ્રથમ કમો, પોતાના પત્નીની હુમ્મી ચાર્ડ મિદુથી એની ખમ્મેટ ગીતાનો બાવાર્થ લખ્યો, લોકમાન્યે ગીતારહસ્ય લખ્યું, પૌંદ્રીયરી મા એસીને ચેગાખ્યાસ કરી ગ્રેલા વેદશાસ્ત્રમંત્ર અદ્વિતીય ચોમે ગીત -

મહત્ત્વ મમતાના એક દૃઢ નિમન્દ્રમાગા ચવારી હતી, વાસ્તેને રહેજ
ચાખી જોઈ સન્તોષ માનના ગાવીજ પણ પોતાના તરનો ગીતામાથી
વગરી જનારવાનો પ્રયાસ કરે છે, અને દરેક જણ આગ્રહપૂર્વક દહે છે કે
'નિનાશક દૃષ્ટિથી જુઓ તો મારો જ અર્થ' ગીતાકાગને અભિપ્રેત છે એ
મહેને જોઈ નકમો' ત્રીવકગચાર્થના કાગથી માડીને ગીતાના અર્થ કરી
જનાવરની જાણના આવા ઝગડા ચાનતા આવેલા છે તદ્વાચાર્યને
ગીતામા ગમે અંત દેખાય છે, નેત્રર જેવા સાનુજોને ગીતામા નિરૂત્તિતો
ઉપદેશ મળી આવે છે, લાના નજપત્તયને તેમા કુલદર્શનમાગર સમાજ-
વ્યવસ્થા દેખાય છે, અન્વિન્દમાણને તેમા મહાનારતકાલીન મહત્ત્વમન્વય
જો છે, લોકમાન્યને તેમા મ્મયોગનો આગ્રહ દેખાય છે, ન્યારે મહામાજી
ને તેમા અહિસાત્મક મત્યાગ્રહ તેમજ આત્મજય ઉપદેશનો મળી આવે છે.

'આમ કેમ થતું હતું? શું એક અર્જુનને જ 'વ્યામિષ' વાક્યથી
જોહમા નાખી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સન્તોષ ન થયો કે તેમને દરેક જમાનાના
લોકોને ગીતાના અર્થ ઉપર લડતા જોવાની અમળખા રહી ગઈ?

હકીકત એ છે કે આપણા ધર્મગ્રન્થોમા 'વિદ્યાસ્તુત્યયં' ભગવદ્ગીતા
જેવા અનેક સવાદો છે તેમા કૃષ્ણાર્જુનસવાદ અત્યંત સુંદર હોનાથી
તેમજ જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ, વૈરાગ્ય વગેરે સર્વ પન્થોતું તેમા યથાપ્રમાણ
મિશ્રણ હોવાથી વિદ્વાન તથા ધાર્મિક લોકો મા તે સર્વમાન્ય થયો.
શ્રીમદ્ભાગવતમા આવેલી ઉદ્ધવગીતાના ૫૧ શ્લોકોનો જ ઉપદેશ છે,
શિવગીતા, ગણેશગીતા, દેવીગીતા વગેરેમા પણ કૃષ્ણની જ વાણી છે,
હતા લોકો ભગવદ્ગીતામાથી જ પાતાને શ્રેષ્ઠ જામતા વિનુદો કાઢવા મથે
છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિવેશ કરીને ભગવદ્ગીતા ગમે તેટલા
મહત્ત્વની હોય, પણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો પરમાત્માના સખ્ત તરીકે ખીજ
ગીતાઓ પણ ભગવદ્ગીતા જેટલી જ મહત્ત્વની છે, છતાં તે એટલી લોકપ્રિય
નથી. ભગવદ્ગીતા અન્ત આન્તરિક મૌનદર્શને લીધે લોકપ્રિય થયો, લોકમાન્ય
થયો, અને પછી તેના લોકમાન્યત્વો લીધે તેની કિમ્મત કૃતિમ રીતે અનેક
ગણી વડી ગઈ જે અન્ત ઉપર આખા હિન્દુ સમાજની અતિક્રિયા છે
અને જે પોતાના આન્તરિક ગુણોને લીધે લગભગ નિશ્ચિન્ત થયો છે તેની સાથે
પોતાનો મતભેદ છે એમ જોવાની ગાંધી દિગ્ગત નથી ચાલી અને તેથી જ
ગીતાનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી તેમા પોતાના આગ્રહો સિદ્ધાંત ઉપદેશો
અથવા શૂન્યનો છે એમ સિદ્ધ થવાનું દરમિયાન મન થાય છે ગીતામ
પૂર્ણપુરે સાર્વજનિક ધર્મ કહેવા છે એટલું સ્વીકાર્યા પછી પોતાને જે
ધર્મવિદાન્ત સૌથી મોટો છે તે ગીતામા હોવા જ નોંધે એની આકાશ

દેરદને થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. સાંપ્રદાયિક આગ્રહને લીધે તેઓ એમ કરે છે એવો તિલક મહારાજનો જધા દીકાકારો પરનો આક્ષેપ આ દૃષ્ટિએ જોતાં ભારેપડતો છે. જેમ ગીતાનો વિષય વ્યાકરણ કે તર્કનો નથી તેમ તે ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો પણ નથી. આધ્યાત્મિક અનુભવની કસોટીએ ગીતાનો અર્થ નક્કી કરવો જોઈએ. રામકૃષ્ણ પરમહંસ વ્યાકરણ, તર્ક કે ઇતિહાસ ભણેલા ન હતા. તેઓ હમેશાં કહેતા, ‘આ મારો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તમારાં શાસ્ત્રો જો સાચાં શાસ્ત્રો હોય તો તેમાં હું કંઈ છું એ જ વાત હોવી જોઈએ. તેમ ન હોય તો કાં તો તે શાસ્ત્રો શાસ્ત્રો નથી, અથવા તમે એનો કંઈકો અર્થ બરાબર નથી.’ શાસ્ત્રો ઉપર જેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે તેઓ શાસ્ત્રોને તો વખોડે નહિ, પણ પોતાના અનુભવનો અર્થ શાસ્ત્રવચનોમાં જોવાનો પ્રયત્ન કરે. અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે એમ જેને લાગે છે અને ભગવદ્ગીતા ઈશ્વરની વાણી છે એમ પણ જે માને છે તે કેમ માને કે ગીતામાં હિંસાનો પણ ઉપદેશ છે ? ધ્યાનસ્થ બેસી અરવિન્દબાણને જે આધ્યાત્મિક અનુભવો મળે તે જ તેઓ ગીતામાં જોઈ શકે.

અનુભવમાત્ર સાચો હોવો જોઈએ. જ્યાં અનુભવ સંપૂર્ણ હોય ત્યાં એકવાક્યના હોય. પણ ઘણીવાર અનુભવ એકદેશી હોય છે અને અનુભવ અનુભવ વચ્ચે પણ વિરોધ દેખાય છે. અનેક આંધળાઓએ એક હાથી જોવાની કહાણી પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ જેમ હાથીના સ્વરૂપ વિશે આપસમાં લડ્યા તેમ આપણે લડીએ છીએ. અર્થ કરવામાં પણ આપણે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે અર્થ કરીએ છીએ અને પોતાના પૂરતો તે સાચો પણ હોય છે.

ઉપનિષદોમાં કથા છે કે દેવ, અમુર અને મનુષ્ય ઋષિ પાસે જઈને બ્રહ્મચર્યથી રહ્યા. તેમની તપશ્ચર્યા પૂરી થયા પછી ઋષિએ તેમને ઉપદેશ આપ્યો: ‘દ’, આ એક જ અક્ષરમાં ત્રણે જણે પોતપોતાને અનુકૂળ અર્થ ઘટાવી લીધો. ઋષિએ દેવને પૂછ્યું, ‘તમે સમન્થા ?’ વિલાસપ્રિય દેવે કહ્યું: ‘હા છ; ઇન્દ્રિયદમન કરવાને આપે કહ્યું છે.’ ઋષિએ કહ્યું, ‘તમે બરાબર સમન્થા.’ ઋષિએ માણસને પૂછ્યું, ‘તમે સમન્થા ?’ લોભી માણસે કહ્યું, ‘હા છ; આપે દાન કરવાનું કહ્યું.’ ઋષિએ કહ્યું, ‘ખરું; તમે બરાબર સમન્થો છો.’ રાક્ષસને પણ એવો જ સવાલ પૂચ્યો. ક્રૂર રાક્ષસે ‘દ’ નો દયા કરવી એ જ અર્થ લીધો. ઋષિએ કહ્યું, ‘બરાબર છે.’

જેમ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ અનન્ત છે તેમ સામાજિક દોષોનું સ્વરૂપ પણ અપરિમેય છે. લોકમાન્યે જ્ઞેયું કે લોકોમાં અકર્મણ્યતા ફેલાયેલી છે, અને તેમને ગીતામાં કર્મયોગ જડવો મહાભાણને આ નાસ્તિક યુગ ॥ લોકસમાજમાં

એમોર દિસા જ દિસા વ્યાપેની છે એમ જણાયુ, તેથી તેમને થયું કે ભગવાન તો ગીતામાં અદિસાના સાર્વભૌમ મહાવનનો જ ઉપદેશ કરી શકે

સવાય એટલો જ છે કે ભગવદ્ગીતા અંતિદાસિક ગ્રંથ છે કે ધર્મ ગ્રંથ? અંતિદાસિક ગ્રંથ ત્યાં તો તે ગમે તેટલો ઉપયુક્ત હોય તો જ, ધર્મની વાણી તરીકે પ્રમાણ નથી, જેન, કાલ અને મનુષ્યોની મર્યાદાથી તે મર્યાદિત છે અને જો તે ધાર્મિક ગ્રંથ હોય તો તે કુટુંબ ઉપર ધર્મ-ક્ષેત્ર ૩૫ કરી દુષ્કાંડનાદિ કામકોષ્ઠને છતવા માત્ર અહોના દેના પાના યુદ્ધનું જ તેમાં વર્ણન હોય તેવો નહિ તો કયો માનની વિગતનું બનીને દુન્યની લડતમાં ઉતરી દિસા કરી શકે?

મને પોતાને તો એમ જ લાગે છે કે ભગવદ્ગીતા એ મૂળે મદ્ધમાન્ય અંતિદાસિક ઉપદેશ છે, અને તેમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પ્રસન્ન યુદ્ધમાં—આ દુન્યની લડતમાં હતા ના માટે જ પ્રેરણા કરી છે પાળથી ધાર્મિક લોકોએ અનુત્કુલ વર્ણવના સાર એ પ્રમગ મુદ્ધ જોઈ એનો લાભ લીધો અને ધાર્મિક તરનો ગુથ્યા ગમાયું વિશે પણ જુ એમ જ માનું છું અંતિદાસિક ગમની અંતિદાસિક કથા કેરી દરો એ બોલે આપણે જાણના નથી, પણ વા મીથિ માડીને દુનગીદાસ મુનીના દરેક કવિએ પોતાને રચ્યુ તે તાત્પર્ય વગવડા તે કથા સામે છટ લીધી છે

હવે જે લોકોએ ગીતા ઉપર નીકળો લખેની છે તેઓ ગીતામાંથી જે અર્થ કાઢે છે તે દરેક ધાર્મિક અર્થ કહેવાય ખરો, પણ દીકાકારોને એટલું મહત્ત્વ નથી આપેલું ભગવદ્ગીતા રચાયા પછી જે જે લોકોએ ભગવદ્ગીતા વાંચી મનના બતાવેલો છે, જેમણે ભગવદ્ગીતાની પ્રતિક્ષા આપનારો મંદ કરી છે, ભગવદ્ગીતાને સાક્ષિના દેનામાં પોતાના માન્ય પ્રતિનિધિ તરીકે મોખના જેઓ મનદાગ હતા જેઓનો ગીતા પર ગીતા કાગ્ગાસ જેટલો જ અધિભાગ ગણાય, તેઓએ ગીતામાં શું જોયું હતું એ જાણવાની જગ છે એ આજે આપણે જા ઉપચી જાણી રાખી? તે વળતના અને ત્યારપછીના અંતિદાસ ઉપચી સાક્ષિ ઉપચી અને લોક ગિના ઉપચી જ મહાભાગતકારી જનતાએ ગીતામાં જો અદિસા જોઇ હોત તો જરૂર એ વળને લોકોમાં અદિસાનાધાન એક ધર્મગ્રંથ ગણત થયો હોત એટલામાં એટલું મહામન પછી તરત જ દિસાઅદિસા ઉપર બારે વાદવિવાદો મચ્યા હોત અદિમાનુ તરત હિન્દુ ધર્મમાં નથી એમ નથી પડે જલિએ દેશ, મન, જાતિ, નિગ વગેરેના અપનાદ્વિત એક સાર્વભૌમ મહામત તરીકે અદિસાને ઓળખાવી છે છતાં હિન્દુ ધર્મમાં તે વખતે

અર્થિંગાનું સ્વરૂપ મર્યાદિત જ હતું. ‘વાગીયા’ (મનોમા ચતી) પશુહિંસા અને ક્ષાન્તિપુદ્ધિ થતી હિંસાનો હિન્દુ ધર્મે વિરોધ કયો નથી. હિન્દુ ધર્મ અહિંસાપ્રધાન હોવાથી તેમાં આને આપણે અહિંસાને મંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં દાખલ કરીને તેમાં હિન્દુ ધર્મને બાંધ આપે એમ નથી પણ ગીતાનો જમાને અર્થ કયા બેઠીયે છામે ત્યારે ગીતાગાથી આજની અહિંસા કાઢવાનો પપલ મા માટે કયો? મહાત્માજીના જે રીતે ગીતા આપેલી છે તે નેતા લોકમાને ગીતાનું જે મહત્ત્વ બનાવેલું છે તે વધારે બધાએસતું છે એમ કહેવું પડે છે. સાચે જો પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ગીતા એ કાલ પન્માત્માનો છે એમ કહી નથી, અથવા તે ગીતાનો જે પિરિતાર્થ છે તેમાં મપૂર્ણ અધ્યાત્મ આવી જાય છે એમ પણ નથી પણ જે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ગીતાને લઈએ તે તેમાં મહાત્માજીની સમૃદ્ધ અહિંસા અને અશ્વિન્દ્યાબુનો પૂર્ણભાગ બને સમાઈ જાય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતા ભગવદ્ગીતામાં મુખ્યત્વે કર્મયોગ જ છે એવું સ્પષ્ટ દેખાશે આજે એમાંથી આપણે કયો અર્થ લઈએ એ તે કહે જાણે પોતાની ખામીએ જોઈ અપિરિપેક્ષના ત્રણ અર્થો પ્રમાણે જ લેવો જોઈ. પન્માત્માની વાણી તે આજનાની મેધગર્જનાની પેઠે ‘૧૬૬’ ની ગર્જના ચલાવ્યા જ કરે છે.

૩

લોકમાને ગીતાનું મહત્ત્વ શોધવાનો જોએ જાણ જ મુન્દર ગોળી કાઢ્યો છે. વેદનો અર્થ કરવામાં કુશળ એના પૂર્વજીમાસંગે ઉપદેશ, ઉપદેશ, અભ્યાસ, પ્રવેશન વગેરે કસોટીથી જન્યનો અર્થ કરવો જોઈએ એવી પદ્ધતિ નહીં કરેલી છે તે દૃષ્ટિ લઈ લોકમાને ગીતાનો ઉપદેશ કરવાનો પ્રયત્ન, તે ઉપદેશનું રાજ, ફરીફરી અનેકવાર પુનઃક્રિયા કરીને પણ જે વસ્તુ હસાવવા માગી છે તે, પણ તપાસીને એમ મિત્ર કરી બતાવ્યું છે કે જીવનનાં પુર્યાર્થ, વિરે સદેહ ઉત્પન્ન થનાવી લક્ષ્યની તા પાડનાર અને કુલકમ્ય જનારા મુદ્દમાં ભાગ લેના કરના ગત્યાસ લાગુ થયા ઉપર મુજબન ચલાવવું બીજા અગુનાર અર્જુનને જીવનનું મહત્ત્વ સમજાવી, નીતિસાધના મુજબન સિદ્ધાન્તો સ્પષ્ટ કરી, ચિત્તશુદ્ધિનો માર્ગ બતાવી, જ્ઞાન અને ભક્તિની નિર્મોહિ ચવાની સુક્તિ બતાવી, ધર્મચર્ચાનું મહત્ત્વ સન આપી, નિશ્ચયપદ્ધતિના દુનિયાનું બિવિધ બતાવી, ગુણવસ્તુ રસ્ય ઉઠેલી, નિષ્કામ દેના છતાં કર્મ કરવાની કળા બતાવી, દૈવાસુન્દર પતિનો સનાતન જગદો અર્જુન આગળ લો કરી, આખરે કર્મયોગનું જ પ્રાધાન્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના મન ઉપર હસાવ્યું છે, અને અન્તે ‘તને યોગ્ય લાગે તે કર’ એવી અતન્નતા આપી છે. જવાબમાં ‘મારો મોહ ગયો, હવે હું લડવા તૈયાર છું’ એવી તેની પાએથી કળવત કદારી છે એટલે કે જ્ઞાનમુલક, ભક્તિપ્રધાન, વૈગન્યવત્ત્વ કર્મયોગશાસ્ત્ર

ગીતગોવિંદ ગીતાશાસ્ત્ર એ ઉપનિષદ્ જેની તાત્ત્વિક વિધાનો છંદગીમાં વિનિગોગ ફેરી રીતે કરવો એ જાતાવનારૂં એક વ્યવહાર શાસ્ત્ર છે એમ એમણે સિદ્ધ કરેલું છે.

કર્મમાન્ય બંધક છે, માટે મોક્ષ મેળવવાની ધ્યેય સખનારે કર્મનો જનતાં સુધી સંન્યાસ—કટેતાં ત્યાગ—કરવો જોઈએ, એવી જે એ વખતની પ્રચલિત માન્યના હતી તેનો વિરોધ કરી શ્રીકૃષ્ણે એમ જાતાવ્યું છે કે કર્મક્રિયાની અભિલાષા રાખ્યા વગર અને કર્મકર્તા હું છું એવો અહંકાર રાખ્યા વગર યદ્યપિપ્રાપ્ત અથવા પ્રવાહપતિત જે કાંઈ કર્મ—વિહિત કર્મ—કરવું પડે તે અનાસક્ત બુદ્ધિથી અને કુચળતાથી કરે તો માણસને કર્મબંધ થતો નથી; એટલું જ નહિ પણ આપું કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષનું સાધક જ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે આટલું જ જનાવ્યું હોત તો તેટલાથી પણ કર્મયોગનું પ્રાધાન્ય પ્રસ્થાપિત થાત જ; પણ એ વખતનો અર્થાનો એક બીજો સવાલ પણ ઉઠાવી ભગવદ્ગીતામાં તેનું ચે નિગદ્ય ભગવાને કરેલું છે.

તે વખતના કેટલાકે લોકો એમ કહેતા કે ચિત્તશુદ્ધિના અને તે દ્વારા કેવલ્યદાયી જ્ઞાનના સાધન તરીકે કર્મનું બધે મહત્ત્વ માનો, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મનો અન્ત આવવો જ જોઈએ, કર્મનો સંન્યાસ કરવો જ જોઈએ. ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે જતાવેલું છે કે જ્ઞાન થયા પછી કર્મનો ત્યાગ કરવો અથવા ન કરવો એ સિદ્ધ માણસની મુનસરીનો વિષય છે શિ, અને તે પ્રમાણે જ રસ્તા અથવા નિષ્કાઓ જૂતા દાળથી ચાલતી રાવેલી છે એ પણ ખરું; છતાં આ બાબતમાં મારું—એટલે કે શ્રીકૃષ્ણનું—ખતવું એવું છે કે જેમથી કર્મ કરવાનો—એટલે કે કર્મયોગનો માર્ગ જ છે. એક તો માણસ કર્મ વગર રહી જ ન શકે. અને બીજું જે ક્રિયા કરી જાતીઓ નિહ થયા તે કુક્રિયા અથવા તે માર્ગનો જો જાતીઓ પોતે જ ઉઠેદ કરી નાખે તો જ્ઞાનમાર્ગ રહે કઈ રીતે? મોક્ષનો માર્ગ માત્ર મળવા ખાતર, મોક્ષનું સાધન હોવાને માટે પ્રગટેલું મળવા ખાતર, જાતીઓને યોગયુક્ત કર્મનો વસ્તુપાઠ સમાજ આગળ હોશા પ્રાપ્ત મળવો જોઈએ. આનું જ નામ તે લોકસંચલ અસાન પામતે જ્ઞાન દગામાં જ રાખવા એનો અર્થ લોકસંચલ નથી, પણ જે ને જઈ પોતે જ્ઞાન મેળવ્યું તે રસ્તો અસાન લોકોને જતાવવા ખતર રસ્તા ઉપર જતા આવતા રહેતું એ દૈર જ્ઞાનીની ફજ છે અથવા નો. જ્ઞાનીઓને લગ્નમ છે, એમ સિદ્ધ કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પહેલાં અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કર્મનો જ રસ્તો વિહિત છે એમ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં જતાવ્યું છે, એ લોકમાન્ય નિલકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. આ ગીતાગ્રંથ ગીતાના દરેક શ્લોકમાં તેમજે ઘટ્ટારી દેખાઈ છે. પગ તેડુ

જસ ન થાય એ જોઈ અન્યને વિનંતુ દાખલ જુદા નિગન્ધ એમણે
જોડી દીધો છે, જેની અદૃષ્ટ પૌન્સ્ય અને પાત્યાત્મ ફિલસુફીનો સાગ્ર આની
જન્ય છે. આગા આપણા ચારીક અચર્યા યૂરોપના હેડોનિઝ્મ પક્ષના આધિ
ગૌતિનિક શુભસાદથી લખેને સાખ્ય લોકોના પચીસ તત્ત્વોનું, રંશનિક લોકોના
સદ્ધિના ઉત્પત્તિકમનું, નીનિશાસ્ત્રનિવાદોની કર્મનિગ્યાસા અને કર્મનિપાટની
લાગુધાનું, તેમજ દેન્ટ ઓ ગ્રીનના અધ્યાત્મવાદનું સાગોષાગ અને
જુન્ટર વિવેચન કરી અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું ગદ્ય સમજાવી દીધું છે, અને
એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે આ સિદ્ધાન્તથી જ જીવનનું ગદ્ય ઉદ્ધવાય
તેમ છે, નીતિશાસ્ત્રનો પાયો મળે તેમ છે; કર્મયોગ ચરિનાર્થ થાય તેમ
છે અને અગ્રેહભક્તિનો અપૂર્વ આગ્રવાદ મળે તેમ છે

આમ જેમ ખદ્યાગાધાટમા ચક્રાણું કયુ બાન કમ આ વગર આગ
ગાડી જ્ઞેન-જ્ઞેનામા આપણને ટગરો શીટ ઉચે લઈ જાય છે, તેમ પોતાની
અદ્વૈત બાપારોલીથી અને વિનંતુપદ્ધતિના પ્રસાદથી લોકમાન્ય અનાયાસે
આપણને ફિલસુફીરૂપ હિમાલયના ગૌરીશક્તિ મુખી લઈ જાય છે. આ બધું
વિવરણ અનેક દલાન્તો આપી 'દરેક મુદ્દો ફરીફરી સ્પષ્ટ કરી એટલું
બધું પાઠદર્શક કરી મુકતું છે કે પુસ્તક પૃથક થઈ પછી આપણને એમ જ
થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણે બીજો અર્થ ધારેલો જ ન હોય આટલું છતાં જો
કરી દુર્બાગી તકા રહી જ હોય તો તે ટાળના લોકમાન્યે ગીતાઅધ્યાયની
સંગતિ ઉપર એક મુન્દર પ્રશ્ન લખેલું છે આપણુ જૂના દરેક ગ્રન્થ માટે આવુ
પ્રશ્ન જો લખાઈ જાય તો આપણા અન્યો સમજવાની અરથી મુશ્કેલી
મળી જાય 'ગીતાઅધ્યાયની સૈની ઉપરથી જ લોકમાન્યે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું
છે કે તેઓ એક જન્મસિદ્ધ અસાધારણ અધ્યાપક હતા જેઓએ તેઓનું
'ઓશન' અને 'આર્ટિસ્ટિક દોષ ધન ધી વેગ્ગ' એ અન્યો જોયેલા છે અથવા
'બાકારક' મેમેગિયન વૈનુમ મા જેમણે ઍસીરિયન અને આર્યન અન્યો
વચ્ચેના સબન્ધ ઉપર લખાણ વાચેલું છે તેઓ લોકમાન્ય તલરપર્ગી ઇતિહાસ
સમોષક હતા તે જાણે છે 'ગીતાઅધ્યાય'મા પણ બહિરગપરીક્ષણાળા
પ્રશ્ન જુમા ગીતા અને મહાભારત, ગીતા અને ઉપનિષદ, ગીતા અને જૈન
સાહિત્ય, ગીતા અને બાઈબલ વગેરે વિશે ચર્ચા પોતાની શક્તિનું તેમણે
બાન મગવ્યું છે ગીતા અને બાઈબલ ઉપરનું એમનું વિવેચન સાર્વ
ધાર્મિક ઇતિહાસ ન્યારે લખાણે ત્યારે દિગ્દર્શક થશે

આના પ્રજા શુદ્ધિમાન અને અલૌકિક નિહાન આચાર્ય પોતાની
પ્રતિભાના આવા કુદન્તી ખેચાણે પ્રયત્નપૂર્વક ધરે મખી આખી જીવગી
જે એમ સ્વરાજ્યની પાછળ ખર્ચ નાખી તેનું અમરણ કરી આજે જો

જો મનુષ્ય મેળવવા પ્રયત્ન ન આપીએ તો તેમના 'ગીનાગદમ્બ' જેવો
 ઃ અદમ્ય દમ્બને આપણે નાવાયક હરીએ. લોકમાણે 'ગીનાગદમ્બ'ના જે
 યોગાનું મદમ્બ વ હિંમુ છે તે જ પોતાની હિંમીમાં હી પશુ બતાવ્યું
 તેનું અનુકરણ આપણે કરીએ તો આ વીરની સાચી વીરપૂજા હરી
 ૧૫. વીર બનીશ તો જ વીરની પૂજા હરી શકીશ. દાવ્યાં'ય દહે છે
 alets cannot worship heroes.' કૃતિ દહે છે 'દેવો મૂઢા
 મને'.

જેલ ડાયરી*

શ્રી ગાંધીજીના આચાર્યની નિત્યનોધ એ કદાચ ચોપડી નથી, પણ એક
 યનિત અને ઉદાગચગિત દેશનાયકનું પ્રત્યક્ષ હૃદય છે. તે વાચતા એક
 મન અને નિમ્મંદારી માણુમનો અગત્ય પગિચા થાય છે પ્રતિનીલ
 ૧૧ અન્નમુખ એવી વ્યક્તિઓ બહુ જ ચોડી હોય છે, અને જેટલી હોય
 તે બધી કદાચ પોતાનું હૃદય હમેશા હાકું નથી કરતી એવાઓના વિચારો
 ને આકર્ષિત હોય છે દેશમેના પગ્તે જેલનિવાસ મળ્યા પછી જે વિચિત્ર
 ગેગિતિ બી થાય છે, પ્રતિનો નિચાર કરવાની જે તક મળે છે અને
 મકામના દામ્યનો અને પોતાની અવશ્યકપ્રતિનો જે પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળે
 તેને પશ્ચિમામે હતા વિશેષ વિચારો વિશેષ કિમતી હોય એમા નવાઇ શી ?

ગયા દમ ૫૬૨ વન્સની અદર ધણા દેશસેવકોને ઠાગવાસનો અનુભવ
 થો છે. કેમકાકોએ પોતાનો અનુભવ દુનિયા આગળ મુક્યો છે. અવશ્યકની
 કન પૂરી થતા આ બધા અનુભવો અને વિચારોનો એક અતન્ન
 હિત્યનિમાગ થયો. તેમારે શ્રી. ગાંધીજીના આચાર્યની નિત્યનોધ પોતાની
 મેળવવાથી લુગી જ પડવાની

ગાંધીજીએ પોતાના જેન અનુભવ દુનિયને આપ્યા છે, પણ તેમા
 ૧૭ બાને મત્યામદના આચાર્ય મોને છે. શ્રી ગાંધીજીના આચાર્યની નો ધમા
 ૧૧૬ સત્યાગ્રહી પોતાનો લુગો તેમજ પોતાની શકાએ અને નિરોપો
 જૂ કરે છે નણ મહિના એક જ જેવમા એક જ ઓગડીમા મેલાઇ ગલા

છતાં ઉત્સાહી મુસાફરના વૃત્તાન્ત જોટલી જ વિવિધતા આ શોખનિશીમા છે ઉદયનુ મન્યન આમા એટલું બધું પ્રામાણિકતાથી આપેલું છે કે આ ચોપડી સાહિત્યક્ષેત્રમા કાવ્યમનુ રચાન લેશે. આમા કૃત્રિમતા કે આડબજ લેશ માત્ર નથી. આમા ધાર્મિક વૃત્તિ છે, પણ ધર્મોપદેશ નથી, ગભીરતા છે, પણ દુર્મુખતા નથી, સન્કારિતા છે, પણ તેને લીધે આવતી પ્રતિજ્ઞાની આભણેટ નથી પોતાની ત્રદ્ધા તેમજ પોતાની અશક્તિ એમા નિખાવસપણે તેમણે ટાકી રાખી છે. આત્મશુદ્ધિની શુભન્ધ જોનામા પેદા થઇ છે એવો માણસ પ્રતિકુળ વાતાવરણમા પણ બલમનસાધની પરિમળ કેરી રીતે ફેલાવી શકે છે એ જોઈ આપણને તેમને વિષે સાત્ત્વિક અદેખાઈ ઉપજે છે.

શ્રી. શંભોપાવાચાર્યની લેખનશૈલીમા હીંગની ચમક નથી, ખજૂની અણી નથી, પણ મોતીનું લાવણ્ય અને રક્ષાટિકની પારદર્શકતા છે તેથી તેમની આ ચોપડીના સહવાસમા મન ઉત્તેજિત નથી થતું, પ્રસન્ન અને પવિત્ર થાય છે નિરાશદી સત્યનો આ મહિમા છે.

ઈશુના ચાખખા"

લગભગ બે હજાર વર્સ પહેલાં યૂરોપે એક એઝિયાઈ ધર્મના સ્વીકાર કર્યો. ત્યારપછી એક હજાર વર્ષ વીતી ગયા અને એ જ ઈશુની જન્મભૂમિ હાથ કરવા માટે યૂરોપી લોકો એશિયા સાથે લડવા મડયા બસો વર્સ લડ્યા પણ તેમા સફળતા મળી નહિ, તથાપિ બીજી રીતે યૂરોપ ઉપર એશિયાની અસર થઈ ક્રુઝેડના ધર્મયુદ્ધોને પત્થિયાએ એશિયાના ભૌતિક શાસ્ત્રો અને ઉદ્યોગકુતરોએ યૂરોપમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારપછી લગભગ બીજા હજાર વર્સે હવે યૂરોપના દીર્ઘદા વિચારકો એશિયા પાસેથી આધ્યાત્મિક વિદ્યા અને જીવનકળા લેવા મથી રહ્યા છે.

અપરાધની મદદ થડે છે એ સાર્વત્રિક અનુભવ છે યૂરોપને ખિન્તી ધર્મ સાપડ્યો તેના હુખમા તે ધર્મના ફેલાવો આખી દુનિયામા કંવાનો ચગ યૂરોપીય પ્રગ્નઓએ બાધ્યો. એશિયા પાસેથી ભૌતિક શાસ્ત્રો શીખી લીધા

કે તુમ જ તેમા અયૌકિક (લોભનો વિનાશ કરનારી ?) પ્રગતિ કરી તેના જળ વડે આખી દુનિયાને પોતાનો શિકાગ કે મેવક કરી મુકવા તેમણે મહેનત માડી છે. યૂરોપના બાઅના શિષ્યત્વ લખાણેયુ છે, પણ યૂરોપ હમેશાં ગુમ્પદનો જ હોળા કરતુ આવ્યુ છે. દુનિયાનો ધર્મગુરુ તેમજ ગંગાગુરુ પોતે જ છે એવો દૃઢ અદબાવ યૂરોપમા દુજ છે એશિયાની સમાજગ્યના હીક નથી, એગિપ્તને પુરુષાર્થનો ખ્યાલ નથી, ઈર્ષ પાપુ તકનો લાભ લેવાની એગિપ્તને ગમ નથી એમ ખાની લઈ પ્રથમ પોતાની ગુદશિષ્ટા લઈ એગિપ્તને પાક પડાવના અને હુશ્વરે આ રીતે ' ગોરી જાતિ ઉપર નાખેયો બોલો ' (વ્હાન્ટ મેન્સ જર્નલ) અનન્યભાવે ઉઠાવવા યૂરોપ તૈયાર થયુ. હવે તે જુએ છે કે તેની પોતાની મમાજગ્યના પાયા વગરની છે, યૂરોપી ગાંદ્રોની ધર્મશુદ્ધિ નગી છીઝરી ને તકવાદી છે અને યૂરોપની જીવનકળા જીવલેણ અને આત્મધાનક છે. જે દિવસે યૂરોપે દુનિયામા પડેનપડેલા સ્વનન્ત્રનાના જાણુગા ફેર્યા તે જ દિવસથી દુનિયામા યૂરોપ બહારની સ્વનન્ત્રના જોખમમા આની યૂરોપે જે દિવસથી વિશ્વજન્મ્યુત્વ જાહેર કર્યું તે જ દિવસથી બન્ધુદોહ પણ શરૂ કરી દીધો, તેમજ જે દિવસથી તેણે સમાનતાનું મોતન ગ્યોને દુનિયા સમક્ષ ગાયુ તે જ દિવસથી દુનિયા આખીમા અપસિની, સત્તાની અને સુખની અસમાનતા ફેલાઈ પ્રજામત્તાક ગાંધ્યપદ્ધતિ એ જ સૌથી યેદ છે એ સિદ્ધાન્ત યૂરોપે ગ્યાધ્યો, પણ પ્રજાસત્તાક ગાંધ્ય સ્થાપન કર્યાની દગા હજુ યૂરોપને આવડી નથી. હવે એ જાણુ એશિયા પામેથી શીખવાનો વખત આવ્યો છે એમ ત્યાના ફેટવાક સારિરક અને પ્રતિભાગ્રાણી લોકો સમજી ગયા છે.

મહાશય પૉલ ગ્લાગ તેમાના એક છે ' નવજીવન ' ના વાચકવર્ગને તેમની જોળખ છે જ રિશાગ મહાશયે અનેક વર્ગો લગી દુનિયાની અસ્તુતિ એણુ અધ્યયન અને અનન કર્યું છે શાન્તિમય જીવન ગાળના દુનિયાના અહિક બરરાગણુ એસક તેઓ જોખના હતા, પણ જ્યારે યૂરોપનો દાવાનજ સગાયો ત્યારે તેમનાથી રહેવાયુ નહિ તેમણે બર્જવાલુ જની ગાંદ્રોને તેમનો વિનાશક આસુરી ક્રમ છોડી દર્દ માનની બનવાનો ઉપદેશ કર્યો અને એશિયા તરફ વળી અહીની પ્રજાએને ' યૂરોપનુ શિષ્યત્વ છોડી દો, યૂરોપની પામેથી દશાની આશા ન રાખો, પ્રલ્લાતમળ તો એશિયાથી જ થવાનો છે ' એમ જાહેર કર્યું.

પણ યૂરોપની દામિકના જ્યા સુધી પૂરેપૂરી ઉઘાડી પડે નહિ ત્યા સુધી યૂરોપના યોમ પણ જાગવાના નથી અને એશિયાના લોકો પણ ચેતવાના નથી એ જોઈ એમણે યૂરોપના દબ મામે પોતાની અગોર

વાણીના તાતાં તીર દેઠયા છે. એ તીરનું એક બરેલું બાથું મઠાસની ગમેશ કંપનીએ લમણાં જ બહાર પાડ્યું છે તે અમારી પામે આવ્યું છે.

જે દગ્ગર વરસ પહેલાં પોતાના કાળના દંબ અને અધાર્મિકતા નિહાળી ઇશુ ખ્રિસ્તે ઝીણી ઝીણી આડો વાળો એક ચાખ્યો ત્યાર દરી એવા દંબી લોખંડે દેવમન્દિરમાથી હાકી દાઢ્યા હતા. એ જ વૃત્તિ આપણા પોલમા નજરે પડે છે. ઇશુ ખ્રિસ્તે જે ઉપદેશ આપ્યો તેનો પૂરો અર્થ તેના શિષ્યો સમજ્યા ન હતા. ઇશુનો ઉપદેશ એટલે યહુદી ધર્મમાં એક મહાન પવટો હતો એ તો ઇશુના શિષ્ય સત પોલે જ દુનિયાને ઉઘાડું દરી બતાવ્યું. આજે મહાશય પૌત્ર ગિરાજ પણ એ જ બતાવી ગયા છે કે ખ્રિસ્તના ઉપદેશ પ્રમાણે જે સાચે જ ચાલુ હોય તો આજનું સામાજિક તેમજ રાજકીય જીવન પનટાવે જ છૂટકો. સત પોલે બતાવેલું કે યહુદી કાયદાઓ અને ઇશુના ઉપદેશ એ બે ક્રોધ રીતે મેળ ખાઈ જ ન શકે આજના પૌત્ર ગિરાજ દહે છે કે હાલના મુદ્દાગ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે તેવપા-ગીનો જ સબન્ધ છે તેઓ દહે છે, જે દિવસે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કબ્જાનું કામ એશિયાવાસીઓના હાથમાથી જઈ યૂરોપી લોકના હાથમા આવ્યું તે જ દિવસે ખરા ખ્રિસ્તી ધર્મ દર્શન થયો. આજે ખ્રિસ્ત પોતે આની જે ધર્મોપદેશ કરે તો યૂરોપના ખ્રિસ્તીઓ તેને બોન્ડે વિક ગણી દરી કૂસ ઉપર જ ચડાવે એવું છે.

સાધુની વાણીનો સાચો અર્થ સાધુવૃત્તિના લોકો જ સમજી શકે છે. ઇશુના ઉપદેશનું સ્વરૂપ સમજવા જેટલી સાધુતા ખ્રિસ્તીઓમાં રહી નથી એ જોઈ મહાશય ગિરાજે ઇશુના ઉપદેશનું, અત્યારની બાપામાં અને આજકાલની વિશ્વાનસરગીને મળતી હોય તેમજ જમા જ્યા જરૂર પડી ત્યા મુદ્દારાવધાનના વાતકો સાંચે, આ એક નવું બાધનન જ આવ્યું છે એમ કહીયે તો ચા.

આમાં મુખ્ય કટાક્ષ તો ખ્રિસ્તીધર્મીઓ અને યૂરોપના લોકો સ જ છે અને ઘણાખગ ખ્રિસ્તી લોકો એને દરિયાતાના ઉકાળા પેરે જ પા છતા આપણા લોખંડે માટે આમાં કશું લેવાનું નથી અગર તો આ ચાખ્યો જોમાવી આપજે બચી જાય એમ તો નથી જ. અગ્રેજ ક્રોળા લીલેયા આપજે બાપ્તિસ્મા બંધે લીધો ન હોય, તથાપિ આપણી મનોરમ અનેક અંગે આપણા અત્યાર લગીના ગુણોના જેની તો બની છે જ અને હજુ નાઇ કાલ મુધી આપણે યૂરોપી જીવનકાળને આપણા જીવન ઉતારવાના જ પ્રયાસમાં હતા આ ચાખ્યાઓથી આપણી પણ આજે ઉદ્ધારે જોડી આવા રાખીયે

કેવ્ય રાજ્યકાન્તિએ સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બન્ધુતા એ ત્રણ સ.

ગતો દુનિયાને બેટ દ્યો, પણ તેમાનું પહેલુ તત્વ જ લોકોમાં દંધક અરો રોપાયું ગણાય. હવે સમાનતાનો યુગ બેડો છે. તેને મૂળ પકડવામા કેટલી કાન્તિ બેઠગે, કેટલા અભ્યાસો થશે, કેટલી લોહીની નદીઓ વહેવી બેવાનું દુનિયાને નમીએ લખાયું હશે એ કાણુ દટી શકશે ? બન્ધુતાનો યુગ તો હજુ દંપનાના ક્ષિતિજ ઉપર જ વિગળે છે.

આનું કાણુ ક્રાન્તિની મન્યકાન્તિના પાયામા ધરમળથી નરી નામ્નિકતા એટલે ઇશ્વરનો ઇનકાર હતો એ જ છે. તેનું ન હોત તો સમાજના ચૂરેચૂગ કનારસ્વતન્ત્રતાને વ્યક્તિવાદથી સરખાત ન જ થઈ હોત ઇશ્વરનું અમિતત્વ નીકાર્યો પછી તે પરમ પિતાના ધરમા વિશ્વબન્ધુત્વ પ્રથમ સ્થપાયું હોત, અને પછી કુટુંબના કાયદાની રૂએ આભાવિક સમતા ને સ્વતન્ત્રતા એની મેળે જ સ્થપાત. પણ યૂરોપે ઉધો રસતો લીધો અને તેથી આ અરાજકતા, સમાજવાદ અને સામ્યવાદ જેવા વિખવાદ પેદા થયા છે. રિશાઝ મહાશયના આ વાગ્દાઓમા પણ અરાજકતા છે, પણ તે સમાજઉઠેદક કે હિંસક નથી ધર્મનિક લોકોને ગત્તની જરૂર જ થી હોય ? આત્મનિયન્ત્રિત લોકોને માટે રાજ્યનિધાનથી કે બાહ્ય શાસન મોઢતા જ નથી. જે પોતાની જ પ્રેરણાથી સંયમ પામે છે, તેને માટે રાજ્ય તો શુ પણ મમગજ પણ નકામો છે.

આ વાગ્દાઓમા સામ્યવાદ પણ ઓતપ્રોત છે, પણ તે દેખવલક નથી. ન્યાયવૃત્તિ અને નમ્રતામાથી જન્મનો સામ્યવાદ આમા છે સર્વ ધર્મનું મૂળ જે દયા તે જેના હૃદયમા પ્રદટ થઈ છે તેનો સામ્યવાદ જુદો હોય છે અને પોતાની ઇર્ષ્યાઅમુદામાથી નાનામોટા કોઈને પણ બચવા ન દેવા એવી વૃત્તિમાથી પેદા થતો સામ્યવાદ જુદો હોય છે પહેલામા આત્મૌપમ્યની દૈની સપત્ત રહેલી છે. અને બીજામા અમુદાની આસુરી સપત્ત બરેલી છે અને રાટલી ન મગે ત્યા મુઢી બીજાને લાડુ ખાના ન દે એ વૃત્તિ જુદી અને પાડોશીને રાટલી ન મગે ત્યા મુઢી હું જાને અજ મલણુ ન દર એ આત્મ બાવ જુદો.

વળી આ વાગ્દાઓમા સમાજસત્તાવાદ પણ પૂરેપૂરો છે, પણ તે સાર્થક અને લોબી લોકોના ટોળાનો સમાજસત્તાવાદ નથી સમાજ એટલે એક મોટું વ્યાપક કુટુંબ છે અને તેથી જે નિયમ પ્રમાણે કુટુંબ ચાલે છે તે જ નિયમ મુજબ સમાજનો તેમજ આખી દુનિયાનો વહેવાર ચાલવો બેઠગે એ આ સમાજસત્તાવાદનું ગદ્ગદ છે ખિસ્તની દસ આત્મજો જેટલી વ્યક્તિને માટે છે તેટલી જ સમાજને સાર પણ છે એ રિશાઝ મહાશયનો પોકાર છે.

‘ માણસે રાજ્ય ગખી એ જેટલું નિન્દ અને અધર્મ છે તેટલું જ રાખે ’ રાજી વગેરે ન કે ‘ પરચાન રાખવ એ નિન્દ છે ’ એના તાત્પર્ય

શબ્દોથી જ્યારે ગિર મહાગ્રમ આજળો લગાવે છે ત્યારે સમાજ વિશે એક નવો જ આદર્શ આપણી આખ સામે તર્ક મૂકે છે.

જેમ અનેક દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થ અપૂર્વ છે તેમ આની લેખનશૈલી પણ અપૂર્વ છે. અથવા તો એને અપૂર્વ પણ કેમ કહીયે ? એ ટૂંકી પુગતન છે. હાલના જમાનામાં લોકો જોલે છે અને લખે છે બહુ, પણ એમના એ વ્યયનોના પ્રમાણમાં તેમને હાથે કાર્ય બહુ ઓછું થાય છે. જ્યારે લોકો કર્મશીલ અને વિચારશીલ થાય છે ત્યારે લાખા લાખા વિવેચનો વાચવા જેટલો સમય કોઈ કોઈ મળતો નથી. સાચું જોતાં ગ્રન્થો વિચારો પૂરા પાડવાને નહિ પણ ફક્ત તેની દિશા સૂચવવાને સાત જ ટોવા જેટલે. આજ કાલ બગરમાં ' ગસાયણિક પદ્ધતિએ પચાવેલા ' જોગકો મળે છે જે માણસનું જરૂર પચાવવાની ક્રિયા કરવાને પણ અશક્ત છે તેને માટે આવો જોગક હોય છે. હાલ તો કેટલાક ધધાદારી લોકો પણ વખતની તગીને કાગળે આવા જોરાકો ઉપયોગમાં લેતા થયા છે. પણ હવે એવો અનુભવ થયો છે કે આવા જોરાક હમેશા ચાલુ લેવાનું ગખનાગ્રમાંથી હનન કરવાની શક્તિ જ કાચમને માટે નાશ પામે છે. સાહિત્યની બાળવમાં પણ લગભગ આણું જ બન્યું છે. લોકો ખાચ મિનિટ વિચાર કરના કરતા અર્ધો કલાક વાચવાનું પસંદ કરે છે, કેમકે વિચાર કરવા કરતા વિચાર ધગવવા એ કામ સહેલું છે. આજકાલના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં અધ્યાપકોના વ્યાખ્યાનો કરતા પણ ઘણીવાર વધુ ઝીણું કતિયુ હોય છે જૂના કાગળા એવું નહોતું. ધૌણિક જોરાકની પેઠે યોગમાં જાત્રા કર નમારવા તરફ તે કાળના લોકોની પ્રવૃત્તિ રહેતી આજે જેમ પદર રૂપીયાનો ખુન્નો ગળવામાં મુકી રવા કરતા એક ગીની પાએ રાખની આપણે પસંદ કરીયે છીયે તેમ તે કાળના વિચારશીલ લોકો એક આખી ચોપડીના કરતા એક સુન્દર ' સુભાષિત ' કે સતવચનની વધુ દંદર અને કિમત કરતા વળી અનુભવની વાણી જેટલી ટુંકી તેટલી વધારે અસરકારક અને સ્મરણમાં રહેતી સહેલી હોય છે. તેથી જ સાહિત્યના કરતા કહેવતોની અસર સમાજ ઉપર વધારે હોય છે કહેવત અગર સુભાષિત એટલે સાહિત્યનું વ્યવસ્થી નાણું, સમાજની દરશાજગ્યાથી બહાર પડેલા સિકાઓ.

આવા સિકાઓ પાડવાનું કાર્ય યૂરોપમાં ફ્રાન્સે સૌથી વધારે ક્યું કહેવાય છે જુબેર જેવા સાહિત્યક વિચારકોના વચનો તે ભાષામાં કહેવનની પેરે ચાલુ ચાલુ પડ્યા છે પૌલ સવાસી દોર્ડ તેમણે એ જ પ્રાચીન સુભાષિતશૈલી અદલું કરી છે, અને તેમાં તેઓ એટલા તો સફળ નીચા છે કે જો આપણે રાજ્ય જોજ કે વિક્રમ હોત તો જરૂર એકએક

સુભાષિતની સવા સવા લાખ મુદ્રા આપના તૈયાર થયા હોત, અગર જો જનપતિ જિવાળ હોત તો કવિ ભૂપણની પેઠે તેમને રાજકવિ કર્યા હોત. પણ આપણે જોજ કે શિવાળ નથી અને મહાશય રિશાર ધનમાનની આશાએ સુભાષિનો ચ્યનાર કોઈ પદિત ચારણ નથી તેઓ તો અખા ભગત કે વુકાગમ જેવા નિ સ્પૃહી ધર્મપગયણ સત્કવિ છે. તેથી તેમના વચનો કિમતી છતા તેની કિમત અંકાય તેમ નથી.

જૂના કવિઓની વાણીમા 'બહુ અર્થ અને અપ અક્ષર' વાળા અનુભવ વચનો હોય છે તેમા રૂઢિ, જનમ્વભાવ અથવા હૃદયની ઊર્મિનું ઉંડું પરીક્ષણ હોય છે. રિશારની વાણીમા આ બધું હોવા ઉપરાન્ત ઇતિહાસનું માર્મિક અવલોકન અને આધુનિક રાષ્ટ્રોના જીવનક્રમનું સંગીન પરીક્ષણ છે એ એમની વિશેષતા છે. લોકરૂઢિ જેમ માણુમને બંધક બને છે તેમ વિચાર-રૂઢિ પણ તેટલી જ કે તેથી પણ વધુ બન્ધનકર્તા નીપડે છે. આવી વિચારરૂઢિના કિલાને તોડનાર સુધારક વીર તરીકે પણ પૌલ રિશાર આજની દુનિયાને બાજે મદદગાર થઈ પડે તેમ છે.

બાઈબલમાના અનેક વચનોમા રિશાર મહાશયે સુધારા કર્યા છે પણ તેમનું એક વચન એવું છે કે તેમા પણ સુધારો કરી શકાય એમ એમને લાગે છે તેઓ કહે છે, 'રાષ્ટ્રોને પણ આત્મા હોય છે.' ત્રણ ખંડોમા અને ત્રણ મહાસાગરોમા પોતાનો સ્વાર્થ શોધના રતડનાર રાષ્ટ્રોના છેલ્લા દેહસે વગ્સના કરતૂટો સામુ જોધયે તો તો એમ જ લાગે છે કે રાષ્ટ્રોને આત્મા યા તો હજી ઉઝ્યો નથી અગર તો તે માણુસના પૂછડાની પેરે નકામે પાખીત થઈ ખરી પડ્યો હોવો જોધયે તેથી અમારા ધારવા મુજબ તો હાલ મહાશયે એમ કહેવું જોધયે કે 'રાષ્ટ્રોને આત્મા હોવો જોધયે, અથવા તો જેમ નિર્જીવ સૃષ્ટિમાથી સજીવ સૃષ્ટિ પેદા થઈ અગર તો પશુસૃષ્ટિ પછી માનવસૃષ્ટિ પેદા થઈ તે જ પ્રમાણે નિગતમ રાષ્ટ્રો પછી દુનિયામા આત્મવાન રાષ્ટ્રો પેદા થશે.'

આજની હિન્દુસ્તાનની લડત નિગતમ રાષ્ટ્રની સામે લડી પોતાનો આત્મા ખીલવનાની છે, અને એકવાર હિન્દુસ્તાન આત્મવાન રાષ્ટ્ર બન્યું એટલે ખીન્ન કેટલાયે રાષ્ટ્રોને આ

વિચાર-કલિકા

કળા એ કંઈ મોજશોખની વસ્તુ નથી. તે મનુષ્યના સ્વભાવનો પરિચય આપે છે. માનુસને પોતાના કાર્યમાં અને જીવનમાં દૃઢતા અને કેવો આનન્દ પડે છે તેનો નિર્ણય તેની કળા ઉપરથી થાય છે.

કળા એટલે પ્રેમથી, આનન્દથી, પ્રસન્નતાથી કરેલું કામ. પ્રસાદ વગર કળા સંભવતી નથી.

મન્દિરો, મસ્જિદો, તળાવો વગેરે ઉપરથી આખા સમાજની સંસ્કૃતિ દેખી છે તે જણાય છે.

કોઈ પણ સમાજની ગૃહસ્થના જોધને તે સમાજની મનોરમતા પારખવી સાવ સહેલી છે.

માણસ બાપા મારફતે પોતાનું અન્તરે દર્શાવી શકે, પણ કળામાં પ્રતારણા અર્ધજ શકતી નથી.

વાણી એ વિચારનું અને બાવનું પ્રેક્ષ વાહન છે. મંગીત અને કળા એ પ્રત્યક્ષ વાહન છે—સાર્વભૌમ વાહન છે.

વાણી એ વિચારની ભાષા. કળા એ હૃદયની ભાષા. આચાર એ ધાર્મિકતાની ભાષા.

જીવનું દેખી રીતે તે સમજવું એ જ મોટી કળા છે.

મોક્ષ મેળવવો એ ઉચ્ચતમ કળા છે. ઉચ્ચ કળા દ્વારા કળાતીત થવું એ જ આપણું ધ્યેય છે.

એક લેખકે કહ્યું છે, ‘મને કવિતા કરવાની છૂટ આપો, પછી તમે ભલે કાયદાઓ ધોડો.’ તેમ જ આમ પણ કહી શકાય કે ‘લોકોની કળા-વિષયક અભિરુચિ મારા હાથમા સોપો અને પછી સમાજને તમે નીતિના પાઠ ભલે ભણાવતા રહો.’

પગમા કાંટો, ઘોતીયામાં ડાબોળીકું, દાંતમાં ચક્રું જેમ સહન નથી

ચતા, તેમ બાપામા આમ્યતા, હૃદયમા શકા અને જીવનમા કલાવહીનતા
અથવા નીરસતા સહન ન જ થતી જોઇએ

✽

અપ્રદિત રીતે વર્તવાથી શિક્ષણ પ્રત્યે બેઝાદગી થાય છે એમ આપણે
માનતા ટોઢીએ તો ધરમા ન શોજો એવી વસ્તુઓ રાખવાથી કુટુંબ પ્રત્યે
અને મહેમાન પ્રત્યે બેઝાદગી થાય છે એમ આપણે માનવું જોઇએ

✽

માણસની દિમન જેમ વર્તન પડ્યા થાય છે તેમ ધરમા વાસણ
સાથે ખુરસી, બાજક વગેરે પરથી પણ થાય છે

✽

દિવાનખાનામા કળાકૌશલ્યની વસ્તુ અને ધરમા એવ્યુમિન્યમના મેલા
વાસણ

સભામા જતા સુંદર પોશાક અને ધરમા ધારીતો વેશ,
ખોલનામા સાધુની બાપા અને હૃદયમા હળાહળ પિ,
આ બધા અનૂભ જીવનમા લક્ષણો છે

✽

જર્મન ગાય અને ઇસ્પાની કપડા વાપરનાર સમાજમા કોઈ પણ દરિ
શનિદિદિદુવાળુ તરુણા જેવો મોઢા લખી શકે ખરે ?

✽

કોઈ વસ્તુ સુંદર છે એમ કરીને એને રાખરતા નહિ વાપરનાની વસ્તુ
સુંદર જોઇને લો અથવા સુંદર બનાવો

✽

જુઝામા નિર્ધનતાથી દુખ કે હાનિ નથી પણ નીચમતા સહન થતી
એ જ મહાહાનિ છે

✽

કુરચિ સામે જૂઝાટ ઉઘાવવો ગેમા જ આપણી કુરચિ જાણી
આને છે સુરચિનો પાડ પોતે બેસાડવો એમા જ સ્વાસ્થ્ય છે

✽

જગતમા દરેક માણસમા થોડું ઘણું બીચપુપડુ છે તેથી જ કુરચિ
જગતમા ફાલી શકે છે

સહિષ્ણુતા અને બીકણપણ એમા સમાધિ અને મગ્ન જોડણ અન્તર
છે બહારથી જ મેમા સમાનતા દેખાય છે

✽

પેટનાક કવિઓ કૃષ્ણમા પણ માનની ભાવના જોઈ શકે છે તો

પેટમાં કદિ મનુષ્યમાં કદાનુ સૌન્દર્ય નિદાન છે.

૪

દેખી ઉપાસનામાં અદેશનો લાભ કર્યો એ એક દેખાનો મહાનન્દ છે—નિગિતાનો દેશ જ રસનાન્દન ।

૫

પરિચિત વસ્તુ જોઈને યશ આનન્દ તે માત્રો આનન્દ. આપરિચિત પદ્મો—નિગિતાનો આનન્દ ધીર નથી હોતો, ગિરજાથી નથી હોતો.

૬

દેખાને જોયો હન્દ (દમ) તેમ દેખાને શિષ્ટ મોત.

૭

અવનમાં શુ કે દેખામાં શું, અનુકંપા એટલે મરણ

૮

ઉપાસના વિના કોઈ પણ દેખા અવગત કે દસાગત દેખાની આગળ બે અર્થ છે.

૯

દેખા કંઈ મદદગારીયા વસ્તુ નથી. તેને માટે તપસ્યા કરી જોઈએ, પરિવષ્ટે તેની ઉપાસના કરી જોઈએ.

૧૦

અદા અને શુભ્રા વિના દેખાનું ગદસ્ય સમગ્રતું અને અનુગતું અગદ્ય છે.

૧૧

સૌન્દર્યોપાસના અને વિવાસમાં ગર્વ અને નરક જોઈશુ અન્તર છે.

૧૨

ગોરના માર્ગમાં જેન મિત્રિ અડે આવે છે તેમ દેખાની પ્રાપ્તિની આડે નિગસિના આવે છે.

૧૩

મરુત્તર અદ્ધ કાંટાની દેખા નદ્રપ્રાય થઈ છે એ સેવનીય વસ્તુ છે એ દેખા કદિ હુમમાં સમાજની જોઈએક દેખાનો નાન થવો આવો છે

૧૪

દેખામાં કે ચિત્રમાં ભાવ હોય એટલુ વસ નથી ? જોષ હોયો જ

૧૫

નીતિચિહ્નલ અને દેખાનું ત્રિશલુ છેક નાનખલથી આવડુ હદ અને કિનકર છે અને તે કૃતિ હાગ પડેલુ આવડું જોઈએ. તત્ત્વો પાળ્યાથી ધીમે

ધીમે આપોઆપ પ્રગટ થાય છે અથવા કરી શકાય છે.

૪

આપ જે પ્રમાણે કન્યાદાન કરતા સુધી છોકરીને પ્રેમપૂર્વક પાળેપોળે છે અને એને આપી દીધા પછી પણ તેના બંધનની કાળજી રાખે છે, તે જ પ્રમાણે કળાધરે કળાયુક્ત વસ્તુ નિર્માણ કરીને તે યોગ્ય માણસના હાથમાં પડે ત્યાં સુધી તેની સંભાળ રાખતી જોઈએ અને પછી પણ તેની કાળજી કરતી જ જોઈએ કળાધર અને તેની કૃતિનો મંજૂર દુકાનદાર અને ધરાદારો ન હોવો જોઈએ.

૫

કળા દારા કળાધર યોગક્ષેમની ઈચ્છા કરે તો હકીકત નથી, પણ કળા વેચીને ધનવાન થવાનો પ્રયત્ન કરવો એ નિન્દ્ય છે.

૬

કળાધરે કોઈના નોકર ન બનવું જોઈએ.

૭

જેમનું જીવન પરસ્પર ઓતપ્રોત છે તેમની વચ્ચે જ સહકાર ધર્મ અને ઇષ્ટ છે. બીજી રીતનો સહકાર પ્રાણધાતક છે. કળા વિશે આ અક્ષરતા સાચું છે.

૮

કેવળ અને પ્રેમના ઝગડામાં આપણા સમાજનેતા અથવા કળાધરો પોતાની શક્તિ કંઈ બાજુએ ખસે છે તેના ઉપર સમાજની ઉન્નતિ અથવા અવનતિનો આધાર નથી રુ ?

૯

કળાધર અને કારીગરને લુહા પાડશો નહિ. તેમ કરશે તો કળાધરની જા સીમગાઠ જશે અને કારીગરના કૌશલ્યનો લય યશે.

૧૦

ચિત્રકાર, ગિંપકાર, ગાયક અથવા કવિ એમને માત્ર પુનઃકાર આપ નથી કળાની ઉન્નતિ યમાની નથી કળાને સમાજોપેતાના હૃદયમાં, સુસ્થામાં, નમ્રતામાં અને મન્દિરમાં ન્યાન આપવું જોઈએ. પેનાના જીવનમાં કળાની પ્રતિ હા કરો એટલે કળાધર આપોઆપ પેદા થશે.

૧૧

સાચો કળાધર કળાનો પચાડ (મીસનરી) રોય છે. કંલુસ બનીને યોગ્ય માણસથી તે કશું છપું રાખતો નથી.

૧૨

દાયશુદ્ધિ બાસંગાન છે. પણ આદર્શશુદ્ધિ—ધ્યેયશુદ્ધિ સાત્ય છે એવી

કળાધર્મની માન્યતા હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ જ હરેનું આચ્ચ છે

જ

દૃષ્ટનાત્મક નો પ્રદાન છે પ્રાણુવાન અને હૃદયપ્રાણ અથવા અત્મ પ્રાણુ દરિ અથવા ચિત્તદાર પરિ હોય તો પ્રાણુવાન બાવનાઓ તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, પ્રાણુસભા ચિત્તારેના કૃપાગ્ર તેની દક્ષમતાથી કે ખોછીમાથી કાપા માટે છે અને સમાજ ચૈતન્યથી હાલી ઉઠે છે એ જ કવિ અથવા ચિત્તદાર વિનારી હોય તો સમાજને હૃદયપ્રાણ દૃષ્ટનાઓનો કેદ થઈ છે અને સમાજ વેવરો બને છે અને જો એ દરિ વા ચિત્તદાર પોતે જ અત્મપ્રાણુ હોય તો તેની નિર્માન્ય કવિતા અથવા કૃતિ તેને તે જ દેહાંજો મનુષ્યગણુ થાય છે.

જ

પ્રકૃતિનો પ્રયત્ન ઇન્દ્રિયાતીત આનન્દ વિરોધપ્રેરક દ્વારા અનુભવવાનો હોય છે. કળાનો પ્રયત્ન ઇન્દ્રિયાતીત આનન્દને વિશ્વવાસનાના મસગથી દગિન ન કરતા તેને શુદ્ધ અવસ્થા અનુભવવાનો હોય છે

જ

યથાર્થદર્શી કળા કળા જ ન કહેવાય વિશ્વમુગ્ધ થઈને એકાન્તમાં કાવ્યો વિનાસ બાહેબા પ્રગટ થતા જોઈતી સ મ છૂટે છે તેટલી જ તત્ત્વ યથાર્થદર્શી કળા જોતા છૂટી જોઈએ જો ચિત્ત જોતા મનમાં ઉપજોગોની, વિશ્વની દૃષ્ટના આવે છે તે અપરિન છે એના ચિત્રો કેટલાક વસ્તુ પર ગદાગદાના અન્ત પુરોમાં ટાંગવામાં આવતા મયમવિમુખ પાશ્વાત્ય દૃષ્ટનાને લીધે આજકાલ એવા ચિત્રો પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોના દિવાનખાનામાં પગ દેખા દેવા લાગ્યા છે અથવા પાતળુ આથી વધુ સગળ પ્રમાણુ બીજુ કંચુ જોઈએ ?

જ

અરે, આ દુનિયા તે પદ્ધતિની થઈ છે કે એ તે નાટકીની છે? જો જુઓ તે છુગળા પરીને કે વેશ કાઢીને જ ફરતા દેખાય છે જો તેને સાત્તની જાણે લાજ આવે છે એમની બાંસ જુઓ એમની રીતભાત જુઓ, એમના ઉત્સવો જુઓ, એમના પોશાક જુઓ કે એમના દિવાનખાના જુઓ — સત્ત ગોદધુય નથી જડવું આજ તો સત્ત માં ઢાકાં ગડુ છે, પણ વખત જતા શુભગાઈ મરશે ધાઓ રે ધાઓ, સત્તની વહારે !

કલા, જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાન

સામાન્ય રીતે તત્ત્વજ્ઞાન એ નીરસ વિષય ગણાય છે, અને કલા સ્વ-
ભવ્ય શું—સ્વરૂપ ગણાય છે. આજે સમાજમાં બંને પ્રત્યે અભાવ છે, કેમકે
બંનેનો સમાજમાં અભાવ છે. સાચું જોતાં દરેક કલાની પાછળ તત્ત્વજ્ઞાન
હોય છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન જ્યારે જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જીવનના
આનંદ સાથે બળી જાય તે તત્ત્વજ્ઞાન કલાનું રૂપ ધારણ કરે છે. મુન્દર
ગાયનની પાછળ જેમ ભાવગમ્ય છન્દ અને તાલબદ્ધતા હોય છે તેમ કલાની
પાછળ તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે. બિન બિન સમાજોમાં કલા બિન બિન હોય છે એનું
કારણ એ છે કે તે સમાજોમાં જીવનના આનંદ અથવા પુરુષાર્થની કલ્પના
બિન હોય છે તે છે. તેથી જ આપણા દેશમાં ધર્મભેદને અનુસરીને તાન્ટ્રિક,
વૈષ્ણવ, શૈવ, જૈન, બૌદ્ધ, ઇસ્લામી, વગેરે કલાઓ બિન બિન રીતે પ્રગટ
થયેલી જોવામાં આવે છે. ધર્મભેદ કમસા થાય છે તેથી કલામાં પરિવર્તન
પણ ધીમેધીમે થાય છે. એકધરવાદી ખ્રિસ્તી ધર્મે શ્રીક લોકોનાં અનેક
દેવદેવતાઓનો ત્યાગ કર્યો, પણ પૂરોપની પ્રભુ આટલું પરિવર્તન એકાએક
શાની ઝીલી શકે? પ્રભુએ દેવદેવતાઓને સ્થાને ખ્રિસ્તી સતોને બેસાડી
દીધા અને ઉપાસનાની બદલવાની અભિલાષા તમ કરવાનો માર્ગ શોધી
કાઢ્યો, અને આ રીતે મીઠા કલામાં જે કલ્પનાસમૃદ્ધિ હતી તે જળવી
રાખી. આપણે ત્યાં પણ અશોકના વખતની કારીગરી એ જ સૂચવે છે કે
અશોક પહેલાં કાશ્મીરમાં બહુ જ લોકપ્રિય હતું, અને પાંચર જેવા
પદાર્થમાં પણ કાશ્મીરપત્થની મર્યાદાઓ સામ્યવાદમાં જ તે વખતના
કારીગરોએ આનંદ માન્યો. અજંટાની કારીગરી ઉપર પણ કાશ્મીરપત્થનો
પૂરેપૂરો પ્રભાવ દેખાય છે.

જીવનમાં જ્યારે ફેરફાર થાય છે ત્યારે સ્થાપત્યમાં, શિલ્પમાં, એટલું
જ નહિ પણ નગરરચનામાં પણ ફેરફાર થાય છે. અમદાવાદની પોળોની
પાછળ મુજરાતના સમાજની વૃત્તિ કેટલી તરી આવે છે એ તરફ કાઢીનું
ધ્યાન ગયું નથી એ આશ્ચર્યજનક છે. જે પ્રજા લડવાની હોય બિલકુલ
ધગવતી નથી છતાં સ્વસંસ્કૃતિને માટે રાજ ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખતી નથી,
ધન મેળવી શકે છે અને તેનો ઉપજોગ પણ કરી જાય છે, રાજશાસનની
ધમાલમાં પડતી નથી છતાં મહાજન હાગ સમાજશાસન અત્યંત સુધરેલી ઢબે
કરી શકે છે, એવી પ્રજા અશાન્તિના દિવસોમાં ખીજી રીતે નગરરચના ન
જ કરી શકે. આથી વિરુદ્ધ પાટણની નગરરચના છે. એનું કારણ પાટણની
સંસ્કૃતિ બિન છે એ નથી, પણ અસલી પાટણ હમણાં સ્થૂં જ નથી એમ લાગે
છે. હાલનું પાટણ શહેર બિન ગજડીય પરિસ્થિતિમાં બંધાયેલું હોયું જોઈએ.

સામાન્ય મંદિરોમાં પણ આપણે જીવનનો વિકાસ જોઈ શકીએ છીએ. નિવૃત્તિપ્રિય એકાન્તમાં ધ્યાનમગ્ન રહેનાર શિવઉપાસકોએ ગુફાની પ્રતિષ્ઠિતરૂપી નાનકડી દહેરા બાંધવાની પ્રયાસ કરી. આજે એને ગર્ભગૃહ કહે છે. પ્રવૃત્તિપ્રિય વંશજો લોકોએ જ્યારે સામુદાયિક બકિતમાર્ગ ચર કર્યો ત્યારે એ ગર્ભગૃહ આગળ સભામંડપની જરૂર લાગ્યા. આ બે વચ્ચેનો અન્તરાલ-પ્રદેશ જે બાંધકામથી ટાંકવામાં આવ્યો એને અન્તરાલ એ જ નામ આપવામાં આવ્યું. આ રીતે મંદિરના ત્રણ વિભાગ થયા: ગર્ભગૃહ, અન્તરાલ અને સભામંડપ. આ ત્રણ વિભાગનું પ્રતિબિંબ રાજમહેલમાં પણ પડ્યું. ત્યાં પણ જોઈ શકી સુસ્તાનનું મસલતખાનું, મન્ત્રીપરિવેશિત રાજનો દિવાને-ખાસ, અને પ્રજાનુરંજક બાદશાહનો દિવાને-આમ ત્યાર થયા. જ્યાં રાજા હતો જ નહિ એવાં હિમાલયનાં ગણરાજ્યોમાં નથી મસલતખાનું કે નથી દિવાને-આમ. ત્યાં તો ગામડા પાસે ટેકરી ઉપર મોટા મોટા પત્થરોનો એક ઓટલો અથવા ચોતરો બાંધેલો હોય છે. તેના ઉપર બેસીને વૃદ્ધ લોક સ્વરાજ્યરક્ષણનો વિચાર કરતા. આજે આપણે એક વિરાટ રાષ્ટ્ર બની ગયા છીએ. આજનો આપણો મન્ત્ર દિવાને-આમમાં પણ માય એવો નથી. રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેની અંદર બેસી સકે એવી રંગસભા હવે બાંધવી પડશે. જ્યાં જ્યાં લોકપ્રાધાન્ય હોય ત્યાં ત્યાં થીક સંસ્કૃતિનું કાંધ પણ અતુકરણ કરવું જ પડે છે. તેથી જ આપણે વડત્વકલા ખીલવી છે. આપણી રંગસભા પણ થીક લોકોના ઔચીથીયેટર જેવી બનાવવી પડશે. માત્ર હિન્દુસ્તાનની ઉપવન સંસ્કૃતિને છાંજે એથી તે રંગસભા થવી જોઈએ. ઈંટ અને પત્થર કરતાં વૃક્ષો ઉપર હિન્દી સંસ્કૃતિ વધારે નિર્ભર છે. તેથી આ ઔચીથીયેટર અથવા રંગસભાના વિભાગ અધિવર્તુલાકાર દારમાં વૃક્ષો વાવીને જ કરવા પડશે. સભાને ખરે બપોરે બેગી થવાની હોય તો આહીની છત આ ઝાડોને બાંધી શકાય છે. આ જ રંગસભા હમેશાં માટે આમહેવાના મંદિર તરીકે ગણાશે, એટલે આમવાસીજન રહેજે એની મરામત કર્યાં કરશે. હિન્દુમુસલમાન બંધક સૂચક એક વિસ્તીર્ણ તળાવ આ મંદિર પાસે જરૂર હોય.

આ રીતે સામાજિક જીવન અને સામાજિક કલાનો ત્રિકાળનો મંત્ર આપણે જોયો. અને તે ઉપરથી આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે જેવું જીવન તેવી જ કલા. હવે એટલું જોવાનું રહ્યું કે જેવું તત્ત્વજ્ઞાન, જેવો સામાજિક પુરુષાર્થનો આદર્શ તેવી જ રહેણી, અને તેવી જ કલા. આ દૃષ્ટિએ આપણે ઉપર વણવેલી મંદિરની રચના તપાસીએ. મંદિરના ત્રણ વિભાગ કેમ ન કર્યા, બે વિભાગ કેમ રહ્યા એ રહસ્યપૂર્ણ સવાલ છે. મંદિરોમાં ત્રણ જાતના ઉપાસક બન્યા છે. 'દેવા મત્વા દેવ યજેત' એ તાલીનનાથી ગર્ભગૃહમાં બેસી પૂજાઅર્ચા કરનાર એક વર્ગ; દેવદર્શનને નામે મંદિરમાં ભેગો થઈને પુરાણઅવલુ, કથાકીર્તન

અને ધર્મવિવરણ કરનાર સભામંડપરથી બીજો વર્ગ; અને બીજો વર્ગ સાચે સમભાવ ધરાવનાર અને ધ્યાન અથવા જપ એ જ એક સાધના માનનાર એક વચ્ચે વર્ગ હોય છે; તે આ અંતરાલમાં બેસે છે. આમ થવાનું કોરું આપણને આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં મળી આવશે. આપણું તત્ત્વજ્ઞાન આપણા જ છે. દર્શનદારો આત્માના ત્રણ વિભાગ કહે છે: બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા. બહિરાત્મા પોતાને આ બાહ્ય સૃષ્ટિ સાથે સંલગ્ન અને અભિન માને છે. અંતરાત્મા દેહધારી હોવા છતાં દેહથી પોતાનું ભિન્નત્વ જાણે છે. અને પરમાત્માને તો દેહબાન હોતું જ નથી. મનુષ્યની આ ત્રણ દશાઓ છે; અને આ ત્રણ દશા પ્રમાણે તે જીવનમન્દિરમાં પ્રથમ સભામંડપમાં બેસે છે, ત્યારપછી અંતરાલમાં બેસીને આત્મદેવનું દર્શન કર્યાં કરે છે, અને તે સાધના પૂરી થયા પછી ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરી અભેદભક્તિમાં વિલીન થાય છે. સમાજના કલાની પ્રગતિ પણ આ ત્રણ દશામાં જ થાય છે સમાજની શું—અખિલ માનવકોટિની પ્રગતિ આ જ દિશામાં છે. સૃષ્ટિમંલમ દશામાં કલા બહિર્બુખી અને સૃષ્ટિકાસક હોય છે. તેને યથાર્થદર્શી (Realistic) કહે છે. સૃષ્ટિ કામરૂપિણી હોય છે, તેની વિવિધતા અનંત છે, તેથી તેની ઉપાસનાનો અંત ઝટ આવતો નથી. એક રૂપમાં થાકી જાયો તો બીજું રૂપ તમારી આગળ ઉભું રહે છે. જેમ જેમ તમે સૃષ્ટિનાં પાશમાં સપડાઈ જાઓ છો તેમ તેમ તમને તમારી શક્તિ વધી છે એવો આભાસ આવે છે. જે વખતે પ્રજ્ઞતાનો મદ ચરમસીમાએ પહોંચેલો હોય છે તે વખતે વસ્તુતઃ માણસ સૃષ્ટિનો દાસાનુદાસ થયેલો હોય છે. પણ ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં ચિરપતિત કોઈ નથી. આત્મતત્ત્વ અમર છે. અને તેથી મામાના પાશ પોતાના બારથી જ આખરે ખરી પડે છે ત્યારે મનુષ્યને થાય છે કે નિયતિહીન નિવરણિતા, રેહડાઈ દમગી, ટેમનન્યપરતન્ત્રા, મલરસલચિરા એવી બાવગમ્ય સૃષ્ટિ આપણે કેમ ન નિર્માણ કરીયે ?

કરવાનાં સાધનો બંને પાર્થિવ હોય અને ધનિયગોચર હોય, તોપણ તે દ્વારા
 અપ્ત કરવાનો ભાવ ધનિયાતીત હોય છે, અને તેથી તે દ્વારા મળતો આનન્દ શુદ્ધ,
 નિઃકલંક અને સ્થાયી હોય છે. તે આનન્દ ચમપ્રધાન હોય છે. વિલાસિતાનું
 ત્યાં નામ સરખું નથી હોતું. તે આનન્દમાં પ્રવેશ કર્યા પછી માણસ
 વિગતિતવેદાન્તર થઈ જાય છે. આ કલાને આદર્શદર્શી (Idealistic) કહે છે,
 કેમકે આ કલાના આદર્શમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય છે. ભારત-
 વર્ષમાં આ આદર્શદર્શી કલાને જ પ્રાધાન્ય હતું. મથાર્થદર્શી કલા ન હતી
 એમ નથી. મયાસુરની કલા મથાર્થદર્શી હતી, જ્યારે વિશ્વકર્માની કલા
 આદર્શદર્શી હતી. પણ વિશ્વકર્માની કલા જ લોકમાન્ય થઈ. મયાસુરની કલા
 વખતે ચીન દેશથી આવેલી હોવાથી અહીં ન ટકી હોય, અથવા તો તે
 કલા આપણી ધાર્મિક ભાવનાઓને પોષક ન હોવાથી લોકો તરફથી ઉપેક્ષિત
 થઈ હોય. આ આદર્શપરાયણતા જેમ ચિત્રકલામાં તેમ શિલ્પમાં, જેમ
 સંગીતમાં તેમ સ્થાપત્યમાં પણ છે; જેમ પૂજનઅર્ચામાં છે તેમ જીવનસંસ્કારોમાં
 પણ છે; જેમ સાહિત્યમાં છે તેમ આપણા રીતરિવાજોમાં પણ છે. આમાં
 ક્યાનો ઉત્કર્ષ છે, પણ તે પરાકાષ્ઠા નથી. કાષ્ઠા અને પરાગતિ તો આત્મ-
 પ્રાપ્તિ જ છે. આત્મપ્રાપ્તિમાં માણસ કલાતીત થાય છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના
 'શૂન્ય' ('શૂન્ય' નાટકનો) પ્રમાણે આત્મા સુંદર પણ નથી હોતો, તેમ
 કુરૂપ પણ નથી હોતો. તે સત્યરૂપ હોય છે, અને તેથી જ તેની સાથે જીવ-
 સંસ્પર્શને રમમ્મણ થવું હોય તો તે રાણીએ પણ કલાતીત થવું જોઈએ. એ જ
 અભેદમક્ષિ છે, એ જ ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ છે, એ જ સાધુન્યમુક્તિ છે.
 એનું વર્ણન ન થઈ શકે, એનું સ્પર્શ ન થઈ શકે. તે ચન્દાતીત છે, તે
 અવર્ણ્ય છે, તે નિઃકલપરક્ષણ છે. આદર્શદર્શી કલા આપણને તે તરફ
 લઈ જાય છે, તેનું રમણ કરાવે છે, તેની ઝાંખી આપે છે, તે તરફ જવાને
 શક્તિમાન બનાવે છે. તેથી જ તે કલાની ઉપાસના એ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની સાધના
 છે. તેથી જ જૂતા સાતકારોએ કહ્યું છે કે નાદોપાસનાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય
 છે. કલાની સમગ્ર ઉપાસના કળાથી માણસ કલાતીત થાય છે અને
 મોક્ષ મેળવે છે.

આ કલાની ઉપાસના યોગથી થાય છે. નાક પકડીને યાસ રાકેનો
 એનું નામ યોગ નથી. યોગ એટલે સમત્વ. યોગ એટલે વાસનારાહિત્ય. યોગ
 એટલે નિર્વિકારતા. યોગ એટલે સંયમ. યોગ એટલે ધ્યાન. યોગ એટલે
 તદાકારતા. એ યોગ જ સાથે તે જ આર્થ કંલાનું રહસ્ય સમજી શકે, તેનું
 પુનરુજ્જીવન કરી શકે, તેમાં નવીન પ્રાણ ફૂંકી શકે અને તે દ્વારા સમાજમાં
 નવીન યુગ પ્રવર્તાવી શકે કલાનો ઉગમ અંદરથી થવો જોઈએ. તેટલા માટે
 આજે કલાધરોએ તપસ્થાપૂર્વક ધ્યાન કરવું જોઈએ. પોતાનું શરીર, પોતાનો

સમય અને પોતાની સ્થિતિ વિવાસને માટે અથવા વિદ્યાર્થી જીવનને સન્તુષ્ટ કરવા માટે નથી, પણ પોતાની કલા દ્વારા જનાર્દનની સેવા કરવા માટે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

અમદાવાદનું કળાપ્રદર્શન

વિરાગી પણ રસિક એવા રાજ ભર્તૃહરિએ મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે રહેલો ભેદ દર્શાવતાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલા એને મનુષ્યત્વનું લક્ષણ કહ્યાં છે. આપણી સાહિત્ય પરિષદે આ ત્રણે અંગોને સચેતન કર્યાં તે યોગ્ય જ થયું છે. સાહિત્યનો વ્યાપક, અને એટલા માટે ખરા અર્થે જોઈએ તો વાદ્યમય પ્રમાણે જ નાદમય અને વર્ણમય સાહિત્યનો પણ તેની અંદર સમાવેશ થવો જ જોઈએ. જ્યાં સુધી આ ત્રણ વિભાગ વિચાળ નથી બન્યા ત્યાં સુધી તેમનું કુદૃશ્ય અવિમક્ત રહે એ જ ઠીક છે.

આ ત્રણ વિભાગમાંથી કળાવિભાગનું નિરીક્ષણ અહીં આં કરીએ. ગરવી ગુજરાતનું વાતાવરણ કુદરતી રીતે જ કળાને પોષનારું છે. અહીંની નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિને લીધે જીવનરસને શોષી લેનાર જીવનકલહ અહીં ઘણો જ ઓછો છે. સૃષ્ટિમાતા ખાસેથી જે મળતું નથી તે અહીંના ઉદ્યોગી મહાજન દેશપ્રદેશની સાથે વેપાર કરીને પ્રાચીન કાળથી જ મેળવતા આવ્યા છે.

અહીંની ઊંઝાએ પોતાની પ્રેમાળ વૃત્તિ અને રસિક અભિરુચિ એ બેના મીલન વડે ગૃહસ્થાશ્રમને સુખમય બનાવ્યો છે. પુરાણોમાં આપણે જે રાસની વાતો વાંચીએ છીએ તે રાસ આજ પણ ગુજરાતની અંદર આપણને જોવા મળે છે. અહીંની રહેણી અને દરેક રીતરિવાજ—તેને સંદોષ માનો કે નિરોપ—પણ રસથી ભરેલ છે એમાં સંકા નથી. શોકને પણ સ્થોકત્વ દેવાનો પ્રચાર ગુજરાતમાં જ છે. આજે તેનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ ગયું હોય તો તે આ જમાનાનો દોષ છે.

ગુજરાતમાં રચેલે રચેલે જે પ્રાચીન સ્થાપત્ય જોવામાં આવે છે તે પણ અમે ઉપર કહ્યું તે જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. મોદેરાનું મંદિર, દેલવાડાનું દહેરાં, સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ, અમદાવાદની મસીદા, ચૈત્રંજી ઉપરનું મંદિરેશ્વર વન, અગાજની વાવ આ બધાં એક સમયે ગુજરાતની અંદર જેવા પ્રાચીન રસિકતા અને અભિજાત સાહિત્ય ઉછળતાં હતાં તેનું ઉત્તમ ભ્રમણ કરાવે છે. આજ તે રસિકતા અને તે સાહિત્ય તોટલાં રણાં નથી એમ મહા-

દુઃખની સાથે કહેવું પડે છે.

મોદેરાના મંદિરની બાજુએ જે ચિત્રાલય અને વીર્ય રહેલાં છે તે કંઈ હમીસીંગનાં સુન્દર મંદિરોમાં નથી, અને સેતુંજાના પહાડ ઉપર તેા કુએરના ઉપાસકોએ લાખો રૂપીયા ખર્ચીને ત્યાંના સૌન્દર્યને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવાનો જાણે કે નિશ્ચય જ કરેલો છે! દેવના જેવી મૂર્તિઓના મુખ ઉપર સીમેન્ટ અથવા સુનો ચોપડીને તે મૂર્તિઓને પોતાની અરસિકતાનાં યથાર્થ સ્મારક બનાવી મુકવામાં જૈન ધર્મિકોએ કંઈ કચાશ દેખાડી હોય એવો આરોપ તેમની ઉપર કાઢનારો મુકી નહિ ચકાવ! કાડીના મૂલની અટાપટા રંગની ચીનાઈ છંટા એ સ્વર્ગીય મંદિરોની બીતોમાં જડીને તેઓએ સેતુંજા પર્વતની સ્વર્ગીય શોભાને કેવી ગ્રામ્ય બનાવી મુકી છે એ જોતાં કયા રસિક જનને સન્તાપ અને ઉદ્વેગ નહિ થાય ?

પણ ખેર આપણે તો અસારે હમણાં જ નિર્વિધિ ખાર પડેલા કળા પ્રદર્શન વિષે બોલવાનું છે. આ દેશની કળાનું પ્રદર્શન જોવા મળ્યું એ અમે અમારૂં સદ્બાળ્ય સમજીએ છીએ. કારણ કાંઈ પણ જાતિના જીવનનું યથાર્થ ચિત્ર તે જાતિની બાજુએ જીવન્ત સ્વરૂપમાં રહેલી કળામાં જોઈ ચકાવ છે. અહીંનું પ્રદર્શન જોઈને અમને મોટી આશા બાસવા લાગી છે. સાહિત્ય પરિષદને કળાનું પ્રદર્શન ગોઠવવાની છુદ્ધિ સગી એ જ શુભ શુકન ગણાવો જોઈએ.

પરદેશી રિવાજોનું અને પરદેશી કળાનું અનુકરણ કરવાથી આપણી સંસ્કૃતિના આદર્શોને ટેલો ધોડા પહેલ્યે છે અને સમાજમાંથી દહાડે દહાડે ખાનદાનીનો કેવો નાશ થાય છે એટલું જો આપણાં મુશિક્ષિત સીપુરોને સમજાયું હોત તો આ પ્રદર્શનમાં મુશિક્ષિત સીઓએ મોકલેલાં ચિત્રવિચિત્ર કંપાનું પ્રદર્શનની શોભાને વધુસાડત નહિ.

કળારસિક શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્વામે મોકલેલાં અપ્રતિમ ઘાટનાં વાસણોની પંડખે જ જો રવિશંકરે આજકાલના શ્રીમંત લોકોના ઘરમાં પણ વપરાતાં ચીનાઈ, જર્મનસીલ્વર અને એલ્યુમિનિયમનાં વાસણનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું હોત તો અમે તે રસિક જનનાં મોંમાંથી એવા ઉદ્વેગ નીકળ્યા પડત કે 'આ ચિત્ર જુઓ અને આ ચિત્ર જુઓ.'

સારાંશ, આપણી રહેણી જેટલા પ્રમાણમાં ખાનદાનીબરેલી અને ધર્મપ્રધાન દેશે તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણા જીવનમાં કળા અવતરવાની.

ધાર્મિક સંસ્કારોમાં આપણે બચપણની દશા વટાવી ગયા હોઈએ તો જ રવિશંકરની 'પ્રજ્ઞામાંસરી' જેવું હિન્દી વાતાવરણ વાળું અને હિન્દી ભાવથી ભરેલું ચિત્ર નિર્માણ થઈ શકે. નહિ તો તે જ ચિત્રની બાજુએ

ટાંચેલ 'ગોપીવંશકુળ' ના જેવો ગ્રામ્ય દેખાવ જોવાનો પ્રસંગ આવે.

આ દેખાવમાં ગોપીઓનાં વંશ દરણુ કરીને તેમને તેમના નૈસર્ગિક સ્વરૂપમાં મુક્તાર શ્રીકૃષ્ણ આઠ વર્ણના લીલાનાટકી બાલકૃષ્ણ દરતાં એલિસ બ્રીજ ઉપરથી નીચે સાબરમતીને કાંઠે ન્હાતીધોતી સ્ત્રીઓની ભાંગીવૂટી અંધેજમાં ટોળ કરનાર કોષ છાકટાને જ વધારે મળતા આવે છે.

પ્રદર્શનમાં જે આધુનિક ચિત્રો આવેલાં તેની અંદર બંગાળ પદ્ધતિનાં ચિત્રો પણ હતાં અને રવિવર્માની પદ્ધતિનાં ચિત્રો પણ હતાં. અમદાવાદના ચિત્રકાર મગનલાલ શર્મા જે યોગ દિવસ પૂર્વે જ સ્વર્ગસ્થ થયા તેમનાં ચિત્રો રવિવર્માની પદ્ધતિનાં છે. એ ચિત્રોની પ્રમાણબદ્ધતા અને ભાવાવિષ્કરણ ખુદ રવિવર્માનાં ચિત્રો કરતાં પણ અમને ઉચ્ચ કોટિનાં ભાસ્યાં. રવિવર્માનાં ચિત્રોનો જેએને શોખ હોય તેઓએ તો ખાસ કરીને આ ચિત્રકારની કદર બુંજવી જોઈતી હતી.

આ ચિત્રકારના દિન્દેવીના ચિત્રમાં આદર્શદર્શન (Idealism) અને યથાયદર્શન (Realism) નો થયેલો અપૂર્વ સંયોગ આજના યુગમાં સર્વત્ર અસંત લોકપ્રિય થયેલો છે, અને તે સ્વાભાવિક તેમજ યોગ્ય છે.

જે કોઈ ચિત્રોએ અમારું ચિત્ત ખરેખર ચોર્સું હોય તો તે ડી. રામરાવનાં અજંટા અને એલોરાની ગુફાઓનાં દસ્તોએ. આ ગુફાઓના અનેક ફોટોગ્રાફ અમે જોયા છે, પણ તે ગુફાઓની અંદર પ્રાણુ ફૂંકીને આ ચિત્રકારે તેમને જીવતાંનગતાં કર્યા છે. આ ચિત્રોમાની ગુફાઓ સ્મશાનવત્ નિર્જન નથી, પણ ચિત્રકારની કલ્પનાશક્તિએ જૂના વખતના લોકોને ફરી પાછા તે ગુફાઓમાં વિચરાવ્યા છે. ચિત્રોના રંગોમાં પણ વિલાસરહિત રસિકતા અને સજીવ શાન્તિ દેખાઈ આવે છે.

પ્રદર્શનમાં મુકવામાં આવેલી પ્રાચીન વસ્તુઓ વિશે અત્રે અમે કંઈ પણ ટીકા કરવા ઇચ્છતા નથી, કારણ તેમની ઉપર ટીકા કરવાની અમારી પાત્રતા નથી. આપણા પ્રાણુવાન પૂર્વજોએ નિર્માણ કરેલી આ કૃતિઓની અંદરથી જ આપણને આપણો ચિત્રકળાનો આદર્શ પ્રાપ્ત થયો છે. તેમણે જ આપણને રસદષ્ટ બંધી છે. તેમનું વિવેચન કરનાર અમે તે કોણ? પૂર્વજોના ધર્મપ્રધાન આર્ય હૃદયની પીઠાણુ કરાવી દેનારી આ પુરાતન વસ્તુઓને અમે ત્રણપૂર્વક નમન કરીએ છીએ. -

આ પ્રદર્શનને શ્લેષમંદ કરવા માટે જે જે ભાષણોએ મદદ કરી હોય તેમને અમે કૃતગતાપૂર્વક ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

બાપા દ્વારા માણસ ઠાંકપીછોડો કરી ચક્ર છે. કળા મારફત તેનું ચક્ર

સાદતું નથી. અને તેથી જ દેશને અને મનુષ્યના ગાર્હિય નેટલી જ પવિત્ર માનીએ છીએ.

પ્રદર્શન જોતાં જ એક વસ્તુ આપણી નજરમાં મુખ્યત્વે દેરીને આવે છે. ત્યાં મુકવામાં આવેલી સુંદર સુંદર ચીજોના બે વિભાગ પડે છે. એક જૂની દારીમરીની વસ્તુઓ અને બીજી આજનાં મોટાં મોટાં કુટુંબોમાંની વપરાશની વસ્તુઓ. આ બન્ને વિભાગમાં જમીન આસમાનનું અંતર દેખાઈ આવે છે.

પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપક બાઈ રવિશંકર સવળે પોતાની દૈન્ય-અભિ-રુચિને અનુસરીને પોતાને પસંદ પડતા પદાર્થો જ જો પ્રદર્શનમાં ગોઠવ્યા હોત તો આપણને નુકસાન થતું હોત, તેમજ આજે આપણે સમાજ રહેણીકરણના આદર્શમાં અને ઠળાવિષયક કલ્પનામાં ફેરફાર બધો નિશ્ચય બની ગયો છે એનું પ્રદર્શન આપણને જોવા ન મળ્યું હોત.

પ્રદર્શનમાં મુકવામાં આવેલાં વિવિધ ચિત્રો જોત અનેક લોકોએ સુંદરતાની પ્રાપ્તિ સાર કરેલા પ્રયત્નો જોઈને તેમની મહેનત માટે તથા ઉત્સાહ માટે આદર ઉપજે છે. પણ હિન્દી જીવનનો આદર્શ શો છે તે ન સમજવાને લીધે ઘણાંખરાં ચિત્રો રહસ્યશૂન્ય અને અપરિચિત-ભાવ વાળા બન્યાં છે તે જોઈને અત્યંત ખેદ થાય છે.

દાખલા તરીકે 'અણધાર્યાં પરાણા' એ ચિત્રમાં રહેલો વિનોદ અને ચમત્કાર આપણને રસમય તો લાગે છે, પણ કોઈ એક કૅન્ટોનમેન્ટમાંના યૂરોપીઅન મહોલોમાં થઈને જતા હોઈએ તે વખતે આપણને બધું જેમ અજાણ્ય અજાણ્યું લાગે છે, ત્યાંનું વાતાવરણ એ આપણું નથી, ત્યાં આપણી પ્રતિષ્ઠા નથી એવી લાગણી જેમ આપણા મનમાં ઉઠે છે તેવી જ-સ્થાગણી આ યૂરોપીઅન પદ્ધતિનું ચિત્ર જોઈને મનમાં ઉઠે છે. કોઈ એક ભવ્ય મંદિરમાં અથવા દરબારગઢમાં જઈ ચડતાં આપણા એકાદ ગરીબ માણસનો પણ આત્મા ખીલે છે. આ સ્થાન માફ અને અહોઆં મારે માટે સ્થાન છે એવી ખાતરી એ સ્થળોમાં તેને હોય છે. પણ તે જ ગરીબ માણસ અથવા કોઈ શ્રીમંત માણસ સાહેબના ખંગલામાં અમર યૂરોપીઅન દેવળમાં જઈ ચડે, તો અહોઆં મારે કેમ વર્તવું એ જ પહેલવહેલું તો તેને સમજાશે નહિ. પારકાના માપથી અહો આપણે તોલ થવાનો એવી બાવનાથી તેનો આત્મા તે સ્થળમાં સંકોચ પામે છે. જે વસ્તુ અથવા જે આચરણ આપણને સાવ ચોક્કસ બાસતું હોય છે તે પરદેશીઓને અયોગ્ય બાસે છે. આપણી વિનયની તથા અદબની ભાષા એવા લોકોને બીજાપણની અથવા દિવ્યર્થો જણાય છે, તેમ તેઓના ફેરફારક ચિત્રચાર આપની નજરે તદ્દન દલકદ 'જેવો' નહિ તોપણ ગામડીઆ જેવો

તો જરૂર સાગે છે. આવી સ્થિતિમાં તેમનું અનુકરણ કરવું એનો અર્થ મંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તો આત્મઘાત જ થાય.

ચોડા જ વખત ઉપર મુક્તિદેહજ્વલાળા કમિશનર મેંપ નામના ધર્મોપદેશકે પોતાના ભાષણ દરમિયાન કહેલું કે 'પેટ્રોગ્રાડની અંદર એક પ્રયંડ સભામાં એક રશિયન આગેવાન બાઇએ બીજા કોઇને નહિ પણ મને એકલાને જ બચી લીધેલી,' એ સાંભળીને પ્રેમાભાઇ દોલ વાળી સભામાં કેટલાક લોકોની અંદર આશ્ચર્ય હાસ્ય ફેલાઇ ગયું હતું અને સભ્ય જનોના ચહેરા ઉપર જે લજ્જાની શીકાશ ફરી વળી તે દેખાવ સ્હેજમાં ભૂલી જવા જેવો નહોતો.

લોકસંગીત

અતિ પ્રાચીન કાળથી પૌર અને જનપદ અથવા શહેરવાસી અને ગામડીઆ એવા જનસમુદાયના બે ભાગ પડેલા છે. સિદ્ધવર્ગ અને સામાન્ય જનસમુદાય એવા પણ ભાગો સ્વાભાવિક રીતે પાડી શકાય. હિન્દુઓમાં પણ દ્વિજ અથવા સંસ્કારી અને અદ્વિજ અથવા અમંસ્કારી એવા મોટા ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે. ધર્મ, સાહિત્ય, સંગીત અને કળાઓમાં પણ એવી જ રીતના બે ભેદ જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન સમયથી માનવજાતિની ઉત્તતિના પણ બે સ્વતન્ત્ર પ્રવાહ વચ્ચે કરે છે: એક સામાન્ય મનુષ્યોની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓને અનુસરીને બનેલો સામાન્ય સમૂહનો અને બીજો સિદ્ધ લોકોનો. સિદ્ધ લોકોએ ઉચ્ચ સામાજિક આદર્શ ધડી ઠાઠી જે કમ નક્કી કર્યો છે તે ક્રમમાં અને તે જ દિશામાં એ પ્રવાહ વહે છે. પહેલા પ્રકારના પ્રવાહમાં એટલે સામાન્ય જનસમુદાયની ઉત્તતિની યોજનામાં મનુષ્યનો હેતુપુરઃસર પ્રયત્ન હોતો નથી. બીજા પ્રવાહનો માર્ગ મનુષ્ય પોતાનાં જીવિ અને આદર્શની સહાયથી પોતાની શક્તિ અનુસાર દરાવે છે. એકને નદીતી ઉપમા આપીએ તો બીજાને નહેરની ઉપમા શોભે. એકને વન કદીયે તો બીજાને ઉપવન કહી શકાય. વનની શોભા નૈસર્ગિક—અમર્યાદિત છે. ઉપવનની શોભા તેની રચના અને સુવ્યવસ્થામાં છે.

આવા જ પ્રકારના બે પ્રવાહ સંગીતમાં પણ અનાદિકાળથી વચ્ચે કરે છે. રામાયણમાં માર્ગી સંગીત અને દેશી મંગીત એવા સંગીતના બે ભેદ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. પ્રાચીન કાળના સંગીતના આચાર્યોએ દરાવેલ નિયમોને અનુસરીને આલતા સંગીતનું નામ માર્ગી સંગીત. અપ્રજુદ, સામાન્ય જનતાએ

પોતાના હૃદયના ભાવો પ્રગટ કરવા કાઢેલા ઇચ્છાનુસારી આલાપનું નામ દેશી સંગીત. નરસોજાની વાડીમાં, ગાથુગા રમાં અથવા તો ગોકર્ણ મહા-બળેશ્વરમાં જે દેવાર્ચન થાય છે તેમાં શાસ્ત્રના નિયમોનું પાલન હમેશાં થાય છે; પણ ખંડોળા, મહસોળા, ભાવકાષ્ઠ અથવા પંદરપુરના વિડોળાની પૂજા બક્તોના હૃદયની પ્રેરણાનુસાર થાય છે. એકતો આધાર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ ઉપર છે, બીજાનો આધાર લોકાચાર અથવા રૂઢિ ઉપર છે. આફ્રિકાનાં જંગલોમાં અથવા પ્રશાન્ત મહાસાગરમાં અતિ દૂર આવેલા બેટામાં વસતા જંગલી લોકોના હૃદયમાં ઈશ્વર સંબંધી જે કલ્પનાઓ ઉદ્ભવી તેને લોકધર્મ કહી શકાય; પરંતુ અપિમુનિઓ, પ્રેપિતો અથવા પયગમ્બરોએ ચલાવેલ ધર્મને શિષ્ટધર્મ કહેવો જોઈએ. કાલિદાસનાં કાવ્યોને શિષ્ટ કાવ્યોની ક્રાંતિમાં મુકીએ તો ગામડાંમાં વસતા ભાટચારણની કવિતાની ગણના લોકકાવ્યમાં જ થઈ શકે. આ બંને પ્રવાહ સ્વતંત્ર અને અનાદિ છે. લોકોના જીવનમાં જેમ જેમ ફેરફારો થતા જાય છે તેમ તેમ આ પ્રવાહોનું સ્વરૂપ પણ બદલાય છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ક્ષીણતા કે કૃત્રિમતા આવતાં જ આ પ્રવાહો પણ ક્ષીણ અને કૃત્રિમ બને છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાંથી આનંદ અને ખાનદાનીનો લોપ થતાં જ આ પ્રવાહો પણ નિર્જળ બને છે—સૂકાઈ જાય છે. એ સંબંધ એટલેથી જ અટકતો નથી, કારણ જ્યારે રાષ્ટ્રમાં નવીન ચેતન આવે છે ત્યારે આ પ્રવાહો ફરી જોરાબંધ શરૂ થાય છે અને દેશની આબાદાની સાથે એ પ્રવાહો પણ હલકાઈને વહેવા માંડે છે.

એ પ્રવાહોમાંનો શિષ્ટ અથવા શાસ્ત્રીય પ્રવાહ સંસ્કારી લોકોની સંભાળને લીધે એકદમ ટૂટી નીકળે છે; પરંતુ એ સંભાળમાં થોડી પણ ઉણપ આવવા માંડે કે તરત જ એ ઝરણું નહેરના પાણી પેઠે પાણું સ્હેજમાં સૂકાઈ જાય છે. સામાન્ય પ્રવાહમાં એથી ઉલટું છે. નૈસર્ગિક ઝરણાંઓથી જ એ પ્રવાહ પોષાય છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાં ક્રોમળતા, મૃદુતા વગેરે ટૂટેલાંકં વિશિષ્ટ ગુણો ઓછા પ્રમાણમાં દેખાય છે. ખરા; પરંતુ પહેલી જાતના પ્રવાહની પેઠે તે એકદમ શોષાઈ જતો નથી અથવા અટકી જતો નથી. જ્યાં ઉપવનોનો સ્હેજો નાશ થઈ જાય તેવે સ્થળે ઘણી જ સહેલાઈથી અને જોરાબેર અનેક મોટાં મોટાં જંગલો ઉગી નીકળે છે એ વાત બહુીલી છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતને રાજ્યાશ્રયની જરૂર છે. આ સંગીતને માટે જીવન અર્પણ કરનારા બક્તોની બહુ સારી સંભાળની તેને અત્યંત આવશ્યકતા છે. તેની જાત બગડે નહિ—હલકી થઈ જાય નહિ માટે શાસ્ત્રોપી રચિત અથવા ધર્મસિન્ધુ રચવા પડે છે. લોકસંગીત એટલે ગરીબની-છોકરી. જન્મે ત્યારથી જાડીપાતળી થેંસ ખાઈને અને મળે તેવાં જાડીપાતળાં કપડાં પહેરીને નાનંદી મોટી થયેલી. જતાવો તે કામ કરવા સદા તૈયાર. હરહમેશ હસતી

ને હસતી અને ચરીરે તેન્દુરસ્ત. બિચારીને નખરાં કેમ થાય, હાવભાવ, બ્રૂવિલાસ કેમ બતાવાય તેની ગતાગમ હોય નહિ. જરત અને ગુંથણ-કામનો તો ખ્યાલ સરખોયે ક્યાંથી હોય ? માત્ર સદા મહેનતુ અને બાવ-વાળા. તેને સિદ્ધિયુ તે વળી કાણુ આપે ? સ્વાભાવિક રીતે ઉંમરના પ્રમાણમાં જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનું હોય તે થાય, અને જે ચાર આડોશીપાડોશી વર્તે તેમ પોતે પણ વર્તવું એમ માને. હમેશાં પ્રસન્ન રહેવું અને સગાંવડાલાને, જોગખીતાંપાળખીતાંને ખુશ રાખવાં એમાં જ પોતાની ઇતિદર્શિતા ગણે. લોકસંગીતની સ્થિતિ કંઈક આ કન્યા જેવી જ છે. પરન્તુ આટલી હઠીકત પરથી લોકસંગીત પરત્વે હલકા મત રખે બાંધી દેતા. એમ ન માની લેતા કે લોકસંગીત સિદ્ધ સંસ્કારથી સંહિત છે માટે તે ગ્રામ્ય છે—જડ છે. ઉલટું ગ્રામ્યનામાં કુલીનતા તો રહેલી છેજ. ગુજરાતના ગરબા કે મહારાષ્ટ્રનાં દિંડીઓ અને પોવાડામાં શાસ્ત્રીય શુદ્ધતા ન હોય તેથી એમાં આધુન્ય નથી અથવા જોહું છે એમ માની લેવાને કશું જ કારણ નથી. લોકસંગીતનો અર્થ સહેલું સંગીત તો ન જ હોઈ શકે. શાસ્ત્રીય સંગીતના નિમ્નેની ઉપેક્ષા કરવાથી લોકસંગીત નથી બનતું. લોકસંગીતને અપભ્રંશ શાસ્ત્રીય સંગીતના પર્વાયરૂપ માનવું એ તો ભૂલ જ છે. શાસ્ત્રદૃષ્ટિ સહેલું થાય તે લોકદૃષ્ટિ પણ સહેલું હોય એમ માની શકાય જ નહિ. એ રીતે શાસ્ત્રદૃષ્ટિનો જ વિચાર કરીએ તો તો ગણિત કરતાં પદાર્થવિજ્ઞાન વધારે અધર્મ છે; પદાર્થવિજ્ઞાન કરતાં રસાયણશાસ્ત્ર; તેથી વધારે વનસ્પતિશાસ્ત્ર; તેથી પણ વધારે અધર્મ પ્રાણીશાસ્ત્ર; અને બધાં ઉપયોગી શાસ્ત્રોના સારરૂપ બાલમંત્રોપનતું કામ તો સૌથી વિકટ. આમ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચારતાં બાળછેલું કામ બધાથી કઠિન છે છતાં સામાન્ય જીવનના વ્યવહારમાં એથી ઉલટું જ નજરે પડે છે. ગુણકાર શું કહેવાય એની જેને જરા પણ માહિતી ન હોય એ જ સ્ત્રી ધણીવાર માતા તરીકે ચાર કે પાંચ બાળકોને પણ બહુ જ સુન્દર રીતે ઉછેરી શકે છે. વળી લોકસંગીતમાં માત્ર શુદ્ધ સ્વરો જ હોય, પરન્તુ કામળ સ્વરો ન હોય અથવા તો તાલની વિવિધતા ન હોય એવું કશું નથી. લોક-સંગીતની હજુપ, તે. ગાત્ર. એટલી જ છે કે શાસ્ત્રીય સંગીતની પેઠે શુદ્ધ સ્વરો અને કામળ સ્વરો મેળવી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કેવી-કેવી જાતેના રાગ ખીલવી શકાય તે વિચારવાનું કામ તે કરી શકતું નથી. હૃદયના ભાવો વ્યક્ત કરવા ખાતર જરૂરજોગ જે ચાર જાતના તાલ મળી જાય એટલે લોકસંગીત સંતોષ માને છે. કાલગણનાના ઉલટાસુલટા બધા પ્રકારોની ચોખ્ખ તપાસ કરી બની શકે તેટલો તાલ પેદા કરવાની બાંજગડમાં લોકસંગીત કદી પડવા જતું નથી.

દુકમાં કહીએ તો લોકસંગીત જીવનપ્રવાહને અનુકૂળ થઈ રહે તેવું હોય

છે. બાદશાહના આચાર પાળવા જેમ સૌથી આકરા છે તેમ શાસ્ત્રીય સંગીતના નિયમો પણ આકરા છે. તેમાં જરા પણ ગોટાળો ક્યેં ન ચાલે. પંદરપુરના વિદ્યાવાની પેઠે લોકસંગીત માત્ર ભાવનું જ ભૂખ્યું છે. પ્રેમ આંધળો છે. અનેક દોષો તેમાં લમ પામે છે. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રેમમાં ઘેલછા છે. લોકસંગીતમાં પણ કંઈક એના જેવું જ છે. આપણા પોવાડાની ભાષાનો વિચાર કરો, તેમાં રહેલ સંગીતને તપાસો. તેમા મેળ કાંઈ જાતનો નહિ હોય, અને છતાં હૃદયના દરેકે દરેક તારને હચમચાવી મુકવાનું કેવું અજબ સામર્થ્ય તેમાં ભરેલું છે ! શાસ્ત્રીય હુમરીઓ સાંભળવામાં લખંતીના નવાબે રાજપાટ ખેાધું, પણ પોવાડા સાંભળીને તો નવા રાજ્યની સ્થાપના થઈ અને અનેક સંકટોમાંથી એ રાજ્યનું રક્ષણ પણ પોવાડાએ જ કરાવ્યું.

આ ઉપરથી એમ નથી સમજી લેવાનું કે આ સંગીતપ્રવાહો તદ્દન ભિન્ન પ્રકારના. અથવા તો તેમને એકબીજા સાથે કશો સંબંધ જ નથી. જે નદીઓ જોડાજોડ પડી જતી હોય અને અનુકૂળ સ્થળે પ્રમંથ મળતાં એકનાં પાણી જેમ બીજામાં આવળ કરે, અથવા તેમ ન બને તો જમીનની અંદર વહેતાં અનેક ઝરણાં મારફતે પણ એ પ્રવાહો એકબીજાને જરૂર ભેટે અને વળી કાંઈ વાર અતિવૃદ્ધિ થાય તો નદીઓનાં પૂર ફાટી જાય ત્યારે તો એ પ્રવાહો ભેગા થાય, એટલું જ નહિ પણ આસપાસનો બધો પ્રદેશ જળમય બની જાય, તે જ પ્રમાણે દેશમાં જે સમયે નવી જાગૃતિ આવે તે વખતે રૂઢિ અને શાસ્ત્રનો ભેદ રહી શકતો નથી. તે વખતે તો કેળવાયેલ શિષ્ટવર્ગ અને સામાન્ય જનસમુદાય સેળસેળ થઈ જાય છે—એકદિલ બની જાય છે. શંકરાચાર્યનાં સ્તોત્રો પણ ગામડીઆઓ હરતાફરતાં ગાતા થઈ જાય છે અને ભાટચારણો પણ રાજદરબારમાં મોટું માન પામતા થઈ જાય છે.

લોકસંગીતના સ્વરૂપનો પ્રકાર ઉપર બતાવ્યો તે જાતનો છે. એ સર્વ વિવેચન ઉપરથી એ પણ સમજાવ્યું હશે કે લોકસંગીતની વૃદ્ધિના કંઈ નિયમ ધડી શકાય નહિ. તેમાં તો નિયમ બાંધવા જઈએ એટલે હાં જ એના લોકતત્ત્વની પરિસ્થિતિ થાય. નિયમો રચાયા એટલે લોકસંગીત મટી જઈ શાસ્ત્રીય સંગીત બની જાય. વાદ્યોનાં એ કેવી જાતના આકાર ધારણ કરવા અથવા શા શા રંગ ધારણ કરવા એ જેમ આપણા નિમન્ત્રણ બહારની વાત છે—એ જેમ અશક્ય છે, તેમ લોકસંગીતના નિયમો બાંધવા પણ અશક્ય છે. એના નિયમો તો આપોઆપ જ બંધાયેલા હોય છે; આપણે તો તેને માત્ર ઓળખી જ લેવાના છે. પ્રવૃત્ત કરવાથી શાસ્ત્રીય સંગીત ખીલવી શકાય છે—તેની અભિવૃદ્ધિ થઈ શકે છે. બે ચાર સસિક અને વિદ્વાન માણસોના પ્રયત્નોથી તેમાં અપૂર્વ વધારો થઈ શકે છે. પરંતુ લોકસંગીતનો

ધનરો એ ચાર વ્યક્તિઓ રાખી ચકતી નથી. સમસ્ત સમાજના પ્રાણુનું એ બાજુ સ્વરૂપ છે. આન્તર તેજની એ ઈન્દ્રિયગમ્ય મૂર્તિ છે. નીરોગી બાળકના મુખ ઉપર જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ લાલી પચગયેલી રહે છે તેમ શીલવાન અને પ્રાણવાન સમાજનું લોકમંગીત પણ વિકસી ગ્યું હોય છે—વિસ્તાર પામતું જાય છે. વસન્તનો નૈસર્ગિક આનન્દ જેમ કાઠિલના કંઠમાંથી સ્વતઃ ફૂટી નીકળે છે, તે જ પ્રમાણે લોકજીવન પણ લોકમંગીત દ્વારા જ પ્રમદ રૂપ ધરે છે. બિન્ન બિન્ન પ્રકારના અનેક પદ્ધતિઓ વિક્ટોરિયા બાગ જેવા એકાદ સંપ્રદાયનામાં કે બાગમાં એકાં કંવાથી કે તેમને અનેક રીતે પોષવાથી પણ વિકસંગીતની ઉન્નતિ થી જેમ અશક્ય છે તેમ લોકમંગીતનો માત્ર સંપ્રદાય કરવાથી જ તેની ઉન્નતિ કરી અર્થભવિત છે. રાષ્ટ્રના મમત્વરૂપી પ્રેમામૃતના સિંચનની તેમાં આવશ્યકતા છે. ભાટચારણોને વર્ણસનો કે ધનામો આપવાથી જ નીરસતા કાબો ઉપનવી શકાતા નથી એ તો વીરોના પરાક્રમ જુએ એટલે તેમની વાગધારા આપોઆપ છૂટે. લોકોમાં ભક્તિભાવ જન્મત થાય ત્યારે જ શાનેધર મહારાજ ગીતા લખે કે ભક્તરાજ દુકારામ અમગો ગાવા મડી પડે અખિલ ધર્મ પરિપક્વ એવું કામ કરી શકે જ નહિ.

આપણા દેશમાં ધર્મ એ તો સમાજનો પ્રાણ છે. પરદેસીઓને પણ હવે એ વાત જણાવવાની જરૂર રહી નથી. હિન્દુસ્તાનમાં જે જે સમયે ધાર્મિક ભાવનાનો પુનરુદ્ધાર થયો છે તે તે દરેક પ્રમુખે લોકસંગીતનો પ્રવાહ ધોધની માફક વશો છે પંજબના લોકમંગીતનો જન્મ શીખ ગુરુઓના કૃપાપ્રસાદમાં છે, કાલીમાતાના બક્તોએ અને ગૌરાગપ્રભુના વૈષ્ણવ સાધુ-સંતોએ બંગાળના લોકસંગીતને પોષ્યું છે, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના લોક-મંગીતનો બહાર તેના સતોની વાણીમાં છે, અને હિન્દી ભાષાના લોકસંગીત-સાગર ભક્તરાજ દુલસીદાસ, કૃષ્ણીર અને સુગદાસજીની અમૃતવાણીથી ઉભરાય છે જેઓ લોકોના હૃદયમાં નવું ચેતન રેડી શકે છે—ફક મારી નવું જેમ પેદા કરી શકે છે, તેઓ જ લોકસંગીતના નિર્માણ કરનારા છે લોકસંગીતની વૃદ્ધિ તેમને જ હાથે થાય છે. ઈતર સામાન્ય લોકો તો તેનું સ્વરૂપ જાણી લઈ તેને અનુકૂળ રવાનો પ્રયત્ન કરે એ જ બસ છે. અનેક વર્ષોને અન્તે નદીઓના પ્રવાહકમ મુકરર થાય છે. વાદળોના રંગો, વિજળીના ચમકાર, ખાદડા અને ફૂલોના આકાર, પદ્મીઓના ગાન, એ બધાના નિયમો કોઈ બીજાએ બારી આપ્યા નથી. એ તો આપોઆપ ઘડાય છે દરેક પ્રગ્નના લોકોના સ્વભાવ વગેરે પણ તે તે પ્રદેશની ઇતિહાસપરપરા અનુસાર બધાય છે, તેમ તેમનું લોકમંગીત પણ જાતે જ નિર્માણ થાય છે. જગલોમાં પડતા ચીલા ઝાંઝ એક માણસે પ્રયત્નપૂર્વક પાડેલા નથી હોતા, અનેક લોકોના જવાબાવવાથી આપોઆપ એ ચીલાઓ પડેલા હોય છે તે જ પ્રમાણે

લોકસંગીત પણ સ્વયંભૂ છે. તેને જાણી લઈ તેનો યોગ્ય માર્ગે ઉપયોગ કરી લેવો એ જ આપણું દર્તવ્ય છે.

એમ છતાં શાસ્ત્રીય સંગીત અને લોકસંગીત અસપરસ અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ શકે છે. ચંદનના કાઢને કોતરીને તેમાંથી આપણે રામચંદ્રજીની સુંદર મૂર્તિ બનાવીએ છીએ તેમાં કળાકૌસલ્ય જોડે આપણું છે, પણ મૂળ ચંદનકાષ્ઠ તો વનમાંથી જ આપણું પડે છે. તે જ પ્રમાણે લોકસંગીતરૂપી કાચા સોનાને ગાળી શુદ્ધ કરવાથી શાસ્ત્રીય સંગીતરૂપી શુદ્ધ કાંચન બન્યું છે. શાસ્ત્રીય સંગીતનો મૂળ આધાર જ લોકસંગીત છે. લોકસંગીત વિના શાસ્ત્રીય સંગીત સંભવે જ નહિ. લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીતનો સંબંધ સોના અને માણિક્ય જેવો છે. બીજી રીતે જોતાં, જેમ જેમ લોકજીવન સમૃદ્ધિવાન બનતું જાય, લોકોના હૃદયની બાવનાઓ જેમ જે અનેકરંગી અને ગુંબીર બનતી જાય તેમ તેમ લોકસંગીત પણ ગુંબીર અને શ્રૌંઢ બનતું જાય છે. આવી જાતની શ્રૌંઢતા શાસ્ત્રીય સંગીત હાર જ લોકસંગીતમાં આવી શકે છે. વરસાદ વરસતા પહેલાં જ જો બાધ બાધ નવો માર્ગ બોલી રાખ્યો હોય તો વર્ષાઋતુ આવી પહોંચતાં નદીનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક રીતે જેમ એ જ ધારેલી દિશામાં વહેવા માંડે છે, તેમ પ્રયત્ન કરવાથી નવી ઊર્મિઓને કાળે લોકસંગીત પણ શાસ્ત્રીય સંગીતને પાંચે પાંચે વળે છે. શાસ્ત્રસંગીતકારો લોકહૃદયને પારખનારા અને પ્રતિભાશાળી હોય તો તેઓ લોકસંગીતને ધારેલી દિશાએ વહેવડાવી શકે છે. આદિકવિ વાલ્મીકિએ પહેલાં રામાયણ લખ્યું અને પાછળથી રામને તે જ પ્રમાણે વર્તવું પડ્યું તેમ લોકહૃદયમાં જ તદાકાર થયેલાં શાસ્ત્રસંગીતકારોની કૃષ્ટિ મુજબ લોકસંગીતને પણ વર્તવું પડે છે. લોકોનાં હૃદયોને અનુસરનાર માણસ જ લોકોને પોતાના અનુયાયી બનાવી શકે છે. બીજી રીતે કહીએ તો નેતા પોતાના અનુયાયીઓનો પણ અનુયાયી હોય છે.

સંગીતશાસ્ત્રની ઉન્નતિ આને શાસ્ત્રદૃષ્ટિયા તેમજ લોકદૃષ્ટિયા બન્ને રીતે થવાની જરૂર છે. જાણે જાતનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ થવાની અત્યારે આવશ્યકતા છે. એમ થાય તો જ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિને કાળે સંગીત યોગ્ય સમયે પોતાનું સ્થાન મેળવી શકશે. સંગીતની ઉન્નતિ સ્વતંત્ર રીતે થઈ ન શકે, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના સૂરમાં સંગીતે પોતાનો સૂર પણ મેળવી દેવો જોઈએ. શેરડી પાછળ એરંડી પણ પીએ, એમ સાંચ તો જ સંગીતની ઉન્નતિ થઈ શકે અને રાષ્ટ્રમાં નવું જોમ આવી શકે. હિન્દુસ્તાનમાં તો અનાદિકાળથી 'ધર્મ' એ જ સંગીતનો પ્રાણ અને સંગીત એ જ ધર્મની વાણી મનાયાં છે.

નદીમુખેનેવ સમુદ્રમાવિશેત્ ।

સવારે કે સાંજે નદીને કાંઠે જઈ નીરાંતે બેસીયે એટલે મનમાં અનેક જાનના વિચારો ઉદ્ભવે છે. રેતીના વિશાળ પટ રાજ જેવા ને તેવો જ દેખાય છે, છતાં દરેક કણ પવનથી અને પાણીથી સ્વાનબદ્ધ થાય છે. આટલી બધી રેતી ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે ? રેતીના પટ ઉપર ચાલીયે એટલે રૂપરૂ કે અરૂપરૂ પગલાં રેતીમાં ઉડે છે. ઘડી બે મડીમાં પવનથી તેનું 'નાચેનિચાન' પણ રહેતું નથી. બે કલાનો મર્યાદામાં નદી વહે છે પણ કોઈ કાળે તે યોમતી નથી. પાણી આવે છે અને જાય છે, આવે છે અને જાય છે. 'નાનપણમાં મનમાં ચતું, મધરાતે આ પાણી સૂઈ જતું હશે અને સવારે સૌથી વહેલું ઉઠી ફરી વહેતું હશે. જેમ સૂજ ચન્દ્ર અને નવલખ નાગ વિસામો લેવા પશિમ તરફ ઉતરે છે તેમ આ પાણી પણ રાત્રે સૂઈ જતું હશે. વિમાનો દરેકને જોઈએ છે. 'પછી જોઈ લીધું કે ના, પાણીને વિસામાની જરૂર નથી. તે વધા જ કરે છે.

નદી જોતાં વાત વિચાર આવે છે,—આ આવે છે ક્યાંથી અને જાય છે ક્યાં સુધી ? એ વિચાર—એ સવાલ સનાતન છે. નદીને આદિ અને અન્ત તો હોવા જ જોઈએ. નદીને જેટલી વાર જોઈએ તેટલી વાર એ સવાલ મનમાં ઉડે છે; અને એ સવાલ જેમ જૂનો થતો જાય છે તેમ તેમ તે વધારે ગંભીર, કાવ્યમય અને ગૂઢ બનતો જાય છે. આખરે મન રહેતું નથી, પણ યોબી શકતા નથી, મન એકાગ્ર થઈ જાય છે અને પગ ચાલવા લાગે છે. આદિ અને અન્ત શોધવા એ સનાતન શોધ નદી પાસેથી આપણને મળે છે. અત્રે નેથી આપણે જીવનપ્રવાહને પણ નદીની જ ઉપમા આપતા આવ્યા છીએ. ઉપનિષદકારો અને દેશી કવિઓ, મૈથુ આર્નોલ્ડ જેવા કવિઓ અને રોમેન રોલૅન્ડ જેવા નવલકથાકારો જીવનને નદીની જ ઉપમા આપે છે, આ દુનિયાની પ્રથમ માત્રાણુ નદી, તેથી જ જૂના લોકોએ નદીનો ઉગમ, નદીનો સંગમ અને નદીનું મુખ એ અલન્ત પવિત્ર સ્થાનો ગણેલાં છે.

નદી ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે ? શ્યમમાંથી આવે છે અને અનન્તમાં સમાઈ જાય છે. શ્ય એટલે અત્યંત, સૂક્ષ્મ પણ પ્રબળ, અને અનન્ત એટલે શાન્ત અને વિશાળ. શ્ય અને અનન્ત બન્ને સરખા જ ગૂઢ છે, બન્ને અમર છે. શ્યમાંથી અનન્ત—એ સનાતન લીલા છે. બન્ને એક જ છે. કૌસલ્યા કે દેવડીના પ્રેમમાં સમાવા માટે જેમ પરબલે બાલરૂપ ધારણ કર્યું તેમ કારુણ્યથી અનન્ત પોતે જ શ્યરૂપ ધારણ કરી આપણી આગળ ઉભું થાય છે. જેમ જેમ આપણી શક્તિ વધે તેમ તેમ શ્ય વિકસતું જાય છે અને પોતાનો વિકાસવેગ સહન ન થવાથી મર્યાદા, તોડી અનન્ત

राजकारण—सिद्धान्तयर्था

રાષ્ટ્રપૂજાધર્મ

માણુમનામા પચ્ચપચિરોધી વૃત્તિઓ ગેરબી છે માણસ સંત પાુ છે અને અમંત પગુ છે મનુષ્યનું જીવન એટલે આ બે વૃત્તિઓનો ઝગડો છે. કોઇ દિવસ સંતવૃત્તિ વિજયી થાય છે તો કોઇ દિવસ અમંતવૃત્તિ જીતી જાય છે. પગુ ત્યારે અમંતવૃત્તિ બધું હાથપાવું વાપરીને વ્યવસ્થિત (organised) યોજનાપૂર્વક કામ બે છે ત્યારે સંતવૃત્તિને વિજય મેળવે. અમંત ધર્મ પડે છે. કોઇ ધનિક શેરીઓ નીતિઅનિતિના વિધિનિગેધ છોડી ફેરવ કાયેસર એવા બધા માર્ગ આદરીને પૈસો મેળવવાની ફેરલી બારે આયોજના (organisation) કરતો નજરે પડે છે. પણ એના એ જ માણુમ પોતાનું સમાજ પ્રત્યેનું ઝણુ અદા કરવા અગર હૃદયમાં પ્રમંગોપાત ડાકીક કગતા દયાબાનને મંતોખવા ફેરલી આયોજના કરતો દેખાય છે. પોતે ગરીબો પૈસે જીવ નહિ, એટલું જ નહિ પણ ગરીબો આવે તો તેમને અટકાવવા દરવાજા પગ બેચો રાખે છે. વળી મનને મનાવવા ખાતર પાગલ પોળમાં ફેરલાકે જીવવરના હાડ્યામ જીવતા રાખના અગર અનાથાશ્રમના છોકરાઓને અન્નવજ આપવા ત્યારે તે હજાર બે હજાર રૂપીયા ખરચી નાખે છ ત્યારે તે પોતાને કૃતકૃત્ય થયો માને છે, અને પોતાની આ સખાવત દુનિયા સમક્ષ આણુનાને બધી જાતની મુક્તિઓ યોજે છે આ થઈ વ્યક્તિની સ્થિતિ. ત્યારે આની વ્યક્તિઓ પોતાનું મંડળ જાણે છે ત્યારે તો વ્યર્થની આયોજના વધે છે અને પરમાર્થને દૂરો ખૂણે શોધવો પડે છે. દેશ ત્યારે ધર્મપરાડુમ્મ થાય છે ત્યારે દેશની પણ એ જ દશા થાય છે. ત્યાય, ધર્મ કે દયા એ વ્યક્તિને સારૂ, રાષ્ટ્રે તો પોતાનો સ્વાર્થ—દૂરદેશી સ્વાર્થ સાધવામાં મગ્યા રહેલું એ જ ધર્મ છે એ માન્યતા સર્વજ દેલાય છે. ત્યારે દુનિયામાં જોડુકમી રાજાઓની આણુ વર્તવી હતી ત્યારે રાજા

એ જ આ સ્વાર્થનો પ્રતિનિધિ હતો અને પ્રજા પોતાની વફાદારી પૂરતી તેમાં ભળતી. આજે દુનિયામાં પ્રજાની આજુ વર્તે છે તેથી પ્રજાપ્રીય સ્વાર્થ પ્રજાઓને ઘેરી છે અને રાષ્ટ્રપૂજનધર્મ જનરી થયો છે. પ્રજાની સ્વાર્થવૃત્તિ સંપટિત થઈ છે, અને ન્યાય તેમજ દયાની વૃત્તિ શંકા મારે છે. લોકોનાં સ્વાભાવિક વલણ અને સંઘટિત સ્વાર્થ એ બે વચ્ચે તાત્વિક ભેદ પાડીને કવિવર રવીન્દ્રનાથે પ્રજા અને રાષ્ટ્ર (People અને Nation) એવા બે ભેદ દર્શાવેલા છે. પ્રજાએ પોતાનો સ્વાર્થ વ્યવસ્થિત રીતે સધામ તે સાદ પાર્લામેન્ટ અથવા લોકસભા ઉભી કરી. તેના દુષ્કર્મોનો અમલ કરનારો એક પેઢીદરપેઢી ચાલુ રહેનારો મુત્સદ્દીવર્ગ પેદા કર્યો. અને આજે આ યોજના એટલી સર્વશાસી થઈ પડેલી છે કે તેની નીચે પ્રજા પોતે જ કંઈકાર્થ રહી છે. રવીન્દ્રનાથ કહે છે: પ્રજાઓ એ જીવનાં પ્રાણી છે, પણ રાષ્ટ્ર તો એક ભારે યન્ત્ર માત્ર છે. યન્ત્ર જે કામને માટે બન્યું હોય તેટલું જ સફાઈ થી કરી આપે છે. યન્ત્રને દૃઢ્ય દોરતું નથી. પ્રજાએ પોતાની સત્તા અને મત્તા વધારવા આ રાષ્ટ્રપી યન્ત્ર નિર્માણ કર્યું, પણ તે યન્ત્ર ઉપર 'એક' નિર્માણ કરી નથી. તેથી આ નિરંકુશ યન્ત્ર પ્રજાઓને જ્યાં ખેંચી જાય ત્યાં આજ પ્રજાઓ તણાઈ રહી છે. આ યન્ત્રની સફાઈ અને કાબેલિયત જોઈ યુરોપીય પ્રજાઓ તેના ઉપર એટલી બધી મોહિત થઈ ગઈ છે કે તેમણે તેને ઇશ્વરને સ્થાને સ્થાપી દેવામાં પણ આનાકાની કરી નથી. અને તેથી જ 'રાષ્ટ્રપૂજનધર્મ' આજ યુરોપમાં સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. 'રાષ્ટ્રાત્મકત્વ ન હિ' એ આજે યુરોપનું આચારસૂત્ર (working faith) થઈ પડ્યું છે. ન્યાય, નીતિ, દયા, ધર્મ બધું રાષ્ટ્રના કાયદાની દૃષ્ટિએ જ. માણસ પોતાના જનમાલ સર્વસ્વની કુરબાની કરે તે ઇશ્વરને નામે નહિ, પણ રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થની ખાતર.

યુરોપની બધી પ્રજાઓ આ ધર્મને માને છે, પણ એ સાદસાદ, કબૂલ કરવાની હિંમત અગર બાખાઈ એક જર્મનીએ જ બતાવી. જર્મનીમાં આ રાષ્ટ્રપૂજનધર્મનો પ્રચાર કરનાર અધ્યક્ષ ટ્રીટરકે હતો. અંગ્રેજોએ બંને તેની ગમે તેટલી નિન્દા કરે પણ એ જ આખા યુરોપનો પ્રતિનિધિ છે. તે સાદ કહે છે કે 'ખ્રિસ્તની નીતિ વ્યક્તિ પૂરતી ઠીક છે. રાષ્ટ્ર ઉપર અંકુશ રાખવાની સત્તા કોઈની ન હોઈ શકે. રાષ્ટ્ર એ સર્વોપરી છે. આ રાષ્ટ્રને ચરણે બલિદાન આપવું એ વ્યક્તિમાત્રની ફરજ છે.' આપણા દેશમાં જેમ અહ દારૂનું બલિદાન આપવાને બદલે બકરાનું બલિદાન આપવાની સહેલી રીત માણસે શોધી કાઢી, તે જ પ્રમાણે યુરોપવાસીઓએ પોતાના રાષ્ટ્રદેવને સન્નિપત્ત કરવા આફ્રિકા, અમેરિકા અને એશિયા ખંડના રહેવાસીઓનું બલિદાન આપવાની પ્રથા શરૂ કરી. અમેરિકાના તાત્ત્વર્ણી લોકોનું તો અક્ષરશઃ બલિદાન કર્યું, કેમકે તેઓ બીજી રીતે હાથમાં આવે તેમ નહોતા. આફ્રિકામાં સીદીઓના વ્યક્તિગત

સ્વાતન્ત્ર્યનું અલિદાન આપી એ જ રાષ્ટ્રદેવને સંતોષ્યા. એશિયામાં રાજાખુશીથી તાબે થનાર પ્રજા જોઇ તેના ઉપર રાષ્ટ્રની સત્તા જમાવી. વેપાર અને અધિકારની દ્વિવિધ ઉપાસના રાષ્ટ્રદેવને મંજૂર હોય છે. આ સર્વભક્ષી દેવને અલિદાન આપવાને જ્યારે કશું બાકી નહિ રહે ત્યારે યૂરોપીય પ્રજાને જ તે ખાધા વગર રહેનાર નથી એવું ભવિષ્ય યૂરોપ, અમેરિકા અને યૂરોપના શિષ્ય જાપાનને મંબળાવવા રવીન્દ્રનાથે પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી. હિન્દુસ્તાન આ રાષ્ટ્રદેવની જૂખને ભોગ ચર્ચે પડવાથી રવીન્દ્રનાથ જેવા દિવ્યદષ્ટિ હિન્દી રાષ્ટ્રદેવનું માહાત્મ્ય સમજી શક્યા છે. યૂરોપ આગળ હિન્દુસ્તાનના દુઃખની કહાણી કહી બતાવી યૂરોપનું હૃદય પીગળાવી હિન્દુનું કૃત્યાણુ સાધવા માટે આ માનધન કવિ પરદેશ નહોતા ગયા. 'આત્મૈવ દ્વારમનો વયુઃ' આ સનાતન ! સદ્ધાન્ત ઉપર એમની અડગ શ્રદ્ધા છે. પણ ઓગણીસમી સદીને અન્તે યૂરોપના ભાવિ વિનાશનું ચિત્ર આ વિશ્વગ્રેમી કવિની દષ્ટિ સન્મુખ ખડું થયું. યૂરોપના બયાનક મંદારને નિહાળી કવિહૃદય થરથરી ઉઠ્યું. હિન્દુસ્તાનની પરંપરાગત કરુણા રવીન્દ્રનાથમાં મૂર્તિમન્ત અવતરી. હિન્દુસ્તાનને પોતાનું ગુરુપદ સાબરી આવ્યું અને રવીન્દ્રનાથે આ ઋષિવાણીને સંદેશો પશ્ચિમને પહોંચાડ્યો કે

वर्षेयमर्मेण नरस्ततो भ्रात्रि पश्यति ।

ततः सपत्नान् जयति समस्तसु विनश्यति ॥

‘અસાધીય’ પ્રજાઓને આજે જો કંઈ પણ અભય હોય તો તેનું શ્રેય યૂરોપની ધર્મબુદ્ધિને નથી પણ યૂરોપની રાષ્ટ્રીય પ્રજાઓ વચ્ચેની ઈર્ષ્યા અને અસુમાને છે. જ્યારે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ રાષ્ટ્રમંદ કરશે (રાષ્ટ્રમંદ સ્થાપન કરતી વેળાએ તેનો ગમે તેટલો ધાર્મિક ઉદ્દેશ જાહેર કર્યો હોય તોપણ જ્યાં સુધી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં રાષ્ટ્રપૂજાધર્મ ચાલુ છે ત્યાં સુધી એવા રાષ્ટ્રસંધને ઉપયોગ સ્વાર્થ અને શિષ્ટમાન્ય લૂંટ સહેલી કરવામાં જ થવાનો એમા કોઈને શંકા રહી નથી), જ્યારે રાષ્ટ્રમંદ સ્થપાશે, ત્યારે બિચારી ‘અસાધીય’ પ્રજાઓ ક્યાં જશે ? તેમનો વાલી કોણ ? રવીન્દ્રનાથ કહે છે: ‘જ્યારે જુલમ અસહ્ય થઈ પડે છે, અનાયોનો બેલી કોઈ રહેતો નથી, આ વિરાળ પૃથ્વીતલ ઉપર સત્યને અને ન્યાયને ઉભા રહેવા જેટલી પણ જગા રહેતી નથી, ત્યારે જેના આધાર પર રાષ્ટ્ર ચણાય છે તે પ્રજારૂપી પાયામાં અન્તે ઈશ્વરી પ્રાણ મંચરે છે અને દૈવી સ્ફુરણથી તે કંપવા લાગે છે. આવો નાશ અટકાવવા રાષ્ટ્ર પોતાની સર્વ સંકિત ખરચે તોપણ જ્યાં પાયો ખસ્યો ત્યાં મકાન કેટલી ઘડી ટકવાનું ?

આપણે અત્યાર સુધી યૂરોપનો ઉત્કર્ષ જ જોતા આવ્યા છીએ. યૂરોપના વિજયની અદેખાઈ અને પોતાના અપમાનની દાઝને કારણે હિન્દુસ્તાનની

ધર્મશ્રદ્ધા આજ ડગતી બહુમુલ્ય છે. ‘ધર્મો રક્ષતિ રવિતઃ’ એ વચન હિન્દુ-સ્નાનની દૃષ્ટિએ સિદ્ધાન્ત મટી માત્ર દુષ્ણિયાંને દિલાસાનું વચન થતું જાય છે. રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થની આમુરી દરિયાઈમાં આપણે ઉતરીએ તો જ આપણે છત્રી રાકીએ, તો જ આપણા અપમાનની બરખાઈ થાય, એવો ઉન્માદ આપણામાં સંચરતો જાય છે. ‘ધર્મો ધારયતે મજાઃ’ એ શ્રદ્ધા તણને હિન્દુસ્તાન ‘રાષ્ટ્રદેવો મય ।’ એ ધ્યાનમન્ત્ર સ્વીકારતું જાય છે. ‘માતૃદેવો મય ।’ ‘ઋતિદેવો મય ।’ ‘ભાચાર્યદેવો મય ।’ વગેરે જૂના મન્ત્રોની ભાવનાથી જ જો આ નવો ‘રાષ્ટ્રદેવો મય’ નો મન્ત્ર સ્વીકાર્યો હોય તો કશો વાધો નથી. માળાપ, શુરુ અથવા અતિથિ પ્રત્યે આદરભાવ રાખવો, તેમની પૂજા કરવી, તેમની આગળ પોતાનાં સ્વાર્થ કે અભિમાન બિલકુલ ન રાખવાં એ જેમ આપણો ધર્મ છે, તે જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રહિતની આગળ પણ કોઈ પણ માણસે પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરવો ન કરવો જોઈએ, રાષ્ટ્રહિતને બાધ ન આવે એવી જ રીતે સ્વાર્થનો વિચાર કરવો અને રાષ્ટ્રને જરૂર હોય ત્યારે પોતાના જનમાલની કુરબાની પણ કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ એ ભાવના હોય તો તે અવશ્ય પ્રયત્ન છે. પોતાના રાષ્ટ્રમાં શ્રદ્ધા રાખવી, પોતાના રાષ્ટ્રની શક્તિ અને તેના ભાવિને વિષે અટર્જન નિશ્ચા રાખવી, જાતિ જાતિ વચ્ચે અથવા વર્ગ વર્ગ વચ્ચે જ્યારે અણબનાવ અગર કડવાસ ઉભાં થાય ત્યારે પોતાનું રાષ્ટ્ર પોતાને જરૂર ધન્સાદ આપશે એવી વિશ્વાસ રાખવો એ જો ‘રાષ્ટ્રદેવો મય’ નો અર્થ હોય તો તે વ્યર્થ છે અને અમને પ્રિય છે. દેશને દેવીનું સ્વરૂપ માનવાની પ્રથા બહુ જૂની છે. ‘બહુ રાષ્ટ્રી ધંમનો’ વગેરે સંસ્કૃતમા જગન્માતા એ જ રાષ્ટ્રનું રૂપ ધારણ કરી રહેલી છે એવો ભાવ છે એમ મનાય છે, અને તેથી જો આપણે ધર્મનું પાલન કરીએ તો દેશનું પાલન એની મેજે જ થઈ જાય છે એ માન્યતા હિન્દુઓનાં લોકોમાં રહેલી છે. સંતાઓને એનું ભાન હશે, આમર્વાજનાં અંતરમાં તે અનુભવાં વાસ કરતી હશે. આજનો યુગધર્મ ઓળખી પ્રજા આગળ તે સ્પષ્ટ રૂપમાં મુકવા માટે ‘રાષ્ટ્રદેવો મય ।’ એ મન્ત્રની ગર્જના થતી હોય તો તે ઈષ્ટ જ છે. પણ આ મન્ત્રની પાછળ આજકાલ ઉપરની શુદ્ધ સ્વદેશી ભાવના જ છે એવી ખાતરી નથી થતી. અશ્રદ્ધાએ હિન્દુસ્તાનને આજે ઘેર્યું છે. ઇશ્વરના કરતા પાશ્ચાત્ય નીતિ બલીયસી છે એમ આપણા લોકો માનતા થઈ ગયા છે. બમરીકીટકન્યાય જો ક્યાંયે સાચો પડ્યો હોય તો તે આપણા દેશમાં. કવિઓ કહે છે કે બમરી જ્યારે ઇચ્છાને પકડે છે ત્યારે ‘બીકની મારી ઇચ્છા બમરીનું એટલું બધું ધ્યાન કરે છે કે અન્તે તે પોતે જ બમરી થઈ જાય છે. આપણા લોકોમાં પાશ્ચાત્યોની શક્તિ વિષે જો બીક પેસી ગઈ છે તેને લીધે જ આપણે સ્વધર્મ છોડીને તેમના જેવા બનતા જઈએ

છીએ. આપને લે દેશને નિર્ભય કર્યો હોય, દેશનો ઉદ્ધાર લે આપણા પ્રયત્નોની દિશા હોય, ધર્મસ્થાપના આપણું લક્ષ્ય હોય, તો આજે પાશ્વર્ત્યોના આ રાષ્ટ્રપૂજનધર્મનું આશુરી સ્વરૂપ આપણને પ્રત્યક્ષ રૂપે લેદાર્ય છે. આ રાષ્ટ્રપૂજનધર્મ પાશ્વર્ત્ય પ્રવ્રણોને આજે કેવી ઘેરી છે, એ ધર્મના અભાવે જો પ્રવ્રણો કેવી પ્રયુષ્ઠાચુર્યુષ્ઠા બની ગઈ છે અને પોતાની મેળે જ નિનાશના મોખા કેવી ધમી મૂકી છે એની ચીમંચા કરી, એનું સ્વસ્થ નેઓ હવે એના પ્રવાહમાં મીઠું પડે મપડાયા નથી તેમજે જાણી રોડું અને વેળામર એનું એ અત્યંત અગત્યનું છે.

અનર્થપરંપરા

યૂરોપની આજની રચિતિ લેઈને કોઈને ઓગતો થાય એવું નથી. મહાયુદ્ધની યજ્ઞઆતથી લાથી શાન્તિ જે એકવાર ચાલી નીકળી છે તે કેમે કરી ફરીથી સ્થાપન થતી જ નથી. એમ જ લાગે છે કે મહાયુદ્ધની તાલીમ લીધા પછી યૂરોપની જનતા એકબીજાના જન વિશે બિલકુલ બેપરવા બની ગઈ છે. ખૂન, તોફાન, હાથઆગથી લોકો ટેવાઈ ગયા છે.

યુદ્ધના દિમાયનીઓ હમેશા કહેતા રહે છે કે યુદ્ધ એ કેળવણીનું મોટામાં મોટું સાધન છે; યુદ્ધથી માણસની કાયગના અને વિદ્યાસિતા ખબરે મધ્ય જાય છે અને પોતાની જન જોખમમાં નાખવાની બદાદુરી તેની આંદર આગે છે.

તરવનઃ બંધે આ વાત ખરી હોય, પણ હાલની યૂરોપની યુદ્ધનીતિ જોતા સ્પષ્ટ દેખાય છે કે યુદ્ધ એટલે પોતાની જન બચાવવાની ખટખટ અને બીજાની જન લેવાની હેશ.

યૂરોપનો આ હલાકાત ગંગા, જર્મની, આયર્લેન્ડ વગેરે અનેક ટેકારો ફેલાયેલો છે. ગયા આઠવાણિયામાં લંડનમાં એક મેનાપતિનું ખૂન થયું અને જર્લિનમાં એક મંત્રીનું ખૂન થયું. આયર્લેન્ડની હિસા-પ્રતિહિસાની પરંપરા—ખૂન અને તેનો બદલો અને વળી પાછો તેનો બદલો—એનો અંત આવતો જ નથી. લાં અરાજકો તરફથી ખૂન થયું કે તરત જ પોલિસ અથવા લશ્કર તરફથી એનો બદલો લેવાય જ. એને ‘ગ્રીગ્રલ’ કહે છે. લોકો ચીકાઈને વધારે ખૂન કરે છે, લશ્કરી બગદમાં ઘૂસીને બાંચ ફેંકે છે, તો મગમગ તેની સામે માર્શલ લૉ ચલાવે છે. લોકો ચીકાઈને બળવો કરવા

તયાર યદ્ જાય છે. આમ અનર્થપર્યાયા આવી છે.

એક વિધાયનનો કવિ દહે છે, 'આજના જમાનામાં નાણા મોઢા થયા છે અને લોહી સોધું થયું છે.' ખીન્ને એક વિદ્વાન દહે છે, 'ધૂરોપનો લોભ ને એકાઆરામ એટલો વધી પડ્યો છે કે વસ્તુઓ મેળવવા ખાતર માથુસોને મારી નાખતા તેને કંઈ લાગતું નથી. વસ્તુઓ માથુસ પર સવાર થઈ છે.' ધનવાન લોકો પોતાનો લોભ પોષવા ખાતર દુનિયા નિર્ધનના લડાઈમાં કે મીસોમાં જાગી ચડાવે છે, લડાઈમાં લોહી વહેવડાવે છે અને મીસોમાં પરસેવો.

ધૂરોપમાં આજે પ્રેમ અને દયા સમાધ ગયા છે. કામાતું તો નામ પણ મંભળાતું નથી શાન્તિના ગીતો ગાનાર મડળો દરેક ઢેકાણે દેખાય છે, પણ દરેક મંડળ લશ્કરી સાજ સજ અને લશ્કરી જ્યુગલ હાથમાં લઈ લડાઈના ગગમાં શાન્તિના ગીતો ગાય છે. ધૂરોપ શાન્તિ ધૂંચે છે—જીગમ્થી ધૂંચે છે, પણ તેને કામાની શાન્તિ નથી જોઈતી, પ્રેમની શાન્તિ નથી જોઈતી, તેને કાયદાની અને ન્યાયની શાન્તિ જોઈએ છે, અને ધૂરોપનો ન્યાય એટલે જાદુનો લેવાનો ન્યાય આ જાદુનો લેવાનો જેરી અથવા જગલી ન્યાયનો અન્ત આવવાનો નથી અને ન્યાયની શાન્તિ સ્થાપન થનાની નથી. એક પક્ષ થાકે કે થાકે ખાવા અથવા વધુ તૈયારી કરવા થોડા દિવસ શાન્ત બેસશે, પણ તૈયારી થતા વાર તે એ ૪૨જીયાત શાન્તિની કસર કાઢી નાખશે.

સરકારને થાય છે કે ગુન્હેગારને સજા કરવાનું તેનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. એકાદ ગુન્હેગારને કામા થાય તો ગુન્હો વધી જાય અને અરાજકતાને થાય છે કે સરકારના કેર કરતા આપણો કેર વધે નહિ ત્યાં સુધી સરકારનો સમાજદ્રોહ આપ્યા જ કરવાનો બે છોકરાઓ લડતા હોય અને દરેક છોકરો આગ્રહ પકડે કે છેલ્લો ધા હું જ માર તો જેમ તેમના ઝગડાનો અન્ત આવી ન શકે તેમ ધૂરોપના આ ઝગડાઓનું થયું છે.

પ્રેમધર્મ શીખવે છે કે તમે મારવાનું ત્યાગો અને મરવાને તૈયાર થાઓ. તો જ દુનિયામાં શાન્તિ સ્થપાશે અને સાત્ત્વિક શૌર્ય પ્રગટ થશે.

હિંસાનો મહોત્સવ

ધૂરોપમાં હિંસાધર્મનો ઉત્સવ ચાલે છે લોહી સસ્તુ થયું છે અને ધનની પ્રતિષ્ઠા વધી છે. સામાન્ય દિવસોમાં હિંસાધર્મ સતેલો હોય છે

અવના સૂક્ષ્મ રીતે વહે છે. પણ જેમ ચોમામાના નદીની રેલ આવે છે અથવા ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્ય પોતાની પૂર્ણ પ્રખરતા પ્રગટ કરે છે તેમ ૧૯૧૪ના આગસ્ટ મહિનાથી યુરોપમાં હિંસાધર્મનો મહોત્સવ શરૂ થયો છે, લોહીની નદીઓ, હાડકાંના પહાડો અને દેખના ધમાકાથી યુરોપનું ચિત્ર ચિતરાયુ છે.

ભક્તની જેની શ્રદ્ધા તેવું રૂપ તેને ઇશ્વર બતાવે છે. દુનિયાની વિગેષ બીડને પ્રમગે પંખેશ્વર વિશેષ અવતાર અદલ્ય કરે છે. મહાબાગ્દતના બીપણુ પ્રસંગે પરમાત્માએ પોતાનું વિશ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું હતુ યુરોપમાં આજે હતા-દેવીએ પોતાના હિનાધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું છે, એકે કળા ગુપ્ત શાખી નથી.

ગુપ્ત ખૂન લો કે દાવતકં લો, નદવાસ્થળી લો કે ગણવિગ્રહ લો, લશ્કરી હત્યા લો કે ખીનલશ્કરી હત્યા લો, પોલીસોએ કચેલી હત્યા લો કે પોલીસોની થયેલી હત્યા લો, ધર્મને નામે થયેલી હત્યા લો કે ધનને અર્થે થયેલી હત્યા લો, જાતિદ્વેષની લો કે સ્વદેશપ્રેમની લો, દરેક જાતની હત્યા આપણને યુરોપમાં મળી ગ્હે એમ છે.

હિંસાધર્મી બધા જ કંઈ હિંસાધર્મના પૂર્વ ઉપાસક નથી હોતા. કેટલાક ગુપ્ત હિંસાનો નિષેધ કરે છે તો કેટલાક સ્વજનહિંસાને નિષિદ્ધ માને છે. કેટલાક ખાનગી હિંસા નિષિદ્ધ માને છે તો કેટલાક દેશ-સાહ વગગની હિંસાનો નિષેધ કરે છે. દરેક જણુ કહે છે, અમુક રીતે થાય તે જ હિંસા યોગ્ય ગણાય. હિંસાધર્મ કહે છે, 'હે યુરોપ, તારા ઉપર હું પ્રમત્ત છું તારે જે જે સ્વરૂપમાં મારે દર્શન કરવું હોય તે તે સ્વરૂપમાં તું મને આજે જોઈ શકે છે. આજે તને વૃક્ષ દેખાને છું, સંજ્જ છું. યુરોપના ધર્મોન્ધા, યુરોપના ધનલોભીઓ, રણમત્તો, તત્ત્વધેલાઓ, તમારે જેવી હિંસા જોઈતી હોય તેવી માગી લેજો તે તમને આજે અખૂટ મળશે અને પેટ ભગવાને દાજો આ ગદ્ગદપૂજથી ઘેલા જનેલ સૈનિકો, આજનો ઉત્સવ ખાસ તમારો જ છે. તમે આજે તેના કરતાયે વધુ હિંસા મેં તમને બહી છે. આજે આ પ્રાણસત્રમાં કોઈ અસન્નુષ્ટ કે અવૃત્ત નહિ રહેવા પામે.'

રશિયા લો કે ફ્રાન્સ, જર્મની કે તુર્કિસ્તાન, ઈંગ્લેન્ડ કે આયર્લેન્ડ ઓસ્ટ્રિયા કે બેલ્જિયમ, ૧૯૧૪થી બધે પ્રાણસત્ર મડાયો છે. કેટ સુદની હિંસા જોઈએ છે? ફ્રાન્સની સરહદ પર લુઓ. ગુપ્ત હિંસા જોઈએ છે? સર્વિયામાં લુઓ મનીહિંસા જોઈએ છે? જર્મનીમાં લુઓ રાજહિંસા જોઈએ છે? રશિયામાં જાઓ. દેશના નેતાઓની હિંસા જોઈએ છે? આયર્લેન્ડમાં જોઈએ તોટલી મગશે. કારણ વગગની હિંસા જોઈએ છે? અમાગી

તુર્કસ્તાનમાં ફરે. અને કબૂ અને જૂખમરો, દુકાળ અને મોંઘવારી એની મુધરેલી હિંસા જોવી હશે તો તમારે રશિયા કે જર્મની સુધી જવાની તકલીફ નહિ લેવી પડે. તે તો યૂરોપમાં ગમે ત્યાં ગરીબોના મહોલ્લામાં સવારસાંઝ, મધ્યાહ્ન કે મધરાતે મળી શકે છે. તે તો હિંસાનું આ યુગનું રૂપ છે.

દરેક જમાનામાં હિંસા જુદું જુદું રૂપ ધારણ કરે છે, સ્વાર્થથી આંધળા ને નિર્દય બની ધનવાન લોકોએ નિર્ધનોની ફરેલી હિંસા એ હિંસાનું આ યુગનું ખાસ સ્વરૂપ છે. દેશદ્રોહી રાજાનું શું કરવું એ વિગે મતભેદ થયો તેટલા ઉપરથી જ રશિયામાં હિંસા થવા લાગી. દેશનું જાખવસ્યનું અંદાજપત્ર કેવી રીતે ધડવું એ વિગે મતભેદ થયો અને જર્મનીમાં એક મંત્રીનું ખૂન થયું. આયર્લેન્ડે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર રહેવું યા ન રહેવું એ વિગે મતભેદ થયો એટલા ઉપરથી જ એકબીજાનાં ગળાં રેંસવા લાગ્યા.

યૂરોપની આસુરી વિદ્યા અનેક રૂપો ધારણ કરી હિંસાને જ પોષે છે. સંપત્તિશાસ્ત્ર વધ્યું કે નિર્ધનોની તેમજ ધનવાનોની હિંસા થવા લાગી. સમાજશાસ્ત્ર વધ્યું કે લોકસંખ્યા પર સ્કૂલ અને સદમ પ્રહાર થવા લાગ્યા. વેપારશાસ્ત્ર વધ્યું કે લોકોનો પરસેવો કરી માણસને નીચોવી કાઢવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ. મન્યશાસનવિદ્યા વધી કે રાજા તેમજ પ્રજા, અમીર તેમજ ગરીબ, સેનાપતિઓ તેમજ મંત્રીઓ એક કે બીજા કારણસર મરાવા લાગ્યા. આકાશમાંથી પડેલું પાણી ગમે ત્યાં પડે અને ગમે ત્યાં વહે તોપણ આખરે જોમ સમુદ્રને મળે છે તેમ હિંસા ગમે તે કારણસર કે ગમે તે બહાને, ગમે તે પદ્ધતિથી કે ગમે તે સાધનથી થઈ હોય તોપણ આખરે તે દ્રોપને જ પોષે છે અને સમાજનાશના જ કારણરૂપ થાય છે એ, યૂરોપનો ઇતિહાસ—વર્તમાન ઇતિહાસ—આપણી દષ્ટિ આગળ બજવાતો ઇતિહાસ બતાવી રહ્યો છે.

હતાં હિંસા હારા માણસ કલાણની ધમ્મી કરે છે એથી મોટું આશ્ચર્ય કયું ?

દુર્ભાગી આયર્લેન્ડ

અઢી દહાસ વર્ષ પહેલાં ગંગાજીને કાંડે બમવાન જુદે ક્યું હતું કે ‘વેસ્થી વેરું શમન થતું નથી; ક્ષમા—પ્રેમથી જ વેર મરે છે.’ દુનિયાએ

આ ઉપદેશ હજુ નથી સામળો એમ લાગે છે, વેરની સામે વેગની પગપગ સંસારમાં એટલી ચાલુ છે કે મન અપગધ કોનો હતો એની તપાસમાં ઉતરતું આજે જેટલું અત્યંત છે તેટલું જ વ્યર્થ છે. આયર્લેન્ડમાં ખૂનામગ્ધની નીકા વરી ગઈ છે. તે સામે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં લૉહિડિ જ્યાર્ન સંગઠારી પ્રતિજ્ઞાઓ સબળાની રહ્યા છે, અને બ્રિટિશ સિપાઈઓ વેગના જુસ્મામાં બાન બૂલી આયર્લેન્ડમાં પણ જલિયાવાલા બાગો ઉભા કરી ચલા છે આ બે દેશ વચ્ચે સ્વાર્થનો વિરાધ બહુ જૂનો છે તેમાં પરસ્પર અવિશ્વાસ અને દ્વેષના દાટા વવાય છે. આયર્લેન્ડમાં આજે ધર્મ ગ્લો નથી ગન નજધર્મ તગ્ને પ્રન પર કીનો લેના તંવાગ થયો છે અને પ્રજા પોતાનો ધર્મ વિસરી રાજધર્મચારીઓને દિ સકે પણ મમાન ગણી દેખાય ત્યા માગના તલપી ગઈ છે

આ અધર્મનો કડ્યો જો બને પણ તવવાગ માગ્ધત કરવા માગે તો ઉભય પદોનો નાશ થન મહાભારત યુદ્ધને અન્તે ધર્મગત્યએ જેમ કહેલું કે 'આપણો જય પગન્યના કગ્તા પણ માડો નીવડયો છે' તેની જ રીતે નિજથી પશ્તને આમાં પણ અન્તે હાથ વસના પડે અને કહેલુ પડે છેજ્ઞા યુદ્ધાપીમ મહાપુદ્ધમાં ઇગ્વડને જે વિજય મળ્યો તેમાં જ ઇગ્વડના નાશના બીજ નખાયા દેખાય છે, નહિ તો ઇગ્વડના પ્રધાનો કોઈ દિવસ એમ ન માનત કે લોહી વહેનગ્રીને કોઈ પણ પ્રનની શક્તિને દાખી દધ શકાય. અનાદિકાળથી ઇતિહાસનો એ સાર્વત્રિક અનુભવ છે કે બીનનુ રેડેલુ લોહી વેગને માટે બગનાનમાં બગનાન ખાતર બને છે. આયરિશ પ્રજા પણ સરકાર જેડેની લડતને લોહીવી ખરડીને પોતાનો મુકિતનો દિવસ વધુ વધુ દૂર ઠેલતી જાય છે પોતાનો અવનન થનાનો નિશ્ચય અગ્રેજી લોહીના અક્ષરોમાં લખીને દુનિયાની આગળ ગજૂ કગ્વામાં દુનિયાની લોહીતરસી પ્રજાઓ તો આયરિશ પ્રજાની વાહવા ખૂન કગ્શે, પણ ઇશ્વરને ત્યા તે તેટલી સહેલાઈથી રજૂ નહિ થાય મોક્ષ મેળનનાનો પોતાનો નિશ્ચય પ્રજાએ પોતાના જ અલિદાનના પવિત્ર બીહીવી લખવો જોઈએ જે નિયમ પ્રજાને લાગુ છે તે જ નિયમ પ્રન કરતા વધારે આકરી રીતે રાગને લાગુ છે. રાગને પ્રગરક્ષક મટીને પોતાને સાખૂત રાખનાને પ્રજાને માટીમાં મેળવવા તૈયાર થાય તો પ્રજાના કરતા ગગ્ગનો વિનાશ વડેયો થાય છે એ સનાતન સત્ય છે, કેમકે જેને રાગ વધારે છે, જેની પામે સત્તાની નિપુલતા છે તેને માથે જોખમ અને જવાબ દારી પણ તેટલી જ ભારે છે, હિન્દુસ્તાને આયરિશ ક્રિસ્મા ઉપરથી બોધ લેવો ઘટે કે આપણી લડન જેટલી શાન્ત, જુસ્સાવાળી પણ યુસ્સા વગરની ગેગે તેટલી શ્તેલ વટેથી મગશે વેગના વિચાર ન કરતા કેવળ આપજોગના પાયા ઉપર આપણી લડત ચલાનીને આપણે આયર્લેન્ડના જેની અનર્થપર પગમાંથી ઉગરી જઈશુ અને આજની ચાકેલી દુનિયામાં શાન્તિનો પાયો નાખીશુ.

ન ચેરેજેઠ વેતાણિ સમ્મન્તીઘ કુદાચન ।

અવેરેણ તુ સમ્મન્તી એવ ધમ્મો સનાતનો ॥

‘વેરથી વેર કાઠ કાળે સમતાં નથી; ક્ષમાથી જ વેર શમે છે; આ સનાતન સિદ્ધાન્ત છે.’

મોક્ષપ્રવચન

વિચારસ્વાતન્ત્ર્ય, વાકસ્વાતન્ત્ર્ય, આચારસ્વાતન્ત્ર્ય, બ્રમણ્યસ્વાતન્ત્ર્ય, મુદ્રણ્યસ્વાતન્ત્ર્ય, પાનસ્વાતન્ત્ર્ય, મતસ્વાતન્ત્ર્ય વગેરે સ્વાતન્ત્ર્યો વિધે આજ-કાલ આપણે ઘણું સાંભળીએ છીએ. આપણને પરતન્ત્ર કરી નાખ્યાનો. આરોપ જે લોકો પર આપણે મુકીએ છીએ તે અંગેએ પાસેથી જ આપણે આ દરૂપનાઓ લીધી છે, અને પાનસ્વાતન્ત્ર્ય પણ આપણને પહેલવહેલું એમના તરફથી જ મળ્યું છે! એમનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે સ્વાતન્ત્ર્ય એ માણસ-માત્રનો જન્મસિદ્ધ હક છે, દરેક માણસ જન્મથી સ્વતન્ત્ર છે. આપણો સિદ્ધાન્ત એવો નથી. આપણે કહીએ છીએ કે દરેક માણસ જન્મથી બદ્ધ છે, બદ્ધાવસ્થામાં જ તેનો જન્મ થાય છે; અથવા બદ્ધ થાય છે તેથી જ જન્મ લે છે. સ્વતન્ત્ર તો એક ઇશ્વર છે; અને જ્યાં સુધી આપણે ઇશ્વર થયા નથી ત્યાં સુધી આપણે બદ્ધ જ છીએ. આપણે બધાએ સ્વતન્ત્ર થવું રહ્યું છે. ઇશ્વરી શુણ આપણામાં આવ્યા વિના આપણે સ્વતન્ત્ર થવાના નથી. ઇશ્વરી શુણ અનન્ત છે છતાં એકરૂપ છે. હવે એવા કયા શુણો આપણે મેળવીએ તો આપણે સ્વતન્ત્ર થઈએ એ જોવું જોઈએ. ઇશ્વર જ્ઞાની છે, ઇશ્વર નિત્યતત્ત્વ છે, છતાં તે સર્વલોકહિતની લીલામાં રમ્યોપમ્યો છે. જેને વાસના છે તે બદ્ધ છે. જે નિષ્કામ કર્મથી ડરીને પૂરું ફેરવે છે તે પણ એક રીતે બદ્ધ છે. જે બદ્ધ છે તે સ્વતન્ત્ર હોઈ શકતો નથી. તેનું નિયમન બીજાએ જ કરવું જોઈએ. અધિજ્ઞાને બ્રમણ્યસ્વાતન્ત્ર ન આપવું જોઈએ. મૂર્ખને વિચારસ્વાતન્ત્ર્ય ન આપાય. ઉન્નતને આચારસ્વાતન્ત્ર્ય ન આપાય. બાલને મતસ્વાતન્ત્ર્ય ધટ્ટું નથી. કુજાઓને વાકસ્વાતન્ત્ર્ય આપાય નહિ. હુંકમાં અગાની અને અનાચારીને કોઈ પણ જાતનું સ્વાતન્ત્ર્ય આપવું ન જોઈએ. સ્વાતન્ત્ર્ય એ દરેક જણની હક નથી પણ અત્યન્ત યોગ્ય મનુષ્યને મળતો અધિકાર અથવા વર છે. બાકી બીજા માણસો પર-તન્ત્ર જ રહેવાના. એવાએનું નિયમન હમેશાં બીજાઓએ જ કરવું જોઈએ.

પણ આ બીજા કોણ ? બદ્ધોનું નિયમન કરવા માટે બદ્ધ ન હોય

એના જ લોકો જોઈએ બદલી બદલું નિયમન ન થઈ શકે. એમ કરવાનો પ્રયત્ન અનર્થોત્તર થાય તેમ અન્યાયનૂલક પણ થાય. બદલું નિયમન કરવાની લામકાત તો મુક્તને જ છે અગાનીના જોખીઆ ગાની જ થઈ શકે છે. પણ ગાની તો મુક્ત, નિત્યગ્રસ્ત દોષ છે. એમને ખીજનું (બદોનું) નિયમન કરવાની શી પડી દોષ ? ખીજ પણ પોતાનું તન અપાવવાનું એમને શું કાણુ ? એમને સ્વામિત્વ શું કરવા જોઈએ ? બદોને પોતાના જેવા સ્વતંત્ર કરવા, અતંત્ર થવામા મદદ કરી એ જ એક તેમનો પરમ દાષ્ટિક દેતુ. એ જ તેમની લીલા એ જ તેમનું સર્વ લોકદિતત્ત્વ એ જ લોકસમદ. ગાની એમનું ન કરે તો અગાનીઓને વાટ કાણુ મનાવે ? જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પરપરા કેમ ટકે ? બદાવશ્યામા લોકોનો ઉચ્છેદ થય જાય (ઉચ્છેદ એમને લોક-મખ્યામા ઘટાડો નહિ) મુક્તને આ લીલામા પ્રવૃત્ત ન થાય તો ગાનીઓએ જ્ઞાનપદ્ધતો ઉચ્છેદ કર્યો જેવું થઈ જાય એટલા માટે તેમણે બદને જ્ઞાન આપવા માટે તેમનું સ્વામિત્વ ગ્રહણ કરી, પોને પરોપકારી નિષ્કામકર્મલીલામા પ્રવૃત્ત થઈ પોતાના સ્વાતંત્ર્યનો આનંદ આપના એવું જોઈએ. બદને સ્વાતંત્ર્ય અપાવવાનો દેતુ અને સામર્થ્ય દોષ તો જ તેમનું સ્વામિત્વ ગ્રહણ કરવું ખીજ દેતુથી સ્વીકારેલું સ્વામિત્વ અધર્મ છે, આસુરી છે, પશુધર્મને આપ્રય છે, પશુધર્મ એને ટકવા દેતો નથી એટલા માટે જ દેવાસુરનું યુદ્ધ કંપેલું છે. આ એક સર્વવ્યાપી સિદ્ધાન્ત છે બક્ષિ, જાતિ, રાષ્ટ્ર, સમાજ સર્વને એ સિદ્ધાન્ત લાગુ પડે છે.

જે મુક્ત છે તે સ્વાતંત્ર્યજ્ઞાનદાન સિવાય ખીજ હેતુથી સ્વામિત્વનો— નિયમનનો અધિકાર હાથમા લે નહિ—લઈ રાકે નહિ લે તો તે જ દાષ્ટે તે બદ થઈ જાય અને જોતજોતામા તેનો અધઘાત થાય બદોને નિયમનના બળાનની જરૂર છે મુક્તના બંધનથી બદ મુક્ત થાય છે એ એની ખુબી છે ખીજના નિયમનથી કોઈ બદ થતું નથી પોતે પોતાની મેજે જ મદ થાય છે. નિત્યગ્રસ્તતા નષ્ટ થવાથી માણસ બદ થાય છે પાર્થિવ પદાર્થોની ઇન્દ્રિય દરવાથી બદ થાય છે, જોગવાલસાથી બદ થાય છે, આત્મીયશુદ્ધિ સક્રિયતા કરવાથી મદ થાય છે, દેવગુણથી બદ થાય છે, ધનતૃષ્ણાથી બદ થાય છે, આવશ્યકથી બદ થાય છે આપણા દુર્ગુણો જ આપણને બાધે છે તૃષ્ણાથી બદાવશ્યા આવે છે તૃપ્તિથી નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત થાય છે, મોક્ષ મગે છે એ મગે ત્યાં સુધી એટલે તૃષ્ણાનાશ થાય ત્યાં સુધી મુક્તોતું—ગાનીઓનું નિયમન બદોએ સ્વીકારવું જોઈએ

એના મુક્ત પુરુષ જે પ્રત્યક્ષ નિયમન વળગાડી દે તે જ પ્રમાણ, જુના ગ્રંથ નહિ કે રૂઢ આચાર નહિ સ્વાતંત્ર્ય અપાવે તે જ શાસ્ત્ર શરીર, મન, બુદ્ધિને જરૂરી દેનારા શાસ્ત્ર તે શાસ્ત્ર નથી સ્વાતંત્ર્ય અપાવે

તે જ સ્વામી. કામગની મુલાગીમા રાજનાર સ્વામી તે સ્વામી નથી.

આ મોક્ષ—આ સ્વાતન્ત્ર્ય પરલોક પૂરતું મેળવવાનું નથી પણ આ લોકમાં પણ મેળવવું જોઈએ. ખરું જોતાં ઇહલોકમાં સ્વાતન્ત્ર્ય મેળવ્યા વગર પરલોકમાં સ્વાતન્ત્ર્ય મળવાનું નથી. તેથી જહેલાં અહીં સ્વાતન્ત્ર્ય મેળવેલું પણ એ સ્વાતન્ત્ર્ય માત્ર રાજ્યકર્તાઓ જોડે લડવાઆખડવાથી કે કેવળ હક મેળવ્યાથી મળવાનું નથી. તમને પરતન્ત્ર એમણે ક્યાં જ નથી. પછી તમને, એ શું સ્વતન્ત્ર કરવાના હતા ? તમારા કરતાં તે વધારે બધું છે તેઓ આવ્યા તેથી તમે પરતન્ત્ર થયા એમ નથી, પણ તમે પરતન્ત્ર થયા તેથી તેઓ અહીં આવ્યા છે. દાખલા તરીકે તમે તમારી જરૂરીયાતો ઝાઝી કરો એટલે વેપારી બધા આડીંથી બાગી જશે. જેને ધનતૃષ્ણા હોય તે જ તેમનો નોકર થાય છે. ધનતૃષ્ણાને ફેંકી દો. જરૂરીયાતો ઝાઝી થઈ—તૃષ્ણાનો નાશ થયો, પછી અમાય કયાં રહેવાનો ? અમાય નહિ હોય એટલે અદાલતો ખાલી પડશે. આવી વૃત્તિથી નિર્ભયતા આવરી જ જોઈએ. નિર્ભયતા એ ઇશ્વરનો ગુણ છે. ‘અર્મયં વૈ વ્રહ્મ’ એ આવવું એનું જ નામ સ્વાતન્ત્ર્ય. બાકી સરીર તો દેહધર્મથી અને નિસર્ગધર્મથી બધું હોવાનું જ. મન પ્રિયાપ્રિયની બાવનાથી બધું રહેવાનું જ. અક્ષયમુક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો. એક સત્ય ગયું તો બીજું આવશે. એમાં તમને લાભ શો થયો ? તમારો રાજ થયો તોયે શું ? એ તમને શી રીતે સ્વતન્ત્ર કરવાનો છે ? તમારે પોતાની મેળે જ સ્વતન્ત્ર થવું જોઈએ ! એવો પ્રયત્ન કાઈ કરે છે ખરું ? શોધી લુઓ. ઐ શાન્તિઃ ।

યા દેવી સર્વમતેષુ સૃતિસ્ત્રિપેણ સંસ્થિતા ।

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

યા દેવી સર્વમતેષુ ધૃતિસ્ત્રિપેણ સંસ્થિતા ।

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

યા દેવી સર્વમતેષુ મુક્તિસ્ત્રિપેણ સંસ્થિતા ।

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

સ્વરાજ્ય

સ્વરાજ્ય એટલે પોતાનું ગભ્ય—દરેક જણનું રાજ્ય. દરેક જણને ગભ્ય કેવી રીતે મળતું હશે ? દરેક જણ રાજ થઈ જાય તો પછી નોકર શણ

યય ? પણ વર્ષમા કે સાત વર્ષમા એનાર મારે પ્રતિનિધિ સુદી દાની લોખ્ખમામા મોખ્ખનાનો હ- મને મળ્યો એને શુ સ્વગત્ય થયુ ? તે તો અપ્રતિનિધિગત્ય થયુ યવન (ચીન) લોકમા નગગત્યોમા દરેક ધર્મો શુઝર્જ માણસ લોકસમામા જઈને બેસતો તેમ ગત્યને શુ આપણે સ્વરાત્ય સ્વીકૃત ? યવન લોકો ધણુખર કામ ગુનાઓ મારત કરાવતા, તેવી જ નિગમમમામા (નાગરિક લોકોની લોખ્ખમામા) બેસવા જોઈલી નગરા મુગળીઓને મળતી તેમ તો આપણે ન જ કરી શકીએ આપણા વર્તો ગુનામીમા કાન્યા પત્રી કોઈને પણ ગુનામીમા ગખવાની પાપી દુઝા આપણા હૃદયમા પ્રવેશ કરે જ નહિ જ્યારે આપણી આજની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપોઆપ હ વચ્ચથી ઉદ્ધારો નીમ્યા જાય છે કે 'ખો ! અમાગ જોડી દસા અમારા હાથેરીને પણ સહન કરી ન પડે !'

ત્યારે અગત્ય એટલે શુ ? સ્વગત્ય એ મધ્યમ માર્ગ છે જ્યારે આપણે પ્રાંતિ ગુનામ કે કોઈના મલિક યવાનીના પાડીએ છીએ ત્યારે જ આપણે મારે અગત્ય છે જે ખીજની હુમત તમે છે તેમજ જે ખીજ ઉપર હુમત ચનાવના માટે છે તે બને ગુનામ છે મરફૂત બાપામા જેમ ઉત્તમ નણુ (લેણુ) અને અવમ નણુ (દેણુ) એના ભેદ છે તેમ આપણે સામાન્ય ભોગવનાગે ઉત્તમ ગુનામ કહીએ, અને પવસતામા ગહેનાગે અધમ ગુનામ કહીએ આ બને અ તનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે સ્વગત્ય ભોગવે છે જે જુલમ અખત્યાગ કરતો નથી તેમ સહન પણ કરતો નથી તે જ સ્વગત્યવાદી બકર જુલમ સહન કરે છે અને વાધ જુલમ ગુનારે છે, તેથી મનને નાગ થાય છે આપણે આ બને સ્થિતિમા થી મુક્ત થવુ જોઈએ તે કેવી રીતે થઈએ ? જાગે આપણે સ્વરાત્ય ની તૈયારી કરી ગ્લા છીએ આત્મશુદ્ધિ કરવા માગીએ છીએ તેમા આપણે બન બાલુથી આપણુ જીવન તપાસવુ જોઈએ સ્નામી રિવેઝ નન્દ કહેતા કે જલિમ અને શુભામ એ એક જ માણસના બે જુદા જુદા સ્વરૂપ છે, એક જ સિદ્ધાંતો બે બાલુઓ છે એ જ બાલુનો નાશ કરે એટલે ખીજ બાલુ આપોઆપ નષ્ટ થઈ જશે જુલમ કરવાની ઈચ્છા છોડી દઈએ એટલે જુલમ સહન કરવો અસલ્ય ચર્મ જાય છે તેનો વિરોધ કરવો સહેલો પડે છે તે સ્વમાન બની જાય છે

આપણી શક્તિ અને મપત્તિ વચ્ચે હમેશા બરાબર પ્રમાણુ હોવુ જોઈએ શક્તિ કરતા મપત્તિ વધે તો ખીજઓ આપણી મપત્તિ ઉપર કુદૃષ્ટિ નાખે છે, અને શક્તિ કરતા મપત્તિ ઓછી થઈ જાય તો ખીજની મપત્તિ ઉપર આપણી કુદૃષ્ટિ જાય છે આ રીતે જ અચેજોનો અને આપણો સંબંધ ઉદ્ભવેલો છે. બળદ અને હાથી દાસ બની સેવા કરવા તૈયાર થઈ જાય છે

તેથી જ લોકો તેમને પકડીને ગુલામ બનાવે છે. વર અને વાંધ હિંસક થઈને આપણને લૂટે છે તેથી જ આપણે તેમને મારી નાખીએ છીએ. દુનિયામાં ખીજાં અસંખ્ય પશુપક્ષીઓ પડેલાં છે કે નેઓ નથી આપણને ત્રાસ આપતાં કે નથી સેવા આપતાં. તેઓ સુખેથી પોતપોતાને સ્થાને રહે છે, કેમકે તેઓ સ્વરાજ્યભોગી છે.

સ્વરાજ્યનો અર્થ એ છે કે દરેક માણસ સ્વતન્ત્રતાને હાથક બની જાય. સમાજની ઉન્નતિ અથવા લોકચાત્રા અબાધિત ચાલે એટલા માટે કાંઈ પણ તન્ત્ર તો હોવું જ જોઈએ. એ તન્ત્રનું મહત્ત્વ માણસ પોતે સમજે અને તે પ્રમાણે ચાલે તો તેને બાબ નિયમની જરૂર નથી રહેતી. જો તે તન્ત્ર માણસ સમજી ન શકે તો સમજનાર લોકોને તન્ત્ર પોતાના હાથમાં લેવું પડે છે, એટલે કે પરતન્ત્ર ચરૂ થાય છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા એવી સ્પષ્ટ છે કે દરેક માણસ સ્વતન્ત્રતા સમજી સ્વતન્ત્ર થઈ જાય. ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ માણસ જ્યારે નાલાયક બને છે ત્યારે જ તે પરતન્ત્ર થઈ જાય છે અને ખીજાને પણ નાલાયક બનાવે છે. અને તેથી જ પરતન્ત્ર થવું એ સગરૂપ છે, એટલું જ નહિ પણ પાપરૂપ છે. પરતન્ત્ર રહેવું એ ઇશ્વરનો ગુન્હો ક્યાં બરાબર છે. પરતન્ત્ર માણસ એટલે ઇશ્વરની નિષ્ફળતા.

રામરાજ્ય કે સામ્રાજ્ય ?

સ્વરાજ્ય એટલે એવી સ્થિતિ કે જેની અંદર ખીજે કાંઈ આપણા ઉપર જીલ્લમ કરી ન શકે. આ વ્યાખ્યા સૌ કોઈ સ્વીકારશે; અને આવી વ્યાખ્યા લોકપ્રિય પણ થાય. પણ જરા વિચાર કરતાં આપણે જોઈશકીશું કે આ જ તત્ત્વ આપણે ખીજી બાબમાં પણ મુખી થઈએ છીએ, અને તે આ પ્રમાણે :

‘સ્વરાજ્ય એટલે એવી સ્થિતિ કે જેની અંદર આપણે ખીજા કોઈના ઉપર જીલ્લમ ન ગુમરી શકીએ.’ આ વ્યાખ્યા અને ઉપરની વ્યાખ્યા વચ્ચે શબ્દબોદ ઉપરાંત કશો તફાવત નથી. છતાં કેટલાક એવા નીકળશે કે નેઓ આ ખીજી વ્યાખ્યા ઉત્સાહપૂર્વક પસંદ નહિ જ કરે; તેને બહુ બહુ તો અણગમતા સત્ત્વ તરીકે સ્વીકારશે. સ્વરાજ્ય જોઈ હોય તો તે થવાને સાફ હિંદ હોવું જોઈએ. અને તેમ હોય તો જોમ આપણા ઉપર કોઈ જીલ્લમ ન કરી શકે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તેમ આપણે પણ ખીજા કોઈના

ઉપર લુપ્ત ન ગુનરવાની સ્થિતિમાં હોવા જોઈએ. તે જ બીજા પણ સ્વગત્ય ભોગવે.

કેટલાકે એવું કહે છે કે આપણા ઉપર લુપ્ત કરી શકે એટલી તાકાત કોઈ બીજામાં ન હોતી જોઈએ, પણ બીજા ઉપર આપણે લુપ્ત ન કરી શકીએ એ સ્થિતિમાં તે આપણે હોવા ન જ જોઈએ. આ જ સામાન્ય-વાદનું મૂળ છે. એવો માણસ પ્રથમથી બીજા ઉપર લુપ્ત કરવાની વૃત્તિ ધરાવે છે જ એમ નથી, પણ તે કહે છે, 'લોકોએ મારા લુલ્લમથી સુરક્ષિત રહેવા માટે મારી ધર્મશુદ્ધિ અને ન્યાયશુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ ગમ્યો જોઈએ; પણ હું પોતે બીજાના લુલ્લમમાંથી સુરક્ષિત રહેવા સાર બીજાની ન્યાયશુદ્ધિ ઉપર નહિ પણ મારી પોતાની ગતિ ઉપર જ આધાર રાખીશ.' આ વૃત્તિ ધાર્મિક નથી. ધર્મના સિદ્ધાન્તો બધાને માટે સરખા જ હોય છે.

શક્તિમાં સમાનતા આજ મુઠ્ઠી થઈ નથી અને કોઈ કાલે થવાની નથી કોઈ શહેરમાં એપી રોગ ફાટી નીકળીને બધા જ માદા થઈને ખાટલે પડ્યા હોય ત્યારે જેમ કોઈ કોઈનું તુકસાન ન કરી શકે, કોઈ કોઈને લૂટી ન શકે, તેમ સાર્વત્રિક અશક્તિમાં એક જાતની સલામતી રહેલી છે, પણ તે મૃત્યુની સમાનતા અને સલામતી છે. હિન્દુસ્તાનમાં એકબીજાની શક્તિની શંકા મનમાં ગમી, એકબીજાની શક્તિને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરી આપણે એકબીજાથી સુરક્ષિત થઈ શકીએ, પણ બધાને સરખા જ રીતે અશક્ત કરનાર બેગની પેડે કોઈ ત્રાહિત શક્તિ લાવીને જ તે બની શકે, માત્ર તેમ કરતા આપણને બધાને તે ત્રાહિત શક્તિના ભોગ ધર્મને મઠી જવું પડવાનું.

જેમ બીજાઓ આપણી ન્યાયશુદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખે એમ આપણે ઇચ્છીએ તેમ આપણે પણ બીજાઓની ન્યાયશુદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખવો ધટે છે આનું જ નામ સમરાન્ય.

અનેક લોકો એક ધાર્મિક ખ્યાલથી પ્રેમણને કંઈ પણ સાધાર્ણ કરવા સ્વેચ્છાથી એમાં થાય છે ત્યારે જે શક્તિ પેદા થાય છે તે ધાર્મિક શક્તિ છે. પણ સામાન્ય રીતે જેને રાજકીય સામર્થ્ય કહેવામાં આવે છે તે અનેક લોકો પર એક માણસ ન્યારે સત્તા ચલાવે છે ત્યારે જ ઉભુ થાય છે. અનેક લોકોની કચ્છા ન્યારે થોડા લોકોના અધિકારમાં રહે છે, અનેક લોકોની શક્તિ ન્યારે થોડા લોકોની આત્મામાં રહે છે, અનેક લોકોના પૈસા ન્યારે થોડા લોકો પોતાની કચ્છા મુલ્ય ખરચી શકે છે, અનેક લોકોના સુખદુખનો ન્યારે થોડા લોકોની મુશ્કેલી ખર લાવવા માટે ભોમ અપાય છે, ત્યારે તે સામાન્યનું વાતાવરણ છે એમ ગણવું સ્વરાન્યમાં

તેથી જ લોકો તેમને પકડીને ગુલામ બનાવે છે. વરૂ અને વાંધ હિંસક થઈને આપણને લૂટે છે તેથી જ આપણે તેમને મારી નાખીએ છીએ. દુનિયામાં ખીજાં અસંખ્ય પશુપક્ષીઓ પડેલાં છે કે જેઓ નથી આપણને ત્રાસ આપતાં કે નથી સેવા આપતાં. તેઓ સુખેથી પોતપોતાને રચાને રહે છે, કેમકે તેઓ સ્વરાજ્યભોગી છે.

સ્વરાજ્યનો અર્થ એ છે કે દરેક માણસ સ્વતંત્રતાને લાયક બની જાય. સમાજની ઉન્નતિ અથવા લોકચારા અબાધિત ચાલે એટલા માટે કાંઈ પણ તન્ત્ર તો હોવું જ જોઈએ. એ તન્ત્રનું મહત્ત્વ માણસ પોતે સમજે અને તે પ્રમાણે ચાલે તો તેને બાહ્ય નિયમની જરૂર નથી રહેતી. જો તે તન્ત્ર માણસ સમજી ન શકે તો સમજનાર લોકોને તન્ત્ર પોતાના હાથમાં લેવું પડે છે, એટલે કે પારતન્ત્ર્ય શરૂ થાય છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા એવી સ્પષ્ટ છે કે દરેક માણસ સ્વતંત્રતા સમજી સ્વતંત્ર થઈ જાય. ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ માણસ જ્યારે નાલાયક બને છે ત્યારે જ તે પરતન્ત્ર થઈ જાય છે અને ખીજાને પણ નાલાયક બનાવે છે. અને તેથી જ પરતન્ત્ર થવું એ સમજૂપ છે, એટલું જ નહિ પણ પાપરૂપ છે. પરતન્ત્ર રહેવું એ ઇશ્વરનો ગુન્દો કર્યા બરાબર છે. પરતન્ત્ર માણસ એટલે ઇશ્વરની નિષ્ફળતા.

રામરાજ્ય કે સામ્રાજ્ય ?

સ્વરાજ્ય એટલે એવી સ્થિતિ કે જેની અંદર ખીજો કોઈ આપણા ઉપર જુલમ કરી ન શકે. આ વ્યાખ્યા સૌ કોઈ સ્વીકારશે; અને આવી વ્યાખ્યા લોકપ્રિય પણ થાય. પણ જરા વિચાર કરતાં આપણે જોઈ શકીશું કે આ જ તત્ત્વ આપણે ખીજા બાપામાં પણ મુકી શકીએ છીએ, અને તે આ પ્રમાણે :

‘સ્વરાજ્ય એટલે એવી સ્થિતિ કે જેની અંદર આપણે ખીજા કોઈના ઉપર જુલમ ન ગુનરી શકીએ.’ આ વ્યાખ્યા અને ઉપરની વ્યાખ્યા વચ્ચે શબ્દબોદ ઉપરાંત ફરો તફાવત નથી. છતાં ફેરલાક એવા નીકળશે કે જેઓ આ ખીજા વ્યાખ્યા ઉત્સાહપૂર્વક પસંદ નહિ જ કરે; તેને બહુ બહુ તો અણગમતા સત્ત્વ તરીકે સ્વીકારશે. સ્વરાજ્ય જો ઈષ્ટ હોય તો તે બધાને સાચું ઈષ્ટ હોવું જોઈએ. અને તેમ હોય તો જેમ આપણા ઉપર કોઈ જુલમ ન કરી શકે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તેમ આપણે પણ ખીજા કોઈના

ઉપર ભુવમ ન ગુણરવાની સ્થિતિમા હોવા જોઈએ. તો જ ખીજ પશુ સ્વગત્ય બોગવે.

કેટલાક એવું કહે છે કે આપણા ઉપર ભુવમ દરી શકે એટલી તાકાત કોઈ ખીજમા ન હોવી જોઈએ, પણ ખીજ ઉપર આપણે ભુવમ ન દરી શકીએ એ સ્થિતિમા તો આપણે હોવા ન જ જોઈએ. આ જ સામાન્ય વાદનું મૂળ છે. એવો માણસ પ્રયત્નથી ખીજ ઉપર ભુવમ કરવાની વૃત્તિ ધરાવે છે જ એમ નથી, પણ તે કહે છે, 'લોકોએ માગે ભુલમથી સુરક્ષિત રહેવા માટે મારી ધર્મશુદ્ધિ અને ન્યાયશુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, પણ હું પોતે ખીજના ભુલમમાથી સુરક્ષિત રહેવા માટે ખીજની ન્યાયશુદ્ધિ ઉપર નહિ પણ મારી પોતાની શક્તિ ઉપર જ આધાર રાખીશ.' આ વૃત્તિ ધાર્મિક નથી. ધર્મના સિદ્ધાન્તો બધાને માટે સરખા જ હોય છે.

શક્તિમા સમાનતા આજ સુધી થઈ નથી અને કોઈ કાળે થવાની નથી કોઈ શહેરમા એવી રાજ ફાટી નીકળીને બધા જ માદા થઈને ખાટલે પડ્યા હોય ત્યારે જેમ કોઈ કોઈનું નુકસાન ન કરી શકે, કોઈ કોઈને લૂટી ન શકે, તેમ સાર્થનિક અશક્તિમા એક જાતની સલામતી રહેલી છે, પણ તે મૃત્યુની સમાનતા અને સલામતી છે. હિન્દુસ્તાનમા એકખીજની શક્તિની શંકા મનમા ગળી, એકખીજની શક્તિને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરી આપણે એકખીજથી સુરક્ષિત થઈ શકીએ, પણ બધાને સરખી જ રીતે અશક્ત કરનાર પ્લેગની પેઠે કોઈ ત્રાહિત શક્તિ લાગીને જ તે બની શકે, માત્ર તેમ કરતા આપણને બધાને તે ત્રાહિત શક્તિના ભોગ થઈને મરી જવું પડવાનું.

જેમ ખીજઓ આપણી ન્યાયશુદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખે એમ આપણે ધૃષ્ટીએ તેમ આપણે પણ ખીજઓની ન્યાયશુદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખવો પડે છે આનું જ નામ સમસાન્ય.

અનેક લોકો એક ધાર્મિક ખ્યાલથી પ્રેરાઈને કઈ પણ સત્કાર્મ કરવા સ્વેચ્છાથી મેળા થાય છે ત્યારે જે સજિ પેદા થાય છે તે ધાર્મિક શક્તિ છે પણ સામાન્ય રીતે જેને રાજકીય સામર્થ્ય કહેવામા આવે છે તે અનેક લોકો પર એક માણસ ન્યારે સત્તા ચલાવે છે ત્યારે જ ઉભું થાય છે. અનેક લોકોની ઈચ્છા ન્યારે થોડા લોકોના અધિકારમા રહે છે, અનેક લોકોની શક્તિ ન્યારે થોડા લોકોની આજ્ઞામા રહે છે, અનેક લોકોના પૈસા ન્યારે થોડા લોકો પોતાની ઈચ્છા મુજબ ખરવી શકે છે, અનેક લોકોના સુખદુખનો ન્યારે થોડા લોકોની મુસદ્દા પર લાવવા માટે ભોગ અપાય છે, ત્યારે તે સામાન્યનું વાતાવરણ છે એમ ગણવું ગ્વરાન્યમાં

નેટયે દરજ્જે લોકોનો એકમત હોય એટલે દરજ્જે જ શક્તિ અને સંપત્તિ એકત્રિત થાય છે, અને તેથી દરેક જણ સ્વતંત્ર રહે છે. કોઈ કોઈના જુલમ સહન કરતું નથી અને કોઈ કોઈના પર જુલમ કરતું નથી.

સામાન્ય લોકોને જ્યારે આપણે કદીયે છીએ કે કોઈના જુલમ સહન નહિ કરતા, ત્યારે તેઓ કહે છે, 'હા, એ જગજર છે; એ સ્વરાજ્યનું વાતાવરણ છે.' પણ જ્યારે આપણે કદીયે છીએ કે કોઈના પર જુલમ નહિ કરતા, ત્યારે તેઓ કહે છે કે 'આ તો રામરાજ્યની વાત કરે છે. અમારે રામરાજ્ય નથી જોઈતું. અમારે તો સ્વરાજ્ય જોઈયે છે. માણસનો સ્વભાવ કંઈ બદલાવાનો હતો? તમે અમને સાધુ બનાવવા માગો છો? અમારે તો શક્ત સ્વરાજ્ય જોઈયે છે.'

આવા લોકો નથી જણતા કે તેઓ સ્વરાજ્ય નથી માગતા પણ સામ્રાજ્ય માગે છે. ધમર એવાઓને કહે છે, 'તમને સામ્રાજ્ય તો હું જરૂર આપુ; પણ તે તમારું સામ્રાજ્ય નહિ, તમારી ઉપરનું સામ્રાજ્ય.' ધમર મનમાં હસીને કહે છે, 'જુઓ, આ કેવા દુર્જીવિ લોકો! એમને સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી તે પહેલાં તો સામ્રાજ્યનું મનોરાજ્ય કરવા નીકળ્યા છે!'

સ્વરાજ્ય કે રામરાજ્ય ?

હિમાલયના એક સાધુને અભિમાનપૂર્વક કહેતાં મેં સાંભળ્યા છે કે ભારતવર્ષના તો બે જ રાજ છે—રામ અને કૃષ્ણ. કર લેનાર અને સૈન્યને કુક્રમ કરનારા 'રાજકુટુંબ' ધણા થયા અને ધણા થશે, પણ ભારતવર્ષના હૃદય ઉપર રાજ્ય કરનાર બે જ રાજ થયા, અને બન્નેને રાજ્યનો મોહ હતો નહિ.

હિમાલયના શ્રદ્ધાવાન સાધુના વચન આજે સર્વાંશે સત્ય રહ્યા નથી. ખલિહારી અંગ્રેજ કેળવણીની કે જેના પ્રતાપે રામરાજ્યની સૂઝવાળા કેટલાક ભારતવાસીઓ નીકળ્યા છે. તેઓ કહે છે, અમારે સ્વરાજ્ય જોઈયે છે, 'રામરાજ્ય' નહિ. સ્વરાજ્ય અને રામરાજ્ય વચ્ચે એવા કયો ભેદ આ બાધઓ જુએ છે કે જેથી તેમને સ્વરાજ્ય વ્હાણ અને રામરાજ્ય અજાણ્ય થાય છે? અંગ્રેજોને બદલે હિન્દીઓના હાથમાં રાજસત્તા આવે એટલું જ જો આ લોકો ઇચ્છતા હોય તો તે હિન્દી નોકરશાહી થય કેનેડા અથવા ઑસ્ટ્રેલિયામાં જેવું પ્રજાતંત્ર છે તેવું જ રાજ્યતંત્ર હિન્દુસ્તાનમાં કરવાનો તેમનો ઇરાદો હોય તો તે હિન્દી રાજ્ય થાય, તે સ્વરાજ્ય થાય નહિ.

પન્માત્માએ હિન્દુસ્તાનને એવી સ્થિતિમાં મુકેલ છે કે રામરાજ્ય વગર અહીં સ્વરાજ્ય સંભવે જ નહિ.

સ્વરાજ્ય એટલે સૌ ટ્રાઈનું રાજ્ય. ગરીબ ખેડૂતો, મજૂરો, અન્ધો અને બીજા બધા દબાવેલા વર્ગો જેની અંદર નિર્ભય યદને રહે, બીજા વર્ગો જેટલા જ રાજદારી બાગતમાં હકો ભોગવે અને બીજા ટ્રાઈ પણ વર્ગના સ્વાર્થ અને જોડકામીના ભોગ યદ ન પડે એવું જે રાજ્ય તે સ્વરાજ્ય. ગરીબોને નીચેની તેમના ખસેલાના પૈસા જે સ્થિતિમાં થઈ રહે છે તે સ્વરાજ્ય નથી દેશના દરેકે રૂપિયા પગેલ મોકલી તેને તારે દેવમાં કાચમનો ભૂખમરો દાખલ કરી કમાણી કરનાર વર્ગ જે સ્થિતિમાં રળી રહે છે તે સ્વરાજ્ય નથી ' અમારે રામરાજ્ય નથી જોઈતું પણ સ્વરાજ્ય જ જોઈએ છે, ' એમ કહેનાગઓ મોટે ભાગે પોતાનું જ રાજ્ય ઈચ્છે છે, સૌનું નહિ.

સ્વરાજ્ય મેળવી પછી રામરાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન યથાકાળે કરીશું એમ આ લોકો કેટલીક વાર દલીલ કરે છે, પણ એ દલીલ તે દલીલ જ હોય છે. અધિકાર પ્રાપ્ત થતા પહેલાં જેમના મનમાં રામરાજ્ય વિષે આસ્થા નથી તેઓ સત્તાધારી થયા પછી રામરાજ્યને માટે મથરાનું રૂર કરે એમ બાંધે જ બને છે, અને આજે તો હિન્દુસ્તાનમાં ઉપર વર્ણવેલુ રામરાજ્ય સ્થાપલું જેટલું સરેલું છે તેટલું કહેવાનું સ્વરાજ્ય સ્થાપલું સરેલું નથી.

સ્વરાજ્યને માટે એટલે કે અન્ય દેશોમાં હોય છે તેવું પ્રજાતન્ત્ર મેળવના માટે પ્રયત્ન કરવો કંઈ ખોટો નથી, પણ હિન્દુસ્તાનમાં રામરાજ્યને વગોની તે યદ નહિ રહે એટલું આપણે જરૂર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

..

સ્વતન્ત્રતાનું અપમાન

સુખ માગે છે તો દરેક માણસ, પણ બાંધે જ કોઈ માણસ સુખી હોય છે તે જ પ્રમાણે દરેક માણસ સ્વતન્ત્રતા માગે છે, છતાં દુનિયામાં સ્વતન્ત્રતા બહુ જ વિરલ છે એનું કારણ શું? એનું કારણ એટલું જ કે સ્વાર્થ માણસ બીજાનું સુખ છીનવી લે છે, બીજાની સ્વતન્ત્રતા ઉપર તગપ મારે છે પોતે સ્વતન્ત્ર થવું એ વખતે દરેક માણસના હાથની વાત ન ગણાય, પણ બીજાની સ્વતન્ત્રતા છીનવી ન લેવી એ તો દરેકના હાથમાં છે જ.

ધણા પોતાને સ્વતન્ત્રતાના ઉપાસક તરીકે ઓળખાવે છે, પણ સ્વતન્ત્રતાનો સાચો ઉપાસક તે દેવીનું રાજ્ય સર્વત્ર ઇચ્છે છે. જેમ પોતાને ઘેર તેમ ખડોશીને ઘેર, અને જેમ ખડોશીને ત્યાં તેમજ પાટકાને ત્યાં. મારા મિત્રો સ્વતન્ત્ર રહે અને મારા શત્રુઓ પરતન્ત્રતામાં રહે એમ ઇચ્છનારો માણસ સ્વતન્ત્રતાદિવીનો ઉપાસક નથી. તે સ્વતન્ત્રતાને પોતાના રાગદ્વેષની દારી બનાવવા માગે છે.

એક દિવિ દહે છે, 'મને સ્વતન્ત્રતા પ્રિય છે. દુનિયામાં એકે એવી મહત્ત્વવાન વસ્તુ નથી કે જેને સાટે સ્વતન્ત્રતા જતી દરી સદાય. છતાં હું દાહુ છું કે બીજાને ગુલામીમાં નાખવા કરતાં હું પોતે જ ગુલામ થઈ જાઉં એ હજાર દરજ્જે બહેતર; બીજાના પગમાં બેડી નાખવા કરતાં હું પોતે જ બેડીનું બંધન સહન કરું એ મને વધારે પસંદ છે.'

આનું નામ સ્વતન્ત્રતાની ઉપાસના. હિન્દુ ન્યારે આવી ઉપાસના કરશે ત્યારે દુનિયામાં ઠાઠ પણ જાલિમ તેને અંકુસમાં રાખી નહિ શકે. આપણે આ મોક્ષભૂમિમાં ધણાએ ભોડાને બંધનમાં રાખેલા છે. હઠાપણુનો ઠોળ કરી આપણે સ્ત્રીઓને અચાનમાં અને આશ્રિતદશામાં રાખેલી છે. ધર્મને નામે આપણે અનેક જાતિઓનું સ્વાભાવિક સ્વાતન્ત્ર્ય મર્યાદિત કર્યું છે. શુદ્ધિ અશુદ્ધિનું બહાનું ઠાઠી આપણે અન્ત્યજને સામાજિક પુરુષાર્થના સર્વસાધારણ લાભોથી વંચિત રાખ્યા છે. આપણા હાથમાં પૈસાની સત્તા છે તેને જોડે આપણે માનીયે છીએ કે બાર કલાક મજૂરી કરનાર મજૂર દક્ષ જે રાહલાનો જ ધણી છે. દરેક પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ આપણે બીજાને આશ્રિત કરવા માગીયે છીએ.

જેના ઘરમાં આશ્રિતો ધણા છે તે મોટો શેઠ અથવા માલિક ગણાય છે. પણ રહેજ ન વિચાર કરતાં જણાશે કે જેણે તોફારનો આશ્રય કર્યો છે, જે બીજાની સેવા પર આધાર રાખે છે તે બારમાં બાંહે આશ્રિત છે હિન્દુસ્તાન આશ્રિતોનું એક સમૂહ બની ગયું છે.

જ નહિ ? મનુષ્ય અને રોડ એ બે વર્ગ ગેરવાના જ, તે તમે કેમ કાઢી નાખી શકો ? વાત સાચી છે, એક ખેડૂત બીજા ખેડૂતની મદદમાં જાય છે તેમા કોણ કોનો નોક ? આપણે વળીત કે દાખાની સેના લાઇએ છીએ તેમા કોણ કોનો આગ્રિત ? ન્યા પ્રેમ અને આદર હોય ત્યા જ મેવાની આપને થવી જોઈ અને એ જ મનુષ્ય જાતિ જાતિ વચ્ચે અને મદ્ર મદ્ર વચ્ચે જોઇએ

લોકોને આવી સ્વતન્ત્રતા નથી જોઇતી સ્વતન્ત્રતાને નામે તેમને અધિકાર જોઇએ છે, સત્તા જોઇએ છે, બીજાનું શુભ અને સ્વતન્ત્રતા છીનવી લેવાનો અધિકાર જોઇએ છે અને માટે જ તેઓ ઉન્નત થઈ કહે છે, ‘અમને ગણકીય સ્વતન્ત્ર જોઇએ છે તમે અમને ધર્મનિષ દરવા માગો છો કે શુ ? તમે અમને સન્નન—સાધુ બનાવવા માગો છો કે શુ ? અમારે તમારી સાથે એવો દગા ન હોતો અમે જોવા છીએ તેવા જ ગેરવા માગીએ છીએ મરનાનું કહો કે માનનાનું કહો તે અમે સમજી રાખીએ છીએ, સ્વતન્ત્રતા માટે તેટલું કરીએ, પણ નિષ્પાપ બનવાનું કહો તો અમારો ખાસ વાધો છે ’ બિચારી સ્વતન્ત્રતા બીની આખે કહે છે, ‘પત્રિતતા એટલે જ સ્વતન્ત્રતા. પવિત્રતાની હાસી કરી તમે માર્ક અપમાન કરો છો ’

શુદ્ધ સ્વરાજ્ય

આજે હિન્દુસ્તાનમા અનેક જાતનું સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની જરૂર છે ગણદારી સ્વરાજ્ય તો આપણે સરખા સામે લડીએ છીએ તે રીતે વહેલું-મોટું મેળની શકીએ પણ હિન્દુસ્તાનનું રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય એથી મોટું છે સ્વરાજ્ય એટલે પોતપોતાનું રાજ્ય જે સ્થિતિમા સમાજનો કોઈ પણ અંશ કે વર્ગ બીજા કોઈ પણ અંશ કે વર્ગથી દુઝાયેલો ન હોય, તેમજ જે સ્થિતિમા સમાજનો દરેક વર્ગ પોતાના સર્વ હિતસંબંધ સમાજના બીજા કોઈ પણ વર્ગના હાથમા સુરક્ષિત છે એમ માને તે જ શુદ્ધ સ્વરાજ્ય

હિન્દુસલમાન વચ્ચે અવિશ્વાસ હોય ત્યા સુધી સ્વરાજ્ય નથી અન્સજોને બ્રાહ્મણગણ્ય થશે એવી બીક લાગે ત્યા સુધી સ્વરાજ્ય નથી સ્ત્રીઓને પોતાની ઉન્નતિ સાર પુરુષોના મોટા તરફ તાળી મેલે પડે ત્યા સુધી સ્વરાજ્ય નથી અને મનુષ્યોને પોતાની મહેનતનો મોટો ભાગ મૂકીનાગને નફાકે અર્પણ કરવો પડે એવી દશા હોય ત્યા સુધી પણ સ્વરાજ્ય નથી

માણા પોતાને સ્વતન્ત્રતાના ઉપાસક તરીકે ઓળખાવે છે, પણ સ્વતન્ત્રતાનો સાચો ઉપાસક તે દેહીનું ગભ્ય સર્વન ઈચ્છે છે જેમ પોતાને ઘેર તેમ પટોચીને મેર, અને જેમ પટોચીને ત્યાં તેમજ પાંચકાને ત્યાં માગ મિત્રો સ્વતન્ત્ર ગેર અને માગ શુદ્ધો પરવન્તતામાં ગેર એમ ઈચ્છનારો માણસ સ્વતન્ત્રતાદેહીનો ઉપાસક નથી. તે સ્વતન્ત્રતાને પોતાના ગ્રામદેવની લાગી બનાવના માગે છે.

એક કવિ કહે છે, 'મને સ્વતન્ત્રતા પ્રિય છે. દુનિયામાં એકે એની મત્સ્યવાન વસ્તુ નથી કે જેને સાટે સ્વતન્ત્રતા જતી કરી શકાય. છતાં હું કહું છું કે બીજાને શુદ્ધામીમાં નાખવા કદતા હું પોતે જ શુદ્ધામ ધર્મ જાઉં એ દુનિયર દુનિયરે બહેતર; બીજાના પગમાં જેડી નાખવા કદતા હું પોતે જ જેડીનું બંધન સહન કરું એ મને વધારે ખર્ચ છે.'

આનું નામ સ્વતન્ત્રતાની ઉપાસના. હિન્દુ જ્યારે આવી ઉપાસના કરશે ત્યારે દુનિયામાં કોઈ પણ જાતના તેને અંકુશમાં ગળી નહિ શકે. આપણે આ મોક્ષમુખિમાં ધણાં લોકોને બંધનમાં રાખેલા છે. હઠાપણાનો ઠાળ કરી આપણે સ્ત્રીઓને અસાનમાં અને આશ્રિતદંધામાં ગણેલી છે. ધર્મને નામે આપણે અનેક જાતિઓનું સ્વાભાવિક સ્વાતન્ત્ર્ય મર્યાદિત કર્યું છે. શુદ્ધિ અશુદ્ધિનું બહાનું કાઢી આપણે અન્ત્યજને સામાજિક પુરુષાર્થના સર્વસાધારણ લાભોથી વંચિત ગણ્યા છે. આપણા હાથમાં પૈસાની સત્તા છે તેને જોઈ આપણે માનીએ છીએ કે બાર કલાક મજૂરી કરનાર મજૂર ફક્ત એ રોટલાનો જ ધણી છે. દરેક પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ આપણે બીજાને આશ્રિત કરવા માગીએ છીએ.

જેના ઘરમાં આશ્રિતો ધણા છે તે મોટા શેઠ અથવા માલિક ગણાય છે પણ સ્વેચ્છ વિચાર કદતા જણાશે કે જેણે નોકરોનો આશ્રય કર્યો છે, જે બીજાની સેવા પર આધાર મળે છે તે બારેમાં બારે આશ્રિત છે. હિન્દુસ્તાન આશ્રિતોનું એક મધ્ય બની ગયું છે.

જો આપણામાં સ્વતન્ત્રતાની લાવસા સાચે જ ઉદ્ભવી હોય તો આપણે પ્રથમ એ તપાસીશું કે આપણે કોના કોના પર બુલ્લમ કરીએ છીએ. આનું જ નામ આત્મશુદ્ધિ છે. આપણે કોઈને આશ્રિત નહિ ગળીએ એટલે કોઈના આશ્રિત રહેવાની દુર્દશા આપણા પર નહિ આવે માણસ પૈસાનો મોટો મત્સ્યકર છે પૈસામાં અનેક લોકોને આશ્રિત કરવાની સક્તિ હોય છે. કોઈ પણ માણસ પાસે ધનનો મંત્ર હોઈને જ ધણા લોકો તેના પ્રત્યે આશ્રિત વૃત્તિ કેળવે છે, અને જતા કહે છે કે અમારે સ્વાતન્ત્ર્ય નેમયે છે

અહીં કેટલાક પૂછે છે, 'તો શું દુનિયામાં કોઈએ કોઈનું કામ કર્યું

છીએ, જેની સાથે આપણે આખો જન્માગ્રે ગાળીએ છીએ, જેના દાદમા આપણી પ્રાતની પ્રથમ મંદરાગની કેળવણી મુદ્દે છે તે સ્ત્રીને જો આપણે અજાણ, વહેલી અને ત્રિવામસિય ગેવા મુદ્દે તે આપણી દમરોમાં જરી ન દયા મુદ્દેવાની. મેનામા અર્ધેઅર્ધે બીજી લોકની ભગતી કરી જો કોઈ મેનાપતિ વિનય મેનામી ચક્રનો દોષ તો પોતાની સ્ત્રી, જાહેન, દીકરી કે મને અજાણ રાખી આપણે કૌટુંબિક જીવન—ગૃહીય જીવન કમી કરી રાખીએ.

સ્ત્રીઓને દેશની સ્થિતિ મમનની નેહાયે. દેશના ઉદારનો જોને ઉપાસવાની સ્ત્રીઓને તક મળતી નેહાયે સ્ત્રીઓની દયા ખાઈ આપણે તેમને જો આપણી જાહેન પ્રવૃત્તિની મુશ્કેલીઓમાંથી બહાર મળીશું તો તેઓ અમળાની અમળા જ મુદ્દેવાની.

*

*

*

પુરુષો સ્ત્રીઓને પોતાની આશ્રિત માને એ તેમનું બારેમા બારે અપમાન છે. જે બીજાને આશ્રિત માને છે તેને કોઈ ત્રીજે આશ્રિત બનાવે છે. સ્ત્રીઓની આશ્રિતતાના વખાણુ કન્નાર પડિતા આખરે પોતે જ આશ્રિત બન્યા એ એનું ઉદાહરણ છે.

જાલિમ તે જ ગુલામ

દાસની એક બાલુ બેસી ગયેલી હોય છે અને બીજી બાલુ ઉપરોલી હોય છે. પરંપર વિરુદ્ધ દેખાવા છતાં તે બન્ને એક જ દાસની બે બાલુઓ છે. તે જ પ્રમાણે જાલિમ અને ગુલામ એ પરંપર વિરુદ્ધ ભાસવા છતાં એક જ સ્ત્રીજાની બે બાલુઓ છે જે માણસ એક તન્દુથી જીવન મુશ્કેલી તૈયાર થાય છે તે જ, બીજી તન્દુથી જોઈએ તો, જીવન સહન કરવા પણ તૈયાર દેખાશે. બન્નેમાં વૃત્તિ એક જ હોય છે જે માણસ સ્વાર્થને ખાતર બીજાને અન્યાય કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તે પોતાનો સ્વાર્થ હુલવાનો બધા આવી પડતા પોતે અન્યાય સહન કરવા તૈયાર થઈ જાય છે જે પાટીદાર વાળદ કે કુભાર ઉપર જીવન મુશ્કેલી છે તે જ પાટીદાર પોતાનાથી જાહેનદરત માણસ આગળ કે અમરદાર આગળ ગાય બની જતો અને ગમે તેવો અન્યાય સહન કરી લેતો જેનામાં આવશે આ કુદરતી કાવત છે. જે બીજા ઉપર જીવન નથી કરતો તેનામાં જ જીવનની સામે થવાની સીરવૃત્તિ આવી શકે છે.

આજની હીલચાલમા આપણે આ ચારે પ્રશ્ન હાથમા લીધા છે હકીમ અજમલખાન જેવાના પ્રયાસથી હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેની એકતા દહાડે દહાડે દૃઢ થતી જાય છે. ખાદી હાગ મજૂરોના સવાલનો ઉકેલ આનંદો જાય છે પોતાના મોતની ધડી આવી ગઈ છે એની અસ્પૃશ્યતાને જાણ થઈ ગઈ છે અને સમાજમા સ્ત્રીઓ પોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન ધીમેધીમે લઈ રહી છે. દેશમા ધીમેધીમે આત્મશુદ્ધિ થતી જાય છે અને પ્રજામા પોતાના કૃતવ્યનું જ્ઞાન જેમ જેમ વધશે તેમ તેમ આત્મશુદ્ધિ પણ વધવાની જ. વ્યસનમા જેમ ઉત્સાહ હોય છે તેમ આત્મશુદ્ધિમા પણ ઉત્સાહ હોય પ્રજામા એકવાર આત્મશુદ્ધિનો ઉત્સાહ આવી ગયો એટલે તે ક્યાયે અટકવાની નથી.

હિન્દુસ્તાનમા ખેડૂત મા મજૂર, અન્યજન અને સ્ત્રીઓ—આ ત્રણ વર્ગ દમાયેલા છે તેમનો ઉદ્ધાર જ્યારે થશે ત્યારે જ સમાજમા બળનો સચાગ થવાનો છે એ અનુભવ કાર્યકર્તાઓને દહાડે દહાડે થતો જાય છે. અને એ ત્રણ વર્ગની ઉન્નતિ કરવી એ સ્વરાજ્યવાદી તરીકેની આપણી રજા છે એમ લોકો સમજતા થયા છે

* * *

જ્યાં જુલમ થયો છે ત્યાં તેનો નાશ બે તરફથી થવો જોઈએ. જુલમનો લાભ લેનાર લોકોએ ધાર્મિક વૃત્તિ કેળવી જુલમ અટકાવવો જોઈએ, અને જુલમનો ભોગ થઈ પડેલા લોકોએ તેજસ્વી સહનશીલતા કેળવી જુલમને વગ થતા અટકવું જોઈએ.

ઉપલા ત્રણ વર્ગોની અન્નતિનું કારણ આ ત્રણ વર્ગોની ઉમ્મર સવાર થનાર પ્રતિષ્ઠિત લોકોનું શુભાન અથવા સ્વાર્થ છે જે માણસ પોતે શારીરિક શ્રમ કરતો નથી તે અપગ જેવો । એ તેને કંઈ નહિ તો પોતાની અપગતા વિષે શરમ તો ઉપજવી જોઈએ જ તેને બદલે તે પોતાની અપગતાને પ્રતિષ્ઠાનું સ્વરૂપ આપી તેને મારે મગર જાય છે અને પછી જે વર્ગોની સેવા લીધા વિના તેનો છૂટકો નથી તેમનો પાક માનવાને બદલે તેમને નીચ લેખે છે અને પોતાને બ્રહ્મ ગણાવે છે. આજે સમાજમા ઉજળા અને દુખળા એવો જે ભેદ છે તેવું આજ કારણ છે.

આપણે સ્ત્રીઓને પણ આવા જ કાચુસર અળખા એ નામ આપેલું હોય જોઈએ અન્યજનોની સેવા લખે અને છતાં તેમને અસ્પૃશ્ય રાખીએ, ખેડૂતો અને મજૂરોની સેવા લખે છતાં તેમને નિર્ધન દત્તામા સજડાવીએ, અને સ્ત્રીઓ પાસે નિગત સેવા લખ તેમને અજ્ઞાન ને અજ્ઞાન જ રાખીએ એ આપણું મહાનમા મહાન પાપ છે જેને આપણે સહધર્મચોરિણી કહીએ

હીરે, નેના સાથે આપણે આખો જન્માગ્રા ગણીએ છીએ, નેના દાદમા આપણી પ્રાણની પ્રથમ મંદકાન્તી દેખાડી ગયે છે તે જીને ને આપણે અગાન, વહેલી અને વિનમ્રિય ગેરા દશુ તો આપણી દમગા ખૂંટી જ દયા રહેવાની. નેનામા અર્ધોઅર્ધ ખીમ્બુ લોમની બગ્તી છતી ને કાંઈ મેનાપતિ વિનય મેળવી ચમ્નો દોષ તો પોનાની સ્ત્રી, જડેન, તીકરી કે મને અગાન રાખી આપણે કૌટુંબિક જીવન—રૂઢીય જીવન જીવી શકીએ.

સીઓને દેશની સ્થિતિ સમજતી જોએ દેશના લોકોનો જોએ ઉપાસવાની સીઓને તક મળતી જોઈએ સીઓની દયા ખાઈ આપણે તેમને ને આપણી જાહેર પ્રગતિની ગુરૂત્વીઓમાથી બહાર નાખીશું તો તેગો અમળાની અમળા જ રહેવાની.

*

*

*

પુત્રો સીઓને પોનાની આશ્રિત માને એ તેમજુ બારેમા બારે અપમાન છે. જે જીનને આશ્રિત માને છે તેને કાંઈ શીએ આશ્રિત બનાવે છે, સીઓની આશ્રિતનાના વખાણુ કરનાર પડિતો આખરે પોતે જ આશ્રિત બન્યા એ એનું ઉદાહરણ છે.

જલિમ તે જ ગુલામ

ઢાલની એક બાલુ ખેસી ગયેલી દોષ છે અને ખીજ બાલુ ઉપગેલી દોષ છે. ૫ અંગ વિરહ દેખાવા જતા તે બંને એક જ ઢાલની બે બાલુઓ છે તે જ પ્રમાણે જલિમ અને ગુલામ એ ૫૨૫૨ વિરહ ભાસવા છતાં એક જ સ્ત્રીની બે બાલુઓ છે જે માણસ એક તરફથી જુલમ ગુલામ તૈયાર થાય છે તે જ, ખીજ તરફથી જોઈએ તો, જુલમ સહન કરવા પણ તૈયાર દેખારો બનેમા વૃત્તિ એક જ દોષ છે જે માણસ સ્વાર્થને ખાતર ખીનને અન્યાય કરના પ્રગ્ત થય છે તે પોતાનો સ્વાર્થ દૂર કરતો બધ આની પડના પોતે અન્યાય સહન કરના તૈયાર થઈ જાય છે જે પાત્રીદાર વાગદ કે કુબાજ ઉપર જુલમ ગુલામ છે તે જ પાત્રીદાર પોતાનાથી જાહેરસત માણસ આગળ કે અમનદાર આગળ ગાય બની જતો અને ગમે તેવો અન્યાય મહન કરી લેતો જોવામા આવશે આ કુદરતી કાયદો છે જે ખીજ ઉપર જુલમ નથી કરતો તેનામા જ જુલમની સામે યજ્ઞની સીરવૃત્તિ આની થકે છે

આને આપવામા કેટલાયે એના દિવાને ઉતરી આવેલા છે કે નેનાથી મરીગેને અન્યાય ખમવા પડે છે. લાખી દેવને લીધે આપણે અન્યાયને અન્યાય તરીકે ઓળખી પણ ચકતા નથી. મદ્રાસ ઇલાકામા કેટલેક દેશણે અત્યંતેને રરના ઉપચી જતા પોતાનો છામડો ઉચ વર્ણના લોકો ઉપર ન પડે એની કાળજી રાખીને ચાલતુ પડે છે. ગુજરાતમા જૂનામા જૂના માણસો પણ આ પચામા ગ્હેયો અન્યાય સમજી ચકરો પણ ત્યાના લોકોને તો તે પોતાનો હક જ ખાસે છે. એ જ રીતે આપણે ત્યા પણ એવા કેટલાયે જુલમો હશે કે જે દેવ અને સ્વાર્થને લીધે આપણને આભાવિક અથવા યોગ્ય લાગતા હશે. શાંતિભેદને લીધે બીજી શાંતિઓના કુખો તરફ આપણુ દુર્લક્ષ રહેવાના ધણો મંમન હોય છે. શાંતિભેદ એ વ્યવસ્થા છે. સમાજની દુરવસ્થા કરવાનુ—સમાજના દેહડા કંવાનુ તે સાધન ન થવું જોઈએ જો આપણે શાંતિને ટકાવવા માગતા હોઈએ તો અન્ય શાંતિના લોકો તરફ આપણુ વર્તન પ્રેમ અને આદર ભર્યું ગ્હે એ તરફ આપણે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. નહિ તો આપણે હાથે પાગ વગરનો અન્યાય થતો રહેના છતાં આપણને તેનુ ખાન પણ નહિ હોય. દક્ષિણમા દુગમહી લોકોએ બેહદ હક પાડી તેને પરિણામે બ્રાહ્મણબ્રાહ્મણોતર વચ્ચે પ્રેમમંબન્ધનો લોપ થયો અને હવે બ્રાહ્મણો જે દર્ષ કરે તેમા બીજી કોમો બ્રાહ્મણોના સ્વાર્થ અને જોડકમી જ જુએ છે. બ્રાહ્મણ વિનો અવિશ્વાસ એ ત્યા સ્વરાજ્યના પન્થમા ખાડ સમાન થઇ પડ્યો છે.

જેમને સ્વરાજ્ય જોઈએ છે તેમણે આપણું સામાજિક ઐક્ય દંડ કરવાના સધળા ઉપાયો અખત્યાર કરવા જોઈએ. આપણે ત્યા સુધી નીચલી કોમો ઉપર જુલમ ગુમરતા રહીએ છીએ ત્યા સુધી અંગ્રેજી રાજ્ય અને તેનો જુલમ માથે વહન કર્યું જ આપણો છૂટકો છે. જળગદરતીથી આપણે સ્વરાજ્ય ટકાવી ચકવાના નથી સ્વરાજ્ય એટલે સૌનુ રાજ્ય એકના બોગે બીજો એક જણુ હક બોગવે એ સ્વરાજ્ય નથી. જ્યા સુધી આપણે બયબીત દસાનુ વાતાવરણ પેદા કરીએ છીએ અથવા સાખી શકીએ છીએ ત્યા સુધી આપણે સ્વરાજ્યને માટે લાયક નથી સ્વરાજ્ય એટલે અભય,—આપણાથી કોઈ ખંડીયે નહિ અને આપણે કોઈથી ખંડીયે નહિ આમ ચાલ ત્યારે જ દેશમા સ્વરાજ્ય થયુ એમ જાણવું

આ બન્ને રિયતિ આપણા જ હાથમા છે કન્ન તેને માટે આપણે આપણુ જીવન નિર્મળ દરિએ તપાસવું જોઈએ અને ખોટા સ્વાર્થ અને ખોટી પ્રતિજ્ઞાને મોહ છોડી દર્ષ આપણી ગ્હેડીમા વટતો ફેરફાર કરવો જોઈએ ખાદીનો લેમાસ એ વેતુ મગળાયરણ છે.

સ્વરાજ્યવૃત્તિ

દેશમાં જિન જિન વર્ગોમાં જ્યારે પરસ્પર પ્રેમ, મમતાવ અને આદર હોય ત્યારે જ સ્વરાજ્ય સંભવે છે. એકબીજાની લાગણી પ્રત્યે કામગીરાનો ખાવ દોષ અને પોતાની લાગણીનો આગ્રહ ન ગણવાની ઉદારતા હોય ત્યારે જ સમાજ સ્વરાજ્ય ચલાવી શકે છે. પરસ્પર વર્તનમાં પ્રેમથી જ એકતા આવી શકે છે, એકવા ન્યાયથી નહિ. જ્યાં ન્યાયનો જ આગ્રહ દોષ ત્યાં ન્યાય આપનાર ત્રીજા પક્ષ કે સત્તાની અપેક્ષા રહે છે. અને આ ત્રીજા પક્ષની સત્તા સ્વીકારી એટલે સ્વરાજ્ય તટપુ. વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે ન્યાય આપવા સ્વરાજ્ય સમર્થ હોય છે, નાની નાની ન્યાયોને ન્યાય આપવાની સત્તા પણ સ્વરાજ્યમાં હોય છે, પણ મોટા મોટા વર્ગો કે કોમો વચ્ચે જે વિગ્રહ થાય તો સ્વરાજ્ય ટકી જ ન શકે. ત્યાં તો પોતે ખમીને બીજાની સગવડ કરી આપવાની વૃત્તિ ડુંગરેલી દોની જોઈએ

અને આ વૃત્તિ માટે જે ઉદારતા જોઈએ છે તે દરેક પક્ષે કે કોમે ડુંગરી સેવી રહી. બીજા પામેથી માગવાની ટેવથી ઉદારતા ડુંગરાતી નથી. પોતે એ ઉદારતા ડુંગરે અને શ્રદ્ધા રાખે કે બીજામાં પણ તેનો પડયો પડ્યા વગર ગહેવાનો નથી. બંને વર્ગો કે કોમને હમેશાં માટે એકઠા રહેવું છે એ ખ્યાલથી જ ઉદારતા ડુંગરાય છે માત્ર જ્યાં આવી એકતા ન હોય ત્યાં તે ડુંગરતી વખતે બહુ જ કાળજી રાખવી જોઈએ. નાના છોડની આપણે ખૂબ સંભાળ લઈએ છીએ અને જાણીએ છીએ કે તે જ છોડ મોટું વૃક્ષ થયા પછી મહાનમત્તા હાથીને હંશાવવાનો છે. તેની જ વૃત્તિ આપણને રાષ્ટ્રીય એકતા, શિષે દોરી જોઈએ.

જ્યારે આપણે ત્યાં સ્વરાજ્ય હતું ત્યારે એક કોમ બીજા કોમની ઠૂઠા મરકરી ગમે તેટલી કરતી. દરેક બાપામાં કોમ પગલે જે કહેવતો છે તે આ સ્થિતિની સૂચક છે. પણ જ્યારે પરસ્પર અણુવિશ્વાસ કે કડવાશ હોય ત્યારે દરેક કોમે ખૂબ સાવચેતી રાખવી જોઈએ અને પરસ્પર પ્રેમ, વિશ્વાસ અને ઉદારતા બતાવવાની એકે તક જતી ન કરવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ પ્રમત્તપૂર્વક એવી તકો રોધવી જોઈએ અથવા ઉપગમી કાઢવી જોઈએ

બીજાને પ્રસંગે એકબીજાને મદદ કરવી અને એકબીજાનું દુઃખ પોતાનું જ માની લેવું એ સરસમા સન્સ તક છે પણ એવી તક આપણે માગવા બેસતા નથી. સાચાર કન્વાની તક મળે એટલા માટે સોદી મહિા પડે એમ તો આપણે ન જ ધ્યાનથી. છતાં એવા પ્રમગો આ દુખી દુનિયામાં હમેશાં આવ્યા જ કરે છે. તે વખતે આપણે વહારે ધાવાનું ન ચૂકીએ એ જરૂરું છે.

પરસ્પર પ્રેમ અને એકતા કેળવવાનો જીભે પ્રસંગ આપણા ઉત્સવો ને તહેવારો છે. અત્યાર સુધી આપણે એ પ્રસંગોનો આ પ્રકારનો લાભ લીધો જ નથી એમ દેડીએ તો ચાલે દલારું અનેકવાર એવા પ્રસંગોએ આપસમા ખટસગ અને દડવાસ જ ઉભાં કર્યા છે.

ઉત્સવોમા માણસની વૃત્તિ ઉત્થાસિત હોય છે, ઉત્સવોમાં માણસને વિનોદ સુજે છે. અને ઘણીવાર વિનોદ મરકરી અને ટોળનું સ્વરૂપ પકડે છે. વિનોદ એ માનવી સૌન્દર્ય જેવો છે. તે જેટલો દૃશ્યાણુકારક છે તેટલો વિનાશકર્તા પણ થઈ જાય છે. દુષ્ક્રિયાથી જેટલું નુકસાન કરતાં માણસની હિંમત નથી ચાલતી તેટલું નુકસાન માણસ સ્ટેજ વિનોદ-મા કરી નાખે છે. આ આમુરી અને સ્વરાત્યવિગ્રાતક વિનોદમાંથી કે મરકરીમાંથી આપણા લોકોએ જાગી જાવું જ નોંધવું. મરકરીનો અતિરેક પ્રાણહાનિ મુખી જાય એ કેરી મરકરી? ત્યાં પરસ્પર અવિશ્વાસ રહેલો છે ત્યાં મરકરી કરવાનો અધિકાર જ ન હોય.

રાજકારણની આબડહોટ

જેમણે પોતાનું જીવન ધર્મને અર્પણ કર્યું છે તેમનાથી રાજકારણમા માથું ન મરાય એવી એક માન્યતા ધણાના મનમા હોય છે. એક રીતે તે સાચી છે. ઘણીવાર દેશ દેશ વચ્ચે અથવા પક્ષ પક્ષ વચ્ચે જે રાજકારી ઝગડા ચાલે છે તે શુદ્ધ સ્વાર્થના અથવા મતલબના જ હોય છે. એમાંથી એકે બાણને ધર્મનો ખ્યાલ સ્પર્શનો જ નથી હોતો, અને તે ઝગડાનું ફળ પણ કંઈક દુન્યવી લાભ જ હોય છે. આવી સ્થિતિમા ધાર્મિક માણસનો સ્પષ્ટ ધર્મ એ જ હોય શકે કે એની રાજકારી ખટપટથી તે અળગો રહે.

પણ ધાર્મિક માણસ કંઈ એવા કાયર તો ન જ હોય કે ઝગડાના નામ માત્રથી નાસે. સ્વાર્થના ઝગડાઓ કરતાં જીભ પણ ઝગડાઓ આ સસારમાં ઉભા થતાં જેવામા આવે છે. આખી દુનિયામા ન્યાય અને દયાધર્મ સ્થાપન કરવા માટે અધર્મ સામે દિનંત દુનિયા ચલાવતી જ નોંધવું, અને ધાર્મિક માણસની મોટામા મોટી ફરજ કંઈ હોય તો બહાદુરી-થી આવા ઝગડાઓમા ઉતરવું એ છે. એ જ આ દુનિયામા તેના જીવ તરસો હેતુ છે.

દરેક યુગમાં અધર્મ જીવું જીવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, કેમકે સેતના

બાધુરૂપી છે, કામરૂપી છે. ઇશુ ખ્રિસ્તના વખતમાં સેતાને ધર્માંચાર્યોનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેથી જ ઇશુએ તેમને દેવમન્દિરોમાંથી કાઢી મુકવા તેમની સામે પોતાનો આશુક હાથમો. મન્દિરો પણ આખરે તો દુન્યવી જ વસ્તુ છે એમ કહી તેઓ સ્વસ્થ બેસી નહિ.

ધર્મ વિગત છે, છતાં વીર છે. ધર્મમાં આસક્તિ નથી તેમજ કાયરતા પણ નથી. તેથી સાચો ધાર્મિક પુરુષ જ્યાં અધર્મ જુઓ ત્યાં વીરગિયન ઝુંબેશ હોય જ. અને ધાર્મિક પુરુષે હોયેલી ઝુંબેશમાં હમેશાં વિજય જ હોય છે.

ગાંધીજી વિશે લખનાં પ્રો. ગિલબર્ટ મરે કહે છે:

‘ઇન્દિયાના લોકોની જેને તમા નથી, ધન ને વૈભવને ને તુલ્ય સમજે છે, સ્તુતિ જેને કૃપાવી શકી નથી, દુન્યવી ઉન્નતિની જેને લાલસા નથી, પરંતુ પોતાને સૂર્યનું સાચું આચરવાનો જેનો દૃઢ નિશ્ચય છે એવા ત્યાંથી પુરુષથી કામ લેતાં સત્તાધારીઓએ બહુ જ ચેતીને આલવાની જરૂર છે. એ શત્રુ ભારે ભયાનક અને અમરડબર્યો હોય છે. તેનું સારીર તો તમે જ્યારે જોઈએ ત્યારે કબજે કરી શકો, પણ તમારો સાચો શત્રુ ને તેનો આત્મા—તેને સદિ દેવજ માંડીનો દેહ જ તમારે કબજે આવે એ તો ખોટો જ સોદો રવાનો.’

ઇશુ ખ્રિસ્તે એક વાર એવું કહ્યું હતું કે ‘સિઝરનું નાણું સિઝરને આપી દો.’ પણ તે કંઈ બાદશાહ સાચેના રાજદારી ઝગડાથી સદનંતર અજાણ રહેવા સાથે નહિ. એનો અર્થ એટલો જ હતો કે તેની તે વખતની લડત સિઝર સામે ન હતી, પણ અધર્મી ધર્માંચાર્યો સામે હતી. ઇશુ ખ્રિસ્ત ધર્મ તોડવા આવ્યા નહોતા, પણ ધર્મને નામે અધર્મ આચરનાર ધર્માંચાર્યોનો ધિક્કાર કરી તેમની પામે ધર્મ પળાવવા ખાતર. આજે અધર્મે રાજદારી બાળતોમી પ્રવેશ કર્યો છે. મહાનમા મહાન લૂંટ, મહાનમા મહાન હિંસા અને મહાનમા મહાન તેજોવધ કાયદાકાનૂનને નામે સરકાર મારફતે થાય છે.

સાચો કાયદો તો તે જ કે જે નીતિનો કાયદો છે. સત્ય અને અહિંસા એ જ દુનિયાનો સનાતન કાયદો છે. તેનું ઉલ્લંઘન ગાંધીજી નથી કરતા. તેનું જ પાલન પોતાને કાયદાની ગરુડ કહેવડાવનાર સમગ્ર પાસેથી ગાંધીજી કરાવવા માગે છે. જેમા નીતિનો સંબંધ નથી એવા કાયદા તોડીને જ સરકારની અધર્મ પર ચાલેલી પ્રતિષ્ઠા તોડવાને અસહકારીઓ મથે છે. ‘સિઝરનું નાણું સિઝરને આપો’ એ વચનમાંથી જો કોઈ પણ સનાતન ધાર્મિક સિદ્ધાન્ત કાઢી શકતો હોય તો તે મહાસમ પોલ રિશારે કાઢ્યો છે તે જ હોઈ શકે. તેઓ કહે છે:

‘સિઝરનું નાણું સિઝરને આપી દે એટલે ફરી નાણાને કોઈ કાળે અગ્રીશ મા, નાણાનો વહેવાર શાખીય મા.’

ધાર્મિક માણસ પૈસાને ઝાડી જ ન રહે અને પૈસાદાર માણસ ધર્મ-પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી જ ન શકે એવું ધર્મનું માનવું હતું.

આજે ગરીબોને માટે દયાખાના બાધના, પશુઓને માટે પાનગપોજો સ્થાપન કરી એટલામાં જ ધાર્મિક કુચ્છ પૂરી થતી નથી આજે ધર્મીયાર્થોએ, ધાર્મિક પુરોએ અધર્મના મુખ્ય દિવના પર ધાર્મિક રીતે હુમલો કરવો જોઈએ ન્યા આત્મા હણાય છે ત્યાં લોકોને સર્વિય તથા આત્માનું અપણું કરવાનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ ધર્મ કંઈ એવો કાચ નથી કે આત્માના રક્ષણો અર્થે ગજકારણમાં પ્રવેશ ન કરી શકે ધર્મને રાજકાગણની આબડ છેટ રાખવાનું કશું કાનું નથી ગજકાગણની આબડેટ રાખવા જન્ય તો અધર્મને માટે એ એક સુરક્ષિત દ્વીપ બની જાય, જ્યાં અધર્મના ભય વગર અધર્મ મહાલી શકે એમ કહેવાય છે કે ચોરોની પાગળ પડનાર એક પોલીસનો સિપાઈ કલેક્ટરના બગવાના દરવાજા આગળ પડેલ ત્યાં ગયો ચોર તો બગવાના આગણમાં થઈને પસાગ થઈ ગયો પોલીસને અટકી જવાનું કાનું પૂછતા તેણે કયું, 'આ જુઓને, ઝાડી આ પાગળ લગાવેલું છે કે પરવાનગી વિના અદર જવાની મનાઈ છે પછી મારાથી અદર કેમ જવાય ?'

ધાર્મિક પુરોએ જો રાજકાગણમાં પ્રવેશ કરતાં ડરશે તો હુનિયામાંથી અધર્મનો નાશ કરવાની આશા જ નહિ રાખી શકાય ક્ષુદ્ર સ્વાર્થનું રાજ કારણુ ધાર્મિક માણસને માટે ન હોય પણ ધર્મરક્ષણનું રાજકારણુ તો ધાર્મિક માણસનો જ વિષય છે.

ધર્મ અને રાજસત્તા

જનન અને માન સુરક્ષિત રાખના ઉપરાત સરખા કે રાજસત્તાનો બીજો કાંઈ ઉપયોગ છે કે નહિ એ એક મોટો સવાલ છે કેટલાક લોકો માને છે કે દરેક સરકાર આટલું કરીને જ અટકી જાય તો જસ છે બીજા એમ માને છે કે સરખા એટલે સમાજની બધી શક્તિઓનું અને આમદાઓનું પ્રતિનિધિમંડળ સમાજ જે કંઈ ઇચ્છે તે સરખાર મારફતે અમલમાં મુકાવું જોઈએ આ બીજો આદર્શ જેમનો છે તેઓ રાજસત્તાને બહુ જ માન આપે છે પહેલાં મત નાણાઓની દૃષ્ટિએ રાજસત્તા એટલે પોલીસ અને ન્યાયાધીશનું મંડળ આ મત વાગાને રાજ્ય કાણુ કરે છે એની દરખાશ નથી દેશમાં સલામતી ગ્રહે અને સરકાર પ્રજાજનનમાં દખલ ન કરે એટલે તેઓ

સન્તોષ માને છે.

પણ જેઓ સગદારને સમાજની સર્વોચ્ચ પ્રતિનિધિ માને છે તેમણે તો સગદારનો ઉદ્દેશ શો ટોચ એ વધારે સ્પષ્ટપણે નક્કી કરવું જોઈએ હાલના સુધરેલા ગણના લોકો અને ખાસ કરીને પાશ્ચાત્ય ગણો દહે છે કે પ્રજાનો સ્વાર્થ એ સગદારનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. એ સ્વાર્થને ઉન્નતિ, અભિવૃદ્ધિ, દુનિયામાં ચોખ્ખું સ્થાન વગેરે ગમે તે નામો અપાય, પણ અર્થ તો સ્વાર્થનો જ છે.

જૂના જમાનામાં એવો ખ્યાલ ન હતો. તે વખતે લોકો માનતા કે દરેક રાજસત્તાનો ઉદ્દેશ સામાજિક ધર્મનું રક્ષણ, પાલન અને અભિવૃદ્ધિ એ જ હોવો જોઈએ પ્રજાના સ્વાર્થ કરતા પ્રજાના ધર્મને જેઓ વધારે મહત્ત્વ આપે છે તેઓ જ ખિલાફતની લડતનું રહસ્ય સમજી શકશે. રાજસત્તા ધર્મરક્ષણને અર્થે જ વાપરવી જોઈએ, ધર્મનું રક્ષણ એ જ રાજસત્તાનો પ્રમાણ હોવો જોઈએ, એટલું માન્યા પછી સહેલાઈથી સમજી શકાય કે હરલામના ધર્મગુરુની ગાદી અને પવિત્ર સ્થાનો કોઈ સમર્થ મુસલમાની રાજના હાથમાં જ હોવા જોઈએ. પંઢરમા ગજ સ્વભાવથી જ વિરોધી ન હોય તો ઉદાગીર તો ટોચ જ છે તેના હાથમાં સામાજિક ધર્મ, સામાજિક આદર્શ અને સામાજિક વ્યવસ્થા સુગઢિત ન જ રહી શકે હિન્દુસ્તાનમાં આ વસ્તુનો આપણને પૂરેપૂરો અનુભવ થઈ ચુક્યો છે. વ્યક્તિગત ધર્મ તો દરેકની શ્રદ્ધા ઉપર આધાર રાખે છે અને પોતાની તપશ્ચર્યાથી જ તે ટકી શકે છે, પણ સામાજિક ધર્મ તો એકખીનની મદદથી જ ટકી શકે છે, અને તેથી જ તે ટકાવવા માટે રાજસત્તાની જરૂર હોય છે.

જે દેશમાં અનેક ધર્મો નથી, જે દેશની પ્રજામાં ધાર્મિક માન્યતાઓની એકતા ■ તે દેશ ઉપર તે ધર્મના રાજાની જ સત્તા હોવી જોઈએ એ સહેલાઈથી સમજાય એવું છે. અંગ્લસ્તાનનો ટાપુ અથવા જર્મીન-ઉલ્-અરબ એ એવો પ્રદેશ છે. ત્યાંના લોકો બધા મુસલમાન છે, મુસલમાન લોકોના પવિત્ર ગ્રંથોમાં આ જ ટાપુમાં આવેલા છે અને અત્યાર સુધી ત્યાં મુસલમાન ગજઓની જ સત્તા ચાલતી આવેલી છે મુસલમાની સમાજે તુર્કસ્તાનના સુલતાનને જ પોતાના ધર્મગુરુ નીમેલા છે. તેથી પોતાના ધર્મની સલામતીને અર્થે તુર્કસ્તાનની ગાદી અને ખાસ મુસલમાની મુલક સ્વતંત્ર ગણવો એ મુમયમાની ફરજ છે.

તુર્કસ્તાનના સુલતાન તુર્ક લોકોના ગજ છે, પણ બધા મુસલમાન લોકોના ખલીફા છે, અને તેથી ખલીફા તરીકે તેમની દુન્યવી સત્તા પરતંત્ર ન થઈ જાય એની ચિન્તા મુસલમાનગણને હોય છે. દુન્યવી બાદશાહની સત્તા પરદેશ ઉપર ચાલી શકતી નથી, પણ ધર્મગુરુની સત્તા તે તે ધર્મના

બધા જ લોકો ઉપર ચાલે છે; પછી તે ગમે તે રાજ્યની પ્રગ્ન હોય. પણ જે સત્તા ફક્ત ધર્મ પૂરતી જ હોય છે. તેથી ઇસ્લામી મુસલમાન રહેનાર અન્યધર્મીઓની ધાર્મિક સ્વતંત્રતાને આઘાત પહોંચવાનું કશું કારણ નથી. કુરાને શરીફમાં જ લખેલું છે કે ધર્મની બાબતમાં જબરદસ્તી હોઈ ન શકે. કોઈ પણ મુસલમાન કુરાનની આ આજ્ઞા તોડ્યા વગર ધર્મની બાબતમાં જબરદસ્તી કરી ન શકે.

આ બધું જાણ્યા પછી ખિલાફત વિષેની મુસલમાન લોકોની માગણી તદ્દન વ્યાજબી છે એ સમજતા વાર નહિ લાગે. અને મુસલમાનોની માગણી વ્યાજબી છે એટલું ગળે ઉતરે એટલે ખિલાફતની લડતમાં આપણી શી ફરજ છે તે નક્કી કરવું અપૂર્ણ નથી. મુસલમાન લોકો દીનને જેટલું મહત્વ આપે છે તેટલું જ મહત્વ આપણે ધર્મને આપીએ છીએ. જે દીન ઉપર આવેલું સંકટ તે જ ધર્મ ઉપરનું પણ સંકટ ગણવું જોઈએ, કેમકે આજનો ખિલાફતનો સવાલ એ ફક્ત મુસલમાની ધર્મ કે હિન્દુ ધર્મનો સવાલ નથી, પણ ધર્મનો જ સવાલ છે; અને ધર્મના રક્ષણને અર્થે લડવું એ આપણી ફરજ છે જ. હિન્દુસ્તાનના હિન્દુ અને મુસલમાન એ કાયમના પડોશી છે. એકબીજાના મુખ્યદુઃખથી એકબીજાને સુખી અને દુઃખી થવું જ ઘટે છે. અને તેથી જ ખિલાફતનો સવાલ આપણે આપણા પોતાનો ગણ્યો છે. ખિલાફતની લડત ધાર્મિક હોવાથી તેનાં પરિણામ શુભ જ આવવાનાં છે. ખિલાફતની લડતથી હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે એકતા થવા ઉપરાંત તમામ મુસલમાની રાષ્ટ્રો સાથે આપણી કાયમની દોસ્તી થશે અને તે દ્વારા હિન્દુસ્તાન એશિયાની એકતાનું પહેલું અને અત્યંત મહત્વનું પગલું બરશે.

સ્વરાજ્ય અને ખિલાફત

સ્વરાજ્ય તો આખા હિન્દુસ્તાનનો સવાલ અને ખિલાફત એ એકલા મુસલમાનોનો સવાલ એવી દેટલાકની માન્યતા છે. તેઓ એમ પણ માને છે કે હિન્દુમુસલમાન એકતાના એક સાધન તરીકે જ ખિલાફતનો સવાલ હાય ધરવામા આવ્યો છે. આ માન્યતામાં બારે ગેરસમજ ગણેલી છે. ખરી વાત એ છે કે ખિલાફતનો સવાલ સ્વરાજ્યના જેટલો જ બાપક છે. ખિલાફત હિન્દુમુસલમાન એકતા સ્થાપન કરવાનું સાધન નથી; ખિલાફત એ તો હિન્દુમુસલમાન એકતાનું પરિણામ છે.

હિન્દુમુસલમાન એકતા જામી કે તરત ખિલાફતની બાબતમાં ન્યાય મેળવવા મુમયમાન કામની માથે ઝીંતે લાડલું એ આખા રાષ્ટ્રની ઉપર ઉતરેલી સ્વાભાવિક રૂબરૂ છે. હિન્દુ અને મુસલમાન મળીને જો એક રાષ્ટ્ર થયેલું ન હોત તો ખિલાફતને માટે લાડલું જ જોઇએ એવી રૂબરૂ આપણા ઉપર આવી પડત નહિ. હિન્દુ અને મુસલમાન જો એક ગટ્ટ ન હોત તો તો આપણું ખિલાફતને અર્થે લાડલું એ એક પુષ્કરતરંગ તરીકે જ રહેત. તે સ્થિતિમાં આપણે ખિલાફતની લડત ન ઉપાડી હોત તો રૂબરૂ અદા ન કર્યોતો દોષ આપણે માથે ન આવત.

પણ જો સ્થિતિમાં આજે આપણે છીએ તે સ્થિતિમાં તો ખિલાફતને સારૂ લાડલું એ આપણી સ્વાભાવિક રૂબરૂ છે તેના આપણી પસંદગી ના પસંદગીનો સવાલ જ ઝાલો નથી. ખિલાફતની લડત લડવી એ મુસલમાનોને માટે ધાર્મિક રૂબરૂ છે.

બગબગની સલામના મૂળમાં તો એકલા બંગાળીઓની બાવના અને તેમના હિનઅદિત જ હતા પણ બગબગને નિમિત્તે આખા રાષ્ટ્રનો માનભંગ થતો હોવાથી તે સલામ આખા રાષ્ટ્રનો હતો અને તેથી જ રાષ્ટ્રના મોટા ભાગે તેને ઉપાડી લીધો હતો. પંજાબના અલાયદાને સીધું પરિણામ ખમવું પડ્યું એકલા પંજાબીઓને, પણ એ ધોર અન્યાયના પ્રાતિકરણો સલામ એકલા પંજાબીઓનો ન રહેતા આખા હિન્દુસ્તાનનો બન્યો છે, અને તેથી જ આખા દેશે તેને સ્વગત્ય અને ખિલાફતના જેટલું જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. મુગરી પેગનો સલામક પપ્પ સ્ત્રીની રીતે તો બહુ બહુ તો દસ વીસ હજાર માવજાઓનો જ હશે, પણ આખા મહાગાદી તેને પોતાનો ગણ્યો છે.

બગબગની હીલચાલમાં સામેલ કર્મ આપણે કદાચ બંગાળીઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો નથી આપણે પંજાબનો દુન્સાર મેળવવા મથી રહ્યા છીએ તેથી પંજાબીઓ કદાચ આપણા અહેસાસ તરફ આવતા નથી અને માવજાઓને આખા મહાગાદીનો તેની સહાનુભૂતિને સારૂ આભાર માનવાનું કારણ નથી.

જ્યાં એકતા છે ત્યાં ઉપકારની બાવના સંભરતી જ નથી પંજાબનો સલામ એક પ્રાન્તનો હોવા છતાં જેમ તે આખા દેશનો છે, તેમ ખિલાફતનો સલામ એક પ્રાન્તનો હોવા છતાં તે બધી કોમોનો છે ખિલાફતનો સલામ રાષ્ટ્રના ધર્મસ્વાતંત્ર્યનો મનાય છે.

ખીજી રીતે જોઇએ તો સ્વગત્ય અને ખિલાફત એ બેને જુદા જુદા સલામો ગણવા એમાં જ ખૂબ છે એ બન્ને મળીને એક જ સલામ છે. સ્વગત્ય શબ્દથી ગજબારી સ્વતંત્રતાનો બોધ થાય છે, ખિલાફત એ ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો વાચક શબ્દ છે.

સ્વગત્ય પગર ખિલાફતની સ્વતન્ત્રતા સમને જ નહિ અને ખિલાફત પગરનું સ્વરાજ્ય એ નામ માન્યું જ સ્વગત્ય દશે, અથવા આર્ધગત્યથી આપંગ થયેલુ સ્વગત્ય દશે.

માગ દેશમાં દરેક જણને પોતાની ધનદોલનનો પોતાની ઇચ્છા મુજબ સદુપયોગ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ, માગ દેશના લોકને ઉપયોગ માન દેશભાષાઓની મરજી મુજબ જ થયે જોઈએ એ જોઈલુ જરૂરનું છે તેટલું જ આ પણ જરૂરનું છે કે માગ દેશનો દરેક જણ પોતાની દુપના પ્રમાણે પોતાનો ધર્મ આચરનાર—પોતાની ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાને સ્વતન્ત્ર હોય

ધર્મ અને ગજકારણ એ બે વસ્તુઓ જુદી પડી શકે જ નહિ મજ દારણને બે ધર્મથી વિખુદ પાડવામાં આવે તો ગજકારણ આશુરી બની જાય અને ધર્મ કેવળ શોભાનું પૂતળું બની રહે. ધરોપમાં પોપની એવી જ દશા થઈ. હિન્દુસ્તાનમાં આપણા ધર્મચાર્યો પણ નામના જ જગદ્ગુરુ રહ્યા છે. ધર્મ અને રાજકારણના જુદા જુદા ખાતા પડી જવાથી બન્ને ઠેકાણે ધર્મ નિસ્તેજ બન્યો છે અને ગજકારણ ધર્મશૂન્ય બન્યું છે

મહમદ પર્શાબરે બહુ જ દુરદૃષ્ટિથી પોતાના મુસલમાનોને ‘રમાન્હુ’ છે કે તમાગ પોતાના દેશ ઉપર એટલે કે અરમસ્તાનના ટાપુ ઉપર ખીન-મુસલમાનોનું રાજ્ય ન થના દેખે. હિન્દુ ધર્મમાં પણ માન્ય છે કે વર્ણાશ્રમ-ધર્મનું સંચોપન કરે તે જ ગજ રાજને વિખુદો અસ્તાર મનેસો છે. પણ ગમે તે માણસ ગજ બણતો નહોતો ધર્મનું મરક્ષણ કરે તે જ રાજ. પ્રજાના ધાર્મિક અને સામાજિક આદર્શથી જે સત્તા વિરુદ્ધ હોય તે પોતાના બળ વડે અને પોતાનો દોર ચલાવે, પણ તે રાજપદને યોગ્ય નથી

ખલીફ એ જ અરમસ્તાનના ટાપુનો રાજા હોઈ શકે. મુસલમાન લોકો જઝીરત-ઉલ-અરબમાં ખીન કોઈની મત્તા માન્ય ન કરે તો તેમાં અયોગ્ય શું છે ? અબજસ્તાનમાં ખલીફની સત્તા કાયમ કરી આપણે ધાર્મિક સ્વતન્ત્રતાને સુરક્ષિત કરીએ છીએ આ જ વાત મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ મુબઇની એક બેઠકમાં પોતાની પગરાજ્યનીતિ નક્કી કરતી વખતે જાહેર કરી છે

હિન્દુસ્તાનનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેને આ લોક અને પશ્ચોત બનેલુ દલ્યાલુ સાધવાની ઇચ્છા છે એવા રાષ્ટ્રને વ્યાવહારિક તેમજ ધાર્મિક બળ સ્વતન્ત્રતા એટલી સાચે મેળવવી જરૂરની છે જ્યાં સુધી ખિલાફતનો ઇન્સાફ આપણે મેળવ્યો નથી ત્યાં સુધી આ દેશમાં કોઈ પણ ધર્મ સલામત નથી એ આપણે સમજી લેવું ઘટે છે.

જ્યાં સુધી ઇસ્લામની ખિલાફત સ્વતન્ત્ર ન થાય ત્યાં સુધી હિન્દુ

ખરમી, ખિમ્તી, ચઢુની કોઈ મનમા એમ માનીને જોસી ન રહે કે ધર્મની બાબતમા અમે તો સ્વનન્ત છીએ. આજની મરદાર ન્યાને ખિસ્તી છે, ખિસ્તી વિધિઓનું ક્યારેક પાલન કરે છે અને દિન્દુસ્તાનની તીજેરીમાંથી મોટા મોટા પગાવદાર ખિમ્તી ધર્મોપદેશકો રાખે છે. આ બધું જોઈને કોઈ ખરેખરે ખિમ્તી જૂલાવામા ને જ પડે કે દિન્દુસ્તાનમાં કંઈ નહિ તો ખિસ્તી ધર્મની તો પ્રતિષ્ઠા છે.

દરેક ધર્મ એક માર્ગજોઈમ ધાર્મિકતાનો જુલો જુલો પામે છે. જ્યાં માર્મિકતાનું જ ઠેકાણું ન મળે ત્યાં કયો ધર્મ સુગમ ?

આપણે જો ધાર્મિક સમો દાગ ખિવાદતને બચાવી સપ્રમે તો તેથી એટલો ઇસ્લામ જ બચશે એમ નથી તેથી ધર્મ બચશે—ધાર્મિકતા બચશે, અને ધર્મનું ગૂઢાણ યેતુ દરો ત્યાં દુન્યવી સ્વગત્ય અવશ્ય સ્થાપન થશે જ. સ્વગત્ય અને ખિલાફતનો સવાલ એક જ છે.

જુલામીનાં મૂળ

અંગ્રેજોની ગત્યપદ્ધતિ સારી છે, અંગ્રેજોનો વેપાર સારો છે, અંગ્રેજ કૃત્રિમથી લાભદાયક છે, અંગ્રેજ સમાજરચના અત્યન્ત સુધરેલી છે, રક્ત અંગ્રેજ સ્વાર્થ ખગલ છે, એ સ્વાર્થને લીધે જ તેઓ આપણું નુકસાન કરે છે, માટે જો તેમને અડાવીને તેમની પાસેથી એકવાર અધિકાર મેળવવા જેટલો ફેગદાગ કનની લાગ્યે તો પંડી ખીજી કશું કરવું ન પડે, પછી તો તેમણે દિન્દુસ્તાનને આ દોઢસો વર્ષ સુધી કૃત્રિમથી, સમાજરચના, વેપાર, સંપત્તિચાત્ર, કળા, વિજ્ઞાન, ગત્યનન્ત વગેરે બાબતોમા જે રસ્તો બતાવ્યો છે તે રસ્તે ધર્મધોડાગ ચાલવાનું જ રહ્યું, એમ કેવલાક લોકો માને છે તેમની સંખ્યા ઠેકલી છે એ જોવાની જરૂર નથી. તેઓ બધે જોઈએ હોય, પણ આજે ઘણીખરી હીલચાલોમા તેમનો બાળ છે અને સામાન્ય લોકો એ જ વિચાર સરણીમા તણાઈ જાય છે, કેમકે વિચાર કંવાની તકલીફ ન લેવી એ સામાન્ય લોકોનો સનાતન ધર્મ છે.

પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી ‘અંગ્રેજો પામે દરેક વસ્તુ સારી છે. માત્ર સ્વાર્થવશ થઈ તેઓ આપણને છેતરે છે’ એમ માનીને આપણે અંગ્રેજોને કુદ કદી બતાવીએ છીએ. અંગ્રેજોનું સામાન્ય મોહુ છે, દુનિયામા ઘણું ઠેકાણું તેમની આજીવન વર્તે છે, એટલા ઉપરથી એમ ન માનવું કે તેમને જીવનની

સદગતાની આપી હાથ લાગી છે. તેમની ગત્યપદ્ધતિ અનેક રીતે સંદોષ છે, તેમની સમાવેશવચ્ચેના કટલીએ ખામીઓ છે, તેમની કેળવણીથી તેઓ પોતે જ મૂળા અસંતુષ્ટ છે, તેમના વેપારે ધનના દગલા બને ન્યા હોય પણ તેથી તેમનું માટ્રીય જીવન ચૂલાધ ગયું છે, એમ તેમના ઘણા લોકો પોક્કારી પોક્કારી કહી ગયા છે. એમણેનું અનુકરણ આપણે કેમ કરીએ ? સ્વર્થને લીધે અગ્નિએ આપણું નુકસાન ધણું કર્યું છે, પણ આપણું બધું દેવતાની ઇચ્છાથી પણ તેઓએ આપણું ઝોણું બગાડ્યું નથી એવદ્દ દારૂડીઓ પોતાના હોશને માર મારીને પણ દારૂ પીનગ્રામે છે તેમા દેવુ તો શુદ્ધ જ દોષ છે. પોતાને મળતા 'અસૌક્રિક' આનન્દનો અધિકાર પોતાના વ્હાલા બચ્ચાને આપ્યા વિના કેમ રહેનાય એમ જ તેને ચતુ દમે. નાગપુરમા મુવગજ પધાર્યા હતા તે વખતે એક ગંગેજ બેરિસ્ટર અત્યજ પગિદ્દના પ્રયુષ્ક હતા તેમણે પોતાના બાપણમા અત્યન્ત સદ્ગુણિથી કર્યું કે 'બાપણો, આ હીલચાલ કરનાર લોકો તમને નાહક દારૂની ખીક બનાવે છે તમારે બિલકુલ બંદીવું નહિ, ચોગ્ય પ્રમાણમા તમારે જરૂર દારૂ પીવો.'

અને અગ્નિનેની દરેક વસ્તુ નિર્દોષ છે એમ માનીએ તોપણ તે તેઓને સાડ નિર્દોષ દમે આપણો રવનાવ, આપણી પરપરા, આપણો આદર્શ બધું જ છુદ્ડ છે આપણે અસાત્ય મેળવનાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે હક્ત રાજ્યસૂત્ર આપણા હાથમા આવી જાય એટલા જ માટે નહિ, પણ આપણી માટ્રીય ઉત્પત્તિ થાય એટલા માટે જમારે આપણે આપણી બધી વસ્તુઓ આપણી માટ્રીય દો જ ચલાવીશું તારે જ આપણી સાચી ઉત્પત્તિ થઈ શકશે આપણે સરકારનો મહાઅન્યાય જોઈ તેની સાથે અસહકાર કર્યો તેનું રાજ્યતન્ત્ર, તેની કેળવણી, તેની અદાલતો અને તેણે આપેલા માનઅકગમેનો આપણે ત્યાગ કર્યો ને સરકાર પોતાના પાપની તોળા કરે, પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો આપણે અસહકાર જેવી લઘ્યે એ પણ ખરું પણ એના અર્થ એ નથી કે પછી સરકાર જૂની દમે જ ચાલી ચકશે અને આપણે તેનું અનુ સન્ધ્ય કરીશું અગ્નિજ પ્રજ્વાલિ સાથે તો આપણે કાયમનો જ અસહકાર કર્યો છે આપણે હવે કેળવણી તાટ્રીય પદ્ધતિની જ લેતા રહીશું સરકાર જે પશ્ચાત્તાપથી પાવન થઈ આપણી સાથે સુનેહ કરશે તો સગદારને કહીશું કે તમારે હવે માટ્રીય દમે જ કેળવણી ચલાવવી પડશે કોર્ટો વિરે કહીશું કે પ્રજાને પોસાય એવી જ ન્યાયપદ્ધતિ તમે ચલાવી શકો રાજ્યતન્ત્રમા ભાગ લઈશું તમારે પણ પ્રજાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પડે એવી જ સાસનપ્રકૃતિ (કોન્સ્ટીટ્યુશન) ખીલવીશું પ્રજાને જે માણસમા આર્થ સદ્ગુણો જણાશે તેને જ હલકાઓ મળશે, અને હલકાઓ આપનાર અને લેનાર બંને સરખા જ માનવન હ

દરેક સગર પોતાના સ્વાર્થ કષ્ટાંત પોતાની મંમૃતિની પત્ર દિમા-
મની દોષ છે. અંગ્રેજ સગર આપણા ધાર્મિક વિધિ અને ગિવાનની અંદર
પ્રત્યક્ષ દુશ્મનોષ કરતી નથી, પણ પોતાની દેગણી, પોતાની અદાલતો,
પોતાના ગજમાન્ય અને ગજમાન્યના માનરતે હિન્દુમાનના જીવન ઉપર
દરેક કાણે ઝેરી અસર પાડતી જ નય છે અને આપણને જાણ થાય છે કે
વળી નય છે. જેમ અધાણીની કેરી કે લીલુ પર મીઠાની અમર ધીમેધીમે
પાણી નય છે તેમ આ આરે વસતી—દેગણી, અદાલતો, ગજમાન્ય
અને ગજમાન્યના—અસર પ્રજાજીવન પર જામતી જ નય છે. ગમે તે
જાતિ કે ગણતું આવાવાયક સ્વાદિષ્ટ અથાણું બનાવવા માટે આથી સગસ
મીઠું મળતું ન શકે.

આપણે જો જીવનું દોષ, આપણી પોતાની દમે વધુ દોષ એને
આત્મોન્નતિપૂર્વક માનવજાતિની એવા કરી દોષ તો આ ખાગરા સાથે
કાયમતો અમદદાર કરો. જોઈએ. પાશ્ચાત્ય મંમકારના દિમામતી આ વિચારને
જાગવી વિચાર કહી આપણને દમી કાઢો, આપણે અંગ્રેજ જાતિના રાજુ
છીએ એવું આપણી ઉપર તરોમત મુકરો, પ્રગતિશી ધર્મિયાળના કાઠા આપણે
ખાજા ખમેડીએ છીએ એમ પણ કહેમે. આવી દીકા કરી આપણને ઉગારી
દેવાનો તેજો પ્રયત્ન કરો, આપણને દમી દમી આપણી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા
ધટાડી દેને આપણે આત્મવિશ્વાસ હમી નય એવો દરેક પ્રયત્ન કરશે,
આપણને જીવનકાળના ઉપામક કહી પિતૃવોદ્ધમા મોદવવાનો પ્રયાસ પણ
કરશે. પણ આપણે તેથી લેત પણ કરીએ નહિ. આપણે વિશ્વાસ બ્રહ્મચર્ય
જેટલો અજેય હોવો જોઈએ. બવિશ્વકાળના સાચા ઉપાસક આપણે જ
છીએ. આપણે પોતાના પ્રાણે જીવવા માગીએ છીએ. ઉછીના પ્રાણથી કાઈ
રાષ્ટ્ર આજ સુધી જીવ્યું નથી, જીવ્યું નથી આપણે પ્રાણવાદી છીએ બવિશ્વ-
કાળ આપણે જ છે.

સીધો હિસાબ.

પરોવી પ્રજામા હમેતા એક જાતની જડતા રહે છે. તે જડતાને લીધે
ચાલુ વ્યવસ્થામા—પત્રી તે ગમે તેટલી નહારી કે જીવનેશુ દોષ—ફેરફાર
કરતા તેને મૂલ વહટે છે. દુર્બળ રાગી સરીરમા સડો ચાલુ રહેવા દેવા
તેવાર રહે છે, પણ નમ્તર મુકાવતા મૂળે છે. સુવેદ અને વ્યવસ્થાના પોતે

ભારે ઉપાસક હોય એમ જતાની આવા લોકો દરેક દેશરતની સામે યાજ છે. દુનિયામાં શાન્તિ તો જરૂરી છે જ, અને વ્યવસ્થા ન હોય તો તો માનવની ઉગતિ જ અટકે. પણ આ સુખે અને વ્યવસ્થા પાછળ સ્વતન્ત્રતા અને પ્રાણ હોવાં જોઈએ. શાન્તિ તો કંઈરતાનમાં પણ ક્યાં નથી દોની ? વ્યવસ્થા જેવામાં હોય છે તેટલી બીજે બાગે જ દોલી દસે. પણ આવી શાન્તિ અને આવી વ્યવસ્થા સૌ કામની ? પરને કે દેશને કંઈરતાન કરી મુકીને મેળવેલી શાન્તિ સા કામની ? અગર દેશને જેલ જનાવી મુકીને જાગવેલી વ્યવસ્થા સા કામની ? શાન્તિ હૃદયની જોઈએ—આત્માની જોઈએ, શરીરની જ માત્ર નહિ. અપમાન ખમીને કે અધર્મના ભાગીદાર થઈને ખેસી રહેવું એ બહારની શાન્તિ યજ; પણ અંતરમાં જે બળનરા છે અને જે પ્રાણ હવામ છે તેની અશાન્તિ મટે નહિ તો એ શાન્તિ સાની ? જુલમ ક્યાં પછી જલિમ હમેશાં શાન્તિનો, ગર્ધ શુભરી વીસરી જવાનો ઉપદેશ કરે છે, કેમકે કરેલો જુલમ પચાવવા તેને શાન્તિની જરૂર હોય છે. આવે વખતે ધર્મનિષ્ઠ માણસે બાળ શાન્તિની અન્ધ ઉપાસના ન કરવી જોઈએ. ઉલટું પ્રજાને પશુબળ અને ખૂનામરદીના વલણથી બચાવના રહીને પ્રચંડ બાલ અશાન્તિ ઉત્પન્ન કરી તેના જખરદસ્ત મોઝ વડે અધર્મને ધોધ કાઢવાની તેની ચોખ્ખી રૂબ થઇ પડે છે. એ જ ખરી આન્તરિક્ષ શાન્તિ સ્થાપવાનો માર્ગ છે. દ્રૌપદીની ઉપર થયેલો અત્યાચાર જો પાંડવોએ ગળી લીધો હોત અગર સીતાનું થયેલું હરણ માન્ય કરી રામચન્દ્રે શાન્તિના જ ચરણ સેવ્યા હોત તો અસંખ્ય લોકોનો સંહાર ન થાત એ કદાચ ખરૂં, પણ એથી જે અધર્મ ફેલાત તે દારા આખા દેશની અને મનુષ્યસમાજની અધોગતિ થઈને સત્માનાશ વળત. યુદ્ધમાં થયેલો નાશ બીપણ દેખાય છે, પણ અધર્મથી ધીમે અને પરાક્ષ રીતે થતો વિનાશ એથી અનેકગણો બીપણ હોઈ છે.

એવા વિનાશના પ્રતિકાર માટે હિન્દુસ્તાને આજે ઉઠાવેલી લાત એવું જ ધર્મ અધર્મ વચ્ચેનું યુદ્ધ છે; માત્ર તેનાં આજનાં હથિયારમાં શારીરિક બળ અગર સત્પ્રયોગને જગા નથી. કેવળ નૈતિક અને આત્મિક બળથી આત્મયજ કરીને જ અધર્મ અને પશુબળને મ્હાત કરવાની આ સુખેશ છે. દેટલાક એમ માનનારા છે કે દેશમાં ઉચ્ચપાયેલ થવાથી દેશની સંસ્થાઓ ભાગી પડશે, સંસ્કૃતિનો નાશ થશે અને અનેક સેકામાં થયેલી પ્રગતિ માટીમોલ થશે. આ લોકોને પ્રગતિ શામાં રહી છે એવું બાન નથી. પ્રગતિના ઝરાનું મજા પ્રજાના પ્રાણમાં રહેલું છે. એ પ્રાણ જ્યાં લગી અક્ષત છે ત્યાં લગી પ્રગતિનો ઝરા મુકાવાની બીક સા સાડ ? એ ઝરા ધ્રુવ દિશાએ લઇ જવાની ખાતર જે ચાર જગાના બંધ તોડવા પડે, એ ચાર જગાએ નવા બંધ બાધવા પડે તેમાં ધૂજ સા માટે છૂટવી જોઈએ ? જર્મની સામે

ઇંગ્લંડના યુવકો જ્યારે વસ્ત્રોના વસ્ત્ર લઇયા ત્યારે ઇંગ્લંડની સાળાઓ અને ડૉલેજને વેગન નહોતી થઇ ? તેથી શું ઇંગ્લંડની પ્રગતિ અઢી ગઇ ? જર્મનીએ સને ૧૮૭૦માં ફ્રાન્સને પાડ્યા પછી તેને સદાને માટે પાગથું કરી મુકવાના ચોખ્ખા હેતુથી તેનું ટીપેરીયુ લોહી ચૂસી લીધું. ફ્રાન્સ મરી ગયું ? ફ્રાન્સ દસ વીસ વસ્ત્રમાં પગભર થઈ ગયું અને ચાળીસ વસ્ત્રમાં તો એણે પાછી જર્મનીની જોડે બાય બીડી. કાણુ નથી ગણતું કે છેલ્લી લડાઇમાં જર્મનીની જોડે સૌથી વડુ પ્રસન્ન લગ્ન તો ફ્રાન્સે જ કરી છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં એકવેળા સામટો બાર વગ્ન સુધી દુષ્કાળ રહ્યો હતો; આખો પ્રદેશ હિન્દુ થઇ ગયો હતો. પણ કુદરત તો ત્યાં મરણ નહોતી પાળી. તેથી તેરમે વસ્ત્રે કરી લા વન્તી થઇ, કરી નદીઓ વહી, કરી ખેતરો પામ્યાં, કરી લોકો વાર્ષિક તહેવારો હમેશની પેઠે ઉજવતા નજરે પડ્યા. પ્રાણુ જ્યાં સુધી અક્ષત છે ત્યાં સુધી પ્રસંગ પડ્યે સૌ મંસ્થાઓ દૂબે કે ટકે તેની પરવા શા માટે જોઇયે ? સ્વધર્મપાલનને અર્થે યુરોપના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો સર્વસ્વ તથા અમેરિકા હિન્દુસ્તાન કરી ગયા તેથી શું તેઓ જંગમી બની ગયા ? તેથી શું તેમની સંસ્કૃતિ ખસો વસ્ત્ર પાછી પડી ? નેપોલિયનના ધસાગ સામે પોતાની સ્વતન્ત્રતાને પ્રાણુ બચાવવા ગશિયતોએ ગામના ગામ અને પ્રદેશના પ્રદેશ પોતાને હાથે બાળીને હિન્દુસ્તાન વેરાન કરી મુક્યાં; તેથી શું તેમનું કામનું તુકસાન થયું ?

ના. જે પ્રજા સ્વમાન જાળવવા, સ્વધર્મ જાળવવા, પોતાની તેજસ્વિતા ટકાવવા પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દે છે તે પ્રજા એ એક જ વીરકર્મથી પણ મંસ્કૃતિમા, સુધારણામા, સભ્યતામા એકી છલગે આગળ જાય છે, પાછી પડતી નથી, એ સમજવું કાણુ ન હોવું જોઇયે. ગણતું આર્થિક સામર્થ્ય જોઈતું તેની ઉત્પાદકશક્તિમા છે તેટલું મંમદ કરેલા ધનમા નથી. શિક્ષણ-મંસ્થાઓની પ્રગતિ તેનું સ્થાપી ફંડ વધવામા નથી જોઈતી તે મંસ્થાના ચાલકોના પુરુષાર્થમા છે. વહેતી નદીની શક્તિ વહી ગયેલા પાણીના જથ્થામા નથી પણ પાછળ ચાલ્યા આવતા પ્રવાહમા રહેલી છે. આજે દેશમા યુવકોને કેળવણી મળી રહી છે તેનું મુખ્ય કારણ શિક્ષણ માટેના ફંડો કે મકાનોની સગવડ દેશમાં છે એ નથી, પણ દેશમા કેળવાયેલો વર્ગ છે અને તેને કેળવણી આપવામા રસ ■ એ છે. અને એ કારણ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી ગમે તે દશામા પણ કેળવણીનું કામ અટકવાનું નથી. સ્વધર્મ જાળવવા અને અન્યાયની મામે થવાની ખાતર જૂની નિષ્પ્રાણુ સંસ્થાઓ તોડવાથી ખરી કેળવણીને કશો ધક્કો પહોંચવાનો નથી. ફ્રાન્સમા અગત્યક ફેલાયું અને તેમાથી આપોઆપ મન્યવ્યવસ્થા હબી થઈ એનું કારણ એ જ કે લોકોમાં મુન્યવ્યવસ્થાની ખીજ હતા. પ્રજાને પુરસદ મળતા જ તેને અંકુર પ્રટયા. સરકાર

આને સમજાવી રહી છે કે તમે અમને કાઢી મુકસો તો આપસની લડાઈ-
જોડી અગર પરરાજ્યની ચડાઈથી તમારી દુર્દશાનો પાર રહેનાર નથી.
સરકારને તો આપણે જોઈલો જ નવાળ આપીએ કે એમ થાય તો તો એ
તમારી જ રાજનીતિની કીર્તિરૂપે ઇતિહાસમાં અમર થશે. છતાં એમ થાય
તોપણ અસારનાં અન્યાય અને ગુલામીને મુકાબલે એવી દુર્દશા પણ અમને
વધારે અસહ્ય તો નથી જ પડવાની.

પણ આપણી તો એ જ આટલો શંકા છે કે એવી દર્શી દુર્દશા યનાર
જ નથી. હિન્દુસ્તાનની પ્રજા કંઈ જંગલી નથી. પરરાજ્યનો હુમલો આવે
આપસમાં મંથ રાખવો જોઈએ એ પાક આટઆટલા જમાનાના અનુભવો
પ્રતી પણ જોણે હજી નથી બણી લીધે એવું આજે પ્રજાને સમજાવનારાઓના
હેતુ શુદ્ધ છે એ માનવાની અમે ના પાડીએ છીએ. જે પ્રજા અસહકારની
તાલીમ લઈ બ્રિટિશ સત્તાનતને જેવી સત્તાનતને—તે ન્યાયની વાત નહિ
માને તો—ઉખાડી મુકી શકશે અગર કાઢી મુકી શકશે તેને ધરના કજીઆ
પતાવતા અગર પરરાજ્યના હુમલા સામે પોતાનું રક્ષણ કરી લેતાં નહિ
આવડે ? અને હિન્દી પ્રજા આજે બ્રિટિશ સત્તાનતને હુલાવી દેવાનું જ
પણ લઈ બેઠી છે એમ થોડું જ છે ? હિન્દુસ્તાન તો આજે પોતાનું સુધાર-
વાનું, ઇન્સાફ મેળવવાનું, અપમાન, નામોશી અને ગુલામીમાંથી ઉગરી
જવાનું પણ લઈને ઉભું છે. અસહકાર કંઈ વેર અમર કીતો નથી.
સરકારને પશાતાપ થાય, સરકાર પ્રજાની વાત કબૂલ રાખે તો પ્રજાને
સરકારની જોડે કંઈ વેર નથી.

પણ ધારો કે અહિંસાપ્રધાન અસહકારની આ લડત ચૂકાવતાં
આપણને એવો જ અનુભવ થયો કે હિન્દુસ્તાનની પ્રજામાં એકતાનું એક
પણ તત્વ જ નથી, સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતા જેવા આદર્શની ખાતર
પણ હિન્દી પ્રજા આપસના કજીઆ વિસારી દઈ એકે થઈ શકતી નથી.
હુંકાંમાં બ્રિટિશ હકૂમત નીચે હિન્દી પ્રજા અસારની ઘડી સુધી રેતીના કોથળા
જેવી જ રહી છે, તો તો ધર્મના રક્ષણની ખાતર, રાષ્ટ્રના મંગલની ખાતર,
આપણા એકેએક લડવૈયો હોમાને પણ આટલી નાલાયક અને ગણવિગ્રાતક
સત્તાનતનો આપણા મંજન્દ પૂરતો નાશ કરવાની આપણી બમણી ફરજ
થઈ પડે છે. જે સત્તાનત હોદસો વરસ સુધી હિન્દી લોકોને ચડાવવાનાં,
સુધારવાનાં, એક કરવાનાં જણુગા ફૂંકી હકૂમત કરતી રહ્યા પ્રતી સુદાં
પ્રજામાં આટલું પણ એકતાનું તત્વ પેદા ન કરી શકી તે સત્તાનતની
સત્તા હેઠળ આ પ્રજા હજાર વરસે પણ પોતાનું શું હિત સાધવાની ? આ
સરકારની હકૂમત હેઠળ રહીને સેંકડો વરસ વીત્યા છતાં હિન્દી લોકો જે
રેતીના રેતી જ રહ્યા છે, તેમનામાં કાંપ કે કાઠવ બન્યા જોઈલી પણ ચીકાકા

નથી આવી એવો અનુભવ થાય તો પછી એવી સરકારની હકૂમતની ધુસરી ફગાવી દેવાનો મહાભારત પ્રયત્ન કરવામાં આપણું પોતીકું લોહી રડીને તેમાંથી જ એ પ્રબલિષ્ઠ મંગડન અને રાષ્ટ્રીય એકતા આપણામાં ઉત્પન્ન કરનારી ચીકણ આપણે પેદા કરવી રહી. અંધાધુંધી અને અરાગદનો વાઘ ઉભો ક્યેં શું વળવાનું છે ? વસ્તુસ્થિતિનો સીધો વિચાર કરવાથી નાસ્તો શું વળવાનું છે ? ધર્મરક્ષણની ખાંતર વિનાશને માથે લેવાની આપણામાં શક્તિ હશે, સાહમ હશે તો અને તો જ આપણે જીવી શકવાના છીએ.

ધર્મ, દ્વેષ અને અમૂલ્યાથી ભરેલા લોહીને નિર્દોષ લોહીની કિંમત ન સમજાય. ભારતીય યુદ્ધમાં ધર્મરાજનું લોહી પુષ્કળ વધું હશે છતાં તેથી કશો ઉપાત થયો નહિ, કારણ યુદ્ધને વખતે યુધિષ્ઠિર પોતે પણ શત્રુપક્ષનું લોહી લેવાના તસ્ત્યા હતા. પણ વિરાટને ત્યાં નિર્વેર યુધિષ્ઠિરનું વિરાટની સોગડીથી ત્યારે લોહી નીકળ્યું ત્યારે તે પવિત્ર લોહીને ટ્રોપદીને વાઙકામાં ઝીલી લેવું પડ્યું; કારણ એ પવિત્ર લોહીમાં વિરાટનો સત્યાનાશ કરવાની શક્તિ છૂપાયેલી હતી. નિર્વેર પવિત્ર આત્માનું લોહી ધરિત્રી નથી જીરવી શકતી. નિઃશસ્ત્ર અને નિર્વેર મનુષ્યમાં આખા વિશ્વની સમવેદના આદર્શવાનું બળ આવે છે—આખી કુદરત એનો સાથ દે છે. અન્યાય અને અધર્મ એની આગળ ટકી શકતાં જ નથી. આપણી લડતમાં ગમે તે સ્થિતિમાં, ગમે તે અંજોગામાં, ગમે તેટલી ઉસ્કેરણી થયા છતાં અથવા ચીડનાં કારણો મળ્યાં છતાં સામા પક્ષનું લોહી ન રેડવાની અજર ખૂનખરાળો ન કરવાની આપણી પ્રતિજ્ઞાને જો આપણે અખંડ રાખીશું, તેજસ્વિતા પ્રગટ કરવા છતાં જાતે-જાતે નિર્વેર રહીશું, અને પ્રભુ પર લદાયેલા પાપ અને અન્યાયને ઘોષ કાઢવાની ખાતર વખત આવ્યે આપણું પોતીકું લોહી આપવામાં હરગીજ આચકો નહિ ખાઈએ, તો એ પવિત્ર આત્મબલિદાનથી કોઈનું અકલ્યાણ ક્યારે વગર આપણે આપણું મંપૂર્ણ કલ્યાણ સાધીશું, એટલું જ નહિ પણ કેવળ આપણો અને માર્ગે મંસારમાંના અન્યાયનું દલન કરવાનો આ નવો માર્ગ દુનિયાને બતાવી આપીને દુનિયાનું પણ કલ્યાણ કરીશું.

લાગે છે, મરીને દેશને અમારી સેવાથી વચિત કેમ કરીએ ?' તો બહુવુ કે તે સેનામા ક્ષાત્રવૃત્તિ નથી દેશસેનાના પ્રાધિકારીઓએ પોતે કેટલું કરી શકે એનો વિચાર છોડી દેવો જોઈએ અને આજે દેશની ગભીર સ્થિતિમા કેટલા સ્વાર્થભાગીની જરૂર છે તો જ જ્યાં રાખવો જોઈએ એજસાંજ કરવા જવું હોય મા પોતાની સક્તિ અજમાવવી હોય ત્યારે પોતાથી કેટલું દોહારો એનો આઠ ઠાકવો ઘટ પણ જ્યારે મહોસકટ આવી પડ્યું હોય, કોઈના પ્રાણ બચાવનાના હોય કોઈ દૂખતો પ્રિયજન બચાવવો હોય, કોઈ સ્ત્રીની આબરુ સ્ફાળુ કરવાનું હોય અથવા દુરમનના હાથમાંથી છટકીને નાસી જવું હોય તેવે પ્રમગે પોતાની સક્તિના હિસાબ બહુવા બેઠે ન આસે તેવે પ્રમગે તો ઇશ્વર પર નિશ્ચા નાખી શરીર ખોલા સ્ત્રી પ્રયાસ ચલાવવો જ જોઈએ. આ કામમા મારે મરવું છે, ઇશ્વરની કૃપા હશે તો તેમાંથી કૃષ્ણ મને જશ આપી બચાવશે, એવી વૃત્તિથી માણસે કપલાવવું જોઈએ દરેક સૈનિક—સાચો વીર એ જ નિશ્ચયથી ગળે ચડે છે એનામા ભગતી થતી વખતે સૈનિક એ જ પ્રતિજ્ઞા લે છે કે આ દેશ મા આં ગાદીની આજે મે જ સેના સીધારી છે તે એવા માગ જીવન કારા તેમજ માગ મૃત્યુ કાગ પણ હું કરીશ

૨૧

બહુવારે મનુષ્યનો યત્ન 'મારું આંતરે કામ' હોય છે, 'શું ગાડો થયો છે ? મરીને છું શું સાધનાનો હતો ? તારો આપભોગ એજે જશે નાહક ખુનાર શા માટે થાય છે ? અત્યારે જીવવાનો પ્રમગ છે જેમ તેમ કરીને જીવી લે જીવશે તે ફરીવાર લડશે' સાચો ક્ષત્રિય વીર મારને એક જ જાવ બ આપે, 'અહીંને દિવસે જો પૂરી એવા મ દર તો મો ધરસ જીતે પણ હું શી સેવા કરવાનો હતો ?' અમે ક્ષત્રિયો અમારા આપભોગની કિંમત કરવા બેસતાં નથી જીવન કે મરવું એ ઇશ્વરના હાથમા છે આજે જીવવા નો પ્રયત્ન કરે અને ફરીથી કોઈ માર આવે એવાનો પ્રમગ ન જ આવે તો ? અથવા આવતી કાલે પથારીમા પામગની પેરે પગ ધસીને મરવા વખત આવે તો ? આવેલી ઘડીને દગો દઇ આવતી ઘડીનો હિતચિન્તક હું શાને માનું ? આવતી ઘડીનો હિતચિન્તક એ જ ઇશ્વર છે'

અરે વીર પોતાના કામની કિંમત આકે છે, પોતાના ભાગની નહિ મહાત્માજી જેલ મયા તેમા તેમણે પોતાના ભાગનો હિસાબ નથી માણ્યો આજે જો આપને તેમના સાચા સૈમિકા હોય તો મને તેમ કરીને મહાત્માજીને ઇગવવા એ વિચાર માડી વાગવો જોઈએ અને જે સ્વરાજ્યને માટે તેમણે પોતાનું અસૌક્ય બલિદાન આપ્યું છે તે સ્વરાજ્ય વહેલામા વહેલું કેમ લાયક થાય એનો જ વિચાર કરવો જોઈએ નહિ તો આપણે સ્વતંત્રતા

દેવીને આ બલિદાન અર્પણ દેવે પછગયી બનડતા હોય એવું થશે. આટલો બારે આર્થલાગ લગવા આપણે તૈયાર ન હતા એ જ એનો અર્થ થશે દેવને ખાતર કોઈએ આપનોગ આપ્યો હોય તો તેની દરેક તેમને દેવી રીતે ઓઠામાં ઓઠા ખમતુ પડે. એનો વિચાર કરીને આપણે ન કરી શકીએ. તે દરેક તો તેમની ક્ષાત્તરૂપિ આપણે ધાન્ય કરીને અને તેમના જેવા સ્વરાજ્યના કુટીર બનીને જ કરી શકીએ. દરેક જાણ પામે તેમના જેટલું લાગવાનું ન હોય, પણ સર્વસ્વ હોમવાની ઇચ્છા તે દરેક જાણ તેમના જેટલી ધાન્ય કરી શકે. અગત્યદેવતાને તે ઇચ્છાની જરૂર છે. પરતન્ત્રતા-દેવીએ આપણી પાસેથી ઓઠો ભોગ લીધો નથી, પણ તે કમો અપાયેલો છે. સ્વતન્ત્રતાદેવી બહુ જ માની છે કમને આપેલો ભોગ તે કબજા કરતી નથી. ઉત્પાદના એકવાર ભોગ આપ્યા પછી જો આપણે બનડાટ કરીએ તો સ્વતન્ત્રતાદેવી તે ભોગનો લાગ કરે છે, આપણો ભોગ નકામો જાય છે અને સ્વતન્ત્રતાદેવીનું અપમાન થાય છે. એક કવિ કહે છે

‘સગા દોઢાં મેં ચાહ્યાહમંના કાપ માત્રના ચોરીએ’

પણ તે તો પરતન્ત્રતાદેવીએ લીધેલો ભોગ હતો. તેને જ ભોગ સ્વતન્ત્રતા દેવીને મળ્યો હોત તો આજે હિન્દુસ્તાન ઉન્નતિના પર્વતને સિખરે પહોંચ્યું હોત. સ્વતન્ત્રતાદેવી બહુ જ સગાજની છે. દરેક આત્મભોગ તે પારખી પારખીને લે છે. સ્વતન્ત્રતાદેવીને સતોખરી એ સહેલી વાત નથી. પણ તેનો પ્રભાદ પણ તેટલો જ દિવ્ય હોય છે એકવાર પ્રસન્ન થઈ એટલે પગી શું આપણે ને શું ન આપણે એના તે વિચાર કરતી નથી. સ્વતન્ત્રતાદેવીની દયા એકદમ અત્યંત કૃપાળુ પ્રાપ્તિ માન થાય નહિ ત્યાં સુધી તે વળગી પડતી હોય છે, નિર્દય તાની મૂર્તિ હોય છે. સ્વતન્ત્રતાદેવીને રીકવવા ખાતર આપણોગની બહુ ઓછી પડતી હોય ત્યારે પણ તે માનિની કાણ પડ્યાને કેટલા પડ્યા એનો વિચાર કરતી નથી. પોતાની બહેન કીર્તિદેવીને તે કહે છે, ‘પોતાને તું સોંપવળે. તે કામ તારું છે અને સન્તોર થશે ત્યારે જ હું પ્રસાદ આપીશ ત્યાં સુધી મારા ઝરણા સુકાયેલા જ રહેશે’ માટે જ મહાત્માજીએ જોલ જતી વખતે કહ્યું, ‘મને છોડાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરતા હું સ્વગત્યની લોકમેવા હાગ જ છટવા માગુ છું, અને તે વહેલામાં વહેનો’

દરેક વીર તે માનિનીનો સ્વભાવ બરાબર જાણ્યો છે તે માનિનીથી બક્તિમાં વ્યભિચાર સહન થતો નથી. સ્વતન્ત્રતાની ઉપાસના છોડી આપણે ગાંધીજીની ઉપાસના કરીએ તોપણ તે સહન ન કરી શકે તે કહે છે, ‘ગાંધીએ મને પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું, પોતાને પણ આપી દીધો તેના પર

તમે પણ મારી પાસે આવી જાઓ, મને અર્પણ થાઓ, મારે માટે કુરબાન થાઓ. ખીન્ને ઉપાય નથી.’

સત્યાગ્રહની લડત શરી જામે તો પોતે વિલાયત જવું એવા લોક-માન્યનો વિચાર હતો. તેનું કારણ તપાસીએ ત્યારે તે સ્વર્ગસ્થ મહાત્માની ઉત્તમ દેશભક્તિ અને આપણી વેલાઈનું જાન બંને પ્રગટ થાય છે. તેમણે કહ્યું, ‘ગાંધી સત્યાગ્રહની લડતે ઉપાડશે તો મારાથી તેમાં અંપલાખ્યા વગર રહેવાશે નહિ. અને એ દેખીનું છે કે શરૂઆતમાં જ અમે બંને પટ્ટાવાનાં. પછી લોકો જાંઘાલેલા બની જશે અને સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન ગૌણ શરી અમને છોડાવવાના સવાલને જ પ્રધાનપદ આપશે, અને જતી સરકાર તે જ વખતે જો વિધિની વાત કરશે તો અમને છોડાવવા સાફ સરકાર જે કંઈ એ ચાર દુકડા, આપશે તેટલાથી પણ સન્તોષ મानी બેસશે. આમ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના મહત્કાર્યમાં હું વિશ્વસ્ય થઈ પડું એના કરતાં હું આવી ઘંડીએ પણ દેશવટા લઉં એ જ શ્રેયસ્કર છે.’ કેટલી ઉત્તમ દેશભક્તિ! શિવનું નિર્માત્ર આપણાથી વપરાય નહિ; તે મહાત્માગીને અર્પણ કરેલી વસ્તુ તરફ આપણે લોભ કે ભોગની નજરે ન જ જોવું જોઈએ. સ્વતન્ત્રતાદેવી શિવા બવાની છે. તેનો કૃપાપ્રસાદ થાય નહિ, તે વરદામિની થાય નહિ ત્યાં સુધી તેને અર્પણ થયેલ નિર્માત્રની સામું પણ આપણે જોવું ન જોઈએ.

આત્મશોધન

સૃષ્ટિના નિયમો અટળ છે એવી આપણી ખાતરી છે. નીતિના નિયમો પણ એટલા જ અટળ હોય છે. પાણીમાં મીઠું નાખવા છતાં તે ખાંડ ન થાય, બંદુકનો દારૂ સળગવાથી ભડકો ન થાય, પણ નીતિના—આધ્યાત્મિક જગતના નિયમો કોઈ કાળે ટળતા નથી. સૃષ્ટિ આજે છે તે કાલે નથી, પણ આત્મા તો સનાતન છે. તેના નિયમો પણ તેટલા જ સનાતન અને અટળ હોય છે.

સત્કૃત્યનું શુભ પરિણામ આવે જ, કૃત્કૃત્યથી નાશ થાય જ, એ નિયમ વ્યક્તિને વિશે જોટલો સાચો છે તેટલો જ સમાજને વિશે પણ સાચો છે. ન્યારે ન્યારે આપણે મહાન રાષ્ટ્રીય હિલચાલ ઉપાડીએ છીએ ત્યારે ત્યારે આ નિયમનો અમલ જરાબર જોઈ શકાય છે. આપણી હાલની હિલચાલમાં

જોડે દરજ્જે આપણી શુદ્ધ તપશ્ચર્યા હતી તેટલે દરજ્જે આપણને શુભ ફળ મળ્યું છે. જોડે અંત શુદ્ધ ન હતો તેટલે દરજ્જે આપણે દોષર ખાધી છે. સાચું જોતા આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિમાં અપરાધ જેવી વસ્તુ છે જ નહિ.

*

*

*

જ્યારે જ્યારે ધારેલું કામ પાર નથી ઉતરતું ત્યારે ત્યારે અન્તર્મુખ થવાની, આત્મપરીક્ષણ કરવાની એક અમૂલ્ય તક આપણને મળે છે. જેમ માણસ માદો ખેંચે છે તેથી જ વંદને અનુભવ મળે છે તેમજ જ્યારે ખૂલ થાય છે ત્યારે જ આધ્યાત્મિક મૃદિના સ્પર્શ અને સૂક્ષ્મ નિયમોનું આપણને દર્શન થાય છે.

*

*

*

આપણે સરકારની પાપી પ્રવૃત્તિ જોઈ તેને પાપી કહી વખોડી, શુદ્ધ ધાર્મિકતાથી આપણે તેની સામે થયા, આવા પાપ સાથે ભાગીદાર થવા કરતાં તેની સામે થઈ ભોગવવા પડતાં બધા કષ્ટો સહન કરવાની તૈયારી કરી. તેનું પરિણામ શુભ આવ્યું. લોકોમાં નવું ચેતન આવ્યું. અનેક વ્યક્તિઓનાં જીવનમાં અસૌકીક પરિવર્તન થયું. લોકસભામાં નવો આદર્શ સ્પુર્યો અને સામાન્ય લોકો પણ સ્વરાજ્યના વાતાવરણને ઓછોવતો અનુભવ કરવા લાગ્યા. ભીતિ ગઈ, પ્રીતિ ઉદ્ભવી. મેલ ગયો, શુદ્ધતા આવી. એની સાથે શક્તિ આવી. પણ આટલા મોટા અને પુગતન રાષ્ટ્રને ઉદાર મહેલાઈથી થાય એમ તો નથી જ.

*

*

*

*

જૂનું મકાન રહેતા માટે જ્યારે સારસુદ કરીએ છીએ ત્યારે ખૂણાખોચરામાં પડી રહેલો કચરો અને પૂંજો જેમ એકદમ ઉડી બંધી હવા બગાડી મુકે છે તેમ રાષ્ટ્રમાં સૂતેલી હીન વૃત્તિઓ પણ આત્મશુદ્ધિની સરઆતમાં બગી ઉઠે છે. આથી નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી હોતું. કચરો બહાર જવા માટે ઉઠે છે અને હીન વૃત્તિઓ બળી ભસ્મ થવા માટે સળગી ઉઠે છે. પણ જ્યારે કચરો ખડું જ અસહ્ય થઈ જાય છે ત્યારે તે ફેફસામાં ન જાય એટલા સારા ઘણીવાર આપણે ઘડીબર વાળવાનું મોકુફ રાખીએ છીએ, પાણી છાટીએ છીએ. ઘર સાફ થાય અને આંગણમાં કચરો હોય તોપણ આપણે સલામત નથી. ઘર સાફ થયું એમ માની આપણે યાજ્ઞી પીરમી જમવાની તૈયારી કરીએ અને એટલામાં પવનના સપાટાથી બહારનો કચરો ઉડે તો પીરમેલી યાજ્ઞી ઢાકી મુઠ્ઠી બહારનો કચરો પ્રથમ કાઢી નાખવા વારો આવે છે.

રાષ્ટ્રીય પ્રતિજ્ઞાનું પણ આપું જ છે. આપણી બધી જ પ્રતિ સંપૂર્ણતાએ શુદ્ધ હતી કોમ તો આપણાથી દહેવાય જ નહિ આપણી પ્રતિ નિર્માણ હોત તો તેમનાથી મેલુ કળ આવત જ નહિ આપણે અદેશીની ઈલચાલ કરી, પણ પગેથી કપડા બાળી નાખ્યા નહિ આપણે ગાંધીય તિલાંજ હાથમા લીધુ, પણ અગાધીય પદ્ધતિનો ગોહ છોડ્યો નહિ. આપણે અસ્પૃશ્યબાપનાનો ઈન્કાર કર્યો, પણ મનનો મંકાવ છોડ્યો નહિ આપણે મદ્યપાનનો નિવેધ કર્યો, પણ શરાબી માણસની દયા ખાધને તેની ધૂણી જ કરી આપણે સગકાર સાથે અસહકાર કર્યો, પણ દિંસાટતિનો મનમાથી સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કર્યો નહિ તેથી જ સ્વરાજ્ય પામે આપણે ઉશું છે છતા આપણે તેને ઝોળખી શકતા નથી. જ્યારે વિજયલક્ષ્મી હાથમા જયમાળા લધને ઉભી હતી ત્યારે આપણે ધીરજ ખોઈ ખેદા. ચૌરીચૌગના બાન બૂલેલા લોકોએ જ ધીરજ ખોઈ એમ નથી, તેમણે દેશી બૂલ સુધાગવા માટે જે આપતા ઇલાજ લેના પડ્યા છે તે લેવા જેટલી ધીરજ ન જતાવનાર પણ આપણામા કેટલા બંધા છે ? આપણે પુણ્યનું જા માગીએ પણ પુણ્યગંઢ દેવાની ના પાડીએ તે કેમ આવે ? આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના નિયમ અટકા છે. અધીગ થતા કળતા આપણે આત્મસંશોધન કરીએ તો વધારે લાભ થાય અને રસસિદ્ધિ નજીક આવે

*

*

*

જ્યારે જ્યારે દાખલાનો જવાબ બરાબર આવતો નથી ત્યારે ત્યારે વિદ્યાર્થી પોતાનો દાખલો કરી તપામે છે, જ્યારે જ્યારે ધાર્મિક પગિશ્વામ નથી આવતું ત્યારે ત્યારે વિશાનશાસ્ત્રી પોતે દેવેનો પ્રયોગ કરી તપાસી જુએ છે, અને જ્યારે જ્યારે જીવનમાત્રામા અપવશ આવે છે ત્યારે ત્યારે ધાર્મિક માણસ અન્તર્મુખ થઈ પોતાની બૂલ તપામે છે અને પોતાની તપશ્ચર્યા વધુ તીવ્ર કરે છે. વિશ્વામિત્રે આમ જ દેવેલુ દેવાએ એ જ માર્ગ ચીકારેલો. રાજા બર્હદિરએ અનેકવાર આત્મપરીક્ષણ અને આત્મશુદ્ધિ કરી હતી એમ કહેવાય છે સિદ્ધિનો ઉપાય આત્મપરીક્ષણ અને તપસ્યા એ જ છે એમ અનુભવી ઋષિમુનિઓ કહેતા આવ્યા છે આજે આપણે પણ તેમ જ કરીએ

*

*

*

આપણે જોયું છે કે આપણી ઈલચાલમા જેટલે દરજ્જે સત્યનો અંશ છે તેટલું જ રજા આપણે પડ્યે પડ્યું છે સતીબાર વધારે લાભ થવાની આશા કરવી જ નહિ.

*

*

*

ત્યાર બંને તેમ કરીને પરિણામ લાવવાની ઉતાવળ કંઈ કળતા

આપણે દરેક જાણ પોતપોતાનું અતઃ તપાસીયે, ત્યા જૂન હોય તે સુધારી દબ હોય તે દૂર કરીયે, મેલ હોય તે બાળી નાખીયે, દૂષ હોય તે દૂરીયે, નમજાર્હ હોય તે તથા દબાયે, અને પચાતાપથી પાવન થઈ ઠં પાસેથી કરી આસીર્વાદ માગી લઈએ.

ભરતીઓટ

પ્રિય ભાઈ,

તમાગ દાગળમા દુ કંઈક નિગચા જોઉ છુ મયે વગસે તમે : હીલચાલમા નવા નવા જ જોડાયા હતા તમારામા અદારણ ઉત્સાહ વા હતા તમારો પોતાનો આપભોગ તમને કંઈક, અપૂર્વ લાગતો, જ તમારો એવાનો આપભોગ જ સ્વગત્ય મેળવવા માટે સમર્થ હોય આજ તમારો નિરત્સાહ પણ અદારણ જ છે ભાઈ, મે રાજદારી હીલચાલ કંઈ નહિ તો ત્રણ ભગતી અને ત્રણ ઓટ જોઈ છે અને તે ઉપ એ સિદ્ધાન્ત તારતી કાઢ્યો છે કે ભગતીઓટ મનેનો વિચાર કરતા મરવ પ્રગતિ જ થાય છે

મે બીજે પણ સિદ્ધાન્ત મનમા બાધી ગખ્યો છે કે સ્વગત્યની કુ. કેળવણીમા જ છે તેથી જ બધુ છોડી દુ કેળવણીમા રસ લેતો થયો. આજે સ્વદેશીને સર્વોચ્ચ સ્થાન અપાયુ છે તે હીં છે ખાદી અને સ્વદે. વગર રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો સ્વીકાર થવો પણ મુશ્કેલ છે, પછી ફેલાવાની વાત જ શી ? જ્યા સ્વદેશી નથી ત્યા કેળવણી 'રાષ્ટ્રીયનું' નામ ધારણ ! તોપણ તે અગ્રાણીય જ હશે

દેશમા તોફાન થયે અને તોફાનની અમર આઠલી માડી થયે એ મને સહુ જ નહોતું કેમકે અહિંસાનું મહત્ત્વ મયે વગસે પૂરેપૂરું સમજા નહોતો હતા મને એટલુ તો લાગતુ જ કે આઠલા ઉત્સાહની ભગતી પ. નિરત્સાહની ઓટ પણ આવવાની જ કંઈ એક વસ્તના સ્વગત્ય આતાથી આ હીલચાલમા પડ્યો ન હતા, અને તેથી એ વસ્તમા સ્વરાજ ન મળ્યુ તેનુ મને આશ્ચર્ય ન થયુ એક વસ્તમા સ્વરાજ્ય મળી શકે છે શ્રદ્ધા મયે વગસે માગમા આની અને તે દબાયે છે પણ આપણે દબ પ. વલબન છોડવા કયા માગીયે છીયે ? સ્વરાજ્ય એટલે સ્વાવલબન એતો. દિવમે લોકોને અનુભવ થયે તે દિવમે જ સ્વરાજ્યસાધના શરૂ થશે

સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી બધું સંપૂર્ણ થઈ જશે, એક વચ્ચેની મહેનત પછી મુખેથી મુઠ્ઠા બહાર અથવા લોકવાર્તામાં આવના રાજાની પેઠે દરેક જણ રાજા બની ખાસોપીસો ને રાજ્ય કરશે એવી દંડપના જ્યાં સુધી આપણમાં હશે ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યભાવના, સ્વરાજ્યમૃત્તિ કેળવવાની નથી સ્વરાજ્યની સ્થિતિ ઉત્તમ હશે, કલ્યાણકારક હશે, માનભરી હશે, એ બધું ખરૂં, પણ આજના કરતાં તે મુખકારક હશે જ એમ તો આપણે ન જ માનીએ. મહત્વાકાંક્ષાશાળ્ય બનેલા આપણે માનાપમાનનો વિચાર છોડી દીધા પછી આજે પણ ક્યાં સુધી નથી ? ગમે તે સ્થિતિમાં સુખ માનવાની કળા આજે આપણે બે હજાર વર્ષથી કેળવતા આવ્યા છીએ એથી વધારે સુખ ક્યાં લાભવાતું ? આજે પામરોને હાજરું સુખ આપણે ત્યાં ધણ્યે છે. સ્વરાજ્યમાં આપણે પામરું સુખ જરૂર ખોઈ ખેસવાના. અને તેથી જ તો સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરતાં પણ કેટલાક લોકો સ્વરાજ્યથી ડરે છે. તેમને ધારતી લાગે છે કે સ્વરાજ્યમાં બધી ઉપાધિઓ એકસામટી આપણી સમક્ષ ખડી થશે. આપણે આપણી મેળે વિચાર કરવો પડશે, પુરુષાર્થ કરવો પડશે, દેશનું રક્ષણ કરવું પડશે અને પ્રયત્નપૂર્વક દરેક સવાલનો નીવેડો આપવો પડશે, હમેશાં જાગ્રત અને કર્મશીલ થવું પડશે.

ઠાઠ વીરાગના જ્યારે વીર સાથે પરણે છે ત્યારે તે જાણે છે કે તેને માટે મોજશોખના દિવસ ઓછા છે, રાજ મોત સાથે જ દોસ્તી ગમવાની છે. પણ તેમાં જ તેને આનંદ હોય છે. મોત સાથેની દોસ્તી—સંકટનું સતત દર્શન એ જ જીવનગ્ત છે. મોત વગરનું જીવન એ અશુભા અજ નેવું છે.

એ ઉદયશીલતા, એ મોત વિશેની બેપરવાઈ, એ જીવનનો વીરસ હિન્દુસ્તાનમાં ધીમેધીમે આવવા લાગ્યો છે એ તમે નથી જોઈ શકતા ? તમારા આપણોગથી તમે આશામાં આવ્યા તેની હદ આવી ફેરી એટલે હવે નિરાશાથી ઘેરાઈ ગયા છો. તમે ઉત્સાહમાં હતા ત્યારે મને આ નિરાશાની ઓટ દીસતી હતી. આજે તમે નિરાશાથી મોળા પડ્યા છો ત્યારે મને વિજયનો દિવસ દીસે છે. લોકમાન્યે આખી જીંદગી સ્વરાજ્યના નવપમાં ગાળી દાદાબાઈએ અન્તકાળ સુધી સ્વરાજ્યસાધના કર્યો કરી અસંખ્ય લોકો સ્વરાજ્યને અર્થે લાખા લાખા વર્ષો જેલમાં ગાળી ગયા છે. લાલા લજપતરાય અને દેરાજનું દાસ ક્યાગનાયે સ્વરાજ્યમથ થઈ ગયા છે. અલી બાઈઓએ સ્વરાજ્યનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું છે. મહાત્માજી જેના પુણ્યલોક નરવીરનું બલિદાન પણ સ્વરાજ્યને અર્થે જ છે. આટલો બધો શુદ્ધ સાત્ત્વિક આપણોગ જ્યારે દૃષ્ટિ આગળ છે ત્યારે માગમાં સ્વરાજ્યને વિશે નિરાશાનો પ્રવેશ કેમ થઈ શકે ? બીજી તરફ આ પંદર વચ્ચે થયા સગદારની ગજબનીતિ

દહાડે દહાડે ચારિત્ર્યચન્દ્ર ચની ભેડે છું. સરકારનો પુણ્યાગ ક્ષીણ થતો જાય છે એ પણ અષ્ટ દેખાય છે. ત્યારે સ્વગત્ય વિશે હું નિરાશ કેમ થાઉં ? ધણીને નવજવાન મોજગોખ છોડી સાદા બન્યા છે, કેટલાકોએ સ્વગત્યપ્રાપ્તિ થાય નહિ ત્યાં મુખી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે એ જાણવા છતાં સ્વગત્યને વિશે હું નિરાશ કેમ થાઉં ? અહોરાત્ર પૈસાની જ ઉપાસના દગ્ગર ધનિકો સર્વસ્વ છોડી સાદા દેસમેવડો બની રહ્યા છે તે જોવા છતાં હું સ્વગત્ય વિશે નિરાશ કેમ થાઉં ? કેટલાક તપો-વૃદ્ધ ડોસાઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાની કલ્પના એક કોરે મુકી દઈ જુવાનીઓ સાથે બળી જુવાન બની ગયા છે તે જોવા છતાં હું સ્વગત્ય વિશે નિરાશ કેમ થાઉં ? શું આટલો આપભોગ વ્યર્થ જગે એમ મારે માનવું ? તે તો નરી નારિતકતા જ ગણાય. મારો કર્મ ઉપર વિશ્વાસ છે, હું દૈવવાદી નથી. વાસણ નીચે દેવતા મુક્યા પછી પાણી ગરમ થવાનું જ એ વિશે જેમ તમને શંકા આવતી નથી તેમ મને આટલા આપભોગ પછી સ્વગત્ય મળવું જ જોઈએ એ વિશે શંકા નથી રહી. શરૂઆતમાં તાત્કાલિક ફળ ન મળેલું જોઈને હું નારિતક બની જતો. મને લાગતું કે આટલી મહેનત ફોગટ ગઈ છે. પણ પ્રજાવાગ મેં જોયું છે કે એક હીલચાલની નિષ્ફળ ગણાતી તપશ્ચર્યા બીજી હીલચાલને સાર ખાતર તુલ્ય થઈ પડી છે.

સ્વગત્યની સાધના કેટલીકવાર અચાત દશામાં જ કરવી પડે છે આજે તમાગ કામની કદર વખતે ન પણ થાય, પરંતુ બિવિધના લોકો—સ્વગત્ય ભોગવતા લોકો જરૂર તમારી અદેખાઈ કરશે. તેઓ જરૂર કહેશે કે અમને સ્વગત્યનો આનન્દ છે, પણ સ્વગત્ય મેળવવાનો દ્વારો અમે નથી અનુભવ્યો, સ્વગત્ય મિષ્ટ તો છે પણ સ્વગત્યસાધના એ સ્વગત્ય પ્રાપ્તિ કરતાં વધારે આદિષ્ટ છે સ્વગત્યદેવતાને અર્પણ થયેલા આપણે સ્વગત્ય વગર બીજાને જ્ઞાનો વિચાર કરીએ ?

સિ

તમારો શુભેચ્છા

ધૂમાડાની જવાબ

કોઈ પણ સારી હીલચાલની જગ્યાએ સમાજ પર અસર થતા લાગે છે ત્યારે સમાજના દોષોને લીધે તેમાં કેટલાક વિકાર દેખાવા લાગે છે. હીલચાલમાં જો ખૂબ જોર હોય તો એ વિકારો વધી શકતા નથી, નહિ તો

એ વિકારો મૂળ હીલચાલને જ પાઈ જાય છે.

જેઓ લોકપ્રિય થયેલી ધાર્મિક હીલચાલ ઝીલ્લી શકતા નથી તેઓ કાં તો નારિતક બની જાય છે અથવા તો કંઠી બને છે. અમુક તત્ત્વમાં હું માનતો જ નથી, એ તત્ત્વ ગમે તેટલું સાઈ હોય તોપણ તે વ્યવહાર્ય નથી, તે તત્ત્વ સફળ નીવડ્યાનો ઇતિહાસમાં દાખલો નથી, અમુક પ્રસંગે એ તત્ત્વ નિષ્ફળ નીવડ્યું છે, એવું એવું કહી તે તત્ત્વને ઉડાવી દેનાર લોકો નારિતક કોટિમાં ગણાય. અશક્તિ ઉપર જ બાર મુકી તત્ત્વ અશ્રદ્ધ છે એમ સિદ્ધ કરવા તેઓ મથે છે.

ખીજા કેટલાક લોકપ્રિય અને દેખીતી રીતે ધાર્મિક એવા તત્ત્વનો વિશેષ કરવામાં પોતાની જ ફજેતી છે એમ જોઈ પોતે તે તત્ત્વનો અંગીકાર કર્યાનો ડોળ કરે છે. આ વર્ગ બહુ જ જલદી કંઠી બની જાય છે. નારિતકો સમાજની અશક્તિ વધારે છે, જ્યારે કંઠી લોકો અશક્તિને ઢાંકી રાખે છે.

ત્રીજો એક વર્ગ એવો હોય છે કે જે તત્ત્વને તેમજ પોતાની અશક્તિને કમુલ રાખે છે. તે તત્ત્વને ટેકો આપે છે, પણ આચરણ કરતી વખતે પોતાની અશક્તિ બતાવી માફી માગે છે. દરેક તત્ત્વનું સંપૂર્ણ પાલન તો હમેશાં આકર્ષે હોય જ. બાગ્યે જ કોઈ કહી શકે કે પોતે અમુક તત્ત્વનું સંપૂર્ણ પાલન કરે છે. એટલે આ ત્રીજા વર્ગમાં ગમે તે માણસને મુકી શકાય. પણ જેઓ તત્ત્વનું પાલન કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરે છે તેમને માટે આ ત્રીજો વર્ગ નથી. તત્ત્વપાલનનો પ્રયત્ન કરવાની દાનત જ જેમનામાં નથી તેમને માટે આ વર્ગ છે. આ વર્ગના કેટલાક લોકો અભિમાન ધરાવે છે કે તેઓ નારિતક પણ નથી અને દામિક પણ નથી. પોતાની અકર્મણ્ય નુશ્વરતાને જ તેઓ સદ્ગુણને નામે ખપાવે છે.

ચોથો એક વર્ગ એવો હોય છે કે જે અમુક તત્ત્વ આપણે જાણ્યું એટલે તે આપણામા આવી જ ગયું એમ માને છે. એવો વર્ગ અભિમાનથી આધેડો બની પોતાનો દોષ જોઈ શકતો નથી અને ખીજાનો દોષ જોઈ સહેલ હોવાથી તે વિશે ઘણી જ અધીરાઈ બતાવે છે. આ વર્ગના લોકો તત્ત્વપ્રચાર કરવામાં બહુ જ ઉત્સાહી હોય છે, પણ પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાનો વારો વાવે ત્યારે મોળા પડે છે. આવા લોકો આશા અને નિરાશાના હીચકા હમેશાં ખાયાં જ કરે છે.

દરેક માણસ જો પોતાના મન સાથે વિચાર કરી પોતાના દોષોતપાસશે તો આપણી હીલચાલનો હજી કેમ અન્ત આવ્યો નથી એવું કારણ એને જડશે.

આ ચારે દોષોમાંથી કયો દોષ આપણે સાંખી શકીએ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલું જ કહી શકાય કે દરેક માણસે પોતપોતાના દોષો કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરી તારક ધર્મતત્ત્વનો પોતાના જીવનમાં અમલ કરવામાં જ પોતાની

સર્વ શક્તિ ખર્ચવી જોઈએ. ચોરસનો પોતાનો ખૂણો મીઠો કરી લઈને એટલે બાકીના ત્રણ જોની મેળે સીધા ચર્ધ જરો.

ઉપર વર્ણવેલા દોનો અગ્નિના ધૂમાડા જેવા છે. અગ્નિ જોરથી બળે એટલે ધૂમાડો નથી રહેતો, ધૂમાડાની જવાબા ચર્ધ જાય છે. ઉપર વર્ણવેલા દરેક વર્ગમાં દોનો સાથે ગુણ પણ દોય છે. તે ગુણનો જ ઉદય થાય એટલે દોય નીકળી જાય છે.

ખાખી કે ખાદી ?

એક લુહાર હતો. તે સરસમા સગસ તલવારો તૈયાર કરી જાત્યતો હતો. અનેક-ચરે જવાનો તેની પાસે આવી તેની ખુશામત કરી તેની પાસેથી તીક્ષ્ણ અને પાણીદાર તલવારો લઈ જતા અને લુહારની તારીફ કરતા. તલવારો ખૂબ વેચાઈ, દરેક જણુમા તે લુહાર વિશે અને પોતાની તલવાર વિશે મગારી પેદા થઈ અને દરેક જણુને લામવા માંડ્યું કે આ તલવાર વડે હું દુનિયાનું બધું કરીશ.

દરેક જણુ દુનિયાનું બધું કરવા નીકળ્યો, અને તે તલવારને બળે. તલવાર હાથમાં આવ્યા પછી દરેક જણુને મનમા જે કંઈ વિચાર આવવા લાગ્યો તે દુનિયાના હિતનો જ છે એવી જ તેને ખાતરી થવા લાગી અને તેને પરિણામે બધા જ દુનિયાનું કલ્યાણ કરવા એકજીન સાથે લડવા લાગ્યા અને બોલીની નદીઓ વહેવા લાગી.

સંવારે જ પોતાનાં વખાણુ અને 'જે' સાંભળી જે લુહાર હાથેથી થયો હતો તે સાઝ મુધીમા તો પોતાની કૃતિનો આવો ઉપયોગ થતો જોઈ પથ્થાપાપ અને લજ્જાથી અધમ્મો થઈ ગયો એણે નિશ્ચય કર્યો કે હવેથી મારે લોહાને અડવું હરામ છે.

એટલામાં એને નવો વિચાર સૂઝ્યો. એણે હાથમા આવ્યું એટલું લોહું ભેગું કર્યું અને તેને તખાવી દીધી તેની હળપુણીઓ અથવા હળનાં પાનાં બનાવ્યાં. બસ, તે દિવસથી જુવાનીઓ તેની પાસેથી તે હળપુણીઓ લઈ જઈને જમીન ખેડવા લાગ્યા અને સાઝે ભેગા ચર્ધને પ્રેમભક્તિના ગીત ગાવા લાગ્યા, અને પેલા લુહારની ધરી 'જે' બોલાવા લાગી.

હિન્દુસ્તાન—ભોળું હિન્દુસ્તાન સૈકાઓ સુધી રાજદારી ખટપટથી અગ્નિયું, દુનિયા અથવા આસુરી મહત્વાદાક્ષાથી વિમુખ અને અગ્નિસન્તોષી

મથુ હતુ પોતાની હાંજતો ઓગ્રમા ઓછી કરી અને જે રાખવી જ પડે તેના સરેવામા સહેવા માધનો ગોધી કાઢી બનતા મુધી નિર્દોષ અને નિરુપદ્રવી જીવન ગાળવાનો દિન્દુસ્તાનનો મનાતન આગ્રહ છે

પણ આ દાવ્યમય ધાર્મિક જીવનનુ સહચ લોકાના મન ઉપર જાનપૂર્વક હાસ્યવામા આવ્યુ નહિ હોય તેથી જ દિન્દુસ્તાન માદું મથુ છતા મુશ્કિત મથુ નહિ. પરદેશથી ચિત્રચિત્ર અને મોહક વસ્તુઓ આવતા વાત દિન્દુસ્તાનનુ મન ચપ્પુ પ્રથમ હલકા ગણાતા વર્ગોમા મોહનો ફેલાવો થયો અને પછી ઉચ્ચનાનું અભિમાન ધરાવતી ન્યાતો પણ મોહમા સપડાઇ કેટલીક વાર તો આ ઉચ્ચ વર્ગે જ પરદેશ કરી અને પોતાના આ મોહનુ પરિણામ શુ આવશે એનો વિચાર મરખો કયાં વગર જે આવ્યુ તે લીધુ, જે બાવ્યું તે સ્વીકાર્યું.

પણ અધ પાત પણ મ નથી હોતો. તેને માટે ફટલીયે ક્રેઢ વસ્તુ એનો ભોગ આપવો પડે છે દિન્દુસ્તાનને સ્વદેશભક્તિ અને આત્મપ્રેમ છોડવા પછા ગમે તેની તાળેદારી કની અને ગમે તેના તમ્બથી લડવુ એ અધર્મ દિન્દુસ્તાને સ્વીકાર્યો

દિન્દુસ્તાનમા દરેક ચાનિનુ કદક વિસિદ્ધ ચિહ્ન હોય છે. ધોતીયુ, પાપટી અને તિલક ઉપરથી માણસની ન્યાત વગતાય છે કુપર વર્ણવેલા તાળેદારીના ધર્મ માટે આખીનો પોગાક પસદ કનામા આવ્યો. આખી ગમે કદ પાપ કર્યું નથી. આખી ગમે એ મહેનતનો ગમે છે, જેમ ગેરો એ ત્યાગીનમ્યનો ગમે છે પણ આખીનો અર્થ એ થયો કે તેને ધાન્ય કરનાર હુકમ ઠહારી લડવા તૈયાર છે.

જેને માટે પોતે લડે છે તેને નિર્મ મનમા સકામ્ય કે અકાર્ય આદર હોય ત્યા મુધી આખીમા નામોગી ગણાતી ન હતી પણ જ્યારે આપણે વેધુ કે આખી એટલે જલિયાવાલા, આખી એટલે ગુર-દા-બાગ, ત્યારે આખી મનમાથી આખીની પ્રતિદા અનોપ થઇ અને આપણે આપણું જીવન તપ સી ખાદીની દીશા દીધી જેમ આખી એટલે તાળેદારી તેમ ખાદી એટલે પવિત્રતા, ધાર્મિકતા અને સત્તત્ત્વના આખીમા મેલ દાકાનો ગુણ છે, ખાદીમા મેલ દાકાનો જ નથી ગેરજા પાડાયો પડે તો ખાદી પોદોરી નુ છે કે 'ગમે ધજો, મારી શુદ્ધિ કરો, શુદ્ધિ કરો' ખાદી એટલે ધાર્મિકતા, ખાદી એટલે અદ્વૈત, ખાદી એટલે અદિસા, ખાદી એટલે શમા અને નેજાગિતા, આખી એટલે તલમાર, ખાદી એટલે દગનું પાનું

મુસલમાનો અને તેવા વિચાર કરે અને સગદાર ગમે તેની ખીક અને

સ્તાનમાં ખાખીધર્મનો લોપ થશે અને ખાદીધર્મનો ઉદય થશે કોની મગદૂર છે કે મધ્યની આગા સામે જઈ શકે ?

‘ કાયદા પ્રમાણે ’

કોઈ પણ ગૃહ્ય પ્રગ્નની સમતિથી ચાલતું હોય તો જ તે ધર્મ ગણાય. પ્રગ્નસમસ્તની જે ઇચ્છા તે જ તે ગૃહ્યનું વેદવાચ્ય હોવું જોઈએ આ સત્ય નો કોઈ જાણે છે. ધૂરોપના સગબગ દરેક દેરાની પ્રગ્નએ પોતાના રાગ સાથે બડીને આ સત્ય તેની પામે કળ્ય કળ્યુ છે. હિન્દુસ્તાનમાં આજની સગકાગ આની છે ? આ પ્રગ્ન જ વિચિત્ર લાગે છે. હિન્દી સગકાગ ‘ કાયદા પ્રમાણે ’ અપાર્થ છે અને એ કાયદો એ હિન્દી સગકાગનો પોતાનો અગર તો વિધાયતની સગકાગનો ઘડેલો છે ‘ આમાં હિન્દુસ્તાનની પ્રગ્નને ક્યયે અ્યાન જ ન મગે ’ દરેક દેરાના કાયદા તે દેશની પ્રગ્નના આગેવાનોએ ઘડેલા હોય છે અને પ્રગ્નસમસ્તની તેને સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ માન્યતા હોય છે. તેથી ત્યા કોઈ માણસ કાયદાની દૃષ્ટિએ ગુન્દો કરે તો તે પ્રગ્નની જ સામે ગુન્દો કર્યા બગેગ ચાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં કાયદા પ્રગ્નએ ઘડેલા નથી. પ્રગ્નની સાગણી કે આદર્શ તેમાં દેખાતા નથી. કાયદાના અમલમાં ગૃહ્ય કર્નાનું હિત આડે આવતું હોય ત્યા પ્રગ્નહિતને ચાહે તેટલી હદ સુધી દૂખાવી દેવામાં મહેજ પણ આવ્યકો આવતો નથી આની દશામાં ‘ કાયદા પ્રમાણે ’ જે તૃત્ય દોશિ ગણવામાં આવે તે પ્રગ્નની દૃષ્ટિએ અને નીતિની દૃષ્ટિએ પણ દોશિ હોય જ એવું માનવાનું કશું જ કાગ્યુ નથી કેગલીકવાર ધર્મ પ્રમાણે ચાલનાર માણસને કાગ્યે કાગ્યે એવો ગુન્દો કગવો એ રગ્ન થા પડે છે નગ્ન કગ્ના દેન ગ્રેડ છે, કાયદા કરતા ધર્મ ગ્રેડ છે, સરકાર કગ્ના પ્રગ્ન ગ્રેડ છે અને ગગ્નનિધા કરતા ગગ્નનિધા વધારે રગ્નરૂપ છે. રાગ જે ઇચ્છિસ્થી હરીને ચાવતો હોય તો જ તે પ્રગ્નપાત્ર છે કાયદો જે ધર્મને અનુમગ્તો હોય તો જ તે માનનાવાયક છે. સગકાગ જે પ્રગ્નનિધ હોય તો જ તે ટકવાવાયક છે અને ગગ્નનિધાને આડે ન આવતી હોય તો જ ગગ્નનિધા એ કર્નવ્ય છે

ન્યાયાસન ઉપર બેડેલા ન્યાયાધીશ વ્યારે એવું કહે કે ‘ મારે ધર્મનો નિચાર કગવો નઈ, મારે તો ફક્ત કાયદાનો જ નિચાર કરવો છે ’ ત્યારે તે ન્યાયાધીશ મગી રૂમ કોઈ જાલિમ રાગસત્તાનો હુકમ ઉડાવનાર એક અમલ

દાર ખની વન છે. ન્યાયની ખુશી ઉપર બેમનાગ્નો દગ્ગને તો કાઈ પણ ગંભ્ય કે સત્તનતની સત્તાના કરતા ઉચ્ચ મનાય છે, કાગ્ય ન્યાયાધીશ એ મત્યનો પ્રતિનિધિ છે, તે કુદ ન્યાય તોજવા ન બેટેસો હોય છે સમાજની ધર્મશુદ્ધિ પ્રમાણે જે ચોખ્ખ અને અગોખ્ય હોય તે પ્રમાણે તેણે ચુકાદો આપવાનો હોય છે ધડીને કાગમા આપેલા કામદાનો માનિત અમન કરી આપવો એટલી વસ્તુનો ન એની કુદમા મમાવેશ નથી કામદા ઉપર પણ ન્યાય તોજનાગ્નો અંકુશ હોવો ન લેખ્યે. એવા અંકુશની ડો ન્યાયાધીશ કાપે તોડી કાયદાથી સિદ્ધ ચુકાદો બને ન આપે, ૫. અન્યાયી કામદાનો અમલ કરનારો ન્યાયાધીશે ઇનકાર કરવો લેખ્યે, અને જે દિવસે અખર્મી નગ્દાગે ચોનાના અન્યાયી કાયદા અમલમા ચુકવાને કામ ન સન્નન ન્યાયાધીશ ન મળે એવી ગિથિતિ થાય ત્યારે ન દેશમા ધર્મગંભ્ય પ્રવર્તે છે એમ દેવી રાકાય અને ત્યારે ન ન્યાયાસન ઉપર ન્યાયાધીશો ન બેસે છે એમ ગણાય. આ સ્થિતિ વ્યા નથી દોલી ત્યા ન્યાય, ન્યાયાધીશ, ન્યાય-મંદિર એ બધું એક મોડું કાગસ ચર્ પડે છે. સન્નનો કાપે જેને ચુદેગાર દરાવે છે તેને ન ન્યારે આખી પ્ર-ન સંતપુરુષ તરીકે ઓળખતી ધર્મગંભ્ય છે તે ન દિવસે તે ગંભ્યવસ્તુ પૂરેપૂરી સડી ગઈ છે એમ સિદ્ધ થયું જાયું. સડેલી વસ્તુ કાગ દિવસ ટકતી નથી અને વ્યા સુધી ટકે છે ત્યા સુધી દુનિયામા કુર્ગંધ ન દેલાવે છે તેથી કુર્ગંધથી જેમ આપણે દૂ બાગીચે છીએ તેમ આવી સગદાથી ખજી નીરાગી ગેવા કચ્છના દરેક જણે દૂ બાગવું લેખ્યે

બહિષ્કારની પરંપરા

ગાંધીજી હિન્દુસ્તાનમા આવ્યા તે વખતની આ દેશની સ્થિતિ દષ્ટિ તમકા આણવાની નર છે. જમીન મહેસુલના ધારમા ચપેલા દેગ્દા-ધી અને પ્લેગની શરઆતમા મગકે આફરેલી નીતિને લીધે મુમ્મ ઇનાકામા અને બગમગને લીધે બંગાળમા અસન્તોષ ફેલાયેલો હતો. પબખમા નહેરોની આતપાસની વમાઉતની ગાખતમા પણ અસન્તોષ કમ ઓછો ન હતો. ખીજા પ્રાન્તોમા પણ ઓછેવત્તો અગન્તોષ હતો ન. એ બધાને પરિણામે દેશમા અવેશી-બહિષ્કારની હીલચાલ શરૂ થઈ અને થોડા જ દિવસોમા તે સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ સ્વદેશને પરિણામે, જેટલી નાનીમોની વસ્તુઓ આપણે નિયામતથી મગાવતા હતા તે બધી આ દેગમા ન વેચા કરવાને માટે

કારખાનાં સ્થાપન થયાં. યાન્ટ્રિક વિદ્યામાં હિન્દુસ્તાને વિલાસત સાથે હરિશ્ચંદ્રમાં હિતચું જોધ્યે એ મતનો પુસ્તકાર બધે ચલાવ્યો, અને સ્વદેશી પેન્સીલો, ટાંકો, સાણ, કાગળ, એટલું જ નહિ પણ સ્વદેશી સાઈકલો પણ પ્રદર્શનમાં આવવા લાગી. ગરીબ લોકોને ધંધો મળ્યો, દેશાભિમાન સર્વત્ર ફેલાયું; પણ ઈંગ્લંડને તેનાથી બારે નુકસાન થયું હોય કે હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક આવ અટક્યો હોય એવું કશું જ બન્યું નહિ.

બ્રિટિશરની હીલચાલ વધારે રજોગુણી હોવાથી તેનો પ્રચાર વધારે થયો. લોકો જાપાની અને અમેરિકન વસ્તુઓ લેવા લાગ્યા, જેને પરિણામે ઈંગ્લંડના વેપાર કરતાં સ્વદેશીનું જ નુકસાન વધારે થયું. જાપાની કે જર્મન માલ લ્યો સારો અને સસ્તો મળતો હોય ત્યાં સ્વદેશી માલ લેવાનો આગ્રહ ઓછો થયો. પણ સરનાળે લોકમનગતિ સારી થઈ. બ્રિટિશરની અંદર મુદ્દમ રૂપે અસહકાર અને સ્વાવલમ્બનનું તત્ત્વ રહેલું હતું જ. પરદેશી શિક્ષણનો બ્રિટિશર, પરદેશી અદ્યક્ષોનો બ્રિટિશર, પરદેશી બાપનો બ્રિટિશર, પરદેશી પોતાક અને રિવાજનો બ્રિટિશર, અરજીઓ અને વિનંતિઓ કરવાનો બ્રિટિશર વગેરે વસ્તુઓ પોતાની મેળે આવવા લાગી. ધારાસભાનો, મ્યુનિસિપાલિટીનો, લોકલ બોર્ડનો બ્રિટિશર કરવાની પણ સૂચનાઓ થવા લાગી. પણ નેતાઓએ તેટલે સુધી જવાનું પસંદ ન કર્યું. જેટલી ઓછીવત્તી શક્તિ હાથમાં આવી હોય તે બધાનો સરકાર સામે ઉપયોગ કરવો જોધ્યે એ મતનો તે વખતે સ્વીકાર થયો.

સરકારે આ હીલચાલ સામે પૂરેપૂરી દમનનીતિ અપસાર કરી. બ્રિટિશર અને વિદેશની વૃત્તિ આ દમનનીતિને લીધે સળગી ઉઠી અને સરકારી અત્યાચારનો જાપાન અત્યાચારથી જ આપવો જોધ્યે એ જાતનો પત્થ દેશના જુવાન લોકોમાં પેદા થયો. દેશના નેતાઓ તેને રોકી ન શક્યા. શ્રી. અરવિન્દ થોપ પોતે અત્યાચારથી વિરુદ્ધ હતા, છતાં તેઓ માનતા કે સમાનરૂપ એ પણ રાષ્ટ્રીય એકતાનું એક ઉપયોગી સાધન છે. તે વખતની હીલચાલનું પરિણામ શું આવ્યું તે આપણે જાણીએ છીએ. સરકાર અને લોકો બન્ને બચબીત દશામાં રહેવા લાગ્યા. સરકાર દરેક ઠેકાણે કાવતરું જુએ અને લોકો દરેક ઠેકાણે સરકારના છૂપા પોલીસ અને દેશદ્રોહી યુગલખોર જુએ. કોઈ કોઈનો વિશ્વાસ ન કરે. ગમે તે માણસ ગમે તે માણસને સરકારના જનસુસ અને દેશદ્રોહી તરીકે ઓળખાવે એવી દશા થઈ ગઈ હતી. શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે આ સ્થિતિને હૃદયીને કહ્યું હતું કે દેશમાં આજે આ પરસ્પરસંશયના વાતાવરણને લીધે અતિથિધર્મ પાળવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. આતિથ્ય એ હિન્દુ સમાજનો મોટામાં મોટો કલ્પ અથવા સુવાસ; તેનો નાશ થાય

એ દંધ નાનીમૂની આકૃત નહોતી. ચાડીખોરી અને અણુરિક્ષાસના વાતા વરણુને લીધે લજ્જનગમ્ય પન્દેશ જઈને ગ્લા. સરકાગના અવિધામને લીધે અરવિન્દ ઘોષ પૌડીચેરી જઈ અજાતવાસમા ગ્લા આ સ્થિતિનો વાત લઈ સરકારે લો. તિવદને પણ જ વસને માટે દેશનિકાલ કરી કેદમા પૂર્ણ. ત્યાગપ્રીતી ગિચિતિ વેગ અધકાર જેની હતી બધે જ નિગગા, નેદગકાગી અથવા નરી બીક દેખાતી હતી

આ સ્થિતિમાથી દેગને ઉગાગવા માટે ત્રણ વ્યક્તિએએ મોટો પ્રયત્ન કર્યો. લોકમાન્ય તિલક જેલમાથી છૂટયા, મિમિસ એની મિમટે 'મદ્રાસ સ્ટાન્ડર્ડ' હાથમા લઈ તેને નવુ નામ આપી રાજકાગણમા પ્રવેશ કર્યો, અને ગાધીજીએ હિન્દુસ્તાનમા આગી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો મિસિસ ગિગટે હોમરૂલનો ઝડો ઉઠાવ્યો, લોકમાન્ય તિલકે મહાત્મામા ફરી પ્રવેશ કરી તેમા ચૈતન્ય રેકયુ અને ગાધીજીએ પન્પગવિધામ અને નિર્ભયતાનુ વાતાવનુ કેળવનાનો પ્રયાસ કર્યો

ત્યાગપ્રીતીની હીલચાલ તે જ આજની ટીલચાલ દનમિયાન ગાધીજીએ સ્વાભિમાન અને તેજગ્વિતા સાથે અહિસા અને અદેષ દાખલ કરી આ હીલચાલને એકદમ નવુ સ્વરૂપ આપ્યુ જૂની હીલચાલમા પરદેશી સંસ્કૃતિ વિષેનો અણુગમે, જે લોકપ્રિય હોવા ળતા શિક્ષમાન્ય થયો ન હતો તેને ગાધીજીએ નિશુદ્ધ કરી પ્રતિષ્ઠિત બનાવ્યો. બળવો કરનાની શક્તિ બચબીત દશાને લીધે કરી ગઈ હતી તે અહિસા સાથે જોડી દઈ ફરી જગૃત કરી અને દેશમાથી ભયનુ વાતાવનુ કાઢી નાખ્યુ. નરી ટીલચાલ એના પાયા પર મુઠી દીધી કે તે ચલાવવા કાઠને અવેશી, વિરોધી કે તટગ્થ લોકો આગળ લજ્જનથી માયુ નીચુ ન કરવુ પડે આપણી પ્રવૃત્તિ હવે જોયી છે કે દુનિયાનો કાઠ પણ ઉચ્ચમા ઉચ્ચ ધાર્મિક સિદ્ધાન્ત તેને વળોડી ન શકે ધાર્મિક પાયા પર હીલચાલનુ બધાગુ ગ્યાપેલુ ટોનાથી આપણને કાયદાના આરોપની કરી કિમત ગ્લી નથી. કાયો આપણી મામે ઉભો રહેતા વાત બોઠો પડે છે અને પોતે પોતાની મેજે ફગેત ચઈ દૂર જતો રહે છે. ન્યાયાધીશને ધર્મોચાર્યની પ્રતિષ્ઠા છોડી જલવાદના બચાવચન ઉચ્ચાગ્ય પડે છે

હિન્દુસ્તાનની આ ભારેમા ભારે જીત છે આ નૈતિક વિગ્થ એ આપણી અસાધાગ્ય કમાણી છે આમ આપણે દરેક રીતે કમાયા જ છીએ, ગુમાવ્યુ કશુ નથી બહિષ્કારના તત્વમાવી પ્રતિહિસાનુ—વેર વાળવાનુ તત્વ કાઢી નાખી આપણે રસદેશી અને અસહકારનુ શુદ્ધ તત્વ ઉપજાવી કાઢ્યુ છે હવે કરી વિલાયતી માલના બહિષ્કાર તન્ જનામા કેગો માન

નથી સ્વદેશી રિવાજ અને સાદી રેણી સીકાવાયી, જીવન ત્યાગમય, ગંધર્ભી અને ખાદ્ય કરવાયી, ઘણી વિનાયની વસ્તુઓનો ત્યાગ સ્વેચ્છે થઈ જાય છે. સ્વેચ્છીનો સાર્વત્રિક આગ્રહ મળવાયી દેશના ધધાઓને ખાનરી પૂર્વક આગ્રહ મળે છે. બ્રિટન મિત્રાચના ખીજ દેશના માવની હગિરાઈને ધ્યાન રાખેલું નહિ હોવાયી સ્વદેશી ધધાઓ નિર્ભય ગદી શકે છે. આવી દશામા ખામ બ્રિટિશ માવના બહિષ્કારનું એટલે કે ખીજ દેશનો માવ લેનાનું તત્ત્વ આપણે શા માટે દાખલ કરીએ ? અને દાખલ કર્યે મોં વાળ ?

તપાસમંમિતિનો ગિપોર્ટ દેતે છે કે તમામ પંદેરી દાખલો તો બહિષ્કાર અમે કાયમ રાખીએ જ છીએ. એટલે કે ખાદીની હીલચાલને ગિનકુલ નુકસાન પહોચાડવા માગતા નથી અને તો દાખલ ઉપરાંત ખીજ કયા બ્રિટિશ માવ ઉપર ઝાઝી તકલીફ વેઠવા વગર નુનશિન રીતે આપણે બહિષ્કાર મુકી શકીએ તેનો વિચાર કરના માટે એક તત્ત્વ વોલેન્ટી મંમિતિ નીમવા માગીએ છીએ તેમની દલીલ એ છે કે તમામ પંદેરી માવનો બહિષ્કાર કરવામા જે દેશોએ આપણુ કશું બગાડ્યું નથી અને જેમનો ગુનહો એટલે જ છે કે આખી દુનિયાને માટે જે બમર ખુલ્યું છે તેમા બ્રિટિશ કાન્ખાનદાગે સાથે તેઓ વ્યાજખી હગિરાઈમા ઉતર્યા છે એના દેશોને સગ્ન થાય છે.

ખીજ દેશોએ ઈનડની પેડે આપણા પર ભુલમ કર્યો નથી એટલા માટે તેઓ કદ આપણા હિનકર્તા બની જતા નથી ઈંગ્લેન્ડ આપણને પગવલખી બનાવે છે અને ખીજઓ સ્વાવલમ્બી બનાવે છે એવું વૈકું જ છે ! શ્રી મજગોપાવાચારી કહે છે તેમ પંદેરી દાખલના બહિષ્કાર ઉપરાંત આપણે આપણુ તો કરી જ શકીએ છીએ

૧. આપણને જેટલો માવ જોડે તે બરો લગના સુરી આપણે પોતે જ બનાવીએ

૨. મોખશોખની વસ્તુઓનો આપણે સદન્તર ત્યાગ જ કરીએ

૩ જેના વગર ચાલી શકે એવો બધો બ્રિટિશ માલ આપણે નહીં દહોએ અને બ્રિટિશ માવને બંને હિન્દુસ્તાનમા બનેલો માલ જ હમેશા પમદ કરીએ

આ શુદ્ધ સ્વદેશી વૃત્તિ છે આમા બ્રિટિશ માવનો બહિષ્કાર આવનો નથી, અને આટલું આપણે માટે બસ હોવું જોઈએ જે યન્ત્રોનો ઉપયોગ આજમા એછો કરનાનો ગાંધીજીનો ઉપદેશ લોકોને મળે ઉતરે તો વિના યતી માલમાથી એક મોટો ભાગ બાદ થઈ જાય સ્વદેશીનો સીકાર કરી જે આપણે ગોળ અને સ્વદેશી ખાદીની જ વસ્ત્રાંશ ઉપર આવી જઈએ તો તે દિશામા પણ બહિષ્કારની જગ ન રહે ગામગામમા ગ્યામતેલ અને

ગીતના પતરાની વપરાગ સાર્વત્રિક થતી જાય છે તેથી અદેશી થકાએને હાનિ પહોંચે છે આ જાનતમા બીજા દેનનો માવ પમદ કઠાપણું રહેવું નથી અને દારૂ કે નીલાના પદાર્થોમા તો રહેલી કે પડેલીનો બેદ ધર્મ પડેલા જ તેનો પૂરેપૂરો ત્યાગ કરવો છો છે આ ઉપગત ટેલીકે ક્ષિતિય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી બીજા દેશોની વસ્તુઓ લેવાથી કેટલીક અગ્રેષ્ઠ કપતી એને આપણે તુકસાન-પહોંચાડી વડીયુ ખગ, પણ તેની કઈ મારે અસર થશે કે કેમ એ નિયામના જેવું છે

મુખ્ય મનાન એ છે કે બહિષ્કારની જાનતમા આપણે કેટલી દિશામા ગાંધીય સક્તિ પેરી નાખીએ ? એ પ દેશી કાપડનો બહિષ્કાર હાથ ધર્યો છે તેટલો જ સર્વ ગાંધીય સક્તિ એમન દીને ફતેહમદ કરીએ તોપણ બહુ છે મી ગજોપાલાચારી કહે છે તેમ ને એવાગ વિલાયતી આવતે બદલે બીજો પદેશી માલ લેનાર સત્તાક આપીયુ તો કાપડની જાનતમા પણ—આપણે ગમે તેટલા ચોમસ લગવો કરીયુ તેમ જના—શિયિનતા આરી જ જનાની વિલાયતથી છુદા પા પ દેલી સત્તા અને કાપડનો વેપાર કઠાર વેપારીઓ અને દુકાનદારો આ સ્થિતિનો લાભ લીધા વગર છોડશે નહિ

પગમે વિનાયતી માન છોડી બીજો માન મારે એ જ મોની હીલ નાન છે, બીજી લીલચાનની જરૂર નહિ પડે એની એમ દલીલ પરિશ્રમ્યે કરી છે પણ પદેશી કાપડની જાનતમા આપણે અનુમન એથી છુદો છે સૈમઓ તુની ગોદનગીરીમા પડેના રાટ્ટને જગાડતા અને ને પગને તીવ્ર અને એમમ દીલચાવની જગ રોય છે અને તેથી આપણે ખાદીનો એક કાર્યક્રમ લઈ બેઠા બીજે તે પૂરો થાય નહિ ત્યા મુખી હોડીમા વધારે બાર ન બરવાની આપણે કાગજ રાખવી ઘટે છે

બાકો ન નેનાનો મહાત્માજીનો સિદ્ધાંત મહાસમાને જે પમદ ન હોય પ્રેમધર્મ, અહિસાધર્મ રાજકાગજમા નહિ ચાલે એમ જ ને આપણા ગીતાઓને ના હતું હોય તો આજો અસદમગનો કાર્યક્રમ જ છોડી દેવો ચોગ્ય છે આપણે જનતા સુધી મહન કરુ ન પડે અને સામા પક્ષવુ બની શકે તેટલું તુકસાન કરીને તેને તે એ જ છુ આણીએ એ સિદ્ધાંત અદલ્ય લગવો હોય તો અસદમગનો કાર્યક્રમ કવી મદદ ન મરી શકે એ રપદ છે મગને અભાવે ગિરજા ગીત વગ ચાગવુ એ સિદ્ધાંત છુદો છે અને અસદકાર છુદો છે

રાજકારણ કે મહાનૃતિ ?

જ્યારે દેશમાં કશું કામ ચાલતું નથી ત્યારે એકાદ મોટું વ્યાખ્યાન, વ્યાખ્યાનમાંના અથવા પત્રિકા દેશમાં નૃતિ આપવાનું કામ કરે છે પણ જ્યારે દેશમાં નૃતિ આવી ગઈ હોય અને ચોક્કો એકનિર્ણયથી કામ કરવા માંડ્યા હોય ત્યારે અર્થાત્મક સત્તા અથવા વાદવિવાદ એ અનંતગણ્ય થઈ જાય છે મદાસત્તા શરૂ થઈ ત્યાંથી આપણે લોકમત કેળવવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. પ્રથમ પ્રથમ તો અંગ્રેજ કેળવણી વીધેલા લોકોમાં જ મહામંભાની લીધવાસ આણતી. યોગ દિવસ પંડી આપણે વિનાયકનો લોકમત કેળવવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. આ બારે બન હતી. અદેશનો લોકમત કેળવવાને બદલે વિનાયકનો ચોક્કમ કેળવવા પાળી સર્પત અને શુદ્ધિકૃતિ અર્થવાચી સંભાગે દેશને નુકસાન જ થયું છે એ જોવામાં જ કેટલેયે વખત ફેગર ગયો.

પંડી આપણે રજેશમાં લોકમત કેળવવા લાગ્યા, સ્વદેશી બધામાં ખોલવા ચાલ્યા, દેશી છાપાઓની પ્રતિષ્ઠા વધી, અને ત્યારથી જ નૃતિનો યુગ શરૂ.

છતાં વિનાયકનો લોકમત કેળવવાના પદનો અરોગ નો રહ્યો જ. કાલા સંસ્કરણના અમેરિકામાં જ અમેરિકામાં દિનુદિન વિશે સદાનુભૂતિ પેદા કરી શક્યા ત્યાંથી ફિનિયાનો મન કેળવવાનો નવો વિચાર તેમાં ઉમેરાયો, જેથી તેટલા પ્રમાણમાં દેશમન કેળવવાની આપણી શક્તિ આપણે ઓછી કરી. રજેશમાં લોકમત કેળવવા પૂરતા લોકો જ હતા જ્યાં આપણે મેળવી નાંચા નથી ત્યારે રજેશમાં આપણા માણસો લોકમત કેળવવા માટે કેમ મોકલી રાખે? રજેશમાં આપણે કરેલા કાર્ય અને પુરુષાર્થને પશ્ચિમી જર્મનમાં અભાવિત રીતે આપણી પ્રતિષ્ઠા વધી જાય.

દિનુસ્તાનમાં જેટલે દુર્લભે ચોક્કો નૃતિ કરવા આપણે નીકળ્યા તેટલે દુર્લભે આપણી કૃતિ થઈ પણ તેમાં પતુ વિનિ ઓછા નથી આપ્યા. પ્રથમમાં કામ કરી રહેલ જ પ્રથમમાંના ને પ્રતિષ્ઠા મળે કે તરત જ ને માણસ તે વાવવા માગે, એટલે કે સમકાર દર્યામાં જ તેનો ઉપયોગ કરવા માગે અને પ્રથમ તરફ દુર્લભ કરવા નય તે તે પોતાની મુડી જ ખોલ ખેસમે, અને પ્રથમે જરૂર વાગમે કે આ માણસે આપણે ઉપયોગ થયો અને અર્થ રજેશમાં આપણે હાથ છોડી દીધો.

ફેગર કાલો અપાન સાથે કેટલેક ઠેકાણે તે કાલ પ્રથમમાં દેશની અંધિતિ વિશે જાણ ફેલાવવાનું કામ થયું અને કેટલેક ઠેકાણે પ્રથમનૃતિ કરતા ગજલ શુભાં જ તેનો વધુ ઉપયોગ થયો. આજેના પ્રથમ તરફ જોવાને બદલે સરકાર તરફ જોવા લાગ્યા તેથી પ્રથમનૃતિનું કામ વધુ નહિ, પણ

રાજકાગળ વધ્યું.

એ જ અન્સામા મોટેચુ-એમ્સહર્ડ સુધાગ આ ચા આ સુધારાને લીધે આગેવાનોનું લક્ષ ફરી વિધાયત તન્ક ગયું હિ દી વળગને એક મોઝી અગ્ગ આપણે મોકલી એટલા પુરતુ જ આપણે પ્રજામા કામ કર્યું.

પાટ્ટેથી ઉતરલી આ હીનચાનને આખરે અસહકારે ફરી પાટે ચાગી, આગેવાનો ૪૨ી લોઝામા જ લામ કરના લાગ્યા. પંનને પોતાની ગિથિતિનું બરાબર જાન થયું પ્રજાને પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ જરૂરો દેશનિદેશમા હિ દી પ્રજાની પ્રતિદા પણ વની હિન્દુસ્તાન નિમે જનપુત્રાની ઇચ્છા ખી ન દેશમા ફેલાય હિન્દુસ્તાનમા તુ ચાની રચુ છે એ જોના પગેથી લોકો આવવા લાગ્યા

આટલી નાનડી સિદ્ધિ મળી કે ફરી તપશ્ચર્યા છોડી સિદ્ધિની પાઠળ દોડનાને મન લલચાયું આઠ મહિનામા જે નાજી પ્રજામા કામ કરવામા ખર્ચાંની જોડિતી હતી તે કાર્યકર્તાઓએ બિજા મતો કેળવવામા અને એ ખીજાને પોતા તરફ ખેંચવામા ખર્ચાં નાખી

નેતાઓના બિંબ બિંબ પક્ષો અદર અદર ચર્ચા કરે કે લોકે એમા પ્રજાને જાણવાનું ખૂબ મો છે એ વાન સાચી છે પણ તેથી પ્રજા ધગતી નથી, કેમકે પોની ચર્ચાથી પ્રજામા એકાગ્રતા આવતી નથી, એમનિશ કેળવાતી નથી સુદ્ધિના ભેદ ખીને છે, ગર્જિત કેળવાતી નથી

ચાની સ્થિતિ લામા વખત સુધી ટકશે તો પ્રજામા આવેલી જાગૃતિ લગભગ હોવાનાં જરૂરો પ્રજામાના જે મખ્યામધ લોઝા આજે કામ કરના મકયા છે તે મોજા પડશે પ્રત્યક્ષ કામ કરનાર લોઝાને અનુકૂળતા થાય એવું રાજકારી વાતાવરણ ગમવું એ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વનું કામ છે તે ગયામા જે આપણે નહિ કરીએ તો અસહકારની હીનચાવ ઉપરથી અદા મોઢને પ્રજાજાગૃતિનું આદ્ય કરવાનો પ્રયત્ન આવશે કોગી પ્રજા અસહકાર અને પ્રતિયોગી અસહકાર કે સદકાર વચ્ચેના સૂન્મ ભેદ નથી સમજાતી જેથી લોકજાગૃતિ ચાલ, પ્રજાનું જ્ઞાન ચાલ એવી કીલચાન કુદરતી રીતે પ્રજા સમગ્ર શકે છે અને સેવી ગઈ છે એથી વિરુદ્ધની કીલચાવ દેશમા જરી ચાલ તો જોતજોતામા પ્રજા સુધી જશે

ધણા લોકો કહે છે કે 'પ્રજા ચાની ગણ છે, તેને કંઈ પણ નહીં જોઈએ છે.' તુ પ્રજાએ એક વગસની અદર સમિતિ ઉપજાત કામ કર્યું છે જે પ્રજાએ સ્વરાજ્ય મેળવવાની કામ જોડી છે તે આટ્ટેથી ચાગી જરૂર કેમ પાલવે? વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે જેઓ એક ગીતે કામ કરનારે દેવાવોવા લતા તેમને અત્યાગ સુધી ખીજી ગીતે કામ કરવા પામ્યા આ ખીજે રતો

સાચો છે એવી તૈયારીને ખાતરી નહોતી થઈ એમ નહિ. પણ એક વચગાંઈ ટેવાઈ ગયેલી મનોગ્ગના ખીંછ નડન ની ધરેડમા જતાં દૃષ્ટ અનુભવવા લાગી અને વચલા રગના શોધવા તરફ શુદ્ધિ દોડાવવા લાગી.

ગયામાં જે લોકો આટલું લેઈ શકે તે સાચી રાષ્ટ્રશક્તિ પ્રગ્ભવ કેળવવામાં, પ્રગ્ભવો જ કામ કરવામાં, પ્રગ્ભવે એકાગ્ર અને એકનિષ્ઠ કરવામાં જ છે તો—તો જ આગલી રાષ્ટ્રધાની ગયાં મેળા પડે અને રાષ્ટ્ર સ્વગાન્યનું વ્રત કરી તપવા માંડે.

ગોરક્ષા

એક વખત એવો હતો કે જ્યારે કેટલાક દેશમાં પિતા પોતાના પુત્રનો પરપુરો માલિક ગણાતો. પિતા પુત્રને મારી નાખે તો લોકો કહેતા, આપણે વચમાં શા સારું પડ્યું પડે ? તેનું હતુ ને તેણે તોડી નાખ્યું. આજે તે હું મારા બગીચાનું એકાદ જાડ કાપી નાખું તો તેને વિશે મારા પડોશીઓ તકગર કંને નહિ. મુન્દર જાડ હું નાહક પાડી નાખું તો તેમને ખોડું તો બહુ લાગશે, પણ તેઓ પોતાને તકગર કંવાનો હક છે એમ નથી માનતા. ગેમન લોકોમાં પહેલા ધરના ગુલામને મારી નાખવો એ ગુન્હો ન ગણાતો, પણ પાછળથી જેમ જેમ શુદ્ધતા વધતી ગઈ તેમ તેમ ગુલામને શુદ્ધતાના હકો અપાવા લાગ્યા. કોઈ ગુલામ સામે વંધ, અધ્યાપક નજીક ગમે એવો દોષ તો તેનો વધ આપ્યા સમાજને માલે, અને એ રીતે સામાજિક નીતિ બંધાય કે કારીગરને મગાય નહિ. અનેક દેશના જૂના કાયદાઓમાં કારીગરની ગણા વાગે ખામ નિયમો ઘડેલા છે.

આપણે ત્યાં સગરારી અધિકાર મારફતે અને સજ્જની ખીંક મારફતે છુદ્ધતાનો પ્રચાર કરવા કરતા ધાર્મિક પાપપુણ્યનો ખ્યાલ લોકોમાં રૂઢ કરી સામાજિક નીતિમત્તાં સુધારવાનો પ્રયામ થતો આવ્યો છે વડ કે પીપલા જેવા માર્વજનિક ઉપયોગનાં જાડ કાપવા એ પણ પાપ છે એમ મનાતુ આવ્યું છે કારમીગમાં ચિતાર જાડ જે કોઈ વાટે તો તે ભારે અયોગ્ય ગણાય છે. ચિતાર સર્વ વૃક્ષોનો ગગન છે. તેની છાયા અતિ શીતળ દોષ છે એક ચિતાર એટલે ચાંધર ધર્મશાળા

બહુ પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુસ્તાનમાં એવો સમય હતો કે જ્યારે ગોવધ નિપિદ્ધ ન હતો. સર્વ પશુઓની દિમા થતી. પણ જ્યારે આપણા ધર્મકારોના

મનમાં શ્રવણમાં તત્ત્વ પૂરું કર્યું સારે તેમણે પ્રગ્નના મનમાં પશુઓ પ્રત્યે સમભાવ અથવા દયાભાવ ઉત્પન્ન કરવાના અનેક ઉપાયો યોજ્યા. પશુઓ પોતાના આહારને માટે સરળતાથી છે એમ માનનાર પ્રગ્નને સાર્વત્રિક શ્રવણ એકાએક ગળે ઉતરે નહિ. આજે પણ આપણે તે મુઠ્ઠેલી અનુભવીએ છીએ. તેથી ઋષિમુનિઓએ નપાસ્ય કે સર્યાન કયાથી થઈ નકે, 'વદન મુઠ્ઠા જેવા પશુ, જેમનો ખોગક એ એક જ ઉપયોગ હતો, તે તે દયાના ક્ષેત્રમાં આવવા અશક્ય જ હતા. ઘોડા જેવા પ્રાણીઓનો ઉપયોગ માત્ર કઠ્ઠાં મજૂરીમાં વધારે થઈ શકે છે. ઘોડાના વધનો નિગેધ કરવામાં આવે તો તે કાંઈક સંભવનીય હતું.

પણ ઘોડા કરનારે મનુષ્યના વગરે પરિચયમાં આવેલું અને અનેક રીતે મનુષ્યોને ઉપયોગી થઈ પડતું પ્રાણી એ તો ગાય છે. ગાયબળદના માસ કઠ્ઠાં તેમની મજૂરી વધારે ફાયદાકારક હોય છે અને ગાય તો ધીરૂધ આપતી હોવાથી મા વગરના બાળકની બીજી માતા જેવી જ થઈ જાય છે. ગાયનો માર્તિવક અને ગ્રેમી સ્વભાવ, તેના દૂધની ઉપયોગિતા, બળદની મજૂરીની ખેતીમાં જરૂર, એ બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરી શ્રવણની સર્યાન ગાયથી જ કરી. શ્રવણની સર્યાન સાથી જ થઈ શકે તેમ હતું પાગલો કઠ્ઠાં પોતાના દેશભાઈઓ પ્રત્યે જેમ સ્વાભાવિક રીતે ગ્રેમ વધારે છૂટે છે તેમ આપણા પરિચયમાં, આપણા શ્રવણમાં એતપ્રેત થયેલા ગાયબળદ જેવા જનવરો પ્રત્યે શ્રવણ ઉત્પન્ન કરી સહેલી હોય તેમાં કશી નવાઈ ? ગાયના લાભ બનાવી ગાયનું રક્ષણ કરવા જતા ગાયનું રક્ષણ થાય, પણ માણસનો ગ્વાર્થ વધે; દયાભાવ, આત્મૌપમ્યભાવ જન્યુત થાય નહિ અને માણસની ઉન્નતિ તો દયાભાવમાં જ રહેલી છે. માટે આપણા સમાજવ્યવસ્થાપકોએ ગાયનો ગ્રેમ અને ગાયનું અભિમાન આપણામાં ફેળવ્યું મનુષ્ય પ્રત્યે અહિંસાભાવ ફેળવવો એ પ્રમાણમાં સહેલી વસ્તુ છે. પશુઓ પ્રત્યે તે ભાવ ફેળવવો અધરો છે એ જોઈ ગાય વિશે પુન્યભાવ તેમણે પેદા કર્યો, અને ગાયનું રક્ષણ કરવું એ હિન્દુ-માનવનું કર્તવ્ય છે એમ નક્કી કર્યું. પણ મનુષ્યવધ કરીને ગોવધ અટકાવવો એમ તો તેમનો ઉદ્દેશ ન જ હોઈ શકે.

આપણે જળરક્ષતીથી ગોવધ અટકાવવા જઈએ તો જૈન લોકોને જળરક્ષતીથી બદલાનો અને મુઠ્ઠાનો જે વધ માતા આમળ થાય છે તે અટકાવવાનો હક કેમ ન હોય ? અને આમ આપણે બધે જળરક્ષતી ચલાવીશું તો પશુહિંસા કરતાં વધારે મનુષ્યહિંસા થઈ જવાની, અહિંસાને નામે અહિંસાધર્મની જ હિંસા થઈ જવાની.

તેથી અમે એમ કહેવા નથી માગતા કે હિન્દુઓએ ગોરક્ષાનો સવાલ

છોડી દેવો. આપણે ગોગ્રા છોડી દઈએ તો હિન્દુ મઠી જઈએ હિન્દુ જનિએ ગોગ્રાની પાછળ પોતાનું સર્વસ્વ હોમવું જોઈએ એ આપણો વાગ્મે છે. તેનો ત્યાગ કરીએ તો આપણે કુલાના ગણાઈએ. પણ ગોગ્રા મુસલમાનો માથે વેગ બાધીને આપણાથી ન જ કગાય. મનુષ્યદોષ કરી જીવદયા ફેગવી એ ધર્મ નથી, આવેલ છે. અત્યાર સુધી આપણે જોડે રહે જઈ આપણા મુસલમાન ભાઈઓને જીવી બનાવી મુક્યા હતા. આ જો વર્ષેમા આપણે ચોગ્ય રસ્તે કામ લીધું તેથી ગોગ્રા ધણો અટક્યો છે એ આપણો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે

મુસલમાન ભાઈઓ ગાયના શત્રુ નથી એટલું આપણે ધ્યાનમાં ગમીયું તો તેમની મદદથી જ આપણે અત્તી દુનિયામાં ગોગ્રા કરી શકીશું. પ્રથમ તો જો હિન્દુમુસલમાન એક થઈને રવગાજ્ય અને ખિનાઈત મેળવીશું તો હિન્દુસ્તાનમાં ગોગ્રા લશ્કરના આહાને અર્થે જો પાગ વગરની ગોહત્યા થાય છે તે પોતાની મેજે અગ્રી જશે કાજીબના અમીની ગોગ્રા વિગેની લાગણી હવે જાહેર થઈ ચુકી છે કોઈના ધાર્મિક રીતગિવાજોમાં આપણે પરાણે ફેગવા ન જ કરી શકીએ તે તે ધર્મના ધર્મગુરુઓની ધાર્મિકતા ઉપર જ શ્રદ્ધા ગમી જોઈએ જો ધર્મમાં સાત બકરાને બદલે એક ગાયની કુરબાની કબૂલ ગમી છે તે ગોગ્રાનો રત્નો ગોધી કાઢી ન જ શકે એમ નથી. પણ એ રસ્તો ધર્મમાંના ધર્મગુરુઓ જ અન્તરની પ્રેરણાથી નખે દે. આપણે આપણી દમે ધાર્મિક આગ અને જીવદયાનો મેળ અનેક ઢેકાણે જેસાડ્યો છે શક્તિપાર્સનામાં જ્યાં પશુના બનિદાનનું વિધાન છે ત્યાં આપણે અદના લોહનું પશુ બનાવીને અથવા કોઈ વધેરીને કામ ચલાવીએ છીએ મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં પગાભાજો જીવદયા સંગ્રેવી છે જ તે જેમ જેમ વધે તેમ તેમ પશુગ્રાના માર્ગ આપોઆપ ખુલશે. જીવદયા ધર્મવિરુદ્ધ છે એમ કોઈ ધર્મ કહેતો નથી. આપણે ધીજી ગમીએ અને પોતે જીવદયા ફેગવીએ એ જ સૌથી પ્રથમ જરૂરનું છે

એકતાને ઘોડો

એક વાઈતો નીચે પ્રમાણે લખેલ આવ્યો છે

અત્રેના રહીશ જે અમિન્દ મુસલમાન આવતા ચુકવાદે તેમની મોટી નાતને જમણું આપવાના છે. આસરે પંદરથી વીસ દબર માણસ નાનતું અને બહાર-મ મનું મગને ચનાર છે આ જમણું

મવાની છે આ દક્ષીણતના જલ્પુ ચતા અપેના હિન્દુ રહીસોના આગેવાનો તેમને રખડમા મળ્યા હતા પણ સમજવવા છતા તેમણે પોતાનો વિચાર ફેરવવા અસક્તિ જણાવી છે. અપેની રાષ્ટ્રીય હીલચાયના આગેવાનોએ પણ આ સમન્ધમાં કંઈક પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ આ પત્ર લખું છું ત્યા સુધીમાં કાંઈ પણ સન્તોષકારક પરિણામ જણાયુ નથી આ પત્ર તમોને જે દિવસે મળશે તેને બીજા દિવસે તેા ણિચારા અસપ્પ્ય નિરપરાધી જીવે માણુમળતના કેન્દ્ર દિવનના ખોરાકના ભોગ થઈ પડ્યા હશે

‘નેન’ હોનાનો દાવો જતા મહાન શ્રીમાનો અપે વસતા હોવા છતા તેઓ કાંઈ પણ જાહેર જીવસો આ વખતે બતાવી ચકયા નથી

હિન્દુઓએ તે ગૃહસ્થને જેટલે સુધી વિનંતિ કરી છે તેઓએ ઉપરતુ કામ કરતા બાકી બીજું કાંઈ પણ ખાણું કરવું, ચા તેા તેમજ ખરચવાના તાણા પોતાની કામના બાબકો માટે મદ્રેસા ઉગાડવામાં ખરચવા, અને જે તે પ્રમાણે તે વખત થાય તેા તેટલી બીજી રકમ હિન્દુઓએ આપવી

આમ હોવા છતા હજુ સુધી કયા શુભ પરિણામની આશા નથી આ પ્રસંગથી હિન્દુમુસલમાન એકતાને ધોકો લાગશે

ઉપરનો કાગળ વાંચી કેને દુખ નહિ થાય ? મનુષ્યજાતિ હજી મામાહાર છોડી દેવા જેટલી ચડી નથી માણસની બૂખ મગાડવા ખાતર અમખ્ય મૂકે પ્રાણીઓનું જીવન મટાકરામાં આવે છે એનું દુખ ધણીને થાય છે, પણ આપણે અહિં સામાર્જીય તરફ હજી સમજ્યા નથી એનું દુખ શું ઓણુ છે ?

આની રીતે આપણા મુસલમાન બાઈઓ ઉપર દમાણ મુકી—પછી બને તે દમાણ શુદ્ધ લાગણીનું હોય—શું આપણે અહિં સાનો પ્રચાર કરાના છતા ? હિન્દુઓમાં કયા માસાહાર નથી ? કેવલેક કેકણે બ્રાહ્મણોમાં પૈક માસ ખાનાનો ગિનાજ છે તેમને સમજાવવાને આપણે કેટલું કર્યું છે ? એક ઉજાણીમાં માસાહાર અટકે તેા અગે આગલી મદદ કરીશુ એવો ભોન જતાની અહિં સાનો પ્રચાર કરવો એ સાચો માર્ગ નથી.

સાચો માર્ગ તેા માસાહારી બાઈઓના પરિચયમાં આવી તેમની સાથે મિત્રાચારી જાધરી એ છે. આપણે માસ ખાતા નથી એટલા માટે આપણે ાઈ જીવે અને માસાહારી નીચ છે એમ માની તેમને છોટે રાખવાથી અહિં સાનો પ્રચાર થનાનો નથી જ્યા મુસલમાન, ખ્રિસ્તી કે પાગની જાતોમાં માસ ન ખાનાગ હિન્દુઓના ગાઠ પરિચયમાં આવ્યા છે ત્યા ઘણીવાર તેમણે માસાહાર છોડી દીધેનો છે આપણે આપણા મુસલમાન બાઈઓના પરિચયમાં બહુ ઓછા આવીએ છીએ, તેથી તેમના ઉપર આપણે આપણા વિચારોની અબાવિક અસર પાડી શકતા નથી આપ ન મિત્રાચારી સાગી હોય અને

લાંબા વખત સુધી ટકે તો વગરકંઠે મુસલમાન બાઈઓ દેશર કરશે. છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષની અંદર માવધ અટકાવવાને આપણા મુસલમાન બાઈઓએ ઓછી મહેનત નથી કરી. મુસલમાન આવેવાનો હજી તે દિશામાં મહેનત કરી રહ્યા છે. તેને માટે આપણે તેમના હમેશના કૃતજ રહીએ. મુસલમાનોને માંસાહારનો જ ત્યાગ કરવાનું કહેવું એ અહિંસાની અનિશ્ચયતા જ ગણાય. આ રીતે આપણે કોઈનામાં અહિંસાવૃત્તિ કેળવી શકવાના નથી; પોતાની અહિંસાવૃત્તિ જ વખતે બોધ બેસવાના.

હું હાથ પીનો હોઉં, ઘી ખાતો હોઉં તો હનુફીને પ્રસંગે કે ન્યાત-બોજનમાં મારાં સગાંબંધાઓને હાથપાકપુરી જરૂર પડવાનું. હાથપીમાં માંસાહાર છે એમ માનનાર માણસે આવે પ્રસંગે નિ તથાપૂર્વક મારા જેવાની લાગણી જાગવી જોઈએ. નિનક્ષા નામ ત્યાં અહિંમાના પ્રચારમાં જ હિંસકવૃત્તિ આવી જાય છે. જૂઠું અને માકડ મારનાર માણસનો લાથ દલમ કરનાર જૈન રાગની દંતકથા આપણે સાંભળી છે. જેઓ સાચા જૈન છે તેમના સહવાસથી સ્વાભાવિક રીતે માણસ અહિંસાનો વધારે વિચાર કરતો થઈ જાય છે. જૈનોને અહિંસાનો 'જુસ્મો' બતાવવો નથી પડતો. જુસ્મો બતાવવો જ હોય તો પોતે દુઃખ ખમી કે પ્રાણત્યાગ કરી અસર પાડી શકે છે. પ્રાચીન રામમાં શુભામ મહેશ્વરે બંદુક જોવાની અને હાથેલા મથનો વધ જોવાની પ્રથા બંધ કરવા ખાતર એક જણે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરેલો. તે કિસ્સાની અસર ધીમેધીમે થવા લાગી, અને અન્તે ઝંડીએટરોનું પ્રાણાન્તિક બંદુક બંધ પ્રકૃતું.

હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુમુસલમાનની એકતા એકબીજાને પરિપૂર્ણ સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાયથી વધશે ઓરડા અને આહારશુદ્ધિ આ એકતાના અન્તિમ ફળ તરીકે આપણે જોઈશું. અન્તિમ ફળને આપણે એકતાની શરત ન બનાવીએ.

હિન્દુમુસલમાનની એકતા એ કંઈ સાદું નથી. તે નિરપેક્ષ ધર્મ છે. સ્વમાન્ય એ તેનું ફળ છે.

‘વન્દે માતરમ્’

નાનપણમાં અમે પંચાયતના રતોત્રી બીજેલા. એમા માતાજીના મન્ત્રની શરૂઆતમાં ‘નમો દેવૈ’ વાળા શ્લોકો આવતા ત્યારે મનમાં આદર અને ભક્તિ જોવામાં આવતી.

સ્વદેશીની હીલચાલ રાંર થઇ અને નવો મન્ત્ર આવીને ઠાને અથડાયો—
 ‘વन्दે માતરમ્’. બહેનો બાપ તો એક જ છે, પણ મનમાં ગુર્તિ લુદી જ
 ખડી થઇ. વन्दે માતરમ્ સાથે નાનપણની માતાના ઉપકાર વિશેની કવિના
 માદ આપવા લાગી. મા ખાવાની વસ્તુઓ પાસે લઇને બેઠી છે, એક બાજક
 આવે છે, ખીત્તું પાછળથી આવીને ગળે બાંહે છે, ત્રીજું સાડલાનો છેડો
 પકડીને ખેંચે છે; એક બાળા માએ લાંબા દરેલા પગ પર આસન જમાવીને
 બેઠી છે અને બે ચાર બાજકો મા વાંરે તોપણ બેદરકારીથી માથી દૂર
 ભાગે છે અને એકબીજા સાથે લડે છે; એવું ચિત્ર મનમાં ઉભું રહેતું.

એટલામાં બંગાળથી ‘રાષ્ટ્રગીત’ આવ્યું:

સુજલામ સુદલામ મલ્લજયીતરામ
 રામકોટિકંઠ-કલ્પલિનાદ-કસાયે,
 બહુબલધારિણીમ, રિપુદલચણીમ.

‘મમો દેવ્યૈ’ વાળા અષ્ટભુજ ‘મહિપાસુરમર્દિનો’ના ચિત્ર જેવું જ
 આ ચિત્ર હતું. માત્ર મહિપાસુરને બદલે આપણા જેવા જ દેખાતા માનવી
 રિપુદલનો સંહાર કરનાર અને કામ્પનિક ખરકરવાલ હાથમાં ધારણ કરનાર
 તે માતા હતી.

પાશ્ચાત્ય દેશાભિમાનની કલ્પનાઓ જેમ જેમ મનમાં ફસતી ગઇ તેમ
 તેમ માતાની મૂર્તિ વધારે ને વધારે ઉગ્ર થવા લાગી. માતાના શરીર ઉપરનાં
 આભૂષણો ઓછાં થવા લાગ્યા. માતાનું વસ્ત્ર લગભગ શરીર ગપેહું દેખાવા
 લાગ્યું. માતા મોડે રક્ષણ કરનાર છે એ બચપણનો ભાવ ઉડી જઈ મોડે
 માતાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ એવો પ્રોત્સાહન પણ અભિમાની ખ્યાલ મનમાં
 આવવા લાગ્યો, અને માતાની કરુણ દૃષ્ટિમાંથી બદલો લેવાની, વેર વાળવાની
 પ્રેરણા મળવા લાગી.

આજ તે મૂર્તિ ક્યા ગઇ? પેલી અષ્ટભુજ મહિપાસુરમર્દિનીયે ધ્યાનમાં
 નથી આવતી, અને પેલી રિપુદલચણી, દલપ્રહરણવર્ણી માતા પણ રલી
 નથી. આજે તો બાસેતુદિમાચલ પ્રથમપેલી સુગ્લા, સુક્લા અને મલ્લજયીતલા
 માતાનું જ માનચિત્ર દૃષ્ટિ આગળ ઉભું થાય છે. આ માતા સુગ્લા છે પણ
 બાળકોને તે જળને માટે કર આપતો પડે છે, સુક્લા છે પણ તે દુષ્ટો
 માતાનાં બાળકોને મળનાં નથી; અને તે સીતલ મલ્લજયીમાં પ્લેગ ઇન્ફેક્શન-
 એન્ડના અસંખ્ય જનતુઓ ક્ષુધાતુર ઘર્ષ આમતેમ દોડતાં અને ટૂંક પામતા
 દેખાય છે. અડ્ડના જગથી આ માતાનાં ચરણ ધોવાનું મન થાય છે. શરીરના
 ખરસેવાથી આ માતાની સેવા કરવાની આજે પ્રેરણા થાય છે. આખા શરીર-
 નો ધૂપ બનાવી સર્વજ્ઞ સીતલ મલ્લજયી દર્શાવવાનું મન થાય છે. પણ

જાડનવીયમનાવિમલિતરણપુષ્પદીયૂવ થી માતા નવો જ ખ્યાલ આપે છે માતા કહે છે, તમે મને અને નામથી સમોધો છો, પણ મને તો માતા એ જ નામ પ્રિય છે. એકે માના શબ્દમા માગ બાળકોનો સમાવેશ થાય છે દેવી કહીને તમે મારા પ્રકાશનું અને પ્રનાયનું અનુકરણ કરો છો, દુહામાં તમે મારું અભિમાન ધરાવો છો, પણ માતા કહી તમે મારા મધા બાળકોનો પ્રેમ મેળવો છો વન્દે માતરમ્ એ વચનમા જેટલી માનવશક્તિ છે તેટલો જ ભાતપ્રેમ છે, ભગિનીપ્રેમ છે તમે મારી શી મેવા કરવાના હતા? ભાઈ ભાઈ બવા મુખેથી રહો, પ્રેમથી રહો, એક બીજાને મંદ કરો, એકબીજાના મુખદુઃખથી મુખી અને દુઃખી થાઓ એટલે મને બધું મળ્યું, એ જ મારી જે પૂજા વન્દે માતરમ્ નો અર્થ 'સેવે પ્રાતરમ્' એ છે, એટલું તમે સમજી જરો એટલે મારો વગ્દ હસ્ત તમને વધુ શાન આપશે, અને તમે જોઈ શકશો, જાણી શકશો કે એકલી જ માતા હો, મારું સ્વરૂપ ગૂઢ અને વિશાળ છે અને જેટલા બાળકો તમે જુઓ છો તે માગ જ અપત્ય છે, તમે બધા સહોદર છો'

આખરે વન્દે માતરમ્ મન્ત્ર પ્રથમનાર સાબળતા જે મતિનું દર્શન થયું હતું તે જ સાચું છે અને માતાને પ્રિય છે માનવબધા બાળકો માતાને ઝોળખશે અને સહોદરધર્મનું પાલન કરશે ત્યારે જ તે ચિત્ર આદર્શ થશે.

‘વન્દે માતરમ્’ નહિ ?

‘વન્દે માતરમ્’ એ આપણો રાષ્ટ્રીય મન્ત્ર છે એમા આજના ત્રીસ કોટિ હિન્દુઓની માતાનું પૂજન છે, ભૂતપ્રાણના અગણિત કોટિ ભારત વાસીઓનું શ્રાદ્ધ છે અને ભવિષ્યકાળના અનન્ત કોટિ મતાતોને આનંદાગ્ર છે ‘વન્દે માતરમ્’ એ કોઈ અમુક ધર્મ કે પંથનો મન્ત્ર ગણા નથી તેમા નિર્ગોપ પણ જલિદ્વાન સ્વીકારનાર દાલીની પૂજન નથી પણ ભારતની ગણગણાની ઉપાસના છે

‘અથા હો અકબર’ એ પણ આપણો રાષ્ટ્રીય મન્ત્ર છે તે અરબી ભાષામા છે માટે તે મુસલમાનોનો જ છે, હિન્દુનો નથી એમ જો કોઈ માને તો તેની જૂન છે ‘વન્દે માતરમ્’ એ મન્ત્ર પણ વૈદિક હોવા છતાં એકવા હિન્દુઓનો જ નથી હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે બધી જ કોમોનો તે રાષ્ટ્રીય મન્ત્ર છે. હિન્દુઓ હિન્દુ દ્વિતી અર્થ કરે, મુસલ

માનો 'હમ જુવજુને હં ઉસ્કી વહ ગુવિસ્તા દમાગ' એવું તેના પગ ભાગ્ય કરે. ખ્રિસ્તી અને પારસીઓ પોતાની માન્યતાઓ પ્રમાણે તેના ભક્તિભાવને ગ્રહણ કરે, પણ 'વન્દે માતરમ્' એ જ આપણો જધાનો રાષ્ટ્રીય મન્ન છે, 'અમા હો અકબર' એ જ આપણી જધાની ગાથોય ગદ્યા છે

દાલીપુત્ર વામાચારી તાકતો ઠગ્યને માતાને નામે ઓળખે છે અને અત્યાચારી દેશભક્તો વન્દે મતરમ્નું ગાન ગાર્હ હિન્દુસ્તાનને સ્વતન્ત્ર કરાવે માટે કારતગ ન્યતા હતા એટલા માટે વન્દે માતરમ્ એ રાષ્ટ્રમન્નનો આપણે ઇનકાર કરવો ન જ ઘટે. દરિયર રીન્દનાથ હાકુન્તા વૈ જુવ ભક્તિના આધ્યાત્મિક ગાયનો કવક્તામા નૃગાગિક ગણી ખરાબ રીતે વપરાય છે એટલા માટે આપણે જુ તેનો ત્યાગ કરવા જોસીયે ? વન્દે પિતરમ્ અથવા પિતા નોકસિ (તુ જ અમારો પિતા છે) એ સત્ત બન્ય છે, આર્પ છે, વન્દે માતરમ્ જેટલું જ ગ્રાણ છે, પણ વન્દે માતરમ્થી જુદું અથવા ચડિયાતું છે એમ અમે માની શકતા નથી વન્દે માતરમ્ એ મન્ન સર્વોચ્ચ છે, રાષ્ટ્રમાન્ય છે, તપ પૂત છે, સિદ્ધ છે, કોઈ પણ કાગ્યુસર હવે આપણે તેને બદલવાના નથી

દરિયર રીન્દનાથ હાકુર એ મન્નનો વિરોધ કરવાનો છોડી દે એવી અમારી આજીજીપૂર્વક નમ્ર પ્રાર્થના છે, ઉપનિષદોમા ઋષિઓએ કહ્યું છે, 'માતૃદેવો મય પિતૃદેવો મય ।' જેમા આપણે શા માટે બેદ કરીયે ? બેદ જ જોવા જઈશું તો માતાને જ પ્રથમ ધ્યાન ગજોલું છે અને ભક્તોએ પણ ગાયુ છે—સ્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ ।

એક સંભાષણ

ચોડા દિવસ ઉપર એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ જોડે અમારે ગસભરી વ્હાતચીત થઈ એ ભાઈ હિન્દુસ્તાનમા ખૂબ ફરેલા હતા અને હિન્દુસ્તાનની રિયતિ વિશે ચોક્કસ વિચારો પણ ધરાવતા હતા પ્રાસ્તાવિક ગભાપણ પછી તાત ચીતે નીચેનું સ્વરૂપ પકડ્યું

સૌ—તમે ખેતીનો સવાલ છોડી આ કપડાનો સવાલ લાંબને જો છો એ તમને ડહાપણબરેલું લાગે છે ? તમે ખેતીમા ખૂબ સુધારણા કરીને વધારે ઉપજ કરો અને વિલાયતી કાપડ ખરીદ કરો તો તેમા શું ખોટું ?

અમારામાથી એક જાણે જવાબ આપ્યો 'શું ખોટું ? હિન્દુસ્તાન

અનાદિકાથી કથામની ખેતી કરતા ને તેના કપડા વણતો આવ્યો છે
આજે એ જ દેશ પોતાનો દેહ ઢાકવા વિલાયતથી કપડા મંગાવે એ વગમ
શુ ઝોઝી છે ? નવરાજના વખતમા ખેડૂત પીળે, કાતે અને પોતાના
પોડાથી પામે ખાદી વણાવી વે તો લગભગ રૂને બાવે દાપડ પડે’ ,

સૌ—પણ તેટલો જ વખત ખેતી વંદારવામા માલે તો તે વધારે
ન કમાય ? અને વધારે કમાય તો દાપડ સહેલાઈથી વેચાતું લઈ શકે

જૈ—હા, જો નાના નાના ખેતરોને તોડીને તમારી મોટી પૂરોપીઅન
કપડીઓ થાય તો ખેતીમા વધારે ઉપજ થાય ખરી, પણ અમાગ ખાનદાન
ખેડૂતો તે ખેડૂતો ન રહે, પણ ખેડૂત મગીને મજૂર અને અને ખેતીની
ઉપજ કેરી રીતે વધારી એ આખી દુનિયાનો સવાલ છે, કેમકે ખેતીની
ઉપજ વધે છે તેના કરતા લોકસખ્યા વધારે ઝડપથી વધે છે. પણ જ્યા
સુધી અમાગ ખેડૂતોને આપણુ જમર મહેસુલ ભરવુ પડે છે અને શાકુકારને
આપણુ ભારે વ્યાજ આપવુ પડે છે ત્યા સુધી તેમને ખેતીમા વધારે રસ
લેવાની વૃત્તિ જ ક્યાથી થાય ? તેઓ તો એમ જ કહે છે કે આ રીતે
કે તે રીતે, અમારે બાએ તો લૂટાવાતુ જ પછી વધારે શરીર ધસ્યાતુ
શુ કળ ?

સૌ—સારે તો તમારા સ્વરાજ્યમા તમે મહેસુલ ઓછુ કરવાના હશે.

જૈ—મહેસુલ ઓછુ કરશુ કે નહિ કરીયે એ જુદી વાત છે, પણ
જેટલુ લઈશુ તેટલુ બધુ પ્રજાના હિતમા ખરચીશુ, અને સ્વરાજ્યમા પ્રજા
પૂરતી પગમ થા હશે, તેથી આટલો ને આટલો કર પણ તે વખતે લોકોને
હાવે લાગશે. આજે તો આપણુ જમીનમહેસુલ એકલા લશ્કરને પાળવામા
—બીપી જાય છે. સ્વરાજ્યમા આટલુ લશ્કર નહિ હોયને લશ્કરતુ ખર્ચ આટલુ
નહિ હોય, અને લશ્કર પાળી સ્વરાજ્યમા જે કંઈ ખર્ચ થશે તે મોટે ભાગે
અમારા જ બાઇઓના ધરમા જશે

સૌ—તમારા સ્વરાજ્યમા લશ્કર તો ત્યારે હશે ?

જૈ—હા હા, જરૂર હશે જ્યા સુધી પ્રજાને લશ્કરની જરૂર જણાશે
ત્યા સુધી તે લશ્કર પણ રાખશે અમે સલામતીઓ છીયે તેટલા લશ્કરમા
નહિ રહીયે એટલુ જ અમે પોતે હમેશા માનીયે છીયે કે પ્રજા લશ્કર વગર
ચલાવી શકે એવો દિવસ પણ આવવાનો આજે લોકો સસ્ત્ર વગરના છે
અને સસ્ત્ર ધાવ્ણુ કરીને તમારા લોકોતુ લશ્કર તેમની ઉપર છે, તેથી પ્રજાતું
પુરપાતન હણાય છે અને પુરપાતન હણવાની સાથે લોકોમા દેવ પણ વધે
છે નિ સસ્ત્ર હોવાથી પ્રજા પોતાને નિર્બળ અને લાચાર માનતી થાય છે
અને તેથી કુદરતી રીતે તેવી પ્રજામા દેવ અને ઝેરની વૃત્તિઓ પોષાય છે

- તિન્દુરતાનની પ્રગ્નના સગ્ન લે પગાળી લેવામા ન આવ્યા હોત તો ને દેખ
આ-તે પ્ર તમા દેખાય છે તે ન દોન.

સૌ—સારે શુ તમાગે યગજ્ઞમા દરેક જાણુ અગવામા ગિવેલ
ગાળીને યેરે જોડી તમાગી કદમના છે ?

જૌ—ના રે, એ ખ્યાલ જ કદમો જોડો છે. જનજો દુનિયામા દરેક
જાણુ વાપ કે વર દોય અથવા આપસો વડુ જ દોય. માગથી તો એ
કદમના પણ સહન નથી થતી

સારંગે કહ્યું—તમારા દેશના અને તે પણ ગાંધીય પદના કદવાક
લોકો મારી આગળ જોવા છે કે સ્વગજ્ઞમા અમે ખીમામા રિવેલ
ગાળીને શરીરુ

જૌ—એનું કામજુ છે. એ માનસદાત્મનો એક નિયમ છે નિર્ધનને
હમેશા મનમા લાગે છે કે મારી પાસે પૈસા હોય તોજે કહ્યુ હોય તે કરી
શકુ. ધનવાન માણસ જ જનજો છે કે પૈસાની શક્તિનેયે મર્યાદા છે. તે
જ પ્રમાણે નિ શસ્ત્ર માણસને શસ્ત્રની શક્તિ વિશે બારે બારે કદમનાઓ હોય
જ. લોકોને શસ્ત્ર ધાતુ કદવાની છટ મળશે ત્યારે થોડા દિનસ રોખના
માર્ગો શસ્ત્ર સહને હશે ખરા, પણ થોડા દિવસમા મોહ ઉતરી જતા તેઓ
તેનો ત્યાગ કરશે પછી ખેડૂતો ખેતીની રખેવાળી પૂરતા શસ્ત્રો રાખશે, પણ
કાળને શસ્ત્રનો રોખ નહિ રહો હોય. અમારૂં લોકો ઘરે ઘરે એટલે લોકોમાંથી
પોતાની નિર્જાતાનો ખ્યાલ નાશ પામશે, તેઓ નિર્ભય થશે અને સ્વમાન
પણ સમજતા ને સાચવતા થઈ જશે આજે તો બહાદુરીના કામો કરનાની
તક સરખી અમારા લોકોને મળતી નથી અને જ્યાં કઈ બહાદુરી
ખતાનીયે છીયે ત્યાં તેની કદમ થતી નથી.

સૌ—એટલે તમે શુ કહેવા માગો છો ?

જૌ—એક જ સામાન્ય દાખનો આપુ મુખર્ષ જેના શહેરમા
ગાડીધોગની અવગજવગેના બદોબસ્ત રાખવા માટે સવામથી સાઝ સુધી
અમારા દેશી પોલીસને અપરા તડકામા ઉભા રહેવાનું હોય છે પણ સાઝે
જ્યારે બીડ વધે છે ત્યારે દરેક ચોડે ચોડે તમારો જોરો સાન્નિદ ઉભો
કરવામા આવે છે દેશી પોલીસને બીડને વખતે બદોબસ્ત બખરાની તક જ
આપનામા નથી આવતી પોતાની શક્તિ અજમાવવાની તક જ નહિ
મળવાથી સ્વાભાવિક રીતે માણસ માનસો થઈ જાય છે કે તેનામાં એ
શક્તિ ખરેખર જ નથી

સૌ—તમે જાણો છો કે ફ્રેન્ચ કે રશિયન પોલીસ કરતા લડનનો
પોલીસ રતાના બદોબસ્તના કામમાં વધારે હોશિયાર હોય છે ? તો એનું

કાળ સુ દરો ? તમે એમ નથી માનતા કે અગ્નિજ્વાળા બીડની વ્યવસ્થા જાળવવાની શક્તિ સ્વાભાવિક રીતે વધારે છે ?

જૉ—આટલું મોટું સામાન્ય તમાગ હાથમા છે એટલે વ્યવસ્થા જાળવવાની શક્તિ સ્વાભાવિક રીતે કેળવાય જ. અને ધારો કે અગ્નિજ્વાળા સ્વાભાવિક શક્તિ હોય તોપણ તેમની શક્તિ ઉપર અમારાથી કેમ છંદાય ? અમારા દેશમા અમાગ લોકો જ પોલીસનું કામ કરે એ સ્વાભાવિક છે કેન્ય લોકોમા બંદોબસ્તની શક્તિ ઓછી હોવા છતાં તેઓ કયા અગ્નિજ્વાળા પોલીસ રાખે છે ?

સૉ—હમણા હમણા સુની ગામડાના લોકો સ્વગત્ય વિશે કશું જાણતા નહિ, બહુ સુખી અને સન્તોષી હતા આ જ પણ તમે બતાવો છો એવી તો ગામગામોની ખગળ સ્થિતિ નથી

જૉ—માણસ સ્વરાજ્ય વિશે કંઈ ન જાણતા હોય એ સુ સારી સ્થિતિ ગણાય ? અજ્ઞાન સ્થિતિ તો ઉલગી ઘણી ખગળ કહેવાય ગામડાના લોકો બધા રાજદારી ચળવળીઆ ન બને એ સમજી શકાય, પણ દેશમા ચાલતી સ્વરાજ્યની હાલતથી તેઓ અજ્ઞાન જ હોય એ દત્તા તો અત્યન્ત ખૂરી જ છે એ અજ્ઞાનને સન્તોષ સમજી એ લોકોને સુખી માની લેના એ મોતી લૂન જ છે ગામડાઓના લોકોને પેટ ભરીને ખાવા પણ નથી મળતું, બિચારા હમણા દુખ જ વેઠતા ને વેઠતા

સૉ—પણ ક્ષિત્રના ખેડૂતો કરતા અહીંના ખેડૂતોને હું વધારે સન્તુષ્ટ લેઉં છું

જૉ—એનું કારણ એ છે કે અહીંના ખેડૂતોની સંસ્કૃતિ નેષ છે, અહીંની પ્રજા સંસ્કારી છે ગમે તે સ્થિતિમા સન્તોષ માનવો એ વૃત્તિ તેમણે કેળવી છે પણ તે ઉપરથી તેઓ સુખી છે એમ ન માની શકાય

સૉ—હિન્દુસ્તાનના ખેડૂતો અત્યાગ સુધી રાષ્ટ્રવાદી નહોતા તેઓ ઇન્ટરનેશનાલિસ્ટ અથવા વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ નું તત્ત્વ માનનારા છે

જૉ—અમે પણ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ એ જ તત્ત્વ માનીને છીએ ગરીબ બિચારા ખેડૂતો દુનિયાનું દૂકપટ ન જાણે એટલે સહેલાઈથી છેતરાય છે અને અન્યાયના ભોગ થઈ પડે છે આજે તેમની દસા નરક સમાન થઈ પડી છે સ્વરાજ્ય થશે ત્યારે જ તેમના દુખનું નિવારણ થઈ શકનાનું છે અને તેમની કેળવણી થઈ શકવાની છે

સૉ—તમને લાગે છે કે સ્વરાજ્ય ઝટ ઝટ મળી જશે ?

જૉ—હા, ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તે જ દિશામા અમે પ્રયત્ન કરી

રતા છીયે અગન્ય આજે મળો કે આવળી કાલે મળો, ત્યારે ત્યારે મળવાનું તો છે જ. સ્વગન્ય ગમે ત્યારે મળો, આજના જમાનાના અમે લોકો તેની પાછળ કુરબાન થવાને તૈયાર થોવા છીયે.

આની આવી વાતો યર્ષ અને અન્તે સિદ્ધાચાર મુજબ એકબીજાને આત્મા માની છટા પડ્યા.

એક સંસ્મરણ

૧૯૯૭ના સ્વદેશીના દિવસો અનેકવાર યાદ આવે છે “માગ એક મિત્ર સ્વદેશી બહિષ્કારનું કામ બહુ જ ઉત્સાહપૂર્વક કરતા હતા. પોલીસ લોકોની કાળા ચોષડીમાં તેમનું નામ બહુ ઉચ્ચે દર્જાએ હતું. તેઓ ત્યાં જ્યાં તેમને નામે તાર જતો. અનેકવાર એકાદ ચિનચુસ (ધૂપી પોલીસ) પણ તેમની તરેનાતમા રહેતો. મજનિહ અને પ્રતિષ્ઠિત લોકો તેમનાથી જાણીતા. ખીંકણ લોકો તેમની પ્રત્યેનો આદર એકાન્તમાં અથવા ખાનગી રીતે જ વ્યક્ત કરતા.

તેમણે એક દિવસે સાબણુ કે અમુક વાણીઓ કે ખેડૂત એની ન્યાતિમાં ખુબ પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. તેને ગળે લે સ્વદેશીનો સિદ્ધાન્ત ઉતરે તો તેની આખી ન્યાત અને ખીજા ધણા ક્ષોધ સ્વદેશીને અનુકળ યર્ષ જાય માગ મિત્ર એમ પણ સાબણુ કે તે માણસ બહુ જ બકિતમાન છે, બજનનો જાખ્યાન છે બસ, ત્યાંથી જ કિયો સર કરવાનું નક્કી થયું મારા મિત્ર એમના બજનમાં હાનામાના જાહેને એસવા લાગ્યા પેલા ભાઈને આ સ્વદેશી માણસ વિશે ચેતતા રહેવાની સૂચના ‘હિતચિન્તકો’ તરફથી તરત જ મળી. પણ બજનની મહાભાષી કોઈને કોઈ કેમ મુકાય ? મારા મિત્ર પાસે ધીરજ તો ખૂબ હતી લાના વખત સુધી કશું બોલ્યા વગર નિયમિત રીતે તેઓ બજનમાં રક્ત હાજરી જ પૂરતા ધણા દિવસ પછી તેમની પૂર્વનિષ્ઠા જોઈ ભક્તજનો તેમને ગાવાનો આમંત્ર કરવા લાગ્યા હો ના કરતા આખરે તેમણે તુષારમના અભગો ગાઈ બતાવવાનું સર કર્યું તેમનો સરકારી કાં અને બકિતનું માધુર્ય સાબણી અનેકનું હૃદય ખીંગતું તેમણે ધીરે ધીરે અભગોનો અર્થ કહેવાની વિનંતિ કરી બિચારાઓએ આવી અધિકારી વાણી કોઈ કાળે સાબગી ન હતી બજનમાં અનન્દ આનન્દ યર્ષ રહ્યો ગામનો મુખી જોઈને ચકિત થયો કે લગભગ એક વરસનો અનુભવ

યથેા, છતા તે દગ્ધિયાન સ્વદેશી, બહિષ્કાર કે ગજાદારી બાબતોનું નામ સગળુ પણ આનંદ ન હતું આખરે ગિચારાથી ગડેવાયુ નહિ. તેમને એકાન્તમા બોવાની હતું, ' તમાગ બજિતમાવથી અને તમારી ધર્મનિષ્ઠાથી હું મોહિત થયો છુ, તમારો સત્સંગ ચા' છુ પણ મને કામા કરો, મારી એક પિનિતિ છે. મારી સાથે સ્વેચ્છા કરના નહિ '

મારી સાથે સ્વદેશી કરના નહિ, એનો અર્થ ગો હમે ? મારી સાથે 'દગ્ધિમાછ કરના નહિ, ચાલમાછ વડતા નહિ, મને ધોખો દેતા નહિ એના જેવું જ એ વાક્ય હતું. મારી સાથે સ્વદેશી કરના નહિ ' શુ સ્વદેશી એ કાર્ત્ત બારે શુનો છે ? સમાજિક નીયતા છે ? રનાર્થા લોકોની ધૂર્તતા છે ? પોતાની મમાજમા પ્રતિષ્ઠા બોગવનાર ધર્મનિષ્ઠ અને લાગણીવાળો માણુન આરી રીતે સ્વદેશીથી બ્દીયે અને દીન થઈ ' મારી સાથે સ્વદેશી કરના નહિ ' એમ વીનવગી કરે એ બધુ શુ સૂચવે છે ? જે દિવમે મે ઉપગની વાન માગ મિત્રને મોએ સામગી તે દિગ્ધિથી આ કિસ્સાનો હ વિચાર કરતો આવ્યો છુ દેશહિતની ખાતર ગમે તે કરીયે તોપણ તે પાક છે એમ માનનાર આપણે શુ મેળવ્યુ ? સગ્કારને હમવા જેટલી ધૂર્તતા તો આપણે હજી બતાવી જ નથી. ચાલમાછમા નોકરચાહી સર્વ ધૂર્તોના શુરુ સ્થાને છે. આપણે જઠ પ્રતિ જાટઘણ કરી પોતાના જ દેશબાધઓનો વિશ્વાસ બોધ બેઠા પોતાના સમાજમા પ્રતિષ્ઠા ધગવનાર, રાજ બજનપૂજન કરનાર છુઝર્ગ માણુસ કોઇનાથી બોળવાય નહિ, છતા સ્વદેશીવાળાઓ વિરે તેના મનમા આનંદી શકા કેમ ધર કરી શકે ? માગ મિત્ર પ્રત્યે શકાની દષ્ટિ શરૂઆતથી ગણના છતા એમની પ્રત્યે તેનો આદરભાવ કેમ વધ્યો ? આ બધાની મનમા ને મનમા મીમાસા કરવાનુ અનેકનાર મન થાય છે અને દરેક જખતે. આ કિસ્સાનુ મહત્ત્વ વધારે ને વધારે જણાય છે. સાણુમા કચરો મેળની તેનુ વજન વધારી શકાય છે, પણ ગોનીમા જેટલો સાણુ હોય તેટલી જ સ્વદેશી કરવની શક્તિ તેનામા હોય છે કચરો તે કચરો જ ગ્દી જાય છે એ જ રીતે દેગમેવા એ તો ચારિત્ર્યમળે જ થાય છે ચારિત્ર્ય બળની અસર વધારના આપણે નજારી નીતિ, ધૂર્તતા કે ચાલમાછ ઉમેરના ધણીવાર લવચાપ્યે છીએ, પણ મુખ્ય કાર્ય તો ચારિત્ર્યથી જ થાય છે

દુનિયામા ધૂર્ત લોકો હાવે છે તે તેમની ધૂર્તતાને લીધે નહિ, પણ તેમના પ'નામા જે કાષ્ઠ સજ્જનતાની પ્રતિષ્ઠા હોય છે તે વગીને કે તેનો દુરુપયોગ કરીને જ

સાચો સૈનિક

દેશભક્ત માને છે કે સૈનિક થવું એટલે સગ્ગા પગલા મક્કતા અને તાકીને બહુક ફોરતા આનંદ પશુ એ જૂલ છે. સૈનિકોને અનેક જાતની કળાઓ ગીતની પડે છે ખાધ ખોદની ચણતર ચણવું, કિંધાઓ ખાવવા, પૂલ બાધવા ને તોડવા, રમોધ કની, માદાઓની માવજત કની વગેરે અનેક વિદ્યાઓ સૈનિકોને અભ્યાસ્ય હોય છે તેમાંથી એક પશુ કળાની ઉણુપ હોય તો વિજયની ઘડીએ અપજય ગળામાં આની પાવાનો

આજનો સૈનિક એમ ન જ કહી શકે કે કહીયાવું કામ લશ્કરી ધધાને જાજતું નથી દેશને માટે લડવાનું એકનાર કબૂલ થયું એટલે લડાઈ ફતેહમદ કવા સાફ જે જે કરવું પડે તે બધું સીખી લેવું જ જોઈએ તેમાં રસ હોય કે ન હોય તેની પાઠળ વખત માળવો જ જોઈએ

મને સ્વે તે જ રીતે હું દેશસેવા કરીશ એમ કહેનાર દેશસેવાનું વ્રત લીધું નથી દેશસેવા એ કક્ત તેનો એક સોખ છે જેમ લશ્કરી પોશાક પહેરી, ખજો બહુ રાખી, પાચ સાત માંસ રૂચ કરી આ માંસ એટલે લાંબા વૈયા બની જવાતું નથી તેમ સોખની ખાતર દેશસેવા કરવાથી દેશસેવકની પત્ની મગતી નથી મને શુ ગમે છે એ સનાય છોડી દઈ દેશને શુ જોઈએ છે એ તરફ જોવાની શુદ્ધ દષ્ટિ કેળવ્યા પછી જ દેશસેવાનો સાચો રસ્તો માણસને જડે છે અથવા બળે ઉતરે છે

મને વાદરિનાદ કનામાં રસ છે, વાદકુલગ છુ, ગમ્ધયુદ્ધમાં પ્રતિપક્ષી ને ગહાત કરી શકુ છું એટલા માટે સવા જ કનામાં જ હું તો વખત ગાળું, ધારાસભામાં જઈને જે જાતના મારો હિપોગ થા શકે તેનો જ હું આપના તૈયા છું, એમ કહેનાર માણસ દેશસેવાનો કેવળ ગોખ જ ધરાવે છે સ્વનાત્મક કાયકમમાં મને રસ પડતો નથી માટે તેવું કામ હું નહિ કરું લાવાતું હોય ત્યારે મો જોલાની જેને, એમ કહેનાર માણસ પશુ દેશસેવાનો વ્રતધારી સૈનિક ન ગણાય

સાચા સૈનિકો સમાજરોગી નથી હાતા મમારમુરાના મમો રિરો તેમના દિલમાં અણુમગો નથી હાતા યુદ્ધ એ હમેશા સ્થિતિ નથી દેશમાં આવનમ્બન, ઉધોગ અને તેજસ્વિના કેળવવી એ દશેશની પ્રવૃત્તિ છે કોઈ પણ દેશ નિષ્ઠા છું પરતન્નનામાં ગહેતો નથી સમાજમાં રસ જ્યવિરાતક દુર્ગુણો વધ્યા હોય છે તેથી જ સમાજ પરતન્નનામાં ખદમદતો દોષ છે

દેશભક્ત દુર્ગુણો સનાતન્યયુદ્ધ ચતારામાં જ નાશ પામે છે, પણ દેશભક્ત દુર્ગુણો એવા હોય છે કે તે જ્ય નહિ ત્યા સુધી સનાતન્યયુદ્ધ

સર જરૂર થઈ શકતું નથી. આવા દુર્ગુણોનો નાશ સ્વાર્થી, એસઆરમી અથવા બાયલા લોકોથી થઈ શકતો નથી. હિંમતવાન, શ્રદ્ધા, નિઃસ્વાર્થી લોકો જ તે દુર્ગુણોનો નાશ કરી શકે છે. માટે જેઓ લડવૈયા હોય તેમણે જ તે કામ હાથ ધરવું જોઈએ.

આને જ લડાઈની રચનાત્મક તૈયારી કહે છે. રચનાત્મક તૈયારી તમે કરો અને લડવાને પ્રમંચે મને બોલાવો, એમ કહેવું અને મારા હાથમાં બંદુક ભરીને મુકો, પછી હું શિકાર કરીશ, એમ કહેવું એ બે સમાન છે.

સ્વયંસેવકવૃત્તિ

આપણા મુસલમાન બાઈઓ મસીદમાં નિમાજ માટે બેગા થાય છે અને આપણે મન્દિરમાં દર્શન માટે જાય છે. જેમા ફેરલો તદ્દાવત હોય છે! મસીદમાં રાનિત અને વ્યવસ્થા હોય છે, જ્યારે આપણે ત્યાં ધક્કાધક્કી અને કોલાહલ હોય છે.

થોડા દિવસ ઉપર વિલાયતના 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' પત્રનો ખબરપત્રી ગુજરાતમાં આવી ગયો હતો. તેણે એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનના લોકો બે સ્ટેશન પર વ્યવસ્થિત રીતે ટિકિટ લઈ શકે તો બાણુવું કે તેઓ સ્વરાજ્ય માટે લાપક થયા.

હિન્દુસ્તાનમાં રેલવે દાખલ થયે કાંઈ નહિ તો પચાસ પોણોસો વર્ષ સ્ક્રામ્યા; છતાં એમ કહી શકાય કે રેલવેના રિવાજથી લોકો હજી ટેવાઈ ગયા નથી અને સરકારી અમલદારોની ઉદ્દતાઈ અને બેપરવાઈ રેલવે, નોકરોમાં પણ આવી ગઈ છે. પણ આપણા ધાર્મિક ઉત્સવો તો પૂરેપૂરા આપણા જ છે. આપણી જ પ્રજાએ તે ઉપજાવી કાઢેલા છે. ફેટલાક ઉત્સવો તો હજારો વરસથી ચાલતા આવે છે. દરેક વર્ષના ઉત્સવનું સ્વરૂપ લગભગ એવું ને એવું જ રહે છે, અને હજારો ને લાખો માણસો બેગા થાય તોપણ બાંચે જ ક્યાય તોશાન કે રમખાણ થાય છે. છતાં એ ઉત્સવોમાં આજે જોઈએ તેટલી વ્યવસ્થા આપણે હજી દાખલ નથી કરી શક્યા એ ફેટલા દુ ખતી વાત છે !

આપણે ઝગડાઓ દહાવી શકીએ છીએ, પણ તે પતાવવાની રાક્ષિ અથવા કળા આપણે હજી ઝેળવવાની બાકી જ છે. ઈશ્વરને નામે આપણે અનફ્રટ કરીએ અને ભક્તોને તે પ્રસાદ વહેંચી દઈએ એ બહુ સુંદર પ્રથા

છે. પણ દરેક જણને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રસાદ પહેલ્યે તે માટે આપણે શી વ્યવસ્થા કરી છે? અનફૂટ લૂંટાવવો એમાં કાઈ જૂનો ઇતિહાસ હશે, અને બહુ બીડ ન હોય ત્યાં પ્રસાદ લૂંટવામાં એક જાતની અસભ્ય મંત્રા પડતી હશે. પણ અનફૂટ લૂંટવામાં મારામારી થાય, ખુનામરફી થાય અથવા ભાતના ઢગલામાં પડી માણસ બરાબ જાય એ કેવી વ્યવસ્થા?

વગ્સોવરસ આવા અનુભવ થાય છે, દરવરસે આપણે અકળાઈએ છીએ. પણ એક વંસના અનુભવથી બીજે વગ્સે જોઈતા સુધારા ઝટ કરી નાખવાનું આપણને સૂઝતું નથી.

મેળાઓ, શાળાઓ અને ઉત્સવોમાં જે ધક્કાધક્કી થાય છે તેને વખોડવાને બદલે ફેટલાક તેમાં જ પુણ્ય રહેલું છે એમ માને છે. ભગવદર્શનને માટે આટલી તપશ્ચર્યા કરવી જ જોઈએ એવી તેઓ દલીલ કરે છે. આથી વધારે આધારો વહેમ કયો હોઈ શકે? દુનિયાદારીની હરિશ્ચંદ્રમા પ્રેમ અને માણસાઈને તિલાંજલિ આપી આપણે લોભને વશ થઈએ છીએ, તે જ લોભ અને ખીજના હિત વિષે ખેદરકારી આપણે પ્રભુને ઘેર પણ દાખલ કરી છે. સભાઓમાં ગાંધીજીના દર્શન માટે ધક્કાધક્કી કરવી અને દુર્બળ બેગહોઠગને હેરાન કરવા એમાં જેટલી દેશભક્તિ છે તેટલી જ ધર્મભક્તિ દર્શનને માટે કે પ્રસાદને માટે એકબીજાને ચગદી નાખવામાં છે.

પ્રભુનું મંદિર એ તો માન, અભિમાન, પ્રતિષ્ઠા, અધિકાર, લોભ, મત્સર વગેરે બધા માનવી દુર્ગુણો ધોઈ નાખવાનું સ્થળ હોવું જોઈએ. તેને બદલે આપણે તો પૂજા કરવાનું માન વેચીએ છીએ, દેવમંદિરોમાં મોટાઈની હરિશ્ચંદ્ર કરીએ છીએ, અધિકાર સાચવવા લડીએ છીએ, અને આ રીતે પ્રભુના ધામનું અપમાન કરીએ છીએ. પામર માણસ એટલું જાણતો નથી કે પ્રભુની આગળ આદરણ અને ચડાણ, સાધક અને વિપત્તી બધા સરખા જ હોય છે.

કેળવાયેલા લોકો આમ લોકોના ઉત્સવો અને ધાર્મિક રિવાજો તરફ ખેદરકારીની આભાસેટ રાખે છે. પોતાની ગજબીય સભાઓ અને પરિષદોમાં જ આખી દુનિયા સમાયેલી છે એમ માનીને તેઓ વર્ને છે. અને ત્યાં પણ મોટી મંબાઓમાં હજી ક્યા વ્યવસ્થા છે? ગરના ઉપર પાણી છાટ્યા વગર સગ્ધસો કાંદે છે, અંદર અંદર વાતો કરી વક્તાઓનો અવાજ ધેલાટમાં ડૂળાડી દે છે ગયા વરસ સુધી સૌચની વ્યવસ્થા પણ આપણે સન્તોષાનંદ કરી શક્યા ન હતા. આ ગતિને પ્રગતિ ન જ દેવેવાય.

આપણે પ્રગમ માનના ઉત્સવોમાં અને મેળાઓમાં ભાગ લેવો જોઈએ, લોકોની માન્યતાઓ અને લાગણીઓ સમજી લેવી જોઈએ, લગવાના પ્રગંજો ટાળવા માટે નિયારપૂર્વક નિયમ ધડવા જોઈએ, અને તે અમલમાં

મુક્યાં સારૂ વરસોવરસ મહેનતે પણ ઉઠાવવી જોઇયે. અજ્ઞાની અને ઝનુની લોકોમાં તોશન કરવાની વૃત્તિ કેટલીકવાર જાગી ઉઠે છે. તે ત્યાં સુધી આપણે કાઢી શક્યા નથી ત્યાં સુધી ક્યાંક તોશન થાય તો તે તરત જ હંકું પાડવા સારૂ પોતાનો મીઠાજ દડો રાખી, પોતાનો જાન જોખમમાં નાખી વચ્ચે પડવાનો સદ્ગુણ આપણે કેળવવો જોઇયે. લોકો લક્યા તેમાં અમે શું કરીયે? અમે ક્યાં તેમાં હતા?—એવી દલીલ આપણને ન જાતે. ત્યાં ત્યાં ગમે તે કારણસર લોકોનો સમુદાય ભેગો થાય છે ત્યાં ત્યાં જેમ હાજર રહેવાની સરકારના સિપાઇઓની ફરજ હોય છે તેમ સ્વરાજ્ય ઇચ્છનાર આપણા સ્વયંસેવકોની પણ હાજર રહેવાની ફરજ છે. દારૂ સામે કે પરદેશી કાપડ સામે ચોટી કરવી કે પહેરો બરવો એમાં અસાધારણ કામ કામકવાર આવે છે. આપણે હમેશના છવનને અંગે ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નો વખતે પણ સ્વયંસેવકની વૃત્તિ કેળવવી જોઇયે.

આપણે શાન્તિ જાળવવાની વૃત્તિ તો ખૂબ કેળવી છે. બનતા સુધી તોશન ન કરવું એ આપણો સ્વભાવ છે. સુવ્યવસ્થા રાખી જમ્યાની સગવડ સરખી જ સાચવવાને જે સંયમ, તાલીમ અને વ્યવસ્થાની જરૂર છે તે હવે આપણે કેળવવી જોઇયે.

દેશી રાજ્યો ને જાહેર સેવા

અમી—

તમારો કાગળ મળ્યો. દેશી રાજ્યમાં ખાસસા મુલક જેટલી જ જોડકામી આને છે અને શિક્ષણનું તત્ત્વ તો મુખ્ય યુનિવર્સિટીના જ હાથમાં છે; તેથી સંસ્થાન છોડી બ્રિટિશ મુલકમાં સમાજસેવા કરવા જવું કે છીયે ત્યાં જ રહી બનતી સેવા કરવી એ હુંકમાં તમારો સલાહ છે. પોતાનો પ્રદેશ છોડી બીજે જવું એ એક રીતે ગૌણ તો છે જ. તેમા વળી ને તમે તમારા રાજ્યની એટલે કે એ રાજ્યની પ્રજાની ખરેખર સાચી સેવા કરી શકો એમ હો તો તો પોતાનું શહેર છોડીને બીજે જવાનો વિચાર પાપમુલક જ ગણાય. સ્વદેશીધર્મના વ્યાપક અર્થ પ્રમાણે, જે પરિસ્થિતિમાં આપણે ઉછર્યા હોઇયે તે પરિસ્થિતિની જ સેવા લેવી અને કરવી એમાં જ શ્રેય રહેલું છે. પણ દેશી રાજ્યોની સામાન્ય સ્થિતિ જ એવી હોય છે કે ત્યાંની આજુ પરિસ્થિતિ સ્વીકારીને તે રાજ્યની સેવા કરવાનો વિચાર રાખવો એ તો વદતોવ્યાધાત

જ કે—શાહીથી ખરમાયેલા હાથને શાહીથી જ ધોઈને સાદ કરનાના વિચાર સમાન છે કેમકે દેશી રાજ્યોની સાચી મેવા તો એક જ હોઈ શકે, અને તે ત્યાની પરિસ્થિતિ દેરના માટે જુએશ ઉઠાવની એ છે પરિસ્થિતિ સામે લડવું હોય તો મરતકે હાથમા લાઇને લડીયે તો જ જીતનો અમન

મોળો વિરોધ એ તો ઉલની પહેલા દરજ્જાની મદદ આ સૂત્ર આજે જેટલું સાચું છે એટલું ઘર્ષ કાળે ન હતું દેશી રાજ્યોની પરિસ્થિતિ માટે રામ, રાજપુરુષ (અમલદાર) અને પ્રજા સગપા જ જોખમદાર છે દેશી રાજ્યોમા હીલચાલ કરનાથી અમને અમુકે નુકસાન થશે અથવા અમારો અમુકે લાભ રૂબરૂ એમ જ્યારે કહેવામા આવે ત્યારે ખચીત માનવું કે તે લાભ ક્યાક ને ક્યાક પાપમૂલક છે ધર્માચરણની આડે આવનાર દરેક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એનું જ નામ અસહકાર અસહકારમા માડવાળો—છૂટછાટનો સનાલ જ નથી

તમે ખાનગી મરથામા કામ કરો છો જ્યાં સુધી સંસ્કાર સાથે એનો સમન્ધ છે ત્યાં સુધી તે અતન્ત્ર નથી અર્ધસરકારી છે એ તો તમે પોતે જ સ્વીકારો છો. અર્ધસરકારી સરથાઓ તો કેટલીક રીતે સરકારી સરથાઓ કરતાં પણ નપાવટ છે—વધારે તેજેવધ કરનારી છે, કેમકે તેમા અન્ત બાંધ મોઢ બરેલો હોય છે આ વાત ગળે ઉતરે ત્યારે જ નિર્મળ દષ્ટિ ગ્રાસ થઈ કહેવાય ખરાઈ ગયેલું ફૂલ આપણે ઝાડ પરથી ખેંચી નાખીયે છીયે, ઉતરી ગયેલી ઝરી આપણે લોડી નાખીયે છીયે, પણ નાનાયક—નાચીજ શરીરને માન થેનકેનપ્રકારેથી ટકાવી રાખનાની ખટપટ અન્ત સુધી મુકતા નથી. સરથાની બામતમા પણ ધણીવાર આવું જ બને છે કેટલીક વાર સરથાઓ નાબૂદ થાય એ ઇચ્છ હોય છે બમડી ગયેલું ફૂલ જેમ ફેંકી દઇયે છીયે તેમ કેટલીકવાર મરથાઓ પણ ફેંકી દેવાને લાયક થઈ જાય છે ફંધના દામ પાયા છે એની દલીલ કરી બગડેલું ફૂલ પી જનાર કેટલાક કે જુસ આત્મચાતી પામર હોય છે તેઓ રોગના ભોગ થઈ પડે છે ફીણુનીર્થ અને પાપવિદ્ધ સરથાને લોભથી વગગી રહીયે એથી આત્મિક અથવા સામાજિક દ્રોહ બને વહોરી લઈયે છીયે

લોકનાજ ધણીવાર આપણને પાપમાથી ઉગારી લે છે પણ કેટલીક વાર લોકનાજના દગાણને લીધે જ આપણે પાપ કરવાનો અથવા પાપ સાથે બગવાનો મત્લ કરીને છીયે અપજ્ઞતા માથે આવે ત્યારે હોળીનું નાગિ થેગ બનવામા પણ દર્દી બોધી બહાદુરી નથી ગ્હેલી

દેશી રાજ્યોમા સામાજિક સડો ધોઈ દાટનાર સમાજસેવકો છે જ નહિ એમ કહીને તોપણ આને અને આથી દેશી રાજ્યોમા જે યોગદાન

વિચારના અતે ખાલેશ લોકો પડેલા છે તેઓ પણ રાજ્ય છોડીને આત્મા
જાય એ હીક નથી. આ જોટું સાચું છે તેટલું જ એ પણ સાચું છે કે દેશી
મંસ્થાનની પગિથિતિમા ઉછરીને મોટા થયેલા વિદ્વાનોને પણ તે પગિથિતિની
આગ્પાર જોવાની ટેવ નથી ટોતી. તેમજ તે બહારના વાનાવજીમાં
જઈને પ્રથમ નવીન દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી આવવી જ જોઈએ, સ્વનન્તરનાની હવા
માથામા જ નહિ પણ ફેક ફેરસાં સુધી પેસવા દેવી જોઈએ. તે જ સાચું
કામ કરવા જોઈએ પ્રાણ શરીરમા સંચરે.

આ કંઈ સાર્વત્રિક નિયમ તરીકે હું કહેવા નથી માગતો; પણ ખરૂં
જોતા દેશી રાજ્યોનો જ એવો નાખો સવાલ તો છે જ નહિ. દેશી રાજ્યોમાં
આજે જે નરક છે તે અંગ્રેજ સત્તામાથી જ પોપણ પામે છે. અંગ્રેજ
સત્તાનો ફાલો એકવાર કરી લઈએ એટલે પછી દેશી રાજ્યો તો એમની
મેજે નિર્મળ થઈ જશે કમજો થાય છે ત્યારે આપણે કંઈ આખને ઉપચાર
કરતા નથી, પણ લોહી શુદ્ધ કરીએ છીએ. તમારૂં મંત્રાન છોડીને તમારે
ખીજે જવું કે ન જવું એ બાબતમા હું તમને સલાહ નથી આપતો, પણ
સરકારી, અર્સરકારી અથવા સરકારના સ્પર્શથી અભડાયેલી સંસ્થામા મહેતું
કે ન રહેવું, એવો સવાલ પણ મનમા કેમ ઉડે? આવી સેવામા થોડો અધર્મ
અને ધણો ધર્મ છે એની દલીલ મનમા આવે ખરી, પણ મારી પેટે વિચાર
કરી જોતા જણાશે કે એની પગિથિતિમા અધર્મ તે તો સાચે જ અધર્મ
જ હોય છે અને ધર્મના ભાગ દેખાય છે તે બ્રામક અને તેથી હજશ્વત્ય
ટોચ છે.

પોતાના સ્નેહીમંત્રીઓ અમુક મંસ્થામા છે એટલા માટે જ કોઈ એક
મંસ્થામા ટકી રહેવું એના જેવા મિત્રદ્રોહ એકે નથી.

વ્યાવહારિક દષ્ટિએ આ વિચારો મનોગત્ય કે કંપનાતરંગ જેવા
લાગે, પણ વ્યાવહારિક દષ્ટિએ આજ લગીમા કયું મહત્ત્વ કયું સામળ્યું
છે? છવનમાની શુદ્રતાઓનું સમર્થન કરવા ઉપગન વ્યાવહારિક દષ્ટિએ ખીન્તે
કયો પુરુષાર્થ સાધ્યો છે? યોગક્ષેમને હિસાબે વ્યાવહારિક દષ્ટિ ખપતી છે
ખરી, પણ યોગક્ષેમ કરતા વધારે જોનાર જે હૃદય, તેને સ્પર્શ કરવા માટે
જ આપણે પ્રયત્ન તો છે.

લિ. સ્નેહાધીન—

રાજકોરણ—પ્રસંગચર્ચા

અસ્તોદય

यद्य परवश कर्म तत्तद् य नेन यर्जयेत् ।

यद्यत् आत्मवशं तु क्वात् तत्तत्સેવેત ચતનતઃ ॥

—જાગવાન મનુ

મનુષ્યજાતિના આદ્યપિતાએ પોતાના સન્તાનો માટે આ સનાતન સિદ્ધાન્ત આપી દીધો છે જ્યાં જ્યાં સ્વપરભાવના મેલેલી છે ત્યાં ત્યાં 'જે જે કંઈ પગલ છે, ખીજાને હાથ છે, તેનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો અને જે કંઈ પોતાના જ હાથમાં છે તેનો પુરુષાર્થપૂર્વક અમલ કરવો' આપણા લોકનેતાઓને આપણા દિનસ લાગતું કે આપણી માન્યતામાં આ નિયમ લાગુ ન હોય જેમ આપણે કશું ઉપર આધાર રાખીએ છીએ તેમ સરકાર ઉપર પણ ગમવામાં લેય છે આ જ દાન્ટવી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ આટલા દાગ સૂગમાં પાસે વર અથરા તો હક માગ્યા છીરા પણ અપણે તો બહુ બહુ તો આં પાય રાષ્ટ્રોના હકાર જે રાજ્ય વસના ઇતિહાસનું અન્યોક્તન કર્યું હશે મનુ બગવાને તો અનેક જ નનગનો ઇતિહાસ પેખ્યો છે આપણે અધિધમજમા બુદ્ધિ સુત્રી જેવ નથી શકતા મનુ બગવાને આપો ત્રિમનસ માનીએ છીએ એ નનુ બાનાનનો ઉપદેશ મેળમાં ફેફા દીરે ન ચને અને એ ઉપદેશ બુદ્ધિ અપણે છે એવું પણ નવી મન શુદ્ધ કરીને, દષ્ટિ નિર્ગળ ગળીને આપો જો શુ તો આપણને પણ મેળે દેખાશે કે આ નિયમ આવો જ હોવો જોઈએ એથી નિરુદ્ધ ત્યતિ દેખનામાં પણ સમવતી નથી

રાષ્ટ્રીય સભાએ પડેના નીમ વ મ સુધી મોઢ કેળયો, કેમકે તે અગાન હતી, પગાનની હતી પચ્ચત્ત્યનયણ્ણિ હતી તે જ રાષ્ટ્રીય સભાએ ત્યાર પછીના છેવા પદ વસસ મે કેળવેતા મોઢમાથી ઉગરી જવામાં ગાળેલા છે.

અને આજે પ્રજા બુદ્ધિ છે કે સરકારને અરજીઓ કરવા કરતાં આપણે નવે જ નિર્ણય કરીએ અને તે સ્વચ્છ દાર્જ કરવા મધ્યે તો સ્વચ્છ દર નથી.

કચરે લૉડ મોર્ચ માન્યત આપણને હતું, 'જો માગીને સ્વચ્છ મેળવવા મથતા હો તો તે મન્દમા જેટલું દર અને દુઃપ્રાપ્ય છે.' મૉન્ટેગ્યુ માન્યત કચરે હતું, 'સુધાગ મળશે અને સ્વચ્છ આવશે એવી આશા બાંધીને બેઠા હો તો તમારે જાણવું જોઈએ કે તમારી પોતાની દિશા પણ હલુ તમાગથી દૂર છે.' અને કચરે આપણા અંતગતમા પ્રગટ થાને હતું કે 'તમારામા જે અસહકાર કરવાની બાબતમા ગેરદિલી થાય તો એક વેરસની અંદર તમારે સ્વચ્છ તમારા હાથમાં છે.'

બંગમંગની નિગરામા થી, ચાંપની જેવાએ હતું હતુ કે 'પ્રગતિ પ્રગતે પગી ગામપ્રકરણ શાં?' છતાં આપણે આજ દિવસ સુધી રાજ્યપ્રકરણની બાજીઓ જ મથતા આવ્યા. પણ રાજ્યપ્રકરણના નાવેમથી દહાડો નથી વળવાનો. કચે તો જોઈએ છે રાષ્ટ્રીય રત્ન; જોઈએ છે રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા; જોઈએ છે રાષ્ટ્રીય નાસ્ત્રા, જોઈએ છે મોહ અને બ્રમણનો નાગ. આખી દુનિયા દહે છે, 'બીસ દરોડ દેવસમી સુધરેલી પ્રજા ઉપર મહાબર વિદેશીઓ રાજ્ય કરી જ ન શકે. રાજ્યકર્તાની તક્ષણ આ મહાપ્રજ્વલને એક ટાપુ પણ પાત-અમાં ગળી શકે જ નહિ. તમારો મોહ, તમારો કુચંપ અને તમારો દાર્જન્ય—હદયની દુર્બળતા એ જ તમને ગુલામીમા રાખી રહ્યા છે.'

અર્થાત આપણુ કામ રાજ્યકર્તાને સમજાવવાનુ નથી પણ પ્રગતે મમ જાવવાનું છે, આપણાં બાઈબિલોને કેળવવાનું છે. આપણે પોતાનામાના દોષ જેમ જેમ દાઢી નાખીશું તેમ તેમ સરકારને પોતાના દોષ દાઢી નાખના જ પડવાના; નહિ તો આ દેશ છોડીને બાગી જવું પડવાનું. બાગક જેમ પોતાની મેજે જ ભૂતની કલ્પના ઉત્પન્ન કરીને પોતે તેનાથી બહીએ છે તેમ આપણે પણ નાહક આપણા મનને બીકથી બરીએ છીએ; અને બીકમા ને બીકમા નથી પોતાની ઋણિતિ તપાસતા કે નથી સરકારની શક્તિ પણ દપાસતા. સરકારની શક્તિ આપણા મોહમા જ રહેલી છે. આપણે જ સરકારની સેવા કરીએ છીએ અને સરકારને નબાલીએ છીએ. નીતિ સરકારની, શક્તિ આપણી, દાનત સરકારની, મહેનત આપણા લોહાની, આમ, ધાન છે. આ મહેનતની પછળ રહેલી દાનત જે દહાડે આપણી હાથે તે દહાડે સ્વચ્છ આપણુ જ છે આજ સુધી સરકારને મમજાવવામા આપણે જે દિવસ ગાળ્યા તે જ જો આપણા લોહાને સમજાવવામા ગાળ્યા હોત તો ક્યારેનુમે સ્વચ્છ મળી ગયું હોત.

હતા આટલું મોડું પણ આજ સુગાન્તર થઈ રહ્યું છે. રાષ્ટ્રીય સભાએ સરકાર તરફનું મોહ ફેરવીને તેને રાષ્ટ્ર તરફ વાળ્યું છે. શરીરમા જેમ મન

કલ્પના કરે છે, બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે, હૃદય પ્રેરણા કરે છે, અને તગ્ન જ બધા અવયવો તેને અમલમાં મુકે છે, તેમ ગાંધીય સભા પણ રાષ્ટ્રની ગિથિતિનો વિચાર કરી, સાધક-માધક પ્રમાણોની ચર્ચા કરી, ગાંધીના નિશ્ચયને જાહેર કરે છે, અને 'હવે ગાંધી તે નિશ્ચયને અમલમાં મુકવું ચુકે છે' હવે નથી ગંધી ગાંધીય સભાના હરાવ જોગ પ્રમુખ માર્ગશ્રત જોગ વાઇસરાય પાસે મોકલવાની જરૂર, કે નથી સ્વંત્ર વાઇસરાયે તે ફગવને હાથમાં ધનવા પણ ના પાડેલી જોઈ પ્રજાએ બગવાપણુ. એક એવો વખત હતો કે ગાંધીપ્રતિનિધિ (વાઇસરાય) લોકપ્રતિનિધિને મળવાની પણ ના પાડેતા, હવે એવો વખત આવ્યો છે કે જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય ઇચ્છાને માન ન અપાય ત્યાં સુધી સુધારાનું દાન લઇ આવેલા સામાન્યપ્રતિનિધિને પણ ગાંધીય આગ્રહ આપવાની ગાંધી ના પાડે છે. ગાંધી ધીમે ધીમે આત્મનિર થવું જાય છે, અને આત્મ નિષ્ઠામાં નિષ્ઠામાત્ર આવી ગઇ આત્મનિષ્ઠા એ જ આજે રાષ્ટ્રીય સભાનો ધર્મ છે, એ જ રાષ્ટ્રીય સભાની કીડ છે, એ વિરોધ હવે મળે તે પણ સહન નથી રહી

રાષ્ટ્રીય સભા આત્મનિષ્ઠ થઈ છે અને દેશના બધા વર્ગોને તે આત્મનિષ્ઠ થવા કહે છે. મોં વરસ પહેલાં આપણા દેશમાં અનેક અવતરન ગળ્યો હતો અને અંગ્રેજ લોકો તેમની નોકરી કરતા પણ જ્યારે જ્યારે આપણા ગળ્યો પોતાના અંગ્રેજ નોકરોને બીજા અંગ્રેજોની સામે લડવાનું કહેતા ત્યારે તેઓ એ જ જવાબ આપતા કે 'અમે પ્રથમ લોકોને વગાડી શીએ, ત્યાર પછી લૂણને પ્રથમ અમે આત્મનિષ્ઠ છીએ ત્યાગપત્રી નજનિષ્ઠ આ અમારી નીતિ છે, આ અમારો ધર્મ છે સ્વધર્મ દુબારીને અમે તમારી સેના કલ્પાને તમાર નથી' આજે આપણા હારો બાધ્યો શુ સરખા, શુ પોલીસ ખાતામાં, શુ મહેસુલ ખાતામાં કે શુ અદાલતોમાં સરખાની મેના કરી રહ્યા છે, રાજનિષ્ઠાપૂર્વક સેવા કરી રહ્યા છે, તેઓએ પણ એ જ ઉપદેશ મહાશુ કરવો ઘટે કે મેરુક તરીકે એમણે આગીને વફાદાર બને ગયેલું, પણ એ વફાદારીના કગ્તા પણ પહેલું અને એથીરો નધારે વફાદાર એમજો હિન્દી તરીકે હિન્દને ગયેલું ઘો—હિન્દનિષ્ઠ થવું ઘો વેપારીઓએ પણ દેશનિષ્ઠ જાળવીને જો કંઈ ધન કમાઈ દમય તેવું જ આપણું ઘટે નથીનેમ હવે વધુ વખત આ અર્નનિમાન સગ્ગ ના આરાગ બનવું છોડી બાંધને તે જીવી ઘટે અને પોતાના પગ આવેલા અધર્મનું પૂર્ણ આપણોગપૂર્વક પાલન કરી છુટ્ટી નીતિમતાની અદાલતમાં નાટીય ન્યાય મેળવવાની દિશા પકડી ઘટે પ્રજાએ પણ જેમ આટલા વખતમાં ધાતસભાનો મોહ છોડી દીધો તેમ કારણ અને સરકારી કેળવણીનો મોહ પણ છોડી દેવો ઘટે કેટલાક સ્વમમ્મ લોકો પ્રજાની ઇચ્છાની ઉપરવટ ચઢીને ધારાસભામાં ગયા છે,

રાષ્ટ્રે એકે અવાળે તેમને કહ્યું છે કે તમે અમારા પ્રતિનિધિ નથી; છતાં પ્રજાના સામુદાયિક હક્કોપલ્લના કરતાં તેમણે પોતાના હક્કોપલ્લને વધુ કિંમતી ગણ્યું છે; પ્રજાના કરતાં પોતાને તેમણે વધુ દેશહિતચિન્તક માન્યા છે; તે ભણે. પણ પ્રજાને જ્યાં સુધી પોતાનું માન દુનિયાદારી હક્કોપલ્લના કરતાં વધુ વહાલું છે ત્યાં સુધી હવે રાષ્ટ્રે નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે, સ્વદેશના સગવડને ખાતર અથવા લાભના લોભમાં પડીને આવા લોકોના હાથની રાજદારી એવા લેવાનું પાપ તે બિલકુલ ન કરે.

આજે ન્યાય મેળવવો છે તે અન્યાયી સગવડ પામેથી નહિ પણ અન્યાયી સરકાર સામે. અને તે જ્યાં સુધી આપણાં પોતીકાંઓને આપણે ન્યાય નહિ આપીએ ત્યાં સુધી નથી જ મેળવી શકવાના. સામ્રાજ્યમાં જેમ આજ સુધી આપણે અસપૃશ્ય રહ્યા તે જ પ્રમાણે સમાજમાં પણ આપણે આટલા દિવસ એક વર્ગને અસપૃશ્ય રાખ્યો છે. શરીરનું ઠાંધ અંગ જેમ શરીરથી જુદું ન મળી શકે, તે જ રીતે સમાજનો એક મહેનતુ વર્ગ પણ આપણે સમાજથી દૂર ન જ ગણી શકીએ. આજે રાષ્ટ્ર એકપ્રાણ જોઈએ છે, એકમન જોઈએ છે, એકચિત્ત જોઈએ છે. કુટુંબમાં જેમ એકબીજાનાં મન રાખીને આપણે પ્રેમનું વાતાવરણ જાળવીએ છીએ તેમ હિન્દુ અને મુસલમાન, બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધોના વચ્ચેના અણબનાવ વિસારી મુકી

ભાઈ ભાઈ એક કાઠ,
ભેદ નાહી, ભેદ નાહી—

એ વૃત્તિ ફેળવવી ઘટે. એક ભાઈને દુઃખે બીજા ભાઈ દુઃખી થાય, એક ભાઈનો બીજાને કોટા રહે તો જ તે કુટુંબ સુખ અને માનમોજો સાચવીને રહી શકે છે. આજે પંચતનનું દુઃખ આપણે આપણું પોતાનું માનેલું છે; ઇસ્લામ ઉપરના મંદિરને સ્વધર્મ ઉપરનું સંકટ માન્યું છે, તે જ પ્રમાણે આપણે આપણા ગરીબ ભાઈબહેનોની લાજ પણ આપણી પોતાની જ કરવી ઘટે. આ શિમાળાના દહાડામાં આપણાં અમંજ્ય ભાઈબહેનો ટાંધી પોતાનું રક્ષણ કરી શકતાં નથી—૨! ટાંકની તો વાત જ શી? પોતાની લગ્ન નિયમો છોડા. જેટલું વસ્ત્ર-અડધા. પણ તેમની પાસે નથી રહેતું. આ દયામાં શું આપણે આપણી લાજ ઢાકવાનું દુઃખ બીજા દેશના હાથમાં સોંપેલું રાખીશું? સ્વદેશી માલ વાપરવો એ જેટલો આપણો ધર્મ છે તેટલો જ દેશમાં સ્વદેશી માલ વેંદા કરવામાં આપણો શબો આપવો એ પણ આપણો ધર્મ છે. સ્વદેશીની સરજના આ બીજા નિશ્ચય પર આધાર રાખે છે.

જો સાચે જ સુગંતર થયું હોય, જો રાષ્ટ્ર ઉદયોન્નય થયું હોય, જો રાષ્ટ્રને સ્વમાનનું સાચું બાન થયું હોય તો રાષ્ટ્રના પ્રાતિનિધિઓ રાષ્ટ્રીય સભામાં

આના આરા પ્રશ્નોનો જ વિચાર કર્યો અને એકે અવાજે રાષ્ટ્રનો નિશ્ચય બોલ્યો કર્યો

આજ સુધી ગાંધીય સભા જેમ પ્રાંત દિવસ મધ્ય પ્રાતઃકાળ ન હતી તેમ ગાંધીય સભાએ આવા આશ્રયી સ્વગત્યના કેવળ એક જ મધ્યસ્થ વિચારની ચર્ચા પણ અગાઉ કરી કરી નહોતી નાગપુરમાં મળેલા ગાંધીના પ્રતિનિધિઓ ના ધ્યાનમાં રહેલું ઘટે કે તેઓ આજે ગાંધી બાપુ ઘડી રહ્યા છે, ગાંધી નથી દિવા દાખવી ગયા છે, એક જ નિશ્ચયે જૂના મોહને તિલાંજલિ આપી રહ્યા છે, અને સ્વાશ્રયના—આરબો વિગતમાં પણ પરિણામે અમૃતોપમ—માર્ગે પ્રસ્થાન કરી રહ્યા છે હવે આ રસ્તા પરથી પાછા હાવાનું નથી, શાકીને ખેસવાનું નથી કોણ કોણ પચા તે જોવા માટે પણ અટકવાનું નથી, પણ એકબીજાના હાથ ઝાલી, ઉત્સાહ અને નિશ્ચય બાનું માધી, આગળ—હવે આગળ જવાનું છે પરિક્ષા નજીક આ યો છે અગત્યને મનિષ્ટ હવે નન મહિનામાં પોચાનાનું છે સ્વગત્યવાદી પ્રતિનિધિઓ નાગપુરની ન્યારે વેગાઈ જશે ત્યારે પોતપોતાના પ્રાંતમાં એવો દંડ મન પ કરીને જ જાશે કે ગાંધીના આ અગ્રોહયનો સહેનો ઘેરવો પડેલાડીય, તે પ્રમાણે વર્તવા દેશના દરેક ઓપુરને ઉત્સાહિત કરીશું, પ્રયત્નની કમાન કરીશું અને આવતે વર્ષે ન્યારે ફરી મળીશું—સ્વરાજ્યની લડતમાં લડતા લડતા જે કોઈ બન્યા હમણે તે આવતે વર્ષે ન્યારે ફરી મળીશું ત્યારે વિજયપતિલક કરેલા જ ગાંધીય સભામંડપમાં પ્રવેશ કરીશું

ચક્રલાસીના શંકરાચાર્ય

નાગપુરની મહાનજ ના દિવસોમાં શાંતીના શંકરાચાર્ય (જે વારદા પીડના શંકરાચાર્ય નાગપુરની મહાનજમાં હાજર રહી અસહમગના કરાને ટેકા આપ્યો તે નહિ) રાજરાજેશ્વરાચાર્ય સ્વામીજી મહારાજ તમિલ મહા મમાના પ્રમુખને ઉદ્દેશીને એક કાગળ બહાર પડેલો હતો તેમાં ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય વિષયની ચર્ચા કરી જે સ્વામીજી મહારાજના એ વિષયો ઉપરના વિચારો તેઓથીએ મહાસભાના પ્રમુખ આગળ મુકેના છે મહાસભાના આગેવાનોએ અચરસ વર્તમાનપત્રપત્રોએ આ કાગળ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપેલું હાજર નથી ઘણા વર્ષ થયા આપણા શંકરાચાર્યો દેશની રાજકીય, સામાજિક અથવા ધાર્મિક સ્થિતિ તરફ ઉદાસીન જ રહેલા છે,

અને લોકોએ પણ શંકાચાર્યનું સંસ્થાન નભાવવા ઉપગત તેમના તરફ ઝાંઝુ ધ્યાન આપેલું લાગતું નથી. ન્યાતન્તરના ઝગડાઓ કેટલીકવાર અભિપ્રાયને માટે શકરાચાર્યો પાસે જાય છે, પણ તેમના તરફથી અપાતો નિર્ણય અમલમાં મુકવાને કશી ખાતરીલાયક વ્યવસ્થા ન હોવાથી આવા ઝગડાઓમાં પણ ન્યાતનો દરેક પક્ષ આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાન્ત અપત્યાર કરતો થયો છે. શકરાચાર્યો કેટલીકવાર ધર્મોપદેશ પણ કરે છે, પણ સ્વામી વિવેકાનંદ અથવા સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ જેવી અસર તેમણે સમાજ ઉપર કરેલી સાબળવામાં નથી. સામાન્ય લોકો પોતાની ધાર્મિક તૃપ્તિ માટે ભાગે સાધુસંતોના વચનોથી જ છીપવતા જોવામાં આવે છે અને તેથી શકરાચાર્ય અને તેમના શિષ્યવૃન્દ વચ્ચે અગ્રસપરસ ઉદાસીનતા જ રહેલી છે. આની દશામાં શકરાચાર્યના પત્ર તરફ લોકોએ દુર્લક્ષ કર્યું એમાં નવાઈ નથી. પણ એ વસ્તુ સ્થિતિ જેટલી સ્વાભાવિક છે તેટલી જ દુઃખદ છે. આજે હિન્દુ સમાજ નિરુપમા થઈ ગયો છે. જે સમાજ સુવ્યવસ્થિત નથી તે બળવાન નથી હોતો. શકરાચાર્યની ગાદી હિન્દુ સમાજને માટે એક સુવ્યવસ્થિત બંધન અથવા તન્ન થઈ શકે તેમ છે તેથી આપણા શકરાચાર્યોને સામાજિક પ્રશ્નોમાં રમ લેતા થઈ જાય તો આપણે તેમને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

ઈશ્વરી ઇચ્છા પ્રમાણે સમાજ પ્રગતિરીલ છે. દેશના ગૃહસ્થ અને ધાર્મિક નેતાઓએ પણ પ્રગતિરીલ થવું જોઈએ. તેમનું સ્વાભાવિક સ્થાન કૃત્રિમ ઉપાયોથી ન ટકી શકે. આજે શકરાચાર્યો પ્રાચીન પ્રયાના જડ અભિમાનને વશ થઈને દેશની પ્રગતિમાં ખાળા પડ્યા છે એ નિર્વિવાદ છે. આ પ્રથિતિ ન્યા સુધી છે ત્યા સુધી તેમના વચનોની અસર સમાજ ઉપર બાજો જ વાય એ વસ્તુ છંપી ગણનામાં સાગ નથી હતા. ન્યારે શકરાચાર્યો પોતાની પ્રતિષ્ઠાની અગ્રૂરયતા છોડી દઈ સામાજિક ચર્ચામાં ઉતરે ત્યારે આપણે તેમના વચન તરફ દુર્લક્ષ કરવું ન વંટે કાળે કરીને તેમની દૃષ્ટિ બિવિધ તરફ વળશે અને તેઓ પોતાનું સ્વાભાવિક સમાજનેતૃત્વ હાથમાં લેશે એવી ગદ્દાથી આપણે તેમના વિચારની ચર્ચા કરી જોઈએ.

આ શ્રીમત્સ શકરાચાર્યો પોતાના પત્નમાં સૌથી આરભે અસહકારની હીલચાલને ઉત્તર કટી તેની પ્રત્યે પોતાની પગિપૂર્ણ સદાનુશ્રુતિ બતાવી તેને પોતાનો આત્મવિવાદ બદલ્યો છે. તેઓથી કહે છે કે ધર્મ એ જ હિન્દુસ્તાનના ઉદ્ધારનો દૃઢ આધાર છે. તેઓથી એમ પણ માને છે કે અંગ્રેજોની એડી તરફ નહિ પણ આધુનિક સુધાગ તરફ હિન્દુસ્તાન ચગદાઈ રહ્યું છે. નામધારી સુધાગ્રંથ અને શિક્ષિતવર્ગને તેઓથી કહે છે કે ‘પાગાલ’ ગરુડતિનું અનુકરણ કરવાનું છોડી દો અને પવિત્ર અને સાદા હિન્દીઓ તરીકે જીવો ગાઓ. પંડેશી વસ્તુઓને બદલે સ્વદેશી વસ્તુઓ પર્વદ કરો, કેમકે તેથી હિન્દુસ્તાનનું

ઔદ્યોગિક અને આર્થિક કચાણુ યોગે જાતિ-વ્યવસ્થાને લીધે હિન્દુસ્તાને
 પૌતાની પાપગ જાણી નથી કે અને તેથી જ હિન્દુસ્તાન દુનિયાના
 સુધરેલા દેશોમાં જુનામાં જુના ગણી નરીક ટળી ગયું છે માટે હિન્દી
 આગેવાનોએ હિન્દુ ધર્મની આગ પ્રતે આદર નથી જાતિવ્યવસ્થાનો આ
 પુનર્જન મિત્રો દ્વારા જોઈને હિન્દી આગેવાનોએ મધ્યપાનનિરોધની દીન
 ન ન હિન્દુ દર્શક ઉપાડી લેવી જોઈએ હિન્દુસ્તાનનું કચાણુ સ્વધર્મપાતન
 ઉપર જ રહેલું છે હિન્દી આગેવાનોએ ગૌરમાની હીનચાન કરી નેજો
 આપા આના સુદર વિચાર આ પદમાં છે

૫૭ આની માટે ગજગણુમાં અને મામાજક પ્રશ્નોમાં પણ સહગચાર્ય
 કિનયા છે તેમાં તેમણે ગાંધીજી સાથે જોડના આરોપો મુખી રાખ્યા તેટલા
 મુકેના છે નહિ ત્યારે મહાગજને પ્રથમ આરોપ એ છે કે મહામત્તાએ
 ધાર્મિક-તેમજ સામાજિક-ધાર્મિક એના નાનુક પ્રશ્નોની ચર્ચા વિચાર ન
 કરી જોઈએ, એમકે મહાસના કેવળ ગજગારી સ્વગત્ય મેળવના નીકળે
 છે 'એવે મનમાં સનાતન ઉડે છે કે મહાસનાએ નહિ તો સામાજિક-ગજ
 કીય પ્રતોની ચર્ચા કરી મળે ? સગજ સામાજિક પ્રતોમાં હિન્દુસ્તાન
 નહિ નથી આપણે પણ સગજને તેમ કરના ન હશે સહગચાર્યોને તો
 નજરગણુની મામાજ્ય રીતે આમડોટ દોષ છે ન્યાનેને ન્યાતભોજનમહિન્દુગ,
 ન્યાનેને માટે રહોન સિધ અને જોડિંગો કરના વધાર પ્રતિ સજની નથી
 પડી આવા પ્રશ્નોનો નીવેડો મળુ કરે ? મજાર જ્યારે સગજરી નિશાગેમાં
 અત્યજોને દાખલ કરનાનો ગિજાજ રજ કથો ત્યારે સહગચાર્યો મ્યા ગયા
 રના ? સહગચાર્ય મહામત્તાને યાદ આપે છે કે 'દાદાભાઈ નરસીજી, સગ
 રિગજશા મેના, જોખને આ લો નિનજ જોના લાખાયજ દિનગત થના
 પડીંગ ગાંધી પાસે દેશની આગેવાની આવી છે પણ ગાંધીની સ્વરાજ્યની
 કપના શિક્ષિતવર્ગ અને મહાસનાની કપનાથી સાવ જુદી છે પાન સાચી
 છે પણ સ્વામી મહાગજને નમ્રતાપૂર્વક પૂછુ છું કે આપથીની સ્વગત્યની
 કપના કેરી છે ? જોડતુ નેજ સહયો છું તે ઉપરથી મને તો એમ
 લાગુ છે કે મહાસનાની સ્વરાજ્યની કપના પાસાત્ય, સુધારા, હિન્દુ સ્વરાજ્યની
 છે અને ગાંધીજીની કપનાની પાસા હિન્દી સસ્કૃતિનો સર્વોચ્ચ આદર્શ
 અને જ્યારે સહગચાર્યશ્રી પાસાત્ય સુધારને વળોડે છે જો દેશના મ્યાણુનો
 આધાર ધર્મ ઉપર જ છે એમ કહે છે ત્યારે પડી ગાંધી સ્વે ગો મહા
 સના વચ્ચે આદર્શજો છે એવી યાદ મહાસનાને આપવામાં સહગચાર્ય કેરો
 હેતુ સાધે છે એ જ સમજાતુ નથી ગાંધીજીની સ્વરાજ્યની કપના હિન્દુ
 ધર્મ અને હિન્દી સસ્કૃતિને ક્યા નડે છે એ સહગચાર્યશ્રી બતાવશે ? ગાંધીજીએ
 હાલ ત્રગતની રાજકીય હીલચાનમાં મહાસનાનું ધોય સીનાયું છે એ સહરા

માર્થ જાણના ન હોય તોપણ ગદાગત્ત જાણે છે અને લોકો પણ જાણે છે. છતાં શકગચાર્થી કહે છે કે તેઓજીને ગ. સી. જીના મજાદીય વિચારો સાથે કરી લેવાદેવા નથી. હિન્દી લોકોને સ્વદેશીયતાનો ઉપદેશ કરતા પેન્ટ, મોર્ન, નેકટાર્મ, કોલર, બ્રેસ, બૂટ, દાડ, ગિઝિકટ અને દવાઓનો મોહ છોડવાને તેમણે કહ્યું છે એ સુન્દર છે, પણ એ ખામ વાક્યમાં જ 'પેન્ટેરી સીગારેટનો લાગ કરીને લોકોએ સ્વદેશી સીગારેટ પર્વ કરી' એમ શંકરાચાર્ય જ્યારે લખે છે ત્યારે માગ જેના તુરંત હિન્દુને પણ ન જાણી માયુ નીચુ વાલણ પડે છે. સમાજ તો ખામર છે, ધર્મીયાર બૂધ કરે છે, પાપમાં પડે છે, પણ જગદ-ગુરુઓ જ્યારે આવી ગીતે ધાર્મિક આદર્શને નમિ પાડે છે, ત્યારે નિગદાથી બોલાવ જવાય છે કે 'સાચે જ દલિયુગ પ્રવર્ત્યો છે.'

પણ શકરાચાર્યના ગુપ્તજાનું ખરું મૂળ ને અન્તઃજાતે સવાલ છે. શકગચાર્યશ્રી મહાસમાને અને ગાંધીજીને કહે છે કે તમે આ સત્યાગતે અન્તઃજાતે પેટે જ અસ્પૃશ્ય રાખો. અન્તઃજાતે સવાલ બહુ બારે નથી એ સિદ્ધ થવા શકગચાર્ય કહે છે કે આ વીસ દરોડ હિન્દુમાં સાત દરોડ અસ્પૃશ્ય છે એમ વૃધારીને કહેવામાં ખિન્ની પાદરીઓની પેટે ગાવીજનો ઉદ્દેશ હિન્દુ હિન્દુ વચ્ચે દ્વેષ અને તિરસ્કાર પેદા કરવાનો છે. શકગચાર્ય કહે છે, અસ્પૃશ્યો બહુ બહુ તો પાપ લાખ હશે મનુષ્યમૃતિમાં વર્ણવેલી અનેક ચાંતિ અને ઉપગાતિઓ સ્પૃશ્ય થઈ છે કૃત દેડ, બગી અને ચમાર એટલા જ અસ્પૃશ્ય નહોતા છે. મને લાગે છે શકગચાર્યનો મચાળ બહુ જ દુકો છે અને તેમનું હાલની સ્થિતિનું જ્ઞાન સ્થાનિક છે. ગુજરાતમાં મોટી અસ્પૃશ્ય ગણાતા ન હોય પણ મહાનદીમાં ગણાય છે, પન્નબના ડામ, બગાળના નામગર અને મહાસના પારીઆ વિષે તેઓ કંઈ પડુ જાણે છે કે નહિ એ મને ખબર નથી પણ ધાર્મિક અથવા સામાજિક અન્યાયનો વિચાર કરવામાં સંખ્યાનો વાણીઆશાઈ હિસાબ શકરાચાર્ય કેમ કરે છે એ સમજાતું નથી જાનતીય મહાયુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણે અગિયાર અક્ષૌહિણી દૌર્જની લગણી ફાવરી એના કરતા એક દ્રૌપદીની લાજ બને ભૂટાય એવો વિચાર કર્યા હોય તો ? આ સ્થિતિ અસલ છે જ્યાં હાહડનો અર્ધ થઈ રહ્યો છે ત્યાં પાપ લાખ અસ્પૃશ્યોની સદ્ગુણમૃતિ કરતા ખાસ દરોડ નિન્દાઓની ધાર્મિક (?) લાગણીને વધારે માન આપવાની વાત કેમ ચાલે ? વળી ખાસ કરોડમાં પણ અન્તઃજાતે સદાને માટે અસ્પૃશ્ય રાખવામાં ધર્મ છે એમ માનનાગ કેટલા છે એની ગણતરી શકરાચાર્ય કરી છે ?

શકરાચાર્યશ્રી રાજકાન્થજી ઉતરીને કહે છે કે હોકરાઓને સગદારી નિશાળો અને કાલેજોમાંથી હાડવામાં દેશને હાનિ છે. જગદગુરુને આમ

એટલા સારૂ લાગે છે કે કેળવણીમાં આપણા જ પૈસા વપરાય છે. અને આવી રીતે કેળવણીનો ત્યાગ કરવાથી સરકારને જે પૈસા બચે છે તે બચાવવામાં મદદ કરવાથી ગાંધીજી આકસ્તરી રીતે સરકાર ત્રેડે સદકાર જ કરે છે એવો તર્ક રવાની મંદારાજીએ બાંધ્યો છે ! સાચે જ આ તો આજ લગી કોઈના ધ્યાનમાં જ આવ્યું ન હતું ! શંકરાચાર્યે અસહકારને શરૂઆતમાં જ પોતાનો આશીર્વાદ આપ્યો હોવાથી ગાંધીજીનો આવો સહકાર તેમને અજબામતો લાગે જ. પણ શંકરાચાર્ય અપ-ટુ-ડેટ થવા માગે છે. તેઓથી કહે છે, અસહકાર, કેળવણીનું સ્વરૂપ બદલાવું જોઈએ અને તે પરિપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય થવું જોઈએ. પણ તે કેવી રીતે ? આ સવાલનું અહીં પિછોળાણું કહું તો 'નવજીવન'ના વાચકોનું અપમાન થાય.

શંકરાચાર્યનો પત્ર મૂકી કાઢનાર વ્યક્તિએ તો અગત્યે શંકરાચાર્યના ગૌરવને પણ હાનિ પહોંચાડી છે. પત્રો અને એમ લખેલું છે કે જગદગુરુ મદાસબાના અધ્યક્ષનું ધ્યાન ખેંચે છે કે આજકાલ દેશમાં ઘણા લોકો શંકરાચાર્યના વેશમાં વિચરે છે અને દેશના આગેવાનોને આવા ત્રામધારી શંકરાચાર્યોની ઢાલ પાછળ આશ્રય લેતા જોઈને (કોઇ પણ આગેવાન આજ આવી ઢાલ વાપરતા નથી) તેમને દુઃખ થાય છે; કેમકે આ બીજા શંકરાચાર્યોના મનમાં હિન્દુ ધર્મના સિદ્ધાન્તો વિશે આદર નથી, તેમજ તેમને પોતે ધારણ કરેલા અધિકારની જવાબદારીનું બાન નથી. શંકરાચાર્ય શંકરાચાર્ય વચ્ચે ગાદી માટે અને ગાદીની મિલકત માટે કોરોડોમાં જે ઝગડાઓ ચાલે છે તે જોઈજોઈને દેશ તો અકળાઈ ગયો છે. લોક નિષ્ઠકે એકવાર કહેલું કે મન્યાસી શંકરાચાર્યો જ્યાં નિસ્તેજ થઈ મિલકતને માટે લડે ત્યાં તેમની સ્થિતિ જૂનાં પુસ્તકોની ચોટી કરનારા લાઇબ્રેરિયનના કરતાં વધારે સારી ન રહી કહેવાય. પણ જ્યારે જાહેરમાં એક શંકરાચાર્ય બીજા શંકરાચાર્ય વિશે આમ લખવા માટે ત્યારે તો તેમના ગંભીર ચર્ચાપત્રમાં 'નકલી દવાઓથી સાવચેત રહેજો, અમારી જ દવા સાચી છે' એવી તરેહવાર નકલી દવાઓ કે હેર ઝાંઘલની જાહેરાતોની જુ. આવ્યા વગર રહેતી નથી. શ્રીમજ્જીશંકરાચાર્ય પાસે રહેનાર વકીલો અને શાસ્ત્રીઓએ આવી રીતે શંકરાચાર્યની અપ્રતિષ્ઠા ન કરવી જોઈએ; અને શંકરાચાર્યોએ પણ ધર્મના શાસ્ત્રાર્થ તેમજ રહસ્યાર્થ જાણનાર અને દેશકાળવર્તમાન સમજનાર કુશળ મનુષ્યોને જ પોતાની પાસે રાખવા જોઈએ. શંકરાચાર્યની ગાદી વિશે મારા મનમાં સંપૂર્ણ આદર છે અને તેથી જ દુઃખથી આટલું બધું લખ્યું છે. આશા છે કે તેઓથી અને તેમના અનુયાયી આ માટે મને માફ કરશે.

સ્વરાજ્યમહાપ્રત*

પ્રત હોય કે તહેવાર હોય, તેની પાછળ કોઇ ને કોઇ મહાન સામાજિક અથવા આધ્યાત્મિક તત્વ ગ્રહેલું હોય છે. ચેત્રી પડવાને દિવસે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ભારે ઉત્સવ મનાય છે, કેમકે તે દિવસે ત્રીરામચન્દ્રે વાલિને પરાભવ કરી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનને સ્વતન્ત્રતા અને નિર્ભયતા આપી. તે જ દિવસે પ્રગ્નઉદ્ધારક શાલિવાહને વિદેશી દુશુ અને ગર્ક લોકોના તાપમાથી પ્રગ્નને મુક્ત કરી. અને તે કેવી રીતે ? માટીના પુતળાઓમાં ગંજીવની રેડી તેમને લાડવૈયાઓ બનાવીને.

આજનું આપણું સ્વરાજ્ય-સમાહ એવો જ એક મહાપ્રતનો દિવસ છે. અજ્ઞાન અધ્યાપન થયા બાદ તે ઉત્સવનો દિવસ થશે તેની પાછળ અનેક તારક તત્ત્વો રહેલા છે. આ સમાહમાં માટીના પુતળા જેવી બનેલી પ્રગ્નમાં સત્યાગ્રહ-સંજીવની રેડાઇ, જેથી પેટ ચાલતુ ગણુ ઉભું થયુ. આ જ સમાહની પ્રેરણાને બજે સૈદ્ધાંતોથી પગપગ લડી હાડવેગ કેળવતા હિન્દુ-મુસલમાન એક થયા. અને એ જ એકતાને લીધે આટલા દિવસ અશક્ત બાસતુ સ્વરાજ્ય એકાએક પ્રગટ થયુ હોય એમ દેખાવા લાગ્યું છે નિગરામાં જ ઉછરેલા અનેકોને તો એમ જ થઈ ન્યું છે કે સ્વરાજ્ય આટલું વહેલું મંત્રવિત જ કેમ હોઇ શકે ? પણ સ્વરાજ્યનું આગમન એટલું બધું પ્રત્યક્ષ છે કે તે માનવાની તેયારી હોય કે ન હોય તોપણ તે માન્યા વગર છૂટકો રહ્યો નથી.

જેઓ આટલા ઠાળ અશક્ત કહેતા હતા તેઓ આજે આ બધી ગી ઇન્દ્રગણ ઉભી થઇ છે એમ કહેવા લાગ્યા છે પણ એમાં ઇન્દ્રગણ શાની ? કલાકમાં આળીસ માઇલના વેગથી ચાલતી રેલ્વેગાડીને બે મવનના દબાણથી એકદમ ઉભી કરી રાકાય છે તો અમલકારથી એક ઉન્મત સંતનતને કેકાળે લાવની એમાં કંઈ ઇન્દ્રગણ છે ?

આ પોતાને પગે ચોલી આવના સ્વરાજ્યને આપણે કેવી રીતે વધાવીશું ? આપણે હૃદયમન્દિર સ્વરાજ્યદેવતાને વસવા બેઠલું શુદ્ધ અને પવિત્ર છે કે કેમ એ આપણે તપાસવું બેઠવું તેથી જ આ અકવાગિયાને આપણે આત્મ શુદ્ધિનું સમાહ દરીયે છીએ.

આ સમાહમાં આપણે સર્વ વ્યસનોનાં ભાગ દુર્વાનો નિશય કરીએ. સ્વરાજ્ય કાળામાં ચથાશક્તિ દ્રવ્ય આપીએ. આ કંઈ દાન નથી, સ્વરાજ્યને!

એક મગ્ધયાત કરવેરા છે સ્વગત્ય એટલે જગગાઇ નહિ. તેથી દરેક જણ પોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે વધારેમા વધારે કરવેરા આપી દે. ગમગત્ય ખીન્તુ કેવુ હોઈ શકે ? સત્તાનો ઉપયોગ કર્યા વગર રાષ્ટ્રીય મહાસભા હિન્દ ઉપર નત્ય ચનારી ની છે તામતાન્યમા આથી વધારે શુ હોય ?

આજે આપણે હૃદયસ્થ પગમાત્માની પ્રાર્થના કરીએ કે દે હૃદયસ્થ દેવ !
 '૯ જનતારૂપી જનાર્દન' અમને મનન્યના સાચા ઉપામક બનાવ મનન્ય ઉપરની અમારી શ્રદ્ધા ચગે તે પરેના જ અમાન રારીરમાથી અમાગ પ્રાણુ ચાલ્યા જાઓ ! અગે આજ સુધી બહુ દુખ વેંચુ છે, તેની કોઈના ઉપદ્રુખ શુભનાની અમને ભુદ્ધિ ન થાઓ આજ સુધી પગનીનતામા સખા છીયે, તેથી 'ગોન્ડુ' પ્રાતન્ય ખૂચરી લેનાની શક્તિ કે રક્તિ અમારામા ન આવે. મામાન્યના અમૂર્ચા મદના ભોગ ચઇ પચા છીયે, તેથી કોઈ કોઈ અહિક નામાન્ય ન્યાપનાની લાલસા અમાગ હૃદયમા ઉત્પન્ન ન થાઓ ! સામાન્ય એક તા. જ મ્થપાઓ અને આટલી તપશ્ચર્યાથી પુનિત થયેલુ આ રાષ્ટ્રીય સમાહ મઇ કોઈ કનુવિન ન થાઓ અનન્તકાલ આ સમાહ મત્ય, અહિસા અને ગયમના ઉત્તમરૂપે દુનિયામા ગાયત થાઓ !

રવિબાબુના આક્ષેપ

બગમગ પછી બગાળામા જે સ્નાનગમની રીતચાનના—સ્નેહી હીલ
 • આન હી તેનુ માન કવિનગ નીન્દનાથને વટે છે એ ઘણા જણ જાણતા નહિ
 હાય 'સ્નેહી' સાથે બહિ'કાગ પણ હોય એનુ કેનેક આરો તેઓથીનુ તે
 રખતે માનવુ ખગ, પણ પછી જ્યારે બહિ'કાગથી દ્વશક્તિએ પોતાની મર્યાદા
 છોડી જમ'દમ્તીનુ સ્વરૂપ લેના માડ્યુ ત્યારે કનીન્દ જગ્યા તેમના પવિત્ર
 હૃદયો માતાન પગત્યો તેમણે પોતાની જૂન જોઠ જૂન જોઠ કે તરત જ
 સ્વેનીની રીતચાનમાથી કનિશીએ હાથ ધોઈ નાખ્યા અને પોતાની પ્રિય
 પ્રગ્તિમા પગનાઈ ગયા તે વખતે એમના ઉપગ નીકાનો એગમ્દમથી મારો
 થાઓ, નિશી પગી મયા એનુ મધા હેવા લાગ્યા, છતા તેમણે તો તે
 હીનચાલ છોડી તે છોડી જ તેમણે પોતાના ગામડામા એક પરમ્પગ-સહકારી
 પ્રગ્તિ ઉદારી, પણ એ પ્રગ્તિ તેઓ જ્નેશજે ચનારી શક્યા નહિ કવિથી
 લખે છે, આ પ્રગ્તિ કરતા કવિતા લખવામા જ અને સફળતા મળી છે.

‘ જદિ તોર શક શુને કેઓ ના આરો, વરે એકલા ચલો દે ’

આ કવિતામાં તેમણે પોતાની તે ગજાનની શક્તિને અમર કરી છે. ટીકા ચાલતી ત્યાં મુઠી તો કવિથી મૂંગા જ રહ્યા. જંગમજંગની હીલચાલ પૂરી થયા પછી ‘ધરે જાહિરે’ નામની એક ચળકાટ મારતા રત્ન સમી નવલકથા લખીને તેમણે પોતાની ગદ્યશક્તિના અત્યાચાર મારેની દિલમુશી દુનિયા સામે રજૂ કરી છે. જંગમજંગની હીલચાલ પછી સ્તીન્નતાય કોઈ પણ હીલચાલમાં પડ્યા જ નથી. દરેક પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવો, તેના કંડાણમાં ઉતરી તેનું સ્વસ્થ જાળી લેવું અને તે વિશેના પોતાના વિચારો જાહેર કરવા કે કવિતામાં મુશ્કેલી એટલાથી જ તેઓ સન્તોષ માનતા જણાય છે. તેમના પ્રાણુપ્રિય અપત્ય (બોલપુરનું બ્રહ્મવિદ્યાલય) ની પ્રવૃત્તિ અગાધિત ચાલતી આવી છે એટલું ખરું. આ મંસ્થામાં શુદ્ધ અધ્યયનનું અને કાવ્યનું વાતાવરણ અગાધિત રાખવાની તેમની ચિન્તા સ્પષ્ટ છે. તેઓ માને છે કે ત્યાં મુઠી દેશાભિમાનની મદિરાને તેઓ વસા હતા ત્યાં મુઠી તેમની મંસ્થા હમેશાં કદ જ વેહતી હતી. હવે નિરાશહી શક્તિ અપત્યાર ક્યાંથી અને સંપ્રજ્ઞ ધર્મને જ અર્પણ કરવાથી એ નિરાજ પોતાની મેજે જ ઉત્તતિ કરી રહી છે. બોલપુરની આ શિક્ષણવિષયક પ્રવૃત્તિને લક્ષમાં લેવા છતાં પાદરી મિ. હોમ્સે રામેન રાલેન્ડ વિશે જે કંઈ છે તે જ સવિભાણને પણ અક્ષરચક્રાર લાગુ પડે છે:

‘તેઓ કવિ છે, જ્ઞાનદીપ છે, પણ દોષનાશક નથી. સામાન્ય જનતાને કાન્તિ કરવા તેઓ દોરે એ કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવી વાત છે. તેઓ હમેશાં મુદ્દનો અંદર નહિ પણ મુદ્દથી પર રહે છે. તેઓ આ બ્યવહારો દુનિયાના નાસી રહ્યા નથી. તેઓ આદર્શની દુનિયામાંથી ઉતરતા જ નથી’.

આમ દુનિયાથી દૂર રહેવામાં લાભ પણ છે અને હાનિ પણ છે. દુન્યવી હીલચાલોથી અગામી રહેવાથી કોઈ પણ હીલચાલના રાગદેવતા રંગ મળુસની મન પર ચડતો નથી. રમતની બહાર રહીને જેમ રમતનું મંપર્ણ સ્વરૂપ નોંધ શકાય છે, તેમ માણુસ તટસ્થ હોય તો તે કોઈ પણ હીલચાલનું સાચું સ્વરૂપ તરત સમજી શકે છે એ ખરું, પણ નેમાં હાનિ પણ તેટલી જ છે. માણુસ આદર્શ દુનિયામાં બને ગમે તેટલો વિહરતો હોય છતાં એ આદર્શ દુનિયા આખરે તો દુન્યવી અનુભવ રૂપી શેષના માથા ઉપર જ ટકી રહી છે. દુનિયાનો અનુભવ તાજે ન હોય તો દુન્યવી હીલચાલો ઉપર ટીકા કરતા કે નિર્ણય બાંધતાં કવિ પણ ગોથા ખાય એ બનવાબેગ છે. દરેક ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જુદું હોય છે, અને અજ્ઞાન લોકો પોતાની ખામીઓને લીધે તેને આપે છે તે સ્વરૂપ જુદું હોય છે. ઘણીવાર ધાર્મિક ઝગડાઓમાં દરેક ધર્મનો માણુસ પોતાના ધર્મનો બચાવ કરતી વેળા તેનું આદર્શ સ્વરૂપ દિષ્ટિ સામે રાખે છે, પણ સામા પક્ષ ઉપરની ટીકા તો તેનું વિકૃતિ પામેલું સ્વરૂપ જ કેમ

જાણે યથાર્થ સ્વરૂપ હોય એમ માનીને કરે છે. જો મૂળ આદર્શ સ્વરૂપ હોય તો આમ કરવું વાજબી ગણાય. પણ જ્યાં સુધી અમિ જાનવત્તમાન છે ત્યાં સુધી વચમા વચમા તેમથી નીકળના ધર્મા ઉપરથી અમિનું લક્ષણ બાધનું કે તેની વ્યાખ્યા કરી એ દીક ન ગણાય. આજે રવીન્દ્રનાથ દિન્દુનાનમા દોન અને અમદકાની હીવચાવ ગદ્યમાં— ગદ્યના દોઢ વર્ગમાં કેટલી બારે અન્ત શુદ્ધિ કરી ગઈ છે તે જોતા દોત તે અસદકારનું માર્યું સ્વરૂપ તેમના ધ્યાન બહાર ન જ ગયું દોન. અમદકાર ને ધર્મ સચરે છે તે સનાન છે. માતૃભૂમિ પ્રત્યેની પોતાની ફજ્જ કંઈ સગકારના અન્યાય પડી જ અગર તેને લીધે જ ત્વજ નથી થતી. તમે અમને ન્યાય નહિ આપો, સ્વગત્ય નહિ આપો તો અમે માતૃભૂમિની સેવા કરવું એમ કહેવું કેટલું હાસ્યાર્પક છે એ મૌ કાર્મ જાણે છે. પણ જેઓ માતૃભૂમિની સેવા કરના નથી અથવા અસાર સુધી કરતા ન હતા, જેઓ પાગકાને હાથે જ દેગતો ઉદ્ધાર થવાનો છે એમ માનતા હતા, મોક્ષની પણ બીજા માગતા હતા, એવાઓને ગતે ચકાવવાનું કામ જ્યારે તેઓ અત્યન્ત નિરાસ થયેલા હોય છે, કડવા અનુભવે તેમની આખોને ઉઘાડી દીધી હોય છે તેરી જ કાણે કરી શકાય છે, એ મનાતન સત્ય સમર્થ નવલકથાકાર ગ્રીન્દ્રનાથના ધ્યાન બહાર ન ગડેડુ ઘટે મેં કરે વરસ જુલમ તજે અગદાધને નમાલી થયેલી પ્રાનને પણ અમલ થઈ જાય એવો જુલમ જ્યારે શુભરવામાં આવે ત્યારે ગ્રીન્દ્રનાથ તેમને શી સવાલ આપે છે ? ગ્રીન્દ્રનાથ કહે છે, ‘ખાઈઓ જુલમ સહન કરો, પણ જુલમને વશ ન થાઓ. સહન કરીને મોટા થાઓ. એટલા બધા મોટા થાઓ કે તમારા સુધી જુલમ પડેલી ન જ શકે. તમે તમારું કર્તવ્ય ક્યાં જ કરો. આ બાલ માયા એની મેળે જ ખરી પડશે.’

ગાંધીજી પણ બીજી શું કહે છે ? તેઓ કહે છે, આપને ધારીયે તો આજે જ મોટા છીયે. આપણે જ આ માયા નિર્માણ કરી છે આપણને હસકારી દોરીને છોડા તો આપને પોતાને હાથે જ પકડી રાખ્યો છે. તે છોડી દો, એટલે આપને મુક્ત જ છીયે. માત્ર તેઓ ચેતવે છે કે જો તુલ જ ચેતી જાણે આપણે જુલમગારનો જાનેવો હાથ છોડી નહિ દોરે તો આપણી શી વચે રહે તે કહી શકાતું નથી. આ ઉપદેશમાં અગર તેના અગ્રવમાં કનિષ્ઠીને પન્દેશોની પ્રજા આગળ પોતાના દેશને સાફ શરમાવા જેડુ શું છે ? બનેનો ઉપદેશ સરખો જ છે. ૧૨૬ એટલે જ કે એક ઉપદેશ દર્મીનો છે અને બીજો દિનમુકતો છે.

બહિષ્કારની હીનચાલમાં જેમ અંગ્રેજ લોકોનો દ્વેષ હતો તેમ અસદકારની હીનચાલમાં અથેજ મસ્તૂતિનો દ્વેષ હતો એવી સંકા મનિગણુને

આવી છે. રવિબાણુ પોતે અંગ્રેજ સરકાર અને અંગ્રેજ પ્રજા વચ્ચે ભેદ કરે છે, અથવા એમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો અંગ્રેજ લોકો જુદા છે, સાદા છે, બધા છે, અને અંગ્રેજ 'નેશન' જુદી છે, રાક્ષસી છે. આ તેમનો ભેદ હિન્દુસ્તાનને ગળે ઉતર્યો છે, અને તેથી જ આજનો અસહકાર અંગ્રેજ પ્રજા કે અંગ્રેજ પ્રજાની સંસ્કૃતિની સામે નથી, પણ અંગ્રેજ સત્તનત અને જે સાધનો વડે આ સત્તનત આટલી માલી છે તે સાધનોની સામે છે. સરકારે આપણને તરછોડી કાઢ્યાથી આપણે નિરાશ થઈને અસહકાર અપસાર કર્યો છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. એ વાત સાચી છે કે ગાંધીજીનો અંગ્રેજ સત્તનત ઉપરનો વિશ્વાસ જાડું જ મોડો હતો, અંગ્રેજ સત્તનતનું યથાર્થ સ્વરૂપ ખીજા કેટલાક દેશબંધો ગાંધીજી કરતા વહેલા સમજી શકેલા; પણ તેથી અસહકારની હીલચાલને શરમાવા જેવું કશું છે નહિ. જમ્યા ત્યારથી સવાર માનીને જેઓ તત્કાલ કાર્ય કરવા માંડી જાય છે તેઓને 'હું' વહેલો જમ્યો હતો' એટલું જ જેઓ કહી શકે છે તેઓનાથી શરમાવા જેવું કશું નથી.

કેળવણીમાં અસહકારકરવામાં આત્મચાત છે, મનુષ્યજાતિ વિશે અશ્રદ્ધા છે, ઇશ્વરના મંગલ હેતુ વિશે નાસ્તિકતા છે, એમ ખીજા કેટલાક આગેવાનોની પેઠે રવિબાણુનું પણ માનવું છે. રવિબાણુ મહાન શિક્ષણશાસ્ત્રી છે, કેળવણીના ધ્યેયની બાબતમાં એમને નિર્મળ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તેથી એમની ટીકા હમેશાં જ અંબીર વિચારને લાવક હોય છે, તેઓ કહે છે કે અંગ્રેજ સાહિત્ય અને અંગ્રેજ વિચારશાસ્ત્ર એ પણ ઇશ્વરી ઇચ્છાને અનુસાર જ ખીલ્યાં છે, તેમાં કાંઈ માલ નથી, ચિરન્તન સત્ય નથી, માનવી કલ્યાણના અંશો નથી એમ માનવું એ નાસ્તિકતા છે. પૂરોપ પાસેથી લેવા-લાવક આપણે મારે કશું છે જ નહિ એમ માનવું એ ઇશ્વર પ્રત્યે અને માનવજાતિના આત્મા પ્રત્યે બેવશાઇ છે એમ તેઓ ચેતવે છે આમાં અમારો મનભેદ છે જ નહિ. રવિબાણુ કહે છે, જ્યારે હું દુનિયામાં પોકારી રહ્યો છું કે દુનિયાની મહાન પ્રજાઓએ આપસમાં સહકાર કરવો જોઈએ, તે જ વખતે હિન્દુસ્તાન આ અસહકારની અબદ્ધ હીલચાલ ક્યાથી શરૂ કરી ? અમે અમારા ઇવિશ્વને નમ્રતાપૂર્વક કહેવા માગીએ છીએ કે અમે પણ દુનિયાની એકેએક મહાન પ્રજા સાથે સંસ્કૃતિની આપણે કરવાને કહીએ છીએ. પણ આ આપણે કરવાને મારે જે પ્રાણ જોઈએ છે તે આજે આપણા માં ક્યાં છે? તે લાવવા મારે જ અમારો અસહકાર છે. દુનિયાની એકેએક સંસ્કૃતિનો નાશ કરવા બેઠેલી નેશનલિઝમ અને ઇમ્પીરિયલિઝમ—ગટ્ટપૂનધર્મ અને સામ્રાજ્યમદ સામે અમારો અસહકાર છે. અંગ્રેજ લોકો અમને બાઈ સમાન છે, અંગ્રેજ સાહિત્ય અમને બંગાળી સાહિત્ય જેટલું જ મીઠું લાગે

છે, કાલિદાસ, વાસકે વ્યાસ અને જોટલા પુન્ય છે તેટલા જ કાર્ણાઠલ,
ચંદ્રિકા કે દોઝડોળ અને આદ્યનીય છે, રવિમાણુને અને જે માન આપીયે
છીએ તે જ માન પોતે ગિજ્ઞાને પણ આપવાને તૈયાર છીયે.

એટલું જ નહિ, પણ અને પણ માનીયે છીયે કે આજે હિન્દુ સમાજ-
શાસ્ત્રની પુનર્રચના અને હિન્દી મંદૂતિનો છલોદાર કરવામા અંગ્રેજ વિચારનું
અધ્યયન ઉપયોગી છે. એકબીજાથી માવ તોખી કંબનાઓ લેવાને
આવવાથી તેમના પગપગ ધર્મજી દાગ નવીન સૃષ્ટિ, નવીન વિચારગણિ
પેદા થાય છે એ અમાગથી અનુભવ નથી. હિન્દી પ્રજાની પુનર્જાગૃતિમા
અંગ્રેજ સાહિત્યનો ફાગો બરાબર છે એ અને હમેશા સ્વીકાર્યું છે. પણ
એ ઉપથી કોઈ કાગે એમ સિદ્ધ ન થઈ શકે કે હિન્દી મંદૂતિ આપણા
માટે અપૂરી—અધૂરી છે સગખામણીથી જ એનું મંપૂર્ણ સ્વરૂપ આપણે
જાણી શકીયે છીયે. એટલા માટે પાશ્ચાત્ય મંદૂતિને અથવા અંગ્રેજ સાહિત્યને
આપણે કેળવણીનો પાયો બનાવવાની જરૂર નથી, એટલું જ નહિ
પણ સાંપ્રતિક કેળવણીનું તે એક આવશ્યક અંગ છે એમ માનવાનું પણ
કંઈ કાગણું નથી અંગ્રેજ કેળવણીથી જે સ્વાભાવિક લાભ માણસને થઈ
શકે તે પણ આજે આપણને થઈ શકતો નથી જેમ માદાઓમા મસાલા
દાર પૌષ્ટિક ખોરાક હજમ કરવાની તાકાત નથી હોતી તેમ પાશ્ચાત્ય-
જાતિથી પીડાતી પ્રજાને માટે અંગ્રેજ કેળવણીનું દૂધ પણ ઝેર સમાન છે.
ત્યાં સુધી અંગ્રેજ સગકારની જોડકાં તો આપણે દમાયેલા છીયે ત્યાં
સુધી અંગ્રેજ પ્રજા સાથે મહદાગ કરવો પણ મુશ્કેલ છે અને અંગ્રેજ માહિત્ય-
માથી પૌષ્ટિક તત્ત્વો લેવાને પણ આપણે અશક્ત છીયે. મિ. એન્ડ્રુઝ જેવો
સાદુ પુત્ર પણ ગભ્યકર્તાની ન્યાતનો છે એ વસ્તુચિતિ ભૂલી જતા કેટલો
પ્રયાસ પડે છે એનો પ્રત્યુત લેખકને ખૂબ ખ્યાલ છે પણ એ ઉપરથી
રવિમાણુએ એમ ન માનવું કે અને ગોરી ચામડી માન હુન્નૃતિથી ભરેલી
છે, અને અંગ્રેજ સાહિત્યમા સેનાનિયન સિવાય બીજું કશું જ નથી એવું
માનનારની કાટિના છીયે. અંગ્રેજ મગકાગ અને અંગ્રેજ પ્રજા એ બે વચ્ચે
વેદ કરવાની શક્તિ રવિમાણુને પણ સગદાર લેડે ઓછોવતો અસહકાર
કરવાથી જ પામ થઈ છે. આજે એ જ માર્ગ પ્રજા મહણ કરી રહી છે.
એનું વિગતવાર વર્ણન રવિમાણુને ઘરોપમા મળ્યું નથી તેથી જ તેઓ
જેમસેમ લઈ જોયા છે

પણ આ ગેરઅમજ કેવળ વિગતોના અજાનને લીધે જ છે એમ પણ
નવી એમા તાર્ત્વિક માન્યતાનો પણ કેટલો ફાગો અવસર છે રવિમાણુ
ન્યાયરક્તિને, સંયમ અને તપસ્થાને, બહુ ચાહતા નથી વૈરાગ્યસાધનથી
મગતી મુક્તિ તેમને નથી જોઈતી, જીવન સત્ય છે, તે જીવીને જ મોક્ષ

મેળવો, જીવનના આનન્દ દ્વારા જ 'જુમા'ના આનન્દ મળી ગયે છે, આવી તેમની ફિલસૂફી છે. આમાં અમે તો માયાવાદની ગંધર્વતા જ જોઈએ છીએ. માયાવાદ જગતને મિથ્યા ગણે છે, પણ જગતને માયા ગણીને કાઢી નાખવાથી જેમ તે દર નથી થતું તેમ પાપ પણ તેને મિથ્યા કહેવાથી આપણને છોડી નથી જતું. બગવાન યુદ્ધની પેઠે આ 'માર' સાથે લડાયે જ છૂટકો. રવિબાણુની ફિલસૂફી ગંધર્વ છે, પણ તે કાર્યપ્રવણ નથી એમ અમને હમેશાં લાગ્યું છે. રવિબાણુ જ એક દષ્ટાન્ત લખે તો તેમના તત્ત્વજ્ઞાનની ગંધર્વતા ટિંકાબેલા ઘંટાની ગંધર્વતા જેવી છે: સુંદર, સર્વાંગમંધર્વ, અને છતાંયે પ્રાણ કે પ્રાણી પેદા કરવાની યક્તિ વગરની. રવિબાણુને પણ એનું કંઈક જાન હતો જ. તેથી જ તેઓ દગેશ કલા કરે છે કે હું વીર નથી, કવિ છું. અસહકાર નેતિવાદી છે એ તેમની ટીકા તેમની ફિલસૂફીને જ વધારે બંધમેસતી છે. તેમણે યૂરોપને તમે જે નેશનલિઝમમાં જાઓ છો તે રસ્તો વિનાશનો છે એ સિદ્ધ કરી આપ્યા પછી તેઓ કહે છે, ત્યારે સાચો રસ્તો કયો એમ તમે પૂછો તો હું એટલું જ કહી શકીશ કે તમે તમારી શ્રુતિમાં ફેર ફરશો તો જ 'ગિગરી મુધારી' શકો. જેમ ગામડીઆ લોકો કાંકરાથી જ દિસાગ ગણી શકે છે તેમ પ્રાકૃત લોકો પણ કર્મ દ્વારા જ વિચાર અદ્યક્ષ કરી શકે છે.

જ્યારે અમે કહીએ છીએ કે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાણુ આવે ત્યારે જ હિન્દુસ્તાન દુનિયાની એવા કરી શકે ત્યારે પ્રાણુનો અર્થ સૈન્ય કે મંપત્તિ એવો રવિબાણુ શા સારું કરે છે? હિન્દુસ્તાનમાં આત્મચક્રાનો પ્રાણુ જોઈએ છે. હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દી મંદિરો ઉપરની શ્રદ્ધા ફરી ઉત્પન્ન થતી જોઈએ છે બાહ્ય સાધનો કરતાં સ્વમાન, આશર અને માનસિક સ્વાતંત્ર્યમાં રાષ્ટ્રનો પ્રાણુ રહેલો છે એનું જાન થતું જોઈએ છે. અસહકાર એ સંન્યાસ છે, એમાં આત્મનાશનો ખીજ છે, એમ માનવાનું કાન્ધુ નથી. રવિબાણુ કહે છે, જીવન ઉપર વિશ્વાસ રાખો, ગ્રેમ ઉપર વિશ્વાસ ગણો. અમે પણ એ જ કહીએ છીએ. જીવન અને ગ્રેમ પોતાની મેળે પોતાનું કામ કરી શકે છે. રાગના ખીજનો ન જ કરે એટલે આરાગ્ય અને તાંદુરસ્તી એની મેળે આવશે; પછી તેમનું ખાસ આવાહન કરવાની કંઈ જરૂર નથી જીવન અને ચેતન્યને તેડી લાવવા જતું પડતું નથી, તેના માર્ગમાં નહરો તો તેટલા કાઢી નાખીએ એટલે જ ખસ છે. રવિબાણુ કહે છે તેમ અનિષ્ઠ સહતો 'સનાતન હો' અથવા ઓં એજ, છે; પણ તેનું મગીન સાંભળવા માટે ઘોઘાટને દૂર કરવો પડે છે. આ દુનિયા છે જ નહિ, માણસ બદ્ધ હતો જ નહિ, માણસ શુદ્ધ શુદ્ધ નિત્ય મુક્ત છે જ, એમ જ માનવું હોય તો તો સાધનાની જરૂર રહેતી નથી જ. રવિબાણુની ફિલસૂફી આવી વચ્ચા નથી, તેથી જ અમને આશા છે કે અસહકારનો

માર્ગ આત્મશુદ્ધિનો છે, શ્રદ્ધામાધનાનો છે, સ્વકર્તૃત્વપાત્રનો છે, તત્ત્વનો વિજ્ઞાન દારી નાખવનો છે, એ તેઓ એજ સમગ્ર સમગ્ર.

આજે નવજુનનોની ગદ્યીય ગદ્ય પી મુદ્દા મુવનની ગણનાની જે ચાલના થઈ છે તે હવેની પેટીને જાનથી વચિન ગણના માટે નથી, પણ અજના પ્રગંભા અત્યંત વડ ની અમાધાનુ કેવર પી આપવા જાનર મામાન્ય કેવરછી મુવનની ગણનાની એચ્ચના છે હર્ષદે-પેન્સરે કેવરગીની ચર્ચા હતી વખતે કશું છે કે આત્મચાની કેવરછી એ મૌથી નેવડ કેવર પી છે, તે આપ્યા પગી જ માદિત્ય, મંગીન અને દગીની કેવરછી આપ્યું. અસહજામાં લેઈઈ ગદ્યોમાં દેવ મા વિદ્યાર્થીઓને અત્યંત વ્યાપક અર્થમાં આત્મરશામુની બારેમા બાર કેવરછી મળી વ્હી છે, તેની કદર કદતા આપજે કા ન મીપીયે? શ્રદ્ધાગર્ભાત્રમમાં એક પળે એકેશ દાદેશી પીગતો હોય તો શાગીને જન આપી જધા સિદ્ધાંત અને વિદ્યાર્થીઓ એક બીમાર બાની એવામાં શેકાઈ ન્હે એ લે મુલાસમ હોય તો આપુ નાદુ જ્યાં અપમાન અને બૂખમગથી કહાનુ હોય તેવે વખતે સામાન્ય કેવર પી છોટી આખો વિદ્યાર્થીગર્ભ ગદ્યમેવામાં લેઈઈ જલ્ય એમાં કયે દેકારો આત્મનાશ છે? સિદ્ધ ગદ્ય બાગમાં બાજે મંદકમાં હોય તેવે વખતે જાજે કશું થુ જ ન હોય એમ માની નિયમગર દેશમમિતના ગીતો ગાવા અને વર્ગમાં બેમી તેમજો કેતિહામ, અર્થશામ્ અને મમાજગ્યાન્ન કિપર લાખા લાખા વિચેચનો સાબગવા એમાં જ અગોનામી કેવરછી નથી?

સામાન્ય કેવરછી મુવનની નખવાના આ દિવસોમાં લે આપજે આપખા વિદ્યાર્થીઓને દેશમેવા મારે જુપગમાં વમના સ્વેચ્છનુ નગીન જાન આપીયે, અપણા રિવામી બા ગોના ધર્મ, કેતિહામ અને મંદુનિતું જાન આપીયે, તો તેમાં નુ ખોટું છે? આજનો અસહજ એ એન્ડેનીવર્મનુ પાવન દરી દહારે દહારે વધના જતા અને આખરે વિશ્વન્યાપી જનના મહદારનુ પ્રથમ પાળીક છે

વિશાળ દષ્ટિની જરૂર

‘વમન્તનાં વેનના અકમા ‘વિશાળતાની જરૂર’ એ મથાળા હેઠળ મુજગતના પગિચિત અને માનનીય ‘દિન્દિતિચિન્તક’નો એક સૌમ્યસુન્દર લેખ પ્રગટ થો છે એમાં ગાંધીજીન પોતાની હીલચાલ વધુ વિશાળ અને

સર્વિધાદક દરવાજો માટે દંધક નરમાવવાની સલાહ છે. અસહકારી પણ
અને સહકારી લોકોમાં જે નાલાયક લોકો છે તેમને છોડી દેશો તો બાકી
બાકીની જનસમાજના અગ્રણીઓને માટે જરૂર છે એ સિદ્ધાન્તથી લેખકે રાજ-
આન કરી છે. 'જે પક્ષ વચ્ચેની બિચના દોષજન્ય નથી પણ હુદિબોદની છે, બંધે
હુદિબોદની નથી તેટલી સ્વનાયબોદની છે' એનું તેઓનું માનનું છે. તેઓ કહે
છે, 'આ પ્રકૃતિબોદ જરૂરનો અને ઉપયોગી છે. પ્રકૃતિબોદ આવશ્યક છે, પ્રકૃતિ-
વિચલ આવશ્યક નથી.' ગાંધીજી પણ કહેતાં કહેતાં આન્યા છે કે મોરારજી લોકોની
દેશભક્તિ તેમજ તેમના સ્વાર્થત્યાગને વિશે ચંદા લાવવાનું બિલકુલ કારણ
નથી. તેઓ ખીજા દેશભક્તો કરતાં આ ગુણોમાં કાંઈ રીતે જનરે એમ નથી.
જતાં આજે તેઓ સરકાર સામે જાગી ગયા છે એનું કારણ તેમનો હુદિબોદ જ
છે. વિનીત પક્ષના લોકો વિશે આપણી માન અને આદરની વૃત્તિ બિલકુલ
પ્રત્યી ન લેખ્યે. જતાં દટોકટીને પ્રમંથે તેમજ સરકારની જોડે જે સહકાર
કર્યો છે તેતેમના વર્તનનો વિચાર તો સત્યની તેમજ દેશલિનની ન્યાયનિષ્ઠ
દૃષ્ટિએ જ કરવો રહે છે. સાક્ષાત્તએ ગુંબડમાં આથી વધુ કશું જ કર્યું
નહોતું. આગતો વિચલ એ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ વચ્ચેનો વિચલ નથી, પ્રકૃતિ
અને વિપ્રકૃતિ વચ્ચેનો વિચલ છે. વિપ્રકૃતિ સાથે દહી સહકાર ન હોઈ શકે.
બગોટા દૂધ સાથે દમાણતિથી અથવા દૂરદેશીથી ચોખ્ખું દૂધ સહકાર
કરના જન્ય નો લોકો તે દમણ વખોડે નહિ તોપણ તેનું મેવન કરનાં
તો હશે જ.

જ્યારે પ્રજાએ સરકાર સામે અહિંસાનુકૂળ આસાદારનું યુદ્ધ પોષણ
તે વખતે વિનીત પક્ષ આગળ ચોખ્ખી પર્મદગી હતી. તેઓ કાં તો પ્રજા
જોડે સહકાર કરે, નહિ તો સરકાર જોડે. વિનીત પક્ષના કહેવાં પ્રમાણે
જેમ સરકારમાં ગુણદોષ બનેનું મિશ્રણ છે તેમ પ્રજામાં પણ ગુણદોષનું મિશ્રણ
છે એ સ્વીકારીયે. આ દશામાં દેશની ઇતજતને ખાતર, ન્યાય અને આબરુને
ખાતર ગુણેશ ઉઠાવનાર પ્રજાની સાથે સહકાર કરવો કે અન્યાય ઉપર લંક-
પીછોડો કરીને પોતાની ઇતજત અટકે રાખવા માટે એક પક્ષી એક અન્યાય-
માં વધુ ને વધુ ઉડી ઉતરતી જનાર સરકાર સાથે સહકાર કરવો, એ ચોખ્ખો
સલાહ વિનીત પક્ષ સન્મુખ દેનો. કાંઈ નહિ તો તે એટલું તો અવશ્ય નહી
કરી શકત કે નથી અને પ્રજાના વેગમાં બળવાના તેમ નથી અને સરકારના
પાપમાં બાગીદાર થવાના. પણ ના, વિનીત પક્ષે તો પ્રજામતની મામે જઈને
સહકાર સાથે સહકાર કરવામાં જ દ્રેમ માન્યું! પ્રજાએ આ લોકોને પોતાના
હૃદયમાથી દાદી મુક્યા નથી, હલકું આ લોકોએ જ લોકહૃદયના કરતા
પોતાની દૂરદેશી મુસદ્દીપણને વિશેષ આદરને લાયક લેખ્યું. માનનીય પરિતજ
જેવા અનુતીય દેશભક્ત અને દેશસેવકોએ લોકમતને માન આપી ધારાસભા

તેના લાગ કોઈ એની કંઈ પ્રાન્તે નથી કરી એમ નથી તેઓ બે કેગરની મા પશુ અમલકાર કરવામાં કૃત્ય કરી રહેતો છે એમ જોઈ નહતો તે આજે તેઓ અદિતીય તપોવ્રત્ત નેના લેખાતા હોત

નોકરશાહીના કિશાની દીનાય પત્થની કે માટીની નથી કે બધા નાનું સરખું પણ બાકુ પડે ને તેમાં પ્રજાના સેનિય ઉના મ્લીને જતે દહાડે આખો દુર્ગ જમીનદોગ્ન કરી રહે. એ દુર્ગ તો લીલા વાસા જૂથનો બનેલો છે. એમાં બાકુ પાડી અંદર પેમશો તો તેમાં જ ગોટના પકાણ રહેનાના * એ દુર્ગને તો અસહકારરૂપી અમિત્રી બમ્મસાત્ કર્યે જ છૂટા છે.

અગ્રજાની માયારી કેગરશી સામે** સાદી પણ વધારે મુન્દર અને સગદાને માટે પણ આદર્શરૂપ અને પ્રજાને નિરોધ આદર્શક' એવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ કયા ઉભી કરવા જઈયે? આજે તો સગદાને કેળવણીનો લાગ એ જ મુખ્ય કાર્ય છે. શહેરમાં પેગ ફાગી નીકળે ત્યારે વગડામાં શહેરને આટે એવા આયેશાન મકાનો બાંધીને પછી આપણે લેખન નથી લીનતા કે ભાષાઓ હવે અહીંઆ આવો મકાનો બાંધવા પૂરનો વખત પણ આપણી પાસે નથી હોતો, કામચૂકે મુખ્ય પ્રવૃત્તિ એ નથી હોતી ગમે તેવા કામ ચનાઉં સુખાં ઉભા કરીને તેનાથી આપણે શુભરો લઈએ છીએ એટલું ખરૂં કે આ નવા સુખાં આગમની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ બાંધીએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ શહેરનો કામમનો ત્યાજ કરી નવી વસ્તી વસાવરી હોય તો જૂના અનુભવથી જે જે મુદ્ધારાઓ દાખલ કરવા યોગ્ય જણાય છે તે બધા આ સુખાંની વસાહતમાં પણ આપણે દાખલ કરીએ છીએ. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાં નાનીસૂની વિદ્યાઓનો ક્ષણિક લય થશે હશે, પણ તે પ્રાણવિદ્યાના આયરો જુદર-છે. આજે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની 'ચિત્તવિવક્તિ મુન્દર અને ભરચક' ન હોય તો તેની લાજ કેને છે? નથી ગાંધીને કે નથી દેગની આગરને બીજી બધી વસ્તુઓના કરતા વ્હાલી માનનારા અને તનતોડ મહેનત કરનારા અનુભવી, ભુવાનીઓને. તેમની શ્રદ્ધા અડગ રહેશે તો વિશ્વંબર તેમની બધી ખામીઓ પૂરી કરી દેશે

સરકારી કેળવણી કેળવણીના દૃષ્ટિમિત્તએ તેમજ છાત્રના દૃષ્ટિમિત્તએ જ્યારે 'નિર્માલ્ય અને નિર્ચક' એટલું જ નહિ પણ પાપવિદ અને

* પશ્ચિમયાદના દરીઆકિનારાના ગામડાઓની આસપાસ કોટ કે કિશાની જગ્યાએ પાણી વાસની હવે વાડો હોય છે તેવાના ગોળા પણ તેને કોટને પાર જઈ રાહતા નથી એટલું જ નહિ પણ એ બાણુએ ગોળાથી નીચાઈને પાણી લીગાઈ જઈ ગોળાઓને જ ચોવાની ફાટ વચ્ચે મળીજતા પકાડી બેસે છે.

ભયાનક વાત્સર્થ છે ત્યારે જ અસહકારીઓએ તેનો ત્યાગ કર્યો છે. 'રાષ્ટ્રીય શાળાઓને છૂટીછવાઈ ન ગળતા એનું એવું એક વિશાળ તન્ત્ર રચવું જોઈએ કે જેની સગકાર ઉપર ગૃહસ્થીય દૃષ્ટિએ પણ અસર થાય' એવી 'હિન્દુલિત-ચિન્તક'ની સલાહ છે. એક વિશાળ સામ્રાજ્ય ચલાવનાર સગકારની ઉપર અસર થાય એવું 'વિશાળ' તન્ત્ર આપણે ક્યાથી લાવીએ ? પણ આદિતીય સામ્રાજ્યને પણ ભોલું પાડે એવું પ્રાણુવાન તન્ત્ર ખોળા જોડલા શ્રદ્ધાવાન ભોડો પણ ઉભું કરી શકે. 'હિન્દુલિતચિન્તક'ના જ શબ્દોમા કહીએ તો 'મરહુમ દેગબકત દાદાભાઈ નવરોજીએ પોતાનું આખું જીવન એક અસત્ય જ પ્રતિપાદન કળામા ગાળ્યું ન હોય તો હિન્દની મોટી વસ્તીને દિવસમા એકવાર ખાધને ગુજરાન કરવું પડે છે.' આવો દરિદ્ર દેશ, જેની ઉપજનો વળી અઘોઅઘ ળાગ લાકરી ખચ્ચમા ચાલેો જાય છે એ પોતાની કેળવણી 'ગૃહસ્થીય દૃષ્ટિએ પણ સગકાર ઉપર અસર થાય એટલી વિશાળ' ક્યા રી કરે ? પ્રજામા પ્રાણુ હશે તો તે ગૃહસ્થીય કેળવણીના વિશાળ કેમ્બુચિત તન્ત્રની ગદ્ ગદ્ જોયા વગર સગકારી કેળવણીનો ત્યાગ કરી શકશે. 'અસહજોગની ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિ ચલાવ્યા છતાં પણ સગકારી શાળાઓ તો હજી ઉભી છે' એનું કારણ માનનીય પદ્મિત માલરીયાજી જેવાઓએ પ્રજાનો જીવિભેદ કર્યો એ નથી એમ કહેવાય પણ ? મનુષ્યજીવનમા વિવિધતા હોવી જોઈએ એ તો હ-કેષને કબૂલ છે, પણ જનચિત્ર સરકાર મામે જુએશ ચલાવતી વેળાએ વિચારપ્રવાહ 'વિશાળ પદ' વાળો કર્યો નહિ ચાલે મનુષ્યમાથી છૂટેલા બાણની પેઠે એ તો એકાંત, મીઠા લક્ષ્યબિન્દુને જ જઈને વીંધે એવો વિપુલ વેગ વાગે હોવો જોઈએ. મહાપુરુષ દુર્ગમિયાન મિત્રરાજ્યોએ જ્યારે આ સિદ્ધાન્તનું દર્શન કર્યું ત્યારે તેમણે માર્શલ ફાઉન્ટે હાથમા એકમુખી સત્તા મોપી અને ત્યારે જ તેમને વિજય મળ્યો 'અસ્તુત' આત્મબળથી કામ કરનાર મહાપુરુષ ઉપર મંપૂર્ણ વિશ્વાસનું પણ કર્તવ્ય નાખવું એ વધારેપડતું છે' એ 'હિન્દુલિતચિન્તક'ના વિચાર વિવેકમયો છતાં દૃષ્ટિ છે મસવત કરતી વેળાએ બધા સમાન છે, દરેકે પોતાપોતાની સલાહ લાગ ગણકારીને મદદ કરી જોઈએ, પણ મધ્યે એક પન્થ નફી કર્યા પછી તેને વળગી રહેવું એ જ ચોખ્ખું છે. મલબૂત સિદ્ધાન્ત જ જો માન્ય ન હોય તો વિરોધ કરવો પણ ચોખ્ખું ગણાય, પણ પછી રાષ્ટ્રીય પ્રવાહને 'કંઈકિ મિત્ર જાતિમા વહેતો કરવાની દૃષ્ટિ ન જ ગળતી ઘટે.

હિન્દુસ્તાન દેન દરિદ્ર છે અને અંજીશ કેળવણી ખચ્ચાળ છે, આ જો વસ્તુ નીકાયાં પછી કેળવણીમા રેડીયા જેવા દુનિયાને પ્રધાન મ્યાન આપવું કે ગોણુ એ સવાલ રહેતો જ નથી હિન્દુસ્તાન દેશ દરિદ્ર નહોતો ત્યારે પણ ગૃહસ્થીય કેળવણી સ્વાસ્થી હતી એમ મંમુનજો કહે છે. આજે પણ સગકારી

આન્ટ કુના વિદ્યાર્થીઓ પામેથી મળતી આન્ટ બપોર વધાર લઈ નાખી રાષ્ટ્રીય દેવનની સાફી કરી વાગે તો જ આશ છે

‘એક રેલીય ની નામે વિરિય કોંગ્રેસ ઈન્ડિસ્ટ્રીયલ યાને ગામડાના યુવાનો બેસીને ધર્મ અને એક ઉલોગ તન્દ પ્રજા સદા એયુ’ એ ‘હિન્દુસ્તાનિ-નક’ ની રચના મુન્દર છે. અગત્ય વિદ્યાર્થીની યોગનામા પ્રથમથી જ એનો સંપૂર્ણ વિચાર થોડો તેમજ નાનમ્ડી મૂડી ઉપર અને વિદ્યાગ આગોળના નગર ચનારી સદાય એસ અને ધધાઓ ચાલના કુવાની બનામણુ વિદ્યાર્થીકે પોનાના મન્દિરને કરી છે માન દરેક લખર્તા જાને છે કે કુવગ ખડ ખાય તેમ એ પચાસ ધધાઓની પ્રગતિ કુવા બેસતા એક પ પાર ન કિતર મુન્દરોને નામે સાણુ, ખગો, ટામે, નેમ્ડાઈ, કોનગ, નચ, લેસ વગેરે વસ્તુઓ પેના કુવાનો અખતગે મગમગ પડીની અદેલી હીલચાત વેળાએ આપને કરી લેયો છે તેના કમ્તા અત્યારે તો ‘હિન્દુસ્તાનના ઉલોગના પ્રશ્ને રેલીયામા મમારી દઈ એને સાદો અને સહેનો કરી નાખ્યો’ એ જ વારે સાદુ અને જનહાથી છે.

રાષ્ટ્રીય હીનચાલમા હમેન્દા વિચારમા સર્વિધાલિત અને પ્રત્યક્ષ કાર્યમા એકાગ્રતા હોય તો જ તે ગદાય કહેવાય અને મદ્ય પશુ થાય આ દષ્ટિએ જેતા રાષ્ટ્રીય મહાસભામા જેમ અન્ત્યજને અને સ્ત્રીઓને, મિત્રીઓને આ મુસતમાતોને સ્થાન હોવુ જોઈ તેમ માંડરે આ મદ્ય, મજદોરી તેમજ પ્રજાદોરી, કામ કરના તેમજ આગમુ, કરેન તેમજ વેગવાગા—સી કોઈને આન હોવુ જોઈયે ફક્ત જે જ મુતો સ્વગભ્યનું હોય અને અહિ સાને માર્ગ—નું તેમને હાથે પાતન થવુ જોઈયે પણ કાર્યકારી મહામા એકાગ્રતા દીની જોઈયે મહાસભાને નામે કાર્ય કરનારઓ મહાસભાના કાર્યકર્મને નમાદાર ન હો તો તેઓ પ્રામાણિકપણે કેમ કામ કરી શકે ? ‘અત્યારે અસહયોગ’ એકચરે રાજ્ય પ્રવર્તી અ્યુ હ’ એ વાત સાચી છે, પણ તે મહામનાના કાર્યક્રમમા જ હિન્દુસ્તાનના વિચારની નગમધી જેઓએ મહાસભાનો ત્યાગ નથી કરો તેમની જુદિનો તો દેવને લાખ મળી જ રહ્યો છે જેઓએ મહાસભાનો ત્યાગ કરો છે તેમની સેના મહાસભાને નથી મળતી એ દુખની વાત છે, પણ એનો ઉપાય તો તે જ લોખના હાથમા છે મહાસભાનો કાર્યક્રમ જેમને પર્મદ નથી તેમને તે પાર પાડવાનો આગ્રહ મહાસભાએ કર્યો નથી એમા તેલે વિવેક જ જતાઓ છે

‘સંકાર પામેલા જનોને’ એટલી જ વિનિ છે કે ‘અમપય પ્રાકૃત જનો’ ગમે તેટલા પ્રાકૃત હોય તોપણ તેઓ તમારા જ છે તેમની સાથે અસહકાર કરીને અગર તો તેમના કાર્યને વિરોધ દાસીન રહીને સંકાર

સામેનો મંગલ દેશી ગામના મગો મા. મનુમ મિ. જ્યારે જોવાર કુળે તેમ તે જ દેશવન કહેવાય કે જેની પોતાના દેશના પ્રાકૃત જનો ઉપર અથાગ શદ્દા છે.

‘હિન્દુદિનમિન્તક’ની દિન્દના દિત વિગેની લાગણી વડી છે. તેમના લેખમાં મંપૂર્ણ સાહિત્યકતા ગદ્યલી છે તેમના આચાર્યવૃદ્ધી જ આપણું કાર્ય સફળ થવાનું છે, કેમકે જનનના ઉદ્ધારમાં તેઓ આપણા પાત્રના જ છે. માત્ર તેમના એક વિધાનનો અમારે સીધો વિરોધ જ હવે પડે છે. તેઓ લખે છે, ‘અત્તજના ખાતર પણ દિન્દુસ્તાનને અસ્થસ્તાન કે અધ્યાનિસ્તાન થઈ પોતા નધા’ અમે તો એમ જ માનનારા છીએ કે અસ્થસ્તાન કે અધ્યાનિસ્તાન તો શું પણ દિન્દુસ્તાન સ્વતંત્રતાની પાછળ સદા કે ગોળી બની જાય તોપણ તેમા એનું કુશળ જ છે.

સપુર !

માદને હમેશા હલકા જોગક આપે છે મંદવાડાથી ઉંચા પછી ધીમે ધીમે એને પૌષ્ટિક જોગક આપવામા આવે છે. પણ જો વેદને જગ પણ યંકા જાય કે શરીરમા હજી થોડો પણ જીવનો અંશ ગદી ગયો છે, તો તે પૌષ્ટિક જોગક લેવાની સલાહ ન જ આપે જગ મટ્યો છે એમ માની પૌષ્ટિક આપવો શરૂ કરી દીધો હોય તોપણ જીવની ભાવના જાગ્યાના તરત પાક બંધ કરી દેવામા આવે છે અધીરો દંદી અથવા તેના સગાજાના આવે પ્રમગે જરૂર નિરાશ થવાના, પણ તેમા વેદનો શો ઇલાજ ? તે જે કઈ કરે છે તે શાંતિના દિતને અર્થે જ હોય છે

બાગડોલીમા જોગી મજેલી મહાસમાની કારાગારી સમિતિને આવો જ નિર્ણય કરવો પડ્યો છે. જેમ હાથમા કે પગમા મધિયા થયો હોય તોપણ પેટનો આહાર ઓછો કરવો પડે છે અથવા તેમા ફેરવા કરવો પડે છે, તેમ જ ગોરખપુરની જીવને માટે બાગડોલીને પોતાનો કાર્યક્રમ મુલતવી રાખવો પડ્યો છે. ‘હિન્દુસ્તાન જેના વિસ્તીર્ણ ખડમા કયા ગોરખપુર ને કયા બાગડોલી ? ગોરખપુર પામેના તોફાનને લીધે બાગડોલીનું કામ શા માટે અટકે ?’ એવી દલીલ આપણાથી ન થઈ શકે આખા હિન્દુસ્તાનનું કુખ દર કરવા માટે બાગડોલીએ બીકુ ઝડપ્યું હતું ગોરખપુર હિન્દુસ્તાનમા તો આવ્યું જ, એટલે બાગડોલીએ ગોરખપુરનો વિચાર કરવો જ ગ્યો જો

આત્માની આધ્યાત્મિકતા ન જ મળી શકાય. લોકો વિદ્યાએ વધુ યત્ન શબ્દિક આદેશો મેળોળવા ખાતર મિત્તા આદેશ તો મમાતર દર્શી જ ન શકે. પરમુપદેશ પ્રતિનિધિ તરફથી લોકો પાંચ જોડો નયમ નથી પાળતા. ગમે તેટલા વીણવા દેવાય તોપણ દુષ્ટન મળેલો દેવ ત્યાં પુત્રી તેઓ પદ્ય કરતા પ્રાપ્ત નથી થતા ત્યાં માત્ર એ જોડો પદ્ય નથી તેમ આમનોડોએ સંયમ હોયો એ પાલવે ?

ધાર્મિક લીલઆયમા પણ તારિક ધર્મ અને વાદસારી ધર્મ એવો બે જ દેશો દેવવાક દેવ છે. તેમને મને એકવાર દુઃસ્વ બાપુ કે મને તે ગિરિનિમા તેને ત્યાં જ દાયમ મળ્યું નેત્રે. પુત્રો તો કોઈ પણ બાગ મુલ તરી મળ્યો તેમની દિગ્ગે 'બચ્ચોદા બેવ' મર્ડિત છે. પણ ખરી છોકર વારી તો કે જ કે પળિયામનો વિચાર ક્યાં રગ મારી એકવાર આપતી દરી છે એકલા માટે જ તેને ન ચોખારી

મનમા તો મનનો જ આત્મ દેવ છે મનમા પળિયામને વિશે જોઈએ દેવ છે. આપને દેવનિતને લોને મન કેમ મળે ?

દેવવાક અસદકારીઓ પણ હજી એવી દલીલ કરે છે કે મારા અમલ દારીઓ કે તોફાન દેશાગઓ નથી જીવન તોફાન કરે એનો હંધનમ અસદકારીઓ ઉપર કેમ દેવ ? તેઓ એટલેયે વિચાર નથી હતા કે મનમા અસદકારીઓ પુત્ર મેળવવાનું નથી, પણ આખા દેશને માટે મેળવવાનું છે અમલદારીઓનું હવે પોતાના પદ્ય જેટલું જ ન દેવું નેત્રે. જોડામા જોડુ આખા બગવર્ડ જેટલું વિચાર હવે દરેક અમલદારીની પાસળીઓ મા દેવું નેત્રે સંદારને છતાં પડેલા આપણા દેવમાધ્યેને તો આપણે છતીયે

આપણા મોડેટ ભાઈઓ અને તટસ્થો આપણને કહેના ઠના કે તમે દાયદાનો બગ દેશાનું નેત્રમ ઉપરો છો તેથી અમે નનતરી સાથે નથી જાય ર હવે આપણે લીલઆયમો તે બગ મુલતરી રેખ્યો કે સારે આપણે તેમને ન પૂત્રી શરીયે કે કેમ હવે તો અમારી સાથે ખગને ? આપણે એવી આશા મળીયે ખા, પણ એવો પ્રશ્ન પૂઠાય નહિ આપણે એક મધિર ઉપર આધાર મળીને આપણી લડત ઉપાડી છે. આપણે સરમાર વિશે પણ દાયમને માટે નિન્દા ક્યા છીયે ? આપણો સત્પક્ષ હવે તો આપણે બધા જ આપણી પમે આવવાના. મોડેટો અને તટસ્થો તો આપણા જ ભાઈઓ છે તેમને પણ હિન્દુસ્તાન આપણી પેડે બહાલ છે તેઓ સમજારો સારે એમની જેમ આપણી પાસે આપણે તેમની સાથે આપણુ દેવ હમેશા પ્રુત્ત છે તેમની સાથે દગર દરી ને આપણે તેમને આપણા પદ્યમા બેચી લઈને

તો દા તો તેમના ઉપર આપણે દયાણુ થાય, નહિ તો તેમનું આપણી ઉપર દયાણુ થાય તેની દયામા જ્યારે શરીવાર સવિનય ભગ તર દર્શાયે ત્યારે તેમની સમતિ વગર આપણે કશું કરી ન શકીયે. તેના દગતા આપણે આપણે ગરને આલીયે, તેઓ જેટલો સંમભાવ બતાવે તેટલો મોઢી મદદ ગળી રીકાગીને અને નેમને અતનન ગળી આપણે સ્વતનન ગળીયે.

બારડોલીનો કાર્યક્રમ

૧

બારડોલીનો કાર્યક્રમ છે સુ એ શરીવાર તપાસી જવાની જરૂર છે. બારડોલીનું નામ આગે હિન્દુસ્તાનની ખતીનીએ છે બારડોલીએ હિન્દુસ્તાનને આશા આપી અને જ્યારે હિન્દુસ્તાનના કમનસીમે તે સફળ થવામા નિમ્ન આનુ ત્યારે બારડોલીમા જ આગળના માર્ગની દિશા નક્કી થઇ ગઇની અશા અને ગઇની દિશા બારડોલી માયે મકળાયેલી છે તેથી જ સૌ કોઇ બારડોલીને જાણે છે પણ બારડોલીમા જે દિશા નક્કી થઇ એની વિગતો ધણાના ધ્યનમા સ્પષ્ટપણે મૂકી જણાવી નથી

બારડોલીનો કાર્યક્રમ એટલે સવિનય ભગ જેવું જોનીકુ કાર્ય કોરે મુકી ગઇનું કોઈ જ્યનામક વેતર ઉપાડી લેવાની ન્યુના 'એમ જ લોકો માને છે.

હાલની વિમ રિયતિ કેનગ સરકારના દોષને લીધે જ ઉભી થઇ છે એમ જેઓ માને છે તેમની નજરમા સવિનય ભગ જેવી કડક માના સરકારને અ પી સરકારના રોગનો અન્ત આણીયે એવે પણ એમ છે. પણ હકીકતમા જોઈયે તો આપણે પણ સરમાર જેવા જ રોગી છીયે અસહકાર કરી આપણે સરકારના રોગનો એવ અધિક સંગઠની જાણની મળી અસર આપણા ઉપર થતી અટનારી, જરૂર જેટલા પ્રમોગમા સરકારને જાણણથી અગળી કરી હવે આપણે પોતામાના દોષો દૂર કરવાનું કાણુ કાર્ય હાથ ધરુ જોયે તો જ અવરાજ્યનું દુળ આખવાની રક્તિ આપણામા આવશે

સવિનય ભગ પણ કંઈ સહેલી વસ્તુ નથી સરકારની આશા ન માનવી અને સરકારને દગ ન આપવા એટલામા જ સવિનય ભગ સમાતો નથી એટલું જ કામ તો કોઈ અ જરૂર પણ કરી સકે આપણે અસહકાર

ટાળી અગત્ય આપન કરના માગીયે છીયે આપણે જાણીયે છીયે કે હિન્દુસ્તાન જેના બંધી વિવિધતાઓના મંગલસ્થાનરૂપ દેશમાં અગત્ય સ્થિતિ એ નાશની જ સ્થિતિ છે લામા ઐતિહાસિક અનુભવને લીધે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા પણ અગત્યને કોઈ કાલે પસંદ ન કરે. આ વૃત્તિને સુધરેલી દશા ગણે કે કાયમતાનું ચિહ્ન ગણે, પણ તે છે એ વાત કનૂચે જ છૂટકો છે. અને આટલું કળુઆ પત્તી આપણે સહેવાઈથી મમજીયું કે હાલની સરકારને કીધું કંવાની સાથે દેશને મંગલિન અને સ્વગત્યનિષ્ઠ કરવો જોઈએ. ન્યા સુધી આપણે અકુદરતી પંદેશી વેપાર અને ખામ કરીને પંદેશી કાપડઅનગનો વેપાર ધમધોકાર સાથે ત્યા સુધી દેશનો ધનરાત વર્ગ સ્વરાજ્યને પૂરતો વસાહત ન જ થઈ શકે.

મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ મુધાન વખતે હિન્દુસ્તાનની પ્રકૃતિ (કોન્સ્ટીટ્યુશન) નખી કરવાની અનેક યોજનાઓ દેશ આગળ રજૂ થઈ હતી, પણ તે બંધી કાગળ ઉપર જ રહી. જે યોજના ગણીય મહાસભાએ પસંદ કરી તે જ પ્રકૃતિ અમલમાં મુકવાની પ્રજાએ પેરની કરી છે તે પ્રકૃતિ આપણે જોઈલી મજબૂત કરીયે તેટલે દરજ્જે રાષ્ટ્રમાં બજા મંચરો. ગારડોલીના કાર્યક્રમમાં મુખ્ય વસ્તુ આ જ છે. ગામડે ગામડે અને સહેરે સહેરે મહાસભાની ધ્યાનિક સમિતિઓ કાયમ થરી જોઈયે. દરેક જાણકાર માણસ—શ્રી કે પુરુષ, બ્રાહ્મણ કે અન્યજ, હિન્દુ મા મુસલમાન, બંના જ મહાસભાના જ તબે આપણુશીધી એકઠા થવા જોઈયે. પાગસી, યાદુદી, ખ્રિસ્તી વગેરે નાની નાની કોમો પણ મહાસભામાં સામેલ થરી જોઈયે આટલું કામ ન્યા સુધી આપણે ન કરી શકીયે ત્યા સુધી આપણે સ્વગત્યને પાયો મજબૂત કર્યો ન જ ગણાય. બંધી કોમના દરોડો હિન્દી લોમ સત્ય અને અહિંસાને સિદ્ધાન્ત સ્વીકારી મહાસભામાં દાખલ થાય એ જ સ્વરાજ્યની નિશાની છે. દરોડો લોકો એક થઈ બ્યવસ્થિત રીતે દેશનો નૈતિક અને આર્થિક ઉદ્ધાર કરવામાં લાગી જાય તો દેશમાં એટલી બારે રાષ્ટ્રીય શક્તિ પેદા થાય કે જોતજોતામાં તે જ સ્વરાજ્ય થઈ પડે.

ગળને પદબ્રહ્મ કરી શકાય છે, મોટી સેનાનો પણ પગભવ થઈ શકે છે પણ પ્રજાનો નિક્ષય એ અદમ્ય છે પ્રજા નાની હોય તોપણ જો તે મંગલિત હોય તો તે અજેય જ છે એવો ઇતિહાસનો સાર્વત્રિક પૂરાવો છે તો પત્તી હિન્દુસ્તાન જેની અઝકારી, ધર્મપર યજ્ઞ અને વિવિધ મહાપ્રજ્ઞ એક ચર્મ જાય તો તેની શક્તિનું પૂરું જ શું ? આખી દુનિયા તેની સામે મહાય તોપણ તેનો વાગ વાકો થાય નહિ

આ કાર્ય અડઝ છે એમ તો કોઈ કહી નહિ શકે. માન ઉત્સાહ અને અખડ ઉદ્યમની જરૂર છે જેમને સ્વગત્યની લગની લાગી છે તેમણે

ધોધેર જઈ સ્વરાજ્યનો મંદિરો અને સ્વરાજ્યની રાજ્યો પ્રગતિ સમગ્રવવાનું કામ કરવું જોઈએ. આજે પ્રજા આર્થિક સ્થાવરી ફાયર થઈ ગઈ છે. દરેક જાણી છે કે પોતાનું લોહી ચૂસાય છે. કોણ ચૂસે છે અને કેવી રીતે, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ વખતે જાણતે ન હોય, પણ પોતાની હાલત ખરી છે, એક મહાઅન્યાયનો પોતે ભોગ ધર્મ પડેલ છે એટલું તો દરેક જાણી સમજે છે જ. આ અમાગી વિશાળ દેશમાં આજે કોઈ મુખી નથી.

સ્વરાજ્ય થાય તો આપણે મુખી થઈશું એટલું તો લોકો હવે સમજતા થઈ ગયા છે. પણ તે કેવી રીતે એનો ખ્યાલ લોકોને જરાબર આપવો જોઈએ. મહાસભાના સભાસદો થરા લોકોને સમગ્રવવા એનો અર્થ એ જ છે કે લોકોને સ્વરાજ્યની ભાવનામાં ડૂબવવા. સેંકડો વરસ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય તમે દબાવેલી પ્રજામાં સ્વરાજ્યવૃત્તિ રહે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. આજે અમાણ લોકો મહાસભા પાસેથી જે તરફવાર અપેક્ષાઓ રાખે છે તે બતાવે છે કે લોકો-મહાસભાની પ્રવૃત્તિને અંતે અંગ્રેજી રાજ્ય જાણ દેશી રાજ્ય આવશે એટલું જ સમજે છે. પણ સ્વરાજ્ય એટલે દેશી રાજ્ય નહિ પણ પોતાનું રાજ્ય. માણસ પોતે પોતાની પાસેથી જે અપેક્ષા રાખે છે તેને માટે તે પોતે મહેનત પણ ઉઠાવે છે. સ્વરાજ્યનો પણ એ જ અર્થ છે. સ્વરાજ્યમાં બીજાનાં મ્હોં તરફ તાકવાપણું નથી રહેતું. સ્વરાજ્ય એટલે પોતાની જવાબદારીઓ અને પોતાના હક્ક જાણવાં.

આપણે લોભથી કે બીકથી બીજા પર આધાર રાખીએ છીએ તેથી જ સ્વરાજ્ય બોર્ડ બેસીએ છીએ. આવતી કાલે જો એકેએક હોદ્દા પર દેશી માણસ નીભાય અને છતાં લોકોમાં બીજા પર આધાર રાખવાની વૃત્તિ એવી ને એવી જ રહે તો તે સ્થિતિને સ્વરાજ્ય ન જ કહી શકાય અને તેવી સ્થિતિ ગાંઠા દિવસ ટકે પણ નહિ.

મહાસભાની પ્રવૃત્તિ (કોન્સ્ટીટ્યુશન) અમલમાં મુકી સુદૃઢ કરવાના આગ્રહ પાછળ સ્વરાજ્યવૃત્તિ કેળવવાનો ઉદ્દેશ જ રહેલો છે એ આટલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ થયું હશે. મહાસભાનું આ કામ જરાબર ચાલે એટલા માટે નાણાંની જરૂર તો હોય જ. તેટલા માટે તિલક સ્વરાજ્ય શાળા ઉધરાવવાની બાબત બારડોલીના કાર્યક્રમમાં દાખલ કરેલી છે. દુનિયાની દરેક રાજકીય સત્તા પોતાનો કર્વેરા અપ્રભાશ રીતે જનરદસ્તીથી ઉધરાવે છે. દરેક જાણી સરકારી હેતુ સ્વેચ્છાથી આપે એનું ઇચ્છેતું હોય છે. પણ જો તે સમજીને આપજીશીથી ન આપે તો સરકાર જનરદસ્તીથી વમુલ કરે છે. પણ મહાસભાનું ઉધરાવું લોકોની સ્વરાજ્ય પ્રત્યેની વશદારી ઉપર જ આધાર રાખે છે. લોકોને આમ સ્વેચ્છાપૂર્વક વાર્ષિક કરવેરા આપવાની

ટેવ પડી ગય અને સ્વગત્યમા પણ ને એ જ સ્થિતિ કાયમ રહે ને સ્વરાજ્ય એટલે ગમત ત્ય જ થઈ ગય

આજે આજે જીવનમા દરેક પ્રાન્ત મધ્યવર્તી મરકાગે તાબેદાર છે મધ્યવર્તી સગકાર એ મુખ્ય અને પ્રાન્તિક સગકાર એ તેણે બનાવેલા સુખાઓ, એની દશા છે મનનત્ય સગકારમા મધ્યવર્તી સગકાર તેજની વાહણી પેઠે આખા દેશના હિતનુ ચિન્તન કરગે, આખા દેશનુ ગ્રામ્ય અને બગ્ય પોપણ કરવાના ઉપાયો શોધી કાઢગે અને અમલમા મુકગે અને તેના બદલામા વાહણીની વૃત્તિથી પોતાના ખસ્ય પૂરતુ પ્રાન્તો પામેલી માગી લેગે. સ્વાભાવિક રીતે જ આવી મધ્યવર્તી મરકાર કોઈ કાળે જીવનમા ન બને અને કોઈ પણ પ્રાન્તને મધ્યવર્તી મરકારને વિરે આદર અને કૃતજ્ઞતાની વૃત્તિ વગર બીજી કશી વૃત્તિ ધાગ્યુ કરવાનું કારણ જ રહે નહિ.

બારડોલીના કાયકેમમા આ વૃત્તિ કેળવવાની વ્યવસ્થા કાળજીપૂર્વક કરેલી છે. જર્મની જેના યુરોપીય દેશોમા દરેક માણસને મનદાર થતુ જ પડે છે. કોણે કોણે મતદાર થતુ જ નોંધ્યે એની યાદી સગકાર તૈયાર કરે છે, અને ને તે પ્રમાણે મતદાર થવાની કોઈ માણસ ના પાડે તો સગકાર તેને સજા કરે છે આપણે ત્યાં જેને સ્વરાજ્ય નોંધતુ હોય તે પોતાની મેજે મહાસમાના સમામદ થઈ ગય છે અને સમાસદ થઈ મહાસમાનો અંતર સ્વીકારે છે આમા મંમતિથી જ ગત્યકારમા થઈ શકે એ ગત્યકારણનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત આપોઆપ અમલમા આવી ગય છે.

જ્યારે માણસને પોતાના ગણ ઉપર વિશ્વાસ હોય ત્યારે જ તે સ્વરાજ્ય ધન્ધી શકે છે અને ગણ ઉપરનો વિશ્વાસ એટલે દરેક કામનો એકબીજા પરનો વિશ્વાસ. વિશ્વાસ વગર એકરાષ્ટ્ર સંભવે જ નહિ. વિશ્વાસ ન હોય ત્યાં બહુ બહુ તો સશસ્ત્ર શાન્તિ એટલે કે યુદ્ધનો અભાવ રહેવા છતાં યુદ્ધને માટે તૈયારી હોય એની સ્થિતિ (armed peace) નહીં શકે શકે છે. યુરોપના દસ પદર ગ્રોમા ઘણા વર્ષો થયા જે સામાન્ય સ્થિતિ રહેલી છે તેની દના તે મહત્ત્વ શાન્તિ. તે સ્થિતિ કાઢી નાખીને પરપર વિશ્વાસ કેળવી જ્યારે નિર્ભય થઈશુ ત્યારે જ આપણે સ્વરાજ્ય ચલાવી શકીશુ દરેક માણસમા આત્મા છે, ધર્મબુદ્ધિ છે, તેને પોતાની સહનશક્તિથી જાગૃત કરવાથી કોઈ કામને ગેઠ-સાફ ન જ કરી શકે, એ થકા કેળવાશે તે જ કાળે હિન્દુસ્તાનમા સ્વરાજ્ય છે.

આજે હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે કોમોમાં દન્સાફ કે ગેરદન્સાફ જેવુ કશુ છે જ નહિ, દરેક કામ અતન્ત્ર છે. એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ જામે અને પ્રેમથી એકબીજાની જૂનો સહન કરવાની શક્તિ કેળવાય

એટલે તર છે.

પણ અન્તર્જાતની સ્થિતિ તેની નથી. તેમના પર લાંબા વર્ષનથી આપણે જુલમ ચાલતો આવેલો છે. તે ફર ક્યો વગર આપણા ઉપર થાકેલો વિશ્વાસ પેલો નહિ. એટલા માટે બારોડાલીના કાર્યક્રમમાં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણને આટલું પ્રાધાન્ય અપાયેલું છે.

સાત્ય એ જ રીતે કરી ચક્રાય છે, પ્રેમથી કે ખંદિથી. અંગેજ સરકાર આપણા પ્રેમની દરકાર નથી કરતી. હૈદરાત અને ત્રાસ દબાવે જ તે સાત્ય કરવા માગે છે. આપણી વસાહતીની અપેક્ષાને પણ તે બીક બતાવીને જ તૃપ્ત કરે છે. મદ્રાસમાં પ્રાંતે પ્રાંતની પદ્ધતિની જો આપણે બીક બતાવીને મેળવવા જઈએ તો સરકારી ત્રાસ કરતાં આપણે ત્રાસ જ પ્રજામાં વણે અને ટકે ત્યારે જ એની પદ્ધતિ મળતી શક્ય છે.

એટલે આપણું સાત્ય જો સત્યનું સ્વચ્છસાત્ય થઈ પડે તો જ તે સ્થાપન થઈ શકે. પણ એવું સાત્ય તો કોણ હાથે જ નહિ, અને કથરના દરગાચમાં પેલું તે બદલાવ ન જ થાય. મોટે આપણે આપણી બધી પ્રવૃત્તિ અહિંસાના સિદ્ધાન્ત ઉપર જ સ્થાપી જોઈએ. પ્રજાનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ જો જ મદ્રાસમાંની શક્તિ છે. વિશ્વાસ કેળવવા વગર કાયદેસર અંકુશ પણ અમલમાં ન મુકાય. વિશ્વાસ અને પ્રેમનું વાતાવરણ જાગે નહિ ત્યાં સુધી સામાજિક અહિંસાર જોવા આપ્યું ક્ષણ જ પણ દાસ તુરંત અજાત્યાર ન જ કરે. એવી બારોડાલીના કાર્યક્રમમાં બચામણ છે. પરસાત્ય તજે દણાયેલી પ્રજા અધિકારને ઝટ વણ થઈ જાય છે એ જોઈ સામાન્ય માણસને સમજવીને વાગવા કરતાં દુક્રમ કરી કામ લેવાનો મોડ થઈ આવે છે. જોડકમીનો દરોડો દુડો દેખાય છે અને તે શીઘ્રસદાથી પણ નીવડે છે. પણ તેનાં ફરવર્તી માણં પરિણામે જોવા જોઈલી દીર્ઘદષ્ટિ બદલ જ થોડા થોડામાં હોય છે. એટલા માટે જ બારોડાલીના કાર્યક્રમમાં દાંડનાં પીકા, અંગેજ વિદ્વાનાં પીકા અને ખંદેશી કાપડનાં પીકાં સામે પડેલા બરવામાં જોખમ મળેલું છે. પરખીય સત્તા તજે કચડાયેલી પ્રજા એટલી પામર હોય છે અને જુલમ ચલાવનાર એટલા નામદ હોય છે કે એ સ્થિતિમાં સત્કાયને ખાતર તુલ્ય દેખાયું મુક્યું કે મુકવા દેવું જો હાનિકારક છે. સ્વાતંત્ર્યવૃત્તિ કેળવવાના પ્રયાસમાં તે વિચાર્ય નીવડે છે.

કાયદાનો સવિનય બંગ એ સત્ત્વનુ સ્વરૂપ ચલાવનાર બરાબર સમજ્યા નથી. તેનો હિદ્દેશ સંરકારને સજ્જ કરવાનો નથી હોતો. પણ અન્યાય સહન કરવા કરતાં જાતે જુલમ સહન કરી અલિંગની ધર્મિક વૃત્તિ જાગૃત કરવાનો તે ઉપાય છે.

સવિનય બંગમાં બીક બતાવવાપણું નથી હોતું પણ નિશ્ચય બતાવવાનો હોય છે. ત્યારે ત્યારે ગાંધીજીએ સવિનય બંગનો પ્રગ્નને ઉપદેશ કર્યો છે ત્યારે ત્યારે દેશમાં તોફાન જગ્યા છે. એમાં સરકારનો હાથ હતો. એમ કેટલાક બંને માને, પણ આપણા લોકોમાં પણ સન્ન કરવાની વૃત્તિ, વેર લેવાની વૃત્તિ જગી હતી એમાં કશો સંદેહ નથી. એ વૃત્તિ આપણે કાઢી નાખીએ, અકોધથી ક્રોધને છૂતવાનો આપણે નિશ્ચય કરીએ ત્યારે જ આપણા પ્રયત્નો પર ઇશ્વરનો આશીર્વાદ ઉતરશે અને ત્યારે જ હિન્દુસ્તાન જેવા દેશને સ્વરાજ્ય મળશે.

૨

ગમે તે માણસ કાયદાનો ભંગ કરી શકે છે. જે માણસ કાયદાના સાચામાં ન આવવા જેટલો ધર્મ હોય અથવા કાયદાના ભંગથી આવતી સન્ન વિશે બેપરવા હોય તે કાયદાનો ભંગ કરી શકે જ છે. પણ આપો કાયદાનો ભંગ સવિનય ન ગણાય અને એનો સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગ પણ ન થાય. એવો કાયદાનો ભંગ જો મોટા પાયા પર થાય તો અરાજક હોય ધર્મ જાય. પણ અરાજક એટલે સ્વરાજ્ય નથી. સ્વરાજ્યને માટે ઉપયોગી થાય તે માટે કાયદાના ભંગમાં સવિનયતા હોવી જોઈએ. તે સવિનયના સામાન્ય રીતે સમાજ અને સમાજના નિયમો વિશે આદરભાવ હોય ત્યારે જ આવી શકે છે. જે કાયદાના ભંગથી સમાજમાં બગાડો પેસે છે અથવા સ્વચ્છન્દ કે તોફાનની વૃત્તિ જામે છે તે ભંગને આપણે સવિનય ભંગ ન જ કહી શકીએ.

સવિનય ભંગથી પ્રગ્નમાં સ્વચ્છન્દ પોતાનો નથી, પણ પ્રગ્નની ધર્મબુદ્ધિ જાગૃત થાય છે. જે ઇશ્વરના કાયદાને મંપૂર્ણ રીતે માન આપે છે અને પુદાનો ડર રાખીને આંતરે છે તે જ કાયદાનો ભંગ સવિનય રીતે કરી શકે છે. કાયદાનો સવિનય ભંગ સામાન્ય કાયદા કરતાં ઉચ્ચ જુમિકા ઉપર જઈને જ થઈ શકે છે. જે પોતે પવિત્ર હોય તે જ બીજાને સુધારી શકે. માટે આત્મશુદ્ધિ વગર કાયદાનો સવિનય ભંગ ન જ આદરી શકાય.

આ આત્મશુદ્ધિના અનેક માર્ગો બારોડાલીના કાર્યક્રમમાં બતાવેલા છે. તેમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વ આદીના પ્રચારને છે. વગરપાને મળતો પરદેશી માલ જોઈ આપણે મોહમાં સપડાયા અને આપણે સ્વદેશીધર્મ સામે પાપ ઠહું. હિન્દુસ્તાનનાં અગ્રણ્ય રાષ્ટ્રીય પાપોમાં સ્વદેશીનો ભંગ અને ઇશ્વરની અનાદર એ બે મોટામાં મોટાં પાપ છે. પરદેશી કાપડ લઈ આપણે આપણાં લાખો કરોડો બાઈબહેનોને રાજગાર વિનાનાં કરી મુક્યાં, દેશની મજૂરી અને દેશનાં કળાદુનરની આપણે અવગણના કરી. દરેક રાષ્ટ્રની સલામતીને

આધાર તેના સ્વાસ્થ્ય અને પરસ્પરાશ્રય ઉપર છે. તેને બદલે જ્યારે પ્રગતમાં નયોં પરસ્પરાશ્રય આવી જાય ત્યારે તે રાષ્ટ્ર શામ્યું જ નજણું. જે લોકોનાં કપાં પદ્ધતિગી આવે છે તે લોકો દેશનો વચ્ચકસ્વર્ગ હવે છે કે મરજો-નુષ્પ છે એની દરકાર થોડી જ રાખવાના હતા ? જે લોકોને રાટલો પડેથી સરકાર પાસેથી મળી જાય છે તે સ્વદેશી સમાજની થોડી જ પરવા રાખે છે ? જે માણસનું ચુસ્તતાન જે કંઈમાંથી આવતા વ્યાજ ઉપર જ આધાર છે તે સગાંડાસનો બાવ થોડો જ પૂજવાનો હતા ?

માણસ જેટલો પરાવલંબી તેટલો સમાજદ્રોહી એ સાર્વભૌમ સિદ્ધાન્ત છે. જ્યાં સુધી આપણે પડેથી કાપડ વાપરી કરોડો રૂપિયા પડેલ મોકલીએ છીએ અને કરોડો દેશબાહ્યોને બૂબે મરવા દઈએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે સ્વૂલ દૃષ્ટિએ પણ નિષ્પાપ નથી. પડેથી કાપડ વાપરવામાં આપણે ગરીબ દેશબાહ્યોની હિંસા કરીએ છીએ. આ રાષ્ટ્રવ્યાપી હિંસા જ્યારે બંધ થશે ત્યારે જ આપણે સ્વદેશજનને માટે લાયક થઈ જઈશું.

હિન્દુસ્તાનની મીલોનું કાપડ વાપરવાથી દેશના કરોડો રૂપિયા જે આજે પડેથી મૂડીવાળાઓના હાથમાં જાય છે તે જ આવતી કાલે દેશના પાંચ પચાસ મૂડીવાળાઓના હાથમાં જાય એ સાચું છે, પણ તેથી કરોડો લોકોની ચતી હિંસા નથી જ અટકતી. તે પૈસાનો ઉપયોગ ગરીબ હિન્દુસ્તાનના કલ્યાણ અર્થે બાગે જ ચાય છે. વરસાદનું પાણી જેમ ટીપું ટીપું કરીને બગે ફેલાય છે અને વનસ્પતિસુદ્ધિને પોષે છે તેમ જ્યારે રેંટીયા દ્વારા દેશવ્યાપીમાં ધરદીક પાંચ દસ આનાની કમાણી કે બચત થઈ જશે ત્યારે જ આપણું રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ થશે, અને આ જ રીતે દરેક માણસમાં અન્યાય સામે લડવાનું કૌતલ સંચરશે.

આજ સમીતો અનુભવ એવો છે કે ધનિક લોકો નિર્ધનને ચૂસી લઈ મોજમાં રહે છે. આવી દશામાં નિર્ધન લોકો ધનિકો સાથે જળાને સ્વરાજ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા અચકામ એમાં નવાઈ શી ? પણ જ્યારે બધા લોકો ખાદી પહેરતા થઈ જશે ત્યારે ધનિકોમાં ધનનો લોભ ઓછો થશે છે અને ગરીબોની દાઝનો તેમના હૃદયમાં અરબોદય થશે છે એ વાતની ગરીબોને ખાતરી થશે. સ્વારાજ્ય મેળવવા કચ્છિતી પ્રગતએ હવેથી દેશરોષક અને કાર્યકર્તાઓને ભેગા કરી તેમને એકચૂત કરવાની જરૂર છે. આમચર્ગ અને ત્રિષ્ટવર્ગ વચ્ચે વિચાર અને મદદની આપણે શાય, બને એકબીજાનું હૃદય જાળી, અહુનિ પ્રગતિ એકબીજાની મદદે ધાય એ અલનત જરૂરનું છે. આ દેવની સિદ્ધિને અર્થે ખાદીપ્રચાર જેવો નિર્દોષ અને વ્યાપક ધર્મ હિન્દુસ્તાન દેશમાં ખીજો નથી.

આ બધા ખાદીના વ્યાવહારિક અને મહત્વના લાભ છે. જાવનાઓમાં પરિવર્તન કરવાની ખાદીની શક્તિ કંઈ ઓછી નથી. ખાદી પહેરવાય માણસમાં સાદાઈ અને કઠ્ઠ વેડવાની હિંમત આવી જાય છે એ તો હં સૌ કોઈએ જોયું છે. ખાદી પહેરનાર હિન્દુ હો કે મુસલમાન, પારસી હો કે ખ્રિસ્તી, તેને વિશે એક જાતની એકતાની લાગણી આપોઆપ મનમાં ધ્રુવે છે. ખાદી એ સ્વરાજ્યનો લેખાર ચન્ન પડ્યો છે. આજે આમલોકમાં પણ ખાદીમાં ખાનદાની છે એ કલ્પના કંસી ગઈ છે. રેલવેની મુસાફરીમાં આપણે ઘણીવાર લોકોને ખોલતા સાંભળીએ છીએ કે ‘અરે, તમે તો ખાદી પહેરો છો અને છતાં આવું ખોટું કામ કરવા માગો છો ?’ ખાદી એ આત્મશુદ્ધિની ચાહતીરી છે, અહિંસાની સૂચક છે, નિર્ભયતાની પ્રેરક છે દેશદાઝની જાનની છે, પાપનાશક ગંગા છે અને સ્વરાજ્યની ધ્વજ છે એ ખાદીનો પ્રચાર એટલે જ સ્વરાજ્યની તૈયારી. ખાદીપ્રચાર એટલે જ દેશની રક્તશુદ્ધિ. ખાદીપ્રચાર એટલે જ મહાત્માજીની જ્ઞેષ્ઠમાયી મુક્તિ અને એ જ ખાદીપ્રચાર એટલે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ.

ગુજરાતનો ત્યાગ

ગુજરાતનું તપ વધતું જાય છે, અને જેમ જેમ તે વધતું જાય છે તેમ તેમ સ્વરાજ્ય નજીક ને નજીક આવતું જાય છે. સ્વરાજ્યને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરનાર સુપુત્રોની સંખ્યા જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ સ્વરાજ્યમાં રાસે આવતું જ જોઈએ એ હજારો ધરતો કાનૂન છે. એ કાનૂનમાં ફેર પાડવો જ નહિ. દરેક દેશમાં અને દરેક કાળમાં આમ જ થતું આવ્યું છે. માણસે નિર્ભય થઈ કરેલો ત્યાગ દેશને જીવંતજીવતામાં ચલાવે છે.

પ્રવલ્લે ગુણવત્તારી શક્તિ રાત્ર ક્ષત્રાણે ત્યાગમાં વધારે છે. દાનમાં દયા હોય છે પણ વૈરાગ્ય નથી હોતો. દયા એ ધર્મનું મૂળ છે, પણ ત્યાગ તો મોક્ષનું—સ્વતન્ત્રતાનું પ્રત્યક્ સાધન છે. જે દેશમાં દાનધર્મ વધે છે તે દેશની પ્રજા મુખ પામે છે, પણ જે દેશમાં ત્યાગ વધે છે ત્યાંની પ્રજા સુખ તો પામે જ છે પણ તે ઉપરાંત તેની અંદર તેજસ્વિતા પણ આવે છે.

ગુજરાત દયાધર્મને માટે—દાનધર્મને માટે પંકાવેલું છે જ. હવે ગુજરાતે આગળ વધીને વૈરાગ્યધર્મ—ત્યાગધર્મ ઉજવવાનો વારો આવ્યો છે.

ત્યાગથી જીવનમાં એકાંકી ચરેલાં પાપ ભરત મર્દ જન્ય છે. ત્યાગથી

કિંમત આવે છે. ત્યાગથી સમમાન વગે છે અને તેથી જ ત્યાગ દ્વારા
જ્યાં બંધનો તૂટી જાય છે. દાનમાં પરાપકાગ્યુદ્ધિ છે. દાન દ્વારા દાન કર-
નારનો સોમ એડો થાય છે, પણ દાનથી ધનની આસક્તિ નષ્ટ નથી થતી.
જેની પાસે ખૂબ સંપત્તિ એકઠી થાય છે તેના હાથમાં એક રીતે સમાજનું
કલ્યાણ કરવાની શક્તિ આવી જાય છે, પણ ખીજી રીતે એવા માણસમાંથી
કેટલીકવાર લોકકલ્યાણ કરવાની ઈચ્છા જ મરી જાય છે. સંપત્તિ જ્યાં મુખી
લોકકલ્યાણને દાગે વપરાય ત્યાં મુખી જ તે આગીવાંદગ્ય છે, પણ જ્યારે
તે લોકકલ્યાણની આડે આવે છે ત્યારે તે ધિરૂપ થઈ પડે છે અને ત્યારે
તેનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ.

વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિમાં પ્રતિષ્ઠા હોય છે ખરી, પણ ધણી-
વાર તેમાં તેટલી જ કાયરતા પણ જોવામાં આવે છે. અંમન કરેલી સંપત્તિથી
ધણીવાર મનુષ્યનો આત્મા હણાય છે અને તેની શુદ્ધિ બ્રહ્મ થાય છે. ત્યાગ
એ જ એનું ઓસડ છે.

ત્યાં જુલમજમરદસ્તી આલસી હોય ત્યાં ધનવાન માણસ હમેશાં
હાથેસો રહે છે. પોતાની સંપત્તિનું રક્ષણ કરવા ખાતર તે ગમે તેવું અપ-
માન ગળી જવાને તૈયાર થાય છે. પણ જેની પાસે ખોવાને માટે કશું છે જ
નહિ તે નિર્ભય હોવાથી આકરામાં આકરા જુલમો સામે પણ પોતાની ટેક
સાચરી શકે છે. માટે જ એક અમેરિકન સાધુએ કહ્યું છે કે 'સરકાર ન્યાયી
હોય ત્યાં પ્રજાને માટે નિર્ધન હોવું એ નામોશીભરેલું છે, પણ જ્યાં સરકાર
અન્યાય ચલાવતી હોય ત્યાં ધનવાન હોવું તે જ નામોશીભરેલું છે.' સમાજમાં
જ્યાં અન્યાય આસે છે ત્યાં દેશદાજવાળા લોકો ધનવાન થઈ શકતા નથી
અને જો મૂળથી જ ધનવાન હોય તો દુકં સમયમાં મરીબ થઈ જાય છે.

આનો પ્રત્યક્ષ દાખલો આજે આપણને મળી રહ્યો છે. ભાઈશી ગોપાળ-
દાસ દેસાઈનું નામ આજે ગુજરાતમાં મચદૂર છે. તેમના જેવા યા તેમનાથી
પણ વધારે ધનવાન દરબારો ગુજરાતમાં ઘણાં પડેલા છે, પણ લોકો શી.
ગોપાળદાસને જ ઓળખે છે. તેઓ પોતાના ગરાસથી નથી ઓળખાતા,
પણ પોતાની દેશદાજથી ઓળખાય છે. જે ઉત્સાહથી તેઓ ગોપરાસમાં
પોતાની ખેડૂત રૈયત સાથે બળે છે તે જ ઉત્સાહથી આજની આત્મશુદ્ધિની
હીલચાલમાં તેઓ પ્રજા સાથે બળ્યા છે.

લોકો સાથે બળી તેઓ લોકપ્રિય તો થયા, પણ તે જ કારણસર
સરકારને અકારા બન્યા. સરકાર સામાન્ય માણસને સન્ન કરે છે, પણ
ધનવાન માણસની જોડે ખીજે ઇલાજ જ અજમાવે છે. તેને ધનને વેચાયેલો
બહુ ધણીવાર ખાનગી ધમધી આપીને જ તેને મોઝો પાડવાનો પ્રયત્ન તે

દરે છે. આ માત્રાની ઘણે દેશોએ રામબાણુ અસર યાચ છે પણ જે માણુમ પોતાનો આત્મા ખોઈ બેઠેલો નથી હોતો, જે સ્વાતન્ત્ર્યને બોલે સંપત્તિ ભોગવવા નથી માગતો તેની ઉપર આવુ સરકારી દમન થી અસર પાડે ?

દસાના દરવાનથી અસહકારમાં બાળ લે છે એ તેમનો પહેલો ગુન્હો, અને નામદાર ગવનને સારેબ દાહીવાવામાં શિકાર કરવા ગયેલા ત્યારે તેમણે હાથ રડી કુનેવનો કર ન આપ્યો એ એમનો બીજો અપરાધ આ બે અપરાધને કારણે અમેજ સરકારે દરબાથીના દમા અને સાકળી એ બંને ગામ જામ થયાં છે સરકારની પાસે રોજ દીને આ એક ધમકી બતાવવાનું સાધન હતુ તે હવે તેમણે વાપરી નાખ્યુ છે. હવે બાળી ગોપાળ દાસ હિન્દુસ્તાનના ડોંગ પણ સામાન્ય માણુસ જેટલા ગ્વતન્ત્ર અને નિર્ભય થયા છે જ્યાં આખુ હિન્દુસ્તાન જામ થયુ છે ત્યાં એ ગામય જામ થશે કુખ ન માનવા જેટલા ગ્વતન્ત દેશનક્ત થી. ગોપાળદામબાઈ જરૂર છે.

જાપાનમાં જ્યારે નવજીવન સ્પ્રુર્ધુ અને પ્રગટવ્યાજીને અર્થે સ્વાર્થ ત્યાગ કરી જાપાનને આધુનિક પદ્ધતિએ બળવાન કરવાનું નક્કી થયુ ત્યારે ત્યાના મેંસુનાઈ જનના સરદાર લોકોએ સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાના હકો છોડી દીધા અને તેઓ સામાન્ય લોકોમાં બન્યા. ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ લેવાથી મળતા હકો તેમણે છોડી દીધા, પણ ઉચ્ચ કુળની ખાનદાની તો તેમની પાસે જ રહી, એટલુ જ નહિ બદલે વધી જાપાનનું સશ્ત્રિયા સાથે યુદ્ધ થયુ ત્યારે સંમુદાય સરદારોનું ક્ષાત્રતેજ અને તેમની દેશભક્તિ ઝગડી ઉઠ્યા આજે હિન્દુસ્તાનમાં પણ દેશદાઝવાળા લોકોને એવો ધિરસો આપવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે જુલમગાર સત્તા જુલમની કમાલ કરે ત્યારે પણ તેજસ્વી હિન્દીઓ ટટાર ક્રિમા ગ્વી કહે 'અમે જુરાગ થનુ પણ નમીશુ નહિ' દેશને માટે જ્યારે મળીઆ જુભેલ ચતારી પડે છે ત્યારે તુમ્સાન કેટલુ થવાનું છે અને નફો કેટલો મળનાનો છે તેો દિસાગ ગખવાનો નથી હોતો બાહ્ય ધનમેપત્તિ એ તો આજે છે અને કાલે નથી અને પુરુષાર્થ હશે તો આવતી કાને જે હાથમાથી જવાનુ છે તે પરમ દિવસે જરૂર પાડુ મેળવી લઈશુ.

અપત્તિનો ઉપોગ ઘણા લોકોને સુખી કરવાનો જ હોય છે કહકો દરમ દાનમાં આપી લોકોની બીડ દૂર કરી એના કરતા પ્રજા પર આવી પડેલી આપત્તિ સામે જુઝવામાં આપી ને આપી સંપત્તિનો એકસામટો ત્યાગ કરી છટવામાં વધારે મગીન લોકસેસા રહેવી છે, કેમકે તેમાં વીરતા છે, અને વીરતાનો બેધ ફેલાય વગત્ત્યની દૃષ્ટિએ મેળમાં મોટો બાળ

છે. વીંગતી કરતા ત્યાગનાં પંજીનું શરૂવાર આકર્ષાં લાગે, પણ અંતે અટકાઈ વ્યંગ સદિન તેનો બદલો મળી એ જ એવો સનાતન સિદ્ધાન્ત છે. પણ બદલો મળે કે ન મળે, વીર કંઈ લાભદાનિનો વિચાર કરતિ વીરતા દાખાવે નથી.

આજે દેશમાં જે જે માનુસ ત્યાગની વીરતા બતાવે છે તે તે માનુસ દેશની ખત્ર મેચા કરે છે, માટે તે વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર થાય છે.

ગાનઓનું પણ એમ જ છે, પુરુષાર્થ પાછળ લક્ષ્મી આપોઆપ આવે છે એ જૂની જાત લક્ષ્મી સાચવવા પાછળ તેઓ પુરુષાર્થ શુભારી બેસા છે, સમાજને દોગવાને બદલે સમાજને દયાવવામાં જ તેઓએ પોતાની શક્તિ વેચી મારી છે. શ્રી. ગોપાળદાસભાઈ જેવા દરબારી કદર થાય છે તેનું કારણ તેઓ પોતાનો સામાજિક દરજ્જો સમજી રાખ્યા છે અને મમાજના કલ્યાણમાં જ પોતાનું કલ્યાણ શોધે છે.

ગુજરાતનો સ્વભાવ

‘ગુજરાત વેપારપ્રધાન દેશ છે. પૈસા કમાવા અને પૈસા શુભાવવા બેટલું જ ગુજરાત જાણે છે. ગુજરાતને સરેલું અને સરવું બેટલું હોય તેટલું પ્રિય છે. રાષ્ટ્રીયના બનિદાનની અથવા મદારાષ્ટ્રની રાજકીય કલિની અને ચીવટની ગુજરાત માસેથી અપેક્ષા ન જ રખાય.

બક્ષિરાન તો રાષ્ટ્રીય જ કરે. ચીર્ષ તો રજપૂતો જ દાખવે. મરે પણ હંફે નહિ એટલે મદારાષ્ટ્ર મરે જાગરે; ગુજરાતના સ્વભાવમાં તે નથી. ગુજરાત પાસે ધન માગે; તે ને આપશે ગુજરાતને તોફાન કે આફત ન કરવાનું હશે; તે દેશુશીશી સંભળશે. એથી વધુ દેની આસા રાખવી ફેમર છે.’

આવું કહેનાર કેટલાયે લોકો મને મળે છે. આ કિસ્સાને યુદ્ધ ગુજરાતીઓના જ છે. આવા કિસ્સા સાબળી મને દુઃખ થાય છે, પણ હું ને સીકારવા તૈયાર નથી માગ ગુજરાતી મિત્રો કહે છે, ‘ગુજરાત વિશે અમે વધારે જાણીએ કે તમે ?’ મારા મિત્રો કરતા ગુજરાતને હું વધારે જાણુ છું એવો દાવો મારાથી કાઢી શકે કમ નહિ છતાં મને લાગે છે કે જેઓ ગુજરાતને વધારે જાણે છે તેઓ ગુજરાતને અન્યાય ન જ કરે એમ નથી. જંગલમાં જ હોલું ગડ જંગલનો વિસ્તાર જાણતું નથી તળાવમાં રહેતી માછલીઓ કમળ વિશે જોઈ જાણે છે તેનાં કરતાં જળ

ખતાર રહેનાર પશુઓ જ વધારે જનને છે. તળાવમાં કાદવ દોષ છે એ ખરું, પણ કાદવ એટલે કાંઈ તળાવ નહિ. તળાવની સાર્થકતા તેના કમળમાં દોષ છે.

ગુજરાત વેપારપ્રધાન છે એમાં શક નથી. પણ એનો અર્થ એ નથી કે ગુજરાતમાં વાણિજ્યરૂપિ જ છે. કાંઈ પણ જાતિ વિશે આપણે એમ ન કહી શકીએ કે તે અમુક ગુણે કેળવી ન જ શકે. મદાગાસ્કર અને રંગૂનાનાની વચ્ચે આવેલા દેશમાં સૌર્ય નથી એમ કહેવું એ અઘાનની ભાષા છે. વેપારમાં પણ સૌર્યની ઝોછી જરૂર નથી હોતી. દિગંત વગર, જોખમ જોયા વગર વેપાર થઈ જ ન શકે. જે માણસ લાખો રૂપિયા કમાઈ શકે અને લાખો રૂપિયા ગુમાવી શકે એની અંદર વીરતાના બધા અંશો છે જ. એવો માણસ જો રાજકીય ગુણેશમાં ન ઉતરતો દોષ તો તેનું કારણ નેતાઓનો અભાવ નહિ, પણ વિદ્યાગરૂપિનો અભાવ દોષ છે.

જે દેશ અથવા જાતિ સામે આપણે હમણાં લડીએ છીએ તે જાતિ પણ વેપારપ્રધાન છે. નેપોલિયન અંગ્રેજોને દુકાનદારોની પ્રજા કહીને ચીડવતો હતો. [એ જ અંગ્રેજ દાદા અનેક યુદ્ધોમાં ઉતર્યું છે અને દરેક વખતે એણે પોતાની ટેક જાળવી છે.

વેપારરૂપિ જ્યારે વધે છે ત્યારે સૌર્ય ઝોછું થાય જ છે એમ નથી. વેપારરૂપિ વધે છે ત્યારે ધર્મ ક્ષીણ થઈ જાય છે ખરો. ગુજરાતીઓ ધર્મને વગમી રહેશે ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં સૌર્ય, ત્યાગ અને તેજસ્વિતા રહેશે જ.

જે જાતિમાં મહાન લાગીઓ થયા છે અને હજી પણ થાય છે તે જાતિ વીર્યવાન નથી એમ કેમ કહેવાય? કાંઈ સોજોસોજ આની ગુજરાતી આવીને મને ઉશ્કેડું કહે તોપણ હું તે ન સ્વીકારું.

દરેક સમાજમાં પામર લોકો હોવાના જ. તેમને સહન કરી લીધે જ છુટકો. પણ કાંઈ પણ જાતિની દિગંત તેના પામર લોકો પરથી નથી થતી; પણ તે જાતિના પ્રાણવાન લોકો કેટલે ઉંચે ચડી શકે છે, કેટલું આક્રિય બની શકે છે, ત્યાગનો કેટલો ઉદ્ઘર્ષ કરી શકે છે તે ઉપર તે જાતિની પ્રતિષ્ઠા અંધાય છે; જેમ તળાવની શોભા તેના કાદવ પરથી નહિ પણ તેના કમળ ઉપરથી મપાય છે તેમ.

જંગલના ઇતિહાસમાં મહાન યુદ્ધોનું નામ નથી. રજપૂત કે મરાઠા લોકોની પેઠે લડાયક જાતિઓ જંગલમાં નથી. જંગલોમાંએ કાંઈ કાળે ચીડાઈને બારે બગવો પણ કર્યો નથી. લોર્ડ મેંકલેએ જંગલને બીકણ વાવલાઓનું રાજ્ય કહ્યું હતું. જંગલોમાંથી એ નામ બીજી રીતે મારે માટે આવેલું છે. પણ જંગલમાં પ્રસંગે જંગલોમાંના આત્મા જાગી ધમકે.

જંગાળના જુવાન લોકોએ જંગાળ દુપરનું કલંક ધોઈ નાખવાનો નિશ્ચય
 કર્યો. એનું કયું જોખમ છે કે જે જંગાળી તરબોળે ખેંચ્યું નથી ? તેમણે
 માર ખાધો, તેઓ જેલ ગયા, ફાંસીએ ચડ્યા, વનવન દગડા, દેશપરદેસમાં
 તેઓએ કાવતરાં રચ્યાં, તેમાં સપ્તાઈ મૂક્યા, જંગલમાં સાવજની પેડે
 તેમનો શિકાર થયો, દેશાભિમાનના મદમાં તેમણે ખૂન કર્યો, લૂંટફાટ કરી,
 સમાજની ઘૂણા તેઓએ વડોરી લીધી; પણ આખરે બાયલા-ખીંચીનું કલંક
 તો તેમણે ધોઈ જ નાખ્યું.

જંગમંગ કરવામાં સરકારે જંગાળનું જે અપમાન કર્યું હતું એના
 કરતાં ગાંધીજી જેવા નિષ્કલંક અને વિશ્વવંદ્ય ગુજરાતીને જેલમાં પૂરી રીઠ
 સરકારે હિન્દુસ્તાનનું અને ખાસ કરીને ગુજરાતનું ઓછું અપમાન નથી
 કર્યું. ગાંધીજીએ જેલ જતાં કર્યું હતું કે ‘ મારા પદ્મરાવનું કુખ નહિ
 કરતાં. હું જેલ ગયો એનો ઉત્સવ માનજો.’ પણ એનો અર્થ એ નથી કે
 ‘ ગાંધીજી જેલ ગયા એ રીક થયું. અત્યજ્ઞેને અડવાનું કહેનાર અને ખાદી
 પહેરાવવાનો આમ્રદ રાખનાર હવે કાઈ રહ્યો નથી, માટે ચાલો નિશ્ચિન્ત
 થઈને હવે દીવાળી ડગવીયે.’

ગાંધીજીનું જેલ જવું એ સાચે જ ઉત્સવનો પ્રમંગ છે, પણ તે
 સતીના ઉત્સવ જેવો છે. જ્યારે પતિવ્રતા સતી થાય છે ત્યારે લોકો ઉત્સવ
 કરે છે, પણ તે ઉત્સવમાં વાશંગનાનું નૃત્ય નથી થતું.

ગુજરાતમાં ગાંધીજી જેલ ગયા પછી પડેલી કાપડની વપરાશ ચાતુ
 રહેવી એ સતીના ઉત્સવમાં વાશંગનાના નૃત્ય જેવું છે.

જે તેજ જંગમંગના નવજુવાનો બતાવી શક્યા તે ગુજરાતના
 મવજુવાનો ન બનાવી શકે એમ કહેવું એ હિન્દુસ્તાન નિર્ધાર્મ થઈ ગયું
 છે એમ કહેવા સમાન છે. શું ગુજરાતના નવજુવાનોને ધમ્મી દૂધ એટલી
 બધી વ્હાલી થઈ પડી છે કે તેઓ પોતાની કાંતિનું કલંક અને અપમાન
 ધોઈ કાઢવા સ્વાર્થત્યાગ નહિ કરે ?

જંગાળ જેવી જૂલ આપણે નથી કરવાની. ગાંધીજીને છોડાવવા આપણે
 તો ગાંધીજીને પમંદ પડે એવે જ માર્ગે આપણું તેજ બતાવવાનું છે.

પુરુષાર્થ હોય તો ધન ગમે ત્યાંથી મળી શકે. અને ન મળે તોયે શું ?
 ધન તો વીરના હાથમાં જ રોકો. આજે ગુજરાતનું નામ રાખીશું તો
 કાલે ધનના દગડા પગ તજે આવી પડશે. એકલા ગાંધીજીના પુરુષાર્થથી
 આખા હિન્દુસ્તાનમાં કાંતિ થઈ ત્યારે દેશમાં ધીમેધીમે પગપેસારો કરતી
 અશ્રદ્ધા કાઢીને દેશનિકાલ કરવાના પુરુષાર્થમાં આખું ગુજરાત મળીને
 ફળાશૂત નહિ થાય ?

અસાર સુધી ગુજરાતે દશું, દ્યું નથી એમ નથી. ગુજરાતમાંથી ધણુ જોલ ગયા નથી, પણ જે ગયા છે તે સગસમાં સરસ કુંદન હતા. તેમની ઘાજ રાખવા પણ આપણે હવે જાગૃતું જોઈએ. અને જેઓ જોલ ગયા નથી પણ અવિશ્રાન્ત રચનાત્મક કાર્ય કરી રહ્યા છે તેમનું પુણ્ય કાંઈ ઓછું નથી. તેની આપણે દર ન કરીએ તો દુનિયામાં સ્વાયત્ત્વાગ કાણ કરશે ? કર્મ-વીરોની અને ત્યાગીરોની દર તેમના ગુણગાનથી થવાની નથી, તેમની પરંપરા વર્ધમાન રાખવામાં જ તેમની સાગી દર છે. માર્ગદર્શની જમ જોલનાર અને ગોપાળદાસને માનપત્ર આપનાર સોદાએ તેમ કરતાં દસ વાર વિચાર કરવો જોઈએ. વીરોની દર વીરોએ જ કરવી જોઈએ. સામાન્ય કહેવું સહેલું છે, પણ તેમ કહેવાની લાભકાત હોય ત્યારે જ મોડામાં તે જખ્ખ રીશે.

ગુજરાતમાં ત્યાગ છે કે નહિ, શૌર્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય ચર્ચાથી થવાનો નથી. મહાત્માજીએ ગુજરાત પર જે વિશ્વાસ રાખ્યો છે, ગુજરાત પાસે જે અપેક્ષા રાખી છે તેને આપણે લાયક છીએ એમ જનાવવા આ જ મહિનામાં અઢી હજારની સ્વદેશી સેના ઉભી કરવાની છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ કહે છે કે ગુજરાત એ ભાવીરોનો દેશ છે. ભવિષ્યમાં પણ ગ્રેમશૌર્યબંધિત ભાવીરો ગુજરાતમાં પાકશે જ એમાં પણ મંદેહ નથી. સવાલ શકત આજના જે આપણે તેમનો જ છે.

આપણે ગુજરાતને દીપાવવાના છીએ કે લજ્જવાના ? ગુજરાતના સ્વભાવનો દોષ કાઢતા ધરમાં સંતોષ રહીશું તો ગુર્જરી માતા લજ્જાથી શિર નીચું કરશે, અને ઇતિહાસ આજના જમાનાને જૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરશે.

વાત એ છે કે જેઓ પ્રત્યક્ષ કામ કરી રહ્યા છે તેઓ ગુજરાતનો સ્વભાવ કેવો છે એની ચર્ચા જ કરતા નથી; તેઓ નસીન ગુજરાતનો સ્વભાવ ધરી રહ્યા છે. જેમને દશું કરવું નથી અથવા અશ્રદ્ધને સીધે જેમના પગ ગળી ગયા છે તેઓ પૂર્વજોની ઉજ્જવળ કીર્તિને જૂલી જઈ ગુજરાતના સ્વભાવમાં જ શૌર્ય નથી એવું જોલી નાખે છે.

ગુજરાતનો સ્વભાવ ગુજરાતના નવજવાનો જેવો કરશે તેવો થવાનો છે.

પુત્રધર્મ

મારનામાતા વિપદગ્રસ્ત છે, ગમમાં ઘેરાયેલી છે, અત્યન્ત દીણ થઈ છે. અનેક ઉપચાર કરી માતાના રોગનું નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ સુપુત્રનો ધર્મ છે.

માતાના અનેક પુત્રો મળીને ન્યારે તેની મેથા કરવા ગયો ત્યારે ઉપાયોજનનાના મતભેદ થવાનો મંનવ છે. એક જાણને વચાર મૂક દોય, બીજાને ઓછી દોય, પણ બનેએ આટલું તો જાણું જ નેપ્રગે કે મુજમાં બહે ભેદ દોય છતાં જાંધાની માનુષકિત તો સરખી જ દેવી જોગે.

માતાનું શરીર એટલું ગદું રોગગ્રસ્ત છે કે અનેક જાનના ઉપચારોની તેને જરૂર છે. દરેક પુત્ર પોતાની આવડત પ્રમાણે માતાની મેથા કરી શકે છે. ફેટલીક વખતે અગાનને લીધે પુત્રો પન્સપગવિરોધી ઉપચારો કરે એવો મંનવ રહે છે. છતાં તેવે પ્રગે પણ પુત્રો આપસમાં લડે તો નહિ જ; એકબીજાને મમજાવે. પુત્રો જો એકબીજાને વખોડે અથવા ગાળ ગાળી કરે તો માતાના હૃદય ઉપર મરમનો ઘા થાય. ઉપચારમાં બૂધ થશે તો માનું શારીરિક કષ્ટ જ વધશે. પણ પુત્રો જો આપસમાં દ્વેષભાવ ગમ્મશે તો માતાને મરણપ્રાય માનસિક કલેશ થશે માતાને જીવડું પણ અકાદું થઈ ગયું દોય તે દશામાં માતાનો જીવ ન બાળતા તેના હૃદયનો સન્તોષ માચવો એ પુત્રોનું-પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

અત્રે ભાગતર્વામાં અનેક પક્ષો પડ્યા છે. દરેકની જાતિ લુદી, દરેકના વિચાર લુગા. આમપ્રગ્નએ તેમથી એકનો વિચાર ગ્રહણ કર્યો છે, હજી જાણપૂર્વક ગ્રહણ કર્યો નથી, પણ અજાણપૂર્વક ગ્રહણ કર્યો છે એમાં શક નથી.

ફેટલાક આ વિચારમાં ફેરફાર કરવા મયે છે, ફેટલાક આ વિચારથી વિરુદ્ધ આચરના મહ્યા છે. તેઓ નથી જાણતા કે તેમના પ્રયાસથી ગાંધીય એકતા ફરી જવાની અને ગાંધીય સામર્થ્ય વિખેનાઈ જવાનું. પણ એટલા માટે અપણે એમ ન કરી ગાંધીયે કે તેઓ જોગ માનુષકિત છે. આપણે તેમની નેન્દા જિગડુવ ન કરીએ. આપણે બધા એક જ વડાણમાં બેઠા છીએ વડાણને બચાવી રાકીએ તો સૌ મળીને આપણે તે બચાવી લઈએ. આપણે ડમલના ઘણી છીએ, જળ કપડાંને હાથ છે. વડાણ જો ફૂંખી જવાનું દોય તો આટલું તો સમાધાન મેળવીશું જ કે આપણે બાર્ડ બાર્ડ પ્રેમથી ન્હા અને જલાજને ન છોડતા એકબીજાને પ્રેમથી બાથમાં તઈ જલાજ સાથે મહાસાગરના વિશાળ ઉદરમાં સૌ સાથે જ અવોષ થમા.

સ્વાધ્યાય

છોકરાઓ ન્યારે સાગ અક્ષર કાઢતા ગીએ છે ત્યારે પણીસર એમ અને છે કે છાપેલી આદર્શ લીટી નેહને તેઓ પટેલી લીટી કાઢે છે અને પછી લખતા આદર્શ છોડી પેતાની જ પ્રથમ લીટી ધ્યાનમાં નામે છે નીજ લીટી વખતે બીજી આદર્શનું ન્યાન લે છે આમ ધીમેધીમે અમલદુયે અક્ષરો બગડતા જાય છે.

આ અનુભવ મુદોખન વિષે જોટલો છે તેટલો જ જીવન વિષે પણ છે. ન્યારે આપણે વિચાર કરવા અને લાખા અનુભવનું તારણ કાઢવા બેઠીએ છીએ ત્યારે કેટલાક સિદ્ધાન્ત આપણે ગમે તિરે છે અને આપણે તેમને પેનાના જીનના સૂત્રો ટી નાખીએ છીએ છતાં નિત્યઅનુદારમાં ધીમે ધીમે તે કટાઈ જાય છે, અને કેટલો કાટ ચઝ્યો છે તે તરફ આપણું ધ્યાન જતું નથી દરેક પ્રાકૃત મનુષ્યનો આ અનુભવ છે. એનો ઉપાય એ છે કે નિત્ય ચવસાયમાંથી રેજ અથવા નિયમિત વખતે આપણે આપણું જીનસૂત્રોનું સમજી કંઈ જોઈએ. સમજી આપણે જીવનસૂત્રો પગે કાટ ખાખેરી સહીએ છીએ.

જે છોકરા ગુરુએ બતાવેલી લીટી વારંવાર જુએ છે તેના જ અક્ષર સારા થવાનો સંભવ હોય કે તે જ પ્રમાણે પેતાના ધર્મતત્ત્વોનું જે માણસ નિત્ય પાગલ થઈ રહે છે તે જ ધર્મચુસ્ત રહી શકે છે અને યિહી પણ શકે છે.

આપણે અનેકવાર કેટલીક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીએ છીએ, પણ કાલે કરીને ત્યાગ કર્યો છે એ વાતને જુલી જઈએ છીએ.

બાલ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો સહેલો છે, પણ જૂઠાનો, પાપનો, એરાઆગમનો, વાસનાઓનો ત્યાગ કરવો તેટલો સહેલો નથી ત્યાગ કરવા ની ક્રિયામાં જ ટેલીક્રવા બોગ આવી જાય છે. એટલા માટે આત્મ પરીક્ષણ અને તત્ત્વનું પારાયણ કરવાનો વિજ દરેક ધર્મમાં સમાયેલો છે. આનું પાગલ ન્યા મુઠી જાનપૂરેકે ચાલે છે ત્યાં સુધી જ તે ધર્મ શુદ્ધ રહે છે અને આપણી માન્યતાઓમાં કંઈ પણ જૂલ હોય તો તે સુધરવાનો સંભવ હોય છે.

આ વાતે સત્યાગ્રહાગમમાં આધીજની જન્મિત ઉપ તેમણે લખેલા 'હિન્દ સ્વનં'નું અનક બાપાઓમાં પાગલ થઈ રહેલા પ્રયત્ન કે વિધિ ગણવામાં આવેલો. તે વગર ઉપર લખેલા આ સંવાદનું મહત્ત્વ આજે પણ તેટલું ને તેટલું જ રહેલું છે, કંઈક વધ્યું છે.

મહાત્માજીની દીલચાલ પાંચમિન્ટરી સ્વગત્ય મેળવવામા નેહતે દરજ્જે મદદગાર છે તેટલે દરજ્જે જ તે કેટલાક લોકોએ સીમારી છે એ વાત નાચી છે, પણ કેટલાક લોકોએ તો તે ધર્મ સમજીને સીમારી છે. આમપ્રત્યએ તે ધર્મ સમજી ન સીકારી છે એમ માનવામા વાધો નથી. આવે પ્રમગે આમનોક પણ 'હિન્દ સ્વગત'નું પાગલપુ કરે, મનન કરે એ પદ્ધતિએ છે. ગુજરાતમા આજે દણા અવસેવકો અને દેશભક્તો ઠેક ઠેકાણે કામ કરી રહ્યા છે. બદ્રપદ વદ બાગશથી બીજી અઠોબર ગુપ્તી ને તેઓ 'હિન્દ સ્વગત'નું એકએક પ્રમત્તુ પ્રગતે વાચી સભગાવગે ને તેનો અર્થ કદી સમજાવગે તો મોડું કાર્ય થયુ ગણ્યારો 'હિન્દ સ્વગત' ન્યાયે સખાયુ ત્યારે ઘણાને માટે તેગા આપેલા નિચારો તફત નવા હતા, ઘણા તે ખનખર સમજતા પણ ન હતા પણ હેઠા ત્રણ વર્ગની દીલચાલ મા ગાંધીજીના સખાસો અને તેમનું જીવન એ જ 'હિન્દ સ્વગત' ઉપરનું એક મરાનામ્મ થઈ પામ્યું છે અને તે લોકો આગળ ઉધાડું છે તેની દૃષ્ટિએ 'હિન્દ સ્વગત' સમજવું મહેલુ થગે અને વધારે સ્પષ્ટ પણ થશે.

માન આત્મ પાયાળુ સમજ્યા વગર ન જ થયું જોઈએ અર્થશૂન્ય પાગલપુમા કશું પુણ્ય નથી 'હિન્દ સ્વગત' એ એક સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય ધર્મ-તત્ત્વ છે, પન્થ નથી, યુગધર્મ છે, ખાલી ગજનીતિ નથી

ધર્મક્ષેત્ર અમૃતસર

માનવર્ષમા નીન ધમનો દિવ થય છે, થઈ રહ્યો છે. આ ધર્મે અમૃતસરની પવિત્ર ભૂમિને પસંદ કરી છે અહિંસાધર્મ વીન્ધર્મ છે— મહાસીરધર્મ છે જે વીર હોય, જે શૂર હોય, જે નિર્ભય હોય તે જ આ ધર્મનું તેજ ધાણું કરી શકે છે જેની અદર ચૌર્ય છે તેની અદર જ ક્ષમા દોષ શકે છે ગમે તેમ કરીને જીવવાની લાલસા ન્યા હોય ત્યા નાચી જીવવા સ્પુરે જ નહિ શૂર સીપો જ અહિંસાધર્મનું મહમ્મ બાપુ શક્યા અને તેમણે જ તેને અમલમા મુકવાની કિમત બતાવી

અમૃતસરની પુણ્યભૂમિએ અનેખ્વાર સત્ય ગહના લુહો જોયેલા છે

જે સરોવર ઉપરથી તે પુણ્યભૂમિને અમૃતસરનું નામ મળ્યું છે તેના નળ સાથે જ અમૃત સમા સ્વચ્છ અને નિર્મળ છે શીખ લોકો એની અંદર કપાલ ધોતા નથી કે સાણ દેતા નથી. અમૃતસરના દર્શનથી કેટલાયે

લોહાના મનને મેલ ધોવાય જાય છે વચ્ચે મુનર્ણપન્દિર અથવા દરવાર સામેજ, આસપાસ સ્વચ્છ પાણી, સરોવરને કાંડે દગ્ગરો બંને બેઠેલા, અને માત્રાજીઓની હાગની પરિક્ષા—એ દરમ આખા પંચમમા અદ્વિતીય છે પાસેના રો મિનાત અને આ મુ દગ્ગતાની પકિતમા ગોધલાની પેડે ઉભુ રહી એજ લગાડતું કલોક ટાનર એ બધુ દરમ આજે રહેજે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

પણ જે દિવસે અમૃતસરમા પડેલવહેલો સત્યાગ્રહધર્મનો ઉદય થયો તે દિવસનુ દરમ જુદુ જ હતું ટોળામધ લીખો અમૃતસરમા દર્શનને માટે જતા અને તે વખતની દિલ્લીની સામ્રાજ્યશક્તિ આ શ્રદ્ધાવાન શીખોતું દમન કરવા પોતાનું સર્વસ્વ ખસ્યતી તે વખતે અમૃતસરનુ પાણી સત્યાગ્રહી વીરાના લોહીથી લાલચોળ જની જતું શીખધર્મ એ અસલી સત્યાગ્રહ ધર્મ છે તેની પાછળ ગુરુ નાનકની ઇશ્વરભક્તિ અને ગુરુ તેગબહાદુરની સત્સનિષ્ઠા ગ્દેલી છે તેગમહાદુર એટલે તલવા બહાદુર પણ તેગમહાદુર પોતે તલવારનું અભિમાન ધરાવતા ન હતા તેઓ કહેતા, 'સત્ય એ જ અગ્રોધ શસ્ત્ર છે' દિલ્લીના બાદશાહે જ્યારે તેમને પકડવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે તેઓ પોતે જ દિ તી જઈ હાજર થયા અને સત્યના વીર્યથી મોતને બેઠ્યા

એ જ સત્યાગ્રહી સિંધોમાથી કાળે કરીને કાળને પણ ડગવે એવા શર સૈનિકો પેદા થયા સત્યાગ્રહ ક્ષાત્રવૃત્તિો મારી નાખશે અને લોહાંતે બાપલા બનાવશે એની શકા અસ્થાને છે અને શમ કરનાગની કાયરતા સૂચવે છે સત્યાગ્રહ એટલે નિર્ભયતા સત્યાગ્રહ એટલે ઉદારતા એ જ્યાં હોય ત્યાં જ નીચું સંભવે છે પ્રેરતા, નિર્દયના અથવા ટુટિલતામા ક્ષાત્ર તેજ નથી અમૃતસરની પુરાતન પુષ્પભૂમિએ ફરી સત્યાગ્રહનુ સેવન શરૂ કર્યું છે અમૃતસરની ભૂમિ પર ફરી ઇશ્વરભક્તોના લોહીનુ સિચન થવા લાગ્યું છે અમૃતસરની ધર્મભૂમિએ ફરી પોતાનુ સત્ય પ્રગટ કર્યું છે દમન નીતિ માણસના ખૂન કરી શકે છે પણ નિદોષ લોહી એ જ દરેક ધર્મનું ખાતર છે કતલ કરી હજી કોઇએ કોઈ જાતિનો નાશ પ્રો નથી અને ઇશ્વરભક્તે નો નાશ કરવાની શક્તિ તો કોઈ પણ દુન્યાની શસ્ત્રમા નથી

અમૃતસરના ધર્મક્ષેત્રો અમારા સહજ વદન હજો એ ભૂમિએ બારતરૂપના ક્ષાત્રજેજો જગાડી તેને ધાર્મિક ઓપ આપ્યો છે અને આજે પણ આપી ગ્દી છે અમૃતસર એ જ આ યુગનુ ગૃહીય તીર્થ અને ધર્મક્ષેત્ર છે અમૃતસરે સત્યાગ્રહધર્મને અમર કર્યો છે

ફ્રેન્ચ શોધ

ફ્રેન્ચ સાહેબ એક જાન છે, પણ ઇતિહાસવેબદ અને સિન્ધ મહા-
રાષ્ટ્રની લોકવાર્તાના સંચાલક તરીકે તેઓ વધારે યજ્ઞિત છે. હમણા હમણાં
એક ફ્રેન્ચ વિદ્વાનને ખુશ કરવા તેમણે જે બાપજી કરેલું તેમા તેમણે કહ્યું
હતું કે ફ્રેન્ચ લોકોએ હિન્દુસ્તાનમાં આવીને એક મદાન ગોધ કરી, જેને
પ્રનામે આજે હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનેનું રાજ્ય આવી ગયું છે. તે શોધ છે
' નેટિવ સિપાઈ '.

દુષ્ટીએ જોયું કે હિન્દી લોકોને તાલીમ આપી ગેરા અમલદારોની
નીચે રાખવામાં આવે તો તેઓ બહુ જ સાગ સૈનિકો બની શકે છે.
આ સિદ્ધાન્તની મતલબ ધણા દિવસ સુધી આપણે સમજ્યા જ નહિ.
અહીંનો પત્થર બહીમા નાખી તપાવવાથી તેના રંગ ખુલી નીકળે એના
જેવું આ તત્ત્વ હશે, એમ લોકો માનતા. હિન્દી લોકો શય છે પણ તેમને
તાલીમ નથી, તે આપવાથી હિન્દીઓ સગ્ગ મૈનિકો બને છે, એટલું જ
લોકો સમજી શક્યા.

પણ દુષ્ટીનું કહેવું એથી જુદું જ હતું. લશ્કરી તાલીમથી માણસ
લડવાને વધારે લાયક થાય છે એમા બારે શોધ તે શાની? ગધેદાને
ખરેશ કરવાથી તે ઘોડો બની જાય છે એવો કથ્થ તે એક અમલદાર નથી.
દુષ્ટીનું કહેવું એ હતું કે નિયમિત પગાર આપો અને કવામતથી હુકમ
ઉદાવવાની ટેવ પાડો તો ન્યાય-અન્યાય, ધર્મ-અધર્મ, સ્વદેશ અને પરદેશ
એવો કોઈ ભેદ મનમાં લાગ્યા વગર કેટલાક હિન્દી લોકો ગમે તેના સિપાઈ
બની ગમે તેની સામે લડવા તૈયાર થઈ જાય છે. કોઈ ફ્રેન્ચ અથવા અંગ્રેજ
આવી રીતે સ્વદેશવાસીઓ સામે લડવા તૈયાર ન થાય. હિન્દુસ્તાનની પ્રજા
સુધરેલી હોવાથી તે પણ એ જ વૃત્તિની હશે એમ તેમણે પ્રથમ માનેલું,
પણ દુષ્ટીએ શોધ કરી કે હિન્દુસ્તાનમાં તેમ નથી હિન્દુસ્તાનના લોકોને
સ્વદેશબાંધવો સામે લડારી શકાય.

આનું ટાંચુ આપણને જડવું મુઝેલ નથી. આપણે બહુપ્રેમ બહુ
મંકુચિત કરી દીધો હતો કેટલીક ન્યાતોને આપણે અપમાનિત કરી હતી.
કલામંત્રીની સેનામાં અત્યંત સૈનિક તરીકે કામ કરતા હતા એટલું ધ્યાનમાં
ગળીયે એટલે બસ છે ૧૮૫૭ માં સુકા પ્રાન્ત સામે શીખ લોકો લડ્યા
હતા, અને શીખ લોકો સામે ગુરખાઓ લડી ચકે છે એ દુષ્ટીની શોધ હતી.

લણને વધાદાર રહેવું એ એક આદર્શ છે, લોહીને વધાદાર રહેવું
એ ખીન્ને. દુષ્ટીએ શોધ કરી કે હિન્દુસ્તાનમાં લોહી કરતા લણની કદર
વધારે છે.

શુ વીસમી સદીમાં કોઈ ચતુર અમેજ એવી રોષ કરનારો નીકળવાનો છે કે હિન્દી લોકો એમાર લશ્કરમાં જ ની ચયા ગોઠવે પોતાના નિરાશ અને અહિસાધર્મી સત્યાગ્રહી લોકો ઉપર પશુ જેવી ચલાવતા તેમને આનાકાની ચગે નહિ ? એવી રોષ થાય કે ન ચાય, ગાંધીજીએ એક મોળી ગોષ કરી છે, અને તે એ કે અન્યાયારી અદિસક સત્યાગ્રહી ઉપર છોડેલી ગોળી હત્યારાની ધર્મશુદ્ધિને જાગૃત કરે છે અને શયતાની ગજસત્તાને આથવગદિત કરી દે છે.

જાગો બહેનો, સ્ત્રીક પડી છે

બહેનો,

તમે જાણો છો કે પુરુષવર્ગે બનતા સુધી વ્યવહારો તમારે તમારી ઉપર નાખતો નથી તમે ધરની જવરથામાં પરોવાયેલા રહો છો સગાવહાલા અને બાળબચ્ચા એ જ તમારી દુનિયા બહારની દુનિયા તમારે માટે પ્રત્યક્ષ નથી જ્યારે કંઈક ઠાળ આવે છે ત્યારે જ લાચાર બની પુરુષવર્ગ તમારી પાસે આવી વસ્તુચિત્તિનું તમને બાન કગવે છે

વેપારઉદ્યોગ હીક ચાલતો હોય ત્યાં સુધી વેપારી પોતાની સ્ત્રી સાથે પોતાના વેપારની વાતો કરતો જ નથી ધરની વાતો ધરમાં અને બહારની વાતો બહાર પણ જ્યારે દેવાળું નીકળવાનો પ્રમગ આવે છે ત્યારે તે દીન બની બધી વાત ધરમાં આવી કહી મળવાવે છે અને અનેન્દર સ્ત્રીઓએ આવે પ્રમગે દિલાસો અને મદદ આપી આવેલી સ્ત્રીક ટાળેલી પણ છે

આને દેશમાં એવી જ દશા છે દેશમાં બૂખમરો અસહ્ય થઈ ગયો છે કરોડો લોકોને એક વખતનું પણ પેટપૂરનું ખાવાનું મળતું નથી છતાં કરોડો રૂપિયા પગ્દેશ જાય છે દેશનો વલ્લુક વર્ગ ટૂટી જવાની અણી પર આ પો છે આખરદાર ખેડૂત કુટુંબો પાયમાલ ચતા જાય છે અને તેઓ દાડિયા કે ગીલમજૂર અને છે શીયમની રક્ષા ચની મુરકેલ બનતી જાય છે લોકો—ખાધેપીધે સુખી લોકો ગરીબોનો વિચાર સજો નથી પ્રતા આટલો આર્થ ધધરને ત્યાં કેમ મજૂર થાય ? દેશમાં દયાધર્મનું દેવાળું નીમ્બુ છે આવી સ્થિતિમાં વહારે ધાવા અને બોલાવીયે ? ચોવીસે કલાક સ્વાર્થમાં સ્વાધિન્યા પુરુષોના કનમ્મ તો હમેશા હાટા મારેલા હોય છે ધર્મની વાત તેઓ સામળતા જ નથી અને જોઓએ તે વાત સામળ છે તેઓ

તો અર્થ નથી એકા છે પણ એવાએની સંખ્યા ઘણી નથી.

પુરુષો કહે છે, તમારી વાત માની છે, પણ તે માનીએ નો અમારો બેનડોડાને શું ખવડાવીએ ?

શું સાચે જ ખવડાવવાની પચાત દોષ છે કે ના બિચારા પેટને તે કેવું નેહ્યે ? પેટ તો જો ધાનથી ધગાય તૃપ્તિ તો નથી થતી મોજ ગોખતી લાલસાની પેટને બદાને આપણે બધું કરવા તૈયાર થઈ જીવે મને તેવો અધર્મ પેટના નામે કરવામાં આવે છે.

તેમજ દરેક અધર્મ મેગડોમ્સને નામે—તમારે નામે થાય છે. આ શું તમારું જોડું ? અપમાન છે ? એક માણસ ખોળી સાક્ષી પૂરવાનો ધધો કરી ધન દમાનો આ પોતાની આંખો ધરણ પાંગવતો. તે સ્ત્રીને તેની ખજા પડી કે તત્ત જ તેણે તમામ દરદાગીના અને મુલ્યવાન કપડા કિતાગી પતિની આગળ નુકી દીધા આ એક માણ વચ પહેરી કંથુ કે આમાં જ આમર છે. હજારો લોકોની હાથથી મેળવેલું ધન હરામ છે

આજે પહેરી દાપડથી આવતી શોભામાં ખાનદાની નથી પહેરી દાપડના વેપારથી મળતું ધન દેશને ફૂંચારી મેળવેલું ધન છે. તેથી આપણું કમ્પાશ ચલાવું નથી આટલું તમે ધ્યાનમાં લેજો તો પહેરી દાપડ વિષેનો તમારો મોહ એમ્દમ કિતરી જશે વિગતમાં ફોલો પુણવર્ગ તમને સ્વદેશીની દીક્ષા આપના કરે છે તે પોતાનો અધિકાર ખોધ બેઠો છે હવે તમારે જ આ વાત સમજી જતી જોઈએ અને પોતાની મેળે સ્વદેશીની દીક્ષા લઈ પુરોને પણ સ્વદેશીના ઉપાસક બનાવવા જોઈએ

તમે અચન બને હો, પણ તમે પુરુષો જોડલા પડેલા નથી જ. તમે સૌંદર્ય જગતા સીમગને વધારે માન આપો છો અધર્મ દ્વારા પુરુષો તમારું સૌંદર્ય વધારવાનો પ્રયત્ન કરે એમાં તમારું કેટલું અપમાન થાય છે એનો વિચાર કરો, અને કાર્ડ નહિ તો સ્વમાનની ખાતર પણ ધર્મને વગગી શુદ્ધ ખાદી જ પડે

ખાદી પહેરવાનો નિશ્ચય કર્યા પડી રેડીને કાતવો તમને અધરો નહિ જ લાગે મોળી ગણીને પણ શોભે એવો તે ધધો છે વાર્તામાં આવે છે કે રાજાની રાણી સોનાને રેડીને સતર કાતે સુન્દર પુણીઓમાંથી હાથની ધાર જેવું જીણું સૂતર કાનવામાં આનંદ અને વિસામો બોલો નથી તમે મન પર એ વાત લો એટલી જ વાર છે.

ભાવનાની તીજેરી

સૌહૃદ્ય એ રાષ્ટ્રની તીજેરી છે. રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓનો અને આદર્શોનો ન્યાં સુધી સ્ત્રીઓ તરફથી સ્વીકાર ન થાય ત્યાં સુધી તે સુગંધિત નથી એમ કહીએ તો ચાલે. તીજેરીમાં કોઈ પણ વસ્તુ રાખનાં અગવડ પડે છે. દલીલોના હથોડીથી તે તીજેરી આપણે ખોલી ચકતા નથી. અદાની કુંઘી જ ત્યાં કામ આવી રહે છે.

ન્યારે ન્યારે કોઈ પણ નવું તત્ત્વ સમાજમાં દાખલ થયું છે ત્યારે ત્યારે સૌહૃદ્યમાં ભારે કાન્તિ થઈ છે. ગૌરશાને માટે પુત્રપે ભયે ગમે તેટલા લડ્યા હોય, પણ હાગધર અને કુંકુમથી ગાયનું પૂજન કરી માથેને હિન્દુ ધર્મ જેટલી જ સાસ્ત્રિક બનાવવાનું માન સ્ત્રીઓને જ છે.

અહિંસાધર્મ સ્ત્રીઓએ જમાનાઓ પહેલાંથી સ્વીકાર્યો છે. ધર્મપાલનનો ઉત્સાહ અને પવિત્રતા ભળવવાના આશ્રયમાં તો સ્ત્રીઓ કોઈથી હારી નય એમ નથી.

તેથી જ રાજદારીદીલચાલમાં કશો રસ ન હોવા છતાં દરેક પ્રાન્તની સ્ત્રીઓ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ સમજતી થઈ છે. પછી મુંબઈની અને પૂનાની મહિલાઓ જન્મોત્સવ નિમિત્તે ગાંધીજીનાં દર્શન માટે યરોડા ગઈ તેમા નવાઈ શી ? સૌહૃદ્યની લાગણીની કદર કરવા જેટલી સમ્યક્તા કેળવતાં સરકારોને હજી વાર છે. પણ અહિંસાધર્મનો અને ગરીબોની દાઝના ધર્મનો ફેલાવ કરતા સ્ત્રીઓને બહુ વાર ન જ લાગે.

ગૌરશામા હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓએ જેમ એકવાર ભારે મહેનત કરી હતી તેમ અન્યજેઠાર અને ખાદીપ્રચારનું કામ જો હિન્દુસ્તાનની મહિલાઓ પોતાનું જ કરે તો હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મનો પુનરુદ્ધાર થના બહુ વાર ન લાગે. અને સ્ત્રીઓ, જો આટલું કામ કરે તો તેમણે જ હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ્ય અપાવ્યું એમ કહેવાય.

સ્ત્રીઓની તક

દાકતર લોકો કહે છે કે જ્યાં સુધી શરીરમાં હૃદય સાબું છે ત્યાં સુધી ખીજ ગમે તેટલા વ્યાધિ હોય તોપણ માણસ ચલાવી શકે, પણ હૃદય જો એક પ્રકારે માટે પણ કામ કરવાની ના પાડે તો શરીર ટકી જ ન શકે.

સરીખાં જે સ્થાન હવેનું છે તે જ સ્થાન સમાજગ્રંથીમાં સ્ત્રીઓનું છે. સ્ત્રીઓએ જ્યાં સુધી મુખ્યમંત્રી ઝોગખ્યો નથી ત્યાં સુધી સમાજ આગળ વધવાનો નથી.

આપની સમાજદયના જ એવી છે કે કોઈ પણ નવી વસ્તુ સ્ત્રીઓ સુધી જ પહોંચતી નથી. એક રીતે એ હીક છે, કેમકે તેમ જ સમાજની સલામતી રહે છે. સ્ત્રીઓને હીરે જ અમુક જાતની સ્થિતિ આપણા કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક જીવનમાં આપણે જાગી રાક્યા છીએ. પણ સમાજને માટે એકલી સ્થિતિ જામ નથી. પાણી સ્થિર રહે ત્યારે બમડી જાય છે, હવા સ્થિર રહે છે ત્યારે ગંધાય છે, અને સમાજ પણ જ્યારે આગળ વધવાની ના પાડે છે ત્યારે સડે છે. આપણી હિસાબ સામાન્ય રીતે છાપાંઓ અને બાપ્તો દ્વારા જ ચાલે છે, અને આ બંને સાધનો દેશની હાલો ને દરોડો સ્ત્રીઓ સુધી પહોંચતાં નથી. છાપાંઓ તો મળેલા લોકોને માટે જ હોય છે અને બાપ્તો એ એક ચહેરી વસ્તુ છે. જૂતા વખતમાં મંદિરો મારશત લોકસિંચનું કામ થતું હતું. પુરાણીઓ અને માણસો લોકોને ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક ઉપદેશ આપતા, ઈશ્વર સાધુઓ ઘેરઘેર જઈ ઉપદેશ કરતા; અને આ બધું મૂકી આજના સારે.

પણ તે જમાનો હવે રહ્યો નથી. મંદિરો શેકેલા ચણાની પેડે પોતાનું સ્વરૂપ બદલવાની ના પાડે છે. માણસોએ નથી સાચવ્યું જૂનું ચક્ર કે નથી તેઓ જોઈ રાકના નવી પરિસ્થિતિ. પુરાણીઓ અને સાધુઓ પોતાની નિરુપદતાથી એક વખત સમાજને ચુસ્તિયાને હતા, હવે ધણાજારા સ્વમાન વગરના આશ્રિત બની ગયા છે. તેઓ શી સમાજસેવા કરી શકે ?

પણ જ્યાં સુધી ઘેગેર ઉપદેશ પહોંચાડવાની કંઈ પણ વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ ક્યાંથી આવે ? બનેલી સ્ત્રીઓ ધારે તો તેઓ સ્ત્રીજાગૃતિનું કામ સહેલાઈથી કરી શકે. પણ હવે તેમનામાં મુખ્ય મૌનનું તારતમ્ય રહ્યું નથી. સમાજના સુધાગરે માટે હવેના દેશનાર કરવાની જરૂર છે, પણ રાષ્ટ્રીય આપત્તિ દર કરવા માટે આજે ઈશ્વર તેમજે શું કરવું જોઈએ તેનો નેઓ વિચાર કરતાં નથી. જ્યાં સમાજને ખાવા પૂરતો રોટલો મળે નથી ત્યાં મસાલા અને મુખવાસની સગવડ કરવામાં વખત ગાળવો એ કેટલું વિચિત્ર છે !

સ્ત્રીઓએ સમાજનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને સમાજને ટકાવવા માટે શા'શા ઉપાયો યોજવા જોઈએ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. પુરોગાએ જ જ્યાં એ બાબતમાં અત્યાર સુધી દીલ કરી છે ત્યાં સ્ત્રીઓનો વાંક કેમ કાઢીએ ? પણ જમાનો જ એવો આવ્યો છે કે રાષ્ટ્રીય આપત્તિ સામે લડવા

એકેએક વ્યક્તિએ તમાર ચું જોઇયે.

જે શ્રદ્ધાથી સ્ત્રીઓએ દયાધર્મ કેળવ્યો, જે શ્રદ્ધાથી તેમણે વૈષ્ણવધર્મ સ્વીકાર્યો, જે નિષ્ઠાથી તેમણે શીશ્યગતી રક્ષાને ખાતર પ્રાણ પશુ છોડ્યા તે જ નિષ્ઠાથી તેમણે સ્વદેશીનું પાલન કરવું જોઇયે. પરદેશી દ્રવ્ય ખરીદવામાં સ્ત્રીઓના બાબતો વિચાર કરતાં એમ જ કહેવું પડે છે કે દેશને માટે મરવા તમાર થયેલા લોકોને પરદેશી દ્રવ્ય સામે ધર્મયુદ્ધ પોકારવું પડે એ સ્ત્રીઓને માટે શોભતું નથી. જે મહિના સુધી ગુજરાતની ધર્મનિષ્ઠ સ્ત્રીઓ પરદેશી દ્રવ્યનો બહિષ્કાર કરવા માટે જે ઘેરોર જવાનું નક્કી કરે તો પછી વધારે પ્રયત્ન કરવો જ ન પડે. સ્ત્રીઓએ પરદેશી દ્રવ્યનો સામ કર્યો એટલે તેનો સમજાવો નાશ થયો સમજવો.

સ્ત્રીઓની શ્રદ્ધા મંદિરો-પ્રત્યે ખાસ હોય છે. મંદિરો પ્રયાસ કરે તો સ્ત્રીઓમાં જોતજોતમાં ફેફસાર થઈ જાય. અને જે સ્ત્રીઓ પ્રયત્ન કરે તો મંદિરોમાં તેટલી શુદ્ધિ જોતજોતામાં જ થઈ જાય. પોતે અને મંદિરો-એન્જાને લીધે લોકો સરેર છોડી ખુલ્લી હવામાં રહેવા શીખ્યા. એમ ન આવત તો ઘરને ઓંટી રહેનારા આપણા લોકો કોઈ કોઈ શુદ્ધ હવાનું મહત્ત્વ સમજી જ ન શકે. તે જ પ્રમાણે આપણે સ્વદેશીધર્મ પાળ્યો નહિ એટલા માટે આપણા પર પારકું રાજ્ય આવી પડ્યું અને દેશમાં બુખમગએ ધર ધાણું. હવે તો લોકોએ ચેતનું જ જોઇયે. ઘેરોર જઈ સ્વદેશીનું મહત્ત્વ સમજાવવું જોઇયે. જાહેર ભાષણોમાં એક માણસ બોલીને દળારો લોકોને સમજાવી શકે છે એ વાત ખરી છે, પણ ત્યાં બોલનાર અને સાંભળનાર વચ્ચે ઝાઝો સંબંધ નથી હોતો. પણ જોળખીતા લોકોને ઘેર જવામાં પરિચયનો સંબંધ પૂરો હોવાથી સારી અસર થાય છે, અને દરાખ્યા વગર નૈતિક દળાણ મુકી શકાય છે. ઘેરોર જવાથી જ સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ થઈ શકે છે.

ન્યાતમાં પંચ અને મહાજન મારફતે આપણે હદ ઉપમંતનું કામ લેવાનો પ્રયાસ કરેલો હોવાથી ન્યાતના પુરાવો દમ વગરના થઈ ગયા છે. પણ ન્યાતનું બંધન હજી દીકું ચકું નથી. કોઈ પણ માણસ પોતાની જ ન્યાતના માણસને સમજાવવા જાય તો તે સહેલાઈથી સમજી શકે છે અને ન્યાતની અંદર-સાંતિબ-ધુઓ પ્રેમથી એકબીજા પર એકી રાખી શકે છે. ન્યાતનું મહાજન ધણીવાર સત્તાની રૂએ જ કામ લેવા માટે છે. સત્તા મારફતે હદયનો પલટો નહિ થાય. અને હદયનો પલટો નહિ થાય ત્યાં સુધી સ્વદેશીધર્મ મુશ્કેલ નથી.

હદયનો પલટો કરાવવો એ સ્ત્રીઓનું કામ છે. આને મુખ્યત્વે

શ્રીઓમાં કામ થતું નોંધ્યે. તેમ યશ ત્યારે શ્રીઓ જ સ્વદેશીના સલાહનો ઉકેલ લાવશે.

ત્રેમની કઠોરતા

શ્રીપુરુષનું ઐક્ય જતાવવા સાર શ્રીને પુરુષનું અર્ધું અંગ દર્શુ છે. સમાજને દોરવાની શ્રીઓની ચક્તિ નોંધને એ અર્ધને ઉત્તમ અર્ધનું પણ નામ મળેલું છે. સમાજમાં ને આ અર્ધો ભાગ જડ રહે તો સમાજને અર્ધાંગની વ્યથા થઈ છે એ જ એનો અર્થ થાય. પુરુષો સ્વદેશીધર્મની સ્થાપના કરવા માગે, પરદેશી સામે ઝુંબેચ ચલાવે અને શ્રીઓ પરદેશી જ પહેર્યાં દેરે તો સમાજ ખખળી જાય.

આપણે યત્ન સામે પ્રાણાન્તિક યુદ્ધ ચલાવીએ અને આપણી શ્રીઓ યત્નને મદદ કરતી હોય એવી સ્થિતિ કોઈ કાળે ઇતિહાસમાં આપણે નોંધ છે? આજે તે હિન્દુસ્તાનમાં છે. પુરુષો શુદ્ધ ખાદી પહેરતા હોય અને શ્રીઓ પરદેશીનો આગ્રહ રાખે એ દશ્ય નોંધને હિન્દુ સંસાર વિષે કોને આશા રહે? ગૃહમંસારમાં માદીકરા, બાઇબહેન, પતિપત્ની, વગેરે સંબંધમાં ને નર્થી સ્વાર્થી મોહ ન હોય, કંઈ પણ ત્રેમનો અંશ હોય, તો એકને સ્વદેશીધર્મને વળગતો નોંધ જીવનને ત્રેમની લાગણીને ખાતર પણ પરદેશીનો લાગ દેવાનું સૂઝે.

શ્રીઓ પ્રત્યે આપણે કોમળતા જરૂર ધાગણ કરવી નોંધ્યે, શ્રીઓની સ્વતંત્રતા આપણે છીનવી ન લેએ, આપણે તેમને આદરભાવથી નોંધ્યે એ બધું યોગ્ય છે અને જરૂરનું છે. પણ શ્રીઓ દુર્બળ જ રહેવાની, શ્રીઓ મોહ ઉપર જન મેળની જ ન રહે, શ્રીઓને સમજાવવું એ અશક્ય વાત છે, એમ કહી તેમની ઉપેક્ષા કરી અથવા તેમની દયા ખાવી એ તેમનું અપમાન કયાં જેવું છે.

શ્રીઓનો સ્વભાવ ભૈવતામય હોય છે ધર્મપાલનમાં આપણા કૃતાં તેઓ પછાત રહેશે એમ માનવાનું કશું જ કારણ નથી. આપણે શ્રીઓને ધર્મ સમજાવવાનો પ્રયત્ન જ ન કર્યો નથી. દળાણથી નેટલું દામ થઈ રહે તેટલું જ કરાવી લેવાને આપણે લલચાઈએ છીએ. વગરમહેનતો કુટુંબમાં નવા મંસ્કરો દાખલ થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પણ તે દુરાશા છે. વગરમહેનતે તો ખગળ વસ્તુઓ જ દાખલ થઈ શકે છે. દરેક

સારી વસ્તુ કદમાધ્ય હોય છે. શ્રદ્ધાસાર સુધારવો હોય તો પોતે દુઃખી થવું પડે એ અંતે ખાતરનું દુઃખી દેવો પણ પડે. એકબીજાની નબળાઈને ઉત્તેજન આપે આપણે યોગ્ય દિવસ મંગલ ગ્રી રાત્રી, પણ તેમાં પ્રેમનું ખૂન જ ચલાવું. પ્રેમ પ્રપંચ પડે કોર થઈ શકે છે, અથવા એમ કહીએ તોયે ચાલે કે જીવનમાં એકલા પ્રેમને જ કોર ચલાવે દે છે.

તે લોકોએ વૈશ્વવર્ધન ગયાઓ, મગજદાઓ આંધી દીડી તેમનામાં કોળાના એકી ન હતી. તે કોળાનો લીધે જ સમાજ આટલો શુદ્ધ, મેરુદારી, અને દલા સિક થયો છે. શુદ્ધ જીવન માળવા મટે હિન્દી સ્ત્રીઓએ જેટલી કોળા ડેળી છે તેટલી બાળે, જ બીજે કોઈ વર્ગ ડેળી શકે આજે સ્ત્રીઓ માનસ નહિ એમ માનવું એ આપણી દુર્બળતા સૂચવે છે. દમયંતીનું અંધુ વચ્ચે આપતા અને સીતાને વફાલ પરેડતા એક કણુને પણ વિચાર કરવો પડ્યો ન હતો. સ્વદેશશુભને અર્થે કાર્યજની સ્ત્રીઓએ પોતાના વાળ પણ ઉતારી દીધા હતા. પુરુષોને મરણીઆ બનાવવા માટે તેમણે પોતાના વાળની પથ્થર બનાવી દીધી હતી. દેશ અને ધર્મના રક્ષણને અર્થે પોતાનું તેમજ સમાજનું સતીત્વ રાખવા ખાતર અભાર સુધી સ્ત્રીઓએ શું શું કયું નથી ?

અમદા છોડી અને ખોટી ખુશામત તજ-દઈ આપણે સ્ત્રીઓની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે ધર્મરક્ષણને અર્થે અમને મદદ કરો, અમને પ્રેરણા આપો; પરદેશી કાપડથી હિન્દમાતાની સ્વતંત્રતા ને આજ઼ લૂંટાય છે.

નવું નાણું

પૂરેપૂરા સમાજસત્તાવાદીઓ ધનવાન લોકોની પ્રતિષ્ઠા સામે આરક્ષા બધા કેમ છે એનો વિચાર બહુવાર મનમાં આવતો ધનવાન લોકોમાં કેટલાક નિર્ધન, સ્વાર્થી કે જેપરવા કરો, પણ ધનવાન લોકોનો આખો વર્ગ કંઈ દુનિયાનો દતાર ન બન્યા એમ જ લાગતું હતું પણ ગયા ગુરુબરે સ્પરાબની કચેરીમાં સ્વયંસેવકોની તપાસ કરવા અમે બેઠા હતા ત્યારે આનો ખુલાસો મળી ગયો. ગાંધીજીએ જોઈ જઈ ખાદીનો ઉપદેશ કર્યો. શ્રી. શંકરલાલ એકર જોઈમાં સત્તર દાને છે. શ્રી. દયાળજીભાઈ ખાદીનો ઉપદેશ કરતા, કરતા જોઈ ગયા. સ્વામી આનંદાનંદે કોર્ટમાં ખાદીનો જ સંદેશ આપ્યો.

સુન્દરનાની જાગેર દીવયાન ગાધીજીએ જોમના હાથમા સોપી દીરી તેઓ બરા ખાલી પડ્યા જ મૂડી પડ્યા છે. ૨. ૧ નજમાઈ, શુ અખ્યાસ સાગેબ, શુ ડો કાનુગા, શુ આચાર્ય ગિત્વા ૧૧, શુ કત્યાજીમઈ, શુ ડો ચક્રવાત બરા જ ખાદીનો મન્દેનો વાગત ૧૪ છે. ૧૧ મગનજાનમાઈ આ થી લક્ષીદામમાર્ તો ખદીમા તન્મય થયા કે, અરોબીગ સેકોડે સયમેરમે આ હમગ ગરીમ રોમે દિવમગન એક ખદીનો જ સાવના સાંધી લા છે છતા જમાનાઓથી ગામના પગેના ગણાના આરેના લોકોમથી ધરે ૧૧ સેનામા ફેટના દખન થયા છે? તેઓ તો પોતાના હડાપ ના ગનીર સાગમ્મા એક મેન્ડુ સરસુએ આવરા દેના નથી

સ્વરાજ્યની યોજનામા આ બાઈએને એમની પ્રતિષ્ઠાને ઊભે એવું સ્થાન નેમ્યે છે. સ્વરાજ્યનો માગે ચટોમ કરીમરી શ્રીટનાર ગરીમ તે તો મશતીઆ તેમને હમ વાગો હોય? તેઓ બને લડે, તેઓ બને આપભોગ આપે તેઓ બને નામનાની પશુ વાસના ન રાખે તેમનો તેટલો જ હક સ્વરાજ્યમા તેમને સ્થાન ન હોય, કેમકે તેમની પાસે હડાપશુ નથી, અને એથી વધારે તો તેમની પાસે પ્રતિષ્ઠા નથી. પ્રતિષ્ઠા એ એક જાહૂં મૂડી છે તેને બગે માણસ ગમે ત્યા પહોંચી શકે. વિદ્વા ન હોય, આપભોગ ન હોય તપશ્ચર્યા ન હોય તોપશુ ચાલે, એકવી પ્રતિષ્ઠા બસ છે

જનતામા નિર્ધારિત પ્રતિષ્ઠાના ચગલટથી અંગત જવાની દાસંદરિ ન્યા મુધી હશે ત્યા મુધી સમાજની સ્થિતિ આવી ને આવી જ રહેવાની એટલા માટે જ સમાજસત્તાવાદીઓ જૂની પ્રતિષ્ઠા સામે કથી માડવાળ વખત જગ ચવારી રહ્યા છે. નવું રાજ્ય થાય એટલે રાજ જૂના કીલ્લો બેગા કરી ગાગા નાખી તેને પોતાની મુઠાથી અંકિત કરે છે. લેવડેવડમા જૂનું નાણું તહિ ચાને, નવું નાણું જ વાપરવું જોઈએ એવા હુકમ કાઢે છે. સ્વરાજ્યની આ હીલચાલમાં પશુ પ્રતિષ્ઠાની જૂની કસોટી ફેંકી દેવી જોઈએ અને સ્વરાજ્યની દૃષ્ટિએ નવી પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરવી જોઈએ. લોકોના ઝગડાઓ પર સુન્દરના ચલાવનાર અને પરદેશી સત્તાને સમાજમા દહમક કરનાર ક્ષત્રિયગના ખાસ પ્રતિનિધિએવા વહીવટની એક વખતે સમાજમા બારે પ્રતિષ્ઠા હતી. દેશનું રાજકારણ એમના જ હાથમાં હતું. મહાસભાએ તેમને આપભોગની નવી કસોટીએ કિતરવાની તક આપી જેમણે તે સ્વીકારી તેમનો પોતાનો કિદાર ચોખ્ખો અને તેઓ સ્વરાજ્યની સેવા કરવા સમર્થ બન્યા બાકીના બધાઓએ પોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન લઈ લીધું

ખાદી એ મહાસભાએ દેશ આગળ મુકેલી બીજી કસોટી છે. એને જ સ્વીકારે, એને જ વફાદાર રહે, એની જ સેવા કરે, એનો જ જે પુરસ્કાર

કરે તે સ્વચ્છતાની દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક ગણાશે. તે જ સ્વચ્છતાની શક્તિમાં તેમની મજબૂતી.

સ્વદેશી સંનિધાને તેમની એ નવી પ્રતિષ્ઠાનું ભાન રહેવું જોઈએ. તેમની એ નવી પ્રતિષ્ઠાને છાંયે એવી ગંભીરતા અને ઉદારતા તેમણે કમવડી જોડે. પ્રતિષ્ઠિત માણસને ચીડીઓ સ્વભાવ જોઈને નહિ. તેમનામાં ટેક સાથે કામ પૂરેપૂરી હોવી જોઈએ. તેમનામાં સ્વમાનનું ભાન હોવું જોઈએ તેની સાથે બીજાના માનની પણ પૂરેપૂરી કાળજી હોવી જોઈએ. આવી રીતે તેઓ સેવા કરે તે જોતજોતામાં તેઓ સમાજમાં પોતાનું સ્થાન મેળવશે. તેને માટે પ્રયાસ કરવો નહિ પડે. તેમની સેવા જ સરસ રીતે દીપી નીકળશે ને અસરકારક થશે.

બહાલપનો હક

ચોક્કસની હાલમાલમાં ભાગ લેવાને માટે વિદ્યાર્થીઓને ખાસ આનંદજનક કાર્યોમાં આપ્યું નથી. પણ ચોક્કસમાં દરખાસ થયા વગર પણ તેઓ પણ કામ કરી શકે છે. દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના ઘરનું એક બહાલું રાખે હોય છે. મામાજી પોતાનાં છોકરાને રાજી રાખવા માટે તેમની ગેરવાજબી લેશે પણ પૂરી કરે છે. જોઈબીજાને સંતુષ્ટ રાખવા એ દરેક ઘરના મુખ્ય નિયમ છે. માથાસ પોતાની જે આટલી કાળજી રાખે છે તે પણ બીજાના સન્માન અને આદર મેળવવા ખાતર. સમાજમાં જે વસ્તુ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે તેને જ બહાલો સેવે છે.

હવેનાં વીસ ત્રીસ વરસનો મારો અનુભવ છે કે સમાજમાં કંઈ વસ્તુ પ્રતિષ્ઠિત ગણવી અને કંઈ વસ્તુ ન ગણવી એનો નિર્ણય પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીઓ જ કરતા આવ્યા છે. કોલેજમાં જઈ અંગ્રેજી કેમ્પસી લેતો વિદ્યાર્થી જે પોતાકે ખાતર કરે તે જ સમાજમાં રૂઢ થતો આવ્યો છે. પોતપોતાલપણી જે બધાં તે દરખાસ કરે છે તેનું જ અનુકરણ સામાન્ય લોકો કરતા આ યા છે.

સામાજિક રીતરિવાજોનું નેતૃત્વ વિદ્યાર્થીઓને મળ્યું, પણ તેઓ પેલે સ્વચ્છતા નહોતા. વિલાયતી ઢાળનું અનુકરણ કરવા તરફ જ ગોટે ભાગે તેમનું વેલણ હતું હવે તેમનામાં ગૃહીયતા આવી મઠ છે. સ્વમાન જાળવવામાં જ પુરુષાર્થ રહેલો. એ તેઓ સમાજતા થયા છે. સ્વદેશનો ગિલાન, સ્વદેશી માન્યતાઓ, સ્વદેશના પોતાક અને સ્વદેશીમાં કાવ્ય અને સુન્દરતા રહેલા છે.

એની જંખી તેમને થવા લાગી છે. ઘરમાં તેમજ સમાજમાં તેઓ નવી
 રૂબ રૂબ કરી શકે છે. જો તેઓ ખાલી જાડા આગ્રહ રાખે તો ઘરમાં મા,
 બાપ, ભાઈ, બહેન, કોઈ પણ તેમને નારાજ ન કરે. જે બાળકે અથવા
 છુવડને પોતાની સુધીલતાથી ઘરનાં બધાંનું મન દરજી ઠુસું છે તેની સત્તા
 અસાધારણ હોય છે. સુધીલ દીકરાને નારાજ કરવાની ક્ષિમત કોઈનામાં
 નથી હોતી. પોતાની ખસંદગી ઘરનાં માણસો પર લાદવી એ તેમનો
 વ્હાલપનો હક છે. જેની અંદર દેવનું દિન છે, ધર્મનું રક્ષણ છે, પૈસાની
 બચત છે, ગરીબોને મદદ છે, હાથકામની કારીગરી છે, ખાનદાનીની સુ-દૃષ્ટતા
 છે એવા પોતાકનો જો હોય એ આગ્રહ રાખે તો જરૂર આખા
 કુટુંબમાં તેની અસર તાત્કાલિક થઈ જાય.

આ કાંઈ તાર્કિક સિદ્ધાન્ત નથી, પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. ૧૯૦૫-૦૭ની
 હીલચાલ દરમિયાન સ્વદેશીનું જે વાતાવરણ દેશમાં ફેલાયું હતું તેમાં અમે કેટલાયે
 વિદ્યાર્થીઓએ પોતપોતાનાં ઘરોમાંથી વિદેશી કાપડ સાજ કરી નાખ્યું હતું
 સરકારી અમલદારના હોદ્દાઓએ પણ પોતપોતાના ઘરમાં સ્વદેશી કાપડ
 અને સ્વદેશી ખાંડ દાખલ કર્યા હતાં, અને કહેતાં આનન્દ થાય છે કે હજી
 તે ઘરોમાં દેશી જ વસ્તુઓ વપરાય છે. એકવાર-સાથ ચપેલું ઘર ઘણું ભાગે
 ફરી અપવિત્રતામાં બગડતું નથી; માત્ર ઘરના એકાદ માણસે સ્વદેશી વિષે
 પ્રેમ અને આગ્રહ સાચવવો જોઈએ.

અમારી વિદ્યાર્થીદંડાની સ્વદેશી વિશુદ્ધ નહોતી, છતાં તે અમારા ઘરમાં
 દાખલ કરનાં અમને પ્રયાસ પડ્યો નહોતો એમ તો નથી જ. પણ અમારા-
 માં મીશનરી કિસ્સા હતા. જે વસ્તુ અમારે ગળે ઉતરી તે બધાને ગતિ
 ઉતરતી જ જોઈએ એવો અમને આગ્રહ રહેતો. અમારો દરેક નિઘાય એણી
 હતો. અમારી ઉત્કૃષ્ટતા સામે કોઈના નિરુત્સાહ કે બેપરવાઈ ટકતાં નહોતાં.
 માબાપ અમારો ઉત્સાહ જોઈ અમને વશ થઈ જતાં. અમારી દલીલો તેમને
 ગળે ઉતરે કે ન ઉતરે તોપણ અમને નારાજ ન કરવા ખાતર મળ્યું તેમને
 અમારા કહેવા પ્રમાણે ચાલવું પડતું. તેઓ એટલું તો સ્પષ્ટ જોઈ શકતાં હતાં
 કે અમારો સંદેહ શુભ છે, ધર્મ છે અને દેશના કલ્યાણનો છે.

આજે વિદ્યાર્થીઓમાં જો ખાલી વિષે એ જ લગની લાગી જાય,
 પરદેશીની એટલી સગા થકે અને જ્યાં-પોતે રહેતા હોય ત્યાં આસપાસ
 પોતાનું જ વાતાવરણ ફેલાવવાની હોંશ હોય તો એકાદ ક્યો વગર તેઓ
 અમદાવાદનો મોટો ભાગ નિષ્પાપ અને નિર્મળ કરી શકે છે. આપણી
 ઉદાસીનતા એ જ પરદેશીનું બળ છે. જ્યાં જ્યાં આપણા પ્રેમનો પ્રભાવ
 પડી શકે તો હોય ત્યાં ત્યાં આપણે સ્વદેશીનું વાતાવરણ ફેલાવવું જ જોઈએ.

સ્વદેશી વિધેનો આપણે પ્રેમ એટલે નિર્વાર્થ તો ન જ હોય કે આપણા વાતાવરણમાં પણ પહેલી કપડા માણું ઉચ્ચ કરી મહાલી શકે દંડ જુનાને જ્યાં જાય ત્યાં પોતાનું વાતાવરણ લઇને જ જાય જોગે આને માટે અસહિષ્ણુતા ઠેજવવાની જરૂર નથી, ચીંગવની જરૂર નથી હિંસક દીકા કપવાની જરૂર નથી. માન્યુ જેમ પાગીમાં જ રહી શકે કે તેમ સ્વદેશીના વાતાવરણમાં જ આપણે પ્રસન્ન રહી શકીએ એવો આપણે સ્વભાવ થઇ જવો જોઇયે.

ચોક્કીના મદદગાર

મગફળી એ એક સામાજિક આપત્તિ છે તેને દાખી દેવા માટે સમાજ ના બધા જ અંગેને તનતોડ મહેનત કરવાની હોય છે હું માફ કર સ્વદેશી નાખુ એટલું જ જણ નથી. મરફીમાથી બચવું હોય તો મારે મારા પાડોશીને પણ સ્વદેશીના મદદગાર સમજાવવું જોઇયે બધા સાથે થાય તો જ હું સાફ થાઉં એમ કહું પણ ત્યાં નહિ ચાલે મણસે પ્રથમ પોતે સાફ થવું અને પછી બીજાઓને જેટલી રીતે જેટલું સમજાવી શકાય તેટલું સમજાવવા મહી પડવું પાડોશીઓ ન માને તો જ્યાં જ્યાં પોતાના ઠાંચ મહોમી શકે ત્યાં ત્યાં સાફ કરવાનું કામ કર્યા કરવું.

પહેલી કપડાની બધી કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ આ જ જાતનો છે ચોક્કી એ છેલ્લો અને આકરોષલાજ છે. તેથી સાથે બીજા બધા જ સૌમ્ય ઉપાયો પણ ચાલવા જોઇયે કૃષ્ણ ત્યાં હોય ત્યાં જેમ પોતાની મુસાસ ફેલાવે છે તેમ સ્વગમનના દરેક ઉપાસકે સ્વદેશીની મુસાસ ફેલાવવી જોઇયે.

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ઘરમાં અને નિયાળમાં, અખાતોમાં તેમજ સમવાના મેદાન પર સ્વદેશીને ધૂનકારી કાઢવું જોઇયે, અરિનયથી નહિ પણ દંડતાથી સ્ત્રીઓએ પોતાના ઘરમાં તેમજ સગા-જાવાઓમાં, સાસરામાં તેમજ પીયરમાં સ્વદેશી સામેળડ ચલાવવું જોઇયે ન્યાતભોજનમાં કે ખનમાં શુદ્ધ સ્વદેશીના આગ્રહ રાખવો જોઇયે મંદિરોમાં પહેલી કપડા પહેરીને જવું એના જેવું અનુચિત બીજું કશું હોઇ ન શકે મંદિરોમાં સાદાધર્મી અને નમ્ર ચાંદની જેવું જોઇયે ભક્તિભાવથી પગેથરની પૂજા કરવા માટે મંદિરો હોય છે, પોતાની શ્રીમંતાઇનું પ્રદર્શન કરી બીજાના મનમાં અદેખાઇ પેદા કરવા માટે નહિ મંદિરોમાં સર્વે ભક્તોની સમાનતા તરી

આને એંડું મિલકે વનવનું મેનું નેણે. તેને દક્ષિણના પ્રમાણમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનું બન્યું. આખરે કરી ન રહીય ધાત્રી ગુદ ખાતી દેના વધુ પવિત્ર પોતાકે મેલ ન જ રહે.

હોનાઓને જનોઈ આપતી વખતે જનો નું જો અપમાન માં ન હોય તો ગુદ ખાતીને પે આક મરેંગે પડે તો નેનો જો કમા મુઠમ મેળવીની દીક્ષા જ છે. કપાસમાંથી હાથમરેનતથી મરમ મુત્રા નવ ધગાં મંતી જે ધરુ કરી શકે છે તે જ વેદવિવાના અને લૌકિક જનનો અગ્રિમી છે, એ જનોનો અર્થ છે. જે બાળક આવી જનોઈ મુકને અર્પણ કરી પોતે ધારુ કરી બતાવતો તેને ગુરુ બધાવતો. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ધર્મની દૃષ્ટિએ ગુરુ અને સિધ્ધ બંનેનો પોતાકે હાથમરેનતનો જ —આત્મની બાળમ્મા ખાતીનો જ દોરો દેખાયે.

પંડતમમાં હજારે વિવદ્યોએ ખાતીનું જ લુગડું લેટ તરીકે અપાય છે. ગુજરાતમાં એ રિવાજ દબાય થયો જોઈયે. પોષણમાં માળેયા સાથે એકલી ત્રાક મળ્યે બમ નથી.

દરેક જનના વેપારીઓનું મહાજન હોય છે. તેઓ ને ખાદી જ વાપરવાનો અને કાંઈ નહિ તો પડેશી ન વાપરવો નિશ્ચય કરે તો સહેજે બારે દેશનેયા એટલે અગળ્યમેવાર્થ જાય. સ્વેદીનું મહત્ત્વ જેના મનમાં દરી મળુ છે તેણે પોતાના મહાજનમાં પડેશીનો વિગમ મનદદારો ચલાવે તો જોઈયે, માન ન પાગવાની પ્રતિષ્ઠાએ લાભ દબ અને દુઆઈ વધાવવાનું પાપ મહાજન માન્દત ન થવું નેમયે સજ્જ હવાની શીક બતાવી મહાજનનો દોર. પણ આ સ્વેદી હીવચાવમાં અખ તો ન દરાય એ ધ્યાનવેગ છે.

જે કામ વેપારીઓનું મહાજન કરી શકે તે જ ન્યાનો પમ મગી મરે. ન્યૂન ધારે અને કુનેદથી કામ લે તો બદલ સહેલા થી પડેશીનું મલક સમજ ઉપથી ધોત શકે ન્ય તની માન્દાવિક શક્તિ દર્શ પગ સત્કાર્ય કરી રહે છે એ બતાવવાની આ ગાતરી તદ ન્યાનોને મળી છે.

વેપારીઓ અને કાખાનદારો પોતે તાની દુખનોમા અને કાખ નામા સ્વેદીનો આગ્રહ મળી રહે છે અને પડેશીનો ત્રિરોધ કરી મદ રે. જેમ નાટકી પોતાકે પહેરના નોટને આપે ઘમ્મા રાખતા નથી તેમ પડેશી પહેરનાર માણસને પણ આપને નમ્રતાથી કહી રહી કે તમારો અમારો મેળ ન ખાય.

હસ પંદર વર્ષ ઉપર વિદ્યાર્થીઓ ન બહેલી છોકરીઓ સાથે ન પરચુવાના સોગમ લેતા. આજે ખાદી ન પહેનાર છોકરાઓ સાથે ન પરચુવાની

પ્રતિષ્ઠા ઊઠેલીઓ લે તો કેવું મજાનું ?

ચહેરોમાં પંદેરીનો જોડો મોઢ છે તેટલો ગામડાઓમાં નથી દોતો. ગામડાંઓમાં પંદેરી કાપડ ખોડાય છે એ વાન સાગી છે, પણ તે અત્યંત ને લીધે હોય છે. ગામડાંઓમાં જો બગાળ સમજાવામાં આવે તો પંદેરી કાપડ ન લેવાનો નિશ્ચય મહેલાઈથી થયે તો અને સહેલ ઇથી પગાર પળ મળે ચહેરોની લીધવાલ પછળ આપણે અત્યંત જોડલી મટેનલ લીધી છે તેનો ઓથો નિરસો પણ ગામડાંઓ માટે બસ થયો એક આખા ગામડામાં સમાવળી રીતે પગપર સબન્ધ હોય છે તેટલો ચહેરોની પોતોમાં પણ નથી મે તો.

રજેરીના પ્રચારનું કામ અધિક એક વિભાગનું જ છે એવો ખ્યાલ મનમાં ગાળશે ન પડે. માનુષ ખાદીનું કામ કંતો દોષ કે ગદીય છાંજનું, દુમ્મણનું કે અન્ત્યજેનું, મંદાગ્રધાગનું કે ધર્મોપદેશનું, મળસ સંકારી હોય કે અસંકારી, વડીલ દોષ કે કામર, સંકારી નોકર અથવા રાજ્ય ધર્મો કંનાગ—બધાને જ પંદેરીનો વિરોધ સખત રીતે ચલાવે તો જે અને શુદ્ધ ખાદી ક્યા મળે છે એની મરિતી ફલિતવામાં મદદ કરી જોડે જ્યાં ખાદી ન મળતી દોષ ત્યાં તે મગાળી વેચી એ એક ગરીબ મદદનું પુણ્યમળ છે એમ બધાએ જાણું જોડે. સાચે જ પવિત્ર ખાદીના પ્રચાર માં ધર્મપ્રચારનું જ પુણ્ય છે.

જ્યાં જેની અમર પંદેરીની દોષ ત્યાં તેજે રજેરીની પ્રતિષ્ઠા હોવાથી જોડો, અને તે બગાળ પગાય છે કે નહિ એ તરફ પગલ આપડો નોડે. દરેક પ્રતિષ્ઠા પછળ પ્રતિષ્ઠા મેનર અને આપણે જાણી જાણતી દોષ છે. અમદાવાદના મીલમજુરોને પ્રતિષ્ઠા આપી મદદનું જ કાર્ય તેની સાથે ઘડનમાં જોડવા ત્યારે તેમની પાંગળી પ્રતિષ્ઠા પગલ દોષની અમદાવાદના મીલમજુરોને પ્રતિષ્ઠા આપી મદદનું જ કાર્ય તેમને વડેલી લીધી મીલમજુરો પ્રતિષ્ઠાથી પડે છે એમ જાણે તેમને જોડે ત્યારે મજુરો.

પણ તેમને જોડો.

આરી ગીને પ્રથમમરણ પોતપોતાની રક્તિ . . . . . ક્ષતિ પ્રનાત્રે
 મોટીને મદદ કરવા તૈયાર થાય ત્યારે જ એ કીનું કામ સંદેહાઠથી પાર પડે.
 મોટી કરનાગની સખ્યા કરના મોટીના મદદગારોની સખ્યા હમરો ગણી
 હોતી જોયે

નવલકળા કે જીવનકથા ?

આપણે જોઈએ છીએ કે ઘણીખરી નવલકથાઓ નામક નામિકાના લખ
 થાય ત્યાં સુધી જ ચલે છે, કેમકે ત્યાં સુધી જ ઉત્કંઠા અને ચમત્કૃતિ
 હોય છે. લખ પત્રીનું જીવન સાદુ પણ સમૃદ્ધ હોય છે. સાચો મંસાર આ
 પાછળની જીવનગીત જ રોય છે. પણ નવલકથાકાળેને તેમાં રસ નથી
 પડતો. તેમને નવલ જોડે છીએ, જીવન નથી જોઈતું. તેથી જ નવલકથામાં
 કલ્પના હોય છે, અને જીવનકથામાં સત્ય હોય છે

આપણી ગાંધીય સીવચાલમાં ફેરફાર લોકો ઉત્તેજનાની અપેક્ષા રાખે
 છે. જેમાં ઉત્તેજના ન હોય એક કામ તેમને નીરસ લાગે છે, પછી બસે
 તેમાં દેશનું બારે કથ્યાણુ ગરેણુ હોય એક ઉત્તેજના બેમી જામ એટલે બીજી
 જોખની જોડે, ત્યાગપત્રી ત્રીજી આરી રીતે ઉત્તેજનાની તરસ વધતી જ
 જાય છે, અને તે ન મળે એટલે માણુમ કામ છોડી નિગણાવાદી બની
 બેસી જાય છે અથવા નારિતક બની આત્મ ઉત્તેજનાનું સેવન કરે છે શત્રુ
 મામે ઢાંડીને થાક્યા પત્રી ગુણી જીવની શરાણીમાં ફૂંબાડી દેનાર રાજા
 જોનાર દાખલાઓ ઇતિહાસમાં મોજુદ છે ઉત્તેજનાને ખાતર રાજ નવી
 આ સાથે પરજીનાર બાદશાહોની વાર્તાઓ પણ આપણે સાંભળીએ છીએ

આવી ઉત્તેજનાથી ઘરસમાર ચાલે નહિ, અને ઉત્તેજનાના રાજકાણુ-
 થી સ્વરાજ્ય પણ મળે નહિ લમમડપમાં સેકડો લોકો બેગા થાય છે,
 પણ સમારનો બોલો તે વડુ અને વરને જ ઉપાડવાનો હોય છે તે જ
 પ્રમાણે જ્યાં તુની કૃત્રિમ ઉત્તેજનાનું રાજકાણુ ચાલતું હોય ત્યાં સુધી ધણા
 લોકો નવગણ મેળીને પણ તેમાં ભાગ લેનાગ નીકળે છે, પણ પ્રત્યક્ષ કાર્ય
 તે સાચા દેશસેવકોને જ કરવાનું હોય છે

આવા પ્રત્યક્ષ કાર્યના મુગ હવે બેઠો છે. સાચા દેશસેવકોનો પણ
 આજે કમોટીનો સમય છે નવલકથામાંથી આપણે જીવનકથામાં ઉતર્યો
 છીએ. તેમાં ઉત્તેજના ન હોય ઉત્તેજનાના જ જૂખ્યા હવે પછી આપણી
 લડતમાં શામેલ થવાના નથી દરેક લડતમાં તેવા લોકોને હાજર જોવાને

૧૫૫૫ આંખો ટેવાઈ ગઈ છે. તેમની પરિચિત મુદ્રા સાથે નહિ જુએ
 રે પ્રથમ પ્રથમ ધણા લોકો અસ્વસ્થ થવાના. પણ આપણે હવે સમજવું
 પ્રયે કે લડત જેમ જેમ આગળ વધશે તેમ ચીવટથી કમ કરનારાઓ
 સાથે રહેવાના છે. છોકરાઓને જનોઈ આપતી વખતે વાજિંત્ર વગાડવા-
 ૧ પ્રથા આજ મુઠ્ઠી ચાલતી હોવાથી વાજિંત્ર વગર જનોઈ અપાય ન
 હિ એવી માન્યતા રૂઢ થઈ છે. વિચાર કરીએ તો જોઈ સગીરે કે બ્રહ્મ-
 ર્ષની દીક્ષા અને વેદાધ્યયનના આરંભના દાળમાં વાજિંત્રની જરૂર ન
 ૧૫; એટલું જ નહિ પણ તે એક રીતે અસ્થાને પણ છે. આજની આપણી
 લેણાલમાં હોહા કરનારાઓ નથી, પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરનારાઓની સંખ્યા
 પાંખતે ભરી દે એવડી મોટી નથી, એમાં કશું નુકસાન નથી. દંડતાપૂર્વક
 માપણે કામ ચલાવીશું તો ધીમેધીમે, આસ્તેઆસ્તે કાર્ય કરનારાઓની
 સંખ્યા વધશે અને જે વધશે તે કાયમ ટકશે.

મહાસભામાં વકીલવૃત્તિ

માનવી જીવન શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાનું એક વિચિત્ર મિશ્રણ છે. શ્રદ્ધા
 આદર્શની તરફ ખેંચે છે અને અશ્રદ્ધા ખોળાઈ પડે તેની તરફ ખેંચે છે.
 શ્રદ્ધાનો એક નિશ્ચિત આદર્શ હોય છે. અશ્રદ્ધાને માટે આદર્શ કયાંથી હોય ?
 શ્રદ્ધામાં નિયમ હોઈ શકે છે અશ્રદ્ધામાં વ્યવસ્થાનું નામ નથી હોતું. અસ-
 હકારની લડત આત્મશ્રદ્ધાના પાયા પર ચલાવેલી છે. સરકારની સાથે બિલકુલ
 સંબંધ રાખ્યા વિના આપણે દેશની શક્તિ એકત્રિત કરી સગીરે ધીરે;
 અને આવી રીતે એકત્રિત થયેલી શ્રદ્ધાના બળથી બળવાન થોડા દેવને
 દગાવવાનું સામર્થ્ય કાઢી પણ પાર્શ્વિક શક્તિ ધમકાવતી નથી એ આ લાનની
 શ્રદ્ધા છે. જેમનામાં આ શ્રદ્ધા નથી અથવા ઓછી છે તેઓ અસહકારમાં
 જે બલિદાન અપાવાની જરૂર છે તે બલિદાન વ્યર્થ જવાના ભયથી બલિદાન
 આપતાં ડરે છે. સરકાર સાથે બર્થબંધા કરવામાં જ આપણે રેડાઈ જઈશું
 તો પછી દેશસેવાને માટે જરા પણ શક્તિ બાકી નહિ રહે એટલું એમના
 ખ્યાનમાં નથી આવતું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હીલચાલ લોકમાન્ય તિલકે જ
 શરૂ કરી હતી. છેક સરઆતથી તેમણે જોયું હતું કે સરકારી કેળવણીમાં
 શુદ્ધિભંસ કરનાર એક મદિરા છે, તેમાંથી આપણાં બાળકોને બચાવવાં
 એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે. સરકારી કેળવણીને તેમણે 'પૂતના' નામ
 આપ્યું હતું. તેમણે કેટલીને વાર કહેલું કે 'સરકારી કેળવણી અને દિરખ-

દરિયુની કેળવણી એટલે જ છે.' રાષ્ટ્રીય શિક્ષણથી જ લોકમાન્યે પોતાના દેશકલ્પનો આરંભ કર્યો હતો. ૧૯૦૦ની ત્રીવચાવમાં 'સમર્થ વિદ્યાર્થ' માં રહેને દેશને તેમજ સ્વરાજ્યની તીવ્રતા અને સમર્થ દેશવાની એમની ઇચ્છા હતી. દેશમાં અત્યાર ડોહી કે દરતા જ સગદારે અત્યાર દેશવાને બદલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રૂપી વૃક્ષને ઝિંમનિત કરી નાખ્યું. પણ લોકમાન્યની પ્રથમ અને ઉત્તમ તપસ્માનું દ્રશ્ય એમનાય પામે એવું નહોતું. તેથી આજની હીલચાલમાં પ્રગતએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને એકદમ હાથમાં લઈ લીધું. સરકાર આજે એ વૃક્ષને ઉખાડી શકે એમ નથી. ત્યારે આપણે પોતે જ શું આપણી અશક્તિથી એને ઉખાડી નાખીશું ?

ગયા જમાનાના મહારાષ્ટ્રના મહારાજાએ એ અલગ-તેજસ્વી વ્યક્તિએ દર્શાવે પડે છે એક લોકમાન્ય તિલક અને બીજા નામદાર ગોખલે. ધારાસભાની અંદર જેટલું કામ થઈ શકે એમ હતું તેટલું નામદાર ગોખલેએ કર્યું, અને ધારાસભાની બહાર જેટલું થઈ શકે એમ હતું તેટલું લોકમાન્યે કર્યું. હવે ધારાસભાના વિધાનખાના જગ વિશાળ બન્યા છે એમાં પુરસ્કી-ઓની મંખ્યા વધી છે. પહેલા કરતા વધારે કાળા લોકો એમાં ગેસી શકે છે. છતાં ત્યાં સત્તા તો ગેરા લોકોના હાથમાં જ છે. ધારાસભાઓમાં ગોખલેની પગપગના લોકો આનીને બેસે તો એમાં દેશનું હિત અહિત ગમે તેટલું હોય તોપણ સુઅંગતિ છે. લોકમાન્યની પરપરા મહાસભા અને જનતામાં કામ કરવાની છે લોકમાન્યની પાસે સ્વરાજ્યની ચોક્કસ યોજના માગવામાં આવતી ત્યારે તેઓ કહેતા, 'સ્વરાજ્યને પાસે તો આવવા દો. પછી યોજના તૈયાર કરનારા સેક્રેટરી માણ્યો મળી રહેશે.' સુધારાના દિવસોમાં તેમણે એક યોજના સગદાર સમક્ષ રજૂ કરી હતી એ વાત સાચી છે. પણ સામેમાં તેઓ કહેતા હતા કે 'આપણી સાચી મુશ્કેલીઓ સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી જ શરૂ થશે સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી ત્યાં મુશ્કેલી આપણામાં એકમત રહી શકે છે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી સ્વરાજ્યનું સ્વરૂપ નિર્ણય કરવામાં મતભેદ જરૂર પડે અને દેશનુકૂળતા અનેક પક્ષો પડશે. તેથી જ્યાં મુશ્કેલી સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી ત્યાં મુશ્કેલી સ્વરાજ્યના સ્વરૂપનો ઝગડો ન ઉભો કરવો એમાં જ શ્રેય છે.'

ધારાસભાનું પણ એવું જ છે. સગદારને નિર્વિર્ધિ બનાવવા સારું અને રાષ્ટ્રની શક્તિ સંગઠિત કરવા સારું ધારાસભાને બહિષ્કાર આપશક છે. અને આ બાબતમાં સમસ્ત રાષ્ટ્રનો એકમત છે. ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાનો અને ત્યાં જઈને હાજરો નિશ્ચય કરવામાં આવશે તો તેમાં અનંત શાખાઓ પેદા થશે અને રાષ્ટ્રીય દળમાં અવ્યવસ્થા દાખલ થશે, સરકારને

આપે ગમે છે તેના કરતાં વધારે ટેકા મળશે અને આ જે નથુ વરસની હીલચાલ માટીમાં મળી જશે. એસિસ્ટર સાવજીર પર મુદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે પોને ક્રાન્સમાં પકડાયા હોવાથી લાઇકાઇઝના અધિકારનો અસ્વીકાર કર્યો. તેમણે એવો વિચાર ન કર્યો કે લાઇકાઇઝમાં હું ખયાલ નહિ કરું તો ગમે ગુફસાન થશે. આપણે તો સરકારની સાથે અસહકાર કરવા પશુ માગીએ છીએ અને સાથે ધારાસભામાં આપણે પણ ખાયાન ચર્ચ લામ એમ પશુ ધરૂંછીએ છીએ. આ બંને રી રીતે બની શકે ? ધાગસભામાં નાલાયક લોકો જઈને બેસે છે એની કુન્વિદ યોગ્ય નથી. ધાગસભામાં લાયક કરવાની વખતે લાયક નાલાયક સૌના મતની કિંમત ગણતરીમાં સરેખી છે, પશુ રાજનીતિમાં નાલાયક લોકોનો ટેકો કરા દામનો નથી એ સરકાર પણ સારી પેઠે જાણે છે. યોદ્ધા અનુભવથી આપણે જોઈ પશુ લીધું છે કે સહકારમાં વિશ્વાસ રાખનાર લોકોની મદદથી સરકારને કશું આચાસન મળતું નથી, પણ તેમનો વિરોધ સરકારને ખૂબ સાથે છે.

સાચી વાત એ છે કે જે લોકો હમેશા અદાલતોમાં લડે છે તેમના મગજને વડીલી વૃત્તિનો રંગ લાગી જાય છે. એકપક્ષી ચુકાદાથી તેઓ બહુ ડરે છે. જે લોકોએ અદાલતને આખર મુઠ્ઠી સિરોધાર્ય ગણવાનું મત ન લીધું છે, 'મેટર્સ હિ પામા ગતિ.' એ જેનું મત છે, તેમને માટે એક ન રસ્તો રહે છે. અદાલત બે કંઈ અનાયાર (કાનૂન વિરુદ્ધ કામ) કરે તો વડીલવર્ગ તેની સામે વાધો રજૂ કરે છે અને છતાં અદાલતની સાથે સહકારે તો ચાલુ જ રાખે છે. એક અદાલતમાં ન્યાય ન મળે તો ઉપરની અદાલતમાં જાય છે ત્યાં ન મળે તો આગળ એ લાઇધ તે આખર મુઠ્ઠી વાગ્યુંદ જ રહે છે. એટલા માટે ન્યાયાધીશોની જાણે વાતદહાડો બગાડનાર વડીલોને ન્યાયના મદદગાર રહે છે, અને સાથે જ ન્યાયાધીશની સાથે લડવામાં ન્યાયને મદદ ન થાય છે. એ જ પ્રમાણે ધારાસભામાં જઈને અધિકારીઓની સાથે લડવામાં પણ સરકારને મદદ ન થાય છે. વડીલોને ધારાસભામાં કાયદાનું એક અંગ (Lamb of the Law) કહે છે. ધાગસભામાં જઈને લડનારા લોકો પણ એ રીતે સરકારના અંગરૂપ છે. સરકાર ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરવાથી અપંગ થશે, ધારાસભામાં જઈને લડવાથી નહિ.

વડીલોએ દલીલબાજીથી દેશની સ્વાયત્ત્ય ચલાવવાની લાયકાત તો સિદ્ધ કરી છે, પણ હવે વાગ્યુંદનું કામ રહ્યું નથી. હવે કર્મબુદ્ધતા દિવસો આવ્યા છે. કેપૂરની પછી મેઝીની અને મેઝીની પછી ગેરીનાલ્ડી આવી શકે છે, પણ ગેરીનાલ્ડી કંઈ વડીલ કે ધારાસભાવીર ન હોતો નવો ગેરીનાલ્ડી

સમ ધારણ કરશે કે નિઃશસ્ત્ર રહેશે એ જુદી વાત છે. પરન્તુ એટલું તો જાણી જ લેવું જોઈએ કે ધારાસભાના દિવસો હવે રહ્યા નથી. વજીસે પ્રત્યે મને દૃષ્ટા નથી. ‘જેસા જુમ તેસા જોગી.’ પણ દેસમેવડાએ તેમજ પ્રજાએ હવે એટલું તો જાણી જ લેવું જોઈએ કે અસહકારની લડત વજીસટતિથી ચાલી શકવાની નથી. મહાસભાની નીતિમાં વજીસટતિ ને ફરીને દાખલ થશે તો તેમાં જ અસહકારનું મોન છે.

ન્યાયનું નાટક

ન્યાયનું નાટક

બધા મગગારે કામસાહેબ કોનેલર અને રામદાસભાઈના માનમાં બગવેનો બેલ બે જ કલાક ચાલ્યો હતો મુખ્ય પાત્રોમાં રાવબહાદુર ગિલ્લરાય, મેજિસ્ટ્રેટ અને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ નોંધવાલાયક હતા આરોપીઓ તો ખગ જ સૌએ પોતપોતાનો ભાગ પોતપોતાના રાગમાં સુંદર રીતે ભગવેનો ત્રેસકર્ગ મોટો અને ઘણા જ ઉમંગમાં હતો સૌના નામ તો કથાથી આપી ચકાય, પણ પૂજ્ય શ્રી કચ્છવા, પૂજ્ય શ્રી અનંતલાલ બટેન અને શ્રી વજબભાઈએ મોની મડળીની અદર પણ દૂધ રહે તેમ ન હતું આ ઉપરાંત આગમની અને અમદાવાદની ખીજ બહેનો અને કેટલાક બાળકો અને મહાવિધાનયના કાકાસાહેબના વિદ્યાર્થીઓ પણ હાજર હતા.

સમારબ ગવમહાદુગની નાદીથી શરૂ થયો મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ આરોપીઓને કેસ સામગ્રી પૂરેપૂરી સત્તા ધરાવે છે એમ ચોપડીઓને આધારે વિધિપૂર્વક, પણ અસ્પષ્ટ અવાજ અને ગુજરાતીચાહી રીતે તેમણે નિશ્ચય કરી દીધું હતું બતાવું આ વિધિએ જાણે જ શ્રેણીના ચિત્ત ચોંટાઈ હશે પણ મેજિસ્ટ્રેટ મોટે અવાજે ખડું કામ શરૂ કર્યું આરોપીઓના નામકામ લખાતી વેળા રામદાસભાઈનો ખેડૂતનો ધધો નોંધાતા સૌને ગમ્મત પડી નકાસાહેબે સૌ સિસક તરીકે જાણવું હતું જ 'સમન્સમાં માગ્યા પ્રમાણે તમે આ લેખોની મૂળ નકલ લાવ્યા છો ?' બંનેએ જવાબ આપ્યું કે અમે મૂળ નકલ રાખતા નથી આ હકીકત અને ખીજ આટલા જ મહત્વની વિગતો નોંધવામાં આવી

૧૨૪ બ કલમ ઉપર ખાસ પરિશ્રમપૂર્વક વિવેચન થયું. ‘આટલી મહેનત લેવાની શી જરૂર છે, કોને માટે આ બાપજી થાય છે ?’ એ સ્વાર્ભાવિષ્ સવાલ સૌના મનમાં ઉઠી રહ્યો હતો. પણ અસહકારી કેસો લશ્ચ આ પ્રાન્તમાં ઓછા જ થયા છે. દાનતવિધિની અસહકારીઓ દરકાર કરતા નથી એ બાન થયે બધા કેસો સાદાકથી આટોપાગે. દરમિયાન ગિરધરલાલભાઈના બાપજીને ધ્યાન આપીયે. રામદાસભાઈ અને કાકાસાહેબ જેવાઓની સામે ગજબોહનો આરોપ સિદ્ધ કરવા તેમજે તિલક મહારાજનો કેસ ટાક્યો. તે વખતના ચીફ જજે કાઢેલા ઉદ્દગારે સંભળાવ્યા. મેંજિસ્ટ્રેટ નિષ્પક્ષપણે, હું મંગળે અને હિદાર દૃષ્ટિથી ‘લેખો વાયવા જોધયે’ એ કાયદાની ઉક્તિ સંભળાવી તે આ પ્રસંગને ખાસ લાગુ પાડવામાં આવે એમ માગ્યું કરી. કાકાસાહેબના બાપસાલિત્ય અને લેખપદ્ધતિનો યોગ્ય ખ્યાલ ગળી તેમના લેખ ઉપર અભિપ્રાય બાધવામાં આવે એવી સૂચના કરી મેંજિસ્ટ્રેટ કાકા અને નિરભિમાની માણસની માફક બધા પાઠ શાન્તિથી અને ધ્યાનપૂર્વક શ્રદ્ધા કરતા હતા.

આ દરમિયાન ‘કાયદાની બાગીચી’ માં જેઓ રસ લઈ શકતા હતા તેઓ બાપજીમાનો આનન્દ લઈ ગયા હતા, અને બીજા બહુખરો અધીરાઈથી અતનની રાહ જોઈ રહ્યા હતા અથવા આરોપીઓના હસતા મુખ જોઈ હસ્યા કરી વખત ગાળી રહ્યા હતા. આરોપીઓ ઘણા દિવસની મજૂરી કર્યા પછી હવે તરત આગમ મંગરો એની આશામાં નીરાત વાળી મમાગંબનો લાભ લઈ રહ્યા હતા. રા. બા. સાહેબ ખેડા પછી એક બીજો વિધિ થયો. કલેક્ટરના માણસને સાક્ષી તરીકે બોલાવી રામદાસભાઈને ‘નવજીવન’ ના તન્ત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા ત્યાંપછી એક મહત્વના પાત્ર મિ. લીલી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવ્યા. તેઓ આખો વખત કોર્ટમાં બેઠા બેઠા સૌની માફક આનન્દ લૂંટી રહ્યા હતા. તેમજે સાક્ષી આપતા વ્યાખ્યાન કર્યું. મેંજિસ્ટ્રેટ તેને અનુલેખન પેઠે લખતા હતા, તેથી બહુ જ ધીમે રજૂ થયું. ‘આ લેખોથી વચાદા પ્રજા બેતકા થાય અને જલ્દેર અશાન્તિમાં વધારે મામ’ વગેરે વગેરે. ‘રામદાસ ગાંધી નવજીવનના નામના જ. તન્ત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક હોવાથી તેમનો કાણુ તે જાણ પર રહેવ નથી. આઠ માસ ઉપર તેમના ઉપર નવજીવનના તન્ત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક થવાની બારે જવાબદારી નાખવામાં આવી હતી’ આટલું કહેતા રામદાસભાઈ છેલ્લા ત્રણ ચાર મહિનામાં કંઈ કંઈ પતાગીએ ક્યા ક્યા ગયા હતા એ વિગતવાર જણાવી, પોલીસખાતું અસહકારીઓની આવજા સળની કેટલો ચોક્કમ હિસાબ ગળી રહ્યું છે, એ બતાવ્યું. ‘રામદાસ ગાંધીની જેરહાજરીમાં બધી જવાબદારી ત્રણેય બાલકજી કાવેલકરે જ બોજવી છે, વગેરે વગેરે.’

આ પ્રમાણે મુખ્યિનિ-દત્ત બાપુ પૂરે થયા પછી ગવનહાદુર સાહેબ ફરીથી કહ્યું. તેમનું મહાભાવન હાથ તો દુઝ બાકી હતું. કાકાસાહેબના લેખો ગ્રન્થોદી છે એ સિદ્ધ કરના તેમજે ખુબ કુચગના દેખાડી એક ફરો મુજગનીનો અને એક તેના અંગ્રેજી તર્જુમાનો એમ વાંચના જતા હતા. તેમનું વાચન મરીદ ગાલતુ હતું જ્યા તેમની દિલ્લે આદરો શબ્દ આવે ત્યા 'સાહેબ, આ તરફ ધ્યાન આપજો,' અથવા 'આ, સાહેબ, ખાસ કરીને સખન શબ્દ છે' અથવા 'જનુ જ વાધાબઝેલું ગખાય' વગેરે દિપ્તિથી માથે કાકાસાહેબના જાને લેખો સામગવાનો પ્રેક્ષકોને લાભ પ્રાપ્ત થયો.

આ પછી કાકાસાહેબે પોતાને જે કંઈ કહેવાપણું હતું તે લખેલું વાંચી મંજગાવ્યું :

'જે લેખો સામે ફગિયાદ થન છે તે મારા જ છે. મારા મિત્ર શ્રી ગમદાસ ગાધીની ગેઝટાજરીને લીધે ઘણીખરી જવાબદારી મેં જ ભોગવી છે. માટે એખું કહી દેવું જોઈએ કે અત્યારની ચાસનપ્રધાસિ સામે 'નારાજની' ફેલાવથી એ મારો ધર્મ છે. દિલગીરી એટલી જ કે મને સીધી રીતે ગજટોહની જ હસમ લાગુ પાડવામા નથી આવી. માગથી જામીન ન જ અપાય.'

કાકાસાહેબને જવાબજારી પોતા પગે સેના જોઈ સરકારી વકીલે ઉતાવળે રામદાસભાઈનો વગરમાઓ બચાવ શરૂ કર્યો તે બચાવનું એક જ વાક્ય બસ બસી. 'જે શ્રી. ગમદાસ ગાધી અહીં તે વખતે હાજર હોત તો આ લેખોને જ ફરત અને છપાવા નહિ દેત.' એ ગિરધરલાલ શેઠનો ગમદાસભાઈ વિશે અભિપ્રાય. 'કોર્ટના લોકોને હસલુ આવ્યું એમા શી નવાઈ ?

' રામદાસભાઈએ કાકાસાહેબના કગતા પણ દુકુ વિવેચન કર્યું.

'હું આ લેખો માટે પૂરેપૂરી જવાબદારી લઉં છું. રાજકોહ વિગેના આરોપ વિગે માગ પરમસ્તેહીના જે શબ્દો અવણુ કરવાનો તમને લાભ થયો છે એમા મારે ઉમેન્વાપણુ કંઈ જ નથી. હું જામીનગીરી નહિ આપી સકું '

આદર્શ અસહકારીએ કોર્ટમા શુ કહેવું જોઈએ એ માટે કાકાસાહેબ અને ગમદાસભાઈના કથનો ધ્યાનમા લેવાલાયક છે. મનિસ્ટ્રેટે પોતે તે ધણું જ પસંદ કર્યું એ દેખીતુ છે

જેસનો નિરાશાજનક ભાગ આ વખતે આવ્યો. રા. બ. સાહેબે ઉઠી મંદિરેટ્ટેને જણાવ્યું કે મુખર્મી સગદારના દુકમ પ્રમાણે રામદાસભાઈ ઉપગના આરોપ સખન્ધી પોતે આમદ ગખવા નથી ઇચ્છતા, અને તેમને ચેનવણી આપી છોડી મુકવા સૂચના કરી.

આ સાંભળતાં સદૃષ્ટ પોતપોતાનાં કારણોસર દુઃખા અને મૈત્રિદ્રેષ્ટ પોતે પણ દસવું દવાવી ન શક્યા. તેમને પણ શમદાસમાદત્તિ માટે સદાનુભૂતિ હતી એ દેખીતું હતું. પણ સરકારની મતના એટલે દુઃખ. શમદાસમાદત્તિ એતવણી સ્વીકારવાનો દનકાર કર્યા છતાં અને સરકારે તેમની સામે ફરીથી પડેલું કામ અલાવવું પડે તે કરતાં આ વખતે જ નિદાસ કરવાની સૂચના આપ્યા છતાં તેમને છોડી મુક્યા અને કાકાસાહેબના મેખો તેમજ પોતે લખ્યા છે એ ખર્ચ જોતાં સાખીત થયા વગર તેમને એક વર્ષની સારી સળ કરી.

આ પ્રમાણે સમારંભ પૂરા થયો. કાકાસાહેબને ચાર બાલુથી અભિનન્દન અપાવા લાગ્યાં. કાકીસાહેબ જોએ હાજર હતાં તેમના અક્ષોભનું અહીં ઝાંઝું નહિ લખું. તેમની તખીયત સારી ન હતી તે કાકાસાહેબના જેલ જવાની હકીકત સાંભળી સારી થઈ. તેઓ તેમને જેલ સુધી વળાવવા જઈ શક્યાં એટલો જ પૂગવો આપવો બસ થયો.

જેલ જતાં જતાં કાકાસાહેબે પોતાનો રાજકોટ ફેલાવવાનો ધર્મ બળબો અને પોતાના સિંધોને સ્વયંસેવક બની જેલ આવી પહોંચવાનો સંદેશો આપતા ગયા.

(નવજીવન તા. ૨૫-૨-૨૩)

મારી કેરીયત

સરકારે અમારી પાસેથી સારી ચાલચલગતની પાંચમો પાંચમો ફીયાની જામીનગીરી એક વરસ માટે માગી છે.

ઈશ્વર આગળ તો દરેક માણસ ગુન્દેમાર છે. કેમ છતાં ટોપીને કઢી ન શકે કે તેની ચાલચલગત નિર્દોષ છે. પણ સમાજ માણસની એટલી બધી આદરી કસોટી કરતો નથી. માણસની શક્તિ પ્રમાણે સારી ચાલચલગતના નિયમો સમાજે ઘડી કાઢ્યા છે, જેને આપણે નીતિ કે ધર્મ તરીકે ઓળખાવે છીએ. જ્યાં સુધી માણસ સામાજિક નીતિનો અંમ કરતો નથી ત્યાં સુધી એની ચાલચલગત સારી ગણાય છે. જ્યારે માણસ સદામાર છોડી દે ત્યારે સમાજ એની સામે પોતાનો અણગમો બહાર કરે છે અને જરૂર જણાયે તેને સજા પણ કરે છે. આવી સજા કરવાની શક્તિ સમાજના હાથમાં હમેશાં રહેલી જ છે. પણ કાપદાથી જ દરેક કામ કરાવ-

પામે ટેવાયેલા આધુનિક સોશી સામાજિક ચક્તિ સરકારના હાથમાં સોંપી દે છે, જેને પરિચ્યામે સામાજિક નૈતિક દબાવ્યું હેઠળે હાથદાનું જંગલી તન્ન અમયમાં આવે છે અને માનુસમનિતિ દહાડે દહાડે નીચે પડતી જાય છે.

અને જ્યાં સરકાર પરદેશી હોય, પ્રજાદિનની સામે યદનિ પશ્ચ પોતાની ચક્તિ ટકાવવાનો આગ્રહ ધરાવતી હોય ત્યાં તો હાથદો એ પ્રજાને દબાવવાનું એક મોટું એન્જીન બની જાય છે, એટલું જ નહિ પશ્ચ સાગ અને નરસા એ બે ચન્દોનો અર્થ પશ્ચ ઉધો યદ જાય છે. અત્યન્ત નીચ કૃત્યને માટે પશ્ચ ઇલકાબો મળે છે, અને શુદ્ધ તથા પ્રામાણિક વર્તનને માટે જમીનગીરી માગવામાં આવે છે. આવું રાજ્ય જ્યાં ચાલતું હોય ત્યાં જેમ સરકારે આપવા કારેલા ઇલકાબો લેવાની ના પાડવી એ બહા માણસની ફરજ છે, તેમ સરકારે માગેલી જમીનગીરી આપવાની ના પાડવી એ પશ્ચ ફરક બહા માણસની ફરજ છે.

સરકારે ચુંટી કારેલા બે શ્રેણો હું ફરીથી વાંચી મળે—ધ્યાનપૂર્વક અને નમ્રનાપૂર્વક વાંચી મળે. મને યદુ કે કોઈ સાક્ષરમંડળ શુદ્ધ અને સારી ભેખનદંધી જાણવવા માટે મારી પાસેથી જમીનગીરી માગી લેત તો મારે અપરાધ કબૂલ ફરી મારી ભેખનદંધી મુધરે નહિ ત્યા મુધી કશું ન લખવાની ખોળાધરી હું આપી દેત. હાખલા તરીકે, ‘અયકામણુ’ વીળા ભેખમાં મારે જેટલું કહેવું હતું તેટલું હું ખરાબર કહી શક્યો નથી, અવસ્થિત રીતે મુકી શક્યો નથી. મારે કહેવું હતું કે જેટલું તો કારકાદી બે જ રીતે લતખજ યદ શકે: કા તો યઅખજથી, અથવા તો સત્યામદથી. આ બેમાથી આપણે મને તે ગરતો લીધા હોત તોપણ તેને માટે એકામતાની જરૂર છે જ. એકામતા વગર આપણે ફતેહમદ નીવડવાનાં નથી. હવે આ બે માગમાંથી શક્તનો માર્ગ ફેટલાક લોકો ધાર્મિક દષ્ટિથી ત્યાજ્ય માને છે, ખીજા ફેટલાક શક્તનો માર્ગ આપણે માટે શક્ય નથી એમ જોઈ તેને કારે મુકે છે. મને તે કામચસર હો, શક્તના માર્ગની આજે તૈયારી યદ ન શકે. ત્યારે બાકી રહ્યો એક સત્યામદનો માર્ગ. એની અંદર એકામતા જાણવરી એ આપણી રાષ્ટ્રીય ફજ છે. સત્યામદનો માર્ગ ધર્મ તરીકે સ્વીકારો, રાજકારી નીતિ તરીકે સ્વીકારો, ખીજા માર્ગ નથી એટલા માટે સ્વીકારો, પશ્ચ એકવાર સ્વીકાર્યા પછી તેમા ચંકાકુચંકા કાઢીને એકામતા તોડવી એ રાષ્ટ્ર સામે ગુન્હો છે. આપણે એકામતા જાણવીશું તો રાષ્ટ્રનો પ્રાણ પોતાનું હાર્મ પોતાની મેળે કરશે. પ્રથમ પ્રથમ સ્થાનિક કે પ્રાંમગિક કારણોને લીધે નાનીમોટી અયકામણુ થશે અને અકાલીઓની પેટે બહા જ્યારે તાલીમ લેઈ ગયા હશે ત્યારે સ્વરાજ્યનું મહાયુદ્ધ અદિસાની અપૂર્વ દશે

ગત થશે. ને વખતે મહાસભા બેગી કરીને તેનો કબજા કરવા જેટલો પણ આપણી પાસે વખત નહિ રહ્યો હોય.

આજે આટલો વિલંબ હાજર છે એનું કારણ પ્રજાનો ભુરમો મન છે એ નથી, પણ એકામતા બાગી ગઇ છે, આપણા માર્ગમાં બધું સાધ્યું છે, આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન એક વહેજમાં વહેતું નથી એ છે. માંડવાળની વિધિઓ જે ધડીએ બંધ થશે તે ધડીએ જ આપણી-રાષ્ટ્રિય એકતિય થવા લાગશે, અને જેમ જેમ સરકાર ચુસ્ત સત્યામહીઓને દબાવશે તેમ તેમ મોળા અસહકારીઓ અને ધારાસભાવાદીઓ પણ આપણા દળમાં આવીને જોડાશે.

(નવજીવન, તા. ૧૮-૨-૨૩)

‘ સારી ચાલચલગત ’

રામરાજ્યમાં પ્રજાના હાથમાં કેટલી સત્તા હતી અને રાજાના હાથ કેટલા હતા એનો કંઈ વિચાર સરખો કરતું નહોતું. આજે પણ તે વિષે કંઈ જાણવાને આપણે ઇન્તેજાર નથી, કેમકે રાજા—રામરાજ્ય બધી રીતે પ્રજાનું જ હિત સાચવતા હતા. અને તે પણ પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણે.

જ્યાં રાજા અને પ્રજા બન્ને વચ્ચે પ્રેમ અને આપમોગનું વાતાવરણ હોય ત્યાં રાજાના કેટલા અધિકાર અને પ્રજાના કેટલા અધિકાર એવા સવાલ જ ઉઠતો નથી. જ્યારે રાજા સ્વાર્થી અને જોડકમી બની જાય છે ત્યારે જ પ્રજાને પોતાના હકનો ખ્યાલ સહે છે અને પ્રજા રાજાની સત્તા મર્યાદિત કરવા માગે છે.

પ્રજાના હક માટેની લડત એ રાજાની સારી ચાલચલગત માટેની જામીનગીરી છે. અમારે સ્વરાજ્યનો દંક જોઈએ છે એમ જ્યારે પ્રજા કહે છે ત્યારે તેનો સીધો અર્થ એ જ થાય છે કે પ્રજા રાજા પાસેથી સારી ચાલચલગતની જામીનગીરી માગે છે. અંગ્રેજ બહાદુર આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ ન્યાયથી રાજ્ય કરશે એવી અપેક્ષા આપણા લોકોએ રાખેલી, અને તેથી જ જૂની ખાનદાની પ્રમાણે આ સરકાર સાથે ક્રાંતકારી કરવાની જરૂર કોઈને બાકી ન હતી. પણ કંપની સરકારના જુલમનો જ્યારે અનુભવ થયો ત્યારે પ્રજા ક્રુદ્ધ થઈ અને પ્રજાએ જળવો કર્યો; જેને પરિણામે રાજવંશી વ્યક્તિને ઇશ્વર અને પોતાની ખાનદાનીને સાક્ષી રાખી એક દંડેરા

મંદેર કરવો પડ્યો. પ્રજા એ ઠંડેરાનો જે અર્થ સમજી તે રીતે જ જે હિન્દુસ્તાનનો રાજકારમાર ચાલન તો પ્રજા સુખી થઈ હોત અને આજ સુખી ગઈ સરકારનું માળાપપદ ટકી રહ્યું હોત.

પણ સરકારની ચાલચલન બગડી. રાજ્યકર્તાઓએ પ્રજાને દગો દીધો. બેદુશ્મી વધતી ગઈ અને એક પછી એક પ્રજાના આગેવાનોનો સરકારની સારી ચાલચલન ઉપરનો વિશ્વાસ ઊડતો ગયો. અમૃતસરની મહાસભામાં નિસહ ગાંધી વચ્ચે જે વાદ થયો તે આ જ બાબતમાં હતો. તિલક કહેતા કે આ નોકરચાલી બિલકુલ વિશ્વાસપાત્ર નથી. એની પાસેથી સદર જામીન લીધે જ છૂટકો. ગાંધીજી કહેતા કે નોકરચાલી બાદચાડને મોડે બોલે છે, માટે હજી એકવાર આપણે વિશ્વાસ રાખીયે. પોતાની ચાલચલન સુધારવાનો નોકરચાલીનો વિચાર હોય તો આપણે તેને આપણી તરફથી પૂરેપૂરી મદદ કરીયે. આખરે ગાંધીજીની પણ ખાતરી થઈ ગઈ કે આ નોકરચાલી પોતાની ચાલચલન સહેલાઈથી સુધારે એવી નથી, એટલું જ નહિ પણ આખા સામ્રાજ્યના મંત્રીઓ પણ ખિલાફતની બાબતે આ મુસ્લીમ આંસમને દગો દેવા તૈયાર થયા છે. તેમની પાસેથી પૂરેપૂરી જામીનગીરી લીધે જ છૂટકો.

જે વખતે આવી રીતે સરકાર બધી જ રીતે પ્રજાનો વિશ્વાસ ખોદી બેઠી છે, બ્રિટિશ મંત્રીઓનાં વચન એ તો મોહક ભારવાની એક કહેવન થઈ પડ્યાં છે, એ વખતે જેની તેની પાસેથી સારી ચાલચલનની જામીનગીરી આ સરકાર માગે એ જોઈ દસવું આવે છે.

(૧૧જીવન તા. ૧૮-૨-૨૩)

પરિશિષ્ટ

‘નરના ચાલચલગત’ વાળા લેખો

બલિદાનનો મહિમા

બહાદુર શીખોની લડત ચાલ્યે જ જાય છે અકાલી શીખો પોતાના લોહીથી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમા—દુનિયાના ઇતિહાસમા કેટલું મહત્ત્વનું પ્રકરણ લખી રહ્યા છે તેની આજે આપણને પૂરેપૂરી કલ્પના નથી થતી.

જે ધર્મ વચ્ચે યુદ્ધ થયેલા છે એક તરફ સ્વાર્થ અને ખીછી તરફ ધર્મવૃત્તિ, એવા પણ યુદ્ધ થયેલા છે પણ એક તરફ નિરર્થક સામ્રાજ્યમંદ અને ખીછી તરફ નમ્ર ધર્મશુદ્ધિ, એવું યુદ્ધ આજ સુધી દુનિયાની તવારીખમા નોંધાયું નથી.

અને આ નમ્ર ધાર્મિક લોકો તે કોણ ? અણ્ણિને પ્રસંગે સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખનાર અને રાજ્યનિકાને જ ધર્મ સમજનાર વશદાર ક્ષત્રિય જાતિ.

દુનિયાના ઇતિહાસકારો નોંધી રાખશે કે જર્મન લોકો સામે પણ પાછા ન હકનાર, મશીનગન અને ઑરોપ્લેનના મારા હસતે મ્હોડે ઝીલનાર શીખ લોકોએ જ્યારે અહિં સાધર્મિનો સ્વીકાર કરી, નિશ્ચય અને નિર્વેર ધર્મ પોતાના ગુરુના જામના અમલજને માટે મન્દિરના જ લાકડા કાપવાનો પોતાનો હક અપ્પત્ત્યાર કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો, ત્યારે એ જ શીખ લોકોની ખુશામત કરનાર સરકારના હોયકારા અમલદારોએ તેમના પગ પર વર્નાવ્યો.

તેમના શરીર પર કાપરને પણ શરૂઆતે એવી રીતે પ્રહારો કર્યા અને પછી રોજ એ શી એ શી અને સો મોના જ્યામાં તેમને કેદ કર્યા.

અંગ્રેજોએ યુદ્ધમાં જે મનુષ્યવધ કર્યો તેનાં દુનિયામાં વખાણ થયાં. અમૃતમરમાં અને મલગારમાં, ધારવાડમાં અને કલકત્તામાં આ સરકારે જે લોહી વહેવડાવ્યું તેની યથાકાળે સમા થયો. પણ બહાદુર અને ધર્મવીર શીખ લોકોના દાદીના વાળ ખેંચવાનું અને તેમને ગાયો દેવાનું જે નીચ કૃત્ય અંગ્રેજ અમલદારો તરફથી થયું છે તે બૂલી જવું તો અસમ્ભવ જ છે, પણ તેની સમા થવી પણ મુશ્કેલ છે. એક એક અકાલી શીખ પણ પાંચ દમ અમલદારોને જેર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, અને મોત તો તેને માટે રમત વાત છે. આવો વીર અપમાન મહન કેમ કરે? પણ દેશનો ખ્યાલ મનમાં લાવી આખા ભારતવર્ષને સ્વગત્ય અપાવવા, સારૂ તે બધાં અપમાન મહન કરે છે.

દરેક અકાલી શીખનું બલિદાન એ આપણા ઉપરનો એક ખોજો છે, શીખ લોકોના બલિદાનને લાયક બનવું એ આપણી મોટામાં મોટી ફરજ છે અહિંમાત્રી માર્ગત્રિકના અને સાર્વભૌમતા ગુજરાતનાં ગાંધીજીએ ઉપદેશી, પણ અહિંમાધર્મનું પાલન દરેક મર્દને માટે શક્ય છે એ તો પગબજના શીખ લોકોએ જ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

અહિંમાધર્મનો ઉપદેશ કરી ગાંધીજીએ દુનિયા પર જેટલો ઉપકાર કર્યો છે તેટલો જ ઉપકાર અહિંમાધર્મનું પાલન શક્ય છે એમ બિદ્ધ કરી શીખ ખેડૂતોએ દુનિયા પર કરેલો છે.

૨૪મી તારીખ સુધી ૩૦૩૩ શીખ સત્યાગ્રહીઓ જેલ ગયેલા છે. કેદ કરવાનું સત્ર શરૂ થયું તે પહેલાં જે માર મારવાનું સત્ર ચાલ્યું હતું તેમાં ધાપલ થયેલા દોઢ હજારની સખ્યા ભુલો જ છે. આટલું શાન્ત, નિર્ભય અને ધાર્મિક બલિદાન દુનિયાએ આજ સુધી જોયું ન હતું. શીખ લોકોની આ અપૂર્વ બહાદુરીથી ભારતવર્ષના અન્ય પ્રાન્તોના લોકો કંઈક દિ મત લેશે કે નહિ, એ જ આજનો મુખ્ય સવાલ છે (નવજીવન, તા. ૨૯-૧૦-૨૨)

અથડામણ

‘પરદેશી કાપડ માટે હીવચાવ ચલાવવામાં આપણે આપણા જ ભાઈઓ સાથે અથડામણમાં આવીએ છીએ. સરકારનું જેર તોડી પાડવાનું તત્ત્વ તેમાં

કરૂં નથી. આવી લાડમાત્ર સાંઘવં સુખી મલાવો તોયે શું! મરકારું તેમાં શું જવાનું હતું? જ્યાં સરકાર માથે લડવાનું હતું તેની જોઈએ ત્યાં તમે પોતાના બાઈઓ સાથે જ દડાગ દેખી કરવા માગો છો. દારૂની ચોટી કરીને જેમ પારંગીઓની સદાનુભૂતિ ગુમાવી તેમ તમે કાપડીવાઓની મહાનુભૂતિ ગુમાવવા જોડા છો.' એવી એવી ટીકા એક બે બાઈઓએ કરી છે.

દારૂની ચોટીથી જેઓ દારૂનો નેપાથ કરતા હતા તેમને કંઈક માફ લાગ્યું હતું એમાં શક નથી, પણ તે દીવઆવળી, પારમી કામતી સ્વરાજ્ય વિભેની સદાનુભૂતિ ચોટી થઈ એ વાત માની નથી. પારસી કામમાં સ્વરાજ્ય વિભેનો ઉત્સાહ ઉતરો વધ્યો જ છે. મુંબઈમાં પારસી જીવંતો દારૂનાં પીકાં પર ચોટી કરવા નીકળી પડ્યા હતા; એટલું જ નહિ પણ એક પારસી બહેને પણ દારૂનાં પીકાંની ચોટીમાં બાગ લાઈ મહાત્માજીના મન્યવાદ મેળવ્યા હતા.

કાપડીવાઓને ધીકતી કમાણી જતી કરનાં શરૂઆતમાં કંઈક માફ જરૂર લાગશે, પણ પરદેશી કાપડનો અપવિત્ર ધધો ઊડી દોધા પછી, નિર્મળ થયા પછી, તેમને પણ સિવાળામાં કડે પાણીએ ન્હાયા પછી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ મળવા વગર રહેશે નહિ.

આપણે કાપડીવાનું નુકસાન થાય એમ ધમ્મજા નથી. તેમને હાથે દેશનું નુકસાન ન થાય એટલું જ ધમ્મજીએ છીએ અને તે પ્રમાણે તેમને લીનલીપે છીએ. તેમાં અયગ્રામણ્ય નથી, શુદ્ધ સેવા છે. અને જો આપણે તે બરાબર રીતે, વેરત્રેર વગર કરીએ તો તેને પરિણામે સમાજમાં કડવાસને બદલે મીઠાસ જ વર્તશે.

પણ મરકાર સાથે અયગ્રામણ્યમાં આવવાની જરૂર છે તેનું શું? આપણી હજી અસહકારની છે, અને તે રીતે તો આપણે સરકાર માથે અયગ્રામણ્યમાં આવી ગયા જ છીએ. જેલો ભરી દેવી, અમુક કે સંધ્યા કાપડનો સંવિનય બંધ કરવો, સરકારને લશ્કરી કે મુદ્દતી નોકરો મળવા ન દેવા અને રાજ્ય-તંત્ર ચાલતું બંધ પાડવું એવા ધક્કાએ આપણે સુલતવી રાખ્યા છે, એનું કારણ મરકાર તે ધક્કાએને માટે લાયક નથી એ નથી. સરકારે અત્યાર સુધી પ્રગ્ન માથે એટલો દ્રોહ કર્યો છે કે હિન્દુસ્તાન ઉપર અડાઈ કરી આવેલા અને હિન્દુસ્તાનને નીચેથી તેનું સર્વસ્વ લૂંટી જનારા કોઈ પણ જાતિએ એટલા અત્યાચારો કર્યા નહિ હોય. સ્વરાજ્ય બળવામાં હળંદો અને લાખોની કતલ કરવા કરતાં બાહોસ પણ અહિંસક લોકોને માર મારવા અને તેમનું અપમાન કરવું એ વધારે મોટો પ્રગ્નદ્રોહ છે. જંડબેરને તોપને મ્હોડે અડાવવા એમાં ભવાનક ચિતાર છે પણ દેશના નિર્દોષ અને ધર્મનિષ્ઠ લોકનાપકોને

જેલમાં પૂરી રીઆવવા એમાં વધારે ફરતા અને હીચકારાપણું છે. આ સંતતનત પોતાનાં આવાં દુષ્ટયોને લીધે જ દફનાવવાલાયક બની છે. છતાં આપણે તેની સામે આકરા ઇલાને લેના નથી એનું કારણ એ છે કે આપણી તૈયારી પૂરી થઈ નથી. લડતાં લડતાં તૈયારી થાય છે એ વાત સાચી છે, અને તે કારણે જ આપણે લડન શરૂ પણ કરી હતી.

પણ આપણને અનુભવ થયો કે પ્રજામાં જેટલી તાલીમ જોઈએ છે તેટલી હજી આવી નથી. દલીલો કર્યે કે વ્યાખ્યાનો આપ્યે તે તાલીમ આવવાની નથી. આ સરકાર સામે દેશમાં પૂરેપૂરો અસન્તોષ પેદા થયો જ છે. આ સરકારને ક્ષમા કરવા બહુ જ ઝોઝા લોકો તૈયાર છે. પણ શસ્ત્રથી કે મત્તાગ્રહથી આ સરકારને હનગળ કરવા માટે જેટલી એકાગ્રતા જોઈએ તેટલી આપણે હજી કેળવી નથી. તે કેળવવા માટે જ આજનો બધો પ્રયત્ન છે.

આ રીતે સો વર્ષેય તૈયારી થવાની નથી એમ કહેનારા કેટલાક ભાઈઓ છે. પણ તેમનું તે વચન અધીરાઈનું છે. આપણી આગળ એક જ રસ્તો છે. મોડે વહેલે પણ એ જ રસ્તે જવાનું છે. એ લોકોની શ્રદ્ધા બે આપણે વિચલિત ન કરી હોત તો સારું થાત. હજી પણ ત્યાં એક જ રસ્તો હોય ત્યાં તે રસ્તે ઝડપથી ચાલી રમ્તો પૂરો કરવો જોઈએ.

દેશમાં જન્મેલો પ્રાણ પોતાની મેળે કામ કર્યે જ જાય છે. લોકોમાં સ્વરાજ્યની આકાંક્ષા અને સ્વરાજ્યની દિગ્મત આવી ગઈ તેથી જ શાંતિ બંધે પોતાનાં મંદિરો માટે પણ આટલી બહાદુરીથી લડી શક્યા. જો એમ લોકોનું ચિત્ત એકાગ્ર થશે તેમ તેમ સ્વમાન જાળવવા અથવા સ્વધર્મ પાલન કરવા ખાતર જીવનમારો સાથે લડવાના નાનામોટા પ્રયત્નો એ મેળે નીકળી આવવાના. સ્વરાજ્યને માટેની આપણી ભારે લડતની પૂર્વતૈયારી છે. આવી નાનામોટી લડતોથી જ પ્રજા સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તો શીખે છે અને એકાગ્ર થાય છે. આપણને લાગે છે તેટલા દિવસ તૈયારીમાં જતાતા તપ્તી જીવનશૈલી પ્રજા એટલી સમીપમાં સર્જાશે એ દહાડે દહાડે આપણી સ્થિતિ એટલી વધારે ને વધારે કફોડી બનતી જ છે કે તૈયારીની શરૂઆત કર્યા પછી આપણને લાગે છે તેના કરતાં જ નેશ્વરી પ્રજા તાલીમ લઈ રહેશે અને વખતે મહામહાનો કરાવ થાય તે પહેલાં જ યુદ્ધ મળગશે.